ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№4(67), 2020

Алматы 2020

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
№4(67), 2020

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова,**
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2020

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 29.12.2020 қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 60.75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 422.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Шаяхметов Н.У. Қазақстанның далалық аймағында орман алқаптарын пайдалану тарихының кейбір мәселелері (XIX ғ. II-жартысы – XX ғ. басы)..... 11
Shayakhmetov N.U. Some issues of the history of forest use in the steppe land of Kazakhstan (II-half of the 19th - early 20th centuries)..

Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н. Население Казахстана в конце XX века: этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы..... 15
Aubakirova Zh., Alekseyenko A. Population of Kazakhstan at the end of the XX century: ethno-demographic evolution and demographic development of the sovereign system.....

Абдиханова А.Ж. Особенности формирования многоконфессионального общества на Юге Казахстана в дореволюционный период..... 20
Abdikhanova A.Zh. Peculiarities of the formation of a multiconfessional society in the South of Kazakhstan in the pre-revolutionary period.....

Базаров К.Т., Найманбаев Б.Р. Формирование новой системы административно-территориального деления в КАССР В 1928-30-е годы (на примере Северного региона)..... 24
Bazarov K.T., Naimanbayev B.R. Formation of a new system of administrative-territorial division in KASSR in the 1928-1930s (on the example of the Northern region).....

Бисембаева Л.А. Жетісу қазақтарының жаңа тұрмысқа бейімделуі (XIX ғас. II жартысы-XX ғас. басы)..... 28
Bissembayeva L.A. Adaptation of kazakhs Zhetysu to a new life (II half of the 19th - early 20th centuries).....

Джумагалиева К.В. Позиция советской власти по отношению к духовенству в период становления тоталитаризма..... 33
Dzhumagaliyeva K.V. The position of the soviet power to clergy during of totalitarianism formation.....

Дүйсембаева Н.Б. XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының қоғамның интеллектуалдық дамуына қосқан үлесі..... 40
Duisembayeva N. Contribution of the national intelligentsia to the intellectual development of society in the early XX century.....

Зайниева Л.Ю., Абжаппарова А.А. Укрепление национального потенциала в сфере молодежной политики Казахстана..... 46
Zainiyeva L.Yu., Abzhapparova A.A. Strengthening national capacity in the field of youth policy in Kazakhstan.....

Жуман Г., Джумалиева Л.Т. Вопросы продовольственного обеспечения населения Казахстана в 1920-1930 гг. 52
Zhuman G., Dzhumalieva L.T. Issues of food supply of the population of Kazakhstan in 1920-1930 yy. .....

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №4(67), 2020

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев,**
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова,**
к.и.н., доц. **Т.Т. Далаева**
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов,**
к.и.н., проф. **Б.С. Жумагулов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап** (Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов** (Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко** (Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов** (Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2020

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 29.12.2020.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$.
Объем 60.75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 422.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Калдыбаева С.С. Қазақ қоғамындағы оқу-ағарту қызметі (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы)..... 56
Kaldybayeva S.S. Educational activities in the kazakh society (late XIX century and early XX century).....

Исабек Б.Қ., Қозғамбаева Г.Б. Қазақ диаспорасы және қазақ мәдени орталықтары..... 60
Issabek B.K., Kozgambayeva G.B. Kazakh diaspora and kazakh cultural centers.....

Мажитова Ж.С., Жалмурзина А.Ж. Участие комсомола и молодежи Татарской АССР в освоении целины в 1950-е годы (По материалам архива города Нур-Султан)..... 66
Mazhitova Zh.S., Zhalmurzina A.Zh. Participation of the komsomol and youth of the Tatar ASSR in the development of virgin lands in the 1950s (based on the materials of the archive of Nur-Sultan).....

Mussakhanova M., Mussakhanova Zh. Development of book graphics in Kazakhstan at the current stage (on the example of a children's book)... 70
Мусаханова М.З., Мусаханова Ж.М. Қазақстан кітап графикасының қазіргі кезеңдегі дамуы (балаларға арналған кітап негізінде).....

Сагатова А.С. Ерлік пен қаһармандықтың үлгісі болған қазақ батырлары..... 77
Sagatova A.S. Kazakh batyry becoming an example of courage and heroism.....

Сарсенов А.С., Бердыгужин Л.Б., Хамидуллина Д.У. Национальная политика в Казахстане в 40-90-х гг. XX в.: успехи и перегибы..... 81
Sarsenov A.S., Berdyguzhin L.B., Khamidullina D.U. National policy in Kazakhstan in 40-90-ies of XX century: successes and extractions..

Тулекова М.К. Тәуелсіздік жылдарындағы Орталық Азия елдеріндегі демографиялық даму мен ерекшеліктері..... 86
Tulekova M.K. Demographic development of the independent countries of Central Asia

Аманбекова Н.Д. Шығыс Қазақстанның шағын қалаларының кеңестік кезеңдегі тарихи бастаулары мен дамуының алғышарттары 90
Amanbekova N.D. Historical origins and prerequisites for the development of small towns in East Kazakhstan during the soviet period

Батырбекқызы Г., Мекебаев Т.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж. Ұлы Отан соғысының тарихынан..... 96
Batyrbekkyzy G., Mekebaev T.K., Kumganbaev Zh.Zh. From the history of the Great Patriotic War.....

Rustemova A.I., Baymuratova I.A., Orazbekova I.G. History of commerce development abroad and in Kazakhstan..... 104
Рустемова А.И., Баймуратова И.А., Оразбекова И.Г. Шетелде және Қазақстанда кәсіпкерлік пен мен сауданың даму тарихы.....

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences» №4(67), 2020

Periodic – 4 issues\year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD* (USA),
Claudia Chang *professor, PhD* (USA),
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor* (Turkey),
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor* (Kirgistan),
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor* (Germany),
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences* (Japan),
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor* (Turkey)

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2020

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 29.12.2020
Format 60x84 $^{1}/_{8}$.
Volume 60.75 уч.-изд.л. Issue 300.
order 422.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Жұмағұлов Қ.Т., Мұхаметқали А.Е. Император Юстиниан және оның «азаматтық құқықтар жинағы»: тарихы мен маңызы... 109
Zhumagulov K.T., Mukhametkali A.E. Emperor Justinian and his "code of civil law": history and significance.....

Найманбаев Б.Р., Кенжебаев Г.К. История Казахстанско-Британских отношений в период независимости..... 112
Naimanbayev B.R., Kengebayev G.K. History of Kazakhstan-British relations during the period of independence.....

Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т. Александр Македонскийдің сақтарға жасаған жорығы және оған жергілікті халықтың қарсылықтары..... 117
Jursunbaev B.A., Zhubanyshov B.T. Alexander Makedonsky's travel against sacks and confrontation of the indigenous population....

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Атабаева Г.К., Абдикерова Г.О. Қазақстан қоғамындағы сенімнің рөлі..... 123
Atabayeva G.K., Abdikerova G.O. Role of trust in Kazakhstan society

Айтмагамбетов Д.Р., Аубакирова Д.Н. Сотрудничество ЕС и Казахстана в сфере образования и науки..... 128
Aitmagambetov D.R., Aubakirova D.N. Cooperation between EU and Kazakhstan in the field of education and science.....

Аманиязова Б.А. Білім беру философиясы: жаһандану талаптары мен медиа мәдениет жағдайындағы жаңалықтар..... 133
Amaniyazova B.A. Philosophy of education: news and media in the context of globalization of culture.....

Ермұқанов Е.Н., Сүтеева Х.А., Ақылбекова Н.Ә. Рухани жаңғыру контексіндегі прагматистік өмір салты..... 138
Yermukanov Y., Suteeva Kh., Akylbekova N. A pragmatic lifestyle in the context of spiritual revival.....

Izteleuova Ye.A., Ospanova A.N. Formation stages of Uzbek-Kazakh relations..... 142
Изтелеуова Е.А., Оспанова А.Н. Өзбек-Қазақстан қатынасының қалыптасу кезеңдері.....

Дюсекеева М.М., Ибраева А.И. Взаимодействие Казахстана и Азербайджана в области культуры..... 147
Dyusekeeva M.M., Ibrayeva A.I. Cultural interaction between Kazakhstan and Azerbaijan.....

Какенова Г.М., Какенова З.А. XX ғасырдың аяғындағы АҚШ-ның сыртқы саясаты қалыптасуының теориялық негіздері..... 152
Kakenova G.M., Kakenova Z.A. Formation of theoretical foundations of the U.S. foreign policy at the end of the XX century....

Кашкинбаева А.Т., Корганова С.С., Габдулина Б.А. Формирование культуры межэтнических отношений в условиях модернизации общественного сознания (на примере современной Туркестанской области)..... 155
Kashkinbayeva A.T., Korganova S.S., Gabdulina B.A. Formation of a culture of inter-ethnic relations in the conditions of modernization of public consciousness (on the example of the modern Turkestan region).....

Калкаманов А.Б., Ибраева А.И. Мирный процесс в Афганистане 162
Kalkamanov A.B., Ibrayeva A.I. The peace process in Afghanistan

Нұғман Б.Ғ., Касимова С.С., Сулейменова М.Ж. Религиозные мотивы культурной идентификации..... 166
Nugman B., Kassimova S.S., Suleymenova M.Zh. Religious motives of cultural identification.....

Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тогузбаева А.К. ЕАЭО-ның энергетикалық интеграциясына сыртқы акторлардың әсері 171
Movkebayeva G.A., Bimagambetova Zh.T., Toguzbayeva A.K. The influence of external actors on the energy integration of the EAEU

Джолдыбаева У.М., Абикенова Г.Е. Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелерінің ШЫҰ аясында шешілуі..... 178
Joldybaeva U.M., Abikenova G.E. Kazakhstan's cooperation with the SCO member States and its impact on integration processes in the region

Задерий В.В. Детерминация метального терроризма в условиях современных геополитических координат..... 183
Zaderiy V.V. Determination of metal terrorism under contemporary geopolitical coordinates.....

Құтбанбаева И.Н. Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси өміріндегі жастар ұйымдарының рөлі..... 187
Kutbanbayeva I.N. The role of youth organizations in the socio-political life of the Republic of Kazakhstan.....

Issova L., Tumanshiyev D. Economic and migration relations between belarus and Kazakhstan in the framework of Eurasian Economic Union (EEU)..... 191
Исова Л., Туманшиев Д. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберіндегі Беларусь пен Қазақстан арасындағы экономикалық және көші-қон қатынастары.....

Ибраев Е.Е. Методологическое направление «культурная история» как ресурс междисциплинарных исследований..... 197
Ibraev E.E. Methodological direction "cultural history" as a resource for interdisciplinary research.....

Калдыбаева Г.А. О взаимодействии культур сопредельных государств при рассмотрении орнаментального искусства..... 199
Kaldybayeva G.A. On the interaction of cultures of the neighboring states in consideration of ornamental art.....

Nursultanova Zh.G. Main indicators of economic cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan..... 202
Нурсултанова Ж.Г. Қазақстан мен Әзірбайжан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың негізгі көрсеткіштері.....

Ляпбаева Н.И., Шамшиева Г.С. Әлеуметтік қауіпсіздік - тарихи әлеуметтік құбылыс..... 207
Lyapbayeva N.I., Shamshiyeva G.S. Social security as a socio-historical phenomen.....

Рахманова Г.Б, Абжапарова Л.Ж., Тойганбаева А.Е. Торгово-экономическое взаимодействие - важное составляющее двустороннего сотрудничества между Казахстаном и Турцией..... 211
Rakhmanova G.B., Abzhaparova L.Zh., Toiganbayeva A.Y. Trade and economic cooperation is an important component of bilateral cooperation between Kazakhstan and Turkey.....

Рымханова А.Б., Садырова М.С. Семья как институт социализации. Специфика изучения проблем многодетных семей. 216
Rymkhanova A., Sadyrova M.S. Family as an institution of socialization. The specifics of studying the problems of large families

Сарсенов М.Б. Внешнеполитическая стратегия РК в контексте программы «Рухани Жаңғыру»..... 219
Sarsenov M.B. Foreign political strategy of the RK in the context of the program "Rukhani Zhangyru".....

Сарсенов М.Б. Гуманитарные аспекты современных международных отношений..... 223
Sarsenov M.B. Humanitarian aspects of modern international relations

Ибрагимова М.Н., Тойшыбекова Ж.Қ., Арепова А.Д. Пандемия кезінде атқаруға болатын тиімді жоба..... 228
Ibragimova M.N., Toishubekova Zh.K., Arepova A.D. Business project provided for realization during the pandemic.....

Сүлейменов П.М., Қасымбаев Қ. Әл-Фарабидің «Бақыт» идеясының әлеуметтік-мәдени негіздері..... 234
Suleimenov P.M., Kassymbaev K. Socio-cultural foundations of al-Farabi's idea of "happiness".....

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Болтенко Д.Н. Историография становления и развития охраны государственной границы в период с 1571 до 1940 гг. 241
Boltenko D.N. The historiography of the formation and development of state border protection in the period from 1571 to 1940.....

Жалмагамбетов Е.А. Соғыс жылдарынан кейінгі онжылдықтағы шаруалар: Ресей тарихнамасы..... 245
Zhalmagambetov Ye.A. The peasantry in the post-war years: Russian historiography.....

Нурсултанова Л.Н., Айтмагамбетов Д.Р. Культурные контакты между Казахстаном и Ближним Востоком..... 252
Nursultanova L.N., Aitmagambetov D.R. Cultural contacts between Kazakhstan and the Middle East.....

Алави Сайед Ага Реза Образы Афганистана и афганцев в массовой и популярной британской литературе XIX – начала XX века..... 256
Alavi Sayed Agha Reza Images of Afghanistan and afghanis in mass and popular british literature XIX - beginning XX century.....

Сексенбаева Г.А. Нормативная правовая и методическая база деятельности аудиовизуальных архивов..... 260
Seksenbayeva G.A. Regulatory legal and methodological framework for the activities of audiovisual archives.....

Султанова В.И. Описание традиционного уклада жизни, быта и культуры казахского народа по наблюдениям дореволюционных Российских исследователей в начале и середине XX в. 266
Sultanova V.I. Description of the traditional way of life, life and culture of the Kazakh people according to the observations of pre-revolutionary Russian researchers in the early and mid-twentieth century.....

Нарымбет Г.Б. Қазақ батырлар жыры – Жошы ұлысы тарихының дерек көзі..... 269
Narymbet G.B. Kazakh heroic epic as a source for the history of Jochi ulus.....

Шорманова А.К. «Түркістан Уалаятының газеті» мен «Дала Уалаятының газетіндегі» оқу-ағарту туралы мәліметтердің тарихи деректік маңызы..... 274
Shormanova A.K. Materials of the periodic print "Turkistan Ualayatyn newspapers" and "Gave Ualayatyn newspapers" as a historical source of education.....

Бекенова Ф.М. Тәуелсіз Қазақстан Республикасында орта ғасырдағы түркі мәдени мұрасының зерттелу аясы..... 279
Bekenova F.M. The degree of study of the medieval Turkic cultural heritage in the independent Republic of Kazakhstan.....

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О., Омірзақ Т.Е. Демографическая безопасность Казахстана как фактор устойчивого развития..... 285
Aubakirova Zh.S., Stolyarova E.O., Omirzak T.E. Demographic security of Kazakhstan as a factor of sustainable development.....

Билялова Г.Д., Хабдулина М.К. Мавзолеи эпохи Золотой Орды Нура-Ишимского междуречья..... 289
Bilyalova G.D., Khabdulina M.K. Mausoleums of the Golden Horde era of the Nura-Ishim interfluve.....

Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н. Формирование городского казахского населения Восточного Казахстана в 1920-80-е гг. (по данным всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.)..... 295
Aubakirova Zh., Alekseyenko A. Formation of the urban kazakh population of East Kazakhstan in the 1920s-80s (according to the all-union population censuses of 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 AND 1989)

Иманбекова А.А., Оспанов Т.Т. Истоки изучения проблем собственности казахов-кочевников..... 299
Imanbekova A.A., Ospanov T.T. Origins of the study of property issues of the kazakh nomads.....

Кенжебаев Д.А. Особенности скотоводческого хозяйства казахов на рубеже XIX-XX веков..... 306
Kenzhebayev D.A. Peculiarities of cattle farming of kazakhs at the turn of XIX-XX centuries.....

Кішкенбаева Ж.К., Ибраева Э.Е. Түркі фольклорындағы айдаһар мен жылан бейнесінің сакральді және демонологиялық сипаты.... 310
Kishkenbayeva Zh.K., Ibrayeva E.E. Sacred and demonological character of dragon and snake images in turkic folklore.....

Каражан Қ.С., Хасанаева Л.М.,Уразбаева А.М. Қазақ қоғамының дәстүрлі құқық жүйесіндегі құн мәселесінің тарихи негіздері..... 314
Karazhan K.S., Khassanayeva L.M., Urazbayeva A.M. Historical foundations of the kun problems in the traditional legal system of Kazakh society.....

Қозғамбаева Г.Б., Исабек Б.Қ. Қазақ диаспорасының кіші құрылтайлары..... 319
Kozgambayeva G.B., Issabek B.K. The younger congress (kurultay) of the kazakh diaspora.....

Қоңырбаев Н. Әлихан Бөкейхан еңбегіндегі Кенесары-Наурызбай жоқтауы (этнографиялық және тарихи талдау)..... 325
Konyrbaev N. Zhotkau Kenesary-Nauryzbay in the labor of Alikhan Bukeikhan (historical and ethnographic analysis).....

Елеуов М., Умыткан П.А. Сырдарияның төменгі ағысы ортағасырлық қалаларының зерттелу тарихы..... 331
Eleuov M., Umytkan P.A. History of the study of medieval towns in the lower reaches of the Syr Darya.....

Подзюбан Е.В. Стоянка каменного века в Верхнем Притоболье.. 337
Podzuban E.V. Stone age archeological site in the Upper Tobol.....

Телеуова Э.Т., Иманбаева С.С. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «құқықтық әділдік» тұжырымы..... 345
Teleuova E.T., Imanbaeva S.S. The concept of "legal justice" in the traditional kazakh society.....

Темирбекова М.Е. Земледельческий комплекс эпохи бронзы..... 349
Temirbekova M.Y. Agricultural complex of bronze age.....

Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Остеологические материалы античного памятника Бабиш-мола 7 в низовьях Сырдарьи*(по материалам 2019 года)..... 354
Utubaev J.R., Shagirbaev M.S. Osteological materials of an ancient monument Babish-mola 7 in the lower reaches of the syr darya (based on materials from 2019).....

Нурпеисов М.М., Ауэзов Е.К. Судьба средневековых городов Жетысу на трассе Великого Шелкового пути..... 363
Nurpeisov M.M., Auezov E.K. The fate of the medieval cities of Zhetysu on the Great Silk road.....

Қалшабаева Б.К., Бейсегулова А.К. Ұлы даланың астрономиялық ілім білімдері мен наным сенімдері..... 369
Kalshabayeva B.K., Beisegulova A.K. Astronomy in folk knowledge and beliefs of great steppe.....

Баудиярова Қ., Мейрманова Г. Экскурсовод мамандығының қазіргі жағдайы және заманға сай дамуы..... 374
Baudiyarova K., Meirmanova G. Current state and modern development of the profession of a guide.....

Молдахмет А.А., Ерсариев А.М. Сырдың төменгі ағысындағы ортағасырлық Қышқаланың баламалану мәселесі..... 380
Moldakhmet A.A., Yersariyev A.M. The problem of identifying of medieval Kyshkala in the lower reaches of the Syrdarya river.....

Егизбаева М.Е., Бейсегулова А.К. Казахская юрта и традиционное мировоззрение казахов..... 384
Egizbaeva M.K., Beisegulova A.K. Kazakh yurt and traditional outlook of kazakhs.....

Мұсырманқұл П.Б., Лачкова М.К. Қола дәуіріндегі өртеп жерлеу дәстүрі миграциялық үдерістердің көрсеткіші ретінде..... 389
Mussyrmankul P., Lachkova M. Ritual burning is one of the indicators of migration processes in the bronze age.....

Төлегенов А.К. Ортағасырлық Қастек-1 қаласының көзе өндірісі 392
Tolegenov A.K. About production of a jug of the medieval settlement Kastek-1.....

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

Апашева С.Н., Бухарбаев М.С. Орта мектеп жағдайында Қазақстан тарихы сабағында диалогтік оқытуды қолданудың педагогикалық негіздері..... 396
Apasheva S.N., Bukharbayev M.S. The pedagogical basis for the use of Dialogic learning the lessons of history of Kazakhstan in terms of high school.....

Әбдіғұлова Б.Қ. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша тарихи пәндерді оқытуда пайдаланылатын тиімді әдіс-тәсілдер.... 405
Abdugulova B.K. Effective methods and techniques of teaching historical subjects in the updated educational program.....

Қабыл А.Ә., Абдурахманов Н.А. Қазақстандағы XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын оқыту мәселелері 410
Kabyl A.A., Abdurahmanov N.A. Problems of teaching the history of the national liberation movement of the XVIII-XIX centuries in Kazakhstan.....

Джайнакбаева Г.Т. Модульная технология обучения и ее применение на уроках истории..... 415
Jainakbayeva G.T. Modular learning technology and its application in history lessons.....

Aitkaliyeva R.A. The importance of information technology in the training of archivists in the field of education in kazakhstan..... 420
Айткалиева Р.А. Қазақстандағы білім беру саласындағы архив мамандарын дайындауда ақпараттық технологиялардың маңызы

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Аубакирова Х.А. Кенесары Касымов и генерал-губернатор Западной Сибири Петр Горчаков..... 424
Aubakirova K.A. Kenesary Kasymov and general-governor of Western Siberia Petr Gorchakov.....

Ахмет Аққали, Өмірзақова А.А. Атыраулық тұңғыш әйел ректор 428
Ahmet Akkali, Umirzakova A.A. The first woman rector of Atyrau

Абикенова Г.Е., Джолдыбаева У.М. Әл-Фараби есімінің қазақ елінің ортасына оралуына қатысты кейбір мәселелер..... 432
Abikenova G.E., Joldybaeva U.M. Some issues about the return of al-Farabi's name to the kazakh society.....

Қоскеева Ә.М. Қазақстандағы саяси-идеологиялық жүйедегі ұлттық ахуал және Әлкей Марғұлан (XX ғасырдың 50-60 жж.) 436
Koskeyeva A.M. National situation in the political and ideological system in Kazakhstan and Alkey Margulan (50-60s of the XX century)

Чекетаева Р.С., Ж.С.Курманова Ж.С., Шакерова Д.Л. Фараби мен Абай ілімдеріндегі тарихи үндесім..... 441
Cheketayeva R.S., Kurmanova Zh.S., Chakerova D.L. Historical connection in the thoughts of Farabi and Abay.....

Өскембай Ә.А. С.Аманжоловтың қазақ тайпалары және олардың таңбаларына арналған зерттеулері..... 447
Oskembay A.A. S.Amanzolovs works on kazakh and their sumbols..

Нұрымбетова Г.Р. Қазақ мәдениетінің майталманы..... 451
Nurymbetova G.R. Outstanding representative of the kazakh culture

Шакиев М.Н. Кемел Тоқаев: қаламгерлік тұлғалық жолының тарихы..... 456
Shakiev M.N. Kemel Tokayev: history of the creative path.....

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Ахметжанов Қ.О. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы сауатсыздықпен күрес және әліпби айтысы..... 461
Akhmetzhanov K.O. The fight against illiteracy and alphabet aitys in the 20-30s of the XX century.....

Оспанова Р.Р., Бекбаева Т.А. Қазақстан жастарының интеллектуалды дәрежесін көтеру..... 464
Ospanova R.R., Bekbaeva T.A. Raising the intellectual level of youth in Kazakhstan.....

Асылбеков Е.А. Ақпараттық саланы құқықтық реттеу ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізі ретінде..... 468
Assylbekov Ye.A. Legal regulation of the information sphere as the basis for ensuring information security.....

Смагулова Б.М. XIX-XX ғг. түркі халықтарының рухани-мәдени бірлігі және түркілік идеология..... 471
Smagulova B.M. Spiritual and cultural unity of turkic peoples and turkic ideology in XIX-XX cc. .....

Отарбай Ш.М., Мухажанова Т.Н. Кітапхана ісі саласындағы әлемдік тәжірибелер..... 475
Otarbay Sh.M., Mukazhanova T.N. World experience in the field of librarianship.....

Бекенова Ф.М. Ұлттық мұра және көне түркі жазба ескерткіштері 481
Bekenova F.M. National heritage and monuments of ancient turkish literature.....

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ГРНТИ 03.81.33
ӘӨЖ 930

Шаяхметов Н.У.[1]

[1]*т.ғ.д., Astana IT University профессоры*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛАЛЫҚ АЙМАҒЫНДА ОРМАН АЛҚАПТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ
(XIX ғ. II-жартысы – XX ғ. басы)

Аңдатпа

Қазақстанның далалық аймағындағы орман мен орман алқаптары бұл өлкенің аграрлық келбетінің маңызды элементі болып саналады. Ресей империясының Қазақ жеріндегі аграрлық отарлау саясаты шаруаларды қоныс аударумен, құнарлы жерлерді жаппай тартып алумен ғана сипатталмайды, сонымен бірге орман алқаптарын тартып алу арқылы көрініс тапты. Патша үкіметі 1891 жылы қабылданған Далалық ережеге сәйкес Қазақ жеріндегі орман алқаптары Ресейдің мемлекеттік меншігіне өтті. Аграрлық отарлық саясат барысында далалық облыстардағы орман алқаптары тауарлы өндіріс көзіне айналды. Бұл факторлар XIX-XX ғ. тоғысында далалық облыстардың аграрлық келбетінің өзгеруі мен экожүйенің дағдарысына алғышарт болды.

Түйін сөздер: экологиялық тарих, далалық облыстар, аграрлық келбет, орман алқаптары, аграрлық тарих

Shayakhmetov N.U.[1]

[1]*Doctor of History, Professor at Astana IT University*

SOME ISSUES OF THE HISTORY OF FOREST USE IN THE STEPPE LAND OF KAZAKHSTAN
(II-half of the 19th - early 20th centuries)

Abstract

Forests and woodlands of the steppe region of Kazakhstan are an important element of the agrarian landscape of this region. The colonial agrarian policy of the Russian Empire in Kazakhstan was carried out not only through the mass resettlement of peasants and the seizure of fertile land, but also the seizure of forests and forest lands of Kazakh lands. According to the Steppe Regulations of 1891, forests and forest lands in the Kazakh steppe were declared the state property of the Russian Empire. In the process of implementing the agrarian colonial policy, the forest lands of the steppe regions became objects of commercial production. These factors became a prerequisite for a change in the agrarian landscape and a crisis in the ecosystem of the steppe regions in the second half of the 19th - early 20th centuries.

Key words: ecological history, steppe region, agrarian landscape, forest lands, agrarian history

Шаяхметов Н.У.[1]

[1]*д.и.н., профессор Astana IT University*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЛЕСОПОЛЬЗОВАНИЯ В СТЕПНОМ КРАЕ КАЗАХСТАНА
(II-пол. XIX – нач. XX вв.)

Аннотация

Леса и лесные угодья степного края Казахстана являются важным элементом аграрного пейзажа данного региона. Колониальная аграрная политика Российской империи в Казахстане осуществлялась не только путем массового переселения крестьян, но и изъятием плодородных земель, лесов и лесных угодий казахских земель. Согласно Степному положению 1891 г. казахские земли, леса и лесные угодья обявлялись государственной собственностью Российской империи. В процессе осуществления аграрной колониальной политики лесные угодья степных областей стали объектами товарного производства. Данные факторы стали предпосылкой изменения аграрного пейзажа и кризиса экосистемы степных областей во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: экологическая история, степной край, аграрный пейзаж, лесные угодья, аграрная история

Отарлық саясаттың әлеуметтік, экономикалық, мәдени-рухани салдары туралы зерттеулер жарияланды, алайда қоршаған ортаның өзгеруі, экожүйенің трансформациялануы турасындағы зерттеулерге деген қажеттілік айқын болып отыр. Сол себепті бүгінгі күні бүкіл ғаламда экологиялық ахуал ең өзекті мәселеге айналып отырғандықтан, біз қоршаған ортаның тарихи өзгерісі негізінде қоғамның саяси, әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерін осы қырынан айқындауға тырыстық.

Қазақстанның далалық аймақтарының аграрлық келбетінің өзгеруі ормандардың жаппай оталуы мен орман алқаптарының азаюымен тығыз байланысты болды. Ормандар жайылымдар, егінжайлар, шабындықтар сияқты кез келген кеңістіктің аграрлық келбетінің маңызды элементі болып есептелетіндігі белгілі. Ағаш шикізаты шаруашылық пен тұрмыс-тіршіліктің қажеті үшін аса керек материал. Сондықтанда ағаш шикізатына деген сұраныс қай кезеңде де болған және бола береді де. Мәселе оған деген сұраныс пен тұтынудың мөлшеріне байланысты.

Патшалық Ресейдің отарлық саясатының күшеюі мен шаруашылық ықпалының артуына сәйкес XIX ғ. ортасынан бастап орман алқаптары да тауарлы өндіріс жүйесіне тартыла бастады. 1891 жылғы Далалық Ереже бойынша қазақ жерімен бірге орман алқаптары да Ресей империясының мемлекеттік меншігі болып жарияланды [1].

Ресей отаршылығына дейін Қазақ жеріндегі орман алқаптары мен ағаш шоғырлары өзінің табиғи қалпын сақтап тұрған. Өйткені, көшпелі қоғамның ағаш шикізатына деген сұраныстары шектеулі болған-ды. Ағаш шикізатын қолдану киіз үй жабдықтары үшін, ер-тұрман, ыдыс-аяқ сияқты т.б. тұрмысқа қажетті заттарды жасауда тұтынылатын еді. Ағаштан салынған қыстау үйлер тек орманды алқаптарды мекендейтін ру-тайпаларда ғана болған. Мысалы, мұрағат деректеріне қарағанда 1898 жылғы есеп бойынша Семей облысындағы ағаштан, кірпіштен салынған, тоқыма материалдардан салынған, жертөле іспетті барлық қыстаулардың саны 83.666 болса, солардың 12.599 ғана ағаштан салынған қыстаулар болған. Біршама орманды болып келетін Семей уезінде ағаштан салынған қыстаулардың саны 6.309, Өскемен уезінде – 4.064, Павлодар уезінде 1.625 болса, орман ағаштары сирек кездесетін Зайсан уезінде ағаштан салынған қыстаулар 362, ал Қарқаралы уезінде 239 ғана құраған.[2] Ал Торғай облысының Елек уезі материалдары бойынша ағаштан салынған қыстаулар тек казак әскери шебіне жақын орналасқан Бөрте, Теректі, Аралтөбе болыстарында ғана кездеседі. Оның өзінде олардың саны өте аз, болыс құрамындағы бір жарым мың шаңырақтың ағаштан салынған қыстаулары 70-тен аспайтыны атап көрсетілген. Негізінен аталмыш уездің қазақтары жертөле іспетті қыстауларда қыстап шығады екен. Киіз үйдің қажетті материалдарын шеп бойындағы қазақтардан немесе Орынбор мен Ор қалаларындағы сауда орындарында башқұрттардан сатып алатын болған [3]. Бұл деректерден шығатын қорытынды қазақтар орман алқаптарының оталуы мен азаюына елеулі түрде әсер ете қоймағандығын көреміз.

Орман алқаптары өзінің табиғи қалпын біршама сақтап келді деуіміздің тағы бір себебі - қазақтарда қыстауларын жылыту үшін және ас-ауқатын әзірлеуде табиғи биоматериал - тезек пайдаланылғандығы белгілі. Алайда Қазақ жерінде Орал, Сібір және Жетісу казак әскерінің құрылуы, казак бекіністерінің, станицалары мен хуторларының, қоныс аударушы шаруаларға арналған деревнялар мен селоларының бой көтеруі, XIX ғ. II жартысынан бастап қалалар мен өндірістің дамуы ағаш материалдарына (орман шикізатына) деген сұраныстың күрт артуына алып келді.

Дегенмен географиялық ортаның сипаты бойынша орманды-далалық ландшафт Қазақ жерінің солтүстік-шығыс бөлігін ғана қамтып жатқаны белгілі. Ал ағаш материалдарына деген шаруашылық қажеті үшін сұраныс көлемінің артуы Қазақ жерінің орманды-далалық белдеуінің аграрлық келбетінің өзгеруіне елеулі ықпал етті.

1870 жылға дейін далалық облыстардағы казак әскеріне тиесілі жердегі ормандар да, қазақ болыстарындағы ормандар да ешбір бақылаусыз және күзетсіз болып, олардан ағаш кесу барлығына еш бөгетсіз әрі тегін жүзеге асырылып келген. Алайда, казак әскері үшін тартып алынған жерлердегі орман ағаштарын казактардан басқа халықтарға кесіп, пайдалануға тиым салынған болатын. Ал казактар болса, ағашты өздерінің шаруашылық қажеттіліктері үшін де, сату үшін де шектеусіз пайдалануға құқылы болды. Мұндай тәртіптің ұзақ жылдар бойы сақталып келуі казак әскері жеріндегі де, қазақтар мекен еткен далалардағы да ормандардың көлемі азайып, кейбір жерлерде тіпті, мүлде оталып кетуіне де әкеліп соқтырды [4].

Қазақ даласындағы ормандардың, әсіресе казак әскері үшін тартып алынған жерлердегі ормандардың жаппай кесіліп, отала бастауы патшалық әкімшіліктің шұғыл шаралар қабылдауына мәжбүр етті. Мәселен, Ақмола облысындағы ормандардың жағдайы туралы әскери губернатордың берген деректеріне қарағанда, ормандардың оталуы осылай жалғаса беретін болса, оның экологиялық зардаптары егін шаруашылығымен айналысатын орыс шаруалары үшін өте ауыр болатынын патша әкімшілігі жақсы түсінген. Сондықтанда, қазақ жеріндегі ормандарды бақылау мен қадағалау жұмысын жүргізу міндеті Облыстық Басқарма штатындағы Орман бөлімі чиновнигіне жүктелген. Казак әскері үшін тартып алынған қазақ жерлеріндегі ормандарды Әскери Шаруашылық Басқарманың бақылауына бекіткен. Орман ағаштарын заңсыз кесуге тосқауыл қою мақсатында казак станицалары мен поселкелерінде 1 орманшыны бақылаушы ретінде тағайындаған. Казактардың юртовый бөліктерінде (юртовый надел) казактар үшін шаруашылық қажеттіліктеріне немесе отынға ағашты ақысыз кесуге рұхсат етілсе, әскери қор (войсковой запас) мен он шақырымдық жерлерде ағаш кесу белгіленген ақы бойынша жүзеге асырылған. Ал қазақтарға тиесілі ормандарды қорғау мен бақылау үшін Облыстық Басқарма штатындағы ерікті орманшылар жалдауға жыл сайын 600 сом қаржы бөлу қарастырылған екен. Бұл қаржыға Ақмола облысындағы орман алқаптары бар 4 уездің (Омбы, Көкшетау, Петропавл, Ақмола; ал Атбасар уезінде ормансыз далаға жатады) қазақ болыстарының аумағында орналасқан ормандарды бақылау үшін қазақтардан әр бір уездге 3 орманшы жалданады. Бірақта, әскери губернатордың мәліметтеріне қарағанда, орман алқаптарына лайықты бақылау жүргізуге бұл орманшылардың жеткіліксіз екендігі және де орман алқаптарының бір бірінен қашық орналасуына байланысты оны толық қадағалау мүмкін еместігін атап көрсетеді.

1867-68 жылғы реформалардан кейін патша әкімшілігі енгізген жаңа тәртіп бойынша қазақтарға да шаруашылық қажеттіліктері үшін ағаш кесу тегін болған. Жалпы, далалық облыстарда ағаш кесу тек Облыстық Басқарманың рұхсатымен және белгіленген ақы бойынша жүзеге асырылатын болды. Ақмола облысында әскери губернаторының баяндауына қарағанда, жылдан жылға ормандардың көлемі азайып келген. Оның басты себептері: біріншіден, бақылаудың жеткіліксіздігі; екіншіден, қазақ даласында жиі болып тұратын орман өрттері болып отырғандығы атап көрсетіледі [5]. Бұл ретте губернатордың назарынан адамдардың орман игіліктерін пайдаланудағы жыртқыштық әрекеттері тыс қалған.

Далалық облыстардағы орман алқаптарын қорғау мен бақылауды күшейту бағытында патшалық әкімшілік Орман бақылау бөлімдерін құрып, олардың тиімді жұмыс істеуін үнемі назарда ұстап отырған. Бұл бүкіл қазақ жері сияқты, күллі ормандар да Ресей империясының мемлекеттік меншігіне алынғаннан кейін жүзеге асырылған іс-шаралардың бірі болатын-ды.

XX ғ. басында Торғай облысындағы барлық орман дачаларының саны 34, олардың алып жатқан аумағы 490667 дес. құраған. Бұл орман дачаларының 23-і Қостанай уезінде, 8-і Ақтөбе уезінде, 3-і Торғай уезінде орналасқан. Орта есеппен барлық облыс көлемінің 90 дес. аумағына 1 дес. орманды алқап келеді [6]. Ал Ақмола облысында 16, Семей облысында 8 орман алқаптарын қорғап, бақылайтын Орман бақылау бөлімдері құрылған [7].

Біздің ойымызша, Далалық облыстардағы ормандардың жыртқыштықпен оталуының бірден бір себебі XIX ғ. II-жартысынан бастап Ресей патшалығының отарлық саясатының күшеюіне байланысты орыс шаруалары мен казактардың шаруашылық қажеті үшін ағаш материалдарына деген қажеттіліктің күрт артуы және ормандардың пайда көзіне айналуы, яғни жеке шаруашылық ретінде тауарлы өндіріске бейімделуі басты фактор болды. Оған мына бір статистикалық деректерге назар аудара отырып, толық көз жеткізуге болады. Мәселен, 1873 жылғы Ақмола облысы әскери губернаторының мәліметтері бойынша облыстағы орман алқаптарының алып жатқан көлемі – 924.959 дес. (қарағайлы орман – 128.400 дес.; аралас орман – 59.472 дес.; қылқан жапырақты ормандар бұталы ағаштармен қоса есептегенде – 737.086 дес.) құраған болса, [8] Ақмола облысы губернаторының облыстағы ормандардың жағдайы туралы 1881-82 жылдарға арналған есебі бойынша орман алқаптарының жалпы көлемі 350.430 дес. тең екенін, яғни облыс көлемінің 1/12 бөлігін ғана алып жатқандығы жәйлі мәлімет беріледі [9].

Ақмола облысындағы ормандар табиғи ерекшеліктері бойынша 2 бөлікке бөлінеді: 1. Солтүстік бөліктегі ормандар. Оған Омбы мен Петропавл уездері кіреді. Бұл бөлікте негізінен қайың мен терек, тал өседі. 2. Оңтүстік бөліктегі ормандар. Оған Ақмола мен Көкшетау уездері жатады. Бұл уездердің орманды алқаптарында негізінен қарағай өседі. Кейбір бөліктерінде қайың-терек аралас қарағай өседі.

Ақмола облысының әскери губернаторына облыстағы ормандардың жағдайы туралы берілген деректерде орман алқаптарының аяусыз пайдаланылғаны туралы: «Березовые леса хотя и находятся в благоприятных условиях для произрастания, но самовольные порубки и огонь произвели громадные опустошения. Кругом видны обгорелые пни, засохшие деревья и вершинки. Много встречается таких мест, где прежде, лет 30-40 тому назад, был лес и, судя по оставшимся пням, размеры его были значительны, теперь же на этих местах почва покрыта травяной растительностью и кое где молодой березовой и осиновой порослью. ...хищнический способ пользования лесом и частые пожары видны повсюду» деп, қоршаған орта игіліктерін пайдаланудағы адамдардың жыртқыштығы жәйлі ащы шындық айтылған [10].

Ақмола облысында орман алқаптарының көлемінің күрт азаюына патшалық әкімшіліктің орман шаруашылығын тауарлы өндіріс жүйесіне тартуы елеулі әсер етті. Мәселен, жоғарыда берілген мәліметтерде мынандай өндірістік ахуал туралы: «...Ертіс өзеніне жақын орналасқан, әсіресе солтүстік-шығыс бөліктегі орман ағаштары үлкен көлемде кесілуде, өйткені, ол жерде ағашты өткізу (сату – Н.Ш.) өте ыңғайлы және отырықшы елді-мекендердің жақын орналасуы мен Ертіс өзені арқылы бу кемелерінің жүруіне сәйкес оған (ағаш материалдарына – Н.Ш.) сұраныстың да жоғары» екендігі баяндалады [11].

Далалық облыстардағы орманды алқаптар қазына мүлкі болып есептелгендіктен, оны жергілікті халықтың пайдалануы үшін орман бөліктерін сату (деляночная продажа) жүйесі енгізілген [12]. Мысалы, Омбы орман бақылау (лесничество) бөлімі бойынша 1885 жылы құрылыс материалы ретінде 1643 дана қайың, 3.200 дана сырғауыл және діңгек ағаш босатылса, отынға 1.834 куб. сажень қайың, ағаш бұйымдары мен материалдары - 4 куб сажень, талдың бұтағы – 64 куб сажень босатылған. Барлық босатылған ағаштың кубтық массасы – 1.949.77 куб саженьді құраған [13]. Ал, Қостанай уезінің 1892 жылғы есебі бойынша орман шаруашылығынан түскен пайда 19.502 сом 99 тиынды құраған. Ал уезд аумағындағы орман ағаштарын рұхсатсыз кескен адамдарға салынған айыппұл көлемі 776 сом 8 тиын болды [14].

Далалық облыстардағы ормандардың оталуы мен жаппай кесілуінде ерекше «жыртқыштықпен» белсенділік танытқан казактар мен орыс шаруалары болғандығын патша әкімшілігінің чиновниктері атап көрсетеді. Ал қазақтар орман ағаштарына қамқорлықпен қарауының себебі – олардың өмірлік мүдделерімен сәйкес келетін еді. Өйткені, қазақтардың қыстаулары мал мен жанға ық болатын, борандар мен қатты желдерден қорған болатын ормандар мен бұталы ағаштардың маңына немесе қыратты жерлерде орналасатын-ды. Сол себепті де қазақтардың орман ағаштарына деген көзқарасы мүлде басқаша еді. Олар орманды пайда көзі деп емес, оны табиғаттың байлығы, сыйы ретінде бағалап, олардың сақталып қалуына ерекше мүдделілік танытты. Бұл турада птша чиновнигінің төмендегі деректері соның дәлелі болса керек: «Леса, растущие по берегу р.Абугана (Обаған өзені – Н.Ш.), благодаря отдаленности от оседлых поселений, ...служа хорошей защитой для зимовок киргиз, (қазақтарға – Н.Ш.) по всюду настроенных по рощам, почему и лес в этих рощах сохранился более чем в других»[15].

Сонымен бірге, қазақтардың қол өнері, яғни ағаш ұсталығы өндірістік ауқымға көтеріле қоймағандықтан орман ағаштары мен өзен бойында өсетін бұталы ағаштарға болсын кең көлемде нұқсан келтіре қоймайтын еді. Дегенмен, Далалық облыстардағы ормандардың оталуын тек казактар мен орыс шаруаларының немесе өндіріс иелерінің шаруашылық қызметімен ғана байланыстыруға болмайды. Өйткені, қазақтар да жұт кезінде немесе қыстың ауыр жылдарында қар қалың түсіп, қатты суықтар ұзаққа созылған жағдайда шөптің жетіспеуіне байланысты қыстау маңындағы ағаштардың бұтақтарын, бүрін кесіп алып, малға азық ретінде беруге мәжбүр болған. Көптеген орман өрттері де қазақтардың шаруашылық қызметі барысында туындап отырғанын жоққа шығаруға болмас.

Сондай-ақ, Қазақ жерінің далалық аймақтарындағы орман алқаптарының оталуына табиғи-климаттық фактордың да күшті әсері болды. Егер шаруашылық қажеті үшін орман материалдарына деген сұраныс бірте бірте артып отырса, қатал да ұзаққа созылатын қыстар жиі қайталанған жағдайда халықтың қысқыға әзірлеген отыны таусылып, қыстау, деревня немесе станица маңындағы орман алқаптары түгелге жуық оталып қалатын болған. Бұл турада мына бір деректі түпнұсқада бергенді жөн көріп отырмыз. Ол Ор уезінің Таналық болысына қатысты айтылған болса да, Қазақ даласында орын алған сол тарихи кезеңнің шындығын дәл айқындап береді. Онда: «Леса здесь истреблялись постепенно, а за последнее время особенно в 1879 году, когда зима продолжалась далее 15 числа апреля месяца и народ оставался или лучше сказать не заготовил топлива на черный день, лес истреблен на чисто», деп атап көрсете келе, оның экологиялық зардабына да ерекше назар аударады: «До истребления лесов разлитие рек здешних всегда отличалось обилием воды. Низкие места затоплялись водой окончательно; в настоящее же время это бывает не всегда» [16].

Сонымен бірге отарлық саясаттың басты бағыты бойынша Қазақ жеріндегі орман алқаптарының негізгі бөлігі казактар мен орыс шаруаларының иелігінде болғандығын естен шығармаған абзал. Осы әділетсіздікке байланысты қазақтар мен келімсектер арасында үлкен даулар мен жанжалдар туындап отырғандығы белгілі. Қазақ жерінде казактар мен орыс шаруаларының санының артуы, Қазақ жерін шаруашылық тұрғыда игеру үдерісінің жылдан жылға қарқын ала түсуі орман ағаштарына деген сұранысты күрт арттырып жіберді.

Торғай облысын алып қарастыратын болсақ, барлық далалық облыстар сияқты орман алқаптарына зәру аймақ екені белгілі. Облыстың солтүстік бөлігін қамтып жатқан Ақтөбе, Қостанай және Торғай уездерінде ғана көлемі шағын орманды алқаптар, бұталы ағаштар шоғыры кездеседі. Олар негізінен өзен жағалауларында, кең жыраларда орналасқан. Қостанай уезінде қарағайлы ормандар құмды қыраттарда кездеседі. Бұл аймақтарда қоршаған ортаның ормансыз болып қалыптасуының табиғи себептеріне жиі қайталанып тұратын құрғақшылықтар, ылғалдылықтың жеткіліксіздігі, үнемі соғып тұратын құрғақ әрі құмды желдер жатады. Ал онсыз да жеткіліксіз орман алқаптарының күрт азайып кетуіне, әсіресе, XIX ғ. 60-70 жылдары ерекше пәрменге ие болған орыс отаршылдығының «пионерлері» тарапынан жыртқыштықпен орман ағаштарын отауы болған-ды. Одан кейін, яғни XX ғ. басында бұталы ағаштар мен талдар кесіле бастаған. Негізінен олар үй шаруашылығы мен отынға пайдалану мақсатында кесілді. Орман ағаштарын осылайша жыртқыштықпен отау – егіншілік пен өсімдіктер әлеміне үлкен зардабын тигізгені белгілі. Өйткені, ормандар мен ағаштардың кесілуі нәтижесінде құмды аумақтардың таралуына алғышарт жасалады. Оған дейін Ақтөбе уезі құмды алқаптардан мүлде ада және жақсы жайылымдарға ие болған, өзендердің суы ағынды, ал жағалары бұталы ағаштар мен талдарға бай болып келетін және құнарлы қаратопырақты жерлерінде егінжайлар жайқалып тұратын болған. Алайда, орман ағаштарын кесудің жылдан жылға артуы салдарынан Ырғыз уезіндегі сусыма құмдардың желмен айдалып келуіне жол ашып берілген. Сол себепті табиғи тұрғыда шаруашылыққа қолайлы жерлер жедел өзгере бастаған [17].

Түйіндей айтқанда, Қазақ жерінің далалық облыстарында егіншіліктің кең көлемде таралуы мен орман алқаптарының бірте бірте оталуы себебінен бұл аймақтың климатында құрғақшылық (аридизация) құбылысы күшейе бастады. Мұндай құбылысқа далалы аймақтардағы ылғалдылық мөлшерінің күрт төмендеуі және үнемі соғатын құрғақ жел тән еді. Егіншілік үшін жыртылған жердің көлемінің бірте бірте ұлғаюы және орман ағаштарының оталуының жиі қайталануы далалық аймақтардың құрғақшылық жайлаған белдеуге айналуына елеулі түрде әсер етті. Өз кезегінде қоршаған ортаның бірте бірте құрғақшылық жайлаған белдеуге айналуы көшпелі мал шаруашылығы мен табиғи ортаны пайдалану дәстүрінің дағдарысын туғызуға алып келген еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX в.): Сборник документов и материалов/Автор-составитель С.Н.Малтусынов.- Алматы: «Дайк-Пресс», 2006.- 1240 с. (С. 26)

2. Статистические сведения о Семипалатинской области за 1898 год // ҚР ОММ 460-қор, 1-тізбе, 31-іс, 99-парақ

3. Ответы на вопросы программы Оренбургского отдела ИРГО по быту киргиз Илецкого уезда Тургайской области / Составитель: бий Кунакбай Айджанов // РФ ОрОММ 94-қор, 1-тізбе, 53-іс, 115-115 қайырма парақ

4. Всеподданнейший отчет по Западной Сибири за 1873 г. // РФ ОмОММ 3-қор, 7-тізбе, 11285-іс, II-том 380-қайырма парақ

5. Всеподданнейший отчет по Западной Сибири за 1873 г. // РФ ОмОММ 3-қор, 7-тізбе, 11285-іс, II-том, 380-қ.п.-381 п.

6. Тургайская область. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // http://dic.academic.ru

7. Годовые отчеты лесничеств Акмолинской области по основной деятельности (1917 г.) // РФ ОмОММ 354-қор, 1-тізбе, 28-іс, I-том, 10 п.

8. Всеподданнейший отчет по Западной Сибири за 1873 г. // РФ ОмОММ 3-қор, 7-тізбе, 11285-іс, II-том, 380-қ.п.

9. Дело по представлению Акмолинского губернатора с отчетом о состояний лесов в Акмолинской области за 1881-82 гг. // РФ ОмОММ 3-қор, 11-тізбе, 17421-іс, 4-п.

10. Дело по представлению Акмолинского губернатора с отчетом о состояний лесов в Акмолинской области за 1881-82 гг. // РФ ОмОММ 3-қор, 11-тізбе, 17421-іс, 5-6 пп.

11. Дело по представлению Акмолинского губернатора с отчетом о состояний лесов в Акмолинской области за 1881-82 гг. // РФ ОмОММ 3-қор, 11-тізбе, 17421-іс, 10 қ.п.

12. Сведения уездных начальников для отчета Тургайскому военному губернатору о состояний области за 1892 г.// ҚР ОММ 318 қ., 1 т., 1 іс, 25 қ.п.

13. Годовой отчет за 1885 г. по Омскому лесничеству // РФ ОмОММ 227-қор, 1-тізбе, 6-іс, 14 қ.п.-15 п.

14. Сведения уездных начальников для отчета Тургайскому военному губернатору о состояний области за 1892 г. // ҚР ОММ 318 қ., 1 т., 1 іс, 136 қайырма парақ

15. Дело по представлению Акмолинского губернатора с отчетом о состояний лесов в Акмолинской области за 1881-82 гг. // РФ ОмОММ 3-қор, 11-тізбе, 17421-іс, 23-п.

16. Ответы на вопросы программы Оренбургского отдела ИРГО общей географии по местности Таналыкской, Орского уезда / Составитель А.Шишков // РФ ОрОММ 94-қор, 1-тізбе, 53-іс, 62-63 қайырма парақ

17. Тургайская область. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // http://dic.academic.ru

УДК314.
МРНТИ 03.20

Ж.С.Аубакирова[1], А.Н.Алексеенко[2]

[1]к.и.н., доцент, директор научно-исследовательского центра "Алтайтану"
Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
[2]д.и.н., профессор, главный научный сотрудник научно-исследовательского центра "Алтайтану"
Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
г.Усть-Каменогорск, Казахстан

НАСЕЛЕНИЕ КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XX ВЕКА: ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ЭВОЛЮЦИИ И СТАНОВЛЕНИЕ СУВЕРЕННОЙ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ[1]

Аннотация

Распад СССР и создание Новых Независимых Государств привели к кризису политических, социально-экономических, демографических явлений на постсоветском пространстве. Демографическая система советского Казахстана во многом основывалась на европейском компоненте. Эмиграция представителей наиболее многочисленных европейских народов, совпавшая со снижением показателей естественного прироста у казахов привели к тому, что численность населения Республики Казахстана начала сокращаться. В тоже время, в 1990-е годы обозначилась тенденция становления суверенной демографической системы, определяющую роль в функционировании которой играли казахи.

Ключевые слова: демографический кризис, эмиграция, рождаемость, смертность, возраст, демографическая система.

[1] *Статья подготовлена в процесса реализации проекта "Казахи в контексте демографической истории (в рамках программы "Рухани жаңғыру") Казахстанского института общественного развития "Рухани жаңғыру" Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан.*

Ж.С.Аубакирова[1], А.Н.Алексеенко [2]

[1]т. ғ. к., доцент, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің "Алтайтану" ғылыми-зерттеу орталығының директоры
[2]т. ғ. д., профессор, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің "Алтайтану" ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері
Өскемен қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ: ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЭВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ ЕГЕМЕН ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

КСРО-ның ыдырауы және жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы посткеңестік кеңістіктегі саяси, әлеуметтік-экономикалық, демографиялық құбылыстардың дағдарысына әкелді. Кеңестік Қазақстанның демографиялық жүйесі көп жағдайда Еуропалық компонентке негізделді. Қазақтардың табиғи өсімі көрсеткіштерінің төмендеуімен тұспа-тұс келген еуропалық халықтардың анағұрлым көп өкілдерінің эмиграциясы Қазақстан Республикасы халқының саны қысқара бастады. Сонымен қатар, 1990-шы жылдары егеменді демографиялық жүйенің қалыптасу үрдісі байқалды, оның жұмыс істеуінде қазақтар шешуші рөл атқарды.

Түйінді сөздер: демографиялық дағдарыс, эмиграция, құнарлылық, өлім, жас, демографиялық жүйе.

Zh. Aubakirova[1], A. Alekseyenko[2]

[1]candidate of Historical Sciences, Docent, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Altaytanu Research Center, Director
[2]doctor of Historical Sciences, Professor, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Altaytanu Research Center, Chief researcher
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

POPULATION OF KAZAKHSTAN AT THE END OF THE XX CENTURY: ETHNO-DEMOGRAPHIC EVOLUTION AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE SOVEREIGN SYSTEM

Abstract

The collapse of the USSR and the creation of New Independent States led to a crisis of political, socio-economic, and demographic phenomena in the post-Soviet space. The demographic system of Soviet Kazakhstan was largely based on the European component. The emigration of representatives of the most numerous European Nations, which coincided with a decrease in the natural growth rates of the Kazakhs, led to the fact that the population of the Republic of Kazakhstan began to decline. At the same time, in the 1990s, there was a trend towards the formation of a sovereign demographic system, the defining role in the functioning of which was played by Kazakhs.

Keywords: demographic crisis, emigration, birth rate, mortality, age, demographic system.

В конце XX века на фоне политических потрясений разрушается советская «европеизированная» демографическая система, закладывается фундамент суверенной системы, основанный на социокультурных, социально-экономических предпочтениях казахского этноса. Данные первой казахстанской переписи населения 1999 г. зафиксировали существенные демографические изменения, произошедшие в республике в последнее десятилетие XX в. В 1999 г. в сравнении с 1989 г. общая численность населения сократилась на 9,2% (см. таблицу 1). При этом четко проявилась этническая дифференциация демографических процессов. Численность казахов увеличилась на 22,2%, в результате удельный вес этноса в составе населения впервые за многие годы превысил пятидесятипроцентную отметку (53,4%). Способствовало этому и то, что русских стало меньше на 27,6%, украинцев на 42,8%, а численность немцев сократилась в 2,7 раза. Уменьшилось и представительство других этнических групп. Темпы роста казахского этноса были не в состоянии компенсировать потери других народов, в результате чего уменьшается общая численность населения.

Таблица 1 - Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. (тыс. человек) [1, с. 7-70; 2, с. 6-237].

	1989		1999		1999 к 1989 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	16464.5	100	14953.1	100	90.8
казахи	6534.6	39.7	7985.0	53.4	122.2

русские	6227.5	37.8	4509.6	30.2	72.4
украинцы	956.2	5.8	547.1	3.7	57.2
немцы	957.5	5.8	353.4	2.3	36.9
другие этносы	1788.7	10.9	1558.0	10.4	87.1

Таким образом, этнодемографическая структура населения, выстроенная в советский период истории, претерпевает кардинальные преобразования. Наибольшее влияние на значительные изменения численности и состава населения в 1990-е гг. оказали миграционные процессы (см. таблицу 2).

Таблица 2 - Внешние миграции в Казахстане в 1990-1999 гг. (тыс. человек) [3, с. 111-112]

годы	иммиграция	эмиграция	миграционное сальдо
1990	179.9	272.4	-92.5
1991	170.8	228.5	-57.7
1992	161.5	317.8	-156.3
1993	111.1	330.1	-219.0
1994	70.4	477.1	-406.7
1995	71.1	309.6	-238.5
1996	53.9	229.4	-175.5
1997	38.1	299.5	-261.4
1998	40.6	243.7	-203.1
1999	41.3	164.9	-123.6
1990-1999	938.7	2872.5	-1933.8

Данные таблицы 2 показывают, что в период с 1990 по 1999 гг. из Казахстана выбыло 2872,5 тыс. человек. Иммиграционный приток (938,7 тыс. человек), являющийся, в основе своей, следствием репатриационной этнической политики, был не в состоянии компенсировать такую убыль. В результате, отрицательное сальдо внешней миграции составило 1933,8 тыс. человек. Наибольшая убыль населения наблюдалась в 1993-1995 гг. – 44,7% отрицательного сальдо за все 1990-е годы.

Авторы не ставили перед собой задачи выявлять причины, по которым люди покидали Казахстан. Констатируем лишь, что явление, когда «нетитульные» этносы (то есть не дающие названия (титула) стране) перемещались на свою «титульную» родину, было характерно для всего постсоветского пространства. Необходимо отметить следующее. Сравнительный анализ миграционной ситуации в бывших советских республиках в 1990-е гг. в большинстве случаев производился на основе абсолютных данных. Результатом подобных исследований явился вывод об огромном или даже катастрофическом миграционном оттоке из Казахстана, намного превышающем миграционные потери большинства новых независимых государств. На наш взгляд, подобный подход к проблеме искажает ее сущность. Сравнительный анализ миграционных потерь на основе абсолютных данных недопустим. Суть в численности населения бывших союзных республик и разном представительстве в его структуре «нетитульного», а потому потенциально миграционно активного компонента. Удельный вес такового в более чем 16-миллионном Казахстане в 1989 г. составлял 60,3% (9929.9 тыс. человек), а, например, в 3-х миллионной Армении – около 2% (60 тыс. человек) [4]. Сравнительный анализ абсолютных данных о количестве эмигрирующих на примере этих двух республик непременно приведет к выводу о катастрофических процессах в Казахстане. Относительные же показатели фиксируют, что среднегодовые темпы эмиграции в последнее десятилетие XX века составляли 1,8% населения республики.

Необходимо напомнить, что отрицательное сальдо внешней миграции (в советское время – межреспубликанской), наметилось еще в 1968 г. Но в 1970-1980-е гг. миграционная убыль перекрывалась естественным приростом, вследствие чего численность европейских этносов увеличивалась. В 1990-е гг. небольшой естественный прирост был уже не в состоянии нейтрализовать миграционные потери, а затем смертность стала превышать рождаемость. В результате численность представителей европейских народов, в первую очередь русских, украинцев, белорусов сокращается под влиянием не только миграции, но и депопуляции.

Причины такого положения дел во многом скрыты в возрастно-половой структуре населения, изменения в которой в результате миграции негативно сказываются в первую очередь на процессах воспроизводства.

Сравнительный анализ возрастной структуры населения Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. показывает, что в последнее десятилетие XX в. значительно ускорился процесс старения населения. Причем идет он как «сверху» (увеличение доли старших возрастов в возрастной пирамиде), так и «снизу» (уменьшение доли детских возрастов). Количество детей (0-14 лет) за эти годы сократилось на 17,4%, а число пожилых (60 лет и старше) увеличилось на 8,2%. Изменилась и доля этих групп в составе населения. Если в 1989 г. возрастная группа 0-14 лет составляла 31,9% населения, то в 1999 г. – 28,5%. Доля группы 60 лет и старше увеличилась за те же годы с 9,2% до 10,8% [5].

Судя по итогам переписи 1999 г., процесс старения населения республики имеет четко выраженную этническую составляющую. Это хорошо видно на примере двух крупнейших этносов Казахстана. Как показывает анализ возрастного состава населения, казахи и русские находились на разных стадиях демографического перехода (см. таблицу 3).

Таблица 3 - Возрастная структура казахского и русского населения по данным переписи населения 1999 г. (тыс. человек) [2, с.13]

	казахи		русские	
	числ-ть	%	числ-ть	%
Все население в том числе, лет	7985.0	100	4479.6	100
0-9	1755.8	22.0	517.5	11.6
10-19	1748.7	21.9	796.9	17.8
20-29	1402.9	17.6	644.8	14.4
30-39	1306.4	16.3	614.4	13.7
40-49	857.2	10.7	703.0	15.7
50-59	431.4	5.4	440.7	9.8
60-69	291.6	3.7	449.2	10.0
70 и старше	191.0	2.4	313.1	7.0

Из данных таблицы 3 видно, что у казахов более молодая возрастная структура прогрессивного типа. Доля 60-летних и более старших возрастов составляет 6,1%, что свидетельствует, согласно шкале оценки демографического старения Ж.Боже-Гарнье и Э.Россета, о демографической молодости. Значительный удельный вес (41,9%) группы молодых возрастов (0-19 лет) позволяет надеяться на дальнейшее омоложение казахского населения.

На возрастную структуру русских большое влияние оказали миграционные процессы, так что о проблеме демографического старения можно говорить с определенной долей условности. Тем не менее, возрастная структура русских в 1999 г. – явно регрессивного типа. Группа 0-9 лет – одна из самых малочисленных, меньшая численность наблюдается лишь в возрастных группах, начиная с 50-летней отметки. Доля 60-летних и более старших возрастов в населении составляет 17,0%, что свидетельствует о высоком уровне демографического старения. Если у казахов коэффициент постарения А.Сови равен 13,8%, то у русских – 58,0% [6]. Возрастная структура свидетельствует и о разных перспективах демографического развития двух основных этносов Казахстана. В репродуктивной группе населения (возраст 20-39 лет) численность казахов составляет 2709,3 тыс. человек, русских – 1259,2 тысячи или в 2,2 раза меньше. Зато в группе наиболее подверженной смертности (50 лет и старше) число русских в 1,3 раза превышает число казахов (соответственно 1203,0 тыс. человек и 914,0 тыс. человек).

В возрастной структуре 1999 г. заложены тенденции становления этнического состава населения Казахстана в средней перспективе. А если учесть, что в возрасте 0-19 лет численность казахов превышает численность русских почти в два раза, то и в дальней. Фундамент суверенной демографической системы закладывается в 1990-е годы, и основой его является возрастная структура населения.

В процессах воспроизводства в 1990-е годы в Казахстане наметился весьма заметный кризис: общий коэффициент рождаемости снизился на 34,4% (с 22.20 промилле в 1990 г. до 14.57 в 1999 г.), общий коэффициент смертности вырос на 24,9% (с 7.90 промилле в 1990 г. до 9.87 в 1999 г.), естественный прирост сократился в 3 раза (с 14.30 промилле в 1990 г. до 4.70 в 1999 г.) [3]. Для десятилетнего периода это довольно большие темпы.

Тенденции воспроизводства населения схожи во всех этнических группах, разница лишь в темпах развития процесса (см. таблицу 4).

Таблица 4 - Родившиеся, умершие, естественный прирост населения по отдельным этносам в 1990 и 1999 гг. (на 1000 населения) [7, с. 56-58, 85, 86; 8, с.153]

	1990	1999
Рождаемость		
все население	22.2	14.6
казахи	30.1	17.8
русские	14.5	8.8
украинцы	16.1	9.6
немцы	15.5	19.3
Смертность		
все население	7.9	9.9
казахи	6.3	6.6
русские	8.8	14.2

украинцы	11.6	21.5
немцы	7.7	14.5
Естественный прирост		
все население	14.3	4.7
казахи	23.8	11.2
русские	5.7	-5.4
украинцы	4.5	-11.9
немцы	7.8	4.8

Обращают на себя внимание эволюции рождаемости. Тенденции сокращения рождаемости определились еще в «досуверенное» время и в значительной мере были связаны с социально-экономическими изменениями. Более выпукло это обнаружилось в городах, менее – в сельской местности. Поэтому кризис 1990-х и сворачивание социальных программ поддержки семьи болезненнее сказались именно на сельских жителях. Рождаемость сократилась у всех этнических групп, населяющих Казахстан, но более всего процесс затронул казахов: общий коэффициент рождаемости сократился у них на 40,9%, тогда как у русских – на 39,3%, украинцев – 40,4%, а у немцев даже увеличился. И это несмотря на то, что эмиграция в значительной степени вымыла репродуктивный слой из возрастной структуры европейских этнических групп. Таким образом, процессы рождаемости, имевшие место у казахского этноса в конце XX века, свидетельствовали о серьезных демографических потрясениях.

В тоже время, смертность у казахов увеличилась незначительно (на 4.8%). Сочетание снижающихся показателей рождаемости и роста смертности привели к тому, что в 1999 г. в сравнении с 1990 г. естественный прирост снизился в 2.1 раза. У представителей европейских этнических групп ситуация складывалась еще более негативно вследствие быстрого роста смертности: у русских общий коэффициент смертности увеличился на 61,4%, украинцев – на 85,3% и т.д. В результате, в конце 1990-х гг. у русских, украинцев, белорусов показатели смертности превысили показатели рождаемости. Обозначились процессы депопуляции.

Таким образом, в конце XX в. в Казахстане происходила грандиозная ломка социально-экономических, политических, этнодемографических парадигм, складывавшихся десятилетиями. Распад СССР и строительство суверенитета, сопровождаемое всеобъемлющим кризисом, привели к тому, что созданная в Казахстане этнодемографическая система, отражавшая советскую социально-экономическую суть, начала быстро разрушаться. Резкое снижение рождаемости, рост смертности, эмиграция привели к абсолютному сокращению численности населения. Итогом глобальных перемен стало то, что к началу XXI века в Республике Казахстан сложилась иная, чем в недавнем прошлом, этнодемографическая ситуация. Большинством населения республики теперь являлись казахи. Именно на этой этнической основе и предстояло выстраивать суверенную демографическую, социально-экономическую систему.

Список использованной литературы:

1. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. – Алма-Ата, 1991.

2. Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.Смаилова. – Алматы, 2000.

3. Курганская В., Дунаев В. стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: Сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана – Алматы, 2016.

4. htpp://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_Lan_97_vezd.php?reg=566

5. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 1999.

6. Индекс постарения А.Сови: отношение числа лиц в возрасте 60 лет и старше к числу лиц до 20 лет. Если это отношение составляет менее 20 лет, то степень постарения считается низкой, от 20 до 30% - средней, более 30% - высокой.

7. Демографический ежегодник Казахстана. Алматы, 1996.

8. Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник / Под редакцией Шокаманова Ю.К. – Алматы, 2006.

УДК 94:2(574.5)
ГРНТИ 03.01

А.Ж. Абдиханова[1]

[1]*кандидат исторических наук, старший преподаватель Шымкентский Университет*
г.Шымкент, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МНОГОКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

Насильственное вмешательство царской России в многовековой образ жизни Казахстана нарушает существующий порядок во всех сферах жизни, включая религию. Колониальная политика России сопровождалась, в первую очередь, искоренением достижений коренных народов в области религии и культуры, установлением собственного порядка и адаптацией местного населения к имперской реальности. После окончания завоевания южных регионов, Царская Россия приступила к осуществлению плана по постепенному переходу религиозной политики от невмешательства к жесткому регулированию. Это было связано с опасениями, что ислам может стать идеологическим оружием против успешной колонизации, поэтому в царских планах большие надежды возлагались на христианизацию края.

Ключевые слова: религиозная политика, царская Россия, история, религиозные общины, верующии, Ислам, мечеть, духовенство, Православие, лютеранство, молокане, менониты**.**

А.Ж. Абдиханова[1]

[1]*тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Шымкент Университеті*
Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІГІНДЕ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ КӨПКОНФЕССИЯЛЫ ҚОҒАМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Патшалық Ресейдің Қазақстандағы ғасырлар бойғы қалыптасқан өмір салтына күштеп араласуы қоғамның барлық салаларында, оның ішінде дінде қалыптасқан жүйені бұзады. Ресейдің отарлық саясаты, ең алдымен, байырғы халықтардың дін мен мәдениет саласындағы жетістіктерін жойып, өзіндік тәртіп орнатумен және тұрғылықты халықтардың империялық ақиқатқа бейімделуімен қатар жүрді. Оңтүстік аймақтарды жаулап алғаннан кейін патшалық Ресей діни саясатында араласпаудан біртіндеп қатаң бақылауға көшу жоспарын жүзеге асыра бастады. Ислам отаршылдыққа қарсы идеологиялық қаруға айналуы мүмкін деген қорқынышпен байланысты болды, сондықтан патшалық үкімет жоспары аймақты христиандандыруға үлкен үміт артты.

Түйін сөздер: діни саясат, патшалық Ресей, тарих, діни бірлестіктер, діндарлар, Ислам, мешіт, діни қызметкерлер, Православие, лютерандық, молокандар, менониттер.

A.Zh. Abdikhanova[1]

[1]*Candidate of Historical Sciences, Senior Lecture, Shymkent University*
Shymkent, Kazakhstan

PECULIARITIES OF THE FORMATION OF A MULTICONFESSIONAL SOCIETY IN THE SOUTH OF KAZAKHSTAN IN THE PRE-REVOLUTIONARY PERIOD

Abstract

The violent interference of tsarist Russia in the centuries-old way of life in Kazakhstan violates the existing order in all spheres of life, including religion. The colonial policy of Russia was accompanied, first of all, by the eradication of the achievements of indigenous peoples in the field of religion and culture and the establishment of their own order and adaptation of the local population to the imperial reality. After the end of the conquest of the southern regions, Tsarist Russia embarked on a plan for the gradual transition of religious policy from laissez-faire to strict regulation. This was due to fears that Islam could become an ideological weapon against successful colonization, so the tsarist plans pinned great hopes on the Christianization of the region.

Key words: religious politics, tsarist Russia, history, religious communities, believers, Islam, mosque, clergy, Orthodoxy, Lutheranism, Molokans, Mennonites.

Накануне окончательного завоевания юга Казахстана царской Россией, ислам играл доминирующую роль в жизни коренного населения. Подчинение региона и проведение административно-территориальных реформ, объявление территории Казахстана собственностью царского правительства, вскоре привело к массовому переселению русских крестьян в степные зоны и южный регион, а с их помощью российские власти пытались контролировать духовные процессы в казахском обществе.

Казахи являлись мусульманами – суннитами, ханафитского толка. В то же время не удалось преодолеть синкретизм исламской веры: сильные элементы анимизма, шаманизма и культа предков входившие в религиозные представления и обряды, и существовали в форме народного ислама, включавшего в себя элементы доисламских верований. Знаменитый памятник казахского права XVII века «Законы хана Тауке» зафиксировал ряд правил, связанных с исламом. Так например, в случае обращения казаха в христианство, его родственники получали право требовать его имущество. В целом, согласно этому документу, правовые нормы, регулирующие основные аспекты образа жизни казахского общества, были установлены в соответствии с обычным правом - адатом казахов [1]. Это свидетельствует об отсутствии традиционной исламской системы политико-правовых норм, регулирующих социальную и политическую жизнь казахстанского общества. Соответственно, сформировавшаяся прослойка представителей ислама в лице имамов, кади, мулл, мударрисов и других, организационная структура мусульманских священнослужителей была все еще недостаточно развита.

Некоторые сведения о религиозной жизни казахов в Туркестанском крае того времени были представлены в трудах В.Н. Наливкина. Он указывает, что «Киргиз того времени допускал некоторое влияние шариата на свою жизнь в области одной только религии, к которой он относился довольно безразлично, в большинстве случаев не знал даже тех молитв, из которого состоит обязательный для каждого мусульманина намаз» [2, с. 48]. Весьма примечательно высказывание автора о том, что казахи «с мусульманской точки зрения, мозолили глаза сонму сартовских книжников, которые издавна делали попытки просветить киргизов и обратить их в истинных мусульман, но попытки эти большей имели лишь самый незначительный успех» [2, с. 48].

В середине XIX века русский исследователь А. Левшин дал значительную оценку религиозной принадлежности казахов в своем знаменитом труде «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей». Он отметил, что казахи смешивают ислам и древние политеистические культы, не постятся, не молятся, и «исламизм» не исчезает только благодаря среднеазиатским и татарским муллам, которые служат казахской знати [1, с. 314].

Характеризуя духовную жизнь казахского этноса, Левшин отмечал, что по казахским селам бродили многие приверженцы суфизма - бродячие дервиши. Большинство из них практиковали прорицание, а их поведение и действия не отличались от поведения шамана[1, с. 315].

Невзирая на такую оценку, казахи Перовского и Казалинского уездов Сыр-Дарьинской области имели прочные духовные связи с Бухарой и особенно с Хивой. Ишанов называли духовными наставниками «пир (пір)», с их именем связано стремление к духовной чистоте, очищению от греха, они воспринимались казахами как особые представители религиозно-духовных предводителей, ведущего ко всему божественному. Вследствие этого власти Туркестанского края, учитывая особый авторитет и влияние узбекских ишанов среди казахов, стремились с их помощью воздействовать на казахское население. Так, в рапорте начальника Чимкентского уезда упоминается о деятельности ишана - казаха из Чимкентского уезда Сатубалды Абдуллина, который практиковал свою деятельность среди тургайских казахов [3, л. 2,2 об]. Большинство суфиев-ишанов в Туркестане происходили из сословия ходжа. Этот факт показывает, что уровень исламизации населения на юге Казахстана был более глубоким, а ишаны сыграли важную роль в распространении исламских принципов в степных регионах Казахстана. С другой стороны, растущая активность суфиев- ишанов объясняется возрастающей миссионерской деятельностью русской православной церкви, наиболее патриотичные и авторитетные лидеры местной знати пытались с помощью усиления позиции ислама оказать скрытое противодействие. Н.Д. Нуртазина отмечает, что «в регионе были распространены главным образом суфийские братства Накшбандия, Йассавия, Кадырийа. Отдельной ветвью можно назвать и «каляндари» - нищенствующие суфии, отделившиеся от Накшибандия» [4, с. 37]. Власти регулярно следили за ишанами, запрещая им свободно передвигаться по Туркестану, им было необходимо всякий раз получать специальное разрешение для встречи со своими последователями – мюридами. Под давлением царской администрации и меняющимися условиями укрепления колониального строя, внедрения элементов индустриализации, отразившихся в процессе урбанизации, в начале XX века не все суфийские братства оказались способными сохранить свое былое влияние.

Позиция ислама во многом определялась отношением к нему российских властей, не отличавшихся стабильностью. Так, на ранних этапах колонизации новые правители не вмешивались в религиозную жизнь казахов. Первоначально генерал-губернатор Туркестана занял позицию невмешательства в отношении к исламу, их правил и организации управления их религиозными и духовными молитвами, и чтобы оптимизировать надзор, колониальная администрация начала с позиции внешнего наблюдателя за духовными делами мусульман.

Этот вопрос в крае впервые нашел решение при Генерал-губернаторе Кауфмане. При нем было указано «по поводу обращения Оренбургского муфтия в 1878 году к Семиреченскому Областному Правлению за сведениями о существующем духовном устройстве магометан этой области, Министерством Внутренних дел 4-го Марта 1880 года, за № 893, по сношении с генерал-губернатором, было предложено означенному муфтию, в разъяснение ст.1142 т. XI св. Законов Российской империи изд. 1857 года, не распространять свою деятельность на Туркестанский край» [5, л. 131 об]. Вместе с тем, исламизация в некоторой степени даже поощрялась практическими мерами. В частности, государственные средства были выделены на строительство мечетей и выплату жалования муллам. Присутствовал

расчет на то, что с помощью верных мусульманских священнослужителей будет легче контролировать социально-политические процессы в степях. Но затем переселенческая политика царизма стала активизироваться, впоследствии чего было обезземеливание казахов, а вместе с тем усиление среди них антироссийских настроений.

Миграция татар в казахские степи с целью стать муллами в XIX веке было заметным явлением. Вместе с исламом в казахскую степь они приносили антирусские настроения, и усилили национализм. Заметив это, правительственные чиновники начали сдерживать проникновению ислама в страну. Еще до того, как край присоединился к Российской империи, узбекские ишаны, представлявшие суфийское духовенство, оказывали большое влияние на население южных казахов.

Царское правительство было крайне обеспокоено разразившимся под лозунгом «джихада» в мае 1898 г. Андижанским восстанием, и все же воздержалось от каких-либо реальных организационных решений по туркестанскому «мусульманству», было дано указание внимательно следить за всем Семиречьем, то есть контролировать практически каждого мусульманина, и регулярно докладывать уездному начальнику [6].

Казахи не были очень фанатичными и ревностными мусульманами, но при этом, попытки обратить их в христианство оказались безуспешными. Тем не менее, некоторые российские исследователи считают казахов не вполне мусульманами, а этносом, способной подорвать продолжающееся мусульманское единство от Волги и Урала до южных границ России [7].

В то же время политика российского правительства была направлена на внедрение христианства среди казахов. При этом учитывалась любая незначительная возможность. Нередко встречались случаи принудительной христианизации. Казахи плохо вступали в христианство. Традиционная религия имела большое значение для казахского народа, она представляла собой совокупность различных ритуалов и традиций. Сегодня исследователи пришли к единому мнению о глубоких корнях этих традиций и обрядности.

Следует также помнить, что в царской России православие всегда было необходимым дополнением к политической жизни, и являлось одним из основных столпов государственности, поэтому христианизация нерусских народов всегда носила политический характер. Прибытие и распространение русских поселенцев также внесло новые оттенки в религиозную жизнь региона.

Хотя христианское миссионерство в степях в целом была неудачной, все же встречались единичные случаи, когда казахи переходили в православие.

В основном христианство в казахской среде принимался слабо. Таким образом в письме к военному губернатору Семиреченской области Колпаковского от 8 апреля 1868 года Преосвященному Епископу Томскому и Семипалатинскому, религиозная ситуация в Южном Казахстане описывалась следующим образом: «…большинство киргизов почти не имеют никакого понятия о религии. Однако же и не замечено, чтобы они симпатизировали нашей Православной вере…» [8, л. 244]. Далее автор письма акцентирует, что: «между киргизами случалось мне не раз замечать неблагоприятное настроение к русскому духовенству, возбуждаемое опасением, что оно является в среде их с тою единственной целью, чтобы приступить к насильственному их крещению» [8, л. 245].

По этой причине поверхностное принятие христианства часто приводит к его отчуждению. Об этом свидетельствует цитата из специальной резолюции епископа Туркестанского и Ташкентского от 14 августа 1907 года: «Большинство киргиз принимает христианство не искренне, православием пользуются как временным средством для заключения брачного союза и избежание уплаты калыма...» [9, л. 30].

З.Т.Садувокасова отмечает, что понимая преждевременность заниматься миссионерской деятельностью в 50-60-х годах XIX века, начальство казахских областей предостерегало о последствиях применения методов, использованных ранее с язычниками [10, с. 93]. Цитируется письмо председателю миссионерского общества, от 16 января 1869 года, первого Туркестанского генерал – губернатора К.П. фон Кауфман доказывал несвоевременность и невозможность применения в руководимом крае, миссионерских задач: «Народонаселение Туркестанского края, нельзя смешивать с теми народами, посреди которых приходилось действовать русским миссионерам в Алтайской, Забайкальской и Иркутской миссиях» [10, с. 93].

Туркестанская епархия стала самостоятельной единицей в 1872 году. До этого церковные дела Туркестанского края решались в Томской епархии. С образованием отдельной епархии, как писал «Церковно-общественный вестник», миссионерские дела не только не улучшились, но в «некоторых отношениях положительно пошли хуже». Беспокойство вышестоящего церковного начальства вызвало ослабление связей между различными звеньями епархиальной администрации, что, в свою очередь, отражалось на миссионерской деятельности [10, с. 97].

Следует отметить, что если некоторые славянские иммигранты принимали ислам по причине создавшихся условий и влияния социальной среды, так обращение определенной части казахов, пусть и небольшой, в христианскую веру (в основном православную) было результатом длительной и целенаправленной имперской политики царизма, проводимой на местах колониальной администрацией, служителями миссионерской церкви - например, Н.И. Ильминским, А.Е. Алекторовым, Н.И. Остроумовым и др. Так, по их рекомендации, ограничивали въезд исламских деятелей из Казани, Уфы, Оренбурга, Бухары и других мусульманских центров, ввоз Корана и другой священной литературы для мусульманина, паломничество в Мекку и Медину, строительство и открытие новых мечетей, мектебов и медресе и т. д.

С 80-х годов XIX века началась массовое переселение крестьян из европейской части России, сыгравшую большую роль в формировании многонационального и многоконфессионального состава населения. Царское правительство разрешило переселение на территорию Степного края независимо от их религиозных убеждений.

Поток притесняемых общин наводнил Казахстан. Общины мигрировали от угнетения на новые земли, чтобы сохранить свои религиозные воззрения. Среди них можно выделить следующие направления: христианское, нехристианское, сектантское. Среди христианских конфессий, пришедших в Южный Казахстан, были как католики, так и протестанты различных течений.

Протестантизм в Казахстане начал распространяться, после присоединения Казахстана к России. Это было связано с тем, что в российской армии на территории Казахстана были немцы-лютеране (высшие и средние чины), а затем появились и государственные служащие этой религии, а также ремесленники, крестьяне и другие. Миграция меннонитов из России в Казахстан началась в 80-х годах XIX века. Реформы Столыпина усилили этот процесс. Среди поселенцев были представители различных протестантских конфессий (лютеране, меннониты, баптисты, евангельские христиане и др.). Например, в 1912 году по количеству сектантов в Чимкентском уезде было 35 баптистов и 35 евангельских христиан [11, л. 27].

В 1905-1907 годах Туркестанская лютеранская церковь имела приходы в Аулие-Ате, Чимкенте и в немецких колониях близ Аулие-Аты - Орлово, Чимкента - Константиновка и др. Было отмечено тяжелое положение прихода в городе Верном, который находится на большом расстоянии от Ташкента и обслуживается он сибирскими общинами. Общее духовное руководство осуществляла Московская Консистория. Согласно перечню евангелического населения в Туркестане и Закаспии 1897 года, в Константиновке было 392 лютеран, в Николаевском - 46, в Орлово - 104, в лютеранском - 14. Кроме того, в Константиновке было 153 реформатора, в Орлове - 8. Интернациональный состав верующих по разрешению Министерства внутренних дел приходы с начала XX века начали вести службу на русском языке (кроме немецкого, эстонского и финского). Имелись приходские школы. На данный период в Константиновке обучалось 80 школьников, в Орлово – 50 [12, л. 354].

В Ташкентском уезде протестантов 339 человек, пос. Алексеевка населена – молоканами. Первоначально поселок Самаркий был населен различными конфессиями, но с течением времени с 1909 года, когда стали постепенно вливаться в этот поселок крестьяне, исповедывающие православную религию, почти все другие конфессии, жившие в деревне, были вытеснены и рассеяны. На тот момент в поселке Самарском насчитывалось всего лишь 5 семейств, из них 2 баптистов и 2 молокане [13, л. 25].

Наиболее крупными были семьи исповедующие православную религию. Основная причина преобладания православных семей заключалось, во-первых, в политике притеснения неправославных христиан со стороны представителей царской администрации, во-вторых, на динамику численности православного населения значительное влияние оказывали миграционные процессы - приток крестьянского, православного, населения.

В Чимкентском уезде из 136 баптистов – 133 человек проживали в городе Чимкенте, а остальные - на Тамерлановском участке, молокане и субботники пребывали в городе Чимкенте, а старообрядцы – на Туркестанском участке [14, л. 10]. Проживающие в городе Туркестане старообрядцы группы «беспоповцев», принадлежали к толку «Едино-Восточно-Апостольской церкви, древне-греческого закона» [15, л. 101].

В Аулие-Атинском уезде в селе Орловка, Владимировка, Иоганесдорф и двух близлежащих деревнях - проживали адвентисты седьмого дня из отделившихся менонитов [16, л. 66 об].

В Перовском уезде старообрядцев-уральцев мужчин – 90 человек и женщин – 65 человек [16, л. 70]. В Аму-Дарьинском отделе зафиксировано 4405 человек старообрядцев-уральцев. В Казалинском уезде старообрядцы-уральцы, из них 1065 мужчин и 942 женщин [17127, л. 3]. Проживавшие в городе Казалинске и селении №2 старообрядцы разделяются на три толка: беспоповский или часовенный, московский и третий толк австрийский или белокриницкий. Прибывший в Казалинск из г.Петро-Александровка священник австрийского толка Евтихием Мурашкинцев относит к австрийскому или белокриницкому толку только две семьи, проживавших в г.Казалинске, большинство старообрядцев в городе были беспоповцы или часовенные [18128, л. 16]. Выявлено, что в городе проживали лица, исповедующие Евангельско-Лютеранское вероисповедания [19129, л. 4].

Таким образом, особенностью конфессиональной ситуации на юге Казахстана стало появление ряда других религий, помимо традиционно представленного ислама, что было связано с процессом этнической миграции. Представители каждой этнической группы, прибывшие в Казахстан, неосознанно внесли в духовную жизнь региона традиции, соответствующие их религии. Так, русские, украинцы, болгары и часть белорусского населения были преимущественно носителями православной веры. Кроме того, часть нового русского населения состояла из старообрядцев. Немцы, поляки, отчасти белорусы и некоторые другие народы были проводниками католицизма, а некоторые были носителями протестантизма. Татары, узбеки и некоторые другие тюркояхзычные народы были мусульманами.

В целом можно сказать, что в дореволюционный период на территории Южного Казахстана существовал ряд конфессий, основными из которых были мусульманство исповедовавшееся коренным населением – казахами и другими тюркскими этносами, и православие, искусственно внедрявшееся русской колониальной администрацией.

Список использованной литературы:

1 Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы: Санат, 1996. - С. 367.

2 Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Ташкент: «Турк. Т-во Печатного Дела», 1913. – 106 с.

3 ЦГА Республики Узбекистан. Ф. И-17, О.1 Д.4014.

4 Нуртазина Н.Д. Народы Туркестана: проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). – Алматы: Қазақ университеті, 2008. - 166 с.

56 ЦГА РУз. Ф. И-17 О.11 Д. 1724.
67 Документы Средняя Аазия vostlit.info›Texts/Dokumenty/m.asien.htm. (дата обращения: 4.11.2020)
75 Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. / Под рук. С.Д. Асфендиярова. 2-е изд. - Алматы, 1997. - С. 245.
8 ЦГА РУз. Ф. И-1, Оп.20, Д.124.
9 ЦГА РУз. Ф.1009, Оп.1, Д. 175.
10 Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX – начало XX веков). – Алматы, 2005. – 277 с.
11 ЦГА РК. Ф. 2079, Оп.1, Д.271.
12 ЦГА РК. Ф.2079, Оп.1, Д.272.
13 ЦГА РУз. Ф.И-17, Оп.1, Д.16081.
14 ЦГА РУз. Ф И-17, Оп.1, Д. 1994.
15 ЦГА РУз. Ф И-17, Оп.1, Д .2114.
16 ЦГА РУз. Ф И-7 Оп.1, Д. 5221.
17 ЦГА РУз. Ф И-1, Оп. 17, Д. 102.
18 ЦГА РУз. Ф И-1, Оп. 1, Д 1817.
19 ЦГА РУз. Ф.И-17, Оп.1, Д.10303.

УДК 911.375.67 (574)
МРНТИ 06.61

К.Т. Базаров[1], Б.Р.Найманбаев[2]

[1]КГУ. им. Ш. Уалиханова к.и.н., доцент
г. Кокшетау, Казахстан. kanat.bazarov.1957@mail.ru
[2]Международный университет Silkway. д.и.н., и.о.профессор.
г.Шымкент, Казахстан. naimanbaev_b@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ СИСТЕМЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ В КАССР В 1928- 30-Е ГОДЫ (НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА)

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы, связанные с выявлением изменений в административно–территориальном делении Казахстана в конце двадцатых-тридцатых годах XX века. Задачи советского государственного строительства требовали слома прежней царской системы управления и создания новой структуры административно-территориального устройства.

Отмечается, что новая система управления была более эффективной и прагматичной по сравнению с ранее существовавшей и более конкретно учитывала особенности экономико-географического характера и состава населения. Особо подчеркивается, что смысл реформ заключался, прежде всего, в проведении экономического районирования для выделения хозяйственных зон с различной специализацией. Эти реформы в Казахстане начались позднее, чем в центральных районах и проводились на основе специального плана, утвержденного советским правительством. Акмолинская губерния являлась одним из наиболее крупных территориальных образований на территории Казахского края, в связи с чем проведение административно-территориального переустройства в ней имело ключевое значений. Именно поэтому северный регион и был выбран в качестве примера в настоящей статье.

Ключевые слова: Казахская АССР, Госплан СССР, КазЦИК, Казкрайком ВКП (б), Акмолинская губерния, административно–территориальное устройство, окружное деление, районирование, границы между соседними округами.

К.Т. Базаров[1], Б.Р. Найманбаев[2]

[1]Ш. Уәлалиханов ат.КМУ, т.ғ.д., доцент.
Көкшетау қаласы, Қазақстан. kanat.bazarov.1957@mail.ru
[2] Silkway халықаралық университеті. т.ғ.д.,профессор қыз.атқар.
Шымкент қаласы, Қазақстан. naimanbaev_b@mail.ru

1928-30 ЖЫЛДАРЫ КСРО-да ӘКІМШІЛІК-АЙМАҚТЫҚ БӨЛІНІСТІҢ ЖАҢА ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (СОЛТҮСТІК АЙМАҚ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада XX-ғасырдың жиырмасыншы–отызыншы жылдарының соңындағы Қазақстанның әкімшілік-аймақтық бөлінісіндегі өзгерістерді анықтауға байланысты мәселелер қарастырылады. Кеңестік мемлекеттік құрылыстан бұрынғы патшалық басқару жүйесін бұзып, жаңа әкімшілік-аймақтық құрылғылар жүйесін құру міндеті талап етілді.

Жаңа басқару жүйесі бұрынғылармен салыстырғанда анағұрлым тиімді және прагматикалық болды және халықтың құрамы мен экономикалық-географиялық сипаттағы ерекшеліктерді нақтырақ ескерді. Ең бастысы, реформалардың мәні, әр түрлі мамандандырылған шаруашылық аумақтарды бөлу үшін экономикалық аудандастыруды жүргізу болғаны ерекше көрсетілді. Бұл реформалар орталық аудандарға қарағанда Қазақстанда кеш басталып, Кеңес Үкіметі бекіткен арнайы жоспар негізінде жүргізілді. Ақмола губерниясы Қазақ өлкесінің аумағындағы ең ірі аумақтық құрылымдардың бірі болды, осыған байланысты онда әкімшілік-аймақтық қайта құру маңызды болды. Сол себепті де Солтүстік аймақ осы мақалада мысал ретінде алынды.

Түйін сөздер: Қазақ АССР, КСРО Мемжоспары, КазЦИК, БКП (б) Қазкрайкомы, Ақмола губерниясы, әкімшілік–аумақтық құрылғы, округтік бөлінуі, аудандастырылуы, көршілес округтер арасындағы шекаралар.

K.T.Bazarov[1], B.R.Naimanbayev[2]

[1] Sh.Ualikhanov KSU, Doktor of Historical Sciences, Associate Professor,
Kokshetau, Kazakhstan, kanat.bazarov.1957@mail.ru
[2]Silkway International University. Doktor of Historical Sciences, Acting Professor.
Shymkent, Kazakhstan, naimanbaev_b@mail.ru

FORMATION OF A NEW SYSTEM OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION IN KASSR IN THE 1928-1930s (ON THE EXAMPLE OF THE NORTHERN REGION)

Abstract

The paper discusses the issues related to identifying changes in the administrative-territorial division of Kazakhstan in the late 1920-1930s of the 20th century. The objectives of the Soviet state building required the demolition of the former tsarist system of government and the creation of a new structure of the administrative-territorial structure.

It is noted that the new management system was more effective and pragmatic than the previous one and more specifically took into account the peculiarities of the economic and geographical nature and composition of the population. It is especially emphasized that the meaning of the reforms was, first of all, in carrying out economic zoning for the allocation of economic zones with different specialization. These reforms in Kazakhstan began later than in the central regions and were carried out on the basis of a special plan approved by the Soviet government. Akmola province was one of the largest territorial formations on the territory of the Kazakh Territory, in connection with which the implementation of the administrative-territorial reorganization in it was of key importance. That is why the northern region was chosen as an example in this paper.

Key words: Kazakh ASSR, State Planning Committee of the USSR, KazCEC, Kazkraikom VKP (b), Akmola province, administrative-territorial structure, district division, zoning, borders between neighboring districts.

Статья посвящена изучению истории развития административно–территориального деления Казахстана в первой половине XX века. Актуальность данной статьи определяется необходимостью анализа исторического опыта формирования административно–территориальных единиц на фоне совершенствования новых отношений в стране.

В связи с этим представляется актуальным рассмотрение целей, задач, принципов и механизма проведения районирования 1920-х гг., когда в короткий срок было проведено районирование в стране.

Необходимость его проведения была осознано практический после октябрьской революции. Итак, 1923 году была положена началу нового формирования административно территориального деление страны. В целях его проведения, требовалось создать соответствующую модель управления на всех уровнях власти: центральном, региональном и местном.

Административно территориальное деление оно являлась важнейшей задачей реформирование системы управления в государстве, получившее название районирования. Часто еще называлось «административно-хозяйственным делением», что указывало на первоначальную суть реформы — выделение на территории страны больших экономических районов со своей особой производственной специализацией.

Таким образом, изменения административно-территориального устройства страны предполагало уничтожение старых административных единиц, волостей, уездов, губерний и создание новых — районов, округов, областей (краев).

Разработка нового административно-территориального устройства началась в Казахстане с конца 1927 года. Организация новой административно-территориальной системы в Казахстане проводилась на основе специального плана, разработанного центральным органом правительства. Для его обсуждения и выработки конкретных предложений, на основе тщательного анализа, кроме административной комиссий при КазЦИКе, в работу вовлекались такие органы, как Госплан и СТО при правительстве Казахской республики. Итак, постановлением президиума ВЦИКа о районировании КазАССР было утверждено постановлением 2 и 3 сессии ЦИКа КазАССР 6-го созыва об упразднении существующего административно-территориального деления. Отсчет на новое устройство Казахстана – окружное начинается 1928 года утверждением центральных органов власти. Так, на территории Казахстана было сформировано 13 округов, состоящих из 195 районов [1].

Округа должны были создаваться на базе естественно-географических условий индивидуально обособленных производственных единиц. Таковыми требованиям соответствовали лесостепные районы северного Казахстана. Его

идеальные для земледелия и скотоводства рельефы местности позволяли создавать на ее территории специализированные земледельческо-скотоводческие округа.

Так решением апрельского пленума Казкрайкома ВКП (б) 1928 г. был положен курс политики в системе управления. Поставленные на пленуме цели и задачи: «наиболее полное плановое руководство хозяйственным и культурным социалистическим строительством; обеспечение достаточной хозяйственной мощности и устойчивости новых административных единиц на более высоком уровне развития; создание условий, обеспечивающих братское сотрудничество трудящихся всех национальностей Казахстана и приближение власти к местам, развитие их инициативы и самостоятельности» [2]. Пленум установил четырехзвенное деление Казахстана - аул, село, район, округ [3].

На период перехода к окружной системе управления Акмолинская губерния характеризовалась общей растянутостью административных единиц, рыхлой экономической структурностью, распыленностью населённых пунктов. Общая площадь Акмолинской губернии в административном делении, по данным губотдела землеустройства, исчислялась в 46.565.117,78 десятины. Вся территория делилась на 4 уезда, 59 волостей, из них 27 было казахские и 32 русские. Волости делились на сельсоветы и аулсоветы общим числом 643, из них казахских аулсоветов было 165. Население губернии, по данным Губстатбюро на 1925 год, состояло из 1.064.191 души обоего пола, в том числе: городского - 66.944 человека, или 6,2%, сельского - 997.242 человека, или 93,8% [4].

Судья по архивным данным, для устранения выше перечисленных пробелов в управлении Акмолинской губернии было решено создать четыре округа из территории Акмолинской губернии.

Итак, на самой северной точке карты Казахстана 17 января 1928 году был образован Петропавловский округ, образовавших из волостей Петропавловского, части Атбасарского и Кокчетавского уезда бывшей Акмолинской губернии. Центром округа был назначен город Петропавловск.

Следующим введением новой системы управления из упраздненной Акмолинской губернии образован Акмолинский округ. В него входили части Акмолинского, Атбасарского уездов, а также вошли из Павлодарского уезда Семипалатинской губернии 15 районов - Пролетарский, Социалистический, Ленинский, Сталинский, Революционный, Коммунистический, Промышленный, Азиатский, Эркеншиликский, Акмолинский, Нуринский, Карагандинский, Атбасарский и Кароинский

Подобным образом из Акмолинского уезда и из волостей Кустанайского округа в составе 15 районов образовался Кустанайский округ.

С передачей части Петропавловского уезда бывшей Акмолинской губернии в Павлодарский округ, из волостей Павлодарского и Семипалатинского уездов Семипалатинской губернии был образован Павлодарский округ в составе 9 районов.

Таким образом, из территории бывшей Акмолинской губернии на севере Казахстана были созданы Петропавловский, Акмолинский, Кустанайский и Павлодарский округа.

В процессе подготовки и проведения административно-территориального районирования Казахстана руководство столкнулось с определенными трудностями. Например, очень слабо были изучены хозяйственные и природные условия региона, население края было малочисленным и дисперсно-рассеянным на большой территории. Крайне небольшое число промышленных городов и крупных населенных пунктов затрудняло процесс выбора административных центров, а также правильное установление направлений экономического и культурного тяготения отдельных районов. Безусловно, эти и другие факторы затрудняли определение перспектив развития экономики отдельных округов и районов. Особенно велики были трудности при образовании округов в центральной части республики - редконаселенной и экономически малоизученной территории - Челкарский и Тургайский уезды, весь юг Акмолинской губернии, Каркаралинский уезд.

Целесообразно затронуть вопросы об особенностях возникновения округов в северном регионе, об условиях, в которых начиналась и развивалась новая система управления, о трудностях разрешения территориального вопроса. Довольно противоречивые тенденции возникали, в период образования округов из-за территории южной части Акмолинской губернии. Так, при разработке проекта нового административно-территориального устройства планировалось южную часть Акмолинской губернии передать в Каркаралинский округ. Судья по архивным документам, такие проблемы могли пересматриваться и региональными властями. Внесение поправки в проект было вызвано следующими объективными мотивами: во-первых, это отсутствие экономического тяготения к Каркаралинскому округу, плохие подъездные пути, пролегающие в глухой незаселенной местности, во-вторых, территориальная отдалённость Карагандинского района от города Каркаралинска. Да, здесь были приняты во внимание решительный протест всего населения этого района против его перевода в состав Каркаралинского округа. Учитывая возрастающее значение города Акмолинска как культурно-экономического центра всей южной части Акмолинской губернии. Так, например, мотивируя вышеуказанные сложности, Акмолинский окрисполком на заседании 14 марта 1928 года вносит в проект поправку с предложением о включении Карагандинского района в состав Акмолинского округа и просит КазЦИК и Казгосплан об утверждении принятого губисполкомом проекта районного деления без изменений [5]. В решении внутреннего территориального вопрос границы между округами рассматривался в некоторых случаях по изъявлению и желанию населения, но не всегда. В архивных документах обнаружены отдельные заявления жителей Петропавловского округа. Например, жители Атбасарского уезда, находящегося в ведении Социалистического района (на востоке) и Пролетарского района (на западе), изъявляли желание о перечислении их в названные районы, граничащие с Балкашинским и Рузаевским районами

Петропавловского округа (бывшего Кокчетавского уезда). Определенные объективные трудности испытывали отдельные аулы. В архивных документах нами обнаружены ходатайства трех аулсоветов. В данном мотивированном документе ходатайствуют об оставлении их в ведении Пресногорьковского района. В ходатайстве отмечается, что до районирования они были в ведении Пресногорьковской волости бывшего Петропавловского уезда. Однако в период районирования их перевели в отдалённый от их аулсоветов Тонкерийский район Петропавловского округа. Так, они просят перечислить их в Кустанайский округ, так как их аулсоветы расположены на небольшом расстоянии от этого округа [6].

Кроме того, изменялись очертания границы с соседними селениями РСФСР, прилегающими к границам Петропавловского округа, в частности с Ишимским округом Уральской области.

С образованием районов и округов на юге Акмолинского округа появились определенные сложности и в границах с южными регионами Казахстана. Отсутствие границ округа лишало возможности вести плановое хозяйствование и давало повод к различным недоразумениям между округами. Одним из таких сложных участков оказалась левобережная часть бывшей Сарысуйской волости, расположенную по левой стороне течения реки Сарысу, Чимкентскому округу. В связи с изменением по последнему административно-хозяйственному делению в северных округах произошли также перемены в границах между соседними округами - Петропавловским и Павлодарским.

В соответствии с новыми веяниями были внесены изменения в границы округов и районов постановлениями президиума КазЦИКа от 13 марта и 15 мая 1928 г. Так, вышеназванные районы были временно присоединены к Акмолинскому округу как более развитому в экономическом плане району. Районирование этой части Казахстана было проведено с учетом того, что по мере развития производительных сил здесь возникнут промышленные города и рабочие поселки, будут образованы новые районы и округа. В начале мая 1928 года 3-я сессия КазЦИКа 6-го созыва утвердила эти изменения и поручила президиуму КазЦИКа внести проект административно-территориального районирования Казахстана на утверждение президиума ВЦИКа и обеспечить его внедрение в жизнь [7].

Характерно, что новая система управления исправляла те изъяны, которые существовали при губернской системе управления. В связи с переходом на окружную и районную системы управления сокращалось число инстанций. Вновь создаваемые единицы - округа, районы и волости - приобретали больше прав, чем имели прежде. Целенаправленная работа по реализации этой задачи, безусловно, дала определенные результаты. Для региональной власти это было выгодно, так как создавалась гарантия более быстрого разрешения различных вопросов административных органов. Это было выгодно и тем, что все нужды крестьян, которые прежде разрешались в уезде, могли быть теперь разрешены в районе, что, безусловно, сокращало затрачиваемые на это время и средства крестьян.

Процесс перехода к окружной системе управления сопровождался передачей ряда функций нижестоящим органам. В результате число структурных подразделений (управлений, отделов, подотделов, секций) уменьшалось со 150 до 40, количество государственных органов, имеющих отдельное делопроизводство, сократилось с 88 до 20.

Таким образом, одновременно шло сокращение штатов и административно-управленческих расходов [8].

В целом, сущность политики, образование округов и районов на определенном этапе, несомненно, сыграло позитивную роль. Однако новые цели, определенные силовой модернизацией, потребовали ещё более четкой и жесткой работы государственного аппарата, усиления его оперативности в руководстве экономической и социально-культурной политикой. На начальных стадиях советского строительства совершенствовались методология самого процесса районирования и его организационное оформление. Процесс низового районирования осуществлялся на основе постановления КазЦИКа «О низовом районировании (общем пересмотре сети аульных, кишлачных и сельских Советов) Казахстана», где основное внимание уделялось рационализации сети аульных, кишлачных и сельских Советов, приближению власти к населению, созданию сети мощных в хозяйственном отношении Советов. В итоге это должно было бы способствовать обеспечению перестройка сети аульных, кишлачных и сельских советов.

Список использованной литературы:

1. Советская степь. 1928. 16 августа
2. Степная правда. 1928. 9 августа
3. Степная правда 1928. 9 августа
4. Акмолинская губерния в цифрах на 1 октября 1925.-Акмолгубплан. - Петропавловск, 1925, с.3.
5. Советская степь. 1928. №118. 28 мая
6. ГАСКО.Ф.195.Оп.3.Д.10.Л.29.
7. Советская степь. 1928. №118. 28 мая
8. Материалы к отчету ЦИК КазАССР на 3 сессии ВЦИК 13 созыва. Кызыл-Орда,1928, с.124-125

ӘОЖ: 94(574.51) «1867/1917»
ҒТАМР: 03.20.00

Л.А.Бисембаева[1]

[1]*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Тарих кафедрасының аға оқытушысы, PhD*
Қазақстан, Алматы қ.

ЖЕТІСУ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖАҢА ТҰРМЫСҚА БЕЙІМДЕЛУІ
(XIX ғас. II жартысы-XX ғас. басы)

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Жетісу қазақтарының тұрмысы мәселесі, яғни киім, тағам, тұрғын үй, бұйым, жиһаз түрлерінің өзгеруі, халықтың жаңа тұрмысқа бейімделу мәселелері қарастырылады.

Аталған уақыттардағы Жетісу қазақтарының тұрмысы мәселесі Отан тарихының өзекті тақырыптарының бірі болып табылады. Себебі 1867-1917 жылдар аралығында орын алған саяси-экономикалық және әлеуметтік өзгерістер қоғамдық қатынастармен бірге тұрғындардың ішкі өміріне де тереңдеп еніп, байырғы өмір сүру салтының ыңғайына қарай ежелден қалыптасып дамыған тұрмысы мен салт-санасын күрт өзгерте бастады.

Кілт сөздер: Жетісу, киім, тағам, тұрғын үй, бұйым, жиһаз.

L.A. Bissembayeva[1]

[1]*Kazakh National Women's Pedagogical University, Senior Lecturer at the Department of History, PhD.*
Kazakhstan, Almaty

ADAPTATION OF KAZAKHS ZHETYSU TO A NEW LIFE
(II half of the 19th - early 20th centuries)

Abstract

The article examines the problems of life of Kazakhs of Zhetysu in the second half of the 19th - early 20th centuries - changes in clothing, food, housing, utensils, furniture, adaptation of the population to a new life.

Changing the way of life and way of life of the Kazakhs in Zhetysu in the second half of the 19th - early 20th centuries is one of the most important topics in national history. Because the political, economic and social changes that took place between 1867-1917, along with social relations, deeply penetrated the inner life of the population and began to radically change the way of life and customs, which for a long time were formed in accordance with the ancient way of life.

Key words: Zhetysu, clothing, food, housing, utensils, furniture.

Л.А. Бисембаева[1]

[1]*Казахский национальный женский педагогический университет, Старший преподаватель кафедры истории, PhD.*
Казахстан, г.Алматы

АДАПТАЦИЯ КАЗАХОВ ЖЕТЫСУ К НОВОЙ ЖИЗНИ
(II пол.XIX-нач.XX вв)

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы быта казахов Жетысу второй половины XIX - начала XX века - изменение одежды, питания, жилья, утварь, мебели, адаптация населения к новой жизни.

Изменение образа жизни, быта казахов Жетысу во второй половины XIX - начала XX века - одна из важнейших тем в отечественной истории. Потому что политические, экономические и социальные изменения, произошедшие между 1867-1917 годами, наряду с социальными отношениями, глубоко проникли во внутреннюю жизнь населения и начали кардинально менять образ жизни и обычаи, которые долгое время формировались в соответствии с древним укладом жизни.

Ключевые слова: Жетысу, одежда, еда, жилье, утварь, мебель.

Жетісу облысы патша өкіметінің заңды ықпал ету аймағына айналғаннан кейін, өлке тұрғындарының дәстүрлі шаруашылығы мен тұрмыс-тіршілігінде күрт өзгерістер орын ала бастады.

Дәстүрлі шаруашылықтың дағдарысы мен сауданың дамуына байланысты киім, тағам және тұрғын үй, сонымен қатар күнделікті тұтынатын тұрмыстық бұйым түрлері де өзгере бастады.

XIX ғасырдың II жартысынан бастап қазақтар тарапынан үй жағдайында өндірген маталарға қарағанда бірте-бірте фабрикалық бұйымдарға деген сұраныс артқанын байқаймыз [1, б. 26-32].

XX ғасырдың басында Қазақстанда АҚШ-тың «Зингер» тігін машиналарының пайда болуы [2, с. 20] киім тігудің сапасын арттырды. Осы кезде Верный қаласында киім тігуді үйрететін курстар ашылған. Халықтың киімді машинамен тігіп киюге деген қызығушылығы артып, енді киімдер жаңаша сәнмен пішіліп, тігіле бастайды [3, с. 4]. Тігін машиналарының пайда болуы өз кезегінде өңірге мата түрлерінің кеңінен тасымалдануына түрткі болды. Халық киімдерді сатып алумен бірге, тігіншілерге тапсырыс беріп, тігін машиналарымен (қазақ бұрын киімді қолмен тігіп киген) тіктіріп кие бастады. Тігін машиналары тек қалаларға ғана емес, сонымен бірге қазақ ауылдарына да тарап, бір жағынан киімді жаңа сәнмен, әрі сапалы етіп тігуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан тұрмысқа енген таңсық бұйым ретінде киіз үй төрінен орын алды. Ел ішін аралап жүрген патша шенеуніктері Асы жайлауында отыз жыл би болған байдың үйіне түскенін, киіз үйдің ішінен металл әшекейлермен, тастармен сәнделген әдемі ер-тұрман, көптеген әйел орамалдарын, аң терісінен тігілген қыздардың бас киімдерін, кестеленген қоржындар мен әдемі кілемдер, кесеқап, сандық, сонымен бірге көрнекі жерге қойылған тігін машинасын көргенін жазады [4, с. 309].

XIX ғасырдың ортасынан бастап ер және әйел киімдерінің пішілуі мен тігілуінде өзгерістер байқалады. Бұрын жейдемен көйлекке қайырма жағалар салынған болса, енді сәнге тік жағалар ене бастайды. Оларды, шыт, бөз сияқты жеңіл маталардан тікті. Кедейлер қалың маталардан да тіге берді.

XIX ғасыр соңында Жетісу жерінде жейдені тек тік жағамен тікті. Жағаға зертаспа салып сәндеді. Жеңі қолдың басын жауып тұратындай ұзын болды. Жұмыс істегенде жеңін жоғары түріп қойған, сондықтан түріп байлап қою үшін кей кездерде жеңіне де таспа қадаған [1, с. 35-38].

XIX ғасырдың ортасынан бастап күнделікті киілетін киімдермен қоса сән-салтанат киімдеріне де өзгерістер ене бастайды. Мысалы, күйеу жігіттің киімі туралы Құрбанғали Халид: «күйеу ұрын барғанда киетін киім қазіргі ғұрыпта жоқ, ондай ұзын, кең емес, енді тар киімге кезек тиді» [5, б. 178]-деп көрсетеді.

XIX ғасырдың соңынан бастап Жетісу облысында әйелдер мен қыз балалардың көйлегі сәтен, жібек, т.б. маталардан қолмен және тігін машиналарымен тігіле бастады. [6, б. 227-228].

XIX ғасырдың соңында тұрмысқа камзолдар ене бастады. Тігін машиналарының пайда болуы киімнің бұл түрінің де тігілу технологиясына өзгерістер енгізеді. Тұрмысқа жаңадан еніп, бұған дейін қолмен тігіліп келген камзолдарға (жеңді, жеңсіз) енді сәндік үшін түрлі-түсті жолақтар тігілді. Оны пішуде де «еуропалық» дәстүр ене бастады, яғни иығынан және арқасынан тік тігіс түсті. Камзолдар ерлер мен әйелдердің күнделікті киетін киімдерінің біріне айналды [7, с. 5-7].

XIX ғасырдың 80 жылдарында Ресейдің фабрикалық шыт маталарына деген сұраныс артқанымен, халық арасында әлі де болса түркістандық, қашқарлық шапандарға деген сұраныс сақталды [8, с.14].

XX ғасырдың алғашқы он жылдығында Жетісу облысының ер адамдары арасында төбетейлер кеңінен тараған. Оны күнделікті киіп жүрген [9].

Аталған уақыттарда Жетісуда әйелдердің дәстүрлі бас киімдері – кимешек мақта маталардан және жібектен де тігілгенімен [6, б. 94-103], күнделікті тұрмыста әйелдер негізінен ақ орамал тартып [10], ақ матадан тігілген кимешек киген [11].

Қазақтар арасында аяқ киімнің етік, мәсі, кебіс сияқты түрлері болған. Олардың өзі материалына, түріне қарай бірнеше түрге бөлінген. Аяқ киімдерді тіккенде былғары, ешкі және ірі қара терілері, киіз, құрым және тарамыс қолданылған болса [12, б. 236-246], XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап сырттан келетін былғарының кең таралуына байланысты саптама етіктер мен жеңіл етіктер қалың қара былғарыдан тігіле бастады [6, б.270].

XIX ғасырдың ортасынан бастап орыс саудагерлері аяқ киімнің резинадан жасалған түрлерін, таза былғарыдан тігілген, киізден басылған әйелдер мен балалар аяқ-киімдерін, резина галоштарды саудаға шығара бастады. Сонымен бірге таза теріден тігілген Барнауыл тондары, Орынбор мен Пензаның фабрикаларында тоқылған жібек, кашемир, мауыты және түбіт шәлілер кеңінен сатылған. Верный көпестері дүкендерінде жоғарыда аталған өнім түрлеріне тапсырыстар қабылдап, оның облыстың басқа аймақтарына да таратып отырған [13, с.5]. Облыста Пермь губерниясының кәсіпкері П.П.Гашевтің тері өңдеу зауытында өндірілген былғары аяқ-киімдер [14, с.8] және «Корувей» деп аталған американдық аяқ киім табандары сатыла бастады. Ф.О.Колеватовтың аяқ-киім шеберханасы тапсырыспен әртүрлі сәндегі ерлер мен әйелдер, балалар аяқ-киімдерін тіккен [15, с.5].

Әйелдер мен балалардың бас киімдері, әйелдер мен ерлердің сыртқы маусымдық киімдерінен басқа ішкі киімдері (ерлердің іш киімдері: ішкі көйлек, полотнодан тіккен ақ және гүлді іш киім, кальсон; әйелдердің іш киімдері: ішкі көйлек, ақ және гүлді әртүрлі маталардан тіккен панталондар, сыртқы және ішкі юбкалар), галстуктер, мойынорағыштар, әйелдердің қол сөмкелері, шұлықтар мен ұйықтар, қолқаптар, т.б. киім түрлері тұрмысқа еніп, күн сайын оның сұранысы артып отырды. Ер адамдар мен балалардың қаракөл, борсық терілерінен, жасанды қаракөл терісінен тіккен бас киімдері тұрмысқа кеңінен ене бастады. Жергілікті көпестер мен саудагерлер халықтың барлық сұраныстарын қанағаттандыруға тырысып отырған [16, с.6].

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында қазақтың ұлттық киімінің пішіні мен түріне өзгерістер енгенімен өздеріне тән этнографиялық белгілер сақталып қалды. Киім-кешек үшін малдың жүні мен терісі негізгі материалдар болды. Орта Азия және Қытаймен арадағы сауда-саттықтың нәтижесінде киімнің едәуір бөлігі қымбат бағалы жібек, мақта-мата және басқа маталардан тігілді. Орыстың фабрикалық арзан маталарының айырбасқа түсуі киім түрінің көбеюіне мүмкіндік туғызды. Қазақтар торғын, шағи, дүрия, бәтес, сусыма, лейлек, атлас, сұпы, шәйі тәрізді маталардан желбіршекті жұқа көйлектер тіге бастады [17, б. 431-433].

Тағам түрлеріне келетін болсақ, ежелден мал шаруашылығымен бірге егіншілікті кәсіп еткен Жетісу қазақтарының негізгі тұтынған тағамдары қыста ет өнімдері болса, жазда сүт өнімдері және дәнді-дақылдан жасаған

тағамдар болды. Бұрын астық тұқымдастарының ішінде тағамға тары көп қолданылған болса, енді бидайды көбірек өсіріп, оны тағам ретінде жиі тұтынатын болды. Сүт өнімдерінен айран, шалап, ірімшік, құрт дайындалды. Ауқатты отбасылары сүттен ірімшік, құрт дайындап, оны қысы-жазы жеген. Жетісулық қазақтар құртты биік тау асуларымен жүргенде ентігіп, жүрек айныған сәттерде дәрі орнына да қолданған [18, с. 8-9].

Етті негізінен бай адамдар жиі тұтынған. Қарапайым қазақтардың күнделікті тұтынатын басты тамақтары сүт өнімдері мен астық тұқымдастары болды. Сиырдың сүтімен бірге ешкі және қой сүті де кеңінен қолданылды. Түйенің сүтін шайға қатты. Ал көже ең қарапайым, күнделікті тамақтарының бірі болды. Қойдың майына бауырсақ пісірді [19, с. 81-82].

Ауқатты адамдар соғымның етін сүрлеп, жаз шыққанға дейін жесе, кедейлер көктем шықпай жатып көже мен тары-талқанға қарап қалған [20, б. 75-76].

Дәстүрлі ет, сүт және астық өнімдерімен қоса Жетісу табиғатында көп кездесетін жабайы аң-құстардың еті де бұл өңір қазақтарының жиі тұтынатын тағамдары қатарына ене бастады. Бұрын аңшылықтан алынатын арқар, тауешкі, киік, т.б. аң-құс еттері жеңсік ас ретінде сирек тұтынылатын еді. Енді олардың шикізатының тауарлық құнының артуына байланысты жиі ауланып, бір жағынан пұл болса, екінші жағынан азықтық мәні арта түсті. Өзен-көлдердің жағалауындағы қамыстың арасын ұялайтын жабайы құстардың жұмыртқасын да жергілікті халық азық ретінде көп тұтынған. Картопты тағам ретінде көп пайдаланбады. Мысалы, Алакөл, Балқаш, Ыстықкөл көлдерінің жағалауын мекендейтін қазақтар мен қырғыздар нан мен картопқа қарағанда жабайы құстардың жұмыртқаларын көп жейтіндігі [21, п. 186] айтылады.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қант пен нан қазақтар тұрмысына енген таңсық тағамдардың бірі болды. Қазақ ауылдарын аралауға шыққан жергілікті әкімшілік шенеунігі қазақтардың үйіне түсіп, дастархан басында көмекшісінің оларға маңғаздана бір кесек қант пен бір үзім наннан үлестіре бастағанын, бірақ қанша жегілері келіп тұрса да, отағасы басын изеп рұқсат бермей, үй ішіндегілердің ол тағамдарға қол созбағанын жазады. Сонымен бірге бұл тағамдардың бірте-бірте шілдехана, жылдық ас, үйлену тойы сияқты көпшілік жиын-той дастарханының да сәніне айнала бастағанынан хабар береді [4, с. 311].

Аталған уақыттар аралығында облыста балық өнімдеріне деген сұраныс артып, балық шаруашылығы дамытыла бастады. Облыстың өзен-көлдерінен ауланған балық және уылдырықтар қала базарларына әкеліп сатылды. Осылайша, балық өнімдері де күнделікті тұтынатын тағамдар қатарына ене бастады. Жетісу қазақтары балықты бұрын тағам ретінде өте аз тұтынған болса, енді көбірек аулап, пайдалана бастады. Бұған бір жағынан балық өнімдерінің тауарлық құнының артуы себеп болса, екінші жағынан малынан айырылған қазақтар да өзен бойын жағалап, негізінен балықпен қоректенуге мәжбүр болды [19, с. 80].

Өңірде бау-бақша шаруашылығының дамытылуы олардан алынатын өнімдерден жасалынған, Жетісу жеріне таңсық, әртүрлі жеміс-жидектерден қайнатпаларды, тәтті нандарды сатылымға шығарды. Тұрмысқа құмшекер ене бастады, сонымен бірге мармелад, нуга, шоколад, конфет, т.б. кондитер өнімдері саудаға шығарылды. Бұндай жаңа тағам негізінен қала және село дүкендерінде сатылды. Верныйдың атақты саудагерлері – Шахворостовтың, Кадкиннің және Тұтынушылар қоғамының, т.б. дүкендерде құмшекер 1 адамға 2 фунттан сатылған [22, с. 8]

Аталған кезеңде қазақтардың тұрмысына ежелден пайдаланылып келе жатқан айран мен көже сияқты сүттен және дақылдардан жасалынған сусындармен бірге шәйдің де маңызы зор болды. Құрбанғали Халид шәй Жетісу жеріне шамамен 1883 жылы келген [5, б. 172] деп көрсетеді. Бірақ, біздің байқауымызша, бұл кезде Жетісу тұрғындары шәйді жаппай тұтына бастаған сыңайлы. Себебі, поляк революционері Адольф Янушкевич XIX ғасырдың 40 жылдары Лепсі тұрғындарының арасында қонақ келсе қымызбен бірге шәй ұсыну дәстүрі орын алғанын және орыс-казактардың да мерекелерді шәй ішіп атап өтетінін жазып қалдырған. Сонымен бірге «шәй ішкің келсе, байлардан тығылу керек» деп қазақ байларының шәй ішуге өте құштар болғанын, шәй ішіліп жатқан жерге келсе, олардың әбден қанып ішпейінше орындарынан тұрмайтынын айтады. Ол 3000 мыңға тарта жылқысы бола тұра байлардың да шәйға қолдары үнемі жете бермегенін атап көрсетеді [23, с. 111-112]. Алғашқыда аса қымбат болуына байланысты оны тек аса мәртебелілер тұтынса, кейінірек сауда жолдарының көптеп ашылуына байланысты бағасы арзандап, қара халыққа да қол жетімді бола бастады. Жетісудың тұрғындары XIX-XX ғасырларда шәйді жаппай тұтына бастады. Шәйдің қазақтар тұрмысына әбден орныққаны сондай, күнделікті тұрмыста да, қонақ келсе де бұрынғыдай қымыз немесе шұбат емес, шәй беретін болған. Түркістан өлкесінің қазақтары «қара шай» қолданса, Орта Азиялық бөлігінің тұрғындары «көк шай» іше бастаған [24, б. 447-455].

Жетісу тұрғындарының тұрмысына шаймен бірге кофе, какао сияқты сусындар түрі де ене бастады. Какаоның Вань-гутен [25, с. 5], кофенің Эйнем [26, с.7] деген түрлері болған. Бірақ оларды негізінен қалалықтар тұтынды, ал қазақтар шәйді кеңінен пайдаланған. 1879-1880 жылдардағы Верныйдағы шәйдің бағасы: 1 фунт-1 сом 40 тиын болды. Шақпақ қанттың 1 пұты 14 сом, күнбағыс майының 1 пұты-14 тиын, сиыр етінің 1 пұты-1 сом 20 тиын, қой етінің 1 пұты-1 сом 60 тиын, бидай ұнының 1 пұты - 90 тиын, картоптың 1 пұты - 42 тиын болған [27, п. 17, 40].

Күнделікті тұтынатын азық-түліктермен бірге арақ-шарап өнімдері де дүкен сөрелерінен орын алып, жергілікті тұрғындар арасына кеңінен таратылды [28, с. 5].

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы өзгерістер тұрғын үй саласын да қамтыды. Жетісудың халқы ежелден жартылай көшпелі өмір кешкендіктен, орыс билігі орнамай тұрып бұл өңірде тұрақты қыстаулар болған. Бірақ қыстауларда жаппай тұрғын үйлер салу XX ғасырдың басында басталған [29, с. 41]. Біз қарастырып отырған кезеңде Жетісу облысының қазақтарының көпшілігінде тұрақты қыстау үйлер болды. Ол көрсеткіш Верный уезі бойынша 75,71%; Жаркент уезі бойынша 73,42%; Қапал уезі бойынша 90,18% [30, с. 20] болған. Ал халықтың қалған бөлігі қысы-жазы киіз үйлерде тұрды.

XIX ғасырдың соңына қарай орыс мәдениетінің ықпалымен Жетісуда үй құрылысының техникасы жетілдіріліп, кірпіштен, ағаштан тұрғызылған құрылыстар кең тарай бастады. Құрылысқа ағашты пайдалану Қазақстан жеріне ежелден таныс болғанымен, ағаштың өзінен үй тұрғызу XIX ғасырдың II жартысының үлесіне тиеді [31, с. 5-12].

Құрылыс материалдарының өзгеруімен бірге, тұрғын үй түрі де өзгере бастады. Бір бөлмелі үйлермен қатар қоржын үйлер де тарала бастаған. Бір бөлмелі қыстық үйлерді негізінен қазақ малшылары салды. Бөлмені ортасына орнатылған қазандық пеш арқылы екіге бөліп қойды. Ал байлар екі, үш бөлмелі қоржын үйлер салды [32, б. 120-124]. Қазақ байлары сонымен бірге үйлерін қалалықтарға еліктеп, орыс үлгісінде салдырды. Ондай үйлердің іргетасы болды. Үйдің өзі ағаштан немесе кірпіштен салынды, еденіне тақтай төселіп, төбесі шатырланды және бөлмелері де көп болды. Үй «Голландка» аталатын орыс пештері арқылы жылытылды. Терезелеріне шыны салынды. Бірақ малшылардың қыстаулары бір бөлмелі болып қала берді. Бір бөлмелі үйдің іші тамақтанатын, жатып-тұратын бөлменің және ас үйдің, қойманың рөлін атқарған [29, с. 62-63]. Алғашында шыныланған терезелерді тек ірі байлар ғана салса, XIX ғасырдың аяғынан бастап қазақтардың көбінің қыстауларының терезесіне шыны салынды [33, б. 48].

Жетісу облысында орыс үлгісімен үй салуды алғаш болып Қапал уезінде Маман Қалқабайұлының ұрпақтары бастаған. Саудамен аты шыққан Маман ұрпақтары заман ағымын дер кезінде аңғарып, халықты тұрақты қыстаулар салуға және отырықшылыққа, оқу-білімге үндеген Жетісудың көзі ашық азаматтары еді. Олар қаржыларына қала үлгісінде үй салдырып, Қарағаш ауылының іргесін қалаған [34, б. 443]. Алдымен Маман бидің үлкен ұлы Тұрысбек бастап, кейін басқа балалары да ағаштан бес-алты бөлмелі, төбесі көк қаңылтырмен жабылған үйлер тұрғызады. Үйлерінің жанына жеміс ағаштарын, тал-терек және қараағаш отырғызады [35]. І.Жансүгіров Маман би ұрпақтарын: «әрі далаша-бай, әрі қалаша-саудагер. Ояз бұларды «Көк үй» дейді. Матайды «Көк үйлер» басқарады. Маман ауылы Қапал оязындағы басқа қазақтан көзі ашық» [36, б. 135]-деп, олардың өмір салты мен қоғамдағы орны жөнінде сол жердің тұрғыны, әрі заманның куәгері ретінде құнды ақпараттар береді.

Біз қарастырып отырған кезеңде қазақ байларының барлығы орыс үлгісімен жаңа үй салып алған десек, жаңсақтық болар еді. Киіз үй байлар үшін де өте маңызды болды. Орыс шенеуніктері XX ғасырдың басында Асы жайлауын мекендеп отырған Қызылбөрік болыстығының бай қазақтарының тұрмысы туралы: «Олардың киіз үйлері өте әдемі, жайлауға көшкенде қыстық киіз үйлерін де өздерімен бірге алып жүреді. Жертөлелерде қыстың қатты суығында ғана тұрады» [4, с. 310] -дейді.

Жетісу халқының күнделікті өмір салтының өзгере бастауы, яғни тұрақты тұрғын үйлердің пайда болуы, тұрмыстық бұйымдардың өзгеруіне ықпал етті. Жетісу қазақтарының жиһаздары мен тұрмыстық бұйымдары негізінен өздерінің шаруашылығынан алынатын табиғи өнімдерден жасалды. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында көшпелі өмір салтына ыңғайлы кебеже, жүкаяқ және төсекағаш сияқты жиһаздармен бірге тегене, жалпақ табақ, аяқ, шара, саптыаяқ, тостаған, ожау, қасық, қазан, ошақ сияқты т.б. бұйымдар тұрмыста кеңінен қолданылды. Шеберлер жиһаздар мен күнделікті тұрмыста қолданатын бұйымдарды ағаштан, теріден, темірден жасап отырған. Сонымен қатар орыс жиһаздарының үлгісімен екі есікті шкафтар, биік ағаш төсектер де жасай бастады [33, б. 120].

Бұрынғы дәстүрлі металдан, теріден және ағаштан жасалған бұйымдармен бірге шыныдан, фарфордан жасалған ыдыстар қолданысқа ене бастады. Малдың майынан жасалған шырақтардың орнына көп жерлерде керосинмен жанатын шамдар қолданылды. Керосинді қаладан сатып алды. Тұрмысқа жергілікті шеберлердің қолынан шыққан биік ағаш төсектер, әртүрлі көлемдегі бет жағы өрнектелген, құлпталатын әбдіре, қол сандықтар тарала бастады. Қаламен байланысы бар бай қазақтар комодтар мен шыныланған екі есігі бар шкафтар сатып ала бастады. Үйлерін орыс үлгісімен безендірді, қабырғаға айна іліп, оның үстіне кестеленген орамалдар жауып қойды [33, б. 50]. Сонымен бірге үстел, орындық сияқты орыс жиһаздарын да кеңінен қолдана бастады [29, с. 64]. Ал, Жетісудың қарапайым халқының оған қолдары жете бермеді.

Қазақ қолөнершілерінің қолынан шыққан ағаш төсектер біз қарастырып отырған кезде киіз үйдің негізгі жиһаздарының бірі болды. Оны шымылдықпен бүркемелеп қойды. Ал ағаш төсектің тұсындағы керегеге түскиіз ілінді. Жаңа үлгімен салынған байлардың үйлерінде де негізінен орыстың фабрикалық бұйымдарымен қатар киіз үйдегі мүліктер орналасты. Бірақ киіз үйдегі сияқты олардың орналасу реті сақтала бермеді. Үйдің бір қабырғасына оралған киіз, көрпелер, ішіне зат салынған киіз қап, т.б. жүктер жиналып, оның оң жағына төсек орналасты. Қабырғаға киім-кешек, ер-тоқым, қару-жарақтар ілінді. Ыдыс-аяқ, т.б. шаруашылық ыдыстары бұрышта пештің қасына немесе бөлек суық бөлмеге орналастырылды [29, с. 31-64].

Фарфордан, фаянстан, шыныдан жасалған ыдыстар қатарында кесе кеңінен тарайды. Соған байланысты көшпелі тұрмыс кешетін қазақтардың тұрмыстық бұйымдарының қатарына былғарыдан, киізден тігілген аяққап, кесеқаптар қосылды [37]. XIX-XX ғасырларда қазақ жеріне самаурындар тарала бастады. Самаурын XIX ғасырдың соңынан бастап Ресейден Бұқара арқылы Оңтүстікке және Сыр бойына тарала бастаса, Жетісуға Қазақстанның Батыс, Солтүстік өлкелері және Орталығы арқылы XX ғасырдың басында келген. Тұрмысқа самаурынның енуімен бірге шәй жылдам дайындалып, шәй ішу бұрынғыдан да жеңіл, қолайлы бола бастаған. Тұрмысқа самаурынмен бірге нәзік әйнектен, фарфордан жасалған ыдыстар ене бастады. Қазақтардың тұрмысына фаянс пен фарфордан жасалған ыдыстар мен таба сияқты металдан жасалынған жаңа ыдыстар енді [24, б. 447-455]. Сонымен бірге фабрикада өндірілген шәйнектер де қолданыста болған және ондай жаңа бұйымдар елдің бәріне қолжетімді бола бермеген. Деректерде «... шәй құйып отырған бәйбіше шәйді қалайы шәйнегін көрсете маңғаздана құйды» [4, с. 318] деген ақпараттар кездеседі. Осының өзі тұрмысқа енген жаңа бұйымдарды алуға әркімнің шамасы келе бермегенін көрсетеді.

Сауданың дамуы тұрмысқа кілемдер мен терезе перделерін, ортасына мамық салып тігілген барқыттан, байкадан тігілген көрпелерді енгізді. Осы аталған тауар түрлері Верный қаласындағы Сүлейменовтің, Тазетдиновтың, Ибрагимовтың сауда үйлерінде сатылды, сонымен бірге тапсырыс арқылы Жетісудың басқа аймақтарына да таратылды [13, с. 5].

Біз қарастырып отырған кезеңде Жетісу облысының жерінде арақ-шарап, сыра өндірісінің кеңінен дамытылуы, олардың өнімдеріне арналған ыдыстарды да қолданысқа енгізді. Облыстың барлық аймағынан ашылған осы өнімдерді сататын дүкендерде сыра, шарап, арақ ішуге арналған түрлі-түсті ыдыстар [22, с. 4], сонымен бірге қалың әйнек стакандар сатылған [27, п. 17].

Қорыта айтсақ, 1867-1917 жылдар аралығында орын алған саяси-экономикалық және әлеуметтік өзгерістер қоғамдық қатынастармен бірге тұрғындардың ішкі өміріне де тереңдеп еніп, олардың тұрмыс-салтын өзгерте бастады. Бірақ, экономикалық жағынан қанауға ұшырап, әлеуметтік жағдайы төмендеген кедей тұрғындардың тұрмысқа енген сәнді заттарды сатып алуға мүмкіндіктері бола бермеді. Фабрикаларда өндірілген киімдерді, жиһаздар мен тұрмыстық бұйымдарды негізінен қалалықтар және ауылдардың ауқатты адамдары көбірек тұтынды. Дегенмен, облыс тұрғындары, соның ішінде жергілікті халықтар да заман көшінен қалмай өздері өмір сүріп отырған ортаға қарай бейімделіп, материалдық мәдениетін көтеруге ұмтылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX-нач .XX вв. –Алма-Ата: Наука, 1964. –178с.

2 Жанысбеков М.А. Казахстан в торгово-экономических связях со странами Запада в конце XIX-нач. XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. –Алматы, 2002. – 29 с.

3 Семиреченские ведомости. – 1917. – №47. – С.4.

4 Гинс Г.К. В киргизских аулах: очерки из поездки по Семиречью. – Б.м.: б.и., 1913. –332 с.

5 Халид Қ. Тауарих Хамса (бес тарих). –Астана: ТОО «Prosper print», 2014. –286 б.

6 Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. Ғылыми каталог. / ред.: Н.Әлімбай. Т.1. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 б.

7 Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана./ Отв. ред. Н.П. Лобачева, М.В. Сазонова. – Москва, Наука, 1989. – 254 с.

8 Обзор Семиреченской области за 1883 год. (Приложение к отчету Военного губернатора). – Верный, 1884. – 96 с.: 8 ведомостей +2л. - С.14.

9 ҚРМОМ. НВФ5289/17[а].

10 203 ҚРМОМ. КП-6414.

11 204 ҚРМОМ. НВФ 5289/15[а].

12 Шойбеков Р.Н. Қазақ қолөнері аталымдарының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2012. – 312 б.

13 Семиреченские ведомости. – 1911. – №267. – С.5.

14 Семиреченские областные ведомости. –1911. – № 269. – С.8.

15 Семиреченские областные ведомости. – 1911. – № 270. – С.5.

16 Семиреченские ведомости. – 1911. – №246. – С.6.

17 Қазақ халқының ұлттық киімдері.//«Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. /Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – Т.5. – 720 б.

18 Краснов А.Н. Очерк быта Семиреченских киргиз: читано в собрании Отделения Этнографии 27 марта 1887 г. – СПб.: Тип. А.С.Суворина, 1887. – 46 с.

19 Никольский А.М. Путешествие на озеро Балхаш и в Семиреченскую область. – СПб., 1885. – 84 с. + 59 с.

20 Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. – Алматы, 2002. – 208 б.

21 ҚР ОМА. Қ.19. Т.1. Іс 291.

22 Семиреченские ведомости. – 1917. – №44. – С. 4,8.

23 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. –Алматы: Международный клуб Абая, 2005. –236 с.

24 Қатран Д. Орта Азия және Қазақстандағы шай мен самаурын: таралуы, дамуы хақында//Орталық музей еңбектері. –Алматы, 2009. – Б. 447-455.

25 Семиреченские областные ведомости. – 1911. – № 58. – С. 5.

26 Семиреченские областные ведомости. – 1911. – № 57. – С.7.

27 ҚР ОМА. Қ.48. Т.1. Іс 112.

28 Семиреченские областные ведомости. – 1911. – № 272. – С.5.

29 Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. –Алма-Ата: Наука, 1989. –181 с.

30 Байгабатова Н.К. Казахи Жетысу во второй половине XIX-начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алматы, 2004. – 34 с.

31 Бисембаева Л.А. Изменения быта казахов Жетысу (1867-1917 гг.)// РИНЦ. Научная дискуссия: Вопросы социологии, политологии, философии, истории. – Москва, 2017. – №3 (55). – С. 5-12.

32 Исаева Ә. XIX-XX ғг. Қазақтардың стационарлық қоныстары мен тұрғын үйлері // Хабаршы. Қазмемқызпу. – 2012. – №2(7), – Б.120-124.

33 Егізбаева М. Қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті - Алматы: «Қазақ университеті», 2012 - 152 б.

34 Жетісу. Энциклопедия./Бас ред. Ә.Қайдар. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 709 б.

35 Маман құт. [Электронды ресурс] – 2016. – URL: www.zhasalash.kz/ruhaniyat/20010.html (24.07.2017. қарадым).

36 Жансүгіров І. Жетісу 1730-1916. – Алматы: «Ценные бумаги» баспасы, 2001. – 180 б.

37 Ұмытыла бастаған асханалық жиһаздар [Электронды ресурс] – 2015. – URL: https://baq.kz (25.07.2017. қарадым).

УДК 323.35:321.64
МРНТИ11.15.11

К.В. Джумагалиева[1]

[1]к.и.н., и.о. ассоциированного профессора, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан, Казахстан

ПОЗИЦИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ДУХОВЕНСТВУ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ ТОТАЛИТАРИЗМА

Аннотация

С первых дней установления советской власти определилось ее отношение к религии. Новая власть отделила религию от государства, тем самым изначально определив свою позицию к духовенству. Придя к власти, большевики отменили законы, где противопоставлялись народы на религиозно-национальной почве. Православная церковь заняла откровенно негативную позицию в отношении не только церковной политики большевистского государства, но и всей его внутренней и внешней политики. Вначале советская власть относилась к конфессиям дифференцированно. В сравнении с приверженцами православной церкви в несколько более предпочтительном положении находились мусульмане. Причина заключалась в том, что в мусульманском обществе ислам является не просто религией, а образом жизни. Насильственные перемены в традиционном укладе мусульманских народов могли привести к широкомасштабным выступлениям против новой власти. Но национальная и религиозная жизнь мусульманских народов не соответствовали классово-политической системе большевизма. В итоге коммунистический режим вынужден был посредством агрессивно-идеологических, принудительно-репрессивных мер насаждать свою линию в области национального строительства и национально-религиозной жизни. По мере усиления религиозной политики большевиков в регионах традиционного распространения ислама возрастало недовольство среди верующих-мусульман.

Ключевые слова: духовенство, мусульмане, медресе, мечеть, церковь, репрессии, лишение прав.

К. В. Джумагалиева[1]

[1]т. ғ. к., қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ТОТАЛИЛИТАРИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ДІН ИЕЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСЫ

Аңдатпа

Кеңес өкіметінің алғашқы күндерінен бастап оның дінге деген көзқарасы анықталды. Жаңа билік дінді мемлекеттен бөлді, осылайша бастапқыда дінбасыларға деген ұстанымын анықтады. Билікке келген большевиктер халықтардың діни-ұлттық негіздегі қарама-қайшылықтары болған заңдардың күшін жойды. Православие шіркеуі большевиктік мемлекеттің шіркеу саясатына ғана емес, сонымен бірге оның бүкіл ішкі және сыртқы саясатына қатысты ашық теріс ұстанымға ие болды. Бастапқыда Кеңес өкіметі конфессияларға сараланған түрде қарады. Православие шіркеуінің жақтаушыларымен салыстырғанда мұсылмандар біршама қолайлы жағдайда болды. Мұның себебі мұсылман қоғамында ислам тек дін ғана емес, өмір салты да болды. Мұсылман халықтарының дәстүрлі режиміндегі күшті өзгерістер жаңа билікке қарсы кең ауқымды сөз сөйлеулерге әкелуі мүмкін. Бірақ мұсылман халықтарының ұлттық және діни өмірі большевизмнің таптық-саяси жүйесіне сәйкес келмеді. Нәтижесінде коммунистік режим агрессивті-идеологиялық, мәжбүрлі-репрессивті шаралар арқылы ұлттық құрылыс пен ұлттық діни өмір саласында өз бағытын орнатуға мәжбүр болды. Большевиктердің діни саясаты күшейген сайын исламның дәстүрлі таралу аймақтарында мұсылман діндарлар арасында наразылық күшейе түсті.

Түйінді сөздер: дінбасылар, мұсылмандар, медреселер, мешіт, шіркеу, қуғын-сүргін, құқықтан айыру.

Dzhumagaliyeva K.V.[1]

[1] *c.h.s., acting associate professor, S. Seyfullin Kazakh agrotechnical university, Nur-Sultan, Kazakhstan*

THE POSITION OF THE SOVIET POWER TO CLERGY DURING OF TOTALITARIANISM FORMATION

Abstract

From the first days of the establishment of Soviet power, its attitude to religion was determined. The new government separated religion from the state, thereby initially determining its position to the clergy. Having come to power, the Bolsheviks repealed the laws, where peoples were opposed on religious-national grounds. The Orthodox Church took a frankly negative position regarding not only the church poly of the Bolshevik state, but also its entire internal and external poly. At the beginning, the Soviet government treated denominations differentiated. In comparison with the adherents of the Orthodox Church, Muslims were in a slightly more preferred position. The reason was that in Muslim society Islam was not just a religion but a way of life. Violent changes in the traditional way of Muslim peoples could lead to large-scale protests against the new government. But the national and religious life of Muslim peoples did not correspond to the class-political system of Bolshevism. As a result, the communist regime was forced, through aggressive ideological, coercive and repressive measures, to impose its line in the field of national construction and national-religious life. As the religious policy of the Bolsheviks intensified in the regions of the traditional spread of Islam, discontent among Muslim believers increased.

Key words: clergy, Muslims, madrasah, mosque, church, repression, deprivation of rights.

Термин репрессия обозначает действия государства против личности. Это выражается в ограничении свободы или физическом уничтожении личности. Мы привыкли говорить о политических репрессиях представителей интеллигенции и общественных деятелей. Однако, не в меньшей степени травле и всевозможным унижениям оказались подвергнутыми представители религий. Советская власть с самого начала относилась отрицательно к духовенству [1, с. 59].

Достаточно длительный период эта тема не затрагивалась историками. В том числе малоизученными были вопросы, связанные с историей мусульманства. История религиозных течений, их деятельность и характер отношений нашла отражение в трудах наших отечественных исследователей. К ним следует отнести труды Абусеитовой М.Х. [2], Ерофеевой И.В. [3], Муминова А.К. [4], Нысанбаева А. [5], Нургалиевой А.М. [6], Нуртазиной Н.Д. [7], Саидбаева Т.С. [8], Тасмагамбетова А.С. [9] и других.

В казахстанской историографии изучение ислама происходило в двух направлениях. Это социокультурный и историко-культурный аспекты. Особенностью данных исследований казахской религиозности стало изучение ислама, как пример его проявления на народном уровне. Основным аспектом было выделение изучение повседневного сознания, народных обычаев и верований. Значительно в меньше степени рассматривались позиции ислама и его влияние на степень сознания отдельной личности. Соотношение этих двух уровней ислама рассмотрено в работах такого исследователя как Джалилов З.Г. [10].

Проблемам мусульманских религиозных организаций в Казахстане посвящены труды многих современных ученых-историков. К ним относятся Жандарбек З.З. [11], Ибадуллаева З.З. [12], Мустафина Р.М. [13], Абуов А.П. [14] и др. Они изучили истории казахских кожа, мулл, а также роли суфизма.

Среди зарубежных историков, изучающих историю ислама в Средней Азии и Казахстане, можно отметить работы Абашина С.Н. [15], Бабаджанова Б.М. [16], Кныша А.Д. [17], Мухаммадходжаева А. [18], Чвырь Л.А. [19], Хисматулина А.А. [20], Игнатенко А.А. [21]. Эти исследователи свое внимание сосредоточили на истории мусульманства в Казахстане. Они отразили деятельность религиозных институтов на современном этапе.

С позиции междисциплинарного или социологического аспекта ислам в своих трудах рассматривали Шулембаев К.Ш. [22], Курганская В.Д. и Косиченко А.Г. [23], Мухтарова Г.Д. [24], Султангалиева А.К. [25] и др. Анализируя разнообразные направления истории и положения современного ислама в Казахстане, они раскрыли проблемы внешних воздействий на мусульманство.

Среди российских историков следует выделить Малашенко А.В. [26], Ланда Р.Г. [27] и других зарубежных исследователей. Объектом их исследований стали проблемы современного ислама. Особое значение для них имеют многообразные направления ислама и его институтов. Главное внимание при этом концентрируется на процессах глобализации, которые все больше приобретают особую значимость в международной и внутренней политике стран Востока.

Отдельно следует выделить современных религиозных деятелей, которые занимаются исследованием ислама. К их числу необходимо отнести Алсабекова М-Х. У. [28], Дербисали А. [29], Нысанбай улы Р. [30] (в Казахстане), в России Гайнутдина Р. [31]. Благодаря их исследованиям и публикациям мы имеем возможность более глубокого осмысления точек зрения современных мусульманских лидеров. Отдельно они занимаются освещением места и роли мусульманской религии в современном обществе. В своих работах исследователи особое внимание уделили оценки роли ислама. Особо рассматривается значимость ислама в культуре народов Центральной Азии и других регионов.

Обо всех политических нарушениях, лишении избирательных прав, репрессиях писали не только российские, но западноевропейские исследователи. Это Конквист Р. [32], Фицпатрик Ш. [33], Алексопулос Г. [34], Хагенлох П. [35].

В целом, следует отметить, что как в казахстанской, так и зарубежной историографии касаются всевозможных аспектов религии. При этом уделяется внимание положительным и негативным проявлениям религии, её идеологии. Однако, если российские исследователи имеют опыт в изучении репрессивной политики в отношении духовенства. То казахстанские историки мало касались данной проблематики. Фактически данный аспект в отечественной историографии до сих пор не стал объектом особого исследования.

Декрет об отделении церкви от государства и школы от церкви от 23.01.1918 года лишила все религиозные общины статуса юридических лиц. Все имущество духовных сооружений стало народным достоянием, начинается активная атеистическая пропаганда [36, с. 8].

Первоначально позиция советского правительства в отношении ислама носила несколько умеренный характер. Это проявилось в признании религии как определение некоторой самостоятельности восточных народов. Но постепенно с усилением тоталитарной власти начинается период преследования верующих. Данная политика носит характер непримиримой линии, носящей антиисламский характер.

Первоначально было заявлено о свободном вероисповедании. В ноябре 1917 г. СНК РСФСР обратился со знаменитым обращением «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока». В документе говорилось: «...отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными. Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно».

В документе местным органам власти рекомендовалось проявлять «особую осторожность» и «особое внимание» к чувствам представителей национальных окраин. Однако, спустя всего несколько лет эта рекомендации стали грубо нарушаться [37, с. 113-114.].

Летом 1918 года началось создание мусульманских комиссариатов в тех губерниях, где преобладало мусульманское население. В ноябре 1918 года было создано их центральное бюро. На первых съездах мусульман многие революционеры-большевики вместе с муллами провозгласили лозунг «Вера, свобода и национальная независимость!». Высказывались даже идеи о совместимости шариата и коммунизма. Вот почему часть мусульманского духовенства выдвинула лозунг «За советскую власть, за шариат!». В 1919 г. было даже разрешено праздновать Курбан-айт как официальный мусульманский праздник [27, с. 55].

В этот период предпринимались усилия практического компромисса с мусульманством. Некоторые специалисты считали необходимым учитывать определенные особенности мусульманского Востока. К их числу они относили бытовую, психологическую и культурную специфику мусульманства. Так академик В.В. Бартольд отмечал, что «мусульманская культура достигла высокого процветания задолго до принятия русским народом христианства» [38, с. 171].

Активность мусульманства и религиозной жизни прослеживается в начале и середине 1920-х гг. На всей территории Казахстана создавались мусульманские учреждения. Они объединили представителей духовенства многообразных национальностей: казахов, уйгур, дунган, узбеков, татар. Только 90% верующих и служителей культа были казахи. Уже в 1924 г. в республике имелось несколько десятков медресе. В тоже время строились мечети. Функционировал шариатский суд. Активизация ислама была особенно заметна на юге Казахстана. На севере же почти отсутствовали мусульманские школы. Суд шариата также не получил распространения в указанном регионе [39, с. 113-114].

Но постепенно начинает складываться другая картина. В апреле 1918 года начинается подавление всероссийского мусульманского движения, разгром Кокадской автономии и другие события. Народ и духовенство было недовольно распространением атеизма. В 1925-1927 гг. начинается ограничение мусульманского просвещения, закрываются медресе, запрещаются религиозные праздники. В 1926 году запрещен был национальный праздник Наурыз.

В апреле 1922 года состоялся Мусульманский конгресс Туркестана, на котором в торжественной обстановке была провозглашена независимая Туркестанская республика. При этом восстановлены были законы шариата. В связи с тем, что позиции советской власти в регионе были не достаточно прочными, были восстановлены ликвидированные шариатские суды. Верующим мусульманам были возвращены мечети и медресе. Духовенство получило отобранное имущество. Разрешили празднование пятницы. Вновь стали выбирать имамов. В декабре 1923 года было проведено совещание мулл. Мероприятие прошло под лозунгом «Советская власть не противоречит исламу!». Эти действия большевиков в некоторой степени оправдали себя и произвели соответствующее впечатление на колеблющихся мусульман.

Однако, все эти планы оказались до конца не реализованными из-за убеждений Сталина. Догматизм и необразованность препятствовали многим большевикам придерживаться последовательной политики в решении этого вопроса. Знаменитый советский востоковед Л.П. Павлович считал, что из-за незнания восточных языков представители новой власти имеют смутное или не совсем правильное представление о народах Востока. Вот почему история восточных народов, экономическая и духовная жизнь не получили должного освещения [27, с. 129.].

После укрепления позиций советской власти в стране в целом и в Средней Азии в частности необходимость привлечения мусульман на свою сторону стала ослабевать. Тем более, что после смерти В.И. Ленина начинается борьба за политическое преобладание. Начинается острая борьба за власть и укрепление позиций в партии.

Потребность в мусульманах-коммунистах была необходима, когда требовалось достичь влияния у мусульманских народов. Одна из главных задач состояла в привлечении их на сторону советской власти. А также требовалось снизить уровень национализма и влияние басмачества среди населения. Однако среди местных коммунистов были те, кто стремился серьезно реализовывать политику почтения и сохранения национальных прав. Другая часть считали потребным признания ислама, национальных культур и обычаев. Позиция таких коммунистов явно не устраивала Сталина. Впоследствии многие из них были обвинены в антипартийной и антигосударственной деятельности. Национальная интеллигенция была обвинена в национал уклонизме. В итоге многих из них были подвергнуты репрессиям [39, с. 116].

Первые акты насилия по отношению к верующим начались в 1918 г. Причиной стала гражданская война. Многие священники были на стороне белой гвардии. С 1928 года начинается масштабное наступление на религию. 8 апреля 1929 года появилось постановление ВЦИК и СНК «О религиозных объединениях». Согласно этому документу советская власть отказывалась от невмешательства в дела церкви. В Казахстане искоренение ислама было тесно связано с советизацией аула, строительством колхозов.

17 сентября 1928 года издается постановление ВЦИК о передаче культовых зданий советским учреждениям. Начались массовые перегибы. Церкви, монастыри, мечети, синагоги закрывались. Для их ликвидации выдвигались различного рода обвинения, на основании которых отбирали эти объекты [25, с. 50]. В отобранных зданиях размещали клубы, склады, столовые, конюшни школы. В 1929-1933 годы в Казахстане было закрыто 198 церквей и мечетей [40, с. 246].

В 1922 году власть предприняла изъятие церковных ценностей. Предполагаемым предлогом стало оказание помощи голодающему населению страны. В.И. Ленин писал, что нужно решительно отбирать церковные ценности. Чем больше духовенства можно будет расстрелять, тем лучше. По его мнению, нужно было сломить сопротивление церковников [10-41, л. 25]. К изъятию церковных ценностей население отнеслось отрицательно. Некоторые крестьяне отказывались сдавать имевшиеся у них ценности в виде икон и других церковных предметов [42, л. 39].

Ответом стали начавшиеся массовые аресты. Муллам, ишанам, хаджам выдвигали обвинения по статье 58 УК РСФСР и начали их ссылать на Урал и в Сибирь. Так, в 1940 году в Карлаге отбывало наказание 355 служителей культа. Для начала массовых репрессий в отношении духовенства стало возобладавшая точка зрения властей, что вокруг мечетей в Казахстане объединились контрреволюционные силы, кулаки, баи [43, с. 33, 179].

Преследования и расстрелы представителей церкви и верующих привели к тому, что в 30-х годах в Казахстане почти не осталось функционировавших религиозных объектов. Такую же позицию новая советская власть предприняла и по отношению к исламу. В 1911 году в Уральской области работало 59 мечетей, в Семиреченской их было 288. В этих областях службу несли в первой области 50 и в другой 189 мулл. В конце 30-х годов местные органы власти ликвидировали как религиозные объекты, так и самих служителей. Кроме православных церквей и мусульманских мечетей были уничтожены религиозные культовые сооружения, представлявшие другие течения и религии. Многие служители впоследствии были оправданы. Другие осуждены на сроки от 1 до 5 лет. Советская власть еще не могла четко определить, за что привлекать верующих к суду. Они стремились придать некую законность своим действиям [44, с. 62-65].

Во второй половине 20-х годов стали преобладать косвенные гонения. К их числу относились ограничения в правах, усиление антирелигиозной пропаганды, увеличение налогов. Все духовенство и члены их семей были лишены избирательных прав. Они были поставлены вне закона.

Новые гонения начались в 1929 году. Причиной стала насильственная коллективизации. Коммунисты прекрасно понимали, что если в селе не закрыть церковь и не арестовать священника, то на проведение коллективизации можно не рассчитывать. Многие священники выступали против коллективизации. Всех священнослужителей относили к кулакам. А потом их подвергали репрессиям [45, с. 90-93]. Больше всего число арестованных священников приходится на 1930 год. В это же время власть приступила к повсеместному закрытию культовых объектов.

Оставшиеся священники были обязаны регистрироваться в соответствующих органах и находиться под их бдительным наблюдением. На каждого духовника заводилось персональное дело. Первым делом священники лишались избирательных прав. Эта же мера наказания распространялась и на совершеннолетних членов семей священнослужителей. Это было вопиющим нарушением прав человека. В 1923 году в Петропавловском уезде отстранили 514 человек от участия в избирательной компании как служителей религиозных культов.

Духовенство изолировали от участия в общественной жизни страны. Их не допускали на общие собрания. Они не имели права решающего голоса. Священнослужителей лишали собственных домов. Полученные и собранные от населения добровольные пожертвования органы власти изымали и передавали в пользу различных фондов. В то время как большое число церковников, по сути, не являлись баснословно богатыми и были скорее на положении бедных.

Особый интерес представляет секретное письмо секретаря ЦК ВКП(б) Л. М. Кагановича от 14 февраля 1929 г. «О мерах по усилению антирелигиозной работы». Он считал необходимым распространение антирелигиозной политики на все сферы общественно-политической жизни советского народа. По мнению Кагановича «…административные меры принимаются против антисоветской, а не религиозной деятельности религиозных обществ, не являются «гонениями» на веру, за самое отправление религиозного культа. Надо при этом различать деятельность верхушки религиозных организаций от религиозных настроений массы. Для верхушки религиозные верования сплошь и рядом служат лишь прикрытием их антисоветской деятельности. Религиозные настроения массы коренятся в большинстве

случаев в медленном темпе развития социалистического строительства. Надо научиться умелой агитацией ослаблять влияние вожаков и вовлекать массы в широчайшее участие в советском строительстве, будя и организуя их на этой почве около советов» [46, л. 1 об.]. Именно этот документ послужил толчком к началу широкомасштабных репрессий в отношении священнослужителей.

8 апреля 1929 г. Президиум ВЦИК принял постановление «О религиозных объединениях». Было принято решение о создании при ВЦИК Постоянной комиссии для рассмотрения всех вопросов, связанных с деятельностью религиозных обществ. Постановление определило основные права и обязанности религиозных обществ. Основные положения Постановления привели к регулированию взаимоотношений государства с верующими. Религиозным объединениям воспрещалось: «а) создавать кассы взаимопомощи, кооперативы, производственные объединения и вообще пользоваться своим имуществом для каких-либо иных целей, кроме удовлетворения религиозных потребностей; б) оказывать материальную поддержку своим членам». Помимо этого, нельзя было «организовывать как специально детские, юношеские, женские, молитвенные и другие собрания, так и общие библейские, литературные, рукодельнические, трудовые, по обучению религии. Устраивать экскурсии и детские площадки, открывать библиотеки и читальни, организовывать санатории и лечебную помощь». [47, с. 479].

После появления этих директив начались массовые закрытия церквей. В 1929-1935 годы перестали функционировать все церкви в Северном Казахстане. В Петропавловске сохранились только 3 православные церкви. В Приишимском районе осталось только два храма. Подобная картина наблюдалась по всей области. При этом не только закрывали церкви и мечети, но и уничтожали святыни. Сами служители культовых сооружений подвергались арестам. Либо их ссылали и заключали в лагеря. В отдельных случаях заканчивались расстрелами.

В 1937 году только в Петропавловске к расстрелу приговорили 6 священников. Вместе со священниками к высшей мере наказания были приговорены псаломщики, певчие, председатели церковных советов, церковные сторожа. Одновременно местные власти вели строгий учет закрываемых мечетей. В Павлодарской области в 1928-1929 годы были закрыты мечети в аулах № 1, 6, 7, 16. В г. Павлодаре сохранились две мечети, и по одному в аулах № 5, 8, 10, 17 [45, л. 51].

Подтверждение этим фактам служат наличие одного из архивных документов. Действительно, при лишении избирательных прав часто смешивали служителей религиозных культов с обслуживающим персоналом, не видя разницу в их функциях. К духовным лицам относились попы, муллы, мударисы. К обслуживающим – певчие, регенты, сторожа, уборщики. Поэтому, лишение политических прав обслуживающего персонала, а тем более их расстрел был полным нарушением принятых указаний [48, л. 21 об.].

Подобные факты отмечались в Акмолинске. Особый интерес представляет выписка из постановления общего собрания казахского и татарского населения г. Акмолинска, состоявшегося 9 марта 1930 года. В работе собрания участвовало 180 человек. Из присутствовавших на собрании было 140 женщин и 40 мужчин. В указанный период в городе имелось 2 пустующие мечети, которые посещали несколько стариков 1 раз в неделю. Общее собрание посчитало целесообразным немедленно передать одну мечеть под культурное учреждение. Данное решение собрание приняло под давлением местных органов власти.

На тот период времени в городе было 2 церкви, 2 мечети и 1 синагога. Синагога была передана горсоветом под школу. Для верующих же оставили 1 церковь и 1 мечеть [49, л. 252].

Судьба культового имущества после закрытия была разной. При закрытии мечетей указывались одни и те же формулировки. Как правило, большая часть зданий передавались на общественно-культурные цели, существовавшие лишь на бумаге. Большинство мечетей превращались в хозяйственные помещения или пустовали.

В связи со строительством железной дороги Акмолинск – Караганда резко возросло число рабочих. Началась разработка Карагандинских угольных копий, строительство медеплавильного завода. Для проведения просветительской работы принято было решение о передаче мечети под клуб.

20 марта 1930 года Председатель совета мусульман и мулла Измаилов Абдрахим подписал постановление о ликвидации мечети. Одной из причин стала задолженность по налогам. Но закрытие обеих мечетей совпало с праздником верующих Ураза айт. После того как верующие города собрали деньги, мулла заплатил требуемый налог. Однако, несмотря на это, мечеть была закрыта, что вызвало недовольство верующих. КазЦИК потребовал возвратить вторую мечеть и провести расследование работниками горсовета, которые допустили такую политическую ошибку [49, л. 260].

В начале XX века в Туркестане насчитывалось 6,03 миллиона мусульман. Представителями православной веры было 391 тысяча христиан. В регионе на 5 340 мечетей приходилось 306 церквей. Здесь, как и по всей стране, начались притеснения священнослужителей. Мечети и церкви подвергались осквернению. Многие культовые объекты были просто разрушены или переданы для проведения культурно-массовых мероприятий. Сами же служители обеих религий подвергалось гонениям. Часть отправлены в ссылку, посажены в тюрьмы, а некоторые расстреляны. Позиция советской власти к религии привела к сближению двух конфессий.

В 1919 году одна из мусульманских семей оказала помощь протоиерею Михаилу Амелюстому. Они укрыли священника от красноармейцев и тем самым спасли ему жизнь. При этом они, по сути, рисковали своей жизнью. Представители православной и мусульманской веры переносили и делили тяготы тюремного заключения вместе. Оказывали друг другу помощь и духовную поддержку. В 1931 году в одном из писем епископ Тутаевский Вениамин (Воскресенский) из Уральска написал, что в камере вместе с ним еще 4 православных священника и 5 мулл [50].

Казахстан стал также местом, куда ссылались арестованные священники со всей страны. И то, что они остались в живых, несмотря на все лишения, заслуга местного населения. Священника Николая, впоследствии митрополита Алма-Атинского и Казахстанского спас от смерти простой мусульманин-татарин. Он отбывал ссылку в Актюбинской области, на железнодорожной станции Челкар. Осенью 1942 года татарин подобрал его. Священник умирал, полуживой на дороге. Незнакомый человек доставил его в больницу. А когда он окреп, приютил в своем доме. Митрополит Алма-Атинский и Казахстанский Иосиф (Чернов) с 1954 по 1956 год отбывал ссылку в Кокчетаве. Его укрыла многодетная мусульманская казахская семья. Они приняли его как близкого человека и считали членом семьи.

До революции 1917 года в городе Троицк имелось достаточно мечетей. В 1928 году по распоряжению местных властей была закрыта 4 соборная мечеть. Имам мечети Мухаммед-Габдулах Яруллин был лишен избирательных прав. Его заставили оставить дом. Он со своей семьей был вынужден жить в бане. В 1938 году он подвергся аресту. В дальнейшем его судьба не известна, он пропал без вести [51, лл. 1-5].

Приведенные факты еще раз убеждают нас в том, что две мировые концессии и две великие культуры тесно переплелись между собой. Христианство и ислам длительное время параллельно уживались и развивались в Казахстане. В основе обеих религий лежат нравственные заповеди. Они направлены на духовное возрождение и утверждение миротворческих начал в обществе. Именно этот фактор взаимопомощи помог служителям обеих церквей пережить и преодолеть все лишения и тяготы. Ко всем представителям религиозных культов применялись и другие методы воздействия. Они в отличие от других категорий населения вынуждены были платить высокие налоги.

При этом налоги для служителей культа имели свои параметры нормы. Во многих документах отмечается грабительский характер налоговой политики. Кроме налогов, в отношении мулл употреблялись и другие формы воздействия. Как лишенные избирательных прав они автоматически выселялись с жилплощади. Их привлекали к различным трудовым повинностям. Они были обязаны заниматься поставкам мяса, молока, картофеля.

Ухудшение материального положения, политическое бесправие как граждан привели к тому, что часть духовенства отреклись от сана. Этот процесс особенно ярко проявился в 20 - 30-е годы прошлого века. Вместо традиционных мулл появились так называемые «лапотные» или «безмечетные» муллы. Их функции осуществляли простые верующие мусульмане. Они проводили традиционные культовые обряды. В этот период ислам носил больше бытовой характер.

Для регулирования вопросов ислама еще при Екатерине II было создано Центральное духовное управление мусульман России (ЦДУМ). В 1917 году муфтием и председателем ЦДУМ был избран Р.Фахретдин. 30 ноября 1923 года НКВД РСФСР утвердил Устав ЦДУМ. Полномочия этой организации были распространены на Европейскую часть РСФСР и Сибирь, Казахскую АССР. [52, с. 56]. В этот период основную массу обращений в ЦДУМ составляют заявления представителей мусульманских общин по поводу незаконного закрытия мечетей. Идеологическая борьба часто подменялась с внешними проявлениями религии, с ее атрибутами. У многих партийных и советских деятелей превалировало мнение, что важным показателем падения религиозности является закрытие культовых зданий. Отношения ЦДУМ в центральные органы за подписью Р. Фахретдина приводят сотни фактов грубого отношения к чувствам верующих и попрания свободы совести, когда мечеть закрывалась силовым путем без наличия какого-либо постановления [53, с. 92].

Масштабное развитие социалистического строительства, укрепление и усиление тоталитаризма в стране положило начало политике массовых политических репрессий. Не обошли они стороной священнослужителей и рядовых верующих.

Репрессии по отношению к духовенству и верующим занимали особое место в общей репрессивной политике Советского государства. Стратегической целью была полная ликвидация религиозных пережитков, а тактической задачей – создание условий для такой ликвидации. К концу 1932 года в СССР было закрыто 60 процентов церквей и мечетей. Из трех тысяч мулл осталось на свободе не более трехсот.

20 мая 1937 года Маленков Г.М. обратился к Сталину с предложением об отмене постановления от 8 апреля 1929 года. По его мнению, этот декрет привел к созданию «широко разветвленной, враждебной советской власти, легальную организацию в 600 тысяч человек по всему СССР» [54, л. 37]. По мнению Красикова П.А. нельзя всех верующих считать врагами народа. Необходимо проводить единую политику в отношении религии, совершенствовать законодательство о культах и строго соблюдать его по всей стране [55, с. 102].

Таким образом, после прихода к власти большевикам необходимо было укрепить свои позиции в регионах традиционного распространения ислама. В 1920-1930-е гг. ярко выделился антиисламский характер политики советского государства. В ее основу легли следующие направления: политическое, где духовенство преследовалось как представители господствующего класса и конфессиональных объединений. Правовое направление определило новый политико-правовой статус церкви, в результате чего духовенство было лишено гражданских прав, отсутствовали гарантии свободы совести и т.п. Экономическая сторона была направлена на уничтожение хозяйственных основ духовной деятельности. Идеологическое же направление закрепило атеизм в качестве государственной теории. В период тоталитаризма советская власть фактически насильственно объединила близких по языку и культуре этносов в более крупные народы. И тем не менее, несмотря ни на что, ислам в социалистическом государстве и постсоветских условиях не только не потерял свою самобытность. Но как религия доказал свою универсальность и способность воспринимать новое.

Список использованной литературы:

1. Настольная книга атеиста. М., 1971. – С. 59-63.
2. Абусеитова М.Х., Абылхожин Ж.Б., Кляцгорный С.Г., Масанов Н.Э., Султанов Т.И., Хазанов А.М. История Казахстана и Центральной Азии: учебное пособие. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 616 с.
3. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники). – Алматы: «ТОО Print-S», 2003. – 178 с.
4. Муминов А.К. Казахские ходжи // SHYGYS. №1, 2004. – С. 229-235.
5. Нысанбаев А.Н. Евразийский межконфессиональный диалог как фактор обеспечения континентальной безопасности // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. 2003. - №3(3) – С. 3-19.
6. Нургалиева А.М. Очерки по истории Ислама в Казахстане. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 224 с.
7. Нуртазина Н.Д. Борьба с исламом. Религиозная политика Советской Власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века. – Алматы: «Қазақ: Университеті, 2008. – 36 с.
8. Саидбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. изд. 2-е доп. – М.: «Наука», 1984. – 302 с.
9. Тасмагамбетов А.С. Политика Советской власти в отношении ислама на Востоке страны в первые годы после Октября 1917 г.// Октябрь 1917-го: проблемы истории и историографии: матер. межд. науч. конф. Ч.2.- Москва: ИтиГ, 2008. – С.74-80.
10. Джалилов З.Г. Ислам и общество в современном Казахстане. – Алматы: «Дайк – Пресс», 2006. – 204 с.
11. Жандарбек З.З. «Насаб-нама» нұскалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс», 2002. – 168 с.
12. Ибадуллаева З.О. Қазақ халқының құрамындағы құжаттар (тарихи-этнографиялық зерттеу): тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесің алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат - Алматы, 2001 - 31 с.
13. Мустафина Р.М. Ислам в Казахстане в советский период // Отан Тарихы (Отечественная История), 2003. - № 4. – С. 48-57.
14. Абуов А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави и его место в истории казахской философии. Автореф. дисс. докт. филос. наук. – Алматы, 1997. – 35 с.
15. Абашин С.Н. Потомки святых в современной Средней Азии / Этнографическое обозрение, 2001, - №4 - С. 62-83.
16. Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., фон Кюгельген А. Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы: «Дайк - Пресс», 2007. – 269 с.
17. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история /пер. с англ. Романов М.Г. – СПб.: «ДИЛЯ», 2004. – 464 с.
18. Мухаммедходжаев А. Идеология накшбандизма. Душанбе: Дониш, 1991. – 232 с.
19. Чвырь Л.А. обряды и верования уйгуров XIX-XX вв.: очерки народного ислама в Туркестане. – М.: Вост. лит., 2006. – 288 с.
20. Хисматулин А.А. Суфизм. – СПб.: «Азбука-классика», «Петербургское востоковедение», 2008. – 192с.
21. Игнатенко А.А. Ислам в XXI веке: Главные направления исследования // Полиция, 2007 - № 4(47). – С. 7-34.
22. Шулембаев К. Ш. Образ жизни, религия, атеизм: общее и особенное в образе жизни и религиозных верованиях казахов и вопросы атеистического воспитания. – Алма-Ата: «Казахстан», 1983. – 264 с.
23. Курганская В.Д., Косиченко А.Г. Ислам и исламские лидеры в Южном Казахстане. – Алматы: Центр гуманитарных исследований, 2005. – 60 с.
24. Мухтарова Г.А. Ислам в Советском Казахстане Автореф. дисс. . д. истор. наук. – Уральск, 2007. – 50 с.
25. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. – Алматы, 1998. – 173 с.
26. Малашенко А.В. Исламская альтернатива и исламистский проект. – М.: «Весь Мир», 2006. – 221 с.
27. Ланда Р.Г. Ислам в истории России. – М., 1995. – 189 с.
28. Алсабеков М-Х. У. Духовность и свобода человека в Исламе. – Алматы, 2005. – 148 с.
29. Дербисали А. Духовное Управление мусульман Казахстана Алматы, 2003118. Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII- начало XX вв.): сборник материалов / сост. и авт. вступ. ст., предисл. и коммент. Арапов Д.Ю. – М.: «Наталис», 2006. – 480 с.
30. Нысанбайулы Р. Ислам истинная религия Аллаха /ред. Мышанов Б.К. - Алматы: «Рауан», 2000. – 144 с.
31. Гайнутдин Р. Ислам в современной России. – М.: ФАИР-Пресс, 2004. – 320 с.
32. Conquest R. The Great Terror: a Reassessment. London, 1990.
33. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. – М., 2001. – 336 с.
34. Alexopoulos G. Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936. Ithaca, London, Cornell University press, 2003.
35. Hagenloh P. Socially Harmful Elements and the Great Terror // Stalinism: New Directions. London, New York, 2000.
36. Лившиц Г.М. Очерки по истории атеизма в СССР: 20-30 гг. – Минск: Наука и техника, 1985. – 215 с.
37. Декреты Советской власти / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории акад. наук СССР. – М.: Политиздат, 1957 - 1997. – Т.1. – 756 с.
38. Бартольд В.В. Сочинения. Т.II. Часть I. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – Монография. – М.: Наука, 1963. – 1024 с.

39. Кенжебаева К.К. О роли мусульманского фактора в политических процессах Казахстане в 20-30 гг. XX века / Сб. материалов конференции «СМИ в системе политических институтов: теория и практика» - Астана, 2010 - С.
40. Абдакимов А. История Казахстана. – Алматы: РИК, 2001. – 235 с.
41. Государственный архив города Нур-Султан (ГАГН-С). Ф. 32. Оп. 1. Д. 16
42. Государственный исторический архив Омской области. Ф. 1. Оп. 3. Д. 135.
43. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. [Текст]: Сб. док. / Архив Президента Республики Казахстан: отв. ред. Л.Д. Дегитаева. – Казакстан – Алматы: Казакстан, 1998. – 336 с.
44. Кашеваров А.Н. Государство и Церковь. Из истории взаимоотношений советской власти и Русской Православной Церкви. 1917-1945. – СПб, 1995. – 148 с.
45. Государственный архив Павлодарской области. Ф.844. Оп. 1. Д.50.
46. Государственный архив Российской Федерации (далее ГА РФ). Ф. 5263. Оп. 2. Д. 7.
47. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР. М.: НКЮ. 1929. № 35. С. 474–483
48. ГАГН-С. Ф. 32, Оп. 1, Д.18
49. ГАГН-С. Ф. 32, Оп. 1, Д.116
50. Православие и ислам в Казахстане - вместе навсегда Митрополит Пермский и Соликамский Мефодий (Немцов), Казахстанская Правда, 30 ноября 2004 г.
51. Государственный архив Оренбургской области. Ф. 88. Оп.6. Д.233.
52. Ислам и советское государство (1917–1936): сб. документов. Вып. 2 / сост. Д.Ю. Арапов. – М.: изд. дом Марджани, 2010. – 208 с.
53. Хакимов Р.Ш. Лишение избирательного права мусульманских священнослужителей в 20-30-е годы XX века (на примере Урала) // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 11-1. – С. 90-93.
54. ГА РФ. Ф. 5263. Оп. 2. Д. 9.
55. Одинцов М.И. Государство и церковь в России, XX в. Рос. акад. управления, Политол. центр. – М.: Луч, 1994. – 171 с.

Дүйсембаева Назира Бәкірқызы[1]

[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
Тарих, археология және этнология факультетінің 3-курс докторанты
Қазақстан Республикасы, 050040, Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, 71, bakirovna@bk.ru

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасырдың басындағы оқу-ағарту ісі және ұлт зиялыларының осы саладағы атқарған қызметі жайлы сөз болады. XX ғасырдың басында Қазақстанда халыққа білім беру екі – діни және зайырлы бағытта жүрді. Ресей империясы қазақ жерінде оқу-ағарту саласында да өзінің орыстандыру саясатын жүзеге асырып отырды. Осы орыстандыру саясатына қарсы күресуде Алаш қайраткерлерінің сіңірген еңбегі зор болды.

Мақалада Алаш зиялыларының оқу-ағарту саласындағы қызметінің бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпағандығы дәлелденеді. Сонымен қатар қазақ зиялысы А.Байтұрсынов негізін қалаған латын әліпбиінің маңыздылығы да қарастырылады.

Түйін сөздер: тарих, Алаш, оқу-ағарту, білім, қазақ зиялылары, жәдидшілдік, мектеп, медресе, интеллигенция.

Nazira Duisembayeva[1]

[1]*Al-Farabi Kazakh National University, 3-year PhD student of the Faculty of History, Archeology and Ethnology*
71 Al-Farabi Avenue, Almaty, 050040, Kazakhstan, bakirovna@bk.ru

CONTRIBUTION OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA TO THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF SOCIETY IN THE EARLY XX CENTURY

Abstract

This article examines the educational work and activities of the national intelligentsia of the early XX century. In Kazakhstan, public education developed in two directions: religious and secular. The Russian Empire considered school education as one of the most effective means of Russification in the Kazakh land. In the fight against this policy of Russification, Alash representatives contributed enormously.

The article substantiates that the activities of the Kazakh intelligentsia in the field of education resonate just as strongly today as when they appeared in the early XX century. In addition, the paper also demonstrates the importance of the Latin alphabet, founded by the Kazakh intellectual AkhmetBaitursynov.

Keywords:history, Alash, enlightenment, education, Kazakh intelligentsia, Jadidism, school, madrassa.

Дүйсембаева Назира Бакировна[1]

[1]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби*
Докторант 3-курса факультета истории, археологии и этнологии
Республика Казахстан, 050040, г. Алматы, проспект аль-Фараби, 71, bakirovna@bk.ru

ВКЛАД НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассматривается просветительская работа и деятельность национальной интеллигенции в этой области начала XX века. В Казахстане народное образование развивалось по двум направлениям: религиозному и светскому. Российская империя рассматривала школьное образование как одно из действенных средств русификации на казахской земле. В борьбе с этой политикой русификации представители Алаш проделали большую работу.

В статье обосновывается, что деятельность казахской интеллигенции в сфере образования не утратила актуальности и по сей день. Кроме того, рассматривается важность латинского алфавита, основанного казахским интеллектуалом А. Байтурсыновым.

Ключевые слова: история, Алаш, просвещение, образование, казахская интеллигенция, джадидизм, школа, медресе.

XX ғ. басындағы ұлт зиялыларының қоғамның интеллектуалдық дамуына сіңірген еңбектерін зерттеу бүгінгі қоғамның дамуы үшін өте өзекті мәселе. Өйткені, XX ғасырдың бас кезіндегі мемлекеттілік жолындағы күрес пен қазіргі таңдағы мемлекеттілікті, тәуелсіздігімізді нығайту жолындағы күрес тікелей сабақтас. Ағартушылық қызметі мәселесін шешуде ұлт зиялы қауымының алдыңғы қатарлы өкілдері өз ой-пікірлерін «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті және т.б. газет, журналдар арқылы халыққа жеткізуге күш салды, олар қоғамның интеллектуалдық даму бағытына білім мен ғылым идеялары мен өркениеттілік арқылы жетуді өздеріне мақсат етті. Олардың бұл идеялары із-түссіз кетпеді, оны қазіргі уақыттың өзі көрсетіп отыр. Сол себепті де мақалаға арқау болып отырған ұлт зиялыларының қоғамның интеллектуалдық дамуына қосқан үлесі мәселесі өзекті тақырыптардың бірі екендігі нақты тұжырым айта аламыз.

Мақаланың мақсаты – қоғамдық сананы оятып, халықтың ғылым мен білімді иегеруіне орыстандыру саясатына қарсы күрескен ұлт зиялыларының қосқан үлесін зерттеу болып табылады.

XX ғасырдың басында білім мен ғылым бағытындағы қызмет бағдарламалық сипат алды. Біріншіден, ұлт зиялылары қоғам өмірін халық арасында білім тарату арқылы қайта құра алатындығына және дүниежүзілік өркениетке ғылым мен оқу-ағарту арқылы ғана жететініне кәміл сенді. Екіншіден, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары дәрігерлерден, саясатшылардан, заңгерлерден, ақын-жазушылардан құралды, ал мұның өзі сол кездегі ұлт зиялыларының ерекше ғалымдық кәсібінің пайда болуына негіз болды. Қазақ ғылымының алғаш қалыптасуына ерекше үлес қосқан А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов, М.Тынышбаев, Ж.Аймауытов, С.Асфендияров және т.б. болды.

Мақаланы жазуға тарих ғылымында бұрыннан белгілі-тарихилық, жүйелілік, тарихи танымдық, тарихи психология және отан тарихын жаңаша көзқараспен жазу, қалыптасқан объективтік және сын талдау мен сараптау принципі алынды.Зерттеу барысында нақты-тарихи, салыстырмалы тарихи, талдау, жинақтау және қорыту әдістері, сонымен қатар логикалық әдістер қолданылды.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгелі бері қазақ тарихын, оны зерттеуге жаңаша көзқарастар мен ой-пікірлер қалыптасты. Соның ішінде кеңестік Қазақстан тарихын зерттеу мен зерделеуде көптеген тарих беттері ашыла бастады. Отандық тарихымызды бұрынғы кеңестік түсініктерден тазартып, оны қайта зерделеп, жаңаша талдау жүргізіліп келеді.

Жалпы елімізде болып жатқан өзгерістер бірден қалыптасқан жоқ. Оған алдыңғы қатардағы ойшылдар, яғни қазақ интеллигенциясы өз септігін тигізді. Ал қазақ қоғамының тарихында интеллектуалдық көзқарастардың маңызы мен ерекшелігі өте зор. Қазақ ағартушылығына XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Ресейдегі болған қозғалыстарөз ықпалын тигізді.Ұлт зиялыларының халықтың көзін ашуға, халық ағарту ісіне, білім мен ғылымға үндеген еңбектері, жалпы қазақ халқының бостандығы мен теңдігі жолындағы күресі еді. Алайда қазақ интеллигенциясы патша өкіметі мен сталиндік қудалауды басынан өткере отырып, қиын да күрделі эволюциялық даму сатысынан өтті. Олар сонда да қазақ халқының мұң-мұқтажын жоқтап, әділет пен шындық жолында өз идеяларын жүргізуге тырысты.

Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының қоғамның интеллектуалдық дамуына қосқан үлесі жеке мәселе ретінде зерттелмеген. Зиялылардың қоғамның білім, ғылым арқылы рухани дамуына қосқан үлесін біз тек Алаш тақырыбы мен репрессия тарихы аясында жазылған еңбектер негізінде ғана талдай аламыз. Бұл бағыттағы іргелі зерттеулердің авторлары отандық ғалымдар М.Қойгелдиев[1], С.Аққұлұлы[2], Т.Омарбеков[3], М.Қозыбаев [4], К.Нұрпейісовтермен [5] қатар, ресейлік ғалым Д.А.Аманжолова [6-9]. Ғалымдар негізінен қазақ зиялы қауым өкілдері патша өкіметінің 1916 жылғы маусымдағы жарлығына дейін оқу-ағарту

саласымен, яғни интеллектуалдық жұмыспен айналысқандығы және олар патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы тұрғандығын айтады [5; 18].

Ресейлік ғалым Дина Аманжолова зерттеулерінде негізінен алаш тақырыбына қалам тартып жүргенін ескерсек, алаш қайраткерлері, яғни ұлт зиялылылары туралы, олардың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметімен қатар, шығармашылығы хақында бірқатар құнды материалдар алуға болады. Сонымен қатар, 2018 жылы жарық көрген «Этнические элиты в национальной политике России» атты еңбекте, Д.Аманжолова жүйелеген Ресей құрамына енген жергілікті халықтар арасынан шыққан этникалық элиталардың тізімі бірқатар жан-жақты мәлімет береді.

Патшалық Ресей қазақ халқының жері мен оның қазба-байлығына иелік етіп қана қоймай, олар қазақтарды жайлап тілінен, дінінен, ділінен айырып рухани дүниесіне де қол сұғып отарлай бастады. Оны түсінген ұлт зиялылары ең бастысы халықтың сана-сезімі мен ұлттық мәдениетін көтере отырып, бостандыққа жетуге болатынын түсінді. Сондықтан да ұлт зиялыларыы ел ішінде білім кешендерін жолға қоюға, яғни оқу-ағарту саласына ерекше мән беріп, сол салада көптеген жұмыстар атқарды. Д.Қамзабекұлы қазақ ағартушылығын үшке бөліп қарастырады. Олар: 1. Бастапқы ағартушылық (1860-1890 жылдар). 2. Негізгі ағартушылық немесе Алаш ағартушылығы (1890-1920 жылдар). 3. Инерциялық ағартушылық (1920-1929 жылдар). Алғашқы ағартушылық кейінгі зиялы қауым өкілдеріне көп нәрсені меңзеп жол көрсетіп кетті, ал негізгі Алаш ағартушылығының мақсаты да, арман-тілегі де бір болды. Сол мақсатта еңбек етіп, халықты білім мен ғылымға қол жеткізуге жетелей білді деп көрсетеді [8].

Қазақ ағартушыларының көзқарастарында қоғамдық прогресс идеяларының қалыптасуы

Ұлт зиялылары қазақ халқының көзін ашып, көңілі мен санасын оятып, оларды ескіліктен арылтып, патшалық езгіденқұтқаруға тырысты. Қазақ ойшылдары француз бен орыс ағартушылары сияқты федолизм мен крепостнойлық тәртіптің ыдыраған кезінде емес, ертеден жалғасып келе жатқан қауымдық қатынас үстем болып тұрған жағдайда жүргізуге мәжбүр болды. Осыған орай қазақ ағартушыларының көзқарастарында қоғамдық прогресс идеялары ұлтаралық достық пен ынтымақтастық, орыс халқы мәдениетінің жетістіктері мен игі әсері жайлы жағымды ойлармен астасып жатты.

Жалпы, ағартушылық феномені Еуропада Жаңа заманда өнеркәсіптің қарыштап алға басып дамыған кезде пайда болды. Онда адамзат тарихында ғылымның дамуына еркіндік беріліп үстемдік етіп, білім мен ғылым алдыңғы қатарға қойылды. Ендігі кезекте Қазақстан да мұндай жағдайдан сырт қалмады. Оған басты себеп болған көзі ашық, көкірегі ояу ұлт зиялылары болды. Алайда, қазақ жерінде Европамен және Ресеймен салыстырғанда ағартушылық феноменінің шығу себептері мен қызметі басқаша болды. Сондай-ақ, Қазақстан жеріндегі XIX ғасырдағы қазақ мәдениеті, қоғамдық және саяси-экономиқалық өмірінде де көптеген өзгерістерге болды. Бұл процесс, әсіресе, халық ағарту саласында анық көрінді. Ал оның басында ұлы тұлғалар мен ойшылдардың тұрғаны белгілі.

Ал енді осы мақсатта жүргізілген жұмыстарға тоқталып өтейік. Негізінен Қазақстанда халыққа білім беру XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында екі – діни және зайырлы бағытта жүрді. Бұл кезде қазақ жеріне қоныс аударып келгендер саны артып, зайырлы мектептер көбейе бастады. Патшалық Ресей өз ықпалын жүргізе отырып, Қазақстанда оқу-ағарту ісінде 1870 жылы қабылданған «Ресейді мекендейтін бұратаналарға білім беру жөніндегі шаралар туралы» заңына сәйкес мектептерді үш санатқабөлді. Олар:

1) аз орыстанғандар үшін;
2) орыстар көп қоныстанған жерлер үшін;
3) жеткілікті дәрежеде орыстанғандар үшін.

Бірінші санат бойынша салынған мектептерде білім орыс әліпбиімен ана тілінде жүргізілді. Екінші санаттағы мектептер орыстар көп қоныстанған жерлерде болғандықтан оқу орыс тілінде жүргізілді, сондай-ақ онда «бұратаналардың» балалары да оқытылды. Бұл мектепте ана тілі тек сабақты түсіндіру барысында ғана қолданылатын еді. Үшінші санаттағы мектептерде оқыту барысы тек орыс тілінде жүргізілді. Сөйтіп патшалық Ресей қазақ жерінде орыстандыру саясатын оқу-ағарту саласында да іс-жүзіне асырып отырды.

Қазақтарды орыстандыруға бағытталған патшалық саясаттың зор қысымына қарамастан, еліміздегі халыққа білім беру ісінің жағымды жақтары да болды. Ол жүргізіліп отырған ресми саясатқа қарамастан, қазақтар еуропалық мәдениетпен, еуропалық өркениеттің жетістіктерімен танысты. Қазақ зиялылары орыс мәдениетінен көп нәрсені алды, олардың көбісі Ресейде, Еуропада, Түркияда еуропалық негізде білім алды. XIX ғасырдың 20-жылдарынан 1917 жылға дейінгі аралықта 30-ға жуық қазақ жастары Қазан университетінде, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басы аралығында Петербург университетінде 20-ға жуық қазақ студенттерінің білім алғандығын жайлы мәліметтерді атап өтеді. Олардың ішінде Б.Құлманов, Б.Қаратаев, Б.Сыртанов, А.Тұрлыбаев, М.Шоқаев, Ж.Досмұхамедов, Ж.Ақбаев және тағы басқалар оқыды. Мәскеу мен Петербордың басқа да жоғары оқу орындарын Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов, М.Тынышбаев және тағы басқа да қазақ жастары бітіріп шықты. Сонымен қатар қазақ жастары Ресейден басқа да шығыс елдерінде білім алған, Ғ.Ахмедовтың жинаған мәліметтері бойынша 1917 жылға дейін Стамбұл университетінде Ә.Ғайсин, С.Шанов, Д.Көлбаев, М.Тұрғынбаев, Ә.Машаев сынды жастар білім алған. Толық емес мәліметтерге қарағанда 1917 жылға дейінгі аралықта 120-ға жуық қазақ жастары жоғары оқу орындарында оқып диплом алса, 700-дей қазақ жастары арнайы орта білім беретін оқу орындарын бітіріпті [5;18].

Ресей үкіметінің қазақ жеріндегі мектептерді қазақтарға және орыс тұрғындары санаттарына бөліп оқытуы, қазақ балаларының шала сауатты не сауатсыз болуына алып келді. Сондықтан қазақ халқының орасан көп бөлігі қандай болса да білім алуға тырысып, балаларын медреселер мен мектептерге берді. Қазақ қоғамының сол тұстағы,жоғарыда атап өткеніміздей, көптеген интеллектуалдық топтары осы ортада қалыптасты. Бұл медреселерде оқытудың өзіндік сындарлы жүйесі болды. Мұнда діни біліммен қатар зайырлы пәндер оқытылды. Мектептер де

қазақ халқы арасындағы сауаттылық деңгейін белгілі бір дәрежеде көтерді, онда Құранды оқыту жүргізіліп қана қоймай, зайырлы әдебиет пен жаратылыс ғылымдары үйретілді. Қазақтар арасында мектептерде білім алу кең таралды.

Халыққа білім беру саласындағы империялық саясат шеңберінде 1906 жылы тамызда болып өткен III жалпымұсылмандық съезі халыққа білім беру ісі бойынша тұтас бағдарлама жасады. Съезд шешімі бойынша төмендегідей етіп белгіленді:

1) барлық қоныстарда балалар мен қыздарға міндетті бастауыш білім беретін мектептер ашу;
2) оқыту бір бағдарлама бойынша және араб әліпбиі негізінде ана тілінде жүргізілуге тиіс болды;
3) мектептерді ұстау земстволық, қала молдасының қарауында, ал басқару мен бақылау мұсылмандардың өз қолында болуға тиіс;
4) дін ілімі және әдеби ана тілі енгізілуге тиіс;
5) мұғалімдер мен оқушылар құқықтары жөнінен орыс мектептерінің мұғалімдерімен және оқушыларымен теңестірілуге тиіс болды. Съезд шешімдерінде мұсылмандарға білім беру жүйесін ұйымдастыруға қатысты басқа да талаптар қойылды. Сол арқылы империяның бүкіл мұсылман халқының, соның ішінде қазақ халқының да ой-ниеті білдірілді.

Мұсылман мектептерінде бірте-бірте еуропалық білім беру элементтерінің енгізіле бастауына жәдидтік қозғалыс себеп болды. Бұған қарама-қарсы, ресми насихат жаңа әдісті мектептердің қызметін және жалпы алғанда білім беру ісін шектеуге тырысты, ал революциялық оқиғалардан кейін оларды кең көлемде енгізуге бейімдік ерекше күшті байқала бастаған еді.

Сол тұстағы алдыңғы қатарлы ұлт зиялылары қазақ елін отарлық езгіден құтқарудағы басты принцип ретінде оқу, білім және ғылым мәселелін көтеруге тырысып, соның көш басындатұрды. Сондықтан қазақ интеллигенциясының қойған басты мақсаттарының бірі – халыққа білім беру, оқу-ағарту және ғылым мәселесі болды. XX ғасыр басында «Қазақ» газетімен қатарлас «Айқап» журналы да Алаш қайраткерлерінің ғылыми-ағартушылық бағытындағы еңбектерін жарыққа шығарып отырды. «Қазақ» газетінде А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтың «Алаш азаматтарына» деген мақаласында «халықтың мәдениет жолында ілгері басып, ел қатарынан қалмасына себепші болатын нәрселердің бірі: баспа сөз, яғни газет-журнал, кітап екендігі шексіз» – деп көрсетуінің астарында үлкен мән жатыр [9].

Ұлт зиялыларының оқу ағарту саласындағы қызметі

Алаш зиялылары халық ағарту саласында алдымен бастауыш мектептер ашып, олар қандай болу керектігі жөнінде «Қазақ» газетінде өз мақалаларын жариялап отырды. А.Байтұрсынов бұл туралы: «Оқуға керек құрал жоқ, оқыта білетін мұғалімдер аз...» – деп сол кездегі оқу-ағарту ісінің жағдайына тоқталып, оқу құралы да, оны оқытатын мамандардың тапшылығын атап өтеді. Ал енді оқыту бағдарламасына келгенде Ахмет Байтұрсынов «...мектептің түрі біздің ойымызша мынау: бастауыш мектептер оқуы қазақ үшін бес жылдық боларға тиіс. Әуелі үш жылда балалар кілең қазақша оқу керек. Соңғы екі жылда кілең орысша оқу керек... қазақ тілінде үйретілетін нәрселер: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа кәсіп, жаратылыс жайлы... орысша оқитын екі жылында үйретілетін білім гимназияның яки реальный мектептердің төменгі кластарына кірерлік болуға тиіс» деп балалардың одан әрі қарай орта білім алуына бағыт-бағдар беріп отыр. Яғни, қазақ балаларын үш жыл бастауышта қазақша оқытып, ал қалған екі жылында орысша жүргізіліп, бала әрі қарай гимназияда оқи алатындай дәрежеде болу керектігін айтады. Сонымен А.Байтұрсынов халыққа білім берудің үш негізгі: оқыту бағдарламасы, оқу құралдары және білімді мұғалімнің қажеттілігін атап айтады. Енді осы бағытты дамыту жолында ұлт зиялыларын оқулықтар дайындауға шақырып, ғылыми-ағартушылық қызметін жүргізді [10].

Академик М.Қойгелдиев 2017 жылы 12 қарашадағы «Алаш қоғалысы. Жүз жылдан соң» атты мақаласында бұл туралы қазақ интеллигенциясының қозғалысы алдымен ағартушылық саласында басталғандығы жөнінде «Қазақ ағартушылығының толыққанды қоғамдық құбылыс ретінде көрінуі XX ғасырдың алғашқы ширегіне, яғни Алаш зиялыларының қызметіне тұс келген еді. Жалпыұлттық «Айқап» журналының (1911-1915), «Қазақ» газетінің (1913-1918), екі миллионға жуық тиражбен басылған (революциялық өзгерістерге дейін) қазақ кітаптарының жарық көруі және басқа атқарылған істер осы тұжырымға негіз бола алады» деп атап өтеді[11].

Мұхамеджан Сералин 1910 жылдың аяғында ұзақ уақыт еңбектенудің нәтижесінде «Айқап» журналын шығаруға рұқсат алды. «Айқап» журналы оқу-ағарту ісі мен мәдениеттің жаршысы болды.М.Сералин мен айқаптықтардың сіңірген еңбегі мынада: жәдидшілдіктен, ағартушылықтан алға кетті, өз идеяларында қазақ шаруаларының, еңбекші бұқараның бытырыңқы және стихиялы арман-тілектері мен ойларын көрсете білген революцияшыл демократтар деңгейіне дейін көтерілді. Қазақ ағартушылары жас буынының жарқын өкілі болған М.Сералин ағартушылықтан отаршылдық жүйені қирату, қазақ ұлттық мемлекеттігін, ұлттық білім беру жүйесін құру идеясына көшті.

1913-1918 жылдар аралығында «Қазақ» газеті апталық басылым болып шықты. Оның негізін салушылар А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов. «Қазақ» газеті өз беттерінде халық ағарту және кітап шығару мәселелеріне баса көңіл бөлді. Ұлт зиялылары «Қазақ» газеті беттерінде қазақ балаларын оқытудың әдістемелері жайлы өз ойларын жариялап отырды. А.Байтұрсынов қазақ балаларын мектептер мен медреселерде оқытуға ерекше мән береді. Ол өзінің қазақ және орыс мектептеріндегі оқыту мәселелерін айтқанда, балаларды міндетті түрде екі жыл қазақ тілінде оқытуды талап етеді. Сонымен қатар ол орысша сауатты білім алуды да үйрену қажет деп атап өтеді. А.Байтұрсынов «...бастауыш мектептер миссионерлік саясаттан тыс болуға тиіс, яғни әрбір халықтың өз тіліне, жазуына және дініне құқығы болуға тиіс» деп есептейді [12].

Ұлт зиялылары «Қазақ» газетінің беттерінде қоғамның саяси жүйесі мәселесімен қатар, қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуда XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсариннның, А.Құнанбаевтың ағартушылық қызметтерінің дәстүрлерін жалғастыра отырып, Алаш қайраткерлері баспасөз беттерінде рухани бағыттағы идеяларын ағартушылық қызметтерімен де байланыстырды. Мәселен, А.Байтұрсынов «...өз дербестігімізді сақтап қалу үшін біз оқу-ағартуға және жалпы мәдениетке барлық күш-жігеріміз бен амал-айламызды салып ұмтылумыз қажет», – деп өз пікірін білдірді [13]. А.Байтұрсынов XX ғасырдың басындағы қазақ ғылымының ғана емес, түркі ғылымында жаңашылдық негіздегі жазылған оқулықтар: «Жаңа әліпби», «Оқу құралы», «Тіл құралы» атты еңбектердің авторы.

XX ғасыр басындағы баспасөз органдары қазақ зиялылары қызметінің рухани бағытының дамуы мен таралуына көмектесті. Мәселен: «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуда орасан зор роль атқарды және олардың ағартушылық бағыттағы идеялары мен көзқарастары XX ғасыр басындағы қазақ елінің қоғамдық өмірінде елеулі орын алғандығы туралы тәуелсіз Қазақстанның отандық зерттеушілері де айқындап берді [14].

Ұлт зиялыларының, яғни қазақ интеллектуалдық ортасының оқу-ағарту саласындағы басты сіңірген еңбегі мынада:

- Халыққа оқу-білім мен ғылымды тарату арқылы патшалық езгіден азат болуға, елімізде тәуелсіздік алудың жолдарын көрсетуге ұмтылды;
- Ұлт зиялылары тілтану ғылымының іргетасын қалады (А.Байтұрсынұлының тіл саласындағы еңбектері, кейін алдымен оқуға, білім беруге арналған Х.Досмұхамедұлының, Т.Шонанұлының, Е.Омарұлының еңбектері);
- XIX ғасырдың ортасында алғашқы белгілері байқалған ұлттық жазба әдебиетімізді қалыптастырып, оны одан әрі байытты;
- Ұлт зиялыларының ғылыми және ғылыми-танымдық еңбектері, әрине Қазақстан ғылымы кеңес үкіметі тұсында дамыды, алайда оның негізін XX ғасыр басындағы ұлт зиялылары, яғни интеллектуалды Алаш қайраткерлерінің талантты өкілдері құрды. Оған А.Байтұрсыновтың 1912 жылдан бастап жазылған оқулықтары мен оқу құралдары, Ә.Бөкейханның тарих, фольклортану, әлеуметтану саласындағы ғылыми шығармалары, Х.Досмұхамедовтың жаратылыстану, биология, тілтану саласындағы еңбектері, М.Тынышбаевтың тарихи зерттеулері мен мақалалары, Ж.Аймауытовтың психология мен әдебиеттану салаларындағы оқулықтары мен ғылыми ізденістері, М.Дулатовтың тіл мен әдебиет және математика саласындағы ғылыми еңбектері, М.Жұмабаевтың педагогика мен әдебиет саласындағы еңбектері, Т.Шонанұлының тілтану, әдістемелік оқу құралдары мен зерттеулері, сонымен қатар Ә.Ермеков, С.Асфендияров, М.Тұрғанбаев, Е.Омарұлы, М.Бұралқиев, Қ.Кемеңгерұлы, С.Сәдуақасовтардың ғылыми еңбектері қазақ ғылымының терминологиясын қалыптастырды;
- Қазақ аудармасының негізі қаланды, аудармаларды қазақ қоғамына бейімдеп аударды, сол арқылы денсаулық сақтау мен шаруашылық жүргізудің тиімді шетелдік озық тәсілдерін қазақ ұлтына таныстыруды көздеді.

Ұлт зиялылары халықтың саяси көзін ашу үшін алдымен оның бойында білімге деген құштарлықты оятып, сауатсыздықты жою қажет екенін білді. Қазақ зиялы қауым өкілдерінің оқу-ағарту саласындағы барлық жүргізген қызметі осы мақсатқа арналды. Олар ұлттық «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінің, «Айқап», «Сарыарқа», «Абай» журналдарының беттерінде қазақты ұлт ретінде сақтап қалуға, өркениетке жету үшін тек қана білім ғана жеткізеді деп, өз ұлтын білім үйренуге шақырды.

XX ғасырдың бірінші ширегінде қазақ елінде оқу-ағарту саласының қалыптасуына зор үлес қосқан зиялы қауым өкілдері ғылым мен білімнің іргетасын қалады. Олар қазақ халқының тарихи-мәдени, ғылыми өмірінде өзіндік із қалдырған, елімізде халық ағарту ісін қалыптастыруға атсалысқан, кейін кеңестік заңсыздықтың құрбаны болды. Көп жылдар бойы есімдері ескерілмей келген халқымыздың адал перзенттері: А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанұлы, Н.Төрекұлов т.б. ғылыми-ағартушылық мұрасының бүгінгі таңда ғылыми мәні орасан зор. Олардың ғылыми-шығармашылық мұралары тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана халқымызға қайтарылып, кітаптары қайта басылып, жарық көре бастады. Ұлт зиялылары туралы зерттеулер жүргізіле бастап, осы бағытта еңбектер жазылып, оған жаңаша көзқарас қалыптасты. Өйткені, олардың әрқайсысы өз таңдауын жасап, адамзаттың дамуына септігін тигізген, қазақ үшін аса қажетті болған тұлғалар. Ахмет Байтұрсынұлы өзінің 1913 жылы «Қазақ» газетінде жариялаған Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халық та оқумен түзеледі... Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі», – деп жазып, оқудың қоғамды өзгертуші күш екендігін, әділетсіздіктің көбі білімсіздіктен туындап отырғандығын тап басып, дұрыс көрсетеді [15; 3].

XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап елімізде жаңа қазақ мектебінің негізін қалауда оқу-ағарту ісін дамытқан қазақтың ойшыл ағартушы ғалымдары Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, Ғ.Қарашев, Х.Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай сынды ұлт зиялыларының баға жетпес мұралары негізінде өскелең ұрпақты тәрбиелеуде қазақ халқының болашағын қалыптастырушы күш деп білеміз. Ұлт істері үшін бір бағытта – білім мен ғылым істеріне өздерін арнаған, мақсаттары бір арнада тоғыса алған Алаш азаматтары Алашорда үкімет таратылып, Кеңес үкіметі орнаған кезеңдерде де өз ұстанымдарынан ауытқымай, қазақ халқы үшін аянбай еңбек ете білді. Ал негізінен алғанда араб графикасы 1928 жылы латын графикасына аустырылса да, 30-жылдарға дейін қолданыста болып, кітаптар шығарылып тұрды. 1922-1923 жылдары қазақ мектептерін төл оқулықпен, бағдарламамен қамтамасыз етуде біраз шаралар іске асырылды, қазақ тілінде «Физика», «Грамматика», «Педагогика», «Алгебра», «Мектеп гигиенасы», т.б. бар. Бұл оқулықтарды жазуға А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, С.Асфендияров, Қ.Сәтбаев, Ә.Ермеков, Т.Жолдыбаев, т.б. қатысты.

Алаш орда үкіметі мүшелерінің негізгі іс-әрекет бағыттарынан Ресей патшасының отаршылдық езгісіне қарсы күрес жолындағы қазақ бұқарасының заңдық тұрғыдан құқын қорғау мәселесі анық аңғарылды. Туған халқының саяси санасын сақайтып, құқықтық сауатын ашпай қатардан қалып қоятындықтарын жақсы түсінді. Бұған қоса қазақ халқының ұлттық санасын оятуда, білімі мен білігін жетілдіруде, мәдениеті мен руханиятын дамытуда олардың әрбірі жеке тұлға ретінде үлкен үлестерін қосты. Осы бағытта олар қазақ халқының бай тарихы мен озық мәденеиетін толыққанды зерттей отырып, оны кең насихаттау жұмыстарын қажетті істердің бірі ғана емес, бірегейі ретінде басымдық берді. Сондай-ақ, өзге тілдердегі үздік ғылыми және публицистикалық дүниелерді қазақ тіліне аударып, рухани кеңістіктің аясы тар шеңберде қалып қоймуына жете көңіл бөлді. Және Алаш қайраткерлерінің қай-қайсысын алып қарасақ та тек бір мамандықты игеріп қана қоймай, халыққа қажетті бірнеше салада жемісті еңбек етіп, сан қырлы талант иелері екендіктерін көрсетті [16; 87].

ХХ ғасырдың 20-30-жылдары ұлт зиялылары қазақ қоғамында ағарту жұмыстарын одан әрі жалғастырып, руханияттың жан-жақты дамуына айрықша үлес қосты. Ғылымның әр саласы бойынша алғашқы оқулықтар жазылды, ұлт театры қалыптасты, әдебиет пен мәдениет саласы құнды мұралармен толықты. Сонымен қатар, қазақ баспасөзі де ұлт мүддесіне қызмет етіп, жаңаша сипатта дамыды. «20-30-жылдары қазақтілінде газет-журналдаршығаруісікүшейді [17; 172].

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 2017 жылы «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлыққа қол қойды. Елбасы өзінің 2012 жылғы 14-желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады», – деп латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін атап өтті. Бүгінгі қазақ қоғамы ХХ ғасыр басында қазақ халқының интеллектуалдық дамуына үлкен үлес қосқан ұлт зиялысы Ахмет Байтұрсыновтың латын әліпбиінің маңыздылығына ерекше назар аударып отыр.

Қорыта айтқанда халық ағарту саласына үлкен үлес қосып келген ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларының алдына қойған басты міндеті – қазақ халқын ұлт деңгейіне көтеріп, өз елін өзі басқаратын ел ету. Алаш зиялылары ағартушылық саласында мектеп, оқу-әдістемелік құралдар туралы зерттеулер жүргізіп, ғылыми-танымдық еңбектер жазды. «Қараңғы қазақ көгінен өрмелеп шығып күн болуды» армандаған Алаш қайраткерлері өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу, бір туар тұлғалары еді. Олардың бар өмірі өз ұлтын сүюге, ел мүддесі үшін қалтықсыз қызмет етудің үлгісі болды.

Алаш зиялыларының барлығы өз бастарының жеке мүддесін емес, халықтың тағдырын ойлады. Қазіргі біздің ақпараттық өрлеу заманында жұртшылықтың сауаты жоғары. Адамзат баласы, дәл бүгінгі күні, бүкіл дүниежүзінде болып жатқан жаңалықтарды үйінде отырып-ақ, толық мәлімет алатын күйге жетті. Алаш зиялылары өмір сүрген дәуірде, дәл бүгінгідей сауаттылық болмады.

Сонымен, Алаш ардагерлері аңсаған арман-тілекке Тәуелсіздіктен кейін ғана қол жеткізіп отырмыз. Олардың ғылыми-ағартушылық қызметінің арқасында еліміздің оқу-ағарту, ғылым саласы жүйелі бір арнаға түсіп, қазір халықаралық деңгейге көтерілуде.

Мәселен, ХХ ғасыр басында құрылған Алаш партиясы бағдарламасының жобасының «IX. Ғылым-білім үйрету» бөлімінде былай делінген:

- Оқу ордаларының есігі кімге де болса ашық һәм ақысыз болу;
- Жұртқа жалпы оқу жайылу;
- Бастауыш мектептерде ана тілінде оқу;
- Қазақ өз тілінде орта мектеп, университет ашу;
- Оқу жол өз алды автономия түрінде болу;
- Үкімет оқу ісіне кіріспеу;
- Мұғалімдер-профессорлар өзара сайлаумен қойылу;
- Ел ішінде кітапханалар ашылу [18].

Орыстандыру саясаты барысында бұл талаптардың орындалуына жол берілген жоқ. Ал егемендіктен кейін бұл талаптардың барлығы орындалды. Қазір кезде елімізде көптеген жоғары оқу орындары мен арнайы орта оқу орындары, кітапханалар бар. Онда грант арқылы ақысыз оқуға да жағдай жасалған. Еліміздің кез келген азаматы өзінің қалауы бойынша орыс немесе қазақ тілінде білім ала алады. Мұғалім ретінде жоғары білімі бар білікті маман кадрлар ғана тартылған және белігілі уақытта мұғалімдердің біліктілігін арттыру шаралары да жолға қойылған.

ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларының аз уақытта жүргізген еңбегі өте зор болғанымен ұзаққа бармады, олардың барлығы аяусыз репрессияға ұшырады. Сонда да қазақ зиялыларының аз уақытта жүргізген оқу-ағарту, ғылым салаларындағы атқарған қайсарлы еңбектері кез келген адамға үлгі-өнеге боларлық!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. – Алматы: Мектеп, 2017. – 656 б.*
2. *Аққұлұлы С. Әлихан Бөкейхан. Зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар. Исследования, статьи и интервью. – Алматы, 2016. – 528 б.*
3. *Омарбеков Т. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. Алматы: «Өнер», 2003. – 552 б.*
4. *Қозыбаев М. «Өркениет және ұлт». – Алматы, 2001. – 369 б.*
5. *Нұрпейісов К. Алаш ғәм Алашорда.– Алматы: Ататек, 1995.–18б.*
6. *АманжоловаД. Алаш на изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас» 2009. – 412 с.*
7. *Amanzholova, D. (2019). Problems in development of authorities and governing bodies in the Kazakh autonomous socialist Soviet republic in 1920s. Istoriya. Ltd "Integration: Education and Science."https://doi.org/10.18254/s0002554-8-1*
8. *Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш, М. 1994. – 213-б*
9. *Этнические элиты в национальной политике России./ отв.ред. В.В.Трепавлов; Ин-т рос.истории Рос. акад. наук. - М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2018. В соавт. с Трепавловым В.В., Дроздовым К.С. и др. – 463-б.*
10. *Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет.– Алматы: 2002.–33-34б.*
11. *Дулатов М. «Алаш азаматтарына// «Қазақ». Алматы, 1998. – 78б.*
12. *Байтұрсынов А. Бастауыш мектеп //«Қазақ»Алматы, 1998. – 100-101б.*
13. *Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Жүз жылдан соң... 12 Қараша 2017 https://e-history.kz/kz/publications/view/3627*
14. *Байтұрсынов А. Қазақша оқу жайынан // Қазақ, 1913, №14.*
15. *Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. А., 1993. –141б.*
16. *Пірманов Ә., Қапаева А.. Қазақ интеллигенциясы. – Алматы, 1997. –107-108б.*
17. *ІсімақоваА. Тәуелсіздік және Алаш ғылымы: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Дәстүр, 2015. – 288 б.*
18. *Төлепберген Б. Алаш жолы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: 2017. – 240 б.*
19. *Теміртас Г. «Шолпан» журналы және қазақ әдебиеті. Рухани жаңғыру – алаштың асыл мұраты: тіл, жазу, мәдениет /Жауапты редакциясын басқарған – Е.Қажыбек. – Алматы, 2018. – 421 б.*
20. *Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. – Алматы: Атамұра, 1998. – 360 б.*

УДК 323.3
ГРНТИ 11.15.67

Л.Ю.Зайниева[1], А.А. Абжаппарова[2]

[1]д.пол.н., профессор кафедры политологии и политических технологий
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан, e-mail: zainieval@mail.ru;
[2]доктор PhD, старший преподаватель кафедры политологии и политических технологий
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан, e-mail: aigul.abzhapparova@gmail.com

УКРЕПЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В СФЕРЕ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье отмечается, что молодежная политика осуществляется на многих уровнях. Неоспоримо значение национального уровня ее реализации. Статья построена на материалах Республики Казахстан. Направления молодежной политики разнообразны. Первостепенное значение имеет образование, которое рассматривается в тесной связи с дальнейшим трудоустройством молодых людей. Интересными формами работы с ними в этих сферах являются программа «Болашак» и Президентский молодежный кадровый резерв. В статье также уделено внимание некоторым аспектам развития международного сотрудничества молодежи.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, Стратегия «Молодежь – 2030», образование, «Болашак», занятость, Президентский молодежный кадровый резерв, международное сотрудничество.

Л.Ю.Зайниева[1], А.А. Абжаппарова[2]

[1] Саяси ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: zainieval@mail.ru;
[2] PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aigul.abzhapparova@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАР САЯСАТЫ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ӘЛЕУЕТТІ НЫҒАЙТУ

Аңдатпа

Мақалада жастар саясаты көптеген деңгейде жүзеге асырылатындығы атап өтілген. Оны жүзеге асырудың ұлттық деңгейінің маңыздылығы даусыз. Мақала Қазақстан Республикасының материалдарына негізделген. Жастар саясатының бағыттары сан алуан. Білім беру жастардың әрі қарай жұмыспен қамтылуымен тығыз байланыста қарастырылатын бірінші кезектегі маңызы бар. Осы бағыттар бойынша олармен жұмыс жүргізудің қызықты формалары - «Болашақ» бағдарламасы және Президенттік жастар кадрлық резерві. Мақалада халықаралық жастар ынтымақтастығын дамытудың кейбір аспектілеріне де назар аударылған.

Түйінді сөздер: жастар, жастар саясаты, «Жастар - 2030» Стратегиясы, білім, «Болашақ», жұмыспен қамту, Президенттік кадрлар резерві, халықаралық ынтымақтастық.

L.Yu. Zainiyeva[1], A.A. Abzhapparova[2]

[1]Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zainieval@mail.ru;
[2]PhD, Senior Lecturer of the Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigul.abzhapparova@gmail.com

STRENGTHENING NATIONAL CAPACITY IN THE FIELD OF YOUTH POLICY IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article notes that youth policy is carried out at many levels. The importance of the national level of its implementation is undeniable. The article is based on the materials of the Republic of Kazakhstan. The directions of youth policy are diverse. Education is of paramount importance, which is considered in close connection with the further employment of young people. Interesting forms of work with them in these areas are the Bolashak program and the Presidential Youth Personnel Reserve. The article also pays attention to some aspects of the development of international youth cooperation.

Keywords: youth, youth policy, Strategy "Youth - 2030", education, "Bolashak", employment, President's youth personnel reserve, international cooperation.

Молодежь – стратегический ресурс мирового сообщества. Структурой, направляющей и координирующей молодежную политику на планете, является Организация Объединенных Наций, ее органы и организации. В качестве нового витка усиления внимания к молодежи можно рассматривать запущенную этой организацией в сентябре 2018 года Стратегию «Молодежь – 2030». Данный документ направлен на активизацию работы ООН с молодежью и в интересах молодежи в рамках трех основных компонентов ее деятельности: борьба за мир и безопасность, права человека и устойчивое развитие. В ней отмечено, что молодое поколение - это ценнейший и крайне важный ресурс, который стоит того, чтобы в него инвестировать, поскольку эти инвестиции многократно окупятся. В документе выдвинуто пять приоритетных задач. В качестве первоочередной задачи указывается необходимость везде учитывать интересы молодежи. В этих целях всем структурам ООН и на всех направлениях их деятельности следует устанавливать постоянное взаимодействие и налаживать партнерские отношения с молодыми людьми. Особое внимание уделять сотрудничеству с молодежными организациями, а также с молодыми людьми, не входящими ни в какие объединения. Добиваться расширения участия молодежи в работе межправительственных форумов на глобальном и региональном уровнях. Значительное и постоянное участие должно быть молодых людей на национальном и локальном уровнях. В качестве второй приоритетной задачи выдвинуто оказание поддержки молодежи в получении более широкого доступа к качественному образованию и медицинскому обслуживанию. В качестве третьей задачи обозначено расширение экономических прав и возможностей с помощью достойной работы для обеспечения улучшения доступа молодежи к производительной занятости. Четвертая задача заключается в защите и поощрении прав молодых людей, а также в поддержке их участия в гражданской и политической деятельности. Пятая задача направлена на оказание поддержки молодым людям как катализаторам мира, безопасности и гуманитарной деятельности. Для достижения таких целей важна напряженная и систематическая работа с молодежью на глобальном (или международном), региональном и страновом (или национальном) уровнях [1].

В данной статье основное внимание уделяется укреплению национального уровня молодежной политики на примере Казахстана, прежде всего, в контексте повышения роли молодого поколения в жизни страны, улучшения образования и трудоустройства. Молодежное направление занимает особое место в развитии независимого Казахстана. Это подчеркивает и молодость казахстанского государства, и значимость молодого поколения в его жизни. В феврале 2015 года вступил в силу третий по счету Закон «О государственной молодежной политике». Наблюдаются изменения в управлении молодежной политикой. Государственный комитет по делам молодежи, физической культуре и спорту, образованный в 1991 году, был вскоре преобразован в Государственный комитет РК по делам молодежи. На местах созданы комитеты по делам молодежи во всех областях, во многих городах и районах. В 1993 году упраздняются Государственный комитет по делам молодежи и Министерство туризма, физической культуры и спорта и вместо них создается единый орган: Министерство по делам молодежи, туризма и спорта РК. В дальнейшем при очередных реорганизациях органов государственного управления молодежью стали заниматься структуры в различных министерствах. Ныне функционирует Комитет по делам молодежи и семьи в составе Министерства информации и общественного развития. Управление в молодежной сфере представлено также Советом по молодежной политике при Президенте РК. Создан Совет по делам молодежи при Сенате Парламента республики. Укрепляется управленческая вертикаль в молодежной сфере в регионах. Расширяется сеть молодежных организаций. Создаются объединения молодых людей в этнокультурных объединениях. В апреле 2014 года создано Республиканское молодежное объединение «Жарасым» при Ассамблее народа Казахстана. Появились молодежные крылья в политических партиях.

Одним из первых направлений в молодежной политике обозначено образование. Существует мнение, что именно в этой сфере коренится вопрос о неравенстве людей в будущем. С данным суждением можно согласиться, так как от качественности образования во многом зависит получение юношами и девушками достойной работы. Отмечая значимость этих двух важнейших вопросов, особо выделенных в Стратегии ООН «Молодежь – 2030», остановимся на международной программе «Болашак».

Стипендия «Болашак» учреждена в 1993 году по инициативе Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева. Несмотря на сложности в развитии государства того времени, средства для реализации данной инициативы были найдены. За прошедшие годы программа прошла несколько этапов в своем развитии. Ее основные направления и требования к стипендиатам непрерывно совершенствуются, адаптируясь под нужды национальной экономики, приоритеты государственной политики и реалии современного мира.

Расширились возможности попасть в списки стипендиатов. Введены льготные категории претендентов для сельской молодежи, государственных служащих, появились программы научных стажировок за рубежом для научных и педагогических, медицинских и инженерно-технических работников. Определение кадровой потребности ведется совместно с государственными органами и профильными ведомствами. Повысились требования к желающим учиться, в частности, к знанию иностранного и государственного языков и среднему баллу диплома.

За 26 лет реализации программы присуждено 13636 стипендий. На сегодня в ее рамках подготовлено 10836 специалистов, большинство из них – 5727 человек – по программе магистратуры. Из общего числа выпускников 54 % отдали предпочтение социально-гуманитарным специальностям, но в последнее время, в связи с вызовами глобализации и развитием цифровых технологий, превалируют инженерно-технические – всего 37 %; 7,2 % - медицинские, 8,1 % - творческие. Выпускники программы обучались в Великобритании и Ирландии, США и Канаде, странах Европы и Азии, в Российской Федерации. Подготовлено 126 докторов PhD. У каждого из болашакеров своя история успеха, многие уже реализовались в профессиональном плане и вносят значительный вклад в развитие реального сектора экономики и социальной сферы. По их инициативе созданы такие общественные и студенческие движения, как «Ассоциация «Болашак», «Казальянс».

При реализации программы организаторы столкнулись с серьезной проблемой, характерной в целом для образовательной сферы. Это «утечка» талантливых и квалифицированных кадров: часть выпускников оставалась жить за границей, не считаясь с тем, что государство на получение ими первоклассного образования затратило значительные суммы средств. Механизм же возвращения стипендиатов на родину отсутствовал. В 2005 году была разработана договорная база, закрепляющая обязательство по возвращении выпускников программы в страну для обязательной трудовой отработки. Позже были приняты меры по введению обязательной процедуры залога имущества, что гарантирует возврат инвестиций человеческим капиталом. После окончания каждый стипендиат обязан отработать в течение пяти лет на территории Казахстана, в регионе – 3 года. Для обеспечения непрерывного мониторинга за ходом обучения и трудоустройства стипендиатов создан единый администратор программы «Болашак» - Центр международных программ (ЦМП). В нем функционирует департамент по трудоустройству выпускников.

Сегодня перед ЦМП стоит новая задача: выпускать в рамках программы высококвалифицированных специалистов по узким отраслям экономики. Работа по ее модернизации ведется именно в фарватере подготовки профессионалов на основе целевых заявок государственных органов, национальных компаний, потенциальных работодателей и регионов по точечным потребностям курируемых отраслей в фарватере дальнейшего повышения требований к претендентам и совершенствования конкурсного отбора. Это позволит проводить подготовку специалистов, гарантируя реальный спрос на них по завершении обучения [2].

Представляется, что вышеперечисленные меры в отношении программы «Болашак» правомерны и принесут пользу. Вместе с тем в рамках этой работы целесообразно обратить внимание на изучение и всесторонний анализ

причин стремления молодежи получить иностранное образование и остаться жить за рубежом. Проведенный опрос группы выпускников программы «Болашак» позволил сформулировать некоторые положения. Зарубежное образование – передовое, углубленное, более качественное, дает свободу мышления, развивает его критический характер, использует нестандартные подходы к решению возникающих проблем, реализует индивидуальный подход к обучаемым. Отмечается, что «Болашак» - это лучшие вузы мира с высококвалифицированными преподавателями, с практикой вовлечения в учебный процесс специалистов с производства. Как результат: после окончания учебы кругозор шире, более богатый объем знаний. Подчеркивается престижность получения вышеназванной стипендии. Четко проводится мысль о том, что зарубежный диплом котируется везде, в том числе и в Казахстане. В качестве мотива обучения за рубежом фиксируется мечта посмотреть другие страны.

Привлекает также молодых людей получение хорошего знания английского языка; приобретение навыков исследовательской работы и разработки научных проектов, развитие аналитического мышления; наличие лучших условий для занятия наукой и проведения исследований. Подчеркивается, в частности, лучшая оснащенность лабораторий. Обучаемые получают не только теоретические знания, но и практические навыки, умение работать в команде, выносливость, коммуникабельность, целеустремленность. Выработка таких качеств важна, учитывая, что стипендиаты находятся в незнакомой стране среди людей с другим мировоззрением.

Объясняют выпускники стремление учиться за рубежом отсутствием специальности в своей стране или ее плохим развитием, отсутствием хороших преподавателей и специалистов. Еще одна важная причина остаться за рубежом: предложение интересной работы с соответствующей зарплатой. Некоторые выпускники считают целесообразным остаться с целью наработки опыта в соответствующей области (лет на пять), а затем вернуться домой. Вместе с тем необходимо отметить, как показали результаты опроса, что не все выпускники стремятся остаться. Некоторые прямо пишут о том, что надо быть благодарным, так как государство дало им возможность получить высококлассное образование. Часть выпускников называют причиной возвращения условие договора об обязательной отработке определенного времени в Казахстане.

Обобщая мнения выпускников, можно сделать два вывода: необходимо в стране постоянно улучшать образование и создавать такие условия, чтобы молодые люди могли проявить себя, эффективно используя полученные знания. Требуется, безусловно, и хорошая оплата труда. Заслуживает внимания такая формула: «Получил хорошее образование – получи и достойную работу». Ведь если болашаковцы не находят достойного занятия (или вообще никакого) в течение определенного времени, страдают не только они. Это большой ущерб и для страны, так как на подготовку участников программы, как уже отмечалось выше, затрачиваются значительные суммы государственных средств.

Казахстанское государство это осознает. Кроме мер, предпринимаемых Центром международных программ, следует отметить 2019 год, проведенный в РК в качестве Года молодежи. Его цель – укрепление позиций молодежи, улучшение ее положения. 2020 год объявлен в республике Годом волонтера, который также во многом направлен на работу с молодежью, развитие ее качеств и повышение активности в жизни общества. Реализуется в республике национальный проект «Атлас новых профессий», который призван оказать содействие молодым людям в выборе специальности и навыков, которые станут востребованными в стране в краткосрочной, среднесрочной и долгосрочной перспективах. В феврале 2020 года на выездном заседании Комитета по социально-экономическому развитию Мажилиса Парламента РК,

прошедшего в Жамбылской области, было отмечено, что уполномоченным органам, работающим с молодежью, важно действовать вместе. Назрела необходимость разработки комплексной республиканской программы, объединяющей усилия ряда ведомств, направленной на обеспечение занятости молодежи [3].

В ряду различных мер, связанных с повышением роли молодого поколения в жизни общества, выделяется инициатива Президента РК Касым-Жомарта Токаева о создании Президентского молодежного кадрового резерва. Идею о необходимости продвижения молодых талантливых управленцев в системе государственной службы и формировании кадрового резерва он впервые обнародовал в своей предвыборной программе. Суть проекта заключается в формировании группы молодых конкурентоспособных, креативных и высококлассных специалистов самых разных профилей в количестве 300 человек, которые при необходимости смогут занять ответственные посты и эффективно работать во благо развития страны.

Для участия в Президентском молодежном кадровом резерве подали заявки 13212 человек. Наибольшее количество кандидатов, подавших документы на участие в отборе, было из городов Нур-Султана, Алматы, Шымкента. Среди участников есть представители всех регионов страны, ближнего и дальнего зарубежья (Азербайджан, Великобритания, Германия, Россия), молодые люди из сельской местности и различных национальностей.

Отбор в Президентский кадровый резерв состоял из шести этапов: прием документов, тестирование способностей, верификация тестирования, оценка потенциала, собеседование с членами экспертной комиссии и заседание Национальной комиссии по молодежному кадровому резерву при Президенте РК. Непосредственный отбор претендентов в эту группу длился 4 месяца: сентябрь-декабрь 2019 года. Ему предшествовала длительная и тщательная подготовка, особенно связанная с обеспечением полной прозрачности. В результате была разработана специальная онлайн-платформа, благодаря которой удалось решить вопрос влияния человеческого фактора. Цифровизация смогла гарантировать абсолютную транспарентность и объективность. На собеседование с экспертной комиссией были допущены 400 человек. На финальный этап этой комиссией были допущены 330

потенциальных резервистов. По итогам заседания Национальной комиссии в Президентский молодежный кадровый резерв зачислены 300 кандидатов сроком на 5 лет.

В список резервистов вошли 106 представителей частного сектора, 98 – квазигосударственного и 96 государственных служащих. Зарубежное образование из них имеют 58%, включая стипендиатов программы «Болашак», отечественное - 42%. Степень доктора PhD имеют 6 человек, 204 – степень магистра. Средний возраст резервистов составил 31 год. При этом они обладают значительным опытом работы в различных сферах экономики, в крупных иностранных и транснациональных компаниях. Будучи зачисленными в состав резерва, 36,5 % выбрали сферу развития инфраструктуры и сервисных отраслей, промышленности, сельского хозяйства и охраны окружающей среды, 21,5 % представляют экономическую и финансовую сферу, 7% - внешнюю и внутреннюю политику, 5% - социальную, 4% - правовую политику. Региональную и управленческую группы должностей выбрали 12% и 14% резервистов соответственно.

Назначение резервистов планируется путем последовательного карьерного роста. Соответствующие материалы, резюме получат акимы, министры, руководители государственных органов. Администрация Президента со своей стороны при наличии вакансий в системе государственного управления в пределах своих полномочий может предоставлять соответствующие позиции. Кроме того, некоторых участников резерва может назначать Глава государства.

Резервисты, являющиеся государственными служащими, и те, кто будет назначен на государственные должности, пройдут обучение на курсах переподготовки в Академии государственного управления при Президенте РК. Другие резервисты могут повысить уровень своих управленческих компетенций на тренинговых программах, разработанных академией. Агентством по делам государственной службы будет осуществляться мониторинг дальнейшего продвижения резервистов и оказываться помощь в максимальной реализации ими своего потенциала на благо Казахстана [4].

С резервистами встретился Президент РК Касым-Жомарт Токаев. Во время встречи были озвучены их идеи, а также мысли Президента о том, какой работы ждет государство от своих лучших представителей. Токаев подчеркнул, что именно молодежь – трудолюбивая, патриотичная – является главной движущей силой прогресса и устойчивого развития страны и каждый резервист показал высокий уровень профессиональных компетенций и доказал искреннее стремление работать на благо государства. Он отметил, что Президентский молодежный кадровый резерв призван усовершенствовать государственный аппарат, дать дорогу новому поколению руководителей, что от вошедших в этот список государство ожидает новых идей и плодотворной работы, которая придаст импульс дальнейшему развитию страны. «В дальнейшем, - отметил Президент, - мы будем направлять вас на ответственную службу в государственные органы и национальные компании. Уже сейчас 55 граждан, вошедших в состав резерва, получили новые должности». В текущем 2020 году планируется назначить на ответственные позиции еще 100 резервистов, а в ближайшие годы полностью использовать потенциал кадрового резерва. «Я рассматриваю вас, - подчеркнул Касым-Жомарт Токаев, - участников Президентского кадрового резерва, как плеяду патриотов, которые поднимут нашу страну на новые высоты» [5].

До конца 2020 года Агентство РК по делам государственной службы планирует разработать условия и процедуры второго отбора резервистов. Если первый набор в резерв проводился в массовом порядке, то второй, скорее всего, будет носить точечный характер. Агентство планирует учитывать конкретные потребности государственных органов. В этих целях предполагается запрашивать информацию у министерств, акиматов, государственных компаний о текущих вакансиях, функциональных обязанностях, требованиях, предъявляемых к претендентам. Подходы по проведению второго отбора будут всесторонне изучены и обсуждены со всеми заинтересованными государственными органами [6].

Таковы некоторые аспекты формирования государственной молодежной политики Республики Казахстан в период Независимости, которые могут заинтересовать и другие страны. Программу «Болашак», Президентский молодежный кадровый резерв можно оценивать в качестве показателя нового отношения к кадровой работе. Но это и мотивация личностного роста как участников проектов, так и тех молодых казахстанцев, кто в силу определенных обстоятельств не принял в них участия, но стал свидетелем достижений претендентов. Проекты показали главное: молодежь нужна своей стране.

Внимание к молодежи, ее достижения важны для развития международного сотрудничества молодых людей, которое характеризуется многими достоинствами, в том числе способствует формированию имиджа страны за рубежом. Активное включение в данный процесс требует от участников обладания определенными навыками и уровнем подготовки. Необходимы не только обмен мнениями, диалог, но и конкретные действия. Перспектива указанного процесса будет зависеть не только от того, насколько на высоком уровне принимается во внимание роль и значимость международной деятельности молодежи, но и от постоянного конструктивного подхода, нацеленного на развитие этого направления. Молодежная дипломатия сегодня является востребованной формой взаимодействия молодежи, ее потенциал растет [7, с.106-107].

Для дальнейшего развития сотрудничества молодежи целесообразно постоянное обращение к ее актуальным вопросам на различных мероприятиях. В качестве примеров можно привести два таких события, состоявшихся в 2019 году. Например, глобальный саммит университетов под названием «QS in conversation. Повышение узнаваемости через международное сотрудничество: мобильность, признание, брендинг». Это крупное мероприятие в области образования и науки было организовано Евразийским национальным университетом им. Л.Н.Гумилева в

партнерстве с Университетом Витаутаса Магнуса (г.Каунас, Литва) и международным рейтинговым агентством QS Quacquarelli Symonds. На саммите были представлены такие страны, как Казахстан, Россия, США, Литва, Латвия, Великобритания. Япония, Эстония и др. Конкурентоспособный специалист, развитие передовых научных знаний – вот ключевые позиции международного партнерства и сотрудничества. Интересен международный форум «Современные тренды педагогического образования» (г.Алматы, Казахстан). В нем приняли участие мировые лидеры в области образования из США, Японии, Китая, Финляндии, Республики Корея, Литвы и Казахстана. Участники форума предложили конструктивные идеи и выработали рекомендации в соответствии с новыми трендами и технологиями в сфере подготовки специалистов для всех уровней национального образования.

Усиливает эффективность подобных мероприятий непосредственное взаимное ознакомление с опытом работы в двухстороннем формате. Так, в мае 2019 с такой целью по приглашению Министерства образования и науки Эстонии, которое курирует четыре направления (образование, науку, молодежную и языковую политику), в стране побывала делегация Казахстана. В Эстонии стараются обеспечить гражданам достойное образование, потому что понимают: за неимением богатых недр самый главный ресурс страны – человеческий капитал. В него и вкладывают. Привлекательна основная идея эстонского образования: образование в течение всей жизни, человек должен быть способен переучиваться, чтобы найти себе применение. Активно развивается взаимодействие Казахстана с Литвой, которое касается и таких сфер, как образование и наука, культура и спорт. По данным литовской стороны, за последние 7 лет высшее образование в Литве получили более тысячи граждан РК. В июне 2018 года 5 ведущих литовских вузов предоставили 200 полных и частичных грантов для казахстанцев на программы бакалавриата и магистратуры [8].

Важно, когда региональное и двустороннее сотрудничество государств основывается на соответствующей законодательной базе. Думается, что заметную роль сыграет Соглашение о расширенном партнерстве и сотрудничестве между Казахстаном и Евросоюзом, которое с 1 марта 2020 года вступило в полную силу. Казахстан стал первой страной в Центральной Азии, которая заключила с Евросоюзом подобное соглашение «второго уровня». В РК в 2019 году создана платформа при Премьер-министре РК для диалога с представляющими страны Евросоюза дипломатами (имеются посольства почти всех стран ЕС) и европейскими компаниями. Новое соглашение охватывает 29 сфер сотрудничества. К сожалению, отсутствует молодежная сфера. Остается надеяться, что молодежную проблематику не оставят без внимания, особенно в области науки и образования. Дальнейшему развитию взаимодействия должна способствовать новая Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. В целях и задачах внешней политики зафиксировано «поддержание дружественных, предсказуемых и взаимовыгодных отношений с иностранными государствами как в двухстороннем, так и многостороннем форматах, развитие комплексного взаимодействия с межгосударственными объединениями и международными организациями» [9]. Представляется целесообразным во все международные акты, соглашения, программы сотрудничества государств и другие документы включать молодежные сюжеты. Это будет способствовать повышению роли молодежи как в жизни страны, так и на международной арене.

Список использованных литературы:

1. Молодежная стратегия ООН «Молодежь - 2030» //un.by/images/news/2018/UN_Youth_Strategy-Russian.pdf (дата обращения: 23 февраля 2019).

2. Хомс Н. «Болашак»: секрет успеха // Казахстанская правда, 8 ноября 2019.

3. Те М. Делу – время // Казахстанская правда, 24 февраля 2020.

4. Власова А. Лучшие из лучших // Казахстанская правда, 26 декабря 2019; Магер Ю. Перезагрузка кадровой работы // Казахстанская правда, 13 января 2020.

5. Магер Ю., Муканова А. От личных историй успеха – к достижениям на благо страны // Казахстанская правда, 16 января 2020.

6. Магер Ю. Сделать госаппарат мобильным, профессиональным, современным // Казахстанская правда, 7 сентября 2020.

7. Асадов Б.Р. Международная молодежная дипломатия как инструмент формирования имиджа страны в современных условиях // Известия Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология, 2014, т.14, вып.1.

8. Пархоменко М. Знания - ценный депозит // Казахстанская правда, 31 мая 2019; Темирбаев В. Казахстан и Литва: две опоры моста между Европой и Азией // Казахстанская правда, 5 марта 2020.

9. Магер Ю. Казахстан – Евросоюз: сотрудничество равноправных партнеров // Казахстанская правда, 2 марта 2020; Казахстанская правда, 10 марта 2020.

УДК: 93 /94:355.65:330.34.424 (574)
МРНТИ 03.20.

Жуман Г.[1], Джумалиева Л.Т.[2]

и.о. ассоц.проф., к.и.н., Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина[1], проспект Победы, 62, Г. Нур-Султан, 010011, Казахстан, guliktim@mail.ru
и.о. ассоц.проф., к.и.н., Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина[1], проспект Победы, 62, Г. Нур-Султан, 010011, Казахстан

ВОПРОСЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 1920-1930 гг.

Аннотация

Статья посвящена исследованию продовольственного обеспечения населения Казахстана в 1920-1930 гг. Автор дает обобщенную характеристику проблемам, связанным с дефицитом товаров народного потребления. Значительное внимание уделяется основным причинам, повлиявшим на низкую степень удовлетворения потребностей населения. На основе широкого круга источников показаны социальные изменения в поведении крестьян-шаруа в условиях обострения продовольственной проблемы. В результате определено, что экспорт сырья, продовольствия, доходы от сельского хозяйства, являвшиеся основными источниками финансирования индустриализации, привели не только к обострению кризисной ситуации в сельском хозяйстве, но как следствие, к массовому голоду.

Ключевые слова: Казахстан, индустриализация, сельское хозяйство, продовольственное снабжение, товарный дефицит, рынок.

Жұман Г[1]., Джумалиева Л.Т.[2]

тар.ғ.к., қауымд. профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Казақ Агротехникалық университеті[1], Қ.Нұр-Сұлтан, Жеңіс даңғылы 62,010011, Қазақстан, guliktim@mail.ru
тар.ғ.к., қауымд. профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Казақ Агротехникалық университеті[1], Қ.Нұр-Сұлтан, Жеңіс даңғылы 62,010011, Қазақстан

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқын азық-түлікпен қамтамасыз етуді зерттеу жайлы айтылған. Автор тұтыну тауарларының жетіспеушілігімен байланысты мәселелерге сипаттама берген. Халықтың қажеттіліктерін қанағаттандырудың төменгі деңгейіне әсер еткен, негізгі себептерге айтарлықтай назар аударылды. Дерек көздеріне сүйене отырып, шаруалардың мінез-құлқындағы шиеленіскен азық-түлік мәселесі жағдайындағы әлеуметтік өзгерістер де көрсетілген.

Нәтижесінде индустрияландырудың негізгі қаржыландыру көзі болып табылатын шикізат, азық-түлік және ауыл шаруашылығындағы дағдарыстық жағдайдың шиеленісуі ғана емес, сонымен қатар, жаппай ашаршылыққа әкеп соқтырғаны да анықталды.

Түйін сөздер: Қазақстан, индустрияландыру, ауыл шаруашылығы, азық-түлікпен қамтамасыз ету, тауар тапшылығы, нарық.

Zhuman G[1]., Dzhumalieva L. T[2].,

candidate of historical sciences, acting associate professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University[1], Zhenis Avenue, 62 , Nur-Sultan, 010011, Kazakhstan,guliktim@mail.ru
candidate of historical sciences, acting assistant professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University[1], Zhenis Avenue 62, Nur-Sultan, 010011, Kazakhstan

ISSUES OF FOOD SUPPLY OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN IN 1920-1930 yy.

Abstract

The article is devoted to the study of food supply for the population of Kazakhstan in 1920-1930. The author gives a generalized description of the problems associated with the shortage of consumer goods. Considerable attention is paid to the main reasons that influenced the low degree of satisfaction of the needs of the population. Based on a wide range of sources, social changes in the behavior of Sharua peasants in the context of an aggravated food problem are shown. As a result, it was determined that the export of raw materials, food, income from agriculture, which were the main sources of financing for industrialization, led not only to an aggravation of the crisis situation in agriculture, but, as a result, to massive famine.

Key words: Kazakhstan, industrialization, agriculture, food supply, commodity deficit, market.

Вопросы преобразования страны из аграрной в индустриальную, проблемы обеспечения ее экономической независимости и обороноспособности, становятся главными приоритетами в политике большевиков. На основе плановой экономики преимущественное положение отводилось отраслям тяжелой и оборонной промышленности. А планомерное решение проблем, связанных с дефицитом товаров народного потребления на протяжении 1920-1930-х гг., отходило на второй план, уровень материального положения населения республики оставался низким.

В качестве исследовательского материала использовались архивные источники, содержащие ценную информацию о проблемах продовольственного обеспечения населения республики в 1920-1930-е гг. Основную часть источниковой базы исследования составили документы различных фондов Архива Президента Республики Казахстан г. Алматы (АП РК), Центрального Государственного архива Республики Казахстан г. Алматы (ЦГА РК), а также материалы Государственного архива Жамбылской области (ГАЖО).

Дополнительно были использованы сведения из журналов и газет периода 1920-1930-х годов: «Большевик Казахстан», «Народное хозяйство Казахстана», «Пути индустриализации», «Советская степь», «Еңбекші қазақ». Одной из важнейших социальных проблем республики в указанный период являлось снабжение населения доступными по цене качественными продовольственными и промышленными товарами. Промышленными товарами снабжались, главным образом, оседлые районы, а кочевое население было лишено возможности приобретать товары первой необходимости по сравнительно доступным ценам [1].

Отправка сырья в Центр для переработки и обратная перевозка товара, приводила к значительному удорожанию продукции. Например: мелкое ценнейшее экспортное сырье (муфлоны) обрабатывалось на частных заводах в Казани, а затем экспортировалось за границу, что вызывало излишние расходы, тогда как выработка была крайне низкая и составляла всего 27 проц. довоенного уровня. 40 проц. казахстанской шерсти поставлялось на суконные фабрики центральных губерний России» [2]. Из этого следует, что предприятия Казахстана исключительно были заняты первичной обработкой сырья.

В целях организации рыночного оборота в Казахстане необходимо было сосредоточить внимание на переработке продуктов на месте их производства, что в свою очередь способствовало повышению транспортабельности и товарной ценности. А для этого следовало всемерно содействовать развитию сельскохозяйственной промышленности в районах, непосредственно дающих сельскохозяйственное сырье.

Вопрос о заготовке сырья имел для развития местной промышленности исключительное значение вследствие того, что скотоводческое хозяйство, затрагивающее самые жизненные интересы коренного населения, в основном сосредоточено в районах проживания казахского населения и являлось, таким образом, основным, а в кочевых районах почти единственным источником существования казахов.

В адрес правительства регулярно поступали жалобы от бедной части населения, которая была недовольна невнимательным, несерьезным отношением властей к нуждам сельского хозяйства. Прежде всего, это выражалось в том, что в некоторых хозяйствах оставались неиспользованными сельскохозяйственные излишки десятками, сотнями пудов, вследствие отсутствия достаточного количества обрабатывающих предприятий [3].

На рынке промышленных товаров наблюдалось постоянное напряженное состояние, возникающее в результате хронического недостатка завозимого товара и возрастающего платежеспособного населения. Соотношение спроса и предложения на этом рынке характеризовалось величинами покупательного фонда населения и завезенных планируемых товаров за рассматриваемый период времени. К примеру, покупательный фонд одного лишь сельского населения, выявленный на основании данных бюджетных обследований Казахстана, выразился в 1925/1926 гг. в 194 млн. руб., а завоз планируемых товаров был равен 80 млн. руб.; в 1926/1927 гг. – 300 млн. руб., а завезли товар на 94 млн. руб. [4].

Мануфактура, чай, сахар, кожевенные товары, мыло, керосин, спички, металлические изделия, сельхозмашины и орудие, стекло, лесоматериалы, галоши, резины и т.д. завозились в Казахстан из промышленных районов СССР. Местная же промышленность обеспечивала казахстанский внутренний рынок только четырьмя видами товаров, это – кожевенные изделия, мыло, махорка, соль [5].

Товарный дефицит, голодный покупательский спрос, наличие высоких цен – все это являлось помехой к установлению приемлемых цен и на продукты сельского хозяйства, экспортируемые из Казахстана. Хозяйства были вынуждены продавать продукты по ценам на 50-70 проц. дешевле их себестоимости, а за продукцию городской промышленности население платило в три-четыре раза дороже. Подобное положение складывалось из-за отсутствия хорошо налаженной кооперации по сбыту продукции, отдаленности от железной дороги зачастую в 500-600 км., а также «засилья частных скупщиков (русские, татары и казахи)» [6].

Отсутствие регулируемых цен на основные продукты государственных органов привело к тому, что они попали в прямую зависимость от произвола частного капитала, что давало основание выступить за вытеснение частного предпринимательства.

Если говорить о завозе промтоваров на 1925 год, например, в Аулие-Атинском уезде, то высокий процент приходится на частника – 43,5 проц., а на кооперацию – 34,8 проц. [7]. Такое положение вещей объяснялось тем, что у кооперативов не было достаточного количества денег.

Казахстан исключительно зависел от завоза промышленных товаров из центров. А казахские хозяйства еще не были объединены вокруг кооперации. Больше того, «государственная торговля не обслуживала полукочевые и кочевые казахские районы…» [8]. Наблюдалась неорганизованность рынка, слабость товаропроводящего аппарата. Правительством ставилась цель развития госкооперативной сети, взятие решительного курса на внедрение последней в отдаленные районы [9].

В 1925-26 гг. из планируемых к завозу промышленных товаров на 100 млн. руб. завезено было только на 64 млн. руб., в 1927 году из 120 млн. руб. на 75 млн. руб., в 1927-1928 гг. вместо предположительных 124 млн. руб. завезено на 79 млн. руб., что составило всего 64 проц. [10].

Ежегодная потребность Казахстана в обуви выражалась в 760 000 пар, фактическое же ее обеспечение составляло - 6 процентов; металлоизделий - 2%, при годовой потребности – 14 000 тонн, сельхозмашин – 0 проц., при годовой потребности на 12 300 000 руб., мыла - 25 проц., при годовой потребности в 9 600 тонн, пилолесоматериалов - 32 проц., при годовой потребности 7 500 000 куб, фут., пивоваренной соли- 40 проц. [10, Л. 15].

Относительно кожевенной промышленности, то в резолюции Крайкома ВКП (б) о состоянии промышленности и заготовке сырья в КССР (2 августа 1926 год) указывалось на недостаточное снабжение рынка кожевенными товарами из-за слабой работы местной кожевенной промышленности в данном направлении [11].

Известно, что средства, вкладываемые в промышленность Наркомфином, не могли в достаточной мере обеспечить рост казахстанской кожевенной промышленности, имеющей колоссальные перспективы. Нельзя было допускать того, что кожа почти на 75 проц. вывозилась в сырьевом виде на заводы РСФСР (отсюда ее низкое качество). Необходима была первоначальная ее обработка, в этом случае можно было выиграть на ее тарифе, на сырье [12].

На период 1926 года совершенно невозможным было достать на месте мануфактуру. В итоге местные казахи (Капальский, Лепсинский, Талды-Курганский уезды) были вынуждены были выработать способ выделки особого рода кожевенного товара вроде «замши» («джаргак»), куски которой сшивались и заменяли белье [6, С. 81].

Во многих местностях жители не имели возможности пользоваться кожаной обувью, а покупали лапти, вместо стеклянной посуды покупали глиняную [13].

К примеру, во второй половине 1920-х гг. в городе Аулие-Ата функционировал единственный магазин «Текстильторг», который состоял из двух частей. Первая часть осуществляла торговлю с местным, коренным населением, вторая же его часть обслуживала нужды европейского населения. Здесь наблюдались большие очереди. Ассортимент был достаточно скудным. Но на каждый товар был свой покупатель. Предоставлялась возможность купить такой дорогой и дефицитный товар, как шелк, сукно, хлопок, трикотаж, лен, нитки, клеенка. В основном этот товар поступал из Ташкента, Фрунзе, Москвы. иже представлен не полный перечень товаров, который фактически не возможно было реализовать в силу его высокой стоимости: «черного цвета, черные платки, витебские чулки – очень дорогие по цене – плотного качества» [14].

Казахи – кочевники только путем продажи барана старались купить два главных продукта: мука и мануфактура. С расчетом на полгода и на год, суммой от 100 руб. до 110 руб. [14, Л.16]. Соотношение цен на продукты сельского хозяйства и промышленности складывалось во вред крестьянам-шаруа. Все эти факторы не могли не отразиться на материальном благосостоянии казахского населения, которое было лишено использовать сырьевые богатства своего края в своих интересах.

Таким образом, ни государственные, ни кооперативные торговые организации не могли в полном объеме обеспечить население товарами первой необходимости. Более того, частым явлением являлось обирание казаха-степняка. Внутренний казахстанский рынок обеспечивали местные кустари: кожевенники, слесари, плотники, сапожники, кузнецы. Кустарным способом они производили себе одежду, обувь, мебель, домашнюю утварь.

Не обеспечивая местный рынок товарами, Казахстан сбывал эти товары в другие районы, этим и объяснялось несоответствие ассортимента продукции казахстанской промышленности с потребностями местного рынка [3, Л.82].

Несмотря на продовольственный кризис, местное руководство стремилось в полном объеме выполнить установленные центральной властью заготовительные задания. В животноводческих районах Казахстана наблюдалось систематическое отсутствие денежных знаков у заготовителей.

Обязательные государственные поставки, оплачиваемым государством по крайне низким ценам, зачастую приводили к тому, что многие скотозаготовители по несколько недель были вынуждены ходить за получением своих денег, что в итоге приводило к массовому недовольству среди населения [15].

В специальных сводках ОГПУ Казахской ССР отмечалось совершенно слабое продвижение промышленных товаров на территории Казахстана. К примеру, в Акбулакском районе, в селе Н-Марьевском, наблюдались случаи, когда европейское население выкупало у казахского населения скот с целью сдачи этого же скота заготовительным компаниям для получения хлеба и дефицитных промышленных товаров [15, Л.7].

Особенно страдали хлопковые районы. Имели место случаи, когда промтовары имелись на складах районных баз, но сознательно с вредительской целью не продвигались в аулы. Например, в кишлаке «Манкент» Манкентского района, хлопкоробы были удовлетворены промтоварами только на 40-50 проц. Кооперативные лавки стояли совершенно пустыми. А на каждый колхоз выдавалось всего по одной-две пары сапог [15, Л.50]. Российский историк В. Роговин приводит фрагмент обращения «Об успехах и недостатках кампании за режим экономии», подписанный И. Сталиным, Рыковым, Куйбышевым, который представляет интерес, потому что предлагал один из путей индустриализации: «обобрать максимально крестьян, выжать максимум средств на нужды индустрии» [16].

Казахстанские предприятия, находящиеся у источников сырья, требовали меньших затрат, чем потребляющие привозное сырье крупные промышленные предприятия, и в каждой «губернии имелись природные богатства, которые при небольшой затрате имели возможность создать почву для развития местной промышленности» [17]. Но во многом данный процесс зависел от финансовой политики со стороны центральных органов.

В 1925-1926 гг. Казахстан получил только лишь 1 проц. всех капитальных вложений по СССР. Весь бюджет Казахстана составлял 0,69 проц. суммы всех бюджетов Союза и по уровню удовлетворения социально-культурных и хозяйственных нужд являлся самым отсталым [4, Л. 15-16].

Финансирование местной промышленности из бюджета РСФСР имело следующую картину: в 1926-1927 гг.– 701 тыс. руб., 1927-1928 гг.– 650 тыс. руб., 1928-1929 гг.– 597 тыс. руб. [10, Л. 8]. Такая же не радужная ситуация наблюдалась и в плане самофинансирования республики. Недостаточное финансирование промышленности объяснялось тем, что наш республиканский бюджет прежде всего зависел от политики Центра. Так, в 1925-1926 гг. Казахстан смог вложить только 620 тысяч рублей; в 1926-1927 гг. – 739 500 тыс. руб. [10, Л. 9].

Этих денежных вложений было совершенно недостаточно, чтобы удовлетворить даже самые скромные потребности. Исходя из этого, важнейшей задачей становилось накопление средств для социалистической промышленности, в особенности для тяжелой индустрии» [18]. Речь шла о финансировании тяжелой промышленности, без учета нужд легкой, обрабатывающей промышленности.

Так, в плановых корректировках на два последние года первой пятилетки (1931-1932 гг.) капиталовложения в промышленность Казахстана предусматривались в размере 1 228 413 тыс. руб., из них в группу «А» (производство средств производства) – 1 140 542 тыс., или 93 проц., а в группу «Б» (производство предметов потребления) – лишь 87 771 тыс. руб., что составляло примерно 7 проц. [19].

Вынужденной мерой было снятие ряда объектов с очереди 1928-1929 гг.: Семипалатинская суконная фабрика, маслобойный и кожевенный заводы, Актюбинский овчинно-шубный завод, костеобрабатывающие заводы. В 1930 году в Казахстане функционировала единственная суконная фабрика в г.Алма-Ата, которая характеризовалась крайней маломощностью (1050 веретен и 20 станков). Только в этот период, в 1930 году был решен вопрос о ее реконструкции с установкой на удвоение производительной мощности. Предполагалось, что к 1931-32 гг. суконная фабрика в г.Алма-Ате будет реконструирована

Таким образом, вторая половина 20-х – первая половина 30-х гг. XX века характеризуются ухудшением продовольственной ситуации в республике. Степень удовлетворения потребностей населения Казахстана была катастрофически низка, и указывала на критическое положение в области обслуживания потребительских нужд населения. Казахстан, как и другие национальные республики, получал финансовую поддержку в виде государственного субсидирования и дотаций сначала из фондов РСФСР, затем из союзного бюджета, но в очень ограниченном количестве. Вследствие недостаточного оборота денежных средств легкая промышленность занимала самое ничтожное место несмотря на то, что естественные богатства давали Казахстану возможность стать одним из развитых промышленных районов Советского Союза.

Чрезвычайная централизация управления сферой услуг, равно как и концентрация производства (например, в форме территориальных объединений) не только не давала экономического эффекта, но и увеличивала накладные расходы, ориентировала деятельность организаций сферой услуг не на удовлетворение конкретных потребностей населения, а на достижение различных условий показателей, промежуточных результатов [21]. На вопрос, за счет каких средств идет столь успешное усиление темпа индустриализации, Голощекин скромно отвечал: «Средства мы берем за счет временного ограничения своих потребностей – рабочих и крестьян» [22]. На протяжении всех лет существования советской власти сельское хозяйство являлось отраслью, из которой государство черпало ресурсы для осуществления политики индустриализации. Все это в совокупности привело к обострению кризисной ситуации в сельском хозяйстве, и как следствие всего, к массовому голоду.

Список использованной литературы:

1 Итоги и перспективы заготовок в КССР // Народное хозяйство Казахстана. – 1928 - № 9-10. – С.105.

2 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 483. Л. 141.

3 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1146. Л. 4.

4 ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 6. Д. 20. Л. 90-91.

5 АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д. 1295. Л. 387.

6 Прокопович Г.Ф. Проблемы железнодорожного строительства в Казахстане // Народное хозяйство Казахстана. -1926. -№ 2. – С.201.

7 ГАЖО. Ф.50. Оп.1. Д. 611. Л.34.

8 // Еңбекші қазақ. -1927. - 20 декабря.

9 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1037. Л. 15.

10 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д.2409. Л. 15-16.

11 АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 730. Л. 3.

12 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2091. Л. 179.

13 Осипов К. Кустарно- ремесленная промышленность в пятилетнем плане // Пути индустриализации. – 1928.- № 18, 1928.- С. 55.

14 ГАЖО. Ф. 50. Оп. 1. Д. 244. Л. 15.

15 АП РК. Ф. 719 Оп. 719. Д. 220. Л.60.

16 Роговин. В. Была ли альтернатива? Троцкизм: взгляд через годы. – М.: Терра-Terra, 1992. –С.302.

17 АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.1044. Л.40.

18 За счет чего проводить индустриализацию? // Советская степь. – 1926. - № 237.

19 Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана. Народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С.288-289.

20 Павлов К., Сарымулдаев К. Новая пятилетка промышленности Казахстана // Пути индустриализации. – 1930. - № 7. - С.102-103.

21 Сабденов О., Муханова Е. Малые предприятия: опыт формирования и перспективы развития. – Алматы: Юнона, 1992. – С. 9.

22 АП РК.Ф 141. Оп. 1. Д. 1036 Л. 9-10.

УДК 94(574) (035.3)
ГРНТИ: 03.09.55

[1]С.С.Калдыбаева

[1]т.ғ.м., Тарих кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОҚУ-АҒАРТУ ҚЫЗМЕТІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа

XIX ғасырдың соңында халық ағарту саласында айтарлықтай өзгерістердің болуы, мектептер мен медреселердің көптеп ашылуына алып келді. Қазақстанда оқу жүйесінің өзгеруі жаңа оқулықтар мен оқу құралдарын, сөздіктерін талап етті. Патша үкіметі қазақ жастарын оқу жүйелеріне тарту арқылы өзінің сөзінен шықпайтын, айтқанын орындайтын мамандар даярлауға тырысты. Осы ретте қазақ балаларын ірі орыс қалаларында оқыту, қазақ даласында орыс түріндегі мектептер ашуды жүзеге асыруды миссионерлер жіберу арқылы қолға алу көзделді. Діни бағытта медреселерде дәріс беріп жүрген татар молдаларын қудалау, олардың шығарып жатқан діни кітаптарына тыйым салып, керісінше христиан дінін насихаттайтын кітаптарды шығаруды басты міндеттеріне санады. Педагогикалық көзқарас бойынша бұл басылымдардың арасынан бұратана халықтарға арналған әліппе мен орыс тілі оқулығы ерекшеленді. Бұратана халықтар оқитын орыс мектептерінде діни-өнегелік тәрбие беру мақсатында осы мазмұндағы кітаптарды шығару мәселесі де жолға қойылды.

Түйін сөздер: оқу-ағарту, ұлттық элита, медресе, бұратана, тарих, дін

EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE KAZAKH SOCIETY (LATE XIX CENTURY AND EARLY XX CENTURY)

S.S.Kaldybayeva[1]

[1] magister of history, senior lecturer of the Department of History, Kazakh national women's pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract

At the end of the NINETEENTH century, there were significant changes in the field of public education, which led to the opening of a large number of schools and madrassas. The change in the system of education in Kazakhstan required new textbooks and manuals, dictionaries. The tsarist government, attracting Kazakh youth to educational systems, sought to train specialists who would protect the interests of the tsarist government. Russian Russian schools will be opened in the Kazakh steppe by sending missionaries, and Kazakh children will be trained in major Russian cities. The persecution of Tatar mullahs who perform in madrassas in a religious direction, banned their published religious books and, on the contrary, set them the task of publishing books that promote Christianity. In order to provide religious and moral education in Russian schools where indigenous peoples study, the issue of publishing books of this content was raised.

Key words: education, national elite, madrassas, foreigners, history, religion.

С.С.Калдыбаева[1]

[1]м.и.н., ст.преподаватель кафедры История, Казахская национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

УЧЕБНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ (КОНЕЦ XIX ВЕКА И НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация

В конце XIX века произошли значительные изменения в области народного просвещения, что привело к открытию большого количества школ и медресе. Изменение системы обучения в Казахстане потребовало новых

учебников и учебных пособий, словарей. Царское правительство, привлекая казахскую молодежь к учебным системам стремились подготовить специалистов, которые бы защищали интересы царского правительства. В этой связи предполагается осуществить обучение казахских детей в крупных русских городах, открытие школ русского типа в казахской степи путем направления миссионеров. Преследование татарских мулл, выступающих в медресе в религиозном направлении, запретило их изданные религиозные книги и, напротив, поставило перед ними задачу издавать книги, пропагандирующие христианство. В целях религиозно-нравственного воспитания в русских школах, где учатся коренные народы, был поставлен вопрос о выпуске книг данного содержания.

Ключевые слова: просвещение, нациоанальная элита, медресе, инородцы, история, религия.

XIX ғасырдың 70 жылдары бұратана атанған елдерді оқыту мәселесін Халық Ағарту министрлігі қолға алған болатын. Патша саясаты орыстандыру бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында халық арасына танымал жергілікті ағартушыларды, ғалым, ақындарды пайдалануға тырысты. Олардың қызметке араласуына барлық жағдайды жасай отырып, қолдарынан шыққан еңбектерін еш кедергісіз жариялауына да мүмкіндік тудырды. Қазақ ішінен шен-шекпенді көздеген бірен-саран мансапқорлар болмаса, орысша оқыған қазақтар өз еліне қалтықсыз еңбек етуге тырысты.[1]

Қазан семинариясы Мәскеудегі миссионерлік қоғаммен бірлесе отырып, бұратана халықтарға арнап оқулықтар мен діни-тәрбиелік бағыттағы кітаптар шығарумен қатар, осы қоғаммен бірлесе 210 орыс тілінде және 12 өзге халықтардың басылымдарын көрмеге қойды. Педагогикалық көзқарас бойынша бұл басылымдардың арасынан бұратана халықтарға арналған әліппе мен орыс тілі оқулығы ерекшеленді. Бұратана халықтар оқитын орыс мектептерінде діни-өнегелік тәрбие беру мақсатында осы мазмұндағы кітаптарды шығару мәселесі де жөнге қойылды [2].

Патшалық Ресей үкіметі қазақ халқын отарлау мақсатында Н.Н. Ильминский, А.Е. Алекторов, В.В. Катаринский, Н.П. Остроумов және т.б. миссионерлерді қазақ жеріне жібере отырып жүзеге асыруға тырысты. М. Мырзахметов көрсеткендей, бұл миссионер ғалымдар алдымен қазақ елінің рухани болмысы мен өткендегі тарихи жолын, психологиясын, мінез-құлқын, салт-сана дәстүрінің ерекшелігін, билеу жүйесін, яғни өздеріне қажет буынның ұрымтал тұстарын терең барлап, зерттей, өздерінің миссионерлік саясатының стратегиялық негіздері мен тактикалық әдістерін, мақсаттарын анықтай жүргізді [3].

Оқу-ағарту ісінде дін жолына көбірек көңіл бөлінген «қадымдық» (ескілік) жолдан жаңаша бағытта оқытудың қажеттігін насихаттау өріс ала бастады. Бұны Түркістанда өткен мұғалімдер семинариясының жиырма бес жылдық мерекесінде жасаған баяндамасында Н.П. Остроумов айқын дәлелдеп берген еді. Ол: «Русско-государственные задачи - способствовать слиянию киргиз с русскими в один целый политическо-государственный организм»,- деп келтірді.

Миссионер Н.И. Ильминский орыс емес ұлттарды орыстандыру саясатын іске асырғандардың бірі болды. Ол орыс емес «бұратана» атанған ұлттарды патша саясатына, дініне тәрбиелеуге құлшыныс жасады. Шығыс халықтарын орыстандыру мақсатында ерекше педагогикалық жүйе жасап, солардың тілінде оқу құралдарын шығарды. Сол арқылы астарлап жеткізе отырып, саналарын улап алуға болатындығын «Станем ли смотреть на инородцев свысока и попирать их понятия как глупость? Чтобы преподаваемые истины глубоко укоренились в сознании простолюдина, надобно войдти в его миросозерцание, принять его понятия за данное и развивать их. Архоически простые и неногосложные понятия шаманствующих инородцев могут быть ассимилированы Христианством, наполниться и освятиться его божественным содержанием», - деп жазғаннан аңғаруға болады [4].

XX ғасыр басынан Қазақстанда оқытудың жәдитшілдік бағытта оқыту өріс алды. XIX ғасырдың екінші жартысында дүниеге келген жәдитшілдік терминін «жаңарту» деп ұғыну керек. XX ғасырдың басында жәдитшілдік қозғалыс Қазақстанда – алаш, Әзірбайжанда – мусават, Қырымда – милли-фирк, Татарстанда – иттифак әл-муслимин деп аталып келсе, ал, Өзбекстанда – жәдидшілдік атауымен дами түскен. Жәдитшілдік қозғалысы Орта Азияны, Қырымды, Еділ бойын қамтыды. Жәдид ағымы мектеп, медреселерде біркелкі оқу жоспарын, бағдарламасын, арифметика, жағрафия, жаратылыстану, тарих және тағы басқа пәндерді енгізе отырып, оқытуды көтерді.

Жәдитшілдік оқыту әдісін қазақ ұлт зиялылары да қолдаған. Жәдид ағымының көшбасшысы ұлт зиялысы, белгілі түрколог-лингвист Ахмет Байтұрсынов болды.

Ұлт зиялыларының бірі Смағұл Сәдуақасов жәдитшілдіктің мәнін 1919 жылы Омбыдағы «Трудовая Сибирь» журналына жариялаған «Нужды аула» деп аталған очеркісінде «дауыстап оқытудың әдісі, діни іліммен қатар дүняуи ғылымдар (арифметика, жағрафия, жаратылыстану және т.б.) пәндері өтеді» деп түсіндіре келе, А. Байтұрсыновтың жазу грамматикасының жарық көруінен қазақтар арасындағы бастауыш білім ісі алға жылжыды деп қорытындылаған [5].

Патша үкіметі ағарту саласында аралас мектептер ашу арқылы бұрыннан қолданылып келе жатқан араб жазуын ығыстыра отырып, орыс әліпбиін қолдануды көздеді. Қазақ даласында қазақтар үшін оқытушылар семинариясын, орыс-түземдік мектептерін ашу арқылы ақырындап, төтелік әдіспен оқитын медреселерді жабу, араб графикасымен шығатын кітаптарды тоқтатуды мақсат етті. Бұдан бұрын, яғни 1876 ж. Патша ағзам қазақтар ғасырлар бойы қолданып келе жатқан араб жазуын орыс әліпбиіне алмастыру туралы, 1880 ж. 8 қарашада орыс-түзем мектептерін ашу туралы бұйрықтар қабылдаған болатын. Дегенмен сол кездегі қоғамдық-саяси жағдайларға байланысты істі сақтықпен жүргізудің қажеттігін сезінді. Оның үстіне 1905 ж. 10 мамыр-3 маусым аралығында өткен Шығыс халықтарын оқыту жөніндегі арнайы кеңес орыс емес халықтардың оқу жүйесін орыстандыру принципін күн

тәртібіне қойып, татарлардан басқа түркі халықтарының бәрі де мектепте алғашқы екі жылын өз тілінде, басқасы түгел орыс тілінде оқытылып, оқулықтар орыс әліпбиінде болу керек деген шешім қабылдаған [3].

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың бас кезінде Қазанда, Уфада, Орынбор сияқты қалалардағы Мұхамедия, Русмания сияқты оқу орындарында діни кітаптармен қатар, дүнияуи пәндер оқытылған. Дегенмен олардың қазақтың ана тілі, қазақ әдебиеті сияқты пәндер болмай, керісінше оқу жүйесі араб, түрік-татар, азын-аулағы орыс тілінде жүргізілді. Түрікшілдік қозғалысының басында тұрған И. Гаспринский «Социальная роль и эволюция ислама в Татарии» деп аталған еңбегінде: «Орыстарды татарлар сияқты бөтенсімейді керісінше орысша білімділікті іздеп мұнысымен ағарту міндетіне бағыттайды. Менің ойымша уақытты босқа жоғалтпай келесі оқу жылынан бастап орыс балаларын да, қырғыз балаларымен қоса оқытатын мүмкіндігінше мұсылмандық діни оқытуды азайтатын мектептер салу керек. Бұл үшін қолайлы орын қырғыздардың қонысында орналасқан орыс қаласы Троицк», - деп жазған болатын [6].

Медреселерде арабша, татарша аралас тілде оқытылуы қазақ жастарына үлкен қиындық туғызды. Мұсылман медреселерінің оқуында араб, парсы тілдерінің де араласып кетуі, көбіне оқулықтарында да осындай түсініксіз, ауыр сөздерге жол берілуі қазақ шәкірттерінің алға жылжуына үлкен тосқауыл болды. «Қазақ» газетінің 2 санында жарияланған «Оренбург, 10 февраль» деген мақалада: «Мұсылман медреселерінде оқығандардың естігені әдеби тілмен жазған кітап, жазғанда да сол кітаптардың тіліне салып еліктеу. Ол әдеби тіл деген қандай тіл? Араб, парсы сөздері көп кіріскен тіл. Неғұрлым араби, парсм сөздері көп қосылса, неғұрлым қара халық түсінуге ауыр, хатта тіпті түсінбейтін болса, соғұрлым әдебилірек болады деп тұтынған жолдан шыққан тіл. Бұл тіл халықтан тумаған, жаны жоқ тіл. Мұсылманша оқығандарымыз әдеби тілмен сөйлейміз, әдеби тілмен жазамыз. Қазақша жазсақ әдеби болмайды деп қазақ тілімен жазуға ұялады, қорынады. Орысша оқығандарымыз қазақ тілімен пікірімізді толық айта алмаймыз, жетпейді, орысша жазғанымыз оңай дейді. Қысқасы, орысша, мұсылманша оқығандарымыз қазақ тілімен жазуға қорынып, біреуі орысша жазады, біреуі әдеби тілмен жазады.

Бұлардың өз тілінен қорынып, жерінетін себебі не? Менің ойлауымша бұл әдеттенуден біреуі орысша оқып, бірі әдеби тілмен оқып қазақша жазу әдетінде болмағандық. Әдетте жоқ нәрсе қалыптан тысқары болып, басында ерсі көрінеді. Қазақ тілімен жазу әдетінде болмаған соң орысша һәм мұсылманша оқығандарымыз қорынады. Бір-біріне жазған хаттарында қазақша жазбайды. Бұлай істеулері ұнамды емес», - дей отырып, «бала сегіз-тоғыз жасынан оқуға түсіп, басқа тілде оқыса, оқитын кітабы да басқа тілде болса, жазғанда да сол кітаптардан үлгі алып жазса, олар қайдан қазақша жазуға әдеттенер» деген қорқыныштың барлығын да жасырмайды. Қазақ жастарын ана тілінде оқытпай, қарттарымыз оларға демеу көрсетпесе, онда қазақ тілінің тағдыры қандай боларлығына күмәнданады [7].

Сөйтіп газет ұлт тілін сақтаудың жолдарын қарастыруды, ол үшін жастарға тілді бағалауды, құрметтеуді түсіндіру қажеттігін, бұл істе «Қазақ» газетінің игілікті істер атқарып отырғандығын, олардың қазақтығымызды сақтауға шақырып, насихат жұмыстарын жүргізіп отырғандығын нақтылап береді.

Ұлт зиялылары және олармен ниеттес болған қазақ азаматтары Ы. Алтынсарин негізін салған қазақтың жазба әдебиетін ілгері бастыруға жаңа заманның талабына лайық жаңа туындылар жазуға білектерін сыбанып кіріссе, екінші жағынан, XX ғасырдың басында ана тілімізде туындыларды өркендетуге ат салысқан азаматтар татардың прогресшіл-демократияшыл бағыттағы ақын-жазушыларынан, оқымыстыларынан үлгі-өнеге алды. Бұған қазақ жастары мен татар, башқұрт жастарының әлгіде аталған медреселерде бірге оқып, бірге тұрғаны да үлкен әсер етті.

Түркістан өлкелік полиция басқармасының бастығы: «1906 жылы Нижний Новгородта өткен бүкілресейлік мұсылман съезі орыс мұсылмандарын ағартуда үлкен рөл атқарды... Сол съездің нәтижесінде ағартушылық бағыттағы мұсылмандық қоғамдық ұйымдар көптеп ашылуда, мұсылмандардың білімін көтеруге дөп қаржы жинау жаппай етек алуда және мұсылмандық баспасөздердің таралу қарқыны күшейді. Башқұрттар, ноғайлар, қырғыздар және т.б. бірлесе әрекет етудің нәтижелі екенін аңғартады», - деп мойындаған.

1907 жылдың мамыр айынан бастап Ресейдің түрлі қалаларында Қазанда, Петропавлда, Ташкентте, Тблисиде мұғалімдер съезі өткізіле бастады. Қазанда тамызда өткен жалпыресейлік мұсылман мұғалімдерінің мамыр съезінде шығарылған барлық бағдарламалар қарастырылып, мұсылман мектептеріне ортақ бағдарлама жасау және мұсылман мұғалімдері одағын құру жөнінде шешім қабылданған еді. Осы съездің нәтижесінде мұсылман ағартушылық қоғамдары құрылып, мектеп, медресенің оқыту бағдарламаларын, сонымен қатар оқу құралдары мәселесін шығару қажеттігіне қатысты іс-шараларды жүргізе бастады. XX ғасырдың басында қазақ және башқұрт балалары оқитын мектеп-медреселерге арналған оқулықтар шығару ісі қолға алынды. Татар ғалымы А.Ғ. Каримуллиннің көрсетуінше, Қазан төңкерісіне дейін жарық көрген 509 қазақ тіліндегі кітаптардың 45-і мектеп, медреселерге арналған оқулық, оқу құралдары, хрестоматиялар болған [9].

Жәдидтік қозғалыстың басты алға қойған негізі діни іліммен қатар, заман талабына сай дүняуи ғалымдардың математика, жағрафия, тарих және т.б. пәндерді оқыту, өсіп келе жатқан жас буынға тәрбие бере отырып, ұлтжандылыққа баулу болғандықтан, осыған сай ұлттық оқу құралдарын шығару маңызды болды. Қазақ жерінде ескі қадымшылдықтан жәдидшілдік жолға түскен медреселерінде бастапқы кезде татар тілімен аралас жазылған оқулықтар оқылды. 1905 жылы Қазанның И.Н. Харитонов атындағы баспаханада екінші сынып шәкірттеріне арналып «Ғақаид» деген атпен оқулық басылып шықты. Бұл кітап медресенің екінші сынып шәкірттеріне арналып, діни мазмұнда болды. Оқулық бес мәселені қарастыруға тырысты. Бірінші ислам дініне тоқталса, екінші таһаратты (тазару) қалай алу, үшіншісінде намаз оқу барысы, ал, төртінші жамағат, соңы бесіншіде рузе закат ушун мәселесіне арналды. Көріп отырғанымыздай, бұл оқулық қадімшілдік бағытта болып, медресе оқушыларын дін мен діннің парыздарын үйретуге арналды. Оқулық 1905 жылы 6 маусымдағы цензура рұқсатымен басылды [10].

1906 жылы Орынбордағы оқу округі комиссиясының құрметті мүшесі Н.А. Бобровниковтың жәрдемдесуімен қазақ, башқұрт мектептеріне арналып оқулықтар жазу қолға алынды. Қазақ балаларына арналған оқулықтар Орынбор оқу округінің қазақ мектептерінің өлкелік инспекторы, Аударма бөлімінің мүшесі А.В. Васильевтің басшылығымен және тікелей бақылауымен дайындала бастады. В.В. Катаринскийдің «Қырғыз (қазақ) грамматикасының» 2 басылымы, Ы Алтынсарин хрестоманиясының 2 басылымы, қазақ-орыс сөздігінің 3-басылымы басылып шығарылса, ал мұғалім Жүрсіновтің орыстың етістік қосымшалары, қазақ әліппесі баспаға әзірленген [11].

ХХ ғасырдың басында ағартушылық бағытта елеулі өзгерістер болды. Мектеп оқушыларына арналған оқулықтар жасау мәселесі қолға алынып, алдыңғы кезекке қойылды. Ұлт мектептерінде ана тілін оқытуға байланысты қолтума әліппе, хрестоматия құралдарын жасауға үлкен мән берілді. Мұғалім, әліппе, төте оқу сияқты ұғымдар сөйлеу тілімізге еніп, оның мазмұны айқындала түсті. Осы ұғымдар төңірегінде пікірлер айтылып, педагогикалық ой-пікірлерге қозғау салды. Сөйтіп қазақ тілінде әліппе жасау ісі қолға алынып, алғаш қазақ авторлары шыға бастады. Бұл ретте А. Байтұрсыновтың оқу құралдарын, М. Дулатовтың есеп кітабын, М. Малдыбаевтың әліппесін және т.б. атауға болады. Негізінде алғашқы оқулықтар орыс оқу құралдарының үлгісіне сүйене жасалынды.

ХХғ. басында қазақ зиялылары топтасқан Омбы қаласының баспаханасында оқу құралдары мен А. Ғұмарұлының «Жатпа, қазақ» атты кітабы басылса, ал Уфа қаласындағы татарлардың «Шарк матбуғасы», «Каримов и К°», «Тұрмыш» сияқты баспаханаларынан оқу-ағарту саласына қажетті кітаптар шығарылған. Қазақ тілінде ағартушылық бағыттағы алғашқы оқулықтар жөнінде жазған Г. Смағұлова 1905-1907 жылғы революциядан кейін саяси өрлеу кезеңінен «әдеби тасқын» туындағандығын, педагогтық тақырыптарда жазатын жазушылар қатарының көбейгендігін айта келе, олардың қатарынан Мақаш Қалтаев, Тайыр Жомарбаев, Байбатыр Ержанұлы, Мәшhүр Жүсіп Көпеев, Байбатыр Ержанұлы, Закария Ерғалиұлы, Әкрам Ғалымов сияқты авторларды атайды.

Алғашқы сауат ашуға арналған әліппе оқу құралы дыбыстық жүйеге негізделмей, әр сөзді ежелеп, жазылу түріне байланыстыра оқыту негізінде жасалынды. Оқытудың аса тиімді жолын іздестіру барысында сөз арқылы емес, сурет пайдалана, балаларды көрген заттарымен байланыстыра сөйлем құрастыру негізінде жаттықтыру жүйесі қалыптасты. 1910 жылы Қазан қаласындағы «Өрнек» баспасынан басылып шыққан Закария Ерғалиұлының «Қазақ әліппесі» де оқу-ағартуды уағыздауға арналған. Ол қазақ балаларының білім алып, үлкен құрметтен көрінуін үндеген, ғылымға шақырған. «Ғылымсыз кісі – соқыр кісі» деп, сол кездегі оқу жүйесін сынға алып, жаңаша оқытуды насихаттаған. Қазақ балаларына арнап осындай алғашқы әліппелердің жасалуы елдегі педагогикалық ой-пікірлердің дами түсуіне, алда жасалатын қазақ оқулықтарына қойылатын талаптардың күшеюіне алып келді.

Әліппе оқулықтарының жарық көруі оқу-ағарту саласына жаңа серпіліс әкелді. Қазақ оқығандары арасынан білім-ғылым саласына қарай ұмтылушылардың қатары көбейе түсті. Әліппе оқулықтарына қосымша ретінде хрестоматия мазмұндас, педагогикалық мәні бар, оқу құралдары да жарық көре бастады. Бұл оқулықтардың да негізгі мақсаты – өскелең қазақ балаларын мағынасыз, мәнсіз өмір сүрмей, жаңа өмірге қарай жетелеу, олардың бойында болашаққа аса қажетті нышандарды ұялату еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елеукенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихынан (Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін). – Алматы: Санат, 1999. – 192 б.

2. ТР ҰМ. 93-қ. 1-т. 712-іс. 85, 154-пп.

3. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 128 б.

4. Ильминский Н.И. Избанные места из педагогических сочинений днях его жизни. – Казан, Типография Императорского Университета, 1892. –136 с.

5. Сәдуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы.– Алматы: Алаш, 2003. – 2- том - 360 б.

6. Гаспринский И. Социальная роль и эволюция ислама в Татарии. - Казань, Татарское книжное издательство, 1979. – 180 с.

7. «Қазақ» газеті. 1913 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Ғ.К. Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 480 б.

8. Жораева Г. Садри Мақсуди және түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысы // Отан тарихы. – 2005. – №3.

9. Кәримуллин Ә.Г. Безнең кардәшлек: Мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 335 б.

10. Ғақаид. Ибтидай мектептерінің екінші сынып шәкірттері үшін (ғибадат исламиенің) бірінші жазидтары. – Казанъ: Лито-типография И.Н. Харитонова, 1905. – 25 с.

11. Отчет Переводческой комиссии (Братства Св. Гурия) за 1906 год. –Казань, 1907.

ӘӨЖ 594: 18
МРНТИ 03.20.09

Исабек Б.Қ.[1], Қозғамбаева Г.Б.[2]

[1]Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,профессор м.а.
Шымкент қ., E-mail: barsha73@mail
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы,
E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МӘДЕНИ ОРТАЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада алыс және жақын шетелде яғни саяси – экономикалық құрлымы әртүрлі елдерде өмір сүретін қазақ диаспорасының тұрмыс тіршілігі және мәдениеті қамтылған.Ақ және қызыл империя тұсындажүргізілген әртүрлі саясаттың салдарынан атамекеннен ажырап қалған қандастарымыз, бүгінде әлемнің әр түпкірінде өмір сүруде.Олардың ішінде әлеуметтік қыспақтарға ұшырап, тағдыр тәлкегімен барып қоныстанған қандастарымызбен қатар саналы түрде оқу, жұмыс т.б. мәселелер бойынша таңдау жасап, көшіп барған отандастарымыз да баршылық.Қазақ диаспорасы өкілдерінің атамекенге көшіп келуі, оларды әлеуметтік тұрғыдан қолдау көрсету, олардың Қазақстан Республикасының азаматтығын алуы және тағы басқа заңдар шешімін тапты.Бүгінде шетелдерде қазақ диаспорасының әртүрлі мәселелерге байланысты басын қосатын қазақ мәдени орталықтары бар. Қазақ мәдени орталықтары Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар қоры»тікелей байланыста жұмыстар атқаруда.Қазақ мәдени қоғамдар мен Қауымдастық және «Отандастар қоры» бірлікте қазақ диаспорасының өзекті мәселелерін шешуде атқарып жатқан жұмыстарының кейбірімақалада қамтылған.

Түйін сөздер: қауымдастық, қазақ мәдени орталықтар, этникалық қауымдастық, диаспора.

Issabek B.K.,[1] Kozgambayeva G.B.[2]

[1]South Kazakhstan state pedagogical university, associate professor,
Shymkent, E-mail: barsha73@mail.
[2]al- Farabi Kazakh National Uneversity,
Almaty, E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.

KAZAKH DIASPORA AND KAZAKH CULTURAL CENTERS

Abstract

The article contains the culture and life of the Kazakh diaspora living in the countries of near and far abroad, that is, in various countries of the political and economic structure. Due to the different policies pursued under the white and red empires, our compatriots. who were forced to leave their homeland today live in different parts of the world. Among them there are those who have moved due to social crises, by the will of fate, and there are also people who have made a choice on the issues of conscious learning, work, etc. The laws of moving representatives of the Kazakh diaspora to their homeland, providing them with social support, and acquiring citizenship of the Republic have been resolved Kazakhstan and others. Today there are Kazakh cultural centers abroad that unite the Kazakh diaspora on various issues. Kazakh cultural centers work in close contact with the World Association of Kazakhs and the Otandastar Foundation. Some of the works carried out in the unity of the Kazakh cultural society and association and the "Otandastar Foundation" in solving urgent problems of the Kazakh diaspora are presented in the article.

Key words: association, Kazakh cultural center, ethnic community, diaspora

Исабек Б.Қ.,[1] Козгамбаева Г.Б.[2]

[1]Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, и.о. профессора
г. Шымкент, E-mail: barsha73@mail,
[2]КазНУ имени Аль –Фараби,
Казахстан, город Алматы, E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА И КАЗАХСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕНТРЫ

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и культура казахской диаспоры, проживающей в дальнем и ближнем зарубежье, т.е. в странах с различным политическим и экономическим укладом. Наши соотечественники, потерявшие свою родину в результате различной политики, проводившейся во времена царской и красной империй, сегодня живут в разных частях света.

Среди них, наряду с нашими соотечественниками, подвергшимися социальному давлению и невзгодам, есть много наших соотечественников, которые сознательно сделали выбор по ряду вопросов, таких как учеба, работа и т.д. Нашли решение вопросы иммиграции казахской диаспоры, их социальной поддержки, приобретения гражданства Республики Казахстан и других законов. Сегодня за рубежом существуют казахские культурные центры, где казахская диаспора встречается для решения разных вопросов. Казахские культурные центры работают в прямом контакте с Всемирной ассоциацией казахов и Фондом «Отандастар» (соотечественников). В статье освещаются некоторые работы казахстанских культурных обществ, Ассоциации и «Фонда соотечественников» в решении актуальных проблем казахской диаспоры.

Ключевые слова: ассоциация, казахский культурный центр, этническое сообщество, диаспора.

Еуразия құрлығы үстінде көсіліп жатқан қазақ деген этникалық қауымдастықтың ел болып, халық болып құрылғанына да көптеген ғасыр болғаны мәлім. Тарихи дамуы барысында қазақ халқы түрлі соқпақтар мен дүрбелеңдерге толы жолдардың ауыр сынақтарынан өтті.

ХХ ғасырдағы тарихи оқиғалар қыспағының қазақ халқына ауыр болғанын еске ала отырып, сол кезеңнің үдерістері ұлт тарихында жаңа құбылыстарды туындатқанын атап өтуге болады. «Қазақ диаспорасы» деп аталатын этникалық қазақтардың шоғырлары әлемнің көптеген елдерінде қалыптасты. Олар шет елде, бөтен ортада өмір сүргенімен өздерінің әдет-ғұрыптарын сақтаған.Соның ішінде алыс шетелдердегі қандастарымызана тілінде мектеп болмағандықтан тұрмыста және тіршілік басқа тілде сөйлеп, бөгде тілде мектепке барғандықтан жастар ана тіліне шорқақ болуы заңдылық.Қазіргі тәуелсіздіктің нығая түскен заманында 1992 жылы құрылған Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы осы үлкен қауыммен терең байланыста.Шет елдегі қандастарымыз салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын сақтауға, ал жастар ана тілін үйренуге ниетті. Сондықтан осы мәселелерді шешу мен жүзеге асыруда Қауымдастық пен «Отандастар қоры» тарапынан көмек көрсетіліп, жұмыстар атқарылуда.

Саяси – экономикалық құрлымы әртүрлі елдерде өз қандастарынан бөлек ортада өмір сүріп отырған қазақтардың үлкен бір қауымын Орта Азиядағы қазақтар құрайды. 2000 жылдың қарсаңындағы мәліметтерде Өзбекстанда 990022, Түркіменстанда 98000, Қырғызстанда 42557, Тәжікстанда 2000 қазақ болғандығын көрсетеді [1,25б.]Қандастарымыздың шамамен 350 мыңы Қарақалпақстан автономиялы Республикасында орналасқан. Ташкент, Жызақ, Бұқара, Науаи облыстарын да тұтас ауыл, аудан болып қазақтар тұрады. Өзбекстандағы қазақтар – өзбек, орыс, тәжік этностарынан кейінгі төртінші орында. Қазақтардың үлес салмағы республиканың жалпы халқының 4 пайызын құрайды.Өзбекстан жеріндегі қазақтардың басым бөлігі Қазақстанмен шекарадағы аумақтарда тығыз қоныстанған. Сондықтан екі елмен арадағы байланыс қашанда үзілген емес. Бұл тарихи қалыптасқан этноаумақтық қоныстану. Өзбекстанның қай өңірінде болсын, қоныстанған қазақ диаспорасы этностық көпшілікті құрамайды[2,125б.].

2011 жылғы ресми мәлімет бойынша бұл елде 831 мыңнан астам қазақ бар.Яғни, Ташкент облысында - 340 мың, Қарақалпақстанда - 307 мың, Науаи облысында - 50 мың, Ташкент қаласында - 46 мың, Жызақ облысында - 31 мың, Бұқара облысында - 20 мың, Сырдария облысында - 15 мың, Хорезм облысында - 11 мың, Самарқандта - 5 мың, Сұрхандарияда - 2 мың, Қашқадарияда - 2 мың, Ферғана, Наманган, Андижан облыстарының әрқайыссында 1 мыңдай қазақ тұрады[3,108б.].

Өзбекстанда тұрып жатқан ағайындар бүгінде өзбек елінің билігіне, мәдениетіне, ғылымына, руханияты мен әдебиетіне араласып жүрген талай қазақ бар. Өзбекстандағы Қазақ мәдени ұйымы құрылғалы бері игі істерге бастама болып келеді. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы Өзбекстан республикалық қазақ мәдени орталығы арқылы газет-журналдар, кітаптар таратуды үзбей жүзеге асырып келеді [4,49б.].

Ташкент қаласында Өзбекстан республикалық қазақ мәдени орталығы орналасқан, оның бөлімшелері сол елдің 9 облысының 25 ауданында бар. Қарақалпақстандағы қазақ мәдени орталығын Шәудірбай Сәлиев басқарады. 2008 жылы Өзбекстан Республикасы қазақ мәдени орталық басшысы Марат Үкібаев басқарса, кейінгі уақытта Тұрсынат Қалбаев басқарды.Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығы Қазақстан Республикасының Ташкенттегі елшілігінің қолдауына сүйене отырып, көптеген іс-шаралар жүргізуде.Өзбекстанның жалпы білім беретін мекемелері латын графикасына көшуі, білім алуға қосымша қиындықтар туғызды. «Нұрлы жол» атты қазақ тілінде республикалық газет шығады. Өзбек теледидарынан «Замандас» атты қазақша хабар соңғы уақытта тұрақты көрсетіле бастады. «Асыл мұра» атты қазақша кітаптар шығаратын арнайы редакция бар.Бұл жұмыстардың негізгі ұйтқыларының бірі – сол елдегі Қазақ мәдени орталығы. Қазір бұл орталықтың Өзбекстандағы қазақтар тұратын барлық облыстарында бөлімшелер бар. Мәдени орталық Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігінің тіркеуінен өтіп, заңды ұйым құқығын иеленген[3, 108б.]

Қырғызстанда 1999 жылғы ұлттық халық санағы бойынша 42 657 қазақтың 7546-сы ана тілін қырғыз тілі деп, 2449 – орыс тілі, 95 - өзбек тілі деп көрсеткен. Мұның себептерінің бірі қазақ диаспорасы жинақы тұратын аудандарда қазақ орта мектептері мен балалар мекемелері жоқ деуге болады, ана тілінде телерадио бағдарламар таратылмайды [5,3б.]. Ал 2009 жылғы есеп бойынша Қырғызстанда 33 мыңдай қазақ бар. Олардың басым көпшілігі (21 мың адам) Шу аймағы мен Бішкек қаласында тұрады. Ыстықкөл облысында - 10 мың, Талас облысында - 8 мың қазақ бар. Баткен, Ош, Жалал-Абад аймағындағы қазақтар 4 мыңға жуықтайды [6,105].«Отан» және «Алаш» деген мәдени орталықтар 2010 жылы бірігіп Қырғызстан қазақтарының қауымдастығы деген атпен қайта құрылды. Қырғызстан қазақтарының қауымдастығы Қырғызстан халықтары Ассамблеясының құрамында тұрақты жұмыс істеп келеді. Қырғызстан қазақтарының арасында ғалымдар, жоғары білімді мамандар өте көп[3,4б.].

Түркменстанның 5 облысындағы қазақ диаспорасы өкілдері ҚР Елшілігімен тікелей байланыс орнатқан. XX ғасырдың 20-30-шы жылдарыәр түрлі қуғын-сүргіндерден Қызылорда, Маңғыстау, Атырау, Ақтөбеден бас сауғалап қандастарымыз Түркменстанғааауа көшкен. Кеңестік кезеңде олардың біразы атамекенге оралып, қалғандары сол елде тұрақтап қалды. Бүгінде Түркменстанда қазақ мектептері жабылған.Түркіменстанқазақтарының Қазақстанмен байланыс жасауында ешқандайкедергі жоқ деуге болады[7, 137б.].

Қытай Халық Республикасындағы тиісті мемлекеттік мекемелер мен диаспора мәселесін зерттеп жүрген қоғамдық ұйымдардың мәліметіне қарағанда, Қытайдағы қазақтар 1,200 миллионан - 2 млн адамға дейін [8,19-21].Олар негізінен, Қазақстанмен шекаралас жатқан Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы өлкесінің Қазақстанмен шекаралас Іле Қазақ автономиялы облысында, сондай-ақ, Тарбағатай, Алтай, Еренқабырға, Құмыл аймақтарында, Боратала Моңғол автономиялық облысында орналасқан Сондай-ақ, Ішкі Қытайға қарайтын Ганьсу өлкесінде де қазақтар бар. Қытайдағы қазақтар бұл елде жасайтын 57 ұлттың арасында 17-ші, ал мәдени ықпалдастық деңгейі бойынша 5-ші орынды иеленеді. Қазақстандық зерттеушілердің мәліметтері бойыншаҚытай аумағында тұратын қазақтардың 80 пайызы 1949 жылдан кейін туылғандар. Қазақ этносының мәдени және жалпы білім алу деңгейінде айырмашылық көп. Осыдан жиырма жыл бұрынғы мәлімет бойынша: алты жастан жоғары қазақтар саны – 725 130 адам болған. Әртүрлі жоғары оқу орындарында 2 547 студент оқыған. Бірінші сатыдағы орта мектепте – 41 599, екінші сатыдағы орта мектепте – 124 781, бастауыш мектепте – 351 272 оқушы білім алған. Сауатсыз және шала сауаттылар саны – 203 448 адамды құраған екен. Қазақ ұлтының 50 пайызын құрайтын әйелдер арасындағы сауатсыздық ерлерге қарағанда 1,5 есе артық [9,58б.]. Қытайда жергілікті билік органдарында қазақ тілінің қолданылу аясы тарылып, ұлттық мектептер жабылған.Қытайдағы қазақтар бұл елде жасайтын 57 ұлттың арасында 17-ші, ал мәдени ықпалдастық деңгейі бойынша 5-ші орынды иеленеді. Шыңжаңдағы кино саласының, Ұлттық істер, Тіл және жазу, Аударма комитеттерінде қазақ бөлімдері жұмыс істейді... Кино саласында белгілі өнер иелері Ержан Мақпышұлы, Пәтиха Мәлікқызы, Мүтәліп Әміреұлы, Мүтәліп Әбдірахманұлы, Мақсат Кәдірханұлы, Жанар Сағатқызы т.б. Е. Мақпышұлы Қытай елі түсірген 28 сериялы «Шыңғысхан» фильмінде Наяха ноянның рөлін, 30 сериялы «Зуо-Зуң Таң» фильмде және «Жаңа әлемді жасау» атты 40 сериялы фильмде басты рөлдерді сомдайды. Ержан Бейжіндегі Қытай мемлекеттік драма институтын актерлік мамандығы бойынша 1986 жылы бітіреді.

1991 жылы Қазақстандағы Т.Қ.Жүргенов атындағы Алматы өнер академиясының режиссура мамандығы бойынша оқуға түсіп, жақсы бітіреді. Е. Мақпышұлы Үрімжідегі Ұйғыр музыкалы театрының режиссері, әрі актері болып жұмыс істеуде[10,137б.].Жалпы, Қытайдағы қазақтардың ғылым-білім саласындағы деңгейі жоғары. Әсересе, қалалық жерде тұратын қазақтар оқуға, жоғары білім алуға айрықша мән береді. Қазақ, қытай тілдерінен басқа ағылшын, жапон сияқты шет тілдерді меңгерген қазақ жастары аз емес.Қытайдағы қазақтар төте(1965 жылдардан бастап 15 жылдай латын жазуын пайдаланған) жазуын (араб) пайдаланады [3, 109б.] Қытайда қазақ мәдени орталық жоқ. Кейбір елдерде орталық ашуға кедергілер бар. Мәселен, Қытай және Иран секілді елдер. Қытайда қазақ қауымының көптігі, олардың географиялық орналасуының тығыздығы және ұлттық тіл-жазуда білім беру жүйесі мен мәдениет жүйесінің жақсы жұмыс жасауының арқасында, ондағы қазақтарда ұлттық дәстүрлі эстетикалық және этикалық қағидаттар мен құндылық көзқарастары жақсы сақталып келген болатын. Бірақ Қытай қоғамында нарықтық экономикалық қатынастар қалыптасқаннан бері, әсіресе, XXI ғасырда қытай халқының да, ондағы қазақ халқының да өмір сүру философиясында үлкен өзгерістер орын алды. Сол өзгерістердің бірі-ондағы қандастарымыздың ұлттық этикалық қағидаттарының өзгерісінен анық байқалады. Қазіргі қытай қазақтарында халқымыздың дәстүрлі этикалық қағидаттары өзгеріске түсуде.Ол өзгерістердің ұлтымыздың сақталуы мен дамуына тиімді тұстары да, тиімсіз тұстары да бар. Бәлкім бұл өмірдің өз заңдылығының көрінісі шығар [11, 37б.].

Түркияда тұратын қазақтардың саны туралы мәліметтер әралуан. Түркиядағы қазақтар қауымдастығының берген мәліметі бойынша, бүгінде Стамбұлдың Зейтінбұрны ауданында 13400-дей қазақ тұрса, Гүлеш ауданын 6000 қазақ мекендейді екен. Сапагөй, Шекпенжер аудандарында - 1500-2000, Измирде 1000 қазақ тұрады екен. Жалпы, қауымдастықтың Түркияда 21500-22000 қазақ бар деп межелеп отырған жайы бар [12,12б].Түркия қазақтарының ата-бабалары XIX ғасырда Шығыс Қазақстан аумағы мен Қытайдың қол астындағы Шығыс Түркістан аймағында өмір сүрген. 1864 жылы Қытай мен Ресей патшалығы шекараны белгілегенде, олар Шығыс Түркістан жақта қалып қойған. Түркия қазақтарының ата-бабалары XIX ғасырда Шығыс Қазақстан аумағы мен Қытайдың қол астындағы Шығыс Түркістан аймағында өмір сүрген. 1864 жылы Қытай мен Ресей патшалығы шекараны белгілегенде, олар Шығыс Түркістан жақта қалып қойған. Түркия ауған қазақтың бірі Хасен Оралтай өзінің «Елімайлап өткен өмір...» еңбегінде: «1860 жылы Пекинде басталып, 1881 жылы Петербурда жалғасып,1884 жылы Шәуешек қаласында келісілген, тарихи әдебиеттерде «Шәуешек Келісімі деп аталатын, орыс-қытай бөлісуінен бері «Шыңжаң-Xinjiang» «жаңа өлке» деп аталып келе жатқан өңірдің тұрғынымыз» - дейді [13, 12б].Олардың кәсібі - тері өндірісі, каучук бұйымдарын шығару, саудамен айналысу. Бұл елде қазақтардың бірнеше ұйымы бар: олар – «Түркиядағы қазақтар мәдени қоры», «Яссауи атындағы діни орталық», «Қазақ жастарының мәдени-білім орталығы», «Ауғанстаннан көшіп келген ағайындардың қоғамы». Түркиядағы бауырларымыздың біздің елшілікпен қарым- қатынастары жақсы. Түркия қазақтары мен Қазақстан Республикасы арасында 1991 жылдан бастап жан-жақты байланыстар дамып келеді. Түркияда тұратын қазақтары үшін маңызды оқиғалардың бірі 1997 жылғы 28-29 нурызында өткен Кіші Құрылтай болды. Стамбулда құрылған Түрік қазақтарының қорына қала муниципалитеті үй-жай бөлген. Түрік қазақтарының қоры кабинеттеріне киіз үй, күнделікті қазақтың тұрмыстық заттары және Қазақ елі туралы әдебиеттер жинақталып қойылған. Қордың күшімен «Арман» журналы шығып тұрады[14,8б.].Диаспораға әлеуметтік және экономикалық көмек көрсету мәселелерімен «Түркия қазақтарының қоғамы» айналысады, оның

мәртебесі ұлттық-мәдени орталыққа тең. Түркияда басқа да қоғамдық ұйымдар жұмыс істейді: «Түрік қазақтарының әлеуметтік және мәдени дамуын қолдау қоры», «Қорқыт Ата қоры», «Шығыс Түркістан қоғамы» және «Ахмет Иассауи» қоры [15,101].

Түркияға қазақтардың көшіп баруы мен ол елде бейімделуіне байланысты көптеген түрік және қазақ тарихшыларының еңбектері жарыққа шықты. Түрік үкіметі қазақтарды құшақ жая қарсы алып, жер, жұмыс беріп күн көрісіне ықпал етті. Себебі түрік бауырларымыз қазақтарды түбі бір туысқан халық деп санайды. Төрткүл дүниені босқан қазақ босқындарын түсіністікпен қабылдап, оларға төлқұжат беріп, қаржылық көмек көрсетуінің арқасында қазақ диаспорасы Түркия республикасын екінші Отандары деп қабылдайды[16,32б].Бүгінде қазақ-түрік қатынастары бейбіт, достық пейілмен дамуда.

Қытайдың батыс бөлігін мекендеген қазақтардың бір бөлігі XIX ғ. II жартысында Моңғолия жеріне қоныстанды. Қоныстану себептерін анықтау үшін, Моңғолиядағы қазақтардың арасынан шыққан ғалымдар 1960 жылдардан бастап зерттеулер жүргізді. Ә. Міниc пен А. Сарай 1960 жылы жазған еңбектерінде керейлердің бір бөлігінің моңғол жеріне мекендеген уақыты жайлы көптеген құжаттарға сүйене отырып: «Қорыта келгенде, қазақтар Алтай тауының теріскей бетіне немесе Қобда өлкесіне 1868-1869 жылдары келгендігі және сонан бері тоқсан бір тоқсан екі жыл өткендігі даусыз» деген қорытынды жасайды[17,146.].Көрсетілген және басқадай мәліметтер И.Қабышұлы, З.Қинаятұлы, С.Рахметұлы, Х. Мухамадиұлы және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрсетілген. Моңғол еліне алғаш көшіп келгенде он мындай жаны бар, өсе келе 1990 жылдары 140-150 жеткен, төрт ұрпақ ауысқан, бір жарым ғасырға жуық уақыт тілі, діні, әдет-ғұрпы бөлек ұлттың ішінде өмір сүрген азғантай қазақтардың басқа ұлтқа сіңіп кетпей, өз тілін, әдет-ғұрпын сақтап қалуының сыры көп. Моңғолия үкіметінің тұрақты Парламенті Кіші Құрылтайдың 1940 жылғы 27 шілде күнгі № 37 - қаулысы бойынша қазақтардың Баян- Өлгей қазақ аймағы құрылды. Бұл тарихи оқиға Моңғолиядағы қандастарымыздың өміріндегі жаңа қадам болып,қазақтардың бір бөлігінің моңғол елінде тұрақтап қалуының негізі болып,бүгінгі Моңғолиядағы қазақ диаспорасының бір шоғырын қалыптастырды. ...Баян-Өлгей атты аймақ қазақтардың автономиялық құрылымы болмағанымен, аймақтағы халықтың көпшілігінің қазақтар болуы,қазақтардың бір жерде шоғырлануы, қазақтардың арасында басқа ұлт өкілдерінің аз болуы, аймақты көп жылдар бойы қазақ азаматтарының басқаруы, іс-жүрізу қағаздары, оқу қазақ тілінде жүруі, қазақ драма театрының болуы, тағы басқа жағдайлар қазақ диаспорасының өз тілін, әдет-ғұрпын таза күйінде сақтап қалуының негізгі себептерінің бірі болды[18,87б.].

Моңғолиядағы қазақ диаспорасы 1940 жылдан бастап 18 аймақтың бесеуінің әкімі, 6 аймақтың орынбасары сынды қызметтер атқарды. Қазақ халқы біліммен өнерде де, ғылыммен еңбекте де жалпы барлық қызмет пен өнер, мәдениет саласында моңғол еліне танылып, сол елдің өсіп өркендеуіне өзіндік үлес қоса білді. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының басым көпшілігі өз ана тілінде оқиды. Моңғолия қазақтары тек тілге ғана емес, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, қазақтың ұлттық ерекшелігін, ата кәсібі өте жақсы сақталғандығын айтуға болады. Байөлке аймағында ресми іс қағаздары, кеңсе жұмыстарының көбі қазақ тілінде жүреді. Байөлке аймағындағы басшылардын көбі қазақтар[19,59б.]. Уланбатыр қаласында өткен Моңғолия қазақтарының III Кіші құрылтайында тарихшы, ғалым И. Қабышұлы: «... Кеңес Одағы ыдырап, Қазақстан жеке бөлініп шыққан тұста бізге үлкен еркіндік берілді. Соның әсерінен Моңғолиядағы қазақтар Қазақстанға дүркіреп көшті. Бұл көшке Қазақстан Президенті арнайы ұшақтар бөлгені де баршаға мәлім. Бұл Қазақ елінің бізге жасаған тұңғыш қолдауы емес. Кеңес Одағының тұсындағы сонау 1924 жылдың өзінде бізге Қазақстаннан белгілі қоғам қайраткері Тұрар Рысқұлов келіп, жаңадан құрылған Моңғол мемлекетіне айқын жол көрсетіп, нақты көмек берген болатын. Яғни, біз Қазақстанды әрқашан да өзіміздің үлкен тірегіміз, дүниежүзіндегі қазақ ұлтының ұйытқысы, қарашаңырағы деп бағалаймыз. Ұлы Отан соғысы кезінде, Баян-Өлгей аймағы жаңа орнап жатқанда Қазақстанның мамандары мен мұғалімдері келіп бізге мектеп ашуға көмектескен, дәріс берген. Осының нәтижесінде Моңғолиядағы қазақ мектептері 1992 жылға дейін білім беруді Қазақстанның бағдарламасы бойынша жүргізіп келді. Бірақ қазір ол тоқталған» деп, атап өтті. Моңғолия қазақтарының мәдениеті де қазақ халқының біртұтас мәдениетінің құрамдас бір бөлігі. Соған орай, Моңғолиядағы қазақ мәдениетін, салт дәстүр әдеп ғұрпын зертеу терең зерттеу жүргізілуде[20,9б.].Моңғолияда қазақ тілінде «Шұғыла», «Жаңа өмір» деген журнал-газет шығады. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының ұйымдастыруымен телерадио хабарларын тыңдау үшін Кателко қондырғысы Баян-Өлгий аймағына орналастырылды.Соның нетижесінде Қазақстанның барлық теледидарының хабарын мұндағы ағайындар толық көреді. Қазақстанға Монғолияның түкпір-түкпірінде (Налайх, Эрдэнэт, Багануур) тұратын қазақтарды бірінші кезекте көшірген орынды. Себебі олар уақыт өте, ұлттық ерекшелігінен қол үзу, қазақы қалпынан айрылу қаупі бар. Уланбаторда 2008 жылы ашылған Қазақстанның мәдени орталығында Қазақстан мәдениет күндері өтті. Ал Моңғолиядағы қазақ мәдени орталығы Баян-Өлгий аймағында орналасқан[21,39б.].

Қазір Еуропа елдеріндегі қазақтардың оннан астам мәдени қоғамдары бар. Олар өзара бірлесіп Еуропа қазақ қоғамдарының федерациясын құрған.Қауымдастықтың 20 жылдығына орай «Этникалық қазақтардың репатриациясы Қазақстан мемлекеті көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде: жетістіктері, мәселелері, оларды шешу жолдары» деген конференцияға саясаттану ғылымдарының докторы Абдулқаюм Кесижи қатысты. Оның Еуропадағы қазақ диаспорасының тарихы, қазіргі хал жағдайы мен келешегі туралы жасаған баяндамасында бірқатар мәселелерді ортаға салды. Соның бірі – Еуропадағы жаңа буын жастарының ассимилияцияға ұшырау қаупі бар екенін атап өтті. Еуропада жастардың көпшілігі болашақта не ата-аналары келген Түркия және түрік мәдениеті салтымен өмірлерін жалғастыратын болады, немесе тұрған елдерінің мәдениетін және салт-дәстүрлерін қабылдап, оларға сіңісіп кетеді. Сондықтан, Еуропа елдеріндегі ата-аналарға жүктелетін міндет өте көп. Бірақ, өздері

шетелдерде туып өскен осы ата-аналарға Қазақстандағы тиісті орындардың рухани қолдаулары қажетекендігі қамтылды [22].

Әлемнің 40 шақты елінде 5,5 миллионнан астам (бүгінде 7 миллион) қазақтың бір бөлігі Еуропаның оннан астам елінде өмір сүреді.Еуропадағы қазақ қоғамы қауымдастығының мәліметі бойынша, бүгінде ондағы қазақтардың басым бөлігі Түркиядан қоныс аударған бес мыңдай қазақ Германия, Франция, Швеция, Австрия, Голландия, Ұлыбритания, Норвегия және Дания сынды оншақты елдерде өмір сүруде.

1991 жылдан кейін Еуропаға Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Иран және Түркиядан қоныс аударған және кәсіп іздеп, білім іздеп келген қазақтарды қоссақ, онда Еуропада жүрген бар қазақтың саны он мыңдай деп айтуымызға болады. 2011 жылы мамырда Еуропа қазақтардың бір бөлігі Германияның Кельн қаласында қазақтардың Еуропаға орналасуының 50 жылдығын атап өтті. Еуропадағы қазақ қоғамы қауымдастығының мәліметі бойынша, бүгінгі күні қазақ ең көп тұратын ел Франция. Бүгінде Францияда шамамен 2 мыңға жуық қазақ бар. Олар Париж қаласы және оның маңындағы кішірек аудандарда шоғырланған. Тек Париж қаласында 230- дай қазақ отбасы тұрады. Германияда жалпы 260 үй қазақ отбасы яғни 1500- ге жуық қазақ бар. Олардың ең көбі Кельн қаласында 160 үй қазақ отбасы, Мюнхенде 75 үй қазақ отбасы, Берлинде 30 үй қазақ отбасы, Гамбургте 10 үй қазақ отбасы және бірлі- жарымдап Дюссельдорф, Майнс секілді басқа қалаларда тұрады. Алайда Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдары Германияға қоныс аударған қазақтардың дәл саны қанша екендігі белгісіз болғандықтан бұл санға кірмегенін айту жөн. Бұдан кейінгі қазағы көп ел, ол- Швеция. Жалпы Швецияда 100-ге тарта қазақ отбасы бар яғни 600-ге жуық қазақтар тұрады. Ең көбі Вестерос қаласында 60 отбасы, Стокгольмде 25-30 отбасы, Гетеборг қаласында 10 отбасы тұрады. Олардың көбі Весторос қаласындағы ток генераторын жасайтын зауытқа жұмыс істеуге келіп, сонда қалып қойған қазақтар[23,68б.].

Қазақтар 1970 жылдан бастап Лондонға қоныстана бастады. Бүгінде Түркиядан көшіп келген 45 қазақ отбасы, Қазақстанның өзінен келген 50-60- қа жуық қазақ үйі бар. Оның сыртында, Қытай, Моңғолиядан келген қазақтар да бар. Барлығы қазақы мейрамдарда, ұл- қыздарының той- томалағында бас қосып тұрады. Австрияда 30 шақты қазақ отбасы тұрады. Олардың көбі ел астанасы Вена қаласында тұрады.Жеке кәсіпкерлік, сауда- саттық, такси жүргізу секілді жұмыстармен айналысады.Австрия республикасының саяси, мәдени және экономикалық астанасы Вена қаласы. Австрияда 28 қазақ отбасы шамамен 150-дей адам тұрады. Олар Түркиядан, Қытай және Қазақстаннан қоныс аударған қандастар. Венада тұратын қазақтардың тұрмыс тіршілігі шығыс пен европа дәстүрінің араласып тоғысқан бейнесі сынды. Өйткені жастардың білім алуы мен киім кию үлгісі европалықтарша болғанымен, олардың үлкенге құрмет көрсетуі, әйел адамдарының орамал тағуы шығыстық үлгіде [24,18б.]. Онда тұратын ағайындарымыз дүкендерде, такси паркінде, байланыс бөлімінде, жұмыс істейді. Әр кім өзінің тұрмысына қарай Венаның әр ауданында тұрады және балалар ана тілін білмейді. Жалпы білім беретін мектептерді бітірген жеткіншек жастардың жоғарғы оқу орындарында білім алуға жағдайлары бола бермейді. Венада қазақтар аз болғанымен олардың ұйымшылықтары жақсы.

Франциядағы Қазақ мәдени қоғамы осы елде тұратын қазақтардың тізімін жасап, жарыққа шығарған. 1960-жылдардың ортасында қазақтар түрік еңбек көші-қонының құрамдас бөлігі ретінде Германияға көшіп келе бастады. Германиядағы қазақтар: Мюнхеньде - 60 отбасы, **Кёльн**де - 90, Гамбургте – 4 отбасы, Батыс Берлинде – 20 отбасы, Хайдельбергте – 1 отбасы, Майнцте - 2 отбасы тұрады.Германияда өскелең қазақ жастарының арасында мәдени-білім беру шараларын өткізу үшін Мюнхень мен Кельнде екі қазақ қоғамы бар. Ондағы қазақтар отбасында түрікше, балалары немісше сөйлеседі.2010 жылы Берлиндегі Гумбольд университеті жанында ашылған «Қазақстан және қазақ тілі» қызмет етіп жатқан Лекторат қазақ диаспорасының жастарына ана тілін үйренуге, Қазақстанның тарихын және қазіргі заманғы дамуымен танысуға мүмкіндік береді. Абдул Каюм Кесенжи өз сөзінде еуропалық отандастардың басқосуларын өткізу соңғы он жылда жақсы дәстүрге айналып отырғанын атап өтті. Оның басты мақсаты – өз елінің ұлттық мұрасы мен мәдениетін жастардың естеріне салу [25].

Ұлыбританиядағы қазақтар Лондонда, Рединг және тағы басқа да қалаларында тұрады. Онда тұрып жатқан шамамен 45 қазақ отбасы. Ұлыбританиядағы қазақтардың басым бөлігі сол елдің азаматтығын алған. Негізінен түрік салт-дәстүрлеріне жақын қазақы негіз сақталған. Әрбір отбасында екі үштен балалары бар, олар 3 тілде (қазақ тілінде, ағылшын тілінде және түрік тілінде) сөйлейді [23,105б.]. Салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары олардың бұрынғы тұрған елдерінен көп нәрсе алғандығын білдіреді.Қазақстанның елшілігі жанынан қазақ тілін үйрену жетілдірмесі ұйымдастырылған, бұл әрине жастарға ана тілін оқып-үйренуге зор көмек болып отыр. 2004 жылы Лондонда қазақ мәдени қоғамы құрылып, белсенді жұмыс атқарылуда.

Венгрияның Карцаг қаласында тұратын қыпшақтар 2007 жылдан Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының Венгриядағы құрылған филиалын ондағы қыпшақтар одағының Президенті Шандор Фазекеш басқарады. Венгрияда 300 мыңдай қыпшақ бар. Сондай-ақ «Барс» қоғамы құрылған. Оны Оңайша Мендоки басқарады [26, 12 6.].

Ал Голландияда 10 отбасы тұрады. Қазақ мәдени қоғамын бұрын Мауей Бодур ағамыз басқарып келген. Қазір Айдар Ербол деген ағамыз жалғастыруды. Даниядағы қазақтардың негізгі құрамы Ауғанстаннан шыққандар. Даниядағы қазақ мәдени қоғамын Абдулсалам Егембет басқарып келеді. Ал Норвегияда 12 қазақ отбасы бар, ондағы қазақ мәдени орталығын көп жылдан бері Махмұд Башташ басқарып келеді. Ақпарат беруші қазақтардың мәліметтеріне сәйкес қазіргі кезде Швецияда алпыстан астам қазақ отбасы тұрады, негізінен Түркиядан барғандар. Олар Стокгольмде, Вастераста, Гетеборгте тұрады. Соңғы уақыттары олардың саны осы елдің азаматтарымен некеге тұрған Қазақстаннан келген қазақтармен толығуда. Швеция астанасы Стокгольм қаласында да біраз қазақ отбасылары бар. Бүгінде қандастарымыздың саны тез өскен елдің бірі - Швеция.Ондағы қазақ мәдени

қоғамынИбраги Қосшы басқаруда.Швециядағы қандастар2007 ж. қазақ мәдени орталықтарының ғимаратын ашты [26,133-135б.].

АҚШ-тағы қазақтар Қазақстан республикасы қазақтарының АҚШ азаматтарымен жасалған этникааралық некелерінен құралған отбасылар, сондай-ақ американдық өкіметтің Қазақстанның көрнекті ғалымдары мен мамандарына осы елде тұрып, қызмет ету мүмкіндігін беруі арқасында сол елде тұрып жатқан қандастарымыз құрайды. Ол елдегі қазақтардың саны аздығынан және американдық қоғам тіршілігінің барлық саласына ықпал ету мүмкіндігі болмағандығынан маңызды проблемаларын бірлесе шешуге болатын өз қоғамы жоқ Индиана университетінің (Блумингтон) жанынан қазақ студенттік ассоциациясы құрылды. Бұл ұйым жыл сайын наурыз мерекесін тойлайды, қазақ халқының салт-дәстүрлерімен және әдет-ғұрыптарымен таныстырады, тақырыптық конференциялар өткізеді[3,110б.].

«Отандастар қорының» тапсырысы негізінде «Қоғамдық пікір» зерттеу институты 2019 жылы жүргізген әлеуметтік сауалнамалардың нәтижесінде Қазақстанға қоныс аударғысы келетін қандастардың да санын анықтады. Нақтырақ айтсақ, Өзбекстандағы 1,5 миллион қазақтың 37,6 пайызы немесе 564 мың адам, Ресейдегі 1 миллион қазақтың 12,3 пайызы немесе 123 мың адам, Моңғолиядағы 130 мың қазақтың 24,7 пайызы немесе 32 мың адам атажұртқа оралғысы келеді. Бұдан бөлек Қытайдағы саясатқа байланысты 800 мың қазақ құжаттарын түгендеп, Қазақстанға көшуге дайын отыр[27].

Қортындылай келе, бүгінде алыс - жақын өркениеті дамыған шет елдерінде қазақ диаспорасы өмір сүруде. Олардың ішінде әлеуметтік қыспақтарға ұшырап, тағдыр тәлкегімен барып қоныстанған қандастарымыз бен саналы түрде таңдау жасап, көшіп барған немесе оқу мен кәсіптің көзін іздеп барып, қалып қойған отандастарымыз да жеткілікті. Бүгінде 5 миллионнан (7млн) астам диаспора өкілдерін құрайтын отандастарымыз бір қауым ел болды. Шетелдерде құрылған мәдени орталықтар және Қауымдастық пен Отандастар қоры бірлесе отырып, қазақ диаспорасына байланысты өзекті мәселелерді шешуде атқарып жатқан жұмыстар бүгінде нәтижелі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қалшабаева Б.К. Орта Азия қазақтары (ғылыми этнографиялық еңбек) тарих.ғыл.докт. дис.–Алматы, 2010. – 301 б.

2 Қобландин Қ.И.,Г.М.Меңдіқұлова Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. –Алматы: ДҚҚ, 2009. -296 бет.

3 Балғабаев С. Қазақ диаспорасының қазіргі жағдайы және болашағы. // Алтын бесік. № 4. - 2012. – 104- 111 бб.

4 Қалбаев Т., Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығы, Ташкент//Алтын бесік 2017. - №5. - 48-50 бб.

5 Сұлтанәлі Балғабаев Атажұртта оқып талай қазақ баласы // Қазақ елі. 2003. - №13.5- бет.

6 Мамашев Т. Қауымдастық - қазақтың бір отауы. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы - Алматы, 2008 - 243 б.

756. Мұқиев О. Елін сүйгеннің еңсесі биік.// Астана хабары. -2005.-27 қыркүйек.4-бет.

8 Шәкенұлы Ж.Қытайдағы қазақтар.- Алматы: Атажұрт, 2007.-250 бет.

9 Мұхаметқанұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы(1860-1920ж.ж.) –Алматы: Қазақ, 2000. – 307 б.

10 Мұқан А.Қытай қазақтарының кино өнері. // Алтын бесік. № 4. - 2012. – 70-71бб.

11 Мұхаметқанұлы Н. Қытайдағы қазақтардың этикалық қағидаттарындағы өзгерістер. // Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 216 б.

12 Тасболатова К. «Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма?» // Түркістан. 2007. – №21.

13 Оралтай Х., Елімайлап өткен өмір. - Ыстанбұл. 1999. -520б.

14 Қара Ә. Түркиядағы кіші құрылтай //Алтын бесік. 1997. - №11. -8-9 бб.

15 Қауымдасқан қазақтың Қалдарбегі.- Алматы:ДҚҚ., 2005 .-198 б.

16 Қалшабаева Б.К.,БейсегуловаА.Қ. Түркия қазақтары:(этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері). Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 184 бет.

17 Міниc Ә., Сарай А. МХР Баян-Өлгей аймағының қазақ халқы тарихынан.- 146.

18 Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. I том. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. – 2001. – 320 б.

19 Қозғамбаева Г. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы. –Шымкент: Нұрлы-бейне баспасы -2006. - 101бет.

20 Базарбайұлы С. Моңғолия қазақтарының үшінші құрылтайы. Алтын бесік. -2015 №5(74). 8-15бб

21 Баймолда Д. Қазақ көші. – Алматы:Нұр-Принт баспа орталығы, – 2013.–308бет.

22 Төлебаев Б. Тонның ішкі бауындай //Ана тілі. 2016.– №11(1311).

23 Баймолда Д., Еуропадағы қазақтар (тарихы мен бүгінгі жағдайы)- Алматы:ДҚҚ «Атажұрт» баспа орталығы, 2015.- 192 бет.

24 Қастар Сарқытқан Вена қазақтары.//Алтын бесік. – №8, –2014. -17-19бб.

25 Кёльнде Еуропа қазақтарының кіші Құрылтайы өтті. //https://kaz.365info.kz/kyolnde-europa-aza-taryny-kishi-ryltajy-tti-2060 11.04.2020.

26 Мамашев Т. Алыстағы ағайын. – Алматы, – 2008. -223 бет.

27. Бақытбек Қадыр. Атажұртқа келген қазақ артта қалған ағайынға алтын көпір//. Егеменді Қазақстан. Ь 31.03.2020, https://turkystan.kz/article/101098-atazh-rt-a-kelgen-aza-artta-al-an-a-ajyn-a-altyn-k-pir?

УДК 930 (574)
МРНТИ 03.20.12

Ж.С. Мажитова[1] А.Ж. Жалмурзина[2]

[1]доктор истор. наук, профессор кафедры социально-гуманитарных наук «Медицинского университета Астана»
e-mail: mazhitova_69@mail.ru
[2]преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук «Медицинского университета Астана»

УЧАСТИЕ КОМСОМОЛА И МОЛОДЕЖИ ТАТАРСКОЙ АССР В ОСВОЕНИИ ЦЕЛИНЫ В 1950-Е ГОДЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА ГОРОДА НУР-СУЛТАН)

Аннотация

На основе архивных документов Государственного архива города Нур-Султан рассматривается история создания и развития студенческих и молодежных отрядов, прибывших на покорение целинных земель в Казахстан из Татарской АССР, оценивается роль отрядного движения, значимость соревнований между молодежными бригадами в поднятии целины. Делается вывод о том, что по мере развития студенческого и молодежного движения оно оформляется как специальный институт, занимавшегося не только организацией хозяйственных работ, но и общественным воспитанием.

Ключевые слова: Казахстан, целина, студенчество, молодежь, целинные отряды

Ж.С. Мажитова[1] А.Ж. Жалмурзина[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, «Астана медициналық университетінің»
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры
[2]«Астана медициналық университетінің» әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы

1950 ЖЫЛДАРЫ ТАТАР АКСР КОМСОМОЛЫ МЕН ЖАСТАРЫНЫҢ ТЫҢ ИГЕРУГЕ ҚАТЫСУЫ (НҰР-СҰЛТАН ҚАЛАСЫ МҰРАҒАТЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Нұр-сұлтан қаласы мемлекеттік мұрағатының мұрағаттық құжаттары негізінде Татар АКСР-нен Қазақстанға тың жерлерін жаулап алуға келген студенттер мен жастар отрядтарының құрылу және даму тарихы қарастырылады, жасақ қозғалысының рөлі, тың жерлерді көтерудегі жастар бригадалары арасындағы жарыстардың маңыздылығы бағаланады. Студенттік және жастар қозғалысы дамыған сайын ол тек экономикалық жұмыстарды ұйымдастырумен ғана емес, сонымен бірге қоғамдық тәрбиемен де айналысатын арнайы институт ретінде жасалады деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Қазақстан, целина, студенттер, жастар, тың жасақтары

Zh.S. Mazhitova[1] A.Zh. Zhalmurzina[2]

[1]doctor of history, professor of humanitarian disciplines of the «Astana» University
Nur Sultan, Republic of Kazakhstan, e-mail: mazhitova_69@mail.ru
[2]lecturer in social Sciences and Humanities University «Astana medical University»

PARTICIPATION OF THE KOMSOMOL AND YOUTH OF THE TATAR ASSR IN THE DEVELOPMENT OF VIRGIN LANDS IN THE 1950s (BASED ON THE MATERIALS OF THE ARCHIVE OF NUR-SULTAN)

Abstract

Based on archival documents of the state archive of Nur-Sultan, the author examines the history of the creation and development of student and youth teams that arrived to conquer virgin lands in Kazakhstan from the Tatar ASSR, assesses the role of the squad movement, the importance of competitions between youth teams in raising virgin land. It is concluded that with the development of the student and youth movement, it is formed as a special institution that was engaged not only in the organization of economic work, but also in public education.

Keyword: Kazakhstan, virgin land, students, youth, virgin land units

В первые же годы после окончания Великой Отечественной войны в сельском хозяйстве СССР стали актуализироваться проблемы надвигавшегося кризиса продовольствия в стране. Так, «в 1949–1953 гг. среднегодовой сбор зерновых составил лишь 80,3 млн. тонн при средней урожайности 7,7 центнеров с гектара, которые были немногим больше, чем в 1910–1914 годах (72,1 млн. тонн и 7 центнеров). В 1953 году в целом по СССР было

заготовлено для нужд продовольственного снабжения населения лишь немногим более 31 млн. тонн зерна, а фактический расход превысил 32 млн. тонн» [1, с. 8]. Таким образом уровень производства продукции сельского хозяйства не мог удовлетворить возрастающие потребности советских граждан в условиях постоянного увеличения численности населения в послевоенные годы. К тому же, учитывая, что в продовольственной корзине советских людей традиционно основную долю составляли продукты животноводства и аграрной отрасли (хлеб, картофель, мясо и т.д.), решение продовольственной проблемы являлось одним из главных приоритетов внутренней политики советского государства. Теоретически решение этого вопроса могло быть в двух вариантах: во-первых, путем интенсификации всей экономики, что предполагало перевод ее на рыночные механизмы функционирования. Во-вторых – экстенсивный, предполагавший решение продовольственного голода за счет значительного увеличения площадей для засева зерновыми культурами. Для решения проблемы в краткосрочной перспективе наиболее приемлемым был второй вариант, кроме того, интенсивный путь развития экономики был достаточно долговременным, а значит результат от него виделся в перспективе. К тому же он и, это главное, противоречил фундаментальным принципам советской идеологии.

Поэтому не случайно приоритетной задачей, на решение которой были направлены силы государства в 1950-е годы стало освоение целинных и залежных земель в Казахстане, Сибири, Поволжье и Урале. Гигантская распашка целинных земель после февральско-мартовского Пленума ЦК КПСС 1954 г. (предполагалось под целину выделить более 40 млн гектаров земли) требовала мобилизации огромной массы трудовой силы. Советский опыт мобилизации сил страны в годы целинной кампании во многом интересен и многообразен. Он соединил в себе как достижения, так и неудачи советской системы.

Одним из интересных опытов социальной организации населения, в том числе молодежи и комсомольцев, является формирование студенческих и молодежных отрядов, которые в годы целинной кампании массово, добровольно-принудительно направлялись на освоение казахстанских земель. Целину предполагалось поднимать в короткие сроки в районах со средней плотностью населения, «следовательно основную массу населения туда необходимо было привлечь из других регионов СССР. Так возникли призыв партии «Все на освоение целины» и всенародный почин «Молодежь – на целину!» [1, с. 9].

В настоящей статье автор останавливается на некоторых эпизодах истории студенческих и молодежных бригад из Татарской АССР (Татарии в архивных документах. – авторы) в 1950-е гг., когда молодежное целинное движение начало набирать силу. Необходимо отметить, что в целом в историографии имеется опыт изучения истории студенческого и молодежного движения разных регионов Советского Союза. Этой теме посвящено большое количество работ. Тема целины неизменно привлекала внимание исследователей и до сих пор является предметом исследования ученых как России, так и Казахстана, поэтому не случайно издано большое количество сборников документов, монографий, разделов в книгах, статьи, мемуаров очевидцев и т.д. Вместе с тем применительно к посланцам из Татарстана можно констатировать, что ряд источников по исследуемой теме до настоящего времени не введен в научный оборот, а это значит, что имеются страницы истории, не ставшие предметом специального исследования ученых. Речь идет о материалах Объединенного архивного фонда-коллекции документов, выявленных в Центральном государственном архиве историко-политической документации Республики Татарстан (далее. – ЦГА ИПД РТ) и хранящихся в Государственном архиве города Нур-Султан.

В январе 2012 г. Государственным архивом города Астаны (ныне Нур-Султан. – *авторы*) была получена архивная объединенная коллекция документов Татарского обкома КПСС, обкома ВЛКСМ, Казанского горкома ВЛКСМ, Кировского, Ленинского райкомов ВЛКСМ г. Казани за 1940-1984 гг. из фондов ЦГА ИПД РТ о помощи Татарской автономной республики Казахской ССР (1940–1984 гг.).

В настоящий момент материалы фонда-коллекции ЦГА ИПД РТ хранятся в 430 фонде 19 описи, насчитывают 43 дела и составляют документальную основу статьи. Эти материалы условно можно разделить на несколько групп.

К первой группе относится большая часть документов, в которых содержатся сведения о переселении татарстанцев из малоземельных районов ТАССР в многоземельные районы Кустанайской области, Постановления бюро Татарского обкома КПСС и Совета Министров ТАССР об участии комсомольцев и молодежи из ТАССР в освоении целинных и залежных земель Казахстана, в уборке урожая в Павлодарской области в годы целины, строительстве инфраструктуры Целинного края, Карагандинского металлургического завода, о направлении оборудования и медикаментов в районную больницу Кустанайской области, бюллетени соревнования молодых трактористов и сеяльщиков, работающих на весеннем севе в Кокчетавской области. За скучными цифрами, мертвыми отчетами, статистическими сведениями, стоят живые люди, трудившиеся в интересах советского общества.

Вторую группу материалов составляют документы со списками студентов из ТАССР, приехавших на целину из высших учебных заведений города Казани. К примеру, в числе молодых людей, выехавших на целину в 1958 г., был студент 4 курса факультета механизации сельского хозяйства Казанского сельскохозяйственного института Минтимер Шарипович Шаймиев – первый Президент Республики Татарстан (1991–2010).

К отдельной группе документов можно отнести заявления молодежи из ТАССР, адресованные руководству местных комсомольских организаций, о желании поехать в районы освоения целинных и залежных земель в Казахстан. Следует отметить, что отдельную папку в этой группе составляют заявления девушек из Казани и районов ТАССР, в которых они просят направить их на постоянную работу в целинные земли по комсомольским путевкам.

Большую группу документов архивных материалов составляют отчеты, доклады, выступления вернувшихся на Родину целинников, в которых они подробно рассказывают о своей жизни на целине: успехах и просчетах, достижениях и наградах, о стойком желании вернуться на целину в следующем году.

В целом, архивные документы свидетельствуют о том, что несмотря на сложности, энтузиазм советского народа в эти годы был массовым. Изучение и введение в оборот этих источников дает возможность дополнить уже известные эпизоды, связанные с целинной кампанией в целом, и участии молодежи в сельскохозяйственных и строительных работах, в частности.

Массовое участие молодежи и студентов в сельскохозяйственных и строительных работах на территории Казахстана начинается с 1950-х гг. И это не случайно, так как молодежь, не обремененная семьями и детьми, с воодушевлением откликалась на призыв партии и комсомола. «Молодые рабочие, служащие, студенты бригадами и в одиночку, группами, курсами выражали желание поехать на уборку урожая. Желающих оказалось столько, что было невозможно удовлетворить просьбы всех. Буквально за несколько дней в комсомольские комитеты республики поступило свыше 10 тысяч заявлений» [12, л. 18].

Как отмечалось выше, советским руководством в 1954 г. берется курс на освоение целины. Целина была объявлена всенародной ударной комсомольской стройкой, что подразумевало ответственный подход к решению поставленных партией задач и качественное (количественное) завершение запланированных работ. Этот лозунг привел в движение огромную массу людей со всех союзных республик, в том числе на целину в соответствии с Постановлением бюро Татарского обкома КПСС и СМ ТАССР об исполнении постановления ЦК КПСС и СМ СССР от 19 июня 1956 г. «Об участии комсомольцев и молодежи в уборке урожая в районах освоения целинных и залежных земель» начали прибывать первые студенческие отряды из авиационного института, государственного университета, химико-технологического института, государственного мединститута, финансово-экономического института, сельскохозяйственного института города Казани.

За 1954–1960-е гг. по официальной статистике в Казахстан прибывает более 640 тыс. людей, из которых 350 тысяч составили юноши и девушки, приехавшие по комсомольским путевкам [1, с. 14]. Не осталась в стороне и молодежь из Татарской АССР. Так, в ответ на призыв партии – выехать на освоение целинных и залежных земель, в комсомольские комитеты республики было подано свыше 25 тысяч заявлений от комсомольцев и молодежи желающих выехать на освоение целинных и залежных земель [4, л. 2].

Среди них в 1956 г. по путевкам ЦК ВЛКСМ из ТАССР на целину прибыло 2900 студентов [5, л. 1]. Освоение целины начиналось в сложных условиях и в спешном порядке. «Чрезвычайный характер целинных мероприятий исключал всякую возможность не только подготовительного этапа в проведении реформ, данный крупномасштабный проект даже не был экономически проработан» [3, с. 191].

Из года в год росло число желающих поехать на целину. Для организованной отправки молодежи в целинные земли руководством республики организовываются студенческие целинные строительные отряды. С этой целью создавались комсомольско-молодежные поезда, в которых командному составу и политработникам вменялось в обязанность использовать время в пути для проведения отрядных собраний (на которых студенчество проходило инструктаж о правилах работы и поведения), для учебы штабов, разучивания песен, репетиции номеров художественной самодеятельности. Кроме этого, студенты и молодежь должны были во время следования до пункта назначения оформить свой вагон лозунгами, рапортами о своей работе, отрядными флагами, организовывать радиогазеты, на больших остановках устраивать танцы, пение песен и т.п. Всему личному составу необходимо было выходить на перрон на больших остановках на зарядку и разминку. Впереди их ждала «планета комсомольской славы – целина» [11, л. 6]. Таким образом, время в пути следования использовалось в первую очередь для трудового и политического воспитания будущих целинников.

Волюнтаристский подход при проведении данной кампании приводил к возникновению обыкновенных житейских трудностей: отсутствовало жилье, вода, транспорт и другие минимальные условия быта для прибывающих в малообжитый край «непуганой птицы». Вот как описывает свое первое впечатление от суровой действительности на целине комсомолец Р.Ф. Волков: «Прежде всего необходимо было устроить жилье. Молодые патриоты натянули палатки, установили вагончики. В ауле было несколько полуразвалившихся саманных домов, от некоторых остались лишь стены. Новоселы восстановили эти дома и приспособили их под жилье. На устройство быта и организацию бригад ушло около трех дней» [12, л. 15].

Прибывшие студенческие отряды не только собирали урожай, но и участвовали в подготовке технической базы для приема зерна. «Приняли участие в цементировании двух площадок под зерно, готовили складские помещения, восстановили электростанцию, ремонтировали технику и механизмы как транспортеры, сепараторы, сушилки, железнодорожные лебедки, автоподъемники, весы и автовесы, очищали железнодорожные пути. Молодежь также принимала активное участие в строительстве столовой, жилого дома, обнесении территории пункта загот зерно забором» [6, л. 1]. Нелегко приходилось тем, кто был занят на прополке: «К вечеру уставала спина, немели руки, но это не могло остановить молодость энтузиастов». Они не только выполняли, но и перевыполняли сменные задания. «Только в Урлютюбском совхозе студенты химико-технологическом институте, работавшие там в 1956 году, пропололи 2000 гектаров пшеницы, 1000 гектаров проса, 50 гектаров картофеля» [12, л. 19].

Одной из форм стимулирования комсомольцев и молодежи к труду стала организация соревновательных форм функционирования работы между бригадами с дальнейшим моральным поощрением. Как правило, передовые отряды назывались именем легендарного исторического героя, что накладывало груз ответственности и морального

стимулирования на весь коллектив. К примеру, «студенты историко-филологического факультета, работавшие в 1958 г. в Казанском совхозе, назвали свой отряд отрядом имени Мусы Джамиля. Высокую честь носить имя бессмертного героя татарского народа они оправдали замечательным трудом. Особенно отличалась бригада Минакбаевой, в которую входили девушки-студентки отделения татарского языка и литературы. Через их трудолюбивые руки прошли сотни и тысячи пудов целинного хлеба» [12, л. 24].

Нередки были случаи, когда комсомольско-молодежные бригады значительно перевыполняли поставленные перед ними планы. Так, «среди студентов Казанского госуниверситета Бодров, который работал бригадиром студентов 4 курса исторического факультета, бригада выполняли нормы от 280 до 300%, среди студентов университета Р. Гарифуллин, студент биофака 3 курса, Апокачева, работавшая копнильщицей, выполняла нормы на 200%. Хорошо работали студенты пом. комбайнера Акбанов – второго курса юридического факультета, выполнявшие нормы на 250–300 процентов, хорошо потрудились студенты-механизаторы Вилоров, Ильин, работавшие на одном агрегате, перевыполняли свои нормы втрое, которые не сходили с доски почета майского района. Среди студентов хорошо себя показали студенты Тетюшского сельхозтехникума и медицинского института, где пом. комбайнера работал Ягудин, выполнявший нормы на 200–250%, звено Сафиной – студентки мединститута выработало на току до 400% нормы» [8, л. 2].

В качестве мотивации к труду широко применялось моральное стимулирование молодежи. Это награждение почетными грамотами, вручение переходящих вымпелов, значками и т.д. Так, в 1956 г. «за высокие показатели в работе были представлены к награде всего 160 человек из них от Кировского района г. Казани были представлены к награждению значком ВЛКСМ – 4 человека [6, л. 2]. Почетными грамотами ЛКСМ Казахстана – 13 человек. Почетными грамотами ЦК ЛКСМ Казахстана – 3 человека. Похвальными листами Кагановического райкома комсомола – 15 человек» [6, л. 2]. Как отмечал в своем докладе «Об участии комсомольцев и молодежи в освоении целинных земель» секретарь Татарского обкома ВЛКСМ К.Я. Замальдинов на торжественном собрании областного комсомольского актива, посвященном 40-летию ВЛКСМ: «За три года (1956–1958 гг. – *авторы*) 11 тысяч студентов и молодежи из Татарстана участвовали в уборке урожая на целине, показав там образцы дисциплинированности и труда. Их работа отмечена заслуженными наградами. 1500 посланцев Татарии награждены правительственными медалями и значками ЦК ВЛКСМ «За освоение целинных земель» [9, л. 3].

Координацией деятельности молодежных и студенческих отрядов занимался штаб целинников Татарии. Архивные материалы не позволяют в полной мере охарактеризовать деятельность этого органа, но, скорее всего, эта структура не только координировала всю работу на целине, но и была наделена функциями по общественно-политическому воспитанию молодых целинников. Так, член штаба и руководитель прибывшей с целины колонны комсомольцев и молодежи Богатов, выступая 28 октября 1958 г. на собрании городского комсомольского актива города Казани, отметил, что «посланцы Татарии на целине выступили с инициативой, которая облетела весь Советский Союз – провести воскресник 31 августа студенты и рабочие решили, что все средства от этого воскресника должны пойти на строительство памятника В.И. Ленина в гор. Павлодаре, в дар населению Павлодарской области. Нужно сказать, что эту инициативу поддержали буквально все комсомольцы, которые находились на уборке урожая в павлодарской области и местные комсомольские организации. Посланцы Татарии свое слово сдержали и передали павлодарскому комитету комсомола свыше 100 тысяч рублей. Памятник В.И. Ленину в Павлодаре будет» [8, л. 3].

Работа на целине не ограничивалась только выращиванием «большого» хлеба. Наряду с этим необходимо было создавать для людей инфраструктуру: строить мосты и дороги, школы и больницы, проводить линии электропередач и др. К концу 1950-х гг. силами молодежи из ТАССР был возведен комплекс объектов на территории Павлодарской области. Так, в 1955 г. в совхозе «Казанский» «вырос поселок жилых домов, были построены 2 общежития, столовая, гараж, скотный двор и другие сооружения» [12, л. 15]. В Калкаманском пункте приема зерна силами казанских студентов были «изготовлены складские помещения, восстановлена электростанция, отремонтирована техника и механизмы для транспортеров, сепараторы, сушилки, железнодорожные лебедки, автоподъемники, весы и автовесы, очищены железнодорожные пути» [6, л. 2].

С каждым годом увеличивалось число девушек, привлеченных на целинные работы. На целину девушки, как и остальная молодежь, прибывали по общественному призыву. 23 марта 1959 г. отборочная комиссия Кукморского райкома ВЛКСМ ТАССР, руководствуясь распоряжением Совета Министров СССР от 14 февраля 1959 года постановлениями ЦК ВЛКСМ и татарского обкома ВЛКСМ отборочная комиссия при РК ВЛКСМ принимает решение об отборе и направлении девушек на постоянную работу в районы освоения целинных и залежных земель КазССР. Судя по архивным материалам, по комсомольским путевкам на целину были направлены только из Кукморского райкома ВЛКСМ 12 девушек. Руководителям предприятий и организаций предписывалось «в двухдневный срок дать полный расчет вышеуказанным товарищам, а также оказать помощь направляемым девушкам приобрести необходимую одежду, обувь и др. предметы первой необходимости» [10, л. 1]. Работа, в которой были задействованы девушки была разных направлений: их привлекали к строительным и монтажным работам, в сферу общепита, образования и т.д. Но больше всего, судя по документам, ценился труд непосредственно на посеве и уборке урожая: «Девушки, посланные комитетом комсомола, работая по разгрузке, сортировке, погрузке зерна и лаборантами выполняли по полторы-две нормы выработки ежедневно и хорошо справлялись со своими обязанностями. К работе относились прилежно и добросовестно и показывая себя активными товарищами в работе и жизни лагеря. Дисциплина была хорошая, девушки вели себя скромно, пользовались товарищеским уважением» [7, л. 1].

Конечно, далеко не всегда все было организовано должны образом, бывали случаи, когда уборка урожая или сдача объекта не завершалась в установленные сроки. Стоит подчеркнуть, что подобные случаи встречались крайне редко, так как «герои» не только подвергались общественному остракизму, но и становились персонажами «Молний», сатирических фельетонов в стенгазетах и т.д.

Несмотря на все трудности, связанные с новым для них делом, молодежь и студенчество Татарии, заряженное коммунистическими идеалами, приняло активное участие в освоении целинных земель. Их вклад несомненен. В целом, мобилизация молодежи на ударные стройки со временем привела к появлению специального института – целинного студенческого движения, которое прошло «большой путь от создания первых общественных объединений во время хозяйственных работ до общественного признания их на всесоюзном уровне» [2, с. 88].

Список использованной литературы:

1. *Жумасултанов Т.Ж. Целине – 60. Алматы; Новосибирск: [б. и.], 2013. 76.*
2. *Никифорова Э.А. К истории движения студенческих строительных отрядов Томской области в 1960-е гг. // Вестник Томского государственного университета. 2018. № 433. С. 87–89.*
3. *Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946-1970 гг. - Караганда: Гласир, 2012. - 365 с.*
4. *Государственный архив города Нур-Султан (ГА г. Нур-Султан). Ф. 430. Оп. 19. Д. 5.*
5. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 7.*
6. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 8.*
7. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 9.*
8. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 12.*
9. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 13.*
10. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 18.*
11. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 22.*
12. *ГА г. Нур-Султан. Ф. 430. Оп. 19. Д. 35.*

UDC 304.444
МРНТИ 03.20.91

M. Mussakhanova[1], Zh. Mussakhanova[2]

[1]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, museologist, ICOM member,
Professor at T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan
[2]Master of Science, lecturer at Almaty Technological University
Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF BOOK GRAPHICS IN KAZAKHSTAN AT THE CURRENT STAGE (ON THE EXAMPLE OF A CHILDREN'S BOOK)

Abstract

This article discusses the problems of book graphics using the example of a children's book. The methodological basis of the research has been the work of scientists on book graphics, illustrations for children's books, collections of scientific papers on various aspects of the problem under study, catalogs of exhibitions of book graphics, as well as the results of a sociological survey. Research hypothesis: if book graphics, being a synthetic form of art, has an educational and educational potential of influencing the formation of a personality in childhood, then this particular type of visual art is one of the most important educational tools, as well as the most widespread and accessible, which in turn leads to its greatest popularity in society.

Keywords: book, book graphics, illustration, artists-illustrators, publishing house

М.З. Мусаханова[1], Ж.М. Мусаханова[2]

[1]т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ICOM мүшесі,
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан
[2]ғылым магистрі, Алматы Технология Университетінің оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН КІТАП ГРАФИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ДАМУЫ (БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН КІТАП НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Бұл мақалада балаларға арналған кітап негізін ала отырып, кітап графикасының мәселелері талқыланады. Зерттеудің әдіснамалық негізі: ғалымдардың кітап графикасы бойынша еңбектері, балаларға арналған кітаптардың

иллюстрациялары, зерттеліп отырған мәселенің әр түрлі аспектілері туралы ғылыми еңбектердің жинақтары, кітап графикасы көрмелерінің каталогтары, сондай-ақ социологиялық зерттеу нәтижелері болды. Зерттеу гипотезасы: егер кітап графикасы синтетикалық өнер түрі бола тұрып, бала жасынан тұлға қалыптастырудағы білім беру мен тәрбиелік әлеуметтілікті камтитын болса, онда бейнелеу өнерінің бұл түрі тәрбие берудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Сондай-ақ қоғамдағы өз кезегіндегі жарқын әрі кең таралған қол жетімділігімен маңызды.

Түйінді сөздер: кітап, кітап графикасы, иллюстрация, суретші-иллюстраторлар, баспалар

М.З. Мусаханова[1], Ж.М. Мусаханова[2]

[1]к.и.н., доцент, музеевед, член ИКОМ, профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова, г. Алматы, Казахстан
[2] магистр науки, преподаватель Алматинского Технологического Университета, г. Алматы, Казахстан

РАЗВИТИе КНИЖНОЙ ГРАФИКИ КАЗАХСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ (на примере детской книги)

Аннотация

В данной статье рассмотрены проблемы книжной графики на примере детской книги. Методологическую основу исследования составили труды ученых по книжной графике, иллюстрации детских книг, сборники научных трудов по различным аспектам исследуемой проблемы, каталоги выставок книжной графики, а также результаты социологического опроса. Гипотеза исследования: если книжная графика, являясь синтетическим видом искусства, обладает воспитательным и просветительским потенциалом воздействия на формирование личности в детском возрасте, то именно этот вид изобразительного искусства является одним из самых важных инструментов воспитания, а также самым массовым и доступным, что в свою очередь приводит к его наибольшей популярности в обществе.

Ключевые слова: книга, книжная графика, иллюстрация, художники-иллюстраторы, издательство

In modern conditions, when the search for a way out of the country's economic and cultural crisis is being carried out, the number of professional graphic artists is growing, which, along with the authors of books, take an important part in the creation of children's literature. It should be noted that in recent years, Kazakhstan's publishing houses have produced a sufficient number of books. This process is accompanied by the growth of interest in the history of the book, both by specialists in book and art, and by the wider readership. At the same time, there is an acute lack of educational literature and teaching aids for future illustrators. The relevance of the topic of this study is due to the need to study the contribution of contemporary artists-illustrators of Kazakhstan to the development of children's books, as well as the lack of scientific research in this area. The object of the research is the book graphics of Kazakhstan at the present stage, the subject of the research is the illustrations of children's books.

Book illustration is the most popular and accessible form of art. The reader is looking for a well-illustrated book with a certain artistic value [1, p. 5]. The art of book illustration does not stop in its development, “in the design of a modern book, the range of tasks and ways of further development of the art of book illustration and artistic and polygraphic design of a book are more and more clearly defined” [2, p. 7].

Currently, books are designed using computer-aided design, hand-drawn illustrations, photo collages, stills from animated series, and other methods. However, readers prefer books with lively illustrations by artists. However, the profession of an illustrator in Kazakhstan is often associated with many problems. Thus, according to the organizers of the Kazakhstan book graphics competition: “book illustrators are authors who are usually deprived of attention,” while officials confidently assert that “our publishing houses are competitive” [3]. Nevertheless, there are currently several actively working illustrators in Kazakhstan: Antonina Shipulina, Marat Kumekov, Tatyana Myasnikova, Assol Sas, Dina Buksikova, Katerina Ragozina (ENZO), Madibek Musabekov, Elena Klepikova (Elena Aila), Yulia Romanova.

Marat Kumekov is a hereditary artist, began his career in advertising production house, drew storyboards, including for Moscow and Kiev, in parallel illustrated books, being in the staff of the magazine "Shusha". Often draws comics, mainly for corporate events, as a gift for children, etc.

According to Marat: “In Kazakhstan, publishing houses are scarce, with a local mentality -“draw everything quickly!”, everyone wants it in the shortest possible time, beautifully, but for a penny. I try not to work with Kazakhstan in terms of illustration. It is more convenient to work outside the home - there both give more time and pay better. The same alterations are paid for, plus it is taken into account if you work on Saturday-Sunday and at night. And here they pay 5 thousand tenge and require 10 rework. We have a big problem that there are no specific people who take these orders and decisions. As a rule, our customers don't have a clear picture in their heads".

In order to minimize the number of alterations, Marat tries to immediately find out from the author of the manuscript how he sees the final result. "What I draw from myself, they will not understand, so I work aiming to do everything according to their requirements". Marat believes that the illustration market in Kazakhstan is not developing in any way, “the problem is that the customer wants to get a good illustration in three days, and there you will not open up creatively. All this is like a

conveyor belt. I asked employers from Moscow and Kiev why they order from me, after all, no matter what artist you take, they paint us a hundred times better. They also have schools there: Surikov, Repin, that is, they are professionals, but I think that they are also lazy. They don't want to work at night, a week is not enough for them, for us it is normal. And we are cheaper and more patient" [4]. Marat is a modern, versatile Kazakhstani artist. Born and raised in Almaty, he absorbed the national culture that manifests itself in his work. For seven years Marat worked in cinematography, then returned to the fine arts. As an illustrator he works in CG computer graphics. He has illustrated over a dozen books, but prefers to work in the comic book genre. On the centerfold of a comic strip (Pic. 1) about a greedy aristocrat whose plot is based on stupid impatience and unbridled greed, human vices are ridiculed. The artist, for his part, endows the main character with catchy external data. By the pear-like, loose shape of the body, by the pampered fingers as thick as sausages, by the regrown, impressive double chin, the viewer understands the spoiled, sleek nature, suffering from gluttony. Small eyes with a stupid look, a face unencumbered by deep thoughts are signs that testify to pettiness and frailty, albeit a seemingly "big" person. The huge heap of gifts, which the hero, so childishly naive and impatient, is so eagerly dismantling with such pleasure, is the beginning of a story - a story in which a person did not have the wisdom and patience to wait until the end of the preparation of his festive treat. Yielding to temptation, he, like the last thief, making incredible efforts, makes a hole in the ceiling of the kitchen of his own castle, hoping to quickly snatch a piece of delicacy. And, subsequently, with a shameful crash, he fell right into his own festive treat, ruining such a laborious work of cooks, his costume and his own celebration. The entire narration fits in one single spread in ten plot compositional windows. The artist effortlessly arranges multi-format windows, capaciously placing them in a given format. From some of these windows, the compositional elements go beyond the frame, which gives a certain liveliness. Here is a chef, with knowledge of the matter, from the heart kneads the dough so that it simply sprinkles on the sides, flying out of the frames indicated for this drawing. And in another picture, he, the cook, climbed the stepladder to decorate the top tier of the cake. And his position is so narrow, squeezed and cramped that a hand hanging at the elbow, which goes beyond the boundaries defined for this composition, once again emphasizes his uncomfortable position. In the penultimate picture, the edges of the stairs, along which the main character climbs, seem to shoot upward, crossing the window line. Thus, the hurried movement of the climber is indicated, which is also emphasized by the light stripes in the background, falling parallel to the stairs from top to bottom. And here is the culmination: a ruined multi-tiered cake, in the sticky cream of which a loser hero is stuck, frozen in an awkward position .... At the same time, the cake scattered in pieces to the sides, violating the strict boundaries of the composite window. The comic is not accompanied by text, any inscriptions at all. He is not needed here. The drawings themselves are understandable without words - the illustrations are so capacious and precisely selected by the artist. Even without the name of the story, its essence is clear to the common man in the street, the proverb suggests itself: "hurry up - make people laugh." The color palette is juicy, bright, the most sweet with a predominance of warm sunny colors. The comic turned out to be bright, lively, not devoid of humor and sarcasm, just exactly what is needed when creating this kind of work. Of course, Marat is a very gifted artist. His technique of work is presented in the best traditions of modern graphic art and withstands even the highest criticism.

The author of the first comic book in the history of Kazakhstan is Madibek Musabekov (Ermek Batyr. Legend of Forgotten Times, Part 1. Almaty: SALBEN, 2013; Ermek Batyr. Prayers of Damned Souls. Part 2. Almaty: SALBEN, 2016; to be continued). On the Internet, this "pseudo-historical tale" made a great impression and gained its fans [5]. Madibek Musabekov has his loyal fans. Madibek said the following about his work: "I compose the plots when I walk or ride the bus. Ideas always come in different ways. Sometimes I come up with a beautiful image and then build a whole story around it. Sometimes I ask an interesting question, and then I try to answer it and that's how stories appear. I have embodied many of these ideas in my graphic novel "Ermek Batyr". When creating character images, I usually work on associations. An evil character is a thin and pale old man or a cheerful, brave girl - this is a girl with big eyes and fluffy hair. Then I add small details from myself" [6]. Madibek can tell a lot about the published children's literature. To the question "what are the features of book graphics and its significance in the artistic education of children?" answers confidently, with the intonation of an experienced master: "I think that in book illustrations for children it is important to combine not only educational character, but also that these images are interesting and original. If the picture is not interesting to children, then it will not have any influence. Many do not attach any importance to this, therefore, most often in children's books there are very insipid and polished drawings". Madibek knows firsthand about the difficulties with publishing in Kazakhstan. When publishing his author's comic book, he himself faced a big problem. As a result, books are printed in St. Petersburg and sold as imported in their native Kazakhstan. Madibek himself comments on it this way: "One of the main problems is the lack of financial support. Well, the format of comics itself in Kazakhstan is not so popular to develop it as a business project. But I believe there is potential in it. The second problem is competition with foreign works. Most of Kazakhstanis are skeptical about domestic works and prefer foreign ones. It's hard to fight this stereotype". But the talented guy looks to the future with optimism and sincerely believes in the success of Kazakhstani book publishing. The entire completeness of his work as an artist and as an author reflects a large, by Kazakhstani standards, project - a heroic fantasy, a national epic of the battle genre "Ermek Batyr. The Legend of Forgotten Times. Ermek Batyr is a legendary warrior who lived in the Great Steppe in a distant era (Pic. 2). "He left home in search of himself and promised his father that he would return. Ten years have passed, and now an accomplished batyr is looking for a way home. On the way, he finds himself in various situations and goes through dangerous adventures that continue to shape him as a person. In the background of the comic, real historical events are constantly taking place, but the characters themselves and their stories were invented by me", says Madibek [5]. Continuing the story of Yermek Batyr, Madibek depicts Genghis Khan's army in the form of the soldiers of Death, referring to Hollywood stereotypes (Pic. 3). The warriors are like sinister dried up mummies. In the empty sockets of dried skulls, pupils glow with

ominous lights. Jaws parted in a predatory smile. All as one are dressed in the same armor. Genghis Khan himself rises above the crowd of warriors, as if floating in the air. The flesh on his face has also dried up, and a devilish fire burns in the empty eye sockets. With his hands rotting to the bone, he traces the gesture of Domination in the air. He differs from the rest of the warriors - he has different, more privileged armor and helmet, the color of his clothes is slightly brighter than the others. Behind Genghis Khan's shoulders, long hair, black as a raven's wing, is developing in the wind of "change". And behind all this devilish horde, Shanyrak is overturned as a symbol of a barbarian invasion, the overthrow of the measured way of life, the trampling of everything sacred to the people. The composition itself is built from an unusual perspective. As if the camera was overturned under the onslaught of a foolish soldier crowd and captured the frame under shifted focus. Wild dynamics and tightness can be seen from the image. A chilling horror runs cold down my spine. The emotional range of the illustration is off scale. The work is done entirely in shades of gray, as if the world had lost all colors and faded into lifelessness. Sadness and horror filled the format. A bleak palette promises gray melancholy. Madibek really hopes that someday a film will be shot based on his comics. He even imagines the details of each scene. In the future, Madibek is going to create comics on other topics, but national motives will invariably be present in his works: “It is very important for me that my comics have meaning. Whatever I do in the future, all my works will be about Kazakhs and for Kazakhstanis".

Elena Klepikova (Elena Aila) graduated from the special department of the history faculty of the Kazakh State University, literary courses of the Musaget Foundation. Lecturer and presenter of the children's literature and prose seminar at the Open Literary School in Almaty. Published in literary magazines and collections of Kazakhstan, Russia, Germany: "Friendship of Peoples", "Literary Study", "Apollinary", "Prostor", "Niva", "Tamyr", "Literary Alma-Ata", "Life is Beautiful", "Yellow Caterpillar", "Puripu", as well as online publications. Laureate of the National Literary Prize "Golden Pen of Russia" and the Kazakhstan Literary Prize "Altyn Kalam-2011"; laureate of international literary competitions held in Germany and Russia; winner of the first All-Russian competition of writers writing for children "Yellow caterpillar: flights in dreams and in reality". Stories and fairy tales were translated into German and English. The author of three books (Pic. 4). Compiler and participant of collections: "Solyanka is a team or a cookbook of a writer" (Almaty: Tarikh tagylymy, 2009), "To the East of Greenwich: a trip as a gift" (Almaty: Securities, 2011), "Duplet" (Almaty: Literary house Alma -Ata, 2011), "Fairy Tales for Adults" (Almaty: Literary House Alma-Ata, 2013). Elena Klepikova says the following about the predicament in children's literature: “Everything is relative. There is a classics tested by time and generations of children and adults - they will be read and read it. As for the new literature, the choice of books for children is huge. How to choose - open the book, read it, see if the book corresponds to your ideas about good and bad, whether the characters are interesting and the situations in which they find themselves, and buy. Another question is where among this abundance in our Kazakhstani bookstores are Kazakhstani authors. I would not like to get off with general phrases "about establishing contacts, consumer needs" and other things in the same spirit. But there is a chain: writer-publisher-reader. When one link falls out, then that very difficult situation is created” [7].

Yulia Romanova graduated from art school No. 1 in Pavlodar (2001-2005), bachelor's degree (2010) and master's degree (2017) from the Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, specializing in easel graphics. She successfully defended her master's thesis on the topic "Book graphics of Independent Kazakhstan (on the example of a children's book)", in which she raised acute problems in the development of book graphics and offered a number of recommendations for their solution. She worked as a teacher at the Art Nouveau International School of Design, in the Art Craft and Cipollino children's centers. Romanova Y. is the head of the specialized course of academic painting at the children's center "Chipollino" and a freelance artist-designer at the corporation "Atamura" (Pic. 5, 6).

Today, almost all contemporary illustrators collaborate with foreign publishing houses, and in the domestic market, despite their creative potential, they are still unclaimed. Those small orders that fall out to them on the occasion are not the main income, but rather are classified as "hobby for the soul." In Kazakhstan, in order to survive, artists have to engage in other activities, be it pedagogy, design, or decoration services. The artist cannot afford to completely devote himself to his beloved work, which, of course, has a very bad effect on the cultural, spiritual and educational life of the republic. But, even despite this, the Kazakh artist is ready to create free of charge. Mercantile profit and ambition are alien to the artist's wide, boundless soul. Young illustrators are ready to work for the sake of children's smiles and give their creativity for the love of their native land. They represent a true example of national patriotism. The artist sees with his sincere heart much further than the guiding materialist with a rational gaze. The land of Kazakhstan is rich in talented people - artists, filled with faith in the bright future of their Motherland. These are the altruists of our time, who, unfortunately, do not fit into the art market. Illustrative artists who are directly dependent on the publishing industry are neglected.

The state and traditions of illustrating children's art books from the standpoint of the book art of modern times have not yet become the subject of serious study. Until now, the research has been fragmentary, despite its extreme importance both for the book industry and for the pedagogy of children's reading. It is the complexity of the research subject that determines the weak development of the methodological base in the context of such object-object and object-object relations as "literature - illustration", "book publication - illustration", "pedagogy and psychology of children's reading - illustration". A researcher here must have the knowledge of an art critic, a book expert, and a child reading supervisor. At the same time, it is obvious that the state of the illustrated children's art book urgently requires an appeal to high examples of book art, and, consequently, to traditions. Practice shows the relevance of such studies, since even in the era of subtle information technologies, a children's art illustrated book remains an indicator of the cultural potential of the school family, society as a whole.

The theory of children's book illustration is still relatively young as one of the independent disciplines in the general system of art theory. Therefore, its researchers are faced with a whole complex of unsolved problems. In our opinion, the most

important are the following scientific tasks: first, the determination of the real status of an illustrated art book in the new information era on the basis of a theoretical and methodological analysis of the object, purpose, patterns of functioning; secondly, generalization and systematization of the views of illustrators on the phenomenon of book drawing for children, since theoretical studies of artistic creativity are impossible without a concrete, descriptive basis with a pronounced absolutization of practical experience; thirdly, comprehension of the roles of an illustrated art book as a complex of arts in the formation of a child's consciousness as a whole as a talented reader - listener - viewer.

"One of the most remarkable trends in contemporary cultural life is the mutual interest of the artist and the viewer. Frequent openings are attracting an ever wider audience. This is seen as a long-awaited turn of post-industrial consciousness towards spiritual values and new humanistic knowledge - the way that society entered the culture of the III millennium. So, in modern contemporary culture, both the background of polemic repulsion and the stimulus to creativity. Postmodernism of the modern era reveals contrasts with the goal of the cultural and historical perspective: "destroying old myths, but not culture, we are embedded in world history" [8, p.51].

References

1. Babayeva E.A. Sovetskaya knizhnaya grafika. – Kiyev: Mistetstvo, 1967. – 166 s.

2. Demosfenova G.L., Kantor T.V. Iskusstvo knigi 1970-1971. Vypusk 9. – M.: Kniga, 1979. – 201 s.

3. Baysenbayeva A. Graficheskaya bor'ba za pervenstvo // Elektronnyy resurs: http://www.np.kz (data obrashcheniya 11.09.2020).

4. Elektronnyy resurs: https://moikrug.ru/tmyasnikova2 // data obrashcheniya 14.09.2020).

5. Interv'yu M. Musabekova dlya pervogo v Kazakhstane sayta fotoreportazhey VOX POPULI // Elektronnyy resurs: http:// www.voxpopuli.kz. // (data obrashcheniya 7.02.2017).

6. Romanova YU.P. Interv'yu s khudozhnikami-illyustratorami.

7. Yelena Klepikova. Planov – gromad'yo. Byli by sily i vremya. 16.06.2016. // Elektronnyy resurs: http://old.adebiportal.kz/elena-klepikova-planov-gromadye-byli-by-sily-i-vremya.page?lang=ru (data obrashcheniya 03.03.2020).

8. Elektronnyy resurs: www.bl-school.com // (data obrashcheniya 17.01.2020).

Picture 1. Marat Kumekov. Comic. CG graphics Picture 2. Madibek Musabekov. Ermek Batyr. CG graphics

Picture 3. Madibek Musabekov. Army of Genghis Khan. CG graphics

Picture 4. Elena Klepikova. "The Secret of the Blue Web" and "Pan Tyrts and Murzik"

Picture 5. Julia Romanova. The Little Humpbacked Horse.
Mixed media on paper Blizzard. 2016. Picture 6. Julia Romanova. Madam Water.
Color on paper, 2010

ӘОЖ 730.11
МРНТИ 03.01.20

А.С. Сагатова [1]

[1]*фс.ғ.к., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,*
Қарағанды қ., Қазақстан

ЕРЛІК ПЕН ҚАҺАРМАНДЫҚТЫҢ ҮЛГІСІ БОЛҒАН ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ

Аңдатпа

Тәуелсіз еліміз қазіргі таңда өзіндік даму жолында ұлттық төл тарихымыздың танымдық негіздеріне, тамырларына ден қоюда. Ұлы мақсаттардың орындалуына арқау болған ұмтылыстардың бастауы - елдің, туған жердің тарихын зерделеумен байлаысты өз мән-мазмұын ашады. Автор өз мақаласында өткен тарихымыды саралай отырып, сол тарихи ұлы жетістіктерге себепші болған, жарқын із қалдырған ұлы тұлғаларымыздың еңбегі мен қызметіне жүгіне отырып, олардың дүниетанымдық көзқарастарының рөлін бағамдауға назар аударады. Бұл еліміздің біртұтастығы жолында рух пен намыстың жаршылары болған, ерлік пен қаһармандықтың үлгісі болған қазақ батырларының өзіндік болмысын – дала тағылымы ретінде зерделеуге негіз салған.

Кілт сөздері: Қазақ хандығы, ұлттық намыс, халық батырлары, өзара сыйластық, қаһармандық әрекеттер, өнерпаздық құдірет, табиғи дарын, ел ағасы

A.S. Sagatova[1]

[1] *Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University,*
Karaganda, Kazakhstan

KAZAKH BATYRY BECOMING AN EXAMPLE OF COURAGE AND HEROISM

Abstract

Today our independent country is following the path of self-development, paying attention to the cognitive foundations and roots of our national history. The beginning of the striving for the realization of great goals - reveals its essence in

connection with the study of the history of the country, native land. Having analyzed the past history, the author in his article, referring to the merit and activities of great personalities who have left a bright mark and contributed to great historical achievements, focuses on the role of their worldview. This marked the beginning of the study of the personality of Kazakh batyrs, who were messengers of spirit and honor on the way to the unity of our country, an example of courage and heroism - an example of the steppe.

Keyword: Kazakh Khanate, national honor, folk heroes, mutual respect, heroic deeds, mighty power of skill, natural talent, elder

А.С. Сагатова[1]

[1]*к.фс.н., старший преподаватель, Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, Казахстан*

КАЗАХСКИЕ БАТЫРЫ, СТАВШИЕ ПРИМЕРОМ МУЖЕСТВА И ГЕРОИЗМА

Аннотация

Сегодня наша независимая страна идет по пути саморазвития, уделяя внимание познавательным основам и корням нашей национальной истории. Начало стремления к реализации великих целей - раскрывает его суть в связи с изучением истории страны, родного края. Автор в своей статье проанализировав прошлую историю, обращаясь к заслуге и деятельности великих личностей, оставивших яркий след, способствовавших великим историческим достижениям, акцентирует внимание роли их мировоззренческих взглядов. Это положило начало изучению личности казахских батыров, которые были вестниками духа и чести на пути к единству нашей страны, примером мужества и героизма – примером степи.

Ключевые слова: Казахское ханство, национальная честь, народные герои, взаимоуважение, героические поступки, могучая сила мастерства, природное дарование, старейшина

Қазақ хандығы ерте дүниеден бері қарайғы даму тарихында өзіне дейінгі билік жүйелерінің басты құндылықтары мен өзіндік ерекшеліктерін ұстанған. Жалпы Қазақ хандығының басқару жүйесінде «Хан кеңесі» өзіндік рөл атқарған. Мұнда әрқашанда мемлекет үшін маңызды ішкі және сыртқы саясат мәселелері талқыланып, өз шешімдерін тауып отырған. «Хан кеңесі» құрамында хан бастатқан елдің ең таңдаулы қайраткерлері мүше болған. Солардың қатарында қазақ батырлары да болған. Хандық билік пен қаһармандық, ақыл мен күштің тетігі - батырлар мен билер билігіне ұштасты. Осылайша ел мен жердің тарихы және тағдыры басты мәселеге айналып, оларға табыс етілді. Бұл халқымыздың рухын жігерлендіріп, ұлттық намысты асқақтатқан уақыт болатын.

Рухани күш, ішкі қуат, батылдық, әрі жігерленудің негізі бұл - рух. Тіпті, шыншылдық, өткірлік, туралық қасиеттерімен де астасып жататындығын көруге болады. Оның бер жағында адамның жан дүниесі, ділі, ақыл-парасатының көрінісі, рухани дүниеліктер де осы арнада өз көрінісін береді. Сонымен бірге, күш-қуат, қажыр, жігер де рухтан бастау алады. Демек, рух ұғымның мән-мазмұны сан қырлы. Рухты адам ешқашанда өмірдің қиыншылықтарынан тайсалмайды, елінің, туған жерінің болашағы жолында аянбай еңбек етеді.

Осы рухтың негізінде адам баласының жан дүниесі және Отанының, отбасының, ұлтының, қоршаған орта мен қоғамының мәнін сезінуімен оянып, болашақтағы оның амандығы мен бүтіндігі үшін күресінен көрініс табатын ар-ождан үні ретінде «сәулесін шашқан» бұл – намыс ұғымы. Бұл рух пен намыстың бастау алатын көзі - көне бабалар дүниесі екендігі хақ. Ел тағдырын өз тағдырынан биік қойған, ұлтының тұтастығын, жерінің бірлік-ынтымағын мұрат еткен қазақ батырлары қазақ тарихында үлкен құрметке ие. Қазақ ұлтының бағына, тағдырына орай тарихтың қиын-қыстау кезеңдерінде жаужүрек, батыр ұлдары мен қыздарын Құдіреттің жазуы, жазмышымен жаратса керекті. Отан тарихының әлеуметтік жағдайдан бастап күрделі саяси күрестердің бас-қасында болған, араласқан, сонымен бірге, осы тарихи оқиғаларды басқарған, ұйытқысы болған, әрі асқан ерлік, қаһармандық көрсеткен ер-азаматтар – халық батырлары атанған.

Қарақұрым съезіндегі пікірлері бір жерден шықпаған қатысушыларды Жоңғар хандығына қарсы бірігіп тойтарыс беруді көздеген бір көзқарас төңірегінде топтастыра білген шешен Бөгенбай батырдың сөзі болатын. Осылайша батыр жауынгерлік рухты бір асқақтатқан еді. Халқын туған жерін қорғауға көтерген хас батырлар оның қасынан табылды.

Жауға тойтарыс беруді ұйымдастыруда, сол үшін түрлі аймақтарды біріктіру қажеттілігінде, «ащы шындықпен санасуға мәжбүр» болған жағдайларда, жалпы келісімділікке ұмтылыс халықтың батырларға деген сеніміне күш артқан еді. Халықтың қырылып-жойылуына жол бермеу үшін халықтың өзін-өзі құтқаруында азаттық үшін күрестің басында тұрған қазақ жасақтарын ұйымдастырған, есімдері дүйім жұртқа танымал болған көптеген батырлар шыққан болатын. Олар қазақ халқының болашаққа сенімін, жауынгерлерінің рухын бір жықпай өткен тұлғалар болды. Батырлар өз күштерін біріктіріп, тізе қосып іс-қимыл жасады. Әр қайсысының рөлі мен іс-қимылдарының маңызы, қиын сәттердің өзінде ұйымдастырушылық қабілеттері айқын көрінісін танытып отырған. Бұл жердегі ең маңызды да күрделі мәселелердің бірі әр шайқаста жасақ, әскер қатарын, қазақ қолын жинау болған. Жерінің әр бұрышын азат ету жолында қазақ әскерлері осы хас батырларының сардарлығы, ақылман қолбасшылығының арқасында қаһармандық жанқиярлық ерліктер көрсеткендігі тарихта аян. «Көп тілеуі – көл» демекші халқының

тілек-үмітін, арман-мақсатын ақтауда жарқын табыстарға жетіп отырған. Әрине, бұл жерде басымдылық танытқан нәрсе жауынгерлер біреудің жерін емес, басқыншылардан өзінің кезінде ата-бабаларынан, данышпан Асан қайғыдан мұра болған «Жерұйығын», яғни құтты мекен, бақ мекені, ырысты мекен, бай мекені, жұмақ өлке, жер жәннәті, жәннәт бағы – туған жерін қорғады. Сондықтан да туған жердің әр нүктесін, тас-тауын, ну-орманын, жазық даласын қолайлы, тиімді, шебер пайдалана білді, белгілі бір жетістікке жету үшін әскери тактиканы, соғыс маневрлерін жетік қолданған. Бұл жағдайда батырлар бастаған қазақ жасақтарының батыл әскери қимылдарына үлкен табыстарға қол жеткізуге мүмкіндіктер берді. Қазіргі Қазақстан жеріндегі көп атаулар осы қанды шайқастардың ескерткіші ретінде атаулары пайда болған болатын: Қалмаққырған, Аңырақай, Қалмақ (арық атауы).

1726 жылдың күзінде өткізілген Ордабасындағы съезде белсенді жүргізілген кең ауқымды саясаттың нәтижесінде мұнда күн тәртібінде көтерілген басты мәселе – басқыншы жауға бүкілхалықтық тойтарыс беруді ұйымдастыру болды. Міне, осында қабылданған шешімдерге қол жеткізуде барлық жүздер өкілдерінің ауызбірлігінің бір жерден шығуы - Отан соғысындағы күрт бетбұрыстардың алғашқы нышаны болған дейді зерттеушілер. Бұл ел бірлігінің негізінде халықтың жауынгерлік рухын тағы бір көтеріп тастаған ұлы оқиға болып тарих бетінде қалған еді. Қазақ жасақтарының жеңіске деген құлшыныстарын, ерік-жігерін шыңдай түсті. Осы ұймшылдықтың, ынтымақшыл, ауызбірліктің арқасында жасақты ұрысқа бастауда, жасақтарды қаруландыруда жергілікті қолөнері бар халықтың қолдауымен «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» аянбай қажырлылық таныта білген. Шайқастарда батырлардың намысы ерлік, қайсарлық, өздерінің жеңісіне деген мызғымас сеніміне ұштасқан боладын.

1730 жылғы тарихта «Аңырақай» деген атпен қалған шайқаста тарихи дереккөздеріне сүйенер болсақ, жоңғарлар жағынан ортаға талантты әскербасы, қоян-қолтық ұрыстың асқан шебері жауынгері Шарыш шықса, қазақтар жағынан сол кезде жиырма жастағы Абылай хан шыққан. Осы шайқаста Абылай хан батылдығы мен ерлігінің арқасында көпшіліктің қошеметіне бөленіп, беделге, абырой-атаққа ие болған. Қазақ батырлары мен жауынгер халқының ерлігі мен жеке басының қажыр-қайраты қазақ батырлар эпосындағы соғыс қимылдарының көріністері іспеттес мән-мазмұнда көптеген шығармаларда өз бейнесін тапқан. Сонымен бірге, осы жылдардағы басты оқиғалардың куәгерлері болған Бұқар жырау, Үмбетей жырау, Тәтіқара жыраулардың орны мен рөлі зорынан болған. Олар тек жыраулар ғана емес, жауынгерлермен бірге сап түзеп, шайқастарға қатысқан, әрі жауынгерлерге рух берген, олардың жаужүрек ерліктерін, қайсарлықтарын жырға қосып, көпшілікке паш еткен, кейінгі ұрпақтарына жеткізе білген, сонымен бірге, жыраулар бір мезетте осы дәуір тарихы кезеңінің дерекөздерін қалыптастырушылар. Мықты жырауларымыздың шығармашылық туындыларының арқасында батыр бабаларымыздың Отан үшін, туған жері үшін ұлы жорықтарда күрескен, жанын салған, білегінің күшімен, найзасының ұшымен қорғай жүріп ұрпақтарына аманаттап қалдырған бейбіт те бай-қуатты қазіргі кең байтақ өлкеміз, жеріміз куә. Сондай жырау мен батыр арасындағы ақылшы аға мен батыр інінің өзара сыйластығы қатынасын танымал жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділерінен» көреміз: «Төбе басында отырған Бөгенбайдың есіне енді Бұқар жырау айтқан бір әңгіме оралды. «Осы біздің Бұқар шынында әулие ғой!» деп ойлады ішінен. Ол сонау «Ақтабан шұбырынды» кезінің өзінде-ақ: «Біз жоңғарларды түбінде жеңеміз» деп еді. Сол айтқаны дәл келді. Шұно-Дабо өлген ұрыс шынында да, Жоңғар басқыншыларының қазақ қолдарынан мықтап тойтарыс алуының басы еді. Тәуке ханды өз көзімен көрген Бұқар жырау бірде жорықтан келе жатып, бұған:

- Есіңде болсын, құртамын деп қылышын сүйретіп келген жау, әрқашан да өзіне сол жерден ажал табады. Халқы қоштамаған әділетсіз соғыс, түбі, Жоңғар қонтайшысының күйреуімен бітуге тиіс.

- Сыбан Раптанның бұл шабуылын халқы қолдамай отыр ма?

- Қолдаса, соғыстан олжа табам деп, бала-шағасын шұбыртып, бар жоңғар осы маңға көшпес пе еді?.. Қазақ жеріне қонтайшыларының дүмпуімен тек әскері ғана келді... Бірақ басқыншы әскер, қанша айбарлы болғанменен, жат жерде ұзақ орнығып отыра алмайды. Халқы жақтамаған соғыс қашан да шапқыншылардың күйреуімен біткен. Бұл - тарих қағидасы. Әттең не керек, ел басқарушы күштілер сол тарихи сабақты естерінен шығарып алады.

...Ер азбай, ел азса - айдын көлдің суалғаны. Ел азбай, ер азса - зор бәйтеректің құлағаны, - деп бастады Бұқар жырау қазақ елінің ұлы шежіресінің бір тармағын. - Бәйтерегің құласа — ағаш орнына ағаш өседі. Айдын көлің суалса немен толар есесі? Ер бұзылса да ел бұзылмасын. Бұзылғанды түзетеді. Түзелмесін жер етеді». Бұқар жыраудың тағы сондай бір ақылманды ой-тұжырымы: «Жалғанда өкініштен ауыр қасірет бар ма екен? Күшің жетпей, жаудан жеңілсең, — бұл өлім. Күшің жете тұрып жауыңды босатып жіберсең - бұл жомарттық. Ал артынан сол жауыңнан қастық көрсең - бұл өкініш. Өлімнен де ауыр өкініш!» [1, 103-104 бб.]. Сонда ойшыл өлім мен өкініш ұғымдарының арақатынасын салмақтай отырып, адамның өміріндегі ең ауыры өкініш екеніне баса назар салады. Өлім ол өмірдің үзілгені аяқталғаны, тіршіліктің аяқталғаны, сондықтан да одан кейін не болса да ешқандай қатысы болмайды, ал өкініш ой-түйсігі бар адамзат баласы үшін қайталанбас құбылыс. Соған қарағанда кез келген жағдайда бастаған ісіннің, әрекетіннің белгілі бір сәтсіздікке байланысты орны толмас соңы өкінішке ұласпас үшін жүз қайтара ойланып жасаған абзал дегенге сайса керек.

Қазақ көшпелі өмірді басынан кешіріп, шетсіз де шексіз ұлан-байтақ даласын жаудан қорғап, кейінгі ұрпағына аманат ету жолында аянбай жандарын берген, ақырғы қандары қалғанша шайқасқан, ержүректілік, батырлық, қаһармандық. көрсеткен. Бабаларымыз бейбіт өмірді аңсаған. Жерін, елін жаудан қорғаған батырлар, үлкен ерлік, батылдық, батырлық, жүректіліктерімен еліне жеңіс әкелген. Батырдың бақыты, береке-ырысы елімен бірге болған.

Халқымыздың тарихында бұл үлкен кезең қазақтардың небір ірі шайқастарды бастан кешірген, ел болып бірігіп соғысқан батырларын елге таныта білген заманы.

«Әйгілі Бұқар жырау 28 толғау жырында XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы Отан соғысы туралы айта келіп, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Тама Есет, Сіргелі Қаратілеуке, қарақалпақ Құлашек, Шапырашты Наурызбай, Құдайменді Жібекбай, Сеңгірбай мен Шүйкебай, Таңсыққожа Малыт, Қасқарауыл Молдабай, Айнарқұл Батый батырлардың есімдерін атаған» [2, 41-46бб.]. Қазақ батырларының және жауынгерлерінің қантөгісті шайқастардағы ұйымдастырушылық қабілеттері, ерліктері мен қаһармандық әрекеттері, қазақ рухын асқақтатқан намыстың үлгісі болған еді. Әрі қазақ батырлар эпосының және ақын-жырау шығармашылығының басты тақырыбының арқауы болған еді. Өмір дегеніміздің өзі қашанда бір қалыпты, байыпты болып ағатын өзен емес. Бірде құлама жар, сарқырама болып ағады, бірде жайылып, жаймашуақ болып тұрғанын көресіз. XVII-XVIII ғасырлардағы Қазақ мемлекетінің тыныс-тіршілігі де осыған ұқсас еді.

Бүкіл қазақтың басын біріктіріп, қазақ мемлекеттігінің тұтастығын, күш-қуатын жаңа тарихи, саяси, қоғамдық-әлеуметтік биікке көтерген Абылай ханның төңірегінде топтасқан қазақтың үш бас батырлары Қаракерей Қабанбай, Қанжығали Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, үшеуі де халқымыздың рухани дәстүрінде терең, әрі көп жырланған тұлғалардың қатарында. Басқаны айтпағанда, бір ғана Бұхар жыраудың, Ақтамберді жырау, Үмбетей жырау, Тәтіқара жыраулардың және тағы да басқа осы кезеңде өмір сүрген ақын-жыраулардың шығармашылығының өзінде осы үш батырдың бейнесіне айрықша мән-маңыздылық беріледі.

«...О кезде жыраудың батыр болуы, батырдың жырау болуы таңқаларлық іс емес. Арғынның бір тармағы Қаржас руынан шыққан Олжабай әрі батыр, әрі жырау еді. Қырыққа жасы келіп қалса да, қай өнерінің басым екенін өзі де білмейтін. Жиырмасынан бастап батырлығы Орта жүзге әйгілі бола бастаған. Олжабай қатыспаған қазақ пен жоңғар арасында бірде-бір белгілі ұрыс өтпеген шығар. Со кезде қазақ жерінде айтылып жүрген қисса, дастаннан Олжабай білмейтін біреуі де жоқ еді. Әлдеқалай ол бәлен ауылда өзіне таныс емес дастан не жыр бар дегенді естісе, қанша алыс жер болса да оған аттың терін аямайтын... Естіген бір сөзін ұмытпайтын. Сондықтан да болуы керек. Олжабай жырлағанда фарсы, араб, тіпті, кейде орыс тілінің де жеке сөздері кездесіп отыратын. Осы Олжабай сан мәртебе домбырасын қолға алып, өзі дастан шығаруды да ойлады. Бірақ бірде-бір реті келмей-ақ қойды. Ол домбырасын ұстаса болғаны, дәл сол сәтте «ел шетіне жау келіп қалды!» деген жаршы айқайы естілетін. Жырау домбырасын тастай беріп, енді қолына найзасын алатын. Осылайша ол Абылаймен бірге сан мәртебе жоңғарларға қарсы жорыққа аттанған.... Олжабай енді жорықты тастап, қолына домбыра ап, ел қыдырып, халқының мұң-зарын жырлауды қаншалық арман етсе де, жаугершілік заман мұрша бермеді. Әзірге бар қолынан келгені, өзі секілді ән мен күйді аңсаған, бірақ қолы оған жетпей жүрген, жас дарындарға жәрдем беру ғана. Ондай жасты құр қасына ғана ертіп жүрмей, атсызына ат берді, үйсізіне үй берді. Осындай жастың бірі ата анасынан жетім қалған он жеті жасар Көтеш ақын еді. Олжабай оны өзіне серік етті. Өзі жете алмаған өнер қиясына Көтештің жетуін тіледі» [3, 223-224 бб.]. Бұл жерден Олжабай батырдың тек батырлық кейіпін ғана емес, өнерді бағалай білген, қасиетті домбыраны қадірлеген өнерпаздық қасиетін, әрі өзі дамыта алмаған өнер жолын жастардың жалғастырып, одан әрі дамытып-жетілуіне бағыт-бағдар көрсетіп, рухани қолдау, материалдық көмек көрсеткен ел ағасы болғандығына куә боламыз.

«Ер – намысының құлы», «Ақыл ердің қорғаны», «Ерлік білекте емес, жүректе», «Батыр туса – ел ырысы, жаңбыр жауса – жер ырысы», «Батыр – елдің сәулеті, бал құрақ – көлдің сәулеті», «Ел – ырыстың орманы, ер – ырыстың қорғаны» деген нақыл сөздердің барлығы осы батыр бабаларымыздың құрметіне арналған. Шын мәнінде, қазақтың алты алашқа атағы кеткен, ғасырлар белесінде бір сәтке де халық жадынан ұмыт болмаған, халық жүрегінен мәңгі орын алған ақберен батырлардың ұлы көшін ұрпақтары тұтастықта, бөліп-жармай, алдыңғы толқын батырлардың тағылымын кейінгі толқын батырларға аманаттап, солардың қайсар рухынан өздері де қанаттанып, күш-қуат алып отырған.

Шын мәнінде, қазақтың алты алашқа атағы кеткен, ғасырлар белесінде бір сәтке де халық жадынан ұмыт болмаған, халық жүрегінен мәңгі орын алған ақберен батырлардың ұлы көшін ұрпақтары тұтастықта, бөліп-жармай, алдыңғы толқын батырлардың тағылымын кейінгі толқын батырларға аманаттап, солардың қайсар рухынан өздері де қанаттанып, күш-қуат алып отырған. Бұқар жырау дәуірі тарихи тақырыпты арқау еткен, жалпы тарихи тұлғалар тағдырын, оның ішінде, қазақ батырларының ерлік істерін, қаһармандық жорықтарын, олардың кейіпкер ретіндегі ішкі жан дүниесін, рухани болмысын тереңірек бейнелеуге ден қойған еңбектер де баршылық. Белгілі жазушы Ілияс Есенберлиннің атақты «Көшпенділер» трилогиясында жазған алғы сөзінде Н.Ә. Назарбаев өз ойын былайша келтірген болатын: «...бұл жолғы басылымның тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу кезеңінде алғаш рет жүзеге асырылуы назар аударарлық оқиға болып отыр. Осы арқылы аса көрнекті жазушының шығармашылығын қастерлеушілер мен бағалаушыларға, біздің тарихымызды қымбат көретін барша жұртшылыққа бұл шығармаға жаңаша – ежелден азаттыққа ұмтылып, ұлттық тәуелсіздік үшін ерлікпен күрескен қазақ халқының жүзеге асқан арманы тұрғысынан қарауға мүмкіндік беріледі. Бүгінгі таңда трилогияны қайта оқи отырып, егемендік алу ісіне біздің бабаларымыз — Әбілқайыр, Абылай, Кенесары хандар, Наурызбай, Қобланды, Бөгенбай батырлар, Төле би, Асанқайғы, Бұқар жырау сынды даналар қаншалықты зор үлес қосқанын ерекше түйсініп, пайымдайсың... Олар, олардың серіктері мен ізбасарлары өз Отанын шексіз сүйді, оның болашағына сенді, осынау көкейкесті мұратқа жету үшін аянбай күш-қайрат жұмсады. Трилогияның тағдырында да оны жаратушы, бірнеше мәрте жала мен жазалауға душар етілген адамның тағдырына ұқсастық бар. ...ендігі жерде жастар одан рухани мықтылықтың, адамгершілік пен отаншылдықтың үлгісі мен тағылымына мөлдір бұлақтан су ішкендей қана алады» [4].

Демек, әрбір текті тұлға, дархан дарынның асыл ойларға толы толғамдарынан тапқыр болмысы мен ойлау қабілетін табиғи дарыны арқасында қалыптасқан ғибратты даналықтың құдіретін көреміз. Дала кемеңгерлерінің диалектиканың не екенін білмесе де, өздерінің шынайы болмысымен, туралығымен, қара қылды қақ жаратын әділдігімен көзге түскен, халық мақтаны болған, жүзден жүйрік шыққан дүлдүлдер. Дала кемеңгерлерінің шығармашылығының тек далалық қауымға ғана сиятын даналықтың диалектикалық ой-толғау желісін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы: «І.Есенберлин атындағы қор», 2004.*
2. *Қобландин Қ.И. Ер есімі – ел есінде // Қазақ халқының XVIII ғасырдың бірінші жартысында өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін азаттық күресі. – Целинаград, 1991.*
3. *Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы: «І.Есенберлин атындағы қор», 2004.*
4. *Сонда.*

УДК 314.156.2
МРНТИ 11.07.47

А.С.Сарсенов [1] Л.Б.Бердыгужин [2] Д.У.Хамидуллина [3]

[1]д.и.н., профессор, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан
[2]д.и.н., профессор, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан
[3]PhD., Атырауский университет им. Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ В 40-90-Х гг. XX в.: УСПЕХИ И ПЕРЕГИБЫ

Аннотация

В статье рассматривается кадровый потенциал сельских районов Казахстана в 1950-1980 гг.: Национальный состав, количественные и качественные показатели. Есть информация о личном составе, размещенном в связи с политической ситуацией в стране. Вопросы кадрового характера у народов, приехавших в Казахстан в результате различной левой политики государства, притока людей разных национальностей, их конкурентоспособной работы в различных секторах экономики, несмотря на низкий социальный статус, их влияние на демографическую ситуацию. В результате учитывается влияние национальной команды в экономической, образовательной, культурной и спортивной сферах. Немаловажен вклад ученых, приехавших на территорию Казахстана, в развитие науки и развитие социальной сферы в результате работы разных национальностей.

Ключевые слова: национальный состав, человеческие ресурсы, занятость, демографическая ситуация.

А.С.Сарсенов [1] Л.Б.Бердыгужин [2] Д.У.Хамидуллина [3]

[1]т.ғ.д., профессор, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ., Қазақстан
[2] т.ғ.д., профессор, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ., Қазақстан
[3]PhD., Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ., Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан ауыл-село кадрлық әлеуеті 1950-1980 жылдарда:ұлттық құрамы, сандық-сапалық көрсеткіші туралы қарастырылған. Елдегі саяси жағдайға байланысты орналастырылған кадрлар туралы ақпарат жазылған. Қазақстан аумағына мемлекеттің түрлі солақай саясаты нәтижесінде келген халықтар арасындағы кадр мәселесі төңірегіндегі мәселелер, түрлі ұлт өкілдерінің халық арасына етене еніп, еңбекке араласуы, шаруашылықтың түрлі саласында әлеуметтіак жағдайдың төмендігіне қарамастан жарыса отырып еңбек етулері, олардың демографиялық жағдайға әсер етуі туралы жазылған. Соның нәтижесінде шаруашылық, білім беру саласы, мәдениет пен спорт төңірегінде де ұлттық құрамның әсері туралы пайымдалады. Қазақстан аумағына келген ғалымдардың ғылымның дамуына қосқан үлесі мен әлеуметтік саланың дамуы барысында да түрлі ұлттардың еңбек етуі нәтижесінде қосқан үлес салмағы аз емес.

Тірек сөздер: Ұлттық құрам, кадрлық әлеует, еңбекке араласу, демографиялық жағдай.

A.S. Sarsenov [1] L.B Berdyguzhin [2] D.U.Khamidullina [3]

[1] Doctor of History, Professor, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedova, Atyrau, Kazakhstan
[2] Doctor of History, Professor, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedova, Atyrau, Kazakhstan
[3] PhD., Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedova, Atyrau, Kazakhstan

NATIONAL POLICY IN KAZAKHSTAN IN 40-90-IES OF XX CENTURY: SUCCESSES AND EXTRACTIONS.

Abstract

The article examines the personnel potential of rural areas of Kazakhstan in 1950-1980: National composition, quantitative and qualitative indicators. There is information about the personnel deployed in connection with the political situation in the country. Personnel issues among peoples who came to Kazakhstan as a result of different leftist policies of the state, the influx of people of different nationalities, their competitive work in various sectors of the economy, despite their low social status, their impact on the demographic situation.

As a result, the influence of the national team in the economic, educational, cultural and sports spheres is taken into account. The contribution of scientists who came to the territory of Kazakhstan to the development of science and the development of the social sphere as a result of the work of different nationalities is also important.

Key words: ethnic composition, human resources, employment, demographic situation.

Во второй половине XX в. количество и национальный состав народов Казахстана подвергся большим изменениям. Прежде всего они коснулись аулов и сел. Самым значительным событием являлся количественный рост жителей сельской местности. С 50-х до 90-х годов XX в. их количество увеличилось с 4,1 млн до 7,1 млн [1]. После голода 1931-1933 годов, явившегося по существу геноцидом, в аулах и селах Казахстана не проживал такого количества населения. В первую очередь это свидетельствует о неполном еще установлении урбанистической культуры в Казахстане, а во вторую – еще низкой производительностью труда. Если до целинной эпопеи демографический процесс шел путем естественного роста, то в годы освоения целинных земель-путем механического роста. Это было присуще всем регионам республики и существенно повлияло на национальную структуру. В 1950-1990 годы жители аулов и сел Актюбинской области выросли в 1,5 раза, Кызылординской области-в 1,2 раза, Южно-Казахстанской области -1,7 раза [2, С.5]. Увеличилось количество и удельный вес коренного населения-казахов. К 90-м годам XX в. в 16- ти из 19-ти областей Казахстана в сельских местностях преобладало коренное население. Только в Костанайской, Целиноградской и Северо-Казахстанской областях преобладающим оставалось русское население [3, С.98, 104, 108 – 109]. Хотя в течение всего XX века миграция населения в Казахстан шла непрерывно, тем не менее основной поток миграции приходится на годы освоения целинных земель.

Для поднятия целины были привлечены все нации и народности СССР. Так национальный состав населения Казахстана подвергся значительным осложнениям и прежде всего это коснулось сельского населения. По результатам переписи населения 1959 года в аулах и селах Казахстана проживали 2,1 млн казахов, 1,6 млн русских, 0,5 млн. украинцев, 65 тыс.татар, 87,1 тыс.узбеков, 62,1 тыс.белорусов, 33,1 тыс.корейцев. 47,6 тыс.уйгуров, 38,3 тыс.поляков, 31,9 тыс.азербайджанцев, 2,7 тыс.евреев, 11,7 тыс.мордва, 7,5 тыс.молдаван, 5,4 тыс.чувашей, 8,5 тыс.дунган, 3,3 тыс.армян, 3,6 тыс.башкир, 5,9 тыс.таджиков, 2,9 тыс.цыган, 5,5 тыс.кыргызов, 5,8 тыс.курдов, 2,3 тыс.удмуртов, 1,1 тыс.грузин, 1,2 тыс.дагестанцев, 1,0 тыс.китайцев и др. [4, С.166].

Анализ статистических данных показывает, что в 70-80-х годах XX века количественный рост произошел кроме казахов у узбеков, уйгуров, азербайджанцев, турков, башкир, дунган, таджиков и курдов. В результате 40,4% сельского населения составляли казахи, 30,8% - русские, 9,6% - украинцы. В начале 70-х годов XX в. удельный вес казахов возрос на 48,2%, а русских уменьшился на 26,3%. Удельный вес немцев составлял 7,9%, украинцев-6,7%, узбеков-2,0%, белорусов-1,6%. Итоги переписи населения 1989 года показали, что удельный вес казахов составлял 57%, то есть после трагедии 30-х годов и бездумной миграционной политики Советского государства в отношении казахов коренная нация вновь стала составлять большинство на своей исконной земле.

Многонациональный состав населения в целом можно принять как положительное явление. Совместная жизнь внутри одного общества народов с разными языками, разной религией, менталитетом безусловно способствует обогащению их духовного мира, традиций, уклада вплоть до повседневного быта. Люди из этой среды легче приспосабливаются к любому языковому обществу, с пониманием относятся к другим национальностям. Тем более простых тружеников никогда не волновало национальное различие. В условиях Казахстана, когда большинство в республике составляли казахи, межнациональные отношения не претерпели значительных изменений. Надо особо подчеркнуть, что гостеприимство, широта души, лояльное и терпимое отношение к другим национальностям казахского народа обеспечивали человеческое уважение и гражданское согласие. Конечно, нельзя утверждать, что все было гладко как пытались утверждать проводники политики Коммунистической партии и Советского

государства. Случались обиды, непонимания, даже конфликты. Но такие вещи случаются и в мононациональных государствах.

Возникшая в результате четырехвековой колониальной, завоевательской политики России Советская империя, обьединив под свое начало разноязыкых народов с полярно противоположными уровнем развития, жизненных укладов, религий не смогла обеспечить равноправия для всех этносов. Тем не менее официальная государственная идеология неустанно декларировала о богатом накопленном опыте всемирного масштаба в решении национального вопроса. Успехи в национальной культуре, искусстве, науке и образования внедрялись в общественное сознание как мудрое руководство КПСС и преимущества социализма. Однако наиболее образованные, передовые люди осознавали всю пагубность политики русификации и ассимиляции.

Таким образом, коммунистические власти, смешав все нации и народности не собирались развивать их национальный язык и культуру.

Главным инструментом разрушения этносов было выбрано школьное образование. Правители Москвы безошибочно определили место, где делают первые шаги познания и практики будущие граждане страны. Так был взят курс на постепенное увеличение количества школ с русским языком обучения. Если в середине 50-х годов в СССР школьное обучение велось на 59 языках, то в Казахстане-лишь на 6. В течение 1949-1986 годах удельный вес казахских школ в республике снизился с 45% на 32%, тогда как удельный вес русских школ увеличился с 40% на 53%, во времена горбачевской перестройки две трети обучающихся учились в русских школах, а лишь 31%-в казахских школах [5].

В результате антинародной политики коренная нация республики осталась в меньшинстве-в 1939 году составляла 82%, в 1959 году-29%. Это привело к языковому кризису всех нерусских народов, включая и коренную нацию. Резко сократилось количество изданных книг на языке коренной национальности. Если в 1960 году из 1420 изданных книг 572 было на казахском языке, то в 1970 году эта разница составляла-2022-627. Как видим в течение 10 лет удельный вес книг на казахском языке снизился с 40% до 31%. Если провести аналогию с другими республиками вырисовывается такая картина: в Узбекистане-55-44, в Латвии-63-53. Словом давление Центра на коренные нации республик происходило повсеместно [6, С.362].

При условиях, когда национальная политика проводилась на основе насильственных принципов, были применены наиболее изощренные методы и формы воздействия на казахский язык, культуру и искусство. В исследуемый период наиболее ярким проявлением этого было постановление ЦК Компартии Казахстана 1947 года, продиктованное Москвой «О из ряда вон выходящих политических ошибках в работе института языка и литературы Академии наук Казахской ССР».

В конце 40-х начале 50-х годов наиболее передовые представители казахской нации были подвергнуты преследованиям как «буржуазные националисти». Среди них Қ.Сатпаев, М.Ауэзов, Н.Сауранбаев, С.Кенесбаев, Х.Жұмалиев, Е.Ысмаилов и др. Были изьяты из пользования многие произведения М.Ауэзова, А.Тажибаева, М.Хакимжановой и др. Следует отметить, что такую же участь постигли в 70-80-х годах труды О.Сулейменова, О.Ысмагулова, Г.Сапаргалиева, М.Козыбаева, З.А.Голиковой. Морально-психологический климат, установившийся в столице, безусловно, повлиял на другие регионы республики и, особенно на сельские местности.

Годы освоения целины сопровождались наиболее изощренными методами отчуждения национальной культуры и жизни общества от исторических корней. Во-первых, в республике было достигнуто большинство славянских народов. Новые совхозы, построенные в годы освоения целины населяли миллионы русских, украинцев, белорусов. Они не осознавали, что приехали в чужую страну, на казахскую землю, считали, что осваивают бесхозные земли. Во-вторых, именно поэтому они растоптали язык, традиции, культуру, ономастику коренной нации. Все это осуществлялось с молчаливого согласия ЦК КПСС и его ставленников на местах. Чего стоит одно только заявление тогдашнего руководителя КПСС Н.С.Хрущева: «Чем лучше мы знаем русский язык, тем быстрее построим коммунизм». В-третьих, специалисты, не владеющие русским языком не выдвигались на руководящие работы. В этих условиях родители, заботясь о будущем своих детей, стали отдавать их в русские школы. Насилие над национальным языком нанесло непоправимый урон подготовке национальной интеллигенции. Конечно, в средствах массовой информации, даже партийно – государственных резолюциях и постановлениях постоянно говорилось о формировании национальной интеллигенции, о необходимости концентрации их в сельских местностях. Даже на государственном уровне планировалось количество казахской молодежи, поступающих в высшие учебные заведения. Но эти планы никогда не выполнялись.

Тем не менее данная работа шла непрерывно. Казахи сами по себе стремились к знаниям, данный фактор был отмечен еще в XIX в. русскими инспекторами, направленными в казахскую степь. Родители-казахи были заинтересованы в получении их детей высшего образования. В результате постепенно рос удельный вес казахов среди студентов высших учебных заведений. Если в 1946 году удельный вес казахской молодежи в Казахском сельскохозяйственном институте составлял 26%, в Алматинском зооветеринарном институте-9%, в педагогических и учительских институтах-39%, в 23 педучилищах-46%, в средних медицинских училищах-6%, в медицинских институтах-8%, то в 1950 году 36% студентов ВУЗов, 23% средних специальных учебных заведений состояли из казахской молодежи [7, С.55]. В 1960-1961 годах удельный вес казахской молодежи в ВУЗах достиг 41%, в СУЗах – 27% [8, С.341]. При этом оставалось низким удельный вес казахской молодежи в технических учебных заведениях. Это было заметно даже в южных областях, где казахи традиционно составляли большинство. Например, в образованном в годы Великой Отечественной войны Чимкентском технологическом институте строительных

материалов до 1960 года их удельный вес не превышало 30%. В первые 40 лет существования Советской власти в республике в высших технических учебных заведениях было подготовлено всего 929 специалистов –казахов [9].

По мере русифицирования школьного образования казахская молодежь столкнулась со многими трудностями в получении профессионального образования. В особенности это коснулось тех регионов, где казахи составляли меньшинство. Для сравнения: если в 1947 году в Петропавловском сельскохозтехникуме 8% обучающихся были казахами, то в аналогичных учебных заведениях Кызылорды было 48%, Казалинска-54% [10]. В течение 12 лет после окончания войны из 43,5 тыс. окончивших высшие учебные заведения только 16,5 тыс. были представителями казахской национальности (38%) [11, С.39]. Еще более плачевное состояние наблюдалось в деле подготовки медицинских кадров. На протяжении четверти века (1931-1956) Казахский государственный медицинский институт выпустил 6401 врачей, из них только 10% составляли казахи [12]. Как видим, в течение двадцати послевоенных лет подготовка специалистов из числа казахской национальности велась из рук вон плохо.

При исследовании данной проблемы нами определены две главные причины, препятствовавшие учебе казахской молодежи в институтах и техникумах. Во-первых, материально–бытовые, во-вторых, национально-языковые. К первой причине следует отнести тяжелый экономический кризис, сложившийся в послевоенные годы в аулах и селах Казахстана. В Советское время труженики аграрной экономики не получали заработную плату. Колхозники получали за трудодни заработную плату в виде продовольствия. Поскольку большинство населения аулов и сел составляли казахи, именно они не имели возможность обучаться в институтах и техникумах. В учебных заведениях того времени не хватало мест в общежитиях, снимать квартиру не позволяли финансовые возможности.

Что касается национально-языковых препятствий, надо отметить, что до конца 50-х годов вступительные экзамены принимались на русском языке за исключением женского педагогического института, факультетов казахской филологии педагогических институтов и училищ. Также весь учебно-воспитательный процесс проводился на русском языке. Правила приема в вузы были направлены на то, чтобы казахскоязычные дети не могли поступать в институты и техникумы. Чего стоит только один факт, когда выпускники казахских школ вынуждены были писать сочинения по русскому языку при поступлении в институты. Это был нонсенс. Тем, кому удавалось поступить, преподавание велось на русском языке. Приведем несколько примеров. В 1951-1952 учебном году удельный вес казахов в составе преподавателей педагогических и учительских институтов составлял 31%, а концу 50-х годов-21% [13]. Из 80 преподавателей Казахского сельскохозяйственного института лишь 19 составляли казахи. Само собой напрашивается справедливый вопрос, как могли закрепиться в аулах и селах кадры некоренной национальности? Таких примеров можно привести по всем высшим и средним специальным учебным заведениям.

В республике очень мало было ученых-казахов. В среде научной интеллигенции казахи составляли около 25%. В 1950 году в республике было всего 19 докторов наук, 181 кандидат наук, соответственно в 1960 году-42- 597 [14].

Приведенные данные свидетельствуют о том, что большинство специалистов в народном хозяйстве республики составляли русские и прочие славянские народы. Например в 1959 году удельный вес казахов с высшим образованием в народном хозяйстве составлял 23,9%, со средним специальным образованием-16,1%. Соответственно удельный вес русских- 54-63. Представители других национальностей составляли от 1 до 10% [15, с.304]. Такая разница не была ликвидирована и к 80-м годам XX века: удельный вес казахов -34 -23,4, русских -49-52 [16, С.141]

Таким образом центральная власть проводила шовинистическую политику во всех сферах системы образования. Тем не менее она не смогла препятствовать стремлению к знаниям казахской молодежи. За 1939-1959 годы количество получивших высшее, среднее, средне-специальное образование казахов выросло в 13 раз (мужчины- 9,2 раз, женщины-31 раз) [4, С.188]. В результате выполнения программы всеобщего восьмилетнего и среднего образования образовательный уровень всех национальностей Казахстана получил дальнейшее развитие. В свою очередь рост образовательного уровня способствовал возвышению национального духа. Эта оправдало себя в предстоящих испытаниях. Именно они не дали создать в составе Казахстана немецкую автономию в 1979 году, именно образованная казахская молодежь в 1986 году вышла на площадь протестуя против назначения Колбина первым секретарем ЦК Компартии Казахстана. Все это свидетельствует о том, что истоки активной политической позиции лежат именно в знании и образовании. Выросло свободное, образованное поколение, которое не испытывало репрессий, гонений, преследований и тем более ужасов голодомора.

К 70-м годом XX века казахи уже составляли большинство среди населения республики. Не только в городах, но и в аулах и селах увеличилось количество казахов, имеющих высшее и среднее специальное образование. За 10 лет количество аульно-сельской интеллигенции Казахстана увеличилось на 121,2 тыс. человек, из них 100,1 тыс были казахи. Если в 1970 году казахи составляли 40% сельской интеллигенции, то в 1980 году уже 48%. В 1979 году из работающих в аулах и селах свыше 1 млн.казахов 23,1% составляли люди, имеющие высшее и среднеспециальное образование [17]. Так канула в лету монополия в образовании русского населения, которая оно имело в течение долгих десятилетий. Несмотря на цензуру, идеологическое давление в годы брежневской относительной стабилизации общества поднимала голову новая национальная интеллигенция. Свидетельством этому служат издание таких произведений как «Кочевники» Ильяса Есенберлина, «АзиЯ» Олжаса Сулейменова. Наиболее передовые представители казахской интеллигенции понимали всю опасность политики насильственной русификации для судьбы нации. Еще одним важным фактором русификации является преднамеренное пренебрежительное отношение центральной власти в отношении районов республики, где большинство составляли представители коренной нации. Они заметно отставали от других мест, где большинство составляли русское

население в экономическом и социально-культурном развитии. К 90-м годам XX в. таких районов было в республике 70, из них 30 нуждались в немедленном оказании разного рода помощи. Причин осталости было множество. Например, в республике обьем прозводственного фонда, выделяемый на один район составлял 100 млн.рублей, то в 43-х вышеотмеченных районах этот показатель был ниже республиканского. Положение в социальной отрасли вовсе не выдерживало критики. По республике в 1991 году розничный оборот торговли составлял 2076 рублей, а в 22-х так называемых отсталых районах (их тогда дипломатично называли отдаленными) этот показатель не достигало и 1 (одного) млн.рублей. Постоянными торговыми точками были обеспечены только 4 района, а передвижными-7.

Более плачевное состояние наблюдалось в системе бытового обслуживания населения. Выделяемая сумма на эти нужды в 1991 году в 38 районах не достигало 50 рублей, в 22 районах составляла 50-100 рублей (по республике-295 рублей). Только 18 районов были полностью обеспечены школами, в 19 районах школы двух или трехсменными. Население этих районов занимало передовые места по таким болезням как туберкулез, онкология, алкоголизм и др. Все это было порождением несправедливой национальной политики КПСС, направленной против нерусских народов. В Казахстане от Аральской трагедии, последствий Семипалатинского ядерного полигона пострадали в основном казахи. Ибо большинство населения Абайского района Семипалатинской области составляли казахи (96,8%), Егиндибулакского района Карагандинской области-93,3%, Каркаралинского района-74,4%, Аральского и Казалинского районов Кызылординской области-87-95% [18].

Сложившаяся тяжелая социально-экономическая и экологическая ситуация, безусловно, тормозили рост интеллектуального потенциала и культурного уровня целых районов.

Школьные программы разрабатывались в угоду шовинистической политике Кремля. Учебник «История СССР» полностью охватывал историю России, с литературой было то же самое. В результате была фактически уничтожена духовная языковая преемственность между поколениями. Выросло целое поколение, не знающее историю, литературу, искусство своего народа, не уважающее язык и зависимое перед господствующей нацией. Такое положение дел не устраивало наиболее передовых представителей национальной интеллигенции. Их активность усилилась в период демократизации общества. В первую очередь они во главу угла поставили статус казахского языка. Продолжая традиции, проложенные в свое время видными представителями казахской интеллигенции А. Байтурсыновым, К.Жубановым и др. они смогли сплотить вокруг себя единомышленников. Это стало полной неожиданностью для московских вождей. Они почувствовали, что удобная им национально-языковая политика выходит из-под контроля. Так накануне распада Советского Союза в Казахстане были созданы предпосылки, которые позволили впоследствии присуждению казахскому языку статуса государственного.

Отрицание религии также способствовало моральному разложению общества. Как известно в годы второй мировой войны большевики ослабили антирелигиозную борьбу. В послевоенные годы эта политика некоторое время продолжалась, даже открывались мечети и церкви. В 1948 году в Казахстане работало 30 мечетей. Но религиозные процессы были под постоянным контролем правительства. Запрещались ораза, птир, чтение намаза и отправление других религиозных праздников. Хрущевская «оттепель» не внесла желаемых облегчений в религиозной сфере. В конце 50-х годов были приняты специальные решения по строжайшему контролю так называемых «святых мест». Священные ключи «Аяққалқан» в Алматинской области был преобразован в курорт, а мавзолей «Ұзын Ата» в Южно-Казахстанской области был переоборудован в ветеринарный пункт. В печати организовывались публикации людей, будто бы отказавшихся от религии. Тем не менее народ, который даже в годы репрессии не переставал верить в бога, окончательно не расставался с религией. Об этом свидетельствует рост количества мечетей и верующих. В 1965 году в Казахстане работало 25 мечетей и 28 тыс. посетителей пятничного намаза. А в 1984 году мечетей было 45, годичный доход их составлял 1,5 млн.рублей.

В годы перестройки Советское правительство внесло значительные изменения в свою религиозную политику. Государство стало считаться с религиозными общинами. Повсеместно стали открываться новые мечети и церкви. С 1988 года народ вновь стал отмечать праздник Наурыз. А в 1989 году было создано религиозное управление казахстанских мусульман. Для достижения этих целей были преодолены многие трудности. За соблюдение религиозных традиций многие коммунисты были исключены из партии, руководители были сняты с занимаемых должностей. Были нарушены взаимные уважения и согласие между поколениями. Например, воспитанные в атеистическом духе внуки выступали против дедов, которые держали ораза и читали намаз. Ограничивались поездки в Мекке для «Хадж», ограничивались поступления в продажу священной книги мусульман «Коран». Религиозные отправления граждан постоянно находились под бдительным оком партийных идеологических органов и спецслужб.

Истинное лицо субьективной русификации открыли Декабрьские события 1986 года. 17-18 декабря только по г. Алматы число водворенных в изоляторы временного содержания, спецприемники, следственные изоляторы составило 8,5 тыс. человек. Было ранено свыше 1,7 тыс. - это только официальные данные. Позже было доказано, что против демонстрантов были применены саперные лопаты, служебные собаки, пожарные машины, дружинников из числа русского населения вооружали металлическими предметами. Сотни студентов были отчислены из высших и средних специальных учебных заведений, 99 человек преданы суду. Двое из них были приговорены к смертной казни, 83 человек были осуждены от 1,5 до 15 лет тюремного срока [19, С.113]. Наиболее передовая часть сочувствующих профессоров вузов были уволены. В результате террора против собственного народа были сломаны десятки тысяч судеб казахов, особенно молодежи. Репрессией были охвачены не только городские жители, она распространилась и на аулы и села республики. К 1990 году были сняты с занимаемой должности свыше 1100

директоров совхозов и председателей колхозов по республике (это почти половина руководителей сельскохозяйственных производств), в Гурьевской области - две трети, в Алматинской, Жезказганской, Уральской областей - около 63%, в Талдыкорганской, Чимкентской областей – больше половины [20].

Итак жестокое подавление мирной демонстрации казахской молодежи еще больше осложнило национальной вопрос и межнациональные отношения в Казахстане. Как бы коммунисты не заявляли о решении национального вопроса, именно все участившиеся межнациональные конфликты были одним из главных факторов распада СССР.

Список использованной литературы:

1. *Народное хозяйство Казахстана. Стат. сб. – Алма – Ата, 1968. – с.7; Народное хозяйство Казахстана (Стат. сб.) ч.1 – Алма – Ата, 1989. – с.19.*
2. *Народное хозяйство Казахстана в 1985 году. Стат. ежегодник. – Алма-Ата, 1986. - с.5.*
3. *Куликов В.И. Исторический опыт освоения целинных земель. - Москва: Мысль, 1978.*
4. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – М.: Политиздат, 1962. – С.166.*
5. *Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). ф.698; оп.8, д.831, л.65; Казахстан в цифрах. – Алма – Ата, 1990. с.62.*
6. *Народное образование, наука и культура в СССР. Стат.сб. – М.: Статистика, 1971. – с.362.*
7. *Президентский архив Республики Казахстан (далее ПА РК). ф.708; оп.13, д.64. – л.25.*
8. *Народное хозяйство Казахстана. Стат. сб. – Алма – Ата, 1968. – с.341.*
9. *ПА РК. ф.708; оп.31, д.126. – л.9; Государственный архив Южно – Казахстанской области. ф.1122; оп.2, д.2, - л.32.*
10. *ЦГА РК. ф.1481; оп. дополнительная. 13, д.19. -л.11; Государственный архив Кызылординской области. ф.585; оп.1, д.44. – л.39.*
11. *Культура Советского Казахстана. Сб. статей. - Алма-Ата, 1957. – С.39.*
12. *ПА РК. ф.708; оп.30, д.1510. – л.3.*
13. *ЦГА РК. ф.1692; оп.1, д.2321. – л.7; д.2915. – л.62.*
14. *Народное образование, наука и культура в СССР. Стат. сб. - М., 1971. – С.247, 270, 271.; Народное хозяйство Казахстана. Стат. сб. - Алма- Ата, 1968. – С.344.*
15. *Казахстан за 40 лет. Стат.сб. – Алма – Ата, 1960. с.304.*
16. *Народное хозяйство Казахстана в 1977 г. Стат.ежегодник. – Алма- Ата, 1978. - с.141.*
17. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Казахской ССР. – М., 1990. - С.192, 193, 230.; О некоторых показателях демографического и социального развития казахского населения республики по областям и г. Алма-Ате (по данным Всесоюзных переписей населения 1970 и 1979 гг.). - Алма-Ата, 1987. – С.63, 108, 109.; Итоги Всесоюзной переписи населения в СССР 1970 года. т. 1. - М., 1973. – С.234.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. т. VII. – М., 1990. – С.36.*
18. *Тәтімов М. Ауылдағы демографиялық ахуал. – Алматы: Қайнар, 1990. - 235- 237 сс.; Ақиқат. – 1993. - №8. – 63-64 сс.*
19. *Алматы.1986. Желтоксан. -Алматы: Алтын Орда, 1991.113 с.*
20. *Егемен Қазақстан. – 1990. - 16 февраль.*

ӘӨЖ 794.11.
МРНТИ 03.20.07

Тулекова М.К.[1]

[1]*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры т.ғ.д.*
Қазақстан, Алматы қ., mereke_55@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тәуелсіздігін алған Орталық Азия елдеріндегі демографиялық даму мен оның ерекшеліктері мен ұқсастықтарына сипаттама беріледі. Орталық Азия елдерінің КСРО ыдырағаннан кейінгі саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуының елдегі демографиялық ахуалға тікелей әсер еткендігі статистикалық деректер арқылы талдана отырып, тәуелсіз мемлекеттердің өз елдеріндегі демографиялық тұрақты саясатының нәтижесінде халық саны, туу мен отбасындағы бала санының өсуі және елдегі миграциялық үдерістердің тұрақтануына әсер еткен факторлар талданады. Қазіргі Орталық Азия елдерінің демографиялық дамуына әсер етуші факторларларға сипаттама бере отырып халық санының өсуіне әсер еткен әлеуметтік жағдайларға талдау жасалынады.

Кілт сөздер: демография, көші қон, қуғын сүргін, промиль

Tulekova M.K. [1]

[1] *Doctor of Historical Sciences, Professor of KazNPU named after Abai*
Kazakhstan, Almaty

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE INDEPENDENT COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Abstract

The article describes the demographic development of the new independent countries of Central Asia, its specificity and similarity. Analyzing the direct impact of the political, economic and social development of Central Asia on the demographic situation in the country after the collapse of the USSR, the factors influencing the stabilization of migration processes in the country as a result. . Analysis of social conditions affected by the growth of wages, with a description of the factors influencing the demographic development of modern Central Asia.

Keywords: demography, migration, exile, promil.

Тулекова М.К.[1]

доктор исторических наук, профессор КазНПУ имени Абая
Казахстан, Алматы к., mereke_55@mail.ru

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НЕЗАВИСИМЫХ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье описывается демографическое развитие новых независимых стран Центральной Азии, его особенности и сходства. Анализируя прямое влияние политического, экономического и социального развития Центральной Азии на демографическую ситуацию в стране после распада СССР, факторы, влияющие на стабилизацию миграционных процессов в стране в результате политики демографической стабильности независимых государств. Анализ социальных условий, повлиявших на рост заработной платы, с описанием факторов, влияющих на демографическое развитие современной Центральной Азии.

Ключевые слова: демография, миграция, репрессии, промиль

Егемендігін алған Орталық Азия елдері өзінің өткен тарихына баға бере отырып тарихтағы көп зерттелмеген, шындығы айтылмаған оқиғалар мен тарихи деректерді қайтадан ой елегінен өткізіп, қазіргі кезде өздерінің даму ерекшеліктері мен келешегі тура көптеген ғылыми зерттеулер жүргізіп отыр. Орталық Азия елдері тарихта көптеген қиыншылықтар мен тар жол тайғақ кешулерді басынан өткізді. Еркіндігінен айрылған түркі тілдес халықтар ғасырлар бойы сол еркіндіктерін қалпына келтіру жолында аянбай күресті және оның жемісін де қазір көріп отыр. Еркіндікпен қатар өз тарихын, өз тағдырлары туралы шындықтарды жазып, зерттей отырып өз келешектерінің бағдарламаларын өздері шешіп, өз шекарасын өздері қорғап, өздерінің сыртқы және ішкі саясаттарын еркін жүргізе алатындай тәуелсіздіктің тұғырына көтерілді. ХХ-ғасырдың соңында КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азия елдерінде ұлттық дамудың стратегиялық жоспарлары жасалынып, әр мемлекет өзінің саясатын белгіледі, өткен тарихына қайта оралып "ақтаңдақтарды" қайта зерделей бастады. Осындай шындық толық айтылмаған, бұрмаланған мәселенің бірі ол- халықтану саласы еді. КСРО кезінде Орталық Азия мемлекеттеріндегі халық саны, оның нақты есебін жариялау, халық санақтарының сұрақтары мен оны өткізу толығымен орталықтың қолында болды. 1898 жылдан басталып 1989 жылға дейінгі патша үкіметі мен кеңестік кезеңдегі халық санақтарының барлығында да халық саны, жынысы мен білім деңгейі және жұмыспен қамту дәрежесі, этникалық құрамы туралы деректерде алшақтықтар орын алып келді. Бір ғана мысал, 1937 жылғы санақта халықтың саны күрт азайып кету себептерін ашып көрсетпеу үшін оның қорытындылары жарияланбай жоққа шығарылып, санақ қорытындылары және ол туралы деректер құпияландырылып, санақты жүргізген адамдар "халық жаулары" ретінде атылды. Осы санақтағы Орталық Азия мемлекетері, оның ішінде Қазақстандағы халық санының 1926 жылғы халық санағымен салыстырғанда күрт азайып кетуінің себебі, қуғын - сүргін кесірінен болғандығы айтылмады, тек аздаған ғана статистикалық мәліметтер КСРО ыдырағаннан кейін ғана қолжетімді болды. Осы репрессия жылдарыдағы шындықтың беті ашылар күн енді туғандай, елімідің Президенті Қ.Тоқаевтың жарлығымен қуғын сүргінге ұшыраған дарды ақтау туралы комиссияның қайта құрылуы осының көрінісі және тәуелсіздігіміздің белгісі. Тек осы комиссиядан халық саны мен оның азайып кетуінің негізгі себептері туралы нақты ғылыми деректердің зерттеушілерге қол жетімді боларлық шешімдерін күтеміз.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдарда Казақстанда халық санағы екі рет болған, 1999 және 2009 жылы. 1999 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 14,953 миллион адам құрған. 2009 жылғы санақ бойынша Қазақстандағы халық саны 16 миллионды құраған. Үшінші халық санағы 2020 жылы болады деп жоспарланған. Жалпы азғана шолу жасай отырып қазіргі кезде Орталық Азия елдерінде, оның ішінде Қазақстанда демографиялық жағдайдың қандай дәрежеде дамып келе жатқандығы туралы айтар болсақ Орталық Азия елдері өздерінің егемендігіне қол жеткізгеннен бастап елдегі халық санына ерекше көңіл бөліп отыр. Адам капиталы ол ешнәрсемен өлшенбейтін елдің байлығы. Бүгінгі өмірге

келген бала ол елдің ертеңі. Сондықтан да ертеңін ойлаған ел өзінің бесігінен бастар дегендей, қазіргі кезде халықтану саласына мемлекет тарапынан көптеген шаралар жүзеге асырылуда. Орталық Азия елдерінің демографиялық дамуының өз ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар. Демографиялық жағдай-бұл белгілі бір территорияда олардың қарқыны, белгілі бер кезең мен зардаптардың нәтижелерінен өтетін демографиялық процестердің (туу,өлім,миграция,неке, ажырасу)құрама сандық сипаты мен сапалы бағасы[1].

Орталық Азия елдері (Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан) саяси аренадағы орны мен халқының саны жағынан ерекше орынды ала отырып халық саны 2006 жылғы есеп бойынша 58223,5 млн. адамға жетті. Адами капиталы жағынан бай аймаққа жатады. Тұрғындардың саны жағынан ең көбі Өзбекстан-26100,0 мың адам 1 шаршы метрге 56 адамнан келеді; Қазақстанда-15 219,3 мың адам, бір шаршы метрге 6 ғана адамнан келеді; Тәжікстанда -6920,3 мың адам,бір шаршы метрге 48 адамнан келеді. Ал Түрікменсанда -4845,3 мың адам,бір шаршы метрге 10 адамнан[2].

Қазақстанның қазіргі демографиялық бейнесіне толығырақ тоқталайық. Территориясының көлемі бойынша тоғызыншы орын алатын Қазақстанда бір шаршы шақырымға не бары 6,2 адамнан ғана келеді екен. Халық тығыздығы бойынша мемлекетіміз әлем елдері арасында 184-орында тұр. Тәуелсіздік алғаннан кейін Кеңес Одағының көптеген бұрынғы мемлекеттеріндегідей Қазақстанда да демографиялық дағдарыс басталды. Экономикалық жағдайдың нашарлауы бала туу көрсеткішінің күрт төмендеуіне алып келген болатын. Бірақ соңғы жылдары әлеуметтік жағдайдың жақсаруы бала туудың үздіксіз өсуіне септігін тигізді. Кесте 1

Кесте 1 Төмендегі кестеде бала туу көрсеткіші бойынша ақпараттар берілген[3]:

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Қазақстан Республикасы	247946	273028	278977	301756	321963	356575	357552	367752	372544
1000 адамға шаққанда									
Қазақстан Республикасы	16,63	18,19	18,42	19,71	20,79	22,75	22,00	22,53	22,50

2050 жылы өзбекстандықтар Орталық Азия халқының 43,3%-ын құрайды

БҰҰ соңғы мәліметтеріне сүйенсек, көрші елдің халық саны 2050 жылы 40,9 миллионның шамасында болады екен. Осылайша өзбекстандықтар Орталық Азиядағы 5 мемлекетте өмір сүретін халықтың 43,3%-ын құрайды. Ал Қазақстанның бүгінгі демографиялық ахуалын сараптаған мамандар аталмыш кезеңде халықтың жалпы саны – 22,9 миллионның шамасында болатындығын болжап отыр. Кесте 2 Орталық Азия мемлекеттеі ішіндегі халық саны жағынан ең алдынғы қатарлы мемлекет Өзбекстанның халық санының өсу динамикасы берілген. Бұл мәлімет статистикалық деректерден алынған. Осы мәліметке қарай отырып Өзбекстандағы демографиялық ахуалдың бірқалыпты сақталғандығын және халық санының үнемі өсіп отырғандығын көре аламыз. Сонымен Өзбекстанда керісінше еуропалық ұлт өкілдерінің бала саны аз. оларда туу азайып отыр және бір жасқа дейінгі бала санының өлімі жоғары. Жалпы Өзбекстанда егемендік алған жылдары демографиялық ахуал соған дейінгі даму көрсеткіштеріне сай бірқалыпты дамып отырды.

Өзбекстандағы демографиялық ахуалдың өзіне тән ерекшелігі ондағы қала халқы мен ауылдық жерлердегі бала туу көрсеткіштері мен отбасындағы бала санының бірдей болуы және қала мен ауыл арасыдағы урбанизация процесінің тұрақтылығы, кейінгі кезде қаладан ауылдық жерге қоныс аудару процесінің орын алуы. Өзбекстанда қалалық жерлерде көп балалы отбасылар саны көп.

2 Кесте. Өзбекстан Республикасындағы халық санының өсім көрсеткіші[4]:

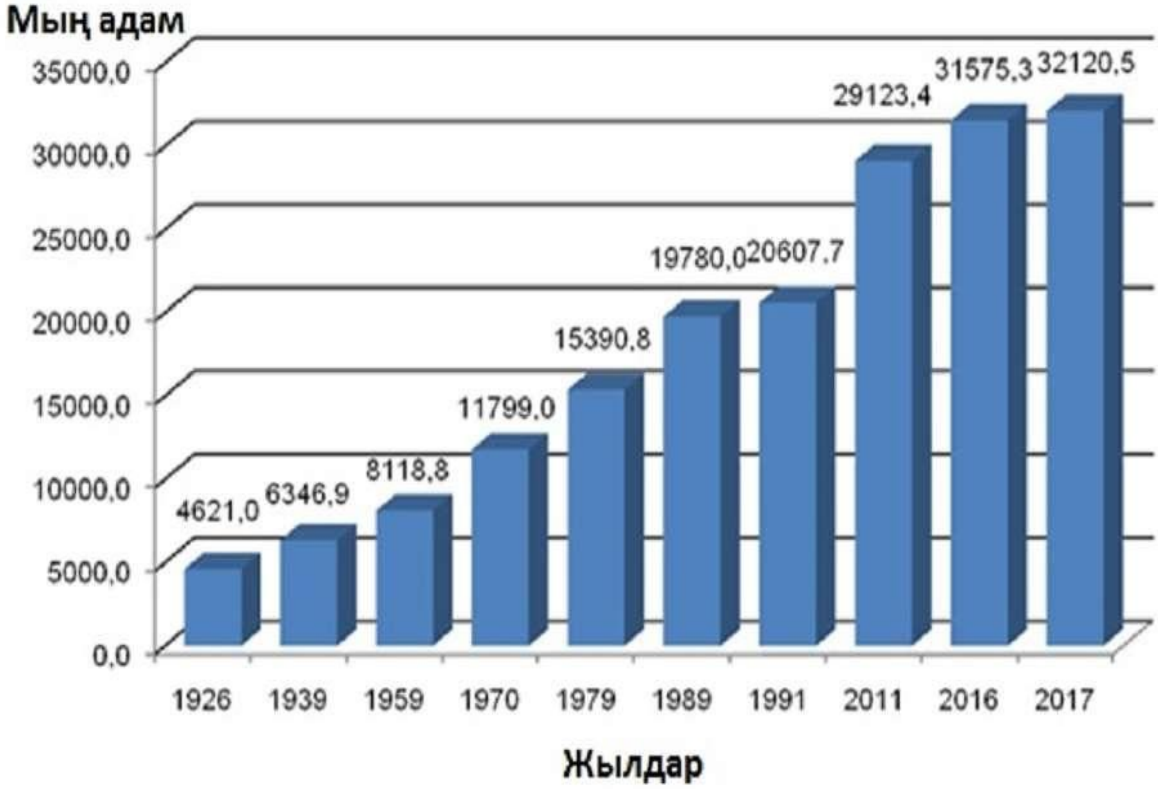

Орталық Азия мемлекеттері арасында Қырғызстан Республикасының демографиялық ахуалы бірқалыпты емес. Қырғыз халқының да КСРО ыдырағаннан кейінгі онжылдықтарда басынан өткізген экономикалық және әлеуметтік қиыншылықтары елдің демографиялық жағдайына тікелей әсер етті, сонымен бірге тәуелсіздік жылдары болған ел ішіндегі әлеуметтік шиеленістер мен жұмыспен қамту мәселесінің тұрақсыздығынан елдегі көші қон мәселесінің жоғары болуы елдегі халық санына, қала мен ауылдық жерлердегі бала туу жағынан алшақтыққа алып келді. Қырғызстан халқы ресми санақ бойынша 2018 жылы қаңтарда 6,256 миллион адамға жетті. Халқының жылдық табиғи өсімі әр жылы 150-160 мың адамға көбейіп отыр.

2017 жылғы статистика бойынша 6 млн 140 мың адамның ішінде 2 млн 64 мың адамды (халықтың жалпы санының 33,6%-і) балалар мен жасөспірімдер, 3 млн 628 мың адам (59,1%-і) – еңбекке жарамды, 448 мың адам (7,3%-і) – еңбекке жарамсыз.

Орталық Азия елдерінде егемендіктің алғашқы жылдарында демографиялық өсім бірқалыпты болмады. Бір мемлекетте туу саны өсіп отырса, екіншісінде төмендеу үрдісі орын алды.

Қазақстанда ғана 1999 жылдан 2005 жылдар арасында туу санының өсуі орын алды-217578 ден 278977-ке жетті. Ал сол жылдары біз Өзбекстандағы туудың азайғанын байқаймыз: 544788 ден 51300 (2001); Тәжікстанда-180900-ден 178000 ге кеміген(2001);

Қазақтардың тәуелсіздік жағдайында саны өсіп, үлесі көбеюі екі факторға байланысты болды: 1) табиғи өсім; 2) сыртқа кететіндерден келетіндердің көп болуы - оң айырым (сальдо), соның ішінде, әсіресе отандастарымыздың оралып, тыңғылықты орын табуы.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары экономикадағы дағдарысқа байланысты, әлеуметтік қиыншылықтар көбейген кезде тұрғындардың табиғи өсімі құлдырап түсіп кетті: 1987 жылы 18,1 промилле болса, 1998 жылы 4,6 промилле болды (бір мың адамға шаққанда, туу мен өлімнің айырмасы). Осыдан кейін біртіндеп табиғи өсім қайтадан көтеріліп, 2000 жылы - 4,9; 2005 жылы - 8,05; ал 2009 жылы 13,5 промиллеге жетті[5].

Қазақтардың қатарын өсіретін екінші бағыт - шетелдегі отандастардың қайта оралуына келсек, тәуелсіздік жылдары ресми есеп бойынша 753,4 мың, ал бұл есептен тыс өздігімен келгендерді қосқанда 1 млн. қазақ қайтып келді деген пікір бар. Қайта оралғандардың басым көпшілігі Ресей, Қытай, Моңғолия мен Өзбекстаннан, ал қалғандары Түркіменстан, Ауғанстан, Түркия, Иран және т.б. алыс-жақын шетелдерден келгендер[6].

Еліміз егемендік алған алғашқы күнінен бастап елдегі халық санына, демографиялық, миграциялық процестерге ерекше көңіл бөліп отыр. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанынан бастап өткен күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестер халықтың демографиялық ахуалына да да өзіндік ықпал жасады. Республикадағы және аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық жағдайға әсер ететін факторлардың бірі халықтың көші-қоны болып табылады.

Түрікмен халқының жалпы саны қазір 20,0 млн артық деген дерек бар. Түрікмендер Ауғанстан, Иран, Түркия, Ирак, Сирия секілді елдерге де жайылған. Елдегі түрікменнен кейінгі көп халық өзбектер, одан кейін орыстар.

Қазақтардың саны бұрын 120,0 мыңнан асқан екен. Қазір соның жартысына жуығы атажұртқа көшіпті. Қазір 60,0 мыңға жетер-жетпес қазақ бар көрінеді. Бұлардан басқа армяндар, әзірбайжандар, түріктер, иран халықтары, т.б халықтардың өкілдері де тұрады.

Түрікменстанда тек 1999 жылы ғана туған балалар саны 88017 болды. Осыдан көріп отырғанымыздай Орталық Азия мемлекеттеріндегі демографиялық дамудың біркелкі болмауы байқалады.

Тәжікстан-бұл Орталық Азиядғы көшбасшысы мемлекет. Осы жуырда ғана Тәжікстанның 9 миллионыншы тұрғыны тіркелген. Бұл ел қарқынды демографиялық өсім көрсетіп отыр. Демографиялық өсу жағынан алғанда бұл ел екпінді дамуда. БҰҰ есептерінде Тәжікстандағы отбасылардың 55%-ы көпбалалы (6 және одан да көп бала) екендігі көрсетілген[6,182б.].

Қорыта келгенде, елдегі халық санының өсуі ол ел экономикасының дамуының көрінісі мен келешегі. Қазіргі таңда біздің шығыс көршіміз Қытай экономика көлемі бойынша АҚШ-тан кейінгі екінші орынға жайғасты. Көптеген мамандардың пайымдауынша, оның қарқынды дамуына әсер еткен факторлардың бірі – халық саны. Соңғы деректерге сүйенсек, ҚХР халқы 1,3 млрд. болып отыр. Батыстағы және Азиядағы дамыған елдердегі жұмыс күшінің қымбаттауы ондағы ірі компаниялардың арзан және сапалы еңбек ресурстарын іздеуге мәжбүрледі. Сондықтанда еліміздің саяси және экономикалық дамуының басты тетігі және оны жасай отырып дамытушы адами факторға ерекше көңіл бөле отырып елдегі демографиялық ахуалды жақсартуда Орталық Азия мемлекеттері демографиялық саясатын жақсартуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Демографический статежегодник Казахстана, 1999.Статический сборник.-Алма-Ата,2000.-С.7.

2. Аймагамбетова Г. Т. Демографическая ситуация в странах центральной азии на современном этапе//Вестник КарГУ, 2009 г.

3. Алтаев А.Ш. История этносов Казахстана (1991-2016гг). Алматы: Қазақ университеті, 2018.

4. Төлебаев Т.Ә. Қазақстан тарихы мен тарихнамасының өзекті мәселелері. - Алматы: Қазақ университеті, 2016.

5. Программа демографического развития Республики Казахстан на 2001-2005 годы // Официальная газета.№46 (47), 17 ноября 2001 г.-С.4.

6. Тулекова М.К. Тәуелсіз Қазақстандағы көші-қон үрдісі: нәтижесі мен салдары. Алматы, 2011.

ӘӨЖ 94 (574)
МРНТИ 03.20.00

Аманбекова Н.Д.[1]

[1]*Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті PhD докторанты*
(Семей қ., Қазақстан)

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ТАРИХИ БАСТАУЛАРЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстанның Аягөз, Зайсан, Шар, Шемонаиха, Зыряновск, Курчатов, Риддер, Серебрянск шағын қалаларының тарихы мен аймақ өңіріндегі осы қалалардың әлеуметтік –экономикалық жағдайына әсері тарихи тұрғыда зерттелген. Сонымен қатар Кеңестік дәуірдегі Шығыс Қазақстандағы моноқалаларының әлеуметтік-экономикалық жай-күйіне талдау жасау арқылы, моноқалалардың өнеркәсіптік өндірісінің тиімділігін айқындалды. Мақала барысында аймақтағы шағын қалалар тарихының ақтандақ беттерінің толысуына, сондай-ақ ұзақ мерзімдегі тоталитарлық жүйе кезеңіндегі шағын қалалардың маңызын тарихи тұрғыдан жеткізуге талпыныс жасалды.

Риддер, Зырян, Серебрянск және Курчатов моноқалалары басым өнеркәсіп салалары бағытында қарастырылған. Шығыс Қазақстан облысы моноқалаларның кеңестік дәуірдегі экономикалық мүмкіндіктерін көрсететін деректерге мән берілді.

Шығыс Қазақстандағы шағын қалалардың қалыптасуы және дамуы өнеркәсіптің базалық салаларының ерекшелігін қалыптастырудың шешуші әсері арқылы жүргендігі басты назарда сипатталды.

Тірек сөздер: Шығыс Қазақстан, Аягөз, Зайсан, Шар, Шемонаиха, Зыряновск, Курчатов, Риддер, Серебрянск, шағын қалалар тарихы, әлеуметтік –экономикалық жағдай, өндіріс орындары.

Amanbekova N.D.

Kazakh Innovative University of Humanities and Law PhD student,
(Semey, Kazakhstan)

HISTORICAL ORIGINS AND PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL TOWNS IN EAST KAZAKHSTAN DURING THE SOVIET PERIOD

Abstract

The article historically studied the history of small towns in East Kazakhstan Ayagoz, Zaysan, Shar, Shemonaikha, Zyryanovsk, Kurchatov, Ridder, Serebryansk and the impact of these cities on the socio-economic situation in the region. In addition, by analyzing the socio - economic state of single - industry towns in East Kazakhstan in Soviet times, their industrial production efficiency was determined. The article attempts to fill in the empty pages of the history of small towns in the region, as well as to historically convey the significance of small towns during the period of a long totalitarian system.

The priority industries are monotowns Ridder, Zyryanovsk, Serebryansk and Kurchatov. Significance was attached to the data reflecting the economic opportunities of single-industry towns of the East Kazakhstan region in Soviet times.

In the center of attention, it was noted that the formation and development of small towns in East Kazakhstan took place through the decisive influence of the formation of the specifics of the basic industries.

Key words: East Kazakhstan, Ayagoz, Zaisan, Shar, Shemonaikha, Zyryanovsk, Kurchatov, Ridder, Serebryansk, history of small towns, socio-economic situation, places of production.

Аманбекова Н.Д.[1]

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, PhD докторант,
(г. Семей, Казахстан)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОКИ И ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ МАЛЫХ ГОРОДОВ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация

В статье исторически изучена история малых городов Восточного Казахстана Аягоз, Зайсан, Шар, Шемонаиха, Зыряновск, Курчатов, Риддер, Серебрянск и влияние этих городов на социально –экономическое положение региона. Кроме того, путем анализа социально - экономического состояния моногородов Восточного Казахстана в советское время была определена их эффективность промышленного производства. В статье были предприняты попытки заполнить пустые страницы истории малых городов региона, а также к исторической передаче значения малых городов в период длительного тоталитарного строя.

Приоритетными отраслями промышленности предусмотрены моногорода Риддер, Зыряновск, Серебрянск и Курчатов. Было придано значение данным отражающим экономические возможности моногородов Восточно-Казахстанской области в советское время.

В центре внимания было отмечено, что формирование и развитие малых городов в Восточном Казахстане происходило через решающее влияние формирования специфики базовых отраслей промышленности.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Аягоз, Зайсан, Шар, Шемонаиха, Зыряновск, Курчатов, Риддер, Серебрянск, история малых городов, социально –экономическое положение, места производства.

Шағын қалалардың тарихына жүгінсек Кеңес дәуірінде Қазақстанда сандық жағынан басқа қалалық қоныстардан едәуір басым болатын шағын қалаларды дамытуға басым орын берілді. Мұндай Қазақстандағы шағын қалалардың қалыптасуы мен дамуы республиканың социалистік жаңғыруы ерекшелігінің, өнеркәсіптің базалық салаларының қалыптасуының шешуші ықпалында болғандығымен байланысты.

Қазақстанда шағын қалалардың қарқынмен дамуы өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығы бағытын игерумен тікелей байланысты. Бұл қалаларда Қазақстанның экономикасында өнеркәсіп саласының, әсіресе қара және түсті металлургияның, отын, химия және мұнай-химия өнеркәсібінің, электр энергетикасының үлес салмағы жоғары болды. Сонымен қатар, жекелеген қалалар немесе қалалардың жекелеген топтары Қазақстанда өндірілген белгілі бір өнімнің жартысынан көбін берді. Алайда, Одақтың ыдырауымен, нарықтық қатынастарға көшумен Қазақстанның шағын қалаларының экономикасы көп жағдайда өз маңызын жоғалтты, олардың көпшілігі құлдырауға кетті және іс жүзінде жойылу қаупінде тұрған еді.

Соған қарамастан, шағын қалалар мен олардың тұрғындары дағдарыс құбылыстарына қарамастан, елдегі әлеуметтік-экономикалық процестерде маңызды рөл атқаруды жалғастыруда және көп жағдайда бүкіл қазақстандық қоғамның даму үрдістері мен бағыттарын дәл солар айқындайды. Сондықтан Қазақстанның шығысында орналасқан шағын қалаларының әлеуметтік-экономикалық даму проблемаларын кеңестік кезең тұрғысынан зерттеу тұтастай алғанда қоғамның даму дәрежесін бағалауға, оның проблемалық мәселелерін анықтауға және одан әрі перспективаларды белгілеуге мүмкіндік береді[1].

Осы тақырыптың қоғадық сұраныс тұрғысынан туындағанын Қазақстан Республикасының 2004-2006 жылдарға арналған шағын қалаларды дамыту бағдарламасынан көре аламыз. Қазақстан Республикасының 2004-2006 жылдарға арналған шағын қалаларды дамыту бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылы 5 қыркүйектегі №903 «2004-2006 жылдарға арналған Қазақстан Республикасы Үкіметінің Бағдарламасын жүзеге асыру іс шараларының жоспары туралы» қаулысына сәйкес әзірленді. Шағын қалаларды дамытудың негізгі бағыттары: экономика құрылымын әртараптандыру жолымен жетілдіру және көлемі әртүрлі және салалық қажетті заттары бар кәсіпорындарды оңтайлы ұштастыру арқылы құру; қалалардың функционалдық мамандану құрамын кеңейту; жақын маңдағы шағын қалалардың минералдық шикізат ресурстарын игеру; халыққа көрсетілетін негізгі қызметтің қолжетімділігін арттыру үшін аумақтық ұйымдастырудың әлеуметтік инфрақұрылымын қолдану; кадрлық әлеует пен халықтың ұдайы өсуі; шағын кәсіпкерлік субъектілерді инфрақұрылымның аумақтық ұйымымен қолдау. Шағын қалаларды дамытудың негізгі бағыттары минералды шикізаттық, өндірістік және еңбек әлеуеті, қолайлы географиялық жағдайын ескере отырып анықталды. Республиканың шағын қалаларына жаңа өмір беру үшін және, ең бастысы, арнайы мемлекеттік оңалту және дамыту бағдарламасы. Мұндай бағдарламаны әзірлеу тек объективті және жан-жақты талдау негізінде мүмкін шағын қалалардың әлеуметтік-экономикалық тарихы, олардың экономикасы мен әлеуметтік-мәдени саласының инфрақұрылымын қалыптастыру.

Өткен онжылдықтардағы Шығыс Қазақстанның шағын қалаларының дамуын мұндай ретроспективті талдау шағын қалалардағы қазіргі күрделі әлеуметтік-экономикалық, мәдени және демографиялық жағдайдың тамыры мен бастауын көруге мүмкіндік береді. Тақырыпты зерттеудің өзектілігі сонымен қатар қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық, мәдени мәселелерді шешу үшін шағын қалалар тұрғындарының санындағы, әлеуметтік, ұлттық, білім беру құрылымдарындағы өткен өзгерістерді ғылыми негізделген бағалау қажеттілігі болып табылады.

Шығыс Қазақстанда шағын қалалардың қалыптасуы мен дамуы өнеркәсіптің базалық салаларының қалыптасу ерекшеліктерінің шешуші әсерінен болды. Қазақстан өңірлерінің өнеркәсіптік игерілуінің әсерінен қала қоныстарының құрылымы тарихи қалыптасқан, негізінен саны 20 мыңға дейінгі шағын қалалардан тұрады, мысалы, Қазақстанда 1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша 43 қаланың 25-інде халық саны 50 мың адамнан аспады, оларда қала халқының 15% - ы және бүкіл халықтың 7% - ы тұрды. 1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша мұндай қалалардың 51-і 84-і болды. Шығыс Қазақстан облысы бойынша шағын қалаларға негізінен зерттеліп отырған кезеңде Аякөз, Зайсан, Зыряновск, Курчатов, Серебрянск, Шар, Шемонаиха, Риддер қалалары. Енді қалалардың тарихи негізне тоқтала кетейік. 1928 жылы Бұқтырма уезі Зырян болысының біраз жері мен Бұқтырма, Өскемен уезінің біраздаған жерін қосып Зырян ауданы құрылды. Орталығы Зырян селосы болып бекіді. 1932 жылы Зырян ауданы Шығыс Қазақстан облысының құрамына енді. 1941 жылдан аудан орталығы Зырян селосына қалалық статус берілді.

1957 жылы Зырян ауданы бірінші рет таратылды. Ал 1963 жылы Зырян селолық аудан ретінде қайта қалпына келтіріліп, 1964 жылы «селолық» деген сөз алынып тасталды. 1965 жылы 10 желтоқсанда аудан екінші мәрте таратылып, 1977 жылы қайтадан қалпына келтірілді. Парыгино селосы аудан орталығы болып бекітілді. 2012 жылдың мамыр айында Елбасы шағын қалаларды дамытудың 2012-2020 жылдарға арналған бағдарламасын қабылдады. Серебрянск, Зырян қалалары Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрлігі шешімімен Шығыс Қазақстандағы шағын қалаларды дамыту тізіміне енді. Зырян ауданы тек қазба байлықтарымен ғана емес, сонымен қатар өз ісінің шебері тамаша еңбек адамдарымен де мақтана алады.

Социалистік Еңбек Ері, тау-кен ісінің маманы - Н.Қ. Жақсыбаев, республикаға танымал совхоз директорлары П.Т. Полянский, П.Ф. Дягилев, Кеңес Одағының батыры П. Кольцов (танымал есім), бұрынғы облыс әкімі В. Метте (танымал есім), Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, ақын А. Тасқараұлы осы Зырян ауданының тумалары. Зырян-1941 жылдан бастап Шығыс Қазақстан облысындағы облыстық бағыныстағы қала, темір жол станциясы. Кенді Алтайдың орталық бөлігінде, Ертіс пен Бұқтырма өзендерінің аралығында орналасқан. 1987 жылға халық саны 54,5 мың адамды құрады, Ұлы Отан соғысы жылдарында Зырян қорғаныс кәсіпорындарын қорғасынмен және басқа түсті металдармен үздіксіз жабдықтады. 80-ші жылдары Зырян республиканың түсті металлургия орталықтарының біріне айналды. Қалада ірі өнеркәсіптік кәсіпорындар орналасқан: Зырян полиметалл комбинаты, Зырян қорғасын комбинаты. КСРО-ның 60 жылдығы; сондай-ақ, ет комбинаты, тігін фабрикасы және сүт зауыты бар. Серебрянск - Зырян аймағындағы, Ертіс өзенінің оң жағалауымен созылып жатқан қала. Ол Бұқтырма су электр станциясының бас бөгетінен алыс емес жерде орналасқан. Серебрянск Өскеменге автомобиль, теміржол және су көлігімен байланысты, олардан қала 90 шақырым қашықтықта орналасқан. Облыс орталығы Зырян қаласы 120 шақырым жерде. Серебрянск - Бұқтырма су электр станциясына қызмет ететін қала. Қала орнындағы елді мекен Новоалександровка шағын ауылы болды. Су электр станциясының құрылысы басталған 1950 жылдардан бастап ол тез жұмысшы ауылға, одан кейін қалаға айналды (1962 жылдан). Қалада сонымен қатар қорғаныс мақсатында тыныс алудың жеке және ұжымдық қорғанысын шығаратын бейорганикалық өндіріс бойынша Серебрянск зауыты салынды. Бұл кәсіпорын КСРО-ның құлауымен тоқырауға ұшырады. Жергілікті әскери бөлім мен басты қасбеттің доғасы ғана қалған мәдени орталық сияқты кейбір нысандардың басына күн туды. Серебрянскінің шеттері әдемі көріністерге толы. Жағажайлар мен Ертіс жағалауы танымал демалыс орындары болып табылады[2].

Аягөз-Семей облысының Аягөз ауданындағы қала (1939 жылдан), әкімшілік орталығы (1928 жылдан), ірі темір жол станциясы. Қала Нарын өзенінің Аягөз өзеніне құятын жерінде орналасқан. 1931 жылы негізі қаланған Түрксіб құрылысы мен пайдалануға берілуі Аякөздің экономикалық дамуына үлкен өзгеріс әкелді. 1985 жылы қалада автожөндеу және темірбетон бұйымдары зауыттары, ет комбинаты, май зауыты, элеватор және т.б. кәсіпорындар жұмыс істеді. [3, б. 185].

Аягөз ауданы 1928 жылы құрылды. Әкімшілік орталығы Аягөз қала мәртебесін 1939 жылы алды. Ауданның жалпы жер көлемі 5 млн. гектар құрайды. Осылайша Аягөз жер көлемі жөнінен республика бойынша Қарағанды облысының Арал аудандарынан кейін үшінші орын алады.

1930 жылы қазіргі Аягөз қаласы орналасқан жерден Түркістан-Сібір теміржолы өтіп, Аягөз станциясының ірге тасы қаланды. Осылайша мұнда алғашқы паровоз депосы және басқа теміржолға қатысты кәсіпорындар бой көтерді. Сол тұста көптеген Аягөздіктер теміржол құрылысына белсене қатысыты. Сол жылы аудан орталығы Сергиопольден Аягөз станциясына көшірілді.

Аягөзге теміржолдың бір тармағының тартылуы ғасырлар бойы мүлгіген далаға тың лебі әкелді. Сондай сілікініс пен оянуда аяулы азаматтардың бас көтеруі заңды нәрсе. Олардың ішінде Т.Рысқұлов пен М.Тынышбаевтың есімін ерекше атап өткен жөн.

Түрксіб жобасын жасау үшін Үкімет тарапынан арнайы мемекеттік комиссия құрылды. Оның құрамында әр ұлттың өкілдері енгізілді. 1930 жылы 1 мамыр күні Аягөз паровоз депосы пайдалануға берілді.

Ауданның ауыл шаруашылығының тарихы 1920-1930 жылдардағы алғашқы мойынсеріктер мен ұжымдық шаруашылықтардан басталып, МТС-тар құрыла бастады.

Ауданның ауыл шарушылығы саласында көптеген кадрлар өсіп жетілді. Аудан мәдениеті мен өнерінде кезінде елді мекендерде құрылған қызыл отаулар мен автоклубтар аса маңызды орын алды. Олар жергілікті жерлердегі өнерпаздар өнерін ұштауға, жұртшылық арасында оларды кеңінен насихаттауға жол ашты.

Ауданда балалар және жасөспірімдер спорт мектебі, «Ринг» спорт қоғамы жұмыс істейді. Ауданның шығармашылық қауымының бірден-бір тоқайласар орыны жергілікті баспасөз екендігі белгілі. Ауданда 1930 жылы 4 қазанда «Жаңа ауыл» газетінің алғашқы саны жарық көрді.

1996 жылдың наурызынан бастап «Аягөз жаңалықтары» тәуелсіз қоғамдық – саяси газеті шығып келеді.

Аудан тарихында қоғамдық тәртіпті сақтау ешқашан назардан тыс қалған емес. Бұл әсіресе еліміз егемендігін алған күннен бастап ерекше назарда. Еліміздің шығыс шекарасын күзетуде Аягөз әскери гарнизонының рөлі мен маңызы өте ерекше. Гарнизон жауынгерлері өздерінің әскери-оқу жаттығуларын жүзеге асыра отырып, аудан ұжымдарымен, оқу орындарымен тығыз байланыс жасап келеді[4].

Кеңес заманында Курчатовты географиялық карталарда көру мүмкін болмады. Бұл құпия қала, оның атластарында Семейден Конечная станциясымен (қазіргі Дегелең деп аталады) шығатын тұйық теміржол желісі болған.

Қалаға кірудің қатаң бақылауы орнатылған, ал тікенекті сымдар елді мекеннің периметрі бойынша созылған. Бұл Курчатовтың Семей ядролық полигонының технологиялық орталығы болғандығына байланысты. Қала физик Игорь Курчатовтың атымен аталады, ол «ұлттық ядролық бомбаның атасы» саналды., ол арнайы сынақтар мен іс - сапарлары мен кезінде осында жиі болатын. Курчатов 1947 жылы алғашқы кеңестік ядролық бомбаның полигонынан 45 шақырым жерде - Семей полигонының солтүстік шекарасында құрылды. 1949 жылдан бастап қала мәртебесіне ие болды. КСРО ыдырағаннан кейін Курчатов қаласының тұрғындары әскери нысандардың жабылуына байланысты едәуір азайды. Жақсы өмір сүру үшін көптеген әскери және ғалымдар бұрынғы жабық қаладан кетіп қалды. Қазіргі кезде бес қабатты ғимараттардың барлық блоктары бос, ақырзаманнан кейінгі пейзажға ұқсайды. Кеңестік дәуірде үкімет Курчатовтың ғылыми-техникалық әлеуетін жандандыруға тырысуда. Қалада бірнеше ядролардан тұратын ұлттық ядролық орталық бар (геология, ядролық физика, атом энергиясы саласындағы зерттеулер). Ядролық орталық қазір Курчатовтың негізгі кәсіпорны болып табылады.

Қаланың келбеті 1950-1980 жылдардағы кеңестік қаланың әдеттегі типтік бір сарынды тұрпатта салынған. Орталық алаңда қаланың «өкіл әкесі» саналаған Игорь Курчатовтың ескерткіші орнатылған. Төбесінде жер астында ядролық сынақтар жүргізілгендігімен белгілі аласа таулы Дегелең (полигон аумағында таралған) бар. Полигон 1991 жылы жабылғанына қарамастан, Дегелең аумағы, полигонның басқа бөліктері сияқты, радиоактивті фонға байланысты қорғалған[5].

Шар қаласы Қазақстанның шығысында орналасқан, бұл республиканың маңызды көлік торабы және теміржолдағы шанышқы. Оның аумағы аттас өзеннің жағалауын бойлай созылып жатыр. Қала тарихының басталуына дейін Түрксіб станциясының құрылысы басталды, оның қасында кейін қалаға айналған шағын қала өсіп шықты. Ол өз атауын Ертіске дейін жеткізетін Шар өзенінің құрметіне алды. Ескі күндері өзен артериясында осындай күш болды, оның бағыты наймандарды жеңгеннен кейін өз арнасынан өткен моңғол әскерінің үштен бірін лезде алып кетті. Топонимнің шығу тегі бірнеше нұсқаға ие. Олардың біреуінің айтуынша, бұл атау «жылу» сөзімен байланысты, бұл қазақ тілінен аударғанда үзіліс дегенді білдіреді. Тағы бір нұсқа бойынша, Шыңғысхан мен оның әскері осы аймақтан өткенде, оған жердің түсі әсер етіп, оны Шар деп атаған, ол «сары» дегенді білдіреді. Енді қазіргі заманғы қала жылдың кез-келген уақытында ауданның ерекше түсімен ерекшеленеді. Бұған қала айналасында өсетін ши шөптері себеп болды деп есептеледі. Қала аумағына 4 аудан кіреді. Ежелгісі - Шанхай, Шар өзенінің жағасында қазақтың ауыл ретінде құрылған. «Шанхай» атауы ежелгі қазақша «Шаңқай» сөзіне қатысты, яғни «күндізгі он екіде» дегенді білдіреді деп есептеледі. Мұның түсіндірмесі бар. Шахай ауданы қаланың күн түске жақын өтетін жерінде орналасқан. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін қала тұрғындарының саны шамамен екі есеге азайды. Олардың бір бөлігі Ресейге, екіншілері шет елдерге кетті. Келесі қысқарту Шар бұрынғы мәртебесін жоғалтқан сәтте болды. Жұмыссыздық деңгейінің жоғарылауы да осыған байланысты. Қаланы тірілту үшін билік ол арқылы су арналарын жүргізіп, цемент зауытын салып, мектепті жөндеді. Музыкалық продюсер Бари Алибасов, Қазақстанның халық ақыны Төлеу Көбдіков, генерал Бариан Тұрсынов, орыс сәулетшісі Трюго Бардт сияқты атақты

адамдар Шар қаласында дүниеге келген. Шар - 1963 жылдан бастап қала, 1972 жылдан бастап әкімшілік орталық. 1927 жылы Түрксіб құрылысына байланысты теміржол станциясы және жұмысшы кенті ретінде құрылды. Қалада 80-жылдардың ортасында локомотив депосы, галантерея фабрикасы, жөндеу шеберханалары, баспахана, автокөлік кәсіпорындары және астық қабылдау пункттері жұмыс істеді. [3, б. 479].

Зайсан жері дарындылардан ешқашан кенде болмаған. Бізде ел басқарған Халит, Бұтабай, Зейнолла, Ақбай тәрізді болыстар, Шұлғаубайдай шешен, Бұланбайдай палуан, Қоңыр, Ақыштай қажылар, елді аузына қаратқан билер шыққан. Жыр алыбы Жамбылдың өзі Шөжемен қатар қойған Ноғайбай ақындыМәскеу университетінің профессоры Ивановский бүкіл Ресейге әйгілеп, талантына тәнті еткен. Ал, бүгіндер Зайсан тумалары Есет, Әубәкір, Тоқтарбек, Ұлықбек, Асқар, Нұрлан, Марат, Кәдірбек, Гүлнәр, Советхандар қазақ әдебиетінің алғы легінде тұр[6].

Аудан өміріндегі ең ауыр және жауапты болған кезең – Ұлы Отан соғысы жылдары болды. Майданға – 6569 және еңбек армиясына – 1099 зайсандықтар аттанған. 2595 адам майданда қаза болды. Полковник В.Е.Головченко Кеңес Одағының Батыры атағын алса, сержант Манап Әубәкіров Даңқ орденінің толық иегері болды.

Зайсан – Ресей мен Қытай арасын жалғастыратын алтын көпір болған ұлы керуен жолы. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен елімізде кеден қызметі жолға қойылған. 1992 жылдың мамыр айынан бастап, Шығыс аймақтық кеденіне қарасты «Майқапшағай» кеден бекеті құрылды. Сондай-ақ, 2006 жылдың сәуір айынан бастап, «Майқапшағай-Жеменей» шекара сауда орталығы ашылған.

Шемонаиха қаласы - Шығыс Қазақстан облысының солтүстігіндегі аудан орталығы. Ол Алтайдың бөктеріндегі Убаның (Ертістің саласы) солтүстік (оң) жағасында жатыр. Қалада Қазақстан-Ресей шекарасына дейінгі соңғы теміржол вокзалы бар, сондықтан мұнда шекара бекеті орналасқан. Шемонаиха - қазақ Алтайының алғашқы қоныстарының бірі. Ол 18 ғасырдың ортасынан бастап Шемонаевское ауылы деп аталған. Ауыл Томск губерниясының Змиевск ауданына қарасты және оны осы Ресейден келген қашқын шаруалар мекендеді, олар крепостнойлық пен шіркеу езгісінен осы алыс және шалғай жерлерде жасырынды. Шемонаиханың негізін қалаушылар 17 ғасырдың соңында осында қоныстанған Польшадан келген иммигранттар болып саналады. Ауылда қашқын адамдар көп болғандықтан, мұнда жаңадан келгендерге көмектесу дәстүрі пайда болды. Түнде әр үйдің астында тамақ қалды.

Шемонаиха тарихында өсудің екі кезеңі атап өтілді. Біріншісі 19 ғасырдың аяғында, крепостнойлық құқық жойылғаннан кейін болды - бұл жерге елдің еуропалық провинцияларынан шаруалар күштеп қоныстандырылды. Екіншісі 1950 жылдардың аяғында, мыс кен орнын игеру және мыс химия зауытының құрылысы басталған кезде болды (1962 жылы іске қосылды). Содан кейін Шемонаиха қаласында Убу арқылы өтетін көпір және алғашқы көп қабатты үйлер пайда болды. 1961 жылы Шемонаиха қала болды. Қазіргі кезде елді мекен бірнеше карьерлермен қоршалған, бірақ сонымен бірге қала өзінің ірі сүт өндірісімен танымал.

Шемонайханың әйгілі тумасы - жазушы Анатолий Иванов, «Көлеңкелер түсте жоғалады» және «Мәңгілік шақыру» романдарының авторы. 2009 жылы өзеннің үстіндегі қияға оның шығармашылығына әйел бейнесіндегі ескерткіш орнатылды. Жергілікті жердегі тағы бір көрнекті орын - 2004 жылы киелі ағашқа айналған шіркеу.

Риддер кеніші ауылға, кейінірек елді мекенге айналады және 1932 жылдың 1 қаңтарынан бастап Риддер қаласына айналды.

Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін оның атауы Лениногорск болып өзгертілді. Кеңес кезеңінде қалада бірқатар өнеркәсіптік кәсіпорындар, тұрғын үйлер мен инфрақұрылым нысандары салынды. Алғашқы түсті металлургия кәсіпорыны қорғасын зауыты болды.

Қала аумағында 1935 жылы Ермаков негізін қалаған ботаникалық бақ бар. 1992 жылы Батыс Алтай табиғи қорығы құрылды. Риддер экономикасы әр түрлі меншік формасындағы өнеркәсіптік кәсіпорындарға, оның ішінде ірі және кіші компанияларға, дүкендерге, дәріханаларға, жанармай құю бекеттеріне, базарларға, кафелерге негізделген. Қалада дамыған инфрақұрылым бар. Жол жабыны жүйелі түрде қалпына келтірілуде, байланыс жүйелерінің алдын алу, көшелер мен алаңдар абаттандырылуда. Мәдени-ағарту ұйымдары, атап айтқанда Мәдениет сарайы мен кітапханалар белсенді жұмыс істейді. «Дауыстар», «Аребеск» сынды шығармашылық шеберлік топтарымен танымал. Тарихи-өлкетану мұражайында қала мен оның айналасы туралы көптеген экспонаттар жинақталған[7].

Шығыс Қазақстанда урбандалу деңгейі ең жоғары деңгейдің бірі болды, бұл ретте жаңа қалалардың пайда болуының неғұрлым жоғары қарқыны онда жаңғырту кезеңінде келді. Зерттеу кезеңінде қалалық типтегі елді мекендер желісінің одан әрі дамуы болды. 1959 жылы Шығыс Қазақстанда алты қала болды-Өскемен, Лениногор, Зырян, Зайсан, Семей және Аягөз. Біз көріп отырғанымыздай, Шығыс Қазақстанда жаңа қалалық қоныстардың құрылуы бұрынғысынша табиғи-минералды ресурстарды өнеркәсіптік игерумен байланысты болды [8].

Қалалық елді мекендер санының үштен бір бөлігі кен орындары мен пайдалы қазбалар кен орындарында пайда болған жұмысшы ауылдар болды. Олардың арасында темір кені өнеркәсібінің орталығы Шығыс Қазақстанда – Рудный кентін айтамыз.

ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарында шағын қалалардың халқы күрт азайды[9]. Шығыс Қазақстанда да осы мәселе орын алды. 1989-1999 жылдар аралығында Курчатов қаласы - 43%-ын жоғалтты. Халық саны бойынша 13 шағын қала қала мәртебесіне сәйкес келмейді, соның ішінде Шығыс Қазақстан облысы бойынша - Курчатов, Шарск [9].

а) өндіру өнеркәсібі басым дамыған қалалар-15 қала:

* металл кендерін өндіру-Рудный, Зырян, шикізат ресурстарының басқа түрлерін өндіру - Жаңатас, Қаратау, Жітіқара.

в) Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдейтін салалар басым дамыған қалалар - 19 қала: Шемонаиха, Зайсан, Электр энергиясын өндіру салалары басым дамыған қалалар - Серебрянск.

2. Өнеркәсіптік - көлік орталықтары-8 қала: Аягөз, Шар,

3. Ғылыми - тәжірибелік орталықтар-Курчатов,

4. Курорттық қалалар-Сарыағаш, Щучинск, Қарқаралы.

5. Бұрынғы өнеркәсіптік және өнеркәсіптік емес функцияларын біртіндеп Жоғалтатын қалалар-4 қала: Жем, Темір, Державинск, Текелі, Форт-Шевченко, Қазалы.

3. 19 шағын қала ауылдық аудандардың орталықтары болып табылмайды: Степногорск, Темір, Ембі, Жем, Қапшағай, Текелі, Шар, Серебрянск, Курчатов, Шу, Шахтинск, Саран, Приозерск, Қаражал, Лисаковск, Арқалық, Ақсу, Қазалы, Жаңаөзен. Олардың бір бөлігі облыстық маңызы бар қалалар болып табылады, бір бөлігі аудандардың қосылуы нәтижесінде аудан орталықтары мәртебесін жоғалтты.

Қазақстанның ерекшеліктерінің бірі шағын қалалардың ел аумағы бойынша біркелкі бөлінбеуі болып табылады [10].

Шығыс Қазақстанда XX ғасырдың 60-жылдары құрылыс және құрылыс индустриясында, ауыл шаруашылығы салаларында, қайта өңдеу өнеркәсібінде жұмыс істейтіндердің үлесі айтарлықтай өсті, бұл осы қалаларды жеткілікті дамыған әлеуметтік инфрақұрылымы бар ауданаралық агроиндустриялық орталықтарға жылжытуға әкелді. Бұған мысал-Шығыс Қазақстан облысының Шемонаиха қаласы, оның қалалық қоныстары негізінен түсті металдарды өндіруге және өңдеуге маманданған. Олардың маңызды ерекшелігі жеткілікті түрде дамыған әлеуметтік құрылым болып табылады, ол іргелес аудандардың аса бай рекреациялық ресурстарымен (көлдер, өзендер) ұштастыра отырып, қалалардың қала құраушы дерекқорын рекреациялық орталықтар ретінде дамыту мүмкіндігін ашады, мысалы, Шар қаласы.

Шығыс Қазақстандағы шағын қалалардың әлеуметтік-тұрмыстық инфрақұрылымын дамытудың бұрын қол жеткізілген белгілі бір деңгейі қазіргі уақытта айтарлықтай бұзылған. Бұрынғы КСРО аймақтары арасындағы ондаған жылдар бойғы экономикалық байланыстардың үзілуімен, экономиканың күрт құлдырауымен, қала құрушы кәсіпорындардың консервациясы мен жабылуымен көптеген шағын қалалар елеске айналды, ал олардың халқы оларды жаппай тастап кетеді немесе өмір сүрудің төменгі деңгейде тұр.

Соған қарамастан, Шығыс Қазақстандағы шағын қалалар мен олардың тұрғындары дағдарыс құбылыстарына қарамастан, елдегі әлеуметтік-экономикалық процестерде маңызды рөл атқаруды жалғастыруда және көп жағдайда бүкіл қазақстандық қоғамның даму үрдістері мен бағыттарын солар айқындайды. Сондықтан Шығыс Қазақстанның шағын қалаларының әлеуметтік-экономикалық даму проблемаларын зерттеу тұтастай алғанда аймақтағы қоғамның даму дәрежесін бағалауға, оның проблемалық мәселелерін анықтауға және одан әрі болашағын белгілеуге мүмкіндік береді.

Республиканың шағын қалаларына жаңа өмір беру үшін ең бастысы шараның бірі арнайы мемлекет тарапынан оларды оңалту және дамыту бағдарламасын іске асыру. Тек объективті және жан-жақты талдау негізінде шағын қалалардың әлеуметтік-экономикалық тарихы, олардың экономикасы мен әлеуметтік-мәдени саласының инфрақұрылымын қалыптасу тарихын зерделей отырып қана келешегін айқындауға мүмкіндік туады. Өткен Кеңестік кезеңдегі Шығыс Қазақстандағы шағын қалалардың дамуын мұндай тарихи талдау шағын қалалардағы қазіргі күрделі әлеуметтік-экономикалық мәдени жағдайдың тамыры мен бастауын көруге мүмкіндік береді.

Шығыс Қазақстандағы шағын қалалар мен олардың тұрғындарының тарихын зерделеу аймақтың қазіргі заманғы барлық әлеуметтік-экономикалық, мәдени және басқа да проблемаларын шешумен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда Шығыс Қазақстандағы шағын қалалар ел экономикасы мен әлеуметтік саласының ең ауыр нүктелерін білдіреді және олардың тарихын зерттемей, әлеуметтік-экономикалық даму проблемаларын талдаусыз бүкіл аймақтың болашақ дамуын болжау мүмкін емес деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Моногорода Казахстана: методические основы оценки состояния и направления развития/ Под. ред. Н.К.Нурлановой. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК. -2014. С. 30.*
2. *Казахстан - самые маленькие города по площади территории //tochka-na-karte.ru – 1 с.*
3. *Казахская ССР. Краткая энциклопедия в 4-х т., Т.2. Алма-Ата: Гл. ред. Казах, сов. энциклопедии, 1988, 608 с.*
4. *Аягөз [Мәтін] : Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданының энциклопедиясы. Т. 1 / суретші: Б. Серікбай, И. Серікбаева. - Алматы: Көркем, 2010. - 676 б.*
5. *Казахстан - самые маленькие города по площади территории //tochka-na-karte.ru – 1 с.*
6. *Шығыс Қазақстан облысының мұрағаттық қызметі. Өлкетану - http://www.arhiv.vko.gov.kz/region_07.htm(14.02.2012). //https://adebiportal.kz/kz/ultbolmysy/view/65*
7. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959года. КазССР. -М.: Гостатиздат, 1962. - 200 с. - С. 17.1, с. 16*
8. *Кошанов А.К., Айдарханов МХ. Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты). -Алматы: Ғылым, - 115с.*
9. *Юрицын В. Большие проблемы малых городов. //Новости недели. - 2002. - №22. - 5-11 июня.*
10. *Чуланова З. Проблемы развития малых агропромышленных городов Казахстана. //Аль Пари. - 2002.- №2-3. - С. 27.*

ҒТАМР 03.09.55
ӘОЖ 94"19/"

[1]Г.Батырбекқызы, [2]Т.Қ.Мекебаев, [3]Ж.Ж.Құмғанбаев

[1]Phd, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан, goha_batyr@mail.ru
[2]т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Әл - Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан
[3]Phd, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада 1941-1945 жылдарда өткен Ұлы Отан соғысы тарихының бірғана бөлшегі – майдандағы қазақ тілінде жарық көрген газеттер туралы. Яғни, сол сұрапыл соғыстағы қазақ жауынгерлерінің, қазақстандық халықтардың ержүрек ұлдары мен қыздарының, КСРО мемлекеті азаматтарының отты шайқастардағы ерлігі мен тылдағы ерен еңбектерінің шежіресі. Сол кездегі қазақ журналистикасының ең кең тараған, әрі жан-жақты дамыған саласы - күнделікті басылымдар, газеттер, барша жаңалықтарды қоғамға, оқырмандарға үзбей жеткізіп тұрды. Егер шындығында, бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) ел алдындағы, Жаратушы алдындағы, қоғам үшін ең басты парызы мен міндеті - ақиқатты мүлтіксіз тарату арқылы барша азаматтардың сана сезімін оң бағытқа баулап, қоғамның дамуын қамтамасыз ету болса, соғыс жылдары БАҚ қызметкерлері өз борыштарын толығымен іске асырды, орындады, Отанды қорғаудың үлгілі жолдарын баяндады, тарихи мұра ретінде ұрпақтарға табыс етті. Бұл біздер үшін, біздердің болашақ ұрпақтарымыз үшін мәні мен құны мәңгілік тарихи деректер.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, газет, журнал, баспасөз, редактор, 1941-145 жж., КСРО, БАҚ.

G. Batyrbekkyzy[1], Mekebaev T.K.[2] Kumganbaev Zh.Zh.[3]

[1]PhD, M.Auezov South Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: goha_batyr@mail.ru
University, Kazakhstan, Almaty
[2]c.h.s., associate professor, Al Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty
[3]PhD, Al Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

FROM THE HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

The article is a part of the history of the Great Patriotic War of 1941-1945 - newspapers in the Kazakh language on the front. It is a chronicle of the bravery of the Kazakh warriors, the brave sons and daughters of the Kazakh people, the citizens of the Soviet Union in fiery battles, and the feat of home front. The most widespread and developed branch of the Kazakh journalism of that time - daily editions, newspapers, constantly transmitting the news to the public and readers. If in fact, the main duty and responsibility of the media (media) before the country, the Creator, for society was to guide the positive emotions of all citizens by the right distribution of truth and to ensure the development of society, then during the war years the media had fully fulfilled their duty, performed, described exemplary ways to defend the Motherland, passed on to the descendants as a historical heritage. This is an eternal historical value and value for us and for our future generations.

Key words: World War II, newspapers, magazines, press, editor, 1941-1945, USSR, media.

[1]Батырбеккызы Г.[2]Мекебаев Т.К.[3]Кумганбаев Ж.Ж.

[1]PhD, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова,
Казахстан, Шымкент, e-mail: goha_batyr@mail.ru
[2] к.и.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. Аль Фараби,
Казахстан, Алматы
[3]PhD, Казахский национальный университет им. Аль Фараби,
Казахстан, Алматы

ИЗ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В статье рассматриваются периодические издания на казахском языке, которые выходили в период Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Это летопись храбрости казахских воинов, отважных сыновей и дочерей казахского народа, граждан Советского Союза в огненных сражениях и подвиги тылового фронта. Самая распространенная и развитая отрасль казахской журналистики того времени - ежедневные издания, газеты, которые постоянно передавали новости публике и читателям. Если на самом деле главная обязанность и ответственность СМИ перед страной и обществом состояла в том, чтобы направлять положительные эмоции всех граждан путем правильного распространения правды и обеспечения развития общества, то в то время в годы войны СМИ полностью выполняли свой долг, описывали образцовые способы защиты Родины, передавали потомкам историческое наследие. Это вечная историческая ценность для нас и для наших будущих поколений.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, газеты, журналы, пресса, редактор, 1941-1945 гг., СССР, СМИ.

Кіріспе. Соғыс жылдарында қалыптасқан аса құнды дәстүрлердің бірі - тыл майдан арасындағы үзіліссіз байланыстар. Газет беттеріндегі материалдарда жауынгерлердің соғыстағы ерлігі туралы, тылдағы еңбеккерлердің майданға деген, жауды жоюға деген қажымас қайратты істері мен барша жасөспірімдердің ұмытылмас жәрдемдерін оқуға болады. Қазақ халқының ұл-қыздарының майдандағы қаһарманды ғы, тылдағы мыңдаған жұмысшылар мен қызметкерлердің ерен еңбегі ана тіліміздегі газеттерде том-томымен қоймаларда сақталуда, сол басылымдар бүгінгі және ертеңгі ұрпақтарымыз үшін үлгі-өнеге емес пе?

Мыңдаған совет азаматтарының өз еркімен майданға аттанғаны, әсіресе сол замандағы жастардың жауға қарсы шайқасқа ұмтылғаны туралы Шымкенттегі Тұрысов Еркінбек - ағаның шығармаларында жазылған. Облыстың Шаян ауданынан (бүгінгі Бәйдібек) бір топ жігіттер армияға алынғанда, жасы толмаған Бердібек Бекназаров өзін сол сарбаздар қатарына алуды өтінеді: «Толмаса, енді толам. Алдырасыз, алады», деп ағасынан өтінген, - мен сізден қалмаймын, көке! Берлинге дейін барып, Гитлердің қортышқанның тұмсығындай істеген мұрнын бұзып, герой болып қайтамын». 17-жастағы жеткіншек майданға аттанған [1]. Бердібектің бейнесі - соғыс жылдарындағы жастардың өзі.

Шаяндық жасөспірім Б.Бекназаров қан майданда Воронеж үшін соғыста қаза тапты. Оның есімі сол қаланың орталығындағы бауырлар мемориалында алтын әріппен жазылған.

Соғыс жылдарындағы адам шығындары туралы мәселеге де 80 жылдан астам уақыт өтті. Бұл тақырыпты зерттеуші Борис Соколов: «1941 жылдың 1-ші қаңтарында КСРО-да 196,6 млн адам болып, 1946 жылдың басында халық саны 167 млн-ға түскен. Яғни, 29,6 млн шығын болған». Соғыс басталғанда, 1-ші шілдеде Қызыл Армия қатарында 5,8 млн, жылдың соңында 7,2 млн. Сонымен, 1941 жылдың соңында армия саны 10,1 млн-ға жеткен [2].

Талқылау. Соғыс шығыны туралы көп тараған мәліметтер Кеңес әскімшілігінде (Берлиндегі) істеген полковник Калинов Кирилл Дмитриевичтен алынған. Ол 1949 жылы батысқа өтіп кеткен, сондықтан Германияда жарияланған оның кітабы «сатқындікі», дұрыс емес [3] деп тараған. К.Д.Даниловтың қолында құпия құжаттар болған - мыс, Қызыл Армияның бас военврачы генерал Е.И.Смирновтың, ГУК-тың, Н.А.Вознесенский, т.б. лауазымды адамдар 1946 жылы қаңтарда И.В.Сталинге берген анықтама болған (ол құжат бүгінге дейін табылмаған). Сол құжат арқылы Калинов кітап жазған, кітап итальян және француз тілдерінде де шыққан. Калиновтың жазғаны бойынша: 8,5 млн адам шығыны, 37 млн жау тұтқында өлгендер, 2,5 млн жарақат пен аурудан қаза тапқандар. Қызыл Армияның барша шығыны - 14,7 млн адам [3, 11 б.]. Бұл мәлімет 60-шы жылдарда айтылғаны рас.

Ұлы Жеңістің 75-жылдығы қарсаңында жарияланған мәліметтерде [4]:

- Жаудың оккупациялаған территориясында қырылған бейбіт адамдар саны 7 млн 420 мың 379 адам, олардың ішінде 216 мың 431 балалар;
- Германияға күштеп жетілгендер 5 млн 269 мың 513 адам, олардың 2 млн 654 мың 513-і соғыстан соң кері қайтқандар;
- Эммиграцияда (шет елдерде қалғандар) саны 451 мың адамды құрады;
- Санитарлық шығындар (жарақаттанған, контузия алған, суыққа және өртке ұшыраған, ауруға шалдыққандар) саны 18 млн 344 мың 148 адам;
- Хабар-ошарсыз кеткендер мен пленге түскендер саны 5 млн 59 адам;
- Штрафные рота мен батальондарда болғандар 427910 адам, олардың 170298 шайқастарда қаза тапты.

Бұл мәліметтерден өзгеше цифрлар туралы (Германиялық авторлар, ресейлік Б.Соколов, И.Курганов, А.Осокин сияқты зерттеушілер еңбектерінен алынған – Анвар Исмаиловтың деректерінен) көлемді мақалада [4]: КСРО-ның адам шығыны 43-44 млн болды, соғыс алдында халық саны 156 млн болып, халықтың үштен біріне жуығы қырылған – деген де тұжырымдама бар.

1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысына қатысқандар туралы, жаппай мобилизацияның қорытынды сандары мен майданда қайтыс болған, жарақаттанған және хабарсыз кеткендер туралы деректер аз емес. Көрсетілген адам шығыны туралы мәліметтер де молынан болғанымен, ондағы цифрлар да әртүрлі, кейде – қарама-қайшы [6].

Әдістер. Мақаланы жазуда салыстырмалы-талдау, сыни көзқарас таныту ғылыми тәсілдері басшылыққа алынды. Қазақстандық және шетелдік деректерге сыни көзқарас таныту және жүйелеу мәселелері жіті ұқыптылықты талап етті.

Нәтижесі. Кеңес дәуіріндегі кітапта: Екінші дүниежүзілік соғыста 56 млн адам өлтірілген, ал 90 млн адам жарақаттанған, 28 млн – сол соғыста мүгедек болды, аштық пен эпидемия кездерінде 12 млн қырылған [7]. Ал Ұлы Отан соғысы жылдарында 29 млн 574,9 мың адам армияға алынды [8]. Қазақстаннан Германия мен Японияға қарсы соғысқа 1 млн 366 мың 164 қазақстандықтар қатысты, яғни бұл республика тұрғындарының 21,1 пайызын құраған еді. Барша адам шығыны КСРО бойынша 27 млн шамасында, олардың 8 млн 668 мың 400-і әскери адамдар. Соғыс майданында 601 мың 11 қазақстандық қаза тапты, яғни әскерге алынғандардың 44-пайызы, олардың 350 мыңы қазақтар [9]. Қазақстандық «боздақтар» кітабында осы мәліметті келтірген, бірақ «бұл соңғы қорытынды емес», - «эта цифра не окончательная» - деген тұжырымға келген [10]. Бүкіл Совет Одағы бойынша 1941-1945 жж. адам шығыны 26 млн 600 мың деген хабар берілген [11].

Соңғы 50 жылдай уақытта 1941-1945 жж. соғыс туралы мәліметтер бірнеше рет зерттелу мен сараптамаға салынды. Ресми түрде жарияланған [12] мәліметтер жинағы мынадай көрсетілген.

Ұлы Отан соғысы алдында КСРО-да 196,7 млн адам болған. 1941 ж. 22-маусымы қарсаңында Армия мен Флот қатарында тізімі бойынша 4 млн 826 мың 907 адам. Бұлардан басқа Қорғаныс Халық комиссариатындағы қамтамада (бөлек мемлекеттік ведомстволар есебінде) 75 мыңға жақын әскери адамдар болған. Соғыс қарсаңында армиядағы дайындықта 850 мың әскери борышын өтіп жатқан. Соғыс жылдарында шақырылғандар саны – 34 млн 476 мың 700 адам. Бұлардың үлесі: Ресей үшін – 19,2 пайыз; Беларусь үшін – 11,7 пайыз; Украина үшін – 12,2 пайыз. Ал Закавказье, Орта Азия және Қазақстан үшін – әрқайсысына 18 пайыз деп берілген [13]. Россиядан барлығы 21 млн 187 мың 600 адам алынған. Қарулы күштер қатарында 490 мың 235 әйел заты болғаны анықталған.

1945 жылдың 1-ші шілдесінде КСРО Қарулы Күштерінде 12 млн 839 мың 800 адам еді. Соғыс жылдарындағы жалпы адам шығыны 8 млн 668 мың 400. Оның 6 млн 537 мыңы Ресейден, яғни жалпы адам шығынының 71,3 пайызы.

Инвалидтердің жалпы саны – 2 млн 576 мың. Сотталғандар – 994,3 мың, қашқындар саны – 212,4 мың.

Республикамыздың майданға қосқан үлесі туралы Қазақстан Республикасы Ардагерлер ұйымы төрағасы, белгілі тарихшы-ғалым профессор Өмірзақ Озғанбай: «Жауға атылған әрбір он оқтың тоғызы Қазақстан қорғасынынан құйылды. КСРО-да шоғырланған марганец пен молибденнің 60 пайызы біздің республикада өндірілді. Балқаш, Қарсақпай кен орындары соғыс жылдары өндірілген қара мыстың жартысынан астамын берді. Республика дихандары мемлекетке 360 млн пұт астық тапсырды. 4 жыл ішінде Қазақстан еңбекшілері майдан мұқтажына 94 млрд 500 млн сом жарна өткізді» [14].

Қызылордалықтардың соғыс майданындағы ерлік пен тылдағы ерен еңбектерін атап өту орынды. Облыс тұрғындары 1942-1944 жылдарда КСРО Қорғаныс Комитетінің (ГКО) алғыс айтылған жеделхатын 11 рет алғаны бар, ал майдан үшін сол жылдары 53600 центнер ет, 2800 центнер май, 3870 центнер жүк және 254800 дана мал терісін қорғаныс қорына тапсырып, 1944 жылы Одақтық ауыспалы Қызыл Туын иеленгені бар [15]. Бұл патриоттық табыстар тылдағы газеттердің көшбасшысы – қазақ тіліндегі «Социалистік Қазақстан», орыс тіліндегі «Казахстанская правда», мысалы, Донбасс көмір ошағы уақытша жау қолында қалғанда Қарағанды бассейіні соғыс жылдары аса жоғары орынға шықты. Бұл басты газеттер «Карагандауголь» бассейінінде өз тілшілерін орнықтырды. КСРО-ның бас газеті «Правда» Қарағандыда көшпелі редакция ұйымдастырды. Бұл редакция жеті айдан астам уақытта, 1942 жылдың 19-қарашасынан 1943 жылдың 17-шілдесіне дейін, көп тиражды «Барлығы майдан үшін» (Все для фронта) газетінің 120 мыңдық 230 номерін шығарды. Сол Мәскеулік «Правда» газетінде «Отанды қорғаудағы шахтерлердің үлесі» атты арнайы бас мақалада Қарағанды көміршілерінің Магнитогорск, Поволжье кәсіпорындарын, темір жол транспортын қамтамасыз етудегі теңсіз ролін көрсетті.

Сыр елінің мәңгі мақтанышы. Соғыс басталған жылы Облыс Отанға 178,8 мың центнер астық тапсырды, ал 1942 жылы астықтың мөлшері өткен жылға қарағанда 2 млн пұт асты. Шиелі ауданындағы «Авангард» колхозының күрішші диқаны Ким Ман Сан әр гектардан 160 центнер өнім алды. Оның әріптесі Ыбырай Жақаев өнімді 170 центнер жеткізді [15, 144 б.].

Қызыл-Орда облысының соғыс жылдарындағы тарихында есімдері алтын әріпті Қуаныш Баймағамбетов, Шоқатай Қоянов, Қашақбай Пірімов, Керейтбай Дүйсенбаев, Қорысбай Ділімбетов, игілі істерімен республикаға, бүкіл одаққа белгілі Ыбырай Жақаев пен Ким Ман Сам атты тұлғалар бар. Олар майданға көмектесу патриоттық бастамалардың алғы шебінде болды, әрқайсысы майдан қорына 100-мыңнан 325 мың сомға дейінгі өз қаржыларын өткізді [15, 145 б.].

Қазалы ауданындағы «Қызыл Ту» кеңшарының бригадирі Қашақбай Пірімов соғыс жылдары сол шаруашылық ұжымын басқарды, 1937 жылдан КСРО жоғарғы Кеңесінің депутаты болған [15, 137 б.]. Бұл ұлы оқиғалар Облыс

тарихында, халық жадында мәңгі орын алып, Қызыл-Орда тарихы туралы қызықты әрі өте тартымды жазылған кітапта орын алғанын тағы да атап өткенді жөн санадық.

Украинаның Біріккен университеті (Киев және Харьков университеттері) соғыс жылдарында Қызыл-Ордада орналысты [15, 135 б.]. Қалада Москваның агротехникалық және Қырымның медицина институты тұрақтанды.

Қазақстан Республикасының жеке облыстарының тарихы мен өмірін баяндайтын кітаптар ішінде Ақтөбе облысына арналған басылымның аса құнды орнын байқамай өткен дұрыс болмас. Ақтөбе әйелдерінің тарихында ұрпақтарға үлгі болар ерлік те қаншама айтсақ та орынды. Қызыл Армия қатарына алынған 47757 ақтөбеліктердің 3113-і қыздар мен әйелдер болған. Тек қана Ақтөбедегі ферросплав зауытында соғыс басталысымен 33 әйел металлург мамандығын игерген, майданға аттанған ерлердің орнына 80-і метал қорытушы болып, еңбек вахтасында еңбектенген [15, 143 б.]. Мұндай патриоттық ел тарихында болмаған.

Дарынды журналист, өмірдің бейнесін шеберлікпен өрнектеген Юрий Криниционов әдемді «айналып өткен» тарихы мен рухани қуатты шексіз сурет туралы жазғаны бар [16]. Қазақ баспасөзінің майдандағы атқарған ролі туралы кеңінен қамтылған Москваны қорғау үшін соғыста, Сталинград және Ленинград эпопеясы туралы, сол шайқастарда ерлік көрсеткен қазақ совет жауынгерлеріне арналған мақала мен очерктер бүгін де құнды тарихи деректер. Бұл тақырыптар Қ.Бекхожиннің кітабында 34-тей бетті қамтыған. Ал, «Қазақ тіліндегі майдандық газеттер» атты кітаптың үш беті шолу ретінде 1942 жылы қараша айынан шыға бастаған газеттерге арналған. Қазақ тіліндегі майдандық газеттер 15 болған. Олар толығымен қамтылмағанмен, автордың: «Барлық майдандық қазақ газеттерінде ерлік істердің шежіресі жазылды», дегені аса маңызды тұжырым. Сол газеттерде Нүркен Әбдіровтың, Ақәділ Суқанбаев пен Сұлтан Баймағанбетовтің майдандағы ерліктерін барша совет жауынгерлеріне, әсіресе қазақ солдаттары мен офицерлеріне, ана тілімізде жеткізді.

Белгілі жазушы Илья Эренбургтың қазақ жауынгері туралы мақаласы, мысалға алсақ, бүкілодақтық газеттерде, біздің республикалық басылымдарда, майдандағы газеттерде кеңінен таралды. Илья Григорьевич Эренбург - былай жазды: «Қазақтар кең далада атқа мініп шабуға дағдыланған адамдар, ал егер керек болса, ол еңбектейді де, жүгіріп те кетеді, тырбаланып тау-тасқа да шығады. Олар сазға батпайды, оларды еш нәрсе де тоқтата алмайды. Тұтқынға алынған бір фашист офицері былай деп мәлімдеген: «Бізге қарсы сондай бір қорқынышты, ғажайып солдаттар соғысты. Оларды ешқандай оқ тоқтата алмады. Олар бізге қарсы дүрсе қоя берді. Кейіннен маған бұлар қазақтар деседі. Мен бұрын мұндай халықтың бар екенін білмеуші едім».

Қ.Бекхожиннің кітабында Волхов, Прибалтика, Оңтүстік майдандарында қазақ тілінде шыққан «Майдан правдасы», «Жауға қарсы аттан», т.б. да газеттердегі мақалалардан үзінділер келтірілген. Автордың қорытындысы: «Майдан газеттері - совет жауынгерлері мен тылда еңбек еткен халқымыздың өшпес ерлігінің жарқын шежіресі. Қазақ тілінде шығарылған майдандық газеттер қазақ баспасөзінің тарихынан елеулі, орын алды. Бұл газеттерді шығару ісіне Ахмет Елшібеков, Үмітбай Балқашев, Қасым Шәріпов, Әбу Сәрсенбаев, Қалмахан Әбдіқадыров, Жұбан Молдағалиев, Әнуар Ипмағанбетов, Құрманбек Сағындықов, Мұса Дінішев, Төлеутай Ақшолақов, Сағынғали Сейітов, Жекен Жұмақанов, Зейнолла Тұрарбеков, Әбдірашит Бектемісов, Мұзафар Әлімбаев, Қалижан Бекхожин сияқты жауынгер журналистер мен жазушылар редактор, газет қызметкерлері, тілшілер болып қатысты. Міне, осылай үлкен жазушыларымызбен қатар қазақ баспасөзінің тарихында тұңғыш рет әскери очерк жанрын қалыпстастырды, орнықтырды. Олар жалынды сөздерімен жауынгерлердің жүрегіне жол тапты».

Яғни, сұрапыл соғыс жылдарында қазақ тіліндегі майдандық газеттер Совет Армиясының әлеуетін нығайтуға көлемді қызметін қосты, елімізді жаудан құтқаруға барша халықты жұмылдырды.

1941 жылдың 21 маусымының, яғни соғыс басталғаннан бір апта арасындағы оқиғалар туралы майдангер-офицердің естелігін жариялады. Ол 6-атқыштар дивизиясының 204-Гаубица артиллериясы полкында Брест қамалында жаудың бірінші күнгі шабуылына қарсы тұрған қазақстандық солдаттар туралы баяндаған Жұматов Ғаббас. Суреттегі бір аяғынан шайқаста айрылған майдангер Фурсов Владимир Иванович, бүгінгі Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, биология ғылымдарының докторы. 1941 ж. олар, - Ғаббас Жұматов пен В.И.Фурсов сол артполкта әскери қызметте еді. Ғаббас – аға да университетте бар өмірін оқытушы болып өткерді. Жауға қарсы жорығын Брест қамалынан бастап, Мәскеуге дейін Гомель қаласынан шегініп, 537-ші артиллериялық полкта (Бас командованиенің резервіндегі) Венгрия арқылы Австрия астанасы Вена қаласында Жеңіс күнін қарсы алған. 1941 ж. 7-қарашадағы Қызыл алаңда өткен тарихи шеруге (парадқа) қатысқан.

Әбдірашит Бектемісов өз кітабында Ленинград қаласының он жеті айға созылған жау қоршауын бұзуға Волхов майданының жауынгерлерінің ерлік пен батылдыққа толы шабуылдарын мақтанышпен, жүректен шыққан қуанышпен жеткізген. Сол айбында қызыләскерлер қатарында қандыбалық неміс-фашистерін аяусыз тал қандауға шақырған, үлгі болған қазақтың ақын-жазушыларын да бүгінгі ұрпаққа жеткізген. «Жас офицер жер бауырлап жылжып келеді. Қолында автомат, белінде граната. Кезінде – ышқындаған ыза жалыны, кеудесінде - қайнаған кек. Алдыңғы шептен жаңбырдай жауған оққа да қарайтын емес, аспаннан ұли түсіп, құлақ тұндыра жарылған снарядтарды да елең етпейді. Омырауымен жер сызып, алға қарай өршелене ұмтылады. Ол айналасын қоршаған, жасыл жапырақ жамылған орманға да назар салмайды. Автоматтан оқ, жаудырып, граната лақтырады. Жау өліспей беріспек емес. Оларда оқты жаңбырдай боратуда. Әне, тағы да бір майдандас досы оққа ұшты... Кенет сол қолы тыз ете қалғандай болды. Артынша қаруы икемге келмей, жерге сылқ етті. Қолынан қан сорғалап тұр екен. Ол бар күшін жинап, қаруын көтерді. Күллі салмақ оң қолына түсті. - Отан үшін алға! Даусы қатты шықты. Артынша бұл сөзді «ұралаған» жолдастарының даусы басып кетті. Ол әлі оқ боратып келеді. Бұл жас офицер - жиырма бір жасар жігіт, қазақтың белгілі ақыны Сырбай Мәуленов еді.

Синявино операциясы 1943 жылдың қысында аяқталды. Волхов және Ленинград майдандарының айбынды әскерлері жеті күндік қан төгіс ұрыстарының нәтижесінде, сол жылғы 18-ші қаңтарда бір-бірімен қосылып, жау қоршауын бұзып шықты. Сол 1943 жылы 8 қараша күні жауынгерлер үшін «Даңқ» ордені тағайындалды.

Командирлер, саяси жұмыс жетекшілері, газет қызметкерлері осы орден иегерлерін, олардың ерліктерін үлгі еткен. Волхов майданында «Даңқ» орденімен бірінші болып наградталғандар қатардағы жауынгер Красильников Григорий Алексеевич болғанын маршал Мерецков еске алған. 1,5 ай шамасында мерген (снайпер) Красильников 2) гитлершілердің қазасын берген. Батальон командирі аға лейтенант Ф.Рыбаков солдаттың еліне, Ақмола облысына Грийгорийдің ерлігін баяндап хат жіберген.

Қазақ Совет поэзиясы Совет Армиясының жауынгерлік сапында болып, Ұлы асулардан бірге өтті. Ұлы Армиямыздың құдіреттей қуатын, жауынгерлік жорықтарын шабытпен алғырлықпен жырлады. Талай кітап беттерінде өлмейтіндей өлең жолдары қалды. Ол жолдар сол бір күндерге соғылған ескерткіш, орнатылған мұнара сияқты жылдар сайын биіктен көріне береді. Әскери тақырып – көнермейтін әр уақыт көтере беретін жаңа тақырып. Біз соңғы жылдары әскери өмірге арнап шығармаларды аз жазып жүрміз. Бейбіт күннің солдаттары алдында зор борыштымыз. Жеңіс күніне жете алмай қаһармандықпен қаза тапқан ерлерді де еске алайық. Олардың ерлік өмірлерін бейнелейтін жаңадан жырлар жазайық. Әр уақыт өзімізді солдат сапындамыз деп ұғынайық.

Сыр елінің асылы Ілиясов Наги туралы мәліметтер мен арнайы шығармалар Қызыл-Орда және Оңтүстік Қазақстан облыстарында жазылған [17]. Облыс Орталығы Шымкент қаласындағы Жеңістің 65 жылдығы қарсаңында орнатылған «Даңқ мемориалында» (Облыс әкімі А.И.Мырзахметовтің бастамасы арқылы салынған) оңтүстік өлкелік Кеңес Одағының Батырлары қатарында Наги Ілиясовтың есімі алтын әріптермен жазылған. Ал оның туған жері Тереңөзек ауданындағы «Қызыл коммуна» деген колхоз. Совет Армиясы қатарында жауға қарсы шайқастарда көрсеткен ерлігі арқылы 1945 жылы 24-наурыздағы Указбен Кеңес Одағының Батыры атағы берілген. Сол жылғы 24 маусымда Мәскеудің Қызыл алаңында өткен Жеңіс Парадына қатысқан.

Сержант Құрмантай Құлтасов бір ұрыста дұшпанның дзотын қиратып, бөлімшенің алға басуын қамтамасыз етті. Сол жолы, «Қызыл Жұлдыз» орденімен наградталды. Аға сержант Сабыр Сәбитов те осы орденге қол жеткізгені - атака кезінде взвод командирі ауыр жараланып, қатардан шықты. Взводты басқаруды өз қолына алған Сабыр гитлершілердің ту желкесіне шығып оларға өлтіре соққы берді. Сержант Аман Ижанов мергендікпен бүкіл әскери құрамаға белгі еді, омырауында «Қызыл Жұлдыз» жарқыраған.

Ержүрек командирдің бірі лейтенант А.Қалиев сол орденмен наградталып, суреті «Отын үшін ұрысқа» газетінің 1944 ж. 12-сентябрьдегі номерінің 1-ші бетінде басылды. Қызыләскер Абілханов ұрыстардағы ерлігі үшін «Қызыл Ту» орденімен наградталған. Офицер Гавриленко басқарған госпитальда Қазақ қызы медицина қызметінің капитаны Гүлнұр Сейдалина Алматы медициналық институтының түлегі, әскери дәрігер капитан Бәсен Омаров жүздеген жауынгерлерді ажалдан алып қалды. Олардың суреті майдандық газеттің бетінде берілген еді. «Даңқ» орденді, ер жігіт аға сержант Аухади Қайырбаев Қиыр Солтүстікте шайқасты, жараланды да, емделіп өз бөліміне қайта оралып жүрді. Суреті қазақ тіліндегі газетіміздің 1944 ж. 7 ноябрьдегі ақырғы - 63-ші номерінде басылып шықты.

Пулеметші Жапар Исаевтың ерлігі де баршамызға үлгі. Атқыштар бөлімі бір ғана ұрыста жаудың жүзге жуық офицерлері мен солдаттарын жайратты, бірнеше фашистерді тұтқындады. Сол ұрыстағы ерлігі мен мергендігін бағалаған командирование Жапарды «Қызыл Ту» орденімен наградтады. Бұл награда қазақ солдатына медсанбатта (медико-санитарный батальон) командир табыс еттті.

Советтік Заполярьеде соғыс дабыла басылды. Ерлік көрсетіп, оны төсін төсеп қорғағандарға арналып «Советтік Заполярьені қорғағаны үшін» медалі шықты. Совет елінде мереке мерекеге ұласып жатты. Батыста соғыс өрті сөнді. Бірақ Шығыста милитаристік Жапонияны талқандау - 1945 ж. тамыз айында басталды.

«Біздер, дейді журналист Ә.Бектемісов, шабуындаулармен бірге, Манъчжурия жеріне кіріп, тау-тасты өрмелеп, үлкен айқастардың айғағы болып, көрген-білгендерімізді редакциямызға хабарлағанша асығамыз».

Бірінші Қиыр Шығыс майданында «Сталиндік жауынгер» газеті қазақ және татар тілдерінде шыға бастады. Қазақ тілді редакцияға капитан Рахым Айтжанов, Қабікен Қорабаев және Әбдібек Нұрмағамбетов жау жерінде тілші болып, Совет жауынгерлерінің ерліктер газет бетінде баяндап, Жапон басқыншыларын талқандауға шақырды. Мысалы, гвардия старшинасы Махмет Ахметов жауынгерлік жорығын Ұлы Отан соғысының алғашқы кезеңінен бастап, жау дүбірі басылғанға дейін жұлқысты. «Қызыл Ту», екі рет «Қызыл Жұлдыз» ордендері, ерлік күәсі медальдары Махметтің майдандағы батыл қимылдарының айғағы. Ол әуелі зеңбірекші, кейін зеңбірек командирі болды. Алғашқы айқасты Ленинград түбінде бастап, ақырғы жорығын Қиыр Шығыста аяқтады. Көп шайқасты, финнмен де, фашистпен де, жапонмен де айқасты. Соғыстың қаншама қыл көпірінен өтті, суға түсті, отқа күйді, ұрыстың боранын да, дауылын да көрді. Мұратына жетті, жеңіс туын көтерісті.

Масқара боп қираған жапон армиясы 1945 ж. 2-сентябрьде тізе бүккенін мойындап актіге қол қойды. Соғыс аяқталды.

Жұбан Молдағалиев туралы әдебиеттік Батыс Қазақстан облысы, Тайпақ ауданынан. Алғашқы өлеңдері 1939 жылдан, яғни Ұлы Отан соғысынан бұрын, баспадан шыға бастаған. Ақынның өз сөзімен айтқанда: «оқуым - жеті жылдық мектеп, техникум, әскери-саяси курстар. Ал жалпы алғанда ғұмыр бойы оқып-үйреніп келе жатырмын деуге болады, өмір мен кітаптан, аға мен іниден, ақылды мен ақымақтан үйреніп келем. 1942 жылдан бері коммунистердің ұлы армиясының қарапайым жауынгерімін. «Армия» деген сөзді ауызға алған соң өз өмірімнің өзім үшін ең бір жарқын жылдары - 1940 жылдан 1947 жылға дейін совет қарулы күштерінің қатарында болған уақытты айта кетуім керек. Бұл жылдар ішінде мен энциклопедияда қысқа ғана мәлімет берілген: «Жұбан Молдағалиев (1920-1988) -

1942-1952 жылдарда майдандарда қазақ тілінде шығып тұрған «Отан үшін», «Майдан үшін», «Майдан шындығы», «Жеңіс жалауы» газеттерінің редакциясында түрлі қызметтер атқарды. Оңтүстік облыстың оны «иемденуінің» де негізі жоқ емес. 1928-1936 жылдары жастық шағында Наги Арыс және Ташкент қалаларындағы жетім балалар үйлерінде тәрбиеленген. Кейіннен Орта Азиялық мемлекеттік университетте оқып, Өзбекстанның Жоғары Шыршық ауданында (орталығы Жаңабазар селосы) екі жылдай мұғалімдік жұмыста болған. 1941 жылы Ұлы Отан соғысына аттанған. Соғыстан соң Партия Комитетінің хатшысы, Облыстық Партия Комитетінде, Шымкентте, бөлім меңгерушісі болғаны да Облыстық сол Аллеяға есімін орнатуға себеп болғаны мүмкін. 1956 жылдан Наги өз елі Тереңөзекте қызметке өткен. 1987 жылы 6-мамыр күні Қызыл-Ордада өмірден өтті.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ тіліндегі басылымдар, ұлттық әдебиет пен өнер туралы шығармалар орыс тілді оқырмандарға да таныс. Соңғы жылдары баспадан шыққан орыс тіліндегі оқу құралдарындағы мәліметтерде қазақ ақын-жазушыларының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жауынгерлерді ерлікке шақырған жалынды өлең жолдары орын алғанын атап өткен жөн. Алып ақын Жамбылдың Ленинград тұрғындарына арнаған өлеңі (Ленинградцы, дети мои), Қасым Аманжоловтың аудармасы бастаушы және орта кәсіби оқу орындары оқушыларына арналған оқулық-хрестоматияда берілген [18].

Майдангер ақынның шығармаларының бір бөлігі 2-томдық көлемде орыс тілінде жарық көрді. Бұл Қазақстандық және басқа шет елдердегі оқырмандарға арналған орынды тарту деп санаймыз. Т.Асхановтың «Қақарлы күндер» романы «Грозные годы» деген аудармада 1-томда басылған [19].

Әскери баспасөз тақырыбына арналған көлемді кітаптар мен ғылыми ізденістер [20]. Бүкілодақтық деңгейде, республикалық ғалымдар еңбектерінде кандидаттық және докторлық диссертацияда да орын алды [21]. Ұлы Отан соғысы тарихына байланысты көптомды басылымдарда идеологиялық мәселелер шеңберінде советтік бұқара ақпараттық құралдарының ролі мен орнына арнайы мән берілді [22].

Ғылыми еңбектер ретінде баспасөз тарихына арналған ресейлік ғалым-педагог Широкорад Ирина Ивановнаның докторлық диссертациясын атап өткен орынды. Диссертацияда 1941-1945 жылдардағы орталықтық [23] газеттер мен журналдардың тарихнамасы берілген.

Олардың саяси насихат пен патриоттық тәрбие жұмыстары туралы, экономика мен өнеркәсіпті соғысты (майданды) қамтамасыз етудегі, халықты жаппай жауға қарсы мобилизациялаудағы ролі кеңінен анықталған. Майдан мен тыл өмірінің біріккен бағыттары зерттелген.

Қазақстандық авторлардан М.Серикбаеваның кандидаттық диссертациясы [24] соғыс жылдарынан бастап тәуелсіздік дәуірін қамтыған. Бұл ғылыми ізденісте 1941-1945 жж. қазақ тіліндегі майдандық газеттерге де шолу-сараптама берілген. Диссертанттың еңбегінде Ұлы Отан соғысы жылдарында жауынгерлерге, тыл еңбеккерлеріне күш-қуат берген Жамбылдың, Жұбанның жалынды өлеңдері мен М.Ғабдулиннің, Д.Снегиннің, П.Кузнецовтың, Б.Момышұлының публицистикасына мән берген.

Соғыс жылдарындағы баспасөз тарихы тақырыбы өткен 70 жылдық кезеңде толығымен зерттелмеген. 1942 жылдан бастап армия саяси басқармасы, корпус пен дивизия саяси бөлімдері өз газеттерін мыңдаған тираждармен шығарып отырған. 1943 жылдан бастап әуе қорғау күштері (ПВО), атап айтсақ, Баку и Ленинград, Забайкалье және Приморье армияларында, газеттер шыға бастаған. Артиллериялық және танк құрамаларының да газеттері өз зерттеуін күтуде екені де шындық. Дивизия мен бригада газеттерінің саны 1941 ж. – 400, 1942 ж. – 600, 1943 ж. – 635, 1944-1945 жж. – 600 болса, әскери теңіз флотында – 117 газет шыққан.

Әскери құрамалар мен барша майдан көлеміндегі орыс емес ұлт өкілдерінің (представители нерусских национальностей) санына байланысты, олардың тілдеріндегі газеттерде де өзгерістер болған. Бірақ солдаттар мен сержанттар үшін бір газет бірлесуіне «нормаланса», сол газеттер редакциясында қызметте алты адам болған: жауапты редактордың ұлттық газеттік орынбасары, екі аудармашы, корректор және екі наборщик. 1943 жылы КСРО халықтарының тілінде 55 газет болса, 1944 жылы олардың саны 110-ға жетті. Сонымен қатар, округтік газеттерде ұлт тілдерінде арнайы редакция құрамы жұмыс істеген. Орта Азия әскери округінің газеті «Фрунзевец» өзбек, қазақ, қырғыз, тәжік, түркмен тілдерінде материалдарды үздіксіз шығарып отырған. Онда осы аймақты мекендеген халықтардың жауынгерлік тарихынан мәліметтер, Ұлы Отан соғысындағы олардың ерліктері мен тылдағы майдан үшін істеліп жатқан қыруар жетістіктер баяндалған.

Соғыста кейбір ақындарымыз жаумен батырларша айқасып, қаһармандықпен қаза тапты. Жұмағалиев Абдолла мен Бұлқышев Баубектің балғын жас өмірі ұрыс даласында үзілді. Өлеңдері жеке кітап болып басылмағанымен, орталық, облыстық газеттерде шығып жүретін жас ақын, ұшқыш Нұртазин Асқар аспаннан алаулап түсті.

Сырбай Мәуленов: «Ол жылдары ұлы оқиғалардан қалыс қалған, майдан дабылына үн қоспаған бір де бір қазақ ақыны жоқ. Әркім өз қадірінше жауды жеңуге жалынды жырларымен үлес қосты». Тағы да Сырбай Мәуленов сөзімен: «Майданның ыстық-суығын өз басынан өткерген солдаттардың аты көпке танылып үлгермеген жас ақындардың ұрыс даласында туған талай-талай туындылары әлі жиналай келеді. Тарихи кезеңнің өшпес айғағы боларлық сол жырларды қалың жұртшылық қолына жеткізу - баспа орындарының әлі өтемеген парызы емес пе?»

Ұлы Отан соғысының бастапқы кезеңінде бірнеше ауыр шайқастардың ортасында өткен поэзия мен проза тарландарының белгісі өкілі - Сәуірбек Бақбергенов (1920-1997). Ол Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданынан Түркістан қаласындағы жетімдер үйінде тәрбиеленіп, соғыс басталғанда Қызыл Армия қатарында жауға қарсы атталған алғашқы әскери жасақтарда болған азамат. Баршамызға әйгілі Панфилов атындағы гвардиялық дивизияда взвод командирі Мәскеуді фашистерден қорғауда алдыңғы саптағы жаужүрек лейтенант еді. Ол Солтүстік-Батыс майданында Ресейдің Новгород, Псков, Калинин (қазіргі Тверь), Великие Луки, Холм қалаларын

жаудан азат етуге қатысқан. Әдеби шығармаларында Ұлы шайқастардың қаһармандары Бауыржан Момышұлы, Рамазан Елебаев, Талғат Бигелдинов, Бақтияр Меңдіғазин, Темірбек Көкебаев бейнелерін оқырманға таныткан. Роман - повестері орыс, белорус, татар, армян, башқұрт т.б. тілдерде жарық көрді.

Соғыс жылдарының тарихына байланысты әлі де қаншама сыры ашылмаған шындық, ақтандық беттердің бары да даусыз. Өмірдің бірден-бір қызықты жолы – тарихты қаншама жасанды жасағанмен, күндердің күнінде ақиқат-шындық ашылады. Сондықтан, өткен заманның болсын, бүгінгі күндердің болсын оқиғаларын дәлме-дәл жазып, қатесіз теріп толығымен баяндаған орынды. Келер ұрпаққа тек қана таза шындықты аманат ету тарих алдындағы басты мақсатымыз, азаматтық борышымыз. Дегенмен, мына бір абзацқа зер қойсақ «Рахымжан Қошқарбаев, по свидетельству некоторых очевидцев, был в числе тех, кто первым водрузил знамя Победы над куполом рейхстага. Однако по каким-то особым политическим соображениям Героями в истории остались грузин Кантария и славянин Егоров. Кошкарбаев не мог перенести этой обиды. Говорят, на параде Победы в Москве 9 мая 1985 года он взорвал символическое. Знамя Победы из рук также шагавшего в строю Кантарии и понес его сам. Кантария не стал оспаривать его право хотя бы в мирное время в парадном строю пронести Знамя Победы. В отличие от Момышулы Кошкарбаев даже посмертно не удостоился звания Героя» [25].

Рахымжан Қошқарбаевқа арналған «Ту тіккен» атты материалдар, тағы басқа да мәліметтер жарияланды. Дегенмен, менің өз пікірімше, редакция алқасының, жеке авторлардың кейбір мақалаларында, естелік жазбаларында немесе ой бөліскенде: 1941-1945 жылдарындағы Ұлы Отан соғысының 1939-1945 жылдарды қамтыған Екінші дүниежүзілік соғыспен алмасқаны байқалып тұрады. «Фашизмнің күлін көкке ұшырған» совет жауынгерлері, солардың қатарында фашизм әскерлерімен жанталаса алысқан мыңдаған қазақстандықтар. Ал «адамзатқа алапат қайғы алып келген» - Гитлер және оның фашистік Германиядағы, мүмкін, барша Европадағы жақтастары. Батыс майданында болсын, КСРО территориясында болсын халықты аямай таптаған фашистер. Орыс, белорус, қазақ, украин басқа да КСРО халықтары сол «алапат қайғыға» және қаза тапқан адамдар шығыны жағынан бірнеше есе көптен қырғынға ұшырады. Бұл соғыс статистикасынан да белгілі. Қазақстанның соғыс алдындағы жылдарда Ресей Советтік Федерациясы, КСРО мемлекеті құрамында болғаны анық. Соғыс жылдарындағы тарих - сол кезеңдегі одақтас республикалар үшін ортақ тарих. Советтік Отанға өкпелеп, немесе, наразы болып, сол жылдардың тарихынан безуге, болған жетістіктерді де, кемшіліктерді бұрмалауға болмас. Ащы болсын не тұщы болсын ол бәрібір өз тарихымыз. Оны бұрмалауға болмас, шындықтан алшақтасақ алдағы ғасырлар алдында Қазақстанның Ұлы Отан соғысы жылдарын терең зерттеген П.С.Белан соңғы бір сұхбатында «Синоним истории – правда» деген асыл пікірін білдірген еді. Яғни, «Тарихтың дәлме-дәлі - шындық». Осыны ұмытпағанымыз міндет пен адами парыз 1941-1945 жылдарда барлық баспасөз саны 1377-ге жетіп, олардың бір дүркін тиражы 8 млн 216 мың дана болды. Төрт журналистке – С.Борзенко, М.Джалил, Я.Чапичев, В.Омельнюк, - Кеңес Одағының Батыры атағы берілді [26].

Соңғы жылдардағы монографиялық көлемді еңбектерде 1941-1945 жылдардағы ұлттық журналистика мен әскери корреспонденттер туралы, шағын ғана мәліметтер жазылған, белгілі жазушылар мен журналистердің майдандық газеттердегі қыруар қызметтері қысқаша баяндалған [27, 286-225 бб.]. Бұл тақырыптарға бағытталған ғылыми-ізденіс жұмыстары Қазақстанда да жалғасуда. Соғыс жылдарында Армия мен Флот қатарында 943 жазушылар болған, олардың 225-і соғыс даласында қаза тапқан, 300-і орден және медальдармен марапатталған [27, 286 б.]. Бір ғана Илья Эренбургтың сол жылдарда 1,5 мың мақалалары мен памфлеттері газеттерде жарияланған, олардың көлемі төрт томға жеткен [27, 297 б.].

Қорытынды. Кеңес өкіметінің 75 жылдай тарихында халықтар достығы, совет халықтары арасындағы қарым-қатынастар және өзара жәрдемдесу тақырыптары ол көпұлтты мемлекет үшін аса зор маңызды саясат болғаны даусыз. Әрине, бұл мәселелерді кіршіксіз шешілген деп отырғанымыз жоқ. Бір мемлекет шеңберінде орналасқан сол 100-ден астам ұлт пен ұлыстардың арасындағы достастық, менің өз пікірімше, тарихта бұрын - соңды болған емес. Бұл фактордың Ұлы Отан соғысында неміс-фашистерін талқандауда, нацистік Германияны жермен жексен етуде ролі, қалай да сынағанмен, аса күрделі болғаны анық. Совет баспасөзінде барша халықтар үшін достық пен ағайындық рухында тәрбиелік – ең құнды тақырып болған.

Иә, 1945 жылдан бері көп оқиға болды. Бірнеше ұрпақ ауысты. Елімізде түрлі күрделі оқиғалар болды. Әлемнің саяси картасында Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті берік орын тепті. Кеңес жауынгерлерін өз туының астына топтастырған коммунистік идеология мұрағатқа кетті. Соғыстың қорытындысында қалыптасқан социалистік лагерь, әлем саяси дамуының бағытын анықтаған Ялта бейбітшілік шарты, Варшава шарты ыдырады. Кеңес халқының Ұлы Отан соғысындағы ерлігі әлемді таңқалдырып, мойындатты. Оған қазақстандықтар мен қазақтар қосқан қасиетті де қаһармандық ерлік үлес – ерлікті біз мақтан тұтамыз. Аға ұрпақтың ерлігі мен әскери даңқы жас ұрпақты Отанымыздың болашағы үшін азаматтық жауапкершілікке, елін қорғауға әзір болу рухын сіңіреді. Олардың ерлігі алдында тағзым етіп бас ию тірілерге қажет.

Ұлы Жеңіс әкелген құндылықтар туралы айтқанда ойға ең алдымен сол бір қантөгіс, жиһангерлік соғыстан аман қайтқан ағаларымыз бен апаларымыздың соғыстан кейінгі қоғамдық өмірдің әр саласында атқарған адамгершілік, тәрбиелік, отансүйгіштік, жас ұрпаққа қамқорлық, әділеттілік пен тазалықтық қорғаушысы болған ерекше миссиясы туралы айту парыз. Иә, майдангерлер қай салада да үлгі болды.

Ер есімі - ел есінде мәңгі сақталады. Ешкім де, ештеңе де ұмытылмақ емес. Тәуелсіз Қазақстан елі өз боздақтарын қастерлеп, қасиеттейді! Біз өз аталарымызды мақтан тұтамыз өйткені, олар біз үшін Отан үшін қасық қандары қалғанша күресіп, бізге жеңіс сыйлады. Бұл жеңістің басты себебі, әрине, халқымыздың Отанға деген сүйіспеншілігі, қайтпас қайсар ерлігі, сын сағаттағы отаншылдық қасиеті. Екіншіден, ортақ жауға қарсы күрестегі көп ұлтты КСРО халықтарының ынтымағы мен достығы еді.

Бұл соғыста Кеңес Одағын мекендеген барлық халық бір жеңнен қол, бір жеңнен бас шығарып отанын қорғады. «Ел үмітін ер ақтар, ер атағын ел сақтар» - дей келе Ұлы Отан соғысының 75 жылдығына орай ата-бабаларымыздың рухына тағзым ретінде олардың ерен ерліктерін, жер, Отан, біздердің жарқын болашағымыз үшін жасаған ерліктерін мәңгілікке есте сақтап, жадымызда ұстаймыз. Қанша жылдар өтседе, бұл соғыста ерлікпен қаза тапқан әрбір батырларымздың тарих төрінен орын алатыны және ұрпақтары мәңгі жеңіс алауын сөндірмей, Отан үшін от кешкендерді әрқашанда жүрек түпкірімізде ұстаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тұрысов Е. Аяқталмаған арман жол // Оңтүстік Қазақстан. 2013 жыл. 24-тамыз. 3-б.

2. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. Т. 1. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. - 415 с.

3. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. - СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1998, 600 с.

4. Исмаилов А.И. Война и победа: (из истории Казахстана в 1941—1945 годах). – Шымкент: Экспресс печать, 2010. – 180 с.

5. Жақсыбай Самрат. Айтылмаған ақиқат (Ұлы Отан соғысының кейбір құпиялары). Егемен Қазақстан. 2014 жыл. 29-қаңтар. 5-б.

6. Гареев М.А. Неоднозначные страницы войны: Очерки о проблемных вопросах истории Великой Отечественной войны. – М. 1995. – 320 с.

7. Бессонов Б.Н. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа. 1985. – 279 с.

8. Бездействовал ли Сталин в первые дни войны? / / Военно-исторический журнал. 1994. N 6. С.27-30.

9. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия / Политический портрет И.В. Сталина. В 2-х книгах. Кн. II. 4.1. М.: Изд-во АПН, 1989. 432 с.

10. Великая Отечественная война в оценке молодых: Сб. ст. студентов, аспирантов, молодых ученых / Отв. ред. Кирсанов Н.А. М.:РГГУ, 1997. 163 с.

11. Война Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция. Каталог. Берлин: Argon Cop, 1992. 287 с.

12. Начальный период войны: развитие промышленной базы на востоке страны (Публ.подг. Рубин И.А.)// Советские архивы. 1991. № 5. С.43-49.

13. На роковом пороге (из архивных материалов 1939 го да). Вступительная статья и примечания Л.А. Безыменского // Вопросы истории. 1989. №11.

14. Өмірзақ Озғанбаев. Ерлік ескірмейді // Егемен Қазақстан. 2013. 8 мамыр. 4-б.

15. Сыр өңірі тарихы: Көне заманнан бүгінге дейін / Құраст. Қ. Маханбетов. - Алматы: Атамұра, 1998. - 288 б.

16. Мауленов С. Избранное. – М.: Художественная литература. – 1979. – 267 с.

17. Сыр елі. Қызылорда облысы: Энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2005. – 544 бб.

18. Назарова О., Литвиненко В.В. Казахская литература. Учебник-хрестоматия. Часть 1. 3-ое издание. Астана. 2010. – 400 с.

19. Ахтанов Т. Избранное, Алма-Ата: Жазушы, 1978. Т. 1. – 440 с.

20. Кузнецов И.В. История отечественной журналистики (1917–2000). - 4-е изд., стер. - М.: Флинта, 2012. - 640 с.

21. Рожков, А.В. Тенденции развития военной печати Республики Казахстан: диссертация ... кандидата филологических наук : 10.01.10.- Алматы, 1998.- 208 с.

22. Кульбаев Т.С. Деятельность Коммунистической партии Казахстана по руководству профсоюзами в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941-1945 гг.): диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. – М., 1984. – 199 с.

23. Россия и СССР в войнах XX века. Статистические исследования. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.

24. Серикбаева М.Р. Роль партийно-советской печати Казахстана в мобилизации трудящихся на помощь фронту: диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. – М., 1971. – 204 с.

25. Абылай Ноян. Герои минувших дней// «Известия – Казахстан». 8 мая 2002 г. С.9.

26. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: Краткая история. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Воениздат, 1984. - 560 с.

27. Кузнецов И.В. На судьбу я не в обиде. – М.:Флинта, Наука. – 2010. – 240 с.

УДК 339.56
МРНТИ 06.43.09

A.I. Rustemova[1], I. A. Baymuratova[2], I. G. Orazbekova[3]

[1]Senior Lecturer,
[2]Candidate of Philological Sciences,
[3]Candidate of Philological Sciences of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

HISTORY OF COMMERCE DEVELOPMENT ABROAD AND IN KAZAKHSTAN

Abstract

This article is devoted to the history of commerce development in foreign countries and in Kazakhstan. Studying the history of commerce development will help us successfully organize activities in the field of commodity circulation. The experience of the past allows us to find ways to apply it in the present, to avoid some mistakes. Understand why some countries get rich and what we need for successful trade. The study of the past allows us to identify some patterns of development and predict possible options for the future. Understand the main factors for promoting trade as geographical location, development of handicraft production.

Knowledge of the history of Commerce development makes it possible to better understand the market situation in our own country and in the world. Another advantage is that knowledge of the history of the origin and development of Commerce and entrepreneurship will make it possible to support or justify decisions in further commercial or entrepreneurial activities, based not only on economic knowledge, but also on historical background. It is necessary to know the history of cross-border and international trade, which has contributed to the development of both culture and the economy of Kazakhstan.

Key words: production of raw materials, lack of natural resources, profit from trade, carriers of goods, abundant crops, navigation, ship construction, enterprise, banking institutions, commercial success, research expedition, world economic process, industrial development.

А.И. Рустемова[1], И. А.Баймуратова[2], И.Г. Оразбекова[3]

[1] Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы,
[2] ф. г. к.,
[3] ф. г. к.
Алматы қ., Казахстан

ШЕТЕЛДЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА КӘСІПКЕРЛІК ПЕН МЕН САУДАНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада шетелдегі және Қазақстандағы сауданың даму тарихындағы маңызды кезеңдер қарастырылады. Сауданың даму тарихын зерттеу сауда саласындағы қызметті ойдағыдай ұйымдастыруға көмектеседі. Өткен тәжірибе оны қазіргі кезде қолдану мүмкіндігін табуға, кейбір қателіктерге жол бермеуге мүмкіндік береді. Неліктен кейбір елдер бай және басқалары табысты сауда жасау үшін не қажет екенін түсіну қажет.

Өткенді зерттеу бізге дамудың кейбір заңдылықтарын анықтауға және болашақтың ықтимал нұсқаларын болжауға мүмкіндік береді. Елдің географиялық орналасуы, қолөнердің дамуы және басқа факторлар сауданың дамуына қалай ықпал ететіндігін түсіне білген дұрыс.

Сауда-саттық тарихын білу сізге елдегі және әлемдегі нарықтық жағдайды жақсы білуге мүмкіндік береді. Мұның тағы бір тиімді жағы коммерция мен кәсіпкерліктің пайда болуы мен даму тарихын білу экономикалық білім берумен ге ғана шектелмейді, сонымен қатар тарихи алғышарттарға сүйене отырып, әрі қарай коммерциялық немесе кәсіпкерлік қызметте қабылданатын шешімдерді қолдауға немесе негіздеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тауар өндірісі, табиғи ресурстардың тапшылығы, саудадан түсетін пайда, тауар тасымалдаушылар, мол өнім, теңізбен тауар тасымалдау, кеме жасау, кәсіпкерлік, банктік мекемелер, коммерциялық жетістіктер, ғылыми-зерттеу экспедициясы, дүниежүзілік экономикалық процесс, өнеркәсіптік даму.

А.И. Рустемова[1], И. А.Баймуратова[2], И.Г. Оразбекова[3]

[1]старший преподаватель, [2] к. ф. н., [3] к. ф. н. Казахского национального университета им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТОРГОВЛИ И КОММЕРЦИИ ЗА РУБЕЖОМ И В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В этой статье рассмотрены важные этапы в истории развития торговли за рубежом и в Казахстане. Изучение истории развития торговли помогут успешно организовать деятельность в сфере товарного обращения. Опыт прошлого позволяет найти возможности его применения в настоящем, избежать некоторых ошибок. Понять почему некоторые страны богатеют, а другие нет, что нужно для успешной торговли.

Изучение прошлого позволяет выявить некоторые закономерности развития и спрогнозировать возможные варианты будущего. Понять как географическое положение, развитие ремесленного производства и другие факторы способствуют развитию торговли.

Знания истории коммерции дает возможность лучше понять рыночную ситуацию в своей стране и в мире. Плюсом еще является то, что знание истории возникновения и развития коммерции и предпринимательства даст возможность поддержать или обосновать решения при дальнейшей коммерческой или предпринимательской деятельности, опираясь не только на экономические знания, но и на исторические предпосылки.

Ключевые слова: производство сырьевых товаров, недостаток природных ресурс, прибыль от торговли, перевозчики товаров, обильный урожай, занятие мореплаванием, строительство судов, предприимчивость, банковские учреждения, коммерческий успех, исследовательская экспедиция, мировой экономический процесс, развитие промышленности.

The history of trade is the history of civilization. Man needed food, clothing and shelter for his existence, but as civilization develops, man's desires increase, and he requires not only comfort and convenience for life, but also luxury. A civilized man is never satisfied with what he has, because a new need is constantly arising. Trade is one of the means by which different peoples at different times have made efforts to meet their needs.

No civilized community can produce everything it consumes. Part of its needs must be met by exchanging products with other communities or countries, and this is the beginning of trade, both internal and external. In addition, a country may not be able to produce all that it needs to consume, due to the country's physical characteristics, lack of coal, wood or ore, its climate, etc. Thus, England cannot grow enough corn to feed its people, but it produces more cloth than is necessary to clothe them. A warm country cannot successfully grow wheat, but it can produce cotton or rice in abundance.

Trade also depends to some extent on people's national skills in commodity production. The Swiss have long been famous for producing watches and fine lace; the French for producing wine and silk. Another nation may lack natural resources, or lack the skills to make products, but it has special skills as a carrier of goods across the sea. Such were the Italian cities that in the middle ages grew rich from the profits of trade. At the same time, a country can combine all these functions and become producers and carriers of goods, profiting from each of them, as the main European States and the United States currently do.

Egyptians

Camel caravans loaded with goods and silver crossed the desert and brought wool, ivory, gold, spices, and slaves from Arabia and the Far East to Egypt. In exchange, Egypt provided large quantities of wheat, rice, cotton, and flax from the fertile Nile valley, and in addition to agricultural goods, Egypt sold cotton fabrics, tableware, and ceramics. The wide plain valley of the Nile annually brought a plentiful harvest. The Egyptians were engaged in art and science, and their kings were engaged in the construction of these remarkable monuments in the form of tombs, which are still largely preserved.

Phoenicians.

The first navigators and carriers of goods by water were the Phoenicians, who inhabited a coastal land along the Eastern Mediterranean Sea. Having access to the sea, these people were naturally attracted to navigation. Their coasts were known for their harbors, and their abundant forests supplied materials for building ships, while agriculture was difficult due to the hilly and rocky nature of the land. The enterprise and activity of the Phoenicians allowed them to build cities such as Tyr and Sidon and create a large and profitable system of trade. Intellectual activity and hard work in business led these people to many discoveries, such as glass making, the art of painting, and writing with letters. They were also distinguished for their skill in metal casting, weaving, architecture, and various other areas such as clothing, ivory, gold, and other metals.

Greeks

This enterprising people became not only the master of the Mediterranean sea, but also contributed to the spread of the germs of taste and intelligence, raising the level of civilization and creating a system of trade in a large part of the ancient civilized world. They no doubt learned to use gold and silver as money from the Babylonians, but they introduced and popularized the use of these metals as money throughout the Mediterranean by stamping and issuing coins in various sizes and denominations. The Greeks were not essentially a commercial people, being more devoted to art, architecture, and literature, yet they watched the Phoenicians trade and became their competitors to a large extent in trade, and finally defeated them and inherited their trade. The Greeks were even greater colonizers than the Phoenicians and established thriving cities in Asia Minor and along the Black sea, many of which not only became important Maritime but also manufacturing cities. These cities became centers of production the region's products, such as grains, fish, wood, salt, leather, wood, and hides.

Trade in Venice.

Thanks to its extensive trade and navigation, Venice has reached a level of prosperity and splendor. In addition to its huge trade, Venice was active in manufacturing and exporting its goods to all parts of Europe and Asia. Silk was one of the most valuable products of its artisans, and the art of weaving it into beautiful fabrics was learned from the Persians. Another product was glass, which they made from the sand of their Islands in such a high degree of skill that Venetian glass became famous everywhere for its purity and beauty. The Venetians constantly developed their navigation. They significantly improved the methods of naval construction, created arsenals, and eventually acquired naval superiority.

But these energetic and progressive people seemed to have natural financial and commercial potential. They were born merchants and financiers. A great feature of the city's wealth was its banking institutions. The Bank of Venice, established in 1171, was the first regularly organized Bank in the world, although it did not develop all the functions of a modern Bank. The Republic, suffering from a shortage of money, in this difficult case was forced to collect compulsory contributions from citizens, and in return paid them annual rents at certain rates for the loan. "Rialto" was their great commercial exchange where the merchants met and traded. The transactions of this exchange at that time had a wider impact on world trade than any other market. We know that Venice led all Europe in book production and that newspapers were first produced by them, indicating that Italy stood in the van of progress and enlightenment at the end of the fifteenth century.

Discovery of America

The Venetians and Genoese tried to find new routes. Among the Genoese navigators there were some who were familiar with the spherical shape of the earth, these people initiated the attempt to reach India by sailing West. The greatest and best among them was Christopher Columbus. After studying at the University for a short time, he went to sea when he was fourteen years old, and for many years engaged in the Syrian trade and trade with other ports, later turning his attention to building maps for sale, and a deeper study of geography and navigation. The result of the discovery of Columbus was to attract the attention of Europe to the West and solve the mystery of the open sea.

The Dutch - indefatigable people achieved commercial success in the sixteenth and seventeenth centuries, which entitles them to a prominent place in history. By the time of Philip II, they had already become one of the richest and most prosperous provinces in Europe. Their thrift was unsurpassed. Their cities of Antwerp, Amsterdam, and Rotterdam were the shopping centers of Northern Europe. These cities were the site of significant production in the middle ages. The main products were wool and linen products. The first optical instruments and pendulum clocks came from Holland. The art of printing and binding books was brought to high perfection. Dutch ships had previously traded in ports along the Baltic seacoast for centuries and distributed products obtained from Venetian merchants. At the beginning of the seventeenth century (1600), the carrier trade of Europe was almost entirely in the hands of the Dutch. They also had a monopoly on the shipbuilding industry, and almost every country in Europe built their ships in Holland.

With this vast trade flowing directly into Holland, the Dutch grew in wealth at an astonishing rate. Amsterdam became the Venice of the North and the great banking exchange of Europe.

Having created a rich and successful Empire in the East, the Dutch began to turn their attention to the Western hemisphere. They organized several exploratory expeditions seeking to find the Western passage to India, which sailed to New York Harbor in 1609. Five years later, the Dutch built a Fort on Manhattan island, which they purchased from the Indians for the equivalent of $ 24 in our currency and named the settlement New Amsterdam.

England

England came forward around the middle of the seventeenth century as a competitor to the Dutch in foreign trade. England took possession of New Amsterdam and turned it into an English colony, changing its name to New York. With the progress of England and France, Hollande's commercial power declined.

An important feature of the internal trade of England and other parts of Europe, in the Middle ages, were the annual fairs that were held in the main cities. Due to the limited opportunities for travelling and transportation of goods, the lack of roads and vehicles, and the fact that people travel little, it was very convenient to hold fairs where products from remote parts of the country or the world can be exchanged. The main English fairs in the Middle ages were London's, known as St Bartholomew's fair, where the main items of trade were wool and cloth. This fair lasted for a month, merchants of Venice brought silk, velvet, cotton products and glass to the fair. The Flemings brought fine bed linen and clothing from Bruges, Liege, Ghent, and other industrial cities. French and Spanish merchants came with their wines and fruits; the great merchants of the Hansa brought furs and amber, iron, copper, and other metals, flax, timber, and grain, and all the produce of the North. In the same way, English farmers, or merchants acting on their behalf, brought to this fair hundreds of huge bags of wool for the industrial cities of Europe, barley for the Flemish Breweries, corn, horses, cattle, and many other goods.

During the reign of Edward III (1326-1377) - English ships became more numerous and went further abroad. Elizabeth, the daughter and successor of Henry VIII, most effectively promoted British trade. During her reign, agriculture and mechanical arts underwent great improvements, and crops were at times so plentiful that wheat was exported. Hemp and flax were successfully grown. Shipbuilding has developed significantly, and the number, size, and quality of ships built have undergone significant changes.

In 1694, the Bank of England was established, an institution that became a powerful element of England's commercial progress and greatness, as well as a balance wheel in the world of Finance.

Then there was a powerful industrial revolution in England, brought about by the invention of improved equipment and the introduction of steam power. Until this time, almost all production in England, as in other countries, was carried out manually in the homes or small workshops of workers who were helped by their families. These methods were crude, tedious,

and complex, resulting in manufactured goods that were imperfect and expensive. A series of useful inventions, closely following each other, changed all this, increased the capacity of production in mining, manufacturing, and agriculture by a factor of a hundred or more, and made England the richest country in the world. But in order to use this technique, it became necessary for workers to come together, and thus the introduction of the technique led to the factory system. The introduction of the factory system marked an epoch in the industrial progress of England and the world.

Trade of The United States. Colonial period. Financial policy.

The natural resources of the United States cover all the raw materials, animals, vegetables, and minerals that may be necessary for the growth and strengthening of the nation in agriculture, manufacturing, and Commerce. Shipbuilding early became an important industry, due to the abundance of excellent timber along the coast and rivers, and this led to the development of the fishing industry.

The English idea was that the colonies should produce only what England needed, should sell the product only to England. Accordingly, when the Americans began to produce woolen goods to such an extent that the demand for English wool decreased. Tensions between the colonists and the mother country escalated, and the bond that had bound them for one hundred and fifty years was severed by open warfare in 1775.

Hamilton, the Minister of Finance of the USA, had formulated a financial system that created the trust and has established a national loan. Hamilton recommended the creation of a Bank of the United States with branches in the main cities. The Bank was to issue paper currency and run a General banking business. The banking bill was passed, and President Washington signed it, creating the Bank of the United States with a Charter for twenty years-1791-1811. After the creation of bank system, the American trade expanded rapidly, and shipbuilding became more active.

Commerce in Russia.

Western travelers considered medieval Russia as a country of vast forests and plains with settlements and villages located at great distances. Products of Russian city masters were known far beyond the borders of Russia. The main occupation of workers in Russia in the XVI-first half of the XVII centuries was agriculture, in which animal husbandry played a key role. Livestock products were the second type of goods to be sold on the domestic market after bread. Among the crafts associated with agriculture, preference was given to beekeeping, fishing and hunting.

In Russia of the XVI century, many other crafts were developed: ferrous and non-ferrous metallurgy, woodworking, mechanical engineering, production of various mechanisms and vehicles, construction, textile production, pottery, glassmaking, leather, bone processing, jewelry. The second half of the XVI century was marked by the beginning of printing and the first experiments in the production of paper.

Russian bank

The Imperial Bank of Russia was founded in 1860 with a capital of 25,000,000 rubles and performed all the usual functions of a Deposit Bank. With its hundred branches scattered throughout the Empire, the Imperial Bank was able to attract people and provide the necessary banking services to a satisfactory extent. Granting the loans for the development of new industries in all regions of Russia was highly desirable for the Tsar. Agricultural loans were a characteristic feature of Russian banking. They consisted of loans issued to small farmers on the security of their products or guarantees from individuals that can be considered trustworthy by the Bank.

Commerce in Kazakhstan

Russian trade with the steppe peoples was carried out mainly through Tatar merchants and clerks because of their knowledge of both Kazakh and Russian languages. Russian merchants bought cattle and livestock products, and the inhabitants of the Steppe bought cloth, canvas, tanned leather, calico, iron, tea, sugar, tobacco, and wooden utensils from the Russians. Medicines for the treatment of livestock were also in great demand. The cargo was transported on carts and camels. One camel could carry up to 16 pounds of cargo.

In the first half of the XIX century, the transit value of Kazakhstan for the Central Asian trade of the Russian Empire increased. Caravan roads to Central Asia and China went through Orenburg, Petropavlovsk, Semipalatinsk. The caravan trade with Central Asia was served annually by 5 to 6 thousand camels. The tsarist government exported cotton, silk fabrics, and carpets.

Trade fairs served as a place of communication between representatives of different clans, tribes and peoples. Fairs also served as a venue for major sporting events. Representatives of various Kazakh tribes and clans competed here in strength and boldness. Sports games and competitions were held. Akyns competed in songwriting — aitys. Fairs became a place for visiting famous Kazakh composers and poets Ahan sere, Baluan Sholak, Zhayau Musa, Maira Shamsutdinova, Amre Kashau-bayuly and many others.

Kazakhstan also served as a transit territory for foreign trade with China. Kazakh merchants often played an intermediary role in this trade. This was facilitated by: first, the knowledge of Chinese and Mongolian languages by border Kazakhs. Secondly, excellent orientation in the area. Third, Kazakh traders usually had a lot of pack animals at their disposal. So, in 1860, the first Russian commercial firm was opened in Urge (Ulan Bator). Merchants from Ust-Kamenogorsk worked through that company.

With the development of trade in Kazakhstan, ground, water and railway connections have become more widespread. There were no highways in Kazakhstan. Dirt roads crossed almost the entire territory of Kazakhstan. Activation of movement on them occurs from the second half of the XVIII century. At the time it coincided with the intensification of trade between Russia and Kazakhstan. For example, in 1745, between Ust-Kamenogorsk and Omsk, there were arranged 5 stations.

On dirt roads, travel was carried out on horses, sometimes on camels. They were harnessed to the carriage, wicker baskets, wagons, and carts. The main carriers of goods on dirt roads were Kazakhs. There were entire families who specialized in this craft.

The first steamship passed from Omsk to Semipalatinsk in 1862. At the turn of the XIX-XX centuries, about 40 steamers plied between Semipalatinsk and Tobolsk. They were built in Tyumen. The main transportation goods were coal, bread, salt, herbs, and livestock products. Rafts were also used for cargo transportation, which moved from the upper reaches of the Irtysh river to Omsk. They carried watermelons, cereals, fish, pine nuts, salt, lime, alabaster and ochre. Traffic on some other rivers, primarily in the Urals, was banned due to the need to preserve fish stocks. On other rivers and lakes, steam navigation did not become widespread due to shallow water. Sea traffic was developed in the Caspian Sea. For example, steamers also plied between Guryev and Astrakhan. The development of industry, trade and road networks, the emergence of cities, led to the fact that banks appeared in the region. In 1871, the first city bank in Kazakhstan was opened in Petropavlovsk.

Main trends in the development of trade in Kazakhstan in the late XIX - early XX centuries

A feature of the period was the rapid increase in the urban population, an important element of infrastructure can be called the activation of transport flows, in particular the beginning of railway construction. In the commercial sphere, new forms of Commerce, such as trading firms with an extensive network of stationary stores and warehouses, and specialized commodity exchanges, began to be extolled in place of broad fair trade. Since the 20s of the nineteenth century, it has become a practice to hold industrial exhibitions once every four years in different cities of the Empire.

In the second half of the XIX century, the volume of foreign trade turnover increased significantly, the commodity market of Kazakhstan was drawn into the world economic process. Among the exported goods were bread, meat, leather, and wool. The main import items were machinery and equipment for agriculture.

The migration movement, the advance of the borders of the Empire, and the transport development of the steppe played an important role in growth of new trends in trade. At the beginning of the XX century, the old district fairs retained their significance and new seasonal trading were formed in regions, the prospect of developing foreign trade through constant contacts was outlined, the geography of stationary trading enterprises expanded, and the population increasingly participated in the sale of their own products.

Conclusion

From time immemorial, mankind has been engaged in market relations. The modern economy of the country is based on them. The Commerce appeared in ancient time when people began to change various items. With the development of humanity and the appearance of products produced by humans, the first merchants appeared. The main centers of medieval trade were fairs where merchants from different countries brought their goods. And the possible loss of money during the trip forced merchants to come up with a means to protect their income. After that, banking came into being.

The desire of people to get a variety of goods and services to meet their needs has led to further development of trade. Trade meets people's needs, develops their business activity, and they accumulate wealth. Trade paved the way for urban culture and led to the development of capitalism. and industry. In the 90's, the Internet appeared and offered opportunities for millions of entrepreneurs. Initially, the Internet was a military project. And until 1990, it was forbidden to use it for Commerce. In 1991, the network was opened to private companies. And they quickly found their way into its business opportunities, creating a market worth billions of dollars.

Studying the history of trade development will help you successfully organize activities in the field of commodity circulation. The experience of the past allows you to find ways to apply it in the present, to avoid some mistakes. Understand why some countries get rich and what you need for successful trade.

The study of the past allows you to identify some patterns of development and predict possible options for the future. Understand the main factors for promoting trade as geographical location, development of handicraft production.

References:

1. A History of Commerce. Longmans, Green, and Company, 1914 – p. 640

2. Powers O. M. Commerce and Finance. New-York, 2008 - 492c.

3. А. Н. Першиков. История Российского предпринимательства: Курс лекций. Учебное пособие. 2-ое изд., Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2008. 100 стр.

4. James C. The Egyptian Economy. Encyclopedia of Ancient Egypt. (Gramercy Books, 1991).

5. Cartwright, M. Trade in the Roman World. Ancient History Encyclopedia.

6. Chisholm, Hugh. Commerce. Encyclopædia Britannica. (11th ed.). Cambridge University Press. p. 766.

7. Верлинден Ч., Матис Г. Покорители Америки. Колумб, Кортес. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.

7. Аяган Б.Г., Кашкынбаев А.Н. Россия-Казахстан: история взаимоотношений и современность. - Алматы, 2011.

8. Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40-е годы XIX в.: Алматы, 1992.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК 94 (37) “05” : 347 (091)
ГРНТИ 03.09.03

Жұмағұлов Қ. Т. [1], *Мұхаметқали А. Е.* [2]

[1]*әл-Фараби атындағы ҚазҰУ т.ғ.д., профессор,*
Қазақстан, Алматы. e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2] *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 2 курс магистранты*
Қазақстан, Алматы, e-mail: ainash.ermekkyzy@gmail.com

ИМПЕРАТОР ЮСТИНИАН ЖӘНЕ ОНЫҢ «АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАР ЖИНАҒЫ»: ТАРИХЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақала Византия императоры Юстиниан және оның жүргізген реформалары нәтижесінде жарық көрген Corpus juris civilis (Азаматтық құқықтар жинағы) деген атпен белгілі заңдар жинағының тарихы мен оның империя өміріндегі маңызын көрсетуге арналған. Әрине авторлар алдымен император Юстинианның мемлекет басшысы болып қалыптасуына дейінгі тарихи кезеңге сипаттама береді. Өйткені Еуропаның ерте ортағасырдағы тарихы және қоғамдық өмірдің маңызды мәселелері ғұндар және Халықтардың Ұлы қоныс аудару үдерісімен тығыз байланысты.

Мақалада авторлар император Юстинианның елді басқару саласында жеткен жетістіктеріне баға береді. Ең алдымен ол жетістіктер император Юстинианның қабылдаған «Азаматтық құқықтар жинағы» деп аталатын заңдар жинағы арқылы сипатталады. Әрине император Юстинианның қабылдаған «Азаматтық құқықтар жинағы» сол ерте ортағасырлық қоғамның барлық саласының дамуына серпін берді. Аталмыш заңдар жинағы үлкен ізденістің нәтижесінде пайда болды. Себебі заңдар жинағын құрастыру ісіне сол заманның білікті мамандары мен танымал заңгерлері қатысқан болатын. Нәтижесінде кейінгі зерттеушілер үшін қызығушылық тудырған заңдар жинағы пайда болып, оның баптары мен қоғамның дамуына тигізген әсері ғылыми-зерттеу жұмыстарына арқау болды.

Түйін сөздер: император, құқық, жинақ, қоғам, үдеріс, даму, мемлекет, ортағасыр.

[1]*Zhumagulov K.T.,*[2]*Mukhametkali A.E.*

[1] *Doctor of history sciences, Professor. KazNu named al-Farabi.*
Kazakhstan, Almaty.e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2]*2st master student. KazNu named al-Farabi.*
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Ainash.ermekkyzy@gmail.com

EMPEROR JUSTINIAN AND HIS "CODE OF CIVIL LAW": HISTORY AND SIGNIFICANCE

Abstract

The article is devoted to the history of the Byzantine emperor Justinian and his collection of laws, known as the Collection of Civil Rights, published as a result of his reforms, and his significance in the life of the empire. Of course, first of all, the author describes the historical period before the reign of Emperor Justinian. After all, the history of early medieval Europe and important issues of public life are closely related to the process of the Great Migration of Nations.

In the article, the author evaluates the achievements of Emperor Justinian in the field of government. Above all, these achievements are characterized by a collection of laws called the "Code of Civil Rights" adopted by the Emperor Justinian. Of course, the "Code of Civil Rights" adopted by Emperor Justinian gave impetus to the development of all spheres of society in the early Middle Ages. This collection of laws is the result of a great search. Because qualified specialists and well-known lawyers of that time took part in the development of the collection of laws. As a result, a collection of laws appeared, which aroused interest for subsequent researchers, his articles and influence on the development of society became the basis of research work.

Key words: emperor, law, collection, society, process, development, state, middle ages.

[1]Жумагулов К.Т., Мухаметкали А.Е.[2]

Доктор исторических наук, профессор. КазНУ им. Аль-Фараби.
Казахстан, Алматы. e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[1]Магистр 2 курса КазНУ имени аль-Фараби
Казахстан, Алматы, e-mail: ainash.ermekkyzy@gmail.com

ИМПЕРАТОР ЮСТИНИАН И ЕГО «СВОД ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА»: ИСТОРИЯ И ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

Статья посвящена истории византийского императора Юстиниана и его сборнику законов, известному как Corpus juris civilis (Сборник гражданских прав), опубликованному в результате его реформ, и его значению в жизни империи. Конечно, в первую очередь авторы описывают исторический период до правления императора Юстиниана. Ведь история раннесредневековой Европы и важные вопросы общественной жизни тесно связаны с процессом Великого переселения народов.

В статье авторы оценивают достижения императора Юстиниана в области управления страной. Прежде всего, эти успехи характеризуются сборником законов, под названием «Свод гражданских прав». Разумеется, «Свод гражданских прав», принятый императором Юстинианом, дал толчок развитию всех сфер общества раннего средневековья. Этот сборник законов появился в результате большого поиска. В его разработке принимали участие знатоки права и известные юристы того времени. В результате появился сборник законов, вызвавший интерес для последующих исследователей. Его содержание стало основой научно-исследовательской работы.

Ключевые слова: император, право, сборник, общество, процесс, развитие, государство, средневековье.

Кіріспе

Көне Римде пайда болған құқықтар жүйесінің мәселесіне деген ерекше қызығушылық белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге арқау болып отыр. Өйткені ежелгі Римнің заңнамалық актілері бүгінгі құқықтық жүйенің негізіне айналып, оның тарихи бастауы болып табылатындығы ғылыми қауымдастық тарапынан мойындалып отыр. Тіпті бүгінгі таңда көптеген құқықтық нормалар мен олардың құрылымдары өміршең ежелгі Рим заңдарының негізінде қайта қалыптасқан. Міне осындай өміршеңдігімен ерекшеленген заңнамалық жинақтар қатарында император Юстинианның реформалары нәтижесінде дүниеге келген «Азаматтық құқықтар жинағын» атап өтуге болады.

Император Юстинианның Corpus juris civilis атты жинағының маңызы

527-565 жылдары Византия империясын басқарған Юстинианның азаматтан императорға дейінгі қалыптасуы кезеңі әлемдік маңызы жоғары болған Халықтардың Ұлы қоныс аудару үдерісімен сабақтасып жатыр. Отандық зерттеуші Қ.Т. Жұмағұлов өзінің еңбектерінде ғұндардың атымен байланысты болған Халықтардың Ұлы қоныс аудару үдерісі бүтіндей Еуропаның ортағасырлық дәуіріндегі қоғамдық құрылысы мен саяси өміріне түбегейлі бетбұрыстар әкелгендігі туралы дәлелді тұжырымдар жасаған [1, 85-98 б]. Ал «The Huns and the Great Migration in Europe» атты ғылыми мақаласында Еуропа жеріне келген ғұндарға қарсы барлық Еуропадағы саяси күштердің біріккендігі және біріккен әскери күшті Аэций басқарғандығын айта келе, кейінірек Аэций Римдегі билік үшін тартыста ғұндарға арқа сүйеп, солардың қолдауы арқасында Римдегі жоғары лауазымға ие болғандығы туралы мәліметтер келтіреді [2, 84 p]. Демек ғұндардың атымен тығыз байланысты болған Ұлы Қоныс аудару үдерісінің Еуропаның саяси өмірінде ерекше орны болғандығын байқауға болады. Міне осы тарихи кезеңнің сабақтастығында дүниеге келіп, император ретінде танылған Юстинианның реформалары нәтижесінде қоғамдық өмірдің игілігіне айналған «Азаматтық құқықтар жинағы» ортағасырлық Еуропаның тарихындағы өзіндік ерекшелігі бар бірегей заңнамалық жүйеге айнала алды.

Император Юстиниан Римнің ежелгі дәуірлердегі қуаты мен даму қарқыны өзіндік құқықтық жүйеге терең негізделген әскери әлеуетпен тығыз байланысты екендігіне сенімді болған. Сондықтан да ел билігіне келген тұстан бастап-ақ мемлекеттің осы қуатын қайта қалпына келтіруді өзінің қоғамдық-саяси қызметінің басты өзегіне айналдырды. Өзінің кезекті бір актісінде император Юстиниан «Мемлекетке деген ең жоғарғы қамқорлық екі тарихи бастаудан басталады. Оның бірі әскери іс болса, екіншісі құқықтық тәртіп болып табылады. Сол себепті осы екі бастаудан күш алатын римдіктер ежелден барлық халықтар мен игіліктерге иелік етіп келді. Құдайдың көмегімен бұл мәңгілікке жалғасады. Осы екі құндылық үнемі бірін-бірі толықтырып отырады. Әскери іс қатаң заңдылықтар мен құқық арқылы ұйымдастырылып отырса, құқық әскердің күшімен сақталып отырады. Сол себепті біз өз кезегімізде осы екі тарихи бастаудан айрылмастан әскери іс пен заңнаманы күшейтетін боламыз. Ол үшін алдымен әскери істі қалыпқа келтіріп, осы күнге дейін қалыптасқан заңнаманы сақтай отырып, жаңасын қабылдаймыз» деген болатын [3, с. 45].

Император Юстиниан өзінің ел басқарған алғашқы жылдарында-ақ қиындығы жағынан ауқымды жұмыстарды жоспарлаған. «Император тек қана марапаттар емес. Сонымен қатар соғыс және бейбітшілік уақытта мемлекетті сәтті басқару үшін ерекше артықшылықтар беретін заңдармен де қорғалуы тиіс» деп санап [4, с. 123], император қаулылары мен рим заңгерлерінің жазбаларын біріктірген құқық оқулығын дайындауға кіріседі.

Император Юстинианның есімімен ең алдымен сол күнге дейін болып келген өзара жүйелігі сақталмаған заңдарды жүйелеп, өзара байланыстарын күшейту ісі тығыз байланысты. Мысалы билікке келген алғашқы күндерден-ақ императордың нақты тапсырмасы бойынша барлық рим императорларының қаулыларын жинастыру, түрлі заңгерлердің еңбектерін топтастыру, бір-біріне қарама-қайшы келетін мәселелерді жою, заман талаптарына сай келмейтін заңдардың күшін жою сынды жұмыстар жүйелі атқарыла бастады. Демек түрлі тарихи кезеңдегі рим императорларының қаулылары мен заңгерлерінің еңбектері бір жинаққа топтастырыла бастаған деп айтуға толық негіз бар. Біздің пікірімізше мұндағы басты мақсат қаулылары мен заң талаптарын заман ағымына сәйкестендіре отырып, осы салада туындаған қарама-қайшылықтарды жою болып табылады. Осы себепті де бірқатар зерттеушілердің пікірінше император Юстинианның бұл заңдар жинағы қоғамдық қарым-қатынастарды реттеу ісімен қатар, бүтіндей құқық саласының тарихи бастауы болып табылады [5, с. 65]. Рас ғылымда кездесетін бұл пікірмен толық келісуге болады.

Негізінен император Юстинианның осы бағыттағы жұмыстарының заңды нәтижесі ретінде бірқатар жүйелі жұмыстар атқарылды. Атап айтқанда заң жинақтарының құрылымдары болып табылатын Институция, Дигесталар, Кодекс және Новелла сынды заң жинағының құрылымдары жарық көрді. Мысалы 529 жылы заң жинағының бірінші бөлімі Кодекс жарыққа шығады және онда I-YI ғасырлар аралығында Юлий Цезарьдан бастап билік еткен императорлардың қаулылары топтастырылады. Ал 533 жылы Институция жарық көреді. Бұл көбінесе римдік заңгерлердің қоғамдық қарым-қатынастарды реттеп тұрған заңдарға шолу жасаған еңбектеріне арналады. Сол жылы Дигесталар жарық көреді. Аталған еңбек сол заманда батысқа танымал болған заңгер Трибонианның жетекшілігімен жазылады және жалпы атқарылған жұмыстардың негізгі мазмұнын да дәл осы еңбек құраған болатын.

Дигесталар 50 кітаптан және олардың әрқайсысы қосымшалардан тұрады. Сол заманның танымал Гая, Модестин, Павл, Папиниана мен Ульпиана сынды заңгерлердің жазған жұмыстары Дигесталардың мазмұнының негізгі бөліктерін қамтып отыр. Сонымен жіті мән беретін болсақ, 50 кітаптың тақырыптары мен олардың ішіндегі тараулары өзара тығыз байланысты, бірін-бірі толықтырушы ретінде жүйелі түрде құрастырылған. Атап айтатын болсақ, алғашқы кітап жалпы түсініктер, құқық тарихы, әрекетке қабілетті және қабілетсіз тұлғалар сынды тақырыптарды ашса, кейінгі үш кітап сот, сот үдерісі және айып сынды түсініктерді ашқан. Дигесталардың жеті кітабы мұрагерлік және мүліктік қарым-қатынастарды қамтыған. Ал сегіз кітап тауар ақша қарым-қатынастары, сату мен сатып алу сынды азаматтық құқықтың маңызды мәселелеріне арналады. Үш кітап кепіл және соған қатысты қарым-қатынастарды реттеу ісін арнайы қарастырса, кейінгі кітаптар ерлі-зайыптылар қарым-қатынасы, бала асырап алу, мұрагерлік, құлдық, келісім-шарттары, қылмыс пен жаза, ұғымдар мен түсініктерді талдау сынды мәселелерге арналған [6, с. 42].

Жалпы император Юстинианның осы аталған заң жинақтарының ерекшелігі империяны басқаруды тиімді етуге бағытталғандығы болып табылады. Өйткені мемлекеттің баянды болашағы алдымен мемлекеттік істердің дұрыс ұйымдастырылуы және мемлекет азаматтары арасындағы қарым-қатынастардың да ерекше тәртіпке негізделуіне тікелей байланысты болып табылады. Осылайша қоғамдық қарым-қатынастарды ерекше үйлесімді байланыстарға негіздеу арқылы ғана барлық қоғам мүшелері мен мемлекеттің қызығушылығын толыққанды қорғауға болады. Осы себепті де болар император Юстинианның заңдарында ерекше көңіл аударылған мәселелердің қатарында әкімшілік және жеке мүлік мәселелері болып табылады.

Ендігі кезекте осы заңдар жинағының қоғам игілігі үшін атқарған қызметін ашып көрсетудің қажеттілігі туындайды. Жалпы император Юстиниан осы заңдарды шығару арқылы қоғамдық қарым-қатынастарға ерекше үйлесіміділік қалыптастыруды көздеген. Заң арқылы мемлекеттегі білім беру ісі ерекше қолға алынып, оның ішінде халыққа өз құқықтарын білуге деген ұмтылыстарын күшейте түсті. Біз жоғарыда атап өткен Институция деп аталатын құрылымдық жоба соның дәлелі болып табылады [7, 112 p.].

Император Юстинианның «Азаматтық құқық жинақтарында» ерекше назар аударылған мәселелердің бірі – дін саласы болды. Юстиниан үкіметінің маңызды міндеттерінің бірі шіркеудің байлығын көбейту және оның көпшілікке әсерін кеңейтумен тығыз байланысты болды. Осы бағытта император Юстиниан ерте орта ғасырлардағы барлық император сияқты көп жұмыс жасады. Шіркеудің экономикалық мүмкіндіктерін нығайту мақсатында Юстиниан Новеллада шіркеу мүлкін иеліктен шығаруға тыйым салды. Бұл заң империяның астанасымен қатар, көршілес қалалар да, провинциялар да, сонымен қатар Ликаония, Ликия, Африка сынды аймақтардың барлығында қолданысқа енгізілді. Новвела талаптарына сәйкес, шіркеулерге тиесілі жылжымайтын мүлікке қол сұғуға тыйым салынды. Олардың қатарында шіркеуге тиесілі үйлер, егістіктер, бақтар, сондай-ақ жерді өңдеумен айналысатын құлдар мен мемлекеттік астық беру қызметтері жатты. Тыйым тек шіркеу иеліктерін тартып алу ғана емес, сонымен барлық түрлеріне мысалы сату, сыйға тарту, айырбастау, мерзімсіз жалдау, мүлікті кредиторларға кепілге беру ісін де қамтыды.

Юстинианның «Азаматтық құқықтар жинағында» зайырлы және шіркеу билігінің қарым-қатынасын реттейтін бірқатар маңызды ережелер де бар. Ең бастысы император Юстиниан императордың шіркеуді басқару идеясын қолдады және сол бағытта жұмыстар атқарды. Юстиниан «шіркеулердің барлық байлығының қайнар көзі - өзінің жомарттығына байланысты» деп санады. Рас император империядағы барлық мүліктің жоғарғы иесі ретінде шіркеудің де барлық игіліктерге ие болуын қадағалады немесе басқарды.

Юстиниан шіркеу мекемелерінің беделін көтеру үшін көп жұмыс жасады. Императордың «Азаматтық құқық жинағында» жергілікті шіркеу қауымдастықтары алғаш рет корпорациялар ретінде мойындалған болатын. Алдағы олар заңды тұлға құқығына ие болып, өз мүлкіне ие болу мүмкіндігіне ие болды. осылайша император дінбасылар

мен шіркеу ұйымдарына елеулі артықшылықтар берді. Оның әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің артуына бірқатар заңда белгіленген жайттар түрткі болды. Мысалы заңға сай шіркеу жазылған өсиетке сай кез-келген адамның мүлкінің мұрагері бола алу құқығына ие бола алды. Дәл осы құқық шіркеудің садақалар мен берілген мүліктер арқылы шіркеу меншігінің одан әрі тез өсуін қамтамасыз етті. Осы уақытқа дейін мұндай артықшылықты тек мемлекет пен қалалық қауымдастықтар пайдаланып келген болатын [8, с. 84-87].

Мемлекеттің саяси және әлеуметтік-экономикалық салалардағы қызметі Новеллаларда айқындалды. Осы Новеллалардың мәтінімен таныса келе, түйіндейтін ой мемлекет азаматтардың қандай да болмасын саяси және әлеуметтік астары басым болған толқуларға жол бермеуге тырысушылығын байқауға болады. Осы мақсатта мемлекеттегі әкімшілік бөлініс, оны тиімді басқару ісі, азаматтардың әлеуеметтік жағдайы және оны жақсартуға тырысушылық, азаматтардың құқықтарының қорғалуы сынды мәселелерді жіті зерделеп, нақты талаптар мен ережелер арқылы бекітті. Әрине біз жоғарыда атап өткен Заң жинақтарына енген құрылымдардың ішінде дәл осы Новеллалардың мүмкіндіктері жоғары болғандығын атап өтуіміз қажет. Сонымен қатар Новеллар мемлекеттегі тек азаматтардың әл-ауқаты ғана емес, олардың рухани өміріне де мән беріп, дін және шіркеу жұмыстарына да бақылау орнатты. Сондықтан да болар аталмыш заң халық тарапынан да қолдауға ие болды. Тіпті заңның талаптары да азаматтардың Новеллаларға ерекше құрметпен қарап, оның талаптарын ерекше сақтауы тиіс саналды [9, 89 р.].

Юстинианның заңнамасы азаматтар мен халықтар арасында қарым-қатынастарды реттеу тұрғысынан өте маңызды болды. Юстинианның заңдары империя халқының азаматтық құқықтарына қатысты күрделі өзгерістер енгізе алды. Осылайша осы уақытқа дейін қызмет етіп келген азаматтық құқыққа қатысты заңнамалар жойылып, түпкілікті Юстинианның заңдары үстемдік ала бастады. Жаңа заң Рим халқы мен жаулап алынған халықтар мен Рим мемлекетін мекендеген ұлттар арасындағы құқықтық айырмашылықтарды жоюға тырысты. Бұл империя жерін мекен еткен халықтардың әртүрлі салалардағы экономикалық және саяси байланыстарын дамытуға жағдай жасады.

Байқағанымыздай, император Юстиниан жүргізген заң саласындағы реформалары толығымен қалыптасқан ахуалды терең ескере отырып, жаңа қоғамның талап-тілектеріне сай болуын қамтамасыз ету болып табылды. Демек заңнаманың жаңарту жұмыстарына ерекше көңіл бөлгені байқалады. Рас қоғамның даму сатысындағы келесі бір кезеңге өтіп жатқан тұсқа сай келген императордың қоғамдық-саяси қызметі осыны талап етті. Сондықтан да болар император Юстиниан жоғарыда атап өткен заң жинақтарын дайындау ісіне де ерекше көңіл бөлді. Мысалы заңнаманы жетілдіру үшін осы іске жұмылдырылатын заңгерлер империяның әр бөліктерінен шақырылды. Оларға қойылған басты талап та қызмет етіп тұрған және осы күнге дейін пайдаланылып келген заңдарды басшылыққа алуы тиіс саналды. Әрине ортағасырларда адамдарды жаңа заң, жаңа талаптарға бірден үйрету белгілі бір дәрежеде қиындық туғызуы әбден мүмкін еді. Сол себепті де болар жауапты тұлғалар адамдардың санасы үйренген заңдарды басшылыққа ала отырып, жаңа талаптарды қоғам өміріне енгізе бастады. Бұл сөзсіз император Юстинианның заңдары алдымен мемлекет пен халық арасындағы қарым-қатынастарды бір ретке келтіруді мақсат еткендігінің басты дәлелі болып табылса керек. Сонымен қатар император Юстиниан өзінің «Азаматтық құқықтар жинағы» деп аталатын заңдарының үш бөлігі, яғин біз жоғарыда атап өткен Кодекс, Дигестт, Институция атты бөліктерін дайындау ісінде сол замандағы танымал заңгерлерді ұйымдастыру жұмысына тарта алған. Мысалы сол білікті маман саналатын Трибонианның осы мәселедегі еңбегі соның дәлелі болып табылады. Нәтижесінде ұйымдастыру жұмысына тартылған мамандар екі мыңдай кітаптарды қарастырып, күрделі жұмыстарды атқара алды. Алғашында заңдарды жаңарту жұмыстарына он жылдай кетеді деп жоспарланған жұмыстар, қажырлы еңбектің нәтижесінде үш жыл көлемінде аяқталып отырды.

Кодексті жасап шығару ісі де үлкен ұйымдастыру жұмыстары нәтижесінде дүниеге келген болатын. Атап айтқанда оның жұмысына заң қызметкерлерімен қатар, адвокат ретінде қызмет етіп келген оннан астам мамандар тартылады. Ал құрылған комиссияның жұмысын патриций Иоанн басқарған болатын. Комиссия құрамына аты мәлім заңгер Теофилиус, заң саласының профессоры Константин жне өзге де заң қызметкерлері кірді. Комиссияның жұмысы алдымен ескірген заңдарды анықтау, қарама-қайшылықтарды жою, заңдарды жаңарту сынды жұмыстарды сәтті аяқтап, Кодекстің алғашқы басылымдарын шығарады [10, 10 р.]. Жаңа ұғымдар пайда болып, заңдардың жаңартылғаны толығымен сезіледі. Кодекстің II басылымын шығарудың да қажеттілігі сезіліп, білікті маман Трибониан бастаған заңгерлер осы істі абыроймен аяқтаған. Бір ерекшелігі император тарапынан осы мамандарға толыққанды еркіндік пен біршама өкілеттіліктер де берілген болатын. Жүйелі жұмыстардың нәтижесінде жарық көрген бұл және осыған ұқсаған барлық заң жинақтары император Юстинианның қатаң бақылауында болды. Сондықтан да болар әр заңның мұқабасына император Юстинианның аты және заңның қабылданған уақыты қосымша беріліп отырды. Бұл сөзсіз заң императордың тікелей бақылауында дегенді білдірсе керек.

Қорытынды

Міне халықтардың Ұлы Қоныс аудару үдерісінен кейінгі тарихи кезеңде қалыптасқан император Юстиниан қоғамның бір сапалық деңгейден келесі сатыға ауысып жатқан күрделі уақытында бастамашыл заңдарын қабылдады. Заңдардың маңызыдылығы оның өміршеңдігімен өлшенді десек қате болмас. Өйткені осы сынды заңдар Еуропаның кейінгі жаңа замандарда дүниеге келген заңнамалардың тарихи бастауына айнала алды. Мұндай император Юстинианның заңдарының өміршеңдігі ең алдымен ұйымдастыру жұмысына ерекше мән бергендігімен тығыз байланысты. Сөзсіз император Юстиниан заңдарды даярлау барысына сол уақыттың беделді заңгерлерінің қызметін пайдалануы заңды өміршең етті. Бүгінгі ғылым алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі осы император Юстинианның қабылдған заңдарының талаптары мен баптарын терең талқылап, өміршең ойларын басшылыққа алу арқылы ұтымды тұстарын белсенді пайдалануға қатысты тың тұжырым жасау болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Жұмағұлов Қ.Т. Ғұндардың Галлия (Франция) жеріндегі шайқасы // әл-Фараби атындағы ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2001. - №1. – 225 б.*
2. *Zhumagulov K.T., Sadykova R.O. The Huns and the Great Migration in Europe // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. - №2(65). – 2020. – 688 б.*
3. *Богатых Е.А. Гражданское и торговое право: от древнего Рима к современной России - Москва, 2000 - 267 с.*
4. *Дигесты Юстиниана. – Москва, 1984. – 456 с.*
5. *Бородин О.Р. Институция Юстиниана в составе свода Гражданских прав // Памятники истории права: пособие для библиотекаря и библиографа. – Москва, 2003. – 291 с.*
6. *Косарев А.И. Римское право. – Москва, 1986. – 158 с.*
7. *James Allan Evans. The Emperor Justinian and the Byzanine Empire. – London, 2005. – 216 p.*
8. *Соколов Е.А. Имущественные права церкви по свидетельству Кодекса Юстиниана // Христианское чтение. - №1. – 2004. – 289 с.*
9. *Timothy E. Gregory. A History of Byzantium. – Hoboken: Wiley-Blackwell, 2010. – 480 p.*
10. *Kaegi Walter E. Heraclius, Emperor of Byzantium. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 372 p.*

УДК 327 (574) (366)
МРНТИ 03.01.17

Б.Р. Найманбаев[1], Г.К.Кенжебаев[2]

[1]Международный университет Silkway. д.и.н., и.о.профессор.
г.Шымкент, Казахстан. naimanbaev_b@mail.ru
[2]КазНПУ им.Абая, д.и.н.,
г.Алматы, Казахстан. kgabit62@mail.ru

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНСКО-БРИТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В статье изучается состояние и перспективы развития взаимоотношений между Казахстаном и Великобританией. До британского Брекзита сотрудничество между двумя странами осуществлялось как на двусторонней, так и многосторонней основе. В настоящее время взаимодействие двух независимых государств достигло высокого уровня и характеризуется широким спектром отношений в различных сферах. Приоритетными являются такие отрасли, как энергетика, разведка и добыча полезных ископаемых, транспорт и связь, а также финансовый и банковский сектор.

Указывается, что Великобритания является важным торговым партнером РК и одним из крупнейших инвесторов. В последние годы становится очень значимым сотрудничество в области здравоохранения, науки и культуры.

Подчеркнуто, что особое место во взаимоотношениях двух стран занимают консалтинговые и финансовые услуги. Так, работа Международного финансового центра «Астана» основана на английском праве и в качестве арбитражных судей приглашены британцы. Некоторое затишье возникло в связи с пандемией короновируса, однако, стороны договорились о дальнейшем продолжении и углублении сотрудничества по всем направлениям.

Ключевые слова: Великобритания, Совет безопасности ООН, Европейский Союз, Брекзит, Бритиш Газ, Бритиш Петролеум, Шелл, Казахстанско-Британский Торгово-промышленный Совет, инвестиционный климат, нефтегазовый комплекс, Британский Департамент по торговле и инвестициям (UK Trade and Investment), Меморандум об энергетическом сотрудничестве, «Самрук Казына», Международный финансовый центр «Астана».

Б.Р. Найманбаев[1] , Г.К. Кенжебаев[2]

[1]Silkway халықаралық университеті, т.ғ.д., профессор қыз.атқар.
Шымкент қаласы, Қазақстан. naimanbaev_b@mail.ru
[2]Абай ат.ҚазҰПУ, т.ғ.д.,
Алматы қаласы, Қазақстан. kgabit62@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН-БРИТАН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан мен Ұлыбритания арасындағы өзара қарым-қатынастардың жай-күйі мен даму перспективалары зерделенеді. Британдық Брекзитке дейін екі ел арасындағы ынтымақтастық екіжақты және көпжақты негізде жүзеге асырылды. Қазіргі уақытта екі тәуелсіз мемлекеттің өзара іс-қимылы жоғары деңгейге жетті және әртүрлі салалардағы қатынастардың кең спектрімен сипатталады. Энергетика, пайдалы қазбаларды

барлау және өндіру, көлік және байланыс, сондай-ақ қаржы және банк секторы сияқты салалар басым болып табылады.

Ұлыбритания Қазақстанның маңызды сауда серіктесі және ірі инвесторлардың бірі болып табылады. Соңғы жылдары денсаулық сақтау, ғылым және мәдениет саласындағы ынтымақтастық өте маңызды болып отыр.

Екі ел арасындағы қарым-қатынастарда консалтингтік және қаржылық қызметтер ерекше орын алатыны атап өтілді. Мәселен, "Астана" халықаралық қаржы орталығының жұмысы ағылшын құқығына негізделген және төрелік судьялар ретінде британдықтар шақырылды. Короновирус пандемиясына байланысты біршама тыныштық пайда болды, алайда тараптар барлық бағыттар бойынша ынтымақтастықты одан әрі жалғастыруға және тереңдетуге келісті.

Түйінді сөздер: Ұлыбритания, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі, Еуропалық Одақ, Брекзит, Бритиш Газ, Бритиш Петролеум, Шелл, Қазақстан-Британ сауда-өнеркәсіптік кеңесі, инвестициялық климат, мұнай-газ кешені, Британ сауда және инвестициялар департаменті (UK TradeandInvestment), энергетикалық ынтымақтастық туралы Меморандум, "СамұрықҚазына", "Астана" халықаралық қаржы орталығы.

B.R. Naimanbayev[1], G.K. Kengebayev[2]

[1]Silkway International University. Doktor of Historical Sciences, Acting Professor.
Shymkent, Kazakhstan. naimanbaev_b@mail.ru
[2]Abai Kazakh national pedagogical University. Doctor of History,
Almaty, Kazakhstan. kgabit62@mail.ru

HISTORY OF KAZAKHSTAN-BRITISH RELATIONS DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Abstract

The article examines the state and prospects for the development of relations between Kazakhstan and Great Britain. Before British Brexit, cooperation between the two countries was carried out both on a bilateral and multilateral basis. At present, the interaction of the two independent states has reached a high level and is characterized by a wide range of relations in various fields. The priority sectors are energy, exploration and production of minerals, transport and communications, as well as the financial and banking sector.

It is indicated that the UK is an important trading partner of the Republic of Kazakhstan and one of the largest investors. In recent years, cooperation in the field of health care, science and culture has become very significant.

It was emphasized that consulting and financial services occupy a special place in the relations between the two countries. Thus, the work of the Astana International Financial Center is based on English law and the British have been invited as arbitrators. Some lull arose in connection with the coronavirus pandemic, however, the parties agreed to further continue and deepen cooperation in all areas.

Keywords: Great Britain, UN Security Council, European Union, Brexit, British Gas, British Petroleum, Shell, Kazakh-British Trade and Industry Council, investment climate, oil and gas complex, UK Trade and Investment, Memorandum on energy cooperation, Samruk Kazyna, Astana International Financial Center.

Введение

Предмет исследования представляют казастанско-британские отношения на современном этапе.

Цель статьи заключается в выявлении основных направлений и перспектив развития широкомасштабного и взаимовыгодного сотрудничества между Республикой Казахстан и Великобританией.

Гипотеза заключается в определении британских и казахстанских интересов развитии сотрудничества двух стран, их основных направлений, приоритетов и перспектив развития.

После обретения независимости Республика Казахстан заявила о том, что будет строить свою внешнюю политику, опираясь на принципы дружественности, миролюбия, взаимной выгоды и соблюдения национальных интересов. В разработанной внешнеполитической стратегии суверенного государства важнейшую роль сыграла многовекторность. То есть речь шла о том, что наша страна заинтересована в установлении и развитии двусторонних отношений как с соседями по территории, так и государствами Востока и Запада. Среди западных приоритетов особая роль придавалась Великобритании, как лидеру Запада и союзнику гипердержавы США.

Сегодня Великобритания является третьим по величине иностранным инвестором в Казахстане с британскими компаниями, составляя 14 % от прямых иностранных инвестиций. Более100 британских компаний ведут свой бизнес в нашей стране. Для взаимного политического общения и сотрудничества была создана специальная платформа - Казахстанско-британский стратегический диалог.

Казахстанско-британские отношения в настоящее время перешли на высокий уровень развития и способны противостоять вызовам XXI века. Они нацелены на обеспечение долгосрочных национальных интересов каждой из стран и могут оказать серьезное влияние на социально-экономическое развитие и структуру стабильного роста.

Материалы и методы исследования

Общую методологию исследования составляют научные теории политологических школ, исследующих проблемы современных политических процессов, положения системного и сравнительно-исторического подходов к изучению межгосударственных отношений.

При написании статьи помимо общенаучных методов исследования, таких как системный, историко-сравнительный, были применены специальные методологические подходы, используемые для изучения основных направлений сотрудничества между Республикой Казахстан и Великобританией.

Системный подход дал возможность изучить состояние, основные направления, эволюцию и перспективы развития отношений между Казахстаном и Великобританией во всей совокупности и взаимосвязи составляющих элементов.

Основной метод нашего исследования основывается на теоретическом и практическом анализе. Прежде всего, это метод наблюдения, который позволяет рассмотреть и проанализировать наиболее важные события и взаимодействие двух стран на основе конкретных фактов. Для исследования истории казахстанско-ьританских отношений в широком смысле и во всех аспектах, важную роль играет метод изучения, а также контент-анализ и оценка используемых материалов. Используется также метод синтеза в концептуалиазации аналитической части статьи.

Результаты исследования

Великобритания в прошлом одна из самых мощных мировых империй и сегодня играет значительную роль в международной политике. При этом английский язык давно приобрел статус международного и по распространенности занимает первое место. В настоящее время она является ядерной державой и входит в число постоянных членов Совета Безопасности ООН. Кроме того, королева Великобритании является главой Содружества пятнадцати независимых государств, бывших пане ее колониями.

По уровню развития экономики страна занимает девятое место в мире и обладает одним из самых больших военных бюджетов.

31 января 2020 года Великобритания официально вышла из состава ЕС, в который вступила еще в 1973 году. В июне 2016 года в стране был проведен референдум, когда почти 52 % населения проголосовали за выход из Евросоюза. Процедура выхода затянулась более чем на два с половиной года.

В результате соглашения с ЕС Великобритания потеряла представительство и право голоса в европейских органах власти. Но, до конца 2020 года она продолжает оставаться частью единого экономического пространства. При этом после завершения 2020 года Великобритания и ЕС должны договориться о новых правилах регулирования экономических и торговых отношений [1].

Таблица 1 – Потенциал Великобритании

	Показатель	Место в мире
Площадь	243 809 км²	78
Население	66 273 576 чел.	22
ВВП (ППС)	3,038 трлн. долл.	9
ВВП (ППС) на душу населения	45 705 долл.	26
ВВП номинал	2,625 трлн долл.	5
ВВП номинал на душу населения	39 734 долл.	22
ИЧР	0,920 (очень высокий)	15
Военный бюджет	48,7 млрд. долл.	8
Численность армии	180 000	28

Официальные отношения между Казахстаном и Великобританией были установлены 19 января 1992 года. В октябре того же года было открыто британское посольство в РК, а открытие казахстанского представительства в Лондоне состоялось в феврале 1996 года.

Сегодня Великобритания занимает пятое место по объемам инвестиций в экономику Казахстана. На ее долю приходится 14% от суммы всех прямых иностранных инвестиций [2]. По объемам торговли она является третьим европейским торговым партнером РК.

Спектр областей, в которых развивается казахстанско-британское торгово-экономическое сотрудничество весьма широк и разнообразен. Среди них приоритетными являются:

- энергетика;
- разведка и добыча полезных ископаемых;
- строительство;
- социальная инфраструктура;
- здравоохранение;
- транспорт и связь;
- консалтинговые услуги;
- финансовый и банковский сектор.

Великобритания весьма заинтересована в энергетических ресурсах нашей страны. В связи с этим основной сферой деятельности британских компаний в Казахстане является нефтегазовая отрасль, в которой присутствуют такие компании-гиганты, как Бритиш Газ, Бритиш Петролеум и Шелл. В марте 1995 года между Республикой Казахстан и альянсом компаний «Аджип» /«Бритиш Газ» было подписано Соглашение о принципах раздела добычи (СПРД) [3]. Также на нефтегазовом рынке РК имеется множество менее крупных сервисных компаний и поставщиков.

Казахстанский экспорт представлен такими товарами, как

- минеральные продукты;
- феррохром;
- сталь;
- медью;
- шерсть;
- кожевенное сырье;
- удобрения;
- драгоценные и полудрагоценные металлы.

То есть экспорт представлен в подавляющем именно сырьевыми ресурсами. Тогда, как в импорте присутствуют товары с высокой добавленной стоимостью. Среди них преобладают оборудование и техническая аппаратура, транспортные средства, оптические приборы, химические, алкогольная и табачная продукция, товары пищевой промышленности и др.

В целях развития экономических отношений между двумя странами в 1993 году был создан Казахстанско-Британский Торгово-промышленный Совет. Его деятельность включает такие вопросы, как развитие казахстанского топливно-энергетического комплекса, транспортной отрасли, сельского хозяйства, инвестиционного, инновационного сотрудничества, малого бизнеса и сферы образования.

Становится традицией проведение совместных научно-практических конференций, на которых обсуждаются проблемы дальнейшего развития казахстанско-британского сотрудничества. Первая из них под названием «Kazakhstan Growth Forum» («Казахстан: новые горизонты роста») состоялась в июне 2007 г. в Лондоне. В ней приняли участие более 600 представителей частных и государственных структур, международных организаций и СМИ [3,с.3].

Тематика конференции включала разнообразные вопросы, касающиеся не только экономики, но, и, прежде всего, социально-политической ситуации в Казахстане, инвестиционного климата, нормативно-правовой и налоговой базой. Также участников встречи интересовали тенденции развития экономики РК, ее нефтегазового, топливно-энергетического и финансового секторов, строительной и металлургической отраслей, транспортного и агропромышленного комплексов, инновационных технологий и коммуникаций.

В 2008 году состоялся визит исполнительного Вице-президента компании «BG Group» Ч.Бланда и Генерального менеджера по связям с правительствами и общественностью компании «BG Group» Дж. Бака в Казахстан. В его ходе они провели ряд встреч с руководством Сената Парламента РК, министерств иностранных дел, финансов, охраны окружающей среды, энергетики и минеральных ресурсов, на которых обсуждалось дальнейшее укрепление межгосударственных связей и упрочения контактов между бизнес-структурами.

Великобритания разработала специальную стратегию по укреплению экономических связей с РК, в которой предусматривались конкретные мероприятия. Так, в ее рамках Британский Департамент по торговле и инвестициям (UK Trade and Investment) открыл Офис по торговле и инвестициям в Западном Казахстане.

Кроме того, UK Trade and Investment создал Группу, объединенную общим интересом к Казахстану (KOGIG UK), целью которой является широкая и активная поддержка британские торгово-инвестиционных интересов в нефтегазовом секторе нашей страны.

В 2005 г. Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев объявил о присоединении РК к инициативе прозрачности в добывающих отраслях (EITI), что позитивным образом отразилось на характере двусторонних отношений. Логическим продолжением активного политического диалога двух стран стало подписание межправительственного Меморандума об энергетическом сотрудничестве. Уже на следующий год он был подкреплен подписанием ряда специальных соглашений. В 2006 году в рамках визита Н.А. Назарбаева в г.Лондон состоялась презентация в Лондонском Сити казахстанских институтов развития «Самрук Казына» и Агентства по регулированию деятельности регионального финансового центра Алматы (РФЦА), а также подписание Соглашения о сотрудничестве между «London Stock Exchange Plc» и РФЦА [3,с.4]. При этом важное место в содержании подписанных документов явилось содействие Великобритании подготовке и повышению квалификации казахстанских специалистов.

Важным аспектом энергетической политики Великобритании является предотвращение негативных последствий изменения климата. Это серьезная экологическая проблема, которую предстоит решить человеку. Диверсификация экономики и развитие нефтегазовых отраслей становятся самыми актуальными вопросами на повестке дня. В последние несколько лет правительство Казахстана пытается обеспечить, чтобы прямые иностранные инвестиции и экономический рост были сопряжены с устойчивым развитием страны.

На сентябрь 2019 года в РК зарегистрировано 644 юридических лица, филиала и представительства с участием Великобритании. Свыше 60 % из них достаточно успешны в своей деятельности.

В нашей стране функционируют 30 крупных, 20 средних и 345 малых компаний с участием британского капитала. Около полутора тысяч британцев работают в РК в качестве трудовых мигрантов.

Великобритания является одним из самых крупных инвесторов в экономику Казахстана. Накопленная сумма инвестиций составила по данным на июнь 2019 года 22,8 млрд. долларов.

Наиболее привлекательной сферой для британских инвестиций стала профессиональная, научная и техническая деятельность. На втором месте - государственное управление, оборона и обязательнее социальное обеспечение. На третьей позиции – транспорт и услуги по проживанию и питанию.

В долларовом и процентном соотношении британские ПИИ составляют: 1 место – 7,8 млрд. долл. или 34,3 %; 2 место – 5,3 млрд. долл. и 3 место – 2,6 млрд. долл. [4].

Как мы видим структура инвестиций претерпела значительные изменения. Если в 2001 году основная их доля была направлена в нефтегазовый сектор, то теперь она переместилась в профессиональную, научную и техническую деятельность.

В сентябре 2011 года в Астане состоялось очередное 15-е заседание Казахстанско-британского торгово-промышленного совета (КБТПС), созданного еще в 1993 году. Дискуссия прошла весьма насыщенно и плодотворно. Открывали заседание сопредседатель с казахстанской стороны вице-премьер, министр индустрии и новых технологий РК Асет Исекешев, сопредседатель с британской стороны заместитель председателя Консультативного совета Price Waterhouse Coopers сэр Джон Статтард и посол Великобритании в Казахстане Дэвид Моран.

За время казахстанско-британского сотрудничества оно не только стало достаточно успешным, но и перешло на новый качественный уровень.

Сегодня Великобритания для нашей страны является одним из стратегических партнеров, расширяющим свои отношения на различные сферы. Так, высоким является уровень образовательного сотрудничества, поскольку множество казахстанских студентов и магистрантов обучаются в британских университетах. Налажены отношения между «Назарбаев Университет» и знаменитым Кембриджским университетом.

2 ноября 2019 года в Лондоне состоялся первый Форум британских и казахстанских университетов – KazakhstanUniversitiesForum, в котором приняли участие представители 35 казахстанских и 32 британских вузов. Были рассмотрены возможности подготовки казахстанских специалистов для реализации прорывных проектов в ведущих вузах Великобритании. Обсуждались новые направления реализации совместных научных исследовательских проектов, в том числе посредством подготовки молодых ученых по программе SplitPhD в рамках международной стипендии «Болашак». На полях форума прошло порядка 100 переговоров о дальнейшем сотрудничестве британских и казахстанских вузов, подписан ряд документов, направленных на активизацию сотрудничества между университетами двух стран [5].

Таким образом, сегодня отношения Казахстана и Великобритании находятся на совершенно новой стадии развития. Еще в 2012 году Великобритания включила Казахстан в число 14 приоритетных государств для развития торговых связей. РК в 2014 г. сделала ответный шаг, включив Великобританию в список шести приоритетных государств по привлечению инвестиций и открыв безвизовый въезд для ее граждан.

Между странами подписано соглашение об участии Великобритании в выставке «ЭКСПО-2017». Это масштабное событие прошло с большим успехом и позволило выделить новые приоритеты межгосударственном сотрудничестве. Речь идет о сохранении экологии и развитии зеленых технологий. Великобритания и РК активно сотрудничают в военно-технической сфере. На регулярной основе британские вооруженные силы проводят совместно с Казахстаном и США учения «Степной орел». Эти учения направлены на усиление совместимости в боевых операциях воинских подразделений трех стран в целях безопасности и стабильности. Также они предназначены для помощи казахстанским частям в подготовке к миротворческим операциям ООН.

Отдельного внимания заслуживает сотрудничество двух стран в финансовом секторе. К примеру, 10 ноября 2011 года был дан старт торгам на Лондонской фондовой бирже с участием Фонда национального благосостояния «Самрук-Казына». В них приняли участие Хавьер Роле и Т. Кулибаев с казахстанской стороны. Посол Великобритании в Казахстане Дэвид Моран констатировал плодотворное и долгосрочное сотрудничество с Казахстаном и выразил уверенность в успешном наращивании этого взаимодействия, в том числе в рамках реализации программы «Народное IPO» между биржами двух стран [3.с.4]. В свою очередь Казахстан и Великобритания обратили внимание на то, что это мероприятие, которое основано на концептуальном подходе business to business.

Между двумя странами была достигнута договоренность о создании международного финансового центра «Астана», в реализации этого проекта приняли участие британские компании. Работа финансового центра организована на принципах английского права. Сегодня МФЦА уже приступила к выполнению своих задач. Короновирус и закрытие границ серьезно повлияли на интенсивность казахстанско-британских контактов. Тем не менее, договоренности достигнутые в рамках визита Торгового посланника Премьер-Министра Великобритании по Казахстану Баронессы Эммы Николсон в Казахстан, состоявшегося 4 мая 2019 года, продолжают сохранять актуальность [6].

Хотя запланированный на октябрь 2019 года Второй казахстанско-британский инвестиционный форум не состоялся, однако, обе стороны подтвердили верность курсу стратегического партнерства.

Заключение

В сложнейших геополитических условиях Республике Казахстан удалось сохранить территориальную целостность страны, укрепить суверенитет, обеспечить мир и стабильность, решить значимые внешнеполитические задачи. Они заключались в разработке многовекторной внешней политике, направленной на поддержание паритетных отношений со всеми заинтересованными государствами. Были определены стратегические приоритеты, одной из которых являлась Великобритания и другие развитые страны Запада. При этом стране удалось добиться относительной невовлеченности в противоборствующие на геополитической арене блоки.

Учитывая то обстоятельство, что Центральная Азия стала местом пересечения интересов ряда великих держав и стремящихся к лидерству внешнеполитических акторов, Казахстан сумел извлечь максимум дивидендов из геополитического противостояния в регионе. Он смог обеспечить приток иностранных инвестиций, что позволило в определенной степени провести реформирование в политической и экономической системе. Немаловажную роль в этом сыграла Великобритания, которая продолжает углублять и расширять сотрудничество с Казахстаном. Сегодня в зоне ее внимания находятся такие перспективные направления двусторонних отношений как образование, здравоохранение, цифровые технологии, сельское хозяйство, логистика и транспортный транзит и др.\

Список использованной литературы:

1. *Чем закончится «брексит»? Четыре сценария будущих отношений Британии с ЕС. // Русская служба Би-би-си, 30 июля 2019.*
2. *Токаев Т.К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада (национальные интересы, приоритеты, направления: дис. канд. полит, наук / Дипломат, акад. МИД РФ. 2009., 219 с.*
3. *Бекишева Ж. Экономические отношения Казахстана и Великобритании. //Электронный ресурс. Режим доступа: https://articlekz.com/article/18138https://articlekz.com/article/18138*
4. *На 17 % увеличились инвестиции Великобритании в экономику Казахстана – исследование. // Электронный ресурс. Обзорно-аналитический портал STRATEGY 2050*
5. *Магер Ю. Состоялся первый форум британских и казахстанских университетов. //Электронный ресурс. Режим доступа: https:/ /online.zakon.kz /Document/ ?doc_ id=35711152#pos=34;8*
6. *Казахстан и Великобритания обсуждают расширение торгово-экономического сотрудничества. //Электронный ресурс. Режим доступа:https://liter.kz/962-kazahstan-i-velikobritaniya-obsugdayut-rasshirenie-torgovo-ekonomicheskogo-sotrudnichestva/*

УДК 94(574)
ҒТАМР 03.20.00

Б.А.Жүрсінбаев[1] Б.Т.Жұбанышов[2]

[1]т.ғ.к., М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің доценті,
Тараз қ., Қазақстан
[2]т.ғ.к., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙДІҢ САҚТАРҒА ЖАСАҒАН ЖОРЫҒЫ ЖӘНЕ ОҒАН ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРСЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Филип жүргізген әскери реформаның арқасында б.з.д. IV ғасырда Македон патшалығы үлкен күш-қуаты тасыған мемлекетке айналды. Кейін осындай мұраның арқасында Александр Македонский дүние жүзіне гегемондық жасау үшін сол кездегі әлемдегі ең күшті Парсы империясымен күрес жүргізіп қана қоймай, оны ашық майдан даласында тас-талқан етіп жеңуге мүмкіндік алады. Осы шайқастардың бәрінде де сақтар Александр Македонскийдің гегемондығына қарсы тұру үшін парсылар жағында одақтас ретінде қатысқан болатын. Алайда сақтардың жауынгерлік рухының жоғары болғанына қарамастан III Дарийдің жігерсіздігінен грек-македон әскері жеңіске жетеді. Өзінің әскери табысын одан әрі дамытқан Александр Македонский сақтардың иелігіне дейін басып кіреді. Осыған байланысты мақалада Александр Македонскийдің басқыншылық шапқыншылығына қарсы сақтардың азаттық жолындағы соғыстары деректердің негізінде баяндалады. Әсіресе Спитамен бастаған сақтардың Александр Македонскийдің әскерімен жүргізген шайқастары жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: Александр Македонский, III Дарий, Спитамен, сақ-скифтер, парсылар, гректер, әскерлер, парфяндықтар, соғдылар, гиркандықтар, Яксарт, салт аттылар.

B.A.Jursunbaev[1] B.T.Zhubanyshov[2]

[1]Ph.D., Associate Professor of Taraz Regional University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan
[2]Ph.D., Associate Professor of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

ALEXANDER MAKEDONSKY'S TRAVEL AGAINST SACKS AND CONFRONTATION OF THE INDIGENOUS POPULATION

Abstract

As a result of the military reforms of Philip in the IV century BC. The Macedonian kingdom has become a powerful strong state. Subsequently, these legacies, Alexander the Great, in order to achieve world hegemony, received the opportunity of a devastating victory over the strong Persian Empire. In all these battles against the hegemony of Alexander the Great, the Saks participated as allies of the Persians. However, despite the high fighting spirit of the Saks, due to the weakness of Darius III, the Greco-Macedonian army won. Developing military achievements and success, the army of Alexander the Great invaded the Saka possessions. This article tells on the basis of sources about the struggle for freedom of the Saks in opposition to Alexander the Great. The battle of the Saks led by Spitamen with the troops of Alexander the Great is especially thoroughly analyzed.

Key words: Alexander the Great, Darius III, Spitamen, Sak-Scythians, Persians, Greeks, troops, Parthians, Sogdians, Hyrcanes, Yaxartes, horsemen.

Б.А.Джурсунбаев[1] Б.Т.Жубанышов[2]

[1]к.и.н., доцент Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати, г.Тараз, Казахстан
[2]к.и.н., старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета, г.Алматы, Казахстан

ПОХОД АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСКОГО ПРОТИВ САКОВ И ПРОТИВОСТОЯНИЕ КОРЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В результате военныз реформ Филипа в IV веке д.н.э. Македонское царство превратилось в могущее сильное государство. Впоследствии этих наследий Александр Македонский в целях всемирной гегемонии, получил возможность разгромной победы над сильной Персидской империей. Во всех этих битвах против гегемонии Александра Македонского, саки участвовали как союзники персов. Однако, несмотря на высокий боевой дух саков, вследствие слабовольности Дария III, побеждала греко-македонская армия . Развивая военные достижения и успех армия Александра Македонского вторглась в сакские владения. Данная статья рассказывает на основе источников о борьбе за свободу саков в противостоянии Александру Македонскому. Особенно тщательно анализируется битьва саков во главе со Спитаменом с войсками Александра Македонского.

Ключевые слова: Александр Македонский, Дарий III, Спитамен, сак-скифы, персы, греки, войска, парфяне, согды, гиркане, Яксарт, всадники.

Б.з.д. IV ғасырда Македон патшасы Филиптің әскерді қайта құрып, сол дәуірдегі ең алдыңғы қатарлы әскерлердің қатарына қосуы оның мирасқоры Александрға гректер мен трибалдарды өзіне бағындыруға, одан соң Парсы мемлекетінің иеліктері үшін Ахемен әулетімен соғысуға мүмкіндіктер береді [1, с.39]. Александр Македонскийдің жақындап келгенін естіген Дарий болса мол әскермен оған қарсы шығады. Солардың арасында басқа да одақтастармен қатар Каспий теңізінің маңынан келген бөрілерден тараған көшпенді гиркандықтар 6 мың атты әскер, олардың көршілері баркандықтар 2 мың атты әскер мен 10 мың жаяу әскер, массагеттердің бір тармағына жататын дербиктердің 42 мың әскері болған [2, с.26]. Дербиктердің Орталық Азиядағы массагеттердің одағына кірген тайпалардың бірі екенін және олардың гиркандықтармен және тапуралармен шектескенін Страбон жазса, И.В.Пьянков пен М.Ольбрыхтте дербиктерді массагеттердің қатарына жатқызады [3, с.120]. Б.з.д. 333 жылы Иссы түбінде өткен шешуші шайқаста Дарийдің жағында одақтас ретінде соғысқа қатысқан массагеттер сол жақ қанатында тұрды және осы әскерге арқа сүйеген III Дарий де шешуші соққыны осы бағыттан беруді көздеді [2, с.37]. Александрдың басқыншыларына қарсы парсылармен бір қатарда тұрып соғысқан сақ-скифтер Македон патшасының түп мақсаты бүкіл әлемді жаулап алып, өзінің жалғыз ғана билігін орнатуда екенін түсінді. Сондықтан табиғатынан еркіндікте өмір сүрген сақ-скифтер бұл шайқаста нағыз батырлықтың үлгісін көрсетіп, македондықтарды зор шығынға ұшыратады. Сақ-скиф жауынгерлерін Мавак басқарады [4, с.48]. Алайда Александрдың әскери қолбасшылық шеберлігінің арқасында македондықтар парсыларды тас-талқан етіп жеңіп шықса, ал әскер басқаруға қабілеті төмен, жігерсіз III Дарий майдан даласын масқаралықпен тастай қашады. Осы жеңістен соң Александр

Македонский парсылардың саяси-экономикалық орталығына айналған Вавилон қаласын жаулауға бағыт алады [5, с.76-78].

Александр Македонскиймен бейбіт келісімге келмек болған әрекетінен еш нәтиже шығара алмаған III Дарий болса басқа амалы қалмағандықтан өзінің әскері мен одақтастарына үндеу жібереді. Оның үндеуін қабылдаған скифтер, бактриялықтар, үндістер және басқа халықтардың өкілдері Вавилонға жиналады. Одақтастардың көп жиналғаны соншалықты олардың бәріне бірдей қару жетіспейді [2, с.66]. Төрт күн бойы тоқтамастан жорық жасаған Александр Македонский Арбела елді-мекенінің қасынан Тигрден өткел арқылы өтіп, б.з.д. 331 жылы Гавгамелла түбінде Дариймен соңғы рет шешуші шайқасқа түседі. Бұл шайқасқа да сақ-скифтердің тайпалары тағы да Парсы империясының патшасы III Дарийдің одақтастары ретінде қатысады [6, с.109-110].

Сақ-скифтер III Дарий әскерінің сол қанатында орналасты. Атап айтсақ бактриялық және дай тайпаларының 2 мың жуық атты әскері, арахосийлер мен сузиандардың 4 мың әскері, олардың артында шалғы орнатылған 100 атты арбалар, олардан кейін 8 мың атты бактриялықтар тұрды. Бұл атты әскерлерді массагеттердің 2 мың атты әскері аяқтады. III Дарий әскерінің соңғы жағында Скифиядан шыққан парфяндықтардың иелігіндегі парфиен тайпалары жайғасты [2, с.73-74]. Аррианның жазбасында Дарийдің бұйрығы бойынша Гавгамелдің түбінде өткен шайқасқа соғдыларды шақыртқан. Бірақ қатарға тұрған әскерлерді сипаттаған кезде Арриан соғдыларды дайлар деп атайды. Бұдан шығатын қорытынды дайларды Соғдының тұрғындары деп атауымыз керек [7, с.79]. Шайқасты Дарийдің тапсырмасымен Александрдың сол қанатына шабуылдаған Бесстің басқаруындағы массагеттердің атты әскері бастайды. Оны Мазей бастаған атты әскерлер қолдап, македондықтардың сол қанатын басқарған Парменионның жүк көліктерне бас салады. Өзінің жүктерінен айрылғысы келмеген Александр скифтерге Арет бастаған найзагерлерді аттандырады. Скифтерге тосыннан шабуылдаған македондықтар оларды ығыстыра бастаған кезде бактриандықтардың уақытында берген көмегі құтқарып қалады. Бактриандықтармен біріккен массагеттер қарымта бір-ақ рет жасаған шабуылмен македондықтарды қырып тастайды. Дегенмен бактриандықтардың массагеттерге көмекке кеткендіктен оң қанаттағы әскердің азайып қалғанын байқаған Александр қарамағындағы әскери топпен соларға шабуыл жасап қырғынды ұйымдастырады. Осы кезден бастап майдан даласының қызғаны соншалықты қарама-қарсы күштердің бәрі бір-бірімен араласып кетеді. Алайда Дарийдің арбасын айдап жүрген арбакештің оққа ұшуы және оны Дарий патшамен шатастыруы парсы әскерлерінің көңіл-күйін түсіріп қана қоймай шегінуге, аяғы жаппай қашуға алып барады. Мұны көрген Дарийде майдан даласынан қашып шығады [2, с.81-83].

Дарийдің соңынан қуған Александр Мидияның астанасы Экбатанға келіп жетіп, ондағы III Дарийдің соңғы байлығын басып алады. Македондықтар парсы әскерлерін одан әрі қарай қуған кезде Бактрияның билеуші-сатрапы, әрі III Дарийдің туысқаны Бесс дай жауынгерлерінің қолбасшысы соғдылық сақ Спитаменнің қолдауымен Парсы патшалығының тағына отыруды көздейді. Нәтижесінде сақтармен бактриандықтардың қолдауына сүйенген Бесс III Дарийды тұтқынға алса, кейін Александр жақындап келген кезде оны өлтіріп кетеді [8, с.60]. Александр Македонскийдің Гирканияға басып кіруі Батыс Түркістанға қарай аттаған алғашқы қадамына айналды. Ол әскерін үш топқа бөліп, Кратер бастаған жаяу және атты әскерлердің бір бөлігінен құралған бірінші топқа тапырларды бағындыруға аттандырылса, атты әскердің қалған бөлігі мен жалдамаларды басқарған Эригия бастаған екінші топ Гирканияға жөнетіліп, жүк көліктерін қорғау жүктеледі. Ал қалған әскерлерді Александрдың өзі бастап төте жол арқылы Гирканияға ұмтылады. Арийлердің аймағына келген кезде оның билеушісі Сатибарзан да Александрдың алдынан шығып оның билігін мойындайды [9, с.36].

Александр Сатибарзаннан Бесстің Бактрияда екенін және онда ол скифтерден көмек күтіп отырғаны туралы мәлімтті де естиді. Скифтердің Бесске көмектесуі мүмкін деген хабар Александрдің мазасын алғаны соншалықты ол әскерлеріне демалысты тоқтатып дереу жорыққа жиналу туралы нұсқауын береді. Бесстың соңына түспек болған Александр әскерлеріне сөз сөйлеп, соның ішінде былай дейді: «Дәл қазіргі уақытта Набарзан Гирканияны басып алса, патшаларын өлтірген Бесс Бактрияны басқарып қана қоймай бізге қауіп төндіріп тұр. Соғдылар, дахтар, массагеттер, сақтар әлі де тәуелсіз. Олардың бәрі біздің соңымызға түсуі мүмкін. Өйткені олардың бәрі бір-бірімен туысқан тайпалар, ал біз бөтенжерлікпіз. Олардың бәрі қанша жерден қорқынышты бастарынан өткізсе де бәрібір билеушілеріне бағынады. Сондықтан бізге осы кезге дейін басып алған жерлерден бас тартып, кейін қайтуға тура келеді немесе біз әлі басып алмаған елдерді өзімізге бағындыруымыз қажет. Егерде ертең Бесс Греция мен Геллеспонт қалаларын отқа ораса өкініп жүрмеңдер» [2, с.118].

Б.з.д. 329 жылы Александр Македонский Гиндукуш арқылы Бактрияға басып кірген кезде Дарийдің орнына өзін патшамын деп жариялаған Бесс Аорн (Тасқорған) қаласында орналасып, онымен бірге Оксиарт, Спитамен және тағы басқа да Бактрия мен Соғдының жоғарғы топ өкілдері болды. Бесстың әскері 8 мыңнан астам бактриялық атты әскерлер мен дақтардың тайпаларынан тұрды [10, с.79]. Осылайша македондық басқыншыларға қарсы күресті Бесс жалғастырады. Александрдың Бактрияға келуін қиындату үшін Бесс жергілікті халыққа аймақтың Гиндукуштан солтүстікке қарайғы жерлерді өртеп жіберуге бұйрық береді. Алайда Бесстың бұл әрекеті Александрға тосқауыл бола алмады. Суық пен азық-түліктен әбден қиыншылық көргеніне қарамастан Александр Драпсак (Құндыз) қаласын басып алып, Бесстың ту сыртынан шығады [10, с.79]. Осы уақытта Бесс жергілікті тайпалардың салтына лайық құдайларға құрбандық шалып, дастархан басында серіктестері және әскери басшыларымен кеңес құрады. Кеңесте олар Александрды әбден титықтату үшін және хорасмилер, дахтар, сақтар және Танаистың арғы бетіндегі скифтер көмекке келгенше Окстың (Амудария) арғы бетіндегі соғдыларды барып паналауға шешім қабылдайды [2, с.148]. Бесстің Аорнды тастап, Окс арқылы Соғдыға қарай өту әрекетін қолдамаған бактриялықтар Бессты тастап, үйлеріне тарап кетеді [10, с.79]. Алайда Александр Македонскийге Окс өзені де тосқауыл бола алмайды. Ол Окстен

өтіп Соғдыға басып кіреді. Осыдан кейін Алайда Бесстің қарсылығы да ұзаққа созылмайды. Өйткені сақтарды бастап жүрген Спитамен мен Датаберн халық алдындағы беделінен толық айрылған Бессті Александр Македонскийге ұстап беруге шешім қабылдайды. Спитаменнің мұндай шешімге келуі біріншіден Бесс парсы нәсіліне жататын, екіншіден Бесс ешқандай қарсылықсыз Бактрияның көп бөлігін, соның ішінде Бактры, Аорн, Брапсаку сияқты ірі қалаларды беріп, Окс өзенінің арғы жағына қашып баруы еді. Үшіншіден, сақ-скифтердің Бессті жаппай қолдамауы және одан соғдылар мен дайлардың бөлініп кетуі олардың әлі де шынайы қауіпті түсінбесе керек. Бұл уақытта Александрдің басқыншылығы сақ-скифтердің иелігіне әлі жетпеген еді [6, с.118]. Дегенмен Спитаменнің бұл қадамға баруы оған жергілікті халықты Александр Македонскийге қарсы көтеру үшін уақыт қажет еді. Ал Александр Македонский болса Бессті өлім жазасына тартқан соң сақтықты ұмытады. Соның нәтижесінде көп кешікпей Александр Македонскийге қарсы Орта Азия халықтарының, соның ішінде сақтардың көтерілісі басталады. Олардың қарсылығын Спитамен, Датферн, Катан басқарады [11, с.248]. Бұл кезде Бессті жазалаған Александр Македонский жергілікті тұрғындардың жылқыларын әскердің мұқтажына тартып алады да Орта Азияға қарай жол тартады. Наутакиден шыққан ол төрт күннің ішінде Соғдылардың астанасы Маракандыға (Самарқантқа) келеді. Антикалық деректер Мараканды қалай басып алғаны туралы ешқандай мәлімет бермейді. Бірақ екі қалың қабырғасы бар бекіністің оңайлықпен жауға беріле салуы мүмкін емес еді. Маракандыны басып алған Александр қалаға әскери бөлімін орналастырады. Аррианның жазуынша азық-түлік әкелу үшін жіберілген македондықтардың шағын әскеріне жергілікті тайпалар шабуыл жасап, басым бөлігін қырып тастайды. Мұны естіген Александр Македонский ең басты әскери күштерін алып шабуыл жасағандардың соңына түсіп, олар бекінген тауды қоршап алады. Тіке шабуыл кезінде македондықтардың көбісі оққа ұшып, бір бөлігі жараланады. Соның ішінде Александрдың жамбасына оқ тиеді. Дегенмен македондықтар жеңіске жетіп, соғдылықтардың бәрін қырып тастайды. Осы жеңістен кейін Александр әскерін бастап Танаиске (Сырдария) келеді. Деректерде Александр Танаиске қалай жеткен кезде оған скифтерден елшіліктер келгені жөнінде айтылады. Маракандыны басып алуы және Танаистың бойында Александрия-Эсхат қаласын салуы туралы жазылған деректер қарама-қайшылыққа толы. Аррианның айтуынша Александр Танаистың бойына салған қаланы македондықтардың сақтардан қорғанатын бекінісі ретінде тұрғызуды ойластырған. Алайда соғдылықтар мен бактриялықтардың көтерілісі қаланы салу уақытын кейінге шегереді. Жергілікті тұрғындардың көтеріліске шығуына Александрдың барлық соғды және бактриандардың игі жақсыларын Бактрияға жинамақ болған әрекеті өз ықпалын тигізеді. Осы нұсқаудан секем алған жергілікті әскербасшылар жеті мың салт аттыларды бастап Александрға қарсы шығады. Оны соғдылар қолдайды. Аррианның келтірген мәліметі бойынша бірінші болып Спитамен мен Датаферн шыққан [11, с.249].

Олардың көтерілісі нағыз партизан соғысынан тұрып, македон әскерлерін бірнеше рет тас-талқан етіп жеңеді. Маракандыдан Александр бірнеше рет солтүстіктегі Яксартқа (Сырдарияға) жорық жасайды. Бұл өзенді гректер мен македондықтар Танаис деп атаған [10, с.80]. Александрға қарсы көтерілістің алғашқы ошағы Түркістандық қыраттағы Уструшан аймағында басталады. Бұл өңірдегі таулы аймақ көтерілісшілерге шағын ғана күштермен гректер мен македондықтарға қарсы табанды түрде күрес жүргізуге мүмкіндік берді. Аррианның жазуынша көтеріліс Уструшанның жеті қаласын қамтыған. Солардың ішіндегі ең ірі көтеріліс Кирополь да өтіп, онда «варварлар көп жиналды». Көтерілісшілер Уструшандағы қалаларда орналасқан әскери күштерді жоя бастаған кезде Александр Ферғана алқабында жүрді. Көтерілісті басу үшін Александр барлық күшін жұмылдырады. Кирапольға жіберген әскердің басшысы Кратерге қаланы қоршауға ала отырып бекіністі айналдыра шұңқыр қазуға және топырақтан үлкен төбе жасап, оған тас лақтырғыш машиналарын орналастыруға нұсқау береді. Өзі болса македондықтарға жақын жерде тұрған қабырғалары биік емес саздан соғылған Газа қаласына барады. Македондықтар қаланы басып алғаннан кейін Александр жауынгерлеріне қаладағы еркектердің бәрін өлтіруге, әйелдер мен балаларды және басқа да мүліктерді өзара бөліп алуға, сондай-ақ жергілікті тұрғындардың арасында қорқыныш тудыру үшін қаланы тегістеуге бұйрық береді. Македондықтар екінші қаланы да сол күні басып алып, ол да Газа сияқты тоналып, жермен-жексен етіліп қиратылады. Келесі күні Александр көтерілісшілердің үшінші қаласын басып алады. Екі күннен кейін Александр көтерілісшілердің бесінші қаласын алған соң Кирапольды шабуылдап жатқан Кратерге көмекке барады. Антикалық авторлардың айтуынша парсының патшасы Кир мемлекеттің иелігін солтүстік-шығысқа қарай кеңейту үшін осы Кирополь қаласын салған. Деректер бойынша Александр бастапқыда Кирдің құрметіне бұл қаланы талқандауға барғысы келмеген. Алайда қала тұрғындарының македондықтарға еш бағынғысы келмей жиі-жиі көтеріліс жасауы Александрдың қатал шараларға баруға мәжбүрленеді. Дегенмен бекініс қабырғаларының күшті болуы және қорғаушылардың «ержүрек жауынгерлерден» тұруы Александрға оны басып алуы қиынға түсті. Қорғаушылардың осындай ерліктеріне қарамастан Александр бекіністің ішіне кіретін жолды тауып алады. Македондықтар қорғаушылардың көңілін өздеріне аудартып қабырғаны бөрене орнатылған машинамен соққылап жатқан кезде ол аз жасақпен өзеннің кеуіп қалған сағасымен ішке кіріп қақпаны күзетіп тұрғандарды қырып тастап, негізгі күштерін бекініске кіргізеді. Алайда бекіністі қорғаушылар жаудың ішке басып кіргенін көрсе де өз қарсылықтарын тоқтатпастан жалғастыра береді. Тіпті олар Александрдың әскеріне шабуыл жасап, Александр мен Кратерді жаралайды. Көп кешікпей македондықтар қаланы басып алып, қорғаушылардың бәрін қырып тастайды да, бекіністі мүлдем жойып жібереді. Осыдан кейін Соғдының жетінші қаласы да ұзаққа созылмай басып алынады. Аристобулдың жазуынша Александр қаладағы көтерілісшілердің бәрін қырып тастаған. Александр Македонский Танаистың (Сырдария) сол жағалауындағы көтерілістерді басып-жаншып жатқан кезде, өзеннің оң жағалауындағы сақтардың көтеріліске шыққан соғдылықтарға көмекке келуге дайындалып жатқанын және Спитамен бастаған сақтардың Маракандыдағы македон әскерін қоршап алғаны туралы хабарлар

алады. Осы суыт хабарларды алған Александр Македонский қоршауда қалған әскерлеріне Маракандыға Андромен, Менедем және Каран бастаған ірі әскери күшті көмекке жібереді. Ал өзі болса Танаистың (Сырдария) арғы бетіндегі сақтардан қорғану үшін Александрия-Эсхат бекінісін салуға кіріседі [11, с.250-252]. Александр Македонскийдің Танаистың (Сырдария) бойына бекіністі салуын сақтар өздеріне төнген тікелей қауіп деп қабылдап, олардың патшасы інісі Картасиске өзеннен өтіп Александр-Эсхатты талқандап, македондықтар мен гректерді Танаистан әрі қарай қашыққа қуып жіберуді тапсырады. Скифтер әскерлерін жағалаудың бойына жинап арғы беттегі жауларына қарай оқ жаудырады. Оған жауап ретінде Александр садақшылар мен найза лақтырғыштар өзеннен теріден жасалған қаптар арқылы жүзіп өтіп, жаяу әскерлер өткенше сақтарға оқ жаудыруға бұйрық береді. Жаяу әскермен бірге сарисофорлар мен гректердің ауыр атты әскерлері қоса өтіп сақтарға лап қояды. Алайда олардың бұл шабуылы нәтиже бермейді. Өйткені сақтар бастыпқыда македондықтарға жаппай лап қойып, артынша әдейі кейін шегініп кетеді. Македондықтардың ауыр атты әскері негізгі әскерден бөлініп шығып, арттарынан қуған кезде әдейілеп қашып бара жатқан сақтар кері бұрылады да, оларды қоршай отырып садақтарынан оқ жаудырады. Өзінің ауыр атты әскері қиын жағдайда қалғанын көрген Александр Македонский оларды құтқару үшін жеңіл қаруланған садақшылары мен жаяу әскерін көмекке жібереді. Нәтижесінде көмекке дер кезінде жеткен қосымша күштердің арқасында грек-македондықтардың ауыр атты әскерлері қоршаудан шығуға мүмкіндік алады. Алайда ауыр атты әскерлердің қатары көп шығынға ұшырағандықтан Александр Македонский сақтарға тағы да шабуыл жасау ойынан бас тартып қайтадан Танаистың (Сырдария) арғы бетіне өтуіне бұйрық береді. Деректерге назар аударсақ сақтармен өткен бұл жолғы шайқастағы шығындар жөнінде нақты мәліметтер берілмегенімен екі жақта да зор шығынға ұшырағаны туралы айтылады. Мәселен грек-македон әскерлері парсы патшасы III Кирмен өткен Гавгамелдегі шайқасқа қарағанда өте көп өлген. Осы шайқастан кейін Аррианның жазуы бойынша Александр Македонскийге сақ—скифтердің елшілігі келіп, өзінің «тонаушылығы мен қарақшылығы» үшін кешірім сұраған делінсе, ал Курцияның жазбасында сақ-скифтердің елшілігі жабайы қарақшылар емес, ақылды жауынгерлер, мәдениеттен кенде емес данышпан халықтың өкілдері ретінде суреттеледі. Мысалы сақ-скиф ақсақалының сөйлеген сөзі халық даналығы мен үлкен философиялық ойдың үлгісі ретінде Александрға бағытталып айтылады. Скифтің елшісі Александрды «бүкіл адамзатты» бағындыруда шексіз тойымсыздығын бетін басып, егерде ол өз ойынан бас тартпай Танаистың арғы бетіне өтетін болса, онда оған шеті жоқ шөл дала мен қалың тоғайлар, қарлы борандар мен ағысы қатты өзендер, жабайы аңдар негізгі жауына айналатынын ескертеді. Сондай-ақ сөзін жалғастырған сақ-скифтердің елшісі еркін сүйгіш сақ-скифтердің бәрі атқа қонған кезде, оларды тоқтататын күштің болмайтынын Александрға баянды түрде жеткізеді. Осындай сөздерден соң Александр тұтқынға түскен барлық сақ-скиф жауынгерлерін ешқандай шартсыз босатып жібереді. Танаистың арғы бетіндегі сақ-скифтермен болған соғысты әрең тоқтатқан Александр Македонский барлық күшімен Маракандыдағы македондық әскерлерді қоршауға алған Спитаменді талқандау үшін Соғдыға қарай аттанады [11, с.253-254].

Александр Македонскийдің негізгі әскері келе жатыр деген хабарды алған Спитамен олармен бетпе-бет шайқасудан тайсақтап, Соғдының солтүстігіне қарай ығысады. Оның күші жеткілікті болғанына қарамастан мұндай әрекетке баруы әскери әккіліктен туындады. Ол тактикалық амалды қолдана отырып, жауларын елдің түкпіріне дейін апарып, шешуші соққы беру үшін ұзақ жолдар арқылы титықтатуды ойластырады. Александрдың әскерді басқаруға қойған македондық Менедема болса көтерілісшілерді толығымен талқандағанша Спитаменді Соғдының шекарасына дейін куу туралы асығыс шешім қабылдайды. Көтерілісшілердің соңына түсіп, қуғынның қызығына түскен македондықтар сақ-скифтер шөлінің шетінен бір-ақ шығып, жақында ғана бейбіт келісімге келген сақтарға бас салады. Бұл қателік македондық әскердің тағдырын шешеді. Спитаменге де керегі осы еді. Ол сақ-скифтердің әскерімен біріге отырып македондықтарды талқандауды бастайды. Сақ-скифтердің тың атқа мінген әскерлері жолдан әбден титықтаған македондықтарға тұтқиылдан шабуылдап, садақтарынан оқтарын жаудырады да аяқ астынан жоқ болып кететін. Менедеманың әскері бір сәтке де тыныштық таппайды. Сақ-скифтердың атты әскерлері шегініп бара жатқандарға да және македондықтардың негізгі күштерін қорғау үшін шептерге қалдырылғандарды да соққының астына алумен болады. Македондықтар көп шығынға ұшырағандықтан олардың басшылары орманы қалың Политимет (Зеравшан) өзеніне қарай шегінуге бекінеді. Сақ-скифтердің атты әскерлері орманда еркін қимыл жасауға мүмкіндік ала алмас еді. Алайда Каран бастаған македондықтардың атты әскерлері бірінші болып өзеннен өтіп кетуі қорғансыз қалған жаяу әскерлердің жаппай қырылуына алып келеді. Сақ-скифтердің атты әскерлері жебелерімен жаяу әскерлерді аяусыз жойғаннан соң македондықтардың ауыр атты әскерлеріне бас салып оларды да жойып жібереді. Осы шайқаста македондықтардың әскербасшылары Андромах, Каран, Менедем және аудармашы Фарнух та басқаларымен қоса өлтіріледі. Македондық әскерлер мұндай жеңілісті ешқашанда өткізбеген еді. Өз әскерінің жаппай жойылғанын естіген Александр Македонский Спитаменді жазалау үшін барлық әскери күшті өзі бастап жолға шығады. Оның әскери қимылдары қатігез жазалау іс-әрекеттерден тұрды. Ол көтерілске қатысы бар деген әрбір ауылды өртеуге және барлық ересек адамдарды өлтіруге бұйрық береді. Александр Македонскийдің Соғды мен Бактрияны жаулау тарихын жазған Диодор 120 мың көтерілісшіні өлтіргені туралы мәлімет береді [11, с.255-256].

Македондықтардың ауыр жеңіліске ұшырағанын естіген Соғды халқының наразылығы одан әрі күшейе түседі. Ал бұл жағдай Александр Македонскийге аймақты басқаруда үлкен қиыншылықтар мен қолайсыздықтар әкелетін. Оның үстіне македондықтардың ең ірі әскери бөлімін талқандап жіберген Спитамен де уақытын бос жібермей тағы да Маракандыны барып қоршайды. Мұны естіген Александр Македонский дереу Маракандыға қарай барады. Барлаушыларынан хабар алған Спитамен әскерін алып тағы да сақ-скифтердің даласына кетеді. Маракандыдан

Спитаменды таппай қалған Александр көтерілісшілерді шөл далаға дейін қуып барады. Бірақ Менедемның тағдырын қайталағысы келмеген Александр Македонский одан әрі баруға батылы жетпей кері қайтып, бүкіл Соғдыны отқа орап, талан-таражға салады [11, с.257]. Александр Танаистке жеткен кезде оған скифтердің абии деп аталатын тайпаларынан елшілік келеді. Олар Александрға бейбіт қатынас орнату туралы ұсыныс алып келеді. Скифтердің елшілігі кеткен соң Александрда оларға өз елшілігін жібереді. Бұл елшіліктің мақсатына ресми түрде достық байланыс орнату кірсе, негізінде скифтер туралы барлау мәліметін жинап әкелу кіреді. Скифтеге барған елшілік оларға Танаистің бергі жағалауына өтпеуге, соғдыларға көмек бермеу туралы Александрдың ұсынысын жеткізеді [9, с.49]. Б.з.д. 328 жылы көктемде Александр бастаған македондық әскерлер Соғдыға қарай жорыққа шығады. Өзінің әскерін бес бағытқа бөлген Александр Соғдыны көтерілісшілерден тазарта бастайды. Алайда негізгі күштер Бактриядан кетісімен Спитамен бастаған сақтар Бактрадағы гарнизонды қоршап алады. Гарнизонның басшысы Пейтон көтерілісшілердің шабуылын тойтарғанымен, өзі тосқауылға түсіп қалады. Сақтар македондықтардың бәрін қырып тастап Пейтонды тұтқынға алады. Осы шайқастан кейін Александр Спитаменге Кратер бастаған ірі күштерін жібереді. Македондықтармен шайқасуға күші жетпейтінін түсінген Спитамен кері қарай шегініп кетеді. Келесі жылы Спитамен бастаған сақтар Бактрияға тағы да басып кіреді. Өкінішке орай басқыншылармен өткен бірнеше қиян-кескі шайқастардан жеңіліс тапқан Спитамен далаға кетеді. Осы даланы мекен еткен сақтардың тайпа көсемдері Александрмен тіл табысу мақсатында Спитаменді өлтіріп оның басын македондықтарға апарып береді. Өз кезегінде Александр да сақтармен жақсы қатынас орнату үшін көтеріліс басшыларының бірі Оксиарттың қызы Роксанаға үйленеді. Үйлену тойы шығыстық дәстүрге сай өткізіледі [10, с.82].

Сонымен Арриан, Курций Квинт және басқа да авторлардың еңбектерінде Александр Македонский сақтармен екі жыл бойы соғыс жүргізіп, аса зор шығынға ұшырағанын, тіпті Александрдың өзі де бірнеше рет жараланғаны туралы баяндалады. Нәтижесінде Александр Македонский сақтарды тізе бүктіре алмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Шифман И.И. Александр Македонский. - Ленинград: Наука, 1988. - 207 с.

2 Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре / Отв. редактор А.А. Вигасин. - М.: Изд-во МГУ, 1993. – 464 с.

3 Пьянков И.В. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов // ВДИ, 1964. - № 3. - С. 115-130.

4 Арриан. Поход Александра / Пер. с латинского М.Е. Сергеенко, предисловие О.О. Крюгера. - М.: МИФ, 1993. - 272 с.

5 Вайнберг В.И. Ставиский Б.Я. История и культура Средней Азии в древности. – М., 1992. – 220 с.

6 Гаибов В.А. Кошеленко Г.А. Кочевники Средней Азии в эпоху Александра Македонского // ВДИ, 2005. - №1. - С. 105-125.

7 Балахванцев А.С. Политическая история ранней Парфии. - Москва, 2018. Дисс. на соиск. уч. степ. докт. ис. Наук. - 467 с.

8 Арриан. Поход Александра / Пер. с латинского М.Е. Сергеенко, предисловие О.О. Крюгера. - М.: МИФ, 1993. - 272 с.

9 Григорьев В. Поход Александра Великого в Западный Туркестан // Журнал народного просвещения. - СПб., 1881. - С.24-67.

10 Ковалев С.И. Александр Македонский. - Ленинград: О Г И З, 1937. - 115 с.

11 Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. - Москва: Наука, 1980. - 456 с.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӘӨЖ 794(11)
ГРНТИ 04.21.41

Г. К.Атабаева[1] Г.О. Абдикерова [2]

[1]әл - Фараби атындағы ҚазҰУнің 2 курс докторанты,
Алматы қ, Қазақстан, atabaeva.g@mail.ru
[2]соц.ғ.д.,әл - Фараби атындағы ҚазҰУнің профессоры,
Алматы қ,, Қазақстан, a.gulnapis@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ СЕНІМНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Сенім - өзін-өзі танудың және адамның қоғамдық қатынастардың күрделі жүйесінде өзін жүзеге асыруының негізі болып табылады. Сондықтан да адамдар бұл феноменнің мәнін дәл, нақты түсіне білулері керек. Зерттеудің мақсаты әлеуметтік құбылыс ретіндегі сенімнің потенциалын, Қазақстан қоғамында әлеуметтік қатынастардың сапасын жетілдірудегі оның рөлін негіздеп көрсету болып табылады.

Негізгі мәселе адамдар арасындағы қарым-қатынастың тұлға аралық және институционалдық аспектісінде сенімнің жоғары дәрежеде болмауынан туындайды. Сонымен бірге азаматтық құндылықтардың дамуындағы мәселелер, азаматтық қоғамның әлеуметтік нормаларына сай келмейтін мінез-құлық үлгілерінің қалыптасуына байланысты қиыншылықтар туындауда. Әлеуметтік субъектілер арасындағы сенімге негізделген қарым-қатынастар бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде, тиімді тұрғыдан әлеуметтенудің білім, денсаулық сақтау, мәдениет және әлеуметтік қамсыздандыру сияқты аспектілерін дамытумен байланысты.

Зерттелетін негізгі мәселелер әлеуметтік сенімнің тікелей мәнін ашып көрсетумен, қоғамдық және әлеуметтік қатынастарды дамытудағы оның ролін түсінумен, қазіргі Қазақстанның әлеуметтік капиталын жетілдірумен байланысты.

Шет елдік және отандық ғалымдардың зерттеулерін қарастыру арқылы сенімнің концептуалдық аспектілерін түсінуге, әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесуінің стратегияларын, азаматтық қоғамның даму перспективаларын, сонымен қатар қазіргі қоғамдардың әлеуметтік капиталының ерекшелігін, халықтың азаматтық мінез-құлқының модельдерін білуге толық мүмкіндік болады.

Сенім азаматтық қоғамды құруда үлкен рольге ие, ол азаматтық қоғамның негізгі институты және әлеуметтік капиталдың және тиімді әлеуметтік қатынастардың компоненті.

Қазіргі уақытта сапалы ақпарат адамның санасына әсер етіп оның әлеуметтік мінез-құлқын қалыптастырады. Сондықтан берілетін ақпараттардың сапасына, олардың пайдалылық жағына ерекше мән берген жөн.

Сенімнің типтері әлеуметтік қатынастардың сапасымен де айқындалады. Қазіргі қоғамда сенімді зерттеу, бірінші кезекте, оның потенциалдық ресурстарын ашып көрсетумен; екіншіден, нақты қоғамдағы тұлға аралық және институционалдық әлеуметтік қатынастардың құрылымдық элементі ретінде оның маңызын түсінумен байланысты.

Қоғамдағы кедейліктің өсуін, сенімсіздік пен әлеуметтік қатерлерді азайту – бұл, қазіргі қоғамдардың алдында тұрған маңызды міндеттер болып табылады.

Түйін сөздер: әлеуметтік сенім, азаматтық қоғам, сенімділік, үміт, әлеуметтік қатынастар, сенім құндылығы.

G.K.Atabayeva[1] G.O.Abdikerova

PhD student, AlFarabi University,
Almaty, Kazakhstan, atabaeva.g@mail.ru
doctor of sociological sciences, professor, AlFarabi University
Alamty city, Kazakhstan, a.gulnapis@mail.ru

ROLE OF TRUST IN KAZAKHSTAN SOCIETY

Abstract

Trust is the basis of self-knowledge and the realization of a person in a complex system of social relations. Therefore, it is necessary that all people understand the essence of this phenomenon.

The purpose of the study is to reveal the potentials of trust as a social phenomenon, and to substantiate its role in improving the quality of social relations in Kazakhstani society.

The main problem is the insufficiently high level of trust among people in the interpersonal and institutional aspects. Problems arise due to the low level of development of civic values, and the emergence of behavioral patterns that do not comply with the social norms of civil society. Trusting relationships between social actors can develop by improving the basic aspects of successful socialization in the process of creating a competitive nation, such as education, healthcare, culture and social Security.

The main tasks of the problem under study are directly related to the disclosure of the essence of social trust, its role in harmonizing social and social relations, in improving the social capital of modern Kazakhstan.

Studies of foreign and domestic scientists allow us to understand the conceptual foundations of trust, the interaction strategy of social groups, the prospects for the development of civil society, as well as the features and specifics of the social capital of modern societies, models of civil behavior of the population.

Trust plays an important role in building a civil society, is its main institution, as well as the main component of social capital and effective social relations.

Today, quality information is reflected in the human mind and affects its social behavior. Therefore, great attention must be paid to the quality of the information provided, and their usefulness to citizens. Types of trust are also characterized by the quality of social relations. The study of trust in modern society is primarily due to the need to disclose its potential resources; secondly, the substantiation of its important role as a structural element of interpersonal and institutional social relations of a particular society.

The need to reduce poverty growth in society, distrust and social risks are important challenges facing *modern societies*

Keywords: social trust, civil society, trust, hope, social relations, state support, value of trust.

Г. К. Атабаева[1] Г.О. Абдикерова[2]

Докторант 2-го курса КазНУ им аль-Фараби,
Казахстан, atabaeva.g@mail.ru
д. соц.наук,профессор КазНУ им аль-Фараби,
Казахстан, a.gulnapis@mail.ru

РОЛЬ ДОВЕРИЯ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Доверие является основой самопознания и реализации человеком себя в сложной системе общественных отношений. Поэтому необходимо, чтобы все люди понимали сущность этого феномена.

Целью изучения является раскрыть потенциалы доверия как социального явления, и обосновать его роль в совершенствовании качества социальных отношений в казахстанском обществе.

Основой проблемой является недостаточно высокий уровень доверия среди людей в межличностном и институциональном аспекте. Проблемы возникают в связи с невысоким уровнем развития гражданских ценностей, и появлением моделей поведения, не соответствующих социальным нормам гражданского общества.Доверительные отношения между социальными субъектами могут развиваться путем улучшения основных аспектов успешной социализации в процессе формирования конкурентоспособной нации, таких как образование, здравоохранение, культура и социальное обеспечение.

Основные задачи исследуемой проблемы непосредственно связаны с раскрытием сущности социального доверия, его роль в гармонизации общественных и социальных отношений,в совершенствованиисоциального капитала современного Казахстана.

Исследования зарубежных и отечественных ученых позволяют понять концептуальные основы доверия, стратегию взаимодействия социальных групп, перспективы развития гражданского общества, а также особенности и специфику социального капитала современных обществ, модели гражданского поведения населения.

Доверие играет большую роль в построении гражданского общества, является его главным институтом, а также основным компонентом социального капитала и эффективных социальных отношений.

Сегодня качественная информация отражается в сознании человека и влияет на его социальное поведение. Поэтому необходимо уделить большое внимание на качеству предоставленных информации, и их полезности гражданам. Типы доверия характеризуются также качеством социальных отношений. Изучение доверия в современном обществе обусловлено, прежде всего, необходимостью раскрытия его потенциальных ресурсов; во-вторых, обоснованием его важной роли в качестве структурного элемента межличностных и институциональных социальных отношений конкретного общества.

Необходимость снизить рост бедности в обществе, недоверия и социальные риски – это важные задачи, стоящие перед современными обществами.

Ключевые слова:социальное доверие, гражданское общество, доверие, вера, социальные отношения, ценность доверия.

Кіріспе

Қазақстандағы азаматтық қоғамды нығайту, оны ең озық ұлттық проблемаларды шешу мақсатында талқылауға қатыстыру - Қазақстанның дамуының осы кезеңінде шешілуі қажет кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып тұр.Осы мақсатта ротация принципі бойынша жұмыс істейтін Қоғамдық сенім ұлттық кеңесі құрылды (2 сентября 2019 г.) Азаматтық қоғамның дамуы адам ресурстарының сапасын талап етеді, бұл өз кезегінде азаматтардың өмір сүру деңгейі мен әл-ауқатына байланысты. Адами ресурстарды оның әлеуетіне айналдыру және қоршаған табиғи әлемді жақсарту оны дамытуғаүздіксіз инвестицияны қажет етеді.

Адамзат тарихы сенімнің әсерінен өзгереді. Сенімнің әр алуан түрлері бар және сенім, қалыптасқан жағдайдыөзгерте алатын негізгі себеп. Сенім - бұл көп өлшемді әлеуметтік құбылыс, қазіргі қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік өмірінде, азаматтардың әлеуметтік қарым-қатынасында маңызды рөл атқарады және әлеуметтік әл-ауқат пен өмір сапасының көрсеткіші ретінде әрекет етеді. Өкінішке орай, бүгінгі қоғамда жеке адамдарға, ұйымдарға, жүйелерге, сондай-ақ әлеуметтік, экономикалық, саяси институттарға деген сенім деңгейі төмен. Ұлттың әл-ауқаты мәселесі біздің мемлекетіміздің саясатының басты басымдығы болып табылады, өйткені бәсекеге қабілетті ұлттық экономика құру сияқты мәселені шешу біртұтас азаматтық қоғам құрудан басталуы керек. Сенім барлық азаматтардың әл-ауқатының және ынтымағының құндылықтарына негізделген өркениетті нарықтық экономика мен азаматтық қоғамды құрудың негізі (Түсіндірме сөздік, 2006). Қоғамдық сананы жаңғырту, қоғамда ынтымақтықты қалыптастыру, сенім мен ынтымақтастық қарым-қатынасы зерттеудің маңызды аспектісі болып табылады. Сенім түрлері әлеуметтік байланыстардың сапасымен сипатталады. Қазіргі қоғамның әлеуметтік капиталы жүйесіне деген сенім, біріншіден, оны тәуелсіз әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеу қажеттілігінен туындайды; екіншіден, белгілі бір қоғамның тұлғааралық және институционалды әлеуметтік қатынастарының құрылымдық элементі ретінде зерттеуге байланысты.

Сенімнің әлеуметтік құбылыс ретінде
әлеуметтік-саяси ғылымдарда зерттелуі

Бұл жұмыстың мақсаты - сенімді әлеуметтік құбылыс және қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік байланыстардың сапасын өлшеу көрсеткіші ретінде зерттеу болып табылады.Қазіргі уақытта өзектілігі көтеріліп отырған бұл әлеуметтік феноменге батыстың, ресейдің, қазақстанның ғалымдары жүйелік, факторлық, іс-әрекеттік, себеп-салдарлық талдауларды қолданып кеңінен зерттеу жүргізіп отыр. Әрине, сенімнің концептуалдық тұрғыда тереңінен зерттелуі батыстың постиндустриалдық даму кезеңінде орын алды.

Көптеген ғалымдар сенімді әлеуметтік капитал және әлеуметтік қатынастарды құру негізі ретінде қарастырды. Көрнекті американдық саясаттанушы Р.Патнэмның көзқарасы бойынша, тұлғааралық сенімді дамыту «жергілікті деңгейде басқарылатын көлденең ұйымдардың болуы; егер елді қуатты, иерархиялық, орталықтандырылған бюрократиялық аппарат басқарса, бұл мұндай сенімге нұқсан келтіруі мүмкін (Putnam, 1995: 67). Неміс әлеуметтанушысы Н.Луман көрсеткендей, дәстүрлі қоғам өзін оппозициялық «достар»/ «бейтаныс адамдар», ал қазіргі қоғам - қарым-қатынас және сенім арқылы көрсетеді (Luhmann, 1981:198-227). Дәл осындай фактор Д.Гамбетта зерттеулерінен кейін мемлекеттік биліктің айналасында мафия тәрізді әлеуметтік топтардың қалыптасуына негіз болды (неопатримониалдық режим және т.б.) (Гамбетта, 2011:54). Біздің саяси және әлеуметтік институттарымыздың құқықтық қабілеттілігі мен бәсекеге қабілеттілігінің әлсіздігі, бұл Қазақстанда бірінші кезекте, отбасылық және жақын достық, туыстық қатынастарға аса мән беріліп, азаматтық , ресми қатынастарды екінші кезектегі мәселе деп есептейтіндіктен де болуы әбден мүмкін. Қоғамдағы кедейлер санының өсуі де сенімсіздік пен әлеуметтік қауіпті тудырады. Сенім барлық азаматтардың әл-ауқатының және ынтымағының құндылықтарына негізделген өркениетті нарықтық экономика мен азаматтық қоғамды құрудың негізі болып табылады. Қарапайым тілмен айтқанда, әлеуметтік капитал - бұл әр түрлі мәселелерді шешуге қатысты әлеуметтік қатынастарға түсу барысында адамдар арасындағы қатынастарда қалыптасатын байланыстар. Адамдардың басым көпшілігінде бір-біріне деген сенімнің төмендігінен көптегенмәселелер туындайды; Қазақстандық қоғамда,қоғамдық және мемлекеттік институттарға деген сенімсіздік кеңінен дамыған. Осы тарапта неліктен біздің қоғамда сенім деңгейі жоғары емес деген сұрақ туындайды. Қоғамға деген сенімді зерттеуге көптеген еңбектер арналған. Мысалы, Э.Гидденс, Р.Дарендорф, Т.Парсонс, А.Селигман, Ф.Фукуяма, П.Штомпка сенімді күрделі әлеуметтік құбылыс деп зерттеген ғалымдар. Әлеуметтану ғылымында сенімді зерттеудің әлеуметтанулық спектрі кең, сондықтанда мұны осы бағыттың дамуына үлес қосқан ғалымдардың әрқайсысы, белгілі бір әлеуметтік проблема аясында сенімге талдау жасау арқылы көрсетеді.

Сенім - адамның белгілі бір түсініктеріне сәйкес қажеттіліктерін <u>қанағаттандыру</u> жүйесі болып табылады. Қажеттіліктерін қанағаттандыру жолында адам өзінің <u>дүниетанымдық</u> көзқарасына, табиғат пен әлеумет заңдылықтары жөніндегі ұғымдарына, өмір тәжірибесіне сүйене отырып іс-әрекет жасайды. Адамның адалдығына сеніп, оны құрметтей білу <u>әдептілік</u> болып есептеледі. Сол сияқты бүкіл әлемге жақсылық ойлау адамның тұлғалық бейнесін көрсетеді. Адам алдына қандайда бір мақсат қойып, оның нәтижелі орындалуына сенім білдіріп, іс-әрекетке кіріскен кезде ғана, ол жоғарғы нәтижелерге жете алады. Сенім- адамның ақыл-ойын, күшін, еркін, қабілетін жоғарылататын жағымды сезім. Сенім - адамның жігерін арттырып, жарқын болашаққа құлшындыратын құбылыс (болашаққа сену, еңбекке сену, жақын адамдарға сену, дінге сену, т.б.). Сенім үміттен басталады десек артық емес. Сенім адамның алдына қойған мақсатының айқын болуынан, және оның дүниетанымының өмірмен байланыстылығы тұрғысындағы берік сенімнен туады. Бұл адамның нақты іс-әрекеті мен тәжірибесіне байланысты.

Тұлға аралық сенім институционалды сеніммен (әлеуметтік-саяси институттарға сенім) ұштасуы керек. Қазіргі уақытта бұл біздің қоғамның негізгі әлеуметтік институттарының, мемлекеттің маңызды дағдарыстарының көрінісін бейнелейді. Мұндай жағдайда әртүрлі жалған ақпарат көздері мен әлеуметтік желілердегі шындықпен жанаспайтын хабарламалар адамдардың сенімін төмендетеді.

Біріншіден, сенім қоғамның интеграциясы мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін «тетіктердің» негізі екенін атап өтуге болады. Көлденең және тік әлеуметтік қатынастардың әрекеті жағдайында адамдар арасындағы сенімділік маңызды рөл атқарады. Адамдар арасындағы сенімді қалыптастыру процесі кей жағдайдаолардың жеке қасиеттеріне, қоғам түріне және қоғамдық қатынастардың даму ерекшеліктеріне де байланысты болып жатады. Тек әлеуметтік өзара іс-қимылдың интеграцияланған жүйесінде ғана әлеуметтік субъектілердің өзара сенімді қарым-қатынасы қалыптасады десек болады. Бұл құбылыс қазіргі кезеңде ең өзекті құбылыс болып табылады. Біз азаматтарды бір-біріне және қоғамдық институттарға деген сенуге үйретуіміз керек. Сенім құндылығын қалыптастыру үшін,оның мәнін анықтау қажет. Жеке тұлға деңгейінде бұл құбылыс әлеуметтік рөлдерді орындау, басқа адамдарға сыпайылықпен мейірімділік таныту, тұлғалық ерекшеліктерді мойындау,сол сияқты адамдардың қасиеттері мен қабілеттерін бағалау, сонымен қатар басқа біреудің жақсы ниетіне, адамдар арасындағы өзара,бірі-бірінедеген қатынастарға сену, яғни басқа адамға қасақана немесе абайсызда зиян келтірмеуге тырысу. Сенім адамның мүддесіне байланысты жүзеге асырылады.

Сапалы ақпарат адам санасында көрініс табады және оның әлеуметтік мінез-құлқына әсер етеді (Воробьёва Л.В., 2009: 295-299). Ақпараттар сапасы адамның сеніміне де әсер етіп оның күнделікті мінез-құлқында көрініс табады. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылып отыратын хабарлардың сапасына мән берген жөн. Бұқаралық ақпарат құралдары дегеніміз - адамның ой-санасын басқаратын төртінші билік. Адамдар олар арқылы таратылатын ақпараттарды қабылдап, онда жазылғандардың барлығына сенеді және бұл ақпарат сенімді деп ойлайды.Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы адамдарды жалған нәрселерге сендіруге және кез келген жағымсыз мәліметтерді таратуға болады.

Әлеуметтік қатынастардың сипаты дегеніміз белгілі бір деңгейде, қоғамдық сенімнің басты, тұжырымдамалық ерекшеліктері, болашаққа бағдар алған субъектінің іс-әрекеті.Сол сияқты сенімді қатынастардың қосымша белгілерінің барын да білеміз олар: белгісіздік, шектеулі ұтымдылық, біреуді немесе бір нәрсені идеализациялау, шындыққа күмән келтірмеу, осалдық, тәуекелге бару.Сенім білдіруші адам белгілі бір деңгейде өз сенімі арқылы тәуекелге баруы мүмкін. Өйткені сенім ақталмаған жағдайда ол көптеген күтпеген салдарларға кезігуі мүмкін.

Американдық философ, саясаттанушы, жапондық жазушы Фрэнсис Фукуяма өзінің «Тарихтың ақыры және соңғы адам» кітабында, «қырғи қабақ соғыстың» аяқталуы жағдайында XXI ғасырда тез дамып келе жатқан капитализмде позиция үшін күрестің басталуы мүмкін деп сендірген болатын. Жаһандық экономикалық тәртіпті терең бағалау арқылы экономикалық өмірдің әлеуметтік қағидаларын түсіндіріп, әлемдік үстемдік үшін алдағы күресте жеңіске жетуде нені білуіміз керек екенін айтқан болатын. Ф.Фукуяманың пікірі бойыншаегер әлеуметтік сенімділігі жоғары қоғамдар икемді, ірі бизнесті құра алатын болса, әлеуметтік капитал бір уақытта физикалық капитал сияқты маңызғаие болады (Fukuyama, 2004: 730).

«Сенім», «сенімділік», «үміт» ұғымдарының арасындағы қатынастарды талдайтын болсақ, олар бір біріне жақын, алайда толық сәйкес келмейді деген тұжырымды жасауға мүмкіндік берді.Белгілі бір өмірлік жағдайларда сенім өздігінен дамиды, сонымен қатар адами қатынастарда күтпеген жағдайлардың да туындау қаупі де бар екенін есте сақтау керек (ВоробьёваЛ.В., 2009: 295-299).Егер субъектілер арасында қарапайым әлеуметтік байланыс орнатылған болса, онда алдымен сенуге, содан кейінфункционалдық жүйелерге қатысуға(экономика, саясат, мәдениет) сенімнен гөрі, сенімділік көбірек қажет сияқты. Кез келген тұлға, әлеуметтік сенім субъектісі ретіндесаналы әрекет етеді, ал ұзақ мерзімді әлеуметтік байланыстар мен қатынастарда сенім субъектілері ретіндеқоғамдық бірлестіктер, топтар, институттарды да қарастыруға болады. Аграрлық және индустриалды қоғамдарда сенім міндеттеме ретінде әрекет етеді деп те айтады. Ал постиндустриалдық қоғамда мемлекет, индустрия және нарық сияқты маңызды әлеуметтік институттар үшін, сенім өте маңызды әрі құнды әлеуметтік құбылыс болып табылады.Постиндустриалды қоғамда сенімнің пайда болуы ерекше әлеуметтік маңызы бар келесі аспектілерден көрінетіні анық:

- этикалық: мораль жеке адамның немесе тұтас қоғамның мәні ретінде;
- социологиялық: адами қатынастар мен өзара әрекеттестіктің ажырамас атрибуты ретінде; әлеуметтік ынтымақтастықтың нысаны ретінде;
- философиялық және тарихи: әлеуметтік прогрестің өлшемі ретінде.

Американдық әлеуметтанушы Джеймс Коулман «Адам капиталын өндірудегі әлеуметтік капитал» (1988) атты мақаласында, жаңартылған тұжырымдаманы ұсынды. Бұл тұжырымдамаға сәйкес әлеуметтік капитал - бұл қоғамдық игілік, бірақ жеке тұлға мұны пайда табу мақсатында жасайды. Бұл жағдайда жеке тұлға еркін және ұтымды деп танылады. Әлеуметтік капиталды құру үшін, белгілі бір әлеуметтік келісімшарт қажет, яғни әлеуметтік нормалар мен алмасулар болуы керек. Белгілі бір сенім деңгейінсіз, алмасу мүмкін емес (Coleman J., 1988: 95-120).

Қазіргі қоғамның әсер ету саласы,күрделі құрылымды үш деңгейден тұрады:

1) Жеке: бұл кез-келген қоғамға деген сенім негізі. Сенімнің көрінісі,көп жағдайларда жеке басының ерекшеліктеріне емес, әлеуметтік ортаның ерекшелігіне байланысты болып жатады. Әрине, бұл әр адамның әлеуметтену процесіне әсер етуімен қатар, оның әлеуметтік тәжірибесінде де ерекше із қалдырып жатады.

2) Әлеуметтік: басқа адамдармен арадағы әлеуметтік қатынастарды, сонымен қатар әлеуметтік нормалар немесе әлеуметтік институттардың әсері негізінде қалыптасатын, жеке адамдар арасындағы қатынастарды сипаттайды.

3) Әлеуметтік-мәдени: пайда болған немесе қалыптасқан сенім мәдениеті белгілі бір ережелер мен нормаларға негізделіп, қауымдастықтың көптеген мүшелері үшін құнды болып табылады. Мұндай ережелердің ерекшелігі - қоғамда жазалау әдісі түріндегі ресми бақылаудың болмауында. Әлеуметтік бақылау, сенім қатынастарында, ұтымды мінез-құлық таңдауын жасайтын адамдардың ішкі, өзін-өзі басқаруын алмастырады. Сенім адамның ішкі іс-әрекетінің элементіне айналатындықтан, ол үнемі қоғамдық әрекеттерде көрініс табады. Өмірлік мақсаттар мен шындықты әлеуметтік бағалау да, сенімге байланысты. Кез-келген әлеуметтік құбылыс, процесс немесе қоғамдық құбылыс оларға деген сенім тұрғысынан бағаланады.

Нарық, бәсекелестік, заң үстемдігі, азаматтық қоғам, демократия қазіргі өркениетті әлемнің басты ерекшеліктері болып табылады(ВоробьёваЛ.В., 2009: 295-299). Әлеуметтік сенім, дамыған азаматтық қоғамда мінез-құлық рөлін атқарады, осылайша өзінің мүшелеріне әлеуметтік тәртіпте барынша еркіндік береді. Сонымен, сенім ауқымы өте кең.Алайда, әлеуметтік қатынастардың жекелеген түрлері сенім деңгейінің көрінісін талап етеді. Жеке сенім тұлғааралық, отбасылық, экономикалық қатынастардың негізіне айналады, яғни мүдделер, жауапкершілік, міндет, міндеттеме сезімі ретінде жеке-жеке көрсетіледі. Қоғамдық сенім белгілі бір іс-әрекеттерді, бүкіл қоғамның және оның жеке тұлғалары мен институттарының реакциясын күту ретінде, қоғамдық мүддеге шоғырланған. Әлеуметтік мәдени сенім жоғары рухани құндылықтармен делдалданады және тұтастай қоғамда сенім мәдениетін қалыптастырады.

Адамдар арасындағы сенімді қалыптастыру процесі олардың жеке қасиеттеріне, қоғамның типіне, әсіресе микро және макро деңгейлердегі қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың дамуына байланысты.Өркениеттің индустриалды кезеңінде, азаматтық сенім мәдениетін қалыптастыруды қоғамның күшті қысымын төмендететін қоғамдық ұйымдар арқылы да жүзеге асыруға болады. Қазіргі ғылым, сенімді шындықтың көп деңгейлі сараланған құбылысы деп санайды. Оның құрамына әр түрлі нысандар мен типтер (жекешелендірілген, жүйелі, реттелетін, беделді, девиантты және т.б.)кіреді (В. Ледяев.,2012:472).

Сенім - динамикалық құбылыс. Адамзаттың тарихи дамуы барысында оның көріну формалары өзгерді. Бір нәрсе айқын - қазіргі әлемге сенім қажет. Бұл құбылыс көп факторлы және көп қырлы әлемде тұрақты қоғамдық тәртіпті орнатудың нақты механизміне айналады. Оның айқын және жасырын әлеуетін пайдалану міндеті сөзсізадамзатқа керек. Осы тұрғыда, Nur Otan партиясың мүшесі Бауыржан Байбек: «Егер де қоғамда диалог болмаса, сенім де болмайды. Сенім жоқ жерде, болашаққа нық қадам жасай алмаймыз», деп атап көрсетті.

Белгілі қазақстандық әлеуметтанушы Салықжанов Р.С. билік тарапынан болатын көптеген хабарламаларға қатысты көпшіліктің скептицизмінің қалыптасуын «билікке деген сенімнің төмендеуінен» деп түсіндіреді. Соңғы уақыттарда халықтың билікке деген сенімі біршама төмендеді (Салықжанов Р.С., 2014: 307-313). Билік пен қоғамның елдегі мәселелерге қатысты өзара түсіндірулерінде біршама сәйкессіздіктер бар.

Адами капиталдың сапасы әлеуметтік байланыстардың, яғни қоғамның әлеуметтік капиталын анықтайды. Жеке тұлғаның білімдік, мәдени және әлеуметтік деңгейін жоғарылату үшін жасалған әрбір инвестиция олардың әлеуметтік мәртебесінің, құндылықтарының, адамдарға, табиғатқа деген көзқарасының сапалық өзгеруінің маңызды көзі болып табылады.Сенім - бұл өзін-өзі қамтамасыз етуші субъектілердің әлеуметтік сипаты.Мұндай адамдар көп болған сайын, қоғамдағы әлеуметтік ынтымақтастық көп болады.

Қорытынды

Соңғы жылдары халықтың мемлекетке деген сенімінің жеткілікті деңгейде көтерілмегендігін мойындау керек. Бұл мемлекеттік аппаратқа, мемлекеттік қызметшілерге, қоғамдағы кеңейтілген сыбайлас жемқорлыққадеген белгілі бір деңгейде сенімсіздіктің қалыптасуы. Сонымен қатар жоғары білімді, кәсіби маманданған жастардың Қазақстаннан көптеп кетуі де көп алаңдаушылық туғызып, сенімге қатысты сұрақтарды өзектендіреді.

Сонымен бірге, қоғамда сенімнің құлдырауы елдің халықаралық деңгейдегі имиджіне де кері әсерін тигізуі мүмкін. Ашық түрде шешілуге тиісті бірқатар мәселелерді ескере отырып, Қазақстанда бұдан да үлкен қиындықтардың алдын алу үшін Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі құрылды. Бүгінге дейін түрлі таным-түсініктегі, діни көзқарастағы қазақстандықтар бір үйдің баласындай, ынтымағы жарасып, құтты шаңырағын шайқалтпай, берекесін қашырмай өмір сүріп келе жатыр. Біздің қоғамда әралуан пікір бір мақсат, ортақ мүдде төңірегінде тоқайласады. Осының жарқын бір көрінісі Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі болу керек (Касым-Жомарт Токаев, 2019).

Бұл қоғамдағы болатын сенімсіздіктер мен проблемалардың алдын алуға бағытталған жұмыстардың бастауы болып табылады.Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі Қазақстанды жетілген азаматтық қоғамы бар мемлекетке айналдыруда үлкен роль атқаруы тиіс. Тұлға аралық қатынастарда, институционалдық қатынастарда сенімді қалыптастыру қоғамды дамыту, халықтың әл-ауқатын көтеру, өмір сапасын өзектендіруге бағытталған жұмыстардың кең аясын талап етеді. Өмір сапасының көтерілуі адамдардың тұлғалық сапаларының жетілдірілуіне алып келеді. Тіпті, адамның сенімінің қалыптасуының өзі өмір сапасының негізгі өлшемі болып табылады.

Қазақстанда институционалдық сенім мен ынтымақтастықты дамыту мақсатында көптеген жұмыстар жүргізіліп келеді. Атап айтқанда, қоғамда ынтымақтастықты дамыту, адамгершілік өлшемдерімен анықталатын өзара әріптестік қатынасын дамыту, «Мәңгілік ел» патриоттық актісінің негізін қалайтын жалпыұлттық біртұтастық, бейбітшілік және келісім, жоғары руханилық, инновациялар негізінде тұрақты экономикалық даму сияқты идеялар сенім идеясымен тікелей байланысты.

Ұлттың саулығы біздің мемлекеттің негізгі басымдығы болғандықтан бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканы құру міндетін шешуді инновациялық технологиялар мен техниканы дамытудан емес ынтымақты азаматтық қоғамды құрудан бастаған жөн. Әлеуметтік капитал бәсекелі нарық экономикасын құрудың базисі болып табылады. Бұл

қоғамның әл-ауқатының көтерілуінің жаңа өлшемдерін бекітуге мүмкіндік береді, өйткені «әлеуметтік капитал» ұғымының негізінде әлеуметтік қатынастарға салынған инвестициядан күтілетін қайтарылым туралы идея жатыр.

Қазақстан 2030» Стратегиясынан бастап (1997г.) «Қазақстан 2050» Стратегиясына дейінгі және одан кейінгі Қазақстан Президентінің жыл сайынғы жолдаулары мен мемлекеттің бағдарламалық құжаттары адамдар арасында байланыс пен коммуникациялық қатынастарды, өзара құрметтеу, түрлі конфессиялар арасында төзімділік пен сенімділік қарым-қатынастарының барлық түрлерін, білім мен мәдени деңгейін дамытуға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Воробьёва Л.В. Роль доверия в современном обществе «Преподаватель XXI век» 2009 №2Стр 295-299.*
2. *Гамбетта Д. 2011. Коды криминального мира. Как общаются между собой преступники (Пер. с англ. В. И. Васильева.) Чебоксары: Перфектум.*
3. *Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана / Послание Касым-Жомарта Токаева 2 сентября 2019 г..*
4. *Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ. 2006. - 482 б. ISBN 9965-808-85-6.*
5. *Валерий Ледяев. Социология власти. Теория и опыт эмпирического исследования власти в городских сообществах. – М.: Высшая Школа Экономики (Государственный Университет), 2012. – 472 с.*
6. *Салыкжанов Р.С., Джаманкулов К.Э. Основы социального капитала современной молодежи // Сборник материалов Астанинского социологического форума, посвященного Дню Первого Президента Республики Казахстан. Астана. 2014. – С. 307-313.*
7. *Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology. 1988. Volume 94. P. 95-120.*
8. *Fukuyama F. Trust.The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Изд-во: АСТ. – 2004. – P. 730. ISBN: 0684825252*
9. *Giddens A. The consequences of modernity. Stanford: Stanford univ. press, 1990;*
10. *Luhmann N. IdentitätsgebrauchinselbstsubstitutivenOrdnungen,besonders Gesellschaften // Luhmann N. SoziologischeAufklärung. Bd 3. Opladen, 1981. S. 198—227*
11. *Parsons T. About social systems. M., 2002;*
12. *Putnam R. D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital // Journal of Democracy. 1995. vol. 6. N1. R. 67*
13. *Putnam R. For democracy to work. Civic traditions in modern Italy. - M., 1996.S. 224*
14. *Trust: sociological theory// Sociological Review. 2002.T.2 No.3-7*
15. *Darendorf R. Trails from Utopia. M., 2002;*
16. *Tennis F. Community and society: Basic concepts of pure sociology. SPb .: Vl. Dahl, 2002;*

УДК 008(574)
МРНТИ 11.25.67

Айтмагамбетов Д.Р.[1] Аубакирова Д.Н.[2]

[1]к.и.н., и.о.доцента ЕНУ им. Л.Н.Гумилёва,
Нур-Султан, Казахстан
[2]магистр социальных наук, Евразийский Национальный Университет им.Л.Н.Гумилёва,
Нур-Султан, Казахстан

СОТРУДНИЧЕСТВО ЕС И КАЗАХСТАНА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Аннотация

Данная статья посвящена образовательной политике Европейского союза в Республике Казахстан. ЕС и РК сотрудничают в области образования и обучения в целях содействия модернизации систем образования и обучения в Казахстане и сближения с политикой и практикой Евросоюза. Стороны сотрудничают для содействия обучению на протяжении всей жизни и поощряют сотрудничество и прозрачность на всех уровнях образования и обучения. Кроме того, ЕС и РК придают особое значение мерам, направленным на укрепление межинституционального сотрудничества, поощрение мобильности студентов, профессорско-преподавательского и административного персонала, исследователей и молодежи и поощрение обмена информацией и опытом.

Ключевые слова: Европейский союз, Казахстан, образование, наука, образовательная политика, Стратегия Европейского союза.

Айтмағамбетов Д.Р.[1] Аубакирова Д.Н.[2]

[1]т.ғ.к., д.м.а.
[2] әлеуметтік ғылымдар магистрі, Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ЕО МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы Еуропалық Одақтың білім беру саясатына арналған. ЕО мен ҚР Қазақстандағы білім беру мен оқыту жүйесін жаңғыртуға жәрдемдесу және Еуроодақтың саясаты мен практикасына жақындату мақсатында білім беру мен оқыту саласында ынтымақтасады. Тараптар өмір бойы оқуға жәрдемдесу үшін ынтымақтасады және білім беру мен оқытудың барлық деңгейлеріндегі ынтымақтастық пен ашықтықты көтермелейді. Сонымен қатар, ЕО мен ҚР институтаралық ынтымақтастықты нығайтуға, студенттердің, профессорлық-оқытушылық және әкімшілік персоналдың, зерттеушілер мен жастардың ұтқырлығын ынталандыруға және ақпарат пен тәжірибе алмасуды ынталандыруға бағытталған шараларға ерекше мән береді.

Түйінді сөздер: Еуропалық Одақ, Қазақстан, білім, ғылым, білім беру саясаты, Еуропалық Одақтың Стратегиясы.

Aitmagambetov D.R.[1] Aubakirova D.N.[2]

[1]c.h.s., aap
[2]master of Social Sciences, Eurasian National University of L.N.Gumilev

COOPERATION BETWEEN EU AND KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF EDUCATION AND SCIENCE

Abstract

This article is devoted to the educational policy of the European Union in the Republic of Kazakhstan. The EU and Kazakhstan cooperate in the field of education and training in order to promote the modernization of education and training systems in Kazakhstan and bring them closer to EU policies and practices. The parties cooperate to promote lifelong learning and encourage collaboration and transparency at all levels of education and training. In addition, the EU and the Republic of Kazakhstan attach particular importance to measures aimed at strengthening inter-institutional cooperation, promoting the mobility of students, faculty and administrative staff, researchers and young people, and encouraging the exchange of information and experience.

Keywords: European Union, Kazakhstan, education, science, educational policy, Strategy of the European Union.

Введение

Образование является важным аспектом для развития Центральной Азии. Все государства Центральной Азии выразили свою заинтересованность в продвижении сотрудничества с Европейским Союзом и приведении своих систем в соответствие с достижениями в сфере высшего образования Европы, в том числе с положениями Болонского процесса. Страны Центральной Азии положительно оценивают поддержку, оказываемую Европейским Союзом, однако для обеспечения долгосрочной устойчивости требуется взаимодополняющее сотрудничество в области разработки и внедрения политических стратегий.

Основная часть

Европейская Образовательная Инициатива для Центральной Азии предусматривает механизм координирования доноров из ЕС с целью дальнейшего содействия процессу модернизации сектора образования и профессионально-технического обучения, в рамках более широкой стратегии по укреплению стабильности и процветания в странах Центральной Азии.

Данная инициатива будет учитывать результаты текущей деятельности ЕС по Европейская образовательная инициатива для Центральной Азии по оказанию содействия на национальном и региональном уровне, а также будет скоординирована с деятельностью других доноров. Инициатива предусматривает три вида деятельности: создание образовательной платформы ЕС - Центральная Азия, специальная деятельность и информационно-коммуникационная деятельность. Целью создания образовательной платформы ЕС - Центральная Азия является расширение политического диалога со странами Центральной Азии по вопросам образования.

Специальная деятельность будет направлена на диверсификацию образовательных возможностей, предлагаемых странам Центральной Азии. В данной деятельности будут максимально использованы следующие механизмы:

- Программа TEMPUS и программа ERASMUS MUNDUS “Окно внешнего сотрудничества”;
- Программы стран-членов ЕС, по которым будет назначено национальное контактное лицо для целей Образовательной Инициативы;
- Создание научно-образовательных сетей: содействие сотрудничеству между университетами и научно-исследовательскими центрами [1].

Учреждения высшего образования играют важную роль в обществе, способствуя экономическому росту и искоренению бедности. ЕС может предложить много интересного своим партнерам, когда речь заходит о высшем образовании и научных исследованиях. В Европе расположены всемирно известные университеты, а сам ЕС является лидером в сфере исследований и инноваций. Эти преимущества используются для выработки подходов совместно с центральноазиатскими учреждениями, что поможет укрепить партнерство между ЕС и регионом и поддержать различные проекты по сотрудничеству в целях развития.

Одной из ключевых особенностей системы высшего образования в Европе является построение единого Общеевропейского пространства высшего образования, также известное как Болонский процесс. Болонский процесс основан на международном сотрудничестве и академических обменах, что привлекательно для студентов и преподавателей из Европы и из других частей земного шара. Его цель состоит в:

- облегчении мобильности студентов, выпускников и сотрудников высших учебных заведений;
- подготовке студентов к будущей профессиональной деятельности и к роли активных граждан демократических обществ, а также в поддержке их личностного развития;
- обеспечении широкого доступа к высококачественному высшему образованию, основанному на демократических принципах и академической свободе [2] .

Казахстан стал членом Европейской Культурной Конвенции Совета Европы в марте 2010г., обретя, таким образом, полное членство в Болонском процессе. Сейчас ведется работа по его реализации в Казахстане. Другие страны Центральной Азии не являются членами Болонского процесса, но следуют его принципам на добровольной основе.

Успешная программа ERASMUS (European Action Scheme for the Mobility of University Students – Европейский План Действий в области мобильности студентов университетов) была расширена до общемировой аудитории благодаря программе ERASMUS MUNDUS. Эта программа состоит из двух т.н. "действий", которыми могут воспользоваться студенты из Центральной Азии.

ERASMUS MUNDUS – это высоко конкурентная стипендиальная программа, предлагающая более 100 специальностей в рамках магистратуры и докторантуры лучшим студентам со всего мира.

ERASMUS MUNDUS – это аналогичная стипендиальная программа на региональной основе, занимающаяся вопросами индивидуальной мобильности студентов, преподавателей и исследователей. Благодаря этой программе ЕС поддерживает партнерства между вузами и исследовательскими центрами из разных стран Европы и Центральной Азии с целью укрепления навыков преподавания и обучения, а также продвижения индивидуальной мобильности студентов и преподавателей. На страны Центральной Азии ежегодно выделяется около 350 стипендий. В этом году в программе участвуют консорциумов (партнерств) университетов Европы и Центральной Азии.

Страны Центральной Азии могут участвовать в программе TEMPUS Европейской Комиссии, которая содействует модернизации высшего образования и созданию зоны сотрудничества в странах, граничащих с ЕС. Это в основном межведомственная программа сотрудничества, направленная на вузы, а не на отдельных студентов. Общей целью программы является содействие в построении зоны сотрудничества в области высшего образования с участием ЕС и стран-партнеров. В частности, программа нацелена на:

- формирование сообществ и партнерств среди вузов ЕС и стран партнеров;
- содействие усилиям третьих стран по модернизации системы высшего образования;
- укрепление потенциала вузов. Программа реализуется в рамках совместных и структурных проектов, а также вспомогательных мероприятий.

Совместные проекты основаны на партнерствах между вузами ЕС и стран партнеров в целях обеспечения обмена знаниями и наилучшими практиками. Структурные проекты призваны способствовать развитию и реформированию образовательных учреждений и систем стран-партнеров, а также повышению их качества и обеспечению большей конвергенции со странами ЕС. Вспомогательные мероприятия включают в себя совещания координаторов проектов и других участников, деятельность по повышению осведомленности о проектах, а также поддержку в информационной и прочей деятельности Национальных Офисов Tempus в странах-партнерах.

В период 1994-2013 годов в рамках Tempus было профинансировано более 70 проектов с участием 46 высших учебных заведений и 48 неакадемических партнеров из Казахстана. Программа оказала значительное влияние на процессы управления в высших учебных заведениях РК. За период 1994-2012 годов на проекты в Казахстане выделено порядка 26% общего бюджета TEMPUS в Центральной Азии. Это составляло в различные годы примерно от 1,4 до 4,5 млн. евро, принимая во внимание, что в течение 2007-2012 годов общий объем финансирования для региона увеличился с 5 до 15 млн. [3].

Характерно, что программы Tempus и «Erasmus Mundus» с самого начала своей деятельности охватили практически все ключевые сегменты и направления социальной политики. Позднее, в 2009 году, Казахстан присоединился к другой европейской программе – «Центральноазиатская научно-образовательная сеть» (Central Asia Research Education Net, CAREN), которая оказалась довольно успешной в РК, хотя и не получила такого признания и известности как тот же TEMPUS или даже «Эрасмус Мундус».

Программа «Центральноазиатская научно-образовательная сеть» в РК реализуется с участием казахстанской Ассоциации KazRENA (Ассоциация пользователей научно-образовательной компьютерной сети Казахстана, головной офис расположен в г.Алматы). Еще в 2003 году Ассоциация тесно сотрудничала с Научным комитетом

НАТО, который предоставил KazRENA 15 грантов. Это позволило оснастить современным оборудованием сетевые операционные центры в ряде казахстанских городов (Алматы, Астана, Актау, Актобе, Аркалык, Атырау, Караганды, Кокшетау, Костанай, Оскемен, Павлодар, Семей, Талдыкорган, Тараз, Шымкент, Щучинск), связать их в единую компьютерную сеть, создать центры общественного доступа в интернет для высших учебных заведений. Инфраструктура национальной сети KazRENA позволила активизировать информационный обмен казахстанских ученых с зарубежными партнерами. Кроме того, при финансировании Научного комитета НАТО в г.Алматы состоялись 10 международных конференций и семинаров по различным направлениям разработки и внедрения информационно-коммуникационных технологий в учебный процесс и научные исследования. С участием KazRENA в РК успешно прошли такие мероприятия как «Неделя НАТО в Казахстане» (2007 год), «Информационный день НАТО» (2009 год) [4].

ERASMUS + - новая программа Европейского Союза на период с 2014 по 2020 год. Его цель - содействовать модернизации и устойчивому развитию образования и обучения системы, поддерживают развитие молодежной политики и спорта в мире. Erasmus+ объединяет несколько программ, которые действовали в 2007-2013 годах, включая ErasmusMundus и Tempus, энергичную интегрированную программу. Это значительно упрощает процесс подачи заявок на гранты и позволяет повысить эффективность использования финансовых ресурсов

Европейская Комиссия также финансирует деятельность Центральноазиатской Научно-образовательной Сети (CAREN). Созданная в январе 2009г. Центральноазиатская Научно-образовательная Сеть обеспечивает университеты и исследовательские центры высокоскоростным Интернетом. CAREN позволит исследователям, преподавателям и студентам в Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Узбекистане не только сотрудничать друг с другом, но также заниматься совместными проектами (телемедицина, дистанционное образование) со своими коллегами из Европы и других частей мира. CAREN обеспечит создание мощной Региональной Научно-образовательной Сети в Центральной Азии, основанной на широкополосном Интернете (с минимальной пропускной способностью соединения 34 мбит/сек) для общественного использования ресурсов образовательных и исследовательских учреждений (исключая коммерческий трафик). Для создания этой сети CAREN призвана заменить существующие спутниковые соединения в рамках финансируемого НАТО проекта "Виртуальное Шелковое Шоссе" благодаря наземному волоконному кабелю большей мощности.

В 2014 году Евросоюз внес некоторые изменения в свою образовательную политику. В результате этого программы Tempus и «Erasmus Mundus» были заменены программой «Erasmus+» (Erasmus+, по учебной мобильности, сотрудничеству для инноваций, обмену передовым опытом и поддержке образовательных реформ). Однако в целом, это пока несущественно отразилось на характере европейского присутствия в социальной сфере РК.

Помимо продвижения образовательных программ (особенно таких крупных как TEMPUS, «Erasmus Mundus», а с 2014 года – «Erasmus+»), ЕС также уделяет значительное внимание разъяснению европейских культурных ценностей, принципов и идеалов. В частности, Евросоюз и его конкретные страны-члены регулярно организуют и проводят в казахстанских городах различные общественные мероприятия, в том числе «Дни Европы». Дополнительный импульс этой деятельности был придан в 2011 году, когда Сообщество национальных институтов культуры Европейского Союза (European Union National Institutes for Culture, EUNIC) согласилось с созданием в Казахстане организации «EUNIC-Алматы», поставившей перед собой цель способствовать интенсификации культурного диалога между ЕС и РК. Учредителями данной структуры выступили Французский Альянс-Алматы, консульство Великобритании, Комитет «Данте Алигьери», Институт Гете в Казахстане и Генеральное консульство Венгрии. В 2012 году к учредителям «EUNIC-Алматы» присоединилось и посольство Швейцарии (Источник: Казахстанский сайт о культуре, искусстве и творческих индустриях, 2012.

Как следствие, образовательные и культурные программы ЕС, фокусируясь преимущественно на представителях интеллектуальной прослойки общества, способствуют постепенному формированию в казахстанской элите проевропейских (и в целом, прозападных) настроений. Это, безусловно, ведет и к усилению позиций Евросоюза. В свою очередь, и сам Казахстан традиционно проявляет достаточно высокую заинтересованность во взаимодействии с ЕС в социальной сфере. В особенности это касается образовательного направления. Так в РК на государственном уровне всемерно поощряется выезд граждан на обучение за рубеж, в первую очередь на Запад. Еще в 1993 году Казахстан учредил специальную программу «Международная стипендия Болашак» в рамках которой казахстанские граждане обучаются за рубежом, в том числе и в Европе. Многие из них после возвращения в РК занимают ответственные посты в государственных структурах с перспективой дальнейшего карьерного роста.

«Болашак» – стипендия, учреждаемая президентом Казахстана для очного обучения в ведущих иностранных высших учебных заведениях, прохождения стажировок научными, педагогическими, инженерно-техническими и медицинскими работниками в зарубежных организациях. Участником программы может стать любой гражданин Казахстана, целью которого является получение научной степени (магистра и/или доктора), либо прохождение стажировки. Согласно данным Министерства образования и науки РК, по состоянию на 2014 год за рубежом обучалось более 45 тыс. казахстанских студентов, среди которых в рамках программы «Болашак» – более 2 тысяч человек, а по международным договорам Министерства образования и науки – 1211 (Источник: сайт «Казахстанский агрегатор новостей», 2014 год). Около 74% болашаковцев изъявляли желание работать в государственных органах. За всю историю Программы 68 человек были отчислены за неуспеваемость, а 47 стипендиатов решили не возвращаться на родину [5].

Отношения между Казахстаном и Французской Республикой находятся на уровне стратегического партнерства. Расширяется и углубляется казахстанско-французское сотрудничество в сфере образования. На сегодняшний день в пяти городах Казахстана – в Астане, Алматы, Шымкенте, Караганде и Актобе успешно функционируют представительства культурно-образовательного агентства "Французский альянс". Первое представительство было создано в Алматы в 2004 году. Целью Французского альянса в Казахстане является популяризация французского языка и франкофонной культуры в Республике Казахстан, а в более широком смысле – оказание содействия культурному диалогу между Казахстаном и Францией путем организации лингвистических, научных, культурных и другого рода обменов, благоприятствующих сближению двух стран.

Французская ассоциация "Французский альянс" была основана в Париже 21 июля 1883 года по инициативе известного дипломата Поля Камбона с целью распространения французского языка по всему миру и содействия диалогу культур [6].

В целом Франция занимает третье место в мире (после США и Великобритании) по приему иностранных студентов. Взаимоотношения в сфере образования и межвузовского сотрудничества протекают достаточно интенсивно. Этому способствовало подписание в марте 2013 г. межправительственного Соглашения о сотрудничестве в сфере высшего образования и исследований в Астане и осенью того же года – Соглашения о создании института "Сорбонна-Казахстан" в Алматы на базе Казахского национального педагогического университета им. Абая. Особо следует подчеркнуть, что на церемонии открытия "Сорбонна – Казахстан", второго в мире и первого французского вуза в Центральной Азии, в декабре 2014 года приняли участие Президенты Казахстана и Франции Нурсултан Назарбаев и Франсуа Олланд.

Следует подчеркнуть, что одним из наглядных показателей эффективного сотрудничества является факт поступления 513 студентов из Казахстана в 2013 - 2014 гг. во французские вузы.

Также была достигнута договоренность об организации в текущем году очередного Межуниверситетского форума в Париже или в Астане с участием руководителей ведущих вузов двух стран.

Деятельность Французских Альянсов заключается в следующем:

- курсы французского языка, организованные согласно общеевропейской шкале уровней владения иностранным языком (CECRL);
- экзамены – международные тесты и дипломы владения французским языком (DELF, DALF, TCF, TEF);
- библиотека и медиатека материалов на французском языке различных видов: книги, учебные пособия, современная французская периодика, комиксы, фильмы, музыка и т.д.;
- внешние культурные мероприятия, такие как Праздник Франкофонии;
- внутренние культурные мероприятия, например, франкофонные встречи;
- информация об обучении во Франции.

При Французском Альянсе работает бюро Кампюс Франс в Казахстане, предлагающее следующие услуги:

- подробная информация о стипендиальных программах и языковых поездках в специализированные центры Франции;
- консультации и советы для выбора подходящей специальности в вузах Франции;
- помощь и содействие при прохождении административных и консульских процедур, организация и подготовка пребывания во Франции в рамках программы «Альянс».

1 марта 2020 г. вступило в силу Соглашение о расширенном

партнерстве и сотрудничестве между Европейским Союзом и Республикой Казахстан (СРПС), которое ратифицировано всеми государствами-членами ЕС и Европейским Парламентом. Это ознаменовывает важную веху в отношениях ЕС-Казахстан, история которых насчитывает более 25 лет [7].

В ходе 17-го заседания Совета Сотрудничества ЕС-Казахстан, состоявшегося 20 января 2020 года в Брюсселе, был сделан обзор успешной реализации Соглашения в ряде сфер сотрудничества, включая сферы торговли и таможни, окружающей среды и изменения климата, энергетики, а также верховенства права и правового сотрудничества. Это стало прекрасной возможностью показать взаимную приверженность дальнейшему укреплению двусторонних отношений. Поэтому вступление Соглашения в силу было важной приоритетной задачей для Казахстана и Европейского Союза. Начиная с 1 марта будет укреплено сотрудничество в тех сферах, которые до настоящего момента не охватывались временным применением Соглашения.

В рамках СРПС Казахстан и ЕС приняли обязательство расширить контакты между людьми, в том числе с помощью сотрудничества и обмена информацией в сферах науки и технологий, инновационного развития, образования и культуры. 115 млн. евро было выделено для целей сотрудничества с Центральной Азии в рамках программы "Erasmus+". Эти средства обеспечивают академическую мобильность около 7 400 студентов и преподавательского состава между Европой и Центральной Азией. Казахстан участвует приблизительно в 60% таких обменов (4 115 студентов и преподавателей)[8].

Научные исследования, включая академическую мобильность и подготовку исследователей, это еще одна важная область сотрудничества между Казахстаном и ЕС, которая финансируется в рамках программы ЕС "Горизонт 2020", в частности, стипендиальной программой Марии Склодовской-Кюри. На сегодняшний день ЕС сделал взнос в пользу Казахстана в размере 300 000 евро в рамках программы "Горизонт 2020". Самым активным участником является Назарбаев Университет, в целом пять раз участвовавший в проектах "Горизонт 2020".

Со вступлением СРПС в силу появилась возможность сотрудничества в целях содействия модернизации систем образования и подготовки Республики Казахстан и продвижения непрерывного образования.

Заключение

Инвестиции в образование также означают реформирование, модернизацию и адаптацию образовательных систем к нуждам быстро меняющегося глобализированного мира. ЕС активно поддерживает курс структурных реформ в Центральной Азии в области высшего образования с момента обретениями республиками независимости и будет продолжать это делать. С присоединением Казахстана к Болонскому процессу в марте 2010г. Центральная Азия движется еще быстрее в сторону включения в Общеевропейское пространство высшего образования.

В целом, сотрудничество в образовательной сфере между РК и ЕС выглядит достаточно перспективным, это подтверждается тем фактом, что Казахстан является первой страной в Центральной Азии, заключившей Соглашение о расширенном партнерстве и сотрудничестве с ЕС. Образование всегда было ключевой областью сотрудничества между ЕС и Казахстаном и остается приоритетным направлением в рамках нового расширенного Соглашения о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Казахстаном.

Список использованной литературы:

1. *Образовательная программа ЕС для Центральной Азии // http://eeas.europa.eu/archives/delegations/kazakhstan/documents/press_corner/20101022_02_ru.pdf (Дата обращения 16.11.20)*
2. *Парамонов В.В., Строков А.В., Абдуганива З.А. Влияние Европейского Союза на Центральную Азию: обзор, анализ и прогноз. – Алматы: Фонд им. Фридриха Эберта, 2017. – 117 с.*
3. *Джоунс П. Образовательная инициатива ЕС в Центральной Азии. // Брюссель: EU – Central Asia Monitoring. – Рабочий доклад. № 9. – 2010. – 16 с.*
4. *Europe and Central Asia // https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/europe-and-central-asia_en (Дата обращения 18.11.20)*
5. *Chaubet F. L'Alliance française ou la diplomatie de la langue // Presses Universitaires de France, 2004. -240 p.*
6. *Вовк Г.С. Культурная программа Европейского Союза (2007–2013) // ec.europa.eu/culture (Дата обращения 21.11.20)*
7. *Вступление в силу Соглашения о расширенном партнерстве и сотрудничестве между Европейским Союзом и Республикой Казахстан – 1 марта 2020 года // https://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/) (Дата обращения 23.11.20)*
8. *Колесникова Л.С. Новая стратегия Европейского Союза в Центральной Азии и её влияние на Евроазиатскую интеграцию // Постсоветские исследования. - №2. - 2020. - С. 136-144.*

ҒТАМР: 02.02.29
ӘОЖ:101.1.574

Б.А. Аманиязова[1]

[1]*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, оқытушы*
Ақтөбе, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ФИЛОСОФИЯСЫ: ЖАҺАНДАНУ ТАЛАПТАРЫ МЕН МЕДИА МӘДЕНИЕТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖАҢАЛЫҚТАР

Аңдатпа

Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарының алдында тұрған бірден-бір өзекті тапсырма, ол әрине, жоғары дәрежеде білім беру сапасын қамтамасыз ету болып табылады. Тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев жыл сайынғы халыққа арнаған Жолдауында ең алдымен білім беру жүйесі жаңа сапалы сатыға көтерілуі тиіс екендігін айтты. Ұсынылып отырған мақалада Қазақстан медиа мәдениет контексіндегі білім берудің теориялық-методологиялық мәселелерінің ерекшеліктерімен орны қарастырылады. Медиа мәдениет талабындағы қашықтан оқытуды дамытуға медиа білім берудің ықпалы көрсетіледі.

Түйін сөздер: жаһандану, құндылық, ықпалдастық, қатынас, әлем, заман, білім, медиа, дүние таным.

Amaniyazova B.A.[1]

[1]*Aktobe State Regional University named after K.Zhubanov, teacher*
Aktobe, Kazakhstan

PHILOSOPHY OF EDUCATION: NEWS AND MEDIA IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION OF CULTURE

Abstract

The only urgent task facing universities today is, of course, to ensure the highest quality of education. In his annual Address to the Nation, the First President Nursultan Nazarbayev said that, first of all, the education system should be raised to

a new level. The proposed article considers the role of theoretical and methodological issues of education in the context of media culture in Kazakhstan. The impact of media education on the development of distance learning in the context of media culture is reflected.

Keywords: globalization, values, influence, attitude, world, time, knowledge, media, worldview

Б.А. Аманиязова[1]

[1]*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, преподаватель*
Актобе, Казахстан

ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: ИННОВАЦИИ В УСЛОВИЯХ ТРЕБОВАНИЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И МЕДИА КУЛЬТУРЫ

Аннотация

Единственная актуальная задача, стоящая сегодня перед университетами, - это, конечно, обеспечение высочайшего качества образования. В своем ежегодном Послании народу Первый Президент Нурсултан Назарбаев сказал, что, прежде всего, необходимо поднять на новый уровень систему образования. В предлагаемой статье рассматривается роль теоретико-методологических вопросов образования в контексте медиакультуры в Казахстане. Отражено влияние медиаобразования на развитие дистанционного обучения в контексте медиакультуры.

Ключевые слова: глобализация, ценности, влияние, отношение, мир, время, знание, медиа, мировоззрение

Кіріспе Қазіргі ақпараты жеткілікті шындықта ғылым, жаңару үдерістері, білім, ақпараттық технологиялар ерекше мәнге ие болып жатырған жаңа өзгерістер жүзеге асуда. Ғылымдар ықпалдастығы, жаңалықтары, білім мен ақпараттық технологияның бірігуібілім негізінде жүзеге асып, тек әлеуметтік шындықты өзгертіп қана қоймай, сонымен қатар адамның әлемге қатынасын, оның дүниетанымын, санасын, құндылықтық талаптарын және адамның мәдени бейімделуі мен әлеуметтенуіндегі әлеуметтік институттардың рөлін өзгертті. Адамның мәдени бейімделуі мен әлеуметтенуінің күрделі үдерісінде белсенді қатынасатын көптеген әлеуметтік институттардың ішінде жоғары білім беру институтының орны ерекше. Қазіргі заман талабында жоғары білім беру жүйесі адам жаңа өмір-медиамәдениетке өту процесіндегі жетекші мәдени институттардың бірі болып табылады. Қазіргі медиа білім беру теоретиктерінің бірі, британ ғалымы және педагог Л.Мастерман қазіргі әлемдегі медиа білім беру өзектілігінің жеті себебін анықтайды:

1) Медиа қолданудың жоғары деңгейі мен қазіргі қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдарының көптігі.

2) Медианың идеологиялық маңыздылығы және олардың аудитория санасына ықпалы.

3) Медиалық ақпарат санының тез өсуі, оны басқару механизмдерінің күшеюі мен оның таралуы.

4) Негізгі демократиялық үдерістерге медианың ену қарқындылығы.

5) Барлық салаларда визуалды коммуникация мен ақпараттың мәнінің жоғарылауы.

6) Болашақ талаптарға сәйкес болу бағдарын еске ала отырып, мектеп оқушылары мен студенттерді оқыту қажеттілігі.

7) Ақпаратты жекелендірудің өсіп келе жатырған ұлттық және халықаралық үдерістері. [Masterman L London: Comedia Publishing Group Teaching the Media. 1985, - 341 p]

Қазақстан үшін қоғамның инновациялық жаңғыруы мен модернизациялану бағдарламаларының орындалуы кезеңінде ең маңыздысы білім беру саясатын, оның ішінде жоғары білім беруді жетілдіру болып табылады. Бұл қоғамға тек инновациялық технологиялар, модернизацияланған өндіріс қажеттілігінен емес, сонымен қатар жаңа дүниетаным мен инновациялық білімге негізделген қазіргі әлеуметтік мәдени кеңістікте жұмыс жасай алатын мамандарға қажеттіліктен туындап отыр.

Негізгі бөлім Қазіргі білім беру саясаты білімді, іскер, бастамашыл, бәсекеге қабілетті мамандарды дайындауы қажет. Тәуелсіз 28 жыл ішінде Қазақстанда білім беру саясатында сапалық өзгерістер болды. Атап айтсақ; ҰБТ,мемлекеттік несие, гранттық қолдау жүйелері енгізілді. Білім беру саясатындағы бұл реформалардың барлығы кәсіби білімді, мәдени бейімделуді, жүзеге асыру мүмкіндіктері бар маман түріндегі интеллектуалды капиталды қалыптастыру талаптарын жасауға бағытталған. Бұл үдерісте тек білім емес, сонымен қатар рухани-адамгершілік құндылықтар, рационалдық дүниетаным маңызды рөл атқарады. Маңызды сұрақ қазақстандық қоғам модернизациясы, жаһандану талаптары жағдайында білім берудің, білім беру саясатының жаңа теориялық-методологиялық деңгейдегі маңызды мәселелердің бірі ұлттық мәдениет ерекшеліктерімен білім берудің батыс моделінің құндылықтық аспектілерін келістіру міндеті болып табылады. Бұл міндеттің өте маңызды бөлігі - білім беру бағдарламаларының қатысуымен толеранттық-ниеттестік принципін тасымалдау. Бұл міндетпен қатар жастар үшін және тұтас қоғам үшін өте мәнді болып табылатын этномәдени бірегейлікті сақтап қалу туралы сұрақ өткір тұр. Бұл міндет мәдени бейімдеуші рөлін атқаратын ғана емес, сонымен қатар жас адамның мәдени әлеуметтенуінде маңызды рөл атқаратын әлеуметтік-мәдени институт ретінде білім беру саясатымен тығыз байланысты. Мәдени құндылықтарды және әлеуметтік қатынастар мен мәдени коммуникация серіктестерін тасымалдауда мәдениеттану, этномәдениеттану, әлемдік көркем мәдениет, қазақ мәдениетінің тарихы, тарихи ғылымдар маңызды рөл атқарса, дүниетанымның және дүниеге қатынастардың қалыптасуында философия, дін тарихы маңызды рөл атқарады. Бұл

пәндердің танымдық және құндылықтық- тәрбиелік қызметі, бұл ғылымдардың білім қоры жастарға түрлі мәдени,этникалық қауымдастықтарды таныстырып, біздің ғаламшарымыздың халықтарының мәдениеттерінің көптүрлілігі туралы көрінісін көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар өз этникалық мәдениетінің ерекшелігі туралы білім шеңберін кеңейтіп, өз ұлттық қайнарына, дәстүрлері мен тіліне қызығушылығын қалыптастырады [НарбековаГ. Образовательная политика Республики Казахстан: проблемы и перспективы //Аль-Фараби: философско-политологический и духовно-познавательный журнал. - Алматы, № 2 (38) /2012, - с.104].

Қазақстанда бірқатар жылдар бойы жүргізілген жоғары білім беру реформасы жаһандану талаптарына жауап беретін жағдай жасайтын негіздерді қалыптастыруға бағытталды. Осыған байланысты білім берудің жаңа стандарттары енгізіліп, өзіндік білім алу үлесі кеңейді. Зерттеу міндеттерімен, міндеттерді жаңаша қоюмен, жобаларда студенттердің қатысуымен, практикада қойылған міндеттерді шешу тәсілдерін жүзеге асырудың жоғары үлесімен байланысты «learning» жаңа креативтік әдіснаманы іздеуге бағытталған міндет жүзеге асырылды. Жаңа білім беру міндетін бұлай қою бірқатар теориялық-методологиялық және оқу-методикалық мәселелерді өзекті етті. Олардың арасында методикалық және педагогикалық тұрғыдан жаңа білім беру алғышарттары, құндылықтық бағдарлар, дүниетанымдық талаптар, когнитивтік міндеттер алдындағы философиялық рефлексия. Жаһандану мен қоғам модернизациясы талаптарында білім берудің жаңа парадигмаларын қайта қарау міндеті пайда болады. Қазақстанда алғаш рет білім берудің 3 сатылы үздіксіз жүйесі (бакалавриат, магистратура, PhD) енгізілді. Жоғары білім беру жүйесіне студенттердің академиялық мобилділігі енгізілді. Алыс шетелдерге жазғы семестрге жіберілген алғашқы студенттер магистранттар болатын. Алғашқы магистранттар шет елдерге 15 күндік оқу мерзімімен, кейін 1 ай, одан кейін бір немесе одан да артық семестрлерге жіберілді. Жоғары оқу орындарында сонымен қатар жаңа жүйе – дистанциондық (алыстан) оқыту енгізілуде. Қазіргі адамның «Dasein» ұғымы, оның күнделікті тәжірибесі-едиа арқылы жаңалықтар алу, тәжірибе мен білім алмасу тәжірибесі, медиа арқасында мүмкін болатын демалыс, көңіл көтеру, шығармашылық тәжірибесі, қарым-қатынас тәжірибесі-барлығы бұқаралық медиа мен медиа техникамен: дербес компьютермен, теледидармен, мобилді телефонмен және т.б. байланысты. Ғалымдардың ортақ пікірі бойынша, білім берудің қазіргі және жақын болашақтағы шығаруға тиіс мәдениет пен өркениет түрі бүгінгі күні медиа саламен тығыз байланысты, сондықтан білім беру философиясы бастапқы мәдени құндылықтар мен білім беру мен тәрбиенің негізін қалаушы дүниетанымдық талаптарды шығарумен айналыса отырып, өзінің басым мүдделер саласында медиа мәдениетті енгізуге тиіс. [Возчиков В.А. Философия образования и медиакультура информационного общества.- Автореф. дисс. д.филос.н..- СПб., 2007.- С.4].

Медиа білім беру нәтижесі аудиторияның медиа біліктілік/ медиа сауаттылық деңгейін көтеру болып табылады. Медиа біліктілік көп қырлы және білімнің дамыған құрылымына негізделген кең дамуды талап етеді. Адамның медиа білімінің дамуының мәнді элементі оның өзінің жеке медиа өнімін жасауы, яғни жедел талқылауға түсетін жеке медиа мәтіндері, түрлі қалалар мен елдердегі интернет пайдаланушылармен виртуалды пікір алмасу, пікірталас жүргізу болып табылады. Медиа білім медиа әлеуметтену және жеке адамның даму факторы ретінде қазақстандық жастардың коммуникацияның виртуалды түрлерін, интернет-технологияларды таңдай отырып өз медиа таңдауын ауыстырды. Олар өздерінің жеке медиаларын жасай отырып, ақпараттық кеңістікте өз адамгершілік өлшемдерін, жауапкершіліктің жаңа өлшемін орнататын медиа кеңістік қалыптастыруда. Бұл жаһандану концепциясының кең спектрінің пайда болуына алып келді.Халықаралық қатынастар теориясы тұрғысынан жаһандану ең жалпы мағынасында бір, тұтас, әмбебап социумның қалыптасуына әкелетін мемлекеттік шекаралардың немесе бірқатар үдерістердің ашылу үдерісі ретінде анықталуы мүмкін. Оның негізінде қазіргі әлемдік жүйенің жаһандық кеңеюіне әкелетін географиялық және экономикалық факторлардың өзгерістері жатыр.Г.Киссинджер, халықаралық жүйенің қазіргі жағдайын суреттей келе балай дейді: «бұрын ешқашан әлемдік тәртіптің құрамдас бөлшектері, олардың өзара әрекет ету қабілеттері мен мақсаттары дәл осылай терең де, жаһандық тұрғыдан өзгерген емес» [ҚР Білім беру мен Ғылым Министрлігінің философия және саясаттану Институтының доктаранты Р.А.Нуртазинаның «Международный опыт интеграции образования: интеграция образования Казахстана в условиях глобализации» ғылыми еңбегі].

Қазіргі жаһандық мәселелерді әлемнің барлық мемлекеттерінің біріккен күштерімен ғана шешуге болады. Халықаралық қоғамдастық адамзатты құтқарудың өзегі болуға тиіс. Ол үшін әлеуметтік үрдістерді ұлттық, жаһандық деңгейде басқарудың өте жоғары деңгейі қажет. Басқаруды жетілдіру маңызды жаһандану мәселелерінің біріне айналды. Ол оның мемлекет, халықаралық ұйымдар, білім беру саясаты, заң шығару құқығы сияқты құралдарының рөлін жоғарылатты. Жаһандану мәселесіне қоғам мен мемлекетте болып жатырған өзгерістер бақылап отыратын экономистер, әлеуметтанушылар, философтар, заңгерлер, саясаттанушылар көп көңіл бөледі. Өкінішге орай, ғалымдар мемлекеттің білім беру саясатының жаһандану мәселесіне тиісті қызығушылық танытпады. Ал қазіргі халықаралық білім беру жүйесінің әр саласы белгілі бір дәрежеде жаһандық мәселелермен байланысты. Білім берудің мемлекеттік саясатына жаһанданудың ықпалын зерттеумен белгіленген жағдай алаңдатушылық туғызбай қоймайды, себебі бұл ықпал қарқынды өсіп, мемлекеттің сипаты мен қызметтеріне әсер етуде. Жаһандану талабында қоғам мен мемлекеттің дамуының басымдығы ретінде білімді түсіну білім беру дамуының келешегіне бағытталған ірі халықаралық конгрестердің өткізілуіне себепкер болды. 1997 ж., Торанто (Канада)- білім беру жүйесі мен ақпараттық қоғам өзара әрекетінің мәселелері бойынша дүниежүзілік конференция; 1998 ж., Париж (Франция)- жоғары білім беру бойынша алғашқы дүниежүзілік конференция; 1999 ж., Сеул (Корея)- кәсіби-техникалық білім беру бойынша екніші дүниежүзілік конференция; 2000 ж., Дакар (Сенегал)- мектептегі білім беру бойынша дүниежүзілік конференция. Бұл форумдардың күн тәртібінде жаһандану талабындағы адамзат қоғамдастығының

тұрақты дамуы білім беруге тең қол жетуі, оның сапасын жоғарылату, білім беру саласында белсенді халықаралық біріккен ынтымақтастық жағдайында қол жеткізу мүмкін деген идея болды.

XXI ғасыр-жаһандық жаналықтар ғасыры ғана емес, білімнің дәуірлеу ғасыры да, өйткені, ол қазіргі кезде мемлекеттің тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, сондай-ақ әлемдік нарықтағы, әлемдік қоғамдастықтағы орнын айқындап, халықтың өмір сүру сапасымен деңгейін көтеруде айрықша маңызды рөл атқарады**.** Қазіргі таңда егеменді еліміз оқу-ағарту ісіне, білім беру мен білім сапасын көтеру жұмыстарына, мектептердің материалдық-техникалық базасын жақсартуға ерекше мән беруде. Білім берудің жаңа моделі жасалынды,білім жүйесінде жаңа бағыттар қалыптаса бастады. Мемлекеттік стандарттар жаңартылып,оқу бағдарламалары жетілдіріліп,жаңа типтегі оқу орындары ашыла бастады. Сонымен қатар,білім сапасына қатаң талаптар қойылып, оқу үрдісін ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдістері, оқытудың жаңа технологиялары кең көлемде практикалық қолданысқа ие болуда.Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысы емес, оның тұлғалық дамуын қойып отыр. Бұл ретте балалар мен оқушы жастарға жан-жақты тәлім-тәрбие берудің маңызы арта түседі. Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл, ең алдымен, елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін тудырады», -деп атап көрсетілген. Сондай баға жетпес құндылықтардың бірі-халықтың рухани қазынасы, ұлттық асылдары: ана тілі, төл мәдениеті, тарихи жады, салт-дәстүрлері. Бұл құндылықтар негізінен рухани-адамгершілік тәрбие арқылы беріледі.Рухани-адамгершілік тәрбиенің негізгі мақсаты -ұлттық сана сезімі оянған, рухы биік, мәдениеті терең, парасатты, ар-ожданы мол, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Бұл-білім беру саласының да, отбасы институтының да, жалпы қазақстандық қоғамның да жауапты міндеті. Білім беру саласында қалыптаскан ахуал республиканы дамытудың қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларына және жоғары дамыған елдердің прогресшіл тәжірибесіне сәйкес келеңсіз құбылыстарды болдырмау, түбегейлі ұйымдық, құрылымдық қайта құрулар, білім берудің мазмұнын жаңарту және мамандар даярлаудың сапасын жетілдіру қажет екенін көрсетеді. Білім беру жүйесіндегі басты міндет халықтың барлық деңгейлер мен сатыларда сапалы білім алуына қол жетімдігін кеңейтумен айқындалды. Осыған байланысты білім саласындағы күш жігер оның сапасын қамтамасыз ету жүйесін құруға бағытталуы тиіс. Білім беру жүйесіндегі басты міндет пен іліспе мақсат үздіксіз білім беру принціпін еңгізу болып табылады. Сапа мынадай аспектіде қарастырылады:қазіргі кезде білім беру деңгейлерінің әрбірі өздері үшін тіршілік етіп жатқандай. Келесі онжылдықтың мақсаты, бір жағынан, адамның ілгершіл дамуын қамтамасыз ететін біріңғай ұлттық білім беру жүйесін құру, екінші жағынан, білім берудің ұлттық жүйесінің жалпыәлемдік жүйемен интеграциялануын қамтамасыз ету болып табылады. Жаңарудың әрбір кезеңіне жеткілікті ресурстық қамтамасыз етумен қолдау көрсетілуге тиіс. Ғаламдық білім беру үлгісінің қазіргі әлемде үлкен болашағы бар, ол көп ұлтты және түрлі мәдениетті болғандықтан, тез өзгеріп отырады және қайта өзгеруге дайын. Ғаламдық білім беру идеясы адамды еркін, шығармашыл тұлға ретінде ашуға, оның бойында өмір сүретін әлемнің қазірі мен болашағына жауапкершілік сезімін тәрбиелеу.

Қазіргі таңда Қазақстан тәрбиелі және креативті жетекшілерге өте мұқтаж. Мұндай сапалы жетекшілерді қалыптастыру үшін біздің елге қажетті білім беру саласында білім беру бизнесін құру және дамытуды жалғастыру қажет. Бұл экономика секторын приоритетті кадрлармен қамтамасыз ету үшін, бәсекелестік жағдайына адамдарды үйретуге, шығармашыл және дербес болуға, өзінің бәсекеге қабілетті өнімін өткізуге және өндірістің перманентті жаңаруына дайын болуы қажет. Көптеген шетел тәжірибелері, оның ішінде Ресей де, шаруашылық ортадағы білім беру бизнесі шаруашылық ойлаудың жақсы типтерін қалыптастыруда экономика қажеттілігін объективті қанағаттандырады; Шаруашылық ойлаудың жаңа типі елімізде шаруашылықтың озық типтерін бекітуге қабілетті (әлемдік тәжірибе мен стандарттарды ескере отыра) топ-менеджер, маркетолог, жаңаша жетекшілерді дайындауға тікелей бағытталған. Қаржыландыру мәселелерінде шетел мемлекеттерінің тиімді тәжірибелерін есепке алу қажет. Бұл проблемалар дамыған елдерде әлдеқашан шешілген: ақылы білім алу- мемлекет компетенциясында, мемлекеттің өзі қоғам мүддесін ұсынушы және жүзеге асырушы. Қазақстанда білім беру жүйесі өкінішке орай толық қаржыландырылмаған. Бұл күрделі жағымсыз нәтижеге әкелді: білім берудің материалдық-техникалық базасының жағдайы күрт төмендеп кетті. Жоғары оқу орындарында ғылыми зерттеулерді қаржыландыру көлемі азайды, ал кейбіреулерінде – мүлдем тоқтатылды, нәтижесінде жоғарғы оқу орны ғылымының дамуы түбегейлі бұзылды. Қазіргі заман адамзаттың алдына шешімін күткен әртүрлі күрделі проблемаларды тартып отыр. Соңғы кезде баспасөз бетінде жиі көтеріліп жүрген жаһанданудың да енді ғана ұлттық мемлекетін құрып, жоғалтып ала жаздаған ана тілі мен салт-дәстүрін қайта жаңғыртуға мүмкіндік алған қазақ сияқты шағын ұлттар үшін қатерлі құбылыс болмағанымен, рухани болмысымызды қайта қалыптауға кедергі болатындығы сөзсіз. Алайда жаһандану уақыт талабынан туған, объективті құбылыс. Сондықтан әлем елдері арасында тек экономикалық байланыстар ғана нығайып қоймай, өзара ақпараттар алмасу, мәдни байланыстар да бұрын-соңды болмаған жоғары деңгейде жүруде көтеруде. Ғаламдасу-жаңа жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі.Ғаламдық өзара тәуелділік және бүкіләлемдік даму үрдісі ғаламдасуға алып келмей қоймайды. Өз кезегінде аймақтық қоғамдасу этникалық тұтастықтағы елдер арасында да болмақ. XXI ғасыр басында шетелдік білім беру жүйелерінің көпшілігі үлкен өзгерістерге ұшырады немесе қайта құру үдерісінде. Егер жетекші әлемдік мемлекеттердің білім беру жүйесін талдайтын болсақ, келесі жаһандық тенденцияларды анықтауға болады.

білім беру философиясын жаңарту;

жалпы орта және кәсіби білім берудің мемлекеттік стандарттарын бекітіп, жетілдіру;

халықтың барлық қабаты үшін білім берудің қол жетімділігін кеңейту.

білім беруді басқарудың тиімдірек тәсілдерін іздеу.

оқу орындарының түрлерін, олардың меншік түрлерін әртараптандыру.

білім беруді ақпараттандыру және оқытудың баламалы жаңа технологияларын жасау.

XXI ғасыр өмірдің сапалы түрде басқа жағдайын өтумен белгіленді. Ғасырлар мен мыңжылдықтар тоғысында адамзат жаңа кезең ақпараттық кезеңге өтті. Аграрлық және индустриалдық кезең орнына «үшінші толқын» постиндустриалдық кезең келді, оның басты құраушылары нарықтық экономика, ашық демократиялық қоғам дамуы, байланыс құралдарының: Интернет, компьтерлік технологияның жаппай енуі бұрынғы Кеңес одағы кеңістігіндегі елдер үшін тіршіліктің барлық саласының түбегейлі өзгерісін білдірді. Егер батыс қоғамы өзгеріске дайын болса, ТМД елдері үшін өмірдің жаңа тәсілі жаңалық болатын.Бәсекелесуші және жаһанданған әлем жағдайында бекіп, пайдалы позицияларды жоғалтпау үшін жүздеген қайта құрулар жасалып, мыңдаған жаңа заңдар мен заң жобалары қабылданды. ТМД елдерінің арасында Қазақстан бірінші болып Болон үдерісіне қосылды, жоғары білім берудің несиелік жүйесіне. 12 жылдық білім беру және міндетті мектепке дейінгі оқыту жүйесіне өтті, үздіксіз білім беру немес өмір бойы білім алу бағдарламасын қабылдады. Білім беру саласы жай қозғалып қойған жоқ. XXI ғасырда нарық экономикасына көшіп, жаһанданып жатырған әлем талабында білім берудің басқа жүйесі талап етілді. Яғни, белгілі білімі, дағдысы, икемі бар мамандарды дайындаудың ескі түрінің орнына білікті модель келді. Енді білім түрлі өмірлік жағдайда әрекет етуге мүмкіндік беретін құралға айналды. Жаңа әдіс оқытудың жаңа әдістері мен жаңа білім беру технологияларын талап етеді. Бұл технологиялар фундаменталды және қолданбалы ғылымдар жетістіктерінің бірігуі негізінде пайда болады. Мұндай жетістіктердің басымдылығы ретінде информатика, жалғыз ақпараттық жүйе жасау, Интернеттің пайда болуы, бұлардың барлығы адамдардың араласуына әсер ететін болашақ мамандарды әлем мен адамды тұтас түсінуге, адамды адамзатпен, тұтас космоспен үйлесімділікте қабылдауға бағыттайтын оқытудағы жаңа әдістер мен әдістемелерді пайдалануға мүмкіндік береді. Бұрын болмаған рухани және антропологиялық дағдарысты бастан өткізе отырып, білім берудің қазіргі жүйесі қайта жаңғыра бастады. Жалғыз білім беру жүйесінің қалыптасу үдерісі жүріп жатыр, білімді, интелегентті кәсіби адамның жаңа идеясы қалыптасуда. 1-ден, фундаменталды, шекті және арналған пәндерді оқу негізінде кең көлемді жоғары білікті маман, 2-ден, құралға емес, мақсат ретінде қоғамға (адамға) ұмтылатын түр. 3-ден, қалыптасқан экологиялық сана деңгейінде өзінің табиғатқа қатынасын сезетін жаңа білімді адам құратын осы үш негізгі бөліктер жаңа білім беру жүйесінің үш негізгі парадигмасын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында білім беруді реформалау қоғамның әлеуметтік өмірдің демократиялық принциптеріне өтуімен болжанады, жобаланады. Бұл, өз кезегінде білім беру парадигмасы мен советтік кезеңдегі дүниетаным негіздерімен салыстыра отыра, жаңа үлгіні талап етеді.Қазақстандық білім беру жүйесіндегі реформалар бұл - өмірдің жақсаруына, жаңа формация ұрпағының тәрбиесі мен демократиялық идеялардың алға басуына бағытталған.Қазақстандық білім беру жүйесі қазіргі кезде шиеленіскен жағдайда, одан шығудың жолы тек рухани-адамгершілікті адам цивилизациясына өту болып табылады. Бұл жасаушы адам дәстүрлі ғылыми қойылымдар шеңберінен шығып, жақсы шешімдер мен технологиялар құруға қабілетті. Адам-жасаушы қызметі тұрғысынан педагогикалық процестердің барлық компоненттерін қайта бағалауды талап ететін жаңа педагогикалық ойлардың негізгі білім беру гуманизациясы. Ол адамның рухани құндылықтарын қалыптастырудың міндеттері кешенін құрайды. Және бұл білім берудің мұнан былайғы перспективасы ретінде қарастырылады. Бұл бағытқа бағдарламамен қамтамасыз ету технологиясы, теория, методология, концептуалды негіздерін өңдеу, білім беру гуманизациясы (жаңа перспективті оқу бағдарламаларын, жоспарларын, оқулықтарын өңдеу) және білім беру жүйесінің проблемаларын талдауға қатысты жүйелеу.

Қазір ғылым мен білім беруді біріктіру қажет, өйткені бұл қазіргі цивилизацияны дамытудың жалғыз жолы. Және бұл жерде өткен жылдар тәжірибесін қамту қажет. Қазақстандағы білім беру жүйесін реформалау жүйесінде қазақ тілі мен халықтың мәдени дәстүрлерін үйрену, сонымен қатар осы бағытта басқа да шаралар өткізіп, курстар ұйымдастыру үлкен маңызға ие. Жаһандық жағдайында мәдени бірігу жағдайы болмай қалмайды, сондықтан европалық білім беру мен дәстүрлілігін сақтау арасындағы байланысты сақтау өте маңызды. Оқытуда ақпараттық технологияны пайдалану, көптеген аналитиктер мен білім беру саласындағы мамандар пікірінше, алдыңғы қатарлы университеттер мен институттардың ғылыми және білім беру потенциалын белсенді қолдануға, дистанционды оқыту курстарын құруға мықты оқытушыларды шақыруға, оқушылар аудиториясын кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұдан басқа, ол тұрғылықты жеріне қарамастан, мамандарды кең көлемде дайындауға және қайта даярлауға мүмкіндік береді.

Әлемдік білім берудегі артықшылық- үздіксіз білім беру жүйесі [А.А. Гагаев, П.А. Гагаев. Русские философско-педагогические учения XVIII-XX веков: Культурно-исторический аспект. - М., 2002. – С. 73].

Білім беру адамның тартып алмайтын құқықтарының орындалуы, тұрмыс дәстүрінің бөлігі ретінде қарастырылады, сондай жағдайда ғана маман дайындалады. Бұл мақсатта оқытудың интенсивті әдістемелері қызмет етеді: компьютер құралдары, ақпараттың қажеттілігі және т.б. білім беру интернационализациясының тенденциялары анықталды. Білім беру ұлттық шекарада шектеліп қалмайтын, универсалды болуы тиіс деген түсінік өсіп келеді. Бірақ бұл үшін білім беру формаларының диверсификациясынан айырмайтын, білім беру саласында мықты мемлекеттік саясат, талапқа сай жоспар, бағдарламалар қажет.

Бұдан басқа, Қазақстанда кәсіпкерлер класының қалыптасуында білім беру бизнесі қызметтері маңызды роль атқарады, ол қазіргі білім беру жүйесінде отандық және шетел істер әлемімен қажетті байланыспен қамтамасыз ете

алады. Орта кластар санының өсуі мен қазақстандық кәсіпкерліктің әлеуметтік базасының кеңеюі кадрларды дайындауда білім беру бизнесі компонентінің маңызын, яғни экономиканыбасқаруды көтереді.Білім беру саласындағы перспективті инновациялық жобаларды жүзеге асыруда маңызды қиыншылықтар мен қарама-қайшылықтар кездеседі. Білім беру жүйесін реформалау негізгі сұраққа жауап берген жағдайда ғана мүмкін: біз кімді және неге тәрбиелеп, оқытқымыз келеді? Бұдан басқа білім беруді реформалаудың көптеген жобаларында тіпті оқыту және тәрбие процесінің мазмұнды жақтарына қатысты жобаларда білім беру процесінің құрамындағы негізгісі қайсы екендігі анықталмаған. Міне, сондықтан да инновациялық жобалар өз принциптерінің бір-біріне қайшы келетіндіктерінен зардап шегеді. Солай бола тұра олардың көпшілігінде адамгершілік, әдептілік, рухани өсу идеялары айтылмайды. Инновациялық бағдарламаларда қажеттілік пен пайдалылық үйлесімін тапқан жағдайда ғана мәселенің шешімін табады. Дүниетанымның қалыптасуына келетін болсақ, бұл мәселе әлі толық талқыланбаған, талқылаудың тек алғашқы сатысында тұр. Білім беруді реформалаудың бағдарламалары мен тәжірибелерінде әлі де білімді дамыту, кәсіби дағдыларды өңдеу, өтпелі өмірге тез бейімделудің азаматтық жауапкершілігі мен икемділіктері туралы айтылады. Әрине, мұндай міндеттер дәлелденіп отыр, дегенмен қазіргі білім беруде дүниетанымдық параметр жетіспейді, оның ішінде – қазақстандық білім беру жүйесі де. Білім берудің кез-келген реформасы - бұл ең алдымен білім беру мазмұнының реформасы.

Қорытынды: Қорыта келе, қазіргі заман талабында жоғары білім беру жүйесі адам жаңа өмір- медиамәдениетке өту процесіндегі жетекші мәдени институттардың бірі болып табылады. Қазақстан үшін қоғамның инновациялық жаңғыруы мен модернизациялану бағдарламаларының орындалуы кезеңінде ең маңыздысы білім беру саясатын, оның ішінде жоғары білім беруді жетілдіру міндеті тұр. XXI ғасырда нарық экономикасына көшіп, жаһанданып жатырған әлем талабында білім берудің басқа жүйесі талап етілді. Жаһандық тенденцияларды анықтауға болады.

- білім беру философиясын жаңарту;
- жалпы орта және кәсіби білім берудің мемлекеттік стандарттарын бекітіп, жетілдіру;
- халықтың барлық қабаты үшін білім берудің қол жетімділігін кеңейту.
- білім беруді басқарудың тиімдірек тәсілдерін іздеу.
- оқу орындарының түрлерін, олардың меншік түрлерін әртараптандыру.

білім беруді ақпараттандыру және оқытудың баламалы жаңа технологияларын жасау, жаңа білім беру жүйесінің үш негізгі парадигмасын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Masterman L. Teaching the Media. London: Comedia Publishing Group, 1985, - 341 p.

2. Нарбекова Г. Образовательная политика Республики Казахстан: проблемы и перспективы //Аль-Фараби: философско-политологический и духовно-познавательный журнал. - Алматы, № 2 (38) /2012, - с.104

3. Возчиков В.А. Философия образования и медиакультура информационного общества.- Автореф. дисс. д.филос.н..- СПб., 2007.- С.4.

4. ҚР Білім беру мен Ғылым Министрлігінің философия және саясаттану Институтының доктаранты Р.А.Нуртазинаның «Международный опыт интеграции образования: интеграция образования Казахстана в условиях глобализации» ғылыми еңбегі

5. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. — Мн.: Изд. В.М.Скакун, 1998. —С. 1083.

6. А.А. Гагаев, П.А. Гагаев. Русские философско-педагогические учения XVIII-XX веков: Культурно-исторический аспект. - М., 2002. – С. 73.

ӘӨЖ964 (09)
ГРНТИ 09.20.03

Ермұқанов Е.Н.[1] Сүтеева Х.А. [2], Ақылбекова Н.Ә.[3]

[1] Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Тарих және құқық институттының Әлем тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.
[2] Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Тарих және құқық институттының, Әлем тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.
[3]Магистр оқытушы

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ПРАГМАТИСТІК ӨМІР САЛТЫ

Аннотация

Мақалада заман талабына сай біртұтас ұлт болу үшін қандай прагматистік өмір салтын ұстануымыз керектігі талданады. Ол үшін әрбір адам, ұжым, тіпті мемлекеттің барынша үнемшіл, қанағатшыл, жинақы болуы керектігі, құр мақтанға, ысырапшылдық пен даңғойлыққа жол бермей бабаларымыздың игі дәстүрлеріне, жарқын үлгілеріне үңілу керектігіне назар аударылады. Халқымыздың ұрпағын ең алдымен еңбекпен тәрбиелеуге баса мән беруі де тегіннен-тегін емес. Өскелең ұрпақтың бойына рухани құндылықтарды қалыптастыру үшін салауатты да ізгілікті өмір салтын орнықтыруға күш сала отырып, соған сай дағдыларға тәрбиелеудің аса маңыздылығы да барынша сараланады.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, прагматистік өмір салты, экологиялық мәдениет, бабалар дәстүрі.

Yermukanov Y.[1], Suteeva Kh.[2], Akylbekova N.[3]

[1] candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World History, Kazakh National Pedagogical University Abay
[2] Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History, Kazakh National Pedagogical University Abay
[3]Master teacher

A PRAGMATIC LIFESTYLE IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL REVIVAL

Abstract

The article analyzes what kind of pragmatic way of life we should follow in order to become a modern nation. To do this, everyone, the team, and even the state must be as thrifty, content, compact as possible, to pay attention to the good traditions and bright examples of our ancestors, not to allow vain pride, waste and lavishness. It is not for nothing that our people pay special attention to the education of the next generation. The importance of educating the younger generation to the appropriate skills, while striving to establish a healthy and virtuous lifestyle for the formation of spiritual values in the younger generation, is also highlighted.

Keywords: spiritual revival, pragmatic lifestyle, ecological culture, ancestral traditions.

Ермуканов Е.Н.[1] Сутеева Х.А.[2], Акылбекова Н.А.[3]

[1]к.и.н., доцент кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая
[2]д.и.н., профессор кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая
[3]магистр преподаватель

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ В КОНТЕКСТЕ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация

В статье анализируется, какой прагматичный образ жизни мы должны вести, чтобы быть единой нацией, отвечающей современным требованиям. Для этого необходимо, чтобы каждый человек, коллектив, даже государство были максимально экономными, довольными, компактными, не допускали ни строптивости, ни расточительности, ни пра-вительства, заглядывали в добрые традиции, яркие образцы наших предков. Не случайно и акцент нашего народа, прежде всего, на трудовом воспитании своего поколения. Для формирования духовных ценностей у подрастающего поколения, прилагая усилия к установлению здорового и гуманного образа жизни, все более взвешивается и важность воспитания соответствующих навыков.

Ключевые слова: духовное возрождение, прагматичный образ жизни, экологическая культура, традиции предков.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері ірі-ірі рухани-мәдени жаңартуларды қолға алды. Қазіргі таңдағы ұлттық сананың жаңғыруының көтерілуі де уақыт талабынан туындаған қажеттілік. Қоғамның барлық салаларының дамуына тың серпін беретін елбасының 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласының алар орны ерекше.

Елбасы «бүгінгі радикальды идеологиялар ғасыры келмеске кетті. Енді айқын, түсінікті және болашаққа жіті көз тіккен бағдарлар керек. Адамның да, тұтас ұлттың да нақты мақсатқа жетуін көздейтін осындай бағдарлар ғана дамудың көгіне темірқазық бола алады. Ең бастысы, олар елдің мүмкіндіктері мен шама-шарқын мұқият ескеруге тиіс. Яғни, реализм мен прагматизм ғана таяу он жылдықтың ұраны болуға жарайды»[1] деген ой тастайды.

Сонымен, баса мән беріліп отырған «прагматизм» ұғымын қоғам қалай түсінуі керектігі жөніндегі пайымдаулары өте өзекті.

Прагматизм гректің «прагма» деген сөзінен шыққан, ол «іс», «әрекет» деген мағынаны білдіреді. Прагматизм терминін XIX ғасырдың 70 жылдары американдық философ Чарльз Сандерс Пирс енгізген[2].

Прагматизмнің басты идеясы адамдарға өмірлік мақсаттарының шешімдерін табуға көмектесу болып табылады. Ұғымның басты қағидалары: адамның белгілі бір мақсатты болуы, тәжірибенің маңыздылығы, жетістікке жетудегі сенімділігі, салыстырмалы білімінің болуы, ақиқаттың тиімділік тұрғысынан мойындалуы маңызды.

Қоғамның рухани жаңғыруы аталған қағидаларды ұлт санасына сіңірумен тығыз байланысты.

Елбасының заман талабына сай біртұтас ұлт болу үшін «қанымызға сіңген көптеген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды өзгертпейінше, біздің толыққанды жаңғыруымыз мүмкін емес» деуінде бойымызда ұшырасатын ысырапшылдық, даңғойлық, астамшылық сияқты келеңсіздіктерден арылу керектігіне меңзейді.

Бүгінгі нарық заманы әрбір адам, ұжым, тіпті мемлекеттің барынша үнемшіл, қанағатшыл, жинақы болуын талап етсе де олар қоғамда әлі де орын алып отыр. Нарық қанша қыспаққа алса да біз үнемшіл болуға дағдылана алар емеспіз.

Тәуелсіздік жылдары кәсіпкерлікке кең жол ашылып, жеке кәсібінің арқасында байлық жинағандар елімізде арта түсті. Адал еңбек, маңдай термен байыған азаматтар еңбектің қадірін білері сөзсіз. Ал заңсыз жолмен

байығандардың байлықты бағалай қоюы неғайбыл, оның мысалы өмірде аз ұшыраспайды. Ұлы ойшыл Абай «өзіңе сен, өзіңді алып шығар, ақылың мен еңбегің екі жақтап» деп бекер айтпаған. Және бекер мал шашудан да сақтандыра келе «иттікпен тапқан малды, адамшылықпен жұмсауға» шақырады. Яғни, құр мақтанға, бақталастық пен бәсекелестікке салынбай жиған-тергеніңді орынды ұқсатуға үндейді. Алайда бүгінде кең етек алған мұндай жағымсыз қасиеттер қоғамда қалыпты үрдіске айналып бара жатқандай. Соңғы кездері жаппай белең алып бара жатқан тұтынушылық көзқарастың да жағымсыз әсері жоқ емес.

Бабаларымыздың өмір салтына үңілсек прагматизмнің талай жарқын үлгілеріне көз жеткіземіз. Қазақ халқы ұрпағын ең алдымен еңбекпен тәрбиелеуге баса мән берген. Бұл турасында «еңбегіне қарай өнбегі», «қолы қимылдағанның аузы қимылдайды», «маңдайы терлемегеннің, қазаны қайнамайды», «келген дәулет, кеткен бейнет», «кім еңбек етсе сол тоқ» деген халық даналықтары еңбекке құндылық ретінде қарауының көрінісі.

Бүгінгі нарықтық қатынастар кезінде де жастарды еңбек тәрбиесіне халық даналығы арқылы тәрбиелеудің маңызы зор. Біздің ерекшелігіміз де осында болса керек. Білімді де жаппай сауатты ұрпағымызға рухани негіз ретінде қанағатшылдық, сабырлылық, үнемшілдік пен қайырымдылық секілді құндылықтарды қалыптастыруымыз керек. Нарық бәсекесінде бұл құндылықтарсыз жеңіске жетудің мүмкін еместігі баршаға аян. Бәсекелестік заманда сауда-саттықты барынша меңгергенімізбен үнемшілдікке келгенде әлі де шорқақпыз. «Теңгенің тиыннан құраларын» мирас еткен ата-баба тәлімінің кейде қаперден шығып жататын кездері де аз емес. Десекте қарапайым халық қашанда үнемшіл.

Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді. Алайда, Кеңестік дәуірдегі тоталитарлық экономика халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық дәстүрлерінің одан әрі күйреуіне, экологиялық жағдайымыздың орны толмас зардаптарына әкелгеніне тарихымыз куә. Соның бір көрінісі- 1954 жылы Қазақстанда басталған тың және тыңайған жерлерді игеру науқанында айқын байқалды.

Ұланғайыр аумақтың жерін тиімділігін жан-жақты сараламастан, есепсіз, беталды жыртып тастаудың салдары сан ғасырлар бойы қалыптасқан құнарлы қыртысты аз ғана жылдың ішінде адам танымастай халге жеткізіп, орны толмас экологиялық апаттарға әкелді. Мал жайылымы қысқарып, топырақтың құнарлы қабаты бұзылып, 18 миллион гектардан астам жер эрозияға ұшырады.Ал оның қалпына келуі үшін бірнеше ғасыр уақыт керек еді. Жайылымның азаюы салдарынан ұсақ мал өсіру қарқыны 3 есе азайды. Тың игерудің республика табиғатына кері әсері жануарлар дүниесінен де байқалды. Қазақ жерін мекендеген аң-құстардың көптеген түрлері азайып кетті. Көп жерлерде өзен-көлдер тартылды. Профессор Т.Омарбеков қазіргі қостанайлықтар бір кездегі облыс аумағында тың игергенге дейін 5 мың көл болғанын, бүгінгі күні олардың 500 ғана сақталып қалғанын, бұрынғы 56 шағын өзеннің 20-сы жойылып кеткенін есептеп отырғанын айтады[3,456-457 бб.]. Мұндай жағдай басқа тың игеруші облыстардың аумақтарынан да көптеп кездеседі. Табиғатқа немкеттілік көзқарас, оны күшпен «бағындыруды» көздеген біржақтылық міне осыған әкелді.

Аста-төк ысырапшылдықтың ауыр салдарын Арал теңізінің қасіретінен де көреміз.

Сырдария мен Әмудария өзендерінің суларын мақта егісіне көптеп бөлуден Арал теңізі тартылып, оның суы азайды. Жер және су қорын есепсіз пайдалану, мақта мен күріш дақылдарын өсіруге басымдық беру салдарынан теңіз түбі жалаңаш қалды. Теңіз суының тұздылығы 3 еседен астам өсіп, Арал өзінің балық өнеркәсібінен тұтастай айрылды. Оның үстіне құрғап қалған теңіз түбінен тұз бен шаңның көтерілуі күшейе түсіп, Арал аймағының климаты күрт нашарлап кетті. Айналадағы табиғи орта тепе-теңдігінің бұзылуы халықтың тұрмыс жағдайы мен денсаулығына қатер төндірді. Адам өлімі, әсіресе балалардың шетінеуі көбейді. Аймақ тұрғындарының 80% әртүрлі сырқаттарға шалдықты. Бұл экологиялық апат іс-жүзінде ұлттың генетикалық өсіп-өнуі мүмкіндігін сақтап қалу туралы мәселе көтеруге мәжбүр етті, өйткені аймақты негізінен қазақтар мекендейтін[4,240-241 бб.].

Осындай ахуалдар ұлттың қауіпсіздігінің басты саласы экология мен денсаулығында маңызды орын алатын экологиялық санамыздың атадан балаға мирас болып келе жатқан қанымызға сіңген, ізгі қасиеттерін қайта түлетудің бүгінде аса өзектілігін арттыра түседі.

Бүгінгі күніміз үшін еліміздің асты-үстіндегі барлық шикізат қорларын сарқып, қоршаған ортаға немкеттілік тоғышарлыққа әкелді. Ертең баламалы жаңа энергия көздері табылып, пайдаланған кезде керексіз болып қалуы мүмкін, сондықтан «бар қорларды тез қарқынмен игеруіміз керек», - деп ұрандатудың салдарын сол өндіріс аймақтарында орналасқан халықтар тартып отырғаны да шындық. Уақытша пайдамыз үшін табиғатқа, халықтың денсаулығына келтіріп жатқан зиянымыздың алдын алу үшін қоғамдық сананы экологиялық мәдениетке тәрбиелеу аса маңызды. Өйткені, қазақ арасында кең таралған өлім-жітімдер, әсіресе жас нәрестелердің шетінеуі, рак, өкпе, туберкулез ауруларының өрши түсуі ұлт денсаулығына қатер төндіретін факторлар. Экологиялық мәселелер тек түрлі қозғалыстар мен ұйымдардың ғана алаңдайтын, дабыл қағатын ісі емес, бүкіл қоғамның, үкіметтің қолға алатын шаруасы. Тұтас ұлтты экологиялық құндылықтарға тәрбиелеу ұрандық, науқандық сипат алмай белсенді іс-әрекетке айналуы керек. Халықтың әлеуметтік жағдайы, жұмыссыздық, қоғамның түрлі топтарға жіктелуі экологиялық ахуалды кейінгі кезекке ығыстырып тастады. Дегенмен де экологиялық жағдайдың алдын алу қоғамның рухани жаңғыруына тікелей байланысты. Табиғаттың берген сыйын ысырапшылдықпен, астамшылдықпен пайдаланбай оны кейінгі ұрпаққа да сақтап жеткізу үшін ұлт байлығын үнемдеуді, болашаққа жоспарлауды үйрене білуіміз керек.

Күнделікті өмірімізде даңғойлық пен кердеңдіктің де орын алып келгені ақиқат. Соның айқын бір көрінісі - орынсыз салтанаттар. Әрбір отбасы өз мүмкіндігіне қарамай қарызданып, бәсекелестікпен сән-салтанат өткізіп,

шығынға батып жатқанымыз бойымыздағы жағымсыз қасиеттерден туындайтыны белгілі. Мұндай орынсыз салтанаттарға ұжым, қоғам, тіпті мемлекет деңгейінде де жол беріліп жатады. Сондықтан қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз салтанат емес. Керісінше ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдікпен оны орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді.

Қазір нарық заманында әрбір адамның нақты мақсатқа ұмтылысы, қажетті білімі мен мықты денсаулығы, кәсіби тұрғыдан жетілуді көздейтін, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдаланатын мінез-құлық прагматизмін қалыптастыру басты меже. Әлемдегі бірден-бір табысты болып табылатын мұндай заманауи үлгіге қол жеткізуіміз үшін не істеу қажеттігін ұлы ақынымыз Абай өзінің қара сөздерінде былайша сабақтайды.

«Жас бала анадан екі түрлі мінезбен туады: біреуі-ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар-тәннің құмары, біреуі-білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып,...көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген»-деп бала тәрбиесіне ас мән бере келе, баланы оқу-білімге жастайынан баулуға, жаман мен жақсы қасиеттерді ажырата білуге, талаптануға үндейді. Және «адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де-ақымақтық»[5,95-96,105 бб.]-деп адамгершілік қасиеттер мен ғылымды бәрінен жоғары қояды.

Қоғамдағы келеңсіздіктер мен жағымсыз құбылыстарды жоюда білім мен тәрбие маңызды орын алады. Әл-Фараби бабамыздың «адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек: тәрбиесіз берілген білім- адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне апат әкеледі» деген қанатты сөзі бүгінгі жастарға қаратып айтылғандай. Адамгершілік қасиеттердің бастаулары ұлттық тәрбие мен ұлттық дүниетанымызда жатқандығы, тек оны тез арада қолға алмайынша жас ұрпақтың бойына ізгілікті қалыптастырудың әсте мүмкін еместігі соңғы кездері батыл көтеріле бастады.

Рухани және моральдық құндылықтарымызды қалыптастыру үшін салауатты да ізгілікті өмір салтын орнықтыруға күш сала отырып, соған сай дағдыларға тәрбиелеу аса маңызды. Ғылым мен білімнің соңғы жетістіктерін басшылыққа алып, жастардың қабілетін жан-жақты аша отырып, оның бойында тұлғалық қасиетін дамытуды қолға алуымыз қажет. Ұлттың бойындағы асыл қасиеттеріміз бен рухани құндылықтарымызды сіңірген ұрпақ қана қандай заманаға да дес бермесі анық. Тек тамырынан терең нәр алған ұрпақ қана бүгінгі өзгерістерді, рухани жаңғыруды дұрыс қабылдай аламақ. Міне осындай адамның мақсаты да айқын, қандай ма жетістікке қол жеткізетін, өз тағдырын өзі жасайтын прагматик тұлғаға айналары хақ. Олар өз болашағын болжай алатын тұлға деңгейіне көтерілмек. Адам бойында қалыптасуға тиіс прагматикалық мінез –құлық та осы болса керек.

Болашақ ұрпақтың «бәрін үйренемін», жетістікке қалайда «қол жеткіземін» деп биікке құлаш сермей, үлкен мақсаттарға ұмтылуы бүгінгі уақыт талабы да.

Қазіргі нарықтық қатынастар заманында ұлттың ұстанар прагматизмі де осындай болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 12 сәуір 2017.

2. Бурбаев Т. Қазақы прагматизм // Егемен Қазақстан. 20 сәуір 2017.

3. Омарбеков Т. Қазастан тарихының ХХ ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. –Алматы: «Өнер», 2003.-552 бет.

4. Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы: Оқулық //Ред.Басқ. Қ.С.Қаражан.-Алматы: Қазақ университеті, 2005.-302 бет.

5. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер.-Алматы: Жазушы.-2005.-336 бет

ӘОЖ 02.01
МРНТИ 11.25.91
МРНТИ 03.20.11

Ye.A. Izteleuova[1], A.N.Ospanova[3]

[1]PhD Student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan, elena4bob@gmail.com
[2]Professor, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan

FORMATION STAGES OF UZBEK-KAZAKH RELATIONS

Abstract

Bilateral cooperation between the Republics of Uzbekistan and Kazakhstan are discussed in the article. The Republic of Uzbekistan and the Republic of Kazakhstan are on the threshold of a new relationship, which will be aimed at creating a stable economic situation throughout Central Asia, which will make us an economically powerful region of the world. Also, in the article the economic and human potential of both states are analyzed, common historical roots and long-standing friendship are examined. The authors come to the conclusion that the main task of the Republic of Uzbekistan is to maximize the potential of Kazakh-Uzbek cooperation to achieve strategic benefits for the two countries.

Keywords: Republic of Uzbekistan, I. Karimov, Kazakhstan, foreign policy.

Е.А. Изтелеуова[1], А.Н. Оспанова[2]

[1]аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
[2]PhD, аймақтану кафедрасының профессоры, халықаралық қатынастар факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ӨЗБЕК-ҚАЗАҚСТАН ҚАТЫНАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа

Мақала Өзбекстан Республикасы мен Қазақстан арасындағы екіжақты ынтымақтастыққа арналған. Өзбекстан Республикасы мен Қазақстан Республикасы бізді бүкіл әлем бойынша экономикалық қуатты аймаққа айналдыратын бүкіл Орталық Азияда тұрақты экономикалық ахуал құруға бағытталған жаңа қатынастардың табалдырығында тұр.Бұл Өзбекстанның сыртқы саясатындағы басым бағыттардың бірі. Екі мемлекет айтарлықтай экономикалық және адами әлеуетке ие, тарихи тамыры бір, ежелден достық қарым-қатынаста. Өзбекстан Республикасының негізгі міндеті - екі елдің стратегиялық пайдасына қол жеткізу үшін Қазақстан-Өзбек ынтымақтастығының әлеуетін барынша арттыру.

Түйінді сөздер: Өзбекстан Республикасы, И. Каримов, Қазақстан, сыртқы саясат.

Е.А. Изтелеуова[1], А.Н. Оспанова[2]

[1]докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
[2]PhD, профессор кафедры регионоведения, факультет международных отношений,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ УЗБЕКСКО-КАЗАХСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматривается двустороннее сотрудничество Республик Узбекистан и Казахстан. Республика Узбекистан и Республика Казахстан находятся у порога новых взаимоотношений, которые будут направлены на создание стабильного экономического положения во всей Центральной Азии, что сделает нас экономически мощным регионом мира. Также в статье анализируются экономический и человеческий потенциал обоих государств, рассматриваются общие исторические корни и давние дружеские связи. Авторы приходят к выводу, что основной

задачей Республики Узбекистан является максимальное использование потенциала казахстанско-узбекского сотрудничества для достижения стратегической выгоды двух стран.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, И.Каримов, Казахстан, внешняя политика.

An important aspect of international relations in the Central Asian region are relations between the Republic of Uzbekistan and Kazakhstan. These two states have common historical processes, language and religion, and both states support a secular form of government, adhere to common methods of communication and have huge reserves of hydrocarbons and other types of raw materials. The geopolitical position of Uzbekistan and Kazakhstan is a great strategic importance for Central Asia. These states are among the leading companies in the region in various positions [1].

On November 23, 1992, diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan were established. On June 24, 1992, the key principles of bilateral relations were established on the basis of the Treaty between Kazakhstan and Uzbekistan. Over the next years, the Heads of States determined for themselves equal and mutually beneficial directions and this cooperation continues to this day. Together with regional proximity, partnership relations between Kazakhstan and Uzbekistan since the early 1990s have developed on the basis of historical and cultural common between fraternal peoples. In addition, we should not forget that one of the important criteria for the importance of Kazakh-Uzbek relations is the need for joint work in ensuring stability and security in Central Asia.

From the first days, the economic relations of Kazakhstan and Uzbekistan were quite successful. This is confirmed by statistics. It was in 1992 that the largest volume of trade was recorded since the countries gained independence. But in the future, since 1993, the pace of integration of the economies of the two neighboring states has slowed. It should be noted that this situation does not stop to this day. Today, stagnation in the economy takes place, in particular in the field of trade, there is a decrease in the work of general enterprises, in the field of industrial cooperation and economic integration between countries. The rapid reduction in the annual volume of bilateral trade has led to the fact that in 1999, according to reliable statistics from the customs statistics of Uzbekistan, they decreased down to 249.1 million US dollars. So, in comparison with 1992, the size of bilateral trade fell more than 10 times [2].

In January 1994, the states signed an agreement on the creation of a common economic space between the two republics; later, the Kyrgyz Republic and then the Republic of Tajikistan joined this agreement. The agreement signed between neighboring states had a distinct integration focus. For example, it involved the independent movement of goods, services, cash from the workforce, and also provided conditions for an agreed banking settlement, budget, tax, pricing, customs, and monetary policy.

In 1996, fundamental progress in the supply of products from Kazakhstan to Uzbekistan was monitored, but at the same time, the supply of Uzbek products for the domestic market in Kazakhstan decreased by about half.

An important event in relations between Kazakhstan and Uzbekistan was the official visit of the First President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy N. Nazarbayev to the Republic of Uzbekistan on October 30-31, 1998, during which issues of bilateral cooperation were discussed and 8 documents were signed: an agreement on eternal friendship, an agreement on deepening economic cooperation for 1998-2007; economic cooperation program for 1998-2007; agreement on cooperation in the field of prospecting, exploration and development of oil and gas fields; on trade and economic, scientific, technical and cultural cooperation between the capital akimat and the “hokimiyat” of the Uzbek capital.

Over the years, cooperation between Kazakhstan and Uzbekistan has received a new impetus for development. An important step in further deepening the economic unification of the region was the visit of the Heads of State to Tashkent in 1998 and 2000 and to Kazakhstan in 1997 and 2006. More than 170 interstate and intergovernmental documents have been signed over these years of cooperation. Turnover between Kazakhstan and Uzbekistan is increasing. At the same time, the leading place is occupied by the sectors of transport and communications, engineering and agricultural production. If in 2002 the commodity circulation of both countries amounted to 263.3 million dollars, then in 2006 it reached half a billion dollars. Of course, the ongoing dialogue and the expansion of trade and economic ties between neighboring countries are consistent with the strategic goals and national interests of both countries. In addition, the format of such relations contributes to the deepening of bilateral cooperation [3,56p.].

In the early 1990s, imports of Uzbek goods to Kazakhstan increased - these are agricultural products, natural gas, some types of industrial products and imported cars constructed in Uzbekistan. However, this republic is characterized by a decline in trade with CIS countries due to an increase in trade with other countries. In 2005, the number of enterprises created with the participation of Kazakh and Uzbek capital increased significantly. At the beginning of 2006, Kazakhstan had 87 enterprises with the participation of citizens of Uzbekistan and 73 enterprises with Kazakhstani investments in Uzbekistan. However, both sides recognize that there is great potential for the development of mutually beneficial trade and economic relations. The presidents of both countries instructed state bodies to take the necessary measures to remove trade barriers. Despite the fact that some work has been done during this time, there are still many open nuances in this matter. In particular, this concerns the simplification of procedures and the unification of the rules of customs clearance and customs control of goods and vehicles at internal borders, the organization of transit through the territory of Kazakhstan and the mutual supply of goods. Of particular note is the growing importance of cooperation in the transport sector, since intensive trade growth leads to an increase in freight traffic. Thus, the transit of Kazakhstani goods south through Uzbekistan over the past three years has increased by almost 20% [4, p. 35].

In January 2006, at a meeting of leaders of the two states, confidence was expressed that mutual cooperation between Uzbekistan and Kazakhstan in various fields would continue to develop, as well as a commitment to comprehensively deepen

and expand regional cooperation in Central Asia. The stable development of the economy of states, which has recently been demonstrating impressive growth rates, strongly indicates the need to strengthen trade and economic ties and production ties between enterprises. Over the past three years, the volume of foreign trade turnover of Kazakhstan and Uzbekistan has steadily increased. In Uzbekistan alone, its annual growth averages 20%. At the same time, there is a significant driving force for the growth of mutual trade, which over the past two years increased by almost 75%. It is characteristic that the negative balance of bilateral trade last year practically stabilized. At the meeting of the SCO Heads of Government on October 30, 2008 N.A. Nazarbayev noted that the pace of the global economy has slowed as a result of the global financial crisis and that major global banks and financial institutions are spending $ 1 billion. Efforts should be directed towards the development of systematic measures to overcome the crisis at minimal cost. Elbasy also emphasized the importance of expanding investment cooperation. For its development, it is necessary to remove all possible obstacles. Mutual investments in the economies of the countries of the organization will contribute to the development of infrastructure, the formation of modern industries and the creation of new jobs.

At the same time, Uzbekistan, in the person of its first president I. Karimov, repeatedly opposed the initiatives of Kazakhstan. So, in April 2008, during the latter's visit to Astana, N. Nazarbayev presented "the idea of creating a union of Central Asian states". The President of Uzbekistan did not take this initiative, citing the fact that regional integration could harm the countries of Central Asia due to significant differences in their socio-economic development. In 2010, Kazakhstan prioritized the organization of the summit of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) in Astana. The meeting of leading world leaders in their capital has become not only a matter of great prestige, but also very important from the point of view of the integration transformations that Kazakhstan is carrying out throughout Central Asia. When the very idea of holding an OSCE summit in Kazakhstan was discussed in Vienna, only one country did not agree with it - Uzbekistan. But here the parties came to a diplomatic compromise. I. Karimov supported the idea of holding an OSCE summit in 2010 in Astana. In response, Kazakhstan supported the position of Uzbekistan, which opposed the construction of the Rogun hydropower plant in Tajikistan and the Kambarata hydropower plant in Kyrgyzstan without a preliminary international assessment of these projects. In addition, Kazakhstan and Uzbekistan agreed to increase mutual trade [5].

It should be noted that trade and economic relations between Uzbekistan and Kazakhstan in the period from the 1990s to the middle of the 21st century were at a relatively low level for many objective and subjective reasons. During the visit of the President of Uzbekistan to Astana, Islam Karimov and Nursultan Nazarbayev signed an agreement to create a free trade zone between Uzbekistan and Kazakhstan, and in subsequent years, foreign trade between the countries increased significantly. In 2012, it amounted to more than 2.5 billion US dollars, and exports from Kazakhstan to Uzbekistan amounted to 1.374 billion US dollars, and imports from Uzbekistan to Kazakhstan - 817 million US dollars.

Today, Uzbekistan and Kazakhstan have a solid contractual basis in their relations. In particular, more than 170 bilateral documents in various areas of cooperation have been signed between the republics. The main documents are the Agreement on eternal friendship between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Kazakhstan (1998) and the Strategic Partnership (2013).

The strategic partnership agreement between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Kazakhstan was signed by the heads of state during the visit of President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to Uzbekistan in June 2013. It contains the basic principles and priority areas in the fields of politics, trade, economics, transport and communications, water management and energy, ecology, culture, humanitarian, military and other areas of bilateral cooperation. During the visit, documents on cooperation between the ministries of internal affairs and the customs services of both countries were also signed. The Ministry of Culture and Sports of the Republic of Uzbekistan and the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan adopted the Program of Cooperation in the Field of Culture for 2013-2015. In addition, the presidents attended the opening of the new building of the Embassy of the Republic of Kazakhstan in Tashkent and the monument to the great Kazakh poet and thinker Abay Kunanbayev.

On November 24-25, 2014, President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov made an official visit to the Republic of Kazakhstan at the invitation of the President of Kazakhstan. During the meeting, mutual interest was expressed in expanding cooperation between the two countries on a wide range of issues, including trade, economic and investment partnerships. In particular, the parties confirmed the need for timely and high-quality implementation of the provisions of the Strategy for Economic Cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Kazakhstan for 2007-2016, as well as the expansion of mutually beneficial partnerships in the field of transport and transport communications and the use of the huge transit potential of the two countries. In order to coordinate and intensify practical cooperation in the priority areas of bilateral partnership, the Joint Intergovernmental Committee on Bilateral Cooperation between Uzbekistan and Kazakhstan operates. There are 151 enterprises in Kazakhstan, 206 enterprises in Uzbekistan with the participation of entrepreneurs from both republics, including more than 170 joint ventures.

In 2015, trade between countries exceeded $ 3.2 billion. And this, of course, is not the limit. There are great opportunities for the development of economic relations. For example, Uzbekistan has large export reserves to Kazakhstan for cars and trucks, buses, agricultural machinery, finished textiles, products of the electrical and light industry, building materials, glass, etc. For its part, Kazakhstan can expand the range of products supplied to Uzbekistan, including the rental of metals, ferroalloys, wood. Countries have significant potential for expanding cooperation in areas such as agriculture, light and heavy industries, construction, engineering, communications in the transport, oil and gas industries, etc.

A priority area of mutually beneficial cooperation between states is also the sphere of transport and transit transportation. One of the key issues is the provision of mutual tariff and non-tariff preferences in the transit and delivery of goods, for

example, from Uzbekistan to Russia through Kazakhstan or from Kazakhstan to various Asian countries through Uzbekistan. In 2015, the transit of Uzbek goods through the territory of Kazakhstan amounted to more than 2 million tons, and the transit of Kazakh goods through the territory of Uzbekistan amounted to more than 3 million tons. A significant increase in transit indicators of Kazakhstan and Uzbekistan is expected due to the launch of a number of new international communication projects that will connect Central Asia with other regions.

Since 2016, relations between Kazakhstan and Uzbekistan have risen to a new level. An open discussion of problematic issues, a sincere desire to solve them and the establishment of new relations based on mutual respect and trust allowed us to bring cooperation to a new stage.

Following the meeting in Tashkent on April 14-15, 2016, Nursultan Nazarbayev and Islam Karimov agreed to strengthen bilateral cooperation on many regional and international problems and threats, including the fight against terrorism, extremism, the trade in drugs and weapons, etc. The parties noted significant potential for strengthening cooperation and expressing the desire for further development of cooperation between Uzbekistan and Kazakhstan within the framework of authoritative international and regional organizations, institutions and forums.

Summing up, it should be noted that in general, cooperation between Kazakhstan and Uzbekistan has a positive trend. The legal framework of Kazakh-Uzbek relations covers almost all aspects of cooperation. The trade turnover between Kazakhstan and Uzbekistan is quite stable. The two states have one goal - to maintain stability and peace in the region and comprehensively develop close good-neighborly ties. Kazakhstan and Uzbekistan as two important countries of the Central Asian region have great potential for the development of political, economic, cultural and humanitarian relations.

References:

1. Nazarbaev N.A. «Uly dalanyn zheti kyry» ["Seven Edges of the Great Steppe"] Available at: https://www.ktk.kz/kz/newsfeed/article/2018/11/21/107285/ (accessed: 18.05.20)

2. Eshtaev O.B. Kazakstan respublikasyndagy shekara manyndagy saudanyn damuynynylttyk ekonomikaga aseri // Karagandy universitetinin habarshysy [he impact of the development of cross-border trade in the Republic of Kazakhstan on the national economy // Bulletin of Karaganda University],2019

3. Timofeeva O., ZHilenko G. Vneshnyaya torgovlya gosudarstv-uchastnikov Evrazijskogo ekonomicheskogo soobshchestva // Ekonomika i statistika [oreign trade of the member states of the Eurasian Economic Community // Economics and Statistics.] — 2007. — № 2.— P. 55–58.

4. Koshanov A. Kazahstan v sisteme EvrAzES i imperativy globalizacii [Kazakhstan in the EurAsEC system and the imperatives of globalization] // Sayasat. — 2017. — № 1. — 35 p.

5. Madiyarova D.M. Strategiya formirovaniya vneshneekonomicheskoj politiki [Strategy for the formation of foreign economic policy]. — Almaty: Ekonomics, — 364 p.

УДК 327 (574)
МРНТИ 13.15.51

Дюсекеева М.М.[1] Ибраева А.И[2].

[1]магистр социальных наук,
[2] PhD, и.о. декана Вышей школы социально-гуманитарных наук, Международный Университет Астана, Нур-Султан, Казахстан

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КАЗАХСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

Культурные контакты Казахстана и Азербайджана имеют многовековые традиции, способствуют пониманию между народами и обогащают мировую культуру. Постоянно проводятся фестивали, дни культуры, отмечаются национальные праздники. Азербайджанская диаспора вносит свой вклад в укрепление дружбы между народами двух государств. Азербайджан и Казахстан по определению являются братскими государствами. Нас объединяют общие тюркские корни, общая культура, общее духовное наследие. Вот почему мы стремимся к укреплению партнерских и взаимовыгодных отношений на благо наших народов и стран. За эти годы две республики не только сохранили дружбу, но и сумели укрепить казахстанско-азербайджанские отношения до уровня стратегического партнерства. В этом процессе большую роль сыграли Гейдар Алиев и Нурсултан Назарбаев. Отношения между нашими странами основаны на сходстве языка и культуры, единстве религий, исторических корнях и географической близости. Казахстан и Азербайджан объединяет общая история и стратегия взаимовыгодного партнерства в будущем. Углублению и расширению партнерства способствуют интенсивное взаимодействие министерств и ведомств, средств массовой информации и институтов гражданского общества двух государств. К объекту и предметам международных отношений относятся и культурные, научные и прочие отношения; составляющие основу данных отношений духовно- нравственные, правовые, социально-культурные и прочие нормы.

Ключевые слова: традиции, музыкальное искусство, диаспора, СМИ.

Дюсекеева М.М.[1] Ибраева А.И[2].

[1]әлеуметтік ғылымдар магистрі,
[2] PhD, социалдық және гуманитарлық ғылымдары Жоғары мектебі декан міндетін атқарушы
Астана Халықаралық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӘЗЕРБАЙЖАННЫҢ МӘДЕНИЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа

Қазақстан мен Әзірбайжан арасындағы мәдени байланыстар ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерге ие, халықтар арасындағы түсіністікке және әлемдік мәдениетті байытуға ықпал етеді. Фестивальдар, мәдениет күндері үнемі өткізіліп тұрады, ұлттық мерекелер атап өтіледі. Әзірбайжан диаспорасы екі мемлекет халықтары арасындағы достықты нығайтуға өз үлесін қосуда. Әзірбайжан мен Қазақстан анықтама бойынша бауырлас мемлекеттер болып табылады. Бізді ортақ түркі тамыры, ортақ мәдениет, ортақ рухани мұра біріктіреді. Міне, сондықтан да біз халықтарымыз бен елдеріміздің игілігі үшін әріптестік және өзара тиімді қатынастарды нығайтуға ұмтыламыз. Осы жылдар ішінде екі Республика достықты сақтап қана қоймай, Қазақстан-Әзірбайжан қатынастарын стратегиялық серіктестік деңгейіне дейін нығайта алды. Бұл үдерісте Гейдар Әлиев пен Нұрсұлтан Назарбаев үлкен рөл атқарды. Біздің елдеріміздің арасындағы қатынастар тіл мен мәдениеттің ұқсастығына, діндердің бірлігіне, Тарихи тамырларға және географиялық жақындыққа негізделген. Қазақстан мен Әзербайжанды ортақ тарих пен болашақтағы өзара тиімді серіктестік стратегиясы біріктіреді. Әріптестікті тереңдету мен кеңейтуге екі мемлекеттің министрліктері мен ведомстволарының, бұқаралық ақпарат құралдары мен азаматтық қоғам институттарының қарқынды өзара іс-қимылы ықпал етеді. Халықаралық қатынастар объектісі мен пәндеріне мәдени, ғылыми және өзге де қатынастар жатады; осы қатынастардың негізін құрайтын рухани - адамгершілік, құқықтық, әлеуметтік-мәдени және басқа да нормалар.

Түйін сөздер: дәстүрлер, музыкалық өнер, диаспора, бұқаралық ақпарат құралдары.

Dyusekeeva M.M.[1] A.I. Ibrayeva[2].

[1]master of social sciences,
[2] PhD, Acting Head of High school of social and humanitarian sciences Astana International University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

CULTURAL INTERACTION BETWEEN KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN

Abstract

Cultural contacts between Kazakhstan and Azerbaijan have centuries-old traditions, contribute to understanding between peoples and enrich world culture. Festivals, days of culture are constantly held, national holidays are celebrated. The Azerbaijani diaspora contributes to the strengthening of friendship between the peoples of the two states. Azerbaijan and Kazakhstan are by definition fraternal States. We are United by common Turkic roots, common culture, and common spiritual heritage. That is why we strive to strengthen partnership and mutually beneficial relations for the benefit of our peoples and countries. Over the years, the two republics have not only maintained their friendship, but also managed to strengthen Kazakh-Azerbaijani relations to the level of strategic partnership. Heydar Aliyev and Nursultan Nazarbayev played an important role in this process. Relations between our countries are based on the similarity of language and culture, unity of religions, historical roots and geographical proximity. Kazakhstan and Azerbaijan share a common history and strategy of mutually beneficial partnership in the future. intensive cooperation between ministries and departments, mass media and civil society institutions of the two countries contributes to the deepening and expansion of the partnership. The object and subjects of international relations include cultural, scientific and other relations; spiritual, moral, legal, socio-cultural and other norms that form the basis of these relations.

Key words: traditions, musical art, diaspora, mass media.

Двустороннее сотрудничество между Республикой Казахстан и Республикой Азербайджан со времени установления дипломатических связей (27 августа 1992 г.) формируется в духе добрососедского партнерства, взаимовыгодного сотрудничества, близости позиций по актуальным вопросам регионального и международного взаимоотношения. Вершиной такого сотрудничества является как традиционно дружественные связи между народами двух государств, так и осознание того, что национальные задачи данные страны могут решать, только усиливая сотрудничество на региональном уровне. Между двумя республиками осуществлялись и осуществляются контакты на высшем уровне, а также на уровне правительств и их структур.

За четверть века Казахстан и Азербайджан сохранили дружественные отношения и укрепили двустороннее сотрудничество до степени стратегического партнерства. Взаимоотношения между двумя государствами сформированы на культурной и языковой схожести, целостности религий, общих исторических корнях и близости

географического местоположения. Обе республики связывает совместная история и стратегия партнерства на взаимовыгодных условиях. Расширению и углублению сотрудничества оказывает содействие интенсивного взаимодействия министерств и правительств, институтов гражданского общества, а также средств массовой информации [1].

К предметам двусторонних отношений также относятся культурные и научные направления, вершину взаимодействия составляют правовые, социально-культурные, духовно-нравственные и другие аспекты. Одной из организацией, содействующей развитию казахстанско-азербайджанских взаимоотношений в культурно-гуманитарной сфере является Культурный центр Азербайджанской Республики «Туран» (АКЦ «Туран»), который был зарегистрирован 29 мая 1992 г. В его группу входят все азербайджанцы, проживающие в Республике Казахстан, которые заинтересованы в сохранении и продвижении истории, культуры, традиций, языка и обычаев. В 2000 г. после совместного заседания «Ташкентского азербайджанского культурного центра», «Бишкекского азербайджанского культурного центра» и Алматинского общества азербайджанцев «Озан» было решено о преобразовании АКЦ «Туран» в Конгресс Азербайджанцев «Туран». Азербайджанские организации основаны во многих областях Республики Казахстан. К примеру, в г. Алматы - «Озан», в Павлодарской - «Ватан», в Жамбылской - «Азери», в Мангистауской - «Достлук», в Костанайской - «Гейдар». Вместе с тем, азербайджанские культурные организации функционируют в Восточно-Казахстанской, Кызылординской, Атырауской, Западно-Казахстанской, Северо-Казахстанской и Карагандинской областях. Также, уполномоченные Комитета по делам молодежи и Комитета культуры «Ассоциации Азербайджанцев» Республики Казахстан принимают участие во всех мероприятиях Ассамблеи народов РК.

При АКЦ «Туран» публикуется газета «Ватан» на азербайджанском языке. Повсеместно проводятся лекции по изучению родного и государственного языков, обрядов, обычаев, музыки, традиции и танцев. При «Ассоциации Азербайджанцев» Республики Казахстан функционирует танцевальный ансамбль «Бахар». Ансамбль учит около 200 детей народным танцам, куда входят младшие и старшие группы независимо от их этнического происхождения. Действуют фольклорные и народно-инструментальные ансамбли. Созданы «воскресные школы» в г. Алматы, Алматинской и Павлодарской областях, где изучаются государственный и родной языки, история, обычаи, литература, искусство и традиции азербайджанского этноса.

АКЦ «Туран» и «Ассоциация Азербайджанцев» Республики Казахстан каждый год проводят конкурсы под названием «Тілім менің – тірлігімнің айғағы» на знание государственного языка, также благотворительные мероприятия, поддержка талантливых молодых людей «Новруз мейрамы», «Жас талантты қолдайық», также 31 декабря является Днем солидарности азербайджанцев всего мира [2].

Вместе с тем, государства инициативно поддерживают сотрудничество в культурно-гуманитарном аспекте. В 1993 г. для содействия развития связей в культурной сфере в г. Баку организовано сообщество дружбы «Азербайджан-Казахстан». С данного периода обе республики добились высокой степени взаимоотношений. Сообщество сплотило народных артистов, писателей, кинематографистов, художников и культурных деятелей Казахстана и Азербайджана, а также официальные лица. Сообщество дружбы занимает важное место в укреплении казахстанско-азербайджанского сотрудничества и привносит существенный вклад в развитие братских и добрососедских взаимоотношений между РК и РА. Под покровительством Сообщества дружбы знаменитый кинорежиссер Азербайджанской Республики Октай Миркасимов снял документальный кинофильм «Тяжелые годы. Хорошее счастье», воспевающий о гостеприимстве, толерантности, гуманизме и милосердии казахского народа.

В 1999 г. на первом собрании межправительственной комиссии по экономическим взаимоотношениям Казахстана и Азербайдджана было задано направление активного сотрудничества двух государств в культурном образовательном, научном, и прочих гуманитарных аспектах, которое является значительным основанием развития доверия и взаимопонимания в сотрудничестве двух стран. 15 февраля 2005 г. Правительства двух республик приняли программу сотрудничества на долгосрочной основе в культурной, образовательной, научной областях и сфере туризма. В 12-главе Программы говорится о том, что Стороны заниматься совместными научными исследованиями по вопросам изучения в сфере современной и классической ориенталистики, тюркологии древних и средних веков, в языковом, литературном, историческом, этнографическом и музыкальном аспекте тюркологии, первоначальные выработки по внешнеполитическим проблемам, сотрудничества мировых политико- экономических, социально-демографических проблем, а также разработка коллективных научных планов с дальнейшим принятием договора о совместных взаимоотношениях по конкретным проблемам тюркского и общего языкознания. Стороны будут формировать взаимообмен исследователями для научной, лекционной деятельностей, вместе с тем будут содействовать обмену научными экспертами, работниками и студентами в целях взаимного сотрудничества в профподготовке высококвалифицированных кадров.

Согласно Программе, Министерства культуры двух государств проанализировали вопросы реализации Дней культуры Казахстана в Азербайджане и Дней культуры Азербайджана в Республике Казахстан. Задачи данных мероприятий проявляются в формировании культурных связей между двумя государствами и следующее расширение дружеских взаимоотношений. Таким образом, в Республике Казахстан произошла выставка прикладного искусства и ковров в национальном стиле, а также национальных музыкальных инструментов Азербайджана. В городах Баку и Шеки при содействии властей Кызылординской области, Международной организацией тюркской культуры ТЮРКСОЙ и Министерства культуры и туризма Республики Азербайджан образованы культурные мероприятия, в числе которых выступали культурные деятели РК в концертном зале

Государственного академического театра оперы и балета им. Ахундова. Известные творческие ансамбли, такие как этно-фольклорная группа «Туран», государственный ансамбль танца «Гульдер», народный фольклорный этнографический оркестр «Отырар сазы» были тепло приветствованы публикой.

17 марта 2005 г. была принята Программа сотрудничества в области культуры, науки и туризма между Казахстаном и Азербайджаном на долгосрочной основе. В рамках ТЮРКСОЙ на постоянной основе проводят концерты и выставки деятелей искусств, «круглые столы», международные симпозиумы и семинары, в которых участвуют представители интеллигенции и общественности двух государств. При содействии усилий правительства двух стран в туристической сфере на данный период отмечается прирост потока казахстанских туристов [3].

Оба государства вырабатывают близкие взаимосвязи в сфере культуры и искусства. Реализовываются коллективные программы по распространению и изучению ценностей культуры государств-участников ТЮРКСОЙ. По итогам этих программ были опубликованы две книги и компакт-диски. По инициативе Министерства культуры Республики Азербайджан планируется создать международный центр по хранению и безопасности материального и нематериального культурного наследия тюркских народов, также в области библиотечных и музейных работ, защиты и реконструкции исторических памятников культуры. Вследствие этого для роста навыков и проведения дополнительных курсов музейного персонала, библиотекарей, реставраторов проводятся специализированные стажировки. Ученый из Азербайджана Муса Гасымлы занимается вопросами культурных связей в сферах науки и образования Казахстана со странами Центральной Азии. Исследователь сделал вывод, что укрепление взаимных культурных связей положительно отражается на политическом сотрудничестве государств. В своих работах он отмечает, что культурные взаимоотношения тюркских народов Азербайджана и Центральной Азии имеют древние корни, что подтверждается общностью генезиса, религиозных ситуаций схожестью языка и, в некоторой степени, традиций. Поэтому странам потребно указать на новый импульс предстоящему расширению сотрудничества между двумя государствами в этой сфере.

Вместе с тем, воссоздаются культурные контакты и обмены в сфере театра и цирка, кинематографа, изобразительного искусства, музейного и библиотечного сектора, охраны предметов исторического и культурного наследия, национальных артефактов. Необходимо подчеркнуть, что Общество дружбы впервые опубликовало книгу Елбасы Казахстана Н. Назарбаева под названием «Критическое десятилетие» на азербайджанском языке латинской графики. В мероприятиях по случаю Дня культуры Республики Казахстан были организованы выставки, которые направлены на продвижение и распространение исторического и культурного казахстанского наследия. В ходе выставок показали памятники истории и культуры, национальные традиции и обычаи, народные ремёсла.

Культурные взаимоотношения между государствами Содружества Независимых Государств находятся на высоком уровне. К примеру, в г. Баку каждый год проводится Международный кинофестиваль под названием «Восток-Запад» при содействии Сообщества кинематографистов государств СНГ и стран Балтии, а также Союза азербайджанских кинематографистов и Фонда 100-летия Всемирного кино. Участие в фестивале кинематографистов Казахстана стало традиционным. В кинофестивале представлялись фильмы С. Нарымбетова «Молитва Лейлы», Ж. Жетыруова «Мир света», а также знаменитые кинофильмы «Подарок Сталину», «Кочевники» и прочие. В 2008 г. в г. Астана состоялся Международный фестиваль традиционной тюркской музыки «Музыка Великой степи». В данном фестивале участвовали музыкальные деятели из Республики Азербайджан.

На сегодняшний день на территории Казахстана проживают 110 тыс. этнических азербайджанцев, принимающие активное участие в развитии экономики, бизнеса, социальной сферы науки и культуры. В РК 32,6% численности этнических азербайджанцев проживает в Туркестанской области. Так же азербайджанцы проживают в основном в Алматинской и Жамбылской областях, в общей сложности в названных регионах живут 72,2% азербайджанцев.

В Республике Казахстан было создано 32 азербайджанских этнокультурных объединений, из них 1 - сообщество республиканского уровня, 8 представительств и 23 местных союзов. В 1990-2000 гг. на территории РК созданы национальные центры культуры, целью которых являлось сохранение азербайджанского языка и национальных традиций. Вместе с тем, с 1995 г. при содействии Ассамблеи Восточно-Казахстанского региона функционирует азербайджанское этнокультурное сообщество под названием «Азери». Целью данного объединения является осуществление массовых культурных и спортивных мероприятий, публикация периодических изданий на азербайджанском языке и открытие учебных заведений. В воскресных школах дети изучают азербайджанскую историю, язык, литературу, географию [4].

Вместе с тем с 2007 г. функционирует Республиканское общественное объединение под названием «Ассоциация азербайджанцев», благодаря которому в воскресных азербайджанских школах преподается азербайджанский язык. Всего существует 7 школ, а также 13 классов по территории Казахстана, которые функционируют в г. Нур-Султан, г. Алматы, Мангыстауской, Актюбинской, Павлодарской, Северо-Казахстанской и Карагандинской регионах. Ежегодно в г. Актау проходит фестиваль под названием «Каспий – море дружбы», где активно участвуют азербайджанские представители культуры и спортивные миссии. В г. Баку ежегодно проводится Международный фестиваль художественного творчества при содействии Фонда им. Г. Алиева, где активно участвуют воспитанники детских домов из РК. По случаю торжества 90-летия Бакинского государственного университета (БГУ) в 2010 г. в Евразийском национальном университете им. Л. Гумилева открылся Кабинет имени бывшего президента Азербайджана Гейдара Алиева. Также, в 2011 г. состоялась официальная церемония открытия Центра казахского языка, истории и культуры им. Абая при Бакинском Государственном Университете, а также одной из улиц Баку присвоено имя Абая Кунанбаева.

В честь 550-летия Казахского ханства и 170-летия Абая в Бакинском государственном университете была проведена международная конференция. В ходе мероприятия прошла презентация сборника научных трудов на азербайджанском языке, изданного при поддержке Международной тюркской академии и Посольства. На казахском языке был выпущен номер международного журнала IRS, приуроченный к 25-летию установления дипломатических отношений Республики Казахстан и Республики Азербайджан [5].

Становится традицией проводить под эгидой Ассамблеи народа Казахстана Дни культуры и традиций этносов Казахстана. В ноябре 2019г. в Алматы отметили День культуры и традиций азербайджанского этноса «Единство народа – сила страны»

Азербайджанский народ славится богатой культурой и национальными традициями. Очень много общего объединяющего казахский и азербайджанские народы. К примеру, у азербайджанцев как и у казахов, было развито устное народное творчество. Известные эпосы «Китаби Деде Коркуд», «Кероглы», романтические «Асли и Керим», «Ашик Гариб», а также народное искусство представленное искусством ашугов - народных певцов, поэтов и музыкантов, исполнявших дастаны и собственные сочинения очень схожи с казахским айтысом. Азербайджанские мугамы сравнимы с казахскими жырау».

Ежегодно выделяются финансовые средства на реконструкцию и ремонт специализированных школ и интернатов для детей-инвалидов, оказывается материальная помощь детским садам, детским домам. На постоянном попечении членов объединения находятся многодетные матери, малоимущие семьи. Оказывается помощь ветеранам Великой Отечественной войны, одиноким и престарелым пенсионерам. По инициативе председателя Ассоциации азербайджанцев Хамедова Абилфаса Муслимовича реконструирован сквер имени Сабита Муканова в городе Алматы. В ходе праздника участники посетили выставку декоративно-прикладного искусства, выставку книг «Книга – ключ к познанию души народа». Состоялся концерт творческих коллективов, а также дегустация национальной кухни «Достық дастарханы». Мероприятие направлено на укрепление общественного согласия и общенационального единства, популяризацию культуры казахстанских этносов, формирование гражданской идентичности, расширение сотрудничества и укрепление дружественных связей.

Таким образом, взаимоотношения Республики Казахстан и Республики Азербайджан в сфере культуры являются частью социально-гуманитарного сотрудничества двух стран. В сущности, отношения двух государств в сфере культуры и образования тесно связаны с сотрудничеством в иных сферах общественной жизнедеятельности. Это можно объяснить тем фактом, что высококвалифицированные кадры, которые готовит система образования требуются для всех отраслей национальных экономик двух государств. Целенаправленное и системное сотрудничество Казахстана и Азербайджана осуществляется с 1997 г., когда было подписано первое профильное соглашение. В последнее десятилетие наметилась устойчивая положительная динамика развития сотрудничества государств в гуманитарной сфере: активно проводятся международные обмены студентами, преподавателями, учеными и экспертами. Много перекрестных обучающих и просветительских мероприятий проводится в вузах двух стран на казахском и азербайджанском языках, открываются центры изучения данных языков и культуры.

Между Республикой Казахстан и Республикой Азербайджан сформировано плодотворное сотрудничество и глубокое взаимопонимание во всех аспектах. Азербайджан становится важным партнером для Казахстана в регионах Южного Кавказа и Каспийского моря. Преимущественно сотрудничество между двумя государствами можно охарактеризовать как обоюдовыгодные, которые основываются на взаимном уважении.

В настоящее время наблюдаются качественные изменения в культурно-гуманитарной и образовательной сфере. В программу школьного образования двух государств включен учебник «Общая история тюрков», также функционирует Тюркская академия, занимающаяся публикацией книг по истории. РК и РА реализуют программы по изучению и популяризации культурно-исторического наследия двух народов. Вместе с тем, осуществление социологической исследовательской программы «Тюрк-барометр» оказывает влияние на динамику отношений среди населения молодежи тюркских государств. Формирование и объединение вышеуказанных отраслей сотрудничества окажет влияние на воспитание нового поколения, которое будет способствовать развитию экономических и культурных контактов двух государств.

Список использованной литературы:

1. *фициальный сайт Министерства иностранных дел РК www.mfa.gov.kz, Дата обращения: 03.12.2020.*
2. *Менің Қазақстаным. – Справочник о деятельности этнокультурных объединений Казахстана Астана, 2015. – 80 с.*
3. *Гулиев Р.Д., Муталиева Л.М., Смыкова М.Р. Перспективы развития новых видов туризма в Казахстане и Азербайджане // Вестник КарГУ, 2017 https://economy-vestnik.ksu.kz/, Дата обращения: 04.12.2020.*
4. *В Баку состоялась встреча членов АНК с представителями национальных сообществ Азербайджана // Официальный сайт Меджилиса Парламента Республики Казахстан. http://www.parlam.kz/, Дата обращения: 10.12.2020.*
5. *В Баку прошла конференция в честь 550-летия Казахского ханства и 170-летия Абая (фото) // Международное информационное агентство «KAZINFORM». 22.12.2015. https://www.inform.kz/ru/, Дата обращения: 11.12.2020.*

УДК 327.7
МРНТИ 11.25.91

Г.М. Какенова[1], З.А. Какенова[2]

[1]т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
[2] PhD доктор, доцент м.а.№, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДАҒЫ АҚШ-НЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада АҚШ-тың сыртқы саясатының теориялық негіздерін зерттеу мәселелері талқыланады. Көптеген онжылдықтар бойы АҚШ халықаралық қатынастардың маңызды акторларының бірі боп табылады. Қырғи-қабақ соғысынан кейінгі кезең – АҚШ-тың сыртқы саясатындағы маңызды кезеңдердің бірі. Осы уақытта елдің академиялық ортасында АҚШ-тың халықаралық қатынастар құрылымындағы жаңа рөлі туралы да пікірталас орын алды. АҚШ-ты жалғыз күш орталығы деп атап, американдық зерттеушілер «бірполярлы» әлем идеясын ұсынды. Американдық ғалымдар мен зерттеушілердің идеялары сол кездегі американдық саяси көшбасшылардың сөздерінде басым болды: Америка Құрама Штаттары – әлемдік көшбасшы, ал оның міндеті – либералды демократиялық құндылықтарға негізделген жаңа халықаралық саяси және экономикалық тәртіпті құру. Демократиялық құндылықтарды тарату идеялары және демократиялық бейбітшілік теориясы қырғи-қабақ соғыстан кейін АҚШ-тың сыртқы саясатының қалыптасуы мен дамуына айтарлықтай әсер етті. Мақалада осы теориялардың мазмұны мен мәні, олардың негізгі принциптері және осы теориялардың АҚШ-тың сыртқы саясатындағы алатын орны қарастырылған.

Түйін сөздер: АҚШ-тың сыртқы саясаты, бірполярлық, көпполярлық, демократиялық бейбітшілік теориясы, ұлттық қауіпсіздік стратегиясы.

G.M. Kakenova[1], Z.A. Kakenova[2]

[1] Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU,
Nur-Sultan, Kazakhstan
[2] PhD, acting Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU,
Nur-Sultan, Kazakhstan

FORMATION OF THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE U.S. FOREIGN POLICY AT THE END OF THE XX CENTURY

Abstract

The article discusses approaches to the study of the theoretical foundations of the U.S. foreign policy. For decades, the United States has been one of the most important actors in international relations. The post-Cold War period is one of the most important periods in the U.S. foreign policy. At this time, scholars also debate the new role of the United States in the structure of international relations. Singling out the United States as the only center of power, American researchers supported the idea of a “unipolar” world. The ideas of American scholars and researchers dominated the words of American political leaders of the time: the United States is a world leader, and its mission is to establish a new international political and economic order based on liberal democratic values. The ideas of spreading democratic values and the theory of a democratic peace have had a significant impact on the formation and development of the U.S. foreign policy after the Cold War. The article examines the content and essence of these theories, their basic principles, and the reflection of these theories in the foreign policy of the United States.

Key words: the U.S. foreign policy, unipolarity, multipolarity, theory of a democratic peace, national security strategy.

Г.М. Какенова[1], З.А. Какенова[2]

[1]д.и.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
[2]доктор PhD, и.о. доцента, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ В ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США В КОНЦЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются подходы к изучению теоретических основ внешней политики США. На протяжении десятилетий США являются одним из весомых акторов международных отношений. Период после окончания холодной войны является одним из важнейших периодов во внешней политике США. В это время и академические круги обсуждают новую роль Соединенных Штатов в структуре международных отношений. Выделяя США как единственный центр силы, американские исследователи поддерживали идею «однополярности» мира. В словах американских политических лидеров того времени преобладали идеи американских ученых и исследователей: Соединенные Штаты являются мировым лидером, и их миссия заключается в установлении нового международного политического и экономического порядка, основанного на либерально-демократических ценностях. Идеи распространения демократических ценностей и теория демократического мира оказали существенное влияние на формирование и развитие внешней политики США после холодной войны. В статье рассмтариваются содержание и сущность этих теорий, их основные принципы, и отражение данных теорий во внешней политике Соединенных Штатов.

Ключевые слова: внешняя политика США, однополярность, многополярность, теория демократического мира, стратегия национальной безопасности.

Американдық халықаралық қатынастар, саяси ғылымдар саласындағы зерттеуші ғалымдар АҚШ-ның сыртқы саясатын қалыптастыруға және жүзеге асыруға, мемлекеттік лауазымда қызмет етіп тікелей, не білім беру жүйесінде, зерттеу топтарында жұмыс істей отырып жанама қатысады. Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін саяси және академиялық топтарда халықаралық қатынастар мен халықаралық тәртіптің жаңа құрылымы төңірегінде пікірталасар орын алды. Көптеген зерттеушілер мен аналитиктер әлемде болып жатқан үдерістер жөнінде түрлі пікірлерін білдірді. Кей ғалымдар Pax Americana-ның орнатылуы мен АҚШ-тың айқын үстемдігі туралы айтса, басқалары барлық әлемдік қауымдастықтықтың қызығушылықтарымен есептесетін кезеңнің, яғни көпполярлық құрылымның пайда болғаны туралы пікірлерін білдірді, ал үшіншілері тіпті полюстардың жойылуы туралы да сөз қозғаған еді. Бірақ көбінесе XX ғасырдың аяғында халықаралық тәртіптің негізгі екі моделінің бар болу позициясы қорғалды: біріншіден, әлем – униполярлы әлемге айналды; екіншіден – әлем көпполярлы әлемге айналды [1].

1990-шы жылдардың басында АҚШ-ның Президенті Дж. Буш, КСРО ыдырауы салдарынан халықаралық аренада бір «полюстің» жойылуы туралы мәлімдеді. Нәтижесінде, бұл оқиғалар АҚШ жетекшілік ететін униполярлы әлемнің пайда болуына әкелді деген көзқарасты білдірді. Бұл тезис американдық академиялық топтардың өкілдері арасында қолдау тауып, одан әрі дамуын тапты. Әлемнің униполярлы моделіне сәйкес, халықаралық қатынастар жүйесі өзінің күші мен ықпалымен ерекшеленетін тек бір «күш орталығына» ғана сүйенеді. Аталмыш күш орталығы бүкіл халықаралық қауымдастыққа өз ниетін және шарттарын іске асыруға мәжбүрлейтіндей мүмкіншіліктері бар мемлекет боп табылады. Сонымен қатар, күш орталығы жеке мемлекет не мемлекеттердің бірлестігі болуы мүмкін.

Халықаралық тәртіптің униполярлы сипаты туралы алғаш болып американдық саяси шолушысы Ч. Краутхэммер жазған еді. Өзінің "The Unipolar Moment" мақаласында Краутхэммер қырғи-қабақ соғысынан кейінгі әлем – униполярлы әлем сипатына ие деген пікірді білдіреді. «Бүгін, екінші дәрежелі күштердің жетіспеушлігі байқалмайды. Германия мен Жапония экономикалық қозғалтқыш елдер боп табылады. Ұлыбритания мен Франция дипломатиялық және белгілі бір дәрежеде әскери активтерін дамыта алады. Кеңес Одағы әскери, дипломатиялық және саяси сияқты күштердің бірнеше элементтеріне ие, бірақ бұл күштердің барлығы қазіргі уақытта қарқынды әлсіреуде. Қазіргі уақытта бірінші дәрежелі тек бір күш бар, және жақын болашақта бұл күшпен еш мемлекет бәсекеге түсе алмайды» [1]. «Қырғи-қабақ» соғыстан кейінгі әлемнің геосаяси құрылымы шығанақтағы дағдарыстан кейін біршама өзгерістерге ұшырады. Американың үстемдігі келесідей факторлармен байланысты: ол әскери, дипломатиялық, саяси және экономикалық активтерге ие ел, және әлемнің өзі таңдаған кез келген жеріндегі қақтығыстарда шешуші рольге ие мемлекет боп табылады [1].

Униполярлықтың одан да ұғынықты анықтамасын американдық зерттеуші Уильям Уолфортц ұсынды. Уолфортц бойынша, бұл «бір мемлекеттің мүмкіндіктері теңдестіру үшін тым үлкен болатын құрылым боп келеді. Мемлекеттің мүмкіндіктері соншалықты үлкен мөлшерде шоғырланған кезді көпполярлықтан (үш не одан да көп аса күшті мемлекеттерден тұратын құрылым) және биполярлықтан (басқа елдерге қарағанда екі аса күшті мемлекеттен тұратын құрылым) өзгешеленетін құрылым пайда болады. Полюстік держава орнын иемдену үшін мемлекеттер биліктің барлық компоненттері, яғни, халық саны мен территориясы, ресурстармен қамтамасыз етілуі, экономикалық мүмкіншіліктері, әскери қуат, және құзыреттілік тұрғысынан ұтымды жағдайда болулары керек. 1990 жылы аталған

талаптарға екі мемлекет сай болды. Біреуі жойылды. Жаңа полюс пайда болған жоқ: 2-1 = 1. Құрылым униполярлы боп келеді» [2, p. 10].

Американдық зерттеуші Страус, униполярлы әлемнің өзінің тұжырымдамасын ұсынды. Ол полюс шеңберінде мемлекеттер тобы және бұл топта біршама артықшылықтарға ие жекелеген мемлекеттің бар болуын ұйғарады. «Шын мәнісінде бұл «униполь» боп табылады. Ол (униполь) жаһандық құрылымда үстемдік ететін демократиялық индустриалды мемлекеттерден тұрады. Америка Құрама Штаттары унипольдің ішінде жетекші держава боп табылады. Уполярлық деп белгілі әлем құрылысы эволюциясының түпкі нүктесінің көрінісі деп айтуға болады. Әлемдік жүйе модерн кезеңінен күштің көпполярлы балансынан бастап, XX ғасырда биполярлы әлемге келді. Әлем дамуының кезеңдері: копполярлық, биполярлық, униполярлыққа дейін ауысты [3, с. 78].

Бұл орайда, белгілі американдық зерттеуші Зб. Бжезинскидің еңбектерін де атап өту қажет. Оның аса белгілі еңбегі «Ұлы шахмат тақтасының» негізгі идеясы да АҚШ-тың бірінші және жалғыз әлемдік держава болуына саяды. Оның пікірінше, тіпті АҚШ-тың үстемдігі төмендеген кездің өзінде, қазіргі уақыттағы АҚШ иемденетін әлемдік үстемдікке бірде бір мемлекет жете алмайды. Жалпы, 1990-шы жылдар АҚШ академиялық топтарының жұмыстары американдықтардың «қырғи-қабақ соғыстағы» жеңісімен масаттануымен сипатталады және бұл сол кезеңдегі еңбектерде де өз көрінісін тапты. Осылайша, халықаралық қатынастардың жаңа кезеңі, АҚШ жетекшілік ететін униполярлы әлем – Pax Americana-ның қалыптаса бастағаны туралы сөз қозғала бастайды.

АҚШ-тың басқа белгілі зерттеушісі С. Хантингтонның пікірінше, АҚШ-тың үстемдігі, аталмыш мемлекеттің еркін әрі либералды болуымен ақталды. Және осыған орай, АҚШ-тың жаһандық жетекші мәртебесіндегі миссиясы – бүкіл әлем бойынша өзінің идеологиялық құндылықтарын тарату боп табылады. Униполярлық, бір жағынан, басқа мемлекеттер тарапынан АҚШ-қа қатысты қауіптің болмауымен де нығайтылды. Әлемнің униполярлық тәртібінің орнауына АҚШ-тың жетекшілері де мүдделі болды. Американдық саяси жетекшілердің сол уақыттағы сөздерінде американдық ғалымдар мен зерттеушілер қалпытастырып келе жатқан идеялар басым болды: яғни, АҚШ – жаһандық көшбасшы, және оның миссиясы – либералды-демократиялық құндылықтарға негізделген жаңа саяси және экономикалық халықаралық тәртіп орнату боп табылады.

Демократиялық құндылықтарды тарату идеялары және демократиялық бейбітшілік теориясы АҚШ-тың «қырғи-қабақ» соғысынан кейінгі сыртқы саясатының қалыптасып дамуына біршама ықпал етті. Олай болса, бұл теорияның мазмұны мен мәніне, әрі оның негізгі қағидаларына тоқталу қажет деп санаймыз. Бұл халықаралық қатынастардағы аса ықпалды теориялардың қатарына жатады. Демократиялық бейбітшілік теориясының негізінде неміс философы И. Канттың мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясаттарының өзара байланысы туралы идеялары жатыр. Бұл теория негізінде демократиялардың бейбітсүйгіштік туралы тезисі жатыр. Оның қағидалары қазіргі уақыттағы аса ықпалды демократиялық мемлекеттер әрекеттерінің негізінде жатыр: бейбітшілікті нығайту, кедейшіліктен арылу, халықтар арасында өзара түсінісушілікті кеңейту, жалпыадами құндылықтарды көтеру, мемлекеттік билікті орталықсыздандыру, ұлттық азшылықтардың өз-өзін тануға жәрдемдесу, қақтығыстарды шешуді институционализациялау [4].

Демократиялық бейбітшілік теориясын дамытуға Майкл Дойл айрықша күш салды. Ол соғыс пен бейбітшілік туралы дисскусияға Канттың философиялық мұрасын қатыстырды. 1983 жылы, «Философия және қоғамдық істер» журналында шыққан «Кант, либералды мұра мен халықаралық істер» атты мақаласында ол, мемлекеттер өздерінің ішкі саясатында сүйенетін құндылықтарға сыртқы саясатта да сүйенеді деген Канттың идеясын одан әрі дамытты. Дойлдың пікірінше, демократиялық мемлекеттердің құндылықтар ортақтастығы олардың арасындағы бейбітшілік одақтың кеңеюі мен күшеюіне атсалысады. Сонымен қатар, демократиялар арасындағы бейбітшілік одақ автократияларға қатысты агрессивтілікке негізделген [5, p. 232].

1993 жылы Брюс Рассет өзінің «Демократиялық бейбітшілікті түсіну» атты еңбегінде демократиялық бейбітшілік механизмінің толық ұғымын беруге тырысты. Рассеттің пікірінше, демократиялар арасындағы бейбітшіліктің бірінші себебі – ол мәдени-нормативтік себептерге байланысты және ол ішкі және сыртқы саясат мәселелер бойынша шешімдерді қабылдау механизмі құндылықтық негіздерге сүйенген. Бұл мәселе бойынша Рассеттің аргументациясы Кант идеяларына негізделген. Демократиялар арасындағы бейбітшіліктің екінші себебі – құрылымдық-институционалдық мәселелерге байланысты. Соғыс пен бейбітшілік сұрақтары бойынша авантюристік саясатты жүргізу мүмкіншіліктері ішкі саяси институционалдық шектеулерді танумен пайымдалады [6, p. 143-144].

Бұл теория Америка Құрама Штаттарының сыртқы саясатына айтарлықтай ықпал етті. Атап айтсақ, АҚШ-тың сыртқы саясатында демократияны тарату болашақтағы соғыстардың алдын алу құралы деп мәлімденеді. 1992 жылдың ақпан айында АҚШ-ның мемлекеттік хатшысы Джеймс Бейкер, қырғи-қабақ соғысы аяқталғаннан кейін АҚШ «демократия, саяси және экономикалық еркіндік сияқты ортақ құндылықтарға негізделген тұрақты бейбітшілік – демократиялық бейбітшілік» орнатуға мүмкіншілікке қол жеткізді деп атап өтеді [7, p. 97].

1990 жылдың тамыз айында қабылданған ұлттық қаупсіздік стратегиясында Дж. Буш, КСРО ыдырағаннан кейінгі сыртқы саясатты қалыптастыру мәселелеріне тоқталып өтеді. Оның ішінде, саясаттағы басымдықтарды атай отырып, ең алдымен АҚШ-тың еркін және тәуелсіз ұлт ретінде дамуына, оның іргелі құндылықтары мен адамдар мен институттардың қауіпсіздігін сақтай отырып, өзінің одақтастарымен саясатында ұстанатын мәселелері туралы айтып кетеді. Және де демократия мен оның идеялары кең таралып, тұрақты және қауіпсіз әлемде аталған американдық мүдделерге жету тиімдірек боп табылады деп атап кетеді Дж. Буш. Мұнда американдықтар, демократиялық институттар мен адам құқықтары, саяси және экономикалық бостандық сияқты мәселелерді алға қойған болатын. Және бұл мәселелерді іске асыру үшін келесідей сұрақтарды шешу маңызды болды: тұрақты

аймақтық үстемдікке ұмтылған державалардың мүдделерін тежеу; аймақтық дауларды дипломатиялық жолмен шешуді қолдау; адам құқықтары мен экономикалық-әлеуметтік прогрестің кепілі болатын еркін, демократиялық саяси институттардың дамуына жәрдемдесу; демократиялық институттарға басқыншылық, мәжбүрлеу, бүлдіру әрекеті, терроризм мен есірткінің заңсыз айналымы тарапынан түскен қауіптермен күреске жәрдемдесу; экономикалық даму, әлеуметтік және саяси прогресті ынталандыратын сауда және инвестициялық саясатты қолдау [8, p. 3-4].

1990 жылдардың басындағы АҚШ ұлттық қауіпсіздік стратегиясында барлық әлемде ашық, демократиялық және өкілдік саяси жүйелерді дамытуды – стратегияның мақсаттарының бірі ретінде қарастырылады. Адам құқықтарын қадірлеуді қамтамасыз ететін демократиялық жүйелердің демократиялы мен ашық болуы, халықаралық нормаларды қадірлеуді күшейту АҚШ үшін маңызды боп келеді. Шығыс Еуропа мен бұрынғы КСРО елдеріндегі саяси өмірге белсенді қатысуды күшейту АҚШ-тың ұлттық мүдделеріне сай келеді және тарихқа сәйкес өзінің халқымен әрекеттесетін өкілдік үкіметтер өздерінің көрші мемлекеттеріне қатысты агрессияға бармайды. 1991 жылғы АҚШ-ның ұлттық қауіпсіздік стратегиясына сәйкес, демократия жекелеген тұлғалардың құқықтары мен адам құқықтарын сақтауды, экономикалық еркіндікті қолдап тұрақтылыққа атсалысады [9, p. 3].

Билл Клинтон президент боп сайланғанда оның алдында ауқымды дайын американдық стратегия болған жоқ. Ол қырғи-қабақ соғысынан кейінгі сыртқы саясат стратегиясын жетілдірмегеніне талай рет сынға алынды. Бірақ, оның сыртқы саясаты келісілген көзқараспен негізделген және «демократияны кеңейту» тұжырымдамасында баяндалған. Бұл тұжырымдаманы дамыта отырып, Б. Клинтон мен оның кеңесшілері Американдық ұлттық мүдделерді іске асыруды өзінің саяси құндылықтарын шетелде таратуға сүйенген американдық либералдық интернационалист дәстүрі шеңберінде жұмыс жасады. Олардың американдық қауіпсіздік пен өркендеуге демеу бола алатын ашық нарықтарды кеңейту мен либералды демократияның дамуына жәрдемдесу сияқты амбициялары «жақсылық бірлігі» және «демократиялық құндылықтарға» сенімнің көрінісі болды [10, p. 159].

Клинтон өзінің саясатында негізгі үш мақсатты алдына қойды: қарулы күштерді қайта құрылымдау, шетелде демократияны таратуды ынталандыру мақсатында одақтастарымен ынтымақтастықты жетілдіру және әлемдегі экономикалық жетекшілікті қалпына келтіру. [11, p. 18].

Демократия бейбітшілікті қамтамасыз етеді деген либералды стандарттарға сүйенген Б. Клинтон, оны АҚШ-тың мүдделерін қамтамасыз ететін құрал деп санады. Мемлекеттің алдында тұрған халықаралық қауіптерге Клинтонның көзқарастары, Джон Льюис Гэддистің қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы геосаяси парадигманың тоталитаризм не демократиядан интеграция не фрагментацияға өтуді білдірді [12, p. 121]. Осылайша, АҚШ президенті интеграцияның позитивті күштерін ынталандырып, ыдырау күштерінің болашақта үстемдік етудің алдын алғысы келді. Колин Дьюэктің пікірінше, Б. Клинтонның ұлттық қауіпсіздік саясаты негізгі екі талаппен ақталды: біріншіден, АҚШ әлемдегі үстем деражава болды, екіншіден, демократия мен ашық нарыққа негізделген либералды тәртіпке жауапты болды [13, p. 114]. Сондықтан демократияны таратуды қамтамасыз ету, АҚШ сыртқы саясатының басты элементі болуы керек, өйткені ол американдық гегемонияны сақтайтын халықаралық тұрақтылық пен бейбітшілікке әкелуі мүмкін деген ойлар басым болды. Неоконсерваторлар бұл сияқты АҚШ-тың ерекшелігі мен американдық құндылықтар, ұлттық қауіпсіздік пен халықаралық тәртіп сияқты пікірлерді қолдады. Сонымен қатар, Б.Клинтон еркін сауда жасайтын капиталистік демократиялардың маңызын атап өтті. Өзінің 1991 жылғы Джорджтаун сөзінде, Клинтон, жаһандық демократия мәселелері туралы да ойларымен бөлісті «Жаһандық демократия деп бір бірімен бейбітшіліктегі халықтар, бір бірінің идеялары мен саудаға ашық елдерді айтамыз» [14, p. 115].

1993 жылы Б. Клинтон әкімшілігі бұл көзқарастарға негізделген стратегиясын қалыптастырды. Ұлттық қауіпсіздік бойынша кеңесші Энтони Лейк, демократиялық кеңейту тұжырымдамасын ұсынды. Ол «демократия мен нарықтық экономика үстемдік еткен мемлекеттер бар әлемде, біздің еліміз анағұрлым қауіпсіз, өркендеген әрі ықпалды болады, ал әлем гуманды және бейбіт болады» деп мәлімдеді. Осылайша Лейк «тежеу доктринасынан кейін ашық нарықтық демократия қауымдастығын кеңейту стратегиясы болу керек» деп қорытындады [15]. Бірнеше күннен кейін БҰҰ Бас Ассамблеясы алдында АҚШ Президенті «біздің ең басты мақсатымыз нарықтық демократияға сүйенген әлемдік қауымдастықты кеңейту мен күшейту болуы тиіс» деп мәлімдеді [10, p. 162].

Демократияны кеңейту мәселелері Б. Клинтон тұсындағы американдық сыртқы саясатын негіздеу риторикасы негізінде жатты. Лейктің сөзі АҚШ-тың ұлтты қауіпсіздік стратегиясына толығымен сәйкес келді. Кірігу мен кеңейту стратегиясында жарияланған американдық саясаттың басты мақсаттары қатарына – АҚШ қауіпсіздігін күшейту, елдегі өркендеу мен демократияны дамыту мәселелері кірді. Б. Клинтон тұсындағы ұлттық қауіпсіздік стратегиясының мазмұны аз өзгерістерге ұшырады [16, p. 37].

Президенттіктің екінші мерзімінде ғана Б. Клинтон әкімшілігі жаңа тәуелсіз мемлекеттеріндегі демократияны дамыту мәселелерін алдыңғы қатарға қойды. Бұл бір жағынан, АҚШ күшінің көбін Ресейдің демократизациясына жұмасуымен түсіндіріледі. 1999-2000 жылдарда жаңа тәуелсіз мемлекеттерге бетбұрысы АҚШ-тың сыртқы саясатының қайта бағдарлауымен байланыстыруға болады. КСРО ыдырағаннан кейін посткеңестік мемлекеттердегі демократизация үдерісі тек жартылай өтті. Бұл мемлекеттердегі демократияны тарату мен кеңейтуді тежейтін факторлардың қатарына жаңа тәуелсіз мемлекеттер жөнінде білімнің болмауы, кей мемлекеттердің геосаяси маңыздылығының аз болуы және бұл елдер жөнінде пессимизмнің болуын жатқызуға болады. АҚШ-тың сыртқы саясатындағы бұл үдерістерімен айналысатын зерттеуші Николя Бушенің пікірінше, АҚШ-тың жаңа тәуелсіз мемлекеттерінде демократияландыру үдерістері ресурстары шектеулі елдерде (Грузия, Армения мен Қырғызастанда) жақсарды, ал ресурстарға бай елдерде (Әзірбайжан, Қазақстан, Түркменстан, Өзбекстан) бұл үдерістер тежелді [10, p. 168].

Кіші Дж. Буш тұсындағы сыртқы саясаты оның Ирактағы соғысы әрекеттері салдарынан бірталай сынға алынды. Демократияның АҚШ-тың сыртқы саясатында алатын орны туралы пікірталастар символдар, мифтер және басқа да абстракциялар негізінде жүреді. Буш тұсындағы демократияны тарату мәселелері Египет, Индонезия, Либерия, Россия, Украина және Венесуэла сияқты мемлекеттер төңірегінде айтылады. Бұл орайда, Буштың сыртқы саясатында Ирактың ролі басқа мемлекеттерге қарағанда әлдеқайда артық екенін байқауға болады. Буш әкімшілігінің демократиялық риторикасы тек Таяу Шығыс аймағы ғана емес бүкіл әлемді қамтығаны туралы бірталай атап өтіледі [17, p. 3].

Бұл мәселе Буштың Иракқа басып кіру себептердің қатарына демократияны негіздеуді қосқанда басталады. Өзінің 2003 жылғы Кәсіпкерлік мәселелер бойынша американдық институтында сөйлеген сөзінде Буш: «... әлем демократиялық құндылықтарды таратуға мүдделі, себебі тұрақты және еркін мемлекеттер қырып жою идеологиясының дамуына жол бермейді» деп мәлімдеді. «Еркіндік бағдарламасы» деп аталып кеткен өзінің екінші инаугурациялық сөзінде Буш «Америка – миссиясы бар мемлекет, және бұл миссия біздің ең негізгі сенімдерімізден бастау алады... бұл АҚШ-тың кез келген ел мен мәдениетке, демократиялық қозғалыстар мен институттарға қолдау көрсету болып табылады» деп мәлімдеді [17, p. 3].

Кіші Дж. Буштың пікірінше, кей мемлекеттерде, әсіресе, Таяу Шығыс елдерінде саяси еркіндіктің болмауы саяси экстремизм мен антибатыстық терроризмнің дамуына атсалысады. Сондықтан, бұл елдердегі демократияның дамуына қолдау көрсету терроризмнің түпнегізін жоюға мүмкіндік береді. Осылайша, демократияны ынталандыру АҚШ-тың терроризммен күрес саясатының ажырамас, және орталық элементіне айналды.

Таяу Шығыс саясатынан басқа Буш әкімшілігі жартылай реалистік бағытында да саясатын іске асырды. Бұл саясаттың мәні – Буш әкімшілігі демократияны белсенді талқылап түрлі мемлекеттердегі позитивті саяси өзгерістерді қолдауды жүзеге асыру позициясын ұстанады. Сонымен қатар, Буш әкімшілігі аталған демократия мүдделерімен тоғысатын, сабақтасатын экономикалық және қауіпсіздік мүдделерін іске асыруға назар аударады. Бұл мәселені зерттеумен айналысқан зерттеуші Томас Карозерстің пікірінше, Буш әкімшілігі демократия мәселелерін екінші қатарға ысырып, демократиялы емес мемлекеттермен тығыз қатынастар орнатты [17, p. 8].

Әрине, АҚШ әкімшілігі үшін экономикалық және қауіпсіздік мүдделері үшін демократиялық емес мемлекеттермен тығыз және достастық қатынастарды сақтау жаңалық емес, Буш президенттігі кезінде мұндай жағдайлар көбейді. Бірақ, Буштың орасан зор бағдарламасын жариялай отырып, Фридом Хаустың 45 демократиялық емес мемлекеттердің жартысынан көбімен АҚШ-тың қатынастары таңғаларлық.

Президент Барак Обама алдыңғы АҚШ әкімшілігінен мұра болған сыртқы саясаттағы бірталай мәселелермен бетпе бет келді. Елдегі және әлемдегі қаржы дағдарысы аталған мәселелерді біршама күрделендірді. Әлемдік қауымдастық тарапынан АҚШ-тың сыртқы саясатына сенімнің төмендеуі салдарынан Обама әкімшілігі АҚШ-тың демократияландыру саясатын қайта қарастыруға мәжбүр болды. Обама әкімшілігі демократия саласындағы саясаты бойынша өзіндік тәсілге жүгініп, институционалдық және нормативтік шеңбердегі түрлі бастамаларды қолдау мен көпжақты қатынастардың маңыздылығын атап өтеді. Обаманың сыртқы саясатын қалыптастыруына ықпал еткен кеңесшілері – мемлекеттік хатшы Хиллари Клинтон, вице-президент Дж. Байден, қорғаныс министрі Роберт Гейтс және ұлттық қауіпсздік бойынша кеңесшісі Джеймс Джонс дәстүрлі реализм ағымының өкілдеріне жатқызуға болады. Обама әкімшілігінің ерекшелігі – Буш пен Клинтоннан өзгеше Обама тұсында АҚШ сыртқы саясатында – демократияны тарату мәселелері сыртқы саясаттың бірінші дәрежелі мүдделердің қатарында болған жоқ [18, p. 12].

XX ғасыр мен XXI ғасырлар тоғысындағы АҚШ сыртқы саясаты реализм ағымындағы тұжырымдамаларына негізделген. Бұл АҚШ-тың сыртқы саясатының дәстүрлі тәсілдемелердің біріне жатады.

Сонымен қатар, КСРО ыдырағаннан кейін АҚШ-тың академиялық топтарында униполярлық тұжырымдамасы кеңінен дами бастайды. Американдық зерттеушілердің бір тобы қырғи-қабақ соғысынан кейін, әлемнің биполярлық жүйесі ыдырап, халықаралық қатынастарда тек бір мемлекет үстемдік ететін униполярлы жүйе тұжырымдамасын пайымдады. Олардың пікірінше, қуатты мемлекетке сай, әскери, экономикалық, саяси ресурстар тек бір үстем мемлекет Америка Құрама Штаттарында шоғырланған. Мұндай пікірлер мен пайымдаулар АҚШ-тың сыртқы саясатына тікелей әсер етті деуге болады, себебі бұл мемлекетте саяси шешім қабылдаудың бір ерекшелігінің қатарына халықаралық қатынастар саласындағы теоретиктер мен зерттеушілердің АҚШ-тың үкіметтік құрылымдарда да қызмет атқарулары жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Krauthammer Ch. The Unipolar moment // https://www.foreignaffairs.com/articles/1991-02-01/unipolar-moment.*
2. *Wohlforth W. The Stability of a Unipolar World // International Security. The MIT Press - 1999 - Vol. 24, №1. - P. 5-41.*
3. *Страус А.Л. Униполярность (Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России) // Полис. Политические исследования. - 1997. - №2. – С. 78-91.*
4. *Кулагин В. «Демократический мир» как альтернатива мирового развития // http://russ.ru/%20pole/Demokraticheskij-mir-kak-al-ternativa-mirovogo-razvitiya.*
5. *Doyle M. Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs // Philosophy & Public Affairs. – 1983. – Vol. 12. – №3. – P. 205-235.*
6. *Акопов А.К. Политико-исторические концепции мирового порядка в теории международных отношений // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный политехнический университет. – 2013. – Вып. 4(184). – С. 134-141.*

7. Owen J. How Liberalism Produces Democratic Peace // International Security. – 1994. – Vol. 19, №2. – P. 87-125.
8. A National Security Strategy of the United States of America / The White House. - Washington, 1993. – 26 p.
9. A National Security Strategy of the United States of America / The White House. - Washington, 1991. – 37 p.
10. Cox M., Lynch T., Bouchet N. US Foreign Policy and Democracy Promotion – город, 2013. – 222 p.
11. Auerswald Ph., Duttweiler Ch., Garofano J. Clinton's Foreign Policy: A Documentary Record. Kluwer Law International. – 2003. – 296 p.
12. Gaddis J.L. Towards the Post-Cold War World // Foreign Affairs. – 1991. –Vol. 70, №2. – P. 102-122.
13. Dueck C. Reluctant Crusaders: Power, Culture, and Change in American Grand Strategy. – Princeton: Princeton University Press. – 2006. – 240 p.
14. Clinton B. American Leadership and Global Change: address at the Centennial Celebration / US Department: of State Dispatch. – 1993. Vol. 4, №9. – P. 113-116.
15. Lake A. From Containment to Enlargement // https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/lakedoc.html.
16. A National Security Strategy for A New Century / The White House. - Washington, 1998. – 61 p.
17. Carothers Th. U.S. Democracy Promotion During and After Bush / Carnegie Endowment for International Peace. – 2007. – 42 p.
18. Carothers Th. Democracy Policy Under Obama Revitalization or Retreat? / Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 58 p.

УДК 03.744
МРНТИ 03.09.11

А.Т. Кашкинбаева[1], С.С. Корганова[2] , Б.А. Габдулина[3]

[1]докторант 3 курса Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Нур Султан, Казахстан
[2]к.ф.н., доцент Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, сотрудник Центра исследования Казахстана при ДУИЯ(КНР) Шымкент, Казахстан,
[3]к.и.н., доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Нур Султан, Казахстан, (E-mail: [1] asemai7@mail.ru, [2]sevinch_kor@mail.ru, [2]bagish68@yandex.kz)

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ СОВРЕМЕННОЙ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

Данная статья посвящена анализу факторов, способствующих формированию культуры межэтнических отношений в условиях модернизации общественного сознания. Для раскрытия темы были использованы статистические данные Туркестанской области по этническому составу, рассмотрена роль и значение Ассамблеи народа Казахстана и этнокультурных объединений в укреплении межэтнического согласия в регионе. В конце сделаны выводы и предложения. Это статья посвящена исследованию роли этнокультурных объединений города Шымкента и Туркестанской области в укреплении межэтнического согласия. Показаны этнокультурные контакты и межэтнические коммуникации, которые призваны объяснить механизм развития и функционирования современных этнических процессов, формы трансляции и сохранения своего этнокультурного опыта. Обоснован вывод о том, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены в этнополитике государства. Этнокультурные объединения и дома Дружбы должны вести слаженную работу в сфере культуры, языка, традиций, реализуя национальную политику Республики Казахстан.

Ключевые слова: модернизация, межэтническая культура, идентичность, взаимодействие, этничность, населения, языковая политика

А.Т. Кашкинбаева[1], С.С. Корганова[2] , Б.А. Габдулина[3]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 1 курс докторанты, Астана, Қазақстан
[2]филос.ғ.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, Шымкент қ., Қазақстандағы ДУИЯ (ҚХР) зерттеу орталығының қызметкері
[3]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (ҚАЗІРГІ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Бұл мақала қоғамдық сананы жаңғырту контексінде этносаралық қатынастардың мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін факторларды талдауға арналған. Тақырыпты ашып көрсету үшін Түркістан аймағының этникалық құрамына қатысты статистикалық деректер пайдаланылды, Қазақстан халқы Ассамблеясының және этномәдени бірлестіктердің аймақтағы ұлтаралық келісімді нығайтудағы рөлі мен маңызы қарастырылды. Сондай-ақ, мақала аясында қорытындылар мен ұсыныстар жасалынды. Қосымша бұл мақалада этномәдени бірлестіктердің Шымкенттің және Түркістан аймағының ұлтаралық келісімді нығайтудағы рөлін зерттеуге арналған. Этномәдени байланыстар мен этномәдени байланыс қазіргі этникалық процестердің дамуы мен жұмыс істеу механизмдерін, аударма нысандарын және олардың этномәдени тәжірибелерін сақтауды түсіндіруге арналған. Мемлекеттің этносаясатында тарих пен ұлттық дәстүрлерді ескеру керек деген қорытынды жасалды. Этномәдени бірлестіктер мен достық үйлері мәдениет, тіл, салт-дәстүрлер саласында Қазақстан Республикасының ұлттық саясатын жүзеге асыруда үйлесімді жұмыс жүргізуі тиіс.

Кілт сөздер: жаңғырту, этносаралық мәдениет, сәйкестік, өзара әрекеттесу, этникалық топ, халық, тіл саясаты

A.T. Kashkinbayeva[1], S.S. Korganova[2], B.A. Gabdulina[3]

[1] Doctoral student of the 1st course of the Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Astana, Kazakhstan
[2] Ph.D., associate professor of the South Kazakhstan State University named after M.Auezov, employee of the Center for Research of Kazakhstan at DUIA (PRCh) Shymkent, Kazakhstan
[3] Ph.D., Associate Professor of Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Astana, Kazakhstan

FORMATION OF A CULTURE OF INTER-ETHNIC RELATIONS IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS (ON THE EXAMPLE OF THE MODERN TURKESTAN REGION)

Abstract

This article is devoted to the analysis of the factors contributing to the formation of the culture of interethnic relations in the conditions of modernization of public consciousness. To reveal the topic, the statistical data of Turkestan region on ethnic composition were used, the role and importance of the Assembly of people of Kazakhstan and ethno-cultural associations in strengthening interethnic harmony in the region were considered. At the end of the conclusions and suggestions. This article is devoted to the study of the role of ethno-cultural associations of Shymkent and Turkestan region in strengthening interethnic harmony. Ethno-cultural contacts and interethnic communications are shown, which are designed to explain the mechanism of development and functioning of modern ethnic processes, forms of translation and preservation of their ethno-cultural experience. The conclusion that the history and national traditions must be taken into account in the Ethnopolitics of the state is substantiated. Ethno-cultural associations and houses of Friendship should conduct coordinated work in the field of culture, language, traditions, implementing the national policy of the Republic of Kazakhstan

Key words: modernization, interethnic culture, identity, interaction, ethnicity, population, language policy

Как известно, культура межэтнических отношений является неотъемлемой и органической частью духовной жизни общества и культуры человеческих отношений в целом. Содержание культуры межэтнических оотношений складывается как из знания общепринятых на международном уровне норм и правил, регулирующих отношения представителей разных этнических общностей, так и из соблюдения этих норм и правил, адекватных реакций на особенности поведения представителей других этносов. Проблема современного развития межэтнических и межнациональных отношений, по мнению российского исследователя И.С.Лысенко, заключается «в сочетании двух тенденций современности. Одна из тенденций - стремление любого современного государства реализовать

общегосударственные интересы, в числе которых территориальная целостность и безопасность границ. Вторая из них — возрастание этнического фактора. В условиях глобализации, которая создаёт условия для унификации культурных различий, ярко выражено стремление этнических общностей сохранить и развить своё культурное наследие»[1, С. 159].

В научной литературе культура межэтнического общения характеризуется как «совокупность личностных, идейных и моральных установок, социально-нравственных ценностей, норм и требований, правил, знаний, действий, привычек, осуществление которых, обеспечивает взаимопонимание, согласие, стабильность, сотрудничество в сфере межэтнических отношений»[2, С. 270]. Поэтому исследование данной темы является актуальной для Туркестанской области, где этнический состав населения довольно таки пестрый. Туркестанская область (до 2018года Южно-Казахстанская область) до выхода Шымкента из состава области последняя являлась самой населённой в Казахстане с численностью населения, приближающейся к 3 миллионам человек (2,95 млн согласно данным Комитета по статистике Казахстана на 1 мая 2018 года). Однако, после того как город Шымкент стал отдельной территориально-административной единицей республики, выйдя из состава области, численность населения Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области уменьшилась примерно на 1 миллион жителей, составляя на 1 июня 2018 года 1 955 219 человек. Население Южного Казахстана, несмотря на явное численное преобладание казахов (которое значительно усилилось с начала 1990-х и в настоящее время доля казахов в населении составляет порядка 72 %), отличается значительным этноязыковым разнообразием. Так, в населении области традиционно широко (около 18 % всего населения) представлены узбеки, проживают русские (в основном в городе Шымкент, хотя их доля значительно сократилась за последние 20 лет с более чем 23 % в 1980 до около 6 % в настоящее время), проживают также азербайджанцы, таджики, татары, турки, корейцы, курды, уйгуры. Употребляется наравне с государственным языком во всех организациях как официальный русский язык [3].

Этнический состав населения области по итогам переписей населения 1989-2009 годов и по оценке на 2018 год:

	1989 чел.	**%**	**1999 чел.**	**%**	**2009 чел.**	**%**	**2018 чел.**	**%**
всего	1823528	100,00%	1978339	100,00%	2469357	100,00%	2929196	100,00%
Казахи	1017470	55,80%	1340889	67,78%	1785992	72,33%	2135364	72,90%
Узбеки	285042	15,63%	332202	16,79%	401630	16,26%	503248	17,18%
Русские	27847	15,27%	162098	8,19%	136538	5,53%	128895	4,40%
Таджики	19593	1,07%	21370	1,08%	29742	1,20%	36801	1,26%
Азербайджанцы	27049	1,48%	24732	1,25%	28956	1,17%	35231	1,20%
Турки	11051	0,61%	18665	0,94%	20995	0,85%	23427	0,80%
Татары	34615	1,90%	23672	1,20%	19119	0,77%	18349	0,63%
Курды	6306	0,35%	6661	0,34%	8399	0,34%	9554	0,33%
Корейцы	11430	0,63%	9780	0,49%	9254	0,37%	8830	0,30%
Персы	2511	0,14%	2312	0,12%	4149	0,17%	4796	0,16%
Украинцы	33033	1,81%	13039	0,66%	5788	0,23%	3688	0,13%
Уйгуры	3752	0,21%	3258	0,16%	3485	0,14%	4055	0,14%
Немцы	44526	2,44%	5261	0,27%	2007	0,08%	3301	0,11%
Киргизы	1435	0,08%	985	0,05%	2523	0,10%	2525	0,09%
Чеченцы	3573	0,20%	2260	0,11%	2465	0,10%	2462	0,08%
Греки	20856	1,14%	1685	0,09%	1036	0,04%	1026	0,04%
Башкиры	2401	0,13%	1211	0,06%	869	0,04%	767	0,03%
Туркмены	553	0,03%	454	0,02%	862	0,03%	-	-
другие	19859	1,09%	7805	0,39%	5548	0,22%	6877	0,23%

По данным Южно-Казахстанского областного управления статистики в регионе по состоянию на 2012 год проживало всего -2 621 523 человек, а к 2018 году- 2 929196 человек. Если посмотреть этнический состав по месту компактного проживания, то это: казахи- 213536(72,90%), узбеки- 503248 (17,18%), (г.Шымкент, Туркестан, Кентау,

Сайрамский, Толебийский, Сарыагашский, Мактааральский районы); русские-128895 (4,40%), (г.Шымкент, Кентау, Толебийский, Тюлькубасский, Сайрамский районы); таджики-36801 (1,26%), (Мактааральский и Сарыагашские районы); азербайджанцы-35231 (1,20%), (г.Шымкент, Тюлькубасский район); татары-18349 (0,63%), (г. Шымкент); турки-23427 (0,80%), (г.Шымкент, Сайрамский, Толебийский,\ Сарыагашский районы); корейцы-8830 (0,30%).(г. Шымкент, Мактааральский район); украинцы-3688 (0,13%), (г.Шымкент); курды- 9554 (0,33%),(Байдибекский, Ордабасинский, Толебийский, Сайрамский районы); немцы-3301 (0,11%), (г.Шымкент, Тюлькубасский, Сарыагашские районы); уйгуры-4055,0,14%), (г.Шымкент, Сарыагашский район); персы- 4796 (0,16%), (г.Шымкент, Мактааральский, Ордабасинский, Сайрамский, Сарыагашский районы); чеченцы-2462 (0,8%),(г.Шымкент, Толебийский район); киргизы- 2525 (0,08%), (г.Шымкент, Сарыагашский район) и другие этносы-6877 (0,23%) [4].

Как видно из таблицы, Туркестанская область характеризуется высокой полиэтничностью населения, где проживают представители разных этносов. Полиэтничный состав населения области, наличие 20-ти областных 51 филиалов в районах этнокультурных центров и их связи с исторической родиной позволяют усилить работу по пропаганде модели межэтнической толерантности и общественного согласия Казахстана в ближнем и дальнем зарубежье. Поэтому сверхважной задачей для нашего региона является не только сохранение межэтнического согласия, но и культурного многообразия и самобытности этносов. Только культурная самоидентификация народа может определить место того или иного народа в истории; лишь национальная культура отвечает высшим этическим и социальным ожиданиям. Правы те авторы, которые утверждают, что малая родина-это социальная среда, которая образуется сообществом живущих в нем людей. В этой социальной среде формируется разговорная речь, манеры поведения, характер человека. Его личностные качества определяются культурой, менталитетом людей, живущих на его малой родине. Характер этого влияния так же как, и условия жизни, от поколения к изменяются под влияниемобщего развития цивилизации. В этой связи у земляков разных поколений сохраняется одинаковое восприятие неповторимости природной панорамы малой родины, но складываются разные впечатления о своем бытие.

В Концепции социокультурной политики РК говорится о том, что «путь социокультурного развития независимого Казахстана характеризуется обращением к человеческим ценностям, полнокровному возрождению прогрессивных народных традиций и обычаев, возвращение к гуманитарным наукам, признанию ценности и самостоятельности всех национальных культур»[5, С. 222]. Как подчеркнул Глава государства наши национальные традиции и обычаи, язык и музыка, литература и свадебные обряды, – одним словом, национальный дух, должны вечно оставаться с нами. Мудрость Абая, перо Ауэзова, проникновенные строки Джамбула, волшебные звуки Курмангазы, вечный зов аруаха – это только часть нашей духовной культуры. Современный Казахстан развивается по пути Третьей модернизации, идея Президента страны о необходимости проекта «Духовные святыни Казахстана», или как говорят ученые, «Сакральная география Казахстана» всецело поддерживается казахстанцами. У каждого народа, у каждой цивилизации есть святые места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. У каждого народа есть свои национальные святыни. Например, как отметил Президент страны Н. Назарбаев, «у англичан – это главный англиканский храм − Кентерберийский собор, немцы любуются римско-католическим готическим собором в Кельне, французы гордятся своим Нотр-Дам-де Пари. У нас тоже есть чем восхищаться. Это целая россыпь святынь: древний Тараз и Улытау, Туркестан и Алтай, Жетысу и комплекс Бекет-Ата. Но вот целостного знания и цельного понимания в общественном сознании, к сожалению, не прослеживается. Поэтому данную стратегическую задачу в контексте нациестроительства и призван решить этот чрезвычайно необходимый проект. Это одно из оснований духовной традиции. Для Казахстана это особенно важно. Мы – огромная по территории страна с богатой духовной историей»[6, С. 3].

Вполне естественно, что управление национальной политикой Казахстана осуществляется с учетом полиэтничности населения районов и областей. Примером тому является то, что в Казахстане действуют более 100 национальных школ, функционируют 170 воскресных школ. В трех школах национального возрождения работают 23 отделений по изучению12 родных языков. На финансовую поддержку этих школ Правительство страны выделяет ежегодно 12 млн. тенге. Кроме того, им оказывается помощь и из местного бюджета. В нашей стране издается 4 республиканских и 15 региональных национальных газет, работает 6 национальных театров (казахский, русский, немецкий, уйгурский, корейский и узбекский). Три из которых работают в Южно-Казахстанской области. Все это следствие учета многообразия этнической культуры в Казахстане. Обеспечение общественного единства и согласия является важным условием становления демократического, светского, правового и социального государства. Экономический рост, социальный прогресс и демократическое развитие возможны только при консолидации и сохранении единства общества.

Новые концепты модернизации заложены в Стратегии «Казахстан-2050», которая оценивается экспертами как важный рубеж в развитии страны, связанный с преодолением длительного этапа транзита в фазу устойчивого развития в качестве состоявшегося государства. Необходимость духовной модернизации Казахстана диктуется колоссальным дефицитом гуманизма и девальвацией общечеловеческих ценностей, которые сегодня сложились в мире. По мнению М.Н. Губогло: «если мы не поймем менталитета граждан исторически сложившегося государства с полиэтническим составом, мы рискуем не понять ни сущности двух разновекторных мировых тенденций - глобализации и индивидуализации, ни тенденций смещения этничности из сферы материальной в сферу духовной культуры и далее - в сферу политики и права, ни, наконец, огромной значимости того или иного баланса идентичностей в самопознании, самовыражении и самоопределении отдельного человека и целых народов»[7, С. 198].

Все эти факторы находятся в поле зрения научно-исследовательской работы членов научно-экспертной группы АНК Туркестанской области и города Шымкента, руководителей этнокультурных центров, представителей государственных и общественных структур по этноконфессиональной проблематике, вопросам воспитания толерантности и казахстанского патриотизма. По мнению академика А.Нысанбаева: «пространство толерантного взаимоотношения в XXI веке не может быть сформировано из единого привилегированного центра. Несмотря, на предпринимаемые администрацией США попытки установления однополярного мира, в действительности, мы видим, что мир в условиях глобализации стал пространством взаимодействия множественных, взаимосвязанных, но все же автономных центров»[8, С. 327]. В современном Казахстане роль и значение Ассамблеи народа Казахстана возрастает. С момента своего создания Ассамблея народа Казахстана способствует укреплению государственности, защите прав и свобод, содействует формированию казахстанского патриотизма, системы этнокультурного образования и профилактики противодействия негативным тенденциям, несущим угрозу национальной идентичности и консолидации общества. Выступая на 28 апреля 2018 на XXVI сессии Ассамблеи народа Казахстана Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев подчеркнул, что «сегодня, подключив фактор социальной интеграции, мы еще более укрепляем нашу сплоченность. Не секрет, в глобальном мире сильные государства – это единые нации. Все они модернизируются, опираясь на единую идентичность»[9].

Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана до 2020 года была принята 18 апреля 2013года**.** Глава государства Нурсултан Назарбаев подписал указ об утверждении концепции развития Ассамблеи народа Казахстана (АНК) до 2020 года. Концепция выступает основой для создания целостной системы правовых, социально-экономических, политических, государственно-управленческих мер, направленных на укрепление единства народа, развитие демократии, диалога культур и цивилизаций. Как отмечается в концепции, потенциально субъективными факторами, не способствующими укреплению межэтнического согласия и формированию национального единства могут стать:

-слабое владение представителями отдельных этносов государственным языком, являющимся фактором единения народа, залогом социальной мобильности и конкурентоспособности каждого гражданина;

-мировоззренческая аморфность части общества, размывание механизмов укрепления национально-государственной идентичности и национального единства; попытки политизации межэтнических отношений.

Внешними факторами, влияющими на состояние межэтнических отношений, являются:

-геополитические интересы ведущих международных субъектов в центральноазиатском регионе;

-наличие в регионе факторов военно-политической и этнической нестабильности**,** в том числе в непосредственной близости от границ Казахстана;

-нарастание противоправной деятельности экстремистских, террористических и радикальных групп под прикрытием религиозных идей;

-снижение порога терпимости в отношении мигрантов и толерантности массового сознания;

-рост зарубежных информационных потоков, способных повлиять на казахстанские идеалы и ценности, мировоззрение, менталитет;

-деятельность религиозных объединений и течений, не соблюдающих законодательство страны;

-диаспоральная политика зарубежных государств; рост транснациональной преступности; политизация конфессий и этноориентированных организаций.

По словам М. Губайдуллиной: «В условиях информационного транспарентного пространства, где действует масса информационных акторов, возможна любая провокация с целью возможной угрозы дестабилизации стран ЦА. Угроза проникновения исламского радикализма остается актуальной для региона в целом. Угрозой проникновения исламского экстремизма в Центральной Азии является Афганистан, где базируются основные террористические группировки, имеющие интересы в регионе, такие например, Исламское движения Узбекистана»[10, С. 14]. В силу этих обстоятельств как никогда важно уберечь сознание наших граждан от негативных тенденций глобализма. И здесь основной упор делается на человеческий фактор – интеллектуально-духовный потенциал, патриотизм и высокую ответственность граждан, сплоченность и единство нации, идущей к новым целям поступательным, эволюционным путем. При этом, по словам педагога, профессора Нигматжона Алметова: «нам нужна «фильтрация» всех нововведений, заимствованных из зарубежного образовательного опыта на предмет их соответствия историческим традициям и менталитету нации, ценностям»[11, С. 59].

В связи с этим от казахстанского общества требуется гражданская консолидация, основанная на коренной социальной модернизации общества, осознании своего единства перед вызовами изменяющегося мира. «Мәңгілік Ел»-это национальная идея нашего общеказахстанского дома, мечта наших предков. В этих государствообразующих общенациональных ценностях заключается идейная основа нового казахстанского патриотизма»[12, С. 3]. Не стоит объяснять значение этой работы для системной постановки образовательного процесса в стране. Именно с детского сада, школы, высшего учебного заведения закладывается фундамент представлений конкретной личности о прошлом и будущем полиэтнического и многоконфессионального сообщества своей страны, о текущем и должном в этой исключительно важной сфере нашей жизни.

На XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Мәңгілік Ел: одна страна одна судьба», Елбасы отметил, что мы должны извлекать уроки из нашей трудной истории. Это касается и такого важного вопроса как «история межэтнических отношений. Она должна объективно и беспристрастно преподаваться в школах. Наша молодежь должна знать её как свои пять пальцев». Можно утверждать, что выступление Елбасы, на сессии Ассамблеи народа

Казахстана является своевременной методологией в преподавании истории межэтнических отношений. Действительно, наша молодежь еще недостаточно знает всю историю становления полиэтничного Казахстана. Ассамблея народа как особый механизм народного, надполитического представительства должна играть важную роль в системе общественного контроля в транспарентном государстве.

Глава государства предложил учредить особый День Благодарности. Он подчеркнул, что «мир устроен так, что этнические, языковые, культурные различия которые есть, в обозримой перспективе будут всегда, но они не должны быть разъединяющими межами, а объединяющим началом. История Ассамблеи - это история нашей стабильности, мы ее должны беречь, о ней мы должны всегда помнить и дорожить». День благодарности в Казахстане стал общенародным праздником взаимного уважения всех этнических групп к друг другу, и прежде всего казахскому народу, толерантности, мира и добра.

На XXII сессии АНК «Мәңгілік Ел: одна страна, одна судьба», Елбасы обозначил в числе первостепенных задач: всеказахстанскую культуру, единство народа на основе общих духовно-нравственных ценностей, патриотическое воспитание подрастающего поколения, политику в области языка. Языковая политика всегда была и является важной частью национальной политики. Знание языка государствообразующего этноса, в окружении которого живет человек, - это важный элемент культуры межэтнического общения. Государственный язык представляя собой главный фокус осуществляющейся языковой политики и этнополитики, получает в современном политическом дискурсе разные толкования, которые требуют своевременной систематизации. Этим проблемам были посвящены работы многих известных казахстанских авторов, среди них: Калмыкова С. К., Ракишевой Б. И., Садвокасовой А. К., Сулейменовой Э. Д., Шаймерденовой Н. Ж., Шанаи Н. И., Тлепиной Ш., и многих других. В их работах предлагается систематизация многозначного термина государственный язык, особенности государственного языка в зависимости от формы государственного устройства на примерах Швейцарии, Бельгии, Российской Федерации и Республики Казахстан. Процессы, происходящие в современном мире в развитии межэтнических отношений, требуют специального внимания к проблеме формирования культуры межнационального общения в современном обществе. Значение этой проблемы возрастает сегодня вследствие усиления роли в повседневной жизни общества такого фактора как- национальное самосознание.

Казахстанское общество сегодня характеризуется как динамичная, изменяющаяся и развивающаяся общество. Развитие общества идет по пути модернизации. Теории модернизации оперируют термином «модернизация» (от фр. moderne- современный, новейший), описывающим усилия слаборазвитых обществ, направленные на то, чтобы догнать ведущие, наиболее развитые страны, которые существуют с ними в одном историческом времени, в рамках единого глобального общества. В Стратегии «Казахстан-2030»-впервые озвучена идея Президента страны о тройной модернизации: построить государство и совершить прорыв в рыночную экономику, заложить основы социального государства, перестроить общественное сознание. Модернизация невозможно без изменения сознания общества, взращивания у народа чувства ответственности за себя, страну, гордость за нее, истинного, действенного, а не созерцательного патриотизма, тем самым включая новые ресурсы общественного развития.

Казахстан, занявший прочные позиции в мировом цивилизационном пространстве, набирает темпы социально-экономического и культурного развития. Процесс трансформации общественного сознания продолжается, раскрывая новые потенциалы творческой, социальной активности казахстанцев, ориентированные на созидание гражданского общества и демократического государства с приоритетами духовности, нравстенности, человечности. Межэтнические отношения не должны развиваться отдельно от общества, государства и граждан, так как являются одной из форм их существования и жизнедеятельности. Приоритетным направлением национальной политики Республики Казахстан является формирование культуры межэтнических отношений, где любой народ, независимо от его численности, и гражданин, независимо от его национальной принадлежности, должны иметь равные права и равные возможности в своем национальном и личностном самоутверждении в обществе и в государстве, в своем достоинстве и самочувствии, увеличивая тем самым жизненные шансы своего этнонационального и гражданского самоутверждения, используя социальное, культурное и политическое пространства.

В заключении хотелось бы предложить следующие на наш взгляд механизмы, способствующие формированию межэтнической культуры в области:

1. Дальнейшее Научно-экспертное освещение межэтнических и межконфессиональных отношений в формате открытых лекций, круглых столов, конференций, публикаций в СМИ для утверждения принципов консолидации общества, гражданского мира, общественного согласия, укрепления казахстанской идентичности и единства, ценностей общенациональной патриотической идеи «Мәнгілік Ел» и «Семь граней Великой степи» -как общенационального достояния народа.

2. Проведение в вузах области и города научно-практические конференции по предложенным Елбасы проектам: «Тюркская цивилизация: от истоков к современности». Принять активное участие в предстоящем Всемирном конгрессе тюркологов в Астане в 2019 году, и в «Дни культуры тюркских этносов», где в экспозициях музеев различных стран будут представлены древнетюркские артефакты. Также повсеместно поддержать идею Елбасы о создании единой онлайн-библиотеки общетюркских произведений по примеру Википедии, в качестве модератора которой может выступить Казахстан.

3. Кроме того, в рамках продвижения Туркестана в качестве нового областного центра необходимо системное усиление его позиционирования. Для этой цели проводить Культурные фестивали с участием молодежи.

4. Проведение творческих конкурсов среди молодежи различных этносов для пропаганды казахстанских ценностей в контексте общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел», укрепления и развития казахстанской идентичности и единства.

5. В условиях демократии и прозрачности для всестороннего освещения вопросов взаимодействия и взаимообогащения национальных культур этносов, населяющих Туркестанскую область и город Шымкент, было бы целесообразным приложения к областной газете выпуска: «Справочник АНК Туркестанской области», или «Информационную бюллетень АНК области и города Шымкент».

6. Для реализации Концепции укрепления и развития идентичности и единства, общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» среди молодежи области, было бы целесообразным проводить ежегодно Региональный форум молодежи ««Мәңгілік Ел жастары!»

7. Проводить работу по превращению государственного языка в неотъемлемый элемент внутренней культуры представителя каждого этноса и утверждение статуса государственного языка как полноценного средства общения молодежи. Для всестороннего укрепления роли государственного языка и утверждения трехязычия, разнообразить конкурсы среди молодежи.

Таким образом, формирование культуры межэтнического общения предполагает наличие определенных взаимосвязей и взаимоотношений, в процессе которых люди различных национальностей обмениваются опытом, ценностями, мыслями, чувствами, переживаниями. В процессе межэтнического общения проявляются не только личные качества, но и особенности психологии, традиций, культуры народов. В любом полиэтничном обществе традиции, межэтнические отношения, формирующиеся веками, предполагают межэтническую предрасположенность, межэтнические предубеждения и др., которые накладывают отпечаток на регулирование межэтнических отношений посредством внеправовых социальных норм и гарантирующих их исполнение социальных институтов. Все это требует от государства учета многообразия культур и умелого проведения мудрой и взвешенной этнополитики.

Список использованной литературы:

1. Лысенко И.С. Межэтнические и межнациональные отношения и основные типы управления ими. Автореферат на соискание кандидата философских наук, 09.00.11-социальная философия. Красноярск, 2011.-С.159-61.

2. Этнополитический словарь.Термины и понятия казахстанкой политики и практики в сфере общественного согласия и межэтнической толерантности. -Астана, 2014. –С.270-271.

3. Интернет источник: https://ru.wikipedia.org/w/index.php. Перепись населения 2009 года. Национальный состав населения по регионам Казахстана

4. Википедия. Интернет источник: http://yandex.ru/. Численность населения Южно-Казахстанской области по отдельным этносам на начало 2018 года (Южны Казахстан).

5. История Независимого Казахстана. Раздел VI. Современные духовные процессы. Культура. Алматы, 2011. –С.222-224.

6. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. //Казправда, 13 апреля 2017. –С.3-4.

7. Губогло М.Н. Идентификация идентичности: Этносоциологические очерки. М., 2003. –С.198-200.

8. Формирование толерантного сознания в современном казахстанском обществе. Алматы: Институт философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2009.-С.327-329.

9. Пять социальных инициатив- платформа социального единства общества. Выступление Главы государства на XXVI сессии Ассамблеи народа Казахстана. Астана, 28 апреля 2018года.

10. Губайдуллина М. Внешнеполитическая деятельность и дипломатия в условиях транспарентности информационного пространства. //Вестник:серия Международные отношения и международное право. №1(79)2017.-С.14-15.

11. Алметов Н. Образование для консолидации общества: опыт Южного Казахстана.//Информационно-аналитический сборник научно-экспертной группы АНК ЮКО. Шымкент, 2012. –С.59-61.

12. Коалиция включилась в работу.//Казправда, 24 января 2014. –С.3.

УДК 327.51
ГРНТИ 11.25.31

Калкаманов А.Б [1]. Ибраева А.И [2].

[1] *Магистрант Высшей школы социально-гуманитарных наук Astana International University*
[2] *PhD, и.о. декана Высшей школы социально-гуманитарных наук Astana International University*

МИРНЫЙ ПРОЦЕСС В АФГАНИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье отражены ретроспектива, текущий ход и перспективы процесса мирного урегулирования в Исламской Республике Афганистан.

Целью работы является анализ развития ситуации в самой нестабильной стране, расположенной на стыке трех регионов – Центральной Азии, Ближнего Востока и Южной Азии. В статье проанализирован ход развития мирного процесса, основные игроки и посредники, а также препятствия на пути к установлению мира в Афганистане.

Поэтапно продемонстрирован ход развития переговорного процесса, все нюансы и аспекты на пути достижения мира. Указаны персоналии, играющие ключевую роль в начале долгожданного межафганского диалога.

Подведены предварительные итоги первых раундов переговоров, на основе которых составлен небольшой прогноз дальнейшего развития ситуации.

Ключевые слова: движение «Талибан», афганская вооруженная оппозция, мирный процесс, внутриафганский диалог.

Калкаманов А.Б[1]. Ибраева А.И[2].

[1] *Astana International University социалдық және гуманитарлық ғылымдары Жоғары мектебінің магистранты*
[2] *PhD, Astana International University социалдық және гуманитарлық ғылымдары Жоғары мектебі декан міндетін атқарушы*

АУҒАНСТАНДАҒЫ БЕЙБІТШІЛІК ҮДЕРІСІ

Аңдатпа

Осы мақалада Ауғанстан Ислам Республикасындағы бейбітшілік үдерісінің тарихы, кәзіргі уақыттағы жағдайы мен болашақ перспективасы көрсетілген.

Жұмыстың мақсаты – Орта Азия, Таяу Шығыс пен Онтүстік Азиянын түйіскен жерінде орналасқан ең тұрақсыз мемлекеттің тағдырымен жағдайын талдауы. Мақалада бейбітшілік үдерісінің барысы, негізгі саяси күштер мен бейбітшілікке кедергілер талданды.

Мақалада келіссөздер үдерісінің барысы, бейбітшілікке жету жолындағы барлық нюанстар мен аспектілер кезеңкезеңімен көрсетілді. Көптен күткен ауғанаралық диалогтың басталуына үлес қосқан бесленділері көрсетілген.

Келіссөздердің алғашқы раундтарының алдын-ала нәтижелері шығарылды, соның негізінде жағдайды одан әрі дамуының шағын болжамы жасалды.

Түйін сөздер: «Талибан» қозғалысы, ауған қарулы оппозициясы, бейбітшілік үдерісі, ауған диалогы.

A.B. Kalkamanov[1], A.I. Ibrayeva[2].

[1] *Master student of High school of social and humanitarian sciences of Astana International University*
[2] *PhD, Acting Head of High school of social and humanitarian sciences of Astana International University*

THE PEACE PROCESS IN AFGHANISTAN

Abstract

This article reflects the retrospective, current situation and perspective of the peace regulation process in the Islamic Republic of Afghanistan.

The aim of the work is to analyze the development of the situation in the most unstable country located at the junction of three regions – Central Asia, Middle East and South Asia. The article analyzes the progress of the peace process, the main political players and mediators, as well as obstacles to peace in Afghanistan.

Step by step negotiation progress, the issues and aspects has been demonstrated to achieve peace. Different personalities have been indicated who play a key role in the beginning of the long-awaited inter-Afghan dialogue.

The preliminary results of the first rounds of negotiations were summarized, which resulted in forecasting further development of the situation.

Key words: Taliban movement, afghan armed opposition, peace process, inter-afghan talks.

О необходимости мирных переговоров с вооруженной оппозицией в Исламской Республике Афганистан (ИРА) заговорили еще в 2006 году, когда президент (2004-2014) Хамид Карзай своим указом учредил Комиссию по укреплению мира.

В мае 2010 года Карзай созвал всеафганский совет старейшин (Лойя-джиргу), впоследствии получивший неформальное название «Джирга мира». В работе консультативной Лойя-джирги приняли участие 1600 делегатов от всех провинций страны. Одним из итогов Лойя-джирги стала рекомендация об учреждении новой структуры для поддержки мирных переговоров – Высшего совета мира (ВСМ) [1].

Членство в руководящем органе ВСМ получили 70 влиятельных политиков из числа парламентариев, бывших лидеров талибов и представителей афганского гражданского общества. Впоследствии были созданы представительства ВСМ во всех 34 провинциях страны. ВСМ пользовался прямой финансовой поддержкой иностранных государств и, соответственно, имел широкие возможности.

Позднее, в 2013 году, Катар по запросу США разрешил талибам официально открыть офис в Дохе для содействия мирному процессу [2].

Деятельность ВСМ неоднократно подвергалась критике со стороны представителей гражданского общества. В центре внимания критиков всегда находились фиктивные, как утверждается, отчеты ВСМ о присоединении к мирному процессу боевиков антиправительственных сил. В 2016 году была прекращена финансовая помощь ВСМ со стороны внешних доноров.

С начала 2010-х годов поиск мирного решения конфликта в Афганистане в той или иной форме ведется, прерываясь и возобновляясь, по разным линиям, включая ряд региональных форматов.

В переговорный процесс вовлечены США, Россия, Китай, Пакистан, Индия, Саудовская Аравия, Турция, Узбекистан и Иран.

Начиная с 2016 года наблюдается активизация различных внешних посредников. На фоне ухудшения ситуации в сфере безопасности и усиления позиций талибов в стране к работе приступила четырехсторонняя координационная группа с участием Афганистана, Китая, Пакистана и США [3]. Одной из главных задач группы была объявлена выработка «Дорожной карты» по завершению многолетнего конфликта с движением «Талибан». По итогам первого заседания «четверки», состоявшегося 11 января 2016 года в Исламабаде, появились сообщения о скором начале прямых переговоров между афганским правительством и некоторыми лидерами талибов, однако движение «Талибан» опровергло эти сообщения. 19 января 2016 года второе заседание четырехсторонней группы прошло в Кабуле. Первоначально деятельность четырехсторонней группы поддерживалась внешними игроками, в том числе Москвой. Однако по итогам третьего заседания «квартета», состоявшегося в октябре 2017 года в Омане, данный форум был расценен Москвой как ограниченно эффективный. Дальнейшего развития мирные переговоры в данном формате не получили.

Россия начала разрабатывать собственную площадку для консультаций по афганскому урегулированию. По итогам шестисторонних консультаций с участием представителей России, Афганистана, Китая, Пакистана, Ирана и Индии была достигнута договоренность о создании Московского формата консультаций, первое заседание которого состоялось в апреле 2017 года [4]. В нем приняли участие заместители министров иностранных дел и спецпредставители 11 стран. Приглашенные на встречу американские представители от участия в ней воздержались, сославшись на отсутствие на тот момент у новой администрации США стратегии действий на афганском направлении.

Правительство Афганистана в июне 2017 года запустило собственный формат мирного урегулирования с участием внешних игроков. Первая встреча в рамках Кабульского процесса состоялась 6 июля 2017 года в афганской столице [5]. Вторая встреча в рамках Кабульского процесса прошла в январе 2018 года. На конференции была представлена развернутая программа, регламентирующая процесс примирения с вооруженной оппозицией. В программе говорилось о готовности афганского правительства признать движение «Талибан» в качестве политической силы, если оно прекратит насилие, содержалось обещание освободить пленных талибов и отменить введенные против этой группировки санкции, если она заключит с Кабулом мирное соглашение. Вместе с тем в документе также отмечалось, что в мирное соглашение должны быть включены пункты об уважении талибов к правам человека, признании ими Конституции страны, полномочий правоохранительных органов и гражданских учреждений, работающих в соответствии с законом, а также запрета на деятельность террористических и криминальных группировок. Соединенные Штаты, Великобритания, Пакистан, Организация Объединенных Наций и НАТО поддержали новое мирное предложение Кабула, прозвучавшее в ходе Кабульской конференции.

Спецпредставитель президента России по Афганистану Замир Кабулов скептически оценил результаты усилий по продвижению мирного процесса, отметив, что талибы проигнорировали встречу «кабульского процесса», настаивая на прямых переговорах с Соединенными Штатами.

В марте 2018 года в столице Узбекистана, прошла Ташкентская конференция по Афганистану «Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие» [6]. По данным МИД Узбекистана, в работе форума приняли участие министры иностранных дел стран Центральной Азии, глава внешнеполитической службы ЕС Федерика Могерини, заместитель госсекретаря США по политическим делам Томас Шеннон. Делегацию России представлял министр иностранных дел РФ Сергей Лавров. Кроме того, в конференции участвовали спецпредставители по Афганистану и Пакистану Великобритании, Германии, Италии, специальный советник МИД Японии, специальный посланник МИД Катара, высокие делегации НАТО, ОДКБ, Франции и Объединенных Арабских Эмиратов.

Мероприятие, на котором председательствовали президенты ИРА и Республики Узбекистан – Мохаммад Ашраф Гани и Шавкат Мирзиеев, прошло на более высоком уровне, чем предыдущие встречи по афганскому урегулированию. Вопреки ожиданиям, талибы не прислали в Ташкент свою делегацию. По итогам Ташкентской конференции ее участники приняли декларацию, в которой признали процесс примирения наряду с антитеррористическими и антинаркотическими операциями необходимым условием восстановление мира и благополучия в Афганистане и регионе в целом.

9 ноября 2018 года после неоднократного переноса состоялось второе заседание Московского формата консультаций по Афганистану с участием заместителей министров иностранных дел, спецпредставителей и наблюдателей от России, Афганистана, Китая, Пакистана, Ирана, Индии, Казахстана, Киргизии, Таджикистана, Узбекистана и США. Впервые в международной встрече такого уровня приняла участие делегация Политического офиса Движения талибов в Дохе во главе с его руководителем Шером Мохаммадом Аббасом Станикзаем.

Из Афганистана участие в конференции принял Высший совет мира, который позиционирует себя как посредник в диалоге между правительством и талибами.

По итогам московского заседания талибы заявили о готовности вступить в прямые переговоры с официальным Кабулом, но только после достижения соглашения с американцами о графике вывода всех иностранных войск из Афганистана.

5-6 февраля 2019 года в Москве прошел межафганский форум. Помимо российской диаспоры и политиков и активистов из Афганистана, на ней присутствовали представители афганских диаспор из ряда других стран. В переговорах также приняли участие представители движения «Талибан» и делегация афганских политиков и общественных деятелей, которую возглавлял бывший президент Афганистана Хамид Карзай.

По итогам двухдневного форума его участниками была принята совместная резолюция, в которой, в частности, они призвали к «подготовке почвы для полного выхода иностранных сил из страны». В июле 2019 года в Дохе (Катар) прошла вторая встреча межафганского диалога.

В 2019 году специальные представители России, Китая и США провели четыре раунда консультаций по афганскому мирному процессу. Впервые они прошли в марте 2019 года в Вашингтоне. В июле к консультациям присоединился Пакистан.

В 2019 году процесс мирного урегулирования в Афганистане вышел на новый уровень после начала прямых переговоров США с талибами. Представитель США по Афганистану Залмай Халилзад и делегация политического офиса талибов в Дохе по итогам восьми раундов переговоров согласовали проект договора о мире, который предусматривал прекращение огня, вывод из Афганистана иностранных войск и начало всеобщих межафганских переговоров о мире. Однако в сентябре после серии терактов, совершенных талибами в Кабуле и ряде других городов, жертвами которых стали и американские военные, президент США Дональд Трамп распорядился прекратить переговоры с «Талибаном» и отменил подписание соглашения.

Возобновление переговоров между США и «Талибаном» в 2019 году принесло первый ощутимый результат в процессе – в феврале 2020 года стороны подписали мирный договор, согласно которому достигнуты договоренности: «Талибан» должны прекратить ведение боевых действий против иностранного военного контингента, снизить уровень насилия в Афганистане, освободить из тюрем 1 тысячу заключенных, приложить необходимые усилия для начала диалога с правительством в Кабуле [7].

В случае соблюдения талибами перечисленных условий американцы обязуются начать поэтапный вывод иностранных войск из Афганистана.

В свою очередь основным требованием талибов для начала переговоров с Кабулом стало освобождение властями 5 тысяч заключенных боевиков движения.

В итоге главным препятствием для запуска этих переговоров стал вопрос освобождения пленных. Оказалось, что не все стороны готовы на это. В частности, в Афганистане президент Ашраф Гани был вынужден провести съезд Лойи Джирги *(Высший совет афганских старейшин и лидеров племен)*, а талибам провести сложные переговоры с пакистанским правительством.

Неоднократно переносившийся в течение 2020 года диалог стартовал 12 сентября в городе Доха *(Катар)* [8].

После церемонии открытия переговорные команды Кабула и «Талибана» ушли на двусторонние переговоры для согласования организационных вопросов.

По состоянию на ноябрь 2020 года ситуация развивается следующим образом [9]:

- по истечении двух месяцев сторонам не удалось достигнуть консенсуса по ряду вопросов. Основным условием со стороны правительства является прекращение огня. Талибы готовы выполнить требования официального Кабула взамен на:

- уход М.А.Гани в отставку и формирование временного правительства. ДТ допускает учреждение совместного кабмина, однако преследует целью расширить свое присутствие в высших эшелонах власти и внедрить в государственную систему нормы шариата;

- дополнительное освобождение заключенных талибов. Руководством группировки будет подготовлен новый список боевиков, содержащихся в правительственных тюрьмах.

Очевидно, что правительство в Кабуле осознанно не пойдет на «самоликвидацию» ради прекращения огня. Отставка М.А.Гани, как и роспуск правительства с парламентом на данном этапе маловероятны. Более того, освобождение властями новой партии заключенных боевиков даст талибам существенное военное преимущество в борьбе за территориальные притязания;

- отдельно затронут вопрос генеральной линии переговорного процесса, на обсуждение вынесены такие вопросы как:

- официальное название вооруженного конфликта *(с 2001 г. по настоящее время)*. Талибы настаивают на «Джихад и освобождение Родины», в то время как власти в Кабуле квалифицируют происходящее как «Война». Правительство считает недопустимым называть вооруженный конфликт «джихадом и борьбой»;

- концепция проекта мирного договора между правительством и вооруженной оппозицией. В своей версии проекта ДТ берут за основу соглашение с Вашингтоном, подписанное в феврале т.г. в Катаре. В случае нарушения одного из пунктов указанного документа со стороны официального Кабула, талибы снимают с себя ответственность за соблюдение остальных условий договора, в т.ч. «прекращение огня». Правительство в свою очередь, настаивает на составлении отдельного соглашения, на основе компромисса и взаимных уступок;

- религиозный вопрос. Талибы требуют решения имеющихся противоречий основываясь на канонах ханафитского мазхаба. В случае подписания мирного договора с Кабулом, «Талибан» планирует унифицировать конституционные нормы в рамках учения Абу Ханифы и сделать его единственным легитимным мазхабом в стране.

Текущий переговорный процесс достиг т.н. «мертвой точки». Предпосылок к компромиссу в обозримой перспективе без вмешательства США по-прежнему не имеется. Вашингтон активно участвует в разрешении конфлктных ситуаций в Кабуле с 2001 года. Об этом четко свидетельствует ряд крупных политических событий современного Афганистана, в том числе результаты двух последних президентских выборов *(2014 и 2019 годах)*, а также начало текущих переговоров.

Очевидно, что на ход переговорного процесса и ситуацию в Афганистане в целом, влияние окажут результаты президентских выборов в США. Известно, что демократы во главе с Д.Байденом придерживаются иных взглядов по ряду вопросов во внешней политике.

В случае поражения Д. Трампа, вывод войск из Афганистана окажется под угрозой, а следовательно основное условие для установления мира в этой стране будет нарушено.

Список использованной литературы:

1. *«Х.Карзай учредил Совет по мирным переговорам с талибами» 19:45 05.09.2010. URL: https://centrasia.org/newsA.php?st=1283701500 (дата обращения 25.11.2020)*
2. *«Катар разрешил талибам открыть свое представительство», 03.01.2012,16:43.URL:https://www.rbc.ru/politics/03/01/2012/5703f1819a7947ac81a639bd (дата обращения 25.11.2020)*
3. *«Четырёхсторонняя координационная группа наметила «дорожную карту» для Афганистана», 07.02.2016, 13:39, URL: https://eadaily.com/ru/news/2016/02/07/chetyryohstoronnyaya-koordinacionnaya-gruppa-nametila-dorozhnuyu-kartu-dlya-afganistana, (дата обращения 25.11.2020)*
4. *«О предстоящем заседании Московского формата консультаций по Афганистану», 21.08.2018, 16:38 URL: https://www.mid.ru/ru/maps/af/-/asset_publisher/gehUa6O4gSTV/content/id/3322070, (дата обращения 26.11.2020)*
5. *«Какие цели преследует «Кабульский процесс?» 24.06.2017, http://af.gumilev-center.ru/archives/6322 , (дата обращения 26.11.2020)*
6. *«В Ташкенте открылась международная конференция по Афганистану», 27.03.2018. URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5069396 (дата обращения 28.11.2020)*
7. *«Историческое соглашение: США и талибы договорились о сроках вывода американских войск из Афганистана», 29.02.2020. URL: https://www.bbc.com/russian/news-51674617 (дата обращения 30.11.2020)*
8. *«Afghan-Taliban peace talks an opportunity for peace», 12.09.2020. URL: https://www.bbc.com/news/world-asia-53976968 (дата обращения 30.11.2020)*
9. *«Afghan-Taliban peace talks: What's next?», 22.09.2020. URL: https://www.bbc.com/news/world-asia-54255862 (дата обращения 30.11.2020)*

УДК 17.022.1
ГРНТИ 03.01.03

Б.Г. Нұғман[1], С.С. Касимова[2], М.Ж. Сулейменова[3]

[1,2,3]к.и.н., доценты Карагандинского технического университета,
г. Караганда, Казахстан

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ

Аннотация

В данной статье раскрываются некоторые особенности религиозной идентичности и как форма проявления знаковая культура, которая характеризует суть предметного отражения Мира. Включены смысл происхождения и цели противостояния человеческой истории. Это истоки истории и ее цель в развитии культуры номадов Великой степи. Комплексно рассматриваются особенности региона в единстве процессов: исторических, экономических, политических, структурных и культурных трансформаций, начиная с первобытного общества. Основное внимание уделяется теоретической разработке процесса эволюции кочевой культуры как одного из уникальных анклавов различных цивилизаций; выявлению истоков развития государственности и консолидации родоплеменных структур в конструкционную общность. И это выражается во всем, но прежде всего в миропонимании и мировоззрении.

Ключевые слова: религия, культурная идентификация, Великий Шелковый путь, монотеизм, орнаментальная система казахов.

Б.Ғ. Нұғман[1], С.С. Касимова[2], М.Ж. Сүлейменова[3]

[1,2,3]т.ғ.к., Қарағанды техникалық университетінің доценттері,
Қарағанды қ, Қазақстан

МӘДЕНИ СӘЙКЕСТЕНДІРУДІҢ ДІНИ МОТИВТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада мәдениетінің көрінісі түріндегі Дүниенің заттық бейнесін сипаттайтын белгілер және діни сәйкестіктің кейбір ерекшеліктері ашылған. Тарихтың бастаулары және оның Ұлы дала көшпенділері мәдениетінің дамуындағы мақсаты болып келетін адамзат тарихының пайда болуының мәні мен қарсы тұру мақсаты енгізілген. Аймақтың ерекшеліктері алғашқы қауымдық қоғамнан бастап тарихи, экономикалық, саяси, құрылымдық және мәдени өзгерістер үрдістерінің бірлігінде кешенді қарастырылады. Әр түрлі өркениеттердің бірегей анклавтарының бірі ретінде көшпелі мәдениеттің эволюциялық үрдісінің теориялық дамуына, мемлекеттіліктің дамуы мен рулық құрылымдардың құрылмалық қауымдастыққа бірігуінің бастауларын анықтауға басты назар аударылады. Әрі бұл барлық жерде, бәрінен бұрын дүниетаным мен көзқарастарда байқалады.

Тірек сөздер: дін, мәдени сәйкестендіру, Ұлы Жібек жолы, монотеизм, қазақтардың ою-өрнектік жүйесі.

B. Nugman[1], S.S. Kassimova[2], M.Zh. Suleymenova[3]

[1,2,3]C.h.s, associate professors of the Karaganda technical university,
Karaganda, Kazakhstan

RELIGIOUS MOTIVES OF CULTURAL IDENTIFICATION

Abstract

The article deals with some features of religious identities and as a form of significant culture, which characterize essence of the objective reflection of the world. Includes the meaning of origin and the goals of confrontation with human history. This is the origin of history and its purpose in the development of the culture of the nomads of the Great Steppe. The peculiarities of the region are comprehensively considered in the unity of processes: historical, economic, political, structural and cultural transformation, starting from the primitive society. The main attention is paid to the theoretical development of the process of evolution of nomadic culture as one of the unique enclaves of different civilizations; identification of the origins of statehood and consolidation of tribal structures in the structural community. And it is expressed in everything, outlook and world view.

Keywords: religion, cultural identification, the Great Silk Road, monotheism, ornamental system of Kazakhs

Религия как неотъемлемая часть истории и культуры, играет большую роль в жизни народов мира. Вообще, полное представление об истории человечества невозможно составить без учета религиозного фактора. Ибо, Религия есть исторически закономерный компонент человеческой культуры. То есть, Человек является носителем

своеобразного религиозного начала, в то же время будучи религиозным он не перестает быть мыслящим существом. Это определение весьма существенно, и прямо направлено на разрешение поставленных вопросов «диалога» с позиции, что она собой представляет, что она есть, и каким образом она действует? Ибо, процесс понимания основных «жизнеорганизующих» структур позволяет строить историю как логику их смены и наследования в их исторической жизни.

Прошлое не только является общим для всех, но и в памяти каждого оно преображается с течением времени или по мере того, как изменяется функция истории в том или ином обществе. С этой точки зрения К. Ясперс апеллирует, что «схема эволюции человечества имеет единые истоки и общую цель» [1]. То есть, дойти до чего-либо, но каким путем это сопровождалось зависела от выбора действии человеческой организации. «Эти истоки и это цель... Они ощутимы нам, - пишет К. Ясперс, - лишь в мерцании многозначных символов» [1]. Одним из мерцающих символов для достижения временных целей можно отнести деяние женщин в деле образования социального плана в недрах человекообразных существ. Изучая историю семьи в различных культурах Морган, пишет Ф. Энгельс, - «...сделанное открытие первоначального рода, основанного на материнском праве как стадии, ...дало Моргану возможность впервые сделать набросок истории семьи, ...были в общих чертах предварительно установлены по крайней мере классические ступени развития. ...со времени его открытия стало понятно, в каком направлении и что следует изучать и как нужно группировать полученные результаты» [2]. Твердо установленный круг кровных родственников по женской линии спроецировал возникновение социальных институтов как мать, отец, дочь, сын и т.д. и т.п., а между ними - нравственность, мораль, табу и сакральное - религиозного характера. Теперь люди начинают осмысливать суть человеческой «жизни», способ противостояние «хаосу», а спасение видят в организованном порядке. Мифологически сакральный смысл одухотворен осознанием включенности человека в общество. То есть, ребенок рода «Homo» становится человеком лишь тогда, когда он приобщается к порядку феноменов, которую мы называем «обществом» (и в том числе возникновения в пространстве Казахстана «монотеистической религии»). Ему теперь присуще удовлетворение потребности рода в духовном освоении и «первой» и «второй» природы, практически весь контекст культуры занят религией - зачатками самоутверждения личности и рода в нем.

Второе - самое главное! Создание «продовольственных ресурсов» произвела в плане общественного развития грандиозную революцию. Эта находка было не чем иным, как вторжением к естественному природному процессу. То есть, «Уход из рая» стал толчком развития различных форм отношении, которую сейчас мы называем экономической, политической, социальной, духовной, юридической и в том числе религиозной идентичности. Теперь человеку предстояла задача об «обладания знаниями» не только вокруг совершенствования «орудия труда», но и «организации труда», распределения, обмена и потребления «производимого блага» и т.д. и т.п. Культивирование скотоводства, - в основе лежит общественная функция - «хозяйственная» деятельность. Она содержит, в своем родовом значении универсальную характеристику преодолевшего первобытное состояние, а в видовом - конкретную социокультурную общность, носительницу этой универсальной характеристики как кочевая цивилизации. Следует отметить, что категории «кочевая цивилизация» и «оседлая цивилизация» характеризуют определенный этап формирования общечеловеческой цивилизации, они представляют собой отдельные и одновременно начальные культурные ветви эволюции человеческой цивилизации. Кочевой мир – это один из культурных анклавов различных цивилизаций [3]. Кочевая цивилизация - это целостность, части которых согласованы друг с другом и взаимосвязаны, все аспекты социальной жизни скоординированы в единое социальное целое, где экономические, политические и культурные элементы согласованы, их взаимодействия основаны на принципе самоопределения. Особым звеном в таком направлении выступает возникновение монотеистической религии Тенгри. Монотеизм – это вера в Единого Бога, как творца всего сущего, в том числе и человечества, которое связано с творцом при помощи Завета, являющегося своеобразным договором Бога и избранного им народа.

В этом аспекте обращение к авестийской мифологии позволяет проследить зарождения политического института «власти царей», которые были возложены на первочеловека Ахурой-Маздой, - творцом мира, заключившим с ним договор. Первый человек, принявший веру Ахура Мазды звали Ийма Прекрасный. На него были возложены функции «защитника, охранителя и надсмотрщика мира» [4]. Символами власти, вверенными Ийме, стали «золотая стрела и золотом украшенная плеть». Так, по воле Бога и трудами Ийма была создана страна «Арианам Вайджа», началось становление первой человеческой общины, созданной первочеловеком по договору с Творцом мира [5].

Миф о «Парадата» единтична. Он герой архаических мифов о первосуществах земного царства. В мифе «Парадата» означает и титул – «первозаконник», установитель социальных норм, «впереди поставленный», т.е. стоящий во главе. В Авесте упоминается также основатель династии Парадата – Хонгианг Парадата. После благословения божественных покровителей главным деянием Хонгианга было «устраивать миропорядок социального мира». При нём на землю низошли Свет и Закон истинной Веры. Передача царской власти, её наследование происходит по принципу передачи по мужской линии - от отца к сыну.

Вопросами божественного происхождения скифов занимались и Античные авторы, особенно Геродот. Он привел три легенды о появлении этого народа. Одна из них: «Первым жителем этой ещё необитаемой тогда страны был человек по имени Таргитай. Родителями его были Зевс и дочь реки Борисфена (Днепра)… Такого рода был Таргитай. У него было трое сыновей: Липоксай, Арпоксай и самый младший – Колаксай. В их царствование с неба упали золотые предметы: плуг, ярмо, секира и чаша. Только младшему удалось овладеть «пылающей божественным огнем поднебесной благодатью». От Колаксаиса – царя – «Бога Солнца» произошло племя парадатов».

Ряд исследователей сравнительного языкознания считают, что имя первоцаря Хонгианг, видоизменившись в результате артикуляций, легло в основу термина «Каган». Прослеживаются и следующие взаимосвязи с титулами правителей кочевых племен - дошедшие до нас в китайской транскрипции – гуньшуань, шаньюй, хакан. По мифологии кочевые племена восходят к одной династии, имя и титул царя которой, с течением времени, видоизменяется и преобразуется в термин «Каган», «Хан».

В этот период происходит сущностная трансформация мифологического сознания, суть которого заключалось в постижении истинного божества, чистого закона и мудрого знания. К.К. Бегалинова пишет: «Тенгри - деятелен, всемогущ, всезнающ, мудр. Он - олицетворение гармонии, порядка в Универсуме. При благословении Тенгри появилось всё сущее, в том числе и человек. Человек образован по тем же принципам, что и Универсум в целом, он крошечный синтез Универсума. Всё в мире - равно, для Тенгри всё сотворённое, несмотря на различие выполняемых ими функции, имеет одинаковое значение. Но для человека уготована ещё и другая функция - он изначально должен стать центром, движущей силой единого неделимого Универсума, в нём должна происходить концентрация и трансформация божественной энергии Тенгри для дальнейшего совершенствования Универсума» [6]. Ибо, прежде чем обрести способность различать добро и зло, он должен осознать себя как существо божественное; прежде чем сформулировать для себя нравственные предписания, он должен связать себя и идентифицировать детищем Всевышнего. Благодаря этой картине человек сумел обрести смысл своей жизни. Это дает им достаточную возможность для раскрытия в их жизни перспективу, выходящую за пределы ограниченного существования. В казахской мифологии «Жиделі Байсын» тому подтверждение.

Третье - самое существенное! В социально-политическом плане необходимо осмыслить такие дефиниции как арыс, жуз, Ел. Они в структурном поле выполняли государствообразующую роль. По преданию устного фольклора смысл понятия «арыс» означал «брачный союз», дарованный благословением Создателя Тенгри (подобно принявший веру Иисуса Христа - христианини, Мухаммеда - мусульманин). В дальнейшем он приобретает специфическое, расширенное толкование. Акцент делается именно на брачно-родственную связь, через которую связаны отношения между родами (Ата жұрт - по линии отца, Нагашы жұрт - по линии матери, Кайын жұрт - по линии жены) внутри государства и государствами в пределах кочевой цивилизации в качестве *единства* и *общности происхождения,* например: саки считались потомками Таргитая, но происхождение различных подразделений связывалось с различными сыновьями героя-первопредка – Липоксая, Арпоксая и Колаксая.

В связи с этим уместно привести гипотезу А. Рогожинского о происхождении жузовой системы: во-первых, - сложная система функционального применения их видов тесно сопряжена с генеалогической структурой общества, во-вторых, - большим кругом общественных, экономических и политических отношений, маркером которых она, по существу, и выступала на протяжении длительного исторического времени [7]. Одну из моделей объяснения формирования «Ел» предложил казахстанский постмодернист Б. Нуржанов. По его мнению «формирование государства - это возникновение оседлой системы власти... У Кочевников иная традиция власти. Властную функцию выполняют здесь ритуалы, социальная организация и порядок основывается именно на них, люди почитают и повинуются не правителю как таковому, а им и правителю, лишь поскольку он правит в соответствии с предписанными традициями [8]. Важной составляющей стал комплекс представлении о небесном рождении правителя, который являлся олицетворением божественно сотворенного государства. «Ел» - упорядоченное структурированное определенного пространства, для которого характерна стратегическая цель - стремление подчеркнуть общность происхождения, обосновать божественное установление присущих им политических и социальных отношении.

С такой же постановкой проблемы предлагает российский мыслитель П.Н. Савицкий: Духу Евразии отвечает не государство в обычном западном смысле, а государство как империя, представляющая собой органическое целое. Ей соответствуют именно типы отбора правящего слоя, до самого последнего времени европейской цивилизацией так и непонятой.

Здесь необходимо сослаться также на работу французских постмодернистов Ж. Делеза и Ф. Гваттари, предложивших к стилю философствования понятие «номадическое мышление», направленное против классической схемы метафизики, новая модель восприятия культуры во имя поисков новой целостности, новой культурной идентичности.

Еще одно обстоятельство, которое определяется не только внутренними, но и внешними факторами, в частности, характером взаимоотношений с внешним миром, уровнем развития и его спецификой, т.е. особенностями и потребностями его взаимоотношений с внешним миром. Это обстоятельство подтверждает то, что номадизм как тип культуры не может функционировать в изоляции, пока различия существуют в его способах и средствах. Социализированное кочевое общество, отмечает А.М. Хазанов, активно стремится к контактам и взаимодействию с внешним миром по двум причинам - экономической и социально-политической устремленности [9]. К экономической, как одной из форм контакта с внешним миром, относится торговля. Экономика, базирующаяся на скотоводстве, создавала необходимые для торговли излишки, т.е. являлась экономикой относительно высокой товарности. К следующему моменту, по которому номады активно стремились к контакту с внешним миром и имели особые интересы, – это позиция «кочевой аристократии», безусловно, отличающаяся от интересов общества в целом. Следующая специфика торговли номадов с внешним миром определялась геостратегической выгодой для реализации политических целей. Караванная торговля (Великий Шелковый путь) и ее обслуживание приносили кочевникам большие выгоды. Роль кочевников в караванной торговле была самой разнообразной, так как она всегда

была связана в первую очередь с политической и экономической ситуацией. Поэтому не только сама торговля, но даже и ее маршруты становились средством политики. Номады, создавая контроль над караванной торговлей, монополизировали её и использовали в своих интересах, извлекая наибольшую выгоду. Таким образом, породив торговлю с внешним миром, кочевники влились в мировое пространство, в результате чего функционировал Великий Шелковый путь. Вот как отмечает этот процесс Л.Н. Гумилев: «Но все это благополучие было результатом подчинения Согдианы тюркютскому хану» [10].

Структура кочевой общины веками складывалась и приспосабливалась к целям и задачам военного быта. Родоплеменная организация (ру, арыс, улус, жуз) и военно-административная организация (Ел) взаимно дополняли друг друга, определяя плотность и прочность социальных связей. Хан «держал Ел и возглавлял народ». Он осуществлял функции главы «гражданского» управления по праву генеалогической иерархии и выступал в роли вождя, верховного судьи и верховного жреца [11]. Вместе с тем возглавлял политическую организацию и выполнял функции военного руководителя, подчинявшего другие народы и вынуждавшего их платить дани и подати. Между тем подчинение и завоевание оседлых приводили в кочевом обществе к социополитической организации. Таковыми являлись функции «Еля», опиравшиеся на племенную аристократию. Эти свойства выполняли государствообразующую роль, т.е. номады сложились, развились и вызрели как этнополитический альянс именно в Империи, в героике ее построения, в подвигах ее защиты, в походах за ее расширение и выполняли стратегическую цель – цитадель Центральной Азии как тип цивилизационного универсализма.

Резюмируя этот пункт, лучше всего обратится философу Кодару, который дал Тенгри следующее умозаключение: «Что касается особенностей поклонения, об этом известно не так много. По Делезу-Гваттари, у кочевников абсолют не появляется в месте, а смешивается с неограниченным местом; слияние обоих, места и абсолюта, осуществляется не в центрированной, ориентированной глобализации или универсализации, а в бесконечной последовательности локальных операций. Исходя из этого можно полагать, что в отправлении тенгрианского культа не было унификации и кодификации как в оседлых монотеистических религиях. Поэтому приходиться соглашаться с отцами западной номадологии, когда они пишут, что у кочевников смутный, буквально кочевой удовлетворяющий их «монотеизм», с бродячими огнями. А отсюда проистекает то, что мы, возможно, никогда не узнаем каким был настоящий тенгризм. Но уже то, что мы о нем знаем, позволяет сделать вывод, что он обладал чертами минимализма и был записан скорее в тюркском генетическом коде, чем в каком-либо книжном писании» [12].

Резюмируя отмеченное выше, надо сказать, что номадам было присуще осознание культурной идентичности к трем мифотворческим циклам: космогонии и космологии (миф о сотворении и устройстве мира, ми о космической катастрофе), этногонии и генеалогиии (миф о происхождении племени тюрк, мифы о первопредках - культурных героях), пантеону и социуму (Мифы о богах и божественных силах, миф о божественном сотворении государства и небесном рождении каганов). Если даже судить по тем фрагментам, которые сохранились в фольклоре вообще, они имели богатую традицию соединять видимое и невидимое, когда для объяснения и выражения этого одних слов было недостаточно, они прибегали к удивительному языку - языку символов. При этом символы являлись центральными категориями, ключевыми компонентами понимания и объяснения её сущности. В концентрированной образно-зримой форме знаки и символы отражали семиотические идеи гармонизации отношений человека с социумом. Их роль в жизни общества была общепризнанна. Поистине, «против символов и знаков ничего нельзя иметь», на что обратил внимание еще Платон, утверждая: «Человек сам есть символ», - что он обречен жить в мире символов, порой, не замечая их огромной власти над ним.

Известный теоретик семиотики Э. Кассирер, понимая «Мир человека как мир символов», писал: «Символ - ключ к природе человека»: человек - это «...символами живущее, символами познающее животное» [13]. Любое поведение человека носит символический характер, «Ребенок рода Homo становится человеком лишь тогда, когда он приобщается к порядку феноменов, который мы называем культурой. Ключ к этому миру, путь в него один — символ» [14].

Продолжая научную традицию культур-аналитического подхода М. Вебера, Ф. Фукуяма называет культуру «в сущности материнским лоном экономики». Другими словами, Ф. Фукуяма верно указывает на то, что даже экономическое поведение людей не всегда может быть выведено прямо из экономики, так как оно регулируется их духовностью, в частности, таким глубинным пластом общественной психологии, как менталитет. Поэтому в поисках универсальной, всеохватывающей и адекватной детерминанты процессов модернизации многие ученые берут за основу именно культуру. В связи с этим уместно вспомнить рассуждения Аристотеля о том, что достижение достатка не является для людей целью, а служит условием для достижения ими чего-то другого.

Структура символа направлена на то, чтобы создать целостный образ мира. Э. Фромм, обращая внимание на понимание культуры как самопонимание человеком себя, писал в этой связи: «Если…язык символов по праву может считаться настоящим языком, в действительности – единственным универсальным языком из всех, когда-либо созданных человеком – то вопрос заключается именно в том, чтобы понимать его, а не разгадывать, как если бы это был какой-то искусственный тайный код. Я думаю, что такое понимание важно для каждого, кто хочет глубже познать себя…» [15]. Через образ общества, данный в его символах, и отраженный в самосознании человек формирует свою идентичность. Тем самым функция символов в процессах культурной идентификации заключается в том, что они объединяют человеческие общности через свои конвенциональные значения. По символам культуры люди, принадлежащие к одной цивилизации, узнают друг друга.

Любой артефакт культуры может быть рассмотрен как символ, объединяющий самосознание людей того или иного уровня – этнического, национального, цивилизационного. Эта трехуровневая структура представляет собой, на наш взгляд, одну из важных универсалий бытия и самосознания человека. Каждый из этих уровней существует как объективная реальность. В субъективной реальности человека, т.е. в его культурном самосознании, в большей или меньшей степени представлены все эти три уровня. Это соотношение, которое может быть резко различным в зависимости от конкретно-исторического уровня развития индивида, и составляет структуру идентичности.

В этой связи, на наш взгляд, возрастает значимость исследования, систематизации и обобщения культурологического и этнографического материала, отражающего культурные традиции прошлого и настоящего истории Казахстана. «Можем ли мы согласиться с положением, пишет Г.А. Капекова, что исследование орнамента достигло своей конечной фазы? И да, и нет. ...Это указывает на то, что сегодня напрочь забыто изначальное определение понятия «орнамента» - «вооружать, оснащать, снабжать необходимым» [16].

По словам одного путешественника прошлых веков, казахи жили в «мире орнамента». Казахский орнамент — не просто декоративное оформление, в нем заложен глубокий философский смысл, что позволяет глубже понять системы кодированных знаков, в которых воедино слилось символика формы, цветовой гаммы, знаковое и магическое разнообразие. Орнаментальная система казахов обладает ярко выраженной национальной спецификой. Каждый орнамент всегда имеет смысловую связь с предметом. Будь то узор на двери, на войлоке, на деревянном сундуке, кожаном сосуде для кумыса или на сапоге.

При всём богатстве и разнообразии орнаментального искусства, прослеженного по древним археологическим памятникам Казахстана, сложились мотивы геометрического, зооморфного, космогонического и растительного орнаментов. Казахский национальный орнамент насчитывает очень много видов и названий – более 200. По содержанию орнамент можно классифицировать по следующим группам:

1. Космогонический (связанный с изображением солнца, луны и звёзд). Он символизирует мировое пространство, четыре стороны света, вечное движение. В его составе такие виды орнамента, как «ай» (луна), «айшық» (лунообразный), «жұлдызша» (звёздочка), «күн нұры» (солнечный свет), «күн көзі» (солнечный глаз), «күн сәулесі» (солнечный луч), «ай гүл» (лунный цветок), «жұлдыз» (звезда).

2. Орнамент, связанный с названиями животных, частей их тел и т.д. В основу этого вида орнамента взята форма «қошқар мүйіз» (бараний рог), «ит құйрық» (собачий хвост), «өркеш» (верблюжий горб), «түйе табан» (верблюжий след), «аша тұяқ» (пара копыт), «түйе мойын» (верблюжья шея), «арқар мүйіз» (рог архара).

3. Орнамент, связанный с названиями мелких животных и насекомых: «алақұрт» (пёстрый паук), «жылан» (змея), «жыланбас» (змеиная голова), «құмырсқа» (муравей), «жыланбауыр» (змеиное брюхо), «көбелек» (бабочка), «шыбын қанат» (крылья мухи).

4. Орнамент, связанный с названиями птиц: «құсқанат» (птичьи крылья), «қазтабан» (гусиные лапки), «қазмойын» (гусиная шея), «құсмойын» (птичья шея), «құстұмсық» (птичий клюв).

5. Растительный орнамент включает мотивы – трилистники, пальметты, листья, бутоны, цветки, имеющие специфические названия «арпабас» (ячменная головка), «үш, бес, алты, сегіз, он екі жапырақты гүлдер» (трёх-, пяти-, шести-, восьми-, двенадцатилистные цветы), «қызгалдақ» (тюльпан), «гүл» (цветок), «райхангүл» (роза), «жетігүл» (семицветик) и другие. Их переплетения раскрывают в орнаменте понятие единства, согласованности, причинно-следственной обусловленности жизни на земле.

6. Орнамент, связанный с орудиями труда и быта: «балта» (топор), «өзгім-өзімек» (плетёнка), «шарбақ» (плетень), «төрт таспа» (четыре ленты), «түйме» (пуговица), «ожау» (ковш), «қайнар» (родник), «қос тұмарша» (два амулета), «балтақ» (костыль), «сыңар өкше» (один каблук), «ирек» (зигзаг), «тарақ» (гребешок).

7. Орнамент, связанный с изображением геометрических форм – квадратов, ромбов, прямоугольников, многогранников, символизирующих магические знаки оберега от злых духов [17].

Казахи имеют многовековое богатое и очень интересное орнаментальное искусство. В отличие от арабского орнамента казахский орнамент имеет иное композиционное строение, корни которого уходят к скифам, он симметричен как по вертикали, так и по горизонтали. А также имеется зеркальная симметрия белого и темного рисунков орнамента, которые повторяют друг друга. В центре орнамента имеется одна или три центральные ромбовидные фигуры. А на периферии орнамента имеются зигзагообразные фигуры. Отличительным также является то, что вся поверхность заполнена орнаментальными завитками. Чтобы познать семиологию - смысловые основы казахского орнамента, необходимо вспомнить о доисламских верованиях народов, населявших территорию Казахстана [18].

Список использованной литературы:

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. - М.: Политиздат, 1991. с. 31.

2. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Печатается по тексту Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса, изд. 2, т. 21, с. 28-178.

3. Нұғман Б.Ғ. Культурфилософский анализ кочевой цивилизации (введение в историю Казахстана): Монография - Караганда : Изд-во КарГТУ, 2012. с. 8.

4. Рак И.В. Мифы древнего и раннего средневекового Ирана. СПб.: /Нева, 1998. – 560 с.

5. Авеста. Избранные гимны / Из Видевдата: Пер. с авестийского И. Стеблин-Каменского.-М.1993. - С. 57.

6. Бегалинова К.К. Ментальная духовность казахской философии как целостной системы. - Алматы, 2014. - 163 с; с. 53.

7. Рогожинский А.Е. «Мы, нижеприложив-шие истинные тамги... » (опыт идентификации родоплеменных знаков казахов Старшего жуза). // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. - Алматы, 2010. - С. 101-127.

8. Нуржанов Б.Г. Город и степь // Евразийское сообщество. - 1997. - № 3(19). - С. 183-198.

9. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.2, с. 278.

10. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Молодая гвардия, 1993. – 496 с., с. 152.

11. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. – СПб., 2004. – с. 368., с.160.

12. Тенгрианство в контексте монотеизма [240 /0] Кодар Ауэзхан, кандидат философских наук. Текст www.zpu-journal.ru.

13. Корсунцев И. Г. Субъект и знаковые системы / И. Г. Корсунцев. — М. : Рос. филос. о-во : ИПК Госслужбы, 2000. с.26.

14. Кургузов В. Л. Гуманитарная культура / В. Л. Кургузов. Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2000. с.11.

15. Фромм Э. Забытый язык. Введение в науку понимания снов, сказок и мифов // Фромм Э. Душа человека. - М.: Республика, 1992. с. 3

16. Капекова Г.А. Тайны орнамента. - Алматы: Изд-во Асыл сөз. 2013, С. 112.

17. Национальные костюмы, обычаи и искусство народов Великой степи. http://www.kazportal.kz/traditsionnyie-vidyi-i-simvol.

18. Гильманов М.К. Скифские корни или семиология казахского орнамента // Мысль . - 2014. - №6.- С. 55-58.

ӘОЖ 794.11
МРНТИ 03.00.20

Г.А. Мовкебаева[1], Ж.Т. Бимагамбетова[2], А.К.Тогузбаева[3]

[1]т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика» кафедрасының профессоры, Еуразия зерттеулер орталығының директоры, Қазақстан, Алматы қ. e-mail: gmovkebaewa@mail.ru
[2]ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Дипломатиялық аударма» кафедрасының доцент м.а, Қазақстан, Алматы қ. e-mail:bimzhibek@gmail.com
[3] әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Халықаралық қатынастар» мамандығының 3 курс докторанты Қазақстан, Алматы қ. e-mail: alia_8783@mail.ru

ЕАЭО-НЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯСЫНА СЫРТҚЫ АКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

ЕАЭО мүше елдердің, әсіресе Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік кірістерінің әлемдік мұнай нарығындағы ахуалға тәуелділігі мен жаһандық және аймақтық тәуекелдердің артуы энергетикалық интеграцияны жаңғырту қарқынына теріс әсер етеді. 2014 жылдың қыркүйегінен бастап мұнай бағасының төмендеу тенденциялары және жаһандық пандемияға байланысты ЕАЭО мүшелерінің қазіргі заманғы интеграциясының нашарлауы осы елдердің ЖІӨ көрсеткіштеріне теріс әсер етеді және осы интеграциялық бірлестіктің біртұтас энергетикалық нарықты қалыптастыру қаупін арттырады. Осыған байланысты, бұл мақалада энергетика саласындағы өзара сауда статистикасын және сыртқы акторлардың ЕАЭО интеграциялық процестеріне әсерін жетілдіру тетіктері мен құқықтық қамтамасыз етуді дамытудың өзекті мәселелерін зерттеу және айқындау мақсаты қойылған. Сыртқы акторлардың энергетикалық интеграцияға әсері туралы статистикалық әдістемесі бірқатар кемшіліктерді көрсетті. Оларға - алғашқы ақпараттың сенімділігі мен толық еместігі, өңдеу әдістерінің жетілмегендігі және ұлттық статистикалық қызметтердің сәйкес келмеуі жатады. ЕАЭО елдерінің энергетикалық интеграциясы туралы әзірленген және жарияланған мәліметтердің толықтығы, сенімділігі мен сапасын арттыру үшін ұлттық және аймақтық ұлттықтан жоғары органдардың функционалды өзара іс-қимылын ұйымдастыру, олардың мәліметтер базасын тереңдету, заманауи ақпараттық технологияларды қолдану және кадрларды даярлау арқылы ұйымдардың жаһандық жүйесіне толық қатысуы мен қабылданған шешімдердің ғылыми негізділігі үшін жағдай жасау қажет. ЕАЭО дамуының факторларының бірі энергияны экспорттаушылардың қызметін сыртқы нарықта үйлестіруге мүмкіндік беретін толыққанды энергетикалық интеграция болып табылады. ЕАЭО ортақ энергетикалық нарығының қалыптасуы көбінесе сыртқы акторларға, мысалы, әлемдік мұнай нарығындағы тұрақсыздыққа, өсіп келе жатқан аймақтық және жаһандық тәуекелдерге, сондай-ақ импортты алмастыру саясатын іске асырудың ішкі қарқыны мен тұтастай өнеркәсіптік саясатқа және инвестициялық климаттың жағдайына байланысты болады. Осы акторларды үнемі талдау және аймақтық ұлттықтан жоғары деңгейде шешімдерді қажетті түзету еуразиялық интеграция қаупін азайтады.

Кілт сөздер: ЕАЭО, энергетикалық интеграция, сыртқы акторлар, даму болашағы

G.A. Movkebayeva[1], Zh.T. Bimagambetova[2], A.K.Toguzbayeva[3]

[1]Doctor of History, Professor of Department of International Relations and World Economy,
Director of the Center for Eurasian Studies, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty. e-mail: gmovkebaewa@mail.ru
[2]Candidate of Philology, acting associate Professor of the Department of diplomatic translation,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty.e-mail: bimzhibek@gmail.com
[3]PhDof «International relations», Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty. e-mail: alia_8783@mail.ru

THE INFLUENCE OF EXTERNAL ACTORS ON THE ENERGY INTEGRATION OF THE EAEU

Abstract

The dependence of state revenues of the EAEU member countries, especially Kazakhstan and Russia, on the situation on the world oil market and the increase in global and regional risks negatively affect the pace of modernization of energy integration. Trends in the decline in oil prices since September 2014 and the deterioration of the modern integration of the EAEU members due to the global pandemic will negatively affect the GDP indicators of these countries and increase risks in the formation of a single energy market for this integration association. In this regard, this article sets the goal of studying and revealing the urgent problems of improving the mechanisms and legal support of mutual trade statistics in the energy sector and the influence of external actors on the EAEU integration processes. The methodology of statistics on the influence of external actors on energy integration showed a number of shortcomings. These include - a low level of reliability and incompleteness of primary information, imperfection of processing methods, and inconsistency of national statistical services. In order to increase the level of completeness, reliability and quality of the developed and published data on energy integration of the EAEU countries, it is necessary to organize a functional interaction of national and regional supranational bodies, create conditions for their full participation in the global system of organizations by deepening databases, applying modern information technologies, and training personnel and the scientific validity of the decisions made. It is important to unify the declaration form of energy products supplied through mutual trade. One of the factors for the development of the EAEU is certainly full-scale energy integration, which allows combining the activities of energy exporters in foreign markets. The formation of the EAEU common energy market will largely depend on both external actors, such as instability in the global oil market, the growth of regional and global risks, as well as the internal pace of implementation of the import substitution policy and, in general, industrial policy, and the state of the investment climate. A constant analysis of these actors and the necessary adjustment of decisions at the regional supranational level will reduce the risks of Eurasian integration.

Keywords: EAEU, energy integration, external actors, prospects for relationships

Г.А. Мовкебаева[1], Ж.Т. Бимагамбетова[2], А.К.Тогузбаева[3]

[1]д.и.н.,профессор кафедры «Международныхотношений и мировой экономики»,
КазНУ имени аль-Фараби, директор Центра евразийских исследований,
Казахстан, г. Алматы. e-mail:gmovkebaewa@mail.ru
[2]к.ф.н., и.о. доцента кафедры дипломатического перевода, КазНУ имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы. e-mail:bimzhibek@gmail.com
[3]докторант 3 курса специальности «Международные отношения» КазНУ имени аль-Фараби,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: alia_8783@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ВНЕШНИХ АКТОРОВ НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКУЮ ИНТЕГРАЦИЮ ЕАЭС

Аннотация

Зависимость государственных доходов стран-членов ЕАЭС, особенно Казахстана и России от конъюнктуры мирового рынка нефти и увеличение глобальных и региональных рисков негативно отражается на темпах модернизации энергетической интеграции. Тенденции снижения цены на нефть с сентября 2014 года и ухудшение современной интеграции членов ЕАЭС из-за мировой пандемии негативно будет влиять на показатели ВВП этих стран и повышать риски в формировании единого энергетического рынка данного интеграционного объединения. В связи с этим в данной статье поставлена цель изучения и расскрытия актуальных проблем совершенствования механизмов и правового обеспечения статистики взаимной торговли в сфере энергетики и влияние внешних акторов на интеграционные процессы ЕАЭС. Методология статистики влияния внешних акторов на энергетическую интеграцию, показала ряд недостатков. К их числу можно отнести – низкий уровень достоверности и неполноту первичной информации, несовершенство методов обработки, противоречивость национальных статистических служб. В целях повышения уровня полноты, достоверности и качества разрабатываемых и публикуемых данных энергетической интеграции стран ЕАЭС необходимо организовать функциональное взаимодействие национальных и региональных наднациональных органов, создать условия для их полноценного участия в мировой системе

организаций путем углубления баз данных, применения современных информационных технологий, повышения квалификации кадров и научной обоснованности принимаемых решений. Важно унифицировать форму декларирования энергетических товаров, поставляемых в рамках взаимной торговли. Одним из факторов развития ЕАЭС безусловно является полномасштабная энергетическая интеграция, позволяющая объединить деятельность экспортеров энергоносителей на внешних рынках. Формирование единого энергетического рынка ЕАЭС во многом будет зависеть как от внешних акторов, таких как нестабильность на мировом рынке нефти, рост региональных и глобальных рисков, а так же внутренних темпов реализации политики импортозамещения и в целом промышленной политики, состояния инвестиционного климата. Постоянный анализ данных акторов и необходимая корректировка решений на региональном наднациональном уровне позволит уменьшить риски развитии евразийской интеграции.

Ключевые слова: ЕАЭС, энергетическая интеграция, внешние акторы, перспективы взаимоотношений

Кіріспе

Тарихи үдерістерге назар аударатын болсақ, 2015 жылға қарай ЕАЭО-қа мүше мемлекеттер экономикалық дамудың әртүрлі деңгейімен, әртүрлі экономикалық құрылымдармен, ұлттық дамудың басымдықтарымен, еңбек нарығының ерекшеліктерімен және әр елге тән әлеуметтік-саяси құрылымымен ерекшеленеді. Осыған қарамастан мемлекеттердің ортақ мақсаты бар, ол интеграциялық бірлестік және экономикалық одақ құру арқылы ұлттық экономикалардың дамуын қамтамасыз ету мен олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру болды. Бүгінгі таңда ЕАЭО-ғы мүше барлық мемлекеттерде энергетикалық саладағы өзара ынтымақтастық мәселелері мүмкіндіктер береді деп санайды. Барлық мүше мемлекеттерде интеграциялық тетіктер мен құралдарды қолдана отырып жүзеге асыруға ұмтылатын басымдықтар мен мүдделер тізімі жасалды. Дегенмен, энергетикалық ынтымақтастықты жүзеге асыруда белгілі бір қиындықтар мен оған әсер ететін сыртқы акторлардың бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Бұл қиындықтардың бір бөлігі мүше мемлекеттердің ішкі даму ерекшеліктеріне, олардың экономикалық мүдделерінің сәйкес келмеуіне, ішкі нарықты және отандық өндірушілерді қорғауға деген ұмтылыстарына байланысты. Бұл кез-келген интеграциялық үдеріс жағдайындағы табиғи процесс. ЕАЭО-ның 2015-2016 жылдары құрылу кезеңі мен қазіргі кездегі пандемияға байланысты мүше елдердің өзара энергетикалық ынтымақтастығы жаһандық экономикалық тұрақсыздық дәуірі мен әлемдік және аймақтық саясаттағы дағдарыстық құбылыстардың өсуіне тап келді.

Осыған қарамастан, қазіргі әлемдік энергетикалық сектор мемлекеттер мен олардың азаматтары үшін маңыздылығы бойынша жаңа деңгейге көтерілген. Географиялық орналасуына байланысты Қазақстан энергетикалық ресурстардың орасан зор қорына ие және мұнай экспорты бойынша жетекші елдердің қатарына жатады. Сонымен бірге, Қазақстан бір қатар мемлекеттермен энергетикалық және саяси салаларда ынтымақтастығын жалғастыруда. Бұл еліміздің көптеген халықаралық энергетикалық жобаларға қатысуымен дәлелденеді. Зерттеуге арқау болған мәселенің өзектілігі энергетикалық шикізат нарығы жаһанданған сайын, оған қатысушылардың саны артып келе жатқандығында, бұл экспорттаушы елдер арасындағы бәсекелестікті арттырады және көптеген елдерге қажетті ресурстарды импорттауға мүмкіндік береді. Біріншіден, энергетикалық саладағы техникалық дамуы бүкіл әлемде шикізаттың жаңа кен орындарын табуға мүмкіндік береді, өйткені елдер халықаралық энергетикалық қатынастардың жаңа қатысушыларына айналады. Осылайша, ЕАЭО-қа мүше елдердің арасындағы отын-энергетикалық ресурстар үшін күреске, кен орындарын дербес игеруге, ресурстарды өндіру және өткізуге деген ұмтылысын күшейте түседі. Сондықтан, әлемдік пандемияға байланысты бүгінгі таңда ЕАЭО-қы мүше елдердің өзара энергетикалық ынтымақтастық саласында жаңа қадамдар жасалғаны дұрыс, себебі мұнай нарығының күрт төмендеуі салдарынан елдің экономикалық тоқырауы қауіпі бар. Ал Қазақстанның экономикалық ахуалы осы шикізаттық энергетикаға тәуелді болғандықтан, өндірістік секторға қадам басқаны абзал және аймақтық ынтымақтастыққа назар аударғаны дұрыс.

Қазіргі кезде ғылымдағы энергетикалық саласындағы интеграциялық процестердің мәніне екі негізгі теориялық көзқарас қалыптасқан, олар институционалды және федералисттік болып табылады. Бұл көзқарастардың бірде-біреуін біркелкі деп санауға болмайды, өйткені олар өзара түрлі ғалымдардың көзқарастарымен ерекшеленеді, сонымен қатар зерттеушілердің еңбектерінде теориялық эволюция мен ғылыми ойдың түрлілігі негізделген. Бірінші кезекте, қазіргі кезде толық қалыптаспаған және дамып келе жатқан дискурс, желі, икемді интеграция деген түсініктер пайда болған (Waever, 2005). Энергетикалық саласындағы өзара ынтымақтастық жайлы А.Либман мен Б.Хайфицтің зерттеулерін ерекше атап өтуге болады. Бұл зерттеушілер функционалды емес деңгейге жақын интеграция тәсілін алға тартады және интеграцияның екі моделін қарастырады, яғни «жоғарыдан» және «төменнен» өзара ынтымақтастық (Либман..., 2011).

Энергетикалық ынтымақтастық ұғымы интернационализация, жаһандану және аймақтану тұжырымдамаларымен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Бұл ұғымдар бірігіп, олардың барлығы қызметтің әртүрлі салаларындағы жекелеген мемлекеттер мен қоғамдар арасындағы қатынастарды нығайтуды білдіреді. Алайда, осы процестердің формалары, мәні мен уақыттық шеңбері туралы жалпы қабылданған көзқарас жоқ (Сопилко, 2015). Осы тұрғыда бұл мақалада ЕАЭО-қа мүше елдердің арасындағы энергетикалық ынтымақтастығының дамуына әсер ететін сыртқы акторлардың түрлерін анықтау, олардың энергетикалық салаға әсерін және елдер арасындағы интеграциялық даму болашағына болжау жасау мәселелері қарастырылады.

Мәселенің теориялық-әдіснамалық зерттелуі.

ЕАЭО-ның энергетикалық саласындағы ынтымақтастығына байланысты көпөлшемді сипаты бірнеше ғылымдардың, атап айтқанда, саяси-экономикалық, әлеуметтанулық, тарихи және құқықтық көзқарастардың тәсілдерін қолдану қажеттілігін білдіреді. Зерттеудің теориялық негізін мемлекетаралық интеграцияның негізгі теорияларына негізделген федерализм, неофункционализм, үкіметаралық көзқарас, неорегионализм сияқты отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері құрастырды. Зерттеуде келесідей ғылыми әдістер қолданылды: жүйелік талдау, яғни Еуразия құрлығындағы мемлекетаралық интеграцияның саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және өркениеттік салаларының жиынтығын зерттеу; құрылымдық және функционалдық талдау немесе интеграциялық процестердің әртүрлі элементтерінің функционалдық өзара тәуелділігін зерттеу, олардың ұатарына ұлттық органдар, мемлекеттік институттар, үкіметтік емес ұйымдар кіреді; институционалды әдіс немесе мемлекетаралық интеграция процестеріндегі әртүрлі институттардың рөлін зерттеу және бағалау; ресми-құқықтық әдіс, интеграциялық процестердің құқықтық негіздерін, ең алдымен ЕАЭО елдерінің негізгі интеграциялық келісімдерін талдау; салыстырмалы әдіс, ЕАЭО-ның әр түрлі аймақтарындағы интеграциялық процестерге салыстырмалы талдау жүргізу және осы процестердің жалпы және ерекше белгілерін айқындау; сценарий әдісі, энергетикалық сектордағы еуразиялық интеграцияның даму болашағын болжау.

Мәселенің болжамдық талқылануы

ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің энергетикалық интеграциясын дамытудың теориялық және практикалық негіздерін зерттеу жаңа ұлттық институттарды құру арқылы интеграциялық процестерді тереңдетудің орындылығын негіздеуге ғана емес, сонымен қатар ЕАЭО мен оған мүше елдердің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі элементтерінің бірі сыртқы акторлардың әсерін ескеретін тиімді және келісілген стратегия құру болып табылатынын көрсетті.

Еуразиялық интеграцияның дамуына кедергі келтіретін және ЕАЭО-ның халықаралық бәсекеге қабілеттілігін төмендететін негізгі акторлар анықталды. Олардың қатарына: жоғары технологиялық энергетикалық секторларды үнемі ауыстырудың тетіктері, бұл өз кезегінде, негізінен, құны төмен тауарлар мен шикізаттарды сатуға бағытталған экспорттық модель құруға әкелді. Энергетикалық инфрақұрылымның жеткіліксіз дамығаны, оның ішінде қаржылық қатынастардың әлсіздігі және доллар бағамына тәуелді болуы салдарынан ЕАЭО елдері арасында энергетикалық шикізатты есептеудің макроэкономикалық көрсеткіштерінің әр түрлі тәсілдері пайда болды.

2020 жылдың бірінші тоқсанындағы статистикалық көрсеткіштер ЕАЭО-ға мүше елдердің экономикаларының, соның ішінде энергетикалық ынтымақтастығының нашарлауын көрсетеді. Сыртқы сұраныс пен тауар бағасының құлдырауы және пандемия ауруының таралуын тежеу бойынша бұрын-соңды болмаған шаралармен бірге аймақтың экономикалық белсенділігіне айтарлықтай әсер етті. Еуразиялық даму банкінің бағалауы бойынша, ағымдағы жылы Одаққа мүше елдерінің ЖІӨ-нің сыртқы факторлардан шығыны шамамен 2% құрайды. Сонымен қатар, әр ай сайын карантиндік шаралар ЕАЭО елдеріне ЖІӨ-нің шамамен 1,5-3% деңгейінде түсуін талап етеді. Тұтастай алғанда, ЕАЭО мемлекеттерінің жалпы ЖІӨ жыл соңына қарай 2,2% төмендейді (Энергетические рынки стран ЕАЭС: курс на интеграцию).

Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің 2020 жылдың 14 сәуірдегі отырысы ЕАЭО елдерінің ынтымақтастыққа деген саяси ерік-жігерлерін сақтайтындығын көрсетті. Сонымен қатар, жаһандық экономикалық құлдырау мен COVID-2019 пандемиясының қиын жағдайында еуразиялық экономикалық интеграция негіздерін одан әрі нығайту аймақтық дамудың мүдделеріне сай келетіндігін айқындады (Страны-члены ЕАЭС сформируют единый энергетический рынок к 2025 году).

Зерттеу тұжырымдары

ЕАЭО аясындағы интеграцияның негізгі және мүмкін ең даулы бағыттарының бірі Одаққа мүше елдердің біркелкі энергетикалық дамуын қамтамасыз етуге бағытталған электр, газ, мұнай және мұнай өнімдерінің ортақ нарықтарын қалыптастыру болып тұр. Біртұтас еуразиялық экономикалық кеңістіктің болашағы сәтті энергетикалық интеграцияға байланысты деп тұжырым жасауға болады, өйткені ұлттық жүйелердің бір-біріне ұқсас және оңай бейімделетін энергетикалық жүйелердің жұмыс істеуінің жалпы қағидаттары мен ережелері болған кезде ғана тұтастай алғанда ұзақ мерзімді интеграция туралы айтуға болады. Ортақ энергетикалық нарықты қалыптастыру қажеттілігі ЕАЭО туралы шарттың 79-бабында айтылған, осыған сәйкес Қазақстан, Беларусь және Ресей басшылары 2014 жылдың 29 мамырда арнайы құжатқа қол қойған (Отчет по результатам международной конференции...). Құжат Одақ үшін 2019 жылдың 1 шілдесіне дейін электр энергиясының ортақ нарығын, ал мұнай, газ және мұнай өнімдерінің ортақ нарықтарын 2025 жылдың 1 қаңтарына дейін құруды қарастырады. Еуразиялық экономикалық комиссияның Энергетика және инфрақұрылым министрі Т.Мансұровтың айтуынша, келісімдерде энергетикалық мәселелерге ерекше орын берілген және ортақ нарықтардың құрылуы «Одақтың қуатты энергетикалық әлеуетін тиімді пайдалануға, экономиканы энергиямен жабдықтау мәселелерін шешуге, экспорттық мүмкіндіктер мен транзиттік әлеуетті кеңейтуге, энергетикалық сектор мен оның инфрақұрылымының сыртқы және ішкі ықпалға тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді (Мясникович: коронавирус проверит на прочность ЕАЭС).

Ресейдің Экономика жоғары мектебінің Энергетика институтының жетекші маманы И.Ряпин электр энергиясының жалпы нарығының жылдам қалыптасуына негізгі кедергі ЕАЭО мүше елдеріндегі қазіргі нарық модельдерінің айырмашылығы болып табылады. Сарапшының пікірінше, бұл бірігуге кедергі келтіреді, өйткені желілер арқылы берілетін тарифтерді белгілеу тетігі, оның ішінде басқа елден келген қатысушылар үшін де түсініксіз болуда (Enikeeva, 2017: 106-125).

ЕАЭО-қа мүше елдердің энергетикалық интеграциясының халықаралық-құқықтық негіздерінің қайшылық акторлары

2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген 2014 жылғы 29 мамырдағы Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт ЕАЭО-ны аймақтық экономикалық интеграцияның халықаралық ұйымы ретінде қалыптастырды. Бұл одақ халықаралық заңды кеңеске айналды, оның аясында тауарлар, қызметтер, капитал және жұмыс күшінің еркіндігі қамтамасыз етіліп, экономикалық салаларда келісілген немесе бірыңғай саясат жүргізілетін болды. Еуразиялық экономикалық интеграцияны қамтамасыз ету, одақтық заңның негізінде жүзеге асырылады, оған сәйкес Келісімнің 6-на бабына мыналар кірді: Келісім, Одақ және Одақ шеңберіндегі үшінші тараппен жасалған халықаралық шарттар, сондай-ақ Одақ актілері (Договор о присоединении Республики Армения..., 2014). Қазіргі уақытта Одаққа бес мемлекет мүше болып табылады, олар Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан және Ресей, ал 2018 жылдан бастап Молдоваға ЕАЭО-ның бақылаушы мемлекет мәртебесі берілді.

Келісімнің XX бөлімі энергетика мәселелеріне арналған және оның 79-бабына сәйкес, ЕАЭО мүшелері арасындағы энергетикалық ынтымақтастықтың міндеттері төмендегідей нақтыланған: мүше мемлекеттердің отын-энергетикалық кешендерінің әлеуетін тиімді пайдалану; Ұлттық экономикаларды энергия ресурстарының негізгі түрлерімен (электр, газ, мұнай және мұнай өнімдері) қамтамасыз ету. Осы мақсатқа сәйкес энергетика саласында ұзақ мерзімді өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту, келісілген энергетикалық саясат жүргізу және энергияның бірыңғай нарықтарын кезең-кезеңімен қалыптастыруды жүзеге асырады деп белгіленген (Договор о Евразийском экономическом союзе..., 2019). Келісімнің 79-бабы сонымен бірге энергетикалық ынтымақтастықтың негізгі қағидаттарын тұжырымдайды: энергетикалық ресурстарға нарықтық баға белгілеуді қамтамасыз ету; энергияның бірыңғай нарықтарындағы бәсекелестікті дамытуды қамтамасыз ету; энергетикалық ресурстармен, ілеспе жабдықтармен, технологиялармен және олармен байланысты қызметтермен сауда жасауда кедергілердің болмауы; энергетикалық ресурстардың ортақ нарықтарының көлік инфрақұрылымын дамытуды қамтамасыз ету; ортақ энергетикалық ресурстар нарығында мүше мемлекеттердің шаруашылық жүргізуші субъектілері үшін кемсітпейтін жағдайларды қамтамасыз ету; мүше мемлекеттердің энергетикалық саласына инвестициялар тарту үшін қолайлы жағдайлар жасау; энергетикалық ресурстардың ортақ нарықтарының технологиялық және коммерциялық инфрақұрылымын пайдалану жөніндегі ұлттық нормалар мен ережелерді үйлестіру.

Бұл міндеттемелерді «энергетикалық қауіпсіздік тұрғысынан» орындау керек делінген. Сонымен қатар, Келісімде «энергетикалық қауіпсіздік» өте маңызды тұжырымдама ашылмаған, ол кімнің энергетикалық қауіпсіздігіне қатысты екені көрсетілмеген: ЕАЭО немесе ЕАЭО мүшелері деген түсініктеме бар, ал бұл өзара бірдей тең мәртебе емес екендігін білдіреді. Егер ЕАЭО-ның энергетикалық қауіпсіздігі туралы айтатын болсақ, онда бұл тұжырымдама келісуді қажет етеді. Ал егер ЕАЭО мүшелерінің энергетикалық қауіпсіздігін білдіретін болсақ, онда әрбір мүше өзінің энергетикалық қауіпсіздігі тұжырымдамасын өз бетінше анықтау құқығын сақтайды және ЕАЭО мүшелерінің осы мәселе бойынша ұстанымдар айырмашылықтарының мүмкіндігін жоққа шығармайды (Vinokurov, 2014: 341-358). Энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету энергетикалық ынтымақтастықтың негізгі қағидаттарына кірмейді. Салыстыру үшін: Ресейдің энергетика саласындағы екіжақты халықаралық шарттарында мемлекеттерді басшылыққа алатын негізгі қағидаттарға «барлық тәуелсіз тұтынушылар мен мұнай мен газ жеткізушілерінің энергетикалық қауіпсіздігі» кіреді. 2010 жылы мұнай-газ саласындағы ынтымақтастық немесе «барлық тұтынушылар мен электр энергиясын жеткізушілер үшін энергетикалық қауіпсіздік» деген түсініктер де өзара мағыналық жағынан бір-біріне сәйкес келмейді (Hamilton, 2014).

Келісімнің 79-бабы тұтастай алғанда ЕАЭО энергетикалық нарығын қалыптастыру дегенді білдірмейді, бірақ энергия ресурстарының барлық түрлері емес, сонымен бірге Келісімде көрсетілген негізгі электр, газ, электр энергиясының үш «энергетикалық ресурстар нарығы», олар мұнай және мұнай өнімдері енгізілген. Дегенмен, Келісімнің үш қосымшасы үш энергетика саласындағы энергетикалық ынтымақтастыққа арналған. Оларды төмендегі кестеден аңғаруға болады (Dragneva, 2016):

Қосымша № 21.	Электр энергетикасы саласындағы табиғи монополиялар қызметтеріне, оның ішінде баға және тарифтік саясат негіздеріне қол жетімділікті қамтамасыз ету туралы хаттама
Қосымша № 22.	Газ тасымалдау жүйелері арқылы табиғи газды тасымалдау саласындағы табиғи монополиялар қызметтеріне қол жеткізу ережелері, оның ішінде баға және тарифтік саясат негіздері туралы хаттама
Қосымша № 23.	Мұнай және мұнай өнімдерінің ортақ нарықтарын ұйымдастыру, басқару, жұмыс істеуі және дамуы туралы хаттама

Мұнай туралы Хаттаманың атауы «ортақ нарыққа» ғана әсер еткені анық, басқа хаттамалардың атаулары мағынасы жағынан әлдеқайда тар болып тұр. 2019 жылғы 29 мамырда қол қойылған Келісімге өзгертулер енгізу туралы хаттама (Еуразиялық экономикалық одақтың ортақ электр энергетикалық нарығын қалыптастыру туралы) жаңа атаулармен өзгертілді. Келісімнің № 81 бабында «Одақтың ортақ электр энергетикалық нарығын қалыптастыру, жұмыс істеуі және дамуы» және электр энергиясы туралы хаттама «Еуразиялық экономикалық одақтың ортақ электр энергетикалық нарығы туралы хаттама», сондай-ақ оны қалыптастыру қағидалары, жұмыс істеу ережелері, электр энергиясымен сауда жасау әдістері, тақырыптары атты 2019 жылғы хаттама әлі күшіне енген жоқ (Dragneva..., 2013).

Хаттамаларда энергетика саласындағы Кеден одағы мен ЕАЭО-тың құрылуы аясында жасалған халықаралық шарттармен қатынастар қарастырылады, олар іс жүзінде осы саладағы интеграцияның құқықтық негізін қалады, бірақ Келісімнің күшіне енуіне байланысты күшін жойды. Бұл да өзара қызық жәйт және ЕАЭО-ның энергетикалық саласының интеграциясына едәуір сыртқы әсерін тигізеді. ЕАЭО-қа мүше мемлекеттердің ортақ энергетикалық нарықты қалыптастыру тұжырымдамасына сәйкес (ЕАЭО Мемлекетаралық Кеңесінің 2008 жылғы 12 желтоқсандағы № 402 шешіміне қосымша) «ортақ энергетикалық нарық»: электр энергиясының, мұнайдың, газдың ортақ нарықтары мен жалпы көмір нарығы. Осылайша, бастапқы кездегі көзқарас әрқилы болды, әсіресе жалпы энергетикалық нарықты құру, соның ішінде көмір өнеркәсібін (Данилов).

ЕАЭО елдерінің интеграциясының дамуына әсер ететін негізгі сыртқы акторлардың талдануы

Бүгінгі таңда ЕАЭО келесі сатыға өтті, атап айтқанда, ортақ нарықты құру міндеттерін іске асыру үшін нақты іс-шаралар мен кіші бағдарламаларды қоса алғанда, жалпы газ нарығын және мұнай мен мұнай өнімдерінің бірыңғай нарықтарын қалыптастырудың тиісті бағдарламаларын әзірлеу (Minasyan, 2015). Бағдарламалар 2018 жылдың 1 қаңтарында жасалды және оларды орындау мерзімдері мен кезеңдерін көрсете отырып, егжей-тегжейлі іс-шаралардан тұрады. Атап айтқанда, осы бағдарламалар аясында келесі бағдарламалар әзірленді және келісілді (Delcour, 2016):

– Мүше мемлекеттердің газ, мұнай және мұнай өнімдеріне арналған бірыңғай техникалық стандарттар, сондай-ақ мұнай және мұнай өнімдерінің айналымына байланысты бірыңғай талаптар, газ тасымалдау жүйелерінің жұмысына арналған нормативтік-техникалық құжаттар, сондай-ақ мұнай мен мұнай өнімдерінің саны мен сапасының параметрлерін өлшеуге және өлшеу нәтижелеріне метрологиялық талаптар;

– Мүше мемлекеттердің аумағында орналасқан газ, мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдау жүйесіне қол жеткізудің бірыңғай ережелері;

– Газ, мұнай және мұнай өнімдерін қолданыстағы энергия көздерін құбыр арқылы тасымалдаудың жүйесімен тасымалдаудың техникалық мүмкіндіктерін айқындаудың әдістемелері;

– Мүше мемлекеттердің ішкі тұтынуы немесе Одақ аумағынан тасымалдау үшін мүше мемлекеттердің аумақтары арқылы мұнай және мұнай өнімдерін транзиттеу немесе тасымалдау ережелерін қоса алғанда, Одақтың газ, мұнай және мұнай өнімдерінің ортақ нарықтарын қалыптастыру туралы халықаралық келісім (ЕЭК).

ЕАЭО-ның энергетикалық секторында Комиссия мүше мемлекеттермен бірге энергетикалық ресурстардың өзара саудасын дамытудағы кедергілерді анықтады және оған сыртқы акторлардың әсерін сараптап өтті. Жалпы, Энергетикалық кедергілер тізілімінде шамамен 47 сыртқы акторлар анықталды (Matveev, 2019). Мұнай-газ саласындағы негізгі кедергілер келесі мәселелерге байланысты:

– Мүше мемлекеттер арасындағы мұнай, мұнай өнімдері мен газ жеткізіліміне қатысты екіжақты келісімдермен белгіленген шектеулер. Олар өзара тең емес негізде сараланып отыр;

– Электр энергетикасы саласындағы табиғи монополиялар қызметтеріне, мүше мемлекеттердің аумағында орналасқан мұнай мен газды тасымалдау жүйесіне қол жетімділік ережелерінің жоқтығы;

– Электр энергиясын, мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдау жүйелерінің техникалық мүмкіндіктерін, мүше мемлекеттердің аумағында орналасқан газ тарату жүйелерінің қуаттылықтарын айқындаудың бірыңғай және айқын тәсілдерінің жоқтығы;

– Газ беру жүйелерінің меншік иелері болып табылмайтын газ өндірушілерге газ беру жүйесіне тең қол жетімділікті қамтамасыз етудегі шектеулер;

– Басқа мүше мемлекеттердің сатып алушыларынан газ жеткізушілерін таңдауды шектейтін газды экспорттаудың айрықша құқығының болуы. Мысалы газ, мұнай және мұнай өнімдерін халықаралық нарыққа шығаруға байланысты Ресейдің Қазақстанның энергетикасына делдал қызметін атқаруы және транзиттік рөлін атқарып отқан Қазақстан пайының жасырын қалуы;

– Одақ шартын реттеу шеңберінен шығарылған экспорт, импорт және транзит қызметтерінің ашық жүргізілмеуі (Annual Report of Activities...).

Дегенмен, жоғарыда көрсетілген кедергілер Одақтың электр энергетикалық нарығын қалыптастырудың, Одақтың мұнай және мұнай өнімдері нарығын қалыптастырудың және Одақ шартында қарастырылған газ нарығын қалыптастырудың бірыңғай бағдарламаларын және аталған бағдарламалар аяқталғаннан кейін тиісті халықаралық шарттарды жасасу аясында жойылады деп болжануда (Natural Gas Exchange..., 2016).

Кедергілер тізіліміне енгізілген энергетика саласына қатысты басқа да кедергілер шетелдіктерге биржалық сауда-саттыққа қатысуға қойылатын шектеулерге, сондай-ақ Одақ заңнамасында және мүше мемлекеттердің заңнамасында резидент емес шаруашылық жүргізуші субъектілердің мүмкіндігін қарастырмайтын нормативтік құқықтық актілердің болуына байланысты. Басқа мүше мемлекеттің аумағында газ, мұнай және мұнай өнімдерін өндіру, өңдеу және сату саласындағы кәсіпкерлік қызметке қатысушы бір мемлекеттің үлесінің үстем болуы немесе ЕАЭО-ның ішіндегі Ресей мүдделерінің басым болуы салдарынан нақты энергетикалық нарық орнатылмай түр. Бұл кедергілер Одаққа мүше мемлекеттердің ұлттық заңнамаларын үйлестіру аясында алынып тасталады деп күтілуде (World Energy Outlook, 2020).

Ортақ нарықты құрудағы кедергілердің бірі, ол жалпы ішкі өнім өндірудің және Белоруссия, Қазақстан және Ресейдегі өнімнің жекелеген түрлерінің энергия сыйымдылығы АҚШ, Қытай және ЕО елдеріне қарағанда 2,5-6,5 есе жоғары (EBRD, 2019). Сонымен қатар, ЕАЭО-да энергияның техникалық немесе еріксіз шығындары олардың жалпы

көлемінде көп, яғни электр энергиясын өндіру ауқымы айтарлықтай кең және ол тиімсіз пайдаланылады (Karliuk, 2019). ЕАЭО-да осы міндеттерді шешу энергетика саласындағы халықаралық шарттарға, атап айтқанда табиғи монополиялар қызметтеріне қол жетімділікті қамтамасыз ету туралы келісімдерге, мұнай және мұнай өнімдерінің ортақ нарықтарын басқару, жұмыс істеуі және дамуы тәртібі туралы келісімге, энергетикалық нарықтағы қызметті реттейтін басқа келісімдерге қол қоюға негізделуі керек (Tarr, 2016: 22).

Қорытынды

Біздің ойымызша, ЕАЭО ортақ энергетикалық нарығын қалыптастыруды жеделдету және еуразиялық интеграцияны экономикалық даму мақсаттарын шешуге бағыттау үшін ЕАЭО бірыңғай сауда-экономикалық саясат стратегиясын, бірыңғай өнеркәсіптік және аграрлық саясат тұжырымдамасын, сондай-ақ оларды іске асыру жоспарларын әзірлеу және қабылдау қажет. Бұл ұлттық және одақтық даму саясатын үйлестіруді білдіреді: өнеркәсіптік, ауылшаруашылық, ғылыми-техникалық, энергетикалық, көліктік және т.б. Осыған байланысты, ТМД-ның басқа елдерінің қатысуымен ЕАЭО елдерінің энергетикалық альянсын құру қажет сияқты (Vinokurov, 2020).

Өзара сауда статистикасын, оның ішінде энергетиканы және механизмін жетілдіру өзекті мәселе болып табылады. 2011 жылдың қаңтарында мақұлданған осы статистиканың әдіснамасында бірнеше кемшіліктер бар. Олардың ішінде: алғашқы ақпараттың сенімділігі мен толық еместігі, оны өңдеу әдістерінің жетілмегендігі, ұлттық статистикалық қызметтерден алынған мәліметтердің сәйкес келмеуі. Кеден одағы мен Біртұтас экономикалық кеңістікке мүше елдердің өзара сауда статистикасының әзірленген және жарияланған мәліметтерінің толықтығы, сенімділігі мен сапасын арттыру үшін ұлттық және аймақтық ұлттықтан жоғары статистикалық органдардың функционалды өзара іс-қимылын ұйымдастыру қажет, қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды, кадрлардың біліктілігін жоғарылатуды және қабылданған шешімдердің ғылыми негіздерін қолдана отырып, мәліметтер базасын тереңдете отырып, олардың әлемдік статистикалық ұйымдарға толыққанды қатысуы үшін жағдай жасау. Өзара сауда аясында жеткізілген тауарларды декларациялаудың статистикалық нысанын біріздендірудің маңызы зор (Tochitskaya, 2019).

Жалпы алғанда энергетикалық интеграцияны жалпы экономикалық интеграцияның локомотивіне айналуы үшін ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер мен импорттың орнын басу негізінде Еуразиялық одаққа кіруді жоспарлап отырған елдердің тиісті өндірістік салаларға инвестициялардың ұлғаюын білдіретін отын-энергетикалық кешенін жеделдету қажет.

Негізгі ғылыми ұсыныстар

1. ЕАЭО-ның сауда-экономикалық саясатының бірыңғай стратегиясын, бірыңғай өнеркәсіптік және аграрлық саясат тұжырымдамасын, сондай-ақ оларды іске асыру жоспарларын әзірлеу және қабылдау, өйткені Қазақстан экономикасының әлемдік мұнай нарығындағы жағдайларға шамадан тыс тәуелділігі ЕАЭО мүше мемлекеттерінің экономикаларының репродуктивті құрылымын қалпына келтіру мүмкіндігін айтарлықтай төмендетеді.

2. ТМД елдерінің қатысуымен ЕАЭО елдерінің энергетикалық альянсын құруды қарастыратын ЕАЭО энергетикалық стратегиясын әзірлеу және қабылдаған жөн.

3. ЕАЭО-ға мүше мемлекеттерде импортты алмастыру саясатын үйлестіру және осы негізде отын-энергетикалық кешенді модернизациялауды тек осы мемлекеттердің ғана емес, сонымен бірге Еуразиялық одаққа кіруді жоспарлап отырған ТМД-ның басқа да елдерінің жұмысын жеделдету. Бұл өндірістің тиісті салаларына инвестициялардың ұлғаюын білдіреді.

4. Энергетика саласындағы ЕАЭО мүше мемлекеттердің ұлттық заңнамаларын үйлестіруді қамтамасыз ету, тиісті техникалық регламенттерді қабылдау арқылы мұнай, мұнай өнімдері мен газға қатысты нормалар мен стандарттарды біріздендіру жұмыстарын жеделдету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Annual Report of Activities 2012–2013 ECOWAS Regional Electricity Regulatory Authority. Available at: https://ereraarrecorg/ en/ annual-report-of-activities-2012-2013/, accessed 12122019*
2. *Данилов И.А. Энергетический комплекс Евразийского экономического сообщества // www.ehorussia.com/new/node/5333*
3. *Delcour L., Wolczuk K. (2016), Perception of the EU in the South Caucasus, CASCADE working paper.*
4. *Договор о присоединении Республики Армения к Договору о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года (с изменениями на 14 апреля 2020 года).*
5. *Договор о Евразийском экономическом союзе (с изменениями на 1 октября 2019 года).*
6. *Enikeeva Z. (2017). EAEU and Silk Road Economic Belt: Is It Really a «Win-Win» Cooperation? The Case of Central Asia // Trade policy. № 4(12).*
7. *Dragneva R. (2016). The Eurasian Economic Union: Between Sovereignty and Integration, Birmingham IEL Working Papers 2016-10, http://www.birmingham.ac.uk/research/activity/iel/publications/working-papers.aspx.*
8. *Dragneva R., Wolczuk K. (2013). Eurasian economic integration: Law, policy and politics. Cheltenham, UK, and Northhampton, MA: Edward Elgar.*
9. *EBRD. (2019). Integration Across Borders, Transition Report.*
10. *ЕЭК «Энергия тұтынушы құрылғылардың энергетикалық тиімділігіне қойылатын талаптар туралы» ЕАЭО техрегламентінің жобасын Одақ елдеріне мемлекетішілік келісуге жолдады // http://www.eurasiancommission.org/kk/nae/news/Pages/20-06-2016-4.aspx*

11. Hamilton D.S. (2014). The geopolitics of TTIP: Repositioning the transatlantic relationship for a changing world. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations.

12. Karliuk M. (2019). The Eurasian Economic Union: an EU-like Legal Order in the Post-Soviet Space?, HSE Working Paper BPR/LAW/2015.

13. Либман А.М., Хейфец Б.А. (2011). Модели региональной интеграции. М.: Экономика.

14. Matveev M.M. (2019). The analysis of complex use of raw material, as the factor of economic rationality // International Journal of Innovation Economics. № 2 (2).

15. Minasyan, S. (2015), Armenia Keeps on Balancing: Between the European Union and the Eurasian Economic Union, Ponars Eurasia Policy Memo, № 377, August.

16. Мясникович: коронавирус проверит на прочность ЕАЭС // https://sputnik.by/economy/20200515/1044688780/Myasnikovich-koronavirus-proverit-na-prochnost-EAES-.html

17. Natural Gas Exchange Trading in Russia: Goals, Dynamics, Key Development Problems (2016). Energy Bulletin, №37.

18. Отчет по результатам международной конференции «Закладывая основы для экономической интеграции и устойчивого развития в регионе ЕЭК ООН до 2030 года». Минск, 26-27 октября 2016 года // https://www.unece.org/fileadmin/DAM/vision2030/Report_Rus.pdf

19. Сопилко Н.Ю. (2015). Производственные связи и региональная интеграция: Теоретические аспекты. М.: РУДН.

20. Страны-члены ЕАЭС сформируют единый энергетический рынок к 2025 году // https://www.ictsd.org/bridges-news/мосты/news/страны-члены-еаэс-сформируют-единый-энергетический-рынок-к-2025-году

21. Tarr D. (2016). The Eurasian Economic Union among Russia, Belarus, Kazakhstan, Armenia and the Kyrgyz Republic: Can it Succeed where its Predecessor Failed?, Eastern European Economics.

22. Tochitskaya I. (2019). Kazakhstan's Accession to the WTO: Overview and Implications for the Eurasian Economic Union', GET Belarus / IPM Research Center Policy Paper Series.

23. Энергетические рынки стран ЕАЭС: курс на интеграцию // http://businessmir.kz/2017/08/21/energeticheskie-rynki-stran-eaes-kurs-na-integratsiyu/

24. Vinokurov E. (2020). Assessing the impact of non-tariff barriers in the EEU: Results of enterprise surveys, EDB Centre for Integration Studies Report

25. Vinokurov E., Libman A. (2014). Do economic crises impede or advance regional economic integration in the post-Soviet space? Post-Communist Economies, 26 (3).

26. Waever O. (2005). Discursive Approaches, European Integration Theory. Oxford: Oxford University Press.

27. World Energy Outlook (2020). IEA. Available at: https://www.iea.org/reports/ world-energy-outlook.

УДК 94(574): 327(5-191.2)
МРНТИ 03.01.17

Джолдыбаева У.М .[1] Абикенова Г.Е. [2]

[1]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
[2]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ШЫҰ АЯСЫНДА ШЕШІЛУІ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігі мәселелерінің ШЫҰ аясында шешілуі қарастырылады. Сонымен қатар Азия аймағындағы іргелі құрылым – Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі және Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінің ұйымға қатысуы мәселелері қарастырылады. Қазақстан үшін ШЫҰ-на қатысу оның геосаяси ұстанымын нығайтуда маңызы зор. Қазіргі кезде қауіп-қатерлерге жеке-дара қарсы тұру мүмкін емес болғандықтан, Орталық Азия мемлекеттері аймақта орнықтылық, тұрақтылық және қауіпсіздікті қамтамасыз етуге талпыныс білдіруде және бұл мүдделі елдер біріктіріп күш жұмсауын қажет етеді.

Тірек сөздер: халықаралық қатынастар, Қытай, Шанхай, ұйым, мемлекеттер,Орталық Азия, қауіпсіздік.

Joldybaeva U.M. [1] *Abikenova G.E.* [2]

[1] *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan KazNU named after Al-Farabi*
[2]*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan KazNU named after Al-Farabi*

KAZAKHSTAN'S COOPERATION WITH THE SCO MEMBER STATES AND ITS IMPACT ON INTEGRATION PROCESSES IN THE REGION

Abstract

The article examines the role of international cooperation in the system one of the most basic structures in the Asian region – the Shanghai Cooperation Organization , as well as the participation in the organization of Kazakhstan and the Central Asian states. Kazakhstan participated in the SCO is important in terms of strengthening its geopolitical orientation. Since it is currently impossible to stand alone against the global challenges of time, the Central Asian states have expressed the desire for sustainability, stability and security in the region, which requires the joint efforts of the countries concerned.

Keywords: international relations, China, Shanghai, organization, states, Central Asia, safety.

Джолдыбаева У.М. [1] *Абикеноваа Г.Е.* [2]

[1] *кандидат исторических наук,доцент кафедры история Казахстана КазНУ им. Аль-Фараби*
[2] *кандидат исторических наук,доцент кафедры история Казахстана КазНУ им. Аль-Фараби*

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ БЕЗОПАСНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО РЕГИОНА В РАМКАХ ШОС

Аннотация

В статье рассматриваются решение проблем безопасности центральноазиатского региона в рамках ШОС. Также роль в системе международного сотрудничества одной из самых основных в Азиатском регионе структур – Шанхайской организации сотрудничества, а также вопросы участия в данной организации Казахстана и государств Центральной Азии. Для Казахстана участие в ШОС важно с точки зрения укрепления своей геополитической направленности. Поскольку в настоящее время невозможно в одиночку противостоять глобальным вызовам времени, центральноазиатские государства выражают стремление к обеспечению устойчивости, стабильности и безопасности в регионе, что требует объединения усилий заинтересованных стран.

Ключевые слова: международные отношения, Китай, Шанхай, организация, государства, Центральная Азия, безопасность.

Орталық Азия мемлекеттері Кеңес Одағы ыдыраған соң әлемдік сахнада халықаралық қатынастар субъектісі ретінде сыртқы мемлекеттермен жоғары дәрежеде мемлекетаралық байланыс орнатқаны мәлім. Жаңа кезеңге қадам басқан кезден-ақ, геосаяси әрі геоэкономикалық сипатына сәйкес бұл аймақ әлемдік қауымдастықтағы мемлекеттер ішіндегі стратегиялық маңыздылығы артты. Өңірдегі елдердің тиімді географиялық орналасуы көршілес мемлекеттермен тығыз қарым-қатынастар орнатуға қолайлы болып табылады. Сондай-ақ, аймақ мемлекеттерінің (Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан) геосаяси тұрғыдан Қытай Халық Республикасымен шекаралас болуы - қарым-қатынастың маңызды факторы бола алады. ШЫҰ аясында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Қытай мен Ресей мемлекеттерінің шекаралық аудандарында әскери күштерді қысқартудың негізін қалағаны белгілі. Орталық Азия мемлекеттері басшылары 1996-1997 жылдары «Шекаралық аудандарда әскери салада сенімді нығайту туралы» және «Шекаралық аудандарда әскери күштерді қысқарту туралы» келісімдерге қол қойды [1]. Орталық Азия елдеріне қатысты Қытай саясатындағы ортақ қағидаттар, ұстанымдар мен ерекшеліктерді де ескерген жөн. Дүние жүзіндегі озық Қытай экономикасы 1979 жылы басталған реформалар нәтижесінде зор табыстарға жетуде. Белгілі американдық саясаткер: «Қазірдің өзінде Қытай мемлекеті геосаяси жағынан құрлықтағы ықпалды мемлекеттер қатарында тұрғаны мәлім. Оның шекаралас елдермен салыстырғанда әскери және экономикалық қуаты әлдеқайда жоғары. Сондықтан да, Қытай өзінің тарихи, географиялық, экономикалық талаптарына байланысты аймақтағы ықпалын арттыра түсері анық», - деп елдің аймақтық әрі әлемдік тұрғыдан танылуына назар аударады [2]. Ынтымақтастық орнату мақсатында тараптар арасындағы байланыстардың ұзақ мерзімді тату көршілік және достық негізде құрылуының мәні зор. Қытай мен Орталық Азия саясатындағы ең өзекті мәселе - өңірдегі саяси қауіпсіздікті сақтау екені де баршаға аян. Аймақ мемлекеттері қауіпсіздігі мен тұрақтылықтылығын сақтауда 1996 жылы құрылған халықаралық «Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының» құрылуы маңызды. Мемлекет басшыларының алғашқы кездесуі Қытай Халық Республикасының Шанхай қаласында өткендіктен, «Шанхай бестігі» деген атауға ие болды. ШЫҰ-ның алғашқы құрылтайшылары ретінде Қазақстан, Қырғызстан, Қытай, Ресей және Тәжікстан мемлекеттері енгені мәлім. ОА аймағы мемлекет басшылары Шанхай мен Мәскеу қалаларында 1996 жылы өткен кездесуде шекара аумағында әскери сенім шараларын күшейту, шекарадағы әскери іс-қимылды қысқарту және сенім шараларын күшейту келісімдеріне қол қойды. Мемлекеттердің кездесу ауқымы кеңейіп, тараптар саяси, қауіпсіздік, сыртқы байланыс, экономика және сауда салаларында екіжақты және көпжақты келісімдер негізінде тиімді өзара әріптестік дәрежесіне көтерілді. Шанхай ынтымақтастық ұйымы өткен жиырма жыл ішінде ауқымды іс-шаралаар

атқарып, бүгінде табысты халықаралық ұйымға айналды. Ұйым құқықтық жағынан халықтың 40%-ы шоғырланған ауқымды кеңістікте өзара сенім мен ынтымақтастық құралы бола білді.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың: «ШЫҰ көпқырлы сауда-экономикалық ынтымақтастық пен гуманитарлық байланыстарды дамытуда үлкен әлеуетке ие. Оның үстіне «алтылық» орналасқан аймақтағы геосаяси ахуал бірінші кезекте көлік әлеуетін пайдалануда тиімділігімен ерекшеленеді», - деген пікірі орынды [3]. 1998 жылғы Алматы кездесуі, 1999 жылғы Бішкек кездесуі, 2000 жылғы Душанбе кездесуі нәтижесінде қабылданған Декларациялар мемлекеттердің әр саладағы ынтымақтастығының тереңдей түскеніне көз жеткізуге болады. Қазіргі кезде ШЫҰ шеңберіндегі әріптестік қоғамдық өмірдің түрлі саласында (қауіпсіздік, көлік, мәдениет, төтенше жағдайлардың алдын алу, олардың салдарын жою; құқық қорғау қызметі және т.б.) мәселелерді қамтып отыр. Қазақстанның ШЫҰ-ға мүше мемлекеттермен тең дәрежедегі сұхбатқа мақсатты түрде қатысуы еліміздің аймақтағы ұстанымын молайтып, ұйымның қағидаттарына сәйкес мемлекетаралық өзара сенімділік пен түсіністікті нығайтуға зор үлес қосады. Өңірдегі ынтымақтастықтың болашақтағы бастамалары мен жобаларын аса белсенділікпен жүзеге асырудағы мемлекеттің қызметі зор. Қазақстан Республикасының 1996 жылдан ұйым аясында ұйымдастырылған өзара іс-қимылдары, соның ішінде лаңкестікке қарсы әскери жаттығулардың, ғылыми конференциялар мен форумдардың тұрақты әрі белсенді қатысушысы ретінде ШЫҰ құқықтық базасының нығаюына өз үлесін қосуда. Сондай-ақ, еліміз 2006 жылы Бейжін қаласындағы лаңкестікке қарсы құрылған ШЫҰ хатшылығының және Ташкент қаласындағы Өңірлік атқарушы комитеті жанындағы тұрақты өкілдікті құрған алғашқы мемлекет болғанын айта кеткен жөн. «Шанхай бестігінің» бес жылдығына орай, 2001 жылдың маусым айында ШЫҰ-на қатысушы мүше-мемлекеттерінің басшылары мен Өзбекстан Республикасының Президенті И.Кәрімов Шанхай қаласында кездесті. Бұл кездесуде Өзбекстан мемлекеті ұйымға мүше болып кірді. Атқарылған іс-шаралар нәтижесінде «Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы» деген атауға ие болды [4]. Ал 2001 жылдың 14 қыркүйегінде Алматыда алты мемлекет басшыларының алғашқы кездесуі өткізіліп, онда аймақтық экономикалық ынтымақтастық мәселелері қозғалды. Кездесу нәтижесінде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер үкіметтері аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың негізгі міндеттері мен бағыттары айқындалған Меморандумға қол қойды. Құжатта аймақтағы ең іргелі құрылым – Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі қатысушы мемлекеттердің саяси, экономикалық және әскери әлеуетімен айқындалады.

Бүгінде Ұйым аясында 2003 жылы қабылданған көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастық бағдарламасы және оны іске асыру жоспарында тауарлар мен капиталдың, қызмет көрсету мен технологиялардың еркін қозғалысына септігі тиетін 11 сала бойынша 127 жоба жүзеге асырылуда. Қауіпсіздік мәселелері негізінде құрылған Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы экономикалық бағытта ілгері жылжып, халықаралық қатынастарда зор беделге ие ұйымға айналып отыр. ШЫҰ кеңістігі азиялық та, еуропалық та құрлықты қамтиды. Ұйымға мүше мемлекеттердің халқы әлемнің жартысын құрап, аймақтың бай табиғи қоры мен ауқымды рыногы Ұйымның жедел дамуына игі ықпалын тигізері даусыз. Сондықтан, біз бұл ұйымның жұмысына барынша белсенді қатысуға мүдделіміз. Қазақстан Республикасы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше болу оның сыртқы саясатындағы басты міндеті деп біледі, себебі ұйым аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мол үлес қосатын бірден-бір қабілетті құрылым болып табылады. Қазақстан өзге тараптардың қарауына энергетика, көлік, телекоммуникация және агроөнеркәсіп кешеніне қатысты 20-ға жуық жобаны ұсынлы. Бұл орайда қоршаған ортаны қорғау мен Орталық Азия өңірі үшін күрмеуі қиын болып тұрған су қорларын пайдалану мәселелеріне де баса көңіл бөлінгенін айта кеткен жөн [5].

ШЫҰ-на мүше елдер басшыларының 2005 жылғы шілде айында Астана қаласында өткен кездесуі маңызды. Онда Ауғанстандағы жағдайдың тұрақтануына сәйкес әскери инфрақұрылым объектілерін Қырғызстан мен Өзбекстан мемлекеттерінен шығару қарастырылды, яғни Қытай Орталық Азия елдерімен ШЫҰ шеңберінде ықпалдастықты нығайта беретінін аңғарамыз [6].

Сонымен қатар ШЫҰ аясында мүше мемлекеттер аталған негізгі қағидаттарды ұстанатындығын жариялады. Олар қатарында: БҰҰ-ның мақсаттары мен принциптерін ұстану; тәуелсіздікті, егемендікті, аумақтық тұтастықты сақтау, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, өзара күш қолданбау; Ұйымға мүше мемлекеттердің тең құқылы болуын қадағалау; барлық мәселелерді өзара кеңесу арқылы шешу; басқа мемлекеттерге немесе ұйымдарға қарсы бағытталған одақтарға бірікпеу; басқа мемлекеттермен және аймақтық ұйымдармен әртүрлі сұхбатқа, пікір алмасуға жүгіну, әріптестікте ашықтық көрсету көзделген. Сол себепті, ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің көпқырлы сауда-экономикалық ынтымақтастығы бағдарламасына қол қойылып, келешек жылдарға арналған ұзақ мерзімді экономикалық қарым-қатынастар іргетасы қаланып, бағдарламаның негізгі міндеттері және оларды жүзеге асыру тетіктері қарастырылып, Ұйым Декларациясы жарияланды. Аталған құжатта: «Шанхай ынтымақтастық ұйымын» құру ұйымға мүше мемлекеттердің сыртқан төнетін не төнген қауіп-қатерлерге қарсы тұру, өз мүмкіндіктерін тиімді пайдалану және өзара әріптестікті нығайту мақсатында айқындалды. «ШЫҰ хартиясы» мен «Шанхай ынтымақтастық ұйымын құру жөніндегі Декларацияға» сәйкес ұйымның негізгі мақсаттары белгіленді. Ұйымға мүше-мемлекеттер арасында өзара сенім, достық, тату көршілік қарым-қатынастарды нығайту; саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, білім беру, энергетика, көлік, экология т.б. салаларда тиімді әріптестік шараларын дамыту; ортақ күш біріктіру арқылы аймақтағы бейбіт өмірді, қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету, демократиялық, әділ әрі ұтымды саяси, экономикалық халықаралық тәртіп орнатуға жағдай жасау болып табылады. Бүгінде ШЫҰ бірқатар күрделі мәселелерді шешуге белсене қатыссып шекаралық мәселелер анықталып, мемлекетаралық қарым-қатынастарды тұрақты реттеуші Форум құрылды. Сонымен бірге әлемдік

тәжірибеде сенім шаралары жөніндегі уағдаластық және шекаралық мәселелерді шешуде қарулы күштерді қолдануды шектеу мемлекеттер тарапынан үлкен қолдауға ие болды. Қытайдың Қазақстан, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстанмен шекаралас аймақтарында сенім шараларын бекемдеу мен қарулы күштер қолдануды шектеу жөніндегі келіссөздері Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасын делимитациялау және демаркациялау процестерімен, сондай-ақ талас туғызатын аудандарға қатысты проблемаларды шешумен тығыз байланысты болды. Бұл - Қазақстан мен Қытай арасындағы шекарааралық мәселелерін реттеуге мол мүмкіндіктер беруде. Қарым-қатынастарды нығайтудың көпқырлылығы казіргі қоғам дамуының ортақ тенденциясы болып табылады және халықаралық жағдайдың тұрақтылығына зор ықпалын тигізері сөзсіз [7]. Мемлекетер үкімет басшыларының Пекин қаласында 2003 жылдың 23 қыркүйекте өткен кездесуінде экономикалық ынтымақтастықты қарқынды жүргізу жөнінде стратегиялық шешім қабылданды. «Экономика саласында біз атқаруға тиісті шаралар мынадай: қазіргі қолданылып жүрген экономикалық аймақты нығайту; Ортаазиялық даму банкінің рөлі мен мәртебесін көтеру; көпсалалық кедендік одақ құру; ауылшаруашылығының ортақ нарқын құру; бірыңғай сыртқы экономикалық саясат жүргізу; бірыңғай транспорт жүйесін құру; үш жақты ұлтаралық компанияларды нығайту; бірыңғай валюта жүйесін құру» [8].

Бүгінде Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Орталық Азиядағы өңірлік ынтымақтастықтың тамаша үлгісі болып саналады. ШЫҰ-ның 2004 жылы 15 қаңтардан Пекин қаласындағы Хатшылығы өз жұмысын бастаған болатын. Жыл өткен сайын ШЫҰ ынтымақтастықтың жаңа салаларын қамтуы нәтижесінде 2006 жылы Ұйымға мүше мемлекеттердің Парламенттері мен Жоғарғы сот басшыларының, білім министрлерінің алғашқы кездесуі өтті. Энергетика саласында да өзара әріптестік нығайып, экономика, сауда, көлік пен коммуникация салалары мен мәдениет министрлігі басшылары кездесулері - Шанхай ынтымақтастық ұйымының маңызды іргелі өңірлік құрылымға айналып отырғанының көрінісі. Сонымен қатар 2004 жылы - ШЫҰ БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы бақылаушы ұйымы мәртебесіне ие болды, ал 2005 жылы - ТМД мемлекеттері хатшылықтарында өзара түсіністік жөніндегі Меморандумы қабылданды. Ұйымға мүше мемлекет басшылары 2007 жылғы 16 тамызда Бішкек қаласында өткен Саммитте мемлекеттердің ұзақ мерзімді тату көршілік, достық және ынтымақтастық жөніндегі Шартқа қол қойды. Аталған жиында мемлекеттердің көшбасшылары «Бішкек декларациясын» қабылдап, ШЫҰ-на мүше мемлекеттердің халықаралық ақпараттық қауіпсіздік жөніндегі іс-қимыл жоспарларын бекітті. Астана қаласында 2005 жылы 5 шілдеде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер басшыларының кезекті Саммитінде «Астана мәлімдемесі» жасалды. Шанхай Саммитінде 2006 жылғы 15 маусымда Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттер аумағында терроризмге қарсы бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру мен оны өткізу тәртібі жөнінде және 2007-2009 жылдарға арналған ШЫҰ-ға мүше-мемлекеттердің терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күреске бағытталған бағдарлама қабылдаған болатын.

Соңғы жылдары ШЫҰ-ның ТМД және Еуроодақ құрамындағы мемлекеттер арасындағы халықаралық дәрежедегі қатынастары нығайып, оның қызметіне БҰҰ-ның Даму Бағдарламасы, Ұлттық Қауіпсіздік Шарты Ұйымына мүше мемлекеттер де зор ынта білдіруде. ШЫҰ аясында білім, мәдениет, туризм және спорт салаларында өзара ықпалдастық шаралары жүргізілуде. Бұл тұрғыда Қазақстанның Шанхай ынтымақтастық ұйымына қатысу мәртебесіне ие болғанын айтқан жөн. Бүгінде ШЫҰ - әлемдегі халықаралық ынтымақтастыққа бағытталған ашық ұйым ретінде танылып, Қазақстан Республикасы ұйымға мүше мемлекеттермен ынтымақтастығын аймақтық интеграцияның тиімді құралы ретінде бағалап, оны сыртқы саясаттағы басымдықтардың бірі ретінде қарастырады. Ұйым беделінің артуына ШЫҰ-на қосылуға ниет білдірген елдер қатарының толастамай отырғаны және Монғолияның 2004 жылғы маусымда өткен Ташкент Саммиті барысында бақылаушы ел мәртебесіне ие болғаны айғақ бола алады. Бүгінгі таңда Ұйымға мүшелікке Пәкістан мемлекеті енді және Ауғанстан, Үндістан, Түркия, Иран, ЕО мемлекеттері, АСЕАН және ТМД елдері қызығушылық танытуда.

Қазіргі кезде қауіп-қатерлерге жеке-дара қарсы тұру қиындығынан Орталық Азия мемлекеттері аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге талпыныс білдіруде оған мүдделі елдердің күш-жігерін біріктіріп жұмсауды қажет етеді. Қазақстан Республикасы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы тиімділігін арттыруда әскери ынтымақтастықтың нормативтік-құқықтық базасын жетілдіру жұмыстарын жүргізуде зор белсенділік таанытты. Еліміз үшін ШЫҰ-на қатысуы оның геосаяси ұстанымын нығайтуға септігін тигізері сөзсіз. Бұл орайда, Қазақстанның ШЫҰ-на қатысуы, АҚШ және НАТО-ның басқа да елдерімен әскери саладағы ынтымақтастықты кеңейтуі қауіпсіздікке катер төнетін тұста қосымша әскери-саяси ресурстарды тартуға мүмкіндік береді [8]. ШЫҰ-на мүше мемлекеттердің ынтымақтастығы жөніндегі бағдарламаның белсенді жүзеге асырылуы төнуі мүмкін қауіп-қатерлерге жауабы міндетін атқара алады. Шанхай ынтымақтастық ұйымының терроризмге қарсы «Ақпараттық қауіпсіздік» орталығын құру қажеттілігі туындап отырғаны мәлім. Терроризм, экстремизм, сепаратизм және рухани құндылықтар құнсыздануына қарсы күресте халықтардың жасампаздық әлеуетін жұмылдыру мақсатында ШЫҰ-на мүше-мемлекеттердің бірегей мәдени мұрасын дамыту қажеттілігі айқындалды. ҚР Президенті Қ.Тоқаев 2021 жылды ШЫҰ аясында «Мәдениет жылы» болып жарияланғанын қолдағанын айтқан жөн. ШЫҰ аясында атқарылған іс-шаралардың қатарында экология мәселелері күн тәртібінен түспегенін сенімді түрде айта аламыз. ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың: «Біз экологиялық проблемаларды және оның мемлекеттеріміздің әлеуметтік экономикалық дамуы барысындағы теріс салдарын назарда ұстауға міндеттіміз. Сондықтан да, Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше-мемлекеттердің тиісті ведомстволары бұл мәселеде өзара бірлескен іс-әрекетке күш жұмылдырылуы тиіс. Шанхай ынтымақтастық ұйымының экологиялық проблемалары реестрін жасау бұл бағыттағы жұмыстардың жай-күйін тұтас көруге мүмкіндік берер еді. Бұл – шұғыл ұжымдық шешімді талап ететін мәселе» – деген пікірі дәлел бола алады. 2021 жылы Шанхай ынтымақтастық ұйымының 20 жылдығы аталып өтетінін ескерсек, қазіргі тарихи кезеңде өңірлік және жаһандық проблемаларды шешу аса маңызды.

Бұл орайда, тараптардың сыртқы ашықтық пен ШЫҰ аясын кеңейтуге ұмтылысы ұйым жұмысының тиімділігін арттыруға кепіл бола алады. Қазақстан Республикасы ШЫҰ-ның халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық туралы Меморандумдарға қол қою шешімдерін құптайды. Болашақта ұйым қызметі механизмдерін жетілдіруге бағытталған ұсыныстарын есепке ала отырып, жан-жақты талдау ұсынылғанын айта кеткен жөн. Ұйым шеңберінде ымыраласу арқылы мүдделі ынтымақтастыққа қол жеткізу - сынақтар мен сын-қатерлерге қарсы тұруға серпін берері анық.

Сондай-ақ, «Шанхай рухын» нығайту мен ұйымның ортақ міндеттерін шешуде мүше-мемлекеттердің көшбасшылары бірігуі аса маңызды. Ұйымға мүше-мемлекеттер басшылары кеңесінің «Шанхай ынтымақтастық ұйымының 2025 жылға дейінгі даму стратегиясын жүзеге асырудың 2021-2025 жылдар аралығындағы іс-қимыл жоспары» бекітіліп, 2020 жылдың қараша айында өткен Саммит жұмысы нәтижесінде 16 құжатқа қол қойылды. Мемлекет басшысы видеоконференция форматында өткен Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттер басшылары Кеңесінің отырысына қатысты. ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың пікірінше «Шанхай рухы», сондай-ақ қазіргі сын-қатерлерге бірлесіп ұтымды жауап іздеудегі мол тәжірибе, түптеп келгенде, осы ауқымды міндетті шешуге мүмкіндік береді. Қазақстан ортақ күш-жігердің «Бәрі де адам үшін» деген ізгі мақсатқа қол жеткізуге бағытталғанын аса маңызды. Шанхай ынтымақтастық ұйымы Орталық Азия аймағында бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге елеулі ықпал етуде. Соңғы жиырма жылда аймақтық қауіпсіздік мәселесіне баса назар аударылып, өңірдің экономикалық даму қарқыны еселеніп, саяси қарым-қатынасы жақсарғаны белгілі. Бүгінде ШЫҰ-на мүше елдер экономикалық салалардағы әріптестікті нығайтуға зор басымдық беруде. Ұйым аясында экономикалық орталықтың ашылуы – туындаған қаржылық мәселелерді шешуге септігін тигізетіні анық. Бастама 2017 жылы қазақстандықтар тарапынан ұсынылғанын ескерген жөн. Келешекте сараптамалық орталықтың құрылуы мен оны Қазақстанда орналастыру жоспарлануда. Қазақстан Республикасының ұстанған негізгі бағыттарының бірі - өңірдің жалпы дамуы үшін ШЫҰ мен Орталық Азия аймағындағы интеграциялық үрдістердің бірігуі болып табылады. Соңғы жылдарда әріптестік тиімділігі артуы Қазақстан-Қытай-Ресей, Қазақстан-Өзбекстан ынтымақтастығы жетістіктерінен байқалады. Орталық Азия мемлекеттерінің ҚХР-мен ШЫҰ аясындағы ынтымақтастығы аймақтағы тауар айналымы ұлғайып, инвестициялық әлеуетінің артуына жол ашты. Болашақта Бейжін қаласында еркін сауда аймағын құру ұсынылғаны да аймақтағы зор жетістік. Ұйымға мүше-мемлекеттер қауіпсіздікке тек сенімді әріптестік орнату арқылы қол жеткізіп, жаңа үлгідегі іс-шараларды табысты түрде бірлесе атқаруына тың серпін берері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Китай в мировой политике. – М. РОССПЭН, 2001. – 528 с*
2. *Бжезинский З. Великая шахматная доска. – Москва: Международные отношения, 2000. – С.196.*
3. *. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2006. – 2 наурыз.*
4. *Каримов И.А. О национальной государственности, идеологии независимости и правовой культуре. – Ташкент. 1999. – 439 с.*
5. *Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: глобальные, региональные и национальные проблемы. – Алматы. 1998. – 280 с.*
6. *Лукин А. Шанхайская организация сотрудничества: проблемы и перспективы — «Ситуация в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества: четвёртая международная конференция – 2004 //Китай (ШИМИ), 2004. – с. 221-246.*
7. *Сыроежкин К.Л. Взаимоотношения Китая с государствами Центральной Азии // Казахстан-Спектр. - 1999. – № 1(11). С. 86.*
8. *Трофимов Д. Шанхайский процесс – от «Пятёрки» к «Организации сотрудничества»: итоги 1990-х, проблемы и перспективы развития. // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – №2. – с. 97.*

УДК 671.03
МРНТИ 11.25.41

Задерий Вера Владимировна[1]

[1]*к.п.н., доцент кафедры Философии и социально-политических дисциплин,*
Пограничная Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан,
г. Алматы, Казахстан

ДЕТЕРМИНАЦИЯ МЕТАЛЬНОГО ТЕРРОРИЗМА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ КООРДИНАТ

Аннотация

Терроризм как социальное явление имеет очень сложную природу, его возникновение и развитие зависят от многих причин и условий. Причины и условия объединяются родовым понятием *«террогенные детерминанты»*. Процесс детерминации (определения) терроризма представляет собой сложное взаимодействие различных форм связей: причинных, функциональных, статистических и т.д. Однако главное – это причинность как одна из форм универсального взаимодействия, как один из видов детерминации терроризма как явления.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы ментального терроризма как одним из явных и очевидных активаторов социальной напряженности.

Ключевые слова: терроризм, ментальный терроризм, террогенные детерминанты, детерминация терроризма.

Задерий Вера Владимировна[1]

[1]*п.ғ.к., Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Шекара академиясы,*
философия және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының доценті
қ. Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ГЕОПОЛИТИКАЛЫҚ КОРДИНАТТАР ШАРТЫНДА ТЕРРОРИЗМ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Терроризм әлеуметтік құбылыс ретінде өте күрделі сипатқа ие, оның пайда болуы мен дамуы көптеген себептер мен жағдайларға байланысты. Себептер мен жағдайлар "терроризмді анықтаушылар"деген жалпы ұғыммен біріктіріледі. Терроризмді анықтау (анықтау) процесі әртүрлі байланыс формаларының күрделі өзара әрекеттесуі болып табылады: себептік, функционалдық, статистикалық және т.б. алайда, бастысы – әмбебап өзара әрекеттесу нысандарының бірі ретінде, құбылыс ретінде терроризмді анықтау түрлерінің бірі ретінде себептілік.

Бұл мақалада психикалық терроризмнің кейбір мәселелері әлеуметтік шиеленістің айқын және айқын белсенділерінің бірі ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: терроризм, психикалық терроризм, терроризмнің детерминанттары, терроризмнің детерминациясы.

Zaderiy Vera Vladimirovna[1]

[1]*st Ph.D., Associate Professor of the Department of Philosophy and Socio-Political Disciplines,*
Border Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan

DETERMINATION OF METAL TERRORISM UNDER CONTEMPORARY GEOPOLITICAL COORDINATES

Terrorism as a social phenomenon has a very complex nature, its origin and development depend on many causes and conditions. The causes and conditions unite umbrella term "terrogence determinants". The process of determining (defining) terrorism is a complex interaction of various forms of relationships: causal, functional, statistical, etc. However, the main thing is causality as a form of universal interaction, as a type of determination of terrorism as a phenomenon.

This article discusses some problems of mental terrorism as one of the obvious and obvious activators of social tension.

Key words: terrorism, mental terrorism, terrogence determinants, determination of terrorism.

Терроризм как социальное явление имеет очень сложную природу, его возникновение и развитие зависят от многих причин и условий. Причины и условия объединяются родовым понятием *«террогенные детерминанты»*. Процесс детерминации (определения) терроризма представляет собой сложное взаимодействие различных форм

связей: причинных, функциональных, статистических и т.д. Однако главное – это причинность как одна из форм универсального взаимодействия, как один из видов детерминации терроризма как явления.

Причина является одной из наиболее часто употребляемых научных категорий. Ее можно определить как явление, непосредственно обусловливающее, порождающее другое явление – следствие. Причина, будучи имманентной основой следствия, выступает в роли исходного и определяющего элемента взаимосвязи явлений. Причины терроризма – это социально-психологические явления, которые непосредственно порождают, воспроизводят этот феномен как свое закономерное следствие. Когда речь идет о таком более сложном явлении, как терроризм, необходимо иметь в виду множество причин, определяя среди них первичные и вторичные, объективные и субъективные, постоянные, временные и т.д. Не следует смешивать понятия *«причина»* и *«природа»*, т.к. любые свойства терроризма – это совокупность черт его природы, которые проявляются в практике террористической деятельности.

Помимо понятия «причина» важным для раскрытия детерминации терроризма является также понятие «условие». Условие – это обстоятельство, влияющее на интенсивность и продолжительность действия причины, меру его конечного результата – последствия. Под таким обстоятельством понимают тот или иной фактор, который способствуют, содействуют, благоприятствуют терроризму (но не вызывает, не инициирует, не обуславливает, не порождает его).

Представим некоторые словосочетания, относящиеся к понятию «условие». *Сопутствующие условия* – обстоятельства места и времени, образующие общий фон событий и явлений. Строго говоря, условие всегда «сопутствует», или же его нет вовсе. Другое дело, что сопутствие может быть влиянием или присутствием без влияния (фоном). С точки зрения модальности действующего фактора, условие всегда фон, но с точки зрения меры его воздействия, оно – фактор влияния. Важно, что условия могут влиять как на сам воздействующий фактор, так и на объект его воздействия, повышая или снижая его устойчивость к воздействию. *Необходимые условия* – без таких условий событие могло бы не наступить. *Достаточные условия* – совокупность всех необходимых условий.

Словосочетание «*комплекс условий*» говорит о множественности дополнительных факторов. Поэтому и фон может быть более или менее разнообразным и «богатым», и совокупное влияние условий на действующий фактор и объект его воздействия могут быть различными. Различие же между «комплексом» и «совокупностью» заключается в том, что слово «комплекс» предполагает наличие каких-то связей между отдельными условиями – компонентами ситуации, тогда как «совокупность» этого не предполагает: связи могут быть, но их может и не быть. Поэтому понятие «комплекс условий» более интегративно, чем понятие «совокупность условий».

Причины и условия различных событий находятся в самых различных соотношениях: они могут взаимно усиливать или, наоборот, полностью нейтрализовать друг друга. В результате нередко бывает трудно четко определить, что является причиной данного события, а что условием, ему способствующим.

Учитывая специфику терроризма, его структурное построение, методологически наиболее правильной представляется классификация причин и условий при их делении по уровню функционирования на три самостоятельных вида:

1. Общие детерминанты терроризма как явления в целом.
2. Детерминанты тех или иных видов современного терроризма.
3. Детерминанты террористической деятельности людей.

При этом для уяснения причин и условий любого уровня их следует рассматривать системно. Эти три основных уровня детерминации терроризма взаимообусловлены. Процесс взаимосвязи идет как от первого (более общего) уровня к последующему (конкретному), так и наоборот, то есть от причин и условий терроризма к своеобразию и особенностям его видов, к обобщающим характеристикам причинного комплекса терроризма в целом.

Переходя к непосредственному рассмотрению детерминации терроризма, нельзя не отметить, что ныне, особенно на Западе, широко распространенно стремление свести феномен терроризма и противодействия ему к выявлению неких базовых «коренных» причин последнего. Надо сказать, что такое чрезмерное внимание к «коренным причинам» не менее проблематично, чем недостаточный интерес к ним.

Во-первых, оно базируется на несколько наивной предпосылке («если ликвидировать коренные причины терроризма, то он прекратится сам собой»).

Во-вторых, эти глубинные причины и процессы (глобализация, модернизация и т.д.) носят настолько базовый характер, что ликвидировать их в принципе невозможно, так как они дают не только отрицательные, но и мощные позитивные импульсы общественному развитию.

В-третьих, такой подход изображает террористов только пассивными выразителями неких глобальных процессов, тогда как принятие решения о переходе к террористическим методам достижения политических целей – всегда осознанный выбор и сознательное решение конкретных лиц и организаций. Это, однако, не означает, что у феномена терроризма нет объективных причин разного уровня и типа.

В мировой науке среди ученых-террологов существует множество точек зрения на причины возникновения терроризма. Ими приводятся самые различные объяснения, строятся предположения и догадки. В настоящее время отчетливо доминируют три концептуальные модели.

В соответствии с теорией первой модели, детерминация терроризма рассматривается в контексте *конфликта* двух цивилизаций: *традиционной и современной*, *исламской* и *неисламской*, *западной* и «*остального мира*».

Вторая точка зрения связана с признанием *культурной травмы* как основного источника террористического менталитета. Наконец, немало работ выполнено в *психопатологическом* ключе, связывающем поведение террористов с психическими расстройствами и патологическими состояниями, такими как паранойя или посттравматическое расстройство.

Несомненно, то, что причины, обуславливающие терроризм, достаточно многолики и проистекают из различных противоречий. Терроризм – это одновременно функция ситуационных и индивидуальных причин. Основными причинами терроризма следует считать политические, идеологические и корыстные, в том числе психологическая обработка террористов-смертников.

Политической причиной терроризма может выступать стремление к достижению определенных целей в политической борьбе. Корни политической борьбы связаны с идеологиями разной направленности. Условно их можно обозначить как идеологии *революционизма* и реакционизма. На первый взгляд, они явно противоположны, но при их глубоком изучении выявляется общая черта – достижение цели любыми доступными средствами и способами в рамках реализации принципа «Цель оправдывает средства», а таковым главным средством является насилие, в том числе – физическое и психологическое. В данном случае насилие имеет «инструментальный» характер. Оно направлено на достижение какой-либо цели, выгодного результата, установление справедливого, с точки зрения террористов, устройства общества, некоего «идеала», которого само общество не «понимает» и понять не может. Насильственные действия используются в рамках стремления к власти, ради получения материальных благ конкретной социальной группой либо обществом в целом.

Объективной тенденцией обоих идеологий является война до полного уничтожения противника, монополия на власть. Победить иными способами они не могут: реакция всегда в меньшинстве, ибо она опирается на тающие силы прошлого; революция не может завоевать большинство, ибо она опирается не на реальные силы.

Таким образом, мы можем сказать, что эти идеологии являются идеологиями терроризма левого и правового толка. Террористы левого толка апеллируют к идеям марксизма-ленинизма и другим левым взглядам – анархизму, троцкизму, маоизму, объявляя себя наиболее последовательными борцами «за дело трудящихся масс». Террористы правого толка апеллируют к идеологиям нацизма, фашизма, радикал-национализма.

Коренные идеологические причины связаны с борьбой за какую-то идею: националистическую (сепаратистскую) или религиозную (фундаменталистскую). Корыстными причинами являются стремления приобрести материальные блага в обход существующего порядка (получение выкупа за захваченных заложников или вознаграждения за убийство по найму).

Существующие подходы к анализу условий возникновения и функционирования современного терроризма условно можно классифицировать на социально-экономические, социокультурные, антропологические и культурологические. К социально-экономическим условиям следует отнести такие социальные процессы: ухудшение социально-экономического положения определенной части населения; расслоение населения по имущественному признаку; рост числа безработных в самых различных социальных группах; маргинализация населения; обострение социального неравенства; нехватка жилья; неграмотность; отсутствие жизненных перспектив; ослабление семейных и социальных связей, отчуждение и т.п.

Терроризм сегодня в его широком понимании (особенно международный) – это не только и не столько столкновение религий, наций, цивилизаций, сколько антагонизм между бедностью нередко потенциально богатых регионов и богатством развитых стран. Но и здесь движущей силой является не столько сама бедность, сколько ощущение ее как величайшей социальной несправедливости. При возникновении этого ощущения закономерным образом порождаются и обусловленные им деструктивные социально-психологические феномены: общая неудовлетворенность, разочарование в устаревших ценностях и идеалах, разрыв нормальных человеческих связей, ингрупповой фаворитизм, пристрастность, враждебность. По мнению специалистов, при углублении социального неравенства эти явления могут достичь значительной интенсивности, эмоциональной насыщенности и остроты, что ведет к социальным конфликтам, в том числе к «конфликтам малой интенсивности» – терроризму.

На данном историческом этапе, похоже, в качестве идеологии социальной справедливости выступил радикальный ислам, в котором актуализированы и социальные составляющие, и то, что называют «антиглобализмом». В основе философии антиглобализма, прежде всего, два принципа: сохранение самобытности цивилизации и обеспечение социальной справедливости. Исламские страны, возможно, стали носителями новой идеологии социальной справедливости вследствие того, что ислам изначально содержал ее императивы в виде предписаний отдавать 1/10 ежегодного дохода бедным, запрета на ростовщичество и др. Требуя, чтобы «богатые страны справедливо делились с бедными», идеологи радикального ислама тем самым вынуждены признать, что исламская модель функционирования общества оказывается неконкурентоспособной. Этот внутренний конфликт между «моральной праведностью» и «экономической слабостью», судя по всему, также способен повышать уровень агрессивности исламистов.

Но для понимания психологических факторов, делающих террористическую деятельность индивидуальным выбором отдельного человека, необходимо понять, как социальный и экономический феномен превращается в единицу психологического исследования. Конечно, то, что бедность, безработица, невежество, низкий социально-экономический статус служат питательной средой для терроризма, – реально зафиксированный в многочисленных исследованиях факт. Но, становясь террористом, человек (если мы будем говорить не о тонком слое лидеров) отнюдь не повышает уровень обеспеченности и образования населения, не решает проблему занятости. Сама

бедность, если не иметь в виду ограничения возможностей удовлетворения самых базовых потребностей выживания, является скорее социально-экономическим, нежели психологическим фактором. Психологическим же она становится в той мере, в которой опосредствует (затрудняет или облегчает) реализация иных актуализированных потребностей: например, самореализации, самоуважения, власти. Социальная и политическая обделенность, безысходность и отчаяние побуждает некоторых людей жертвовать человеческими жизнями, включая и свои собственные, в стремлении добиться радикальных перемен. При этом терроризм как психологическая технология дает возможность нахождения своеобразного «обходного» пути: бедность не отменяется, террорист не становится более образованным, но зато он обретает высшую власть над куда более богатыми, успешными или образованными людьми. Потребности удовлетворяются в особой – «смещенной», символической форме. В этом смещении и расширении символизации содержится основной «соблазн» терроризма: возможность отмены «принципа реальности» и удовлетворения потребностей за счет использования внешне более простых и не требующих длительных усилий путей.

В разговоре о детерминации терроризма нельзя обойти стороной процессы глобализации. Терроризм иногда используется и как средство борьбы против глобализации, в ходе которой могут пострадать традиционные ценности и символы. Объективная тенденция глобализации мира, интенсивно проталкиваемая в своих интересах транснациональными концернами и правительствами развитых стран, доминирует в современном мире. Она существенно усугубляет развитие мирового терроризма и в целом организованной транснациональной террористической преступности. Назовем лишь некоторые террогенные факторы, связанные с глобализацией:

- резкое снижение уровня занятости (на Западе получила распространение концепция «20:80», т.е. якобы 20% населения необходимо, а 80% - излишне);
- снижение суверенитета стран по сравнению с транснациональными образованиями;
- дезинтеграция и распад прежних, крупных стран. В текущем столетии, по мнению некоторых ученых, ожидается образование до 500 новых государств;
- доминирование рынков финансовых спекуляций, которые могут поставить те или иные страны на грань финансового краха.

Положение усугубляет, *во-первых,* глобализация организованной преступности, *во-вторых,* протекание этого процесса в условиях враждебности одних государств по отношению к другим, *в-третьих*, пассивная позиция стран третьего мира. Именно в таких условиях терроризм приобретает высокоорганизованный и глобальный характер. Сближение наций и народов в планетарном масштабе, процесс глобализации стали причиной своеобразного преломления в терроризме. Он трансформировал процесс глобализации по-своему, и последствия этой глобализации по-террористически будут иметь серьезные последствия в XXI веке.

К условиям развития терроризма *социокультурного* плана следует отнести: незавершенную модернизацию и культурную маргинальность. На разных уровнях социума они проявляются не одинаково. На *персональном уровне* они вызываются любыми изменениями социального статуса, как в сторону понижения, так и повышения, – если они увеличивают разрыв между притязаниями личности и возможностью их удовлетворения, – и проявляются в форме этнической неприязни, агрессии, страха перед чужими. На *уровне социума* корни терроризма обнажаются в периоды начавшихся, но незавершенных исторических перемен, модернизаций. В таких условиях возникает кризис идентичности, связанный с трудностями социального и культурного самоопределения. Кризис возрождает не только интерес людей, но и практические действия, к консолидации в первичных, естественных – примордиальных общностях (этнических, конфессиональных); усиливает проявление ксенофобии; способствует распространению влияния идеологии традиционализма, перерастающей в фундаментализм (идея «очищения от нововведений и возврата к истокам»).

Список использованной литературы:

1. https://finleaks.ru/determinatsiya-chto-eto-prostymi-slovami/

2. Сидоров П.И. Метальный терроризм гибридных войн и синергетика асимметричной обороны // Экология человека. – 2014. - № 11.

3. Королева Э.А., Чернышева А.А. Ментальный терроризм как источник напряженности в монопрофильных населенных пунктах // Дискуссия. – 2015. - № 9.

4. Дуйсенбков Д., Мусабаева А. Терроризм – это искаженная ментальность // Медиа-корпорации «ЗАҢ». - 2014. - 27 марта

УДК 329 (574)
МРНТИ 11.01.39

Құтбанбаева Индира Нұрболқызы[1]

[1]*Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының докторанты*
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан) e-mail: kutbanbayeva.indira@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ ЖАСТАР ҰЙЫМДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы жастар ұйымдарына, олардың миссияларына, мақсаттарына және қызметінің негізгі бағыттарына сипаттама беріледі. Әлеуметтік зерттеу материалдарының негізінде жас азаматтардың жастар ұйымдарының қызметіне қатынасы анықталды. Қазақстан жастар ұйымдарының республиканың қоғамдық-саяси өмірі үшін маңыздылығына назар аударылады. Ғалымдар жүргізген зерттеу нәтижелері негізінде Қазақстанның жастар ұйымдарының қызметі туралы қоғамдық пікірге қатысты проблемалар анықталды. Сондай-ақ мақалада Қазақстан Республикасында жастармен жұмысты жетілдіру қажеттігіне баса назар аударылды, ол үшін осы саладағы кадр саясатын қайта қарау қажет. Жастар қозғалысын алдағы дамыту келешегіне қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: жастар, жастар ұйымдары, жастар бірлестіктері, Қазақстан Республикасы, қоғамдық пікір, жастар саясаты.

Kutbanbayeva Indira Nurbolovna[1]

[1]*PhD student of the Department of Political Science and Political Technologies al-Farabi Kazakh National University*
(Almaty, Kazakhstan), e-mail: kutbanbayeva.indira@gmail.com

THE ROLE OF YOUTH ORGANIZATIONS IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article describes the youth organizations of the Republic of Kazakhstan, their mission, goals and main activities. Based on the materials of a sociological study, the attitude of young citizens to the activities of youth organizations is determined. Attention is drawn to the importance of youth organizations in Kazakhstan for the socio-political life of the Republic. Based on the results of the research conducted by scientists, problems regarding public opinion about the activities of youth organizations in Kazakhstan were identified. The article also focuses on the need to improve work with young people in the Republic of Kazakhstan, which requires a review of personnel policy in this area. Conclusions are drawn about the prospects for further development of the youth movement.

Keywords: youth, youth organizations, youth associations, Republic of Kazakhstan, public opinion, youth policy.

Кутбанбаева Индира Нурболовна[1]

[1]*Докторант кафедры политологии и политических технологий*
Казахского национального университета им. аль-Фараби
(г. Алматы, Казахстан), e-mail: kutbanbayeva.indira@gmail.com

РОЛЬ МОЛОДЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье дается характеристика молодежных организаций Республики Казахстан, их миссии, целей и основных направлений деятельности. На основании материалов социологического исследования определено отношение молодых граждан к деятельности молодежных организаций. Обращается внимание на значение молодежных организаций Казахстан для общественно-политической жизни Республики. На основании результатов проведенного учеными исследования выявлены проблемы касательно общественного мнения о деятельности молодежных организаций Казахстана. Также в статье сделан акцент на необходимости совершенствования работы с молодежью Республике Казахстан, для чего необходим пересмотр кадровой политики в данной сфере. Сделаны выводы перспективах дальнейшего развития молодежного движения.

Ключевые слова: молодежь, молодежные организации, молодежные объединения, Республика Казахстан, общественное мнение, молодежная политика.

Қоғамдық-саяси өмірде болып жатқан жаңғырту процестері адами капиталды өнімді түрде пайдаланатын қоғамдардың, ең алдымен, жастардың инновациялық әлеуетіне қатысты қандай стратегиялық артықшылықтарға ие екенін көрсетеді. Қоғамдық ұдайы өндіріс субъектілері болып табылатын жастар экономикалық мәселелер мен саяси өзгерістерді шешудің нәтижелілігінің кепілі ретінде әрекет етеді.

Қазақстан үшін ондағы жастар ұйымдарының әлеуеті, жас қазақстандықтардың қазіргі заманға бейімделуі, жастар мен оның бірлестіктерінің дамуындағы қарама-қайшы тенденцияларды ұғыну мәселесі ерекше өзектілікке ие.

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы жастар саясаты үшін қоғамдық-саяси өмірдің барлық жақтарын жаңғырту аясында екі жақты сипат тән, бұл бір жағынан мемлекеттік биліктің вертикалін құруға; екінші жағынан азаматтық қоғамды қалыптастыру процестерімен шартталған [1, 456 б.].

Қоғамдағы жастардың нақты әрекеттерін сипаттайтын, әлеуметтік белсенділіктің көрінісін тікелей көрсететін бірқатар айнымалыларды бөліп көрсетуге болады. Мұндай айнымалыларға жастардың сайлауға қатысуы және жастардың қандай да бір ұйымдарға, соның ішінде жастар ұйымдарына мүшелігі жатқызу керек.

Жалпы алғанда, қазіргі Қазақстанның жастарына сайлауға қатысудың айтарлықтай жоғары деңгейі тән. Жынысы, жасы, табыс деңгейі және басқа да әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер бойынша (этностықты қоспағанда) елеулі айырмашылықтар анықталған жоқ. Қазақстанның жастары сайлауға қатысуға барынша ынталы өңірлері: Солтүстік Қазақстан және Атырау облыстары [2, 170 б.].

Жастар ұйымдары (бірлестіктері) ұлдар мен қыздарға қоғамдық өмірде өздерінің батыл идеяларын жүзеге асыруға көмектеседі, бұл олардың қызметінің ерекшеліктерін қарастырудың өзектілігін көрсетіп отыр.

Жастар қоғамдық бірлестіктері жастар саясатының маңызды субъектілерінің және сонымен бірге объектілерінің бірі болып табылады, өйткені ол мәні жөнінен қоғамдық-мемлекеттік сипатқа ие. Әлеуметтену институты бола отырып, жастардың қоғамдық бірлестіктері мүшелері мен қатысушыларының адами капиталын бейресми және ресмиден тыс білім берудің әртүрлі нысандары арқылы қалыптастыруға және өсіруге ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар жас ұрпақтың, ұрпақтар арасындағы және институтаралық әлеуметтік байланыстардың дамуына ықпал етеді. Басқаша айтқанда, жастардың қоғамдық бірлестіктері жастардың әлеуметтік белсенділігін заңдастырудың жетекші институты болып отыр [1, 457 б.].

Жастардың саяси қатысу мәдениетінің өзі жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруының, жастарды әлеуметтендірудің, оның ұйымдық мәдениетке (басшылық ету және басшылыққа бағыну мәдениетіне) ие болуының, сайып келгенде, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуының қажетті буыны болып табылатын жастар бірлестіктерінің болуы мен қажеттілігін болжайды.

2000 жылдың басында Қазақстан Республикасында 150-ден астам балалар мен жастар бірлестігі тіркелген [3, 34 б.]. Бүгінгі күні Қазақстанда өзара іс-қимыл жасайтын барлық бағыттағы 500-ге жуық жастар ұйымы жұмыс істейді; бұл ретте әрқайсысы өзінің әлеуметтік базасы бола отырып, қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени салаларда өз орнын табады [4], бұл жастардың белсенділігі мен ел өміріне бей-жай қарамайтындығын растайды,

6 қоғамдық жастар құрылымы республикалық мәртебеге ие, олар: «Қазақстан – жастарды қолдау қауымдастығы» қоғамдық бірлестігі, «Балалар неврологтары қауымдастығы» қоғамдық бірлестігі, «Қазақстан Республикасының балалар-жасөспірімдер футбол лигасы» қоғамдық бірлестігі, «Азан» Жастар Альянсы» қоғамдық бірлестігі, «Қазақстан жастарының Форумы» қоғамдық бірлестігі, «Атамекен» Республикалық балалар-жастар бірлестігі» қоғамдық бірлестігі [5, 101 б.].

Қазақстан Республикасының кейбір жастар ұйымдарына қысқаша сипаттама беруге болады.

Қазақстанның ең ірі президенттік партиясы – «Нұр Отан» Халықтық-демократиялық партиясының жастар қанаты болып табылатын «Жас Отан» белсенді қызмет атқаруда. «Жас Отанның» мәлімделген миссиясы – Қазақстанның дамуындағы жаңғырту серпілісін қамтамасыз ету үшін ел президентінің саясаты тұғырнамасының негізінде Қазақстан жастарын шоғырландыру. Ұйымның мақсаты – жас ұрпақтың өкілдерін жетектеуге қабілетті күшті және беделді саяси жастар ұйымын құру [6, 7 б.].

«Жас Отанның» мәлімделген миссиясы мен негізгі мақсаты ұйым жұмысының негізгі бағыттары айқындалатын бірқатар бірінші кезектегі міндеттерді айқындауға негіз болды: ел жастарын мемлекеттік-патриоттық негізде біріктіруді қамтамасыз ету; жастардың «Нұр Отан» партиясына сенім деңгейін арттыру үшін шаралар кешенін әзірлеу; ел Президентінің жастар арасындағы беделін нығайту; қолданыстағы заңнамада бекітілген жастарға арналған құқықтар мен мемлекеттік кепілдіктерді іске асырудың толықтығы мен сапасын қамтамасыз ету [6, 8 б.].

«Жас Отанның» бастамасы бойынша Қазақстанның Жастар парламенті құрылды, ол шын мәнінде еліміздің нағыз «ересек» Парламентінің көшірмесі болып табылады. Республиканың әрбір өңірінде әрқайсысында он алты депутаттан жастар мәслихаттары құрылды, оларды аналогия бойынша электорат сайлады. Олардың барлығы өңірлік заң шығару органдарындағы өскелең ұрпақ мүдделерінің өкілдері болып табылады, белгілі бір мәселелерге қатысты пакеттерді дайындаумен айналысады және мәжіліске қарауға ұсынады. [1, 459 б.].

Сипаттағымыз келетін Қазақстанның келесі жастар ұйымы – «Қазақстан студенттерінің альянсы» студент жастардың бірлестігі, оның басты мақсаты студент жастардың құқықтық, әлеуметтік-экономикалық және тұрмыстық мәселелерін шынымен шешетін және тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуына белсенді қатысатын ұйым ретінде оның қоғамдық маңыздылығын құру болып табылады [7, 320 б.].

Қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін мынадай міндеттерді орындау көзделеді: Қазақстанның студент жастарының құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету: студенттер бойында патриоттық сезімдерді дамыту; студент жастар арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы дәстүрді қалыптастыру; студент жастардың

зияткерлік әлеуетін арттыру; студенттер арасында салауатты өмір салтын насихаттау; басқа да ұйымдармен ішкі және сыртқы өзара әрекеттестікті жетілдіру [8].

Сондай-ақ Қазақстан жастары Конгресінің бастамасы бойынша Аграрлық партияның жастар қанаты – «Қазақстанның ауыл жастары одағы» қоғамдық бірлестігін қарастыру қажет. Аграрлық партия «Нұр Отан» партиясымен біріктірілгеннен кейін Одақ өз жұмысын жалғастырды және бүгінгі таңда негізгі мақсаты республиканың ауылдық жерлердегі жас тұрғындарының мәселелерін шешу, олардың мүдделері мен бастамаларын іске асыру және қорғау үшін ортақ күш-жігерді біріктіру болып табылатын неғұрлым елеулі қоғамдық жастар қозғалыстарына жатады. Аталған қоғамдық бірлестіктің мүшелері ауылдық аймақтардағы тұрғыластарының тағдырына бей-жай қарамайтын студенттер болып табылады. Оларды Республиканың жастар қоғамдастығына сәтті біріктіре отырып, еріктілер күшімен ауыл жастары мен қыздарының әлеуетін ашатын іс-шаралар ұйымдастырылады [1, 460 б.].

Егер «Қайсар» республикалық жастар қоғамдық-саяси қозғалысының қызметіне тоқталатын болсақ, оның басты мақсаты XXI ғасырда Қазақстанның қуаты мен серпінді дамуын нығайту үшін жастар ортасы көшбасшылары мен белсенді жастарды біріктіру екенін атап өтуге болады. Қозғалыс көрші елдердегідей саясаткерлердің қолында ойыншық болмас үшін жастарды салауатты саяси процестерге қатысуға тартуды өзінің міндеті деп санайды. Қазақстанның ірі жастар ұйымдарының көшбасшылары және тағы басқалары өздерін «Қайсар» мүшелері деп жариялады [4].

2016 жылы жүргізілген әлеуметтік зерттеу деректері бойынша Орал қаласында жастар арасында «Студенттік альянс» корпоративтік қоры (сұралғандардың 46%-ы), «Нұр Отан» партиясының «Жас Отан» жастар қанаты (25,3%), Батыс Қазақстан облысы бойынша «Болашақ» корпоративтік қоры (11,6%), Жастар ресурстық орталығы (8,1%) және «Жасыл Ел» жастар еңбек жасақтары республикалық штабының Батыс Қазақстан штабы (0,4%) сияқты жастар ұйымдары ең танымал болды [9, 46 б.].

Жүргізілген сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі жастар ұйымдары қандай да бір дәрежеде өз іс-шаралары мен жобаларын жүзеге асыру және іске асыруда дербестікке ие екенін (63,5%); қатардағы азаматтардың бастамасы негізіне алынған бірлестіктерді «төменнен» ұйымдастыру орын алатынын (58,6%); қаралатын ұйымдар іс-қимыл бағдарламаларында жаңашылдығымен және тәуелсіздігімен сипатталатынын (57,2%), өз мүшелерінің әртүрлі бастамаларын көтермелейтінін (56,8%); жастар ұйымдарының басқарушы аппараты ұйым мүшелерінің «төменнен» жеке бастамалары негізінде қалыптастырылатынын (52,3%); бұл ұйымдар «саяси ойындарға», лоббирлеуге қатыспайтынын (51,2%) атайды [9, 47 б.].

Бұл сауалнама жас ұрпақ өкілдерінің көпшілігі жастар бірлестіктерінің инновациялық-демократиялық сипатын атап өтетіндігін көрсетті.

Осылайша, Қазақстанның жастар ұйымдары қызметінің мақсаттары, міндеттері мен негізгі бағыттарына жүргізілген талдау олардың белгілі бір саяси күштерді қолдай отырып, ең бастысы, жастардың саяси белсенділігі мен азаматтық ұстанымын дамыта отырып, республиканың қоғамдық-саяси өміріне белсенді қатысатынын көрсетті.

Сонымен қатар жастардың осындай ұйымдарға деген көзқарасына байланысты белгілі бір мәселелер де бар.

Сонымен, ғалымдар жүргізген зерттеуде сауалнамаға қатысқан барлық жас респонденттердің жартысына жуығы (49,2%) бірде бір ұйымның мүшесі емес екендігі туралы мәліметтер алынды, өйткені олардың бұған уақыты жоқ. Егер осы қатарға бұл қызық емес болғандықтан (19,4%), ешбір ұйымға кірмейтіндерді қосатын болсақ, онда Қазақстан жастарының 70%-ға жуығы ұйымдарға мүшелікке ешқандай уәждемесі жоқ болып шығады [10, 39 б.].

Егер алынған деректерді Қазақстан өңірлері қимасында қарайтын болсақ, жастар ұйымдары мүшелерінің ең көп саны Қарағанды (18,8%) және Атырау (13,2%) облыстарына тиесілі екенін атап өтуге болады. Жастардың саяси бірлестіктерге, партияларға мүшелігінің ең жоғары пайызын біз Алматы қаласынан көреміз [10, 40 б.].

Бұл зерттеудегі маңызды мәселе жастардың жастар ұйымдарына мүшелігінің түрткісі туралы болды. Алынған мәліметтерге сәйкес, жастардың қоғамға, адамдарға пайдалы болуға деген ынтасы (39,4%) алдыңғы қатарда тұр [10, 41 б.].

Ұлдар мен қыздардың 30 пайызға жуығы жастар ұйымдары мен бірлестіктерінің қызметіне қатысты хабардарлығын білдірді. Ақпараттың негізгі дереккөздері баспасөз, теледидар, сондай-ақ осындай бірлестіктерге кіретін таныстар болды. Жастардың бестен бір бөлігі өзінің толық хабардар еместігін білдірді. Бұл тұрғыда Ақмола (28,2 пайыз) және Ақтөбе (25,6 пайыз) облыстарының жастары жетекші орынға ие, мұның өзі объективті түрде негізделген. Мәселен, дәл осы облыстарда жастардың мүдделерін білдіретін ұйымдардың ең аз саны тіркелген (мысалы, Ақмола облысында бір ғана жастар ұйымы бар). Жастардың қоғамдық бірлестіктерінің болуы мен қызметі жастардың 20,8 пайызын мүлдем қызықтырмайды [10, 42 б.].

Жастардың алтыншы бөлігі үшін жастардың қоғамдық ұйымдары қызметінің перспективалары осы ұйымдар мен бірлестіктердің неғұрлым өзекті мәселелерді шешудегі рөлімен байланысты. Мұндай позициялар Атырау және Қызылорда облыстарында жеткілікті дәрежеде таралған (28 пайыздан) [10, 42 б.].

Қорытынды

Осылайша, жастар санасында, шамалы дәрежеде болса да, осы жас тобының мүдделерін тікелей білдіретін жастардың қоғамдық құрылымдарының болашағы мен орындылығына деген көзқарас басым болып отыр.

Қазақстан жастарының өзін-өзі ұйымдастырудың әртүрлі нысандарына ұмтылысын қарау кезінде қазіргі өзекті мәселелер жақын болашақта құрылуы мүмкін жастар ұйымдарының мынадай бағдарлық және нысаналы

бағыттарына: экологиялық, құқықтық, экономикалық сипаттағы ұйымдарға, түрлі қолдау қорларына болжам жасауға мүмкіндік беретінін атап өтуге болады. Ұйымды құру және оған кіру түрткілерінің ішінде қызметтің таңдалған бағытына деген қызығушылықтар, өз қабілетін жүзеге асыру, көзқарастары мен сенімдерін білдіру мүмкіндігі басым болады [11].

Сондай-ақ жастар ұйымдарының мүшелері не оларға мүшелікке әлеуетті үміткер болып табылатын жастармен жұмыс істеу мәселелері де баршылық. Жастармен кез келген адам жұмыс істейді, бірақ арнайы оқытылған мамандар, өз ісінің шеберлері – жастар кәсіпкерлігі және кәсіпкерлік мәдениет, инновациялық ойлауды дамыту, жастардың салауатты өмір салты, халықаралық жастар ынтымақтастығы және т. б. сияқты салаларды дамыту дағдыларын меңгерген; 14 жастан 30 жас аралығындағы халықтың түрлі санаттарымен билік органдарында, білім беру және мәдени-демалыс ұйымдарында, қоғамдық бірлестіктер мен бизнес-құрылымдарда жұмыс істей алатын маман емес [12].

Қазақстанда жастар жұмысын кәсіби деңгейге көтеру – маңызды құбылыс. Мамандықты дамыту перспективалары да, мемлекеттің әлеуметтік саясатының, оның ішінде жастар саясаты саласындағы өзекті мәселелерді шешу де көбінесе кадрлардың сапасына байланысты. Бұл Қазақстан Республикасында жастармен, оның ішінде жастар ұйымдарының мүшелері болып табылатын жастармен жұмысты кадрлық қамтамасыз ету мәселелері бойынша ойластырылған мемлекеттік саясаттың қажет екенін көрсетеді.

Жастар ұйымдарының Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси өміріне қатысуының негізгі аспектілеріне жүргізілген талдау көптеген жастар бірлестіктерінің болуы және олардың қызметінің барлық бағыттарында көрінетін белсенді ұстанымы аталған ұйымдардың перспективалылығын айғақтайтынын көрсетті. Жастардың бір бөлігінің жастар ұйымдарының қызметіне қатысуының басым себептері қоғамға пайда әкелу және әлеуметтік және өмірлік тәжірибе алу ниеті болып табылады.

Қазақстан азаматтары болып табылатын көптеген жастар осындай жастар бірлестіктеріне қатысудың маңыздылығын әлі толық түсінбегендігі проблемалық мәселе болып табылады, бұл жастар ұйымдарының насихаттық қызметін жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Егер жас ұрпақ өкілдеріне жастар ұйымдарына қоғамдық даму үшін қатысудың маңыздылығы туралы ақпарат жеткізілсе, егер жастар қозғалысының мақсаттары мен міндеттері оларға түсінікті болса, онда бұл дамыған демократиялық қоғамның құрылысшысы болғысы келетін жаңа мүшелермен толықтырылатын жастар бірлестіктерінің одан әрі жандануына әкеледі.

Соңғы жылдары байқалған жастар бірлестіктерін жандандыру процесі жақын арада жастар ұйымдарымен ынтымақтастық орнатқысы келетін жастар санының көбейгенін болжауға мүмкіндік береді. Сайып келгенде, бұл тенденция жастар ұйымдары санының өсуіне алып келуі мүмкін, бұл жастардың үкіметтік емес бірлестіктерінің қоғамдағы рөлін күшейту үшін негізге айналады.

Кез келген елдің болашағы көбінесе белсенді, жан-жақты дамыған жастарға байланысты. Жастардың ең жақсы және қажетті қасиеттерін дамыту қоғамдық жастар ұйымдарына қатысу процесінде жүреді. Олардың қатысушылары саяси, әкімшілік және басқа элиталарды толықтырудың басты ресурсы болып табылады.

Қазіргі заманда жас ұрпақтың қоғамдық-саяси белсенділігін арттыру саяси жүйенің серпіні мен тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік демократиялық дамудың аса маңызды бағыттарына жатады. Қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар жастардың осы процестерге тікелей қатысу қажеттігін талап етеді.

Қазіргі кезеңде Қазақстанда өз мұраттарын, саясатын қорғап, алға қойылған мақсаттарға ұмтылатын жастар ұйымдары өте көп. Дәл осындай жастар ел мен мемлекеттің болашағы болып табылады. Қазіргі заманғы әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайларда жастар үшін өздерінің оң бастамалары мен шығармашылығын іске асыруға мүмкіндік жасалған. Заманауи қазақстандық жастар жаңа идеялардың, өмірлік күш пен қоғам энергиясының генераторы рөлін атқара отырып, халықтың ең ұйымдасқан, әлеуметтік-белсенді тобына жатады.

Қазақстанның жастар ұйымдарының қызметін одан әрі жетілдіру үшін сауатты мемлекеттік жастар саясаты қажет. Мемлекеттің осы саладағы қызметі жас азаматтарды қорғау, жастар бастамаларын қолдау; кез келген заңды жастар бірлестіктерін, оның ішінде баламалы негізде жұмыс істейтін бірлестіктерді көтермелеу қағидаттарына негізделуге тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Тесленко, А.Н. «Организатор молодежной работы» в системе государственной молодежной политики Республики Казахстан: обоснование новой специальности / А.Н. Тесленко // Удмурт университетінің хабаршысы. Философия сериясы. Психология. Педагогика. – 2018. – Т. 28, № 4. – Б. 454-462.*
2. *Соболевская Н.В. Роль молодежи в системной модернизации Казахстана /Н.В. Соболевская// Жастар және елді жүйелі жаңғырту: студенттер мен жас ғалымдардың 4-ші Халықаралық ғылыми конференциясының ғылыми мақалалар жинағы, Курск қ., 21-22 мамыр 2019 ж. - Курск: Оңтүстік Батыс мемл.ун. басылымы, 2019. - Б. 170-173.*
3. *Молодежные организации Казахстана. Информационный справочник. – Астана: «Молодежь» ҒЗО. 2016. – 110 б.*
4. *Молодежные организации Казахстана [Электрондық ресурс]. URL: http://www.shuak.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=211:molodezhnye-organizatsii-kazakhstana (жүгінген күн: 05.10.2020).*
5. *Тесленко, А.Н. Ювенология и юногогика: два подхода и исследования молодежной проблематики / А.Н. Тесленко. – Астана: Ювенологиялық зерттеу орталығы, 2016. – 174 б.*
6. *Нурлигенова З.Н. Роль молодежи в общественно-политической жизни Республики Казахстан: из опыта молодежного крыла «Жас Отан» / З.Н. Нурлигенова, А.Е. Абильдина, А.Б. Аскаров // Ғылыми зерттеулердің өзекті*

мәселелері: XVII Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары бойынша ғылыми еңбектер жинағы, қ. Иваново, 15 желтоқсан 2017 ж. – Иваново: ЖК Цветкова А.А. басылымы, 2017. – Б. 7-9.

7. Тесленко, А.Н. Политическая социализация студенческой молодежи / А.Н. Тесленко, А.И. Свинарчук. – Астана; Көкшетау: КУАМ, 2015. – 306 б.

8. Альянс студентов Казахстана [Электрондық ресурс]. – URL: http://swiu.kz›ru/page/97. (жүгінген күн: 05.10.2020).

9. Калиева, Ж.А. Общественно-политические организации через призму мнений молодежи Казахстана / Ж.А. Калиева, З.И. Ашимова // бүгінгі таңдағы жоғары білім. – 2017. – № 5. – Б. 46-48.

10. Калдыбаева О.В. Установки молодежи современного казахстана на проявление социальной активности / О.В. Калдыбаева, Ф.М. Мусатаева, Г.Е. Окасова // Society and Security Insights. – 2018. – Т. 1, № 3. – Б. 36-52

11. Шаукенова, З.К. Социальная активность молодежи Казахстана в современных социально-политических реалиях: монография / Э.К. Шаукенова. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2018. – 168 б.

12. Организация работы с молодежью: методы, формы, технологии в современных условиях: коллективная монография / К.А. Фомичев жалпы ред. – Курган: Курган мемл.ун.басылымы, 2017. – 152 б.

УДК 985-11
ГРНТИ03.01.39

Issova L.[1], Tumanshiyev D.[2]

[1]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, e-mail: tanirbergenlaura@gmail.com,
master of speciality "international relations"
e-mail: xan.9701@gmail.com,
[2]Chair of International relations and World Economy, Faculty of International relations,
Al –Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

ECONOMIC AND MIGRATION RELATIONS BETWEEN BELARUS AND KAZAKHSTAN IN THE FRAMEWORK OF EURASIAN ECONOMIC UNION (EEU)

Abstract

This article encompasses bilateral relations between Kazakhstan and Belarus within the framework of the EEU. The economic relations and migration processes of the two countries and in the EEU space are also discussed. The free trade zone created within the framework of the EAEU, for example, contributes to a smoother and more equal entry of the countries participating in this integration mechanism into the world economic system, which is particularly relevant given the current international economic and migration relations. The risks of migration processes within the framework of the Eurasian economic Union (EAEU) are studied from the point of view of three participants: migrants, countries of departure and countries of arrival. Study of the process of forming a single labor market in the Eurasian space within the framework of the EAEU, guaranteed By the Treaty on the EAEU and representing the form and method of integration of the Kazakhstan, Belarus, and Russian Federation. The study analyzes the approaches of leading Kazakh and Belarusian experts involved in the system analysis of the problem under study. In the course of working on the material, the author used the system-analytical method, the historical-analytical method, and the method of economic forecasting.

Keywords*:* bilateral relation, Kazakhstan, Belarus, migration process, EAEU, Customs Union, Economic Cooperation, the Russian Federation.

Исова Лаура[1], Туманшиев Дархан[2]

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
e-mail: tanirbergenlaura@gmail.com, тел.: +77012521251
[2]халықаралық қатынастар "мамандығының магистрі"
e-mail: xan.9701@gmail.com, тел.: +77087673943
Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы қ. Қазақстан

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ (ЕАЭО) ШЕҢБЕРІНДЕГІ БЕЛАРУСЬ ПЕН ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӨШІ-ҚОН ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада ЕАЭО аясындағы Қазақстан мен Беларуссия арасындағы екіжақты қатынастар қарастырылған. Екі елдің және ЕАЭО-дағы экономикалық қатынастар мен көші-қон процестері де талқыланады. ЕАЭО шеңберінде

құрылған еркін сауда аймағы, мысалы, қазіргі интеграциялық механизмге қатысушы елдердің әлемдік экономикалық жүйеге біркелкі және тең дәрежеде енуіне ықпал етеді, бұл қазіргі заманғы халықаралық экономикалық және көші-қон қатынастарында ерекше маңызды. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) аясындағы көші-қон процестерінің тәуекелдері үш қатысушының көзқарасы бойынша зерттеледі: мигранттар, шығушы елдер және келуші елдер. ЕАЭО туралы шартпен кепілдендірілген және Қазақстан, Беларуссия және Ресей Федерациясының интеграциясының нысаны мен әдісін ұсынатын ЕАЭО шеңберіндегі еуразиялық кеңістіктегі бірыңғай еңбек нарығын қалыптастыру үдерісін зерттеу. Зерттеу барысында талқыланып отырған мәселені жүйелік талдауға қатысатын жетекші қазақстандық және беларуссиялық мамандардың тәсілдері талданады. Материалмен жұмыс жасау барысында жүйелік-сараптамалық әдіс, тарихи-сараптамалық әдіс және экономикалық болжау әдісі қолданылды.

Түйінді сөздер: екіжақты қатынастар, Қазақстан, Беларуссия, көші-қон процесі, ЕАЭО, Кеден одағы, экономикалық ынтымақтастық, Ресей Федерациясы.

Исова Лаура[1], Туманшиев Дархан[2]

[1]Кандидат исторических наук, доцент, Кафедра международных отношений и мировой экономики, Факультет международных отношений Казахский Национальный Университет Им. Аль –Фараби, г.Алматы, Казахстан, e-mail: tanirbergenlaura@gmail.com
[2]магистр специальности "Международные отношения"
e-mail: xan.9701@gmail.com

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И МИГРАЦИОННЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЕЛАРУСЬ И КАЗАХСТАН В РАМКАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА (ЕАЭС)

Аннотация

Данная статья охватывает двусторонние отношения между Казахстаном и Беларусью в рамках ЕАЭС. Обсуждаются также экономические отношения и миграционные процессы двух стран и на пространстве ЕАЭС. Созданная в рамках ЕАЭС зона свободной торговли, например, способствует более плавному и равноправному вхождению стран-участниц этого интеграционного механизма в мировую экономическую систему, что особенно актуально в современных международных экономических и миграционных отношениях. Риски миграционных процессов в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС) изучаются с точки зрения трех участников: мигрантов, стран выезда и стран прибытия. Исследование процесса формирования единого рынка труда на евразийском пространстве в рамках ЕАЭС, гарантированного Договором о ЕАЭС и представляющего собой форму и метод интеграции Казахстана, Беларуси и Российской Федерации. В исследовании анализируются подходы ведущих казахстанских и белорусских специалистов, занимающихся системным анализом исследуемой проблемы. В процессе работы над материалом использовались системно-аналитический метод, историко-аналитический метод, метод экономического прогнозирования.

Ключевые слова: двусторонние отношения, Казахстан, Беларусь, миграционный процесс, ЕАЭС, Таможенный союз, экономическое сотрудничество, Российская Федерация.

Introduction

After Kazakhstan and Belarus gained independence, their political priorities, economic interests and cultural priorities (migration process) are of increasing interest, since the political course of these countries, given their strategic position (Kazakhstan is located in the center of Asia, and Belarus is located in the center of Europe), has a geopolitical significance for the future of the modern world, for its order and stability. Kazakhstan and Belarus have a common economic past: in Soviet times, Kazakhstan remained a raw material appendage of the center for decades, and Belarus - the "Assembly shop" of Soviet engineering. After the collapse of the Soviet Union, all members of the USSR were disrupted by industrial relations and the newly independent countries (former Soviet countries) faced an economic crisis, each country tried to find a way out of this crisis on its own. However, in the early 1990s, the two republics were already faced with the task of resuming economic relations, which could only be done on the basis of integration, but this time on principles fundamentally different from the basic principles of the USSR. These were the key strategic tasks on which the authorities of Kazakhstan and Belarus focused their efforts. In the international arena, the two countries traditionally share common views and similar approaches to the formation of a fa ir world order, building equal and mutually beneficial economic and migration cooperation, ensuring global and regional security, and developing multi-level integration processes. Another component of the international legal framework for regulating labor migration between Kazakhstan and Belarus is interstate agreements within the Eurasian Economic Community (EurAsEC), the Customs Union (CU) and other interstate associations. The first Belarusians appeared on the territory of modern Kazakhstan after the uprising of Kastus Kalinovsky (Bronislav Zalessky and others). At the beginning of the 20th century, during the Stolypin agrarian reform, Belarusian peasants moved to Kazakhstan. During the Stalinist repressions, Belarusian cultural figures were exiled to Kazakhstan (Vladimir Duditsky, Petro Bitel, Jan Skrygan, Simon Khursik, etc.). With the beginning of the Great Patriotic War, 10.7 thousand workers and employees, their family members were evacuated from Belarus. The first Kazakhs settled on the Belarusian land not so long ago - in the middle of the last century. The oldest generation of Kazakhs of the public association "Ata-Meken" (which means "Father's Land") went

through the Great Patriotic War, took part in the liberation of Belarus, and then left to live on this generous and kind land. Many Kazakhs, who today make up the Belarusian Kazakh diaspora, studied, served in the army or worked in Belarus during the Soviet Union.The Main regulatory document in the field of labor migration in the Republic of Kazakhstan is the agreement on cooperation in the field of labor migration and social protection of migrant workers in the CIS countries.

Experimental

The methodological basis of the research is a set of general scientific approaches to the study of traditional and new concepts for the development of mutually beneficial and sustainable economic, scientific, technical, cultural, migration relations between countries, as well as for the development of relevant legal, organizational and infrastructure components of this process and also schools of international relations. Theory in international relations including the school of neo liberalism asserts on the bilateral relationship can allow states to successfully cooperate in international relations. Its leading idea can be formulated as follows: intensification, world economic freedom of the market, globalization. Another school of international relations - constructivism, including bilateral relations in international relations based on a social culture that is created on the basis of social values. This target setting is considered as a necessary condition for the social and economic, migration progress of the Belarusian and Kazakh societies. As the main directions of long-term Belarusian-Kazakh trade and economic cooperation implemented on the territory of both States.

Economic relations of Kazakhstan and Belarus in this article is understood as “Belarus-Kazakhstan interaction in the context of deepening integration in the post – Soviet (Eurasian) space in the late twentieth and early twenty-first centuries and assessing the impact of the integration factor on the state of bilateral cooperation between the Republic of Belarus and the Republic of Kazakhstan in the context of the Customs Union, the Common economic space (CES) and the Eurasian economic Union (EEU) in 2011-2015”[1].

An analysis of economic and migration relations in the late XX – early XXI century has shown that we will focus on Russia's integration priorities in relation to its closest political and economic partners – Kazakhstan and Belarus. One of these forms of integration relations between Russia, Belarus and Kazakhstan is the Customs Union (here in after – the CU). As well as migration processes in the XX century and the beginning of the XXI century developed rapidly. In the modern globalizing society, which has both positive and negative consequences for the development of the Republic of Kazakhstan. In the XXI century, migration processes affect the population, the movement of capital and the development of territories, the formation of the legal and political culture of society.

The desire to establish friendly and mutually beneficial relations with the Republic of Kazakhstan has been among the most important foreign policy priorities of the Republic of Belarus since its entry into the international arena as a sovereign and independent state. The successful development of cooperation was facilitated by the active participation of the two countries in the integration processes in the post-Soviet space, although there were certain differences in the approaches of the leaders of Belarus and Kazakhstan to the prospects of integration. While for the Belarusian leadership, especially in the second half of the 1990s, the main priority was to strengthen the political institutions of integration associations, the Kazakh leadership considered it more important to solve the economic problems caused by the fragmentation of the post-Soviet space.

Results and Discussions

Formation elements of Kazakhstan and Belarus bilateral relations and cooperation in the framework Eurasian Economic Union

At that time, after the collapse of the Soviet Union, all the countries that gained independence in economic and political terms were very vulnerable. To enter the international arena, all post-Soviet countries had to unite in the framework of integration and regionalization. As a result, The Union of Independent States was formed in the early 90's. After that on September 16, 1992, the Republic of Belarus and the Republic of Kazakhstan established diplomatic relations [2] . It was during the Soviet period of the historical development of Belarus and Kazakhstan that a strong economic and cultural Foundation was laid for further successful interstate cooperation.

However, over time, there are still some differences in the approaches of Alexander Lukashenko and Nursultan Nazarbayev to the new unions in Eurasia. If the Belarusian side sought first of all to strengthen the political institutions of integration associations, the Kazakh leadership considered the economic interaction of the parties to be more important. But this in no way hindered the development of strong political ties between the republics. Meetings between officials of Belarus and Kazakhstan were not only successful, but also supported by the creation of organizational structures. So, in 1996. the Belarusian-Kazakh intergovernmental Commission on trade and economic cooperation has started its work.

The main reasons for the decline in trade include a lack of systemic efforts on both sides in implementing the agreements achieved and a lack of initiative among the business circles of the two countries (the main reason); inadequate use of traditional specialization patterns; significant differences in the legislative framework; and mutual non payments by economic agents. Other factors include low efficiency of joint ventures; high cost of transit of Kazakhstan and Belarus goods through the territory of Russia; insufficiently effective payment mechanism, under which payments can only be made in freely convertible currency; lack of a single quotation for the two national currencies; and the problem of collection of VAT and indirect taxes. The most difficult aspect of bilateral relations is trade and economic cooperation. Belarus and Kazakhstan are strategic partners. Their mutual economic interests stem primarily from the high level of historically established economic, industrial and technological contacts in many sectors of the national economy, and from the objective need to maintain and develop them on an equal basis. In addition, Kazakhstan and Belarus have established a free trade regime without any

exceptions or restrictions. Belarus is interested in the products of Kazakhstan's ferrous and non-ferrous metallurgy, in the supply of lead car batteries, hides, oil, grain, flour and cereals. And Kazakhstan buys Belarusian wheeled tractors, forage harvesters, trucks, household appliances, consumer goods and food. In 1996-1997, mutual trade exceeded $ 200 million. At that time, Belarus was the third largest trading partner of Kazakhstan (after Russia and Ukraine). These two years were marked by a sharp increase in bilateral economic relations, including trade. In 1998, Belarus was already ranked sixth among Kazakhstan's trading partners [3].

In 2000, Kazakhstan's oil transit through Belarus amounted to 2 million tons. In 2001, about 1 million tons of oil were processed under tolling agreements [4].

Measures designed to remedy these shortcomings are envisaged in the above-mentioned Program of Long-Term Economic Cooperation for 1999-2008. In the process of its fulfillment, it is necessary to address the following tasks:

- to bring closer together the legal frameworks of the two countries in the area of regulation of foreign economic activity and the tax system, and to carry out measures for the mutual protection of national commodity producers and for the development of interregional cooperation;
- to elaborate specific interstate projects and programs of economic cooperation and to set up joint ventures of different type and form of activity;
- to develop and make more effective use of transportation links;
- to work together to develop stock markets.

These transformations, which have to be carried out as part of a concerted structural policy, are connected with a profound structural adjustment of the production potential and affect the interests of both states. Let us note once again that special attention today is paid to the further implementation of Kazakhstan-Belarus agreements reached by the two presidents under the Program of Long-Term Economic Cooperation for 1999-2008. In 2001, deputy heads of government of the two states signed a specified Program of Long-Term Cooperation Measures for 2001-2008, which accentuates systemic efforts to unify the legal framework in such areas as taxation and foreign economic relations, mutual protection of national commodity producers, establishment of interstate business entities and joint ventures, creation of a securities market, and harmonization of approaches to WTO accession. [4].

1-table

The turnover of the Belarusian-Kazakh trade operations

Export and Import of goods	**2010**		**2012**		**2013**		**2014**	
	Billion dollar USA	as a % of total volume	Billion dollar USA	as a % of total volume	Billion dollar USA	as a % of total volume	as a % of total volume	Billion dollar USA
Export of Belarusian goods to Kazakhstan	464,8	1,84	806,9	1,75	870,4	2,34	879,4	2,44
Import of Kazakhstani goods in the Republic of Belarus	405,8	1,16	119	0,26	82,4	0,19	87,4	0,22

Договор между Республикой Беларусь и Республикой Казахстан о долгосрочном экономическом сотрудничестве на 2009-2016 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.by/pdf/201257/2012-57(007-009).pdf. – Дата доступа: 10.2020 [5].

2-table

Export and Import of goods	**2015**	**2016**	**2018**	**2020**
	Billion dollar USA	Billion dollar USA	Billion dollar USA	Billion dollar USA
Export of Belarusian goods to Kazakhstan	525,1	363,7	783,7	105,1
Import of Kazakhstani goods in the Republic of Belarus	49,4	55,4	112,4	138,0

https://kazakhstan.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/trade_economic/ [6].

Shortly before the signing of the EEU treaty, Belarus also moved to abolish export duty on crude oil between Russia and Belarus. (Instead, from 2017, export duties of 3.5 billion USD have been set aside in Belarus's state budget) [7]. Prospects for the future of the EAEU.

The Belarusian-Kazakh intergovernmental Commission on trade and economic cooperation continued to work. By the beginning of 2016, it had held 11 meetings. The next meeting, the twelfth in a row, was held in Gomel on July 21, 2016[8]. In 2013, Kazakhstan had 13 joint Assembly plants for the production of Belarusian equipment (trucks, agricultural machinery, elevators, attachments for cars, etc.)[9]. In 2015 in Belarus, there were about 200 enterprises with the participation of Kazakh capital, but they were mainly focused on the financial, rather than the production sphere [10]. Kazakhstan and Belarus ' relations within the EEU not only in economic and political aspects, but also in the migration process also cooperate. Because

migration processes started even very early during the great Patriotic war and the 1950s there were migration flows from Belarus.

1-diagram

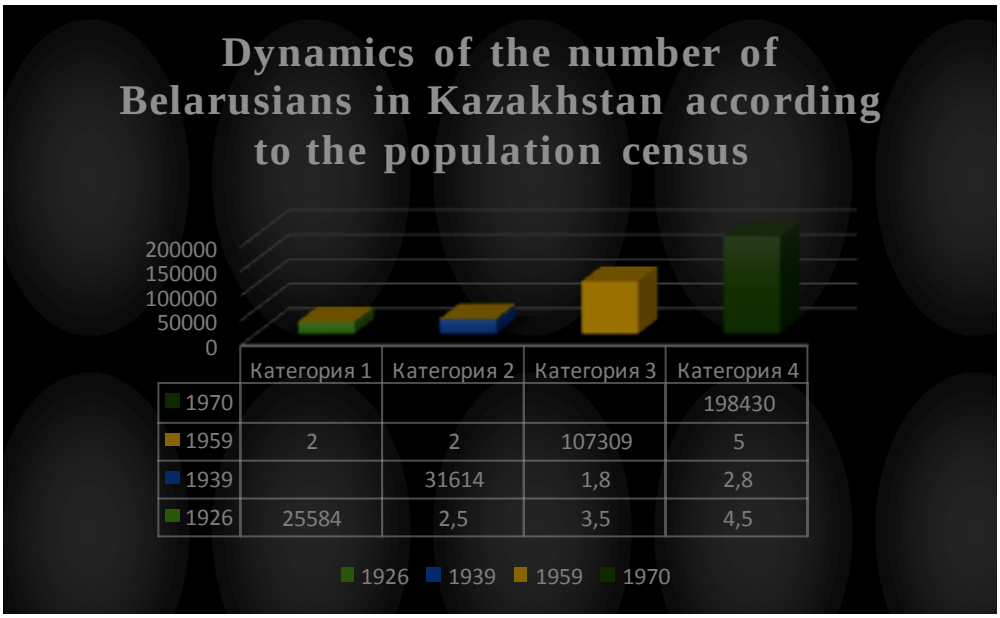

Currently, the Majilis deputies approved the draft law "On ratification of the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Belarus on cooperation in the field of migration". At the plenary session of the chamber, it was noted that the Agreement between the government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Belarus on cooperation in the field of migration was made in Nur-Sultan on October 25, 2019. Under the Agreement, the parties cooperate in the field of migration, protecting the rights of citizens of one Party in the territory of another country, including communication, in accordance with the legislation and international obligations of their States[11]. Over 110 thousand ethnic Belarusians now live in Kazakhstan, mostly in the Akmolinsk, Western Kazakhstan, Karaganda, Kostanay and Pavlodar regions. The Belarus embassy in Kazakhstan pays special attention to this diaspora. Eight regional ethnic cultural centers have been set up in the country. So-called Renaissance schools established under the Minor Assemblies of the Peoples of Kazakhstan have opened classes for the study of the Belarusian language, the republic's history and cultural traditions[12]. The Kazakhstan-Belarus Friendship Society set up in Minsk is working actively. To mark the centenary of the birth of the great Kazakh writer M. Auezov in 1997, one of the streets in the Belarus capital was named after him by decision of the Minsk city authorities[13].

2-diagram

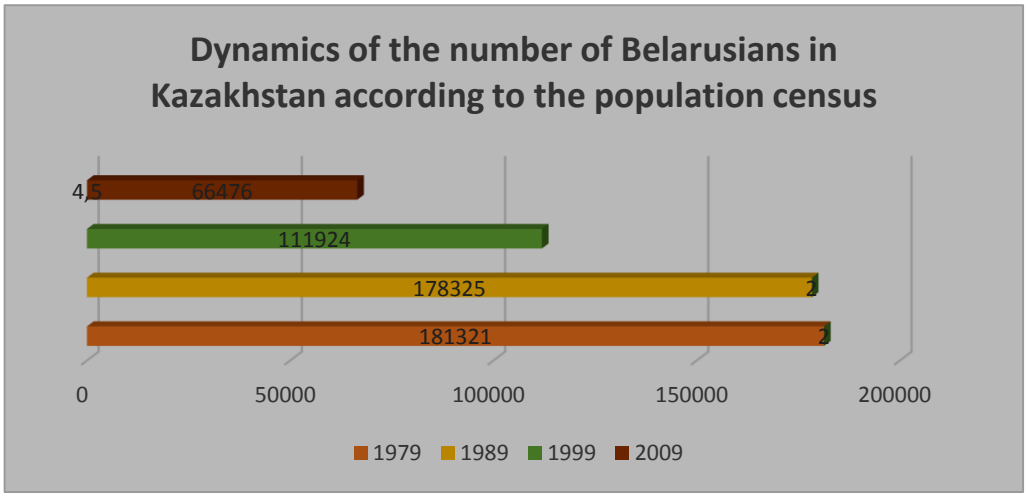

The Kazakh context of migration processes within the EAEU is determined by a number of factors, including the direction of migration flows, volumes, effective coordinated interaction within the organization, as well as the development of international cooperation. Creating a common labor market and attracting labor resources within the framework of the EAEU can serve as a powerful incentive to strengthen the priority areas of the country's economy and deepen regional integration. It is important to form a flexible and balanced migration policy, taking into account the specifics of the demographic potential and the development of priority sectors of the economy of Kazakhstan, involving the IRS with an emphasis on highly

qualified labor, as well as preserving their own intellectual potential. It is very important to ensure the stability, security and regularity of migration flows based on more integrated cooperation of all member States both within the EAEU and along the entire perimeter of its borders.

Conclusion

In conclusion, the bilateral relations between Kazakhstan and Belarus are constantly developing in various spheres. Many factors influence the rapprochement of the two states. In particular, within the framework of the Eurasian integration organization, there are economic trade relations, migration processes and political and cultural relations. Economic ties in key areas are deepening. The creation of the Customs Union, the CES and the EEU did not have a negative impact on the state of Belarusian-Kazakh economic contacts. Moreover, it was in the economic sphere that the positive results of the Eurasian integration were most visible (expansion of trade in goods and services, harmonization of the legal framework for bilateral trade, etc.). At the same time, the creation of the EAEU did not lead to a significant expansion of Belarusian-Kazakh trade in goods and services, investment in each other's economies, and implementation of joint production projects using advanced technologies. This can be explained by the fact that the new integration Association is still being formed and its member States are in no hurry to sacrifice their sovereignty, including in terms of implementing economic policy (this is evidenced, for example, by Kazakhstan's unilateral accession to the WTO). The Treaty on the EAEU provides for the need to incorporate into the national legislation of the member States contractual requirements, including the legalization of migrant labor, protection of the legal rights of workers in the member States, the formation of an adequate regulatory framework in the field of migration, pension, labor, social security, etc., as well as their coordination and harmonization. The real situation of the workers of the Union member States and their ability to freely carry out their work in any state of the EAEU will largely depend on the solution of this task. The successful development of integration processes in the post-Soviet space will, in turn, make it more effective to manage migration flows and protect the rights of migrant workers. In General, the Kazakh-Belarusian cooperation is characterized by an active political and economic dialogue (in the latter case, with some reservations), equality and partnership within the framework of bilateral and multilateral relations. In this article, we focused on economic and migration issues, and this is quite natural. First, the economy is the area where Kazakh-Belarusian relations have reached their fullest extent. Secondly, the complex and contradictory nature of relations in the economic and migration sphere indicates its indisputable priority in bilateral relations. At the same time, success in economic and migration cooperation is impossible without intensive political contracts. Interaction between the two States, no matter how complex it may be, goes beyond interstate contacts and, in our opinion, is one of the cementing foundations of the EAEU and the CIS as a whole.

References:

1 Tikhomirov A.V. Belarus-Kazakhstan relations in the context of deepening Eurasian Integration // Faculty of international relations of the Belarusian state University: URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/169536/1/tihomirov_2017_Actual_probl_IR_V4.pdf . 2016

2 Bilateral political relations // Embassy of the Republic of Belarus in the Republic of Kazakhstan. URL: http://kazakhstan.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/political/ / [дата обращения 20.10.2020]

3 Kazakhstan-Belarus: facets of cooperation."Interview with the Ambassador of the Republic of Belarus to Kazakhstan L. V. Pakush, thought, No. 12, 1998, p. 11.

4 Kazakhstan-Belarus: facets of cooperation."Interview with the Ambassador of the Republic of Belarus to Kazakhstan L. V. Pakush, thought, No. 12, 1998, p. 11.

5 Agreement between the Republic of Belarus and the Republic of Kazakhstan on long-term economic cooperation for 2009-2016 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.pravo.by / pdf/201257/2012-57(007-009). pdf. - accessed: 10.2020.

6 Торгово-экономическое сотрудничество в 2019 году https://kazakhstan.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/trade_economic/

7 ECFR European forum // Kazakhstan and the Eurasian economic Union: a view from Astana. URL: https://www.ecfr.eu/article/commentary_kazakhstan_and_the_eurasian_economic_union_view_from_astana395_/ [date of access 20.10.2020]6 Arseniy Sivickiy Belarus: Muted Integration Euphoria // The Eurasian Economic Union / Friedrich Ebert Stifung: No. 15(20), February, 2015

8 Foreign trade of the Republic of Belarus : stat. sat. – Minsk, 2012. – 401 p

9 Cooperation of the Republic of Kazakhstan with the Republic of Belarus // M-vo Inostr. Affairs Rep. Kazakhstan [Electronic resource] – URL: http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/ sotrudnichestvo-Kazakhstan/sotrudnichestvo-so-stranami-sng/12-material-orys/426-Sotrudnichestvo-respubliki-kazakhstan-s-respublikoj-belarus/ [date of access : 05.10.2020].

10 On signing the Agreement between the government of the Republic of Kazakhstan and the government of the Republic of Belarus on cooperation in the field of migration / URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000703

11 Issues of labor migration within the EAEU were discussed in Astana /http://economy.gov.kz/pressservice/77/63441/ [05.09.2020] .

12 Statistics of the Federal migration service of Russia shows the dynamics of growth of labor migration from Central Asia // http://migrant. ru/newslaw.B2.html. [16.06.2020].

13 Nesterova I. A. Migration processes // Nesterov encyclopedia - http://odiplom.ru/lab/migracionnye-processy.html.

УДК 167+165.12+303.093.3
ГРНТИ 03.01.07

Ибраев Е. Е.[1]

[1]*PhD, доцент Костанайского регионального университета им. А. Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ «КУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ» КАК РЕСУРС МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности и возможности применения методологического направления «Культурная история» в междисциплинарных исследованиях, посвященных истории стран. В качестве примера, используется художественный кинематограф, освещающий различные исторические события, и формирующий так называемые «исторические мифы». По итогам исследования, выясняется, что анализ и критика художественной трактовки исторического прошлого и настоящего, позволяют не только выявить факты вольной интерпретации истории, но и проследить эволюцию взглядов общества на исторические события.

Ключевые слова: культурная история, междисциплинарность, культура, кинематограф, миф.

Ибраев Е.Е.[1]

[1]*PhD, доценті, Қостанай аймақтық университет атындағы А.Байтұрсынова, Қостанай қаласы, Қазақстан*

«МӘДЕНИ ТАРИХ» ӘДІСТЕМЕЛІК БАҒЫТЫ ПӘНДЕРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ҚОРЫ РЕТІНДЕГІ

Аңдатпа

Мақалада елдер тарихы бойынша пәнаралық зерттеулерде «Мәдениет тарихы» әдістемелік бағытын қолдану ерекшеліктері мен мүмкіндіктері қарастырылған. Мысал ретінде әр түрлі тарихи оқиғаларды қамтитын және «тарихи мифтер» деп аталатын фантастикалық кинематография қолданылады. Зерттеу нәтижелері бойынша тарихи өткені мен қазіргісін көркем түсіндіруге жасалған талдау мен сын тек тарихты еркін түсіндіру фактілерін ашып қана қоймай, сонымен қатар қоғамның тарихи оқиғаларға көзқарасының эволюциясын байқауға мүмкіндік береді екен.

Кілт сөздер: мәдени тарих, пәнаралық, мәдениет, кино, миф.

Ibraev E.E.[1]

[1]*PhD, Associate Professor, Kostanay Regional University them. A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan*

METHODOLOGICAL DIRECTION "CULTURAL HISTORY" AS A RESOURCE FOR INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Abstract

The article examines the features and possibilities of applying the methodological direction "Cultural history" in interdisciplinary research on the history of countries. As an example, fiction cinematography is used that illuminates various historical events and forms the so-called "historical myths". According to the results of the study, it turns out that the analysis and criticism of the artistic interpretation of the historical past and present, allows not only to reveal the facts of a free interpretation of history, but also to trace the evolution of society's views on historical events.

Key words: cultural history, interdisciplinarity, culture, cinema, myth.

На рубеже XX–XXI вв. возникла проблема пересмотра самой концепции междисциплинарности в области социально-гуманитарного знания. Поскольку многие исследуемые сегодня проблемы невозможно решить в строгих дисциплинарных границах, необходим поиск новых оснований для междисциплинарных исследований.

Воспринимая реальность как конструируемый человеком социальный феномен, направление «Культурная история» рассматривает культуру, язык в качестве активной созидательной силы, пронизывающей все сферы жизни человеческого общества. Это в полной мере относится и к искусству кино, эффективно формирующему представления о внешнем мире, которые в обратном порядке оказывают мощное преобразующее воздействие на него самого.

Как пишет американский антрополог и исследователь кино Г. Грей: живопись, театр и кино являются выражением глубоко укорененного в человеке интереса к визуальным стимулам и в таковом качестве тесно связаны

с обширным репертуаром актуальных визуальных конвенций. Стремительное распространение кинематографа по земному шару в немалой степени связано с его визуальными образами, которые в отличие от словесных форм были понятны всем, и потому кино было интернациональным [1, с. 21].

Художественные фильмы, в интерпретации Грея, могут служить путеводной нитью в вопросах культурного конструирования повседневности, символической и метафорической коммуникации, конфигурации политических и экономических сил [1, с. 7]. Игровое кино, по мнению ученого, «… дает нам представление о реакциях на разнообразные события или проблемы прошлого, позволяет представлять точку зрения тех групп, которые иначе были бы труднодоступны» [1, с. 181]. Аналогичной точки зрения придерживался Ю. Лотман. Согласно ученому - духовная культура, будучи, коммуникативной и символической системой, погружает человека в мир художественных образов, мифов, лингвистических форм. В данной связи особое значение приобретает феномен формативной роли настоящего в создании и трансформации образов прошлого, меняющихся под влиянием времени, накопления опыта, появления новых общественных потребностей, равно как и "вмешательства" прошлого в настоящее [2, с. 385-389]. Эта особенность художественного кинематографа приводит к «исчезновению автора», когда и сам зритель становится как бы соавтором повествования, и может по-своему истолковать сюжет картины. Данное обстоятельство предельно усложняет деятельность исследователя, анализирующего тот или иной фильм. Здесь необходимо учитывать ментальность эпохи [3, с. 30]. Принципиальные установки такого рода позволяют практически подойти к решению одной из важнейших задач исторической антропологии - реконструкции субъективной реальности, являющейся содержанием сознания людей данной эпохи [4, с. 30].

Свойственные культурной истории методологические подходы содействуют выработке адекватных представлений о таких актуальных в исторической науке, понятиях, как «образ народа», «культурная память», «исторический миф». «Культурная память» в исследованиях должна пониматься как система базовых представлений общества об историческом прошлом, такая память обыкновенно закрепляется в памятниках культуры и социальной традиции. Наблюдение визуальной составляющей фильмов позволяет не только оценить историко-культурные особенности исторического периода, но и попытаться распознать символизм многих сцен, операторских приемов, а главное - авторскую трактовку исторических событий.

Другими словами кино обладает специфической возможностью переносить зрителя в определенное пространство и время. Кино доносит до нас суть происходящих событий, вовлекает нас в пространство фильма. Для того чтобы понять смысл, который пытается донести автор, необходимо, безусловно, разбираться в языке кинематографа. Пространство и время кинематографа являются синтетической формой выражения действительности, так как объединяют в себе свойства таких искусств как литература, изобразительное искусство, театральное искусство, скульптура, архитектура, музыка и многих других. Режиссер при помощи выразительных средств кинематографа формирует определенную обстановку, в которой мы можем наблюдать детали жизненных ситуаций, находящих свое отражение в фильмах. «Киноязык играет очень важную роль в формировании художественной реальности кинематографа. Язык кинофильма начинается в начале и заканчивается в конце киноленты, пронизывает всю сюжетную линию и делает фильм более живым и реалистичным» [5, с. 200]. Любое изображение на экране является знаком и, таким образом, несет информацию. Экран передает определенные значения и символы, без которых невозможно восприятие кинофильма. Кроме того, монтаж играет большую роль, позволяя создать определенную объективную действительность и завершая задумку режиссера. Игровое кино является важным историческим источником, к которому применимы основные методы источниковедческого анализа, позволяющие изучить историю создания конкретного фильма, а также представить себе эпоху, её настроение, события, волновавшие общество, что может значительно расширить понимание внутренней сути исследуемого периода и значительно обогатить историческое знание. Не менее важное значение имеет оценка основных персонажей подлежащего исследованию фильма. Необходимо учитывать при этом нашедшие отражение в фильмах такие немаловажные атрибуты эпохи как одежда и обстановка, внешний вид улиц и многое другое, создающее портрет данного исторического периода.

При использовании источников художественной реконструкции в постижении исторических событий самое важное – это выявить замысел автора, связь его произведения с современной ему эпохой, его влияние на общественное сознание в том числе. Это поможет установить, что в первую очередь являлось первостепенным – влияние художественного произведения на последующие события, либо напротив – воздействие событий на характер произведения. Также анализ и критика художественной трактовки исторического прошлого и настоящего, может существенно повлиять на дальнейшее развитие междисциплинарных связей истории и искусства, отделив «зерна от плевел», то есть четко разграничить историографическое описание истории от художественного.

Таким образом, направление «Культурная история» позволяет историку не только использовать произведение культуры как источник, но и вести своеобразный диалог с его авторами, опираясь на особенности эпохи и состояние науки, при которых создавался данный источник. Такая особенность присуща не только произведению киноискусства, но и в равной мере литературе, живописи, музыке.

Список использованной литературы:

1. *Грей Г. Кино: визуальная антропология. - М., 2014. - С.21*
2. *Лотман Ю.М. Возможна ли историческая наука и в чем ее функция в системе культуры // Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки. (1968-1992). - СПб., 2000, - С.385-389.*

3. Разлогов К.Э. Специфика игрового кино как исторического источника // История страны. История кино. С.С. Секиринский (ред.). - М., 2004. - С.30.
4. Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология.// Вопросы философии. - 1988. №1. - С.56.
5. Макиенко М. Г. Художественная реальность исторического кинематографа // Молодой ученый. - 2009. №6. - С. 199-201б.

УДК 597.00
ГРНТИ 03.20.09

Калдыбаева Г.А.[1]

[1]*Докторант 2 курса КазНУ им.аль-Фараби Институт археологии им А.Х.Маргулана КН МОН РК*

О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ КУЛЬТУР СОПРЕДЕЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ ПРИ РАССМОТРЕНИИ ОРНАМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация

В данной статье предпринята попытка найти связи и переходы орнаментов из одного культурного пласта в другой, так как этнические и культурные взаимосвязи народов затрагивают и область искусства и отражаются в орнаменте. Рассмотрение орнаментального искусства происходило на основе ряда государств, существовавших на территории, сопредельных территории современного Казахстана, а также учитывая временные отрезки. Основной идеей статьи является попытка показать, каким образом искусство сопредельных стран в разные временные промежутки повлияло на становление орнаментального искусства территории Казахстана.

Ключевые слова: орнамент, искусство, эпохи, Кушан, Пенджикент,скифы, волжские булгары, хакасы.

Калдыбаева Г.А.[2]

[2]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2 курс докторанты*
А.Х.Марғұлан атындағы археология институты ҚР БҒМ ҚН

ОЮ-ӨРНЕК ӨНЕРІН ҚАРАСТЫРУ КЕЗІНДЕ ШЕКТЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада ою-өрнектердің бір мәдени қабаттан екінші мәдени қабатқа ауысуы мен ауысуын табуға тырысады, өйткені халықтардың этникалық және мәдени қатынастары өнер саласына да әсер етіп, ою-өрнекте көрініс табады. Ою-өрнек өнерін қарастыру қазіргі Қазақстан аумағына іргелес территорияда болған бірқатар мемлекеттер негізінде, сонымен қатар уақыт кезеңдерін ескере отырып өтті. Мақаланың негізгі идеясы - көрші елдердің өнері әр түрлі уақыт аралығында Қазақстан аумағында сәндік өнердің қалыптасуына қалай әсер еткендігін көрсетуге тырысу.

Түйінді сөздер: ою-өрнек, өнер, дәуірлер, кушан, пенджикент, скифтер, Еділ бұлғарлары, хакастар.

Kaldybayeva G.A.[1]

[2]*2nd year doctoral student al-Farabi Kazakh National University, A.Kh. Margulan Institute of Archeology KN MES RK*

ON THE INTERACTION OF CULTURES OF THE NEIGHBORING STATES IN CONSIDERATION OF ORNAMENTAL ART

Abstract

In this article, an attempt is made to find connections and transitions of ornaments from one cultural layer to another, since ethnic and cultural relationships of peoples also affect the field of art and are reflected in the ornament. Consideration of ornamental art took place on the basis of a number of states that existed on the territory adjacent to the territory of modern Kazakhstan, as well as considering time periods. The main idea of the article is an attempt to show how the art of neighboring countries in different time periods influenced the formation of ornamental art in the territory of Kazakhstan.

Key words: ornament, art, epochs, Kushan, Penjikent, Scythians, Volga Bulgars, Khakass.

Орнаментом называется узор, состоящий из ритмически упорядоченных элементов, эстетическое дополнение к объекту или произведению искусства, предназначенные для украшения. Характерная особенность орнамента – наличие в его мотивах как изобразительных, так и неизобразительных элементов. Орнамент сопровождает все виды искусства; он – связующее их звено, оттого граница между ними относительна.

Данное определение орнамента касается его внешних признаков. Оно не отвечает требованиям исторической науки. Известный советский исследователь орнамента С.В. Иванов отмечал, что общепринятого глубокого научного определения понятия «орнамент» [1, 5], которое дало бы характеристику его не только как украшения, но и его формы художественного выражения эстетического осмысления человеком действительности, нет.

Единого мнения о происхождении орнамента тоже нет [1, 16-20]. Этот вопрос – составная часть проблемы зарождения искусства.

Ряд изысканий исследователей в Средней Азии привели к открытию, помимо большого количества памятников искусства разных эпох, к выявлению ряда художественных культур большого исторического охвата времени и территории. Это прежде всего, памятник древнего искусства восточной части Парфии и Индосреднеазиатского государства Кушан, затем богатейшая культура древнего Хорезма, близко соприкасавшегося со степными культурами сако-скифских племен.

На тот период менее изученной оказалась культура древнего Согда (долины Зеравшана и Кашкадарьи), сохранявшая свои вековые традиции, но в античный период находившаяся, видимо, в тесном общении с культурами, соседствовавшими с ними как с севера, так и с юга [2, 24].

Индосреднеазиатская империя Кушан (II в. до н.э. - IV в. н.э.) сыграла большую роль в исторических судьбах Среднего Востока. То, что именуется кушанским искусством, составляет конгломерат ряда античных школ и стилей, возникавших в исчезавших на протяжении первых трех веков н.э. на территории северной Индии, Пакистана, Афганистана, Таджикистана и южных районов Узбекистана. Сако-скифский звериный стиль полукочевых народов сталкивается в нем с древним искусством Индии (Санчи, Амаварати, Матхура). Римское воздействие (Гандхара) соседствует с влиянием искусства восточного эллинизма (Халчаян, Дальверзин, Топрак-кала). Приемы индийской и эллинистическо живописи и скульптуры, торевтики коропластики как бы накладываются на сюжеты, темы, типы людей и костюмы, взятые из жизни царства Кушан. Местная подоснова этого искусства брала, в конечном счете, верх. В Бактрии, Согде, Хорезме она являла собой тот самый «восточный эллинизм», истоки которого обычно ищут в ареале греческого искусства.

Орнаментальные мотивы эпохи Великой Кушан отличаются абстрактностью. В пещерных помещениях буддийского монастыря Кара-тепе в Термезе нанесены несложные геометрические узоры, исполненные по белой гипсовой подгрунтовке красной краской, либо в сочетаниях красной и черной, красной и зеленой [3, 187]. Бордюры заполнены треугольниками, а главное поле – орнаментом, построенным на квадратной сетке. В них варьруются то темные и светлые квадратики, то вписанные в квадраты треугольники, образующие шестиконечные звезды, то круги, пересечения которых образуют четырехлепестковые розетки. Стилистически близкие орнаменты, основанные на веренице или пересечении простых геометрических фигур – кругов, треугольников, - характерны в этот период для резного и живописного декора парфянскоих дворцов в Кухи-Ходжа (I в.), Ашуре (II в.) и для Ипогея Пальмиры [4; 56, 93,94]. В орнаментике этого рода Пугаченковой Г.А. [3, 187] усматривается зародыш геомерических систем-хирихов, которые получат необычайное, математически обоснованное развитие в средневековом декоративном искусстве Среднего Востока, особенно в архитектурном орнаменте.

Как показывают археологические материалы, культурные, экономические и политиические связи народов Средней Азии и Индии, установившиеся в глубокой древности, продолжались и в период раннего средневековья [5, 22]

А.М, Беленицкий, указывая на связь искусства Средней Азии и Индии, отмечает, что сцена со слонами в живописи Варахши, Пенджикента заимствована из искусства Индии, так как сцены охоты верхом на слонах в Средней Азии едва ли были когда-либо распространены [6, 191].

В эпоху эллинизма в Азии создавались грандиозные государственные объединения, принесшие немало изменений в структуру культурной жизни территории. «Звериный стиль» саков, изначально отражавший «реликтовые» индоиранские представления, «законсервированные образы и мифы, претерпел относительно быструю метаморфозу.

Изучение искусства саков Акишевым А. позволило ему сделать следующие выводы: искусство саков демонстрирует связи его, с одной стороны, с творчеством племен Южной Сибири (Пазырык), с другой – с искусством Ахеменидского Ирана и Бактрии. В соответствии с историей развития скифо-сибирского «звериного стиля» в нем ощущается влияние искусства Ассирии и Мидии (древнейшие пласты); савроматов и скифов; искусства Китая эпохи Чжоу и Хань [7, 5].

Появление в VI-V вв. в Средней Азии, а также соседние с ней областях новых кочевых объединений отразилось на жизни большинства оазисов, входивших в состав государства Кушан. Культурные города приходят в упадок, который по-видимому, был не очень продолжительным – уже в V-VI вв. появляются новые города и замки, интерьеры которых украшаются росписями, скульптурой и резьбой по дереву.

Одним из важных и наиболее ранних памятников стенной живописи периода средневековья (V-VI вв.) является Балалыкпета. А.М. Беленицкий видел в росписях Балалыка важное звено, соединяющее среднеазиатское искусство сопредельных стран, в первуб очередь Афганистана и Восточного Туркестана [8; 23-24].

Постоянные контакты с другими народами обогащали искусство и культуру Согды. Культурные связи с Ираном способствовали проникновению сасанидских орнаментальных мотивов [9, 225-291]. Орнаменты и рисунки на них перерабатывались согдийскими художниками, которые приспосабливали их к вкусам и верованиям согдийского общества. Примером может служить изображенная на восточной стене сцена с мальчиками. Примером заимствования согдийскими художниками сюжетов других народов могут служить результаты раскопок дворца

уструшанских царей в районе Шахристана – столице раннесредневекового Утрушанского государства Бунджикент. Интересна роспись с изображением волчицы с припавшими к ее соскам двумя младенцами [10, 21-30]. Это – воспроизведение известного сюжета о мифических основателях Рима, а рисунок совпадает с эмблемой города Рим. По мнению Альбаума Л.И., художник Уструшаны – согдиец, рисовавший по заказу тюрка, использовал рисунок или другое изображение (монеты, брактеаты и др.), но дал ему свое толкование, вложив в него миф о происхождении тюрок [11, 106].

Образование в VI в. тюркского каганата сыграло большую роль в жизни народов Средней Азии. Высокое развитие искусства в VI-VIII вв. в Средней Азии неслучайно. Тюрки, захватив Среднюю Азию, постепенно превращаются в «участников среднеазиатской жизни» [12, 222]. Б.Г. Гафуров отмечает, что интенсивно протекает синтез обычаев, верований, обрядов и культур ираноязычных и тюркоязычных народов Средней Азии.

Что касается орнаментации бактрийской керамики, то она весьма ограничена и исчерпывается проведением волнистой линии (иногда нескольких линий), а также нанесением штампиками-калыпами несложных орнаменльных оттисков.

Для Центральной Азии VI-X вв. – эпоха бурных событий. Образование Певого Тюрского каганата сопутсвовало установлению тесных связей с крупнейшими государствами мира – Византией, Сасанидским Ираном, Китаем. Интенсивные контакты и культурное сближение шли меду согдийцами и тюрками.

В эпоху раннего средневековья по всему степному поясу Евразии распространяется новый стиль орнаментализма, для которого характерна ведущая роль растительной орнаментации, имеющей в основном геометризованный облик и подразумевающей подчиненную роль зооморфных изображений. Образец этого стиля на востоке степей – орнамент хакасов [13, с. 61-62].

Орнаментальное искусство древних хакасов в VI-X вв. представлено искусными произведениями кузнецов, литейщиков, ювелиров, руками которых созданы серебряные и золотые сосуды, украшения сбруи коня и снаряжения воина, изделиями гончаров, резчиков по кости и дереву. Широкие торговые связи сопровождались культурными связями, что не могло не отразиться на взаимовлияниях в области прикладного искусства, в частности на орнаментации [14, 102].

Были выявлены исследователями тесные взаимосвязи Хакасско-Минусинской котловины, Тувы и Алтая. Начиная с IX-X вв., проникновение «тюркских элементов культуры», в том числе древнехакасских орнаментированных украшений, далее на восток, в Среднее Приамурье и Приморье, подтверждается этнографическим материалом. Древнехакасский материал имеет близкие параллели с орнаментом народов Средней Азии и Казахстана. Наибольший интерес представляет комплекс, включающий пальметты, полупальметты, крестообразные и роговидные мотивы, вьющийся побег и др [15]. Кызласов Л.Р. заключает, что влияние на хакасскиое орнаментальное искусство было многосторонним, начиная от Карпатских предгорий до Великой китайской степи и от северной сибирской тайги до Памира и Гималаев на юге [14, 193].

Немалый научный интерес представляют культурные связи и их влияние на искусство орнаментики волжских булгар. Чем выше культура народа, тем интенсивнее становятся его контакты и взаимодействия с другими народами, общение способствует повышению общего уровня культуры каждого народа. Поэтому вырывать искусство булгар из истории взаимодействий было бы неверно. В монографии Ф.Х.Валеева [15, 63] встречаются утверждения о том, что те или мотивы произведений булгарского искусства заимствованы то у алано-салтовских племен, то у ряда народов Востока и Средней Азии, то у древних сарматов. В исследовании Л.С.Грибовой утверждается, что «пермский звериный стиль – явление местное, появившееся как отражение особой идеологии, возникшей на базе ведения охотничье-рыболовецкого хозяйства [16]. По мнению Валеевой Д.К., существует определённое единство в культурах обитателей степей из-за непрерывной миграции. В булгарском искусстве значительное место принадлежит геометрическому орнаменту. Он широко применялся на керамических и ювелирных изделиях. Из линейных геометрических мотивов чаще всего изображался мотив набегающей волны. Мотивы спиралей сложились и приняли устойчивый характер в странах Восточной Азии. Семантика, как предполагается В.М. Массоном, Б.А. Рыбаковым, определялась хозяйственными интересами земледельческого земледелия, отражая обряды, способствующие появлению дождя. Символическое изображение солнца в булгарских изделиях встречается в виде кружочка в циркульном орнаменте. Такой знак существовал и у древних инков, и у аборигенов Австралии, и в Африке, и в Азии. Иногда у народов Северной Азии встречался круг с точкой, означающий глаз. Очень часто в булгарском орнаменте используется трилистник, который позднее превратился в пальметту. Валеева Д.К. указывает, что на сложение орнаментальной культуры волжских булгар в разное время оказывали следующие племена и народы: степные племена, финно-угорские племена, племена гуннов, аланы, пермские племена, древние восточные славяне, Иран, арабский Восток, Средняя Азия и т.д. Однако вопрос о значении орнаментов остается открытым из-за разности смысловых наполнений разными культурными общностями [17, 110-127].

Орнаментальное искусство, как и другие формы искусства, «находится в тесной связи с историей формирования народа и его культуры, отражает развитие специфических этнических черт данного народа на различных исторических этапах. Структурно-содержательное единство – черта, делающая орнамент важным археологическим источником. Среди устоявшихся элементов узора под влиянием различных факторов могут появляться новые элементы, но орнамент на каждом этапе своего развития представляет собой структуру, образуя оригинальную, присущую только данному времени форму. Орнамент тесно связан с экономическим уровнем развития, хозяйственными особенностями и бытом народа, его обрядами и обычаями, мировоззрением, а также

художественным вкусом и уровнем эстетического восприятия и понимания гармонии и ритма, характеризующих любой узор. Изучение орнамента как археологического источника имеет важное значение для выяснения происхождения того или иного народа, для изучения этапов его истории, а также для выявления уровня его экономического развития.

Список использованной литературы:

1. Иванов С.В. Орнамент народов Сибири как исторический источник. – ТИЭ. Т.81. М.-Л., 1963.

2. Ремпель Л.И. Искусство Среднего Востока. Избранные труды по истории и теории искусств. Москва: «Советский художник», 1978. 285 с.

3. Пугаченкова Г.А, Искусство Бактрии эпохи Кушан. Мсква: «Искусство», 1979. 247 с.

4. Schlumberger D. L'orient helenise. L'art grec et ses héritiers dans l'Asie non méditerranéenne. Syria. Archéologie, Art et histoire Année 1971. P. 56, 93, 94.

5. Шишкин В.А. К вопросу о лревних культурных связях народов Средней Азии с другими странами и народами, Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. М.-Л., 1932. С.22.

6. Беленицкий А. М. К истории культурных связей Средней Азии и Индии в раннее средневековье // Древняя Индия. Историко-культурные связи. М., 1982.

7. Акишев А.Искусство и мифология саков. Алма-Ата: «Наука» КазССР. 1984. 176 с.

8. Беленицкий А.М. Новые памятники искусства древнего Пянджикента. Скульптура и живопись древнего Пянджикента, М. 1959. С.23-24.

9. Шишкин В.А. Архитектурная декорация дворца в Варахше, ТОВЭ, т. 4. Л., 1947. С. 225-291.

10. Негматов Н.Н. Эмблема Рима в живописи Уструшаны. Известия отделения обественных наук АН ТаджССР, Душанбе, 1968, № 2. С. 21-30.

11. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. Издательство «ФАН» Узбекской ССР. Ташкент, 1975. 160 с.

12. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 1. Душанбе, 1989, С.222.

13. Федоров-Давыдов Г.А, Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства Евразийских степей и золотоордынских городов. Москва: «Искусство», 1976. 226 с.

14. Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. Москва: «Наука», 1990. 216 с.

15. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Фрунзе, 1962.

15. Валеев Ф.Х. Искусство Среднего Поволжья. Марийское книжное издательство. 1975. 216 с.

16. Грибова Л.С. Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976.

17. Валеева Д.К. Искусство волжских булгар (X- начало XIII вв.). Казань: Татарское книжное издательство, 1983. 130 с.

ӘОЖ 574-02
IRSTI 06.51.65

Zh.G. Nursultanova[1]

1Doctoral student of the research design Institute of SOCAR,
Baku, Azerbaijan, E-mail: Nursultanova.Zn@llpcmg.kz

MAIN INDICATORS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN

Abstract

This article deals with trade and economic relations between Kazakhstan and Azerbaijan. The main commodity groups of export and import of countries, the volume of trade turnover, as well as changes that occurred during the analyzed period in trade relations between the countries were considered. Maintaining Maritime borders across the Caspian sea, Azerbaijan and Kazakhstan are important Nations for each other. Azerbaijan is seen as a bridge for Kazakhstan to Europe, access to Turkey and Europe, while Kazakhstan offers Azerbaijan routes to Central Asia and China too. Both countries attach great importance to their mutual relations, both bilateral and multilateral within various international organizations.

Keyword: Kazakhstan, Azerbaijan, trade, economy, export, import

Ж.Г. Нурсултанова[1]

[1]*Ғылыми-зерттеу жобалау ГНКАР "Нефтегаз" институтының докторанты*
Баку қ., Әзірбайжан, E-mail: Nursultanova.Zn@llpcmg.kz

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӘЗІРБАЙЖАН АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан мен Әзірбайжан арасындағы сауда-экономикалық қатынастар қарастырылады. Елдер экспорты мен импортының негізгі тауар топтары, тауар айналымының көлемі, сондай-ақ елдер арасындағы сауда қатынастарында талданып отырған кезеңде болған өзгерістер қаралды. Каспий теңізі, Әзірбайжан және Қазақстан арқылы теңіз шекараларын қолдай отырып, бір-біріне маңызды мемлекеттер болып табылады. Әзірбайжан Қазақстан үшін Еуропаға көпір ретінде қарастырылады, Түркия мен Еуропаға шығу, ал Қазақстан Әзірбайжанға Орталық Азия мен Қытайға маршруттар ұсынады. Екі ел түрлі халықаралық ұйымдар аясындағы екіжақты да, көпжақты да өзара қатынастарға үлкен мән береді.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Әзірбайжан, сауда, экономика, экспорт, импорт

Ж.Г. Нурсултанова[1]

[1]*Докторант научно-исследовательского проектного института ГНКАР «Нефтегаз»,*
г.Баку, Азербайджан

ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Аннотация

В данной статье рассматриваются торгово-экономические отношения между Казахстаном и Азербайджаном. Рассмотрены основные товарные группы экспорта и импорта стран, объемы товарооборота, а также изменения, произошедшие за анализируемый период в экономических отношениях между странами. Для Казахстана Азербайджан рассматривается как выход в Турцию и Европу, а Казахстан предлагает Азербайджану маршруты в Центральную Азию и Китай. Обе страны придают большое значение как двусторонним, так и многосторонним взаимоотношениям в рамках различных международных организаций.

Ключевые слова: Казахстан, Азербайджан, торговля, экономика, экспорт, импорт

Kazakhstan and Azerbaijan have broad prospects for forming a new direction of cooperation – the transit of energy, grain, and other goods through the territories of our countries using oil pipelines, existing and under construction railway lines, highways, and seaports. The opening of a grain terminal in Baku, designed for 2 million tons of Kazakh wheat, is the beginning of the implementation of specific projects. According to Nursultan Nazarbayev, taking into account the experience of Azerbaijan in the field of oil and gas engineering, there are great prospects for creating joint ventures and productions in this direction. From 1990y. to 2017y., only Azerbaijan and Kazakhstan were able to more than double the real gross domestic product (GDP), and economic activity in these countries increased by 2.6 and 2.03 times, respectively.

On October 22, 1999, the Program of economic cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan was signed, which includes a set of agreed measures for the further development of bilateral cooperation. The program was developed in order to implement article 6 of the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on deepening economic cooperation, signed in Baku on October 24, 1998, and is aimed at expanding integration and cooperation ties. The main goal of this program is to consistently expand trade and economic ties, introduce scientific and technological progress in the leading sectors of the economy, and meet the spiritual and cultural needs of the peoples of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan.

The implementation of the program is aimed at solving the following tasks:

- further development of trade and economic relations on equal and mutually beneficial terms;
- formation of separate interstate projects and programs, creation of joint ventures of various types and forms of ownership, financial and industrial groups, international consortia;
- expansion of cooperation in the field of foreign economic activity;
- interaction on the use of the Europe-Caucasus-Asia transport corridor;
- joint formation of forecast and search models of individual hydrocarbon deposits and geological business cases, as well as their development and development;
- joint study of possible options for transporting hydrocarbons;
- creating conditions for fair competition for economic entities of both States;
- development of long-term cooperation and exchange of experience in the agro-industrial complex, including in the field of mutual supplies of agricultural products.

In 2005y., the volume of trade between Azerbaijan and Kazakhstan increased 5 times compared to 2000y. and reached $150 million. Currently, there are 21 enterprises operating in Azerbaijan, which also have Kazakh capital. The parties agreed to expand cooperation in the fields of petroleum engineering, petrochemistry, transport, agriculture, scientific and technical, cultural and humanitarian spheres [1].

According to the State statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, in 2007y. the country's external trade turnover amounted to $9 million, including the amount of exports – $3 million, and imports – $5,708.6 million. During this period, Azerbaijan has carried out mutually beneficial cooperation in the field of trade with one hundred and thirty-seven countries and the surplus amounted to $349.7 million. In 2007y., Kazakhstan's share in Azerbaijan's foreign trade turnover was 3%, including 3.89% in exports and 2.1% in imports. It is noteworthy that only for January-September 2008 the total volume of trade between our countries amounted to $440 million, including imports – $165.4 million, and exports – $274.6 million. Compared to the same period in 2007, the total trade turnover between our countries increased by 87.4%, exports – by 139.1%, and imports – by 37.8%. We are glad that the share of Azerbaijan's exports to Kazakhstan is steadily growing. So, compared to 2004y., this amount has increased almost 20 times. Azerbaijan mainly exports to Kazakhstan sea vessels, boats, floating structures, petroleum products, products made of ferrous metal, and imports cereals, sprouted wheat, ground rice, ferrous metal and products made from it, sulfur, natural sand, barium sulfate, and other minerals.

Table 1

Trade indicators of Kazakhstan's foreign trade with Azerbaijan, million USD

Indicator	2008y.	2009y.	2010y.	2011y.	2012y.
Trade turnover between Kazakhstan and Azerbaijan	**465,6**	**237,0**	**444,7**	**299,4**	**390,7**
Share of trade turnover with Azerbaijan in the total turnover of the Republic of Kazakhstan	*0,43%*	*0,33%*	*0,49%*	*0,24%*	*0,29%*
Including					
Export from Kazakhstan to Azerbaijan	**208,9**	**91,5**	**342,0**	**237,6**	**349,1**
Share in total exports of the Republic of Kazakhstan (%)	*0,29%*	*0,21%*	*0,57%*	*0,27%*	*0,38%*
Import from Kazakhstan to Azerbaijan	**256,7**	**145,4**	**102,6**	**61,8**	**41,6**
Share in total imports of the Republic of Kazakhstan (%)	*0,68%*	*0,51%*	*0,33%*	*0,17%*	*0,09%*
Trade balance of Kazakhstan with Azerbaijan	**-47,9**	**-53,9**	**239,4**	**175,8**	**307,5**

Source: KAZNEX INVEST according to the customs control Committee of the Ministry of Finance of RK (CCC MF RK next) [2]

The foreign trade turnover between Kazakhstan and Azerbaijan in 2012y. amounted to $390.7 million. Exports from Kazakhstan increased by 47% to $349.1 million compared to 2011y., while imports from Azerbaijan decreased by 33% to $ 41.6 million. The trade balance was us $307.5 million.

Kazakhstan's exports to Azerbaijan in the period from 2008-2012yy. had unstable growth dynamics. The volume of exports of Kazakh products to Azerbaijan in 2012y. increased by 67% compared to 2008y. - from $208.9 million to $349.1 million. A decrease in export deliveries was noted in 2009y. by 56.2% compared to the previous year in 2008y. and in 2011y. by 30.5% compared to 2010y.

In 2012y., exports of processed products increased compared to 2008y. by 16.8% to $ 87.1 million. Compared to 2011y., there was a decrease of 20.8%. The volume of exports of raw materials in 2012y. amounted from $134.3 million to $262 million [3].

As part of processed products in 2012y., products of the commodity groups "Machines, equipment, devices and apparatuses" and "metals and products made from Them" were exported mainly, which accounted for 87.9% of Kazakhstan's processed exports to Azerbaijan. Exports of machine-building products increased in comparison with 2008y. More than the world Cup in three times and amounted to $42.5 million in 2012y. Exports were dominated by marine vessels (61.8%), measuring instruments (10.5%), tugs and pushers (8.2%), etc.

Export of chemical products in 2012y. compared to 2008y., it has not changed, but compared to 2011y., it fell by 38.5% and cost us $7.5 million. Exported fertilizers (47.5 percent), plate, sheet, medicaments (3.8%) and etc.

Exports of animal and plant products totaled $2 million, down from 2008y. by 66.1% and 73% compared to 2011y. Exports were dominated by confectionery (50%), frozen fish (18.3%), and chocolate (17.7%). Wheat and meslin (84.3%), as well as waste and scrap of ferrous metals (11.6%) were exported from Kazakhstan's raw materials to Azerbaijan.

The volume of exported products from Azerbaijan to Kazakhstan in 2012y. amounted to $41.6 million, compared to 2008y., and decreased by 83.8% compared to 2011y., the decrease was 32.7%.

In the structure of imported processed products in 2012y. are animal and vegetable products, metals and products made from them, and textiles and textile products predominate. These three commodity groups account for 61.7% of Kazakhstan's processed imports from Azerbaijan.

Import of animal and vegetable products in 2012y. amounted to $11.6 million or 27.9% of all imports of processed products. Compared to 2008y., imports increased almost 6 times. Mainly imported sugar cane or beet (95.4%).

Imports of metallurgical products increased compared to 2011y. In 2009-2010yy., there was a sharp decrease in import volumes by 58.3% and 98.2%, respectively, due to a decrease in imports of ferrous metal structures. In import 2012y. prevailed pipes and tubes, ferrous metals (by 5.4%) rods and profiles aluminum (4,8%), etc.

In 2012y., imports of textiles and textile products increased compared to 2008y. by $5.7 million or 12.4 times and amounted to $6.2 million. Bags and packages were Imported (86.8%), fabrics made of synthetic threads (4.7%) etc. In 2012y., imports of machinery, equipment, devices and apparatus totaled us $5.4 million, including liquid pumps (67%), distilling and rectification devices (18.4%), and so on. In the import of raw products, almost the entire volume is accounted for by products of plant origin (apples, pears, peaches, etc.) [4].

Kazakhstan has a good export potential, as evidenced by the data of 2012y., showing the presence of the fact of Kazakhstan's export to the world for many import items of Azerbaijan. According to the selected 69 potential positions, Azerbaijan's imports in 2012y. amounted to $1.6 billion, Kazakhstan's world exports for these positions amounted to just over $730 million, and Kazakhstan's exports to Azerbaijan – only $11 million. For all potential commodity items, Azerbaijan is a net importer, i.e. imports exceed exports, and for most of these items, there has been a positive increase in imports over the last five-year period, both in value and in physical terms.

During the period from 2013y. to 2017y., the trade turnover between Azerbaijan and Kazakhstan decreased from $438 to $140 million or 68.04 %, exports decreased from $364 to $106 million or 70.88%, imports also decreased from $74 million to $34 million or 54.06%. The trade balance from 2013y. to 2017y. also showed a decrease from $291 to $72 million.

Table 2.

General indicators of trade between Kazakhstan and Azerbaijan USD million

Indicator	**2013y.**	**2014y.**	**2015y.**	**2016y.**	**2017y.**
Turnover	438	252	126	137	140
Export	364	220	110	106	106
Import	74	32	16	30	34
Saldo	291	188	94	76	72

Source: KAZNEX INVEST according to CPC MF RK [5]

Kazakhstan exports to Azerbaijan products of crop and livestock production, metallurgical industry, production of coke and petroleum products, mining industry, production of machinery and equipment, and others. For the main exported goods, there is a decrease in the following industries:

- crop and livestock production-from us $253.8 to us $14 million
- metallurgical industry-from $43 to $23.1 million
- production of coke and refined products-from $13.9 to $45.4 million
- mining industry-from us $12.4 million to $5.7 million

Export growth has been observed in the following industries from 2013y. to 2017y.:

- production of other vehicles-from $8.5 to $24.2 million

As part of the analysis of trade turnover between the two countries, the most exported goods from the Republic of Kazakhstan to Azerbaijan were identified. So from 2016-2017, the following types of products showed the highest volume of exports with growth:

- oil and petroleum products, with an increase from us $ 854.3 to us $ 1095.9 million
- cruise, sightseeing, ferries, cargo vessels, barges and similar floating vehicles for the transport of passengers or cargo with an export growth of us $ 826.6 million to us $ 1026.7 million
- flat rolled products made of iron or non-alloy steel from $506.1 to $870.9 million
- wheat and meslin from $580.4 to $858.6 million
- railway locomotives from us $345.2 million to us $458 million.

Kazakhstan imports products from Azerbaijan in the following industries – food production, metallurgy, crop and livestock production, and others. The largest increase in imports from 2013y. to 2017y. from Azerbaijan to Kazakhstan was shown by the following industries:

- metallurgical industry - from $12 to $13.2 million
- chemical industry - from $0.4 to $1.2 million.

The most imported product items in the period from 2016y. to 2017y. include the following products:

- pipes, tubes and profiles, hollow, seamless, made of ferrous metals with an increase in imports from $2.2 to $10.2 million
- bags and packages with an increase from $1 to $2.6 million
- other pipes and tubes with an increase from $0 to $2.3 million.

In 2017y., the Kazakhstan-Azerbaijan intergovernmental Commission adopted a roadmap for trade and economic cooperation for 2018-2020. Its implementation has already led to a significant increase in trade between the two countries. In

the first half of 2018y., the trade turnover between Kazakhstan and Azerbaijan increased by 56% compared to the same period last year. In absolute terms, for the whole of 2017y., the trade turnover between the countries amounted to $142.1million, and for the first 7 months of 2018y. - $142 million. For comparison, the trade turnover between Kazakhstan and Georgia in the same period amounted to about 40 million dollars, and between Kazakhstan and Armenia - about 6 million dollars [6].

The trade turnover between Kazakhstan and Azerbaijan more than doubled from January to June 2018y. and amounted to us $ 116.48 million. In the first half of 2018y. the total trade turnover between the two countries compared to the corresponding period of 2017y,. the year has increased by 56%. So, if the volume of trade turnover in 2017y. amounted to $142 million, then in the six months of this year, this figure has already reached $117 million. In January-June 2018y., the volume of trade turnover amounted to $116.48 million, including the volume of imports - $93.43 million, the volume of exports - $23.05 million. Compared to the same period last year, this shows an increase in total trade turnover by 56.4%, including exports – by 67.6%, and imports – by 53.8%.

The growth in imports was mainly due to fuel, crude oil and grain, and in exports – ferrous metal, jet kerosene fuel, machinery, electrical equipment, textiles, etc. Currently, Kazakhstan exports grain, ferrous metal, locomotives, equipment for railway infrastructure, fuel, some types of industrial products and oil equipment, metal structures, agricultural products and food to Azerbaijan.

In turn, Kazakhstan imports from Azerbaijan ferrous metal products, jet kerosene fuel, machinery, lamps and lighting equipment, industrial equipment, orthopedic devices, spare parts for aircraft and cars, and textiles.

The trade turnover between the two countries in 2019y. increased by 55.4% and amounted to about $221 million. Kazakhstan exported $ 124 million worth of products to Azerbaijan, an increase of 33 percent, while entering the top 15 main importers of Azerbaijan. Of these, $57 million is accounted for wheat, with the remaining amount being purchased for other cereals.

In particular, Azerbaijan ordered 50 electric locomotives at the plant of "Elektrovozkurastyru zauyty" LLP, which was built in Astana with the participation of the French company "Alstom". The total amount of the order is 288 million euros. In turn, the Ministry of economy of Azerbaijan plans to open trading houses in a number of cities of Kazakhstan, since Azerbaijani enterprises, especially light industry, produce high-quality and competitive products.

According to statistical data of the State customs Committee of Azerbaijan, the trade turnover between Kazakhstan and Azerbaijan in 2019. it amounted to 229.6 million dollars. It is noted that the volume of exports of Azerbaijani products exceeded 24 million dollars, while imports of Kazakh products to Azerbaijan exceeded 205 million dollars [7].

According to the state customs Committee of the Republic of Armenia, at the end of 2019, the bilateral trade turnover amounted to $229.60 million, which is 4.1% or $9.06 million more than in 2018y. At the same time, Kazakhstan's exports amounted to $205.57 million (an increase of 18% or $31.43 million), imports from Azerbaijan to Kazakhstan – $24.02 million (a decline of 48.2% or $22.38 million). During this period, a positive balance was formed in the amount of $181.55 million, which is 42.1% or $53.81 million more than in 2018y.

Kazakhstan and Azerbaijan are making great efforts to modernize and develop transit and transport potential and logistics, including the Caucasus route. Two countries play an important role in the delivery of goods on the route Asia-Europe and back.

Close cooperation is being carried out within the framework of the established coordinating Committee for the development of the TRANS-Caspian international transport route (TMTM).

According to the representative office of JSC " NC " KTZ " in AR, in January-November 2019y., the volume of cargo transportation amounted to 1236.1 thousand tons, a decrease of 121.3 thousand tons or 9% compared to the same period in 2018y. Exports to Azerbaijan during this period decreased by 45.5 thousand tons or by 13% due to a decrease in shipments of barite concentrate and petroleum products. Imports to / through Azerbaijan decreased by 11.8 thousand tons or 4% due to a decrease in the transportation of ferrous metals, meat and offal.

Transit traffic for this period amounted to 149.7 thousand tons, an increase of 86.4 thousand tons or 119%, due to the growth of food cargo to the Central Asian countries [8].

Conclusion

After the restoration of independence, the first post-Soviet Turkic-speaking Republic with which the Republic of Azerbaijan established bilateral political relations was the Republic of Kazakhstan (the Supreme Soviet of the Kazakh SSR adopted a Declaration of "State independence" in its XXII session on October 25, 1991, and on December 16, 1991, the President of Kazakhstan signed a decree on Sovereignty. This day is considered the independence day of Kazakhstan. The creation of direct independent relations between these two fraternal States dates back to the time of the Soviet Union.

September 30-October 2, 1991 the representative body of the Azerbaijan SSR paid an official visit to the Kazakh SSR. The purpose of this visit was to preserve, create and develop relations in accordance with the new historical conditions. To this end, on October 1, as a result of negotiations between the representative body of Azerbaijan and officials of Kazakhstan, bilateral agreements "on friendship, cooperation and good-neighborliness between Kazakhstan and Azerbaijan" and an agreement on the principles of trade and economic relations between the two States were signed. Despite the ratification documents of the agreements by the National Council of the Republic of Azerbaijan, Kazakhstan did not confirm the first agreement. More precisely, this agreement was liquidated. And the second agreement, despite being on the same trade and economic space and on mutual economic dependence, was the only document regulating relations between the two fraternal States until 1996, i.e. before the signing of agreements during the official visit of N. Nazarbayev to Azerbaijan.

Diplomatic relations between the two countries were established on August 30, 1992. The Embassy of the Republic of Kazakhstan in the Republic of Azerbaijan started its activity on January 9, 1993, and the Embassy of the Republic of Azerbaijan in the Republic of Kazakhstan - on March 1, 2004. Rashad Mammadov, Ambassador of Azerbaijan to the Republic of Kazakhstan. The Consulate General of the Republic of Azerbaijan in Aktau was opened on September 6, 2008.

The Foundation of such cooperation is both the traditionally friendly ties between our peoples and the understanding that sovereign States can only solve national problems by strengthening regional cooperation. There have been regular contacts between Kazakhstan and Azerbaijan at the highest level, as well as at the level of governments and their structures.

In foreign policy relations, Azerbaijan supports Kazakhstan's candidacy for the OSCE chairmanship in 2010. Kazakhstan and Azerbaijan actively cooperate within the UN and OSCE, CIS, ECO, and OIC. In turn, Kazakhstan expresses its gratitude for Azerbaijan's support of our Republic's bid for the OSCE chairmanship, the convening of the CICA and economic forums held in Kazakhstan. Within the framework of bilateral cooperation, Kazakhstan and Azerbaijan actively cooperate in the supply of industrial and agricultural products, establish cooperative relations in the fields of oil and gas engineering, chemistry and petrochemistry, transport, fuel and energy complex, processing of agricultural products, environmental protection, etc.

References:

1 Program of economic cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan dated October 22, 1999 http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=25343 [date of request 22.04.2020]

2 KAZNEX INVEST according to the customs control Committee of the Ministry of Finance of RK (CCC MF RK next) https://invest.gov.kz/ [date of request 23.04.2020]

3 Official website of the State statistics Committee of the Republic of Azerbaijan http://www.cisstat.com/rus/az-lider.htm [date of request 24.04.2020]

4 Khasbulatov R.I. International economic relations. In 3h. Part 2: textbook for undergraduate and graduate studies, third ed., reprint. Add. - M.: Yurayt Publishing house, 2018, - P. 358

5 Deren V.I. World economy and international economic relations // M., Yurayt, 2019, P. 588

6 KAZNEX INVEST according to CPC MF RK https://invest.gov.kz/ [date of request 24.04.2020]

7 Mamedov I. B. Azerbaijan's Cooperation with the EEU: opportunities and limitations // Problems of the modern economy in 2018, no. 4, P. 13-20

8 Official website of the Embassy of the Republic of Kazakhstan in the Republic of Azerbaijan https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-baku/ [date of request 25.04.2020]

ӘОЖ 574-03
ҒТАХР 04.21.51

ӘЛЕУМЕТТІК ҚАУІПСІЗДІК - ТАРИХИ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰБЫЛЫС

[1] Ляпбаева Н.И. [2] Шамшиева Г.С.

[1]Ә.ғ.к., ассоц. профессор, М.Тынышбаев атын. ҚазККА.
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: lyapbai-n@mail.ru
[2] Т. ғ.к., ассоц. профессор, М.Тынышбаев атын. ҚазККА.
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: goha_hanum@mail.ru

Аңдатпа

Ұсынылып отырған ғылыми мақалада "әлеуметтік қауіпсіздік" ұғымына талдау жасалып, оның пайда болу, шығу тарихына қатысты кейбір мәселелер қарастырылады. Алдымен жалпы әлеуметтік қауіпсіздіктің теориялық мәселелерінің маңызды тұстарына тоқтала отырып, зерттеушілер тарихтағы әлеуметтік қауіпсіздік мәселелесін ашып көрсетеді. Сонымен бірге, көне заманнан бастап қалыптасқан қауіпсіздік құбылыстарына талдау жасайды.

Аталмыш мақалада ежелгі, орта ғасырлардағы және жаңа замандағы ғылымдағы әлеуметтік қауіпсіздіктің зерттелу жағдайы қарастырылған. Осы тарихи кезеңдердегі ойшылдар мен ғалымдардың көзқарастары мен пікірлеріне қысқаша талдау жасалған.

Сонымен қатар, мақалада қазіргі кездегі әлеуметтік қауіпсіздіктің көкейтестілігіне қатысты бірқатар мәселелер де баяндалған.

Түйін сөздер: әлеуметтік қауіпсіздік, тарихтағы әлеуметтік қауіпсіздік, қоғам, әлеуметтік құбылыс, әлеуметтік шиеленіс, қоғамды басқару

Lyapbayeva N.I.[1,2]Shamshiyeva G.S.

[1]K. Soc.n., Ph. D Assoc.Professor, Kazatk.M. Tinishpaeva,
Kazakhstan, Almaty, E-mail: lyapbai-n@mail.ru
[2]Ph. D., Assoc.Professor. Kazatk M. Tinishpaeva,
Kazakhstan, Almaty, E-mail: goha_hanum@mail.ru

SOCIAL SECURITY AS A SOCIO-HISTORICAL PHENOMEN

Abstract

The proposed scientific article analyzes the concept of "social security", discusses some issues related to the history of its origin and origin. First of all, speaking about the most important aspects of theoretical problems of social security in General, researchers reveal the problems of social security in history. At the same time, it analyzes security phenomena that have been occurring since ancient times.

This article examines the state of the study of social security in ancient, medieval and modern science. A brief analysis of the views and statements of thinkers and scientists of these historical periods was carried out.

In addition, the article presents a number of issues related to the relevance of modern social security.

Keywords: social security, social security in history, society, social phenomenon, social tension, management of society.

[1] Ляпбаева Н.И.[2] Шамшиева Г.С.

[1] К.соц.н.,ассоц. профессор, КазАТК им.М.Тынышпаева,
Казахстан , г. Алматы, E-mail: lyapbai-n@mail.ru
[2] К.и.н., ассоц.профессор, КазАТК им.М.Тынышпаева,
Казахстан, г. Алматы, E-mail: goha_hanum@mail.ru

СОЦИАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Аннотация

В предлагаемой научной статье анализируется понятие "социальная безопасность", рассматриваются некоторые вопросы, касающиеся истории ее возникновения, происхождения. Прежде всего, говоря о важнейших аспектах теоретических проблем социальной безопасности в целом, исследователи раскрывают проблемы социальной безопасности в истории. Вместе с тем, анализирует происходящие с древнейших времен явления безопасности.

В данной статье рассматривается состояние изучения социальной безопасности в древней, средневековой и современной науке. Был проведен краткий анализ взглядов и высказываний мыслителей и ученых этих исторических периодов.

Кроме того, в статье изложен ряд вопросов, касающихся актуальности современной социальной безопасности.

Ключевые слова: социальная безопасность, социальная безопасность в истории, общество, социальное явление, социальная напряженность, управление обществом.

Адам мен қоғам қауіпсіздігінің түрлі аспектілері көптеген ғылымдардың зерттеу пәні болып табылады. Бұл мәселе қазіргі уақытта өте өзекті болып отыр. Өйткені қандай тарихи кезеңде болмасын, ең алдымен қоғамның әлеуметтік қауіпсіздігі және оны қамтамасыз етудің проблемаларын зерттеудің барынша жан жақты маңыздылығы және оны қамтамасыз етудің әрекет етуші тетіктерін қалыптастырудың қажеттілігіне байланысты. Әсіресе, қазіргідей ішкі және сыртқы факторлармен байланысты қоғамның қауіпсіздігіне қатер төніп тұрған шақта бұл проблеманың өзектілігі барған сайын артып келеді.

Әлеуметтік қауіпсіздік мәселесі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда, оның ішінде әлеуметтану ғылымдарында жеткілікті зерттелмеген мәселенің бірі болып табылады. Қазіргі таңда, жалпы қандай қоғамда болмасын әлеуметтік-психологиялық жағдай тұрақты емес, бұл жағдай барған сайын қоғамның әлеуметтік-саяси тұрақтылығына теріс әсер етіп, әлеуметтік шиеленіске алып келуде. Адамдардың психологиялық тұрақтылығы төмендеп бұл жағдай олардың өмірдегі әлеуметтік-психологиялық бағыт-бағдарын жоғалтуына себепші болып отыр. Бір сөзбен айтқанда, адам мен қоғамның байланысы бұзылуда.

Қауіпсіздік - күрделі әлеуметтік құбылыс, ол құрылымы жағынан алғанда да көп жоспарлы және көп қырлы болып келеді, қоғамда да әр түрлі жағдайда көрініс береді. Сонымен бірге әр түрлі әлеуметтік субъектілердің қарым-қатынастарындағы қарама-қайшы мүдделерді де көрсетеді. Мәселен, олардың бірі өзінің қауіпсіздігін басқалардың тарапынан, бірақ олардың, яғни басқа адамдардың, топтардың, халықтардың мүддесімен санаспай қамтамасыз еткісі келеді, ескі және эгоистік көзқарастар тұрғысынан ойланады, сөйтіп тіпті заңдарды да елемеуге тырысатын жағдайлар ұшырасады. Әсіресе, қазіргідей арта түскен жаһандану жағдайында қауіпсіздік алдыңғы орындардың біріне шықты.

Осыған байланысты, осы жерден қауіпсіздік проблемасының субъективті позициялармен, біржақты емес бағалаулармен, фрагменттік пікірлермен байланыстылығы шығады.

Ықтимал, болуы мүмкін сыртқы факторлар мен радикалды ішкі әсерлерден қорғауға деген қажеттілік, нақты айтқанда әлеуметтік қауіпсіздікке деген қажеттілікті туындатады. "Әлеуметтік қауіпсіздік - бұл қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік саласының оларды бұзатын немесе олардың деградациялануына себепші болатын қауіп-қатерлерден қорғану жағдайы. Әлеуметтік қауіпсіздіктің нысандары адамдар мен олардың заңды мүдделері, қауымдастықтар, қатынастар болып табылады" [1]. Әлеуметтік қауіпсіздік проблемасына қазіргі кезде саясаттанушылар да, саясаткерлер де, әлеуметтанушылар да назар аударады, бұл барған сайын осы проблеманың өзектілігі артып келе жатқандығын көрсетеді. Әлеуметтік қауіпсіздік проблемасы қазіргі таңда қоғамдық ғылымдарда бұл мәселеленің әлеуметтік-экономикалық, саяси, әлеуметтанулық және жеке-дара-тұлғалық қырларын есепке ала отырып, кешенді түрде зерттелуде.

Әлеуметтік қауіпсіздік жеке тұлғалардың болсын, сондай-ақ тұтас алғанда қоғамның әр түрлі әлеуметтік топтарының болсын, басты қажеттілігі болып табылады.

Адамдар мен әлеуметтік топтардың қауіпсіздігіне төніп тұрған қауіп-қатерлердің қазіргі таңда көбеюі жағдайында қауіпсіздікке деген қажеттілікті қамтамасыз ету мақсатында түрлі мекемелер мен ұйымдардың ортақ бір консенсусқа келу мәселесі пайда болады.

Қай уақытта болмасын тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету қоғамның өзекті проблемасы болып келе жатыр. Бұл мәселе өткен кезеңдерде де, қазіргі кезде де түрлі білім саласындағы ойшылдар мен ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қарастырылды. Қандай ғылыми білім болса да өзінің бастауын антикалық дәуірден алады. Соның ішінде Сократ, Платон, Аристотель және т.б. ұлы ойшылдардың еңбектері көптеген ғылыми білімдерге негіз болды. Қоғамның қауіпсіздігі мәселесі де бірқатар философиялық және әлеуметтік ілімдер жүйесінде көрініс тапты. Бірақ ол кезеңдерде қауіпсіздік мәселесі басқаша тұрғыдан қойылды және оның қазіргі мазмұны мен түсіндірілуінен ерекшеленді. Алайда, қазіргі таңда да ежелгі дәуірлердегі сияқты қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемасы қоғамдық дамудың өзекті мәселелерінің бірі болып қалып отыр. Әр түрлі тарихи дәуірлердің ойшылдары әлеуметтік қауіпсіздік проблемасын түрліше қарастырды. Антикалық дәуірде, Жаңару дәуірінде, Жаңа және кейінгі замандарда қауіпсіздік түсінігінің қалыптасуы әлеуметтік-саяси ілімдердің дамуы шеңберінде, соның ішінде мемлекет, оның табиғаты және атқаратын қызметіне қатысты еңбектерде қарастырылды. Қауіпсіздік туралы және оның тұлғалық, қоғамдық және мемлекеттік аспектілері туралы алғашқы түсініктер ежелгі грек философтары Платон мен Аристотельдің еңбектерінде пайда болды. Атап айтқанда, Платонның "Мемлекет", "Саясаткер", "Заңдар" атты еңбектерінде қоғам туралы негізгі көзқарастары баяндалған болатын. Белгілі мінсіз мемлекеттік құрылым теориясын Платон "Мемлекет" атты еңбегінде дамытты, бұл еңбегінде ол жалпыға бірдей қажеттіліктер мен барлығына ортақ береке үшін азаматтар мен мемлекеттің арасында еңбекті бөлу қажеттігі жөніндегі қағиданы негіздеді. Мемлекет пен оның халқын біріктіретін жалғыз нәрсе, Платонның пікірінше, бұл "рахат алу мен қайғырудың ортақтығы, бірдеңе пайда болып немесе жойылған кезде барлық азаматтар дерлік бірдей қуанып немесе бірдей қайғырады. Ал мұндай жағдайларда оқшаулану азаматтардың арасындағы байланысты бұзады" [2]. Мінсіз мемлекет, Платонның пікірі бойынша, ең жақсылардың әділетті басқаруы, әділдік заңдарын басшылыққа алған философтардың басқаруы. "Заңдар" атты еңбегінде Платон егер заңның күші болмаса, ол біреудің билігінде болса, онда ондай мемлекет құриды деп жазған болатын. Сондықтан, заңды қорғауда сот әділдігі болу керек, онсыз мемлекет мемлекет болудан қалады. Платон мемлекетте болуы мүмкін басқарудың негізгі үш формасын көрсетті: монархия, аристократия, демократия. Бұлардың ішіндегі мемлекетті басқарудың мінсіз формасы, оның пікірінше, - аристократиялық болмаса монархиялық. Демократия - кедейлердің билігі, онда шексіз еркіндік үстемдік етеді. Платонның еңбектерінде мемлекеттің мүддесі тұлға мен қоғамның мүдделерінен әрдайым жоғары тұрады. Ал, тұлғаның құндылығы мен мәні оның барынша мемлекетке адал қызмет атқаруымен анықталады. Платон қызмет субъектілерінің моральдық жағдайы негізгі орынды иемденетін, қауіпсіздіктің әлеуметтік тұрақты жүйесін құруды ұсынды. Адам мен қоғамның арасындағы үйлесімді қарым-қатынасқа, оның пікірінше, әділ және қауіпсіз тәртіп орнату арқылы қол жеткізуге болады. Қысқаша айтқанда, Платонның әлеуметтік-саяси ілімдерінің мазмұны қандай мемлекет азаматтарының әл-ауқаты мен қауіпсіз өмір сүруін қамтамасыз етуге қабілетті екендігі туралы түсінікті қамтиды. Бұдан ары қарай ежелгі грек философиясындағы қауіпсіздік туралы түсінік Аристотельдің еңбектерінде дамыды. Аристотель өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастарын "Саясат" атты еңбегінде баяндады. Аристотель мемлекетті табиғи, еркін адамдарға тән саяси қарым-қатынастан пайда болған күрделі ұйым ретінде қарастырды. Оның пікірінше мемлекет көптеген бөліктерден тұрады және де ол оны құрайтын азаматтардың жиынтығы ретінде қарастырылады. Сөйтіп ол Платонның мемлекетке баға берудегі бірлікке ұмтылысын теріс бағалап, мемлекет "жай ғана өмір сүру үшін емес, бақытты өмір сүру үшін" құрылатындығын атап көрсетті. басқарудың барлық формаларын Аристотель "дұрыс" (монархия, аристократия және полития) және "бұрыс" (тирания, олигархия және демократия) басқару деп екі топқа бөледі [3]. Аристотельдің пікірінше, дұрыстықтың өлшемі жалпыға бірдей пайда әкелетін және заңдардың үстемдік етуі идеясымен байланысты әділдік идеясы болып табылады. Сөйтіп, әділдік идеясы мен қоғамдық әділдіктің өзі оның пікірінше, тек қана заң басқаратын мемлекетті құру жолымен іске асатын болады. Аристотельдің көзқарасы бойынша, әлеуметтік әділдік пен бақытты қоғамның кепілі мемлекет болып табылады. Сондықтан қоғамға төнетін барлық қауіп, оның ойынша, мемлекеттік құрылымда және оның функционалдық табиғатында жатыр. Яғни, мемлекеттің бұрыс құрылымы қоғамдық дамудың қауіпсіздігінің негізгі қатері болуы мүмкін. Жалпы алғанда, антикалық философиялық ойлар үшін мемлекетті жалпыға ортақ береке идеясымен ұқсастыру тән болды. Қоғамдық даму үдерісіндегі тұлға мен қоғамның ролі қауіпсіз және әділетті қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етудің субъектісі ретіндегі мемлекеттің айқын үстемдік етуі барысында айтарлықтай төмен болды.

Қоғамдық тұрақтылық пен қауіпсіздіктің кепілі ретіндегі әділдік идеясы мен әділетті мемлекет идеясы бұдан кейінгі Орта ғасырлар дәуірінде де өзінің жалғасын тапты. Бірақ бұл кезеңдерде біршама басқаша, теологиялық ұстанымдар мен теориялар тұрғысынан қарастырылды. Оның бір өкілі еуропалық ойшыл, "шіркеу әкелерінің" бірі ірі христиандық философ Аврелий Августин болды. Ол тек қана шіркеу ақиқат мемлекет деп есептеді, онда құқық пен жалпыға бірдей пайда, шынайы әділдік, татулық пен тыныштық іске асады деді. Оның пікірінше, құдай адамға еркін ерік-жігер берген, ол соған сәйкес не өзінің еркімен, не құдайдың еркімен өмір сүруге қабілетті. Өмір сүру тәсілін таңдау ақиқат пен құтқарылудың қайнар көзі ретіндегі сенім мен махаббатқа байланысты болады. Августин әділдікті, татулық пен тыныштықты әлеуметтік берекенің негізі деп қарастырды. Оның ойынша, егер мемлекетте дінге деген құрмет пен әділдік болса, онда басқарудың барлық формалары беделге ие болады. Осы кезеңдерде діни философия мен қоғамдық-саяси ойдың дамуына үлес қосқан итальяндық католиктік теолог, адамзат данышпандарының бірі Фома Аквинский болды. Ф.Аквинскийдің танымал еңбектерінің қатарында "Троица туралы", "Теологияның жиынтығы", "Мән мен мәнділік туралы" деген еңбектерін атап көрсетуге болады. Аквинский Шіркеудің бесінші ұстазы, "схоластика князі", "періште доктор" ресми атақтарға ие болған. Христиан әлеміне сіңірген еңбегі үшін Фома Аквинский әулие атанды. Ол Аристотель зерттеген билік формулаларын қарастыра отырып, монархияға басымдық берді. Билік, Аквинскийдің пікірінше, өзгермейтін игілік, өйткені билік өзінің табиғатында құдайдың құдіретімен орнаған заң. Алайда, билікте жамандық та қатар жүруі мүмкін. Өйткені басқарушылардың іс-әрекеті Құдайдың еркінен ауытқитын уақыттар болады, олардың шіркеудің мүддесіне қарсы әркет жасайтын кездері де болады. Дегенмен де, Ф.Аквинский мемлекеттің мүдделерін тұлғаның мүддесінен жоғары қойды. Мемлекеттің игілігі адамзаттыкінен жоғары, егер мемлекет зардап шексе, оның азаматтары да қиналады деп есептеді. Мемлекет пен оның әрбір тұлғасының игілігі үшін әрбір адам өзінің Құдай белгілеген міндеттерін бұлжытпай орындауы қажет, мемлекет пен оның азаматтарының қауіпсізідігінің кепілі осыдан шығады деп түсіндірді. Ежелгі дүниеде қарастырылған әлеуметтік-саяси білімдер кейін Жаңару дәуірінде де толығып байи түсті. Соның ішінде Н.Макиавеллидің еңбегі зор болды. Оның "Государь" атты еңбегінде мемлекеттік билік мәселесі жан-жақты қарастырылды. Оның ойынша, басқарудың ең жақсы формасы - республика, өйткені республикалық басқару әркімді басқарудың тағдыры үшін жауапты етеді. Бірақ, басқарудың республикалық түрі, оның ойынша, егер халықта азаматтық адамгершілік дамымаса өте тұрақсыз және іс жүзінде мүмкін емес. Макиавелли мемлекеттің қажеттілігін адамның эгоистік табиғатымен негіздеп қарастырды. Қоғамның қауіпсіздігін Макиавелли күшті басқарушы басқаратын күшті мемлекет деп түсіндірді. Бастысы, билікке келу емес, оны ұстап қалу екендігін атап көрсете келе Макиавелли билікті ұстап тұрудың схемасын ұсынды. Бұл схема кейінгі дәуірлерде көптеген авторитарлық көшбасшылар үшін үлгіге айналды. Макиавелли өзінің еңбектерінде тоталитарлық мемлекеттің қызмет етуінің негіздерін баяндады, онда "тұлға", "әлеуметтік әділдік", "мораль" сияқты ұғымдарға орын жоқ екендігін атап көрсетті. Макиавеллидің ұсынған тұжырымдары Жаңару дәуіріндегі басқа утопист ойшылдардың көзқарастарымен салыстырғанда барынша шынайы боп шықты.

Жаңа заман дәуірінде Платон, Аристотель, Макиавеллидің идеялары жалғасын тапқан еңбектер пайда бола бастады. Бұл еңбектер сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси шындық пен адамның ұйымдық мәніне жақын болды. Олардың қатарында Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Руссо, Т.Джефферсон, Т.Пейн және т.б. атап көрсетуге болады.

Саяси сананың нәтижесінің сапасы ретінде "қауіпсіздік" ұғымы батыс еуропалық қоғамдық-саяси ойларында да осылайша туындай бастады. Әлеуметтік қауіпсіздік адамның негізгі құндылығы мен құқығы ретінде революция кезеңінде алғаш рет қарастырыла бастады. Үшінші сословиенің - батыстық қоғамның саудагерлері мен қолөнершілері жігінің саяси жеңісін білдірген маңызды құқықтық актілер қауіпсіздікті адамның ажырамас табиғи құқықтарының бірі деп жариялады. 1689 жылғы Англияда қабылданған құқықтар туралы Биллде, 1776 жылғы американдық тәуелсіздік декларациясында, 1789 жылғы француздық адам мен азаматтың құқықтары Декларациясында қауіпсіздік тікелей және жанама түрде бостандықпен, меншікпен қатар тұрған адамның табиғи құқығы ретінде қарастырылды. XIX-XX ғасырлардағы Еуропаға едәуір өзгерістер алып келген соғыстар мен революциялар адам санасының эволюциясына, оның қауіпсіздікті жаңаша түсінуіне алып келді. Бұл ұғыммен тек жеке адамның ғана емес, жекелеген мемлекет пен халықаралық қауымдастықтың да жай-күйін анықтай бастады.

Әлеуметтік қауіпсіздік - тарихи әлеуметтік құбылыс. Бұл құбылыс ұлттық қауіпсіздіктің құрылымында саяси, экономикалық, экологиялық және басқа қауіпсіздіктің түрлерімен қатар тұрады.

Ғылыми әдебиеттерге талдау жасау ежелгі дүниеден бастап қазіргі уақытқа дейін әр түрлі тарихи кезеңдерде ғалымдар арасында қоғамның, социумның әлеуметтік қауіпсіздігіне қатысты бір жақты көзқарас болмағандығын көрсетеді. Қоғамның әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты ғылымда бірыңғай көзқарастың болмауы белгілі бір тарихи кезеңде әлеуметтік қауісіздіктің мәнін түсіну сол қоғамдағы дүниетанымдық ережелердің және соған сәйкес келетін әлемнің көрінісімен байланысты болды.

Әдіснамалық тұрғыдан алғанда әлеуметтік құбылыс ретінде қауіпсіздік туралы біртұтас түсінік ұғым болуы маңызды.

"Қауіпсіздік" ұғымы сыртқы ортадағы адамның, қоғам мен мемлекеттің жағдайын сипаттайтын көп аспектілі жай-күй. Мұндай тәсіл немесе көзқарас тұрғысынан алғанда "қауіпсіздік" ұғымы сөзбе-сөз алғанда қауіптің болмауын білдіреді. Мұндай түсінік қауіпсіздікті осы сөздің немесе ұғымның тар мағынасы тұрғысынан қарастырады. Тәжірибелік жағынан алғанда мұндай анықтаманың барынша шартты сипатын байқауға болады, өйткені шынайы өмірде қауіп-қатердің мүлдем болмауы жағдайы өте сирек кездеседі.

Адамдарға кері әсер ететін, оларға бұзушы ықпал ететін көптеген жағдайлармен және факторлармен байланысқан, индивидтердің, әлеуметтік объектілердің нақты өзара әрекетінен шығатын қауіпсіздік ұғымының кеңінен қолданылуы неғұрлым шынайы болып табылады.

Адамдардың, әлеуметтік объектілердің өмір сүруіне, әл-ауқатына, қалыпты қызмет етуіне нұқсан келтіретін мұндай әсерлердің алдын алу, оларды бәсеңдету, бейтараптандыру, сондай-ақ адамдардың тіршілік-қызметін жоғары деңгейде қорғау, қолдау қауіпсіздікті неғұрлым кең тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі көптеген әлеуметтік объектілерге қатысты алғандағы қауіп-қатерлерге қарсы тұру бойынша қызмет күрделі жүйелік ұйым құруды көрсетеді. Осыған байланысты аталмыш тәсіл-көзқарас шеңберінде "қауіпсіздік" ұғымы қандай да бір әлеуметтік объектіге қатысты алғанда ішкі және сыртқы қауіп-қатерлердің алдын алу, болдырмау немесе оларды жою бойынша жүйелік-ұйымдық қызмет ретінде де қарастырыла алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Симонович Н.Е., Киселева И.А., Проблемы социальной безопасности человека в современном обществе. https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-sotsialnoy-bezopasnosti-cheloveka-v-sovremennom-obschestve.

2. Макиавелли Н. Государь. М., 1990. - С.57.

3. Макиавелли Н. Государь. М., 1990. - С.65.

УДК 930-001
МРНТИ 11.25.19

Рахманова Г.Б.,[1] Абжапарова Л.Ж.[2], Тойганбаева А.Е.[3]

[1]кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений КазУМО и МЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

[2]доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры международных отношений КазУМО и МЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

[3]доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры международных отношений КазУМО и МЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ - ВАЖНОЕ СОСТАВЛЯЮЩЕЕ ДВУСТОРОННЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ

Аннотация

В статье освещается торгово-экономическое сотрудничество, между Казахстаном и Турцией, которое является одним из важнейших связующих звеньев между странами. Важным индикатором для интенсивности сотрудничества стали взаимные визиты государственных лиц. Хотя Турция сегодня лидирует по уровню инвестиций, направляемых в строительство Казахстана, есть и сдерживающие факторы в этой области. Среди них отсутствие скоординированной работы министерств и ведомств по возможности турецких компаний в модернизации казахстанских предприятий; слабо налаженные связи между объединениями деловых людей обеих стран; выжидательная позиция со стороны турецкого крупного капитала в долгосрочных инвестициях. Остро встает вопрос о более тесных совместных отношениях между правительствами Казахстана и Турции, которые бы позволили скоординировать деятельность в сфере экономики двух стран.

Ключевые слова: Казахстан и Турция, сотрудничество, торговля, экономические интересы, инвестиции, координация действий.

Рахманова Г.Б[1]., Абжапарова Л.Ж.[2], Тойганбаева А.Е.[3]

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атын. ҚазХҚжӘТУ-нің халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасының доценті, Алматы, Қазақстан,
[2]PhD доктор, Абылай хан атын. ҚазХҚжӘТУ-нің халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан
[3]PhD доктор, Абылай хан атын. ҚазХҚжӘТУ-нің халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан

САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ - ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ АРАСЫНДАҒЫ ЕКІЖАҚТЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада екі ел арасындағы маңызды байланыстырушы буындардың бірі болып табылатын Қазақстан мен Түркия арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы айтылады. Ынтымақтастық қарқындылығының маңызды көрсеткіші мемлекеттік қызметкерлердің өзара сапарлары болды. Түркия бүгінде Қазақстанға инвестиция салу жағынан көшбасшы болғанымен, бұл салада бірқатар шектеулер бар. Олардың ішінде, министрліктер мен ведомстволардың қазақстандық кәсіпорындарды модернизациялауда түрік компанияларының мүмкіндігінше үйлесімді жұмысының болмауы; екі елдің іскери бірлестіктері арасында нашар қалыптасқан қатынастар; ұзақ мерзімді инвестициялар бойынша түріктің ірі капиталы тарапынан күтілетін позиция. Екі елдің экономикалық саласындағы қызметті үйлестіруге мүмкіндік беретін Қазақстан мен Түркия үкіметтері арасындағы тығыз бірлескен қатынастар туралы мәселе күрт көтеріліп отыр.

Түйін сөздер: Қазақстан мен Түркия, ынтымақтастық, сауда, экономикалық мүдделер, инвестициялар, әрекеттерді үйлестіру.

G.B. Rakhmanova[1], L.Zh. Abzhaparova[2], A.Y. Toiganbayeva[3]

[1]Candidate of Historical Sciences, docent at the Department of International Relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages.
[2]Doctor PhD, associate professor at the Department of International Relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,
[3]Doctor PhD, associate professor at the Department of International Relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

TRADE AND ECONOMIC COOPERATION IS AN IMPORTANT COMPONENT OF BILATERAL COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND TURKEY

Abstract

The article highlights the trade and economic cooperation between Kazakhstan and Turkey, which is one of the most important links between the countries. Mutual visits of state officials have become an important indicator for the intensity of cooperation. Although Turkey is currently the leader in terms of investment directed to the construction of Kazakhstan, there are also constraints in this area. Among them the lack of coordinated work of ministries and departments if possible Turkish companies in the modernization of Kazakh enterprises; weak ties between business associations of both countries; a wait-and-see attitude on the part of Turkish large capital in long-term investments. The issue of closer joint relations between the governments of Kazakhstan and Turkey, which would allow coordinating activities in the sphere of the economy of the two countries, is acute.

Keywords: Kazakhstan and Turkey, cooperation, trade, economic interests, investment, coordination of actions.

В государственной внешнеполитической доктрине на 2014-2020 гг. заявлено о расширении рынков сбыта продукции отечественных производителей, привлечение в экономическое обращение страны кредитов и инвестиций из мировых финансовых рынков. Такая задача не просто внесена в концепцию, а служит пробным камнем при принятии каждого решения в этой сфере экономики, а также и политики.

Собственно, такая задача — сконцентрировать наши торгово-экономические интересы в виде четких политических целей — и является тем первым шагом, который уже сделан в отношениях с Турецкой Республикой. Современное состояние казахстанско-турецкого сотрудничества можно характеризовать как партнерско-прагматическое, при этом торгово-экономическое и инвестиционное сотрудничество в отношениях наших стран занимает особое место.

Динамичное развитие турецкой экономики в последние десятилетия положительно повлияло на социально-экономическое положение страны и трансформировало структуру экономики из традиционно аграрной страны. В последние годы доля аграрного сектора в ВВП постепенно снижается за счет опережающего роста сферы услуг и промышленного производства. В сочетании с всемерной поддержкой и модернизацией сельского хозяйства, страна вошла в группу ведущих индустриально-аграрных стран мира. Ведущими отраслями с самой большой занятостью остаются пищевая и легкая промышленность.

Относительно развитыми и имеющими тенденцию к расширению и углублению являются торгово-экономические отношения. Из важных направлений экономического сотрудничества Турции с государствами Центральной Азии является каспийская нефть и возможные пути ее транспортировки. Турция имеет порты, как на Черном, так и на Средиземном море. Будучи расположенной на стыке Азии и Европы, она служит трансконтинентальным мостом для прокладки нефти и газопроводов из крупнейших нефтедобывающих стран Ближнего Востока в Западную Европу. Это обстоятельство приобрело важное значение в 90-е гг. прошлого века, в плане поисков альтернативных выходов на Запад.

Казахстан, в свою очередь, тоже придает большое значение развитию диалога с Анкарой, в сфере энергетической и транспортно-коммуникационной отраслях. Вопрос транспортировки каспийской нефти через территорию Турции к Средиземному морю является стратегически важным не только для казахстанско-турецкого сотрудничества. В соответствии с Протоколом о намерениях, подписанным сторонами в ходе визита премьер-министра Турции Т. Чиллер в августе 1995 г. была создана двусторонняя рабочая группа по созданию Акционерной Трубопроводной Компании. Целью рабочей группы являлась проработка технических вопросов и подготовка документации по проекту прокладки экспортного трубопровода. В результате кропотливой работы на двустороннем уровне, данный вопрос получил свое логическое продолжение. 29 октября 1998 в Стамбуле Азербайджан, Грузия, Казахстан, Узбекистан и Турция подписали Анкарскую декларацию в поддержку проекта по строительству трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан, по которому в настоящее время поставляется нефть из Каспийского бассейна и Центральной Азии на западные рынки. Были подписаны четыре документа между Азербайджаном, Грузией и Турцией по нефтепроводу Баку – Тбилиси – Джейхан и документ между Туркменистаном, Турцией, Азербайджаном и Грузией по Транскаспийскому газопроводу [1, с.278]. Следует заметить, что для Казахстана было бы предпочтительным иметь несколько вариантов, в том числе иранский (на юг) и китайский (на восток), чтобы не попасть в зависимость от монополии одной страны. В этой связи текст Стамбулской декларации носит сбалансированный характер. В ней не зафиксированы конкретные количественные обязательства Казахстана по экспорту нефти по нефтепроводу Баку – Джейхан. В то же время в ней отражены обязательства транзитных стран обеспечить, беспрепятственную транспортировку нефти Казахстана и готовность Турции принять казахстанский газ. В целом, Стамбулская декларация юридически закрепляет возможность участия Казахстана в проекте нефтепровода Баку – Джейхан при появлении благоприятных для этого условий и соответствует его политике многовариантности экспортных маршрутов.

Таким образом, Турция в настоящее время при поддержке США направляет основные торговые, нефтяные и газовые потоки с востока на запад через Азербайджан, Грузию в турецкий порт Джейхан. Усилия сторон направлены на реализацию взаимных договоренностей в различных областях сотрудничества. Например, для Казахстана представляет большой интерес строительство нефтеперерабатывающего завода в порту Джейхан на Черном море.

Казахстан занимает третье место по величине товарооборота Турции со странами СНГ (после России и Украины). Основными статьями импорта являются товары легкой и пищевой промышленности, транспортные средства, промышленное оборудование, средства связи и коммуникаций. При этом, значительные объемы турецких товаров поступают по каналам «челночной торговли».

В начале 90-х гг. "челночная" (или «чемоданная») торговля из стран бывшего Союза как "манна небесная" обеспечила высокие и стабильные темпы развития (5-6% в год). По оценкам специалистов, "челноки" и туристы из этих стран оставляли в Турции ежегодно до 10 млрд. долларов. Полученные доходы позволили турецкому правительству в 1994 году предотвратить тяжелый экономический кризис. Центром "челночной" торговли стал Стамбул, который, по — существу, стал школой капитализма для миллионов людей из бывшего СССР. Лалели – торговый район Стамбула – до сих пор пользуется спросом в странах бывшего СССР: блестящие вечерние платья, хиджабы, поддельные блузки Gucci. Многие из покупателей – женщины из России и Центральной Азии, в том числе и Казахстана. Здесь предлагают товары для продажи на базарах и в бутиках в своих странах, отсюда и берет свое начало так называемая челночная торговля. Теперь этот вид торговли перерос свое скромное название, превратившись в многомиллиардный бизнес, привлекающий покупателей со всего мира.

Турецкие товары представляют особый интерес для казахстанских покупателей. Турция поставляет в Казахстан ткани, одежду, обувь, оборудование для промышленности, товары для дома и для строительства. В настоящее время заинтересованность в ведении внешней торговли с турецкими компаниями снова увеличивается. В годовом мониторинге платежного баланса Национальный банк Казахстана дает оценку состоянию товарооборота внешней «челночной» торговли: - «…за 2017 год вырос на 3,5% или 161,5 млн, до 4,84 млрд долларов. Доля таких операций во внешней официальной торговле составила 6,2% Безвозмездные переводы от физлиц из Казахстана в Турцию выросли (+12,5%, до 125,2 млн долларов)» [2].

Таким образом, торговля является одним из важнейших связующих звеньев между Турцией и Казахстаном, а рука об руку с экономическим сотрудничеством идет и культурный обмен.

В отношении торговли между Казахстаном и Турцией действует режим наибольшего благоприятствования (РНБ), в соответствии с которым Стороны предоставляют во взаимной торговле права, преимущества и льготы, не менее благоприятные, чем те, которые одна из Сторон предоставляет в отношении любого товара, происходящего из любой третьей страны. Организация таких сделок требует опыта проведения импортных поставок. Так как при импорте товаров в Казахстан требуется большее количество документов, чем при аналогичной экспортной поставке, то и подготовка должна быть более тщательной. Если перевозятся товары растительного происхождения, то необходимо получить образцы перемещаемой продукции и оформить фитосанитарный сертификат. Если импортируется другой товар, то в любом случае он должен соответствовать правилам безопасности РК, определенным в ТН ВЭД ЕАЭС.

По итогам первого квартала 2019 года товарооборот между Турцией и Казахстаном составил 631,7 млн долл. США, увеличившись на 53% по сравнению с аналогичным периодом 2018 года (412,9 млн долл. США). После снижения товарооборота с Турцией в 2016 году наблюдается положительная тенденция по текущий момент. Между двумя странами заключен целый ряд экономических договоров и соглашений. В Турцию экспортировались катодная медь, катоды, прокат цинка и черных металлов, удобрения, кожа и шерсть. Импортировались товары народного потребления, продукты питания, лекарственные средства, автомобили и автобусы, машины и оборудование, автоматические телефонные станции, моющие средства [3].

Основную долю в товарообороте составляет экспорт — 74,3%: так, за три месяца 2019 г. из РК в Турцию было экспортировано товаров и продукции на сумму 469,6 млн долл. США. Импорт из Турции, в свою очередь, составил всего 25,7%, или 162,1 млн долл. США.

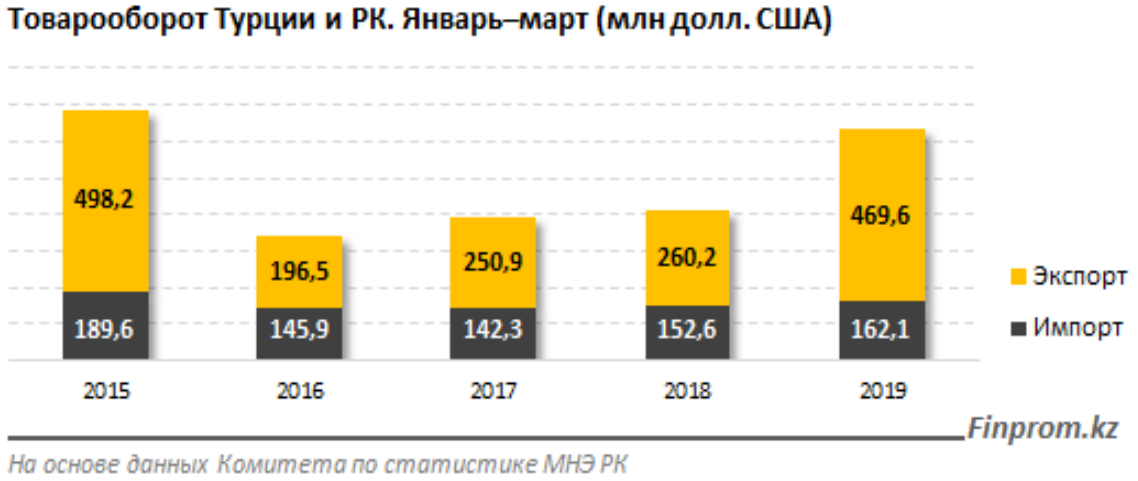

В не сырьевом секторе Казахстана, Турция является 4-м крупнейшим инвестором. За период с 2005 по 2018 гг. валовый приток прямых инвестиций из Турции в Казахстан составил 2,9 млрд. долл., а из Казахстана в Турцию – около 1 млрд. долл. По состоянию на конец декабря 2018 года внешние обязательства РК перед инвесторами Турции составили 935,9 млн долл. США, увеличившись на 6,4% год-к-году. По видам финансирования основную долю занимают прямые инвестиции — 69,5%, или 650,5 млн долл. США, а 30,5% приходится на другие инвестиции. За последние пять лет наибольшая сумма прямых иностранных инвестиций из Турции в РК наблюдалась в 2016 году: 338,4 млн долл. США, прирост более чем в 2,3 раза за год [4].

Казахстан со своей стороны всячески стремится стимулировать приток инвестиций. Для исключения бюрократической волокиты создан специальный инвестиционный комитет, который наделен полномочиями в интересах инвесторов разрешать все необходимые нюансы в кратчайшие сроки. Кроме того, определены приоритеты в экономике. Инвесторы, приходящие на приоритетные для Казахстана объекты, могут рассчитывать на исключительные льготы.

Турция является лидирующей страной по уровню инвестиций, направляемых на строительство столицы Казахстана. Строительство - наиболее привлекательной сферой для турецких инвесторов является: на конец 2018 года сумма обязательств РК перед инвесторами Турции в этом секторе составила 145,7 млн долл. США. Также инвесторы активно вкладываются в сферу финансовой и страховой деятельности (83,8 млн долл. США) и в сферу услуг по проживанию и питанию (61,2 млн долл. США) [4].

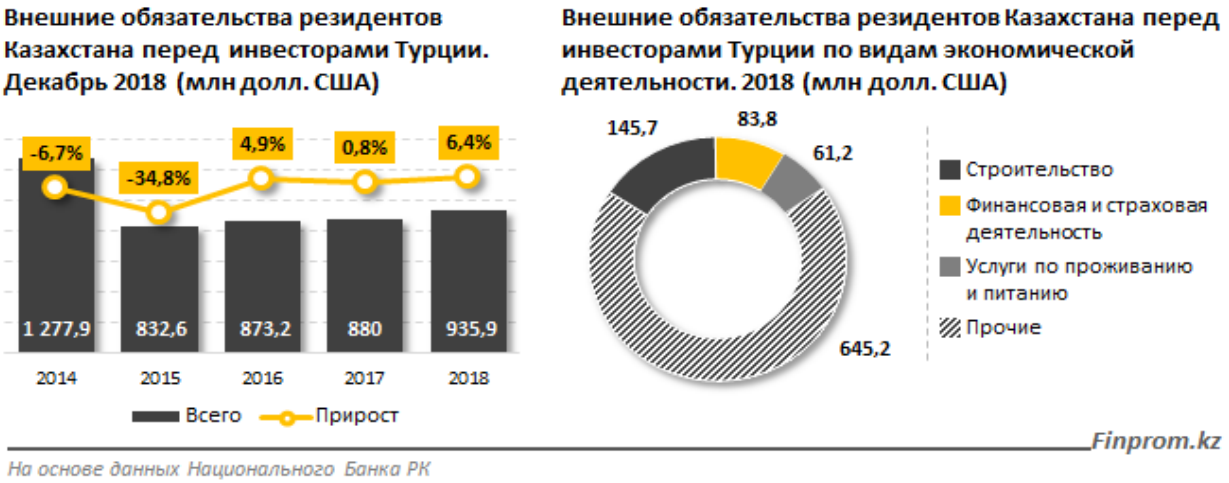

Турецкими фирмами был осуществлен большой вклад в строительство 1 млрд. 800 тыс. долларов, построили гостиницу «Анкара», Петропавловский завод макаронных изделий, здание «Алембанка» и другие объекты [5].

Таким образом, по данным статистики на 2019 г. стремление Турции установить крепкие экономические связи с Казахстаном наглядно проявляется в некоторых цифрах: инвестиции в более 170 проектов различной ориентации на территории этих республик, в которых участвует Турция, достиг 3,7 млрд долларов. По мнению генерального секретаря Ассоциации турецких и казахстанских бизнесменов TÜKİB Анзора Гусейнова – «Объем внешней торговли за 2019 г. Казахстана с Турцией составил 1,9 млрд долларов, в том числе экспорт продукции сложился на сумму 1,2 млрд долларов, импорт – 0,7 млрд долларов» [4].

На сегодняшний день совместно с турецкой стороной реализовано 35 проектов на сумму 1,6 млрд. долл., реализуются 9 проектов на сумму 1,5 млрд. долл., перспективные - 33 проекта на сумму 1,4 млрд. долл.

С участием турецких инвесторов на сегодня реализованы такие значимые проекты, как производство фармацевтических препаратов (Абди Ибрахим), хромового концентрата (Йылдырым Холдинг), электронно-оптических приборов (ASELSAN), безалкогольных напитков (Анадолу Групп Холдинг), кондитерских изделий (Йылдыз Холдинг) [6].

Вместе с тем, есть и сдерживающие факторы в этой области. Так, все еще слабо налажены развитие двусторонних деловых связей и прямые контакты между объединениями деловых людей обеих стран. На сегодняшний день остаются невостребованными возможности турецких компаний в модернизации казахстанских предприятий тяжелой индустрии, а также в области энергетики, нефтехимии, транспорта и коммуникаций, сельского хозяйства. Действующие в Казахстане турецкие фирмы в своем подавляющем большинстве являются мелкими и средними. Крупный же капитал пока занимает выжидательную позицию и не спешит делать большие и долгосрочные инвестиции. Это обстоятельство объясняется отсутствием скоординированной работы министерств и ведомств по разъяснению экономического права Казахстана, а это в свою очередь приводит к тому, что иностранные деловые круги основывают свою стратегию на казахстанском рынке на неверных или устаревших сведениях. В этой связи остро встает вопрос о более тесных совместных отношениях между правительствами Казахстана и Турции, которые бы позволили скоординировать деятельность в сфере экономики.

Таким образом, резюмируя вышеизложенное, отметим, что Турция входит в топ 10 стран - основных торговых партнеров Казахстана. С участием турецких инвесторов на сегодня реализованы такие значимые проекты, как производство фармацевтических препаратов, хромового концентрата, электронно-оптических приборов, безалкогольных напитков и кондитерских изделий. Казахстан заинтересован в увеличении притока турецких инвестиций для совместного производства продукции с высокой добавленной стоимостью, ориентированных на экспорт в третьи страны в таких отраслях как химия и нефтехимия, машиностроение, строительные материалы, металлургия, текстильная промышленность. Однако, при этом необходимо и дальше развивать деловые контакты между сторонами. На это направлены взаимные визиты государственных лиц, являющиеся важным индикатором

интенсивности сотрудничества между странами. Большие надежды возлагаются на, основанную в начале 2016 года, в год 25-летия Независимости Республики Казахстан и установления дипломатических отношений между Казахстаном и Турцией - Ассоциацию турецких и казахстанских бизнесменов (ТУКИБ). Деятельность ТУКИБ направлена на открытие новых горизонтов для представителей деловых кругов, при использовании наработанных связей. Эти контакты будут способствовать расширению и увеличению объема бизнеса между двумя братскими странами, укреплению братских связей, уходящих своими корнями глубоко в историю.

Список использованной литературы:

1. *Гусейнов В. Каспийская нефть. Экономика и геополитика. - М.: - 2002. – 380с.*
2. *Объем «челночной» внешней торговли РК вырос на 3,5% // https://inbusiness.kz - (дата обращения: 02.02.2020).*
3. *Bal The Turkish model and the Turkic republic // Journal of International Affairs. September-November 1998. - Volume III–Number 3.*
4. *Казахстанско-турецкие отношения в фазе активного роста: товарооборот между странами увеличился на 53% за год// kursiv.kz - (дата обращения: 12.02.2020).*
5. *Белялова А.Е. Отношения Казахстана и Турции в постсоветский период// https://articlekz - (дата обращения: 16.02.2020).*
6. *Главы МИД Казахстана и Турции обсудили перспективы двустороннего сотрудничества //http://www.mfa.kz/ru - (дата обращения: 19.02.2020).*

УДК 316.4
МРНТИ 04.01.29

Рымханова А. Б.[1] Садырова М. С. [2]

[1]докторант специальности 8D03101 «Социология» кафедры социологии и социальной работы, факультет философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
[2]доктор социол.наук, профессор кафедры социологии и социальной работы, факультет философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

СЕМЬЯ КАК ИНСТИТУТ СОЦИАЛИЗАЦИИ. СПЕЦИФИКА ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ МНОГОДЕТНЫХ СЕМЕЙ

Аннотация

Семья в современном казахстанском обществе является важнейшим социальным институтом, поэтому существующие проблемы обуславливают необходимость оказания ей помощи со стороны общества. Социальная защита возможна посредством организуемой социальной работы, так как семья очень быстро и чутко реагирует на все позитивные и негативные изменения, происходящие в обществе, раскрывая гуманный и антигуманный смысл происходящих процессов, оценивая разрушающие и созидающие для семьи процессы.

Ключевые слова: семья, человек, социум, многодетная семья, демография, социальный институт, воспитание, выплаты, пособия, закон.

А. Рымханова [1] Садырова М. С.[2]

[1] Қазақ Ұлттық университетінің 8D03101 – Әлеуметтану мамандығының докторанты, Алматы қ., Қазақстан
[2] Әлеуметтану ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия және саясаттану факультеті, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының профессоры

ОТБАСЫ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ. КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасы - бұл ең маңызды әлеуметтік институт, сондықтан қазіргі кездегі проблемалар қоғамнан көмек көрсетуді қажет етеді. Әлеуметтік қорғау ұйымдастырылған арқылы мүмкін болады, өйткені отбасы қоғамда болып жатқан барлық жағымды және жағымсыз өзгерістерге өте тез және сезімтал әсер етеді, болып жатқан процестердің гуманистік және адамгершілікке жатпайтын мағынасын ашады, отбасын құртатын және құратын процестерді бағалайды.

Түйінді сөздер: отбасы, адам, қоғам, көпбалалы отбасы, демография, әлеуметтік институт, тәрбие, төлемдер, жеңілдіктер, заң.

Rymkhanova A.[1] Sadyrova Mansiya Sapargalievna[2]

[1] Doctoral student in specialty 8D03101 - Sociology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2] Doctor of Sociology, Professor of the Department of Sociology and Social Work, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University

FAMILY AS AN INSTITUTION OF SOCIALIZATION. THE SPECIFICS OF STUDYING THE PROBLEMS OF LARGE FAMILIES

Abstract

The family in modern Kazakhstan society is the most important social institution, therefore, the existing problems necessitate the provision of assistance from society. Social protection is possible through organized social work, since the family very quickly and sensitively reacts to all positive and negative changes taking place in society, revealing the humane and inhuman meaning of the processes taking place, evaluating the processes that destroy and create for the family.

Key words: family, person, society, large family, demography, social institution, upbringing, payments, benefits, law.

В разных странах существуют разнообразные типы семьи, иногда экзотические, которые сохраняют формы отношений, восходящих к глубокой древности. Нужно отметить, что сфера семейно-брачных обычаев и традиций достаточно консервативна и очень цепко сохраняет архаические черты. А с другой стороны с распространением современных производств и урбанизированного стиля жизни в большинстве стран утверждается сравнительно небольшое количество схожих моделей семьи. Такая тенденция характерна и для Казахстана.

Многодетная семья - это особый мир, со своими плюсами и минусами, своими радостями и проблемами. Как любой сложный социум, многодетная семья нередко сталкивается с трудностями во взаимодействии между отдельными членами, и сегодня, к сожалению, практически нет психологов, которые умели бы решать подобные проблемы: семейные психотерапевты не знакомы со спецификой многодетной семьи, корпоративные психологи не владеют приемами семейной терапии. В настоящее время ощутима низкий уровень грамотной социальной помощи многодетным семьям, не отслеживается социальный состав, образовательный уровень многодетных семей. Государственная демографическая политика предпринимают меры по повышению рождаемости предлагая различные социальные программы молодым и многодетным семьям. Но, наблюдается недостаточность предпринимаемых мер. Особенно, во время пандемии еще больше выявились проблемы многодетных семьей связанные с безработицей супругов, с проблемами нехватки средств для дистанционного обучения. Многодетные матери вынуждены быть с детьми. Дети дошкольного возраста и школьного возраста требуют постоянного ухода и наблюдения. Следовательно, многодетная семья и матери требуют комплексного социологического исследования.

Многодетной семьёй принято считать семью с трёмя и более несовершеннолетними детьми (в том числе усыновлёнными, а также пасынками и падчерицами) в возрасте до 16 лет, а также в возрасте до 18 лет, если они обучаются в образовательных учреждениях, реализующих общеобразовательные программы. Многодетные семьи - крайне неоднородная категория, это не экономическая дефиниция, не демографическая, а скорее социально-культурная.

Многодетная семья - это мини-социум со своими внутренними законами: ребенок в ней оказывается и в роли старшего, и в роли младшего, он должен налаживать контакты с каждым членом семьи, общаться с детьми как своего, так и противоположного пола, учиться уступать и настаивать на своем, проявлять гибкость и великодушие [2, с.5].

Все многодетные семьи могут быть распределены на три категории:

1. Семьи, многодетность в которых запланирована (например, в связи с национальными традициями, религиозными предписаниями, культурно-идеологическими позициями, традициями семьи). Такие семьи испытывают много трудностей, обусловленных малообеспеченностью, теснотой жилья, загруженностью родителей (особенно матери), состоянием их здоровья, но у родителей имеется мотивация к воспитанию детей.

2. Семьи, образовавшиеся в результате второго и последующих браков матери (реже - отца), в которых рождаются новые дети. Исследования показывают, что такие семьи могут быть и вполне благополучными, но их членам присуще ощущение неполной семьи.

3. Неблагополучные многодетные семьи, образующиеся в результате безответственного поведения родителей, иногда на фоне интеллектуально-психической сниженности, алкоголизма, асоциального образа жизни. Дети из таких многодетных семей особенно часто нуждаются в помощи, реабилитации, страдают от болезней и недоразвития. В случае утраты родительского попечения их судьбу особенно трудно устроить, ибо семейное законодательство препятствует разделению детей из одной семьи, а усыновить 3-7 детей разного возраста и разной степени социальной дезадаптации далеко не всегда возможно. [2, с.10]

Также следует назвать еще один тип многодетной семьи: семья, ставшая многодетной в результате усыновления детей, оставшихся без попечения родителей [3] .

Из множества типологий семьи (психологические, педагогические, социологические) задачам деятельности социального педагога с многодетной семьей может отвечать следующая комплексная типология, которая предусматривает выделение четырех категорий многодетных семей, различающихся по уровню их социальной адаптации:

- благополучные многодетные семьи;
- многодетные семьи группы риска;
- неблагополучные многодетные семьи;
- асоциальные многодетные семьи [4].

Благополучные многодетные семьи успешно справляются со своими функциями, практически не нуждаются в поддержке социального педагога, так как за счет адаптивных способностей, которые основываются на материальных, психологических и других внутренних ресурсах, быстро адаптируются к нуждам своих детей и успешно решают задачи их воспитания и развития. В случае возникновения проблем им достаточно однократной помощи в рамках краткосрочных моделей работы социального педагога [4].

Неблагополучные многодетные семьи, имея низкий социальный статус в какой-либо из сфер жизнедеятельности или в нескольких одновременно, не справляются с возложенными на них функциями, их адаптивные способности существенно снижены, процесс семейного воспитания детей протекает с большими трудностями, медленно, мало результативно. Для данного типа семьи необходима активная и обычно продолжительная поддержка со стороны социального педагога. В зависимости от характера проблем социальный педагог оказывает таким семьям образовательную, посредническую помощь в рамках долговременных форм работы [5].

Асоциальные семьи - те, с которыми взаимодействие социального педагога протекает наиболее трудоёмко и состояние которых нуждается в коренных изменениях. В этих семьях, где родители ведут аморальный, противоправный образ жизни и где жилищно-бытовые условия не отвечают элементарным санитарно-гигиеническим требованиям, а воспитанием детей, как правило, никто не занимается, дети оказываются безнадзорными, полуголодными, отстают в развитии, становятся жертвами насилия как со стороны родителей, так и других граждан того же социального слоя. Работа социального педагога с этими семьями должна вестись в тесном контакте с правоохранительными органами, а также органами опеки и попечительства.

Многодетные семьи группы риска характеризуются наличием некоторого отклонения от нормы, не позволяющего определить их как благополучные, например, неполная семья, малообеспеченная семья, семья, имеющая детей-инвалидов и т.п., и снижающего адаптивные способности этих семей. Эти семьи справляются с задачами воспитания детей с большим напряжением своих сил, поэтому социальному педагогу необходимо наблюдать за состоянием такой семьи, имеющимися в ней дезадаптирующими факторами, отслеживать, насколько они компенсированы другими положительными характеристиками, и в случае необходимости предложить своевременную помощь [6].

Типологизация семьи позволит значительно конкретизировать социальную среду, оформить социальное поле.

Социальная среда в семье должна строиться учетом выделения некоторых этапов ее развития. Каждый из этапов имеет свои сложности, которые обусловливают особенности социологии.

Первый по счету кризисный период брака приходится именно на первые годы, если не месяцы брака. Именно в этот период распадается каждая пятая. Причиной, как показывает практика, является неудавшаяся адаптация супругов друг к другу и совместной жизни.

Следующий трудный этап - рождение первенца. Рождение ребенка изменяет ролевую структуру семьи. Резко возрастает объем бытовых обязанностей и испытаний. Рождение второго, как констатируют многие специалисты, не вызывает подобных сложных коллизий, т.к., во-первых, определенные семейные механизмы уже сложились и функционируют, во-вторых, на рождение следующих детей супруги решаются тогда, когда кризис, связанный с рождением первого ребенка, разрешается продуктивно.

Одной из основных проблем социума остается вопрос взаимоотношений «отцов и детей». Возрастной кризис подростков - закономерный и обязательный этап их становления, и непонимание этого родителями порождает конфликтные ситуации.

Следующим переломным этапом в жизни большинства семей является так называемое «время вылета птенцов из гнезда», то есть примерно двадцатилетие брака. И хотя в наших условиях семья далеко не всегда становится «пустым гнездом» - дети живут под крышей родителей, где у них возникают свои интересы, своя жизнь [5].

Родители начинают понимать: единственное, что их соединяло, - это желание поставить детей на ноги, вырастить. Когда задача выполнена, в жизни супругов может образоваться пустота. Это время образование новых связей вне семьи, новый тип разводимости, после которого мужчине создать семью легче, чем его ровеснице - женщине. Если такого не происходит, то семье все равно нужна выработка новых установок и новых интересов. В этот период очень важна не только консультативная, но и организационная помощь семье в создании нового круга общения, поиска новых занятий, адекватных возрасту и интересам.

И период заката - существование семьи пожилых людей, все более зависимых от внешней помощи, все более подверженных болезням. Помощь специалистов здесь должна стать еще более всесторонней, чем прежде.

Рассмотрение жизненного цикла семьи и связанных с ним проблем ее членов показывает, что потребность в помощи социального семейного педагога своеобразна и конкретна на каждом из его этапов. Суть принципа социума можно выразить пословицей: "Лучше научить человека ловить рыбу, чем накормить его рыбой”. Другими словами говоря, необходима переориентация с социальных пособий и гуманитарных акций на работу по активизации жизненного потенциала самой семьи.

Для изучения многодетных семей характерны следующие факторы:

1. Типовые состояние семьи:

- эмоциональный комфорт;
- тревожность
- эмоционально – психологический дискомфорт и нервно – психические напряжение.

2. Стиль семейного воспитания: либеральный, демократический, авторитарный, неустойчивый.

3. Особенности семейного воспитания:

- создание условий родителями для правильного развития ребенка: нормальные жилищно-бытовые условия; организация места для занятий; создание домашней библиотеки; наличие игровых уголков; контроль за соблюдением санитарно-гигиенического режима.
- родители развивают познавательные интересы ребенка (вместе с детьми слушают радиопередачи; читают книги; беседуют о прочитанном; ходят с детьми в кино; поощряют любимые занятия ребенка).
- родители оказывают помощь в учении, организации домашнего учебного труда.
- дети имеют конкретные трудовые обязанности в семье.
- родители видят недостатки в воспитании своих детей.

4. Недостатки семейного воспитания.

5. Причины недостатков.

Для выявления отношений между детьми и родителями и между родителями используются:

1) беседа с родителями и детьми. Цель беседы: установить контакт с семьей; получить основные данные о семье (состав-полная, формально полная, неполная; количество детей, их возраст).

2) тест-опросник родительского отношения к детям; Опросник выявляет отношение родителей не ко всем членам семьи, а применительно к ребенку, исследуемого нами

3) наблюдение [6].

Таким образом, роль социума в многодетной семьей должна быть такой, чтобы каждый член семьи получал адекватную помощь, и чтобы в этой помощи все больше места занимали модели саморазвития.

Список использованной литературы:

1. *Басов Н.Ф. Социальный педагог: Введение в профессию. – М.: «Академия», 2006. – 256 с.*
2. *Добреньков В.И., Кравченко А.И. Социология. М.,2009. С.478,482.*
3. *Дивицына Н.Ф. Семьеведение. М.,2006. С.204.*
4. *Никитина JI. Основные направления и методы социально-педагогической работы // Воспитание школьников. 2014 9. С. 13-19.]*
5. *Бестужев-Лада И.В. Семья вчера, сегодня, завтра. М., 1979. - 96 с.15 .*
6. *Ковалев С.В. Психология современной семьи. М., 2008. - 240 с.*

УДК 327(574)
МРНТИ 03.01.17

Сарсенов М. Б.[1]

[1]*старший преподаватель Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан*

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ РК В КОНТЕКСТЕ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

Аннотация

В статье раскрываются роль и значение дипломатических усилий РК по обеспечению национальной безопасности. Внешнеполитическая деятельность Казахстана выступает в качестве одного из самых активных акторов системы дипломатических отношений в Центрально-Азиатском регионе и в немалой степени способствует формулированию и конкретизации основных положений внешнеполитической концепции независимого Казахстана, позволяет очертить приоритетные на данном этапе национально-государственные интересы республики.

В настоящее время наблюдается возрастание роли народной дипломатии на международной арене, ее непосредственное участие в мировой политике в качестве реального актора, ее влияние на выработку внешнеполитических и внутриполитических государственных целей и стратегий.

Проведен анализ современной внешнеполитической стратегии Республики Казахстан в контексте гуманизации международных отношений. В заключительной части статьи отмечается, что современные международные отношения предоставляют достаточно возможностей для процесса гуманизации.

Ключевые слова: гуманизация, система международных отношений**,** Казахстан, Центральная Азия, миропорядок, народная дипломатия, внешняя политика.

Сәрсенов Мақсұт Баймұратұлы[1]

[1]*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан*

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ МӘНІНДЕГІ ҚР СЫРТҚЫ САЯСИ СТРАТЕГИЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі дипломатиялық күш-жігерінің рөлі мен маңызы ашылады. Қазақстанның сыртқы саяси қызметі Орталық Азия аймағындағы дипломатиялық қатынастар жүйесінің белсенді субъектілерінің бірі ретінде әрекет етеді және көп дәрежеде тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саяси тұжырымдамасының негізгі ережелерін тұжырымдау мен нақтылауға ықпал етеді, осы кезеңде республиканың ұлттық және мемлекеттік мүдделерінің басымдықтарын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта халықаралық аренада қоғамдық дипломатияның рөлі, оның әлемдік саясатқа нақты қатысушы ретінде тікелей қатысуы, сыртқы және ішкі саяси мақсаттар мен стратегияларды әзірлеуге әсері артуда.

Халықаралық қатынастарды ізгілендіру жағдайындағы Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы сыртқы саяси стратегиясын талдау жүзеге асырылады. Мақаланың соңғы бөлімінде қазіргі заманғы халықаралық қатынастар ізгілендіру үдерісіне жеткілікті мүмкіндіктер беретіні атап өтілген.

Түйін сөздер: ізгілендіру, халықаралық қатынастар жүйесі, Қазақстан, Орталық Азия, әлемдік тәртіп, халықтық дипломатия, сыртқы саясат.

Sarsenov Maksut Baimuratovich[1]

[1]*Senior lecturer at the Kazakh University of International relations and world languages named after Abylai Khan*

FOREIGN POLITICAL STRATEGY OF THE RK IN THE CONTEXT OF THE PROGRAM "RUKHANI ZHANGYRU"

Abstract

The article reveals the role and significance of the diplomatic efforts of the Republic of Kazakhstan to ensure national security. The foreign policy activity of Kazakhstan acts as one of the most active actors in the system of diplomatic relations in the Central Asian region and to a large extent contributes to the formulation and concretization of the main provisions of the foreign policy concept of independent Kazakhstan, allows to outline the priority national and state interests of the republic at this stage. Currently, there is an increase in the role of public diplomacy in the international arena, its direct participation in world politics as a real actor, and its influence on the development of foreign and domestic political goals and strategies.

The analysis of the modern foreign policy strategy of the Republic of Kazakhstan in the context of the humanization of international relations is carried out. In the final part of the article, it is noted that modern international relations provide enough opportunities for the process of humanization.

Key words: humanization, the system of international relations, Kazakhstan, Central Asia, world order, public diplomacy, foreign policy.

Президент Казахстана Н. Назарбаев в своей программной статье «Рухани жаңғыру» [1] поставил задачу духовного обновления и возрождения страны. Как известно, внешняя политика государства, направленная на защиту национальных интересов и обеспечение национальной безопасности, является продолжением внутренней политики. Следовательно, она, в соответствии с программой «Рухани жаңғыру», должна быть направлена и на духовное обновление страны.

Гуманитарные аспекты внешней политики Республики Казахстан как раз и служат целям обновления. Международные политические отношения на нынешнем этапе их развития имеют тенденцию к демократизации, демилитаризации и гуманизации. Демократизация при всей несхожести конкретных форм и результатов ее проявления у разных народов и государств находит свое выражение в общечеловеческом стремлении, с одной стороны, упразднить авторитарно-бюрократические и тоталитарные режимы, а с другой — построить современное развитое гражданское общество и правовое государство. Демилитаризация в своей основе имеет, конечно, всеобщее разоружение, однако не сводится только к нему. Она включает в себя также: ликвидацию военно-политических блоков; коренное преобразование промышленности, выполняющей военные заказы; качественное изменение научных, государственных и управленческих структур, общественных институтов, образа жизни и сознания миллионов людей, отягощенных стереотипами времен «холодной войны». Гуманизация международных политических отношений означает, что политика и государство перестают быть самоцелью и самоценностью. Они становятся орудием и средством удовлетворения всевозрастающих потребностей людей, защиты их прав, свобод и интересов. Гуманизация предполагает рост влияния на эту сферу норм морали и нравственности, «очеловечивание» всей системы международных отношений, направленное на признание самоценности человека, все более полном обеспечении его прав и свобод.

Одним из важнейших аспектов, от которого во многом зависит вектор внешнеполитического развития Казахстана, является вопрос определения места и роли Центральной Азии (ЦА) в системе геополитических координат ближайшего будущего. Казахстан является неразрывной частью региона Центральной Азии (ЦА). Более того, Казахстан, будучи неразрывной частью указанного региона, находясь в непосредственном страновом соседстве, имея общие географические границы, а также многочисленные экономико-политические, культурно-социальные и исторические связи, является самой важной и значимой страной региона. Кроме того, именно Казахстан стал инициатором большинства концепций, связанных именно с понятием «Центральная Азия».

Обладая огромной ресурсной базой в виде природных ископаемых, таких, как нефть, газ и полиметаллические руды, Казахстан смог привлечь для их освоения многих иностранных инвесторов, среди которых есть представители и США, и стран Европы, а также Китая и России. Все это позволило нашей стране вырваться в лидеры региона по экономическому развитию, а также набрать определенный политический вес за счет целой череды различных внешнеполитических проектов имиджевого характера, например, таких, как председательство в ОБСЕ, ОИС, непостоянный член Совета Безопасности ООН. Но в этой череде проектов особое значение приобретает тот факт, что Казахстан реально стал площадкой для переговоров и сближения позиций Дамаска (правительства Сирийской Арабской Республики) и умеренной (или, как они себя называют, демократической) оппозиции по достижению мирного урегулирования сирийского кризиса. В 2017- 2019 годах состоялось уже несколько встреч в Астанинском формате.

Начиная с момента обретения независимости в 1991 году, Казахстан все последующие годы демонстрировал неотступное движение вперед во многих сферах, особенно, в экономической и социальной. Так, в экономическом плане страна, пережив сложный период середины 90-х годов, смогла быстрее всех других стран региона наладить функционирование экономики на новых, рыночных основаниях. Позитивную роль в таком развитии сыграл и выбор долгосрочных ориентиров, определяющих и среднесрочные перспективы.

Пока другие страны региона метались в процессе выбора пути своего развития, Казахстан начал уверенно развивать новые экономические и социальные механизмы в попытке достижения указанных целей. В стране был негласно провозглашен курс: «Сначала экономика, а затем политика», что выражалось в приоритете экономико-технократических решений над политическими. Это дало свои результаты: в период 2007-2008 годов и отечественные, и зарубежные эксперты однозначно указывали на первенство Казахстана в вопросах развития банковской и финансовой сферы, на интенсивный рост промышленных показателей, причем не только в сравнении со странами ЦА, но и РФ.

Казахстан показал свои амбиции на региональное лидерство через призму экономики. Согласно словам Президента РК Н.Назарбаева, сказанным в 2014 году, «экономическая мощь Казахстана вдвое превышает совокупный объем экономик всех стран Центральной Азии. ВВП на душу населения превысил 13,5 тысячи долларов, что сопоставимо с уровнем Турции, Малайзии, Бразилии, большинства стран Восточной Европы» [2].

Во внешнеполитическом отношении официально провозглашенная «стратегия многовекторности» явилась удобным инструментом достижения наиболее выгодных условий для Казахстана, став своеобразной отечественной парафразой английского выражения о том, что «у Великобритании нет друзей и врагов, есть только свои интересы». До последнего времени этот метод считался весьма действенным, позволяя Казахстану строить дружественные отношения со всеми центрами силы, в первую очередь с США, КНР и РФ.

В межгосударственные дела все решительнее и результативнее стала вторгаться народная дипломатия. В "ядерную эпоху" немалое число ценных международных инициатив, как известно, было выдвинуто представителями миротворческих движений, что получило поддержу у большинства народов мира. Народная дипломатия превратилась в специфическое явление и важный фактор современной мировой политики. Можно констатировать, что этот феномен отражает объективные процессы качественных изменений самой сути взаимоотношений субъектов мирового сообщества. В сущности, развитие народной дипломатии как реального явления обусловлено, прежде всего, назревшей необходимостью гуманизации системы международных отношений, перевода ее на более демократичные и новые нравственные основы, имея в виду насущную необходимость предотвращения термоядерной и экологической катастроф. Народная дипломатия развивается в соответствии с основными законами диалектики, ибо она не может существовать в отрыве от специфических, частных ее форм, от обстановки стремительно меняющегося мира и т.д. Национальный опыт народной дипломатии стал отправным моментом в формировании собственного внешнеполитического курса, исходящего из "национального видения" мира и своего места в нем. Одним из таких государств стал и Казахстан. Народ Казахстана, помимо официальных органов, также и через общественные организации, то есть главным образом по линии народной дипломатии, осуществляет связи с зарубежными странами. Можно сказать, что народная дипломатия является одним из важнейших средств выхода республики во внешний мир. В определенном смысле именно народная дипломатия способствовала осознанию основополагающих проблем формирования самостоятельной внешней политики суверенного Казахстана. Можно с полным правом утверждать, что народная дипломатия казахстанской общественности вносит огромный вклад в становление внешней политики суверенного Казахстана. Н

Таковы видимые успехи Казахстана, которые позволяют говорить о том, что он является одним из наиболее значимых игроков в Центральной Азии, а также самостоятельным геополитическим субъектом на мировой арене в целом.

Сегодня политика безопасности определяет стратегию управления в области внешней политики, а также меру внимания и количество ресурсов, которые целесообразно выделить руководством страны. В ходе определения внешней политики современное государство стремится при отсутствии необходимой силы найти данную силу извне или же интегрироваться с государствами, которые имеют схожие интересы. Ни для кого не секрет, что сейчас существует ряд угроз безопасности, которые связаны с целевым воздействием на экономический и военный потенциал страны, а также в социальной сфере страны. Следовательно, в вопросах обеспечения безопасности важным является внешняя политика государства, которая реализуя свои функции, проводит необходимую для государства политику. Внешняя политика представляет собой деятельность и взаимодействие официальных субъектов, получивших право от имени всего общества выражать национальные интересы на международной арене, избирать соответствующие средства и методы их реализации. В качестве главных субъектов внешней политики выступают государства и неправительственные организации. Внешняя политика и политика безопасности в целом взаимосвязанные объекты, которые по отдельности не могут представляться. Стоит напомнить, что реализацией внешней политики занимается сфера дипломатии, которая должна соответствовать нормам международного права. Как дипломатия, так и внешняя политика государства не должны противоречить принципам и нормам международного права.

Казахстан, как и другие страны мира, подвергается влиянию внешних сил, особенно в период глобализации и нарастающей взаимозависимости между субъектами международных отношений. Ни одна страна, независимо от политического, экономического и военного потенциала не может полностью справиться с проблемами современности. В таких условиях наше государство стремится противостоять современным угрозам и вызовам путем международного сотрудничества, стремится быстро адаптироваться к новым условиям и выработать подходы по решению ключевых проблем внешней и внутренней политики Казахстана.

Для дипломатии обеспечение национального интереса и защита национальной безопасности становятся приоритетной задачей. Важное значение приобретает способность дипломатических служб работать в упреждающем режиме, обеспечивать политический задел для продвижения экономических интересов.

С учетом формирующегося общего международного экономического правового пространства на дипломатию возлагаются новые задачи всемерного учета национальных интересов во внутренней и внешней политике. Учет этого вопроса в многосторонней дипломатии становится особенно актуальным.

Внешняя политика Казахстана применяет принцип дифференцированного и разноуровневого подхода к взаимодействию с другими странами и организациями. Дифференцированный подход предполагает расширение дипломатического присутствие республики за рубежом и структурную оптимизацию его загранучреждений. Принцип проактивности РК выражается в реализации идей и инициатив, ориентированных на формирование новой повестки дня на международной арене, о чем и говорил Президент РК на саммите G-20, проходившем 4-5 сентября 2016 года в городе Ханчжоу Китайской Народной Республики [3]. Такая позиция будет отвечать интересам Казахстана, и получила одобрение на самом высоком международном уровне со стороны ведущих держав мира, участвовавших в работе саммита.

Таким образом, внешняя политика Республики Казахстан основана на сбалансированности, взаимной выгоде и прагматизме. Казахстан стремится применять «умную силу», так как она выступает за равенство всех государств, учитывая интересы двух сторон, а также стремление за мирное и коллективное урегулирование международных проблем. Прагматичность внешней политики РК определяется в четком ориентировании на национальные интересы страны. Концепцию внешней политики РК смело можно определить как «умная казахстанская сила», так как республика перешла от классических парадигм восприятия международных отношений к современным подходам. Путем сочетания либерального институционализма, и конструктивизма Казахстан ставит перед собой цели, для достижения которых приоритетной становится «мягкая» сила, трансформирующаяся в «умную». Внешняя политика Республики Казахстан построена на понимании необходимости компромисса, даже в очень «острых» вопросах, следовательно, направлена на гуманизацию системы международных отношений. Об этом свидетельствуют действенные усилия Казахстана по разрешению сирийского кризиса. Добиться оптимального баланса интересов для повышения роли Казахстана в международных процессах возможно в рамках «умной» силы. Решение и реализация внешнеполитических приоритетов путем сочетания «мягкой силы» и «жесткой силы» позволит Казахстану стать стабильным и безопасным членом международного сообщества. В данном случае Республика Казахстан - это мирное, предсказуемое и надежное государство, член международного сообщества, обладающий положительным имиджем.

Таким образом, ресурсы внешней политики любого государства никогда не исчерпываются, так как каждая страна формирует свой имидж путем внутригосударственного развития в целом. Желаемой цели, государство может добиться при помощи различных факторов, в том числе, таких, как духовная и моральная культура, исповедующиеся в государстве принципы, уровень проводимой внешней политики и т.д. Эти все факторы сегодня формируют привлекательный образ страны, и путем сочетания этих факторов, включая и военно-экономические факторы, государство позволяет себе решать собственные и международные проблемы путем баланса «мягких» и «жестких» сил.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.А. «Рухани жаңғыру». – Алматы, 2018

2. http://liter.kz/ru/articles/show/5645 dostizheniya_kazahstana_za_23_goda_nezavisimosti

3. Назарбаев Н.А. Выступление на Саммите G-20 5 сентября 2016 года в г. Ханчжоу (КНР)

4. Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // Казахстанская правда. – 2012. – 15 декабря. – С.1.

5. Конституция Республики Казахстан. - Алматы, 2015

6. Зонова Т.В. Обновление и оптимизация международной деятельности // Современные международные отношения и мировая политика / Отв. ред. А.В. Торкунов. М.: Просвещение, 2005.

7. Лебедева М.М. Политическая система мира и новые участники международных отношений // Современные международные отношения и мировая политика / Отв. ред. А. В. Торкунов. М.: Просвещение, 2005.

8. Мельвиль А.Ю. Становление транснациональной политической среды и «волны» демократизации. // Современные международные отношения и мировая политика / Под ред. А. В. Торкунова. М.: Просвещение, 2005.

9. Попов В.И. Современная дипломатия: Теория и практика. Дипломатия-наука и искусство: Курс лекций. М.: Международные отношения, 2003.

10. Уткин А.И. Мировой порядок XXI в. М., 2001.

11. Декларация, принятая по итогам саммита БРИКС (г. Санья, о. Хайнань, Китай, 14 апреля 2011 года) // http://www.kremlin.ru/text/docs/2011/04/201104.shtml

12. Лавров С.В. Настоящее и будущее глобальной политики: взгляд из Москвы // Россия в глобальной политике. № 2, март-апрель 2007 г.

13. Современная мировая политика. Прикладной анализ / Отв. ред. А.В. Богатуров. 2-е изд., испр. и доп. М., 2010.

14. Современные глобальные проблемы / Отв. ред. В.Г. Барановский, А.Д. Богатуров. М., 2010.

15. Збигнев Бжезинский.Великая шахматная доска. Господство Америки и его стратегические императивы.-М.: «АСТ» ,2017

16. Кортунов С.В. Мировая политика в условиях кризиса.-М.: «Аспект Пресс»

УДК 327
ГРНТИ 03.01.21

Сарсенов М. Б.[1]

[1]*старший преподаватель Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан*

ГУМАНИТАРНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В данной работе рассматриваются теоретические проблемы развития международных отношений в условиях глобализации. Дается характеристика основных факторов гуманизации нынешней системы международных отношений. Представлена попытка комплексного анализа современной народной дипломатии как одного из основных факторов гуманизации международных отношений. В настоящее время наблюдается возрастание роли народной дипломатии на международной арене, ее непосредственное участие в мировой политике в качестве реального актора, ее влияние на выработку внешнеполитических и внутриполитических государственных целей и стратегий. Таким образом, народная дипломатия становится полноправным актором мирового политического процесса.

Проведен анализ современной внешнеполитической стратегии Республики Казахстан в контексте гуманизации международных отношений. Сделано заключение, что в современных международных отношениях достаточно возможностей для процесса гуманизации.

Ключевые слова: гуманизация, система международных отношений**,** мировой политический процесс, миропорядок, народная дипломатия, внешняя политика.

Сәрсенов Мақсұт Баймұратұлы[1]

[1]*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТЫРДЫҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл жұмыста жаһандану жағдайындағы халықаралық қатынастардың дамуының теориялық мәселелері қарастырылған. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесін ізгілендірудің негізгі факторларының сипаттамасы

келтірілген. Қазіргі заманғы халықтық дипломатияны халықаралық қатынастардың ізгілендірудің негізгі факторларының бірі ретінде жан-жақты талдауға әрекет жасалды. Қазіргі уақытта халықаралық аренада қоғамдық дипломатияның рөлі, оның әлемдік саясатқа нақты актер ретінде тікелей қатысуы, сыртқы және ішкі саяси мақсаттар мен стратегияларды дамытуға әсері артуда. Осылайша, халықтық дипломатия әлемдік саяси процестің толыққанды актеріне айналуда.

Халықаралық қатынастарды ізгілендіру жағдайындағы Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы сыртқы саяси стратегиясын талдау жүзеге асырылады. Қазіргі халықаралық қатынастарда ізгілендіру үдерісі үшін мүмкіндіктер жеткілікті деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: ізгілендіру, халықаралық қатынастар жүйесі, әлемдік саяси процесс, әлемдік тәртіп, халықтық дипломатия, сыртқы саясат.

Sarsenov Maksut Baimuratovich[1]

[1]*Senior lecturer at the Kazakh University of International relations and world languages named after Abylai Khan*

HUMANITARIAN ASPECTS OF MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

This work studies theoretical problems of international relations development in conditions of globalization. Main factors of humanization of current international relations system are characterized. There is represented complex analysis of modern national diplomacy as one of the main factors of international relations humanization. Currently, there is an increase in the role of public diplomacy in the international arena, its direct participation in world politics as a real actor, and its influence on the development of foreign and domestic political goals and strategies. Thus, people's diplomacy is becoming a full-fledged actor in the world political process.

The analysis of the modern foreign policy strategy of the Republic of Kazakhstan in the context of the humanization of international relations is carried out. The conclusion is made that in modern international relations there are enough opportunities for the process of humanization.

Key words: humanization, system of international relations, world political process, world order, people's diplomacy, foreign policy.

Международные отношения представляют собой специфический вид общественных отношений. С последними их связывает не только то, что они есть отношения между социальными общностями, но и то, что в них отчетливо выделяются экономический, социальный, политический и духовно-культурный аспекты. В этом смысле международные отношения являются продолжением и дальнейшим развитием внутриобщественных отношений, которые уже сложились на национальной основе. Важнейшей тенденцией современных международных отношений является глобализация, что требует и совершенно нового механизма для их регулирования, в том числе существенной перестройки уже существующих международных организаций и создания новых. Именно на это обращают внимание в своих трудах такие известные исследователи, как Плотникова О.В. [1], Барановский В.Г. [2], Цыганков П.А. [3, 4].

Происходящая сегодня глобализация отнюдь не является линейным процессом, она идет наряду с фрагментацией мира, рецидивами религиозного и этнического фундаментализма и др. Подлинная многополярность фактически еще не сложилась, она находится лишь в стадии формирования. Поэтому о современном мире сегодня нередко говорят, как о причудливом гибриде – "одно-многополярной" системе (или даже "плюралистической монополярности"). Однако, как представляется, характер складывающейся в настоящее время миросистемы точнее отражает понятие "асимметричной многополярности", понимаемой в данном случае как своего рода переходный этап современного мирового развития и отражающей специфику конкретного (а потому неизбежно – преходящего) распределения власти и ресурсов в своего рода общем "силовом поле" указанных выше долгосрочных общемировых тенденций.

Переходность нынешнего этапа заключается еще и в том, что и "биполярность", и "однополярность", и "многополярность" – это лишь определенные и в значительной мере формальные фиксации распределения совокупной власти и национальной мощи в мире, а вовсе еще не характеристики самого содержания современных международных отношений.

Говоря о находящейся в стадии разработки концепции мира XXI века, следует подчеркнуть, что она основывается на признании необходимости создания адекватного по содержанию и кооперативного по своим функциям механизма управления процессами глобализации в современном мире. Эффективность такого управления будет во многом зависеть от сочетания в нем национальных и международных усилий при особой роли ООН как единственного универсального механизма по обеспечению международного мира и безопасности. При этом следует исходить из имеющих стратегический характер долгосрочных целей, отражающих адекватное понимание не краткосрочных, а доминантных тенденций мирового политического развития в условиях происходящей в современном мире глобализации.

Обеспечение подлинно многополярного мироустройства XXI века возможно лишь при опоре на волю большинства членов мирового сообщества, всех его реальных и потенциальных центров влияния. Сказанное

объясняется прежде всего тем, что все более рушатся барьеры, разделяющие международные отношения по идеологическому признаку.

С учетом этого приоритетное значение для внешней политики ведущих держав должны приобретать стратегические цели демократизации и гуманизации современных международных отношений. Конечно, продвижение к этим целям, особенно в сложившейся в мире на сегодняшний день политической конъюнктуре, не может быть ни простым, ни быстрым. Но какими бы ни были препятствия, движение к указанным целям могло бы предполагать, как представляется, следующее:

- отказ от претензий на одностороннее доминирование, признание и продвижение к многополярности;
- создание эффективных международных и национальных механизмов и процедур обеспечения прав национальных меньшинств в рамках суверенных государств;
- активное задействование потенциала гражданского общества в решении международных проблем;
- обеспечение минимума принудительных мер, разрешенных международным правом;
- установление четких гуманитарных пределов международных санкций;
- обеспечение национальных и международных гарантий соблюдения прав и свобод человека и др.

Гуманизация международных политических отношений означает, что политика и государство перестают быть самоцелью и самоценностью. Они должны стать орудием и средством удовлетворения всевозрастающих потребностей людей, защиты их прав, свобод и интересов. Гуманизация международных политических отношений предполагает также повышение роли и значения в системе этих отношений негосударственных субъектов и участников, в том числе и особенно представителей народной, или гражданской, дипломатии (деятелей науки, культуры и искусства, общественных, религиозных и иных организаций). В современной политологической литературе нет единого мнения по вопросу о том, кто является основным субъектом международных политических отношений. До сих пор весьма распространенным является взгляд, согласно которому таковым выступает государство или группа государств, поскольку государство выступает в качестве единственного общенационального института, имеющего полномочия осуществлять внешнюю политику, участвовать в отношениях с другими государствами и международными организациями, заключать договоры, объявлять войну и т. д. Этот, так называемый этатистский (государственный), подход к формированию и функционированию международных отношении, являющийся следствием действия юридической традиции в современной политической мысли, нашел свое отражение в создании различного рода межгосударственных объединений, союзов и организаций, призванных обеспечивать безопасность народов как в отдельных регионах, так и в мире в целом.

Второй путь теоретического обоснования международных политических отношении связан с созданием общеметодологических теорий, призванных сформулировать ключевые принципы и приемы научного анализа этих отношений. К числу таких теорий относятся: теория прагматизма и политического реализма Г. Моргентау, теория мира и войны Р. Арона, теория факторов К. Райта, теория международного эквилибриума (равновесия) Дж. Лиски и теория мировых систем И. Галтунга. Важное место среди названных теорий занимает теория прагматизма и политического реализма Г. Моргентау. [5]

Суть прагматизма и политического реализма, отмечает Г. Моргентау, «состоит не в выборе между моральными принципами и национальным интересом, лишенным морального достоинства, а между одним набором моральных принципов, оторванных от политической реальности, и другим набором принципов, выработанных в соответствии с реальностью». В этой связи и прагматизм, и политический реализм отвергают идентификацию устремлений отдельных наций с моральными законами всего мира. Истина не совпадает с общественным мнением. Все народы стремятся связать свои частные устремления с мировыми моральными целями, но это не значит, что все они правы.

Особенностью третьего пути теоретического обоснования международных политических отношений является конструирование специальных концепций, посвященных анализу конкретных проблем функционирования этих отношений. Примером такого рода концепций могут служить теории: международных систем, международных организаций, международных ролей, международного конфликта, национального интереса и т. д. К этим же концепциям может быть отнесена и концепция всеобщей безопасности, в основе которой лежат следующие положения. **Первое** - концепция всеобщей безопасности представляет собой не новый комплекс идей и практических предложений, а скорее новую совокупность принципов подхода к проблемам безопасности в ядерном мире.

Второе - важнейшими принципами, способствующими реализации идеи всеобщей безопасности, являются:

- признание невозможности выживания во всеобщей ядерной войне, а также невозможности победы в ней; в современном мире, перенасыщенном ядерным оружием, крупные державы не могут позволить себе прибегать к военным средствам разрешения политических или идеологических конфликтов;
- обеспечение паритета, соблюдение принципа равенства и одинаковой безопасности при высоком уровне противостояния не гарантирует безопасности, и единственным путем ее достижения может быть только немедленное кардинальное снижение уровня военного противостояния;
- наиболее надежным способом сдерживания и ограничения гонки вооружений может служить модель «разумной достаточности», которая ломает как модель «сообщающихся сосудов», так и модель «баланса с нулевой отметкой»;
- полная международная безопасность не может быть достигнута в одностороннем порядке, путем радикального сокращения вооружений одной или двумя странами — здесь необходимы параллельные и совместные действия многих стран.

И третье - названные принципы безусловно будут нуждаться в дальнейшем уточнении и развитии. Непростой будет и корреляция внешнеполитической практики, а также военной доктрины ведущих стран мира в соответствии с указанными принципами. Ни одна страна не может претендовать на монополию в деле создания действенной концепции всеобъемлющей и всеобщей безопасности.

Существует точка зрения о том, что гуманизация международной политики не только имеет место, но и является одной из важных тенденций тех изменений, которые происходят в этой сфере общественных отношений. Однако ее проявления и последствия не оставляют места для бытующих иногда представлений о неизбежном прогрессе позитивных сил и становлении некоего гуманистического международного общества. Тем более, что в последнее время имеет место даже некоторый откат от гуманизации, но это отнюдь не умаляет ее значения.

Свой вклад в процесс гуманизации международных отношений и мировой политики вносит Республика Казахстан. Именно об этом говорит экс-президент Казахстана, Ел басы Н. Назарбаев в своей программной статье «Рухани жаңғыру», где поставил задачу духовного обновления и возрождения страны [6].

Гуманитарные аспекты внешней политики Республики Казахстан как раз и служат целям обновления. Внешняя политика Казахстана применяет принцип дифференцированного и разноуровневого подхода к взаимодействию с другими странами и организациями. Дифференцированный подход предполагает расширение дипломатического присутствие республики за рубежом и структурную оптимизацию его загранучреждений. Принцип проактивности РК выражается в реализации идей и инициатив, ориентированных на формирование новой повестки дня на международной арене, о чем и говорил Президент РК на саммите G-20, проходившем 4-5 сентября 2016 года в городе Ханчжоу Китайской Народной Республики. [7]. Такая позиция будет отвечать интересам Казахстана, и получила одобрение на самом высоком международном уровне со стороны ведущих держав мира, участвовавших в работе саммита.

Гуманизация предполагает рост влияния на эту сферу норм морали и нравственности, "очеловечивание" всей системы международных отношений, направленное на признание самоценности человека, все более полном обеспечении его прав и свобод.

В межгосударственные дела все решительнее и результативнее стала вторгаться народная дипломатия. В "ядерную эпоху" немалое число ценных международных инициатив, как известно, было выдвинуто представителями миротворческих движений, что получило поддержу у большинства народов мира. Народная дипломатия превратилась в специфическое явление и важный фактор современной мировой политики. Можно констатировать, что этот феномен отражает объективные процессы качественных изменений самой сути взаимоотношений субъектов мирового сообщества. В сущности, развитие народной дипломатии как реального явления обусловлено, прежде всего, назревшей необходимостью гуманизации системы международных отношений, перевода ее на более демократичные и новые нравственные основы, имея в виду насущную необходимость предотвращения термоядерной и экологической катастроф. Народная дипломатия развивается в соответствии с основными законами диалектики, ибо она не может существовать в отрыве от специфических, частных ее форм, от обстановки стремительно меняющегося мира и т.д.

Сказанное выше свидетельствует о том, что гуманизация в современных международных отношениях явление неоднозначное и довольно противоречивое. В международно-политической теории гуманизация трактуется как рост значимости и влияния моральных и нравственных норм в сфере международных отношений, включая более полное обеспечение прав и свобод человека во всех областях жизнедеятельности, признание самого человека, отдельного индивида наивысшей ценностью.

Нормы международной морали и нравственности закрепляются, прежде всего, через право. Поэтому, в первую очередь, следует рассмотреть положение дел в сфере права прав человека и международного гуманитарного права. И здесь можно отметить ряд положительных тенденций, которые свидетельствуют о ходе процесса гуманизации: Во-первых, это принятие многими странами мира Всеобщей Декларации прав человека 1948 г. [8], Международных Пактов об экономических, социальных и культурных правах и о гражданских и политических правах 1966 г. [9, 10], региональных деклараций и конвенций: Европейской Конвенции по правам человека [11], Исламской Всеобщей декларации прав человека [12]. И хотя, к примеру, декларации не имеют обязательного характера, а Исламская Всеобщая Декларация прав человека и вовсе не представляет собой документа, который, после его подписания и ратификации соответствующими государствами, призван найти свое практическое воплощение в сфере международных взаимодействий [12, с. 55], эти документы все же играют немаловажную роль в процессе утверждения основополагающих прав и свобод. Что же касается Пактов ООН, то они выступают как обязательные к исполнению каждым подписавшим и ратифицировавшим их государством. А на сегодняшний день Пакты ратифицированы более чем в 140 странах, они также возлагают на страны обязательства ежегодно представлять в ООН официальную информацию о состоянии с правами человека. В 1993 году на Всемирной конференции по правам человека был принят еще один очень важный документ – Венская Декларация и программа действий, которая вобрала в себя нормы Всеобщей Декларации 1948 года, Пактов и дополнительных протоколов к ним [13].

Международные политические отношения оказывают существенное влияние на формирование международного и мирового порядка, прежде всего тем, что располагают чрезвычайно большими возможностями – дипломатическими, организационно-правовыми, материально-техническими и информационно-пропагандистскими – для внедрения в практику межгосударственных и международных отношений таких принципов, как:

• сохранение и утверждение общечеловеческих политических и нравственных ценностей;

• приверженность идее равной для всех международной и национальной безопасности, а также мирного разрешения спорных международных вопросов и конфликтов;

• уважение территориальной целостности и суверенитета;

• невмешательство во внутренние дела друг друга;

• абсолютный приоритет права народов над правами политических и государственных общностей.

В заключение отметим, что в современных международных отношениях достаточно возможностей для углубления процесса гуманизации, не упустить их – вот важная задача. Конечно, в ближайшем будущем нам вряд ли удастся создать глобальное гуманистическое сообщество, но приблизиться к нему в наших силах. Проанализировав современную политику властей в странах СНГ, в том числе и в Казахстане, в контексте гуманизации международных отношений, можно утверждать, что она носит довольно противоречивый характер. С одной стороны, отсутствие прочной демократической традиции, последствия развала тоталитарного государства, наследие СССР в виде сложной экономической, межнациональной ситуации, слабость гражданского общества объясняют многочисленные проблемы с правами человека в стране и непоследовательность российской внешней политики в этой сфере. С другой стороны, в целом для ситуации в сфере прав человека характерен прогресс по сравнению с советским периодом и сближение с международными и европейскими стандартами в этой сфере.

Список использованной литературы:

1. Плотникова О.В. Теория, система и практика международных связей регионов. - Новосибирск, 2004.

2. Барановский, В. Г. Международные организации как механизмы регулирования международных отношений. Современные международные отношения/под. ред. А.В. Торкунова. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1999, С. 121-122

3. Универсальные ценности в мировой и внешней политике / Под редакцией П.А. Цыганкова. — М.: Издательство Московского университета, 2012. — 224 с.

4. Цыганков П.А. Негосударственные участники в мировой политике XXI века. / П.А. Цыганков // Обозреватель-Observer. - 2013. - № 9. - С. 5-17

5. Morgenthau H. Politics Among Nations. – New York: Knopf, 1948.

6. Назарбаев Н.А. Рухани жаңғыру. – Алматы: 2018

7. Назарбаев Н.А. Выступление на саммите G-20, проходившем 4-5 сентября 2016 года в городе Ханчжоу Китайской Народной Республики.

8. Всеобщая Декларация прав человека 1948 г.

9. Международный Пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 г.

10. Международный Пакт о гражданских и политических правах 1966 г.

11. Европейская Конвенция по правам человека.

12. Исламская всеобщая декларация прав человека.

13. Венская Декларация и программа действий 1993\ Всемирная конференция по правам человека. Вена, 1993

14. Меры в области предупреждения преступности и уголовного правосудия с целью искоренения насилия в отношении женщин 1997г.

15. Политическая декларация «Женщины в 2000 году: равенство между мужчинами и женщинами, развитие и мир в XXI веке».

16. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам 1992 г.

17. Декларация о правах коренных народов 2006 г.

18. Зонова Т.В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. - М.: РОССПЭН, 2003.

19. Лебедева О.В. Многосторонняя дипломатия в современных международных отношениях. // Право и управление. XXI век. №1 (34) /2015.

УДК 338.312
МРНТИ 06.58.49

Ибрагимова М.Н.[1], Тойшыбекова Ж.Қ.[2], Арепова А.Д.[3]

[1] ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан
[2] Тарих кафедрасының оқытушысы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан
[3] Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, ҚР БҒМ ҒК Алматы қаласы, Қазақстан

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕ АТҚАРУҒА БОЛАТЫН ТИІМДІ ЖОБА

Аңдатпа

Мақалада автор бүкіл дүниежүзілік проблемалардың біріне айналған COVID-19 пандемиясының елімізге тигізген кері тұстары мен мемлекет басшыларының осы қиын жағдайдан шығуда қандай шаралар ұйымдастырғаны жайлы қысқаша тоқталып өтеді. Халықтың әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалына кері әсерін айта келе, қаншама адамның жұмыссыз қалғанын атап өтеді. Автор ұсынып отырған бизнес-жоба жұмыссыздық мәселесін түбегейлі шешпесе де біршама тиімді тұстары бар екенін көрсетеді. Осы орайда «Қолөнер бұйымдарын өндіру» бизнес-жобасын іске асыруды ұсынады. Мақалада бизнес-жобаның мақсаты мен міндеттері және концепциясы айқындалған. Өндіретін өнімдерге сипаттама берілген. Маркетингтік жоспар мен өнім нарығының сипаттамасы көрсетілген. Маркетинг стратегиясына аса назар аударылған. Жобаны жүзеге асыру жолдары пунктер бойынша көрсетілген. Әр пункт бойынша талдаулар жасалған. Бизнес-жобаның негізгі мақсатын пайдаға асыра отырып, нарықтық-әлеуметтік қолданысқа қажетті, шығыны аз, пайдасы мол, экологиялық зиянды әсері жоқ, таза табыс көзіне тікелей әсері бар жобаларды дайындау мақсатында жоспарланып отыр. Жоба негізінде өндірілетін қолөнер бұйымдарына сипаттама жасалып, оның қажеттілігі айқындалады. Техникалық жабдықтау шаралары да толық қамтылған. Мақалада бизнес-жобаны жүзеге асыру пандемия кезінде қаншалықты тиімді екені анықталған. Жоба тиімділігі, әлеуметтік-экономикалқы ахуалы қарастырылған.

Түйін сөздер: бизнес-жоба, қолөнер, маркетинг, стратегия, өндірістік ресурстар.

Ibragimova M. N[1]., Toishubekova Zh.K[2]., Arepova A.D.[3]

[1]Senior teacher of Department of Pre-University Training, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]Teacher of Department of History, Kazakh national women's teacher training university, Almaty, Kazakhstan
[3]Researcher of Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology The Committee of Science Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Almaty, Kazakhstan

BUSINESS PROJECT PROVIDED FOR REALIZATION DURING THE PANDEMIC

Abstract

The author briefly reviews the negative consequences of the COVID-19 pandemic, which has become one of the world's problems, and the measures taken by the heads of state to get out of this difficult situation. Noting the negative impact on the socio-economic situation of the population, he notes the number of people who have lost their jobs. The author suggests that the proposed business project has a number of advantages, but does not solve the problem of unemployment. In this regard, it is proposed to realize the business project "Manufacturing of handicrafts". The article defines the goals, objectives and concept of the business project. The products have been described. The marketing plan and the description of the product market have been presented, with a focus on marketing strategy. The ways of project realization have been indicated in points.The analyzes have been carried out in each item. Using the main goal of the business project, it is planned to develop projects necessary for market and social use, inexpensive, profitable, environmentally friendly, having a direct impact on the source of net profit. The description and necessity of the produced handicrafts on the basis of the project have been revealed. Technical support measures have also been fully covered. The article determines how effective a business project is in a pandemic. The effectiveness of the project and the socio-economic situation have been considered.

Key words: business project, handicrafts, marketing, strategy, production resources.

Ибрагимова М.Н.[1], Тойшубекова Ж.К.[2], Арепова А.Д.[3]

[1]Старший преподаватель кафедры довузовской подготовки,
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
город Алматы, Казахстан
[2]Преподаватель кафедры Истории, Казахский национальный женский педагогический университет,
город Алматы, Казахстан
[3]Научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, КН МОН РК
город Алматы, Казахстан

БИЗНЕС-ПРОЕКТ, ПРЕДОСТАВЛЕННЫЙ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ

Аннотация

Автор кратко рассматривает негативные последствия пандемии COVID-19, ставшей одной из мировых проблем, и меры, принимаемые главами государств для выхода из этой сложной ситуации. Отмечая негативное влияние на социально-экономическое положение населения, он отмечает число людей, потерявших работу. Автор предполагает, что предлагаемый бизнес-проект имеет ряд преимуществ, но не решает проблему безработицы. В связи с этим, предлагается реализовать бизнес-проект «Производство изделий ремесла». В статье определены цели, задачи и концепция бизнес-проекта. Продукция описывается. Представлены маркетинговый план и описание рынка продукции. Особое внимание уделяется маркетинговой стратегии. Пути реализации проекта указаны в пунктах. По каждому пункту проводились анализы. Используя основную цель бизнес-проекта, планируется разработать проекты, необходимые для рыночного и социального использования, недорогие, прибыльные, экологически чистые, имеющие непосредственное влияние на источник чистой прибыли. Выявлено описание изделий ручной работы, произведенных на основе проекта, и его потребности. Также полностью покрыты меры технической поддержки. В статье определяется, насколько эффективен бизнес-проект в условиях пандемии. Рассмотрены эффективность проекта и социально-экономическая ситуация.

Ключевые слова: бизнес-проект, ремесло, маркетинг, стратегия, производственные ресурсы.

Бүкіл дүниежүзілік проблемалардың біріне айналған COVID-19 пандемиясы жайлы барлығымыз хабардармыз. 2019 жылы желтоқсанда Қытайдың Ухан қаласында алғаш тіркелген бұл вирусқа дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы COVID-2019 [1] деп ресми атау бергені де бізге мәлім. Ал сол жылдың 11 наурызында бүкіл дүниежүзінде пандемия жарияланғаны анық.[2] Осы орайда Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев мәлімдеме жасады.

«ДСҰ коронавирусты пандемия деп жариялады. Үкімет арнайы алдын алу шараларын қолға алады. Қоғамдық іс-шаралар уақытша тоқтатылады. Азаматтар азық-түлікпен және ең қажетті тауарлармен үздіксіз қамтылады. Шағын және орта бизнес зардап шекпеуі тиіс», - деп жазды Тоқаев Twitter желісіндегі парақшасында. [3]

Төтеден келген кеселден халқымыз абдырап қалғаны анық. COVID-19 тек Қазақстан халқын ғана емес бүкіл дүние жүзін есеңгіретіп тастады. Қаншама адамның өмірін жалмағанын біз білеміз. Көзге көрінбей келген жау дүниежүзінде қарусыз-ақ қаншама адамды қырып салды. Менмін деген ғылымы мен білімі, медицинасы мен экономикасы жақсы дамыған алпауыт мемлекеттердің өзі бұл тажалдың алдында қауқарсыздық танытты. «Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы COVID-19 деп атау берген індет – коронавирустар тобына жататын инфекцияның жаңа, мутацияға ұшыраған түрі. Бұл дегеніңіз оның адамзатқа бейтаныс, бұрын-соңды кездесіп көрмеген белгісіз вирус екенін меңзейді. Демек, бұл коронавирустың әзірге дауасы жоқ, иммунитетіміз де танымай жатаны сондықтан». [4]

Бүкіл дүние жүзі болып осы аты жаман аурумен күресудің жолдарын іздеп, алдын алу шараларын жасап, шамалары келгенше халықты аман алып қалу мәселелерін қарастыра бастады. Еліміз де бұдан шет қалмай, мемлекет басшысы, жоғарыдағы үкімет билігі, бүкіл халық болып жабылып проблемаларды шешуге ат салысып жатыр. Пандемия еліміздің әлеуметтік, экономикалық, денсаулық сақтау, ғылым мен білімімізге де әсер етпей қоймады. Күнделікті жаңалықтар мен әлеуметтік желілерде пандемия салдарымен күресу жолдары, қандай шаралар атқарлып жатқанын мәлімдеп отырды. Ең алдымен мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев қазақстандықтарға үндеу жасап сабырға шақырды:

«Бұл індетпен күресуге толық мүмкіндігіміз бар екенін баса айтқым келеді. Бұл қиындықты бәріміз бір халық, бір қоғам болып міндетті түрде еңсеріп шығамыз. Бұл уақытша дүрбелең. Осы дағдарыстан абыроймен өтуіміз керек. Енгізілген шектеулерге әр азамат жауапкершілікпен қарауы тиіс. Әр адам барынша сақтанып, вирустың таралмауына ат салысуы қажет. Еліміздің барлық азаматтары өкілетті органдардың қызметіне қолғабыс көрсетеді деп сенемін. Осындай кезде бәріміз сабыр сақтап, тәртіпке бағынумыз керек». [5]

Осыған қарамай үрейленген халық абдырап, абыржып, алаңдап қалды. Ең алдымен пандемия әр бір отбасындағы күн тәртібін өзгертті. Карантин режимі, экономикалық жағдай, өзін-өзі оқшаулау халықтың психикасына әсер етпей қоймады. Жұмыссыз қалған адамдар саны артты. Пандемия салдарынан еліміздің әлеуметтік жағдайы нашарлап, экономикасына соққы берілді. Осындай қиын жағдайлардан шығу үшін түрлі бағдарламалар құрылып, жобалар іске асып жатты.

Пандемия кезінде барынша сандық жүйеге жүгінуге тура келді. Технологияға бағытталған біздің ғасырымызда компьютерлік технологияны түсіну және меңгеру өте қажетті салалардың бірі болып табылады. Дегенмен қаладан шалғай аудандар мен ауылды жерлерде әлі де болса толықтай сандық жүйеге көшу мүмкін болмай жатыр. Үкімет басшылары бұл мәселелерді де жақын арада шешеді деген үміттеміз.

Технология – біздің күнделікті міндеттерімізді жақсарту құралы ғана емес, сонымен қатар, бизнесті және басқа да табыс көздерін құру тәсілі. Осы орайда ұлттық өнер мен халқымыздың қолданбалы өнерін технологиямен байланыстыра отырып бизнес құруды ұсынуға болады. Күнделікті тіршілігімізге қажетті қарапайым заттарды өзіміз өндіріп, онлайн форматта табыс көзіне айналдыру жақсы нәтиже көрсетеді деген сенімдеміз. Елімізде шетел өнімін отандастарымыз онлайн бизнес арқылы жақсы дамытып жатқанын біз білеміз. Неге өз өнімімізді шығарып табыс көзіне айналдырмасқа?

Ұсынылатын бизнес-жоба «Қолөнер бұйымдарын өндіру» жобасын қаржыландыруға негізделген экономикалық жағынан түсіндіруге арналған. Бұл жобада қаржылық есептеулерге негізделген ақпараттар берілген, кірістер мен шығыстардың және негізгі салымдардың түрлері берілген. Осы көрсеткіштер негізінде жобаны жүзеге асыру барысында нарықтың даму көрстекіштеріне болжам жасалады. Жобаның экономикалық тиімділігін түсіндіру үшін мынадай дерек көздері пайдаланылған:

1.Ғаламтор ақпараттары;

2.Еліміздің экономикалық нарығына негізделген зерттеу нәтижелері.

Жобаның мақсаты:

Студенттерді өздігінен жұмыс жасауға бейімдеу, шығармашылық қабілеттерін арттыру, теория мен практикада алған білімдерін тұрмыста пайдалануға бағдар беру, ғылыми ізденіске баулу, тапқырлыққа машықтау, қолөнерді жетілдіру, дамыту, оны іске асыра білу; тұрмыстық сұранысқа ие болған қолөнер бұйымдарын өндірудің тиімді әдістерін меңгеру; сапасы сын көтеретін, көзтартарлық бұйымдар жасау арқылы қол икемділігін дамытып, кәсіпкерлікке бейімдеу; іскерлікке баулу; бос уақытын үнемді пайдалануға бағыт беру; жан-жақты белсенділіктерін арттыру.

Міндеттері :

- Студенттерді ғылым, ілім, білім жолында алған білімдерін тереңірек дамыту, ізденуге, талпынуға, жаңадан жаңалық ашуға тәрбиелеу және бағыт-бағдар беру;
- Студенттерді сәндік-қолданбалы шығармашылықтың алуан түрлерімен, қолөнердің түрлі салаларымен таныстыру;
- Студенттерді әр-түрлі құрал-жабдықтармен жұмыс жасауға үйрету және материалдарды қолмен өңдеу технологияларын жетілдіру;
- Түрлі кеңестер бере отырып жас таланттардың тапқырлығын қалыптастырып, оларды бұйымдар жасауда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету;
- Анықталған жобаның идеясын ұғындыра отырып, схемасын, кестесін, графигін, жұмыс істеу принципін және жобаның макетін дайындауға баулу, үйрету;
- Жас таланттардың жасаған бұйымдарын дұрыс саудалауға бағыттау;
- Түрлі көрмелер мен жәрмеңкелер ұйымдастырып, жас таланттардың қолөнерін насихаттау.

Осы міндеттерге жету үшін жасалатын шаралар:

Қолынан іс келетін, қызығушылығы жоғары, ғылым жолына әуес, талантты, ізденімпаз жас таланттар жобаға іріктеліп алынады. Оларға ұйымдастырушылар және ғылыми жетекшілер тарапынан кеңес беру шаралары жасалады. Ең алдымен жан-жақтан тұрмысқа қажетті заттар жинау шаралары ұйымдастырылады. Бөлінген көмек қаражат есебінен қажетті құрал-жабдықтар мен материалдар сатып алынады.

1.Жобаның концепциясы

Бұл концепцияда ғылыми жобаны дайындау, қолөнер бұйымдарын өндіру және оны ұсыну бойынша типтік жеке кәсіптің ашылуы бойынша мәселелер қарастырылған. Бизнес-жоба қолөнер бұйымдарының нарығындағы жаңа үйренушілер үшін көмекші құрал ретінде дайындалған. Жоба бойынша қажетті жабдықтарға, қызметкерлер мен өнімді алға жылжытуға жұмсалатын шығындар шамамен алынған. Әр иелік етуші оны өз икеміне қарай өзгерте алады. Сонымен қатар барлық есептеулер қала жағдайларында, ауыл аймақтарында, шағын кәсіптік орындарда студенттердің қабілеттерін арттырып, қосымша табыс табуға икемдеуге, соның негізінде университетке қосымша кіріс кіргізу мақсатында жасалған. Сондықтан қосымша өзгертулер енгізуге болады.

Жоба концепциясы төмендегідей:

1. Орналастыру үшін ауданы 40 м^2, 35 м^2 болатын (2 бөлме) орын алу:

a. өндірістік цех - 40 м^2 ;

b. шикізат пен дайын өнім қоймасы - 35 м^2 ;

2. Қажетті құрал-жабдықтарды сатып алу, орналастыру, іске қосу және реттеу, қолөнер бұйымдарының ауқымын шығару;

3. Қолөнер бұйымдарының түр-түрін шығарып, тұтынушыларға ұсыну.

2. Өнімнің (қызметтің) сипаты

Қолөнер бұйымдары.

Бұл жоба төңірегінде қолөнер бұйымдарының әр түрі түр-түрімен шығарылатын болады. Қолөнер бұйымдары – жеке сауданың желілеріндегі, үй тұрмысында кеңінен қолданылатын ең өтімді сапалы тауардың бір түрі. Қолөнер

бұйымдары ең алдымен ұлттық нақышта, тартымды, сапасы сын көтеретін, көз тартарлық болуы керек. Ең танымал түрлері бетіне қазақша ою тігілген және құрақпен құралған 50х50 см болатын үстел төсеніштері, ағаштан жасалған балалар орындығы, бетіне ою тігілген шәйнек қойғыштар, балаларға арналған түрлі жастықшалар, төсеніштер, бетіне қазақша ою тігілген үйге киетін тоқыма аяқ киімдер, балаларға арналған тоқыма аяқ киімдер, тоқыма бас киімдер, мойын орағыштар, тоқылған сөмкелер тағыда басқа қолөнер бұйымдары. Бұл бұйымдар – ерекше әрі жылылықтың негізгі құралдарының бірі. Олар тез жуылады, әр бір үйдің сәнін келтіреді, ұлттық нақышпен безендірілген ою-өрнектері тартымды, көздің жауын алады. Келер ұрпаққа ұлттық салт-дәстүріміздің, тәрбиеміздің ұлттық құндылығын арттырады және студенттердің қолөнерге деген қызығушылығын арттырып, уақытын бос өткізбеуге жетелейді. Бағасы қолжетімді болуға тиіс. Қолөнер бұйымдары өзінің ерекшелігімен қайталанбас туынды, күнделікті тұрмыста алмастырушысы жоқ заттардың бірі. Олардың сапасы өндіріс технологиясының барлық өндіру кезеңдерінде, өнімді сақтау шарттарына байланысты.

4. Маркетингтік жоспар

Бұл жоба – университеттегі бірден-бір қайталанбас жеке дара жоба болып табылады. Сондықтан да жобаның маркетингтік жоспары – қолөнер бұйымдарын өндіру, қазақтың ұлттық құндылықтарын жоғалтпау, сақтау, дәстүрлі түрде ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру, қолөнер бұйымдарының сапасын арттыру.

4.1 Өнім (қызмет) нарығының сипаты

Тоқыма бұйымдары, құрақ көрпешелер, оюлы көрпелер, шәйнек қойғыштар, ағаш бұйымдары, моншақтан жасалған түрлі бұйымдар – тұтынушыларға күнделікті тұрмысқа қажетті арзан, пайдалы, зиянсыз, экологиялық талапқа сай.

4.2 SWOT – талдау

SWOT – талдау өнімнің мүмкіндіктерін анықтау және нарықта алға жылжуының қауіптерін бағалау үшін жасалынып отыр:

Кесте 1. **SWOT – талдау**

Күшті жақтары	Әлсіз тұстары
Қолөнер бойынша ұлттық құндылығы жоғары, тығыз матадан жасалған жоғары сапалы, тігісі мықты, ою-өрнегі сәнді, әдемі, заманға лайық, ағаш өнімдері сапалы, тоқыма өнімдері тығыз тоқылған, әр түрлі құрақтармен құралған,т.б.	Уақыт тапшылығы, кейбіреудің талғамына сәйкес түр-түсін ұнатпауы, көлемі, ағаш бұйымдарының тегіс өңделмеуі, т.б.

4.3 Маркетинг стратегиясы

Университеттегі бірден-бір жеке дара «Қолөнер бұйымдарын өндіру» жобасының маркетинг стратегиясы – ұлттық құндылықтарды сақтай отырып сапалы өнімдерді арттыру және нарыққа жылжытудың тәсілін қамтамасыз ету. Жобаның тауар, баға, дистрибуция және алға жылжыту бағытында маркетингтік стратегиясы әзірленді.

1. *Тауар стратегиясы*

Тауар түрлері мен оларға ұсынылатын болжамдық бағалар төмендегі кесте бойынша құрылады.

Кесте 2. Тауардың атауы

№	Тауардың атауы	Өлшем бірлігі	Бағасы
1	Қолөнер бұйымдарының түрлері	50х50	Прайс-параққа сай

2. *Баға стратегиясы*

Баға стратегиясы мынадай шараларды қарастырады:

1. Нарықтағы бағалық саясатты барлау және соған орай арзан баға қалыптастыру;
2. Жеңілдіктер жүйесін пайдалану.

3. *Дистрибуциялық стратегия*

1) «Қолөнер бұйымдарын өндіру» жобасының қызметі алармандарға арзан, пайдалы, тиімді, сапалы өнім ұсыну.
2) Ғылыми жобаның қызметі демеушілерді тарту, қызықтыру және өнімді өндіруге ұсыныс жасау.

4. *Алға жылжыту стратегиясы*

Жобадан бағыттың таңдап алынған тұстарын жүзеге асыруға бағытталған шаралар кешенін әзірлеу алға қойылып отырған маркетингтік мақсаттарға жетелейді. Алға жылжыту қызметтерінің шаралары бойынша жарнамаларды енгізу ұсынылады. Пандемияға байланысты жарнама ретінде интернеттік желілерді қолдануға болады:

1. Инстаграм парақшалары;
2. Ватсап желісі;
3. Фейсбук.

4.4 Тарату әдістері және арналары. Таратуды ынталандыру

Тауарлардың жоғары сапалы болуы жобаның бағалық саясатына оң әсерін тигізеді. Соның негізінде тұтынушылардың оң пікірлеріне ие болады. Жоба тауарларына бүгінгі күнгі экономикамызда билік етіп тұрған орташа нарықтық бағаны негізге ала отырып дифференциалданған бағаны қалыптастыру қажет. Алайда ауыспалы баға қағидаты тауар сапасына нұқсан келтірмеуі керек. Бағаны ынталандыру үшін тұрақты тұтынушыларға жеңілдіктер жүйесін қолдануға болады. Жарнама тиімділігі мен имиджді қалыптастыру үшін қажетті жағдаяттар:

- Танымдық ұстаным;
- Тұтынушылар қажеттілігіне бейімделу;
- Белгілі жарнамалық және қызмет көрсету үлгісінің болуы;
- Тауарлар мен қызмет көрсету сапасына талапқа сай болу;
- Нарықта үнемі болу;
- Алармандармен тығыз қарым-қатынас орнату;
- Көрмелерге, жәрмеңкелерге жиі қатысу

5. Техникалық жоспарлау

5.1 Өндіріске арналған орын

«Қолөнер бұйымдарын өндіру» бизнес-жобасын ұйымдастыру үшін ауданы **40м^2, 35м^2** болатын орын қажет. **Өндірістік цех - 40 м^2, шикізат пен дайын өнім қоймасы - 35 м^2.**

5.2 Өндірістік жабдықтар

1. Тігін машинасы;
2. Тоқыма машинасы;
3. Тоқу мен тігуге арналған құрал-жабдықтар (ине, қайшы, ілмек, біз, жіп, сызғыш, өлшегіш және т.б.)

Кесте 3. Жабдық сатып алу бағдарламасы(шамамен)

Атауы	Күні	Бағасы, тг	мерзімі
Технологиялық жабдық сатып алу	03.03.2021	78 000,0	2 ай

6. Ұйымдастыру, басқару және қызметкерлер

Өндірістің ұйымдастырушылық құрамы төменде суретте көрсетілген

Сурет 1. Ұйымдастырушылық құрамы:

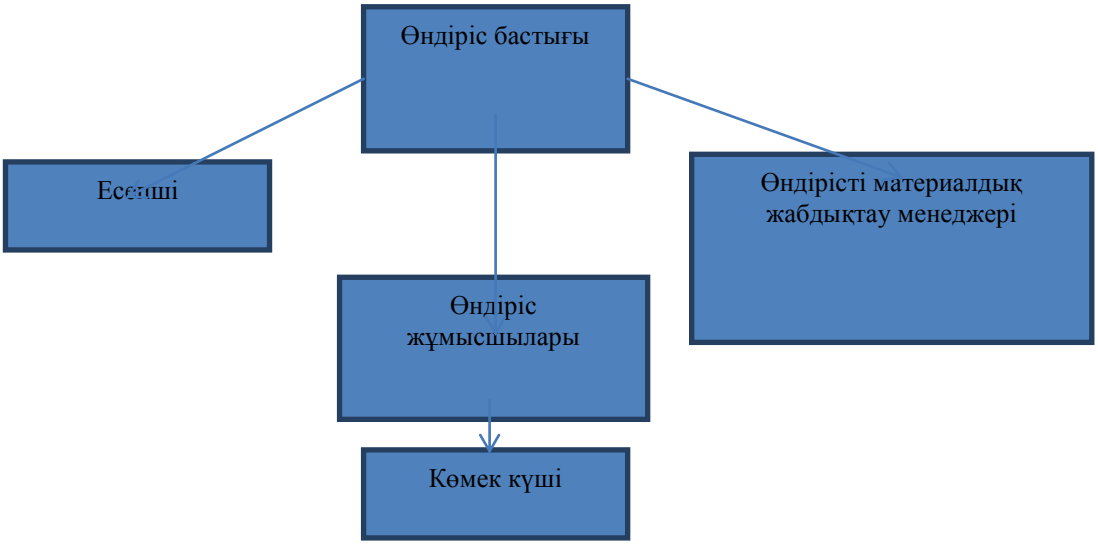

Кесте 8. Штаттық кесте

Лауазымы	**Саны**	**Еңбек ақысы**
Өндіріс бастығы	1	10%
Есепші	1	10%
Өндірісті материалдық жабдықтау менеджері	2	10%
Өндіріс жұмысшылары	10	10%
Көмек күші	5	10%
барлығы	19	10%

7. Жобаны жүзеге асыру

Бизнес-жобаны жүзеге асыру үшін ең алдымен барлау жұмыстары жүргізіледі, жоба бағдарламасы, қаржылық құжаттар дайындалып, жабдық жеткізу және өнімді сату бйынша келісім-шарттар жасалады. Өндіріс орынын дайындау, өндіріс жұмысшыларын жұмысқа бейімдеу, үйрету жұмыстары жүргізіледі. Пандемия кезінде әзірше жұмыстарды онлайн атқаруға болады. Әр бір жұмысшы өзіне тиесілі жұмысын үйіне алып кетіп жасайды.

8. Жобаның тиімділігі

Бизнес-жобаның экономикалық тұрғыда тиімді тұстары:

1. Университет бюджетіне қосымша табыс;
2. Пандемия кезінде жұмыссыздарды жұмыспен қамту;
3. Аймақ тұрғындарын сапалы өніммен қамтамасыз ету.

Маркетингтік зерттеулер өндіріс нарығының дамуы үшін жағымды әрі қолайлы тенденцияның бар екенін көрсетіп отыр. Сонымен қатар қысқа мерзімде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Егерде инвестицияны пайдалы түрде қолдана алса жоба қысқа мерзімде тиімді, рентабльді өзін-өзі ақтай алады.

9. Жобаның әлеуметтік-экономикалық және экологиялық әсері

9.1 әлеуметтік-экономикалық ахуалы

Ең алдымен әлеуметтік салада жұмыспен қамту жұмыстары жүргізіледі. Жаңа жұмыс орындары қалыптасады. Жоба өнімдерін жеткізу арқылы тұтынушылар қажеттілігін қанағаттандыру.

9.2 Экологиялық ахуал

Жоба негізінде құрылатын өндіріс қоршаған ортаға ешқандай зиянын тигізбейді. Өндіретін өнімдер де экологиялық таза өнімдер. Сол себепті экологиялық сараптама жасауды қажет етпейді.

Қорытындылай келе, пандемия кезінде жоғарыда атап өткен еліміздің жағдайын ескере отырып бұл жобаның жүзеге асуы әлеуметтік-экономикалық тұрғыда біршама мәселелерді шешуге өз септігін тигізері анық. Бүгінгі таңдағы карантин режимін ескерсек, бизнес-жобаның біраз бағыттарын онлайн форматта өткізуге болады. Мәселен, жұмысшыларды жұмысқа бейімдеу, үйрету онлайн бейнесабақтар арқылы жүргізіледі. Әр жұмысшы өзіне жүктелген міндетте үйде отырып атқара алады. Өндіріс басшылары дайын болған өнімді, интернет желісі арқылы жарнамалап, тұтынушыға қажетті тауарларын жеткізіп бере алады. Бұл мәселер тәжірибе жүзінде дәлелденген. Пандемия кезінде кішігірім «Meruert brand» [6] өндірісі тоқылған аяқ киім өндіріп, біршама адамды жұмыспен қамтамасыз етті. Өндіріс онлайн жұмыс жасады. Қажетті құрал-жабдықтар мен материалдар жұмысшыға жеткізіліп берілді, жұмысшы өнімді бітірген соң жұмыс беруші өзі үйінен алып кетіп, сатылымға шығарды. Нәтижесінде жүзден аса аяқ киім өндіріліп, тұтынушылардың аяқтарына жылу сыйлады.

Пандемия кезінде «Алтын қолдар» [7] клубы ұйымдастырылып, онлайн форматта жүргізілген бейне сабақтар арқылы біршама бос отырған қыз-келіншектер тоқу үйренді. «Meruert brand» өндірісіне жұмысшылар осы клуб аясында үйренген қыз-келіншектерден іріктеп алынды.

Ұлттық өнер, халқымыздың қолданбалы өнерінің ең биік жетістіктерінің бірі. Бүгінгі күнге дейін күнделікті тіршілігімізде қолданылып келген түрлі ою-өрнектер, сәндік, әшекейлік бұйымдар талай ұрпақтың ақыл-ойы мен шеберлігінің жемісі. Өнер мектеп өмірінің алғашқы күнінен бастап-ақ баланың әлемге көзқарасын қалыптастыру құралы ретінде, әлемді біртұтас жағымды мәнімен қабылдауға, бағалауға үйретеді және бейнелі ойлауын дамытады. Сондықтан біз баланы кішкентайынан сонау балабақша кезінен бастап-ақ өнерге баули бастауымыз керек. Озық технологиямыз дамыған мына заманда жастарымызды интернет шырмауынан аластату үшін, бос уақыттарын тиімді пайдалану мақсатында ұйымдастырылған «Жас шебер»[8] үйірмесі оқушылар мен студенттерге онлайн форматта бейнесабақтар өткізіп, тоқудың қыр-сырын үйретті. Міне осындай атқарылған жұмыстардың нәтижесінде осы бизнес-жоба ұсынылып отыр. Алдағы уақытта бұл жұмысты кеңінен қолға алуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қытайда тараған вирус: ғалымдар қандай зерттеу жүргізіп жатыр? https://tengrinews.kz/world_news/kyitayda-taragan-virus-galyimdar-kanday-zertteu-jurgzp-391780/

2. Пандемия COVID-19. Материал из Википедии – свободная энциклопедия. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%8F_COVID-19

3. Қымбат ТОҚТАМҰРАТ. Қытай сауығып, «қарт құрлық» ауырып жатыр. https://egemen.kz/article/224719-qytay-sauyghyp-qart-qurlyq-auyryp-dgatyr © egemen.kz

4. Қазақстандағы кокронавирус. Бүгінге дейін не белгілі? https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstandagyi-koronavirus-bugnge-deyn-ne-belgl-394814/

5. Қазақстандағы кокронавирус. Бүгінге дейін не белгілі? https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstandagyi-koronavirus-bugnge-deyn-ne-belgl-394814/

6. @meruert_brand_kz-инстаграм парақшасы

7. @goldhands_club-инстаграм парақшасы

8. @zhas__sheber-инстаграм парақшасы

ҒТАХР: 02.71
ӘӨЖ 11.574

Сүлейменов П.М. [1], *Қасымбаев Қ*[2].

[1]*саяси ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан,Алматы қ., e-mail:spirimbek.@mail.ru*
[2] *Шығыстанушы докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,e-mail:kuanishnm@mail.ru*

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «БАҚЫТ» ИДЕЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада, әл-Фарабидің «бақыт» идеясының әлуметтік мәдени негіздері әлеуметтік мәдени феномен ретінде, ғылыми теориялық тұрғыда жан-жақты қарастырылады. Бұл феномен тікелей адам жанымен тығыз байланысты, сонымен қатар, әрбір жеке тұлға қоғамның мүшесі болуға, өзінің жеке кемелінің деңгейіне жетуге, соның нәтижесінде өзіне қойылған басты мақсатқа жетуге ұмтылады. Бақытқа жетуге ұмтылған іс-қимылдардың барлығы әл-Фарабидің ой-пікірінше, белгілі бір уақытта қоғамдық құндылық болып тұжырымдалады. Бақыт ұғымы әл-Фарабидің әлеуметтік мәдени негіздерінің өзегі болып отыр. Бұл құбылыстың адам үшін құндылығы өте зор екендігі әрдайым ескертіліп отыратыны анық. Бақыт идеясын дүниеге келтіретін нәрселер адамгершілік пен әдеттер – бұл қайырымды ұғымдар. Бақыт дегеніміз – әрбір адам баласы ұмтылатын жоғары мақсат екендігін нақтылап берген Фараби бақытқа білім мен игілік істер істеу нәтижесінде ғана жетуге болатындығын айтады. Білім алудың негізгі мақсаты жеке адами тұлғаны кемеліне жеткізу болатын болса, ал дүниедегі адамзат баласының өмір сүруінің негізгі басты мақсаты жақсылық –ол жоғары дәрежеде танылатын бақытқа жету деп анықталады.

Түйінді сөздер: Білім, ұғым, бақыт, мәдениет, қайырымды қала,этика, жеке тұлға, игілік, адамгершілік, даналық,феномен, басшы.

Suleimenov P.M. [1], *Kassymbaev K*[2].

[1]*Candidate of Political Science, Associate Professor Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:spirimbek.@mail.ru*
[2] *Востоковед докторант, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:kuanishnm@mail.ru*

SOCIO-CULTURAL FOUNDATIONS OF AL-FARABI'S IDEA OF "HAPPINESS"

Abstract

The article examines the socio-cultural foundations ofal-Farabi's idea of "happiness" as a socio-cultural phenomenon from a scientific and theoretical point of viewin detail. This phenomenon is directly related to the human soul, and each individual seeks to become a member of society, to achieve his level of personal perfection and, as a result, to achieve the main goal set for him. According to al-Farabi, all actions aimed at achieving happiness, at a certain stage, are formulated as social values. The concept of happiness underlies the socio-cultural foundations of al-Farabi. It is often said that this phenomenon is of great value to humans. Volunteering to achieve happiness is a wonderful thing to do. Morality and the habits that generate them are good things.

Al-Farabi stressed that happiness is a great goal that everyone strives for, and happiness can be achieved only through knowledge and goodness. The main goal of education is personal improvement, and the main goal of a person's existence in the world is defined as the achievement of happiness, which is recognized as the highest level of absolute goodness.

Key words: knowledge, understanding, happiness, culture, virtuous city, ethics, personality, goodness, morality, wisdom, phenomenon, leader.

Сулейменов П.М.[1], *Касымбаев К*[2].

[1]*Кандидат политических наук, доцент, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail:spirimbek.@mail.ru*
[2] *Востоковед докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail:kuanishnm@mail.ru*

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ ИДЕИ АЛ-ФАРАБИ О «СЧАСТЬЕ»

Аннотация

В статье детально рассматриваются социокультурные основы представления аль-Фараби о «счастье» как социокультурном феномене с научной и теоретической точки зрения. Это явление напрямую связано с душой

человека, и каждый индивидуум стремится стать членом общества, достичь своего уровня личного совершенства и, как следствие, достичь поставленной перед ним главной цели. По словам аль-Фараби, все действия, направленные на достижение счастья, на определенном этапе формулируются как социальные ценности. Концепт счастья лежит в основе социокультурных основ аль-Фараби. Часто говорят, что это явление представляет большую ценность для человека. Добровольные действия по достижению счастья является - прекрасный поступок. Мораль и привычки, которые их порождают, - это хорошие вещи.

Аль-Фараби подчеркнул, что счастье - это великая цель, к которой все стремятся, а достичь счастья можно только через знания и добро. Основная цель образования - совершенствование личности, а главная цель существования человека в мире определяется как достижение счастья, которое признается наивысшим уровнем абсолютного добра.

Ключевые слова: знание, понимание, счастье, культура, добродетельный город, этика, личность, добро, мораль, мудрость, феномен, лидер.

Кіріспе

Тарихи тұлғалармыздың рухани құндылықтарын зерттеу насихаттау біз үшін парыз. Шығыстың ұлы ойшылы философ, ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің мәдени рухани мұрасы әлемдік ғылым мен өркениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосқан анық. Ғалымның айтқан әрбір ойы немесе келтірген пікірі, талдаған сараптаулары қазіргі қоғамда қордаланған кейбір мәселелеріне дәл тиіп жатады. Уақыт озсада, әл-Фараби мұрасы ортайған емес, қайта жылдар санап толысып келеді. Өзінің еңбектерінде Әбу Насыр әл-Фараби өз заманындағы адамгершілік, бақыт, ізгілік пен достық, пәлсафалық ойлар, өнер мен мемлекеттілік құрылымдар туралы келелі пікірлерін ортаға салды. Соның ішінде бақыт идеясының әлеуметтік мәдени негіздерін кеңірек қарастырады.

Адамзат баласының бақытты болуға ұмтылу ол жаратылысынан сіңген табиғи құбылыс деп айтуымызға негіз бар. Философиялық тұрғыда айтар болсақ бақыт – адам баласының өмір қызығы мен сәтті күндерінің қуанышына, рахатына қанағаттану дәрежесін білдіретін мәдени және этикалық ұғым. Әбу Насыр әл-Фараби бақытты, әрадамның өміріндегі алға қойған мақсаты ретінде түсіндірген, оның көзқарасы негізінде, жеке тұлға осы өмірге бақытқа жету үшін келген. Адам баласы шынайы бақыттың не екенін білгенен соң, ол оны өзінің өмірлік мақсаты етіп, соған ұмтылып отыру қажет екендігін негіздейді.

Шығыс араб-мұсылман философиясының көрнекті өкілі ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби мұрасындағы «бақыт» мәселесінің маңыздылығы оның әлеуметтік мәдени негіздері қазіргі кезеңдегі қоғам дамуымен ұштасып жатқандығы анық. Бақытқа жету – әл-Фараби идеясының негізгі алдына қойған басты мақсаттарының бірі деп айтуға болады. Адам баласы өз өмірінде бақытты болуға ұмтылатыны, және соған тырысатыны шындық. Бірақта бақыт ұғымын әркім әркилы түсінеді. Кейбіреулер үрім-бұтағым, көп болса бақыттымын дейді, ендігі біреулер білім іздеп, ғалым болсам бақыттымын деп ойлайды. Дегенмен, әрадамның бақыт туралы түсінктері әр түрлі бір-біріне ұқсамайды.

Әбу Насыр әл-Фараби «Бақытқа жол сілтеу» атты трактатында «Адам шексіз бақыт туралы оның өз түсінігі ең дұрыс және ең ұлы немесе ең жетілген игілік деп сенеді» - дей отыра, «адам бақытының шыңына жету өзі үшін соған жетуді қалайтын адамнан оны игерудің әдісі мен амалын табуды талап етеді» және «артынан не мадақтауға немесе жазғыруға болатын жағдайлардың жиынтығы қосыла келгенде ол адам бақытқа жетеді» [1.5-6] – деп тұжырымдайды.

Әл-Фарабидің ойынша, «әрі мақтауға, және әрі жазғыруға соқтыратын мұндай жағдайлар үшеу» екен: бірінші – жеке адамның іс-әрекеті, мысалы, орынан тұруы, жүру, отыруы, көруі, естуі, сөйлеу; екіншісі – жандүниесі сезімдері, мысалы, құштарлық, ұнату, рахаттану, қуанышы, қорқынышы, күйінуі, ашулану, қызғанышы; үшіншісі – ақыл-парасаты.

Адам баласына қуаныш әкелетін қызықты оқиғалар – қомақты табысқа қол жеткізу, еңбегіңнің мадақталуы, алдыңа қойылған мақсаттардың іске асуы, отбасының қызығы. Адамның қуанышты сезімі, кісінің жігеріне жігер қосады. Дегенмен бақыт пен қуаныш арасында аздап айырмашылық та бар. Қуаныш өткінші сияқты, жеке бір сәтке байланысты болатын болса, ал бақыт – адамның бүкіл өмірінің негізгі арқауы. Өмірде адамгершілікке жатпайтын, әдептілік қағидаларға симайтын, жалған қуаныштардың да өмірде болуы мүмкін. Қазіргі таңда бақытты өмір сүру негізі өркениеттілік құндылықтармен тікелей байланысты», - дейді Е.С.Омаров [2.13].

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Әл-Фарабидің «бақыт» ұғымы адам баласының рухани құндылықтарының бірі болғандықтан оныңәлеуметтік-мәдени рөлі ерекше. Қазақ даласынан шыққан әйгілі ғұлама философ Әбу Насыр әл-Фарабиден бізге жеткен еңбектерінде «бақыт» идеясын зерттеп, зерделеп, ғалымның танытқан ұғымын әлеуметтік-мәдени негіз тұрғысынан қарастыру қазіргі таңда *өзект*і мәселе деп білеміз. Мақаланың зерттеу нысаны ұлы ойшыл әл-Фарабидің бақыты идеясы болса, ал *зерттеу* пәні ретінде әл-Фарабидің әлеуметтік мәдени негізідері талданады. Зерттеуіміздің *мақсаты* болған, әл-Фарабидің еңбектері мен әл-Фарабиді зерттеген ғалымдардың еңбектерінде «бақытты» зерделеу үшін келесі *міндеттер* қойылды:

Әл-Фарабидің бізге жеткен еңбектерінің ішінде, әлеуметтік мәдени негіздері ретінде «бақыт» идеясын зерделеу. Компаративистикалық талдау негізінде шетелдік және қазақстандақ ғалымдардың зерттеулеріндегі тақырыпқа байланысты жазған ғылыми көзқарастарын көрсету;

«Бақыт» ойшылдың әлеуметтік мәдени философиясындағы және этикасындағы орталық түсінік екенін айқындау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада әл-Фарабидің «бақыт» идеясының әлеуметтік мәдени негіздеріне ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдау жасалынады. Әл-Фарабидің «бақыт» ұғымының әлеуметтік мәдени негіздерін және оның теориялық маңыздылығын талдау барысында ғылыми бағыт негізінде салыстырмалы ғылыми-теориялық зерттеу әдістері қолданылады. Сонымен қатар зерттеу жұмыс барысында алыс жақын шетелдік және қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеу жұмысына байланысты жазған ой пікірлерін негізгі дереккөз ретінде ұсынылады. Мәтіндерге герменевтикалық және компаративистік, стилистикалық зерттеу әдістері арқылы талдау жасалынады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ақиқатын айтқанда әл-Фараби шығармалары адамзаттың адами санасын адамша өмір сүре алатын шыңының теориялық негіздерге сүйене отырып, оның практикасын жасай алатын мүмкіндігін көрсетіп берді. Сондықтан да әл-Фарабидың өмірі мен шығармашылығына заманауи тұрғыдан жаңаша қарап, оның өшпес ізі мен негізгі ойларын сараптап, адамға жүктелген міндет не екенін тереңірек ұғуға әрекет жасадық.

Қазақ халқының ұлттық құндылықтарын қалыптастырып, дамуыту тарих сахнасындағы дара тұлғаларымызды дәріптеу біз үшін парыз. Осыны негізге ала отырып бабаларымыздың ғылыми шығармаларын тәуелсіздік тұрғысынан сараптау уақыт еншісінде болмақ. Адам баласы, адамгершілік, бақыт, адамның кейбір қиыншылықтарға шыдай білуі, тұлға, басшы қай кезеңде болмасын ұлт зиялыларының еңбектерінің ең өзекті мәселелерінің бірі болған. Әбу Насыр әл-Фараби өзінің «Бақытқа жол сілтеу» деген еңбегінде: «Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгісіз бір жетілу болып табылады. Мұны түсіндіріп жатудың өзі артық сөзді керек етпейді, өйткені бұл мейлінше белгілі нәрсе»- дейді [3.89].

Жетілу кез-келген адамның талпынатын мақсат мүддесі, себебі жетілу дегеннің өзі ол игілік және оның өзі, адамның қалауы. Адам баласы ұмтылатын игілік ретіндегі мақсаттардың саны өте көп болғандықтан, бақыт осылардың ішіндегі ең негізгісі және пайдалысы болып табылатындығы анық. Адам негізінен алғанда - күрделі және қиын құбылыс. Оның күрделілігі сол оның қиындығында, оның жұмбағы өте көп, оның қалауы мен мақсаты шексіз. Сол қалаулы мен игіліктердің ішіндегі көп мақсаттардың бірегейі – ол бақыт. Бақыт - игіліктердің ішіндегі ең үлкен маңызды игілік болып табылады. Әл-Фарабидің «Бақыт» идеясы оның әлеуметтік мәдени негіздерінің этикалық орталығы болып табылады. Ол үшін бақыт ең жоғары жетілу, және шексіз игілік, әрбір адам баласының өмірінің мәні мақсаты. «Бақытқа жол сілтеу» еңбегінде Фараби «бақытқа жеткесін біз басқа мақсатқа жетуге, ұмтылуға қажет етпейтінімізді көреміз, яғни бұдан шығатын қорытынды, бақыт біз үшін және ешқашан біреу үшін болмайды. Бақыт ең тартымды, ең үлкен және ең жетілген игіліктердің бірі», деп жазды [4.6].

Игіліктер ішінде бақыты бағалай отырып, соған жетуге ұмтылатын адамнан оны игерудің әдісімен амалын табуын талап етуі керектігінеде мән береді. Ол: «Адам бақытқа жету мақсатында кез-келген амал ойлап, соған жету барысындасаналылықпен әрекет жасаса ғана, бүкіл өмірінде нені қалай жасау қажеттігін, және қалай ажырату керектігін біліп отыратын ақыл-парасатты болса ғана бақытқа жетеді»,- дейді. Ойшыл жас ұрпағымыздың санасында және бойында болуға тиісті саналылық, ақыл-парасаттылық қасиеттер бақытқа жетлейтін бір жолы деп көрсетеді. Фараби даналықты адамзат бойында туа бітетін қабілеттілік қасиет деп санайды.

Әл-Фараби ойы бойынша бақытқа жету жолында адамның іс әрекеттері мен қылықтарын рухани түсіну өте маңызды, себебі ол әлеуметтік маңызды әрекет болып табылады, ал бұл әрекет тек адам тілегіне орай қалай әрекет жасауында емес, ол қоғамда мақтауға немесе ұялтуға ие болатындығында тұр. Адам жанының күйзеліске ұшрауымен байланысты табиғи әрекет бақытқа жету үшін жеткіліксіз болады. Ада баласының жақсы да жарқын іс әрекет жасауға деген тілегіде жеткіліксіз болып табылады. Адам өзінің іс әрекетің анық болуына сенімді болуы үшін, адамның іс әрекетінің дұрыстығын қоғамда мойындауы керек. Сондықтан ойшыл «біз өз әрекеттеріміз дұрыс, жан толқынысы қандай болуы керек, біздің ізденістеріміз жақсы ақылға жету үшін қандай болу керектігін анықтап алуымыз керек», дейді [5.328].

Бақытқа жету проблемасы жеке тұлғаның дамуы тұрғысынан және әлеуметтік мәдени қатынастарды зерттеу тұрғысынан туындады. Әл-Фараби әлеуметтік мәдени қатынастардың индивидуалистік-эгоистикалық этикасына назар аударудан аулақ болатын тұжырымдама жасайды. Ол виртуалды қала тұрғындарының «үйлесімді өмір сүруіне», пессимизмге, әлеуметтік мәдени өмірден қашуға және кетуге бағытталған заманауи тұжырымдамаларға қарағанда, өмірді растайтын рухани дүниетанымды қалыптастыруға бағытталған [6.89].

Адамзат бойында жақсықасиеттері мен жаман қасиеттері қатар жүреді. Оның бойындағы қабілеттілігін жаман әрекеттер мен жақсы әрекеттерге бірдей қолдануға болады дейотырып, адамсүйгіштік, адалдық әрекеттер мен әділдік, шыншылдық қасиеттерге жоғары құрметпен қарауарқылы оның бойындағы қалыптасқан қабілеттілігін керемет әрекеттер жасауға икемдеу болатындығын айтады.

Әл-Фараби: «Азаматтық саясат» деген трактатында, «адам бақытты ешбіржағдайда басқа күшарқылы емес, тек теориялық ақыл-парасат күшіарқылы ғана пайымдайды. Бұл адамға әрекетшілақыл-парасат беретін әуелгі бастамалар мен әуелгі білімдердіадам пайдаланып, пайымдағанда, сонан соң ол талпынушы күш арқылы бақыт жолдарын іздегенде, практикалық ақыл-парасат күшіарқылы бақытқа жету үшін ол не істеуі керек екенін ойластырғанда жасалады. Содан соң талпынушы күшарқылы ойластыру жолымен біліп алған әрекеттерді жасайды. Қиялдаушы және түйсінуші күштерақыл-парасат күшін әзірлейді және оған көмектеседі, адамды бақытқажету үшін жағдай жасайтын әрекеттерге бастайды, міне сондаадам игілікке ие болады. Сөйтіп, ерлік күшіне негізделген игілікке қолы жетеді» [7.130],- дейді.

Зұлымдықты айтар болсақ, бұл өзі жоғарыдаайтқандай, ақыл-парасат күшімен бақытты пайымдағанда, оның мақсатын теріс түсінген күйінде ғана пайымдайды. Адам баласы бақыттың неекенін түсінбестен, ол соған асығыс ұмтылады және бақытты өмірінің мақсаты етпестен, басқа бірдеңені: пайданы немесе абыройды мақсат тұтады. Ол талпынушы күштің жетегімен осыған жетуге тырысады. Осы мақсатқақалай жетудің жолын ойластырады. Талпынушы күштің көмегіарқылысоны жүзеге асырады. Сөйтіп абсолюттік зұлымдық орын алатындығына тоқталады.

Адам баласына ортақ қасиеттердің болатынын айта отырып, сонымен бірге әрадамның тек өзіне ғанатән қасиет-қабілеттерінің бар екендігін сөз етеді. Кез келген адам бойындағы өзіне ғана тән қасиетінің болатындығын көрсете отырып, «осы табиғи қасиеттердің бәрі ерік күшіне негізделетінін оны тәрбиелеуді қажет ететінін және оларды елеусіз қалдырып, арнаулы амалдармен дамытпаса, тиісті нәрселерге баулымаса, соның салдарынан уақытын өткізіп алса, онда ол қасиетті жойып алуға болатындығын дәлелдейді.

Адам бойындағы жаратылысынан болатын игі жақсы қасиеттерін белгілі бірамалдармен тәрбиелемесе, оны дамытпаса, оған дұрыс бағыт-бағдар берілмесе жойылып кететіндігін; ол тәрбиеленушінің бойындағы абзал қасиеттерін танып білу арқылы тәрбиелегенде ғана дұрыс нәтиже беретінін ғалым түсінікті етіп баяндаған. Адамдардың жаратылысынан неге лайықты екенін ажыратып білу арқылы тәрбиелеу керектігін, оның белгілібіріс-әрекетке бейімділігін, жетілген-жетілмегендігін ажырату арқылы өзі бейім тұратын іс-әрекетке ыңғайлап, тәрбиелеу аса қажеттіс-әрекет екендігінанықтаған. Өзін-өзітанып тәрбиеленген ұрпақ қанаізгілікке қадам басаалатын ұрпақ болаалады деп ой қорытады.

«Қайсы бір салада нәтижеге жетуге қабілеттіадамдар ондай қабілеті жоқ адамдардың басшысы болады. Бұл оң нәтиже бермейді. Нәтижеге жетуге көбірек қабілеті барадамдар нәтижеге жетуге қабілетіаз адамдарға басшы болса ғана қарамағындағыларға қуаныш, оң нәтиже береді» дейді[8.305б].

Басқағабасшылық ету әрадамның қолынан келе бермейтіндігін және (тиісті әрекетті жасауға) басқарушы қабілет те әрбірадамда бола бермейтін қасиет екендігін, басқалардыңайтқанын ғанаістеуге қабілетібарадам ешбір жағдайдабасшы болаалмайтындығын, ондай адамдар барлық жағдайда тек басқа біреудің басшылығында болатындығына тоқтала отырып, ел басқаруды үлкен өнер деп бағалайды. Ұлы ғұламаадам бойындағы тағы да бір өзіндік ерекшелік деп өзгеге өз айтқанын істете білетін адамдардың, яғни «басшылардың» басқару қабілетіне тоқталады.

Егерадам бойында өз ойлағанын немесе іс-әрекетін өзгеге істете білетін қасиеті, яғни «ілестіріп алып кететін» ерекшелігі, я болмаса «итермелеуші» қасиетіболмасаол басшы болаалмайды. Яғни, дұрыс басшылық жасау үшін әрбір басқарушыадамдарға басқарушылық қабілетін шеберұштастырабілуі керек деген құнды, қазіргі уақытта да өз мағынасын жоймаған пікірлерін айтады. Тек басшы боламын деп, кеуде соғып, өз пайдасын ғана ойлап жүрген кейбір басшылардың халыққа пайда әкелмейтінін дәлелдейді.

Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» идеясында адамның бақытқа қол жеткізуі тек өзара көмек пен ынтымақтастыққа негізделген қоғамда ғана жүзеге асырылуы мүмкін, бірақ адамның одан оқшауланыуынан тыс жерде жүзеге асырылады. Бақытқа жету адамдар дұрыс тәрбиеге, дұрыс басқаруға және дұрыс көзқарастарға жетелейтін «үйлесімді өмір сүруге» бірлескен кезде пайда болады.

Әл-Фарабидің пайымдауынша, адам, сондай-ақ қоғам жақсылық пен жамандықты, және оның себептері не екенін біле отырып іс-қимыл жасайды, сондықтан ол өзара түсіністіктің негізін қалайтын принциптерді білуі керек. Адамдар мен олардың бірлескен «үйлесімді өмір сүру» үшін ұйымдастырылу тәсілі. Осылайша, ол мемлекеттегі мемлекеттік өмір мен билік туралы ұғымды адамдарды білімсіздік жағдайынан шығарып, ағарту идеологиясын білім мен мәдениеттің негізінде қалыптастырады.

Қайырымды мемлекет құрудың себептерін білу - бұл өз азаматтарының бақытты болуын қамтамасыз ететін мемлекет қандай болу керектігін түсінудің бастапқы нүктесі.

«Бақыт дегеніміз - адам өзімен, басқа адамдармен және табиғатпен үйлесімді болған кездегі «теңдестірілген өмір». Бұл материалдық заттардың көптігімен берілмейді, бірақ өмірдің толықтығы - жаһандық жүйе табиғаты - адам - қоғамның ілгерілеуі үшін жағымды адами қасиеттерді дамыту және пайдалану болып табылады[9.576].

Әл-Фараби басшылыққабағынатын адамдарды қайырымды, абзал және бақытты адамдар деп санайды. Бұл адамдар халық болып құрылса, ондайхалықты қайырымды халық деп, ал қоныстанып біріксе, қайырымды қала болып табылады деп көрсеткен. Бұл қайырымды қаланы билейтін басшылардың тілектері, мақсаттары және оны іске асыру әрекеттерінің шынайы, бірыңғай болуының арқасында нәтижеге ие болатындығын және олардың өз бетінше орынды деп тапқан іс-әрекеттері болса, басқару бағытын өзгерте алатындығын, ондай басшының заң бойыншанағыз билеуші болып табылатынын көрсетеді.

«Қала әкімінің ісі, яғни басшының ісі – қала бөлшектерінің өзара байланысын және өзара келісімін орнататындай етіп қала басқару, оның тұрғындарының игілікке ие болумен бірге зұлымдықтың тамырын жою ісінде де біріне-бірі көмек көрсететіндей тәртіп орнату және бақытқа жету үшін пайдасы тиетіннің бәрін сақтап, көбейтіп, зиян келтіретін нәрсені пайдалы етуге тырысып, пайдалы етуге болмайтын нәрсенің зиянын жоюға немесе азайтуға, сәл де болса бағытталуы керек»,-дейді [10.137].

Әл-Фараби қала басшысының істейтін игі істеріне тоқталады. Олардың басқару ісінде келісімге келіп, тіл табысып, зұлымдықты пайдалы іске айналдырып, болмаған жағдайдазиянсыздандырып, адамдардың бір-біріне көмек көрсететіндей, бір-біріне қуаныш сыйлап, бақытқа бөлейтіндей етіп басқаруына тоқталады. Әл-Фараби адам бойындағы өзі өмірсүрген ортаға жақсылық жасау қасиетін бағалай отырып, бұл қасиеттің басшының бізше

«тұлғаның» өн бойында болу керектігін дәлелдейді. Игіліктіістерді біліп қана қоймай, оны іс жүзіне асыруға әрекет жасау керектігін және оған бағыттап отырудың қажеттілігін басты мәселе етіп қозғайды. Басшы қала тұрғындарын бақытқа апаратын ең дұрыс жолға сілтеп, оған жеткізетін әрекетке талпындыруы тиіс [11.184-185].

Әрбір топ немесе әрбір халық бұл нәрселерді (діни ұғым, пайымдау, адам жанының сәулеленуі т.б.) өздеріне белгілі бағыт есебінде қабылдаған. Бақытқасенетін адамдардың көпшілігімұндай ұғымдарға, қиял елесіндегі бір нәрселер түрінде сенеді. Адамдар қабыл алатын, ереже тұтатын, сыйлайтын бастамалар туралы да осыны айтуға болады: адамдардың көпшілігі бұған ұғым түрінде емес, қиял елесіндегі нәрселер түрінде қабыл алады.

Әл-Фарабидің түсінігінше «Бақытқа ұғым түрінде сенетіндер және бастамаларды ұғым түріндегі бірдене деп қабыл алатындар–бұлар даналар» [12.147].

«Бақыт — әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. Әл-Фараби басқаруды қайырымды және қайырымсыз деп екіге бөлді. Қайырымды, білімді, мәдениетті басқару халықты бақытқа бастайды, олардың іс-әрекетін, ерік-қасиетін осы жолға бағыттайды. Әл-Фараби, «адамдар шынайы бақытқа тек қайырымды қалада ғана қолы жетеді» деп тұжырымдай келіп, Қайырымды қаланың келбетін аша түсу мақсатында адамдар қоғамдастығы шоғырланған қалаларды классификациялап бөледі. Қайырымды қалада алдарына іс-әрекеттің өзара жәрдем көрсете білу мақсатын қойған қоғамдастығы бар қала халқы ғана бақытқа жете алады.

Әл-Фараби шынайы бақыт жолында **ынтымақтастық** жолы ерекше дейді[13.223-225]. Әл-Фараби осы қоғамның өзіндік ерекшеліктерін, ондағы өмірсүру формаларын, басшылар бойындағы қасиеттерді, адамдардың мінез-құлқын, өзі өмірсүріп отырған қоғамның өзіндік ерекшелігін талдайды.«Пасықтық қаласы немесе пасықтық қоғам» деп көңіл көтеру, әзіл-күлкі немесе осы екеуімен де айналысып, ішіп-жеу, ойнас жасау арқылы сезім рахатынабатуды мақсат тұтқанадамдардың қоғамын атайды, «надан қала» тұрғындарының бұл іс-әрекеттерін, арсыздық пен пасықтықтарына қарсылық білдіреді. Бұл қаланың тұрғындары рахат өмір сүру, бақытқа жету жолын тәннің немесе жанныңрахатына қатысты пайдалы нәрселермен емес, ойнап-күлу, ішіп-жеумен ғана бақытқа жетуді көздейтіндігін сынайды.

«Атақты адамдарға келетін болсақ, олардың пікірінше, атақтылықтың бұрынғы ұрпақтарынан мирас болып қалған, олардың әкесі мен ата-бабалары бай болса, немесе рахат өмірге кенелу үшін, оларда қымбат нәрселер, қаржы-қаражат мол болса, я болмаса, бәсеке-жарыстардан жеңіп шықса және осы нәрселерімен басқаларғапайдасын тигізген болса, бұл топ адамдарынанемесе қаланың барлық тұрғындарына, өздерінің сұлулығымен, төзімділігімен және ажалдан қаймықпайтын айбатымен, яғни жеңіске жету қаруларымен көзге түскен болса, атақты болады»,-дейді [14.156].

Адам бойындағы атақтылық қасиеттің осылайша қалыптасатынын ұлы ғалым бізге сол кездегіадамдардың ой-түсінігімен, топшылауымен түсіндіруге тырысқан. Атақ-абыройдың қалайша келетінін жіктей отырып, байлық-мансабымен қатар, басқаларға пайдасын тигізетін, өздерінің бойындағы жан сұлулығы мен төзімділігін, қаймықпайтын айбатын көрсете білетін адамдарды атақты адамдар қатарына жатқызады. Абыройқұмар басшы байлыққа, мансапқа қызықпай өздерінің істеген игіістері үшін тек құрметтен басқа ешнәрсе талап етпейтін, өзіістеген игіліктіістері үшін мадақтауды ғана талап ететін басшыларды айтқан. Әл Фарабидің пікірі бойынша, «Бақыттың игіліктер арасындағы орны сондай, адам бақытқа жетуі үшін оған жеткізетін әдістер мен заттар болғанын қалайды [15.114].

Әкімдердің осы қасиеттеріне орай «атаққұмар», «абыройқұмар» басшылар деп екіге бөліп қарастырған. Бақытты іздеу адамның өмірге жалпы бағасын ізденуде, оның тұлғалық және өзін-өзі іске асыратын, барлық шығармашылық сұраныстарын қанағаттандыруы және оларды жеке қоғамдық жүзеге асыруында жатыр.

Әл-Фараби өзінің «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері» деген еңбегінде «Қалаларды қалай басқару керек?»- дей отырып, бұл сұраққа жауап та береді. Ол- басқарғанда ондағы тұрғындардың тұрмысының жақсаруына көмектесу, сөйтіп оларды бақыт жолына бағыттап отыру керектігін нақтылайды. Яғни, өз өмірінің бақытын көру үшін өзгеге қызмет ету, өзгені бақытты ету үшін өз бойыңдағы күш-қуатыңды, ақыл-ойыңды жұмсау қажет деген қағиданы ұстанады.

Әл-Фараби ұсынған бақыт табиғаты туралы мәселе әлеуметтік онтологияда әлі күнге дейін маңызды. Әль-Фарабидің еңбектері туралы А.Х. Қасымжанов: «Бақыт - әл-Фараби этикасының орталық категориясы – бұл жеке нәрсе емес. Оған өзін-өзі оқшаулау жолымен ғана қол жеткізу мүмкін емес. Жақсы қалада адамдардың бақыты, ізгілік, әділеттілік пен сұлулық іске асады» [16.147]. Адамның денесінің науқас және сау болатыны сияқты, оның жаны дасау немесе науқас болады. Жанның саулығы дегенде, әрдайым ізгі қасиеттер, игіліктіістерістеуі керек, тамаша әрекеттержасауы тиіс. «Денені емдеуші – дәрігер, ал жанды емдеуші - әмірші деп аталатын мемлекеттік қайраткер»,- дей отырып, осы әміршінің, яғни мемлекет қайраткерінің бізше «ұлттық тұлғаның» бойындағы қасиеттерді талдап, ғылыми тұрғыдасаралап көрсетеді.

Адамның әуелден тоқымашы немесе хатшы болып тумайтыны сияқты, қайырымдылық пен жаман қылықтаадамаға әуел бастан жаратылысынан дарымайды. Бірақ қайырымдылыққанемесе жаман қылыққа байланысты жаратылысынан бейім болуы мүмкін. Сонда оған қандай да болсын басқа әрекеттерден гөрі, әлгі күйден туатын әрекеттердіістеу оңайырақ болады. Дәл сол сияқты, ол жазумен немесе қандай да болсын басқа өнермен байланысты әрекеттерге бейім болуы мүмкін. Сонымен, оны қандай да болсын сырттан келген басқа бір ниет қарама-қарсыжаққа бағыттап жібермесе, ол әуелбастан-ақ жаратылысынан өзіне оңайырақ келетін әрекетке бет қояды,-дегендіайтады.

Әл-Фараби әр терминге ғылыми анықтама бере келіп, «Даналық дегеніміз – қалған басқа заттардың болмысын айқындап беретін, шалғайсебептердіжәне себептері бар заттардың таяу себептерін білуі,-деп көрсетеді[17. 221].

Әл-Фарабиөзінің дүниеге көзқарасын, этика және эстетикамәселелерітұрғысынан қарастыраотырып, жүйелендіре, нақтылай түседі. «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақытқа жету туралы» трактаттарында ол адам қоғамының шығуы, өмірсүру формалары, адамның мінез-құлқы, әділетті әкімнің бейнесі туралы ой толғайды. Ол ең әуелі өзі өмірсүріп отырған қоғамның құрылымын талдайды. Адамдар қауымының өмір сүру ортасыретінде қала халқын алады. Қалаларды жік-жікке бөле келіп, ол кемел де үлгілі құрылым ретінде ізгі қаланы таңдайды. Оған жақын келетін және тұрмыстық байланыстағы құрылым ретінде еңбекшілер тұратын «қажеттілік қаласы» деп атайды. Әл-Фараби әрі қарай «алыс-беріс» қаласы саудагерлер мен алыпсатарлар мекені, «бақытсыздық пен бұзылғандық қаласы» (ұры-қарылар, арам тамақтар мекені) деп бөліп ажыратады. Ізгі мемлекет (қала) туралы ілімін жасаудаәл-Фараби Платонға еліктеп, мемлекеттің әрбір мүшелерін белгілі бір қызметтіатқаратын адам тәніне ұқсас етіп қарастырады.

Осыған сәйкестігі мемлекеттегі феодалдық құрылысы суреттеледі. Идеалистік түрде жақауратып айтылғанмен, әл-Фараби адамдар арасындағы теңсіздік, артық-кемшілік анық сезілетіндігіне тоқталған. Мысалы, халық мемлекеттің жүрегісаналғанымен, олар да күн көріс қамын, харекетін жасауға, ойлауға мәжбүр,ішіп-жеу, үйлену-тойлану т.б. Ол мұндай теңсіздікті, әділетсіздікті жоюдың бірден-бір жолын ағартушылық, адамгершілік қасиетін тәрбиелеуді күшейту деп қорытады [7.21].

Қорытынды

Бақыт ұғымы әл-Фарабидің әлеуметтік мәдени негіздерінің өзегін құрап тұр. «Бұл феноменнің адам үшін құндылығы аса зор екендігі үнемі ескертіліп отырады» [18.177]. Бақыт мәселесін жан-жақты қарастырған ойшыл оның мынадай маңызды тұжырымдарын келтіреді: «ең үлкен игілік және ...оған адам ұмтылатын ең кемелді мақсат болып табылады», «бақыт адамға өз-өзімен және басқалармен үйлесімді өмір сүру үшін қажет», «бақыт бұл өзі үшін ғана ізделетін қайыр, жақсылық. Бақытқа жетуге көмектесетін ерікті әрекет – бұл әдемі әрекет. Оларды тудыратын адамгершіліктер мен әдеттер – бұл қайырымды нәрселер» [19.157].

«Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады.

Әл-Фараби «адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала қайырымды қала болып табылады, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам – қайырымды қоғам, барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды мекен болмақ» [20.305].

Бұл әл–Фарабидің адамзатты болашақ бақытқа жеткізу жөніндегі ең басты гуманистік принципі, халықтар достығы – ырыстың басы – ғұламаның түпкі ойы, имандай сыры міне осы қағидада жатыр. Басқаша айтқанда, адамдар бақыт жолында өзара көмек, достық, бейбітшілік қатынаста өмір сүруі керек [21.146].Осы бақыт тақырыбына орай, 2016 жылы **Біріккен Араб әмірлігінде БАӘ-нің премьер-министрі, Дубай қаласының әміршісі Мухаммед әл-Мактумнің бастамасымен лауазымды қызметтің жаңа түрі пайда болды. Ол қызмет «Бақыт» министрлігі деп аталады. Ол** министріліктің міндеті – мемлекеттік бағдарламалар мен саяси шаралар арқылы қоғамды бақыттырақ ете түсу. Сондай-ақ, «діни төзімділікті» әмірлік қоғамындағы басты құндылық ретінде дамыту, осы министрліктің құзыреттілігіне жатады. Бұл ерекше бастама да әл-Фарабибабамыздың «бақыт» концептісінің әлеуметтік-мәдени негіздерімен тікелей ұштасатын идеяның заманауи жемісі.

Әл-Фараби идеяларының әлеуметтік мәдени негіздері, айтылған ой пікірлері осы күнгі өмір талабымен үндесіп жатқаны даусыз. Адам бойындағы, оның ішінде басшы бойындағы бұл қасиеттердің қазіргі басшылардың да бойына қойылатын талаптар екені анық. Адал болып, айналасындағы адамдарға жылылықтың нұрын шашып, бақыт сыйлап бөліп жармай, қарамағындағыларды тең ұстайтын, өз жұмысын жақсы білетін білімді әрі адал басшыларға қоғам әлі де зәру.

Болашағымыздың жарқын, қоғамымыздың «ізгілікті болуы» үшін шындық пен шыншыл адамдарды сүйетін адал қайырымды басшылар көп болса, елде, қоғамда бақытты болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әл-Фараби,(1975). Әлеуметтік-этикалық трактаттар // Алматы,– 5-6 бб.

2. Омаров Е.С.,(2009). Бақыт онтологиясы: Әл-Фарабиден бізге дейін // Қазақ өркениеті. Казахская цивилизация. №3 (35).–13б.

3. Әл-Фараби,(1975).Бақыт жолын сілтеу – Алматы, RS, Халықаралық Абай клубы, 2005). –89б

4. Әл-Фараби,(1975).Бақыт жолын сілтеу – Алматы, RS, Халықаралық Абай клубы, 2005). –6б

5. Нысанбаев Ә.,(1998).Адам және ашық қоғам. – Алматы: Қаз. энцикл.,–328 б.

6.Әл-Фараби,(1975).Бақыт жолын сілтеу – Алматы, RS, Халықаралық Абай клубы, 2005). –89б

7. Әл-Фараби,(1975). Әлеуметтік этикалық трактаттар.Алматы.,–130б.

8. Аль-Фараби, (1970).Философские трактаты. - Алматы:Наука, – с. 305

9. Кузык Б.Н. Яковец Ю.В.,(2009). Цивилизации: теория, истоия, диалог, будущее/ Б.Н. Кузык, Ю.В.Яковец; авт. Предписл. А.Д. Некипелов.– М.: Институт экономических стратегий. Т. VI: Перспективы становления интегральной цивилизации. – М.: Институт экономических стратегий, – 576с.

10. Әл-Фараби,(1975). Әлеуметтік этикалық трактаттар. – Алматы., –137б.

11. Роллан Сейсенбаев, (2014). Абу Насыр Аль-Фараби Международный клуб Абая. Жидебай,– С.184-185.

12. Әл-Фараби,(1975).Әлеуметтік этикалық трактаттар. – Алматы., –147б.

13. Ханифи Өзжан, (2001). Фараби дүниетанымындағы бақыт мәселесі // Наследие аль-Фараби и мировая культура: материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура». – Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК,– С.223-225.

14. Әл-Фараби,(1975). Әлеуметтік этикалық трактаттар. – Алматы., –156б.

15. Жарықбаев Қ., Алдамұратов Ә., Ғабитов Т.,(1997). Әдеп негіздері. Алматы., – 114 б.

16. Касымжанов А.Х. (1982). Абу Наср аль-Фараби. Москва: Мысль.147б

17. Әл-Фараби,(1975).Мемлекеттік қайраткерлерінің нақыл сөздері. Философиялық әлеуметтік трактаттарында. Алматы. Ғылым баспасы,–221б.

18. Нұрмұратов С.Е.,(2001).Әл-Фараби іліміндегі рухани құндылықтар// Наследие аль-Фараби и мировая культура: материалы Между-народного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура». – Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК,– сс. 175–181.

19. Әл-Фараби,(1975). Мемлекеттік қайраткерлерінің нақыл сөздері// Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. М.: Прогресс, 2000. С.157.

20. Әл-Фараби,(1975). Мемлекеттік қайраткерлерінің нақыл сөздері. Философиялық әлеуметтік трактаттарында. – Алматы., –305б.

21. Көбесов А.,(2002)Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі. Алматы.,–146б

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 94.001
МРНТИ 03.81.37

Болтенко Дмитрий Николаевич[1]

[1]*доцент кафедры Философии и социально-политических дисциплин,*
Пограничная Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан,
г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИОГРАФИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОХРАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ В ПЕРИОД С 1571 ДО 1940 гг

Аннотация

Границы существуют со времен возникновения государств, а в истории они упоминаются и описываются уже в первых письменных произведениях. К настоящему времени сформировалось и несколько жанров литературы, дающих трактовку их сути, истории возникновения и развития, изменяющейся роли в жизни страны и народов.

В данной статье рассмотрены исходные данные о границах, их начертаниях, режиме в приграничной полосе и правилах перемещения через нее людей, товаров и идей содержатся в советующих договорах и соглашениях, законах и юридических актах государств. Их расшифровке посвящены энциклопедические и справочные издания, а описания процессов возникновения и изменения содержатся в трудах по географии и страноведению, истории стран и народов, теории и истории Государства и права. Деятельность органов государственного управления и Пограничной службы, их выдающихся представителей освещается не только в служебных документах, но и произведениях художественной литературы и искусства.

Граница является важнейшим атрибутом государственности, первым рубежом обеспечения национальных интересов и безопасности страны.

Болтенко Дмитрий Николаевич[1]

[1]*Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара академиясының философия және қоғамдық-саяси пәндер кафедрасының доценті,*
Алматы қ., Қазақстан

1571 ЖЫЛДАН 1940 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ АРАЛЫҚТА МЕМЛЕКЕТТІК ШЕКАРА КҮЗЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУДЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Шекаралар мемлекеттер пайда болғаннан бері бар және тарихта олар алғашқы жазбаша жұмыстарда айтылған және сипатталған. Қазіргі уақытта әдебиеттің бірнеше жанры қалыптасты, бұл олардың мәнін, пайда болу және даму тарихын, ел мен халықтардың өміріндегі өзгеретін рөлін түсіндіреді.

Бұл мақалада шекаралар, олардың стильдері, шекара белдеуіндегі режим және ол арқылы адамдарды, тауарлар мен идеяларды өткізу ережелері туралы бастапқы мәліметтер кеңестік шарттар мен келісімдерде, мемлекеттердің заңдары мен құқықтық актілерінде қамтылған. Энциклопедиялық және анықтамалық басылымдар олардың шифрын шешуге арналған, ал пайда болу және өзгеру процестерінің сипаттамалары география және елтану, елдер мен халықтардың тарихы, мемлекет пен құқық теориясы мен тарихы туралы еңбектерде бар. Мемлекеттік басқару органдары мен Шекара қызметінің, олардың көрнекті өкілдерінің қызметі тек қызметтік құжаттарда ғана емес, сондай-ақ көркем әдебиет пен өнер туындыларында да қамтылады.

Шекара мемлекеттіліктің маңызды атрибуты, елдің ұлттық мүдделері мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін алғашқы шекара болып табылады.

Boltenko Dmitry Nikolaevich[1]

[1]*Associate Professor of the Department of Philosophy and Socio-Political Disciplines,*
Border Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan

THE HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF STATE BORDER PROTECTION IN THE PERIOD FROM 1571 TO 1940

Abstract

Borders have existed since the emergence of States, and in history they are mentioned and described in the first written works. To date, several genres of literature have been formed that give an interpretation of their essence, the history of their origin and development, and their changing role in the life of the country and peoples.

This article examines the initial data on borders, their outlines, the regime in the border zone and the rules for the movement of people, goods and ideas through it contained in the Advisory treaties and agreements, laws and legal acts of States. Encyclopedic and reference publications are devoted to their interpretation, and descriptions of the processes of emergence and change are contained in works on geography and country studies, the history of countries and peoples, theory and history of State and law. The activities of state administration bodies and Border guards and their outstanding representatives are covered not only in official documents, but also in works of fiction and art.

The border is the most important attribute of statehood, the first border to ensure the national interests and security of the country.

Первым из дошедших до нас нормативных документов, регламентирующих действия пограничной стражи, стал «Приговор о сторожевой и станичной службе». Он составлен под руководством князя М.И.Воротынского и утвержден в Разрядном приказе 16 февраля 1571 г. В исторической литературе он подчас именуется «Общим уложением...», «Уставом...» …

Внимательное изучение Приговора позволяет сделать вывод о том, что данный документ был самым настоящим уставом службы по охране границ Московского государства в последней трети XVI в. Приговор определял виды, формы и способы действий порубежников (пограничников) при несении ими службы и обнаружении противника. Документ дает представление о содержании основных положений теории охраны границы того времени.

Охрана границы выступала как обеспечение защиты государства от внезапного нападения противника, составная и неотъемлемая часть его оборонительного потенциала. Задача пограничной стражи состояла в непрерывном слежении за противником на окраинах государства и оповещении о нем центральной власти и пограничных воевод. Служба по охране границы выступала в виде формы деятельности пограничной стражи. Основные способы службы по охране порубежья заключались в особом расположении сменяемых сторож по определенным рубежам и на избранных направлениях возможного движения противника, а также в высылке сменяемых станиц вглубь степи в определенные районы или же по определенным направлениям. В результате комплексное несение сторожевой и станичной службы обеспечивало решение задачи непрерывного слежения за противником и своевременного оповещения о нем государя и воевод на границах и рубежах в степи. Выделялось два вида службы по охране границы: сторожевая служба и станичная, имеющие свою специфику.

Были четко сформулированы требования, предъявляемые к сторожевой и станичной службе: непрерывность по времени и месту, скрытность действий, сосредоточение основных сил на главных направлениях, тесное взаимодействие с войсками в поле.

В марте 1623 г. был принят «Устав о сторожевой и станичной службе», который детализировал обязанности пограничных воевод, ввел круглосуточную систему охраны границы. Развитие коммуникаций, промышленности, торговли вели к увеличению числа задач по охране границы. В декабре 1753 г. был издан указ о перенесении внутренних таможен и места сбора пошлин на внешнюю границу. Охрана границы приобретает финансово-экономическое значение. Это предопределило тесное взаимодействие таможенной службы и пограничной стражи.

В сентябре 1782 г. издан указ «Об учреждении особой таможенной цепи и стражи для отвращения потаенного привоза товаров». Таможенные заставы были переданы в надзирательские дворы. Надзор на границе стал осуществляться одновременно в военном и таможенном отношениях. В сентябре 1802 г. принято «Положение о Донском казачьем войске». Положение наряду с другими обязанностями казаков определило их задачи в охране границы на кордонных линиях и при несении службы «вне войска».

В преддверии войны в 1811 г. утверждено «Положение об устройстве военной стражи». На первую линию охраны границы встали полки Донского и Бугского казачьих войск, которые осуществляли войсковое прикрытие границы. Более четко осознается основная задача пограничной стражи – оберегать экономику государства от конкуренции извне.

В августе 1827 г. утверждено «Положение об устройстве таможенной пограничной стражи», чем положено начало перехода таможенной пограничной стражи на положение ведомства, приравненного к военному. Это начало становления пограничной стражи как специальных войск. В 1832 г. Таможенная пограничная стража переименована в пограничную стражу Департамента внешней торговли Министерства финансов. В 1893 г. Пограничная стража

выделена из Департамента таможенных сборов министерства финансов. Образован Отдельный корпус пограничной стражи (ОКПС) России, как особый род войск, предназначенный для охраны границы.

Важной вехой в упорядочении службы на границе стало принятие Правил об Отдельном корпусе пограничной стражи (1910 г.) и Инструкции службы чинов Отдельного корпуса пограничной стражи (1912 г.). Большое значение имел тот факт, что в этих документах регламентировался порядок применения оружия, производства обысков и выемок. С их принятием было завершено создание нормативно-правовой базы деятельности пограничников на основе обобщения многовекового опыта службы.

На рубеже XIX и XX вв. основными нарушителями границы считались: контрабандисты, лица, тайно переходившие границу помимо таможенных учреждении и пропускных пунктов, даже если при них не было контрабанды; выходцы, то есть люди, решившие незаконным путем покинуть Россию и поселиться в других странах. Но были и другие категории нарушителей: дезертиры, уголовники и пр. Для удобства охраны граница разделялась между отрядами на участки, которые назывались дистанцией отряда. Дистанции, в свою очередь, делились на расходы, охраняемые постом (кордоном). Расход также делился на участки, порученные для охраны часовым. Дороги или тропинки, проложенные по черте границы или близ нее, назывались патрульными, посторонним лицам ходить и ездить по ним запрещалось. Все участки обозначались вехами или особыми столбами с номерами. Днем и ночью пешком и на лошадях наряды охраняли свои участки. Силы и средства, применяемые в том или другом месте, виды нарядов определял командир отряда, он же вырабатывал и приемы борьбы с нарушителями. Нарядами руководили начальники постов.

Пограничная служба в начале XX в. подразделялась на сторожевую и разведывательную. Первый вид службы предусматривал наблюдение и контроль на линии границы, второй - ведение агентурной и войсковой разведки. Охрана границы строилась в две линии. На второй линии задерживали нарушителей, прорвавшихся через первую, здесь проверяли товары, отправляющиеся транзитом из таможен, осматривали всех проезжавших через границу и их вещи, выявляли беглых, преступников и дезертиров.

Охрана границы в две линии, безусловно, оправдывала себя. В сторожевой службе, которую несли чины ОКПС, основными видами нарядов были: часовой на границе, секрет, конный разъезд и объезд (патруль), летучий отряд, часовой у таможенной рогатки, дежурный у поста (кордона); в казачьих войсках – преимущественно конный разъезд, засада, секрет, конвой; на морской границе – разъезды на лодках, крейсирование судов флотилий. На сухопутном участке наряды выставлялись не только вдоль границы, но и вглубь. Вид наряда «часовой на границе» считался основным, секрет применялся реже, преимущественно ночью. При встрече с нарушителями пограничники должны были действовать быстро и решительно, вплоть до применения оружия. Службу на сухопутном участке пограничникам облегчали наблюдательные вышки высотой 3-4 м, различные сигнальные и заградительные системы. В качестве сигнальных средств использовали валежник и сухой камыш, издававшие треск, когда по ним кто-либо шел. Сами пограничники нередко применяли различные хитрости. На пример, видимость присутствия стражи создавалась путем использования чучел сидящих людей.

Пограничная стража (ОКПС) совместно с другими ведомствами (карантинная стража, внешние военные караулы, морской надзор) осуществляли карантинный надзор. В конце XIX в. для пресечения провоза контрабанды железнодорожным транспортом, получавшим в России все более широкое распространение, был организован пограничный надзор на железных дорогах – железнодорожные отряды. В основе их службы лежал гласный и негласный надзор в пакгаузах, багажных отделениях, на вокзалах. В наиболее важные пункты железных дорог для расследования причин провоза больших партий контрабанды направлялись специальные команды. Они находились в этих местах до «окончательного искоренения» там контрабанды. Нижние чины ОКПС выставлялись также часовыми на таможнях, таможенных заставах, таможенных постах, переходных пунктах.

Государственная граница России к началу XX в. проходила в различных климатических зонах и природных условиях, в разных регионах имела свои особенности, что учитывалось при организации ее охраны.

Пограничная наука в дореволюционный период носила сугубо эмпирический характер, но, тем не менее, именно в конце XIX - начале XX веков закладываются ее основы на общетеоретическом, философском уровне. Социально-политические основы погранологии (взгляды на сущность государственных границ, их справедливое устройство, обеспечение их нерушимости и безопасности) были заложены в России в трудах знаменитого русского просветителя А.Н.Радищева, декабриста П.И.Пестеля, русских историков Н.М.Карамзина, С.М.Соловьева, В.О.Ключевского, революционеров-демократов А.И.Герцена и Н.Г.Чернышевского и ряда других просветителей. Их теоретические работы открыли путь к пониманию охраны и защиты государственной границы как важнейшей функции государства, обосновали необходимость ее реализации с помощью специальных структур.

После Октябрьской революции с началом формирования советской государственности, изменением внутренней и внешней политики наступил новый этап в истории строительства и деятельности пограничной службы. Перед пограничниками была поставлена задача обеспечить монополию внешней торговли государства, пресечь экономическую контрабанду, вести жесткую борьбу со всеми попытками реставрации капитализма. Военно-политическая обстановка в стране характеризовалась напряженной борьбой с контрреволюцией внутри страны и на государственной границе.

Первым актом, положившим начало формированию правовых основ охраны государственной границы, следует считать принятие неотложных мер по закрытию границ и восстановлению порядка пропуска через них, по формированию органов управления пограничной охраной. В Декрете СНК РСФСР от 28 мая 1918 г. указывалось,

что погранохрана учреждается при Наркомате по делам финансов. На нее была возложена задача защиты интересов государства, а в пределах пограничной полосы - защита личности и имущества граждан.

В Декрете давалось определение пограничной полосы и 12-мильной морской таможенной полосы, указывалась необходимость создания свободного проезда вдоль черты границы, отмечалось, что комплектование и вооружение пограничной охраны осуществляется на общеармейских основаниях. Положения декрета были целиком или в несколько измененном виде заимствованы из Правил об Отдельном корпусе пограничной стражи 1910 г. и Инструкции службы чинов ОКПС 1912 г. Это наглядно свидетельствует о том, что погранохрана государства стала преемницей дореволюционной пограничной стражи в использовании ее положительного опыта в охране границы Советского Союза. Вместе с тем в декрете Совнаркома содержалось несколько положений, отражавших советские реалии. В основе комплектования пограничной охраны лежали принципы классовости и добровольчества. Декрет возложил на военное ведомство снабжение пограничной охраны не только вооружением, но и снаряжением, инженерными и медико-санитарными средствами.

В связи с тем, что в начале 1920-х гг. обстановка на государственных границах Республики характеризовалась широким проведением контрреволюционерами тайных подрывных акций, основным видом борьбы с нарушением границ была правомерно признана оперативная работа органов государственной безопасности, подкрепленная войсками ВЧК, в состав которых входили и пограничные войска. Этим самым были заложены оперативные основы служебно-боевой деятельности пограничных войск. Одновременно было сформулировано требование о необходимости непрерывной охраны границы днем и ночью, которое впоследствии стало одним из основных принципов охраны границы. Учитывая различные негативные моменты применения оружия при выполнении задач охраны границы, были сформулированы первые правовые основы его применения.

Характер подрывных действий противника на границе, шпионаж, диверсии, вооруженные провокации, контрабандная деятельность, обусловили необходимость в уточнении взглядов на систему охраны государственной границы. В связи с этим по-новому были классифицированы размеры и назначение пограничных полос (в частности, введено и понятие «12-мильная морская полоса»), сформулированы положения о применении пограничниками оружия по летательным аппаратам-нарушителям границы, о взаимодействии пограничных войск с частями Красной Армии в интересах успешной борьбы с бандами и преступными группами противника на государственной границе. На этой основе стал шире обобщаться опыт охраны в различных регионах страны.

В 1924 г. был принят первый Временный устав службы пограничной охраны ОГПУ. «Цель издания устава, - указывалось в приказе ОГПУ от 12 июля 1924 г., - введение единообразных принципов и методов в понимание и несение сторожевой службы пограничной охраны».

Анализируя опыт охраны границы после выхода Временного устава, Всесоюзное совещание начальников частей погранохраны в апреле 1925 г. сделало вывод, что в соответствии с обстановкой единственно возможным видом охраны является сочетание секретной и наружной охраны, а в борьбе с контрабандой более предпочтительны тактика создания специальных групп, блокирование отдельных участков границы. В этот же период было принято использования служебных собак в интересах охраны границы.

Все эти факты свидетельствовали о необходимости дополнительного теоретического обобщения накопленного опыта и правовом его закреплении. Это и было сделано в новом Положении об охране государственных границ Союза ССР, утвержденном ЦИК и СНК СССР 15 июня 1927 г. В нем, в частности, закреплено понятие «политическая охрана границы», под которым подразумевалась борьба пограничной охраны с попытками незаконного ввоза в пределы СССР идеологически вредной литературы, оружия и т.д., либо перехода границы с целью учинения контрреволюционных акций. Введен в служебный оборот термин «санитарная охрана государственных границ СССР».

Важными событиями, олицетворявшими дальнейшее развитие теории и практики охраны границы, явились возложение в 1928 г. на пограничные войска в полном объеме функций погранпредставительской деятельности, разработка основ взаимодействия пограничных войск и частей РККА в борьбе с иностранными самолетами, нарушающими государственную границу СССР, применение в служебно-боевой деятельности пограничных войск в 1929 г. в ответ на провокации противника так называемых активных форм охраны границы, разработка в 1931 г. Инструкции о порядке привлечения населения пограничной полосы к охране государственной границы СССР.

В начале 30-х годов на ряде участков государственной границы обстановка осложнилась. Увеличилось число нарушений границы подготовленными нарушителями. Возросло количество диверсий, антисоветских и контрреволюционных проявлений, шпионских и бандитских акций, нарушений воздушного пространства. В это время общетеоретические посылки формирования пограничной политики и политической охраны границы государства нового типа, строительства пограничных войск Советского Союза были сформулированы в 1931-1934 гг. А.Х.Артузовым, впоследствии нашедшие свое развитие в трудах Г.Ф.Донченко, Ф.Ф.Помитяева, Д.И.Горшкова и других ученых и практиков.

На основе теоретических взглядов и накопленного опыта предлагалось переходить от линейной охраны к гибкому эшелонированию сил в глубину, совершенствовать подготовку и проведение отрядных учений, пересмотреть взгляды на организацию борьбы с воздушными нарушителями границы, наладить службу ВНОС (воздушное наблюдение, оповещение, связь) на границе. Впервые в теоретических поисках выдвигались положения в обоснование различий категорий «оперативно-служебные действия» и «оперативно-боевые действия».

Предвоенные годы (1936-1941 гг.) характеризовались дальнейшим осложнением международной обстановки вследствие начала Второй мировой войны; советско-финляндской войны. В связи с повышением напряженности обстановки на государственных границах СССР принимались дополнительные меры по усилению их охраны. Увеличивался численный состав пограничных войск, принимались меры к повышению их боевой готовности. Опыт боевых действий пограничных войск на озере Хасан (июль 1938 г.) был проанализирован и обобщен. В частности, вопросы управления, взаимодействия их с частями РККА, совершенствования разведки. Большое внимание было уделено изучению опыта боевых действий пограничных войск в период советско-финляндской войны. вые были разработаны положения о ГУПВ и морском отделе ГУПВ. Опыт работы с местным населением и его применения в охране границы был закреплен в новой инструкции, утвержденной в 1939 г.

Богатый опыт служебно-боевой деятельности войск был обобщен в проекте Устава пограничной службы (УПС-40). В нем нашли отражение новые аспекты в содержании таких категорий теории охраны государственной границы, как «силы и средства охраны границы». К силам и средствам охраны границ относились: сухопутные, морские и авиационные части пограничных войск, органы разведки (важнейшее средство), технические средства (заграждения, сигнализационные устройства, средства наблюдения, освещения и др.), местное пограничное население, подразделения частей Красной Армии и сил Военно-морского Флота, выделенные для поддержки пограничных частей.

В Уставе рассматривались основы действий пограничных войск: бдительная служба и активный розыск; искусный маневр и меткий огонь; преследование нарушителей. Сущность пограничной службы представлялась как активные действия по выявлению нарушителей, своевременное их обнаружение, захват или уничтожение.

Список использованной литературы:

1. *Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. М., 1846*
2. *Боярский В.И. Наука о регулятивной функции государственной границы: Основные теоретические и практические выводы, вытекающие из анализа истории пограничной мысли. Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. Т.3 Вып.1, 2013 Специальный выпуск ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ ГРАНИЦ*
3. *Летопись пограничных войск КГБ СССР. М.: Воениздат, 1981*
4. *Составители: полковник Дорошенко И.А., подполковник Незнанов Н.А., подполковник Тихомиров Б.П., подполковник Любимов С.Е. Из истории Советских пограничных войск (1921-1927 гг.) – документы и материалы. Москва, 1963*
5. *Составители: подполковник Дорошенко И.А., подполковник Незнанов Н.А., подполковник Тихомиров Б.П., подполковник Любимов С.Е. Из истории Советских пограничных войск (1921-1927 гг.) – документы и материалы. Москва, 1963*
6. *Составители: подполковник Дорошенко И.А., подполковник Картавцев И.И. Из истории Советских пограничных войск (1928-1934 гг.) – документы и материалы. Москва, 1971*

ӘӨЖ 94(470)
ҒТАХР 03.20.00
IRSTI 03.20.00

Жалмагамбетов Ерланбек Адилбекович[1]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: Yerlan_bek@mail.ru

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНАН КЕЙІНГІ ОНЖЫЛДЫҚТАҒЫ ШАРУАЛАР: РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Соғыстан кейінгі жылдары КСРО-да, оның ішінде Қазақстанда өнеркәсіп пен аграрлық секторды қалпына келтіруге жұмыстары басталды. Соғыс аяқталғаннан кейін халық жеңіл дем алып, бейбіт өмірге дайындалды. Бірақ соғыстың жаңғырығы әлі өтпеген еді. Елде соғыстан кейінгі кезеңнің алғашқы жылдары әлі милитаризацияланып тұрды. Бейбіт өмірдің алғашқы қадамдары қарапайым адамдардың тұрмысын жақсартудан басталды. Азық-түлік қауіпсіздігі бірінші орында болды. Азық-түліктің жетіспеушілігі үлкен қалаларда қатты сезілді. Сол себепті басты мәселе ауылшаруашылықты қайта қалпына келтіру болды. Соғыстан кейінгі жылдары негізгі ауыртпашылық қарапайым шаруалар мен жұмысшылардың иығына түсті.

Кілт сөздер: Ауыл, тарихнама, Ұлы Отан соғысы, күнделікті өмір, деревня

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен "Соғыстан кейінгі онжылдықтағы Қазақстан шаруалары: әлеуметтік трансформация және күнделікті өмір" AP08052897 жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды

Zhalmagambetov Yerlanbek Adilbekovich[1]

[1]*Kazakh national pedagogical university after Abai*
Almaty city, Kazakhstan. E-mail: Yerlan_bek@mail.ru

THE PEASANTRY IN THE POST-WAR YEARS: RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

In the post-war years in the USSR, including Kazakhstan, the state paid great attention to the restoration of industry and the agricultural sector of the economy. During the war in the rural area people worked knowing that the main goal was victory. After the end of the war, the population of the country with a sigh of relief was already preparing for a peaceful life. But the echoes of the war still lingered. In the first years of the post-war period, the country was still militarized. Military dictatorship was in cities and villages. Peaceful life began with the arrangement of everyday life of ordinary people. Food security was still in the first priority. Food and food shortages were still felt in the big cities. In villages and auls, life flowed more or less in a calm fashion.

Keyword: Village, village, historiography, world war II, everyday life, the village

The article was prepared in the framework of the project AP08052897 "peasant economy of Kazakhstan in the post-war decade: social transformation and everyday life" with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Жалмагамбетов Ерланбек Адилбекович[1]

[1]*Казахский национальный педагогический университет имени Абая*
г. Алматы, Казахстан. E-mail: Yerlan_bek@mail.ru

КРЕСТЬЯНСТВА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ: РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Аннотация

В послевоенные годы в СССР, в том числе в Казахстане, государство уделяло большое внимание восстановление промышленности и аграрного сектора экономики. Во время войны в деревнях и селах люди трудились, зная, что главной целью была победа. После окончания войны население страны вздохнуло с облегчением и уже готовилось к мирной жизни. Но одголоски войны все еще не проходили. В первый год послевоенного времени все в стране было милитаризировано. Военная диктатура была в городах и в селах. Мирная жизнь начиналась с обустройством быта обычных людей. Продовольственная безопасность была все еще на первом месте. Нехватка еды и продовольства еще ощущалась в больших городах. В селах и аулах жизнь текла более или менее в умеренном русле.

Ключевые слова: Деревня, аул, историография, Великая Отечественная война, повседневная жизнь

Статья подготовлена в рамках реализации проекта AP08052897 «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан

Введение. Казахстане становление крестьянства берет начало с переселением крестьян в начале XX века. Крестьянин работал на земле, пахал и сеял. В Казахстане основное хозяйство у казахов было кочевое скотоводство. Коллективизация, которая проходила в Казахстане не дала должного результата. В социальной стратификации казахского общество образовались два понятия. Первое крестьянин, второе шаруа.

Такое разделение было взято не случайно. В работах советских и российских историков мы рассматриваем крестьянство. А в отечественной историографии есть два понятия: крестьянство и шаруа. Но суть их труда принципиально не отличался. В данной статье, мы рассматриваем советскую и российскую историографию крестьянства.

Материалы и методы. Основные материалы - это работы советских и российских историков, работы, которые рассматривали крестьянство и их быт. Советская историография очень обширная. В ней, как и в прочих других работах просматривается идеология и догматы социализма. В российской историографии по крестьянству не мало работ, которые рассматривали быт и жизнь простого крестьянина через призму повседневности. Методика и подход к изучению данной проблемы разные.

В данном исследовании был применен сравнительный анализ. Также применен историко-типологический метод. В исторической науке историко-типологический метод применяется для изучения массовых исторических объектов и явлений, его основная задача — выявление и анализ социально-экономических и социально-культурных исторических типов. Сравнительный анализ помогает выявить динамику и общие схожести в исследованиях советских и российских ученых.

Обсуждение. В работе О.Р. Хасянова посвященной «Повседневной жизни советского крестьянства в послевоенное время 1945-1953 гг.» (на материалах Куйбышевской и Ульяновской областей) отмечается, что советскую историографию послевоенного колхозного крестьянства целесообразно подразделять на три этапа, основанием для такого деления являются изменения во внутриполитическом курсе правящего режима. Первый этап — вторая половина 1940-х - середина 1950-х гг. (донаучное осмысление проблематики, преобладание пропагандистских и популярных работ, публикация выступлений, записей бесед с передовиками производства). Второй этап - с середины 1950-х гг. до середины 1960-х гг., продолжались накопление и осмысление конкретно-исторических данных, была возобновлена систематическая публикация статистических сборников, появились первые конкретные (экономические, историко-партийные, этнографические, социологические) исследования. Третий этап - с середины 1960-х гг. до конца 1980-х гг., он характеризуется созданием документированной схемы истории советского крестьянства и началом исследования социальных изменений в колхозной деревне (Хасянов, 2017). В данную категорию можно отнести работы К. Абросенко О социалистическом перевоспитании крестьянства (Абросенко, 1949), П.О. Александров О путях постепенного перехода от социализма к коммунизму (Александров , 1954), Алексеева, Р.В. Роль неделимых фондов в подъеме колхозного производства (Алексеева , 1959), Алексеева, Р.В., Воронин П.А. Накопление и развитие колхозной собственности (Алексеева, Воронин 1963), Аминова, Р.Х. Колхозное крестьянство Узбекистана в годы Великой Отечественной войны (Аминов, 1979), Амотов, Н.К. Забота социалистического государства о нуждах народа (Амотов, 1947), Анисимов, Н.И. Развитие сельского хозяйства в первой послевоенной пятилетке (Анисимов, 1952), Анисков В.Т. Колхозное крестьянство Сибири и Дальнего Востока-фронту. (1941-1945 гг.) (Анисков, 1966). В советской историографии на первый план выходила не обыденная жизнь крестьян, а идеологическая агитация. Проблема взаимоотношения партии и крестьян не рассматривалась в работах. Позднесталинский период в стране все еще была сильна авторитарная система. Врагов народа искали в городах и селах. Коммунистическая идеология говорила, что в селах нет проблем. В селах и деревнях бытовые проблемы все еще не решались на должном уровне. Систему образования, медицинское обслуживание нельзя сравнивать с городскими условиями. Официально власть не признавало проблем, которые были в деревнях. О бытовых проблемах крестьян власть замалчивала. Советская историография складывалась в сильных тисках идеологии. Социально-экономические проблемы были, но путь их решений, по мнение партии, был в борьбе за социалистическое строительство. Смерть И.В. Сталина в марте 1953 г. приводит к трансформации подходов в отечественной науке к исследованию крестьянской проблематике. В орбиту исследовательского интереса попадает проблематика деятельности культурно-просветительских учреждений сел. В вышедшем в свет в 1963 г. сборнике статей «История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР» отмечалось, что происходящие социальные изменения в структуре колхозного села приводят к исчезновению классовой структуры советского общества, в частности крестьянства (Хасянов, 2017:6).

Повседневность и его аномалия не были объектами исследований советских ученых. Антропологический поворот в исследованиях крестьянства был возможен после развала СССР. Повседневность как методология для стран бывшего союза был тем инструментом, который помог открыть некоторые аспекты жизни советского человека. Есть интересные работы российских историков. Например в работе Л.И. Галина «Развитие сельского хозяйства Башкирской АССР и положение колхозного крестьянства во второй половине 60-х - первой половине 80-х гг. XX века» рассматривается не только жизнь обычного крестьянина, но положение сел в целом. Так Л.И. Галина пишет: «Для восстановления земледелия - основной отрасли сельского хозяйства - требовалось не только повышение его технической оснащенности, обеспечение рабочей силой, но и не меньшую роль здесь должно было сыграть восстановление культуры земледелия, введение наиболее целесообразных севооборотов, структуры посевных площадей, соблюдение сроков сева, применение сортовых посевов и других требований агротехники. По подсчетам специалистов, только засчет повышения культуры земледелия за пятилетие валовые сборы зерновых культур должны были увеличиться на 1930 млн пудов. Вот почему сразу после войны предусматривалось восстановление севооборотов, расширение посевных площадей под культурами, производство которых было сильно сокращено в годы войны» (Галина, 2008:19). В работе есть разделы, которые целиком посвящаются аграрным проблемам: земледелия, животноводства, химизация и мелиорация в сельском хозяйстве. Эта работа интересна тем, что проблема деревни и крестьянина показана в комплексной проблеме аграрного сектора.

В российские работы зажаты в рамках партийной идеологии, догматов и цензуры. В работе Т.Д. Надькина «Аграрная политика Советского государства и крестьянство в конце 1920-х - начале 1950-х гг.: по материалам Мордовии» рассматривается вопрос о государственной аграрной политике на примере Мордовии. Т. Д. Надькин обращает внимание на взаимоотношение власти и деревни. В сталинскую эпоху модель взаимоотношений власти с крестьянством в виде «господства и подчинения» не устраивала значительную часть последнего. В самом начале ее становления положение в деревне находилось на грани гражданской войны. Ослаблению конфронтации способствовали удаление наиболее активных противников огосударствления в тюрьмы или в ссылку, миграция сельского населения в города, смягчение политики в отношении деревни, а также предпринимаемые попытки разрешения различных социальных проблем (Надькина, 2007). Аграрная политика советского государства заключалась в обеспечении продовольственной безопасности и ценового регулирования. Засчет деревень городская жизнь не знала недостатков и всегда получала дешевый продукт. Деревня обеспечивала социалистическое благополучие стран советов.

Исследователь А.Я. Кординцев резюмирует: «Основная деятельность крестьянина сосредотачивалась в сфере социально-экономических отношений. Он настолько был поглощен бесконечным созидательным трудом, что только в небольшой степени соприкасался с духовной культурой, под которой автор подразумевает школу, избу-читальню, политпросвет и кино, и политику. Работа в общественном хозяйстве и на личном участке, постоянная борьба за существование — вот главное содержание жизни сельского жителя» (Кординцев, 2000). Крестьянин был занят работой, а для просвещения не хватало времени и сил. Послевоенные годы не все деревни были охвачены кинотеатрами, клубами и библиотеками. На примере Байкальского края Р.Б. Миронов приводит следующие данные: «Кинообслуживание сельского населения Байкальского региона в исследуемый период осуществлялось с большими перебоями. Часто кинофильмы лежали на складах районных почтовых отделений, в пакгаузах железной дороги. В среднем картина демонстрировалась лишь 6-7 дней в месяц, остальное время она находилась в плуге, в ремонте, на складах. Во многих селах региона, особенно отдаленных, кинокартины не демонстрировались целыми месяцами. А такие распространенные по тем временам фильмы, как «Судьба Марины», «Свадьба с приданым», «Калиновая роща» и другие, многие крестьяне вообще не видели'. С начала 1950-х гг. ситуация с кинообслуживанием колхозного крестьянства стала улучшаться. В 1955 г. в сельской местности было проведено в 2,5 раза больше киносеансов по сравнению с 1950 г., а число обслуживаемых зрителей выросло в 3,2 раза» (Миронов, 2012:21) . На организациюю досуга крестьян было уделено внимание 1960-1970 годы.

В колхозах и совхозах люди получали свои трудодни. Но и здесь было много проблем. Некоторые недобросовестные председатели и бригадиры приписывали трудодни своим родственникам и знакомым. Звеньевой принцип работы в сельскохозяйственных артелях во многом дискредитировался самими же должностными лицами колхозной деревни. Бригадир полеводческой бригады колхоза «Красный путиловец» Тагайского района на прополке начислял одинаковое количество трудодней всем, занятым в полевых работах, не только внутри звена, но и среди звеньев. При этом большее количество трудодней начислял своей жене. В результате такой уравниловки нормы выработки на прополке стали выполняться колхозниками только на 20 – 25 % от нормы (Хасянов, 2017:219). Российская историография повседневной истории крестьянства послевоенном времени рассматривается по регионам. Такой подход может раскрыть общую картину о состоянии крестьян и их быта. Бытовые проблемы, которые были у крестьян не решались вплоть до 1970 годов.

По данной проблематике есть очень интересная работа Л.И. Вавулинской. Данная работа посвящена колхозному строительству и государственной политике середине 1940-х - конца 1950-х. В данной работе есть четыре главы. Вторая глава посвящена колхозам Карелии после Великой Отечественной войны. Данная работа исследована на материалах Карелии. В первом параграфе рассматриваются вопросы проблем кадров послевоенной колхозной деревни. Втором параграфе есть материалы о трудностях восстановления сельского хозяйства и материально-технической базы колхозов и сельскохозяйственного производства. В третьем параграфе рассматриваются вопросы налоговой политики государства и положения колхозов. Также в этой главе есть материалы о начале реорганизации колхозного сектора сельского хозяйства.

Исследователь приводит интересные данные о проблемах кадров в колхозах. В послевоенные годы, одним из самых острых проблем была нехватка кадров. Ко время войны людские потери Советского Союза были очень огромные. После войны нужно было восстанавливать сельское хозяйство. Например, в Карелии из эвакуации не вернулась около 14.000 трудоспособного населения сначала 1945 года. Общая численность населения деревень сократилась более чем в два раза по сравнению с до военного времени. Также просматривалась гендерное неравенство в колхозах и совхозах . В некоторых деревнях женщины превышали число мужчин более чем 4 раза. В таких условиях были много трудностей по восстановлению аграрного сектора страны и правительство Советского Союза принимало постановление о возвращении раннее эвакуированного населения по месту жительства. Например, из более чем 170 000 эвакуированных жителей Карелии вернулись около 120.000 человек. Была предложена программа для поддержки колхозников. Например, колхозам и совхозам было выделено 5410 голов крупного рогатого скота, 3.000 лошадей, 1811 овец, более 2000 семенной ссуды и долгосрочной денежной ссуды (Вавулинская, 2010:47). В добавок, для пополнения рядов колхозников в послевоенные годы была демобилизация из Советской Армии. Также остро стоял вопрос об оснащении и комплектации материально-технической базы деревень. На территориях, где проходили боевые действия, ощутимо пострадали моторно-тракторные станции. Повсеместно началось восстановление колхозов и совхозов в районах освобожденных от оккупации. Приходилось создавать заново материально-техническую базу. Например, к маю 1945 года в Карелии была восстановлена деятельность 519 колхозов из 1142 колхозов. Большинство колхозов восстанавливались при наличии 5-7 хозяйств с расчётом пополнения в последующем за счет возвращавшегося из эвакуации населения (Вавулинская, 2010:53).

Ещё одна из мер восстановления колхозов состояла в реорганизации мелких хозяйств. В начале 1950-х в стране был взят курс на укрупнение колхозов и ликвидации мелких хозяйств. Преимущество таких действ заключалось в преимуществе крупного производства перед мелким. Также изъятие продукции было легче с крупного хозяйства нежели с мелкого. В колхозах и совхозах вся продукция изымалось государством. Основной заработок и доход жители деревень приносила подсобное хозяйство. За свой нелегкий труд жители деревень получали очень мало. Крестьяне старались облегчить свой быт обрабатывая свои небольшие участки. В деревнях жители старались держать как можно больше крупно-рогатого скота и птицы. Свою продукцию крестьяне старались реализовывать на рынках.

В статье посвящённой приусадебному хозяйству в послевоенные годы приводятся интересные данные. При помощи своего приусадебного участка получали от 60 до 95 процентов средств для существования. Личное подсобное хозяйство обеспечивало крестьян мясом, молоком, овощами, яйцами, маслом. Продавая часть вырученной продукции на рынке, они получали деньги. Проведенные в пятидесятые годы подсчёты позволяют судить о том, что в Ульяновской области и других близлежащих регионах, колхозники в среднем имели доход на семью в размере 5.000 рублей. Если всмотреться в структуру полученного дохода, то можно увидеть, что по трудодням каждая семья, затратив 80-90 процентов своего рабочего времени, получала только 11% от всех доходов. От работы в государственных структурах и кооперативных организациях доход в среднем составил 1.700 руб. и наибольший доход крестьянское хозяйство получало от своего личного подсобного хозяйства (Мухамедов, 2017:2). Государство особо не препятствовала крестьянам продавать свою продукцию, полученную от личного подсобного хозяйства. Но государство старалось контролировать процесс. Жители деревень платили налоги. Исследователь Р. Мухамедов приводит еще такие факты: «Правдивыми источниками событий того времени являются опубликованные воспоминания очевидцев. Они описывают происходившее следующим образом. Поздней осенью представители власти начинают ходить по дворам и вручать разнарядки на те продукты, которые необходимо сдать в заготконторы. Там прописано такое количество продовольствия, необходимого к сдаче, которое сильно опустошает все крестьянские кладовые. Некоторые продуктов данное хозяйство не производит, например овечью шерсть и шкуры крупного рогатого скота, а сдавать надо. Приходилось идти и покупать у соседей, которые имеют эти товары. В среднем с каждого двора сдавали по 40 кг мяса, 250 кг картофеля, 50 штук яиц, 3 кг шерсти, 100 кг молока или 4 кг масла» (Мухамедов, 2017:3).

Жителям колхозов и совхозов государство выдавало большие участки для строительства жилья, а также для личного подсобного хозяйства. Размеры участков доходили до 50 соток. Например, в больших городах жители получали до 10 соток земли. Но в среднем в городах для индивидуального жилищного строительства люди получали по 6 соток. Жители деревень делили свои участки на несколько секторов. В первом секторе сажали в основном фруктовые деревья. А в других секторах, жители разводили крупный рогатый скот и птиц. Также люди выращивали овощи и ягоды. Основная проблема жителей деревень заключалась в доставке своей продукции на рынки. Советские годы личный транспорт имели не все. В колхозах и совхозах были популярны двухколёсные мотоциклы. А всю продукцию, которая выпускали колхозы и совхозы забирало государства. Для удержания цен на сельскохозяйственную продукцию государство было вынуждено платить за труд работников колхозов меньше чем они заслуживали. И поэтому продукция, которая собиралась на личном подсобном хозяйстве помогала как-то выжить в трудных условиях послевоенного времени. Государство понимало все трудности и тяготы жителей колхозов и совхозов. Но для восстановления страны требовались жертвы. Многие работники колхозов и совхозов понимали, что без жертв восстановить разрушенную экономику Советского Союза невозможно.

Также нужно осветить про оплату труда колхозников и работников совхозов. Трудодень один из мер оценки и форм учета количества и качества труда в колхозах в период с 1930 по 1966 год. Заработная плата работникам колхозов не начислялась. Учет выполненных работ велся в трудоднях. При этом одинаковая работа начисления в трудоднях могла сильно отличаться не только в разных районах, но даже в соседних хозяйствах. После выполнения обязательств перед государством остаток урожая распределялся между колхозниками. Как правило, его распределение происходило один раз в год. Колхозник получал за свою годовую работу долю колхозного годового дохода пропорционально начисленным ему трудодням. Главным образом в натуральном виде зерном, реже другой сельскохозяйственной продукцией. Объем получаемого за трудодень зависел от оставшегося в распоряжении колхоза имущества, что дифференцировало ценность трудодней в разных хозяйствах. На трудодень могли распределяться от несколько сот грамм до несколько килограмм зерна и другой продукции колхоза. Оплата труда работников колхоза было в натуральном виде. Объем выдаваемой продукции для оплаты трудодней колхозников были разные. Например, в годы войны она составляла 700-800 граммов зерна. После окончания войны положение работников колхоза было улучшено. Но всё-таки оплата в натуральном виде была неэффективна с точки зрения экономики. В таких условиях было много проблем. Из открытых источников можно привести такие факты. В газете «Сельская жизнь» от 1952 года есть письмо от работников колхоза. В письме говорится о плохом положения рядового работника колхоза. Работники писали: «Вы, наверное, знаете положение в нашем районе, оно во всех колхозах очень и очень плохое. Колхозники на трудодни ничего не получают, а если и получают, то по нескольку грамм. В колхозе сеять нечего, семян нет, а из рабочей силы остались одни старики, а молодые разбежались кто куда, и работать совсем некому, скот кормить нечем, кормов нет, и он гибнет. Настроение у колхозников очень плохое. Те, которые еще остались, стремятся тоже куда-нибудь бежать, так как на трудодни уже несколько лет почти ничего не получают. Что было в хозяйстве, всё прожили, все ждали что-нибудь лучшее, но из года в год на трудодни ничего не приходится (Википедия). Из содержания письма можно увидеть о трудном положение обычного рядового работника колхоза. Система оплата труда работникам колхоза в трудоднях была выгодна только государству. Система оплаты труда в трудоднях была эффективна Советскому Союзу для удержания и регулирования цен на продовольствии и продуктов питания. Но это сказывалось на эффективности труда работника колхоза. Материально не заинтересованный работник колхоза выдавал меньше продукции нежели который он мог произвести. В таких тяжёлых условиях государству помогал административный ресурс и насильственный труд. Также было задействовано труд спецпереселенцев. В таких трудных условиях для работников колхоза и обычного жителя деревни очень помогала продукция полученного от личного подсобного хозяйства. Государство также пыталось

контролировать продукцию и доходы колхозников, полученных в личном подсобном хозяйстве. Правительство неоднократно пересматривало нормы доходов. Такие оценки происходили с 1946 по 1950 годы.

Еще более серьезный удар по мелкому крестьянскому хозяйству правительство нанесло в 1947 г., так как на рынках стали собирать новые налоги, уже с дохода от продаж, притом продать продукцию на рынке можно было только при наличии справки о том, что конкретный продавец выполнил свои обязательства перед государством. Если при проверке такого документа не оказывалось в наличии, то вся вывезенная продукция немедленно изымалась, крестьяне подвергались штрафу, а в отдельных случаях их могли даже привлечь к уголовной ответственности за «спекуляцию» (Мухамедов, 2017:3). Правительство пыталось контролировать всю продукцию, полученную в деревнях. Для поддержания экономики государство нуждалось в дешевой рабочей силе. Государству было выгодно, чтобы основная часть населения думала о завтрашнем дне. Человек, который думает о завтрашнем дне не задумывается о политике и не вмешивается в политический строй государства. После войны гражданская промышленность была в упадке. В годы войны внимание уделялось военной промышленности. После войны для восстановления гражданской промышленности государство очень сильно нуждалось в продовольствии. Это нелёгкая ноша легла на плечи обычного работника колхоза. Первостепенная задача была в восстановлении разрушенных городов. Сама партийная идеология большое внимание уделяла быту и жизни рабочего. В социальной истории советского государства пролетариат всегда стоял выше крестьянина. Из-за такой политики крестьяне всегда оставались на втором плане. Государство старалось использовать дешевую рабочую силу в аграрном секторе. Во многих колхозов и совхозов использовалась дешевая рабочая сила спецпереселенцев. Многие проблемы были в самой материально-технической базы сел. Гигантские проблемы были в сельском хозяйстве. Его восстановление в послевоенный период – процесс довольно сложный. Это было связано и с тем, что большое количество скота было убито или съедено, и с тем, что мужчины не хотели возвращаться в село. Основной урон трудового населения понесла именно советская деревня, в которой оставались практически только женщины и дети. Именно деревня стала в 20–30-х гг. источником средств для индустриализации, но в послевоенный период она быть этим источником не могла. Советская власть пыталась повысить уровень жизни деревни, и в первую очередь за счет укрупнения колхозов и улучшения качества обработки. Но 1946–1948 гг. – это период природных катаклизмов (засуха, наводнение) и голода. Поэтому в таких условиях деревня жила еще хуже. В деревне административные и уголовные наказания сохранялись до 1951 года, в котором продовольственная ситуация в стране была более или менее решена и потребность в массовом наказании резко сократилась. С 1947 начинаются попытки улучшения сельского хозяйства с помощью науки и научного прогресса. Так, например, вокруг полей создавались лесозащитные полосы, которые должны были оборонять посевы от ветров и холодов; проводилось принудительное лесо- и травосеяние с целью укрепления почвы и т. д. (Орышак). Ещё одна большая проблема заключалась в самой экономической модели советского государства. В плановой экономики не были меры стимуляции и поощрения трудового населения. Рабочие получали фиксированную заработную плату за свой труд. А работники колхозов и совхозов за свой труд получали в натуральном виде. Как мы говорили выше работники колхозов получали в зернах и в продукции своего колхоза.

В таких условиях Государство пыталось решить свои проблемы административным способом. Издавались постановления, резолюции и декреты для стимуляции труда крестьян. Но такие постановления, резолюции в корне не решали основные проблемы деревень. В феврале 1947 г. состоялся пленум ЦК ВКП(б), посвященный положению дел в сельском хозяйстве. Ничего нового в его решениях не прозвучало. Резолюция пленума по-прежнему ставила задачу восстановления довоенного уровня валового сбора зерна в течение трех лет, выполнения заданий пятилетнего плана: в 1950 г. собрать 127 млн. т. при достижении средней урожайности в 12 центнеров с гектара. Достигнуть такого результата предусматривалось экстенсивным и административным путем, то есть посредством расширения посевных площадей, «улучшения руководства сельским хозяйством», ликвидации нарушений устава сельхозартели, устранения недостатков в организации труда колхозников, улучшения работы МТС. 2 июля 1948 г. Президиум Верховного Совета принял Указ «О выселении в отдаленные районы лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни». Указ давал право местной администрации решать вопрос о выселении в отдаленные края, главным образом в Сибирь, не только колхозников, но и единоличников. Решение о выселении принимали колхозные собрания и сельские сходы. В качестве профилактической меры применялось предупреждение. Всего за три месяца действия указа было выселено по стране 23 тыс. крестьян, из них по Российской Федерации – 12 тыс. Административной мерой власти добились от жителей деревни видимого послушания и лояльности. Опасаясь попасть в «черный список» на выселение, крестьяне выходили на общественные работы. Послевоенная разруха и не обустроенность, голод, порожденный засухой 1946 г., подталкивали людей на противоправные действия – воровать, чтобы выжить самому и накормить детей. Волна краж захлестнула страну в первые послевоенные годы. Воровали не только в селе, но и в городе. Власти прибегли к старому административно-карательному приему (Евсеева, 2010:6).

Результаты. История деревень и жителей сел всегда была объектом исследования в советское время. Если сравнивать с российскими работами можно увидеть разницу. В советских работах на первый план выходила идеология. Жизнь обычного крестьянина рассматривалась в контексте пропаганды. Социалистическое соревнование и строительство нового общество в советское время было первоочередное. Повседневная жизнь обычного крестьянина исследовалась после развала советского государства. Послевоенные годы были очень трудными не только для городов, но и для деревень. В российских работах повседневность обычного жителя деревни

рассматривается через систему образования, здравоохранение, социальную обеспеченность. В последние время в исторической науке очень хорошо развивается антропологический подход в изучении истории. Повседневность как инструмент дает много возможностей для исследователя. При изучении историографии повседневности крестьян в послевоенные годы прослеживается количественное увеличение таких работ. Это работа пытается проследить динамику роста интереса исторической науки к жизни обычного крестьянина.

Также в Российской историографии есть немало работ, посвящённых самой политике Советского Союза в аграрном секторе. Эти работы можно рассматривать для изучения повседневности крестьян. Правительство Советского Союза всегда пыталось решить свои проблемы административным способом. В Советском союзе аграрный сектор всегда был одним из основных частей экономики. Изучение макро-истории дает общее представление. Политическая история всегда вызывала интерес исследователей. Микро- история рассматривает саму проблему изнутри. В последнее время у исследователей вызывает большой интерес история повседневности. История повседневности раскрывает большой пласт до конца не изученного материала. В советской историографии всегда преобладала идеология. В советских работах можно найти много фактических и архивных материалов. Но изучая и используя концепцию советских историков, нужно подходить с осторожностью. Во многих работах советских историков преобладала политическая линия коммунистической партии.

В российских работах в последние время просматривается тенденция переосмысление своей истории. Но всё ещё прослеживается влияние советской исторической школы. Российская историография пытается найти ошибки, которые допустила Коммунистическая партия. При изучении микро-истории можно выявить эти ошибки. В данной статье мы рассматривали некоторые аспекты быта жителей деревень. Жизнь в селе очень трудна. Каждый день нужно трудиться. Так в послевоенные годы государство пыталось облегчить жизнь обычного сельского человека. Но эти попытки были всегда неуклюжи. Государство всегда пыталось контролировать все аспекты жизни советского человека. В стране Советов этот контроль назывался заботой. Но это забота мешала жить обычному человеку. Во время сталинских репрессий сельская местность тоже понесла потери. Послевоенные годы в историографии называют позднесталинский период. Тема данного исследования соприкасается с этим периодом. По данной проблематике есть много работ. Но нас интересует повседневность жителя деревни. Также очень много работ, посвящённых аграрной истории Советского Союза. Как говорилось выше в данных работах очень много фактических материалов. Рассмотреть все работы физически очень трудно. И поэтому мы рассматривали работы, которые очень схожи с нашими исследованиями.

Заключение. Крестьянские будни проходили в очень тяжелых условиях. Да и работа на личном подсобном хозяйстве не приносила ожидаемого дохода. Что бы как-то заработать крестьяне очень много трудились. Государство не всегда в должном уровне оценивало труд работников колхоза и совхоза. Вместо заработной платы до 1960-х годов крестьяне получали трудодни, то есть им давали в натуральном виде. А для того, чтобы приукрасить и без того серый быт человеку нужны были деньги. Деньги жители деревень зарабатывали, продавая свою продукцию полученную в личном подсобном хозяйстве. В после военные годы основная тяжесть легла на села и деревни. Ведь для восстановления промышленности и городов нужны продовольственные ресурсы. Эти ресурсы брали из сел и деревень. В деревнях, особенно в маленьких, была нехватка школ, детских садов и клубов. Организацией досугами занималась партийная ячейка. Она в основном проводили агитационные лекции, собрания. Тенденция миграции из сел и деревень в города всегда была высокая. Колхозы и совхозы жили в очень трудных условиях. Обычному человеку после трудового дня всегда хотелось отдохнуть. Но этот отдых сводился работой на личном подсобном хозяйстве.

Список использованной литературы:

1. *Абросенко, К. О социалистическом перевоспитании крестьянства / К. Абросенко. М.: ОГИЗ, 1949.*
2. *Александров П. О путях постепенного перехода от социализма к коммунизму. / П.О. Александров. М., 1954.*
3. *Алексеева, Р.В. Роль неделимых фондов в подъеме колхозного производства. / Р.В. Алексеева. М., 1959.*
4. *Алексеева, Р.В., Воронин П.А. Накопление и развитие колхозной собственности. /Р.В. Алексеева, П.А. Воронин. М.: Экономиздат, 1963.*
5. *Аминова, Р.Х. Колхозное крестьянство Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. / Р.Х. Аминова. Ташкент, 1979.*
6. *Амотов, Н.К. Забота социалистического государства о нуждах народа. / Н.К. Амотов. М.: Профиздат, 1947.*
7. *Анисимов, Н.И. Развитие сельского хозяйства в первой послевоенной пятилетке. / Н.И. Анисимов. М.,1952.*
8. *Анисимов, Н.И. Советское крестьянство. / Н.И. Анисимов - М., 1947.*
9. *Анисков В.Т. Колхозное крестьянство Сибири и Дальнего Востока -фронту. (1941-1945 гг.). /В.Т. Анисков - Барнаул, 1966.*
10. *Вавулинская Л.И. Повседневная жизнь населения во второй половине 1940-х - 1950-е гг. (по воспоминаниям жителей Карелии), НАУЧНЫЕ ВЕДОМОСТИ, Серия: История. Политология. 2019. Том 46, № 4*
11. *Галины Л.И. «Развитие сельского хозяйства Башкирской АССР и положение колхозного крестьянства во второй половине 60-х - первой половине 80-х гг. XX века», автореферат диссертации на соискание ученой степени, 2008*

12. Евсеева Е.Н. СССР В 1945 – 1953 гг.: ЭКОНОМИКА, ВЛАСТЬ И ОБЩЕСТВО// https://cyberleninka.ru/article/n/sssr-v-1945-1953-gg-ekonomika-vlast-i-obschestvo

13. Кондинцев А.Я «Крестьянство Курганской области в 1941 - 1953 годах», автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кунган 2000.

14. Надькина Т.Д. «Аграрная политика Советского государства и крестьянство в конце 1920-х - начале 1950-х гг.: по материалам Мордовии», автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Саранск 2007.

15. кандидата исторических наук, Уфа 2008.

16. Миронов Р.Б. «Социальные проблемы колхозного крестьянства байкальского региона (1945-1956 гг.)», автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук , Иркутск 2012.

17. Мухамедов Рашит Алимович Приусадебные хозяйства колхозников в послевоенный период (1946–1953 гг)/ https://cyberleninka.ru/article/n/priusadebnye-hozyaystva-kolhoznikov-v-poslevoennyy-period-1946-1953-gg

18. Орышак М.И. Восстановление экономики СССР в 1945 – 1953 гг. https://interneturok.ru/lesson/istoriya-rossii/9-klass/vosstanovlenie-sssr-posle-velikoy-otechestvennoy-voyny-1945-1953-gg/vosstanovlenie-ekonomiki-sssr-v-1945-1953-gg

19. Хасянов Р.О. Повседневная жизнь советского крестьянства в послевоенное время. 1945 -1953 гг. (на материалах куйбышевской и ульяновской областей) Автореферат диссертации на соискание ученой етепени доктора исторических наук. Самара 2017.

20. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%8C

УДК 327 (574)
МРНТИ 13.17.21

Нурсултанова Л.Н.[1] Айтмагамбетов Д.Р.[2]

[1]д.и.н., ассоц.проф.
[2]к.и.н, и.о.доцента Евразийский Национальный Университет им.Л.Н.Гумилёва,
Нур-Султан, Казахстан

КУЛЬТУРНЫЕ КОНТАКТЫ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И БЛИЖНИМ ВОСТОКОМ

Аннотация

Гуманитарные контакты нашей Республики с арабским миром имеют многовековую историю и служат интересам сближения мировых культур. Культура народов мира объединяет людей, традиции и обряды, помогает людям ближе понять друг друга. Дни культуры Казахстана в государствах Ближнего и Среднего Востока знакомят жителей региона с уникальной кочевой и степной культурой казахов, новыми веяниями музыкального искусства, оригинальным исполнением национальных кюев и песен. Казахстанские певцы, артисты, художники, спортсмены достойно представляют свою страну на международных конкурсах.

Ключевые слова: культура, фестивали, традиции, музыкальное искусство.

Нұрсултанова Л.Н.[1] Айтмағамбетов Д.Р.[2]

[1]т.ғ.д., қауымд,проф.
[2]т.ғ.к., д.м.а., Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТАЯУ ШЫҒЫС АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАР

Аңдатпа

Республикамыздың араб әлемімен гуманитарлық байланыстары ұзақ тарихқа ие және әлемдік мәдениеттерді біріктіру мүддесін қамтиды. Әлем халықтарының мәдениеті адамдар, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды біріктіріп, адамдарға бір-бірін жақсы түсінуге көмектеседі. Таяу Шығыстағы Қазақстан мәдениетінің күндері жергілікті аймақ тұрғындарын қазақ халқының көшпелі және дала мәдениетімен, музыкалық өнердің жаңа бағыттарымен, ұлттық күйлер мен әндердің өзіндік орындалуымен таныстырады. Қазақстандық әншілер, әртістер, суретшілер мен спортшылар халықаралық жарыстарда өз елін лайықты түрде таныстырады. **Түйін сөздер:** мәдениет, фестивальдар, дәстүрлер, музыкалық өнер.

Nursultanova L.N.[1] Aitmagambetov D.R.[2]

[1]assos.prof., d.h.s.
[2]c.h.s., aap
Eurasian National University of L.N.Gumilev

CULTURAL CONTACTS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE MIDDLE EAST

Abstract

Humanitarian contacts of our Republic with the Arab world have a long history and serve the interests of bringing together global cultures. Culture of the peoples of the world unites nations, traditions and rituals, helps people understand each other better. The Days of Culture of Kazakhstan in countries of the Middle East acquaint inhabitants of the given region with the unique nomadic and steppe culture of Kazakhs as well as new trends in musical art, original performance of national kyuis and songs. Kazakhstani singers, artists, painters, sportsmen adequately represent their country at international competitions.

Keywords: culture, festivals, traditions, musical art.

Введение

Арабские государства также активно наладили отношения с Казахстаном: установлены прочные контакты в образовании и культуре, проводятся совместные археологические экспедиции, недели кино, фотовыставки. Творческие коллективы принимают участие во многих мероприятиях. С 1991г. отечественные творческие коллективы и артисты пропагандируют достижения казахской культуры за рубежом как самобытный феномен. На волне интереса к «музыкам мира», усилившегося в странах Северной Америки и Европы в 1980—2000-е годы, «кочевой романтизм» и своеобразная экзотика казахской музыки пользуется успехом у западного слушателя.Вызвали расположение своим мастерством исполнители устных традиций, различные оркестры и ансамбли народных инструментов, представители академической музыкальной традиции.

Основная часть

Наиболее значимыми направлениями культурных связей между Казахстаном и Турцией являлись проведение на взаимной основе гастролей творческих коллективов и отдельных исполнителей, переподготовки специалистов областных и республиканских телекомпаний Казахстана, организация выставок изобразительного и декоративно-прикладного искусства, совместная работа по линии ТЮРКСОЙ, реставрационные работы в Туркестане, юбилейные мероприятия. Турция проявляет большую активность в этих контактах, делая ставку на культурную экспансию.

Крупным событием в культурной жизни обоих государств в 1998 г. стало участие казахстанской делегации в работе шестого Курултая дружбы, братства и сотрудничества тюркоязычных государств и встречи ректоров университетов тюркского мира, рабочих совещаниях представителей министерств образования, ТЮРКСОЙ и Международный Казахстанско-Турецкий университет(МКТУ), ряда научных форумов. В Турции состоялось несколько персональных выставок лауреата Государственной премии РК Б.Заурбековой. В центре турецкой столицы установлен памятник М. Ататюрку, автором которого стал скульптор М. Айнеков. В рамках программы международных детских фестивалей произведен обмен творческими коллективами. По инициативе Посольства РК в Турции проведены мероприятия по популяризации тюркской культуры (празднование Наурыза, выставки, юбилей М.Ауэзова, установление памятника Абаю). Международная премия Фонда деятелей искусства тюркского мира за 1997 г. присуждена народному писателю РК М. Магауину.

Инициатива Фонда исследования тюркского мира по созданию факультетов (отделений) турецкого языка и литературы в вузах Алматы, Кызылорды и Талдыкоргана встретила понимание научной общественности, оказала действенную помощь в комплектовании и переподготовке преподавательского состава по тюркологическим специальностям. Активную роль в упрочении научных контактов играет Высшее общество культуры, языка и истории им. Ататюрка, члены которого приняли участие в работе международной конференции «Коркыт и тюркский мир» в Кызылорда. Научное общество, являющееся по существу Национальной Академией наук гуманитарного профиля, способствовало частичному финансированию подготовки к изданию Казахской энциклопедии, журнала « Музыка тюркского мира» с редакцией в Алматы, принятию участия в совместных проектах по изучению наследия Коркыта и археологических раскопках на территории Казахстана. Также отметим согласие Турецкого исторического общества перевести и издать массовым тиражом академический однотомник по истории Казахстана, отпечатать на подведомственном полиграфкомбинате атласы и карты по истории Казахстана, сообща подготовить научно-популярную книгу о видных представителях тюркского мира [1].

12-19 октября 1998г. в Турецкой Республике прошли торжества, приуроченные к 175-й годовщине со дня рождения Курмангазы Сагырбаева. Данное мероприятие было организовано ТЮРКСОЙ при содействии Посольства РК в Анкаре.

Содержательную часть торжеств составили пять концертов Казахского государственного академического оркестра народных инструментов имени Курмангазы, четыре выставки произведений народно-прикладного искусства Казахстана, два научных симпозиума о творчестве Курмангазы, проведенные в городах Кайсери, Анкара и Стамбул. Делегацию (49 человек) возглавлял председатель Комитета культуры Министерства образования, культуры и здравоохранения РК Касеинов Д.К. В нее также входили депутат Мажилиса Омаров Ш., народные

артисты РК Мангитаев М., Байсултанов С., народный писатель Магауин М., заслуженные артисты Шамедов Т., Жаймов А., Баскакова Ж., Самидинова Б. и др. В соответствии с программой состоялись встречи официальной делегации с руководителями местных органов исполнительной власти, ректорами турецких университетов, представителями научных и деловых кругов, средств массовой информации, казахстанских учащихся и казахской диаспоры. Повсеместно отмечался повышенный и доброжелательный интерес к юбилейным мероприятиям, проходившим в преддверии 75-й годовщины образования Турецкой Республики, что нашло отражение в СМИ [2].

Культурное представительство при Посольстве Ирана в РК проводило языковые курсы, где обучались и совершенствовали персидский язык 8 ученых Института востоковедения. Для повышения квалификации по персидскому языку и литературе, два сотрудника Института прошли стажировку в Иране, планировалось направить еще двух специалистов.

В целях пропаганды истории и культуры Казахстана проведены работы по дублированию на арабский язык исторических фильмов «Султан Бейбарс», «Кыз-Жибек», «Гибель Отрара» для демонстрации их на каналах государственного телевидения Египта. Принимая во внимание всю важность значения такого знаменательного события, как 1500-летие Туркестана в многовековой истории государственности Казахстана, Посольство РК распространило в Каире пресс-релиз, посвященный этой дате.

24-27 ноября 2014 г. состоялся визит министра вакуфов (религии) Арабской Республики Египет М. Джумы в Казахстан. В ходе поездки состоялись встречи с заместителем Председателя Сената Парламента РК А. Бисембаевым, министром культуры и спорта РК А. Мухамедиулы и руководством Исламского центра «Нур-Мубарак». В 2012 - 2016 гг. для участия в фестивалях народного творчества и других мероприятиях, в том числе организованных Посольством, в Египет с концерта выезжали артисты Астанинской городской филармонии и Театра оперы и балета им. К.Байсеитовой, фольклорных ансамблей «Акжелен» и «Мурагер» (16-25 апреля 2016 г.) из Атырауской области, Алматинской областной филармонии им.Суюнбая, ансамбля народного творчества «Суюнбай сазы», этно-фольклорной группы «Белес» [3].

14 апреля 2014 г. в рамках официального визита короля Бахрейна Хамада бен Иса аль Халифы в Казахстан было подписано Соглашение между Министерствами культуры двух стран.

24 -31 октября 2009 г. в КСА прошли Дни культуры Казахстана, аналогичное саудовское мероприятие состоялось у нас 1 -5 июня 2010 г.За прошедший период были установлены академические отношения между вузами двух стран. В частности, руководители высших учебных заведений Казахстана неоднократно находились в служебных командировках в Королевстве, где ознакомились с учебными курсами, программами, научно-исследовательской и организационно-методической деятельностью университетов, научных центров КСА, наметили меры по расширению контактов в этой сфере. 19 - 30 августа 2016г. организован визит в Алматы и Астану Посла Международной организации мира и женщин, автора книги инициативы Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева об уничтожении ядерного оружия Мона Махамре. М.Махамре приняла участие в нескольких встречах, по итогам которых собрали необходимый материал для книги,также выступила с докладом в Астане на Международной конференции «Мир без ядерного оружия», посвященной 25-летию закрытия Семипалатинского ядерного полигона и перспективам безъядерного мира.

5 - 11 сентября 2016г. в рамках пресс-тура организовали поездку в северную и южную столицы корреспондента иорданской газеты «JordanTimes» Мухаммеда Газала, который стал обладателем главного приза третьего международного конкурса «Казахстан – глазами зарубежных СМИ» среди стран Ближнего Востока и Африки.

10 -15 мая 2010г. в Астане прошли Дни культуры ОАЭ в Казахстане. Творческие коллективы Эмиратов предоставили казахстанцам возможность познакомиться с национальными видами ремесел, народной музыкой,самобытным искусством,традициями,обычаями и блюдами национальной кухни. 11 мая 2010г. во Дворце мира и согласия состоялся праздничный концерт с участием музыкантов Казахского национального симфонического оркестра. В зале-атриуме дворца организаторы развернули выставку каллиграфического искусства, а также представили картины эмиратских художников. Целую неделю отечественные бизнесмены, специалисты, представители гостиничного сервиса показывали возможности и ресурсы туристического потенциала Казахстана. Большой интерес у местных туроператоров вызвала туристская продукция, представленная казахстанской делегацией. Более 600 посетителей смогли ближе познакомиться с традициями и обычаями казахского народа,степной культурой,национальной кухней. Перед гостями выступили артисты танцевальной группы «Алтын Бобе», а также профессиональные домбристы из Казахстана.

26-31 марта 2011 г. нашим Посольством при поддержке Министерства образования и науки РК организован приезд в ОАЭ музыкального коллектива «Бабалар Сазы» Казахской государственной филармонии во главе с ректором Казахской национальной консерватории им. Курмангазы Ж. Аубакировой для участия в международном научно-образовательном фестивале «Education without borders».

В преддверии председательства РК в СМИД ОИК, а также в рамках празднования 20-летия Независимости Казахстана, 15 мая 2011 г. в г. Абу-Даби в государственном университете имени шейха Заида бен Султана Аль Нахаяна состоялось мероприятие, посвященное презентации арабского издания книги Дж.Айткена «Нурсултан Назарбаев и созидание Казахстана».

10.04.2018 г. в культурном центре им. короля Хуссейна состоялся концерт с участием народной артистки РК А.Мусаходжаевой и студентов КазНУИ в рамках реализации проекта «Рухани жаңғыру». Артисты выступили в сопровождении симфонического оркестра Казахского Национального университета искусств под руководством маэстро А. Торыбаева.

Сотрудничество с Иорданской Королевской академией музыки стартовало в 2015 г. с подписания взаимного меморандума. Приятно отметить, что ректор национальной музыкальной консерватории Фонда короля Хуссейна Иорданского Хашимитского Королевства господин Мухаммед Сидик сам является музыкантом, дирижером и композитором. В 2017г. он приезжал в Астану и работал с нашим студенческим оркестром. Казахстанские артисты выступали на лучшей площадке концертного зала имени короля Хуссейна. В историческом комплексе «Джераш» состоялся яркий флэшмоб Евразийского симфонического оркестра Казахского национального университета искусств, а также концерт в зале культурного центра им. короля Хуссейна (г. Ирбит, Иордания). В концерте приняли участие артисты Евразийского симфонического оркестра Казахского национального университета искусств, ансамбля домбристов «Шабыт», преподаватели и студенты КазНУИ [4].

19-31 марта 2002 г. в Катаре прошли Дни культуры Казахстана,в которых принимали участие артисты разных жанров.Они представили зрителям фильмы,спектакли,предметы национального искусства,одежду. 25 февраля 2006 г. катарская телекомпания «Аль-Джазира» открыла в Алматы первое бюро в Центральной Азии. 10-15 июня 2008 г. в Алматы проведены Дни культуры Катара в Казахстане. В 2010 и 2012 гг. в Дохе в рамках Международного фестиваля документальных фильмов телеканала «Аль-Джазира» и кинофестиваля «Doha Tribeca Film Festival» состоялись показы кинофильмов «Поздняя любовь классика» и «Жаужурек мын бала» казахстанских режиссеров С.Азимова и А.Сатаева. 27 марта 2012 г. в Дохе на фестивале культуры стран Центральной Азии состоялось выступление балетной труппы Казахского государственного академического театра оперы и балета имени Абая под руководством народной артистки РК Р. Байсеитовой.

23.01.2018 г. в Эль-Кувейте по инициативе Министерства культуры и спорта Казахстана и Международной женской группы прошли дни культуры нашей страны. В мероприятии приняли участие представители кувейтской интеллигенции, деловые женщины и активисты этой международной организации. Гостям показали видео-ролики о Казахстане, рассказали о культуре и традициях нашего народа.

Проведение практических семинаров, организация совместных научных экспедиций, восстановление редких рукописей и перевод их в цифровой формат,обмен опытом - это неполный список намеченного сотрудничества библиотек Казахстана и Кувейта. В настоящее время в фонде Национальной библиотеки Казахстана хранится более 30 тысяч редких рукописей. Из них около тысячи - на арабском языке [5].

В феврале 2013 г. в королевском оперном театре в Маскате состоялись концерты творческих коллективов из Казахстана – национального ансамбля «Сазген Сазы» и танцевальной группы «Салтанат» в рамках фестиваля «Волшебные ночи Центральной Азии». С 14 января по 14 февраля 2016 г. ансамбль народных танцев «Шалкыма» Государственной филармонии Астаны принял участие в ежегодном Маскатском фестивале.

В целях стимулирования талантливых представителей культуры в течение 2016 г. проводились международные и республиканские конкурсы и фестивали, такие как Международный фестиваль песен Шамши Калдаякова, Международный фестиваль «Песня без границ», Международный фестиваль артистов балета, Республиканский фестиваль драматических театров и др. Победителям вышеназванных мероприятий вручались дипломы, денежные и ценные призы. Ежегодно отечественные театры становятся участниками престижных международных фестивалей, в числе которых театральный фестиваль тюркских народов «Науруз» (г.Казань, Россия), «Балтийский дом» (г.Санкт-Петербург, Россия), фестиваль камерных оркестров (Кувейт), конкурс артистов балета (г.Стамбул, Турция, г. Сеул, Корея). При этом в Казахстане в 2017 г. прошли первый Всемирный театральный фестиваль «Астана», республиканский и международный фестиваль театров стран Центральный Азии с участием творческих коллективов из стран ближнего и дальнего зарубежья.

В 2017 г. более 27 казахстанских картин представили Казахстан на 43 престижных международных фестивалях и кинопоказах международного уровня, в которых было завоевано 24 наград и премий.

Изменения коснулись всех направлений массовой культуры.Обновление структуры, тематики,репертуара театров,их содержание обусловлены модернизацией общества и затронули все сферы общества.Казахстанская культура влилась в международные процессы и отечественное искусство заняло свое место в мире. Обретению Казахстаном независимости и его становлению в качестве субьекта международного сообщества предшествовало переосмысление исторического и духовного наследия народа. Анализируя и обобщая развитие музыкальной культуры в этот период, можно выявить общие закономерности реинтерпретационных процессов, присущие различным сферам переходной экономики общества. Казахстан и другие государства, начавшие рыночные преобразования оказались в одинаковой историко-культурной ситуации [6].

Заключение

В условиях возросшей актуальности проблем сближения культур и диалога цивилизаций немаловажным представляется трансформация ОИС в сторону демократизации и либерализации, как внутри организации, так и в ее отношениях с внешним миром. В этом процессе, в силу своего геополитического положения, мог бы сыграть позитивную роль в Казахстан, находящийся на стыке Европы и Азии, Юга и Севера, Запада и Востока, а также исламской, христианской и буддистской религий. Казахстан может играть ключевую роль в сближении народов, стран и идеологий, быть фактором мира и стабильности на азиатском континенте и в мусульманском сообществе.

Список использованной литературы:

1. АПРК.Ф.5-Н.Оп.6.Д.4465.Л.116-117.

2. http://mfa.gov.kz/ru/content-view/sotrudnichestvo-respubliki-kazakhstan-c-arabskoj-respublikoj-egipet

3. Туржан Н. В столице Иордании появится улица «Астана» https://bnews.kz/ru/special/astana_ubilei/view-v_stolitse_iordanii_poyavitsya_ulitsa_astana

4. Дни культуры Казахстана в Кувейте https://kazakh-tv.kz/ru/view/modernization-of-public-consciousness/page_190381_dni-kultury-kazakhstana-v-kuveite.

5. Отчет о деятельности в сфере международного сотрудничества в области культуры (образования в сфере культуры), спорта и религии за 10 месяцев 2014 года и перспективы на 2015 год. https://mks.gov.kz/rus/deyatelnost/mezhdunarodnoe_sotrudnichestvo/

6. Недлина В. Е Реинтерпретация культурного наследия в Казахстане в 1980-2010 годах – на примере музыкального искусства// Обсерватория культуры. 2015. №2. С. 47-52.

МРНТИ 03.23.07
УДК 94.4

Алави Сайед Ага Реза[1]

[1]*аспирант кафедры всеобщей истории Воронежского государственного университета, Российская Федерация, Alawi1709@gmail.com*

ОБРАЗЫ АФГАНИСТАНА И АФГАНЦЕВ В МАССОВОЙ И ПОПУЛЯРНОЙ БРИТАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

Автор анализирует англо-афганские войны 19 века как фактор развития образов Афганистана и афганцев в английской идентичности. Целью статьи является анализ войн как фактора изменения образов Афганистана и афганцев в Англии. Автор полагает, что непосредственным стимулом для формирования афганских образов в английской идентичности стали англо-афганские войны, которые привели к появлению негативных образом афганцев как этнически, лингвистически и религиозных, и других, в английской политической и этнической идентичности. Если первая англо-афганская война стала стимулом формирования афганских образов, то вторая только стимулировала ранние стереотипы, процессы новеллизации и визуализации афганских образов в британской идентичности. Неудача английских войск в регионе привела к формированию негативных образов Афганистана. Отсутствие реальных результатов стало стимулом для дальнейшего развития афганских образов, содействуя генезису третьей англо-афганской войны. Автор полагает, что после второй англо-афганской афганцы были вынуждены пассивно наблюдать за попытками англичан достичь свои политические цели на их территории, воображенной как буферная зона между Британской и Российской империями. Предполагается, война стимулировала развитие афганских образов в британской идентичности, что стало часть формирования и трансформации имперской идентичности.

Ключевые слова: Афганистан, Великобритания, англо-афганские войны, афганские образы, литература.

Алави Сайед Ага Реза[1]

[1]*Воронеж мемлекеттік университеті, Жалпы тарих кафедрасының аспиранты, Ресей Федерациясы, Alawi1709@gmail.com*

XIX Ғ. - XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ БҰҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК БРИТАН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АУҒАНСТАН МЕН АУҒАНДЫҚТАР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақала авторы XIX ғасырдағы ағылшын-ауған соғыстары Ауғанстан мен ауғандықтардың бейнесін ағылшындық бірегейлікте дамытушы фактор ретінде талдайды. Мақаланың мақсаты – соғыстың Ауғанстан мен ауғандықтар бейнесін Англияда өзгертуші фактор ретінде талдау болып табылады. Автор ауғандықтардың этникалық, лингвистикалық және діни тұрғыдан жағымсыз бейнелерінің пайда болуына әкеліп соқтырған ағылшын-ауған соғыстары ауғандық бейнелердің ағылшындық саяси және этникалық түсініктің қалыптасуына тікелей түрткі болды деп санайды. Егер бірінші ағылшын-ауған соғысы ауған образдарының қалыптасуына түрткі болса, екіншісі алғашқы стереотиптерді, британдық сәйкестіктегі ауған бейнелерін жаңарту мен визуализация үдерістерін күшейтті. Аймақтағы ағылшын әскерлерінің сәтсіздігі Ауғанстан туралы жағымсыз бейнелердің қалыптасуына әкелді. Нақты нәтижелердің болмауы үшінші ағылшын-ауған соғысының басталуына әсер ете отырып, ауған бейнелерінің одан әрі дамуына түрткі болды. Автор екінші ағылшын-ауған соғысынан кейін ауғандықтар Ұлыбритания мен Ресей империялары арасындағы буферлік аймақ ретінде елестетіліп, өз территориясында ағылшындардың саяси мақсаттарына қол жеткізу әрекеттерін пассивті түрде бақылауға мәжбүр болды деп санайды. Соғыс империялық бірегейліктің қалыптасуы мен трансформациясы шеңберінде британдық түсініктегі ауғандық бейнелердің дамуына түрткі болды деп саналады.

Кілт сөздер: Ауғанстан, Ұлыбритания, ағылшын-ауған соғысы, ауғандық бейне, әдебиет.

Alavi Sayed Agha Reza[1]

[1]*PhD Student of the Department of General History of Voronezh State University, Russian Federation, Alawi1709@gmail.com*

IMAGES OF AFGHANISTAN AND AFGHANIS IN MASS AND POPULAR BRITISH LITERATURE XIX - BEGINNING XX CENTURY

Abstract

The author analyzes the Anglo-Afghan wars of the 19th century as a factor in the development of images of Afghanistan and Afghans in English identity. The purpose of the article is to analyze wars as a factor in changes of Afghanistan and Afghans images in England. The author believes that the Anglo-Afghan wars, which led to the emergence of negative images of Afghans as ethnically, linguistically and religious Others in English political and ethnic identity, were the immediate impetus for the formation of Afghan images in English identity. If the first Anglo-Afghan war became an incentive for the formation of Afghan images, then the second war stimulated early stereotypes, the processes of novelization and visualization of Afghan images in British identity. The failure of the British troops in the region led to the formation of negative images of Afghanistan. The lack of real results inspired the further development of Afghan images, contributing to the genesis of the third Anglo-Afghan war. The author believes that after the second Anglo-Afghan Afghans were forced to passively watch the British attempts to achieve their political goals on their territory, imagined as a buffer zone between the British and Russian empires. It is assumed that the war stimulated the development of Afghan images in British identity as part of the formation and transformation of imperial identity.

Keywords: Afghanistan, Great Britain, Anglo-Afghan wars, Afghan images, literature

Формулировка проблемы. Если в XVI – XVIII веках английские интеллектуалы как носители «высокой культуры» только формировали в рамках национальной идентичности образы Другого, то в XIX веке англичане уже непосредственным образом вступили в более активные контакты с другими неевропейскими этническими, религиозными и языковыми группами в рамках проведения и реализации колониальной политики.

Среди этих других, образы которых начали активно формироваться в английской национальной идентичности были афганцы. Афганцы были среди наилучших кандидатов на формирование концептов Инаковости, потому что отвечали всем признакам, необходимых для Других, а именно – исторически афганцы и англичане контактировали в гораздо меньшей степени чем другие этнические группы (например, образ ирландца как католика был больше понятен, чем образ афганца); афганцы были этническими другими (их традиционная этническая культура заметно отличалась от английской); афганцы были мусульманами, что в глазах англичан автоматически делало их Другими. Кроме этого, к началу XIX века в английской литературе уже имелся определённый опыт воображения мусульман как Других.

Поэтому, к началу англо-афганских контактов английским интеллектуалам требовалось проецировать раннее сложившиеся представления о мусульман на афганцев. Непосредственным стимулом для формирования афганских образов в английской идентичности стали англо-афганские войны, которые привели к появлению негативных образом афганцев как этнически, лингвистически и религиозных Других в английской политической и этнической идентичности. На протяжении XIX и XX века имели место три крупных англо-афганских военных конфликта, включая англо-афганскую войну 1839 – 1842 годов, англо-афганскую войну 1878 – 1880 годов и англо-афганскую войну 1919 года, которые актуализировали роль и значение афганских образов в английской идентичности.

Цель статьи. В центре авторского внимания в данной статье – роль англо-афганских войн XIX века как фактора развития афганских образов в английской идентичности. Целью статьи является анализ того, как войны повлияли на формирована афганских образов и их представление в ранеей британской массовой культуре.

Первая англо-афганская война и формирование афганских образов в Англии. Первая англо-афганская война стала существенным стимулом для развития политического, культурного и националистического воображения Британской империи. Даже когда началась Вторая англо-афганская война, историки были заняты созданием историй ее предшественников и предсказанием будущих неудач. В своем романе 1902 года "К Герату и Кабулу" Г. Хенти [8] предваряет свой вымышленный рассказ о первой афганской кампании замечанием, что в военной истории этой страны нет более мрачной страницы, чем уничтожение значительных британских сил в ужасных ущельях между Кабулом и Джелалабадом в январе 1842 года. На следующих страницах он дает один из самых кратких и ура-патриотических отчетов о главных событиях войны, драматизируя их для поколения читателей, которые жаждали имперской беллетристики, особенно приключенческой для мальчиков, благодаря которой он и был так хорошо известен. Писатели десятилетиями были очарованы впечатляющим провалом этой первой кампании. Бестселлер Джорджа Макдональда Фрейзера 1969 года «Flashman» [5] был самым популярным средством доведения Первой англо-афганской войны до читателей 20 века [6].

Первая англо-афганская война [15] привела к актуализации афганских образов в английской идентичности. Например, образы, связанные с войной и Афганистаном заметны в романе «Флэшман» Джорджа Макдональда Фрейзера [4]. Вероятно. Классический образ доктора Уотсона в прозе Артура Конан Дойла возник под влиянием реального образа д-ра Брайдона [13], который, в отличие от других англичан, добрался до Джалал-Абада. События

первой англо-афганской войны лежат также в основе романов Эммы Драммонд «За пределами всех границ» (1983) [1], «Империя шелковицы» Филиппа Хеншера (2002) [7] и «Фанфары» (1993) Эндрю Макаллана [12].

В этой ситуации примечательно и то, что Э, Макаллан является родственником Уильяма Брайдона. Роман для детей «В Герат и Кабул» (1903) Г.А. Хенти [9] посвящен англо-афганской войне с точки зрения Ангуса – шотландского подростка, который во время описываемых событий оказался в Афганистане. Кроме этого первая англо-афганская война стимулировала начало процессов визуализации афганских мотивов и образов в английской идентичности. Основная заслуга в этом процессе принадлежала английскому военному художнику Джэймсу Рэттрэю (James Rattray, 1818 – 1854), известному своими работами, которые визуализировали афганцев, раннее неизвестных большинству англичан, превращая их в универсальных и экзотических восточных Других. Рэттрэй известен как автор книги-альбома [16], которая фактически вводила афганские образы как мусульманские и восточные в контексты британской культуры первой половины 19 века.

Книга была посвящена генерал-майору сэру Уилльяму Нотту и другим британским военным, солдатам и офицерам, которые на момент ее выхода оказались на территории Афганистана. Каждая цветная иллюстрация в альбоме сопровождалась пространными комментариями, в которых описывались особенности быта и жизни, одежды и оружия, бытовой утвари и других вещей, которые имели отношение или использовались представителями различных этнических групп, живших на территории Афганистана. Поэтому, этот альбом фактически стал первой попыткой ознакомить англичан с той страной, с которой британские войска будут вынуждены воевать дважды в 19 веке.

Первая англо-афганская война не привела к установлению полного английского доминирования в Афганистане, но стала стимулом для дальнейшей английской экспансии в регионе. Военный конфликт привел к началу институционализации афганских образов в английской идентичности, которые заняли особое место в формирующемся британском империализме. Английское общественное мнение, с одной стороны, и интеллектуалы, с другой, в своих текстах периодически актуализировали афганские образы, что стало не только вкладом в развитие ориенталистской традиции, но стало и шагом для легитимации дальнейшего проникновения Великобритании в Афганистан, фактически делая новый англо-афганский конфликт неизбежным.

Писатели XXI века, используя наследие своих предшественников в формировании афганских образов [3], также периодически обращаются к темам, связанным с первой и второй Афганскими войнами, пытаясь установить связи с современными событиями, остается открытым вопрос об отвественности сторон. При этом подлиными акторами истории воспринимаются как британцы и их русские соперники, в то время как афганцы вынуждены довольствоваться ролью статистов в этих исторических нарративах и версиях исторической, культурной и политической памяти [10]. Поэтому историкам предстоит материализовать афганцев и других “туземцев” в качестве агентов, правильно оценив их роль в формировании характера войны и ее результатов. Другими словами, нам нужна подлинно постколониальная история англо-афганской войны, которая изменит сложившиеся стереотипы и нарративы, которые повсюду можно найти в викторианских представлениях о ней в целом и об афганцах и Афганистране в частности.

Вторая англо-афганская война и развитие афганских образов в британском самосознании. Вторая англо-афганская война вошла в поздневикторианское воображение. Афганцы воображались лживыми, дикими и кровожадными, но в то же время индивидуалистами, благородными и добродетельными. Такое смешанное отношение к афганцам можно встретить и в начале XIX века, но оно имеет несколько иной смысл. В эпоху империализма это двойственное, амбивалентное представление, возможно, служило, с одной стороны, оправданием британского вторжения и оккупации Афганистана, а также контроля над его внешней политикой. С другой стороны, этот коцнепт рационализировал британские военные неудачи от рук менее хорошо оснащенных афганских воинов и отражал британскую непоследовательность относительно того, как осуществлять власть над Афганистаном со стороны Лондона, который не завоевывая и не колонизировал его [14].

Г. Хенти, плодовитый и популярный автор приключенческих романов для мальчиков, внес свой вклад в формирование образов Афганистана по итогам второй англо-афганской войны, описывая отношение к афганцам в своей книге "За имя и славу: через афганские перевалы" (1886) всего через пять лет после Второй англо-афганской войны. Г. Хенти описывал силу и слабость диких афганцев, полагая, что их сила заключается в их личной храбрости, их решимости сохранить свою свободу любой ценой и природу своей страны, а слабость состоит в недостатке организованности, в их племенной ревности, в их нетерпении к регулярным привычкам и сдержанности, необходимой для того, чтобы сделать их хорошими солдатами [8].

Р. Киплинг формировал в значительной степени схожие образы в рассказе "Проповедь Эмира", полагая, что для афганца ни жизнь, ни собственность, ни закон, ни царствование не священны, когда его собственные похоти побуждают его к мятежу. Киплинг формировал негативный образ афганцев, настаивая, что они воры по своим инстинктам и убийцы, так как ко всем относятся по-скотски безнравствено. По мнению британского автора, все представления афганцев о чести являлись нравственными и моральными уродствами и извращениями [11].

Артур Конан Дойл также внес свой вклад в формирование образов Афганистана и афганцев, что нашло отражение в рассказе «Этюд в багровых тонах» (1887), герой которого д-р Ватсон ранен в битве Майванде. Эта рана носит физический и психологический характер, поскольку Ватсон возвращается к сценам дикости во время Второй англо-афганской войны, чтобы понять смысл вырождающегося Лондона [2].

Эти фактически двойственные представления об афганцах связаны с вопросом о суверенитете, который, выдвинула на первый план Вторая англо-афганская война. Киплинговская "Проповедь Эмира" затрагивает этот вопрос сложным образом. Как и в других рассказах Киплинга, “Проповедь Эмира " многослойна и не поддается легкому толкованию. Для рассказчика Киплинга Амир Абдур Рахман – классический вариант восточного правителя. Он правит в соответствии со старым принципом суверенитета, сводящимся к кредо "право отнять жизнь или позволить жить другим“. Эта карательная форма правления, по мнению рассказчика, является единственным способом управлять дикими афганцем. По Р. Киплингу, афганский эмир правит не так, как он хотел бы, а так, как он может. По сравнению с британской судебной рациональностью, казнь, описанная Р. Киплингом в рассказе, кажется поразительно варварским и жестоким актом, что стало вкладом в формирование негативного образа афганцев. С одной стороны, история Киплинга превозносит концентрированную власть эмира, возможно, в отличие от предполагаемого распространения власти, как это было сделано в Англии, с интервенционистским государством, которое, как считалось, было сосредоточено на обеспечении благосостояния своих граждан, а не на предположении их независимости. С другой стороны, он также эффективно сдерживает власть эмира, делая ее восточной, дикой и зависящей от британской воли [11].

Выводы. Британская культура конца XIX века ставила эти вопросы, пытаясь осмыслить вторую англо-афганскую войну с ее темами непрошеных вторжений, изменений в британском правительстве, ведущими к изменениям в имперской политике, сложного дарования суверенитета, акт которого усложняет статус даруемой вещи, ставя радикально вопрос о том, может ли быть дарован суверенитет, а также статус территории, которая желательна не сама по себе, а по своему потенциалу в качестве буферной зоны. Имперская борьба между Россией а Британией в конечном счете привела к тому, что в конце XIX века Афганистан стал внешне целостной национальной территорией, категорией, навязанной региону внешними силами. Британские колебания между прямым и косвенным контролем над Афганистаном вызвали вопросы о предполагаемой незыблемости и фактической транзитивности суверенитета и надлежащего осуществления власти за рубежом и внутри страны. Имперские силы и мотивы, возможно, изменились, но продолжающаяся история Афганистана продолжала испытывать влияние двух англо-афганских войн, а британские элиты в своей политике руководствовались раннее сложившимися образами Афганистана, сформированными в ориенталистской парадигме.

Список использованной литературы:

1. *Doyle A. The Adventures of Sherlock Holmes. L.: 1 George Newnes, 1892. 307 p.*
2. *Doyle A. A Study in Scarlet. NY: Random House, Inc. 2003.*
3. *Forbes A. The Afghan Wars, 1839-1882 and 1878-80. L.: Seeley and Co., 1896.*
4. *Fowler C. Chasing Tales: Travel Writing, Journalism and the History of British Ideas about Afghanistan, Amsterdam: Rodopi, 2007.*
5. *Fraser G. Flashman; from the Flashman Papers 1839-1842. NY.: World Publishers, 1969.*
6. *Hennessey P. The Junior Officers' Reading Club: Killing Time and Fighting Wars. L.: Penguin, 2009.*
7. *Hensher Ph. The Mulberry Empire. L. – NY.: Flamingo – Harper Perennial, 2002.*
8. *Henty G. A. For Name and Fame, or Through Afghan Passes. 1886. NY: A.L. Burt, Publisher; 1900.*
9. *Henty G.A. To Herat and Cabul: A Story of the First Afghan War. L.: Blackie and Sons, 1902.*
10. *Images of Afghanistan: Exploring Afghan Culture through Art and Literature / eds. A. Loewen, J. McMichael. Oxford: Oxford UP, 2010.*
11. *Kipling R. The Amir's Homily // Kipling R. Life's Handicap: Being Stories of Mine Own People. NY: Macmillan and Co., 1981. P. 286-291.*
12. *MacAllan A. Fanfare. L..: Headline, 1992.*
13. *MacDonald Fraser G. Flashman. L.: Barrie & Jenkins, 1969. 256 p.*
14. *McLaughlin J. Writing the Urban Jungle: Reading Empire in London from Doyle to Eliot. Charlottesville: UP of Virginia, 2000.*
15. *Perry J. Arrogant Armies: Great Military Disasters and the Generals Behind Them. NY: Wiley, 1996.*
16. *Scenery, Inhabitants and Costumes, of Afghaunistaun from drawings made on the spot by James Rattray. Artist: James Rattray 1818–1854, Lithographer: Robert Carrick. L.: Published by Day & Son, 1847.*

ӘОЖ 574.11
МРНТИ 03.01.39

Сексенбаева Г.А.[1]

[1]*Доктор исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби.*
Казахстан, Алматы, E-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

НОРМАТИВНАЯ ПРАВОВАЯ И МЕТОДИЧЕСКАЯ БАЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ АРХИВОВ

Аннотация

Правовое обеспечение деятельности архивов является ключевым моментом для его успешной деятельности в современном правовом поле. Вопросы управления архивным делом, в том числе его организационно-правового регулирования, направлений его деятельности, приобретают особую актуальность на этапе реформирования государственного устройства. Анализ состояния и развития нормативно-правовой и методической базы деятельности аудиовизуальных архивов является необходимым этапом в определении общей стратегии его деятельности на современном этапе.

В статье обозначены общие и различающиеся тенденции совершенствования нормативных документов деятельности аудиовизуальных архивов в различные исторические периоды. Рассмотрен широкий спектр нормативных документов, оказавшие влияние на состояние многих направлений функционирования архивов. Аккумулированы достигнутые результаты и выявлены общие проблемы, решение которых повлияет на эффективность дальнейшего развития правовых норм деятельности аудиовизуальных архивов.

Ключевые слова: государственный архив, аудиовизуальный архив, нормативно–правовая база деятельности архивов, архивная реформа, аудиовизуальные документы, национальный аудиовизуальный фонд.

Сексенбаева Г.А.[1]

[1]*тарих ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*
Қазақстан, Алматы қ., seksenbaevagulzira@gmail.com

АУДИОВИЗУАЛДЫҚ АРХИВТЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мұрағаттарды құқықтық қолдау - оның қазіргі заң саласындағы жетістікке жетуінің кепілі. Мұрағат ісін басқару мәселелері, оның ішінде ұйымдық-құқықтық реттеу, оның қызмет салалары, мемлекеттік жүйені реформалау кезеңінде ерекше өзектілікке ие. Аудиовизуалдық архивтер қызметінің жай-күйін және оның құқықтық-әдістемелік базасын талдау қазіргі кезеңдегі оның қызметінің жалпы стратегиясын анықтауда қажетті қадам болып табылады.

Мақалада әртүрлі тарихи кезеңдердегі аудиовизуалды архивтер қызметінің нормативтік құжаттарын жетілдірудің жалпы және әр түрлі тенденциялары көрсетілген. Мұрағат жұмысының көптеген бағыттарының жағдайына әсер еткен нормативтік құжаттардың кең спектрі қарастырылады. Қол жеткізілген нәтижелер жинақталған және жалпы проблемалар анықталған, олардың шешімі аудиовизуалдық архивтер қызметінің құқықтық нормаларын одан әрі дамытудың тиімділігіне әсер етеді.

Түйінді сөздер: мемлекеттік мұрағат, аудиовизуалды мұрағат, архивтердің құқықтық негіздері, мұрағаттық реформа, аудиовизуалды құжаттар, ұлттық аудиовизуалды қор.

Seksenbayeva G.A.[1]

[1]*Doctor of historical sciences, associate professor Kazakh National University after al-Farabi,*
Kazakhstan, Almaty, e-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

REGULATORY LEGAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR THE ACTIVITIES OF AUDIOVISUAL ARCHIVES

Abstract

Legal support of archives is the key to its success in the modern legal field. Issues of managing archival affairs, including its organizational and legal regulation, areas of its activity, acquire particular relevance at the stage of reforming the state system. An analysis of the state and development of the legal and methodological framework for the activities of audiovisual archives is a necessary step in determining the overall strategy for its activities at the present stage.

The article outlines the general and differing trends in the improvement of regulatory documents of the activities of audiovisual archives in various historical periods. A wide range of regulatory documents that have influenced the state of many areas of archives functioning is considered. The achieved results are summarized and common problems identified, the solution of which will affect the efficiency of the further development of the legal norms of the activity of audiovisual archives.

Key words: state archive, audiovisual archive, legal framework for archives, archival reform, audiovisual documents, national audiovisual fund.

Введение

Вопросы правовых и организационных форм обеспечения сохранности архивных документов на нетрадиционных носителях информации являются чрезвычайно актуальными для Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписей Казахстана (ЦГА КФДЗ РК). На сегодняшний день это единственный архив, который хранит эти специфические документы. Одновременно он остается научно-методическим центром для архивов, учреждений, организаций, хранящих профильные документы.

Архив существует с 1943 г. и представляет собой многосторонний комплекс аудиовизуального наследия по истории Казахстана. Сегодня он включает в себя более кинодокументов – 30 тыс.ед., фотодокументов – 25 тыс.ед., фонодокументов – более 15 тыс.ед. документов, которые в силу своей уникальности имеют большую культурную ценность и выступают важнейшей составной частью национального достояния нашей страны. Сохранить эти ценные свидетельства нашей истории, создать необходимые условия для их хранения - одна из главных наших задач.

До начала 90-х годов прошлого столетия вопросы управления архивным делом в Казахстане, как и в целом в СССР, были устоявшимися, мало менявшимися с течением времени. В условиях построения независимого государства, кардинальных социально–экономических преобразований в обществе ситуация резко изменилась.

За период независимости страны система архивных учреждений получила дальнейшие развитие. Главной целью проведения государственной политики в области архивного дела является формирование оптимального состава и обеспечения сохранности Национального архивного фонда (НАФ). Это и определило задачи, которые требовалось решать:

- совершенствования нормативно–правовой базы деятельности архивных учреждений;
- совершенствования организации работы на основе внедрения передового научного и технического опыта;
- развития материально-технической базы;
- повышение эффективности мероприятий по обеспечению сохранности документов;
- внедрения автоматизированных архивных технологий;
- расширения доступа к информационным ресурсам архивных учреждений с использованием сети Интернет и т.д.

За последние десятилетия нормативно–правовая база деятельности архивных учреждений Казахстана подверглась существенным изменениям. В 1998 г. был принят Закон РК «О Национальном архивном фонде и архивах», который регулирует отношения, связанные с формированием, учетом, хранением и использованием Национального архивного фонда.

На этой новой правовой основе, с учетом накопленного опыта работы архивных учреждений и зарубежной архивной практики, Министерство культуры и спорта от 22 декабря 2014 года разработало и утвердила Правила комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда, других архивных документов государственных и специализированных государственных архивов. Они отражают кардинально новую в современных условиях исходную позицию государственных архивов как хранилища документальных культурных ценностей, специфической информационной системы, органа государственного управления качественно новой категории – Национального архивного фонда – и всей сферой архивного дела.

Таким образом, были заложены законодательные основы, которые регулируют формирование, организацию хранения, учет, использование архивов и архивных фондов и управление ими в целях обеспечения сохранности архивных документов и их всестороннего использования в интересах граждан, общества и независимого государства. Законодательные изменения коснулись всех уровней управления архивным делом, включая и обеспечение сохранности документов, в их числе и аудиовизуального наследия. Именно это направление остается одним из ведущих в деятельности и кинофотофоноархива нашей страны.

Нормативная правовая и методическая база деятельности аудиовизуальных архивов в советский период

Архивы – это духовно значимая категория, посредством которого проявляется отношение общества к документальной истории как достоянию нации, наследию и завещанию современному миру. Через создание и развитие архивов осуществляется запоминание и сохранение опытно-познавательных проявлений духовного и материального мира общества, коммуникативная связь поколений. Особенности появления разных типов архивов с их видовой дифференциацией, которые определяют специальные методы и приемы работы с ретроспективной информацией, позволяют выделить их нормативно-правовое функционирование.

Проведение архивной реформы в республике и реализация её задач началась после издания декрета новой власти «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» от 1 июня 1918 года. Декрет ввел централизованное управление архивным делом всей советской страны, и казахстанские органы являлись частью созданной

иерархической архивной службы. Кроме того, этим документом в законодательном порядке в Единый государственный архивный фонд страны объединялась вся созданная документация в прошлом и настоящем. В результате полной концентрации архивов, огромная масса документов казахстанских хранилищ вошла в состав Государственного архивного фонда сначала РСФСР, а затем и СССР. Реализация задач по сохранению документального богатства страны, предусматривала также и накопление источников на новых материальных носителях, возникших в обществе с развитием науки и техники – кинофотофонодокументов.

Необходимость выявления и комплектования архивов кинофотодокументами относится ещё к 20-годам XX столетия. В фонде Центрального государственного архива РК сохранилось обращение Управления архивных дел КАССР от 6 июня 1921 года к государственным учреждениям, общественным организациям и гражданам о сборе и передаче фотографических снимков участников революционного движения, снимков съездов, процессий, демонстраций и др., запечатлевших важнейшие события того периода [ЦГА РК, ф. 5, оп.1,д.20, лл.130-131]. Уже на I Всероссийской конференции архивных деятелей (29.09.- 03.10.1921, г. Москва) ставится вопрос о создании особых хранилищ для «фотографического материала и кинематографических лент, долженствующих дать полное представление о том или ином моменте современной эпохи», которые «очень ценны как живая иллюстрация эпохи».

Непосредственное отношение к сбору и хранению кинофотодокументов имеют правительственные акты советской власти: декреты СНК РСФСР от 27 августа 1919 года «О переходе фотографической и кинематографической торговли и промышленности в ведение Народного комиссариата просвещения», от 4 февраля 1926 года «О передаче Центральному архиву РСФСР негативов фотоснимков и кинофильмов, имеющих историко-революционный интерес». Выход постановления определило создание в 20-х годах целого ряда важных нормативных актов по вопросам оценки и отбора кинофотодокументов на государственное хранение [Собрание узаконений и распоряжений…, 1926:4.]. Так, инструкция по применению вышеуказанного постановления обязало передачу в архивы фотоснимков и кинофильмов, которые имеются у всех держателей этих документов. В архивы должны были поступать «фото - и кинонегативы, запечатлевшие действительные события и деятелей общественно-политической мысли» [Сборник узаконений и распоряжений…,1927:165].

Следующим документом, регулирующим процессы отбора кинофотодокументов, была инструкция от 5 августа 1926 года, который определил перечень кинофотосъемок, имеющих историко-революционный интерес и подлежащих государственному хранению. В этих же документах определялось комплектность, наличие сопроводительной документации (монтажные листы, описи киносъемок, текстовки к фотодокументам) и основные приемы описания кинофотодокументов. В свою очередь за учреждениями закреплялись охранительные функции за создаваемыми кинофотодокументами до передачи их государственным архивным органам.

Технология оценки и отбора кинофотодокументов на государственное хранение совершенствовалось и в последующие годы. Так, в июле 1927 года была издана «Инструкция Центрархива РСФСР местным архивным органам о порядке собирания печатных иллюстративных материалов к 10-летию Октябрьской революции, о порядке использования этих материалов на выставках музеев революции» [Бюллетень Центрархива РСФСР,1927:25].

Немаловажное значение имело и то, что к этому времени кинофотодокументы рассматривались властями не только массовым культурно-просветительным средством, но и мощным политическим и идеологическим арсеналом. Практически на протяжении многих десятилетии хранящиеся в архивах документы использовались именно в этом качестве.

Интенсивный сбор фотодокументов (первоначально) в Казахстане начинается после выхода постановления ЦИК и СНК КАССР от 8 сентября 1928 года «О сдаче Казахскому Центральному архиву печатных и иллюстративных материалов, негативов фотоснимков и кинофильмов, имеющих историко-революционный интерес, а также архивов бывших ханов, султанов, активных деятелей и сторонников бывшего правительства Алаш-Орды и других архивных материалов» [Архивное строительство в Казахской ССР…, 1980:234].

Согласно «Положению о Центральном архивном управлении КАССР» от 2 декабря 1930 года негативы (в случае утраты – заменяющие их позитивы) фотоснимков и кинофильмы за дореволюционный и советские периоды вошли в состав Государственного архивного фонда РСФСР. Казахстанский же архивный фонд оставался его частью. Первоначально комплектованием и консервацией этих документов занимался Центральный архив Октябрьской революции КазССР.

Постановлением СНК Казахской ССР от 27 января 1943 года в г. Алма-Ате был организован Центральный государственный архив фонофотокинодокументов [ЦГА РК, ф.1137, оп. 8, д.1, л.106.]. Помимо государственно-политического и идеологического контекста, создание подобного архива было связано с возрастанием интереса общества к истории, отраженного в аудиовизуальных источниках, сохранению и накоплению национального опыта социально-экономической и культурной практики в этих докуметах. Отметим, что в советский период деятельность архивной сферы страны управлялось общесоюзным архивным органом (Центрархив РСФСР - Центральное архивное управление СССР - Главное архивное управление при СМ СССР), нормативные акты которого были обязательны для низового звена. Разработка научных и методических проблем архивоведения кинофотофонодокументов оставалось за Центральным государственным архивом кинофотодокументов СССР (1926 г.) и Центральным архивом звукозаписей СССР (1932 г.). Централизованное управление архивной сферой предполагало обязательность внедрения в практику всеми архивами положений нормативных актов, разрабатываемых сверху. Подобная система существовала неизменной в течение многих десятилетий, и поэтому акцент сделан на анализе нормативно-методических документов, исходящих от общесоюзных учреждений, в которых изложены единые для всего архивного фонда СССР принципы и методы оценки аудиовизуальных документов.

Нормативные акты 20-30-х годов определили методику работы с кинофотодокументами и действовали вплоть до утверждения в 1941 году Положения о Государственном архивном фонде СССР, согласно которого и в нашей республике был организован Центральный архив кинофотофонодокументов. Директивными документами, оказавшими влияние на разработку последующих нормативов стали Положения о Государственном архивном фонде СССР 1941, 1958, 1980 годов. Согласно им аудиовизуальные документы, имеющие политическое, историческое, культурное, художественное и иное значение, независимо от времени и места их происхождения, содержания, техники и способа производства (в том числе не допущенные к прокату или законсервированные производством) вошли в состав государственного фонда.

К началу 40-х годов возросли не только объемы кинофотоинформации, но и значительно модернизировалась техника их исполнения: появились узкопленочные фотоаппараты, звуковое кино. Эти изменения усилили не только техническую, информационную сторону кинофотодокументов, но и повлияли на решение проблем оценки и отбора источников раздельно по видам. В 1944 году были разработаны и внедрены в практику архивов «Инструкция о порядке учета и хранения фотодокументов в учреждениях, предприятиях и организациях Союза ССР», которая определила состав фотодокументов, представляющих интерес для государственных архивов [Инструкция о порядке учета и хранения…,1944:12].

Аналогичная инструкция 1955 года расширила круг вопросов, связанных с учетом, хранением и использованием фотодокументов в ведомственных архивах. В большинстве методических разработок и инструкции по проблемам оценки аудиовизуальных документов, вышедших в 30-50-е годы, основное внимание уделялось категории документов, не подлежащих хранению, при этом теоретическое обоснование принципов и критериев экспертизы ценности оставалось расплывчатым. В качестве основного принципа оценки документов выдвигался индивидуальный подход с выяснением исторической обстановки, в которой они были созданы, и значения события, отображенного в кинофотодокументах.

В последующих нормативных документах практика работы с аудиовизуальными источниками нашла дальнейшее развитие и детализацию. В «Инструкции по научно-технической обработке и каталогизации фотодокументов в государственных архивах» (1957 г.) при оценке документов акцент делался на источниковедческий анализ фотодокументов. В инструкции 1967 года «О порядке отбора и передачи на государственное хранение кинофотоматериалов и звукозаписей, образующихся в деятельности Комитета по радиовещанию и телевидению при Совете Министров СССР и его органах» определялся 5-летний срок их хранения в ведомственных архивах и перечислялись кинофотофонодокументы, подлежащие передаче на государственное хранение [ЦГА КФДЗ РК, МЦ, № 12, 52].

К этому времени в архивах в основном концентрировались фотодокументы. Огромный массив фотоинформации, отражающие одни и те же события и факты, привели к необходимости разработки усовершенствованных методических рекомендаций по их оценке и отбору на государственное хранение. «Рабочая инструкция о порядке отбора, приема и учета фотодокументов, поступающих в ЦГА КФД СССР, и передачи их в фотоотдел» (1971 г.), «Методические рекомендации по отбору фотодокументов на государственное хранение и комплектование ими государственных архивов» (Главархив СССР и ЦГА КФД СССР, 1977 г.) подробно регламентировали процессы оценки и отбора, и в качестве основных критериев ценности указывали происхождение, содержание и внешние особенности фотодокументов [Методические рекомендации… ,1977:145].

Длительный опыт архивоведения кинофотодокументов был обобщен в «Основных положениях отбора на государственное хранение кинофотодокументов», разработанные Всесоюзным научно-исследовательским институтом архивного дела и документоведения (ВНИИДАД) в 1978 году. Нормативно-методические документы, созданные в последующем в казахстанском кинофотофоноархиве, базировались на указанных методических рекомендациях.

Определенное место в комплексе нормативно-методических документов, подготовленных Главархивом СССР и ВНИИДАД, заняли «Методические рекомендации по комплектованию государственных архивов кинофотофонодокументами» (1984 г.).

Проблемы оценки аудиовизуальных документов и комплектованию ими архивов охватили и «Правила работы государственных архивов с кинофотофонодокументами» (1980 г.), являвшимся основным и единым нормативным документом в пространстве СССР. Таким образом, в рамках единого нормативного документа закреплялся многолетний опыт организации работы с ведомственными кинофотоархивами и последующий порядок отбора и приема кинофотодокументов на государственное хранение. В целом, Правила ориентировали архивистов на более широкий охват ретроспективных документальных массивов, которые обладали бы потенциальной возможностью удовлетворить потребителя аудиовизуальной информации.

Одновременно складывались правовые и методические основы работы архивов с кинодокументами. Работа киноархивов регламентировалась инструкциями «О порядке учета, хранения и использования кинодокументов в киностудиях, институтах, учреждениях и предприятиях СССР» (1948 г.), «О порядке приема кинофильмов и других кинодокументов в государственные архивы Союза ССР» (1955 г.). Инструкции регламентировали порядок хранения кинодокументов и условия их использования в творческих, научных и иных целях, рекомендуя такие методы как просмотр, снятие копии, выкопировка с кинодокумента. Положения этих документов действовали на протяжении многих лет и впоследствии включались в ряд методических пособий, с детализацией работ, касающихся научно-технической обработки, каталогизации, использования кинодокументов.

Теоретические аспекты оценки кинодокументов впервые были обобщены в «Методических рекомендациях по отбору документальных киноматериалов на государственное хранение», разработанных Главархивом СССР и ЦГА КФД СССР в 1970 году. Технология отбора учитывала специфические свойства и характерные особенности кинодокументов. При оценке обращалось внимание на способ документирования и передачи информации, их содержание, материальный носитель. Единым нормативным документом до момента распада СССР в области отбора кинодокументов на государственное хранение являлось «Инструкция о порядке сдачи и приема кинофильмов в государственные архивы СССР», подготовленная совместными усилиями Госкино СССР и Главархивом СССР в 1976 году. Инструкция определила сроки сдачи кинопродукции архивам, состав учреждений, сдающих фильмовые материалы, комплекты негативных документов [ЦГА КФДЗ РК, МЦ, № 27, 28а]. Внедрене в практику «Основных правил работы с кинофотофонодокументами и видеофонограммами в ведомственных архивах» (1989 г.) положительно повлияли на работу с этими видами документации. Кроме того, архив на основе общесоюзных типовых правил и указаний составляет комплекс методических разработок по отдельным видам работы (инструкции по составлению монтажных листов к кинодокументам, по выявлению и учету особо ценных документов, по созданию каталогов и др.).

Разработка методических аспектов комплекса проблем, связанных с аудиовизуальной документацией и их внедрение в практику деятельности, в целом положительно повлияли на правильную организацию их хранения в учреждениях и превратили архив в координационный и методический республиканский центр по работе с этими видами документов.

Нормативная правовая и методическая база деятельности аудиовизуальных архивов в современный период

С появлением различных организационно-правовых структур в обществе, архив столкнулся с серьёзными проблемами в своей деятельности. Длительное отсутствие нормативно-правового обеспечения работы с аудиовизуальными документами негативно сказались на комплектовании архива ценными для общества источниками. В такой ситуации архиву предстояло выработать другую политику в отношении архивов частных структур, в которых также откладывались источники по национальной истории. Актуальным становится принятие какой-либо программы или рекомендации, предусматривающие регулирование сохранности архивов. Кроме того, национальному архиву предстояло определить видовую специфику создаваемых аудиовизуальных документов с целью их постановки на уровень исторических источников с учетом их возможного широкого использования в исторических исследованиях.

Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» появился лишь в декабре 1998 года, где были зафиксированы принципиально важные положения: принадлежность ценной аудиовизуальной документации к национальному архивному фонду и передачу этих документов в государственные архивы по истечении сроков их ведомственного хранения. Архивное законодательство следует принципу государственного контроля за состоянием, ведением и сохранением ведомственных архивов с различной формой собственности. При этом ответственность за сохранение архивов возлагается на само учреждение или их владельцев при обязательном контроле со стороны архивных органов. Архив же со своей стороны должен предоставить научно-методическую, справочную, информационную помощь учреждениям, производящим аудиовизуальную продукцию с учетом их ценностного качества.

Хотя этот законодательный акт играет позитивную роль в сохранении исторического наследия страны, несовершенство правовой архивной среды на сегодняшний день очевиден. Многие действующие нормативы в области информации не учитывают интересы архивной сферы, что создаёт сложности во взаимоотношениях между архивами и учреждениями, создающими аудиовизуальную документацию. Так, в законах страны «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года, «О средствах массовой информации» от 23 июля 1999 года не предусматриваются вопросы сохранности, отбора и передачи аудиовизуальных документов на постоянное хранение в государственные архивы.

Полноценное формирование национального аудиовизуального фонда на настоящий момент зависит от серьёзного законодательного регулирования, так как создаваемая аудиовизуальная продукция имеет не только материальную ценность, но и рыночную стоимость. Такая постановка вопроса требует межведомственных контактов и сотрудничества по проблемам аудиовизуальной документации с целью гарантии сохранности и использования документального наследия. Нежелание многих учреждений, создающих аудиовизуальную документацию, передавать ретроспективные комплексы, имеющие историческое значение в государственный архив и создание режимных условий их хранения и использования, являются сегодня очевидным фактом.

В целях полноценного комплектования ретроспективной аудиовизуальной информацией издан отраслевой распорядительный документ – приказ министра культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан от 13 ноября 2000 года № 212 «О мерах по сохранению уникальных аудиовизуальных документов», где были предприняты меры по отбору, приёму и обеспечению сохранности этих видов документов. Национальным аудиовизуальным архивом как методическим центром подготовлены ряд нормативно-методических пособий, регулирующие отдельные направления работы с аудиовизуальной документацией («Инструкция о порядке отбора и передачи на государственное хранение кинодокументов и видеофонограмм», «Методические рекомендации по работе с видеофонограммами в государственных архивах Республики Казахстан» (2001 г.), Правила комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда, других архивных

документов государственных и специализированных государственных архивов, утвержденного приказом Министра культуры и спорта от 22 декабря 2014 г.) [ЦГА КФДЗ РК, МЦ, № 724]. Хотя впервые на правительственном уровне намечаются реальные шаги по организации «хранения, использования и передачи в государственные архивы подлинников или заменяющих их копий аудиовизуальных документов, образующихся в деятельности подведомственных государственных учреждений, государственных казенных предприятий, историко-культурных заповедников», тем не менее, отсутствуют нормы и правила, которые бы гарантировали обязательную сохранность частных архивов.

Существующая нормативно–правовая база не позволяют решать проблему сохранности аудиовизуального наследия на должном уровне. Прежде всего, имеет место несогласованность и разночтение по данным вопросам в разных законах, отсюда – возникающие разногласия и противоречия и, как результат, нарушение системности формирования НАФ, и, что совсем недопустимо, угроза в обеспечении сохранности документального наследия.

К примеру, принят Закон Республики Казахстан от 3 января 2019 года № 212-VI ЗРК «О кинематорафии». Статья 16 в нем гласит, что государство осуществляет мероприятия, направленные на сохранение национальных фильмов, фильмов, произведенных в Республике Казахстан, фильмов совместного производства и кинолетописи, в том числе исходных материалов национальных фильмов и кинолетописи, как неотъемлемой части национального культурного достояния [adilet.zan.kz,2019]. Однако, исходные фильма и фильмокопии должны хранится в государственном фонде фильмов, положение о котором утверждается центральным органом исполнительной власти в области кинематографии. И ни слова - о Национальном архивном фонде. По нашему мнению, исходные материалы фильмов документального характера произведений кино- и видеолетописи должны хранится в ЦГА КФДЗ РК.

Следует отметить, что есть механизм реализации передачи аудиовизуальных документов в архивы. Правила приема, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда и других архивных документов ведомственными и частными архивами, утвержденные постановлением Правительства Республики Казахстан от 19 сентября 2018 года № 575, предусматривают передачу обязательного экземпляра документов на государственное хранение производителями аудиовизуальной продукции. Однако, фондообразователями не всегда соблюдаются этот нормативный акт. Причины здесь разные. Во-первых, это требует от фондообразователей дополнительных финансовых затрат. Во-вторых, немаловажное значение имеет и такой момент – в новых условиях информация превратилась в товар, который используется в коммерческих целях. При реализации архивного законодательства к числу наиболее сложных относится проблема понимания авторского права и смежных прав. По нашему мнению, подлежат разграничению права, обязанности и ответственность, связанные с полномочиями сторон. Архив пытается решать эти вопросы, но без соответствующего правового и организационного обоснования делать это не так просто.

Отказ от передачи в НАФ первичных документов создает реальную угрозу тому, что не все наследие будет собрано, так как нет никакой гарантии, что все что создано, будет сохранено вне НАФ РК. В конечном счете, все это может привести к невосполнимым утратам ценной документной информации. Как правило, статьи законов и постановлений об ответственности за сохранность документов трактуются не в пользу архивов.

Специалисты отмечают, что основы архивного законодательства должны совершенствоваться в направлении предоставления государственным архивам возможности контролировать состояние исторически значимых ретроспективных документальных фондов всех структур, независимо от организационно-правовых форм. Такие действия правительства смогли бы обеспечить достаточно высокий уровень интегрированности ведомственных архивов в национальный архив, где формируется адекватная источниковая база по истории нашей страны.

Заключение

В соответствии с государственной программой «Архивы - 2025» перед архивами стоят большие задачи по дальнейшему совершенствованию нормативной правовой базы. В число их входит правовое обеспечение вопросов комплектования государственных архивов аудиовизуальной и научно-технической документацией, а также совершенно нового направления – комплектования и хранения электронной документации. Возникает необходимость расширения правовых рамок, определяющие ответственность и процедуры, которые были бы применимы для новой цифровой среды.

Следует отметить, что у национального аудиовизуального архива на настоящий момент нет возможности аккумулировать всю систему аудиовизуальных источников, так как историко-документные собрания хранятся также в областных государственных архивах, библиотеках, музеях. Отсутствие системы централизованного учета аудиовизуальных источников не позволяет архиву осуществлять реальный контроль за состоянием и сохранностью аудиовизуальных документных собраний в общегосударственном масштабе. Отсюда вытекает, что должно быть продолжено совершенствование законодательства, которое касается архивного хранения аудиовизуального наследия. Крайне необходим закон об аудиовизуальном наследии, о праве использования архивной аудиовизуальной информации в коммерческих целях, об ответственности за неправомерное использование информационных ресурсов, составляющих национальное достояние и др.

Национальный аудиовизуальный архив является сегодня не только обязательным звеном информационно-архивной инфраструктуры государства, но и неотъемлемой частью общенациональной культуры. Как составляющая коллективной памяти общества, архив строится на таких основных позициях, выработанных в связи с новой концепцией в архивном деле, как: сохранность архивного наследия; демократизация правовой базы архивного дела; выработка новых законодательных актов; открытость и доступность архивов.

Опираясь на накопленный положительный опыт работы в новых условиях, архивисты стремятся найти оптимальные решения существующих проблем. Опыт деятельности национального архива показывает не только возможность формирования специальной аудиовизуальной источниковой базой, но и демонстрирует многогранность архивной сферы, способность его развития в соответствии с тенденциями времени через обогащение теоретических основ архивной науки новыми подходами, методами и средствами работы с нетрадиционными видами документальных материалов.

Список использованной литературы:

1. *Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.)/ Сб. законодательных и руководящих документов (1980), Алма-Ата, 234 с.*
2. *Бюллетень Центрархива РСФСР (1927). № 8/63, 25 с.*
3. *Закон Республики Казахстан от 3 января 2019 года № 212-VI ЗРК «О кинематорафии» //adilet.zan.kz, 2019*
4. *Инструкция о порядке учета и хранения фотодокументов в учреждениях, предприятиях и организациях Союза ССР (1944). Москва, ГАУ МВД СССР, 12 с.*
5. *Методические рекомендации по отбору фотодокументов на государственное хранение и комплектованию ими государственных архивов (1977). Москва, ЦГАКФФД СССР, 145 с.*
6. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР (1926). Москва, № 7.*
7. *Сборник узаконений и распоряжений по архивному делу (1927). Москва, 165 с.*
8. *ЦГА РК, ф. 5, оп.1,д.20, лл.130-131.*
9. *ЦГА РК, ф.1137, оп. 8, д.1, л.106.*
10. *ЦГА КФДЗ РК, МЦ, № 12, 52.*
11. *ЦГА КФДЗ РК, МЦ, № 27, 28а.*
12. *ЦГА КФДЗ РК, МЦ, № 724.*

УДК 39(574.42)
ГРНТИ

В.И.Султанова[1]

[1]*к.и.н., ассоциированный профессор университет Мирас,*
Шымкент, Казахстан

ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ, БЫТА И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА ПО НАБЛЮДЕНИЯМ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ В НАЧАЛЕ И СЕРЕДИНЕ XX в.

Аннотация

Процессы активной суверенизации и становления независимого Казахстана сопровождались значительным подъемом общественного интереса к богатому историко-культурному прошлому казахского народа. В современную эпоху общество целенаправленно стремится заново переосмыслить главные вехи пройденного длительного исторического пути и определить свое принципиально новое место в современной социальной действительности.

Независимый Казахстан твердо идет по пути глубинного обновления и общественного прогресса. С обострением суверенитета особую актуальность приобрели процессы возрождения национального самосознания, изучение духовных и нравственных ценностей казахского народа, жестко подавляемых в условиях господства Советской тоталитарной системы.

В историографии проблем изучения этнографии казахов весьма существенной была научно-исследовательская деятельность дореволюционных российских исследователей начала и середины XX века.

На наш взгляд, собранный ими богатый эмпирический материал дает представителям научной общественности возможность представить реальную картину традиционного уклада жизни, быта и культуры, психологии и менталитета народов Центральной Азии.

Стремление получить полезную информацию из первых рук выступает исследовательским кредо многих дореволюционных российских исследователей рассматриваемого нами периода.

После завоевания Казахстана Российской империей началось массовое издание многочисленных отчетов, очерков, публикаций военных, гражданских чиновников, генерал-губернаторов и, в том числе, исследователей. Большинство авторов писали об увиденном Туркестанском крае и специально изученном ими материалов, куда входил и Южный Казахстан.

Ключевые слова: кочевой народ, кочевая культура, Южный Казахстан, российские исследователи, кочевой быт, культура, этнография.

В.И.Султанова[1]

[1]*т.ғ.к., ассоц.профессор Мирас университеті,*
Шымкент, Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ МЕН ОРТАСЫНДАҒЫ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІ БОЙЫНША ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӨМІР САЛТЫН, ТҰРМЫСЫ МЕН МӘДЕНИЕТІН СИПАТТАУ

Аңдатпа

Тәуелсіз Қазақстанның белсенді егемендігі мен қалыптасу процестері қазақ халқының бай тарихи-мәдени өткеніне қоғамдық қызығушылықтың айтарлықтай өсуімен қатар жүрді. Қазіргі таңда қоғам мақсатты түрде жүріп өткен ұзақ тарихи жолдың негізгі белестерін қайта қарауға және оның қазіргі әлеуметтік шынайы принциптерінің жаңа орнын анықтауға ұмтылуда.

Тәуелсіз Қазақстан терең жаңару мен әлеуметтік прогресс жолына нық қадам басып келеді. Егемендіктің шиеленісуімен ұлттық өзіндік сана-сезімнің қайта өркендеу процестері, кеңестік тоталитарлық жүйенің үстемдігі кезінде қатаң түрде басылған қазақ халқының рухани-адамгершілік құндылықтарын зерттеу ерекше өзектілікке ие болды.

Қазақтардың этнографиясын зерттеу проблемаларының тарихнамасында XX ғасырдың басы мен ортасындағы революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің зерттеу қызметі өте маңызды болды.

Біздің ойымызша, олар жинақтаған бай эмпирикалық материалдар ғылыми қауымдастық өкілдеріне Орталық Азия халықтарының дәстүрлі өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті, психологиясы мен менталитеті туралы нақты көрініс ұсынуға мүмкіндік береді.

Пайдалы ақпаратты бірінші кезекте алуға деген ұмтылыс біз қарастырып отырған кезеңдегі революцияға дейінгі көптеген ресейлік зерттеушілердің зерттеу сенімі болып табылады.

Қазақстанды Ресей империясы жаулап алғаннан кейін әскери, азаматтық шенеуніктердің, генерал-губернаторлардың, оның ішінде зерттеушілердің көптеген есептерін, очерктерін, жарияланымдарын жаппай шығару басталды. Көптеген авторлар Түркістан өлкесі мен олардың арнайы зерттеген материалдары туралы жазған, оған Оңтүстік Қазақстан да енді.

Түйінді сөздер: көшпелі халық, көшпелі мәдениет, Оңтүстік Қазақстан, Ресей зерттеушілері, көшпелі тұрмыс, мәдениет, этнография.

V. I .Sultanova[1]

[1]*Candidate of Historical Sciences. Associate Professor, Miras University,*
Shymkent, Kazakhstan

DESCRIPTION OF THE TRADITIONAL WAY OF LIFE, LIFE AND CULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE ACCORDING TO THE OBSERVATIONS OF PRE-REVOLUTIONARY RUSSIAN RESEARCHERS IN THE EARLY AND MID-TWENTIETH CENTURY

Abstract

The processes of active sovereignty and the formation of an independent Kazakhstan were accompanied by a significant rise in public interest in the rich historical and cultural past of the Kazakh people. In the modern era, society purposefully seeks to rethink the main milestones of the long historical path traversed and to determine its fundamentally new place in modern social reality.

Independent Kazakhstan is firmly following the path of deep renewal and social progress. With the aggravation of sovereignty, the processes of the revival of national self-awareness, the study of the spiritual and moral values of the Kazakh people, which were severely suppressed under the dominance of the Soviet totalitarian system, acquired special relevance.

In the historiography of the problems of studying the ethnography of Kazakhs, the research activity of pre-revolutionary Russian researchers of the early and middle of the 20th century was very significant.

In our opinion, the rich empirical material they have collected gives representatives of the scientific community the opportunity to present a real picture of the traditional way of life, everyday life and culture, psychology and mentality of the peoples of Central Asia.

The desire to obtain useful information at first hand is the research credo of many pre-revolutionary Russian researchers of the period under consideration.

After the conquest of Kazakhstan by the Russian Empire, the mass publication of numerous reports, essays, publications of military, civilian officials, governor-generals and, including researchers, began. Most of the authors wrote about the Turkestan region they saw and the materials specially studied by them, which also included South Kazakhstan.

Key words: nomadic people, nomadic culture, South Kazakhstan, Russian researchers, nomadic life, culture, ethnography.

Подавляющая часть российских исследователей того времени в своих изысканиях в принципе исходили из потребностей освоения и колониального управления завоеванными территориями. С другой стороны, их мировоззренческие представления базировались на ценностях западной цивилизации существенно отличающейся от восточной. Особенно это касалось кочевых народов традиционный образ жизни которых воспринимался в качестве исторических отсталого и примитивного. Вместе с тем, ценность исследованиям российской историографии того периода придает то, что их авторы являлись современниками изучаемых этносов того времени и поэтому обладали возможностью непосредственного наблюдения за их традиционным бытом и образом жизни. Это обстоятельство позволило им собрать богатый этнографический материал, который при его критическом переосмыслении, можно рассматривать и в качестве первоисточника.

Немало интересных и ценных этнографических сведений о казахах содержатся в статье известного дореволюционного российского исследователя Э.С. Вульфсона «Киргизы», вышедшей в свет в 1901 году в Москве. В ней данный исследователь характеризуя питание кочевых казахов пишет, что «летом киргиз питается кумысом, молоком, куртом (сушенный сыр), мясом получаемым от своих стад, шерсть баранов и верблюдов доставляют им средства для изготовления войлоков и сукна для одежды [1, С.2].

Также в данной статье живописно описана картина перекочевки казахского кочевого аула. По свидетельству Э.С. Вульфсона «Перекочевка-самая веселая пора в жизни киргизов. Впереди идут стада, мужчины и женщины следуют за ними верхом, парни и девицы в самых праздничных нарядах вихрем несутся по привольной степи на своих быстрых конях, догоняя друг друга, их громкий смех далеко разносится по степи. Вся безмолвная дотоле степь огласилась теперь гулом и шумом, блеяние овец, ржание лошадей, протяжный крик верблюдов, все слилось вместе и наполняет воздух жизнью и радостью [2, С.3].

На наш взгляд, данная работа Э.С. Вульфсона позволяет наглядно увидеть реальные картины кочевого быта казахов.

В 1910 году в «Кауфманском сборнике» была помещена интересная и содержательная статья известного революционного российского исследователя Н.П. Калмакова под заглавием «Некоторые семейные обычаи киргизов северных уездов Сырдарьинской области», в котором автор ярко и колоритно описывает семейно-брачные обряды, ритуалы, обычаи казахов, связанные со сватовством. Так, например, он пишет: «Почти все без исключения киргизы любят общество, всякие новости разносятся по киргизской степи с быстротой телеграфа, они охотно болтают, большие любители вкусно поесть и повеселиться, на устраиваемых тоях. Тои обыкновенно устраиваются богатыми киргизами по случаю какого-либо и семейного торжества: свадьбы, обрезания, поминок и т.д. [3, С.221].

И далее описывая похоронно-поминальные обычаи и обряды казахов автор пишет, что «похороны у киргизов происходят или в день смерти, или утром на следующий день; если могила вблизи аула, то переносят покойника на носилках самого примитивного устройства, а если могила далеко, то труп обертывают в кошму и везут на верблюде. За похороны муллы получают или верблюда или люшадь, или барана, смотря по состоянию родственников умершего [4, С.228].

В 1913 вышла интересная книга Д.Н. Логофета «В горах и равнинах Бухары» (очерки Средней Азии), в которой также есть заслуживающие внимания сведения о казахах, проживавших на территории Бухарского эмирата. Автора, в частности, несколько удивило, что казахские женщины не закрывают лиц и посторонний мужчина может не только посмотреть, как они работают, но и даже заговорить с ними» [5, С.449-450]. В свою очередь, казахские женщины с которыми он общался, удивились, что у него только одна жена. В процессе общения с казахами-мужчинами и женщинами – автор сделал для себя целый ряд неожиданных открытий «Вообще во многом оказалось, что наше мнение о положении женщины совершенно не соответствует действительности что у женщин есть большие права, ограждающие по закону их супружескую жизнь» [6, С.451-452].

Таким образом, важным моментом в данных рассуждениях Д.Н.Логофета является то, что он наглядно увидел определенные различия между положением женщин у традиционно оседлых народов Центральной Азии и у кочевых. Сама жизнь в степи делала невозможным выполнение всех исламских предписаний в отношении женщины, и поэтому ситуация выглядела сравнительно либеральной.

В 1914 году вышла в свет работа М.В. Лаврова «Туркестан», в которой содержатся интересные этнографические сведения о казахах. Характеризуя традиционный уклад жизни кочевых казахов автор отмечает, что «Вся обстановка киргизской жизни основана на продуктах скотоводства, которые идут и на устройство жилища, как например, кошмы, на одежду и даже на поделку посуды, как турсуки, ведра и другие предметы хозяйства. Скот не только одевает и обувает киргиза, но и кормит его, доставляя ему молоко и мясо. [7, С.67]. Обращаясь к характеристике казахской национальной кухни исследователь замечает: «Главная весенняя пища киргизов-айран приготовляется из овечьего и коровьего молока, которое заквашивается, излишек молока идет на приготовление курта (сыра), который высушивается на солнце, а для употребления в пищу распускается в горячей воде и получается питательный напиток. Из кобыльего молока приготовляется любимейший напиток киргизов-кумыс, который часто только один служит пищей на местных джайляу (пастбищах) [8, С.69].

В 1916 году в журнале «Народы мира в нравах и обычаях» была опубликована статья А. Микина «Туркестан». В ней он отмечает: «Киргизы-отважные кочевники, живущие в степях между северными пределами Туркестана и Центральной Сибирью. Живут они в переносных палатках, располагаясь лагерем, который обносят земляным валом для защиты от диких животных. Главное достояние заключается почти всецело в верблюдах, лошадях и рогатом скоте. Главную их пищу составляют кумыс и конина» [9, С.481-482].

Кроме того, автор пишет, что «у киргиз сильно развито влечение к музыке и поэзии, он хорошо знает свою родословную и очень гордится количеством предков, которых он может упомянуть при случайном разговоре» [10, С.483].

Очень познавательно описывает традиционное жилище кочевых казахов А. Микин «Юрта-это летнее жилище киргиза, она вся раздвижная и складная, вполне приспособленная для кочевания. Такая кибитка состоит из деревянного решетчатого разборного остова, образующего стену в виде низкого цилиндра, этот последний обтягивается со всех сторон войлоками и покрывается сверху крышей конусообразной формы с круглым отверстием для выхода дыма наверху, которые по желанию может быть заткнуть куском войлока» [11, С.484].

В целом история изучения этнографии казахов российскими исследователями насчитывает не один век. За это время ими было собрано и проработано большое количество фактического материала, касающиеся основных моментов этнографии казахов: традиционного образа жизни, нравов, обычаев, обрядов, основных элементов материальной и духовной культуры. Несмотря на некоторые ошибки, недостатки, упущения, дореволюционные российские исследователи внесли существенный вклад в изучение этнографии казахского народа.

Список использованной литературы:

1. *Э.С. Вульфсон. Киргизы, Москва, 1901. С.2*
2. *Там же С.3*
3. *Н.П. Калмаков Некоторые семейные обычаи киргизов северных уездов Сырдарьинской области// Кауфманский сборник, Москва, 1910 г. С.221*
4. *Там же С,228*
5. *Д.Н. Логофей В горах и равнинах Бухары (очерки Средней Азии) СПб, 1913, С. 449-450*
6. *6 там же С. 451-452*
7. *М.В. Лавров Туркестан, Москва, 1914, С. 67*
8. *Там же С. 69*
9. *А. Микин Туркестан// Народы мира в нравах и обычаях СПб, 1916. С. 481-482*
10. *Там же С. 483*
11. *Там же С. 484*

ӘӨЖ 94.(470)
МРНТИ 03.23.07

Нарымбет Г.Б.[1]

[1]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,*
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, e-mail: enu@enu.kz

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАР ЖЫРЫ – ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

Аңдатпа

XIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ даласының Жошы ұлысының құрамына енуімен, жаңа мемлекеттік сипаттың басталғандығы белгілі. Еуразия тарихындағы алып мемлекеттердің қатарынан орын алатын Алтын Орда мемлекетін ортағасырлық деректерде Жошы ұлысы деп атағандығы жазылады. Алтын Орда әскери күш-қуаттың ғана емес, мәдениет пен өркениеттің жаршысына айналды. Аталған мәдени дамудың бір белесін батырлар жырының құрайтындығы сөзсіз. Батырлар жыры арқылы арқылы біз сол дәуірдің тұрмыс-салты мен шынайы өмірінің қатпарларын тани аламыз. Мақалада Жошы ұлысында туындаған батырлар жырының тарихи деректік маңызына баға беріліп, авторлық өзіндік көзқарас айқындалған.

Түйін сөздер: батырлар жыры, Жошы ұлысы, Алтын Орда, Ер Едіге, Кетбұға жырау, Дешті Қыпшақ.

Narymbet G.B.

PhD student of the L.N. Gumilyov Eurasian national University,
Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: enu@enu.kz

KAZAKH HEROIC EPIC AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF JOCHI ULUS

Abstract

It is known that in the first half of the XIII century, with the entry of the Kazakh steppe into the ulus of Jochi, a new state stage began. The Golden Horde state, which occupied a leading place in the history of Eurasia as one of the largest States, was called the ulus of Jochi in medieval sources. The Golden Horde became a harbinger not only of military power, but also of culture and civilization. Undoubtedly, one of the peaks of this cultural development is the heroic poem. Through the poem of

heroes, we can learn the undisclosed pages of everyday life and real life of that era. The article assesses the source value of the heroic poem that originated In the ulus of Jochi, and defines the author's approach.

Keywords: heroic poem, Jochi ulus, the Golden Horde, Er Edige, Ketbuga Zhyrau, Dasht-I Kipchak.

Нарымбет Г.Б.[1]

[1]*Докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, e-mail: enu@enu.kz*

КАЗАХСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ

Аннотация

Известно, что в первой половине XIII века с вхождением казахской степи в состав улуса Джучи начался новый государственный этап. Золотоордынское государство, занимавшее ведущее место в истории Евразии как одно из крупнейших государств, в средневековых источниках называлось улусом Джучи. Золотая Орда стала предвестником не только военной мощи, но и культуры и цивилизации. Несомненно, одну из вершин данного культурного развития составляет героическая поэма. Через поэму героев мы можем узнать нераскрытые страницы быта и реальной жизни той эпохи. В статье дана оценка источниковедческому значению героической поэмы, возникшей в Улусе Джучи, определен авторский подход.

Ключевые слова: героическая поэма, улус Джучи, Золотая Орда, Ер Едиге, Кетбуга жырау, Дешт-и Кыпчак.

Кіріспе. Еуразия даласында Алтын Орда мемлекетінің өмірге келуі жаңа рухани-мәдени дамулардың сатысына алып келді. Өйткені түркі халықтарының жартылай отырықшылыққа бейімделіп, қала мәдениеті мен дала мәдениеті қатар дамыған шақ осы кезең еді. Ғылым-білім кеңінен жайылып, әдебиет пен мәдениет көтеріле түскен, өркениетті қоғамның негізі осы дәуірде қалана бастады. Саңлақ жазушы Ілияс Есенберлиннің «Алтын Орда» тарихи роман--трилогиясын оқыған оқырман сол кездің келбеті мен сипатын, дәуір бағдарын түсініп, көңілге тоқитындығы анық. Көшпелі ғұмыр салтынан жартылай отырықшы қалыпқа бейімделудің шарттары қала мәдениетін қалыптастырып, дала өркениетін өсіре түсті. Сәні мен салтанаты келіскен Сарай-Берке, Сарай-Бату сынды астаналардың қалануы, Ұлытауда Жошы ханның кесенесінің салынуы, шығыстық шайырлардың қалдырған әдеби мұралары – бәрі де Алтын Орда дәуіріне тән құбылыс. Сауда-саттық байланыстармен мәдени өркендеу қатар жүргені белгілі. Бұл турасында Жошы ұлысында қалыптасқан жыр-дастандардың тарихымыздың танымын кеңейтудегі орнына тоқталып өтпеске болмайды. Мысалы, 1357 жылы Махмұт Әлиұлы Кердері Алтын Орданың астанасы Сарай қаласында өзінің прозалық көркем әдеби шығармасы «Haһжи ұл фарадис» кітабын жазды. Сол заман деректеріне сүйенер болсақ, әдебиетте Хорезмидің «Мұхаббатнамесі», Құтба ақынның «Хұсрау мен Шырын» поэмасы, Сайф Сарайидің «Гүлстан бит түркиі» («Түркіше Гүлстан»), Рабғузидің «Қисса сул әнбиясы» («Пайғамбарлар туралы қысқа әңгімелер»), көне қыпшақ тілінде «Кодекс Куманикус» («Құман тілінің сөздігі») сынды шығармалар Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген [1]. Алтын Орда дәуірінің әдеби жәдігерлерінің қайталанбас туындыларының бірі «Хұсрау мен Шырын» поэмасында шынайы махаббаттан бөлек, арамдық пен зұлымдықты, қастандық пен сатқындықты, өсек пен өтірікті әділдік пен адалдық жеңіп шығатыны жазылған. Демек, адамгершілікті дәріптеу мен адалдыққа сүйіспеншілікті жырлау арқылы адамды ізгілікке жетелегендігін аңғарамыз.

Ал, Жошы ұлысында дүниеге келген батырлар жырының тарихымыздағы орны бөлек. Батырлар жырының Ер Едіге, Ер Тарғын, Ер Сайын секілді кейіпкерлері отанды қорғаудың асқан рухын паш етіп, халықтың мұңын жоқтаған көсемдер ретінде әспеттелді.

Талқылау. Алтын Орда дәуіріндегі әдеби ескерткіштердің қай-қайсысы да қыпшақ-оғыз немесе оғыз-қыпшақ аралас тілінде жазылған. Қазақ тілі қыпшақ тілдерінің бір тармағы болып есептелетінін ескерсек, Алтын Орда дәуіріндегі әдебиетті де қазақ әдебиетіне ортақ мұра деп қарастыру әбден орынды [1]. Яғни, сол әдеби жәдігерлер негізінде кейінгі қазақ әдебиетінің құлашы кеңіп, бұғанасы беки түскендігі айқын. Алтын Орда дәуірінің қол бастаған батырлары мен сөз бастаған көсемдерінің тағдырларынан сыр шертетін «Едіге батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» жырларын зерттеу мәселесі ғылыми түрде XIX ғасырда қолға алына бастады. Бірінші кезекте көрнекті тарихи тұлға Едіге есіміне айрықша назар аударылды. «Едіге» эпосын зерттеу қадамдары алғаш баспасөз бетінде жариялаған түркі халықтарының фольклорын зерттеуде көп еңбек еткен Ресей Ғылым Академиясының шығыстану саласындағы тұңғыш корреспондент-мүшесі Г.И.Спаскиймен тығыщ байланысты. Г.И.Спаский 1818-1824 жылдары Санкт-Петербургте «Сибирский вестник» деп аталатын журнал шығаруды қолға алған. Журналда жалғыз Сібір ғана емес, Қазақстан мен Орта Азия халықтарының этнографиясы мен географиясы, фольклоры мен тарихы туралы материалдар жарияланып тұрды. Зерттеуші «Едіге батыр» жырының үзіндісін қара сөз түрінде жазып алып, өз журналында 1820 жылы жариялады [2, 321 б.]. «Ер Тарғын», «Ер Сайын» жырларын зерттеуде XX ғасырда өмір сүрген қазақ әдебиеті мен тарихының жарқын өкілдері саналатын М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә.Х. Марғұлан және т.б. тұлғалар еңбек сіңірді.

Әдістер. Мақаланы жазу барысында салыстырмалылқ-талдау, тарихи кезеңдеу, сыныптау ғылыми тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. Отандық және шетелдік дереккөздерге деректанулық сыни көзқарас таныту арқылы мәселенің шынайылық деңгейін анықтауға ұмтылдық.

Нәтижесі. XIII-XV ғасырларда Дешті Қыпшақ даласында авторлық ауыз әдебиеті суырып салып өлең шығару, ауызша орындау және ауыздан-ауызға берілу түрінде дамып өркендегендігіне көз жеткіземіз. Оның басты ерекшеліктері ретінде автор нысанының болуын, мәтінінің біршама тұрақтылығы мен мазмұнының нақтылығын, шығарманың адресаты - арналған адамның болуын, сондай-ақ шығарма стилінде автордың даралығының болуын, оның өзінің «менін» көрсетіп отыруын атау керек.

Бізге жеткен авторлық поэзияның ең ертедегі үлгісі XIII-XV ғасырларға жатады. Бұл – «Ұлы жыршы» атанған Кетбұға (XIII ғ.) жырларының үзінділері. Олардың өмірбаяндары мен шығармашылықтары туралы деректер өте жұтаң және негізінен аңыз күйінде жеткен. Мазмұны мен жанры жағынан әр түрлі мәтіндер сол дәуірдегі Алтын Орда қоғамының рухани өмірінде ақындар мен жыраулар басым болғанын дәлелдейді [1].

Ең әуелде олар отбасындағы өлеңші болып дамыған, содан соң ру ішіндегі жыршы сарбаз ретінде танылып, отбасылық-тұрмыстық, қоғамдық маңыздағы тақырыптарда суырып салып өлең шығаратын бүкіл елге белгілі жыр жүйрігі дәрежесіне көтерілген. Олар ақын атағын бірнеше айтысқа қатысып барып, әйгілі ақындардың бірін жеңгеннен кейін ғана ақын атағына ие болған. Сонымен қатар ақындар әскери жорықтарға да, қоғамдық істерге де қатысумен бірге салт-дәстүрлердің тамаша білгірлері ретінде адам өмірінің маңызды кезеңдеріне байланысты әр түрлі ырымдар мен әдет-ғұрыптар атқарған, ел тарихындағы маңызды оқиғалар мен атақты адамдар және т.б. туралы жырлар шығарған. Мұндай туындылар арасында мадақ арнаулар да, әскери үндеулер де, жоқтаулар мен толғаулар да және т.б. суырып салма жыр үлгілері болған.

Осындай естірту жырының бірі - Шыңғыс хан заманында өмір сүрген Кетбұға ақынның жыры. Жыр мәтінінің үзінділерін XIII ғасырда араб тарихшысы Ибн әл-Асир жазып алған. Ол ұлық жыршы Кетбұға мен ұлы билеуші Шыңғыс хан арасындағы өлең диалогы түрінде берілген.

Бұл жолдардан үлкен көркемдік іздері аңғарылады. Қайғылы оқиға тура айтылмай, астарланып, айшықталып жеткізіледі. Қаза тапқан кейіпкер де бейнелі түрде суреттеліп, «терек», «құлын», «аққу» деп аталады [3, 125 б.]. Ал ұлынан айырылған адамның жай-күйі дәл беріліп, психологиялық параллелизм, метафоралар, эпитеттер мен теңеулер арқылы сипатталады. Мұнда автордың да, мезгілсіз қаза тапқан кейіпкердің де, қайғы жұтқан әкенің де көркем бейнелері бар. Лирикалық психологизм белгілері де айқын көрінеді. Осының бәрі келтірілген мәтінді жеке шығармашылық туындысы ретінде қарастырады.

Бір ғажабы, бұл жыр көп өзгермеген және неғұрлым толық күйінде Жезқазған облысы қазақтарының арасында қазіргі кезге дейін айтылып келеді, олар өздерінің ата-тегін нақ Кетбұғаға апарып тірейді және оны жоғарыда айтылған жырдың авторы деп санайды. Кетбұға есімі өз кезінің беделді биі ретінде XY-XYI ғасырларда өмір сүрген атақты жырау Доспамбет шығармаларында да кездеседі («Кетбұғадай билерден кеңес сұрар күн қайда?!») [4, 97 б.].

Дешті Қыпшақ даласының әйгілі ақындарының бірі болған Қотан шежірелік аңыздарға сәйкес арғын тайпасының негізін қалаушы болып табылады, ал екінші бір деректер бойынша Қотан (Қодан, Кодон, Кодян) - половец-қыпшақ хандарының бірі (Мадиярлардың Венгрияға қоныс аударуын басқарған жетекшілерінің бірі де Котян деп аталған).

Қотан шығармаларының бірнеше жолы ғана сақталған, ол оның ұлы Ақжолдың (бір нұсқада Дайырқожа) қарақыпшақ Қобыланды батырдың қолынан қаза табуына байланысты шығарылған жоқтау өлеңінің үзіндісі табылды.

Жырда қайғы үстіндегі қарт әкенің ұлын «құлыным» деп жоқтаған зарлы үні, бір сәтте өне бойын жайлаған қасірет пен өкініш, аяныш пен өзін кінәлаған жай-күйі терең сезіммен берілген.

Ақжолдың (Дайырқожа) Әбілқайыр хан тұсында барлық даулы мәселелерді әділ шешкені үшін Ақжол атанып, атақты би болғаны мәлім. Ол 1456 жылы өлген. Егер оның әкесі сол кезде тоқсанға таянғанын ескерсек, Қотан ақын 1370 жылдарда туған деп жорамалдауға болады [1].

XIII-XIV ғасырларда Дешті Қыпшақтың әйгілі жыршыларының бірі - Сыпыра жырау Сұрғантайұлы өмір сүрді. Ауыз әдебиеті дәстүрі біздің заманымызға Сыпыра жыраудың қиын кезеңде өзінен ақыл-кеңес сұраған Алтын Орданың сол кездегі билеушілеріне арнаған бірнеше толғау-монологын жеткізді. Бұл толғау-монологтарда жырау билеушінің өзін, оның ата-бабалары мен төңірегіндегілерді сипаттап, қалыптасқан жағдайға баға берген, болашақты болжап, содан кейін ақыл-кеңесін айтқан. Оның қиын жағдайда өзінен көмек сұрап, хандармен жауласқан батырларды бітістіру мақсатында жырлаған толғаулары белгілі. Бұл толғаулар Сыпыра жыраудың негізінен мәңгілік жыршы және бітістіруші болғандығын дәлелдейді. Сыпыраның Едіге туралы жырда бейнеленген Тоқтамыс ханға арнаған өлеңі оның толғауының классикалық үлгісі болып табылады. Арнау жырда Сыпыра жырау алдымен өзін таныстырған соң өзінің Тоқтамыстың сегіз атасын, соның ішінде Шыңғыс ханды да көріп-білгенін айтады, олардың әрқайсысына тиісінше мінездеме береді. Содан кейін Едігенің Тоқтамыстан қашуы кездейсоқ емес екендігін, оның Темірмен одақ құрып, қайта келіп соғыс ашуы мүмкін екендігін жырлайды. Сонымен бірге жырау Тоқтамыстың күйзеліске ұшыраған ұлысы мен тұтқынға түскен қыздары мен әйелдерінің тағдырын әдемі суреттейді. Бұған жол бермеу үшін Сыпыра жырау Тоқтамысқа Едігеге елші жіберіп, онымен татуласуға, ал сонан соң оны алдап өлтіруге кеңес береді [5, 118 б.].

Сыпыра жыраудың толғауы нақты ақындық сипаттамалар мен бейнелі сөздерге толы. Жырау Едіге жүріп өтуге тиісті жерлерді айшықты суреттеп, тарихи тұлғаларға бейнелі анықтамалар береді. Тоқтамыстың алдында айтылған бұл толғау Сыпыра жырау өміріндегі соңғы толғау болды және шамамен 1390 жылы айтылған. Егер аңызға сүйенсек, сол кезде жырау 180 жаста болған, яғни Сыпыра жырау шамамен 1210 жылы туған деп санауға негіз бар. Бұл оның өзі айтқандай Шыңғыс ханды шынында да көріп-білген деген сөз [1].

Алтын Орда дәуірі тек қана қиратып-күйретумен ғана емес, сонымен қатар қалалардың өсуімен, сыртқы саяси және сауда қызметінің жандануымен, жазу-сызу мен әдебиеттің дамуымен сипатталады. Бұрынғы мәдени дәстүрлер қайта түлеп, Солтүстік Кавказды қоса алғанда, Дешті Қыпшақтың, Орта Азия мен Еділ бойындағы барлық этникалық топтарға ортақ жаңа мәдениет қалыптасты. Бұл кезеңде ресми монғол-қыпшақ қос тілділігі орын алғанымен қыпшақ тілі анағұрлым кең тарады. Араб және парсы тілдері де кең қолданылды. Алтын Орда мен мәмлүктік Мысырда көркем әдебиеттің басым бөлігі қыпшақ тілінде жасалды.

Ең елеулі әдеби шығармаларды негізінен сарай төңірегіндегі талантты ақындар жазған, олар әдетте мемлекеттік қызметте немесе билеушілер жанында болып, өз туындыларын көбінесе билеушілерге арнаған не оларға сыйға тартып отырған.

Алтын Орда дәуірінде (XIII-XY ғғ.) Қыпшақ даласындағы түркі халықтарының әдебиеті мүлдем жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Сол кезеңде жасалған туындылар арасында «Кодекс Куманикус» сияқты авторы беймәлім ескерткіштерді, сондай-ақ Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Құтбтың «Хұсрау-Шырын», Сәйф Сарайдың «Гүлистан би-т-түрки», Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха», Рабғузидің «Қиссас-ул әнбия» атты шығармаларын және т.б. ерекше атап көрсетуге болады [1].

«Кодекс Куманикус» (XIV ғ.) - Жоңғар қақпасынан Дунайға дейінгі ұлан-байтақ жерді қамтыған қыпшақтар үстемдігі кезінде туған еңбек. Оған көркем әдебиеттің үлгілері де енгізілген. Мазмұны мен құрылымы жағынан бұл еңбек - Ордаға түрлі мақсаттармен келген және латынша білетін европалықтарға, сондай-ақ, латынша білгісі келген қыпшақтарға (парсыларға да) арналған арнайы сөздік және қыпшақ тілінің оқулығы іспетті. Сөздік екі бөлімнен тұрады. Түркітанушылардың пайымдауынша, оларды түрлі мақсаттар көздеген бірнеше автор жазған. Итальяндықтар жазған болуы мүмкін деген бірінші бөлім жақсы ойластырылған үш тілді латын-парсы-қыпшақ (құман) сөздігі болып табылады. Бұл бөлім қолжазбаның 110 бетін қамтиды [6, 215 б.].

Одан әрі бірнеше бетте «audio» («есіту») сөзінің бірнеше түрі берілген. Мұның өзі сөздікті лексикография принциптерін жақсы білген және Дешті Қыпшаққа келіп, тіл жөнінен қиналған адамдарға көмек көрсету мақсатын ғана көздеген адам құрастырғанын байқатады. Ғалымдардың пікірінше, бірінші бөлімді құрастырушы латыншаны өте жақсы білген, ал құман-қыпшақ тілі жөнінде бұлай деп айтуға болмайды.

«Кодекс Куманикустың» екінші бөлімін негізінен алғанда фольклорлық материалдар құрайды. Олар: жергілікті ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар және христиан уағыздары мен Мария ананың, Христос пен оның апостолдарының өмірі туралы аңыздар. Бөлім қолжазбаның 161 бетін қамтиды, оны тегінде миссионерлік мақсатпен немістер құрастырған болса керек. Бұл бөлімде көптеген сөздер құман-неміс тілінде, ал өзге лексикалық ұғымдар құман-латын тілінде берілген. Мысал ретінде келтірілген мәтіндер, сондай-ақ сөздер сол кездің тілін ғана емес, сонымен қатар Дешті Қыпшақтың көркемдік мәдениетін де сипаттайды. Сөздер мен сөз тіркестерін айтпағанның өзінде, көптеген жұмбақтар, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер мен қанатты сөздер қазіргі қазақ тілі мен фольклорында сақталған.

Алтын Орданың негізгі құрамының үлкен бөлігін жайлаған Ноғайлы дәуірінің тарихи оқиғаларын бейнелейтін жырдың негізгі идеясы – ерлік пен батырлықты дәріптеу, ел бірлігін сақтау, кіршіксіз махаббат. Жырдың негізгі кейіпкерлері – Тарғын мен Ақжүніс.

«Тарғын» – бес қаруды шебер меңгерген батыр, «Ақжүніс» – ару қыз. Тарғын хандармен араз болса да, халықпен бірге. Оның басына іс түскенде ханға деген өкпесін ұмытып, жау елін жайратып жібереді. Ақжүніс сұлу ғана емес, ақылды жан, батырдың жәрдемшісі. Ол әрдайым батырмен бірге жүреді.

«Ер Тарғын» жырының композициясы шымыр әрі шебер құрылған. Жырдың тілі өте көркем. Онда классик эпосқа тән белгілер толық сақталған. «Ер Тарғын» жыры башқұрт халқына да жақсы таныс. Қазақ – башқұрт нұсқаларының сюжетінде елеулі айырмашылық байқалмайды. Ерекшелік негізгі кейіпкерлер, оларға берілген бағасы тұсында ғана кездеседі. Жыр сюжеті қазаққа етене жақын. Бұл тақырыпқа композитор Е.Г.Брусиловский «Ер Тарғын» (1937) операсын жазған. «Ер Тарғын» жырының нұсқалары көп. Алғаш Н.И.Ильминский (1859), В.В.Радлов (1870), Н.Саркин (1904), Ә.Диваев (1922) жинақтарында жарияланған. Алматы қаласындағы Орт. ғыл. кітапхана мен Әдебиет және өнер институтының Қолжазбалар қорында жырдың 8 түрлі нұсқасы сақтаулы. Жинаушылары – Саркин, Диваев, І.Иманов, Ә.Ыспанұлы, Б.Адамбаев, З.Бекарыстанов, М.Құсниұлы, айтушылары – Марабай, О.Қисықов, Н.Нұрғалиұлы, М.Бекетұлы. Ел арасына кең тарағаны – Марабай нұсқасы. Ильминский оны 1862 ж. Қазанда жариялаған [3, 174 б.].

«Диваев жинағындағы нұсқа» да Марабай нұсқасына негізделген. Бұл нұсқада Тарғын Қаратаудан шыққан батыр болса, Нұрғалиұлы нұсқасында Тарғын Астрахан ханының қарамағындағы батыр, оған Ғайнижамал есімді қыз ғашық болып, тартыс Тарғын мен Шорман арасында өрбиді. Бекарыстанов нұсқасында Тарғынның әкесі – Қосы. Бекетұлы нұсқасында Тарғын Созақтан Қырым ханына кеткен батыр. Жырдағы Сыпыра жырау – Тоқтамыс хан тұсында өмір сүрген (15 ғ.), қыпшақ тайпасынан шыққан тарихи тұлға. «Бұлғыр, бұлғыр, бұлғыр тау, бұлдырап тұрған құрғыр тау» деген жолдар 15–17 ғ-лардағы жыраулық поэзияға тән өрнектер. Шаған – қалмақ жеріндегі су атауы, гидроним. Ол бірде ақ түске қатысты болса, бірде дінбасы атауын білдіреді. «Тарғын» сөзінің мағынасы анықталған жоқ. Жырда Тарғынның тегіне қатысты мынадай мәлімет сақталған: Тарғын – Ардаби – Әжікерей, Айқожа. Мұндағы Айқожа бес қалаға хан болған. Онысы тарихи Бесбалық болуы мүмкін. Батырдың генеалогиясы қазақ шежіресін толықтыратын мәліметтер қатарында арнайы зерттелуге тиіс. Жырдағы этнонимдік атауларды екіге бөлуге болады: бірі – қырғыз, ноғайлы, қара ноғай, екіншісі – он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт. Осы мәліметтер жырдың туған дәуіріне де анықтық енгізеді. Оймауыт, торғауыт, хойт, хошоут, дөрбет – ойраттардың іргелі одағына

кірген тайпалардың атауы. Олар Қыпшақ даласына 1452–55 ж. еніп, Сырдарияның бойымен Ташкентке дейін барған. «Ер Тарғын» жырын ноғайлы дәуірінен соң, 17–18 ғ-ларда туған деген пікір дәл емес. Тарғынның ноғайлы дәуірінің батыры екені шындыққа сай келеді. Ноғайлы ұлысы ыдыраганнан кейінгі Қазан, Астрахан, Қырым хандықтары құрылған тарихи-этн. оқиға ізі жырдан анық байқалады. Тарғынның өз елінен Қырым ханына кетуі, Ақшаханның қол астында да тұрақталмай, Еділдегі ноғайлы ханзадасына баруы соның дәлелі. «Ер Тарғын» жырының көркемдік ерекшеліктері, сюжеттік желісі, образдары хақында М.О.Әуезов, М.Ғабдуллин, Қ.Жұмалиев, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Х.Марғұлан, С.Мұқанов, т.б. ғалымдар зерттеулер жазды [3, 175 б.].

Алтын Орда дәуіріне жататын елеулі шығармалардың бірі - «Хұсрау-Шырын» дастаны, оның авторы - шыққан тегі қыпшақ Құтб ақын. Ақын өмірі туралы толық мәліметтер жоқ. Оның 1330-1340 жылдарда Ақ Орданың астанасы - Сығанақ қаласында туып, өз дастанын сонда жазғаны, бұл туындысын билеуші Тыныбек пен оның әйелі Мәлике ханымға арнағаны мәлім. Автор дастанының түпнұсқасын билеушіге тарту еткен болуы мүмкін, өйткені ақын билеушіден өзін қызметке қабылдауды өтінгенде әмірші Құтбтың тілегін орындаған. Алайда Тыныбек елді ұзақ билеген жоқ, кейбір деректер бойынша - 1337 жылдардан 1340 жылға дейін, басқа деректерге қарағанда 1342 жылғы наурыздан 1343 жылдың басына дейін ғана билік еткен. Сарай төңкерісі нәтижесінде Тыныбекті өз інісі Жәнібек өлтірген, ал Құтбтың одан арғы тағдыры туралы деректер жоқ [1].

Негізінен Құтб өз дастанын 1341-1342 жылдарда жазып бітірген. Қолжазбаның бірнеше көшірмесі болса керек. Дастанның бір көшірмесін қыпшақ ақыны Берке Факих (Берке ибн Беракез ибн Едгу Қыпшақи) Мысырға алып кетіп, онда 1383 жылы өзінің туысы Құттықожаның өтінуімен дастанды қайта көшіріп жазған, бұл қолжазба қазір Париждің ұлттық кітапханасында 312-нөмірмен сақтаулы. Оның Парижге қалай жеткізілгені жұмбақ күйінде қалып отыр. Алеппода (Александрияда) болған қолжазбаның Наполеон экспедициясының Солтүстік Африкаға жорықтары кезінде әкетілген болуы әбден мүмкін. Ғалымдар ХХ ғасырда нақ осы қолжазбаны ғылыми айналымға енгізді және ол қазір де зерттелуде [1].

Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны Низамидің осы аттас дастанының сарыны бойынша назира үлгісінде жазылған. Құтб Низами поэмасының бүкіл желісін сақтап, негізгі эпизодтары мен басты кейіпкерлерін өзгеріссіз қалдырған. Низами сияқты ол да өз дастанында шексіз таза махаббат пен мінсіз билеуші тақырыптарын өрбітеді. Екі тақырып та шексіз берілген махаббат - адам мен қоғамның жетілуіне бастайтын негізгі кілт, махаббат - адамды тазартып, оған ізгілік беріп қана қоймай, оны өзгертетін де сезім деген идеяға сүйенеді.

Әділ билеуші және мінсіз (ізгі) қоғам идеясы халықтың утопиялық хикаяларында және Ибн Сина, әл-Фараби мен басқа да ойшылдардың ғылыми трактаттарында ежелден сөз болып келген болатын. Ол Фирдоусиде, Құл Ғалиде, Низамиде көркем көрініс тапты. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны Құтб үшін тікелей дерек көзі болды, сондықтан да екі ақында мінсіз билеуші мен әділетті қоғам тұжырымдамасы үндесіп жатады [2, 186 б.]. Құтб пен Баласағұнидың ойларынша, халықты дана әрі әділ адам басқаруға тиіс, ол ең алдымен халықтың игілігін ойлап, өз маңындағы адамдарға, ұлықтар мен шенеуніктерге қатаң бақылау жүргізуге және қиянат жасағаны үшін оларды аяусыз жазалауға міндетті. Егер әмірші мұндай болмаса, ол ел қарғысына ұшырайды.

Құтб «Хұсрау-Шырын» сюжетін көркемдік жағынан дамытуда Низамиді барлық жағынан қайталамайды. Құтб кейіпкерлердің диалогтарын қысқаша береді, сондай-ақ ирандық өмір шындығын түркілік тұрмыс сипатымен ауыстырады: сасанид билеушілерінің емес, Алтын Орда хандарының өмірі мен тұрмысын көрсетеді, Дешті Қыпшақ табиғатын суреттейді. Құтб өз кейіпкерлерінің, әсіресе әйел кейіпкерлердің бейнелерін әйелдердің өмірдегі ролін түркілік түсінікке, Алтын Орда дәуіріндегі әйелдердің нақты қоғамдық жағдайына сәйкес бейнелейді [8, 109 б.].

Хорезми Равандидің «Мұхаббат-наме» атты лирикалық поэмасы XIV ғасырдағы көркем әдебиеттің тамаша үлгісі болып табылады. Оның авторы мен поэманың жазылу тарихы туралы мәліметтер туындының өзінде бар. Онда Хорезмидің көп саяхат жасағаны, Рум (Византия) мен Шамда (Сирия) болғаны және «Мұхаббат-намені» Ақ Ордада тұрған кезінде Сырдария жағасында 754 жылы (хижра бойынша), яғни 1353-1354 жылдарда бітіргені айтылады. Автордың өзі жазғандай, поэма қоңырат бегі Мұхамедқожаның өтініші бойынша жазылған. Ол 1342 жылы ағасы Тыныбекті өлтіріп, төңкеріс жасау барысында таққа келген Жәнібек ханның туысы. Жәнібек елді 1342-1357 жылдары билеген [1].

Біздің заманымызға дейін жеткен Хорезми қолжазбалары көшірмелер болып табылады. Зерттеушілер кейінгі кезге дейін «Мұхаббат-наменің» екі көшірмесі сақталған деп санап келді: бірі - араб, екіншісі ұйғыр қарпімен жазылған, екеуі де Британ мұражайында сақтаулы. Алайда түрік ғалымдарының жинақтаушы еңбегінде «Мұхаббат-наменің» Стамбул кітапханасында тағы да екі көшірмесі бар екені айтылады [1].

«Мұхаббат-наме» - орта ғасырлардағы түркі әдебиетіндегі түрі мен мазмұны жағынан жаңа үлгідегі туынды. Ол ғашық жігіттің өз сүйіктісіне жолдаған хаттары түрінде жазылған. Поэма бірнеше бөліктен тұрады: құдіреті күшті жаратушыға жүгіну, поэмаға тапсырыс берген Мұхамедқожа бекті мадақтау, сүйіспеншілік өлең хаттары, рақым жасауды өтініп, құдайға қайта жалбарыну, өзін-өзі сипаттау және өзі туралы әңгімелеу. Сүйіспеншілік хаттар мен жекелеген бөліктер арасында автордың тыңдаушылар мен шарап құюшыларға арналған сөздері беріледі. Поэманың мазмұны таза махаббатқа құрылған. Лирикалық кейіпкер 11 өлең хат жолдайды, оларда өз сүйіктісін көркем суреттеп, оған өзінің ғашықтық сезімін білдіреді, оның сырт келбетін бейнелеп, мінез-құлқын сипаттайды [2, 148 б.].

Хорезмидің «Мұхаббат-наме» поэмасы Дешті Қыпшақтың рухани мәдениетінде қарапайым адамның жоғары сезімін жырлайтын жаңа әдебиеттің негізі қаланғандығын айшықтады.

Қорытынды. Жалпы алғанда, Жошы ұлысында өмірге келген батырлар жырының мәні мен мағынасына терең үңілер болсақ, онда тарихымыздың ерлікті жырлағандығының куәсі боламыз. Ал, ерлік дегеніміз ол бір іс-әрекетті

білдіретін болғандықтан ол әрекеттің елдік қалпымызды сақтауға бағытталғандығына көз жеткіземіз. Батырлар жырының құндылықтарын өскелең ұрпақ бойына дарыту арқылы, тәуелсіз еліміздің рухани жаңғыруы мен ынтымағының жаңғыруын бекіте алатындығымыз сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. (Жарияланған күні: 29 тамыз 2013) https://e-history.kz/kz/first-president/show/12318/.

2. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.

3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.

4. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. Алматы кітап баспасы, 2009.

5. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы / Қ.С. Қаражан, Ж.Ә. Әбсеметова, Ф.А.Қозыбақова, Т.Қ. Мекебаев, С.С.Саржанова, С.Смағұлов, Ш.Б.Тілеубаев; Редакциясын басқарған: Қ.С. Қаражан. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 216 б.

6. Қазақтың көне тарихы. / (Дайындаған М. Қани. – Алматы: «Жалын», 1993. – 400 б.

7. Көптілеуова А.Б. Қазақ жүздері қашан пайда болды? // «Ғылыми қазына және отан тарихы: жас ғалымдар үлесі» атты жас тарихшы ғалымдардың IV Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары. Алматы, 2013. – 173-178 бб.

8. Материалы по истории Казахских ханств XY-XYIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: «Наука», 1969. – 347с.

ӘОЖ 974.11
ГРНТИ 03.20.11

А.К. Шорманова[1]

[1]Абай атындағы ҚазҰПУ,
қ. Алматы, Казахстан

«ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ» МЕН «ДАЛА УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІНДЕГІ» ОҚУ-АҒАРТУ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕРДІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Патша үкіметінің шешімімен және оның жергілікті әкімшілігі қаражатына және солардың тікелей бақылауымен 27 жыл бойы шығып тұрған ресми сипаттағы қазақ тіліндегі алғашқы мерзімді басылымдар “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаятының газеттеріндегі” мақалалардың тақырыптарына және мазмұндарына қарай талдау жасау, олардың беттерінде қазақ балаларын оқыту мәселесіне қатысты біршама материалдардың басылғандығын көрсетті. Әрине, оларда да XIX ғасырдың соңындағы халқымызды оқу-ағарту тарихының дерек көздерін құрайды. Мәселе, тек сол мақалалардың кімдердің мүддесіне сай пайда болғандығында және дерек көздері ретінде қандай мәліметтер жеткізіп отырғандығында.

Мақалада деректану ғылымының талаптарынан шыға отырып аталған басылымдардағы мақалаларға талдау жасап, ең алдымен, олардың кездейсоқ пайда болмаған объективті дүниелер екендігі көрсетілген. Өйткені олар белгілі бір қоғамдық құбылыстардың салдарында пайда болған, сондықтан оларда қазақтарды оқыту ісіне қатысты мәліметтер салынған. Атап айтқанда, олардың дерек көздері ретіндегі объективтілігі, сол газеттердің XIX ғасырдың соңындағы жалпы Қазақстан тарихының дерек көздері ретіндегі объективтілігімен, яғни олардың жарыққа шығу себептерімен тікелей байланысты.

Түйін сөздер: білім беру, мақала, газет, тарихи дерек, деректану, дерек көз.

A.K. Shormanova[1]

KazNPU named after Abay,
г. Almaty, Kazakhstan

MATERIALS OF THE PERIODIC PRINT "TURKISTAN UALAYATYN NEWSPAPERS" AND "GAVE UALAYATYN NEWSPAPERS" AS A HISTORICAL SOURCE OF EDUCATION

Abstract

By the decision of the tsarist Empire and their direct control on the territory of Kazakhstan, the first periodicals in the Kazakh language were published, which had an official character for 27 years, «Түркістан уалаятының газеті» and «Дала уалаятының газеті» and (Appendix of the newspaper Turkestan Vedomosti) on their pages, a number of materials relating to

the training and education of Kazakh children were published. Of course, they are historical sources of the history of the enlightenment of our people at the end of the XIX century.

In this article, in accordance with the requirements of the science of source studies, the articles in the above-mentioned publications are analyzed, first of all, it shows that they are objective subjects of study, since they arose as a result of certain social phenomena, so they contain information concerning the education of Kazakhs. In particular, the objectivity of their sources is directly related to the objectivity of these Newspapers as sources of the history of Kazakhstan at the end of the XIX century.

Key words: education, publications, newspaper, historical source, source studies, source.

Шорманова А.К.[1]

[1]*КазНПУ имени Абая,*
г. Алматы, Казахстан

МАТЕРИАЛЫ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ «ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ» И «ДАЛА УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ

Аннотация

По решению царской империи и их непосредственным контролем на территории Казахстана были изданы первые периодические издания на казахском языке, которые носили официальный характер в течение 27 лет, «Түркістан уалаятының газеті» и «Дала уалаятының газеті» (приложение газеты Туркестанские ведомости) на их страницах был опубликован ряд материалов, касающихся обучения и образования казахских детей. Безусловно они являются историческими источниками истории просвещения нашего народа в конце XIX века.

В данной статье в соответствии с требованиями науки источниковедения, анализируются статьи в вышеперечисленных изданиях, прежде всего, показывает, что они являются объективными предметами изучения, так как возникли в результате определенных общественных явлений, поэтому в них заложены сведения, касающиеся образования казахов. В частности, объективность их источников напрямую связана с объективностью этих газет как источников истории Казахстана на конец XIX века.

Ключевые слова: образование, публикации, газета, исторический источник, источниковедение, источник.

Қазақстан тарихындағы өзіндік ерекшеліктеріне толы кезеңдерінің бірі – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы болып табылады. Бұрын да, қазір де зерттеушілер ерекше көңіл бөліп отырған бұл кезең, бір жағынан, Ресей отаршыларының қазақ жеріне түгелдей өзінің саяси үстемділігін орнатып болып, енді оны одан әрі әлеуметтік - экономикалық және рухани өмір саласында тереңдету мақсатында түрлі іс шаралар жүргізе бастауымен ерекшеленсе, екінші жағынан, ол кезең ұлт бостандығы, ұлт тәуелсіздігі жолындағы күрестің жаңа кезеңінің басталуымен, тарих сахнасына ұлт-азаттығы жолындағы күрестің уақыт талабына сай жаңа формаларын ұсынған қазақ зиялыларының жаңа буын өкілдерінің шығуымен ерекшелінеді.

Патша үкіметінің арнайы шешімімен, жергілікті әкімшілік органдарыны қаржысына және солардың бақылауымен ұзақ жылдар бойы үздіксіз шығып тұрған алғашқы қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар “ТУГ” мен “ДУГ” оқу-ағарту және білім беру ісіне қатысты мақалаларға, осы сала тарихының дерек көздері ретінде талдау жасау, орыс отаршыларының оқу-ағарту саласындағы басты мақсаты қазақ балаларын орысша оқыту арқылы өздеріне қызметкерлер даярлау болғандығын көрсетеді. Мақалалардың мазмұнына талдау жасауда патша үкіметінің жергілікті әкімшілігің қазақ даласына орыс оқуын енгізу ісіне аса маңызды мемлекеттік саясат ретінде қарап, оны мақсатты да, саналы және жүйелі түрде жүргізгендігін көрсетеді. Мысалы, “ТУГ” 1875 жылғы 9 августағы 19 нөмірінде Ақмола қаласында ашылған мектепте орыс тілінде оқыту ісі жүзеге асқаны айтылса, 1876 жылғы 30 ноябрьдегі 31 нөмірінде Ташкент қаласындағы еркек балалар оқитын гимназия ашылғандығы, 10 декабрьдегі 32 нөмірінде Қапал қаласында, 27 декабрьдегі 33 нөмірінде Алматы қаласында қазақ балалары оқитын школ ашылғаны айтылған [1].

Газеттің бірнеше нөмірлерінде қатарынан Түркістан өңіріндегі қалаларда қазақ балаларын оқытатын орыс мектептерінің ашылу туралы айтылуы, әрине, кездейсоқтық емес. Оларды қазақтар арасында орыс оқыуы туралы мағлұматтарды кеңінен тарату мақсатында жарияланғандығы анық. Мысалы, газеттің 1878 жылғы 6 майдағы 7 нөмірінде “Ташкент қаласындағы мектептердің бастығы мәлім қылып қағаз шығарыпты” - деген атпен берілген мақалада: “Ташкент қаласында патшалықтан шығынын беріп, ашып қойған бір мектеп бар. Бұл мектепке әркім баласын оқуға берсе болады. Жасы жетіден кем болмаса керек. Кімде-кімнің баласы, құй сарт, құй қазақ болсын, кім болса да алады. Оқыған, оқымаған бала болса да ала береді...

Балаларға оқытатын сабағы орыс тілі. Сөйлеуге, жазуға үйретеді. Есеп оқытады, жаһаннама, тарих кітаптардан басқа кітаптарды да үйретеді. Мұнан басқа бұл мектепте кәсіп қылатұғын өнер де үйренсе болады.

Балалар әбден оқып болған соң, бұл оқыған мектептен оқып болды деген қағаз алып, қаласа патшалық қызметке кірсе болады”-делінген.

Демек, “патшалықтан шығын беріп”, яғни патшалықтан ақша бөлініп, “Ташкент қаласында ашып қойылған” мектептің мақсаты жергілікті ұлттардың “құй” сарт, құй қазақ болсын” балаларын “патшалық қызметке” даярлау болған.

Қазақ балаларын орысша оқыту қажеттігін дәлелдеу ісімен өз кезегінде “ДУГ” де айналысты. Газет Дала генерал - губернаторлығында орыс мектепрі, ондағы оқу ісі туралы мәліметтер беру арқылы, патша саясатын Далалық өлкеде одан әрі жалғастырды. Мысалы, газеттің 1896 жылы 10 марттағы 10 нөмірінде жарияланған “Ғылымның әуелгі жарығы” атты мақалада, 1895 жылы декабрь айынан бастап семей уезінің Аққөл-Қызылкөл ауылында медресе ашылғандығы туралы айта келе: “Семей” қазақтары да ғылым, білімнің пайдасын біліп келеді. Расын айту керек, бұлардың медресе ашуына уезной начальник Казанцев көп себеп болды. Сайлауда болыс басы медресе ашыңдар деп ақыл айтты. Медресе пайдалы. Балаларды оқыту жөн, ұлықтар қазақтың ғылым, білім біліп, қараңғыдан жарыққа шыққанын жақсы көреді. оларды шоқындыруға емес деп жай сөзбен оязной начальник ұқтырды”, - десе, 1897 жылғы 27 апрельдегі 16 нөмірінде басылған “Орысша қазақ балаларын оқытатын школ” атты “Тургайская газетадан” алынған мақалада: “Торғай облысының газеті айтады, 1896 жылдың аяғында Бестөбе болысында сол елдің болысы Измаил Досұғлы бір школ ашты деп. Ашқанда он қазақ баласы, бір орыс қызы оқушы еді, осы кезде 15 қазақ баласы, бір орыс қызы оқиды... Түскенде балалар орысшадан дәнеме білмейін еді, осы күні анық таза болмаса да, орысша сөйлеседі. Сұраған сөзді тез-ақ ұғып, түзу жауап қайтарады. Жазғанда да көп қате қыла қоймайды. Жазуға берген есептерді тез жылдам-ақ шешеді... Үйі таза, оқуға керекті нәрселердің бәрі бар. Балалар оқитын һәм учитель отыратын столдар, жазу жазатын тақта, шкаф сағат һәм өзге керектер бар” дейді [2].

Жазба деректер ретінде бұл келтірілген мысалдар қазақ балаларын орысша оқытуды насихаттау, орысша оқығандар туралы ел арасында мәліметтер тарату ісінің тұрақты да жүйелі жүргізілгендігін толығымен дәлелдейді. Сонымен қатар, мақалалардан бұл іспен, яғни қазақ балаларын орысша оқыту ісімен “Уезный начальниктің” өзі айналысқандығын көреміз. Мерзімді басылымдар мәліметтері қазақ балаларын орысша оқыту ісімен аса маңызды мемлекеттік іс ретінде, тек уезной начальниктер ғана емес, өлкенің бірінші басшылары - генерал - губернаторлардың өздері де айналысқандығын көрсетеді. Мысалы “ТУГ” өзінің 1879 жылғы II нөмірінде Түркістан генерал - губернаторының қазақ балаларының орысша оқуына қалай көңіл бөлгендігі туралы: “Түркістан генерал-губернаторы, генерал - адьютант фон Кауфман сейсенбі күні ертеменен, жиырма екінші майда Қазалы қаласына келіп түсті...

Мектепке барып, балаларды оқытып көрді. Мектепте оқитұғын балалардың ішінде он бес-он алты қазақ балалары оқып жатыр екен. Олардың бірін қалдырмай, бәрін өзінің көзінше оқытып, онан соң олардың жататұғын жерін көріп, күнде жейтұғын тамақтарын өзі жеп көріп, тамаққа разы болып мектепті қарап тұрған бастықтарына тәңірі жарылқасын айтты” - деп жазса, [1, 586-587 бб.]. “ДУГ” өзінің 1888 жылғы 3 январьдағы бірінші нөмірінде Омбы қаласында оқып жүрген қазақ балаларының Дала генерал - губернаторын қалай қарсы алғандары туралы: “Қазақ баласынан екі бала генерал - губернатор хазіретінің құрметі үшін қазақша өлең шығарып айтты-дүр:

Ассалаумағалейкум, алдиярым,
Степной губернатор-генералым.
Зауқыңыз сіздің түсіп, келдіңіз ғой,
Аз ғана өлең айтам, келсе халім,
О, тақсыр, училище интернатта
Әуелгі кім таласар берген баққа.
Благодария біз сізді, тақсыр ұлық.
Біз келдік оқығалы бұл тарапқа”- дейді [2, 19-20 бб.].

Демек, кең байтақ қазақ даласын бөліп алып билеп тұрған Түркістан өлкесінің де, дала өлкесінің де генерал-губернаторларының өздері қазақ балалары оқитын мектеперде болып, олардың жағдайымен танысқан. Шәкірттердің орыс тілін қаншалықты меңгергендіктерін өздері тексеріп көрген. Үлкен ұлықтардың өздеріне деген мұндай “әкелік қамқорлықтарына” риза болған қазақ шәкірттері оларға арнап өлең шығарған. Ал, “ТУГ” мен “ДУГ” бұқаралық ақпарат ретінде, генерал - губернаторлардың мұндай ізгі - істерін қазақтарға жасаған “жақсылықтарын” халыққа жеткізіп отырған.

Бүгінгі күні халқымыз тарихының дерек көзіне айналып, құнды мәліметтер жеткізіп отырған басылымдардан, қазақтарды орысша оқыту мәселесіне ақ патшаның өзі қолдау көрсеткендігін білеміз. Ол туралы “ДУГ” 1895 жылғы 15 нөміріндегі “Қазақтар, оқу, ғылым үйренуге ұмтылыңдар!” - деген мақалада: “Жақын арада Торғай облысының военный губернаторы барша табиғылықпен ақ патша ағзам хазретке өзінің қылған барша істерінің есеп-қисаптарын жазып көрсеткен қағаз бетінің ішіне, Торғай облысында школ, медреселер қазақ пен орыс халқын жақындастыруға көп себеп болады деп һәм бұл жұмыстарды мұнан арман тағы да ілгері бастыруға керек деп жазған екен. Патша ағзам хазіреті бұл сөздерді қабыл көріп, бек жарайды деп жазыпты. Патша ағзамның мұндай рахымды сөздері қазақтарды қуантып, школ, медресе орнатуға себеп болғай еді”- деп жазған [2, 434 б.].

Қазіргі оқырмандар үшін түсініксіздеу бұл жолдар “ДУГ” ерекшелігіне сай орыс тілінен аударылған. Сондықтан, сол тілдегі нұсқасын келтірейік. Онда: “Недавно, при прочтении Всеподданнейшего отчета Военного Губернатора Тургайской области, Государь Император против заявления о том, что организованные в названной области аульные школы приносят громадную пользу для сближения киргизов с русским народом, и о желательности дальнейшего открытия в степи русских школ, соизволил начертать: “Совершенно верно “Эти высокомилостивые слова должны побудить киргизов устраивать подобные школы” делінген. [2, 435-436 бб.].

Бұл жолдардың дерек ретіндегі маңызы өте жоғары. Біріншіден, Торғай облысының Әскери губернаторы өзінің патшаға жолдаған есебінде: “Ауыл мектептері қазақтарды орыс халқымен жақындастыруда өте үлкен пайда келтіріп отыр, сондықтан қазақ даласында орыс мектептерін одан әрі ашу қажет” - деген. Енді осы жолдардың астарына

үңіліп қарасақ, онда Әскери губернатордың ауыл мектептерінің қазақтарды орыстандыруда үлкен пайда келтіріп отырғандығын, сондықтан оны жалғастыру керектігін айтып отырғандығын байқау қиын емес. Екіншіден, жергілікті шенеуніктердің бұл ұсынысына патша "Өте дұрыс" деп, қолдау көрсеткен.

Орыс отаршыларының қазақтарды орыстандыру мақсатында мектептерді кеңінен пайдаланғандығын басқа да деректер дәлелдейді. Мысалы, ҚР ОММ қорларының біріндегі құжатта орысша оқыған қазақтар: "Орыс мемлекеті, орыс халқы туралы дұрыс мәлімет алады және алған білімін өз руластарының арасында таратады" - деп жазылған [3].

Патша әкімшілігінің қазақтарды орысша оқытуды өздерінің отарлаушылдық мүддесіне сай пайдалану мақсатында жүргізгендігі туралы М. Әуезов 1923 жылы: "... 1868 жылдан кейін Хүкмет қазақ даласын шын бағындыру жұмысына батыл кірісті. Көздеген мақсатқа жету қазақтың елін бастайтын басшыларының балаларын оқыту керек деп тапты. Басшылардың балаларын орысша оқытып, төре қылып, шен беріп, шекпен кигізіп, Хүкмет адамы қылып, ел арасына жіберіп, солар арқылы ел мен Хүкметті жақындастырып елді кіндігімен арқандамақшы болды" - деген, өзінің "Шолпан" жорналында жарияланған "Ы. Алтынсарин" деген мақаласында [4, 23 б.].

Жазушының бұл пікірінің шындықтан алыс емес екендігін, яғни қазақтарға орысша оқытудағы мақсат, өздеріне адал қызмет ететін басшылар даярлау екендігін, дерек көзі ретінде "ДУГ" материалдары да дәлелдеп отыр. Мысалы, газеттің 1894 жылғы 17 нөміріндегі "Ғылым, оқудың қажет екенінің баяны атты мақалада болыс пен билердің, яғни патша өкіметінің жергілікті халық арасындағы тірегінің, орысша білулерінің қажеттілігі туралы: "Болыс пен билер, сіздерге жаман атақтан құтылуға уақыт жетті ғой. Бұл атақтан сіздерді жамандаған адамдарды жаза-штраф салып құтыламыз дегендерің бекер болса керек. Өздеріңді жақсы көріндірейін десеңдер ... орысша тіл үйреніңдер, орысша оқу үйреніңдер. Орысша кітап оқысаңдар, ақыл табарсыңдар, білімдерің артар, қараңғылықтан көздеріңді ашар... Сіздерге бұл қажет болса керек", делінген [2, 349-350 бб.].

Ал, Ресей патшасының орыс шенеунігінің ұсынысын қолдауы, қазақтарды орысша оқыту арқылы орыстандыру саясатымен жергілікті жердегі шенеуніктен бастап, ең жоғарғы дәрежедегі билеушіге дейін аса маңызды мемлекеттің аса маңызды саясаты ретінде айналысқандығын көрсетеді.

Қорыта айтсақ, XIX ғасырдың соңында шығып тұрған қазақ тіліндегі ресми газеттер "ТУГ" мен "ДУГ" беттерінде жарық көрген оқу-ағарту және білім беру туралы мақалалар, бірінші кезекте, қазақтарды Ресейдің рухани отарлау тарихының дерек көзі болып табылады.

Дегенмен, ресми газеттердің беттерінде орыс тілін білуді насихаттау, оның қажеттілігін дәлелдеу, тек қазақтарды орыстандыру мақсатында ғана пайда болып қойған жоқ. Ондай мақалалар уақыт сұранысынан, өмір қажеттілігінен де туындаған. Сол кезде қалыптасқан тарихи жағдайда Ресей империясы құрамындағы бодан халықтар үшін, орыс тілі білімге, ғылымға қол жеткізуге, сол арқылы әлемдік даму процесіне қосылуға мүмкіндік беретін, соған алып баратын негізгі жолдардың бірі болатын. Осы объективті шындықты жақсы түсінген қазақ зиялылары да, өз мүмкіндіктерінше, екі газетке де мақалалар жариялап, халқын оқуға, білімге шақырды, ғылымның, өнердің қажеттігін дәлелдеп, газет арқылы орыс оқуының керектігін айтты.

Қазақтарға оқудың, ғылымның көп пайдасы барлығын түсіне бастағандығы, олардың оқуға ұмтылысы туралы "ДУГ" де бірнеше рет жазған. Мысалы, газеттің 1895 жылғы 46 нөмірінде белгілі қоғам қайраткері Отыншы Әлжанов "Қазақтардың медресе ашқандары" деп аталатын мақаласында Омбы уезінің бес би-болыстарының ұлықтардан әрбір елден бір-бір медресе ашуға рұқсат алғандарын, ол медреселерде балаларын қазақша және орысша оқытпақ үмітте екендерін, бұның қазақтардың оқуға ұмтыла бастағандарының көрінісі екендігін айта келе: "Кім-кімге болса да осы заманда өнер, ғылымнан артық нәрсе болмасы анық. Өнер ғылым білген ісі азбайды да тозбайды. Қай жерде қай уақытта болса да өнерпаз, ғылымы бар адамдар күнін көреді. Сол себепті қазақтар медресе салып, балаларын оқуға беруде. Қарындастар, ақыл тоқтатып қараңыздар, оқу білген жақсы ма, жоқ оқу білмей ақмақ болып жүрген жақсы ма"-дейді [2, 481 б.].

Оқудың берген алғашқы пайдасы мен оның қажеттігін қазақтарда білгендігі туралы айтылған тағы бір мақалаға тоқталайық. "ДУГ" 1895 жылғы 47 нөмірінде басылған "Қырдағы қазақтардың Россияның ғылымын, тілін үйренбектері үшін жәрдем болудың хисасында" атты мақалада қазақтар үшін орыс тілінде оқудың пайдасы туралы: "1877-ші жылы Атбасар қаласында мужской интернат болған һәм мұнан соң шаруа медресесі болғанда көп қазақтың балалары сонда оқып, бағзы дәулетті адамдардың балалары Омбы шаһарында әрқайсысы медреселерден оқып шығып еді. Бағзылары бүгінде фельдшер болып, бағзылары ғайри орындарда қызмет етіп тұрады. Бүгінде сол медреселер жабылып қалып, енді қай орыннан ғылым алудың орнын таба алмай қайран болып қалды",-делінген [2, 483-484 бб.].

Демек, алғашқы орыс тілінде медресе бітіргендердің біреулері фельдшер болып, біреулері басқа қызметке орналасқан. Бірақ, ол медресе жабылып қалып қазақтар балаларын қайда оқытарын білмей ұлықтардан көмек сұраған. Ол туралы "ТУГ" "Осы уақытта қазақ араларында балаларымыздың орысша оқытсақ екен дегіштер көп. Өздері әңгіме қылады бас ұлықтарымыз патшалықтан жалуна беріп, тым болмаса әр болысқа бір молдадан жіберсе... Болмаса бұл халдерімізде тұрғандарымызда ешқашан басқа өнерлі жұрттарды қуып жетуміздің мүмкіні жоқ қой деп қапаланысады" - дейді [1, 484 б.].

Демек, "Басқа өнерлі жұртты қуып жетудің" бірден бір жолы оқу екендігін аталарымыз жақсы түсінген. Дегенмен, осы мақаланың орыс тіліндегі мәтінінде айтылған қазақтардың орысша оқып, білім алуларының олар үшін қаншалықты өмірлік маңызының барлығын көрсететін: "Нам, киргизам, необходимы школы, и необходимо нам учиться. Только просвещение нас выведет из тьмы невежества, в которой мы прозябаем до сих пор. Даже

влиятельны и выдающиеся в степи киргизы, в сущности, темные люди. Свежий от природы ум киргиза, но праздный и лишенный кого - либо серьезного содержания, инстинктивно ищет себе деятельности и находит ее, к сожалению, лишь в крайне нежелательных проявлениях, как-то в бесконечных пересудах, интригах, кляузах, доносах. Все это расстраевает общественную жизнь. Пусть же хотя бы наши дети получат образование и молодое поколение освежит нашу расшатанную жизнь и внесет в нее и полезное познание, и лучшие понятия" - делінген жолдар қазақша мәтінге енбей қалған [2, 485 б.].

Бұл жолдардың қазақтардың оқудың қажеттілігін соншалықты терең сезінгендігін көрсететін дерек ретіндегі ғылыми маңыздылығын ескере отырып, қазақша мазмұнына тоқталсақ, онда, автордың айтуында: "Қазақтарға мектеп керек және оқу керек. Тек оқу ғана оларды надандық құрсауынан алып шығады. Тіптен даланың ықпалды да ұлы адамдарының өздері де шын мәнінде қараңғы адамдар. Табиғатынан таза қазақтардың ақыл-ойы іске асуға жол таба алмай түкке қажетсіз, көп жағдайда зиянды, бітпейтін бос дау-жанжалмен айналысып кетеді. Бұның бәрі қоғам өмірін бүлдіреді".

Оқудың, білімнің қазақтарға не үшін керектігі соншалықты дәл айта білген мақаланың қазақ тіліндегі мәтіннің соңында "жазған Х.Б." делінсе, орысша мәтіннің соңында "Х. Бекхожин" делінген.

Келтірілген деректер негізінде XIX ғасырдың соңында оқу, білім алу, ғылым туралы ой қазақ қоғамында орын алып, терең тарай бастаған деп айтуға болады. Оның тағы бір нақты дәлелі қазақ даласында мектеп-медреселердің кең тарай басталуы. Ресми газеттерде мектеп-медреселердің қажеттілігі, оларды салу және ашу жолдары туралы мақалалар да кезінде жарияланып тұрған. Соларға деректанулық талдау жасау XIX ғасырдың соңындағы оқу-ағарту ісінің басты мәселелерінің бірі туралы құнды мәліметтер алуға көмектеседі.

"ДУГ" 1895 жылғы 42 нөмірінде "Қазақ тіліндегі ғылым, білімнің жауабы турадан" деген мақала басылған. Мақала "өкінбеуге болмайды, біз орыстар өз қылатын ісімізге жаһут ете қоймаймыз. Бұл қазақ арасындағы ғылымның турасынан көріпіп тұр" - деген жолдармен басталған. Мақаланың авторы орыс ұлтының өкілі екендігі анық. Сондықтан мақаланың түпнұсқасы орыс тілінде жазылып қазақша аударылған. Ол орыс тілінде: "По вопросу об образовании киргизов" - деп аталады.

Қазақ арасындағы оқу ісі жағдайынан хабардар автордың мақаласында қазақ облыстарындағы мектеп-медреселерге қатысты нақты мәліметтер келтірілген. Бұл мәліметтердің шынайылылығын ресми деректер мен мұрағат құжаттары да дәлелдеп отыр.

XIX ғасырдың соңына қарай қазақтарды оқуға, білім алуға деген ұмтылыстың пайда болғандығы, бірақ мектеп-медреселердің жетіспеу салдарында көбі өз балаларын орысша оқыта алмай отырғандары туралы "Омбы қазағы" деп қол қойған автор: "қазақтардың өзі де өзгелерден кем ғылымдықты бағаламайды. Бұған дәлел қазақтардың жыл сайын оязный мекемелерге балаларын орыс медреселеріне алғызу үшін беретін бек көп арыздары болады. Қазақтар оқымысты кісіге аз -ақ, табынбайды... Өйткені, қазақты оқуға мойын қоймайды деп айтуға бола ма? Бұлар мойын қоймақ тұрсын қатты жаһұт етеді, балаларына орыс медресесінен тағылым алу үшін. Бірақ біздің жақта Қазан, Уфа, Астрахань, Орынбор губернияларындағыдай яки Торғай облысындағыдай бұқара халықтың балаларын оқытуға лайықты қылып ашып қойған школ жоқ" - дейді [2, 47 б.].

Мерзімді басылымдар мәліметтері XIX ғасырдың соңында өмір сүрген аталарымыздың тек қандай медреселер керек екендігін сөз жүзінде айтып қана қоймай, өздері қаржы жинап еліміздің әртүрлі аймақтарында мектеп-медреселер ашқандарын да жеткізіп отыр. Жоғарыда келтірілген мысалдар қазақ тілінде жарық көрген ресми сипаттағы алғашқы мерзімді басылымдар "ТУГ" мен "ДУГ" беттерінде кезінде жарияланған материалдар XIX ғасырдың соңындағы қазақ тарихының оқу-ағарту және білім беру саласы бойынша маңызды дерек көзі екендігін толығымен дәлелдейді деп ойлаймыз. Бір жағынан, патша әкімшілігінің ұзақ жылдар бойы қазақ тілінде ресми газеттер шығаруы, жергілікті майда шенеуініктен бастап, өлке генереал-губернаторына дейін қазақ балаларын орысша оқытуды насихаттау ісімен айналысулары, орыс оқуының пайдасы туралы ел арасына жүйелі түрде мәліметтер таратулары, отарлаушылардың бұл іске аса маңызды мемлекеттік іс ретінде, яғни қазақтарды орыстандыру саясатының басты бағыттарының бірі ретінде қарап, ерекше көңіл бөлгендігін көрсетсе, екінші жағынан, XIX ғасырдың соңындағы қазақ зиялыларының да дәл сол ресми газеттерде қазақ балаларының орысша білім алу керектігін дәлелдеп мақалар жазулары, олардың да қазақ балаларын орысша оқытуды қолдағандығын көрсетеді. Әрине, олар тіптен басқа мақсатта, ұлттық мүддеден шығы отырып, сол кезде қалыптасқан тарихи жағдайға сай, орыс оқуын меңгеруді қазақтар үшін білімге, ғылымға қол жеткізуге мүмкіндік беретін бірден-бір жол деп білген. Осылай, тағдырдың тәлкегімен, бір-біріне қарама-қарсы топтардың мүдделері, бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі мақсатта, бір мәселенің төңрегінде, дәлірек айтқанда, қазақ балаларын орысша оқыту мәселесі төңрегінде тоқайласқан. Сонымен қатар, газеттерде сақталынып бізге жеткен материалдар еліміздегі оқу-ағарту ісінің XIX ғасырдың соңындағы жағдайы, қазақ балаларын орысша оқыту мен оның мақсаттары, мектеп-медресе салу және ашу, тіл, термин, әріп т.б. туралы күні бүгінге дейін өз маңыздылығын жоймаған құнды мәліметтер жеткізіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Түркістан уалаятының газеті: әдебиет, тарих, мәдениет, саясат. 1870-1882. Жинақ. - Алматы: Ғылым, 2003. - 602 б.*
2. *Дала уалаятының газеті. Адам, қоғам, табиғат. 1888 ж.-1902ж. – Алматы: Ғылым, 1994. - 816 б.*
3. *Дала генерал-губернаторлығыныі кеңсесі // ҚР ОММ. 64 қ.; 1 т., 5835 іс. - 40 п.*
4. *Әуезов М. Ыбырай Алтынсарин // Шолпан. – 1923. - №6. - 193 б.*

ӘӨЖ 11.97
МРНТИ 03.01.09

Бекенова Фариза Муртхановна[1]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 3 курс 8D-011400 мамандығының докторанты*

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБИЛКАСЫНДА ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ АЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы Орта ғасырдағы Түркі мәдени мұрасының зерттелу аясы жан – жақты қарастырылады. Мақала барысында түркі әлемінің өткені мен бүгіні, тарихтың қай дәуірінде болмасын интеллектуалдық қарымы мен әрекетіне тиесілі екендігі тұрғысынан ой елегінен өткізіліп, зерделенді.

Түркі тектес халықтардан шыққан әйгілі тұлғалардың қызметі мен мұраларын, өмір жолдары мен әлемдік өркениетке қосқан үлесін бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар биігінен зерделеу негізге алынды. Жаңа заман тұсында түркі мемлекеттері дағдарысқа ұшырап, отарлау қыспағына түскеніне қарамастан озық ойлы тұлғаларды тарих сахнасына шығара алғаны зерттеу нысанына айналды. Бүгінде әлемнің саяси картасында тәуелсіз алты түркі мемлекеттері бар. Тәуелсіздік алған жылдардағы ізденіс арқасында көптеген мемлекет және қоғам қайраткерлері, қолбасшылар мен әскербасылар, ғалымдар мен қаламгерлер, өнер майталмандары жайлы ақпараттар жүйеленді.

Тірек сөздер: Тәуелсіз Қазақстан Республикасы, Орта ғасыр, түркі жазба ескерткіштері, мәдени мұрасы, зерттеу

Bekenova Fariza Murthanovna[1]

[1]*Abay Kazakh National Pedagogical University, 3rd year doctoral student, specialty 8D-011400*

THE DEGREE OF STUDY OF THE MEDIEVAL TURKIC CULTURAL HERITAGE IN THE INDEPENDENT REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals in detail with the study of the medieval Turkic cultural heritage in the Republic of Kazakhstan. In the course of the article, the past and present of the Turkic world, its intellectual approach and activities in whatever era of history they may be were considered and studied.

studying the cultural heritage of the turkic world in the middle ages in kazakhstan with a new perspective, the facts and documents concerning the leaders of the turkic world, whose history marked the beginning of the historical processes of the millennium, are studied, the contribution of outstanding personalities to human civilization is analyzed. They proved that in the Middle Ages they created a state, rising to the height of the empire, put forward serious initiatives to ensure the security and integrity of the country, and achieved better results.

Keywords: independent republic of kazakhstan, middle ages, monuments of turkic writing, cultural heritage, research

Бекенова Фариза Муртхановна[1]

[1] *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, докторант 3 курса 8Д-011400*

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ТЮРКСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В НЕЗАВИСИМОЙ РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье подробно рассматривается изучения средневекового тюркского культурного наследия в Республике Казахстан. В ходе статьи были осмыслены и изучены прошлое и настоящее тюркского мира, его интеллектуальный подход и деятельность в какой бы эпохе истории они ни находились.

Изучение культурного наследия тюркского мира в эпоху Средневековья в независимом Казахстане с новой позиции изучены факты и документы, касающиеся лидеров тюркского мира, история которых положила начало историческим процессам тысячелетия, проанализирован вклад выдающихся личностей в человеческую цивилизацию. Они доказали, что в Средние века создавали государство, поднявшееся на высоту империи, выдвигали серьезные инициативы в обеспечении безопасности и целостности страны, добивались лучших результатов.

Ключевые слова: независимая Республика Казахстан, Средневековье, памятники тюркской письменности, культурное наследие, исследования

Ортағасырлық түркі мемлекеттерімен белсенді саяси-экономикалық байланыста болған іргелі мемлекеттер тарапынан үнемі төніп тұратын қауіп-қатерден сақтану, этносаяси және экономикалық-шаруашылық ерекшеліктерге

ие тайпалардан құралған мемлекеттің саяси тұрақтылығын сақтауға ұмтылысы түркілердің дәстүрлі түркілік дүниетанымнен мемлекеттің өсіп-өркендеуі немесе құлдырап жоғалуы мемлекеттегі идеологиялық дәстүрлердің тұрақтылығына тәуелді болды.

Кеңестік идеологиялық жүйе тұсында бұл маңызды мәселеге баса көңіл аударылмай, ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным негізіндегі діни идеологияны кешенді түрде зерттеу аумағынан тысқары мәселе саналды. Сондықтан да әдетте ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылу және құлдырау себептерін зерттегенде көбінесе осы мемлекеттердегі саяси-экономикалық аспектілер зерттеу нысанына айналып, ал рухани-мәдени, діни аспектілерге жете мән берілмеді. Осының әсерінен ортағасырлық түркі мемлекеттерінің өркендеуі мен құлдырау процестерінің себептері түсіндірілгенде шынайы нәтижелерге қол жеткізіле бермеді. Ал, Батыс зерттеушілері де не түркі көшпенділер дүниетанымымен таныстықтың әлсіздігінен, немесе өздерінің белгілі бір діни-саяси көзқарасының ықпалынан, не болмаса Батыс зерттеушілерінің көпшілігіне тән еуроцентристік көзқарас әсерінен мәселеге барынша байыпты қарай алмады.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен мемлекеттілігімізді баянды ету жолында өткенді дұрыс саралап, отан тарихындағы көмескі тұстарды қайта зерттеу үшін ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихын ұлттық дүниетаным тұрғысынан қайта қарастыру мәселесі басты назарда болып отыр. Әсіресе соңғы кездері қарқынды насихатталып, іске аса бастаған жаһандану процесі барысында мәселенің өзектілігі барынша айқын болып отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның өміршеңдігі мен қазіргі жаһандану проблемаларын шешу жолындағы негізгі артықшылық пен ерекшіліктері екендігін дәлелдеп, жаһандық мәселелерге тап болып отырған қазіргі жағдайда да түркі мемлекеттерінің тарихындағы рухани аспектілерді мемлекеттік-тәуелсіздік тұрғысынан жүйелі, кешенді түрде зерттеп, тарихи сабақтастық заңдылықтарын еске ала отырып, заманға лайықтыларын пайдалану өз өзектілігін жоғалтпай отыр.

Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі кезеңіндегі рухани дамуында қоғамның мәдени саласының маңызы ерекше күшейіп, салмағы арта түсті. «Өткенсіз болашақ жоқ» деген қағидаға сүйенсек, қоғам өміріндегі барлық құбылыстардың себеп-салдарын өткен әдебиеттен, мәдениеттен, тарихтан іздеуіміз қажет. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениетіміздің тарихын жан-жақты саралап, өткенімізге көз жіберсек, рухани өміріміздегі оң өзгерістер мен шешуін таппаған мәселелерді дұрыс пайымдай аларымыз анық. Адамзат дамуының, адамзат прогресінің, жалпы адамзат мәдениетінің аса зор табыстары мен жетістіктерінің бір үлкен саласы – көркем әдебиет. Әдебиеті халық жасаған. Солай бала тұрса да, әдебиет көне түркі дәуірінен бері фольклор түрінеде де, жазба түрінде де, қазіргі бай әдебиетімізге жалғасты. Осы әдеби мұрамыздың бірқатары өз дәрежесінде зерттелді, енді бір қатары әлі де зерттеп-зерделеуді қажет етеді.

Көптеген жазба ескерткіштер, V—IX ғасырларда көк түріктер құрған Түркі қағанатының батыс бөлігіне тисілі. Ал бұл өлке біздің ата-бабаларымыздың мекені. Қазіргі біздің отанымыздың жері. Сондықтан да, олар сол дәуірдің мұралары қазақ халқының түп-тамыры болып саналады. Қазақ этногенезі мен мемлекеттілігінің, заттық-рухани мәдениетінің, дүниетанымының қалыптасуы мен дамуын зерттеуде көне түркі кезеңіне басымдылық берілуі де сондықтан. Өзінің бастамасымен 2001 жылы Күлтегін ескерткішінің ғылыми көшірмесінің Астанаға әкелінуіне орай өткізілген салтанатта сөйлеген сөзінде Н. Ә. Назарбаев былай деген еді: «Түркі өркениетінің тексті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барлығына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» [1, 11]. Елбасымыз атап көрсеткендей, тамыры тереңге кеткен түркі өркениетінің ең маңызды құрамдас бөлігі — оның жазба ескерткіштері бұның өзі түп тарихымыз бен әдебиетіміздің, мәдениетіміздің қайнар көзі екеніне ешкім дау туғыза алмайды.

Кеңес дәуірінен бастап түркология деген ғылымның аясында қарастырылып келген жазба ескерткіштер тілін зерттеу тәуелсіздігімізді алып, еңсемізді көтергенен кейін тіпті жандана бастады. Сол мұраларымыз бүгінгі мұраларымызды зерттеп-зерделеуге қатысы бар. Өйткені, қазіргі мұраларымызды зерттеу және соларды танып-білу қажетті деректермен қамтамасыз етіліп болды деуге әлі ерте. Сондықтан да, осы дәуірге қатысы бар барлық тілдік деректерімізді тұтастай алып зерттеу қажет. Ал біздің ойымызша, ондай дерек көздерінің ең маңыздыларының бірі қытайша жазылға жазба ескерткіштер болып табылады. Сол себептен болар, кезінде. В.В. Бартольд көшпенділер мұрасын зерттеуге байланысты басқа дерек көздерімен салыстырғанда қытай деректерінің маңыздылығын айырықша атап өткен болатын [2, 50]. Ел басының бастамасымен жүзеге асырылап жатқан «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында біраз жәдігерлеріміз зерттелді, әлі де зерделеніп жатыр, сонымен қатар іргелі және қолданбалы, тәуекелдік жобалар аясында да бұл тақырып өз маңызын жойған жоқ. Сондай бір жоба аясында біз Пекин қаласына іс сапарға барып біраз материалдарға қолымыз жетті. Көне түркі ескерткіштеріне қатысты қытай жазбаларына келетін болсақ, олар VI-IX ғасырларда және одан кейінгі кезеңдерде орнатылған тас ескерткіштерге көне қытай тілінде, дәстүрлі қытай иероглифтерімен нақышталған жазбалар жатады. Көне түркі мемлекеті мен Қытай патшалықтары арасында болған түрлі саяси, экономикалық, мәдени, рухани қарым-қатынастарды айғақтайтын деректер жиынтығы.

Аталмыш жазбалардың бір ерекшелігі ескерткіштегі түрікше жазбаларды қайталамайды, олар көне руникалық жазбалардың аудармасы емес. Жазба мәтіндерінде баяндалатын сол кездегі тарихи-мәдени кейбір оқиғалар мен оған қатысқан тұлғалар, оқиғаның болған уақыты, орыны дәстүрлі қытай деректері мен түрікше руникалық мәтіндермен бірдей емес. Олар бір-бірінен өзгеше. Тіпті бірінде кездескен оқиға бірінде кездеспейді. Сондықтан да бұл жазбалар

бұрыннан қолда бар деректерді толықтайды және олар еш өзгеріске түспеген, қайталанбайтын түп деректер қатарына жатады.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында шетелдердегі бағалы мәдени мұраларымыздың қатарында көне түркі ескерткіштерін есепке алу, төлқұжаттандыру және елге оралту жұмысына бастан-аяқ жіті көңіл бөлініп келеді. Бұл іс шараның нәтижесінде біраз жәдігерлеріміздің көшірмелері қазақ еліне оралды. Бұл жөнінде осы бағдарлама негізінде үлкен жұмыс жасаған шығыстанушы ғалым М. Әбусейтова былай дейді: «Шығыстанулық зерттеулер негізінде Республиканың әлемдік тарихи процесстегі орны мен рөлін кең ауқымда зерделеуге деген нағыз қажеттілік туып отыр. Бұл өз кезегінде Қазақстан Республикасының халықаралық мәдени имиджін көтеруге қызмет етеді» [3, 130 б.].

Осы хансулар тілінде жазылған жәдігерлер қай кезден бастап зерттелді деген заңды сұрақ туындайды. Біз қолда бар деректерге сүйене, отырып Ресей және Батыс ғалымдарының зерттеулеріне көз жіберсек, XIII ғасырда Қытай тарихшысы әрі саяхатшысы Иелу Чжу мен Иран тарихшысы А. Джувейни Орхон өзені бойына барып, ондағы көне түркі ескерткіштерін және қытай жазбаларын өз көздерімен көріп қайтқаннан соң олардың тапақ мәліметтері жер-жерге жете бастайды, одан кейін Орхон бойына алғаш жеткен зерттеуші орыс ғалымы Н.М. Ядринцев болған. ОлД.А.Клеменцпен бірге Монғолияға жасаған сапарында Орхон ескерткіштеріндегі қытай жазбаларына бірінші рет ғылыми тұрғыдан мән беген. Бұл мәлімет жөнде Н.М. Ядринцев 1890 жылы қаңтар айында Мәскеуде өткен археологтардың халықаралық VIII конгресінде ескерткіштердегі қытай жазбалары туралы тұңғыш рет баяндама жасаған. Сол жылы фин ғалымы О. Гейкель (1851—1924) бастаған экспедиция Монғолияға аттанып, ескерткіштердегі қытай, соғды, түрік тілдеріндегі жазбалардың эстампажын алды. Ол өзі жинақтаған экспедиция материалдарын 1892 жылы толық атлас етіп жарыққа шығарған. Онда қытай жазбалары тұңғыш рет жан-жақты ғылыми тұрғыдан талданған.

1891 жылы жазда Ресей ғылым акедемиясы ұйымдастырған, В.В. Радлов жетекшілік еткен арнайы ғылыми экспедиция да Монғолиядағы Орхон өзені бойына келді. Бұл жолғы экспедиция жұмысының қорытындысы ретінде Ресей ғалымдары дайындаған «Атлас древностей Монголии» атты үлкен жинақ 1892 жылы жарыққа шықты [4].

XX ғасыр басында Қытай мемлекеті ең әуелі, Цин патшалығының Ұланбаторда тұратын ұлығы Сан До сырт аймақтарға жасаған сапарының бірінде Күлтегін ескерткішіне жолығып, ондағы жазудың көшірмесін алады. Бұл кезде Қытайда түркітану ілімі қалыптаса қоймаса керек. Себебі түркітануға арналған алғашқы мақала 1929 жылы Қытайда жарияланған Хуан Чжунциннің «Күлтегін ескерткіші» атты мақаласы мақаласы болып саналады. Бұдан соң (1930 ж.) ол «Тағы да Күлтегін ескерткіші туралы» атты мақала жариялап, ескерткіштің қытайша бөлігіне қатысты біраз деректер береді [5]. 1934 жылы Юэ Цзя-цзао «Қарақорымдағы Таң дәуіріне тән үш ескерткіш» атты мақала жариялап, Күлтегін, Білге қаған, Орда-Балық ескерткіштерінің қашан, кімдердің атына қойылғандығы туралы зерттеу жүргізді. Кейін атақты түрколог Цын Чжунмянь 1937 жылы жазған «Түрікше Күлтегін ескерткіші» атты мақаласының соңғы бөлігінде ескерткіштегі қытайша жазбаны бұдан бұрынғы қытайша және фин нұсқасымен салыстыра отырып, көптеген қателер бар екндігін көрсетеді. Демек, Күлтегін ескерткіші байқалғаннан күні бүгінге дейінгі қытайша жазбалар жайлы шетелдік ғалымдардың зерттеулерін жан-жақты сараптаған кешенді ғылыми жұмыс әлі күнге жасалған жоқ. Бұндай зерттеу жүргізу кешенді түрде талдап сараптауды қажет етеді.

Қытай ғалымы Ма Чаншоу жазған «Түріктер және Түркі қағанаты» атты монографияда түріктердің алғаш мемлекет құрған кезінен бастап, біртіндеп күшейген, Шығыс және Батыс қағанатқа бөлінген тарихы, Таң әулетімен болған байланысы, Шығыс Түрік қағанатының Таңға бодан болуы мен Таң қосындарының Батыс Түрік қағанаты жеріне жасған жорықтары т.б. тарихи жағдайлар кең ауқымда баяндалады. Бұлардың қатарына Линь Ганьның, Цын Чжунмяннің, Э. Шаванның және Ван Чжилайдың осы тектес зерттеулерін жатқызуға болады.

Түркі мұрасын зерттеуге деген қызығушылық, оны қазақ этногенезімен байланыстыра зерттеу елімізде өткен ғасырдың 20-30 жылдарынан бастау алады. Ш. Құдайберді, М. Тынышпаев, М. Ақынжанов, Ә. Марғұлан сынды ғалымдар мен ұлт қайраткерлері қазақ этногенезін, тілдік мәдениетін түркі тарихымен байланысты түрде қарастырды. Олардың зеттеулерін кейіннен Ғ. Айдаров, М.Оразов, А. Аманжолов, Р. Бердібай, М. Жолдасбеков, Ә. Қайдаров, А. Сейдімбеков сынды ғалымдар жалғастырды. Бұл авторлардың бәрі – қазақ халқы мен көне түркілердің тарихи байланысына үлкен мән берді. Бұл қатарда жас ғалым А. Оразбаеваның көне түркілер мен қазақ халқының арасындағы этникалық сабақтастық туралы зерттеуі бүгінгі таңдағы нақты, өзекті мәселеге арналды. Белгілі ғалым, ҚР ҰҒА академигі Б. Көмеков араб деректеріне сүйеніп жасаған зерттеулерінде бүгінгі Қазақстан шегінде жасаған көне түркі тайпаларының бір-бірімен болған этномәдени байланысына, олардың көшіп-қонуы мен қоныстану аумағына, Қазақ мемлекеттілігінің даму мәселелеріне терең әрі жан-жақты назар аударылған. Қ. Салғараұлы – көне түркілер мен қазақ халқының этно-мәдени, рухани қарым-қатынастарын көптен зерттеп келе жатқан ғалым. Сондай-ақ, ол ҚР Президентінің тапсырмасымен көне ғұн, түркі тарихына қатысты қытай материалдарын еліміз атынан жинақтауға алғаш ат салысты.

Осы бағытта Н. Мұқаметханұлының зерттеулерін де айрықша атап өтуге тиіспіз. Оның «Қазақ мәдениетінің тарихын зерттеудегі қытай деректерінің маңызы», «Қытай жылнамаларындағы Қазақстан және қазақ халқының тарихына қатысты Хан және Цин патшалықтары кезіндегі деректер» деген зерттеулерін ерекше атауға болады.

Ю.А.Зуевтің еңбектері көне түркілердің ертедегі тарихы мен дүниетанымын тереңдей зерттеуге арналды. Ол көне түркілердің өз қолымен қалдырып кеткен мәңгітас бітіктеріне (жазбаларын) төл тарихымызды зерттеудің тікелей дерек көзі ретінде назар аударды. 2004 жылы жарық көрген С. Игібаевтің «Түркі қағанатының құрылуы мен жойылуы» атты зерттеуі Шығыс Түркі қағанатының Қытай қол астындағы “бодандық” тарихына жаңаша

көзқараспен қарауға жетелейді. Оның пікірінше, түріктердің Таң қол астында бодан болу кезеңі, жұрт айтып жүргендей, елу жыл емес, небары отыз жыл төңірегінде ғана болған. Профессор К. Аманжолов өзінің «Түркі халықтарының тарихы» атты еңбегінде Түркі қағанатын осы күнгі түркі халықтары тарихының, мемлекеттілігінің бастау көзі ретінде қарастырды. С.К. Игібаевтің 2005 жылы жарық көрген «Казахстан в источниках и материалах» атты еңбегінде көне түркі дәуірінен XIV ғасырға дейінгі Орта Азия мен Қазақстан тарихына қатысты түрлі дерек көздеріне жүйелі талдау жасалған. Ол осы еңбегінде оларды түрлерге және типтерге айырды.

Соңғы жылдардағы отандық түркологияның қомақты жетістігі ретінде Қ. Сартқожаұлының «Объединенный каганат тюрков (745-840)», «Байырғы түрік жазуының генезисі», «Орхон мұралары» [6] атты зерттеу еңбектері жарық көрді. Оның М. Жолдасбековпен бірігіп жазған «Орхон ескерткіштерінің толық атласы»,– «Атлас Орхонских памятников» атты еңбегін Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінің Т.З. Қайыркен жаңғыртқан және аударған нұсқалары да енгізілді. Бұл еңбектерінде авторлар Түркі қағанаты мен одан кейінгі Біріккен Түркі (Ұйғыр) қағанаты кезіндегі түркі ескерткіштеріне және олардағы көне түркі, соғды, қытай тілдерінде қашалған жазбаларға мәтінтану тұрғысынан жан-жақтылы зерттеу жасады.

Қазіргі қазақ тілі орта түркі дәуірінен кейін түркі тілдес халықтардың қалыптасу дәуірінде өз алдына жеке отау тігіп, жеке тіл ретінде тарих сахнасына шыққаны белгілі. Сол себептен, түркі халықтарына ортақ ауыз әдебиеті үлгілері мен тарихи жазба мұралар қазақ ұлтына да тиесілі болып саналады.

Түркілік мұраны зерттеудің маңызы туралы аз айтылып-жазылып жатқан жоқ. Өйткені, оны зерттеп-зерделеу арқылы халық тарихын, жады мен ой-санасын, таным-түсінігін, этникалық ұқсас қауымдастықтардың белгілі бір тарихи-мәдени кеңістіктегі тұрмыс-тіршілігі мен өркениетін анықтауға болады. Бұл бағыттағы ізденістер, әлі де болсын, ортақ арнасы мен шешімін күтуде. Түркі әлемінің құндылықтарын тұтастай алып, ғылыми-саралау алғашқы кезде дұрыс жолға түссе де, кеңестік дәуір идеологиясына байланысты бөлшектеніп кетті. Бұл туралы белгілі түркітанушы ғалым Ш.Ибраев: «Тек қана лингвистикалық зерттеулерде болмаса, әдебиет, тарих, этнография, археология ғылымдарындағы ізденістер түбі бір түркі дүниесінен алыстап кетті. Кейнгі тоқырау жылдарында көбінесе ежелгі түркі тайпаларының негізін құраған, кейіннен тағдыр талайынан бөлінген ұлыстар мен ұлттардың шеңберінде ғана зерттеле бастады» [7], – деп жазады.

Бүгінге дейінгі түркілік мұраларға қатысты зертеулерді зерделесек, еуразиялық кеңістіктегі көшіп-қонған түркілік ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпының қалыптасуына, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігіне деген түрлі ой-пікірлердің бар екенін пайымдаймыз. Бұрын батыс, орыс ғалымдарының еңбектері шешуші құжат, айқын дәйек ретінде қабылданып келсе, ендігі уақытта сол мұраларды қазіргі саяси-қоғамдық жағдай мен бүгінгі ғылыми таным-түсінік тұрғысынан қайтадан ой елегінен өткізіп, тереңдетіп зерттеп-зерделеуге әрі тың деректермен толықтыруға мүмкіндік туып отыр.

Осындай мүмкіндікке орай, қазіргі кезде посткеңестік мемлекеттер аумағындағы түркітану, оның ішінде Қазақстандағы түркітану өз дамуының жаңа кезеңі алдында тұрғанын байқауға болады. Себебі, бұл салада зерттелген дүниелерден зерттелмегені әлдеқайда көп. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі рухани мәдениет көзі болып табылатын түркілік жазба ескерткіштерді зерттеуге мүмкіндік берген зор импульс болды.

Өз тегін тану, оның тамырына үңілу арқылы жаңғыруда мынадай екі міндет айқын аңғарылады. Оның бірі – өз тілі мен ділін, әдебиеті мен тарихын, мәдениеті мен өнерін тереңнен тану арқылы рухани жаңғыру болса, екіншісі – әлемдік жаһандану үдерісінің күшті ықпалына қарамастан, адамзаттың ілгерілеп дамуында көшбасшы болуға ұмтылу болып отыр.

Жалпы түркілік ауыз әдебиеті – ықылым заманнан бері атадан балаға ауысып келе жатқан көненің көзі болса, сол сияқты ежелгі және орта ғасыр жазба ескерткіштері де түркі халықтары тілі қалыптасу дәуіріне дейін жазылған әдеби-рухани ортақ мұралар. Оларға Орхон-Енисей, Талас жазбаларын, ұйғыр жазуының нұсқаларын, «Дивани лұғат ат-түрік», «Құдатқу білік», «Хұсрау мен Шырын», «Мұхаббат-наме», «Гүлстан бит-түрки», «Нахадж әл Фаради», «Қисса сул-Әнбиә» сияқты т.б. оғыз-қыпшақ тілінде жазылған мұраларды жатқызып жүрміз. Осы жазба ескерткіштер әрі әдеби-тілдік дерек, әрі тарихи-танымдық дерек, әрі рухани әдеби-мәдени құндылық ретінде XVIII ғасырдан бастап әр қырынан зерттеліп келеді. Әсіресе, тарихи-тілдік материал, көне әдебиет нұсқасы ретінде біршама кең ауқымда зерттеліп-зерделенді. Бұл бағытта түркітанушылар: В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Н.М.Ильминский, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, Ф.Г.Исхаков, А.М.Щербак, Э.Р.Тенишев сияқты т.б. ғалымдардың еңбектерін ерекше атап өткен жөн.

Түркітанудың кең өріс алып дамуына қазақ ғалымдары да айтарлықтай ат салысты. М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, С.Аманжолов, Ғ.Айдаров, Ш.Сәтпаева, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, Ә.Ибатов, Ә.Қайдаров, А.Аманжолов, Н.Келімбетов, С.Қасқабасов, А.Қыраубаева, Ш.Ибыраев сияқты т.б. қазақ ғалымдары көне түркі жазба ескерткіштерінің жанры, әдеби-көркемдік ерекшеліктері, дүниетанымдық сыр-сипаты және қазақ әдебиетінің тарихы, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, қазақ әдеби тілінің тарихы, этнолингвистикаға мәселелеріне қатысы деген сияқты т.б. бағытта іргелі еңбектер жазып, түркітануға сүбелі үлес қосты.

Еліміз тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болғаннан бері қазақ тілін туысқан түркі тілдерімен салыстыра зерттеу, қазақ тілі тарихының тереңіне бойлау бұрынғыдан гөрі қарқын ала бастады. Қазақ тілінің даму тарихын нақтылау мақсатында ауыз әдебиеті үлгілерінің тіліне, түркілік ежелгі және орта ғасырдағы жазба мұралар тіліне зерттеулер жүргізіліп, ата-бабадан қалған мәдени-әдеби рухани мұраларды ұлттық құндылықтар ретінде зерделеуге ерекше мән беріле бастады. Осы мақсат-мүддеге орай, қазақтың тілші-лингвист ғалымдары «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында ежелгі және орта ғасыр жазба ескерткіштер тілінің фонетикалық, лексикалық,

грамматикалық сыр-сипаты жайында зерттеулер жүргізіп, олардың қазіргі түркі тілдес халықтарға ортақтығын, тіл арқылы қалыптасатын рухани-мәдени құндылықтардың бүгінгі түркі тілдес халықтар мәдениетімен және жалпыадамзаттық өркениетпен сабақтастығын анықтауда.

Түркілік жазба ескерткіштердің әдеби-көркемдік сипаты, тілдік ерекшеліктері туралы біршама зерттеулер жүргізіліп, құнды-құнды еңбектер жарық көргенімен, филологиялық тұрғыдан толық шешімін тапты деуге әлі ерте. Бүгінгі таңда Y–XIY ғасырларда жазылған түркілік жазба ескерткіштер тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып зерттеу – өзекті мәселе болып отыр. Өйткені, ұлт тарихын, яғни өзімізді танып-білу үшін бұл мұралардың берері көп. Әсіресе, осы мұралардың орта ғасырларға жататындары қазақ тілінің қыпшақтық негізін анықтауда негізгі тілдік материал болып саналады. Ондай ескерткіштердің қатарына Құтыптың «Хұсрау мен Шырыны», Хорезмидің «Мұхаббат-намесі», С.Сарайдың «Гүлстан бит-түркиі», Мұхаммед бин Алидің «Нахадж әл Фарадисі», Рабғузидің «Қисса сул-Әнбиәсі» сияқты т.б. шығармалар жатады.

Қазіргі қазақ тілі тарихи кезеңдерді бастан өткеріп, бүгінгі көркем қалпына жетті. Оның барша халыққа ортақ, жалпыхалыққа түсінікті, әдеби-стильдік нормалары қалыптасқан, қоғамдық қызметі жан-жақты әдеби тілі сан ғасырлар бойы қалыптасты. Сол себептен, түркілік дәуірдегі жазба мұралар тілін ғылыми-теориялық тұрғыдан терең талдап, зерттеудің маңызы зор.

Ескерткіштердің әдеби-тілдік деректері қазіргі түркі халықтары өркениетінің қалыптасып дамуынан, соның ішінде қазіргі қазақ өркениетінің өркендеуінен хабардар етеді. Қазіргі қазақ тілі мен әдебиетінің көркемдік-стильдік жаңа заңдылықтарын анықтап, еліміздің мәдени өміріндегі жаңашыл бағыттарды жүйелеп, оларға ғылыми-практикалық сипаттама беру үшін де түркілік жазба мұраларды зерттеу қажет. Сол себепті де бұл жазба ескерткіштерді тілдік жағынан болсын, әдеби көркемдік сипаты тұрғысынан болсын зерттеп-зерделеу бүгінгі күнде аса қажетті мәселелердің қатарында.

Бүгінгі таңда түркілік жазба мұра – әлемдік жаһандану үдерісінің күшті ықпалына ұшырап отырғанына қарамастан, адамзаттың ілгерілеп дамуындағы өзіндік бағасы мен тарихи рөлін жоғалта қойған жақ. Тамырын сан ғасырлық тарихтан алатын, гуманистік қағидалардың сабақтастығын анықтауға негіз болатын және сонымен қатар жалпы түркі өркениеті мен түркілік идентификацияны жаңартып, өзектендіруге септігін тигізетін әдеби-тілдік құнды материалдар осы мұраларда шектеусіз мол. Осы материалдарды ғылыми тұрғыдан игеріп, жан-жақты зерттеп-зерделеу – түркі өркениетінің өткені мен бүгінгісін, сондай-ақ болашақ даму жолын бағдарлауға үлкен мүмкіндік береді.

Түркі әлемі ықылым заманнан бері адамзат өркениетінің дамуына қалай ықпал етіп келсе, қазіргі кезде де оның даму парадигмасы мен типологиясының қалыптасуына рухани, идеологиялық, экономикалық әсерін тигізіп отыр. Осы тұрғыдан алғанның өзінде де түркітану түркі дүниетанымының бар қыры мен келбетін, этикасы мен эстетикасын, тілі мен әдебиетін, діні мен дінін, тарихы мен құқығын, этнографиясын, педагогикасы мен психологиясын, логикасын т.б. зерделуде маңызды рөл атқарады.

Тәңірлік дәуір ескерткіштері болып саналатын ежелгі түркілердің «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөкке» арналған тастағы жазуларының мазмұны кейіпкерлердің туылғанынан бастап, оның ерлікке толы өмірі мен өлімін көрсетумен аяқталады. Осы секілді батырлық жырлардың да мазмұндық-идеялық құрылымы – түркі халықтарының барлығына тән болып келеді. Бұл – ежелгі дәстүрдің жұрнағы, осы дәстүрдің тұрақтылығын аңғартады.

«Алып Ер Тоңға», «Шу» дастандары мен ғұн дәуірінің батырлық дастандары «Оғыз қаған», «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын» секілді т.б. көркем туындылардағы қалыптасқан әлемді тану мен танытудың көркемдік тәсілдері түркі әдебиетіндегі тарихи сабақтастықтың үздіксіз дамуының айғағы деуге болады.

Төл мұрамызды жадында сақтау, оны эпос, лиро-эпос, аңыз, әпсана, ертегі, мақал-мәтелдер т.б. түрінде ұрпақтан-ұрпаққа өмірлік тағылым тұрғысында жеткізіп отыру түркі тілдес халықтарда айрықша дәстүрге айналған. Бұл туралы кезінде Ш.Уәлиханов: «Қырғыздардың (қазақтардың) өздерінің ежелгі аңыздары мен сенімдерін қалайша бұзбай сақтағаны таңғалдырады. Тағы бір таңғаларлығы – даланың небір қиыр шетіндегі елді мекендер аузындағы өлең-жыр бір қолжазбаның жазуындай болып бірдей төгіледі» [8,91], – деп ерекше мән берсе, М.Әуезов: «... Мақал-мәтелдердің молдығы, олардың тамаша поэтикалық формасы, шебер түрде берілген терең, тіпті философиялық мән-мағынасы – осындай тамаша үздік шығармалар тудырған қазақ халқының өзінен де асқан ақындық дарынның, оның сарқылмас даналылығының анық айғағы» [9,234], – деп жазған болатын. Бұл дәстүр жазба ескерткіштерде де көрініс тапқан. Олардағы сымға тартқан күмістей, мағынасы терең ой мәйегі бүгінгі қазақ тілімен үндесе дамып, бүгінгі күнге жеткен. Мәселен, осы жазба ескерткіштер тіліндегі тек мақал-мәтелдердің өзін ғана рухани тәрбиенің көзі ретінде зерттеп қарасақ, көп мәселенің басын ашуға болатыны сөзсіз.

Құлақтан-құлаққа сіңіп, ауыздан-ауызға жеткен мақал-мәтелдер – халық шығармашылығының жемісі. Қазақ халқының мақал-мәтелдері де сонау ықылым заманнан сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалған асыл дүние. Сан ғасырлар бойғы рухани ой-сана, тұрмыс-тіршіліктің, әлеуметтік өмірдің тәжірибесі әдебиеттің осы бір саласында молынан көрініс тапқан. Мақал-мәтелдерде халықтың тарихы, ой-арманы, мақсат-мүддесі, дүниеге көзқарасы айқын сезіледі. Бүгінгі тіліміздегі мақал-мәтелдердің, қанатты, нақыл сөздердің бастауы ауыз әдебиеті дегенімізбен, олар бізге көне түркі заманынан келе жатқанын жазба ескерткіштер арқылы да жетті. Бұған М.Қашқаридың «Дивани лұғат ат-түрік» [10] еңбегіндегі мақал-мәтелдер топтамасының бір өзі ғана нақты дәлел бола алады.

Ойымызды қорыты келе, мына бір мәселеге тоқтала кеткеніміз жөн болар. Дүниежүзі бойынша әлемдік өркениетке өзіндік кескін-келбетімен келіп жеткен, оған өзіндік үлесін қосқан халықтар аса көп емес. Әлемдік өркениетке өзіне тән мәдени бітім-болмысымен келгендердің бірі – түркі тілдес халықтар. Түркі халықтарының әлем келбеті мен бейнесін танып-түсінуі және оларды әр текті түрлі жанрда сомдауы – олардың бізге мирас етіп қалдырған мәдени-әдеби мол мұраларынан айқын байқалады. Және осы дүниелер тек түркі халықтарының ғана емес, дүниежүзі халықтарының өзін-өзі танып-білуінде рухани азық, сарқылмас қазына болып келеді. Ол мұралардың көпшілігі түркі тілдес ру-тайпалардың әлі іргесі сөгілмеген, шаңырағы шайқалмаған біртұтас халық болған кезінде, сонау өткен ғасырлардың қойнауында қалыптасқан болатын.

Түркі тілдес халықтардың шығу тегінің, тарихы мен рухани мұра-ларының (тіл мен әдебиет т.б.) ортақтығы – оларға мына жаһандану зама-нында бір-бірлеріне жақындасып, рухани жаңаруларын, бірлесе отырып өз тарихының өткеніне терең үңіліп, өзін-өзі танып-білуін ғана қажет еткізіп отырған жоқ, оларға әлемдік өркениеттен өзінің орнын анықтауда да, біртұтас түркілік мәдениетті қалыптастырып, орнықтыруда да үлкен мүмкіншілік беріп отыр. Себебі, қазіргі әлемдік бәсекелестік адамзат өркениетінің көшбасшысы немесе алдыңғы қатарлы елдерінің бірі болмасаң, із-түзсіз жоғалып, жойылып кететініңді өзінің техникалық прогрессивті дамуымен үнемі ескертуде.

Әлбетте, әлемді танып-түсіну және ол туралы ұғым бүкіл халықтарға ортақ болып келетіні және ұлттық немесе жалпыадамзаттық құндылықтарға айналған сол рухани мұралар гуманистік қағидалардың сабақтастығы негізінде жасалатыны, сөйтіп, оның озық үлгілері әлемдік өркениеттен берік орын алатыны ақиқат. Ондай мұралардың көпшілігі әлемдік өркениеттің жетістіктерінің қатарына жатқанымен, жалпы түркілік өркениет пен түркілік ерекшелікті нақтылай отырып, бір негізден шыққан бірнеше түркілік ұлттардың (қазақ, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, саха, түрік т.б.) қалыптасуына да, олардың болашақ даму жолына да, өзіндік өркениетінің өрілуіне де негіз болды. Сонымен қатар түркі тілдес елдерге әлемдік өркениеттен елеулі орын иеленуде маңызды рөл атқарып, түркі әлемінің қалыптасуына ой-саналық (идеологиялық) әсерін тигізді. Осы тұрғыдан алғаның өзінде түркілік жазба мұраларды әлемдік өркениеттің рухани қазынасы ретінде зерттеп-зерделеудің маңызы зор.

Қорыта айтқанда, бүгінгі таңда көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбаларын да осындай аса қажетті, құнды мұралар қатарына жатқыза аламыз. Өйткені, көне түркі ескерткіштердегі қытай жазбаларын зерттеу – отандық түркологияның зерттеу аймағын кеңейтіп қана қоймай, төл мұрамызды байытады. Түркілердің әлем сахнасындағы ежелгі және бүгінгі орнын ашып көрсетіп, адамзат өркениетіне қосар үлесін бағдарлау үшін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып бірлесе жұмыс істейік, тегі бір, тілегі бір, пікірі бір, жүзі бір, жүрегі кең түркі тектес ағайын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н.Ә. Күлтегін жайымының тұсаукесерінде сөйлеген сөз // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2001. – 9-12 бб.

2 Бартольд В.В. Сочинение. – Т.V. – М., 1965. – 716 с.

3 Абусеитова М.Х. Проблемы комплексного исследования древнетюркских памятников в Казахстане и Центральной Азии // Материалы международной научно-теоретической конференции "Древнетюркская цивилизация: памятники письменности". – Алматы, 2001. – С.130-134.

8 Радлов В.В. Атлас древностей Монголии // СТОЭ. –Т.I-V. – СПб., 1892-1899. – 538 с.

4 Chlegel G. la stele funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes et allemands // MSFOu, – vol.III. 1892. – S.1-57.

5 Эргашев Б. Состоится ли интеграция стран Центральной Азии? // www.cagateway.org.

6 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. – I т. – Астана, 2003. – 392 б.

7 Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтарының фольклоры. – Астана, 2009. – 432 б.

8 Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. – Алматы, 1961. – 1. т. – 201 б.

9 Әуезов М. Шығармалар жинағы (мақалалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1979-1980. – 234 б.

10 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ат-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Хант, 1998.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК314.
МРНТИ 03.61.91

Ж.С.Аубакирова[1], Э.О.Столярова[2], Т.Е. Омірзақ [3]

[1]к.и.н., директор научно-исследовательского центра "Алтайтану"
Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
[2]к.соц.н., главный научный сотрудник научно-исследовательского центра "Алтайтану"
Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
[3] младший научный сотрудник, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова
г.Усть-Каменогорск, Казахстан

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ[2]

Аннотация

В статье раскрывается понятие «демографической безопасности», рассматривается место демографической безопасности в общей системе национальной безопасности; дается историографический обзор изучаемой проблемы на основе отечественных и зарубежных источников; выявляются объективные факторы, которые актуализируют региональный подход к исследованию данной проблемы.

Особенностью демографической безопасности является то, что с одной стороны, ее обеспечение зависит от состояния безопасности в других сферах - экономической, экологической, продовольственной, социальной, культурологической и других. С другой стороны – снижение уровня демографической безопасности является угрозой для устойчивого развития всех важных социальных институтов. В связи с этим обосновывается необходимость разработки и внедрения индикативной системы оценки уровня демографической безопасности Казахстана. Данная система оценки имеет универсальное применение, поскольку демографические процессы оказывают прямое воздействие на все сферы жизнедеятельности общества.

Ключевые слова: демографическая безопасность, демографические показатели, Казахстан, региональный подход, урбанизация, население.

Ж.С.Аубакирова[1], Э.О.Столярова[2], Т.Е. Омірзақ [3]

[1]т. ғ. к., Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
"Алтайтану" ғылыми-зерттеу орталығының директоры,
[2]ә. ғ. к., Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің "Алтайтану" ғылыми-зерттеу
орталығының бас ғылыми қызметкері,
[3] кіші ғылыми қызметкер, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада "демографиялық қауіпсіздік" ұғымы ашылады, ұлттық қауіпсіздіктің жалпы жүйесіндегі демографиялық қауіпсіздіктің орны қарастырылады; зерттелетін мәселеге отандық және шетелдік дереккөздер негізінде тарихнамалық шолу беріледі; осы проблеманы зерттеудің аймақтық тәсілін өзектендіретін объективті факторлар анықталады.

Демографиялық қауіпсіздіктің ерекшелігі, бір жағынан, оны қамтамасыз ету басқа салалардағы - экономикалық, экологиялық, азық-түлік, әлеуметтік, мәдени және басқа салалардағы қауіпсіздік жағдайына байланысты. Екінші жағынан, демографиялық қауіпсіздік деңгейінің төмендеуі барлық маңызды әлеуметтік институттардың тұрақты дамуына қауіп төндіреді. Осыған байланысты Қазақстанның демографиялық қауіпсіздігі деңгейін бағалаудың индикативтік жүйесін әзірлеу және енгізу қажеттілігі негізделеді. Бұл бағалау жүйесі әмбебап қолданысқа ие, өйткені демографиялық процестер қоғам өмірінің барлық салаларына тікелей әсер етеді.

Түйінді сөздер: демографиялық қауіпсіздік, демографиялық көрсеткіштер, Қазақстан, өңірлік көзқарас, урбаниязациялау, халық.

[2] *Статья подготовлена в рамках реализации проекта №315/2020 "Оценка уровня демографической безопасности РК", финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант AP08856205)*

Zh.S. Aubakirova[1], E.O.Stolyarova[2], T. E. Omirzak[3]

[1]candidate of historical sciences, the Director of the research center " Altaıtanu" Sarsen Amanzholov East -Kazakhstan University
[2]candidate of sociological sciences, chief researcherAmanzholov of the research center " Altaıtanu" Sarsen Amanzholov East -Kazakhstan University
[3]Unior researcher, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

DEMOGRAPHIC SECURITY OF KAZAKHSTAN AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

The article reveals the concept of "demographic security", examines the place of demographic security in the overall system of national security; provides a historiographical overview of the problem under study based on domestic and foreign sources; identifies objective factors that actualize the regional approach to the study of this problem.

The peculiarity of demographic security is that on the one hand, its provision depends on the state of security in other areas - economic, environmental, food, social, cultural and others. On the other hand, the decline in demographic security is a threat to the sustainable development of all important social institutions. In this regard, the need to develop and implement an indicative system for assessing the level of demographic security in Kazakhstan is justified. This assessment system has universal application, since demographic processes have a direct impact on all spheres of society's life.

Key words: demographic security, demographic indicators, Kazakhstan, regional approach, urbanization, population.

Программа «Туған жер», как неотъемлемая часть программы «Рухани жаңғыру», призвана обеспечить успешность казахстанской модернизации и снизить риски, сопутствующие процессу изменений. Во-первых, демографическая составляющая является важнейшим фактором успешного или неуспешного развития всех общественных систем (социальной, экономической, политической и др.). Во-вторых, демографические показатели (динамика численности населения, структура смертности, уровень рождаемости, миграционные процессы и т.д.) – это один из наиболее объективных индикаторов эффективности функционирования государственных институтов. Демографическая безопасность также определяет уровень защищенности жизненно важных демографических процессов от реальных и потенциальных угроз. Таким образом, обеспечение демографической безопасности - основа национальной безопасности государства.

Казахстан представляет собой геополитически и стратегически важный регион в евразийском пространстве. Вопросы демографической безопасности имеют для республики особое значение: огромная и слабозаселенная территория; соседство с такими "демографическими тяжеловесами" как Китай, Россия и Узбекистан; малое количество городов и большой удельный вес сельского населения; явно выраженная региональная дифференциация социально-экономического, демографического развития и т.д. Все эти объективные факторы актуализируют региональный подход к исследованию проблемы, демонстрируя со всей убедительностью, что Республика Казахстан – это территория, на которой одновременно функционируют разные демографические системы: кризисная депопуляционная модель Северо-Восточного региона и не менее кризисная, но «взрывная», модель Юго-Западного региона. Подобные различия сформировались в результате различных исторических, социокультурних, социально-экономических предпосылок.

Единый казахстанский тренд может быть представлен как сумма отдельных региональных кластеров, имеющих сходные демографические характеристики. В рамках каждого кластера региональные особенности должны быть унифицированы и сопоставимы. Только после этого появится возможность анализа и понимания демографических процессов в масштабе государства, на основе единой системы критериев, адекватно отражающих сложившуюся ситуацию.

В современном Казахстане складывается своеобразная полифоническая социокультурная и демографическая среда, требующая постоянного изучения и мониторинга как условие поддержания демографической безопасности. Подход к изучению демографических процессов с точки зрения безопасности государства - совершенно новый для Казахстана.

В самом общем понимании демографическую безопасность в в различных источниках обычно рассматривают как устойчивость к депопуляции. Изучение возможных угроз и рисков делает данную тему актуальной как с научной, так и с практической точки зрения. В законе «О национальной безопасности в РК» в статье 5 «Угрозы национальной безопасности Республики Казахстан» 11 пунктом одной из угроз государства рассматривается ухудшение демографической ситуации, в том числе резкое снижение рождаемости, повышение смертности, возникновение неконтролируемых миграционных процессов [1]. Оценки негативного режима воспроизводства, ускоренный переход к депопуляции, низкая эффективность воспроизводства населения требуют рассмотрения под углом зрения безопасности [2].

Демографическая безопасность понимается как «защищенность процесса жизни и непрерывного естественного возобновления поколений людей», а ее укрепление связывается с ростом продолжительности человеческой жизни, повышением эффективности демографического воспроизводства, расширением демографической свободы» [3].

Однако, мировой опыт и отечественные реалии наглядно показывают, что демографические риски могут носить и противоположный характер – взрывной, социально не обеспеченный рост численности населения, как следствие – снижение качества жизни и социального капитала.

По сути, политика демографической безопасности должна быть направлена на соотнесение ее приоритетов с интересами государства, состоящими в обеспечении, устойчивого развития, целостности, независимости, суверенитета и сохранения существующего геополитического статуса.

Важной является количественная оценка (динамика общих демографических показателей: рождаемости, естественного прироста, миграционного прироста, половозрастной структуры, коэффициента демографической нагрузки, плотности населения и т.д.), уровня защищенности и устойчивости социально-экономического развития общества от конкретных демографических угроз. Не менее важна качественная оценка характеристик населения (продолжительность жизни, здоровье нации, уровень образования, эффективность демографического воспроизводства, число умерших в трудоспособном возрасте и др.).

В статье «Демографическое развитие и безопасность Казахстана (2000-2015 гг.): SWOT-анализ» через призму демографических процессов рассмотрены проблемы безопасности государства [4]. Применение метода SWOT - анализа для выявления сильных и слабых сторон, рисков и угроз, позволило проанализировать результаты реализации государственной демографической политики в Казахстане и предложить конкретные рекомендации.

В другой работе "Анализ демографической безопасности Казахстана: потенциал, риски и угрозы" автором обозначены такие риски, как старение населения, гендерный дисбаланс возрастной структуры, высокая смертность трудоспособного (особенно) мужского населения, увеличение числа недожитых лет, увеличение масштабов нелегальной миграции, исчерпание потенциала благоприятной возрастной структуры [5]. Кроме того, выделены две кризисные региональные модели: депопуляционная модель Северо-Восточного региона и модель со «взрывной рождаемостью» Юго-Западного региона.

Различные аспекты демографической безопасности Казахстана были освещены в публикациях Кырыкбаевой Э.О. [6], Королева А., Мамаева М.[7], Кайгородцева А.А. [8].Григоричева К.В., Зимовиной Е.П. [9]. По результатам анализа этих работ можно обозначить такие проблемы и риски, как неконтролируемая трудовая миграция, нелегальная внешняя миграция; диспропорции в численности мужчин и женщин в структуре населения; нерегулируемая миграция «село-город»; демографическая ситуация в депрессивных регионах; рождаемость и репродуктивное здоровье мужчин и женщин; взаимосвязь и взаимовлияние демографической и религиозной ситуации; старение населения и т.д. Р.М.Мушанова выделила несколько блоков демографических показателей, влияющих, по ее мнению, на состояние рассматриваемых проблем [10].

К важному направлению исследований в области демографической безопасности следует отнести работы, посвященные миграционной политике, миграционному движению населения Казахстана. Монографии Ю.Г.Александрова «Казахстан перед барьером модернизации [11]; А. Нуршы «Новые тенденции в идеологии России: вызовы для Казахстана» [12]; Садовской Е.Ю. «Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан)» [13]; «Трансграничные вызовы национальному государству» [14]; И.Савина «Вызовы нелегальной трудовой миграции: реальность и мифы (на примере концепций национальной безопасности России и Казахстана)» [15]; М.С. Ашимбаева, Г.А. Курганбаевой, Л.М. Музапаровой, Л.Ю. Гусевой, Д.К. Калиевой, Т.А. Дмитриенко, С.Т. Сейдуманова "Современная демографическая ситуация в Казахстане" [16].

На сегодняшний день в казахстанском научном пространстве отсутствуют публикации о демографической безопасности с точки зрения институционально-правового обеспечения национальных интересов, анализа существующих законодательных механизмов обеспечения демографической безопасности. Всестороннее исследование данной проблемы в рамках проекта может восполнить этого пробел не только с демографической, но и с правовой и правотворческой точки зрения.

Другой важный аспект, который не нашел на сегодняшний день должного освещения - это тесная связь и взаимозависимость между демографической безопасностью и социально-экономической ситуацией в стране.

Эти проблемы характерны не только для Казахстана. Исследования, посвященные проблемам демографической безопасности, к сожалению, отличаются абстрактностью постановки проблемы, неразработанностью методологической и концептуальной базы научного анализа, - считает российский ученый С.И.Тиводар [17] К немногочисленным исследованиям по теме можно отнести публикации О.И. Бантиковой [18]. М.В. Карманова, О.В. Кучмаевой, О.Л. Петряковой [19], Попова А.В., Калачиковой О.Н. [20].

Если в российской историографии можно выделить работы коллектива ученых - П.А.Смелова, В.Б.Дударева, М.В.Карманова и А.М. Зареченского [21], в которых определены основные аспекты данного процесса и возможные формы проявления демографических угроз, то в казахстанской историографии практически отсутствует теоретическое и методологическое осмысление оценки демографической безопасности государства.

Несмотря на актуальность проблематики демографической безопасности, ее изучение находится на начальной стадии. Это приводит к возникновению ситуации «черного ящика», в которой общество "на входе" имеет демографические проблемы (такие как: нелегальная миграция, старение населения, высокая смертность трудоспособного населения), а на «выходе» - многочисленные проблемы социального, экономического и политического характера, угрозы и риски национальной безопасности.

Авторы предлагают разработать систему индикативной оценки уровня демографической безопасности, которая будет базироваться не только на демографических показателях, но и на показателях социально-экономического развития, а также на региональных (приграничных) особенностях.

С точки зрения авторов важно понимать, что общереспубликанские показатели не могут отразить разнонаправленные демографические тенденции, характерные для отдельных регионов. Кроме того, сама демографическая ситуация не является статичной. Сложность этих процессов можно отслеживать только через специальную систему экспериментально отобранных и научно обоснованных критериев. Для того, чтобы создать условия сопоставимости данных и их верификации, а также для выявления региональных особенностей протекания демографических процессов, необходимо сформировать единую систему критериев, которые будут измеряться по специальным шкалам и иметь предельно-критические значения. Такая система критериев оценки уровня демографической безопасности Казахстана станет методическим инструментом, с помощью которого государственные и научные структуры смогут осуществлять мониторинг социально-демографических процессов в среднесрочной перспективе, выявлять проблемные зоны, минимизировать и предупреждать потенциальные риски.

Особенностью демографической безопасности является то, что с одной стороны, ее обеспечение зависит от состояния безопасности в других сферах - экономической, экологической, продовольственной, социальной, культурологической и других. С другой стороны – снижение уровня демографической безопасности является угрозой для устойчивого развития всех важных социальных институтов. Данная система оценки может иметь универсальное применение, поскольку демографические процессы оказывают прямое воздействие на все сферы жизнедеятельности общества:

1) Социально-репродуктивная сфера: планирование социальной политики в области поддержки многодетных семей, жилищного строительства и зон социальной коммуникации; строительства дошкольных учреждений и школ, больниц и других организаций, обеспечивающих устойчивое воспроизводство общества; коррекция системы пенсионного обеспечения.

2) Экономическая сфера: регулирование рынка труда, контроль над доходами домохозяйств, анализ потребительского поведения населения.

3) Социо-культурная сфера: оценка потребностей территорий в объектах культурного развития (научные учреждения, музеи, театры, библиотеки и т.д.) и спортивных объектах и т.д.

4) Политическая сфера: мониторинг социального самочувствия населения, поддержание гражданского мира и социальной стабильности.

Таким образом, разработка и внедрение индикативной системы оценки уровня демографической безопасности Казахстана, станет не только новым шагом в отечественной демографической науке, но, при учете ее данных в процессах планирования развития страны и отдельных регионов, будет важным фактором обеспечения стабильности не только Республики Казахстан, но и всего Центрально-Азиатского региона.

Список использованной литературы:

1. *Закон РК О национальной безопасности в РК. [Электронный ресурс]. // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527.*
2. *Проблемы экономической безопасности Беларуси / П.Г. Никитенко, В.И. Ермашкевич, Г.Т. Кулаков и др. – Минск: ИООО «Право и экономика», 2001. – 224 с.*
3. *Слоботчиков О.Н. Демографическая политика государства и ее влияние на военный потенциал РФ. [Электронный ресурс]. http://science.ng.ru/demography/2001-06-20/6_greatness.htm*
4. *Аубакирова Ж.С. Демографическое развитие и безопасность Казахстана (2000-2015гг.): SWOT-анализ // Вестник НАН РК. №3. – 2016. – С.79-88.*
5. *Аубакирова Ж.С. Анализ демографической безопасности Казахстана: потенциал, риски и угрозы // Отан тарихы. №2 (74). – 2016. – С.80-88.*
6. *Кырыкбаева Э.О. Демографические и миграционные угрозы для национальной безопасности Казахстана. [Электронный ресурс]. // http://конференция.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_1_11.pdf.*
7. *Королев А., Мамаев М. Казахстану удалось справиться с демографическими вызовами. [Электронный ресурс]. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31070219.*
8. *Кайгородцев А.А. Анализ экономической безопасности Казахстана / Вестник КАСУ. - 2007. - №4. - С.191-198.*
9. *Григоричев К.В., Зимовина Е.П. Беженцы и вынужденные мигранты: Международные правовые документы и законодательство Республики Казахстан. – Караганда: «Экожан», 2004. – 224 с.*
10. *Мушанова Р.М.Основные угрозы демографической безопасности государств постсоветского пространства // Вестник КазНУ, серия философия, политология, культурология. –2010. – №2 (35).– С.53-57.*
11. *Александров Ю.Г. Казахстан перед барьером модернизации. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2013. – 288 с.*
12. *Нурша А. Новые тенденции в идеологии России: вызовы для Казахстана? Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан. – Астана – Алматы, 2014. – 68 с.*
13. *Садовская Е.Ю. Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан). – М.: Восточная книга, 2013. – 576 с.*
14. *Трансграничные вызовы национальному государству / автор проекта, науч. и литератур. ред. Сергей Панарин. – СПб.: Интерс-социс, 2015. – 390 с.*
15. *Савин И. Вызовы нелегальной трудовой миграции: реальность и мифы. На примере концепций национальной безопасности России и Казахстана. – С. 166-190.*

16. Ашимбаев М.С., Курганбаева Г.А., Музапарова Л.М., Гусева Л.Ю., Калиева Д.К., Дмитриенко Т.А., Сейдуманов С.Т. Современная демографическая ситуация в Казахстане. – Алматы, 2004. – 60 с.

17. Тиводар С.И. Политико-правовое конструирование демографической безопасности: Монография. - Ростов н/Д: РЮИ МВД России, 2007. – 167 с.

18. Бантикова О.И. Демографическое состояние как реальная и потенциальная угроза устойчивому развитию общества // Взаимодействие реального и финансового секторов в трансформационной экономике: материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Оренбург: ОГУ, 2006. – С. 92 - 97.

19. Карманов М.В., Кучмаева О.В., Петрякова О.Л. Демографическая безопасность: теория, методология и оценка также исследованы теоретико-методологические основы данной проблемы // Экономика, статистика и информация. – 2015. – №4. – С.123-127.

20. Попов А.В., Калачикова О.Н. Интегральные индексы в оценке демографической безопасности территорий // Национальные интересы: приоритеты и безопасность (46). – 2015. – С.56-66.

21. Смелов П.А., Карманов М.Б., Дударев В.Б., Зареченский А.М. Методология экономико-статистического исследования демографической безопасности и здоровья общества. [Электронный ресурс] // http://mba.mesi.ru/upload/iblock/c54/978-5-7764-0585-3.pdf.

УДК 902/904
МРНТИ 03.41.01

Г.Д. Билялова[1] М.К. Хабдулина[2]

[1]докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
[2]к.и.н., Директор НИИ археологии им. К.А. Акишева,
доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан

МАВЗОЛЕИ ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ НУРА-ИШИМСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению особенностей погребальной обрядности в раннемусульманских мавзолеях XIV века в Улусе Жошы. В развитое средневековье на просторах Сарыарки, в долинах степных рек Нура, Ишим, Сарысу, Кенгире, Тургая происходит процесс распространения первоначального ислама. Прямые письменные источники, раскрывающие духовную культуру населения степных районов Сарыарки, отсутствуют. Поэтому, основным источником может служить только археологический материал в сопоставлении со сведениями по средневековой истории сопредельных территорий. По археологическим данным, в XIII-XIV вв., заметно изменение архитектурного облика городов, в них четко прослеживаются традиций мусульманского зодчества (мечети, медресе, бани), распространение новых культово-мемориальных комплексов (мавзолеи) и погребальный обряд по мусульманским канонам.

Ключевые слова: Северный Казахстан, Сарыарка, мавзолей, Золотая Орда, Улус Жошы.

Г.Д. Білғлова[1] М.К. Хабдулина[2]

[1]докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
[2]т.ғ.к., К.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры
доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

НҰРА-ЕСІЛ ӨЗЕНДЕРІ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНІҢ КЕСЕНЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала Жошы Ұлысындағы XIV ғасырдағы ерте мұсылман кесенелеріндегі жерлеу рәсімдерінің ерекшеліктерін қарастыруға арналған. Дамыған орта ғасырларда Сарыарқаның кең байтақ жерінде, Нұра, Есіл, Сарысу, Кеңгір, Торғай өзендерінің алқаптарында бастапқы исламның таралу процесі жүріп жатты. Сарыарқа даласы тұрғындарының рухани мәдениетін ашатын тікелей жазбаша деректер жоқ. Сондықтан негізгі дерек көзі көршілес аумақтардың ортағасырлық тарихы туралы мәліметтермен салыстырғанда тек археологиялық материал бола алады. Археологиялық деректер бойынша, XIII-XIV ғғ. қалалардың сәулеттік келбетінің айтарлықтай өзгеруі байқалады, оларда мұсылман сәулет өнерінің дәстүрлері (мешіттер, медреселер, моншалар), жаңа ғибадат-мемориалдық кешендерінің (кесенелерінің) таралуы және мұсылман қағидалары бойынша жерлеу рәсімдері анық байқалады.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, Сарыарқа, кесене, Алтын Орда, Жошы Ұлысы.

G.D. Bilyalova[1] M.K. Khabdulina[2]

[1]doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Nur-Sultan, Kazakhstan
[2]candidate of history, Director of the Institute of Archeology named after K.A. Akishev,
L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Nur-Sultan, Kazakhstan

MAUSOLEUMS OF THE GOLDEN HORDE ERA OF THE NURA-ISHIM INTERFLUVE

Abstract

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the funerary rituals documented in the early Muslim mausoleums of the 14th century, widespread in the Ulus of Jochi Khan. During the Middle Ages, in the expanses of Saryarka, and specifically in the valleys of the Nura, Ishim, Sarysu, Kengir and Turgai steppe rivers, the diffusion of the original Islam took place. Unfortunately, there are no direct written sources revealing the spiritual culture of the Saryarka steppe population in this period. Therefore, the main source is represented by the archaeological material, which can be compared with the information coming from the medieval history of the adjacent territories. According to the archaeological data, in the 13th - 14th centuries, there was a noticeable change in the architectural and urbanistic appearance of the cities, where clearly can be noticed and traced the traditions of the Muslim architecture (mosques, madrasahs, baths), the construction of new cult-memorial complexes (mausoleums) and the diffusion of the funerary rite according to Muslim canons.

Key words: Northern Kazakhstan, Saryarka, mausoleum, Golden Horde, Ulus Joshy.

Появление мавзолеев на простарах Сарыарки связано в первую очередь с политикой масштабной исламизацией Улуса Жошы. Прямые письменные источники, раскрывающие духовную культуру населения степных районов Сарыарки, отсутствуют. Поэтому, основным источником может служить только археологический материал в сопоставлении со сведениями по средневековой истории сопредельных территорий. По археологическим данным, в XIII-XIV вв., заметно изменение архитектурного облика городов, в них четко прослеживаются традиций мусульманского зодчества (мечети, медресе, бани), распространение новых культово-мемориальных комплексов (мавзолеи) и погребальный обряд по мусульманским канонам [1, с.44], [2, с.41].

Мавзолеи появляются в мусульманском мире в IX в. вопреки требованиям ортодоксального ислама, запрещавшего украшение могил и возведение любых монументальных построек. В раннем исламе, проповедовавшем равенство, предписывалось над могилой насыпать холмик земли высотой не более четырех пальцев, так, чтобы, отойдя на семь шагов, нельзя было отличить могилу от окружающей поверхности [3, с.20]. Чтобы прижить новую религию, миссионеры были вынуждены приспосабливать ее к местным традициям и ритуалам. Так произошло с культом предков тюркоязычных народов.

Принявшая мусульманство кочевая знать не довольствовалась скромным захоронением под курганом в грунтовой могиле. Для погребения ее представителей теперь сооружались роскошные мавзолеи – кумбезы, строительство которых явилось высшим достижением кочевой архитектуры. В.Л. Егоров в своем труде «Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.» отмечает, что в степях Северного Казахстана нередко встречаются одиноко стоящие мавзолеи, сложенные из обожженного или сырцового кирпича и из подтесанных камней [4, с.319].

Уже с первых лет своего существования монументальные постройки превращаются в степном регионе в объекты общественной значимости, в священные места поклонения предкам, в сакральные памятники родовых территорий. Мавзолеи предназначались для семейных захоронений представителей кочевой элиты империи. При этом мавзолеи изначально являлись семейными усыпальницами элиты кочевой империи. Подобным образом власти государства пытались привлечь на свою сторону представителей аристократической верхушки общества, добиваясь их лояльности и приобщения к новой монотеистической религии, ставшей государственной идеологией. При всем этом, ислам в Улусе Жошы утвердился не сразу, «пройдя» в XIV веке через период двоеверия. Это доказывается наличием в погребениях мусульманских мавзолеев значительного числа пережитков язычества (украшений, одежды, вооружений и т.д.) [5, с. 95-96].

Мавзолеи Сарыарки отмечены в трудах путешественников и разведывательных экспедиций XVIII-XIX вв. Знакомство исторической науки с культовой архитектурой степного Казахстана ведет начало с путевых записок русских путешественников, офицеров царской России, инженеров, разведчиков рудных богатств края. Сведения эти собраны в трудах П.И. Рычкова, А.И. Левшина, И.А. Кастанье, Ш. Валиханова, Л.Ф. Семенова, А.Х. Маргулана.

Научное изучение их началось с 1946 г. В ходе экспедиционных работ 1946-1949 гг. А.Х. Маргулан зафиксировал и описал мемориальные сооружения караванных маршрутов западной Сарыарки. Наибольшая концентрация мавзолеев открыта им в долинах рек Сарысу, Кенгир, Тургай и оазисах Бетпак-Далы. Здесь архитектурные памятники тянутся с интервалом в 5-20 км и отмечают собой остатки средневековых поселений и городов Сарысуйского тракта. Как отмечает А.Х. Маргулан: «Среди кенгирских архитектурных памятников большого внимания заслуживает группа мавзолеев, строительство которых восходит еще к XIII и более ранним векам. Эти памятники настолько значительны, что их вполне справедливо сравнивать с известными памятниками

Средней Азии» [6, с.116]. В числе ярких образцов культовых строений, схожих с мавзолеями XI-XII вв. Карахана, Айша-Биби, названы мавзолеи Жошы и Алаша-хана. Многие из архитектурных памятников, известных в XVIII-XIX вв., как и те, что были описаны архитекторами Казахстана в середине XX в. – не сохранились до наших дней. Однако многое из того, что было зафиксировано в 18-19 вв. безвозвратно утеряно. XX век также не способствовал сохранению культовых памятников.

Единственным источником частичного восстановления средневекового историко-культурного ландшафта степных регионов Казахстана является археология. В последнее десятилетие проблема изучения культово-мемориальных памятников степной части Казахстана стала более активно осваиваться.

По территории северной Сарыарки протекают две реки - Нура и Ишим, определяющие стратегию культурного развития. Реки относятся к разным водным бассейнам. Ишим несет воды на север, в бассейн Оби, Нура как и Сарысу - реки внутреннего среднеазиатского стока. Наиболее близко Нура подходит к руслу Ишима в районе современного г. Нур-Султана, на расстоянии в 40 км. В период весенних половодий воды двух рек соединялись. Речные трассы с глубокой древности были удобными маршрутами караванных путей. В стратегически выгодных местах возникали города, караван-сараи, рядом с ними формировались некрополи. В Нура-Ишимском междуречье обследованы два таких микрорайона. Одно в верховье Ишима у брода Караоткель (в границах современного города Нур-Султан), второе в низовьях Нуры в районе с. Коргалжын. На северной окраине с. Коргалжын расположены руины средневекового города Бытыгай (Ботагай, Татагай). Описание его приводится в исторических записках XIII-XIX вв. Судя по ним, это был крупный город золотоордынской эпохи, от которого к XIII-XIX вв. остались «четвероугольные палаты, наподобие замка», построенные из жженого кирпича.

К числу археологически исследованных относятся мавзолеи средневекового городища Бозок. Городище Бозок расположено на южной окраине г. Нур-Султан, среди болот левой пойменной долины р. Ишим. Городище было открыто К.А. Акишевым. Раскопки ведутся Есильской археологической экспедицией Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева с 1999 г. [7, с. 25-26]. За этот период исследований было раскопано 5 мавзолеев. Рядом с двумя мавзолеями, построенными из жженного кирпича, открыты кирпичеобжигательные печи.

Мавзолеи занимают доминирующие по высоте площадки на поверхности оплывших валов. Мавзолеи относятся к типу однокамерных, квадратных в плане. Стены воздвигнуты без фундамента, толщина стен 0,8-1,2 м [8, с. 386-390]. Стены четырех мавзолеев (кроме первого) неровные, разметка их сделана «на глазок». Мавзолеи построены из жженого и сырцового кирпича. Вход с южной стороны. Какие-либо данные по высоте и конструкции перекрытия – не сохранились. Можно утверждать, что своды кирпичных мавзолеев были увенчаны керамическими навершиями – куббами, покрытыми темно-зеленой и ярко-синей глазурью. Для обжига кирпичей первого и третьего мавзолея рядом были построены кирпичеобжигательные печи. Следовательно, кирпичи, кубба и полива изготовлены из местного сырья. Следует указать, что перечисленные конструкции могил, кроме обкладки стен кирпичом, не могут считаться нововведением ислама, т.к. характерны для языческого погребального обряда с древних эпох.

Соблюдение всех канонов ислама характерно только для кладбищ крупных городов, в которых проживали кадры мусульманского духовенства, осуществлявшие неукоснительный контроль над выполнением всех правил обряда. Для регионов, отдаленных от столичных центров такая стандартизация не характерна. Это же касается и захоронений городища Бозок. Лишь половина мусульманских погребений обращена лицом на юг. В географическом плане Мекка находится на юго-юго-запад от степей Сарыарки. Для того чтобы выдержать принцип кыблы, погребения должны быть ориентированы головой на северо-запад. 30 погребений из 56 имеют такую ориентировку. Это направление особенно характерно для могил, сгруппированных рядом с мавзолеем № 3. Это явно поздняя часть некрополя Бозок.

Погребения здесь, судя по антропологическому материалу, были сделаны в период Казахского ханства. Более распространенным мусульманским признаком оказался показатель – погребение без вещей. Вещи или ритуальная пища в виде костей баранов, черепов лошадей зафиксирована в лишь 8 погребениях из 56.

С точки зрения исламизации интересным является возведение на руинах городища Бозок пяти мавзолеев, что свидетельствует об особом духовном статусе и сакральности этого пространства. Судя по конструкции, строительному материалу, мавзолеи были построены не единовременно. Процесс этот растянулся на сотню лет.

Мавзолеи занимают доминирующие по высоте площадки на поверхности оплывших валов. Мавзолей №1 расположен на центральной самой высокой площадке памятника, размеры по основанию 6,6х6,6 м. Стены выложены квадратными кирпичами в три ряда. Ширина стен 0,88 м. Кирпичи стандарта 25х25х4,5-6 см. Пол мавзолея выстлан такими же кирпичами, уложенными на глиняную заливку толщиной 5-7 см. В пределах раскопа мавзолея обнаружены целые и фрагментированные кирпичи с резным орнаментом и фрагменты керамического навершия купола мавзолея с темно-зеленой поливой.

Внутри мавзолея открыты две могильные ямы с остатками трех погребений. Могилы ориентированы по линии запад-восток. Судя по стратиграфии, мавзолей был построен для могилы № 9, позднее уничтоженной могилой №10. Могильная яма № 9 первоначально содержала погребение взрослого человека с тремя железными наконечниками стрел. Стрелы были найдены в заполнении на разных уровнях.

Сверху могила была перекрыта кирпичами пола. Но ее расположение видимо, как-то фиксировалось. По истечении какого-то времени, могила была вскрыта, кости скелета человека поломаны, некоторые несут следы пожога, часть костей выброшена. Вместо него в могилу был захоронен подросток, но тоже с вещами. В головах лежали игральные альчики.

Могильная яма № 11 находится в 20 см южнее погребения № 10. Эта могила самая поздняя в мавзолее. Для ее сооружения были вскрыты или прорублены кирпичи пола. На дне могилы расчищено погребение старика головой на запад, лицом на юг. Над погребением было сделано перекрытие из кирпича. В 7 м юго-западнее мавзолея исследована кирпичеобжигательная печь, в заполнении которой среди шлака и битых кирпичей также встречаются резные кирпичи. Следовательно, в этой печи обжигали кирпич для постройки мавзолея 1, потому что это единственный мавзолей, в руинах которого найдена резная терракота. Время строительства мавзолея определяют железные наконечники стрел, которые датируются XIII-XIV вв.

Мавзолей № 2 расположен в 6 метрах западнее мавзолея №1. Сохранился частично. Линия стен неровная, видимо, кладка выполнена без разметки шпагатом: «на глазок». В кладке использован кирпич вторично, т.е. даже в основании стены использованы обломки кирпича. Ширина стен 0,8 м.

Мавзолей квадратный (5х5 м) или прямоугольный (6,5х5,0 м) в плане, ориентирован углами по странам света. В центре мавзолея – могила, ориентированная по линии СЗ-ЮВ. На дне погребение женщины старческого возраста вытянуто на спине, головой на СЗ, лицо обращено вверх. Вторичное использование кирпича в кладке стен свидетельствует, что мавзолей № 2 был построен позже мавзолея №1.

Мавзолей № 3 расположен в 80 м южнее центральных градообразующих площадок памятника. Мавзолей вскрывался одним раскопом с печью, руины которой тоже имели вид холма и содержали вводные погребени. Мавзолей №3 почти ромбовидный в плане, ориентирован углами по странам света. Внешние размеры мавзолея 9х8,5 м. Стены мавзолея возведены из жженого кирпича на растворе из черного илистого грунта. Ширина сохранившихся стен от 1,02 до 1,06 м. Кирпич квадратный стандарта 25х25х5 см.

Вход шириной 0,8 м зафиксирован в юго-западной стенке. В центре мавзолея находится основная могильная яма (№5), у южного угла – три поздние могильные ямы (№ 6-8). Основная могила ограблена. По конструкции она имела вид склепа из сырцового кирпича. Длинные стороны склепа сближаясь, образовывали свод. Пол могилы был выстлан сырцовыми кирпичами. Глубина могильной ямы 1,3 м. На дне аккуратной кучкой сложены кости неполного скелета человека: кости предплечья, лопатки и несколько ребер. Возможно, из этой могилы были вынуты кости человека, зафиксированные в 5 м южнее входа.

Интерес представляют фрагменты алебастровой штукатурки, найденной в заполнении и завале над центральным погребением №5. Вероятно, штукатурка покрывала надгробие центральной могильной ямы. Рядом с ямой найдены мелкие фрагменты поливных пиал, украшенные растительным орнаментом, нанесенным коричневой и зеленой глазурью, и фрагменты керамического навершия мавзолея с зеленой поливой.

Мавзолеи № 4 и 5 сложены из сырцового прямоугольного кирпича. По строительной технике относятся к более позднему времени, возможно, XIV-XV вв.

Мавзолеи городища Бозок относятся к типу однокамерных, квадратных в плане. Стены воздвигнуты без фундамента, толщина стен 0,8-1,2 м. Стены четырех мавзолеев (кроме первого) неровные, разметка их сделана «на глазок». Мавзолеи построены из жженого и сырцового кирпича. Вход с южной стороны. Какие-либо данные по высоте и конструкции перекрытия – не сохранились. Можно утверждать, что своды кирпичных мавзолеев были увенчаны керамическими навершиями – куббами, покрытыми темно-зеленой и ярко-синей глазурью. Для обжига кирпичей первого и третьего мавзолея рядом были построены кирпичеобжигательные печи. Следовательно, кирпичи, кубба и полива изготовлялись из местного сырья.

Наиболее нарядным, судя по находкам резных кирпичей, был мавзолей №1. Его дата (конец XIII - первая половина XIV в.) устанавливается по находкам железных плоских наконечников стрел и стандарту кирпича, характерному для золотоордынских мавзолеев. Он выделяется тщательностью строительства, портал был украшен резными кирпичами. Ради этого мавзолея, видимо, было достроено и поднято в высоту межквартальное пространство. Все это наводит на мысль о принадлежности мавзолея личности, сыгравшей особую роль в распространении ислама в Нура-Есильском регионе. Однако, уступая традициям языческого обряда, он был погребен с вещами.

Неясно варварское отношение к останкам погребенного в мавзолее человека. Кости его были раздроблены, даже пожжены и выкинуты из могилы. На его месте захоронен ребенок, но тоже не по требованиям ислама: с игральными альчиками. Такая же участь постигла основное погребение мавзолея № 3. Скелет человека был выброшен из склепа.

Некрополь городища Бозок формировался в течение нескольких столетий. Ранней и элитарной частью является центральная межквартальная площадка, на которой расположены два мавзолея и могилы с оградками. По архитектуре и конструкции погребальных сооружений первые мусульманские погребения появляются здесь в конце XIII в. Выбор руин городища под некрополь частая практика в эпоху средневековья. Таким образом, поддерживалась связь времен и поколений. Возведение мавзолеев придавало окружающему пространству особую святость, избранность. Тем не менее, необходимо подчеркнуть, что ортодоксальный ислам не привился в степной зоне Дашт-и Кипчака. Языческие традиции совмещаются с некоторыми требованиями ислама. И это отмечают все исследователи мусульманских некрополей Улуса Джучи.

Ярким и изначально великолепным по оформлению был мавзолей, раскопанный на левом берегу реки Нуры в 9 км восточнее с. Коргалжын. Археологические исследования памятника были проведены Есильской археологической экспедицией под руководством М.К. Хабдулиной. Мавзолей назван Жанибек-Шалкар по наименованию проточного озера, образованного в естественном понижении русла реки Нуры.

Руины мавзолея фиксировались на поверхности как небольшое всхолмление, поверхность которого покрыта значительным количеством фрагментов жженого кирпича, а также осколков глазурованной плитки со штампованным орнаментом.

Памятник занимал наиболее высокую точку сопки (344 м) вытянутой параллельно оси озера. С поверхности сопки открывается широкая панорама степи, виден противоположный берег озера и прилегающая округа. Для постройки мавзолея было выбрано очень удачное место. Мавзолей был виден издалека и доминировал над окружающей поверхностью. Коргалжинские степи - зона десятилетних целинных распашек и к настоящему времени от мавзолея остался небольшой холм диаметром 16 м, высотой 0,5 м, Холм порос бурьяном, насыщен фрагментами жженого кирпича, обломками полихромной терракоты покрытой зеленой глазурью. Глазурь на всех плитках превосходного качества, нанесена толстым стекловидным слоем [9, с. 172-178]. Было открыто основание прямоугольного двухкамерного мавзолея и прилегающие к нему конструкции. Размеры мавзолея 12,7х7,5 м, длинная ось его ориентирована по линии северо-восток-юго-запад (рис.2). Основная камера имеет размеры 9,2х7,5 м, к северо-восточной торцовой стене ее примыкает прямоугольная камера меньших размеров 4,5х3,5 м. Малая камера имеет стены шириной 1,2 м. Во внутреннем пространстве сохранились участки пола, выложенные фигурными пятиугольными кирпичами. Способ соединения двух камер не установлен из-за плохой сохранности северо-восточной стены мавзолея. Фасад мавзолея обращен на юго-запад. Вход находится внутри выступающих крыльев портала, которые являются продолжением длинных продольных стен. Пилоны выступают на два метра от юго-западной торцовой стены мавзолея и имеют ширину 2 м. С двух сторон они обрамляют привходовую площадку размерами 3,5х2,0 м. Пол входной площадки выстлан такими же пятиугольными кирпичами, как в малой камере и здесь они лучше сохранились. В центре портального объема виден вход в мавзолей. Вход намечен ступенчатым переходом от фигурных кирпичей к квадратным кирпичам пола мавзолея. От мавзолея сохранился пол, выстланный жжеными кирпичами квадратной формы (26-27х25-27 х5 см) и фрагменты стен высотой в 2-3 слоя кирпичей такого же формата [9, с.36]. Ширина стен 0,9-1,2 м. Они построены из четырех рядов кирпича, уложенных плашмя. Стены мавзолея построены без фундамента, конструкция их реконструируется по фрагментам кладки, сохранившейся в торцовых стенах. Скопления битого обожженного кирпича и крупные массивы белого ганча, которым, видимо, были покрыты стены мавзолея изнутри, расположены на разных участках с разной степенью плотности, но в целом очень хаотично. Определенного порядка в расположении глазурованной плитки не наблюдается. В процессе раскопок в развале мавзолея было собрано около 400 целых и фрагментированных глазурованных кирпичей с резным орнаментом и бирюзовой поливой. Несмотря на сотни лет, прошедшие со времени их изготовления они сохранили прочность и первозданную красоту. Выявлено 6 типов облицовочной плитки, которые различаются формой и орнаментом. Основная плитка декора прямоугольной формы (33х12х3 см). Глазурью и орнаментом покрыт один торцовый край шириной 8 см. Еще один тип - прямоугольная плитка (42х32) с резным узором в виде парной восьмиконечной звезды с восьми лепестковыми розетками в центре. Она встречается с поливой и без. Найдены фрагменты плитки с резным орнаментом, сочетающим растительные узоры и эпиграфический орнамент, плитки, орнаментированные резными линиями в виде «лесенки», прямоугольные плитки, украшенные выступающими рельефами в виде шахматно расположенных прямоугольников. Планировка мавзолея, сохранившаяся в его основании, и плитки декора позволяют реконструировать его как портально-купольный двухкамерный мавзолей. Тщательная расчистка позволила по отпечаткам кирпичей наметить северо-восточную стенку малой камеры. Таким образом, судя, по ограждению, к мавзолею можно было подойти только с одной юго-западной стороны, т.е. стороны входа.

Мавзолей Жанибек-Шалкар относится к категории археологически исследованного памятника, по фрагментам стен и размерам пола можно реконструировать архитектурный объем сооружения и сделать расчеты по технологии строительного дела. Известно, что любые архитектурные формы подчинены законам пропорциональности [14, с. 34]. Общий облик здания, детали интерьера могут быть реконструированы на основании сравнения с аналогичными памятниками архитектуры. По законам архитектурной пропорциональности высота равняется внутренней ширине здания [10, с. 149]. Отнимая толщину стен, получаем внутреннее пространство мавзолея 5,2 х 5,2 м. Следовательно, высота четверика мавзолея равнялась 5 м. Выше должны идти барабан и купол, высота которых предположительно также была 5 м. Таким образом, общая высота мавзолея при размерах основания 9,2х 7,5 м была более 10 м. Купол был над основной камерой. Мавзолей Жанибек-Шалкар вошел в сводку золотоордынских мавзолеев, сделанных Э.Д. Зиливинской [11, с. 144]. Она приводит аналогию планировке мавзолея. Такая же пристройка с северо-восточной стороны зафиксирована у мавзолея, исследованного в Воронежской области у пос. Красный [11. с. 378, рис. 164], Э.Д. Зиливинская относит мавзолей Жанибек-Шалкар к типу портальных мавзолеев с массивным порталом, вписанным в контур здания (пештаком). Массивный пештак предполагает высокую арку портала. В данном случае большинство орнаментированных изразцов найдено в завалах, примыкающих к южной привходовой стороне мавзолея. Думается, портал был украшен рядами крупной плитки со звездообразным орнаментом, возможно горизонтальной полосой плиток с арабской вязью. Среди плиток декора встречены крупные подквадратные плитки (23,5х22,5х3,5 см) трапециевидные в разрезе. Основание у них горизонтальное, внешняя поверхность в поперечном разрезе - треугольная, края скошены внутрь. Т.е. такие скошенные края необходимы, если плитка крепилась в своеобразные пазы и при наборе давала выпуклый объем. Плитка не орнаментирована, но покрыта бирюзовой глазурью. Возможно, это декор барабана или свода. Расцвет культового зодчества в Степи начинается с эпохи Золотой Орды, со времени принятия ислама. Традиция сооружения мавзолеев продолжается и в последующие

столетия. У нас нет прямых данных для узкой датировки мавзолея Жанибек-Шалкар, также как их нет ни у одного из исследованных мавзолеев Восточного Дашт-и Кипчака. Есть косвенные аргументы, позволяющие отнести время его возведения к XV в., к периоду сложения Казахского ханства, 1) Топонимика. Многие озера Тенгиз-Коргалжынской впадины имеют собственные названия: Жанибек-Шалкар, Кирей, Султанкельды, Каныкей. Эти гидронимы, сконцентрированные в одном географическом регионе, в низовьях реки Нуры - свидетельствуют о появлении их в одну историческую эпоху. Такой состав названий мог появиться только в период сложения Казахского ханства. 2) Бирюзовый стиль облицовки мавзолея. Как свидетельствуют историки архитектуры, расцвет «бирюзового стиля» приходится на эпоху Тимура и Тимуридов (конец XIV-XV вв.). Полихромный декор подчеркивает парадность культового сооружения и указывает на его неординарность и принадлежность особой исторической личности. Возможно, Жанибек-султану, основателю казахского ханства, 3) Мавзолей Жанибек-Шалкар не единичен. В низовьях Нуры известны несколько парадных мемориалов. В архиве Ш. Валиханова есть зарисовка и чертежи мавзолея Бытыгай [12, с. 202]. Еще два мавзолея (Сырлы-Там, Сулу-Там), упоминаются в исторических записках топографов XIX в. и написано, что они расположены в 8,5 км выше устья р. Нуры. (примерно недалеко от мавзолея Жанибек-Шалкар).

Весной 2020 г. сотрудниками Национального музея РК и НИИ археологии им. К. Акишева были продолжены исследовательские работы на мавзолее Жанибек-Шалкар. Обнаружены пять могильных ям. В одной из них было найдено двойное захоронение, и десять средневековых монет с арабским орнаментом, бронзовые подвески, серьги, бусы. По словам исследователей данные будут переданы для антропологического исследования и определения ДНК в Японию.

Таким образом, на сегодняший день в Нура-Ишимском междуречье обнаружены и археологически изучены остатки 7 мавзолеев. Также нами ведутся поиски и составлен свод мавзолеев золотоордынского времени Северной Сарыарки.

Список использованной литературы:

1. Хабдулина М.К., Билялова Г.Д., Бонора Ж.Л. Распространение ислама в Восточном Дашт-и Кыпчаке по материалам городища Бозок // Журнал «Народы и религии Евразии» (Серия Этнология. Религиоведение. Археология). № 2. Барнаул, 2018

2. Халикова Е.А. Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X – начала XIII вв. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1986. 160 с.

3. Васильев Д.В. Ислам в Золотой Орде. Историко-археологическое исследование. Астрахань: Астраханский ун-т, 2007. 192 с.

4. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды XIII-XIV веков. М, 1985.

5. Гарустович Г.Н. «Теория мавзолеев» или региональные особенности культового мемориального зодчества Урало-Поволжья эпохи Золотой Орды (исторические и этнографические аспекты проблемы) // Золотоордынское обозрение. № 2(4). Казань, 2014. С. 95-119.

6. Маргулан А.Х. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950. – 122 с.

7. Акишев К.А., Хабдулина М.К. Результаты пятилетних раскопок городища Бозок // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: Материалы международного полевого семинара. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. С. 25-40.

8. Хабдулина М.К. Мавзолеи средневекового городища Бозок (р. Ишим) // Археология Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия. Материалы III Международной Нижневолжской археологической конференции. Астрахань: Изд. «Астраханский университет», 2010. С. 384-391.

9. Хабдулина М.К., Кожамжаров К.Т., Ярыгин С.А., Калдыбаев М.С., Сакенов С.К., Свиридов А.Н. Культовые памятники Тенгиз-Коргалжинской впадины. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2011. - 208с., илл. (каз., рус.яз.)

10. Шевелев И.Ш. Принцип пропорции. - М.: Стройиздат. 1986. - 200 с.

11. Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой орды. 4.1. Культовое зодчество. Казань: Отечество. 2014. – 228 с.

12. Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще. Собрание сочинений в пяти томах. Т.III. Алма-Ата: АН КазССР, 1964. С. 29-38

УДК314.
МРНТИ 03.61.91

Ж.С.Аубакирова[1], А.Н.Алексеенко[2]

[1]к.и.н., доцент, директор научно-исследовательского центра "Алтайтану"
Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
[2]д.и.н., профессор, главный научный сотрудник научно-исследовательского центра "Алтайтану"
Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
г.Усть-Каменогорск, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ГОРОДСКОГО КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 1920-80-е гг. (ПО ДАННЫМ ВСЕСОЮЗНЫХ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.)[3]

Аннотация

Статья посвящена анализу данных переписей населения советского периода в контексте процесса формирования городского казахского населения Восточного Казахстана. На этой основе выделены основные этапы, отражавшие особенности того или иного исторического отрезка. Каждому этапу дана историко-демографическая характеристика, определено его влияние на динамику процессов формирования населения региона. Установлено, что общереспубликанские тенденции нашли отражение в Восточном Казахстане, также отмечены региональные особенности. Население области рассматривается как состоящее из двух основных этносов – казахов и русских, однако учитывается и доля представителей других этнических групп. Сделаны выводы о том, что в 1960-1980-е гг. все больше проявляются различия демографических векторов основных этносов, постепенно формируется тенденция урбанизации казахского этноса, с этого периода казахи все более становятся городской нацией.

Ключевые слова: казахи, Восточный Казахстан, город, урбанизация, население

Ж.С.Аубакирова[1], А.Н.Алексеенко [2]

[1]т. ғ. к., доцент, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
"Алтайтану" ғылыми-зерттеу орталығының директоры
[2]т. ғ. д., профессор, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің "Алтайтану"
ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері
Өскемен қ., Қазақстан

1920-80 ЖЫЛДАРЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЛАЛЫҚ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ЖӘНЕ 1989 ЖЫЛДАРДАҒЫ БҮКІЛОДАҚТЫҚ ХАЛЫҚ САНАҒЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Мақала Шығыс Қазақстанның қалалық қазақ халқының қалыптасуы тұрғысынан кеңестік кезеңдегі халық санағы мәліметтерін талдауға арналған. Осы негізде белгілі бір тарихи сегменттің ерекшеліктерін көрсететін негізгі кезеңдер анықталады. Әр кезеңге тарихи-демографиялық сипаттама беріледі, оның аймақ тұрғындарының қалыптасу динамикасына әсері анықталады. Жалпы республикалық тенденциялар Шығыс Қазақстанда көрініс тапқаны анықталды, сонымен қатар аймақтық ерекшеліктер де атап өтілді. Облыс халқы екі негізгі этностан - қазақтар мен орыстардан тұрады деп есептеледі, бірақ басқа этностар өкілдерінің үлесі де ескеріледі. 1960-1980 жж. негізгі этникалық топтардың демографиялық векторларындағы айырмашылықтар көбірек байқалуда, қазақ этносының урбанизация тенденциясы біртіндеп қалыптасуда, өйткені осы кезеңнен бастап қазақтар қалалық ұлтқа айналуда.

Түйінді сөздер: қазақтар, Шығыс Қазақстан, қала, урбанизация, халық

[3] *Статья подготовлена в рамках реализации проекта №313/2020 "Современное городское пространство в Казахстане (история формирования, актуальные тенденции и перспективы)", финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант AP08957082)*

Zh. Aubakirova[1], A. Alekseyenko[2]

[1]candidate of Historical Sciences, Docent, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Altaytanu Research Center, Director
[2]doctor of Historical Sciences, Professor, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, A ltaytanu Research Center, Chief researcher
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

FORMATION OF THE URBAN KAZAKH POPULATION OF EAST KAZAKHSTAN IN THE 1920S-80S (ACCORDING TO THE ALL-UNION POPULATION CENSUSES OF 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 AND 1989)

Abstract

The article is devoted to the analysis of the data of the population censuses of the Soviet period in the context of the formation of the urban Kazakh population of East Kazakhstan. On this basis, the main stages are highlighted, reflecting the characteristics of a particular historical segment. Each stage is given a historical and demographic characteristic, its influence on the dynamics of the formation of the population of the region is determined. It was found that the general republican tendencies were reflected in East Kazakhstan, and regional features were also noted. The population of the region is considered as consisting of two main ethnic groups - Kazakhs and Russians, but the share of representatives of other ethnic groups is also taken into account. Conclusions are made that in the 1960s-80s in the differences in demographic vectors of the main ethnic groups are increasingly manifested, the tendency of urbanization of the Kazakh ethnos is gradually forming, since this period Kazakhs are increasingly becoming an urban nation.

Key words: Kazakhs, Eastern Kazakhstan, city, urbanization, population

Динамика численности городских казахов в Восточном регионе республики (Восточно-Казахстанская и Семипалатинская области) в длительной «советской» ретроспективе рассматривается авторами на основе данных Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. (см. таблицу 1).

Анализ статистических материалов позволяет выделить несколько этапов развития автохтонного городского населения региона в советский период истории. Первый этап отражает события, произошедшие в межпереписной период 1926-1939 гг. Согласно материалам переписи населения 1926 г. подавляющим большинством населения Восточного Казахстана были сельские жители (90,7%). Из 551,4 тыс. казахов региона лишь 2,7% проживали в городах и рабочих поселках (см. таблицу 1).

Таблица 1 - Численность и состав населения Восточного Казахстана по данным Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. (тыс. человек) [1, с. 128-131, 148-149; 2; 3, с. 19-21, 52-54].

	1926		1939		1959		1970		1979		1989	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Все население	1027.0	100	916.8	100	1255.2	100	1562.4	100	1656.1	100	1765.7	100
городское	95.0	100	287.9	100	622.6	100	805.1	100	904.2	100	1031.6	100
сельское	932.0	100	628.9	100	632.6	100	757.3	100	751.9	100	734.1	100
казахи	551.4	53.7	253.1	27.6	325.7	25.9	508.7	32.6	596.0	36.0	686.5	38.9
городское	14.9	15.7	44.0	15.3	81.4	13.1	112.0	13.9	148.1	16.4	214.5	20.8
сельское	536.5	57.6	209.1	33.2	244.3	38.6	396.7	52.4	447.9	59.6	472.0	64.3
русские	356.6	34.7	555.6	60.6	756.1	60.2	881.3	56.4	899.0	54.3	914.4	51.8
городское	61.3	64.5	202.3	70.2	458.1	73.6	598.2	74.3	662.1	73.2	714.3	69.2
сельское	295.3	31.7	353.3	56.2	298.0	47.1	282.9	37.4	236.9	31.5	200.0	27.2
украинцы	85.5	8.3	56.3	6.1	34.5	2.7	34.9	2.2	36.1	2.2	35.7	2.0
городское	3.7	4.3	12.8	4.4	18.7	3.0	24.5	3.0	27.7	3.1	27.8	2.7
сельское	81.8	8.7	43.5	6.9	15.8	2.5	10.4	1.4	8.4	1.1	7.9	1.1
немцы	11.0	1.1	8.1	0.9	65.7	5.2	69.1	4.4	65.6	3.9	66.9	3.8
городское	0.2	0.2	0.7	0.2	17.4	2.8	21.6	2.7	23.6	2.6	28.4	2.7
сельское	10.8	1.2	7.4	1.2	48.3	7.6	47.5	6.3	42.0	5.6	38.5	5.2
др.этносы	22.5	2.2	43.7	4.8	73.2	5.8	68.4	4.4	59.4	3.6	62.2	3.5
городское	14.9	15.7	28.2	9.8	46.9	7.5	48.7	6.0	42.8	4.7	46.6	4.5
сельское	7.6	0.8	15.5	2.5	26.3	4.1	19.7	2.6	16.6	2.2	15.6	2.1

В 1939 г. ситуация значительно меняется. Голод начала 1930-х гг., унесший жизни сотен тысяч казахов, существенно изменил этнический состав населения республики и ее регионов. В Восточном Казахстане

зафиксированы самые большие потери казахского этноса. В 1939 г., в сравнении с 1926 г., численность казахов сократилась в 2,2 раза, русских – увеличилась в 1,6 раза. Удельный вес казахов в составе населения с 53,7% в 1926 г. уменьшился до 27,6% в 1939 г. Большинством населения региона стали русские (см. табл. 1). При этом число городских казахов увеличилось почти в три раза. Столь стремительный рост городского населения не является свидетельством успехов индустриализации, проходившей в это время в СССР. Люди уходили из сел/аулов и спасались в городах от голода. Свидетельством тому является факт того, что сельских казахов в 1926-1939 гг. стало меньше в 2,6 раза (см. таблицу 1). Именно голод и демографическая катастрофа казахов, стали причиной того, что 1930-е гг. в значительной мере воспринимаются через призму этих трагических событий и считаются одним из наиболее тяжелых периодов в истории народа.

Период между переписями населения 1939 и 1959 гг. - особый в истории населения Казахстана. В 1949 г. перепись населения в СССР не проводилась. Поэтому мы вынуждены провести сравнительный анализ переписей населения 1939 и 1959 гг. Проблема в том, что в данном межпереписном периоде присутствуют две противоположные тенденции, оставившие разный след в демографической истории казахов: негативная, приведшая к потере сотен тысяч жизней (время между переписью населения 1939 г. и концом 1940-х гг.), и позитивная (конец 1940-х гг. – 1959 г.), следствием которой стал значительный рост численности этноса. Расширение статистического диапазона, таким образом, не вполне адекватно отразит, с одной стороны, потери казахов в результате демографических кризисов 1940-х гг. (в первую очередь, потери в годы Великой Отечественной войны). С другой, результаты демографического взрыва, переживаемого этносом в 1950-е гг. и в значительной мере компенсировавшего негативные статистические итоги военных и первых послевоенных лет. В свою очередь, вследствие мощного миграционного притока на территорию республики представителей многих этнических групп, удельный вес казахов в составе населения к концу 1950-х гг. достиг минимального значения.

Общереспубликанские тенденции нашли четкое отражение в Восточно-Казахстанской области. Хотя абсолютная численность казахов увеличилась в 1959 г. в сравнении с 1939 г. на 28,7%, а в городах на 85,0%, удельный вес представителей этноса в регионе сократился до 25,9%, а в городах – до 13.1% (см. таблицу 1). Большинством населения как в регионе в целом, так и в городах являлись русские (60,2% и 73,6% соответственно).

Период между переписями населения 1959 и 1970 гг. также обладает своими особенностями. На этом этапе наблюдалась самая высокая динамика роста численности населения в истории Казахстана. За 11 лет жителей в республике стало больше на 39,9%. В первую очередь это относится к казахам (рост на 51,9%) и русским (на 39,0%) [2, с.7-70].

Основные причины такого ускорения у казахов и русских были разными. Темпы роста численности казахского населения объясняются, в первую очередь, большим естественным приростом, ставшего следствием демографического взрыва 1950-60-х гг. Демографические эволюции русского населения (так же как и украинского, немецкого и некоторых других) в большей мере объяснялись миграционными факторами. В 1960-е гг. интенсивность миграционного притока в Казахстан из других республик СССР достигла максимума. Приток населения на целину в 1960-е гг. стал гораздо менее выраженным, чем в 1950-е. В связи с курсом КПСС на ускорение технического прогресса, вновь прибывающие направлялись или в уже существующие города, или на строительство новых.

Особенность Восточного Казахстана заключалась в том, что здесь наблюдалась самая высокая в республике динамика роста числа казахов – 56,2%, и самая низкая – русских (16,6%). Но, несмотря на это, удельный вес русских в составе населения в 1970 г. был самым большим в сравнении с другими регионами (56,4%), тогда как казахов – 32,6% (см. таблицу 1).

Динамика роста численности казахов в селах в этот период была 1,7 раза выше, чем в городах. Поэтому представительство этноса в составе городского населения в 1970 г. оставалось небольшим – 13,9% (см. таблицу 1). Численность же русских в сельской местности, вследствие урбанизации, сокращается. В городах и рабочих поселках их стало больше на 30,6%.

В 1970-е гг. в Казахстане и его регионах наметилась новая демографическая тенденция, сохранившая свое влияние до конца 1980-х гг. Темпы роста численности населения резко сократились. В 1979 г. с в сравнении с 1970 г. жителей в республике стало больше только на 12,9% - в 3,1 раза ниже темпов в 1959-1970 гг. Динамика роста числа казахов уменьшилась в 2,1 раза, русских – в 4,6 раза, немцев – в 8,8 раз. Украинцев в 1979 г., по сравнению с 1970 г., стало меньше на 3,8 % [3, с.7-70].

Причины подобных явлений объясняются как постепенным завершением инерции факторов, положительно влиявших на демографические процессы в 1960-е гг., так и появлением новых, действие которых ведет к замедлению динамики численности населения.

Завершается фаза демографического перехода, переживаемого казахами в 1950-60-е гг., следствием которой стал большой естественный прирост (так называемый демографический взрыв). Показатели рождаемости уменьшаются, естественный прирост существенно сокращается. Помимо этого, в 1970-е гг. в активный репродуктивно/брачный возраст входит малочисленное поколение, рожденное в годы Великой Отечественной войны. Количество браков сокращается, как следствие, уменьшается и количество рождений.

Определенное влияние на демографические процессы оказывают и социально-экономические эволюции казахов, связанные с урбанизацией. В 1976 г. началась реализация Постановления Совета Министров СССР, согласно которому паспорта могли получать все граждане СССР, включая сельских жителей. В результате, уже в конце 1970-

х гг. резко активизировалась миграция казахов из сел в города. В 1970-1979 гг. динамика роста числа казахов в городах почти в три раза превышала динамику роста этноса в сельской местности. Казахи все более активно становились городской нацией. Одним из следствий урбанизации, как известно, является сокращение рождаемости.

В это же время (с 1968 г.) вектор межреспубликанской миграции стал другим, набирает силу процесс оттока населения из Казахстана. В 1960-е гг. (1969-1979 гг.) отрицательное сальдо межреспубликанской миграции составило 509,4 тыс. человек [4]. Период экстенсивного индустриально-промышленного развития завершался, потребности в многочисленных кадрах низкой квалификации больше не было.

Сумма вышеперечисленных явлений и привела к замедлению динамики численности населения Казахстана. Наиболее выражено процесс проходил в Восточном Казахстане. Самые низкие темпы роста в Казахстане были здесь как у казахов (17,2%), так и у русских (2,0%). Удельный вес этих этносов в составе населения региона составлял более 90%, что и определило общую динамику – численность населения увеличилась всего на 6,0%. Основной особенностью развития городского населения региона является ускорение динамики роста числа городских казахов. В 1970-1979 гг. темпы роста численности казахов в городах в 2,5 раза превышали темпы роста этноса в селах. И хотя удельный вес представителей этноса в составе городского населения оставался небольшим (16,4%) наметилась тенденция, способная определять демографические процессы в перспективе.

В 1980-е гг. векторы демографического развития основных этносов Казахстана – казахов и русских, становятся все более разными. Демографические процессы казахов определялись противоречивыми явлениями. С одной стороны, в репродуктивный возраст вступило поколение демографического взрыва, появившегося на свет в 1960-е гг. Поэтому число рождений в 1980-е гг. существенно увеличилось. В тоже время, все более активная урбанизация представителей поколения снижала его демографический потенциал. В 1989 г. в сравнении с 1979 г. численность этноса увеличилась на 23,9% [3]. Темпы роста несколько ниже, чем в 1970-1979 гг., и уж тем более чем в 1959-1970 гг.

Большое значение на этнодемографические эволюции оказал миграционный отток населения из республики. Отрицательное сальдо межреспубликанской миграции в 1979-1989 гг. составило 784,3 тыс. человек [4]. Миграционные потери в сочетании с низким естественным приростом привели к тому, что динамика роста численности европейских этнических групп была небольшой. В результате, в конце 1980-х гг. казахи стали большинством населения Казахстана

Самые низкие показатели вновь наблюдались в Восточном регионе Казахстана, причем как у казахов (рост на 15,2%), так и русских (на 1,7%). В регионе окончательно определилась тенденция роста численности казахского этноса в основном в городах. Темпы роста числа городских казахов превысили темпы роста числа сельских в 8,3 раза. И хотя большинство казахов (68,7%) в 1989 г. по-прежнему проживали в сельской местности, городской вектор окончательно сформировался – в 1979-1989 гг. рост численности этноса в регионе на 73,4% происходил за счет городского населения.

Таким образом, демографическая история казахов в советское время во многом определялась внешними факторами. Административно-территориальное устройство, социально-экономическое изменения, привнесенные советской властью, не были характерны для казахского социума. Все это привело к демографическим катастрофам казахов, гибели и откочевки сотен тысяч людей. Замещающие миграционные потоки из республик СССР принесли в Казахстан разные языки, культуры, социально-экономические привычки. Создается этнически дифференцированная система расселения, экономической деятельности. При этом большинством городского населения являлось неказахское население. С течением времени ситуация меняется, у казахов все более формируются урбанизационные настроения, этнос постепенно становится городским. Модернизационные тенденции, начавшие проявляться в конце советского периода истории, в полной мере проявят себя уже в суверенное время.

Список использованной литературы:

1. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. М., 1928.

2. Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 392, 401.

3. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.

4. Демографический ежегодник СССР. 1990. – М., 1990.

УДК 39.572.9
МРНТИ 03.61.91

Иманбекова А.А.[1], Оспанов Т.Т.[2]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, кафедра археологии, этнологии и музеологии, PhD, старший преподаватель
[2]Satbayev University, кафедра общественных дисциплин, PhD, ассистент профессор

ИСТОКИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ СОБСТВЕННОСТИ КАЗАХОВ-КОЧЕВНИКОВ

Аннотация

В статье, на основе анализа трудов российских исследователей и чиновников дореволюционного периода рассматривается вопрос освещения частной собственности у кочевников. В работе автор отмечает, что проблема собственности специально не изучалась в трудах российских ученых, а освещалась поверхностно. В этот период изучение Казахстана шло стихийно, писали только об интересующих стратегически важных для Российской империи вопросах. Со второй половины XIX века исследования начали затрагивать проблемы, связанные с землей окраин России по мере важности их освещения для политических целей. В результате начинают появляться труды и экспедиции, связанные с изучением окраин Российской империи, целью которых было найти излишки земель в Казахстане для русских крестьян, особенно ярко это проявлялось в конце XIX – начале XX вв.

Дореволюционными исследователями вопрос о собственности на скот рассматривался, только с изменением в хозяйстве кочевников - казахов. Большая часть исследователей дореволюционного периода придерживались мнения, что у казахов имелась, бесспорно, частная собственность на скот. Для дореволюционных ученых собственность на землю была неопределенной и вызывала затруднение в решении вопроса собственности.

Ключевые слова: частная собственность, семейная собственность, скот, земля, историография, кочевники, казахи.

А.А. Иманбекова[1], Т.Т. Оспанов[2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Археология, этнология және музеология кафедрасы, PhD, аға оқытушы
[2]Satbayev University, қоғамдық пәндер кафедрасы, PhD, ассистент профессор

ҚАЗАҚ –КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ МЕНШІК МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі орыс зерттеушілері мен шенеуніктерінің еңбектерін талдау негізінде көшпелілер арасындағы жеке меншік мәселесі кеңінен қарастырылады. Автор меншік мәселесі ресейлік ғалымдарының еңбектерінде арнайы қарастырылып зерттелмегенін, тек үстірт қарастырылғанын атап өтеді.. Осы кезеңдерде Қазақстан аумағын зерттеу толыққанды емес, тек Ресей империясы үшін стратегиялық маңызы бар мәселелер ғана зерттелді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресейдің шеткі аумақтарымен тығыз байланысты ғана мәселелер саяси деңгейінде зерттеу басталды. Нәтижесінде Ресей империясының шетін зерттеуге байланысты жұмыстар мен экспедициялар пайда бола бастады, оның негізгі мақсаты Қазақстан аумағынан орыс шаруалары үшін артық жерлер табу болды, бұл әсіресе XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында аса қарқынмен жүрді.

Қазан төңкерісіне дейінгі зерттеушілер көшпенділер - қазақтар арасындағы малға деген меншік мәселесі тек шаруашылықтың өзгеруімен қарастырды. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңді зерттеушілердің көпшілігі қазақтардың малға жеке меншігі болғандығы сөзсіз деп қарастыған. Қазан төңкерісіне дейінгі ғалымдар үшін жерге меншік мәселесі белгісіз болды және меншік мәселесін шешуде қиындықтар туғызды.

Түйін сөздер: жеке меншік, отбасылық меншік, мал, жер, тарихнама, көшпенділер, қазақтар.

Imanbekova A.A.[1], Ospanov T.T.[2]

[1]Kazakh National University al-Farabi Department of Archeology, Ethnology and Museology, PhD, Senior Lecturer
[2]Satbayev University, Department of Social Studies, PhD, assistant professor

ORIGINS OF THE STUDY OF PROPERTY ISSUES OF THE KAZAKH NOMADS

Abstract

The article considers the issue of coverage of private property among nomads based on the analysis of the works of the Russian researchers and officials of the prerevolutionary period. The author notes that the property issue has not been

specifically studied in the works of the Russian scientists, but it has been covered superficially. During this period, the study of Kazakhstan was spontaneous, only the issues of strategic interest to the Russian Empire were written. Since the second half of the 19th c., the research has begun to address issues related to the land of the Russian suburbs, as their coverage is important for political purposes. As a result, the works and expeditions, related to the study of the outskirts of the Russian Empire, began to appear, the purpose of which was to find the surplus of lands in Kazakhstan for the Russian peasants and this was especially evident in the late 19th-early 20th cc.

The prerevolutionary researchers considered the issue of ownership of livestock only with changes in the economy of nomads-Kazakhs. Most researchers of the prerevolutionary period held to the opinion that the Kazakhs had, undoubtedly, private ownership of cattle. For the prerevolutionary scholars, the land ownership was uncertain and caused difficulties in solving of the ownership issue.

Key words: private property, family property, cattle, land, historiography, nomads, Kazakhs.

Истоки изучения вопроса собственности у кочевников учеными специально не исследовался, но несмотря на это в работах встречаются отрывочные сведения. К наиболее ранним трудам изучения казахов-кочевников относятся работы дореволюционных исследователей первой трети XVIII – начала XX веков. Ученые в своих научных работах не ставили цель раскрыть проблему собственности у кочевников казахов, считая, что у номадов не могла существовать собственность на землю, что характерно для всех дореволюционных исследований.

Исследователи выделяют родовую (общинную, общинно-родовую, семейно-родовая, общинно-аульную) собственность на скот такие ученые как В.К. Герн, С.Б. Броневский, Т. Седельников и другие [1-3]. Большинство дореволюционных русских исследователей считали скот наиболее значимой и единственной собственностью казахов кочевников.

Такие исследователи как А.И. Левшин, Г. Гинс, П.П. Румянцев, П. Хворостанский и другие отмечали в своих работах отсутствие собственности на землю [4; 5-8]. Ученые во многом опирались на сведения предшественников особенно на работу А.И. Левшина «Описание киргиз-кайсачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей» [4].

В своей монографии А.И. Левшин пишет: «все перечисленные нами поколения и роды киргиз-казаков (казахов-А.И.), переходя или перекочевывая с места на место, не могут иметь постоянных жилищ и владеть землями, ... для избежания по возможности междоусобий они большею частию (особенно зимою) придерживаются одних и тех же урочищ, если причины важные не заставляют их изменять сего обычая» [4, с.292], подтверждая тем самым отсутствие земельной собственности у кочевых казахов, что конечно же и отразилось на мнения многих исследователей дореволюционного царского периода.

Исследователь Г. Гинс был сторонником крестьянской колонизации Казахстана, считал, что у казахов отсутствовала собственность на землю и являлось основным мотивом для переселения крестьян из европейской части России [5, с.99]. Г. Гинс и в более позднее время находил «лишние земли» для крестьян.

Так, дореволюционный исследователь П.П. Румянцев в монографии «Киргизский народ в прошлом и настоящем» писал о земельных отношениях казахов: «При полном господстве кочевого быта, признаки землепользования собственно говоря, отсутствуют. Киргизы (казахи - А.И.) и лето и зиму перегоняли скот с места на место перенося с собою и свои жилища – юрты. *В это время земли было так много, что прав собственности на нее не существовало* (курсив – А.И.), и если между отдельными родами происходили споры за право кочевания на известной территории, то дело шло не о земле, а исключительно о водных источниках, которыми степь не богата и которые, поэтому, ценятся весьма высоко. Первым признаком права на определенное землепользование явился «коун», т.е. скотский помет на стойбищах. Коун давал право данной родовой группе становится на том же месте и на будущий год. Но никаких определенных границ землепользования вокруг коуна не существовало» [6, с.51].

Все трансформационные процессы в степи происходили в традиционной хозяйственной жизни казахов-кочевников с учетом активизации политики Российской империи, так П.П. Румянцев пишет: «По мере того, как, с одной стороны русские окружали киргиз (казахов - А.И.), у родовых групп стала ощущаться потребность закрепить за собой право пользования...территорий» [6, с.51].

В конце XIX - начале XX веков образ жизни казахов начал меняться по причине сокращения пастбищных территорий, за счет роста земледелия шел постепенный процесс оседания, а также проникновение рынка под влиянием Российской империи. П.П. Румянцев писал, об обособлении землепользования отдельными аулами, передел покосов. Изменения по утверждению П.П. Румянцева происходили из-за изъятий земель и роста населения [6, с.58-59].

Опираясь на сведения по казахам – кочевникам, П.П. Румянцев показал бессилие власти ханов в вопросах распределения земель и других общественно-политических вопросов.

Относительно земельной собственности писал и П. Хворостанский, когда у кочевников господствовало кочевое хозяйство, для которого характерна перекочевка с одного пастбища на другое нет никакой привязанности к земле «у них отсутствует само представление о земельной собственности, о принадлежности земли аулу, роду или орде» [8, с.64]. На взгляды русских и даже зарубежных исследователей оказывали влияние русские чиновники, ученые и другие, писавшие свои заметки, труды, записки, отчеты и т.п. в начальный период колонизации Казахстана.

В дореволюционных некоторых исследованиях авторы придерживаются взгляда о существовании у казахов общинно-родовой (или общинно-аульной, патриархально-родовая) собственности на землю её выделяют И.Г. Георги [9] (собственность есть, но не указывает какая), М.И. Красовский [10], П.И. Рычков [11], А.А. Кауфман [12-13], В.

Остафьев [14], Ф. Щербины [15-17], М. Шорманов [18-21] (общинно-родовая), Ч. Валиханов [22], А. Букейханов (общинно-аульная) и другие [23-25]. Индивидуальная собственность на пастбища отсутствовала.

Исследование И.Г. Георги «Описание всех в Российском государстве обитающих народов так же их житейских обрядов, веры, обыкновений, жилищ, одежды и прочих достопамятностей» писал по поводу земельной собственности казахов-кочевников так, «...владеют спокойно своими землями и остаются при всех своих устроениях...» [9, с.125]. По наблюдениям ученого земля находилась в собственности, но к сожалению мы не встречаем у него данных, находилась ли земля в общинной или частной.

Так М.И. Красовский в своем труде «Образ жизни казахов степных округов» отмечал, что для кочевников основное благосостояние состояло в «разведении и размножении разных пород домашнего скота» [10, с.29], дает представление, о том, что скот занимал в кочевом обществе преобладающее значение.

М.И. Красовский отмечал отсутствие частной собственности у кочевников-казахов, а также специфичность кочевого хозяйства степи. С древности каждый казахский род определил для себя стационарные общинные пастбища в регионе. М.И. Красовский в работе, излагая роль земли в условиях кочевого ведения хозяйства у номадов, писал, что казах «…прежде не особенно привязывался к ним (к земле - А.И.), потому что в *силу господствовавших в то время в степи понятий об общинном владении землею* (курсив – А.И.), зимовки иногда приходилось менять также, как и места обычных летних передвижений, чему в особенности способствовали еще порождаемые барантою междоусобия» [10, с.25]. Пастбища не являлись чьей-то собственностью, а были общей до присоединения Казахстана к России.

Общеизвестно, что в 20-х годах XIX века были проведены реформы по административному делению территории Казахстана, а именно территории Младшего и Среднего жузов. Хотя мероприятия, проведенные Российской империей в Казахстане, вплоть до XIX века видимых изменений в жизнедеятельность казахов-кочевников не вносили, в результате чего автохтонное население традиционно продолжали вести кочевой образ жизни как делали это их предки. Этот факт подтверждает М.И. Красовский: «…все зимовки киргиз (казахов – А.И.) до того строго между ними разграничены, что в этом деле никакое, правительством установленное, межевание не могло бы достичь той точности в обозначении границ между кставами отдельных землевладельцев, какой достигли в этом отношении сами киргизы (казахи - А.И.). Споры между ними порождает не неточность обозначения межи и происходящая от того именно неправильность пользования частью чужих угодий, а бесправный захват поземельной собственности» [10, с.33].

М.И. Красовский приводит пример борьбы за пастбища между казахами-кочевниками, где действуют двойные законы (т.е. законы степи и законы, введённые царской администрацией). Степные и царские законы никак не могли решить проблему покушения на земельную собственность. Специфика традиционного распределения земельного участка среди казахов-кочевников для русских властей была непонятна и, по сути, они не старались вникать в проблему. Однако автор понимает, что «правильное разрешение споров» и распределение земельных участков в регионе приведет «к уничтожению множества преступлений, - скажем более, это – основание, от которого должно идти к установлению в степи того нового однообразного устройства, которое с таким нетерпением ожидается всеми» [10, с.37].

П.И. Рычков, раскрывая особенности кочевок казахов Младшего жуза, отразил в своей работе общее пользование казахами пастбищных угодий. Он пишет «...киргизцы (казахи – А.И.) по нескольку кочуют. Ибо у них между собою в том никакого раздела нет, и споров не бывает» [11, с.98].

Для нас интересна работа А. Кауфмана «Русская община. В процессе ее зарождения и роста» [12], в которой автор непредвзято подходит к исследованию казахов-кочевников с их специфическим ведением хозяйства. У казахов не было причин для появления частной собственности на обширные пастбища. Кочевники отличались от земледельцев, тем, что у них не возникало надобности присваивать землю, как это было у оседлых народов в силу специфики ведения хозяйства, при размножении скота им не нужно и не выгодно было иметь земельные наделы. Территория была огромной, каждый жуз, род имели свои определенные кочевья. А. Кауфман писал, что все население региона равно перед землей и нет никакой частной собственности на пастбища. Он отмечал, что «…кочевник не знал лично и не признавал за другими индивидуального права собственности на землю» [12, с.58].

В кочевом обществе существовали родовые отношения, которые играли важную роль в жизни казахов. Исходя из того, что пастбища принадлежали роду, т.е. родовой общине, кочевники придерживались сложившихся норм и канонов степи, так как кочевник не мог выжить в суровых условиях без поддержки рода.

Следующий исследователь В. Остафьев писал, что в степи собственности не существовало, кочевники занимались перекочевкой где желали, пастбищ было много и поэтому они без стеснений передвигались со своими стадами [14, с.28].

Известный российский статист Ф. Щербина проводил исследование в Казахстане на рубеже XIX-XX вв. в поисках «излишков» для переселенцев. В 1895 году была организована экспедиция Ф. Щербины, позже труды экспедиции были изданы в 13 томах под названием «Материалы по киргизскому землепользованию» [15; 17]. Ф. Щербина впервые отметил, что у казахов существует земельная община, которая не упоминалась ни в одном исследовании или важном документе Российской империи [17, с.3].

Ф. Щербина отразил в своей работе формы землепользования казахов, приспособленных «к естественным условиям края под влиянием родового быта» и кочевому скотоводческому хозяйству, где «до позднейшего времени родовое начало имело в этом отношении главное определяющее значение» [17, с.58-59]. По мнению Ф. Щербины, важную роль в кочевом обществе казахов играло усиление того или иного рода, т.е., чем сильнее род, тем больше территорий для кочевания [17, с.60].

Во второй половине XIX века видный казахский исследователь по этнографии казахов Муса Шорманов опубликовал свои труды, относящиеся к традиционному скотоводству казахов и особенностям ведения хозяйства. В своей статье «Киргизские (Казахские – А.И.) народные обычаи», он раскрывал проблему собственности на пастбища у казахов писал: «*первоначальным способом приобретения права собственности на зимовку было владение, освященное давностью* (курсив - А.И.). …В настоящее время благодаря Правительству … побоищ …не бывает, если же случаются, то только разве споры за право владения зимовки, и то в редких случаях. Зимовки для каждого из киргиз (казахов – А.И.) составляют священное наследство, с которым связаны самые дорогие воспоминания его» [21, с.5]. Опираясь на взгляды Мусы Шорманова у казахов существовала общинно-родовая собственность.

М. Шорманов отмечает, что во второй половине XIX века уже встречаются факты наделения казахами своих сыновей наследством [21, с.6]. По-видимому, во второй половине XIX века продолжало существовать наследственное родовое владение на пастбища, однако также встречались и случаи, когда земли передавались в наследство либо приобретались с помощью сделки купли-продажи. Примерно в этот период, частная собственность начала проникать в степь.

Однако можно предположить, что у казахов до середины XIX века была общинная собственность, у каждого казахского рода были обозначены границы давностью времен кочевых территорий всех трех жузов и входящих племен. У казахов не было точно определенных границ на пастбища, в основе своей «границы каждой зимовки обозначаются обыкновенно природными знаками, как-то: речкой, озером, лощиной, горкой; если же для определения границ не представляется природных удобств, тогда ставится большой камень или другие (знаки) замечательные предметы, которые, конечно, каждому из киргиз (казахов) хорошо известны. *Границы зимовок были издавна распределены обществом целой волости* (курсив – А.И.)» [21, с.8].

М. Шорманов показал, как кочевники жили в гармонии с природой, землей (пастбищами), скотом. Кочевнику не нужны были частные владения пастбищ, для того чтобы выжить в природно-климатических условиях Казахстана возможно было уцелеть только общими усилиями рода. Один в степи кочевник не мог выжить.

Ч.Ч. Валиханов, первый казахский этнограф и знаток казахской истории и этнографии, писал: «Мы устраивали свою жизнь, приноравливаясь к требованиям скотоводства. У наших предков постоянных зимовок не было, точно так же как приуроченных мест для летних пастбищ. Когда в одном месте был голод, киргизы (казахи – А.И.) уходили на другие, более благоприятные, не стесняясь никакими расстояниями» [22, с.222-223]. Из сведений Ч.Ч. Валиханова, у казахов не существовало частной собственности на землю, земля была общинной.

В начале XX века А.Н. Букейханов, описывая хозяйство казахов, сравнивал казахские пастбища кыстау с крестьянской сельской земельной общиной. Определяя легитимность собственности на пастбища начала XX века, он подчеркивал, «что пастбища, как и вся земля в Казахстане была казенной, и предоставлялась в пользование кочевникам. Несмотря на то, что земля объявлялась государственной собственностью, казахи могли арендовать, дарить, завещать, продавать друг другу покосы, … и … пастбища» [25, с.15].

По данным А.Н. Букейханова, существовали земли, которые находились в частной собственности «в горах Тарбагатай, Чингис и др. покосы, иногда и овечье пастбище поделено в пределах «кыстау» между отдельными хозяйствами, и каждое из них распоряжается своею долей на правах частной собственности» [25, с.15]. Описывая категорию пастбищ, которые находились в совместном пользовании, 2-3 и более кыстау в статистической литературе получили название «общинно-аульной», представляющей последующую за «кыстау» поземельную единицу в киргизском (казахском - А.И.) быту [25, с.15]. Казахи - кочевники группировали свои пастбища «по времени пользования ими и по их относительной важности: зимнее, осеннее, весеннее и летнее» [25, с.15].

Казахи признавали только свои природные границы: «хребты гор, луга, реки, озера, увалы, долины-водостоки» [25, с.24]. Русские крестьяне границей своих владений считали «вспаханную борозду», не понимая, каким образом казахи определяют территорию пастбищных угодий [25, с.24].

О наличии частно-коллективной собственности на скот и «общественного» (общинного) владения на землю высказывал С.Е. Десницкий и Н.И. Гордеков. В конце XVIII в. русским дореволюционным исследователем С.Е. Десницким была сделана попытка раскрыть наличие собственности у кочевников на основе теории естественного права [26, с.60-61]. По свидетельству С.Е. Десницкого, главным объектом собственности у кочевников был скот, находившийся в частно-коллективной собственности семьи и соседств [26, с.68]. В результате он приходит к следующему заключению, что кочевники не имеют «совершеннейшего понятия о праве собственности» на землю, так как нет юридических на то оснований, значит, она им не принадлежит [26, с.68]. С.Е. Десницкий отсутствие собственности на землю связывал с тем, что кочевники не имеют стационарного жилища и передвигаются с места на место (кочуя по пастбищам – А.И.), «не имеют собственности в земле» и «разделения оной никакого не бывает» [26, с.68]. Таким образом, на основе умозаключений автора земля не принадлежит кочевникам, так как нет юридических актов, подтверждающих земельное владение. Концепция С.Е. Десницкого была принята правительством с небольшими изменениями и стала одним из основополагающих аргументов для объявления казахских земель собственностью Российской короны.

Однако С.Е. Десницкий в своей работе затронул общинную собственность кочевников, четко сформулировав следующее: «Живущие скотоводством народы часто собираются обществом и пируют вместе и на *общей всем земле* (курсив – А.И.) и присматриваются совокупным надзиранием всех семейств. … Но если живущие в пастушеском состоянии народы не имеют довольного понятия о праве отыскивания своей собственности, то они и несравненно меньше иметь должны понятия о праве отчуждения своей собственности *по причине их совокупного и*

общественного владения, которое …. Единожды затвержденное у всех, не дозволяет частному человеку отчуждать своего имения ни при жизни, ни по смерти» [26, с.68]. Из отрывка труда, можно предположить, что С.Е. Десницкий возможно понимал специфичность номадизма, но не мог донести и объяснить ее особенность властям. Русские дореволюционные исследователи не были осведомлены в полной мере с особенностями ведения скотоводческого хозяйства казахов. Царская администрация не была заинтересована в развитии кочевого скотоводческого хозяйства в степи и преследовала другие цели.

В исследовании Н.И. Гродекова «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области: юридический быт», он отмечал, что до присоединения Казахстана к России «... земля не считалась личной собственностью. Она принадлежала лицу только до тех пор, пока он на ней находился или ее обрабатывал, до сих пор в северных уездах земля не переходит по наследству» [27, с.125]. Работа была написана после объявления земель Казахстана собственностью Российской короны, по этой причине появляются в регионе пахотные наделы, находившиеся в частной собственности, в связи постепенным развитием оседлого земледельческого хозяйства власти давали крестьянам право на частную собственность земли.

В степи постепенно под влиянием внешних и внутренних факторов происходила трансформация взглядов на землю в Казахстане. Из работы Н.И. Гродекова видно, что в сельском хозяйстве в степи происходят изменения, так, наличие частной собственности или ее отсутствие зависело от того обрабатывались ли земли либо использовались под пастбищные угодья. При кочевом скотоводстве пастбища были общинными, т.е., кто первый захватил пастбище - того земля, однако это действовало только на сезон кочевания. В случае обработки земли и при наличии построек земля принадлежала той стороне, которая могла доказать собственность (свидетелями или наличием документов).

Н.И. Гродеков, как и многие исследователи, считает, что пользование землей было неравномерным [27, с.126]. Здесь, скорее всего, речь шла о пастбищной общине, управление в которой было за богатыми скотоводами. Так сложилось в традиционном хозяйстве, что из-за преобладающего количества поголовья скота в руках зажиточных казахов находилось больше земель по сравнению с простыми кочевниками, это было закономерностью: чем больше поголовья скота, тем больше понадобится пастбищных территорий для прокормки. В кочевом обществе вследствие скотоводческой направленности хозяйства всем казахам-кочевникам в роду было практичней жить совместными усилиями в родовой общине.

По свидетельству Н.И. Гродекова, «закон 1867 г. вовсе не коснулся поземельного устройства туземцев» [27, с.132]. В Туркестанском крае существовал закон от 12 июня 1886 года, который устанавливал поземельные отношения в регионе. Исследователь приводит несколько параграфов из «Положения об управлении Туркестанским краем» 1886 года, где относительно земельной собственности дано следующее положение: «Государственные земли, занимаемые кочевьями, предоставляются в бессрочное пользование кочевников на основании обычаев и правил...» [27, с.132], что подтверждает взгляды ученых об общинном владении пастбищ в кочевом обществе, заложенные в традиционном землепользовании казахов-кочевников.

Кочевники могли пользоваться пастбищами, пока земли были заняты хозпостройками, в некоторых случаях они даже «переходят по наследству, пока существуют строения» [27, с.133]. Но если постройки уничтожаются, то «земли возвращаются обществу» [27, с.133].

Казахи, занятые кочевым хозяйством, во время кочевки могли выбрать любой приглянувшийся участок: «хозяин каждой кибитки волен тронуться и остановиться, когда хочет» [27, с.135]. По-видимому, кочевники могли остановиться в удобном для рода местности, что подтверждает наличие общинной собственности на землю.

Н.И. Гродеков придерживался мнения, что у казахов основным имуществом был скот. По данным автора, у казахов была семейно-родовая собственность: «Общность имущества киргизов (казахов - А.И.) основывается на родовом начале. Чем теснее круг родства, тем бесконтрольнее члены его пользуются имуществом друг у друга» [27, с.141]. В общинной собственности и заключалась особенность кочевого скотоводческого хозяйства.

К исследованиям общего характера относятся труды С.П. Палласа, В.К. Герна и других [28; 1]. Большая часть русских исследователей не понимала специфику кочевого образа жизни.

Исследователи как П. Хворостанский [8], А. Кауфман [12-13], П.П. Румянцев [6-7], В.Остафьев [14], Т.Седельников [3] и другие затрагивали проблему землепользования в степи.

Если в XVIII веке административные чиновники не вмешивались во внутреннее устройство и никоим образом не поддерживали оседание казахов, а наоборот, старались консервировать кочевое скотоводство, то со второй половины XIX века политика кардинально изменилась. Изменения, конечно, же отразились на законодательных актах Российской империи 20-х и 60-х гг. XIX века. Царские чиновники, решая земельные проблемы русских крестьян, ущемляли права кочевых казахов, ища «излишки» земель.

Чиновники не учитывали природно-климатические условия Казахстана, при которых в регионе сложилось кочевое хозяйство. Невозможно даже сравнивать оседло-земледельческую и кочевую культуры, так как это обсолютно разные культуры со своими устоявшимися хозяйственно-культурными типами.

Законным владетелем земель у казахов был род, который веками кочевал на территории Казахстана и сформировал за это время свои определенные границы, опираясь на законы степи и природы. Пастбищами помогали управлять султаны, бии - высшие социальные слои казахского общества. Несмотря на, то, что земля в Казахстане была объявлена собственностью империи (государственной), фактически кочевники продолжали использовать ее, как и прежде, но в дореволюционных исследованиях встречаются сведения о землях, находившихся в частной собственности. Это были земли, занятых оседлым ведением хозяйства (земледелием, садоводством и оседлым скотоводством).

После окончательного вхождения земель Казахстана в состав Российской империи вопрос о собственности на пастбища был поставлен на первое место, однако несмотря на различные положения и законы администрации, они не могли окончательно решить проблему земли экономически. Если законодательно земля была утверждена государственной собственностью, то пастбищные угодья фактически находились в руках родовых общин. Колониальная власть не могла физически решить проблему с землей в Казахстане.

Большинство исследователей, изучавших Казахстан, преследовали одну идею, как можно быстрее колонизовать регион и изъять как можно больше выгоды для России как в экономическом, так и в стратегическом плане. Чиновники не заботились о нуждах коренного населения, не понимая всех нюансов кочевого хозяйства, считая, что в степи слишком много земель, которые используются нецелесообразно.

После революции и гражданской войны в середине 1920-х годов возобновляются исследовательские изыскания по кочевым народам. Научные труды, написанные советскими учеными в 1920-е не были привязаны к каким - либо подходам.

Одной из таких работ, опубликованных в 20-е гг. XX века, была монография А.П. Чулошникова «Очерки по истории казак-киргизского народа», где рассмотрены отношения казахов к собственности, сложившиеся на основе кочевого скотоводческого хозяйства [29]. Исследователь, проанализировав кочевую общину, а также внутреннее устройство казахов со второй половины XV в. до начала XVIII в., попытался показать зарождение и эволюцию патриархально-родовых отношений и отношений к собственности у казахов [29, с.193-219]. Устройство кочевого общества казахов основывались на родовых отношениях, по утверждению ученого сложились, поверхностные основы феодализма номадов.

Таким образом, проанализировав литературу, можно сделать заключение, что взгляды исследователей можно поделить на четыре категории: первая, выделяет родовую собственность на скот, как единственную и наиболее значимую, вторая отмечала отсутствие собственности на землю (А.И. Левшин, Г. Гинс, П.П. Румянцев, П. Хворостанский), третья выделяет общинно-родовую (но не индивидуальную) собственность на пастбища (И.Г. Герн, М.И. Красовкий, П.И. Рычков, А.А. Кауфман, В. Остафьев, Ф. Щербины, М. Шорманов, Ч. Валиханов, А. Букейханов), и четвертая частно-коллективная собственность на скот и общинное владение на землю – С.Е. Десницкий, Н.И. Гродеков.

Таким образом, на основе анализа трудов исследователей и чиновников царского периода о земельной собственности видно, что вопрос проблем частной собственности у кочевников специально не изучался, а освещался поверхностно. Связано было это с тем, что изучение Казахстана шло стихийно, писали только об интересующих стратегически важных для Российской короны вопросах. Со второй половины XIX века исследования начали затрагивать проблемы, связанные с землей окраин России по мере важности их освещения для политических целей. Российские власти должны были решить земельный кризис в самой России, в результате начинают появляться труды и экспедиции, связанные с изучением окраин Российской империи, целью которых было найти излишки земель для русских крестьян, особенно ярко это проявлялось в конце XIX – начале XX вв.

Дореволюционными исследователями вопрос о собственности на скот специально не был разработан, а если и рассматривался, то только с изменением в хозяйстве кочевников - казахов. Большая часть исследователей царского периода придерживались мнения, что у казахов имелась, бесспорно, частная собственность на скот. Для дореволюционных ученых собственность на землю была неопределенной и вызывала затруднение в решении вопроса собственности.

Исследователи дореволюционного периода утверждали, что у казахов основным продуктом производства был скот. Ученые не считали пастбища собственностью кочевников.

Изучая проблему собственности у казахов, нужно определить правовой аспект владения пастбищами. Однако законодательно закрепленной земли или скота у кочевников казахов не было и аспект собственности в законах, если описывается, то поверхностно и размыто, по данной причине правовой аспект отпадает. Но мы можем точно утверждать, что скот находился в собственности рода, который распоряжался им.

У исследователей второй половины XIX – начала XX вв. наличие собственности у казахов на скот не вызывало сомнений. Второй объект собственности – земля, по взглядам ученых, либо отсутствовал, или носит общинно-родовой характер.

После революции и окончания гражданской войны возобновляются исследовательские изыскания по истории кочевых народов на основе родовых отношений в кочевом обществе.

Список использованной литературы:

1. Герн фон В.К. Характер и нравы казахов. - Изд. 2-е, доп. - Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.18. - 140 с.

2. Броневский С.Б. О казахах Средней Орды. - Изд. 2-е, доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.5- 168 с.

3. Седельников Т. Борьба за землю в казахской степи. - Изд. 2-е, доп. - Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.31.- 177 с.

4. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

5. Гинс Г. Современное водное хозяйство Туркестана и необходимость водного закона // Вопросы колонизации – 1910. - №6. – С. 46-103.

6. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб., 1910. – 66 с.

7. Румянцев П.П. Социальное строение киргизского народа в прошлом и настоящем // Вопросы колонизации. – 1905. - №5. – С. 79-137.

8. Хворостанский П. Эволюция киргизского хозяйства в Тургайской области // Вопросы колонизации. – 1915.- №18. - С.159-206.

9. Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов так же их житейских обрядов, веры, обыкновений, жилищ, одежды и прочих достопамятностей. О народах татарского племени. Переведено с немецкого. Печатано в СПб, 1776. - Ч. 2. –188 с.

10. Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. – Изд. 2-е, доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.12. - 287 с.

11. Рычков Н.П. Топография Оренбургской губернии. – СПб., 1762 - Ч.1.- 331 с.

12. Кауфман А.А. Русская община в процессе ее зарождения и роста. - М.: Тип-я т-ва И.Д. Сытина, 1908. - 456 с.

13. Кауфман А.А. К вопросу о русской колонизации Уральской области: отчет чл. Учёной комиссии М.З. и Г.И. А.А. Кауфмана по командировке летом 1903 г. - СПб: тип. В.О. Киршбаума, 1903. - Ч.1. - 78 с.

14. Остафьев В. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // Записки Западно - Сибирского отдела русского географического общества. – Омск: Тип. Окружного штаба, 1895. – Кн.18. - Вып. 2. – С. 1 - 61.

15. Материалы по киргизкому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. /Под. ред. Ф. Щербина. – Т. 1-13. – 1898-1909 гг.

16. Щербина Ф.А. Киргизская народность в местах крестьянских переселений // На Сибирские темы / под ред. М.Н. Соболева. - СПб., 1905. - С. 174.

17. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. –Воронеж, 1898. – II- V – 186 – 85 - Т.III. – 435с.

18. Чорманов М. Зимовки, или зимние кочевки киргизов // Семипалатинские областные ведомости. – 1871. - №37.

19. Чорманов М. О скотоводстве у киргиз Западной Сибири // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1883. - №1.

20. Чорманов М. Заметка о киргизах Павлодарского уезда // Записки Западно-Сибирского отдела РГО, – 1906. - Кн. 32.

21. Шорманов М. Казахские народные обычаи. – Изд. 2-е, доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.4. – 128 с.

22. Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргиз // Соч.: 5т.- Алма-Ата: Гл.ред.Каз. Сов.энцик., 1984.- Т.4. – С. 105-109.

23. Букейханов А.Н. Киргизы // Избранное. – Алматы, 1995. – С.66-78.

24. Букейханов А.Н. Овцеводство в Степном крае // Избранное. – Алматы, 1995. - С.153-191.

25. Букейханов А.Н. Казахи: историко-этнографические труды. – Изд. 2-е, доп. - Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.14. - 303 с.

26. Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в разных состояниях общежительства // Русская философия второй половины XVIII века. Хрестоматия. – Свердловск: изд-во Уральского университета, 1990. – С. 59-73

27. Гродеков Н.И. Этнография казахов и кыргызов Сырдарьинской области. – Изд. 2-е, доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.23 - 380 с.

28. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российского государства. Ч.1. - СПб, 1773. - 657 с.

29. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа. – Оренбург, 1924. - Ч.1. - 292 с.

УДК 94(574)
ГРНТИ 03.20

Кенжебаев Д.А.[1]

[1]*доктор философии (PhD), начальник кафедры Основ военной радиотехники и электроники,*
Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи,
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАЗАХОВ НА РУБЕЖЕ XIX-XX ВЕКОВ

Аннотация

В данной статье на основе выявленного исторического источника раскрываются различные аспекты существования скотоводческих хозяйств казахской степи на рубеже XIX-XX веков. Описан ряд традиций, обычаев, орудий труда, национальных терминов и методов хозяйствования характеризующих национальные черты казахского общества. Выявлены взаимосвязи природы и человека сложившиеся в рассматриваемый исторический промежуток. Дана оценка историческим решениям и предложено авторское видение выводов рассмотренных исторических процессов. Новизна содержания статьи определяется ценностью выявленного статистического материала. Актуальность – существующими потребностями общества и государства к расширению имеющихся исторических знаний в области отечественной истории и решению проблем глобализации в контексте оптимального развития отечественного животноводства.

Ключевые слова: история Казахстана, кочевое хозяйство, скотовод, казахские традиции и обычаи, казахская национальная кухня, казахская национальная одежда.

Д.А. Кенжебаев [1]

[1]философия докторы (PhD), әскери радиотехника және электроника негіздері кафедрасының бастығы,
Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институты,
Алматы қ., Қазақстан

XIX-XX ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада тарихи дереккөздің негізінде XIX-XX ғасырлардағы қазақ даласының мал шаруашылықтарының өмір сүруінің түрлі аспектілері ашылады. Қазақ қоғамының ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын бірқатар дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, еңбек құралдары, ұлттық терминдер мен шаруашылық жүргізу әдістері сипатталған. Қаралып отырған тарихи кезеңде қалыптасқан табиғат пен адамның өзара байланыстары анықталды. Тарихи шешімдерге баға берілді және қаралған тарихи үдерістердің тұжырымдарының авторлық пайымы ұсынылды. Баптың мазмұнының жаңалығы анықталған статистикалық материалдың құндылығымен айқындалады. Өзектілігі – қоғам мен мемлекеттің отандық тарих саласындағы қолда бар тарихи білімді кеңейтуге және отандық мал шаруашылығын оңтайлы дамыту тұрғысында жаһандану проблемаларын шешуге деген қазіргі қажеттіліктері.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, көшпелі шаруашылық, малшы, қазақтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, қазақтың ұлттық асханасы, қазақтың ұлттық киімі.

D.A. Kenzhebayev [1]

[1]doctor of philosophy (PhD), chief of department of Bases of military radio technique and electronics,
Military and engineering institute of radio electronics and communication,
Almaty city, Kazakhstan

PECULIARITIES OF CATTLE FARMING OF KAZAKHS AT THE TURN OF XIX-XX CENTURIES

Abstract

This article on the basis of the identified historical source reveals various aspects of the existence of pastoralist farms of the Kazakh steppe at the turn of the XIX-XX centuries. A number of traditions, customs, tools, national terms and economic methods characterizing the national features of Kazakh society are described. The relationships between nature and man developed in the historical period under consideration were revealed. An assessment of historical solutions was given and an author's vision of the conclusions of the considered historical processes was proposed. The novelty of the content of the article is determined by the value of the revealed statistical material. Relevance – the existing needs of society and the state to expand the existing historical knowledge in the field of domestic history and solve the problems of globalization in the context of the optimal development of domestic livestock.

Keywords: history of Kazakhstan, nomadic economy, cattle-farmer, Kazakh traditions and customs, Kazakh national cuisine, Kazakh national clothing.

Введение.

Кочевой быт казахов как уникальное социально-культурное явление на сегодняшний день получил относительно широкое освещение в материалах различных исследователей отечественной истории. Тем не менее, выявление новых источников позволяет увидеть картину прошлого в ретроспективе новых ракурсов. Так, например, многосторонний статистический анализ, приведенный в «Материалах по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» датированных 1904 годом раскрывает сложившиеся взаимосвязи в скотоводческом хозяйстве документально зафиксированные современниками описываемых историко-культурных процессов. Таким образом, в содержании настоящей статьи в рамках изучения отечественной истории раскрывается значение овцеводства в жизнедеятельности коренного населения Казахстана на рубеже XIX-XX веков.

Методология.

Основой настоящего исследования послужили методы работы с историческими источниками. На первом этапе была проведена интерпретация содержания источника. Факт того, что рассмотренные материалы относятся к началу XX века, обусловил собой расхождение в бытовавшем в то время и существующем на данный момент алфавите русского языка, что определило собой и некоторое расхождение в написании тех или иных слов, затрудняющих их понимание. Кроме того, была проведена адаптация раскрытых специальных терминов в контексте их соответствия существующим понятиям в культуре казахской нации. Затем рассмотренный информационный массив был подвергнут анализу, результатом чего стало выявление его наиболее значимых, представляющих научный исторический интерес моментов. Конечным этапом работы выступил источниковедческий синтез, в соответствии с которым было принято решение о структуре изложения содержания выявленных исторических свидетельств.

Основные результаты исследования.

Образ казахского кочевника в первую очередь неразрывно связывается с быстроногим скакуном. И действительно факт использования лошадей коренным населением Казахстана в качестве транспорта, изготовлении

продуктов питания и в ходе ведения боевых действий общеизвестен. В то же время, отмечается , что в составе скотоводческого казахского хозяйства содержались и другие одомашненные животные: крупный и мелкий рогатый скот, а также верблюды. Каждый вид животных имел свое предназначение и приносил ту или иную пользу, прежде всего заключавшуюся в производстве мясомолочных продуктов питания. Однако при этом в составе содержавшихся хозяйств имелись и общие характерные для всех принципы разведения животных. Так, например, крупный рогатый скот и козы – содержались преимущественно в относительно небогатых хозяйствах. В то же время отношение к верблюдам имело в основном равный характер независимо от благосостояния, так как эти выносливые животные использовались в качестве рабочего скота для перевозки юрт и домашней утвари, а потому в них одинаково нуждались и бедные и богатые хозяйства. С ростом благосостояния в скотоводческих хозяйствах коренного населения Казахстана в первую очередь наблюдался рост поголовья лошадей, а вместе с ним росла и численность овец, однако в последнем случае – гораздо медленнее, так как овцеводство имело более массовый характер (Рисунок) [1].

Таким образом, обработанный статистический материал свидетельствует, что разведение овец имело первостепенную роль для скотоводческих хозяйств XIX-XX веков, что, прежде всего, объяснялось широтой спектра производимых от их содержания продуктов.

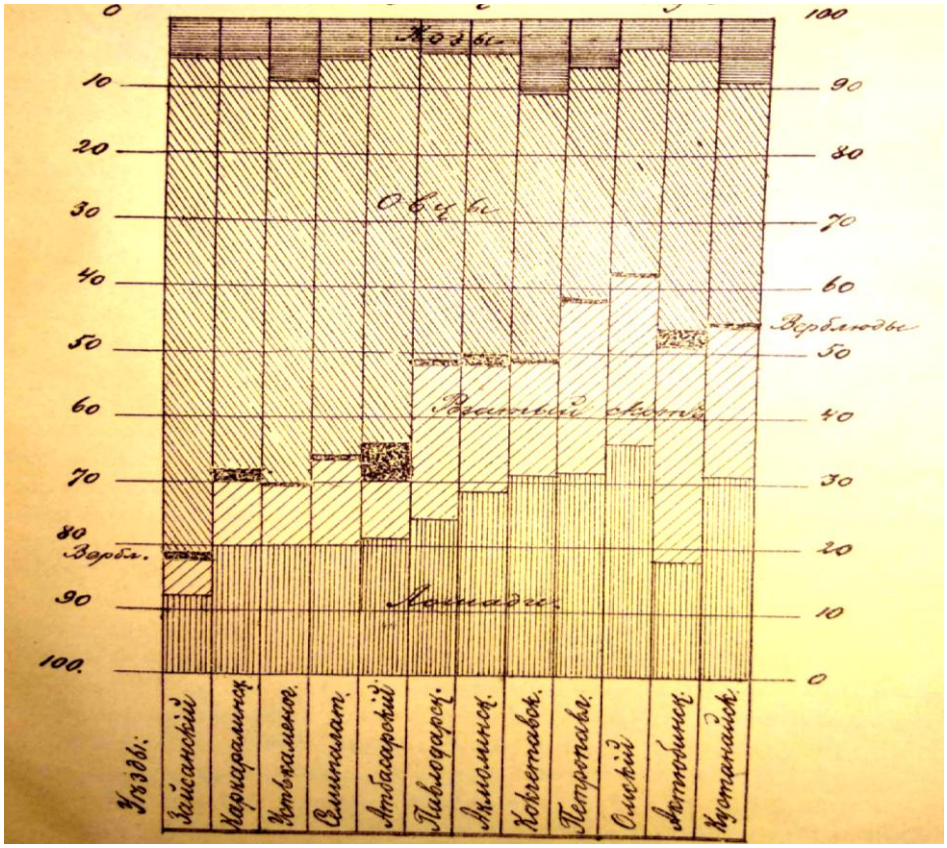

Рисунок. Процентное содержание разного вида скота в
скотоводческих хозяйствах казахов разных уездов в начале XX века [1].

Очевидным представляется факт того, что главным продуктом овцеводства является производимое мясо. И действительно, в рационе питания казахов баранина издревле занимала второе после конины место. Мясу некоторых мастей – «ақсарыбас» (белая желтоголовая овца) и «бозтөбелі» (серая овца с пятнами на лбу) даже приписывались целебные свойства. Все знаменательные события в жизни скотоводов сопровождались традиционным закланием барана. Летом рацион питания казахов смещался от мяса и хлеба (составлявших зимнюю пищу) к потреблению молочных продуктов и в этот период молодая баранина с кумысом становились традиционным угощением для принятия гостей. При этом для каждого отдельного гостя требовалось зарезать отдельное же животное. Встреча гостей будь то и свежим, но не свежезарезанного барана мясом символизировало скупость хозяев и расценивалась формой обиды. В этой связи летом на мясо уходило ощутимо бóльшее количество ягнят. Встречались богатые хозяйства, за лето закалывающие до 200-300 ягнят, что составляло порядка 25-30% всего их весеннего приплода. Осенью («күздік») в питании казахов происходил переход от молочной пищи к зимним запасам мяса и хлеба и в этот период резали старых овец, которые вероятнее всего перенесли бы суровые зимние месяцы тяжелее. Далее в конце ноября – начале декабря овец резали на «соғым» (зимний запас). В этом случае под нож шли уже лучшие (с большим количеством сала) особи. Из баранины готовили такие национальные блюда, как куырдақ,

піскен ет, тұш и др., отличавшиеся своим ярким вкусом, что в числе прочего объяснялось также и мастерством резчика. В рассматриваемый хронологический период считалось, что каждый порядочный казах должен был уметь разделывать мясо; «Мал соя білмеген – адам емес (Не умеющий резать скот – не человек)» – говорили в народе. Искусство разделки туши животного казахи познавали сызмальства. Четыре ноги овцы составляли 12 «жілік» – отдельных костей. Каждая кость имела свое бытовое значение: кости задней ноги – тазовая «жамбас», берцовая «асықты жілік» и бедровая «ортан жілік» пользовались почетом и подавались аксакалам, уважаемым людям или почетным гостям (что традиционно сохранилось и по сей день); кости задней ноги – лопата «жауырын» и предплечевая кость «қортық жілік» – составляли блюда женщин, работников и неугодных гостей – последним, таким образом, давали понять, что они таковые. Козье мясо считалось самым плохим и преимущественно составляло пищу бедняков [2].

Интересен факт контроля и регулирования появления приплода в разводимых казахами стадах МРС. Так, в целях недопущения нежелательного покрова самок, на самцов («қошқар») надевалось специальное приспособление – «күйек», исключающее возможность подобного. В то же время, начало ноября использовалось для проведения преднамеренной случки овец, что определялось, прежде всего, природно-климатическими условиями и возможностями хозяйства, так как в этом случае ягнение овец, происходящее через пять месяцев («бес ай, бес күн») приходилось на начало апреля – период года, когда уже установилась теплая погода, а пастбища покрылись травой. Таким образом, естественным путем решался вопрос ухода за приплодом стада, что в другое время потребовало бы от скотоводов постройки теплых помещений, изыскания корма и в большинстве случаев могло привести к массовому падежу скота, а соответственно и голоду среди людей. В свою очередь, своевременно проведенное ягнение обуславливало миграцию скотоводческих хозяйств на летние пастбища, так как скорость перемещения стада определялась, прежде всего, готовностью ягнят к значительным переходам. Соответственно скотоводческие хозяйства, владельцы которых правильно и предусмотрительно организовали время появления приплода, могли занять лучшие места для летних пастбищ и таким образом, полноценнее и быстрее восстановить состояние животных после перенесенных в зимнее время лишений [3].

Молоко, получаемое от ягнения овец, использовалось скотоводами для приготовления их излюбленного блюда – «уыз». Для чего оно варилось в кишках или последах объягнившейся овцы («қағанақ пісіру») [4]. Кроме того, из овечьего молока получали такие продукты, как [5]:

- айран – проквашенная смесь молока и воды;
- қою сүт – кипяченое молоко с закваской из айрана или кумыса;
- қорытық – қою сүт прокипяченный в деревяной чашке раскаленным камнем (осуществлялось пастухами в отсутствие металлической посуды);
- сүзбе – творог;
- сарымай – сливочное масло;
- қоспа или жент – толченная смесь сарымай, ірімшік, сахара, меда и изюма;
- іркіт – кисломолочная смесь;
- құрт, сықпа и ірімшік – три вида сыров (кислый, пресный и сладкий соответствнно);
- қаймақ – сливки.

В удойный период овца давала до четырех ведер молока, что составляло лучшую пищу скотоводов, так как даже кумыс имеет свойство приедаться, однако молоко по свидетельству исследователей может служить постоянной пищей [6]. Таким образом, молочные продукты овцеводства составляли важнейшую часть питания скотоводов, а потому обязательный учет состояния погоды, климата, географических условий, а также расчет проводимых мероприятий в строгой зависимости от времени года – являли собой жизненно важную потребность жизнедеятельности скотоводческих хозяйств. Что проявлялось наиболее остро по мере убывания благосостояния их владельцев.

Немаловажное значение для скотоводов казахской степи имел и такой продукт овцеводства, каким являлась шерсть. Стрижка овец осуществлялась два раза в год – в начале мая и в конце сентября, результатом чего в первом случае становилась получение «жабағы» (сезонное оптимальное сочетание новой и старой зимней шерсти), а во втором – «күзем». В качестве орудия труда выступали специально изготавливаемые из обломков косы серпа ножницы называемые «қырықтық». Полученная «жабағы» практически полностью шла на продажу, торговля шерстью в степи XIX-XX веков представляла собой непосредственно торговлю «жабағы». Она шла на изготовление «күпі» (шуба), одеял, веревок, мешков. Особое значение для казахских хозяйств рассматриваемого периода имело выделка шерсти для получения кошмы, использовавшейся для накрытия юрт, их внутреннего застилания и проч. На производство кошмы привлекались все женщины одного или даже нескольких аулов, так как ее изготовление представляло собой довольно трудоемкий процесс, требующий определенных затрат времени и сил. Полученная кошма шла как в личное использование, так и на продажу. При этом козий пух практически полностью поступал на продажу, что обуславливалось тем, что коз содержали наибеднейшие хозяйства – в отсутствие средств на покупку овец и женщины в бедных семьях попросту не имели достаточного количества свободного времени, чтобы заниматься обработкой пуха [7].

Овчина шла на изготовление головных уборов и одежды, к числу которых относились «бөрік» – шапка; «тымақ» – малахай, воротники для шубы, «ішік», «тон»– шуба. Из шкур овец шили «шалбар» – брюки, «жарғақ» – непромокаемый халат. Козлина шла на «текемет» – кошма для пола, «баспақ» – мешок [8].

Из козьих рогов выделывались «шахша» – тара для хранения табака, «шонтай» – пороховница, «пышақ сабы» – рукоятка ножа, «қамшы сабы» – черенок нагайки (кнут, плеть), и даже гвозди. Желудок животных использовался как посуда для хранения молочных продуктов. Из кишок изготавливались струны национальных инструментов. Из берцовой кости овцы «асықты жілік» делали «шүмек» – кран-трубочка для отвода мочи из постели ребенка. Овечьи бабки – «асық» использовались для излюбленной игры казахов. Из костей производилось мыло [9]. И даже овечий помет шел в дело – из него изготавливалось топливо, которое в отсутствие альтернативы использовалось в южных районах Казахстана для обогрева жилища и приготовления пищи на протяжении всей зимы [10].

Выводы.

Совокупное стечение обстоятельств природно-климатического характера, а также географические условия ареала проживания – определили собой исторически сложившийся выбор скотоводов казахской степи в пользу овцеводства, как важнейшего источника и фактора сохранения жизни коренного населения. Овца в буквальном смысле полностью обеспечивала казахов большим разнообразием получаемых от ее разведения продуктов: шерсть шла на обустройство национального жилища – юрты, питательное и вкусное мясо – являлось любимой пищей, молоко – важнейшим компонентом рациона и исходным материалом для производства множества продуктов, шкура и шерсть – составляло сырье для изготовления одежды и разнообразной утвари; ко всему вышесказанному овца даже обеспечивала топливом, что являлось немаловажным фактором в условиях проживания казахов в степи – местности бедной древесиной. Наконец, продукты овцеводства являлись ресурсом организации торгово-экономических взаимоотношений, а сама она – единицей обмена и цены, так как в условиях преобладания в степи натурального метода хозяйствования стоимость любого вида скота производилась в овцах: «тай» (годовалая лошадь) равнялась 3 «сек» (годовалый баран), «тайынша» (годовалый теленок) – 2 сек, лошадь – 6 сек, «серке» (годовалый козел) – ½ сек и т.д. Следовательно, овца по праву могла быть названа «золотой единицею казахского натурального хозяйства» [11].

Таким образом, овцеводство являлось важнейшим фактором жизни казахов, значение которого невозможно переоценить. Исторически сложившаяся система ведения кочевого хозяйства и сама жизнь скотоводов находились в строгой взаимосвязи с цикличным законом смены времени года и географическими условиями существования. Методы хозяйствования уникальным образом соответствовали ареалу среды проживания и позволяли в единении с окружающим миром получить свой наивысший результат. Однако последовавшее позднее внесение изменений в сложившийся уклад жизни, прежде всего изъятие пастбищных земель, нарушение масштабов и путей кочевья, их урезание, насильственный переход от кочевого образа жизни к оседлому, насаждение нехарактерного для степи образа жизни средней полосы России – самым непосредственным образом определили последовавший массовый голод и значительное уменьшение численности коренного населения.

Необходимо отметить, что сложившиеся на рубеже XIX-XX веков в казахской степи взаимосвязи в социуме коренного населения российскими исследователями в своем большинстве были досконально изучены, закономерности и принципы социально-экономических взаимоотношений выявлены (что в частности и подтверждает выявленный исторический источник) и потому представляется обоснованным полагать, что принятие решений о коллективизации казахской степи предполагало возможность заблаговременного предвидения последовавших после ее ведения результатов, а именно значительный демографический спад.

Список использованной литературы:

1. Овца какъ объектъ параднаго хозяйства. III. Экономическое значеніе овцы въ киргизскомъ хозяйствѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 80-82.

2. Мясо и сало. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 45-48.

3. Случка. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 32-33.

4. Доеніе овецъ и козъ и ихъ удойливость. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 35.

5. Продукты овечьяго и козьяго молока. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 38-39.

6. Годовая доходность одной овцы. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 74-75.

7. Стрижка овецъ и козъ. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 39-42.

8. Овчина и козлина. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпускъ I. – С. 48-49.

9. Другие продукты битой овцы и козы. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 49-50.

10. Выходъ шерсти овецъ и козъ. II. Овцеводство въ Степномъ краѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 43-44.

11. Овцы и козы среди другихъ породъ скота въ киргизскомъ хозяйствѣ. III. Экономическое значеніе овцы въ киргизскомъ хозяйствѣ. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 79.

ӘОЖ: 398
ХҒТАР: 17.71.91

Ж.К. Кішкенбаева[1], Э.Е. Ибраева[2]

[1]Ph.D, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
[2]Ph.D, Журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ АЙДАҺАР МЕН ЖЫЛАН БЕЙНЕСІНІҢ САКРАЛЬДІ ЖӘНЕ ДЕМОНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада жалпы фольклордың, оның ішінде түркі фольклорының сакральді және демонологиялық сипаты айдаһар және жылан бейнелерін талдау арқылы жан-жақты қарастырылады.

Авторлар түркілік өркениет танымында бұл образдардың киелі, рухты бейнеде көрініс табатыны жайлы деректер келтіреді. Шетелдік және отандық фольклортанушы ғалымдардың зерттеулері негізінде түркі халықтарының фольклорлық сюжеттері мен мәтіндері талданады, оларға өзара салыстырулар жасалынады.

Әдіснамалық талдаулар нәтижесінде жалпы фольклордағы кейіпкерлер жүйесінің сакральді, демонологиялық қыр-сырын, функциялық ерекшеліктері туралы нақты тұжырымдар беріледі.

Мақалада авторлар әлемдік фольклортанудың әдіснамаларына сүйене отырып, түркі фольклорының мифологиялық сипатын жалпы гуманитарлық ғылымдар аясында қарастыру мәселесі көтеріледі.

Кілт сөздер: фольклортану, түркі фольклоры, сакральді және демонологиялық сипат, мифологиялық таным, айдаһар, жылан.

Zh.K. Kishkenbayeva[1], E.E. Ibrayeva[2]

[1]Assistant Professor, Ph.D, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
[2]Assistant Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political Science, Ph.D, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

SACRED AND DEMONOLOGICAL CHARACTER OF DRAGON AND SNAKE IMAGES IN TURKIC FOLKLORE

Abstract

The article examines in detail the sacred and demonological nature of general folklore, including turkic folklore, by analyzing the images of dragons and snakes. The authors provide evidence that in the knowledge of the turkic civilization, these images are embodied in a sacred, spiritual form. Based on the research of foreign and domestic folklore scientists, folklore stories and texts of the turkic peoples are analyzed, comparisons and comparisons are given. As a result of the methodological analysis, specific conclusions are given about the sacred, demonological subtleties, and functional features of the system of characters in general folklore. Based on the methodology of world folklore studies, the article raises the problem of considering the mythological nature of turkic folklore in the framework of general humanitarian sciences.

Keywords: folklore, turkic folklore, sacred and demonological character, mythological knowledge, dragon, snake.

Ж.К. Кишкенбаева[1] , Э.Е. Ибраева[2]

[1]Ph.D, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
[2]Ph.D, и.о.доцента кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

САКРАЛЬНЫЙ И ДЕМОНОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ОБРАЗОВ ДРАКОНА И ЗМЕИ В ТЮРКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

В статье подробно рассматривается сакральный и демонологический характер общего фольклора, в том числе тюркского фольклора, с помощью анализа образов драконов и змей. Авторы приводят данные о том, что в познании

тюркской цивилизации эти образы воплощаются в сакральном, духовном облике. На основе исследований зарубежных и отечественных ученых-фольклористов анализируются фольклорные сюжеты и тексты тюркских народов, приведены сравнения, сопоставления. в результате методологического анализа даются конкретные выводы о сакральных, демонологических тонкостях, функциональных особенностях системы персонажей в общем фольклоре. опираясь на методологии мировой фольклористики, в статье поднимается проблема рассмотрения мифологического характера тюркского фольклора в рамках общегуманитарных наук.

Ключевые слова: фольклористика, тюркский фольклор, сакральный и демонологический характер, мифологическое познание, дракон, змея.

Кіріспе. Бұл ғылыми мақала 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру негізіндегі P08053219 «Түркі фольклорын жаңа гуманитарлық білім аясында зерттеу» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Зерттеу нысанына түркі фольклорындағы айдаһар мен жылан бейнесі алынып, олардың сакральді және демонологиялық сипаты фолькорлық мәтіндер мен іргелі ғылыми зертттеулердің негізінде жасалынды.

Айдаһар, жылан бейнесі әлемдік фольклорда тек жағымсыз түрде суреттелетін персонаж. Алайда, кейбір халықтардың фольклорында жағымды жағынан да көрініс табатын тұстары да бар. Айталық, түркі халықтарының фольклорында жылан киелі хайуан ретінде бейнеленеді.

Әдістеме. Түркі өркениетінің көне наным-сенімдерінде жылан өлмейтін немесе өліп-тірілетін сиқырлы күш ретінде бейнеленеді. Бұл ретте қазақ фольклорында «жыланды жеті рет кессең де кесірткедей жаны бар» дейтін мәтел, ұғым бар. Бұл да осы нанымға қарай туған дүние болса керек деп айтуға болады.

Алтын басым сау болса, алты күнде тірілем,

Жез құйрығым сау болса, жеті күнде тірілем,

Ортан белім сау болса, отыз күнде тірілем, – делінетін көне шумақта жылан туралы ежелгі түсініктің сарқыншағы көрініп тұр [1, 119].

Жыланның үш басты, жеті басты, тоғыз, он екі т.б. болып көрініс табуының өзі, онымен соғысқан батырдың айдаһарды немесе жыланды өлтіру үшін алдымен оның жанын іздеуінің өзі жылан өлмейтін мақұлық дегенге саяды. Жыланның түлеуі мен сыртқы терісін тастауы ежелгі кезде өліп-тіріледі деген ұғым туғызса керек. Жыланның өлген адамды қайта тірілтуі қазақтардың «Жылан қабықты жігіт» ертегісінде жақсы сақталған [1,150]. Онда Шахимардан жылан кейпінде туылады. Әкесін сол елдің патшасының қызына құда түсуге жұмсайды. Патша әкесін өлтіріп, екіге бөлінген денесін есегіне артып қайтарады. Жылан өлген әкесін қайта тірілтіп отырады. Жыланның өлмейтін қасиеті туралы ұғым шуваш халқында да сақталған. Ол турасында ғалым А.Салмин келесідей пікір айтады: «Отрезанные головы тут же надо предать земле или придавить камнем – в противном случае они вырастают снова, как это случилось в сказке о Пурап паттаре. Во время третьего поединка прибегает конь, отвоеванный у второго змея с шестью головами, и начинает копытами зарывать отрубленные головы змея. Конечно, приходится считаться с тем, какое наиболее излюбленное число, имеющее ту или иную внутреннюю магическую символику (3, 7, 9, 12) подбирает сказитель. Например, туловище змея разрубается на сорок одну часть или же на мелкие части. Это число у чувашей священно. Приведем обычай деление туши домашней птицы перед едой на ровно сорок и одну часть – не больше и не меньше. После этого, говорят чуваши, птица не живая, ее можно есть. Иначе говоря, только после того, как змея разделил на сорок одну часть, он мертв. Его нельзя рубить на больше или меньше частей, не то он может вновь ожить. Не зря умирающий змей просит героя ударить еще раз, не зря взмахом сабли можно оживить змея и человека или очистить от порчи. Этим же объясняется факт проводов духов усопших через сорок дней после смерти, до этого срока мертвый как бы еще продолжает жить вместе со своей семьей» [2,339].

Талқылаулар мен нәтижелер. Түркілік өркениет танымында жыланның киелі, жарылқаушы рух бейнесінде көрініс табатындығы жайлы деректер бар. Ондай аңызды Геродоттың «Тарих» атты кітабынан да кездестіреміз. Геродот скиф аңыздары мен тарихын жаза келе көшпелі скиф тайпаларының шығу тарихы жайында мынадай аңыздың бар екендігіне тоқталады: «Пробудившись, Геракл исходил всю страну в поисках коней и наконец, прибыл в землю по имени Гилея. Там в пещере он нашел некое существо смешанной природы – полудеву, полузмею. Верхняя часть туловища от ягодиц у нее была женской, а нижняя-змейной. Увидев ее Геракл с удивлением спросил, не видела ли она где-нибудь его заблудившихся коней. В ответ женщина – змея сказала, что кони у нее, но она не отдаст их, пока Геракл не вступит с ней в любовную связь. Тогда Геракл ради такой награды соединился с этой женщиной» [3, 216].

Осыдан соң әлгі жылан әйел үш ұл туады, кіші баласының атын Скиф қояды және ұлдарының кенжесі сол жердің қожасы болып қалады. Түркі халықтарының дәстүрлі наным-сенімдерінде жыланға табыну, оны киелі хайуанға теңеу дәстүрі болған, бұл ұғым кейін әлсіреп, зороастризм, манихизм, ислам діндерінің салдарынан халық жадынан ұмытылған. Жыланды жарылқаушы тәңір дәрежесінде елестету будда діні енгенге дейінгі Қытай дәстүрінде де болған. Мысалы, Конфуций ілімі негізінде жазылған. «Тау мен теңіз кітабы» дейтін б.д.д. жазылған трактатта мынадай нанымның бар екендігі айтылған: «За северо-западным морем, к северу от Красной реки находится гора Отроги Чтан (Там) живут дух Прямовосседающий (Чжэнчэн) с человеческим лицом, туловищем змеи и красным (расположенными один над другим) глазами. Когда он закроет глаза, наступает тьма, откроет, появляется свет. Не есть, не спит, не дышит. Он дарует ветер и дождь. Он освещает Великую Тьму. Его зовут Дракон-Светельник»[4, 467].

Қытайлардың бұл сенімі Геродоттың жазып алған скифтердің аңызына өте жақын келеді. Скифтерді дүниеге алып келуші тотем жылан болса, қытайларда жел мен судың, жарық пен қараңғының иесі жылан бейнеленген. Отырықшы халықтардың мифтерінде жылан не айдаһар судың иесі, әрі адамға қауіп төндіруші ажал бейнесінде суреттеледі. Белгілі орыс фольклорист ғалымы В.Я.Пропп жыланмен соғысу мотивінің мемлекеттер құрыла бастаған тұста пайда болғандығын айтады: «Но мотива змееборства нет у народов, еще не образовавщих государства. Отсюда сразу может быть сделан вывод, что мотив змееборства возникает вместе государственностью. Но такой вывод еще ничего не говорит об истинных этого мотива» [5, 364].

Сонда жылан бейнесі ежелгі түркілерде киелі тотемдік хайуан ретінде дәріптеліп келген болса, кейінгі түркі қағанаты тұсында ұсақ наным-сенімдердің барлығы көк тәңірінің айналасына топтасып, тәңірі абсолютті жаратушы деңгейіне көтерілген соң, қуатты мемлекет құрылған тұста бұрынғы әртүрлі киелі аңдарға табыну салты әлсіреп, біртәңірлік діннің басқа нанымдарға күш бермей кетуі табиғи құбылыс деп қарауымыз керек. Дүниежүзі халықтарының фольклорында айдаһар жиі ұшырасатындығы туралы жоғарыда тоқталып өттік.

Айдаһар өте көнеден келе жатқан фольклорлық образ болғандықтан мифте, әлемдік фольклорда басты қаһарманның негізгі жауының бірі ретінде сипатталады. Әрине, түркі дастандарда ол басты кейіпкердің негізгі қарсыласы ретінде көрінбейді, көбіне жігіт сапарға аттанғанда жолда кездесетін көптеген кедергілердің ішінде көрініс табатындары да бар. Ғашықтық дастандарда жігіттің батырлығын бірінші кезекке қойып суреттемегенімен оның батырлықтан құр алақан еместігін танытады. Ә.Науаи жырлаған «Фархад-Шырын» дастанында Фархад Шырынды іздеп жолға шыққанда алдындағы кедергілерден өту кезінде жолындағы айдаһарды да жеңеді. Фольклор динамикалық өзгеріс үстінде дамитындығын есепке алсақ, дастандардағы айдаһар бейнесі мифтік түсініктің әлсіреген, монотеистік діннің салтанат құрған кезінде жазылған туынды болғандықтан, бұрынғы нанымдардың сарқыншақтары әлі де ұмытылмай келе жатқандығын, алайда бұрынғы қуатынан айрылып, тек жағымсыз персонаждардың бірі ретінде ғана суреттеліп отырғандығын көреміз. Ендігі жерде айдаһар әлемді жалмаушы, ажал құдайы ретінде бейнеленбейді, кейіпкердің бір шапқанынан қалмайтын дәрменсіз хайуан кейпінде көрініс табады.

Айдаһар – әлем халықтарының фольклорында жиі кездесетін баршаға белгілі кейіпкер. Әсіресе, батырдың айдаһармен соғысу сарыны мол. Әйгілі ғалым В.Я.Пропптың анықтауынша, айдаһар отырықшы-диқаншы қалалық мәдениетте болған халықтарда пайда болып қалыптасады [5, 267-268].

Біз қазақтағы айдаһардың стадиялық даму сатысына сай өзіндік ерекшелікке ие екенін байқаймыз. Диханшы халықтар Қытай, Египет, Үндістандықтар айдаһарды аузынан от шашқан, қанатты, төрт сирағы бар, жаңбыр жауғызып, кейде құрғақшылық жасап, елге апат төндіретін, нажағай ойнататын бейне ретінде түсінеді.. Ал, бауырлас моңғолдар айдаһарды сирағы бар аспанда ұшатын, жаңбыр жаудыратын, ақырғанда күн күркірететін бейне ретінде елестетеді. Әрине, моңғолдардағы айдаөардың мұндай образы үнді-қытай мәдениетінің ықпалымен кейінгі замандарда, атап айтқанда буддизмнің таралуына байланысты қалыптасқаны анық.

Түркі халықтарының түсінігінде айдаһар – жыланның алып түрі. Сан қатпарлы осы күрделі образды жан-жақты талдаған академик С.Қасқабасов: «Айдаһар дегеніңіз – түптеп келгенде ғаламат алып жылан» деп жазғанындай қазақ ертегілерінде айдаһардың ерекшелігі сол, ол «алып жылан» [6,178] түрінде кездеседі. Әрине, кей ертегіде оның халықаралық сюжеттерде кездесетіндей сумен қатысы бар. Мысалы, айдаһар әйел бейнесінде құбылып жүріп, жігітке үйленеді, шөлге шыдамсыз ол, түнде тұрып ап, үйдің шаңырағынан мойынын созып, өзеннен су ішкендігі айтылады («Айдаһар»). Кейде ысқырып, аспаннан жаңбыр жауғызады. («Айдаһар қатын»). Шөлден қаталап жарылып өлгенде күн бұзылып, жаңбыр жауып кетеді («Арғы мерген»). Әлбетте, бұл сарындар диқаншы, отырықшы халықтарда кездесетін айдаһарды жауын-шашын, су иесі деп түсінетін ұғымның бізге ауысқан сарқыны деуге болады. Халық айдаһарды ұшатын қанаты бар, аузынан от шашатын, сирағы бар мақұлық кейпінде елестетеді. Ал, қазақ ұғымындағы айдаһар небәрі алып жылан ғана екендігін айттық. Тіпті көптеген ертек айтушылар кейде жылан, кейде айдаһар деген атауларды қатар қолдана береді.

Алғашқы қауымда кәмелеттік сынақ өткізуге арналған салтта ішінен неофит (сынақтан өтуші) өтетін орынжай алып жылан, яғни айдаһар пішінінде болатындығы байырғы тайпалардың мәдениетіне арналған этнологиялық зерттеулерде мәлім болған. Сонымен бірге, айдаһар төменгі өлілер әлемінің күзетшісі, жанды о дүниеге жеткізуші рух-ие екендігі де дәлелденген [7,179]. Ежелгі заманда осы тәрізді неше алуан құбыжықтарға малды, тіпті тірі адамды да құрбандыққа шалатын қатігез салттың талай түрі болғандығы көне қоғам тарихынан белгілі. Әдетте ертегілерде қауымды азапқа салып, әбігерге түсіруші айдаһарды аңшы-мерген типі өлтіріп, көзін жояды, елді төніп тұрған ажалдан құтқарады. Олай болса, өз заманының бетке ұстар қаһарман тұлғасы аңшы-мерген ежелгі замандарда қоғамда орын алған қатал ғұрыптарға тоқтау салып, қауымды қорқыныштан азат еткен нақтылы ерлігі ертегі сюжеттерінде бейнеленуі әбден ықтимал. Кейбір қазақ ертегілері мен хикаяларында әйел кейде айдаһардың етіне жерік болады. Айдаһар етіне жерік болу – тотемдік сенімнің қалдығы, ал айдаһардың адамды жұтуы – кәмелеттік сынақ салтының ізі екендігі ғылымда анықталып отыр. Сонымен, айдаһар көптеген әрекеттерді жер асты мен үсті аралығында атқарып, бейне ретінде құбылып, кейде адамға тән, кейде құбыжық күшке тән бейнеге енеді.

Көптеген халықтардың фольклорында айдаһар сыртқы сипаты жыланға ұқсас мақұлық ретінде бейнеленген. Мәселен, мифтер мен архаикалық жырларда, «Шахнама» дастанында айдаһар адамдарға апат әкелуші, ажал төндіруші ретінде беріледі. Жыландарды да өлімнің символы ретінде суреттейтін мифологиялық әңгімелер мен аңыздар ұшырасып отырады. Ол Қорқыттың ажалдан қашуы туралы айтылатын аңыздарда ұшырасады. Қорқыт өмір бойы ажалдан қашып, ең соңында Сырдарияның үстінде қобыз тартып отырғанда ажал қайрақ жылан боп келіп шағып өлтіреді.

Сонымен айдаһар бейнесі қайдан келіп шықты деген заңды сұрақ туындайды. Ең ежелгі жыр – шумерлердің «Гильгамеші» дастанында Гильгамеш қасына елу адам ертіп мәңгілік әлемді іздеп шығады. Оған жету жолында тосқауылға тап болып, Хувава атты айдаһармен соғысады. Осылайша адамзат тарихындағы ең алғашқы эпос «Гильгамеште» адам мен айдаһардың соғысы ретінде бейнеленген. Ол турасында шумеролог ғалым Сэмюэл Ной Крамер мынадай дерек айтады: «Поскольку тема борьбы с драконом возникла в шумере уже в III тысячелетии до н.э. мы имеем все основания предполагать что многие детали этих легенд, как греческих, так и раннехристианских, восходят к шумерским источникам. В настоящее время нам известны по крайней мере три варианта уничтожения дракона, существовавшие у шумеров более трех с половиной тысяч лет назад, в первых двух вариантах противниками дракона выступают боги – бог воды Энки, весьма похожий на греческого Посейдона, и бог южного ветра Нинурта. Но в третьем мифе это смертный, герой Гильгамеш, далекий прообразев. Георгия» [8, 256].

Көптеген мифтерде айдаһар құдайлар арасында болған соғыстарда жер асты құдайының сенімді нөкері ретінде басқа әлемнің құдайларына қауіп төндіріп отырады. Жыланның ажал символы екендігі туралы П.А. Гринцер де айтқан болатын: «По мнению П.А. Гринцера, древний хтонический миф претерпел эпическую трансформацию, в которой змея служит символом смерти, и истребление змей знаменует борьбу со смертью. Подтверждение этому он находит в древнеиндийском эпосе «Махабхарата», где борьба со змеями – это преодоление смерти, поиск бессмертия, как и в эпосе о Гильгамеше и в какой-то мере в «Иллиаде» [9,328].

Құдайлардың құбыжыққа қарсы соғысы эсхатологиялық мифтерде бастапқының соңғысын жеңуімен аяқталып отырады. Оған мәдени кейіпкерлер де араласады. Мысалы «Шахнама» дастанында балаларын жалмап қойған Захак патшаға қарсы көтеріліс ашқан темір ұстасы Кава соғысқа шығады, Захакты өлтірген ол тақ мұрагері Феридунды патша тағына отырғызады.

Қорытынды. Мақала мазмұнында келітірілген деректерді саралай келіп зороастризм діні қанат жайғанға дейін көптеген халықтардың жылан мен айдаһар культіне табынғандығы байқалады. Жылан, айдаһар бейнелері матриархат кезеңінің символы деуге де болады.

Бұдан мифологиялық таным мен сенім нәтижесінде фольклор кеңістігінде қалыптасқан кейіпкерлер жүйесінің сакральді, демонологиялық қыр-сырын, функциялық ерекшеліктерін аңғарамыз.

Сонау замандарда табиғат құбылыстарын түсіндіру үшін адамзат мифтерді пайдаланып, мифтік бейнелер арқылы жаратылыстың сырлары мен шығу тегін ұғуға тырысқан. Бұлар арқылы жер бетіндегі тіршіліктің пайда болуы жөніндегі мыңдаған жылдар бұрынғы түсінік, көзқарастар бізге жетіп отыр.

Бұл мақалада түркі фольклорындағы айдаһар мен жыланның сакралді және демонологиялық сипаты бойынша талдаулар жасалынды. Алдағы уақытта түркі фольклорындағы өзге де образдардың сакральді және демонологиялық сипаты әлемдік фольклортанудың озық әдіснамаларынегізінде жаңаша талдаулармен толықтырыла түседі және жалпы фольклордың мифологиялық сипатын жалпы гуманитарлық ғылымдар аясында қарастыруды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақ халық әдебиеті: көптомдық. IY том. – Алматы, 1989. – 349 б.*
2. *Салмин А.К. Народная обрядность чувашей. – Чебоксары, 1994. –165 с.*
3. *Тарих. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. 1 том. – Астана: Фолиант, 2005. – 472 б*
4. *Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких племен Средней Азии // Сочинения. Т.5. – Москва, 1968. – 256 с.*
5. *Пропп В.Я. Поэтика фольклора //Составление, предисловие и комментари А.Н.Мартыновой. – Москва, 1998. –166 с.*
6. *Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Астана, 2009. – 400 б.*
7. *Қазақ ертегілері. – Т. 1. – Алматы, 1957. – 400 б.*
8. *Савельева В. Художественный текст и художественный мир. –Алматы, 1996. – 234 с.*
9. *Светлакова О. Художественное время и пространство в романе Сервантеса «Дон Кихот». – Ленинград, 2005. – 290 с.*

ӘОЖ 74.19
ГРНТИ 03.61.91

Каражан Қ.С.[1] Хасанаева Л.М.[2] Уразбаева А.М.[3]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: karazhankaznu@gmail.com
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: leila.maralovna@gmail.com
[3]Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: akzhamal.m@gmail.com

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚҰН МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңдағы қоғамдық ғылымдағы әдет-ғұрыптағы құн мәселесі тарихи құқықтық түрлерінің негізі ретінде өзінідік ерекше және мәдени өркениеттік құбылыс ретінде танылған. Дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамындағы құқықтың нысаны ретінде әдет-ғұрып құқығы халықаралық құқықтық қатынастарда жария сипатта қолданылғандығын атап көрсетуге болады. Әдет - ғұрып құқығында құн мәселесін зерттеу тарихи танымдық маңызға ие болуда. Мәселенің зерттелу барысында дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқықығындағы құнға қатысты теориялық бағыттарына қатысты түрлі көзқарастар қалыптасты.

Мақала жазу барысында, қазақ мемлекеттілігінің орнығуында ерекше орын алатын дәстүрлі құқық институттарының қоғамдағы негізгі құн мәселесін зерттеудің негізгі бағыттары талданды.

Кілт сөздер: көшпелі қоғам, құқық институты, құн, әдет-ғұрып.

Karazhan K.S.[1] Khassanayeva L.M.[2] Urazbayeva A.M.

[1]al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: karazhankaznu@gmail.com
[2]al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: leila.maralovna@gmail.com
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: akzhamal.m@gmail.com

HISTORICAL FOUNDATIONS OF THE KUN PROBLEMS IN THE TRADITIONAL LEGAL SYSTEM OF KAZAKH SOCIETY

Abstract

In modern social sciences, the kun problem is recognized as a unique and cultural phenomenon of civilization and is the basis of historical legal forms. It should be noted that the customary legal system, as a form of law in the traditional nomadic Kazakh society, was used in public relations in international law.

The study of the question of kun assumes historical and cognitive significance. While studying the problem, different views were formed on the theoretical directions of customary law of traditional Kazakh society. During the writing of the article, the main directions of studying the kun of traditional legal institutions in society, which play a special role in the formation of Kazakh statehood, were analyzed.

Key words: nomadic society, legal institution, customs, kun.

Каражан Қ.С.[1] Хасанаева Л.М.[2] Уразбаева А.М.[3]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: karazhankaznu@gmail.com
[2]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы,
E-mail: leila.maralovna@gmail.com
[3]Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: akzhamal.m@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ КУНА В ТРАДИЦИОННОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В современных общественных науках проблема куна в обычаях признана уникальным и культурным феноменом цивилизации как основы исторических правовых форм. Следует отметить, что обычное право, как форма права в традиционном кочевом казахском обществе использовалось в общественных отношениях в международном праве.

Исследование вопроса куна в обычном праве приобретает историческое и познавательное значение. В ходе изучения проблемы сформировались разные взгляды на теоретические направления стоимости в обычном праве традиционного казахского общества.

В ходе написания статьи были проанализированы основные направления изучения куна традиционных правовых институтов в обществе, которые играют особую роль в становлении казахской государственности.

Ключевые слова: кочевое общество, правовой институт, обычаи, кун.

Дәстүрлі қазақ құқығы қазақ халқының мемлекет және құқықтық тарихында ерекше орын алатын құбылыс. Оның бастауы қазақ халқының ертеден келе жатқан салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары. Бұлар бірнеше мыңдаған және жүздеген жылдар көшпелі ортада, Еуразияның ұлан-байтақ даласында сақталып, толықтырылып, XVI ғасырдан бастау алып, XVIII ғасырдың бірінші ширегінде жаңа жүйе негізінде, Тәуке ханның заңдары деген атпен белгілі болды.

Қазақ хандығы тарихының нығаюы мен ішкі тұтастығының тетіктерін қамтамасыз ету барысында Қасым ханның «Қасқа жол» атты заңдар жинағы үлкен рөл атқарды. Яғни, алдыңғы дәуірде жүзеге асқан құқықтық қатынастар қоғамның жаңа талаптарына негізделген ережелерде көрініс тапты. Осы ережелер, Есім хан тұсында өмірге келген «Ескі жол» заңнамасында да орнығып, толықтырыла түсті.

Әрине, күні бүгінге дейін осы заңдар жинағының түпнұсқасы мен дәлелдейтін жазба ескерткіштер табылмай отырғандығы белгілі. Кеңестер дәуірінде «Жеті жарғыға» феодалдық қатынастардың сарқыншағы деген сипаттама тағылып зерттелінбеді. Бізге «Жеті жарғы» негізінен орыс ғалымдары мен зерттеушілерінің жазбалары еңбектері арқылы белгілі. Алғаш рет орыс ғаллымы Г.Спасский жаппас руының старшыны Күсбек Шүкіралиевтің мәліметтерінің [1]негізінде «Жеті жарғының» 11 үзіндісін 1820 - шы жылы «Сибирский вестник» басылымының бетінде жариялады. «Жеті жарғының» екінші нұсқасы (34 үзінді) А.Левшиннің зерртеулерінде беріледі. Бұл нұсқалар халық ауыз әдебиеті негізінде толықтырылады. Сондықтан, жоғарыда көрсетілген заңдар жинақтары туралы деректердің болжам ретінде де болатындығын да айта кетуге болады. Дәстүрлі дала құқығының маңызы ерекше құқықтық ескерткіші «Жеті жарғы» ережелерінен, құқықтық салада құн мәселесінің маңызының жоғары болуынан, қазақ билерінің талқысындағы өзектілігімен ерекше қарастырылды. Дәстүрлі қазақ құқығының көне ескерткіштерінің, XVIII ғасырдың басында толықтырылып, қазақ әдет-ғұрып заңдарының жаңа бағытта қарастырылуы тарихи оқиғалармен тығыз байланыста болуы заңды құбылыс. Көшпелі ортаның әдеттік құқық саласындағы сан алуан кезеңдік үдерістің ең басты тұлғалары - қазақ билері болды. Олардың тәжірибесінен туындаған заңдар жинақтары құқықтық қағидаларының қолданысын ұрпаққа таралуын қамтамасыз етуде басты рөл атқарды. Бұл құқықтық ережелерде мемлекеттің ішкі және сыртқы мәселелері ескеріліп отырды.

Қазақ көшпелілерінің қоғамы Орталық Азияда қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайда, сыртқы қауіптің күшеюіне байланысты оған, жауап беруі қажет болды. Осындай тарихи жағдай мемлекет іргесін, халықтың бірлігін күшейтуге бағытталған заңдардың, құқықтық дәстүрлердің қайта жаңғыруына тікелей әсер етті. Тарихшылар мен құқықтанушылар Қазақ хандығының құқықтық жүйесін көшпелі қоғамының ішкі қауымдық тіршілігін реттеу мәселелерімен ғана байланыстырады. Көптеген рулар мен тайпалар өздерінің үйреншікті қоныстарын өзгертіп басқа жақтарға қоныс аударды және ыдырау үрдісіне ұшырады. Бұл дағдарыс әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынасқа да тікелей әсер етіп қоғамдағы төре мен қараша, төре мен төленгіт, отырықшы мен көшпелі топтар мен жіктер арасындағы қатынастар да бұзылды. Бұл мәселе ғылыми әдебиетте дәстүрлі қазақ құқығын тек көшпелілердің өз ортасындағы қауымдық қарым-қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар ретінде қабылдау қалыптасып, оның мемлекеттік маңызына көңіл бөлінбеді. Шын мәнінде әдет-ғұрып құқығы ережелері тек қазақтың ру ішіндегі қауымдық қарым-қатынасын ғана емес, сонымен бірге жалпы мемлекеттік, соның ішінде қазақ сияқты негізгі мемлекет құрушы этнос пен мемлекет құрылымындағы қалалық өңірдегі тұрғындармен, көптеген әлеуметтік топтардың арасындағы дауларды,талас-тартысты, қарым-қатынастарды да реттейтін тетікке айналды.

Шоқанның көшпелі халықтың әдет-ғұрыптары мен құқықтық идеялары басым негіз тапқан еңбектерінің бірегейі «Қырғыздар туралы жазбалар» болып табылады. Аталмыш еңбегінде, патшалық Ресейдің қазақ жерін толық жаулап алуының аяқталуы мен отаршылдық езгінің күшейе түскен дәуірінде, Шоқан реформа жасауда асығыстыққа жол бермеуге, жергілікті халықтың әдет-ғұрып ерекшелігін, тіпті «оны қоршаған орта мен ауа-райын, жер жағдайын да» ескеруге шақырды. «Реформа оңтайлы жасалғанда, яғни, қоғамдық құрылым жан-жақты дами алатын мызғымас даму заңына негізделіп жасалғанда ғана ұтымды реформа болады. Мұндай реформаны ешқандай жағдайда да бөгемей, қайта оны қолдау керек». 1822 жылғы Сібір қырғыздарының жарғысын сынай отырып, Шоқан мұндай асығыс жасалған реформалар халықты опат етеді және даму жолына кедергі келтіреді деп есептеді. Отырықшы халыққа арналып жобаланған әкімшілік өзгеріс «Ресейдің Еуропалық, Азиялық бөлігінде көшіп-қонып жүрген халықты басқаруға бүтіндей қолданылса, мұндай өзгерістен ешқандай пайда келуі былай тұрсын, нағыз тұрпайылық болар еді», - деп жазды [2]. Шоқанның қазақ халқының бұрынғы құқықтық жүйесі мен кейінгі патшалық әкімшіліктің заң ережелеріне қатысты айтылған ойлары мен салыстырмалы пікірлері тиянақты зерттеу жүргізуді талап етеді.

XVIII ғасырдағы көшпелі қазақ қоғамының құқықтық қарым-қатынастарына ерекше назар аударғандардың бірі, Орынбор губерниялық кеңсесінде қызмет атқарған П. И. Рычков. Ол өзінің қызмет бабындағы міндеттеріне байланысты ғана емес, сонымен бірге бойына біткен ауқымды ғалымдық және саяхатшылық дарынымен өз еңбектерінде қазақ халқының тұрмысы мен тарихын көрсете алды. Оның «Орынбор тарихы» атты еңбегінде Кіші

жүз қазақтарының арасында кең жүзеге асқан құқықтық қатынастар зерттелінген. Оның ойынша, дала халқының құқықтық ережелері олардың өмір талаптарына сай және тиімді[3].

Келесі бір зерттеу еңбектерінің авторы А. Левшин болып табылады. Оның «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ далаларының сипаттамасы» атты 1832 жылы жарық көрген еңбегінде көшпелі қоғамның ежелгі әдет-ғұрыптарымен қатар, заңдық негіздері де қарастырылған [4].

Есім ханның «Ескі жол» заңдар жинағына қатысты жекелеген зерттеулер бүгінгі таңдары қарқын алуда. Олардың негізгі бағыттары ғылыми журнал беттері мен газеттерде көрініс табуда. Осы қатарда, Жағыпарұлы Жылқыбайдың «Есім ханның ескі жолы» атты мақаласын айтуға болады [5].

Халық жадында сақталған «Қасым ханның қасқа жолы» заңының «Ұлы Жасақ» заңымен байланысы ерекше. Бұл заңға енген ережелер мынандай болды: 1. Мүлік заңы (мал, мүлік, жер дауын шешу ережелері); 2. Қылмыс заңы (кісі өлтіру, ел шабу, мал тонау, ұрлық қылмыстарына жаза); 3. Әскери заң (қосын құру, аламан міндеті, қара қазан, ердің құны, тұлпар ат); 4. Елшілік жоралары (шешендік, халықаралық қатынастарда сыпайылық, әдептілік); 5. Жұртшылық заңы (шүлен тарату, ас, той, мереке үстіндегі ережелер міндеті). Қасым ханнан кейін «Жеті жарғыны» толықтыра түсетін жүйеленген «Есім ханның ескі жолы» заңы. Бұл заңның ерекшілігі құн төлеу мөлшері қарашасұлтан, бай-кедей деп бөлмей барлық топ өкілдері үшін бірдей болған. Сонымен қатар «Жеті жарғыда» кездесетін өнер құны және сүйек құны осы Есім хан тұсынан бастау алады. Қазақ хандығы мемлекеттік іргетасын қалағаннан кейін «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» әдеттік құқыққа негізделген хан заңдары мазмұны жағынан «Жеті жарғыда» жалғасын тапты. Мұны «Жеті жарғының» баптарын қағазға түсірген ғалым А.И.Левшиннің еңбегіндегі берілген мына үзінді нақтылай түседі: «Бұл билер ертеден келе жатқан Қасым хан мен Есім хан тұсындағы әдеттік-құқық жүйелерді «Жеті жарғы» заңына жинастырды» [4]. XIX ғасырдың өзінде бұл әдеттік-құқықтық жүйе өзінің реттеушілік мәнін жоғалтпады. Сонымен, «Жеті жарғы» - бұл әдет-ғұрып талаптарына негізделген көшпелі өркениеттің шығармашылыққа бейім тайпаларының көптеген ғасырға созылған іс-әрекетінің жемісі екеніндігін көрсетеді.

Тарихшылар мен құқықтанушылардың зерттеулер жүргізу нәтижесінде қазақ халқының әдет-ғұрып ережесі, заң нормалары туралы тұжырымдар мен мәліметтер жиналды. Солардың бірі XX ғасырдың басында өмір сүрген, бүкіл Орта жүзге аты әйгілі Сакқұлақ бидің колжазба жинағы. Есім хан қазақтарға 1598—1628 жылдары хан болған. Ол өзінен бұрынғы Орыс хан, Қасым хан жасаған әдет-ғұрып заң нормаларын қайта қарап, өз дәуіріне ылайықты етіп түзеген. Өзінің мазмұнына қарай құн дауы, жер дауы, жесір дауы, мал дауы секілді күрделі тараулардан құралады. Ежелден-ақ қазақ қоғамындағы күрделі даулардың бірі – кісі өлімі. Кісі өлімі үшін құн алынған. Есім хан шығарған арнайы заң бойынша өлген кісіге өлтіруші жақ құн төлеуге міндетті. Ер адамның құнына жүз жылқы, алты жақсы түйе кесілген.

Ол барлық еркек үшін бай, кедей, жас, кәрі демей бәріне бірдей сол дәуірде бұл алынған негізгі құн өлшеуінен артық құнның мынадай түрі болған: 1. Өнер құны. Оған жүлде алған атақты адамның құны жатады. Жүлде алған деп, жұртқа белгілі ақындар мен топқа түсіп бәйге алған балуандар есептеледі, олардың құны үшін екі кісінің құны 200 жылкы, 12 түйе берілуі керек. 2. Сүйек құны. Оған өлген кісінің сүйегі үшін төленетін құн жатады. Мысалы өлген адамның сүйегі туған-туысқанының қолына түспей, жоқ болып кетсе, ол үшін екі адамның құнын төлеулері керек. Бұл екі түрлі құнды, үстеме құн деп атаған. Кісі өліміне құн төлеу жайлы жоғарыда айтқан ойымызды бізге келіп жеткен "Есім ханның көкаласы бір-ақ бесті" деген қағида толық дәлел бола алады. Ұры ұрлап кеткен Есім ханның көкала дейтін аты қанша жақсы, жүйрік жылқы болғанымен ас пен тойға қосылып бәйге алған мал емес екен. Сондықтан да ұрыдан төлеу алғанда төлеуге бір-ақ бесті кесіпті.

Осы құқықтық нормалар негізінде, жұрт көзіне түсіп, белгілі болу, болмауына байланыстылығын көреміз. Әйел адамның құны «Есім ханның ескі заңы» бойынша қалың малдың шамасы бойынша өлшенген. Өлген әйелдің тұқымының қызына алатын қалын малы қандай болса, сондай мал төлеуге тиісті, болмаса қыз орнына өлтіруші жақ қалыңсыз қыз беруі керек. Бұдан бізге белгілі болғаны, еркек адамның құнынан айырма әйел адамнын құнының әртүрлі екендігі. Бұл қыз әкесінің әл-ауқатына қарай, қалың малдың мөлшеріне байланысты. Даудың тексерілуі кісі өлтірушінің ауылында өтеді. Қылмыс істеген адамды - қанды қол, құн сұрауға келген адамдарды даугер деп атайды. Дауға келген талапкерлерді ел болып күтіп алып, оларға шыққан шығынға руластары түгел ортақ болуы керек. Дауда сөйлеуге екі жақтың да белгіленген кісілері (шешендері) болады. Олар тәртіп бойынша кезекпен дауларын айтып, қағысады [6].Соңында екі жақтан бітімші (би) кісілер белгіленіп, олар келісімге келіп, шешімдерін айтады.

Ұрланған аяқты мал үшін ұрыдан ол малдың өзі қайтарылады, өзі жоқ болып кетсе оның орнына тұрарлық құн төлеуі алынады, оның үстіне: бір қара ұрлағанның айыбына «ауыздықсыз ат, астарсыз шапан», он қараға дейін-қосымша «ат-тон» кесілген. Он қарадан жоғары ұрлаған ұрыдан – «мойнына қосақ, артына тіркеу» дейтін екі қара айып алынады. Орта жүз Момын деген атанын жүз жылқысын Найманның Ебей, Себей деген ұрылары алады. Мал иелері артынан қуып барса Найманның Көкшолақ деген биі ешкімді аяғына отырғызбайды, малын қайырмайды. Сонда қуғыншыларға ілесіп барған 12 жасар Досбол: «Қысырында бермесең, Буазында берерсің. Арығында бермесең, Семізінде берерсің. Өз алдында бермесең, өнерімді көрерсің»- деп тепсініп тұрып кетеді. Сонда Көкшолақ: «мына бала түбі құтқармас, мойнына қосақ, құйрығына тіркеу қосып құтыла көріңдер» -депті. Осындағы билік шешім Есім хан заңымен айтылғаны айдан анық. Есім хан заманы-шетелдіктермен күресте көбіне жеңісті, сәтті болып отырғанмен де аса тынымсыз, елдің тынышын кетірген ауыр заман еді.

Осындай қилы да қиын заманда сәйгүлік тұлпар, қаса жүйрік жылқы ер жігіттің жан серігі, ең жақын досы болған. Оны барлық батырлар жырларынан мысалға алуға болады. «Есім ханның ескі жолында» жүлде мен бәйге

алып жүрген жұрт көзіне түскен жүйріктің кесімді құны алып жүрген бәйгесінің және жорықта келтірген пайдасының түріне қарай өлшеп-шешкен. Әрине жылқы малының жүйрігін мұнша қастерлеу Шыңғыс ханның «Ұлы Жасақ» заңында бар. Есім ханның заңында «Мал-дүние ұрлаған ұрылардың ұрлық үстінде қолға түскендеріне: киімін тонап, көлігін аударып алған, қорлықпен байлап, сабап берген акірет-азалары жоқталмайды. Егерде ұрының денесінің бір жеріне кемістік келтірілсе, көзі шықса, қолы сынса, құлағы кесілсе, сақалы жұлынса т.б. ол кезде зәбір беруші жағы ұрыға тиісті айыбын тартатын болады» - деп айтылған. Есім ханның шығарған заңында жер-су, жайлау-қыстау, көшу-қону қоныстары туралы болып тұратын күрделі дау-жанжалдарды шешуге белгіленген заңның жол-жобалары бар.

Жер-су, жайылым, ата-қоныс мекеніне иелік ету үшін талапкерге қойылатын салт-сана заңдарының түрлі шартты сұрақтары мен қажетті белгілері көрсетілген. Олар: талапкердің ата-анасының салынған қабірі, қойылған құлпы тасы, қазылған арық, егілген егіннің атыз жаптары, құрылған шығырдың орыны, орылған қырманның ізі, соғылған бөгеттің қалдығы, қазылған құдықтың орыны, малдың қысқы көңі, қойдың күзгі түнегі, тұрғызылған қарақшы, үйілген омақа белгі, тігілген ағаш, егілген бақша, салынған там, соғылған азбар қора, салынған шеген, қазылған ошақтын орыны т.б. Есім хан дәуірінен бұрын-ақ қазақтардың қыс қыстауы, қалалары болып, егіншілікпен айналысканын архив, қазба деректер толық дәлелдейді. Жиембет жыраудын Есім ханға: «...Калмақтың Бөріханы келгенде, Қаланың қасы бүлінгенде, Хандар қалаға қалған, Сұлтандар суға салған, Қаз мойынды ханша Қалада тұрып жылаған. Тал шарбаққа мал сақтап, Тас қалаға жан сақтап...» [7] деп толғағаны осы ойымызды дәлелдейді.

Жоғарыдағы аталған белгі-мұралардың қайсы бірі болса да талапкердің әкесінің, болмаса бабасының, яки туысқан-туғанының біреуінің еңбегімен істеліп, бір кездерде онын қоныстанып мекендегені анықталса, ол жерді даулап талап етуші кейінгі иеленушіден сөзсіз қайтарып алады. Ол жерден соңғы мекендеушінің алып кете алмайтын ғимарат, қора-жай, бау-бақша сатынған күрделі жайларының тұрарлық бағасы бейтарап үш кісінің кесімі бойынша істеуіліге төленген. Егер де жерді қайтарып алған иесінің даулаған кезінен кейінгі уақыттарда салынған жайлар, тігілген ағаштар, егілген бау-бақшалар болса, онда даулы жердің шатағы басылмай тұрғанын біле тұра әдейі істелген нәрсе деп табылып, жауапкердің ол еңбегіне ешнәрсе төленбейді. Есім хан занында мұрагерлік, мирасқорлық мал мөлшері анық айтылған. Мирасқорлыққа бөлінетін мал-мүліктердің бөліну мөлшері: туған ұлдарына - екі еседен, туған қыздарына, — баласыз әйелдеріне - бір еседен, өгей балаларына - жарты еседен, есігінде еншілес болып жүрген құлы яки күні болса — ширек еседен сыбаға тиісті. Тәуке хандық құрған XVII ғасырдың аяғы XVIII ғасырдың басы – қазақ халқының алтын ғасыр кезеңі болды. Қазақ қоғамында біртұтастық пен ынтымақ орнатуға дәнекер болған ежелгі ереже – қағидалардың үлгілі нұсқасы, халықтың тәртіп низамының, салт-дәстүрінің жүйелі жиынтығы – атақты «Жеті жарғы» болды. «Жеті жарғы» - дәстүрлі қазақ қоғамының сол уақыттағы тұрмыс-тірлігін, қоғамдық, әлеуметтік жағдайын ескере отырып, келешектің қамын ойлап, жан-жақты байыпталған заңгерлік ұлы мұрасын қалдырды. «Қасқа жол» мен «Ескі жол» заңдарын толықтырып, елеулі өзгерістер енгізіп, дамытқан Тәуке хан бұрынғы бес тарауға тағы да екі тарау қосып, «Жеті жарғы» деп атауға пәрмен берді. Бұл жаңадан қосылған екі тарау: жер дауы туралы заң мен құн дауы туралы заң еді. «Жеті жарғыны» қазақ халқы негізінде XIX ғасырдың ортасына дейін қолданылып келді. Ал кейбір нормалары Қазан төңкерісіне дейін толығынан қолданылып, қоғамдық қатынастарды реттеу қызметін тиімді атқарып келді. Қазақ хандығы дәуірі XVI-XVIII ғасырларда, яғни, қасқа жолды Қасым хан, ескі жолды Есім хан, Жеті жарғыны шығарған Тәуке хан тұсында басқару жүйесі хандық билікке негізделген, саяси жағынан орталықтанған, бірұтас, құқықтық мемлекет болды. Осы кезеңде қазақ хандығының көрші орналасқан мемлекеттермен байланыста болып, олармен сауда, саяси мәселелерін шешу заң жүйесі арқылы анықталды. Қазақ хандарының негізгі заңдары қазақ хандығын осы кезде мемлекет ретінде танытып қана қоймай, оның саяси-әлеуметтік, экономикалық дамуына ықпал етті. «Жеті жарғы» орыс деректерінде «Тәуке хан заңдары» деген атпен белгілі.

Жеті жарғы – жеті әдеттік құқықтық жүйеден тұратын қоғамдық қатынастарды реттейтін салалардың жиынтығы. Олар – жер дауы, жесір дауы, құн дауы, бала тәрбиесі және неке, қылмыстық жауапкершілік, рулар арасындағы дау, ұлт қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Бұл салт-дәстүрлер, «Жеті жарғының» баптарында барынша көрініс тапқандығын атап өту керек. Қазақ құқығында өлім жазасы, денеге зақым келтіру түрлері, түрмелер мен зындандар, бас бостандығынан айыру қылмыстық жазалар кең тараған жоқ. Барлық даулар және қылмыстар азаматтық-құқықтық сипатқа ие болды. Олар үшін мүліктік, мүліктік емес, ұялатын, масқаралайтын, бітімгершілік жазалау нысандары қолданылды. «Жеті жарғыда» басты көтерілген мәселе, бұл кек алу және құн даулауға қатысты. «Жеті жарғының» баптарында «қылмыс» деген ұғым ешқандай мазмұнда түсіндіріліп, көрсетілмейді. Мұнда қылмыскерді «күнәһар» деп атаған. Қандай дамыған қоғам болсын, қылмысты мүлдем жою мүмкін емес. Бірақ ұтымды шешімдер арқылы оған тосқауыл қоюға болады. «Жеті жарғы» бойынша бірінші орында кек алу: «қанға – қан, жанға – жан» принципі сақталды. Кейбір жағдайларда кісі өлтіргендігі үшін кесілетін өлім жазасын билер кеңесінің шешімімен құн төлеуге ауыстыру құқы берілді. Бұл осы заңның тарихи прогрестік маңызын айқындайтын бап болды. Құн қылмыстының өз басына, болмаса ру мүшелеріне салынады.

Кек алу принципі мемлекеттің тұтастығын сақтауда кері әсер тигізгені белгілі. Оны Л.Ф.Баллюзектің еңбегіндегі мына үзінді айқындай түседі: «Қазақтардың алғашқы тарихи естеліктерінде кек алуға қатысты қанды соғыстардың ғасырларға созылғандығын, соңынан ұрпақтық кек алудың бүкіл ру қауымына келетін зиянын түсіне бастады» [8]. «Қанға – қан, жанға – жан» принципі көне грек қоғамында, түркілерде және арабтарда кең тарады. Бірақ көшпелілер қоғамында ислам дінінің таралуы және шариғаттың кеңінен қолданылуы кек алу принципінен құн төлеуге өту үдерісін жылдамдатты.

Сондықтан «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заң жолдарында құн туралы айтылғанымен, Тәукенің тұсындағыдай кісі өлімі, кек алу жағдайлары бүкіл қоғамды күйзеліске ұшыратқан кек алудың нақты құнмен ауыстырылғаны анық көрсетілмеген еді. Қазақ халқының құқықтық институтының қалыптасуына толығырақ тоқталып өтелік. Қылмыстық әрекеттерді жазалау ретінде барлық халықтың құқық жүйесі кек алу және құн төлеу арқылы өтті. Ертедегі халықтың заң ескерткіштері құн төлеу арқылы жазалау, кек алу принципінің орнын басып, әр түрлі қылмыс түріне қарай бекіткенін көруге болады. Қазіргі зерттеушілерді қазақ қоғамындағы «құн» ұғымының қалыптасуы мен оның кек алу жүйесі қандай жағдайда өтті деген мәселе қызықтырады.

Құн төлеу – сатылы институт, ол әр түрлі халықтардың саяси, әлеуметтік-экономикалық, құқықтық даму барысында пайда болып отырды. «Құнның» алғашқы пайда болуы мен кек алу принципін тежеу оның субъективті жағдайларына байланысты болды. Кек алудың қолайсыздығы «құнның» қалыптасуына итермеледі. А.И.Левшин «құнның» енуіне орай, енді кісі өлтірген адам жаза ретінде сол адамның руына мал-мүлік беру арқылы босатылатындығын негіздейді.

Қазақтардағы құнға байланысты мәліметтерді И.Г.Георг, Н.Рычковтың еңбектерінен кездестіруге болады. И.Г. Георг бойынша: «Кімде-кім ерді өлтірген болса ол өлім жазасына кесіледі немесе өз өмірін жасаған қылмысы үшін құн төлеу арқылы құтқара алады. Ол өлген адамның туыстарына 100 жылқы, екі түйе, бір еріксіз (құл) беруі тиіс. Бір жылқының орнына бес қой алынуы да мүмкін. Әйелді, баланы, құлды өлтіргені үшін ердің жарты құнын төлейді. Адам денесіне жарақат салғаны үшін де құн төлейді. Бас бармақ - 100 қой, кішкене саусақ - 20 қой. 1771 жылы Н.Рычков құн туралы мынандай мағлұматтар береді: «Адам өлтірген кісі қылмысы үшін құн төледі. Құн түрі жүз жылқы, бір тұтқын құлдан, екі түйеден, қара түлкінің терісі, шұғадан тігілген бешпет, бүркіт немесе қаршыға және әскер салт-саймандарынан тұрды [8].

Мұның барлығының өлген кісінің ең жақын мұрагеріне табыс етілуі, осы әдетке сай туыстары ешқандай қарсылық көрсетпеуі тиіс. Барлығы осы әдетке бағынады. Бұл тәртіп қазақтарда құн деп аталады». Кісінің денесіне жарақат салынуы нәтижесінде ол еңбекке жарамсыз болып қалса, ол да өлім жазасымен теңестіріледі. Ұрлыққа қарсы заң қазақтарда «айбана» деп аталады. Қой немесе жылқы ұрланған кезде ұсталса, ол шешім бойынша 27 қой немесе жылқы төлеуге міндетті.

Кейбір құқықтану және тарих ғылымының зерттеушілері құнның қалыптасуын ислам дінінің енуімен байланыстырады. Рас, қазақтың әдет-ғұрып нормаларына шариғаттың әсері болғаны сөзсіз. Бірақ «құн» ұғымын, оның принциптерінің қалыптасуын алғашында «құнның» пайда болуына өзіндік әсерін тигізген қазақ қоғамындағы рулар арасындағы үнемі болып отырған жауластық жағдайларды тоқтатуға жасалған әрекеттің нәтижесі деуге болады. Әйтсе де «Жеті жарғыда» көрсетілген «құнның» мөлшері, XIX ғасырдағы барлық орыс жазбаларында көрсетілген «құн» деген сөздің ұғымы парсы тілінде «Қан, қан төгу» деген мағынаны білдіреді. Ал түрік, татар тілінде бұл «қан құны» деген ұғымда қолданылған. Қазақтың өз тілінде «құн» негізінен белгілі бір нәрсенің жалпы мөлшері мағынасында қолданылды. «Құн» мөлшеріне байланысты А.И. Левшин: «Өлген ер адам үшін 1000 қой, әйел үшін 500 қой беруі керек. 100 түйе - 200 жылқыға немесе 1000 қойға тең» деп көрсетсе, Көбек Шүкірәлиев: өлтіргені үшін 200 жылқы төлеуі тиіс делінген [4].

Дәстүрлі қазақ құқығының көрнекті ескерткіші «Жеті жарғының» көрсетілген кезеңі, яғни XVIII ғасырдың басында толықтырылып, қазақ әдет-ғұрып заңдарының жаңадан өңделуі тарихи оқиғалармен тығыз байланысты, заңды құбылыс. Қазақ көшпелілерінің қоғамы Орталық Азияда қалыптасқан ауыр саяси-әлеуметтік жағдайда, сыртқы қауіптің күшеюіне қайткен күнде де жауап беруі қажет болды.

Осындай объективті тарихи жағдай мемлекет іргесін, халықтың бірлігін күшейтуге бағытталған заңдар,құқықтық дәстүрлердің қайта жаңғыруына тікелей әсер етті. Құқықтанушылар мен тарихшылар қазақтың әдет-ғұрып құқығы жүйесін тек қазақ қоғамының ішкі қауымдық тіршілігін реттеу мәселелерімен ғана байланыстырады. Мәселенің осындай деңгейде көтерілуі белгілі дәрежеде құқықтық институттарға ретроспекциялық тұрғыдан қараудың тікелей жемісі. Көптеген рулар мен тайпалар өздерінің үйреншікті қоныстарын өзгертіп басқа жақтарға қоныс аударды және ыдырау үрдісіне ұшырады.

Көп жағдайда олар ру арасындағы араздықтарды шешетін, татуластыратын істерді шешкен деп көрсетіледі. В.В. Бартольдтің анықтамасы бойынша, «ақсақалдар» дегеніміз - «іс жүзінде белгілі бір заңдық өкіметтілігі жоқ, жасына, байлығына және бұрын сіңірген еңбегіне қарай құрметке бөленген ақсақалдар» [9]. Ақсақал әлеуметтік категорияны жасына қарай белгіленген әлеуметтік топ болғандығына тоқталған жөн. Біз қазақ қоғамын әлеуметтік санаттарға бөлуде адамның өмірінің жас мөлшеріне қарай оларға нақты міндеттер мен құқықтар берілетіне баса назар аударғымыз келеді.

Егер мәселені тарихи-құқықтық қырынан терең зерделейтін болсақ дәстүрлі қазақ құқығының ескерткіші «Жеті жарғы» қазақ халқының дәстүрлі мемлекеттік және құқықтық мәдениетінің алтын қорынан сақталған ескерткіш. Бұл құқықтық құжатқа байланысты ауызша және жазба деректерді қарастырып, терең талдай отырып, оның мемлекет пен қоғамның тіршілігін үйлестіретін, нақты дауларды шешуге бағытталған негізгі заң қағидаларының жинағы екенін көреміз. Әрине, ол ең алдымен ұлттық танымның айшықты айнасы, халық рухының қамқоры, ұлттық мүдденің жаршысы, дегенмен оның басты мәні дәстүрлі қоғамдық-құқықтық саладағы дауларды реттеу қабілетінде. Әлемде мыңдаған этностар бар болса, солардың барлығының да арман мүддесі мемлекеттік және ұлттық тәуелсіздік. Мемлекеттік және ұлттық дербестік идеясы әдет-ғұрып құқығы жүйесінің ел құрметіне бөленіп, шежіреші ақсақалдарының жадына берік жазылуына себепкер болған жағдайлар осы.

Ең алдымен бұл мәселені шешпей мемлекеттік қызметте тазалық, әділеттілік, тек халық игілігіне еңбек ету сияқты талаптарды іс жүзіне асыру мүмкін емес екені тарихтың дамуымен нақты дәлелденген көрініс» деп жазады

белгілі заңгер-ғалым С.Өзбекұлы[10]. Қай тұрғыдан алып қарасақ та дәстүрлі қазақ құқығы жүйесі атымен танымал көшпелі қазақ өркениеті туғызған идеялар, асыл сөздер,дауларды шешудегі жалпы құқықтық өмір философиясы тәуелсіз Қазақстан үшін өзінің мән-мағынасын жойған жоқ.

Мұны Тәуке хан тұсындағы құн төлеу арқылы қарастырылатын дау-жанжалдың бітімі туралы халық арасында сақталған мағлұматтар арқылы білуге болады: 1. Ер құны – жүз жылқы, не оның баламасы, әйел құны мұның жарымы. 2. Ер құны жолаушы, жортушы деп екіге бөлінеді. 3. Құл құны бір ат, не оның баламасы, күң құны оның жарымы (ит құны да, құл-күң құнымен бірдей болады). 4. Мұнда қалың мал түрлері берілген: 47,37,27,17 ат; аттың ботадан басқа да баламасы болады, ал ат ботамен есептегенде 5 дөнежін, құнан- құнажын тұяғы 20 болады. «Құн» түрлері Ералы қолжазбасында да кездеседі. I. Ер құны – 100 жылқы, 6 жақсы түйеден тұрды; әйел құны қалың мал мөлшерімен теңестірілді. II. Өнер құны – бұл ауыл, жыраулар үшін төленген құн. III. Сүйек құны – өлген адамның сүйегі үшін төленетін құнның түрі. «Жеті жарғы» бойынша құн төлеу, егер адамның денесіне жарақат салынса, мысалы, А.И.Левшиннің мәліметінше, үлкен саусақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой, сол сияқты белгіленген мал мөлшері төленіп отырды[4]. «Құн» институтының Тәуке хан тұсында кең қолданыста болуы қазақ даласындағы әр ру мүшесінің құқығын қорғау қажеттігінен туындады. Қазақтардың құқығында жауапкершілік пен жаза түрлері аса бай, әрі көп түрлі болды.

Қазақ хандығы дәуірінде жүзеге асқан заңдық жүйелер, кең мағынада алғанда заң да, билік те, қоғамдық болмыс пен өнегеліктің қайнар көзі де, рухани құндылық та болды. Аталмыш құқық ережелері өздерінің мазмұны бойынша қамтылған мәселелер аясынан кең қызметтерді атқарды: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Е. Жолбағаев. Керейден Кенесарыға дейін, немесе Қазақ хандығының құрылуы, отарлануы және жойылуы хақында //Парасат. — 2007. — № 7. — 27–29-б.*
2. *Шоқан Уәлиханов. Сот реформасы туралы жазба. Көп томдық шығармалар жинағы. 4 т. – А., 2010. – 311б.*
3. *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. (1171-1867). – Алматы: Наука, 1964. – 573с.*
4. *Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы,1996. – 254 с.*
5. *Ж. Жылқыбай. Есім ханның ескі жолы // Егемен Қазақстан. 9.02.2015ж.*
6. *Зиманов С.З. «Қазақ даласында әділ соттың «Алтын ғасыры» // Қазақтың Ата заңдары. 10томдық. III том. – Алматы, 2004. – 616 б.*
7. *Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. Бірінші том. Алматы,1989. – 213 б.*
8. *Материалы по казахскому обычному праву. – Алматы, 1996.*
9. *Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Соч. Т.5. М., 1968.*
10. *Өзбекұлы С. Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: «Білім», 2004. – 128 б.*
11. *Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. 4 т. – А., 2010. – 311б.*

ӘОЖ 39;572
МРНТИ 03.61. 21

Қозғамбаева Г.Б.,[1] Исабек Б.Қ. [2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қаласы, E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.
[2]Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, профессор м.а.
Шымкент қ., E-mail: barsha73@mail.

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ КІШІ ҚҰРЫЛТАЙЛАРЫ

Аңдатпа

Бүгінде республика аумағынан тыс 5 миллионнан (7 млн) астам қазақ диаспорасының өкілдерінің басым бөлігі (90%) республикамен шектесетін шекаралас мемлекеттерде тұрады. Дүниежүзінің отыз бес еліндегі қазақ мәдени орталықтары және бөлімшелерімен Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы бірлесе жұмыс жасайды. Жыл сайын шетелдегі қазақтардың кіші құрылтайларын өткізу дәстүрге айналған.

Мақалада дүниежүзі қазақтарының республика аумағында шақырылған бес құрылтайдан басқа алыс -жақын шетелдере өткен кіші құрылтайлар қарастырылған. Еуропада, Ресейде, Орталық Азия мемлекеттерінде өткен кіші құрылтайларда қазақтың ұлтық болмысын сақтау, тілі мен мәдениетін өркендету және қазақ халқының бүгіні мен болашағы туралы айтылған ой-пікірлер қамтылды. Дүниежүзінің әлеуметтік-экономикалық кеңістігінің біртұтас интеграцияға ұшырап, жаппай жаһандану процесі жүріп жатқанда дүниежүзіндегі қазақтар өзіндік этникалық келбетін және ұлттық бірлігін сақтау, рухани құндылықтарын дәріптеуде шетелдерде шақырылған кіші құрылтайлардың маңызы көрсетілген.

Түйін сөздер:Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, Отандастар, диаспора, құрылтай, қазақ мәдени орталықтары.

Kozgambayeva G.B.,[1] Issabek B.K. [2]

[1]al- Farabi Kazakh National Uneversity,
Almaty, E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.
[2] South Kazakhstan state pedagogical university, associate professor,
Shymkent , E-mail: barsha73@mail

THE YOUNGER CONGRESS(KURULTAY) OF THE KAZAKH DIASPORA

Abstract

Today, outside the republic, most of the representatives of the Kazakh diaspora (90%) live in the states adjacent to the republic. The World Association of Kazakhs operates with the Kazakh cultural center and subdivisions in thirty-five countries of the world. It has become a tradition to annually hold small Congress(Kurultay) of foreign Kazakhs. In addition to five kurultai of Kazakhs of the world, invited to the territory of the republic, the article provides for small cpngress (kurultay) held in the countries of near and far abroad. At small congresses (kurultay) held in Europe, Russia, Central Asian countries, the article highlights the issues of preserving the Kazakh national existence, the development of language and culture, as well as the present and future of the Kazakh people. At a time when the socio-economic space of the world is undergoing a single integration, there is a process of general globalization, Kazakhs all over the world are of particular importance for preserving their ethnic appearance and national unity, and for popularizing spiritual values.

Key words: World Association of Kazakhs, compatriots, diaspora, congress (kurultay), Kazakh cultural centers.

Козгамбаева Г. Б.,[1] Исабек Б.К. [2]

[1]КазНУ имени Аль –Фараби.Казахстан,
г. Алматы, E-mail:gulnar.kozgambaeva@mail.
[2]Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, и.о. профессора
г. Шымкент, E-mail: barsha73@mail

МЛАДШИЙ КУРЫЛТАЙ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ

Аннотация

Сегодня за пределами республики большая часть представителей казахской диаспоры (90%) проживает в сопредельных с республикой государствах. С казахским культурным центром и подразделениями в тридцати пяти странах мира совместно работает Всемирная Ассоциация казахов. Стало традицией ежегодно проводить малый Курултай зарубежных казахов.

В статье помимо пяти Курултаев казахов мира, проведенных на территории республики, рассмотрены малые курултаи, прошедшие в странах ближнего и дальнего зарубежья. Малые Курултаи в Европе, России и Центральной Азии были посвящены сохранению казахской национальной идентичности, развитию языка и культуры, а также настоящему и будущему казахского народа.В то время, когда социально-экономическое пространство мира подвергается Единой интеграции, идет процесс всеобщей глобализации, казахи во всем мире имеют особое значение для сохранения своего этнического облика и национального единства, популяризации духовных ценностей.

Ключевые слова: Всемирная Ассоциация казахов, соотечественники, диаспора, курултай, казахские культурные центры.

Әлемнің әртүрлі мемлекеттерінде ғұмыр кешіп жатқан қазақ диаспорасының өкілдері өздерінің ұлттық құндылықтары мен негіздерін ешқашан ұмытқан емес. Дүние жүзінің әлеуметтік-экономикалық кеңістігінің біртұтас интеграцияға ұшырап, жаппай жаһандану процесі жүріп жатқанда Қазақстандағы қазақтар да, шетелдердегі қандастарымыз да өзіндік этникалық келбетін және ұлттық бірлігін жоғалтпаудың жолдарын іздеуде. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының басшылығымен әлем қазақтарының бес Құрылтайы өтті. Дүниежүзі қазақтарының басын қосқан тұңғыш құрылтайдың шақырылған кезінен бесінші құрылтайдың арасын уақыт өлшемімен санасақ жиырма сегізжыл болады екен. Төрткүл дүниеге тараған қандастарымыздың І-ші құрылтайға жиналған кезінде олардың атамекен, ата-баба жеріне оралу туралы қуаныш пен күдікке толы ойларымен, V-ші құрылтайдағы өзгерістерді салыстырып көрсек, өткен 25 жыл уақыт – бірнеше ғасырлық уақытқа тұратындай өзгерістерге ұйтқы болған мерзім екенін байқауға болады[1].

Дүниежүзі қазақтарының республика аумағында шақырылған бес Құрылтайдан басқа қазақ диаспорасының кіші құрылтайлары алыс – жақын шетелдере өтті. Шетелдерде өткен Кіші құрылтайларға тоқталмас бұрын, осы құрылтайларды алғаш ұйымдастыру жұмысын жүргізген Қауымдастық екеніне мән берсек.Дүниежүзі қазақтарының екінші Құрылтайының қарсаңында ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрі М.А. Құл-Мұхаммедтің атына Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төралқасы төрағасының бірінші орынбасары Қ.Найманбаев: «... Өзбекстан, Ресей, Еуропа және Түркия елдерінде кіші құрылтайлар өткізілуі қажет. Бұл жиындарды өткізудің ең үлкен мақсаты – алыстағы ағайындардың ұлттық рухын көтеру. Олардың іздейтін атажұрты – елі бар екенін еске

салу. Сондықтан мұны әдеттегі той-думан емес, маңызды оқиға деп санаған жөн деп білеміз. Көмектесулеріңізді сұраймыз» [2], - деп хат жазған. Яғни, Қазақстанда өткен құрылтайлардан басқа, шетелдерде кіші құрылтай өткізу алдында дайындық жұмыстары жасалғандығын байқаймыз7

Бүгінде республика аумағынан тыс 5 миллионнан (7 млн) астам қазақ диаспорасының өкілдерінің басым бөлігі (90%) республикамен шектесетін шекаралас мемлекеттерде тұрады. Өзбекстанда 2 млн., Қытайда 1,5 млн., Ресейде 1 млн, жуық, Моңғолияда 130 мыңға жуық, Қырғызстанда 45 мың, Түрікменстанда 80 мың қазақ бар. Ауғанстан, Иран, Түркия елдерінде қазақтар жинақы орналасқан. Еуропа елдерінің әрқайысында 200-500 отбасының аралығында қазақтар бар. Қазақстан қазақ диаспорасын қолдау жөніндегі мемлекеттік саясатына байланысты екі бағытта, біріншісі – сырт жерлердегі қандастардың оралман ретінде атамекенге біржолата көшіп келуіне жағдай жасау, екіншісі – ұлттық ерекшілігін, ана тілін, мәдениеті мен салт-дәстүрін сақтап, дамыта беру үшін диаспора ретінде бұрынан тұрып жатқан жерлерінде қамқорлық көрсету[3,4б.].

Дүниежүзінің отыз бес еліндегі қазақ мәдени орталықтары және бөлімшелері мен Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы бірлесе жұмыс істейтейді. Жыл сайын шетел қазақтарының кіші құрылтайларын өткізу де дәстүрге айналған. Кіші құрылтайларды өткізу жұмыстары бойынша Қазақстан Республикасы елшіліктеріне, министрліктер, облыс әкімшіліктерінің көмектеріне сүйенеді. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы республикада өткен құрылтайдан басқа Еуропада, Ресейде, Орталық Азия мемлекеттерінде кіші құрылтайларды ұйымдастырып өткізуде ат салысып келеді [4,69б.].Кіші құрылтай Түркия және Моңғолия елдерінде де өтті. 1997 жылы Түркияның Стамбул қаласында өткен кіші құрылтайға он бір алыс және жақын шетелдегі елуге жуық қазақ диаспорасы өкілдері қатысты. Құрылтай барысында қазақ халқының мәдениеті мен әдет-ғұрпын насихаттайтын Қазақ мәдениеті орталығы ашылды. Ол бүгінде отандастар кездесетін орталыққа айналды[5,5б.].

Стамбулдағы Бас консулдықтың көмегімен «Топкапы» қалалық саябағында Қазақ мәдениет үйі мен Қазақ тілін үйрету орталығы 2007 жылы қараша айында ашылды. 2008 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тарапынан бөлінген квота бойынша қазақ диаспорасының жастары Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түркістан қаласында Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ - түрік университетіне қазақ тілі бойынша дайындық курстарына оқуға жіберілді [6,2б.].Сандық есеп бойынша 2014 жылы 31 тамызда Түркияда үшінші кіші құрылтай өтті. Құрылтайға Қауымдастық төрағасының бірінші орынбасары бастаған делегеция қатысты. Құрылтайда қаралған мәселелердің маңыздысы, ол ҚР-сы Президенті Н.Назарбаевтың Халыққа арнаған Жолдауын Анадолыдағы қазақтарға насихаттау болды. Кіші құрылтайға жиналған Түркиядағы қандастарымыз Президент Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы бойынша жасалған баяндаманы ризашылығымен тыңдап, өз ойларын ортаға салды[7,21 б.].

Ал Моңғолия қазақтарының алғашқы құрылтайы 1997 жылы Баян-Өлгий аймағында өтті. Құрылтайда Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының Моңғолиядағы бөлімшесі құрылып, төрағалығына сол кездегі аймақ әкімі Күнтуғанұлы Мизамхан сайланды, 2004 жылдан Омарұлы Хабсатар басқарды. 2005 жылы Ұланбатыр қаласында қазақ мәдени орталығы құрылды. Қауымдастықтын ұйымдастыруымен Абайдың 150 және М.Әуезовтың 100 жылдығы Баян-Өлгий аймағы мен оның бірнеше аймақтарында өткен. Бұл мерейтойларға Қазақстанның белгілі ақын-жазушылары, ғалымдары мен әртістері, қоғам қайраткерлері қатысты.Ал 2013 жылы 4 шілдеде Моңғолияның астанасы Ұланбатыр қаласында өткен Кіші құрылтайға Қазақстандық делегация қатысты. Кіші құрылтайға Ұланбатыр мен Дархан, Эрдэнэт, Налайх, Шарынгол қалалары мен Баян-Өлгий, Қобда сияқты алыс аймақтарда тұратын Моңғолиядағы барлық қазақ қауымының өкілдері қатысты. Моңғолияда Қауымдастық бөлімшесі мен «Арулар», «Жерлестер» атты Қазақ мәдени қоғамдары бар.Кіші құрылтайдың салтанатты ашылуы қарсаңында Қазақстаннан барған делегацияны Моңғолияның Мәдениет, спорт және туризм министрі Ц. Оюунгэрэл арнайы қабылдап, Қазақстанмен мәдени-рухани саладағы байланысты одан әрі жақсарту және осы мәселелерге қатысты жергілікті қазақтарға қажетті қолдау мен көмек көрсету жөнінде мазмұнды пікір алмасу өткізді[8, 121б.].

Құрылтайда өткізілген маңызды шаралардың біріҚР-ның Президенті – Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауына арналған дөңгелек үстел болды. Елбасы Қазақстан халқына Жолдауын 1997 жылдан бері жүзеге асырып келеді. Бұл Жолдаулардың ең алғашқысы Қазақстанды дамытудың 2030 жылға дейінгі бағдарламасына арналған. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Елбасының Жолдауын шет елдегі тұратын қандастарымызға жеткізіп, насихаттау жұмысын жүргізді. Осы дәстүр Моңғолиядағы кіші құрылтайда да жалғасын тапты. Дөңгелек үстелді тарих ғылымдарының докторы, профессор Х. Әбжанов жүргізді. Үш бөлімнен тұратын «Қазақстан-2050» стратегиясының біріншісі Қалыптасқан Қазақстан – мемлекеттілігіміздің, ұлттық экономикамыздың, азаматтық қоғамымыздың, қоғамдық келісіміміздің, өңірлік көшбасшылығымыз бен халықаралық беделіміздің дағдарыста сыналуы деп аталды. Бұл бөлімде Елбасы соңғы 15 жылда, яғни 2030 жылға дейінгі бағдарламаны жүзеге асыру барысында Қазақстанның қол жеткізген табысын жан-жақты талдап көрсеткен. Ал Стратегияның XXI ғасырдың он жаһандық сын қатері атты екінші бөлімінде жалпы адамзаттың алдағы уақытта қандай сын-тегеуріндермен бетбе-бет келуі мүмкін екендігі қамтылған.Осы сын-тегеуріндерден қалай сүрінбей өте алады?. Бұған бағдарламаның «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – тым құбылмалы тарихи жағдайдағы жаңа Қазақстан үшін жаңа саяси бағыт атты үшінші бөлімі жауап бере алады. Бұл бөлімде Елбасы, басты мақсат – 2050 жылға қарай Жалпыға ортақ еңбек қоғамын құру деп көрсетеді [9, 107-109бб.].Құрылтай мәжілісі барысында аймақ әкім Д.Құзыкейұлы «Қазақстан – 2050» стратегиясында көтерілген мәселелермен өлке халқы етене таныс екендігіне тоқталып өтті. Моңғол елі нарықтық жүйеге 1990 жылдардың басында көшуіне байланысты қазақтардың мәдени өмірінде біршама қиындықтар болды. Атажұрттан келетін оқу құралдары, оқулықтар, әр түрлі бұқаралық ақпаратттық құралдардың барлығы дерлік тоқтады. Бүгінгі

күнде аймақ халқының Отанымызбен байланысымыз білім беру және көші-қон саласында ғана болып тұр. Бірақ, қазіргі кезде Моңғолияда экономикалық-әлеуметтік жағдай жылдан жылға жақсарып келе жатыр. Сондықтан болар, аймақ халқының да экономикалық жағдайы дұрысталуда екендігіне тоқталып өтті[10,13б.].

Әлемнің көптеген елдерінде өмір сүріп жатқан қазақ ұлтының өкілдерін бұл құндылықтық дағдарыстың ыстық лебі шарпып өтпеуі де мүмкін емес еді.Сондықтан олардың барлығы қазіргі дәуірде дүниетанымдық және құндылықтық қайта түлеу кезеңінде өмір сүріп жатқанын атап өту керек. Жалпы дүниежүзі халықтарының барлығы өзінің құндылықтар дүниесін сараптан өткізіп, оның кейбір тұстарына жаңаша баға беріп жатқан кезеңде, қазақ ұлтының алыс және жақын шетелдегі өкілдері, Атажұрттағы, яғни тәуелсіз Қазақстан жерінде топтасқан негізгі бөлігінде, құндылықтар саласының құрылымы мен болашағына асқан ұқыптылықпен қарайтын заман да жетті. Себебі, қазіргі заманның уақыт өлшемі мен өзгерістер екпіні бұрынғы тарихи кезеңдермен салыстырғанда басқа, әлдеқайда күрделенген деңгейге көтерілгені байқалады[11,20-21бб.]. Құрылтайда қазақ елінің бүгіні мен болашағы туралы ой-пікірлер, өтініш тілектер ортаға салынды. Қоғамдағы негізгі құндылық адам және оның мүдделері екендігі баршаға аян. Бүгінде Қазақстан өзінің болашағын анық болжай алатын, саяси және әлеуметтік бағдарларын нақты анықтай алатын елге айналуы тиіс. Моңғолия мен Қазақстан арасына ұшақ ұшыру, жол, көлік қатынасын жақсарту сияқты күрделі мәселелер екі ел үкіметінің арасындағы деңгейде шешілуге тиіс. Сонымен бірге біраз мәселені Моңғолиямен шекарасы жақын Шығыс Қазақстан облысы арқылы да жүзеге асыруға мүмкіндік бар. Кіші құрылтайға қатысушылар тарапынан, екі ел арасының достық қарым-қатынасын нығайтуға және Моңғолиядағы қазақ ағайындардың халахуалын, әсіресе, рухани сұранысын орындауға үлкен үлес қосады деген ой пікірлер айтылды[10, 13б.]

Тәуелсіз мемлекеттер достастығы елдерінде Өзбекстаннан кейінгі Ресей Ферерациясында этникалық қазақ қауымының көп шоғыры бар. Ал қазақ мәдени қоғамдары Эстониядағы «Абай», Балтық елінде «Нұрсәуле» қазақ қоғамы, Белрусьта халықаралық «Атамекен»,Украина елінде Харьков қаласы қазақтарының «Бірлік», Киевте «Достық» қоғамы, Донецк облыстық қоғамдық «Донбасс» қазақ мәдени бірлестігі, Қырым республикалық «Бірлік», Тәжікстандағы «Бәйтерек», Қырғызстандағы Қауымдастық және Ресейдің көп бөлігінде қазақ қоғамы жұмыс істейді..Ресей аумағын мекендеген қазақ қауымының ынта жігерліктерінің арқасында бірнеше құрылтайлар ұйымдастырылып, өткізілді. Қазақ мәдени орталығы Өзбекстанның Ташкент қаласында құрылған. Сол елдің тоғыз облысының жиырма бестен астам ауданында құрылған бөлімшелері жұмыс істейді. Ташкентте 2011 жылы қарашаның 11 күні өткен құрылтайға (VII) Науаи, Сырдария, Бұхара, Ташкент облыстарымен қатар Қарақалпақстаннан делегаттар қатысты. Құрылтайда қазақ ұлттық мәдени орталығы төрағасының орынбасары Шералы Садықов ашып, баяндама жасады. Ол баяндамасында: «Ел тәуелсіздігінің арқасында салт-дәстүрлеріміз қайта жандады. Бүгінде өзбек қазақ, халықтары арасындағы достық, әдеби-мәдени байланыстар жоғарыға көтерілді.«Шымкент қаласындағы Қазақстан-Достық университетін» бітірген түлектер өзбекстандық студенттердің дипломдарын нострификациялау, Өзбекстандағы қандастарымыз үшін Ұлттық театр ашу, қазақ тілінде жарық көретін Республикалық «Нұрлы жол» газетіне жазылымды жандандыру жайлы да әңгіме өрбітті [12, 22-23б.].

2014 жылы Бішкек қаласында өткен Қырғызстан қазақтарының V - ші Кіші Құрылтайына республикадан делегаттар қатысты. 2009 жылғы есеп бойынша Қырғызстанда 33 мыңдай қазақ бар. Олардың басым көпшілігі (21 мың адам) Шу аймағы мен Бішкек қаласында тұрады. Ыстықкөл облысында - 10 мың, Талас облысында - 8 мың қазақ бар. Баткен, Ош, Жалал-Абад аймағындағы қазақтар 4 мыңға жуықтайды. Қырғызстан қазақтарының арасында ғалымдар, жоғары білімді мамандар өте көп[13,104б.]. Қырғыз Республикасының Статистика комитетінің 2014 жылдың басындағы мәліметі бойынша елдегі халықтың саны 5 миллион 850 мың, оның ішінді қазақтар саны 33 мың 701. Қазақтың көбірек шоғырланған жері - Бішкек қаласы және Шу облысы. Қырғызстанда құрылған «Алаш» қоғамдық бірлестігі (2003-2010 жж.) мен «Отан» қазақ мәдени орталығы (1992-2010жж.) 2010 жылы желтоқсанда бірігіп Қырғызстан қазақтарының қауымдастығы болды. V- ші Кіші құрылтайда Қырғыз Республикасы Халық Ассамблеясының құрметті төрағасы Бектемір Мырзаибраймов екі елдің достық байланысының нығая беруінің аса маңызды екендігіне тоқтала келіп, Қазақстан жұртшылығына үлкен ризашылығын білдірді. Құрылтай барысында Қырғызстан қазақ қауымдастығының төрағалығына ұсынылған үш үміткердің ішінен Құрылтай делегаттарының көпшілігінің дауысына ие болған Е. Бөлекбаев төраға болып сайланды. Жаңа басшының нәтижелі жұмысы барысында бүгінде Қырғызстандағы қандастарымызбен мәдени-рухани жағдайы жақсарып, Қауымдастықпен байланысы артуда[14, 17-19бб.].

Шетелдегі қазақ диаспорасының біртұтастығы мақсатындаМоңғолия, Түркия, Иран, Тәжікстан, Орталық Азия, Ауғанстан, Мәскеу, Астрахань, Орынбор, Омбы, Самара, Түмен, Челябі, Қорған, Алтай Республикасы қазақтарының Кіші құрылтайлары өтті.Ресейдің Алтай өлкесі Қосағаш ауданында 2001 жылы шілденің 6-7 күндері қазақтардың ұйымдастыруымен өткен Кіші құрылтайы қазақ тіліндежүргізілді. Екі күнге созылған Ресейдегі Кіші құрылтайда еңбек жолын мұғалім мамандығынан бастап, аудан көлемінде бірнеше басшылық қызметін атқарған Қосағаш ауданы әкімі Ә. Жатқанбаев жасаған баяндамасында Ресей қазақтарының қазіргі жағдайы, болашағы туралы мәселені және ол жастардың білім алуы мен мектеп оқулықтары, тіл мәселесі төңірегінде пікірлерін айтты. Құрылтай мәжілісінде ҚР-сы тарапынан делегацияны бастап барған жазушы Қ. Найманбаевбаяндама жасады. Кіші құрылтайға Ресей, Қазақстан, Қытай, Моңғолия елдерінен келген қандастарымыз қатысты. Кіші құрылтайдың екінші күні қазақ халқының ұлттық ойындарынан қойылымдар көрсетіліп, ат жарысы, қыз қуу бәйге және спорттық ойындар мен қазақша күрестен палуандар арасында жарыс өтті. Ресей қазақтарының орындауында халық әндері мен күйлері орындалды.Қосағаш қазақтарының атамекенмен қайта табысуына, Алтай Республикасы мен Қазақстан

Республикасы арасындағы білім,ғылым және мәдениет салалары бойынша қатынастарды жақсарту мен дамытуда үлкен мән беріліп, келісімдер жасалды[15,10б.].

Әлемнің 40 шақты елінде тарыдай шашыраған бес миллионнан астам қазақтың бір бөлігі Еуропаның оннан астам елінде өмір сүреді.Еуропадағы қазақ қоғамы қауымдастығының мәліметі бойынша, бүгінде ондағы қазақтардың басым бөлігі Түркиядан қоныс аударған қазақтар, олар Германия, Франция, Швеция, Австрия, Голландия, Ұлыбритания, Норвегия және Дания т.б. елдерде өмір сүруде. 1991 жылдан кейін Еуропаға Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Иран және Түркиядан қоныс аударған және кәсіп іздеп, білім іздеп барған қазақтар өмір сүруде.Еуропа қазақтарының 1994 - 2000 жылдар аралығында кіші құрылтайлар, Мюнхеньде - 1994 ж., Париж - 1998 ж., 1999 ж. - Германияның Кельн қаласында, Амстердам қаласында – 2000 жылы өтті. Еуропа қазақтарының Кіші құрылтайы 2002 жылы Германияның Кельн қаласында болды. Ал, 2003 жылы Швецияның Вестерос қаласында, 2004- жылы Мюнхеньде, 2008 жылы – Норвегияның Осло қаласында, 2009 жылы –Лондонда, 2010 жылы -Венада, 2011 жылы -Вестероста, 2012 жылы – Данияның Аархус қаласында өтті. Аталмыш Кіші құрылтайлардың бірнешеуіне тоқталып өтсек. 2006 жылы 4-7 маусымда өткен кіші Құрылтайға Еуропа елінен 1500 делегаттар мен Қауымдастық төрағасының 1-ші орынбасары Т. Мамашев қатысты. Құрылтай мәжілісінде Т. Мамашев Елбасының құттықтау хатын оқып берді. Құрылтайға Франциядағы Қазақ, Түрік елшілігінің өкілдері құттықтап сөз сөйледі. Құрылтайда ашылған халық шығармашылық фестивалінің сурет және қолөнер көрмесіне 120-дан астам ұлттық қолөнер туындылары көрсетілді[16,16б.]. Франциядағы қазақ мәдени қоғамы Алматыдағы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығымен тығыз байланыста жұмыс істейді. Франциядағы қазақтар Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығының және Франциядағы Қазақ елшілігінің жан-жақты қолдауымен Еуропа қазақтарының кіші құрылтайын жақсы өткізді[17].

2006 жылы Германияның Кельн қаласында болған Кіші құрылтайы бүгінде Европада тұратын қандастарымыздың басын қосып, топтастыратын ауқымды іс-шараға айналды. Осындай Кіші құрылтай Ұлыбританияның Лондон қаласында 2016 жылы өтті. Бұл Кіші құрылтайдың ерекшелігі – Еуропа, Монғолия, Ресей, Пәкістан сынды алыс елдерден де делегаттар қатысты. Еуропадағы қазақ диаспорасы кейінгі ұрпағының ана тілі мен салт-дәстүрін сақтау мақсатында, өздерінің қазақ екендігін жастардың сана сезіміне сіңіру мақатында өткізеді. Лондонда 45 қазақ отбасы тұрғанына қарамастан төрткүл дүниеден барған делегация мүшелерінің басын қосып, кең көлемде Кіші құрылтай өткізді. Құрылтайда Қауымдастық ұйымдастырған көрмеге «Атажұрт» баспасынан жарық көрген кітаптар қойылды. «Туған тілім – тұғырым» деген тақырыппен дөңгелек үстел өтті. Ана тіліміздің көкейкесті мәселелерін талқылаған дөңгелек үстелге Европаның оннан астам елдерінен келген Қазақ мәдени орталық басшылары, Ресейден, Қазақстаннан, Монғолиядан келген қонақтар, Қазақстан Республикасының Ұлыбритания корольдігіндегі Төтенше және өкілетті елшісі Қ. Әбусейтов қатысты. Еуропа қазақтары федерациясының жетекшісі ғалым Абдулқаюм Кесижи жасаған баяндамасында еуропадағы қазақ жастары және тіл мәселесіне және қолға алынған іс-шараларға тоқталып өтті. Еуропада өткен осындай Кіші құрылтайлар ондағы қазақтар үшін маңызды, себебі олар бір-бірімен өз тілінде қауышады және ана тілі мен салт дәстүрді сақтау мәселелері қарастырылады, ұлтына деген сүйіспеншілігі артады [18,13 б.].2011 жылы – Вестероста (Швецияда)өткен Кіші құрылтайда алдағы он жылдық Кіші құрылтайлар өткізу жоспары бекітілді. Онда 2013 жылы Парижде, Голландияның Амстердам қаласында- 2014 жылы, Кельнде – 2015 жылы, Берлинде – 2016 жылы, Мюнхеньде- 2017 жылы, Норвегияның Осло қаласында – 2018 жылы, Лондонда – 2019 жылы, Венада – 2020 жылы, Вестероста - 2021 жылы Кіші құрылтайлар өтеді деп шешім қабылдады.Данияның Аархус қаласында 2012 жылдың мамыр айында өткен еуропа қазақтарының Кіші құрылтайына тоқталып өтейік. Еуропа қазақ мәдени орталықтары федерациясының басшысы және Ұлыбритания, Франция, Германия, Швеция, Голландия, Норвегия, Дания және Түркия мен Беларусиядағы қазақ мәдени қоғамының басшылары және еуропалық қандастар Құрылтай қонағы болды. Құрылтайға шет елдерден төрт жүзден астам делегат жиналды. Данияда 11 қазақ отбасы тұрады. Құрылтайда Елшіліктің ұйымдастыруымен алғаш рет «Қазақ тілін білесің бе?» деген жарысқа Еуропа елдерінен 40 - тан астам бала қатысты. Сонмен қатар «Қазақстан және шетелдегі қазақтар» деген кітап көрмесі өтті. Кіші құрылтайдың бағдарламасы аясында өткен «Қауымдастыққа 20 жыл: Ана тілім – парызым» атты дөңгелек үстелде тіл мәселесі талқыланды[19, 18 б.].

2013 жылдың мамыр айының 18-20 аралығында Парижде өткен Кіші құрылтайға әлемнің 14 елінен делегаттар қатысты. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы тарапынан осы Құрылтайға барудың алдында үлкен ұйымдастыру жұмыстары жүргізілді. Құрылтайда алдымен Еуропа қазақтары мәдени орталықтарының жетекшілерімен болған бас қосу дөңгелек үстел форматында өтіп, ол іс-шарада Қазақстан Республикасы делегациясының жетекшісі Қауымдастық атынан «Қазақстан-2050» Стратегиясының маңызды мәселелерін шетелдегі отандастарымызға түсіндіріп, бір ел, бір тағдыры, бір халқы болатындығын айта келе, шетелдегі қазақ пен Атамекен – Қазақстанның біртұтас этникалық әлемді құрайтындығын түсіндіріп, баяндама жасалды. Кіші құрылтай кезінде еуропалық қазақтар Қазақстанның қазіргі табыстарына қуанып, қиындықтарына бірге қиналатындарын және шамалары келгенше атажұртпен өзара байланысты нығайта түсуге ынталы екендерін де білдірді. Еуропа елдерінде де қазақ ұлты өкілдерінің тұрақты тұрып, өркениетті елдердің озық үлгілерін бойына сіңіріп, оны атамекендегі отандастарына жеткізе білгені де ерекше маңызды[20, 17-21бб.].Әрине, олардың негізгі мұңы жастарының қазақ тілін жете білмей, ассимиляцияға ұшырап бара жатқандығы, тіл үйрену курстарының екі жаққа тиімді сипатта не Қазақтанда, не Еуропада ұйымдастырылғанын қалайды. Бұл да өз шешімін күтетін мәселенің қатарына жатады. Германияның Берлин қаласында 2014 жылы 6-8 маусымда «Еуропа қазақтарының» 25- ші Кіші құрылтайы өтті. Мюнхен қаласында Еуропа қазақтарының кіші құрылтайы 2019 жылдың 7-9 маусымда өтті. Құрылтайда Елбасының «Ұлы

даланың жеті қыры» мақаласы мен «Рухани Жаңғыру» бағдарламасының ережелері контекстінде ынтымақтастықты дамыту мәселесі қаралды. Бұл әлемдік қауымдастыққа қазақ ұлтының бірлігін және Қазақстан Республикасының шетелдерде тұратын қазақ диаспораларына ерекше қолдауы мен қамқорлығын көрсетеді. Қаралған өзекті мәселелер қатарына - шетелде тұратын отандастарды қолдау үшін нормативтік базаны жетілдіру, білім беру, туристік бағдарламаларды іске асыру, қазақ тілін дамыту, байланыс орнату және бизнес-жобаларды іске қосу. Құрылтайдың алғашқы күні Швецияда, Ұлыбританияда, Германияда, Францияда, Данияда, Нидерландыда, Австрияда және Бельгияда жұмыс істейтін қазақ мәдени орталықтарымен «Отандастар» қорының ынтымақтастығы мен әріптестігін дамыту туралы екі жақты меморандумдарға қол қойылды. Осылайша, құрылтай шеңберінде «Қазақ үйі» - ортақ брендімен әлемнің түрлі елдерінде жұмыс істейтін барлық қазақ мәдени орталықтарының бірыңғай базасында біріктіруге бағытталған жоба басталды [21].Құрылтайда қаралған негізгі мәселелерге: шетелдегі отандастарды қолдау үшін нормативтік базаны жетілдіру, білім беру, туристік бағдарламаларды іске асыру, қазақ тілін дамыту және бизнес-жобаларды іске қосу талқыланып, «Қазақ үйі» – ортақ брендімен әлемнің түрлі елдерінде жұмыс істейтін барлық қазақ мәдени орталықтарының бірыңғай базасында біріктіруге бағытталған жоба бастау алды. Кіші құрылтай шеңберінде алғаш рет отандық және шетелдік кәсіпкерлердің қатысуымен бизнес-форум өтті[22]. Дүниежүзінде қалыптасқан эпидемиологиялық жағдайға байланысты Өзбекстандағы этникалық қазақтардың кіші құрылтайы ағымдағы жылдың 21 қазан күні тұңғыш рет онлайн режимінде өткізу жоспарлануда. Іс-шараны ұйымдастыруға ДҚҚ, ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі және «Отандастар қоры» мен Өзбекстандағы қазақ ұлттық мәдени орталығымен бірлесіп ұйымдастырғалы отыр. Кездесудің басты мақсаты – баурлас Қазақстан - Өзбекстан арасындағы достық қарым-қатынас, мәдени-рухани байланыстарын нығайту. Өзбекстандағы қазақ диаспорасына қолдау көрсету, мәдени - байланысты кеңейту, олардың түйткілді мәселелерін шешу жолдарын қарастыру», - дейді ДҚҚ Төрағаның бірінші орынбасары Зауытбек Тұрысбеков. Құрылтайға Өзбекстанның Ташкент, Сырдария, Науаи, Бұхара, Хорезм облысы және тағы басқа елдердегі қазақ ұлттық мәдени орталықтарының басшылары мен ҚР мемлекеттік мекемелердің өкілдері, қоғам, өнер қайраткерлері қатысады[22].

Бүгінгі таңда шетелдердегі қазақ диаспорасымен байланыс жасауды Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы мен «Отандастар» қоры бірлесе жүзеге асыруда. «Дәстүрге айналған кіші құрылтайды Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев басқаратын Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы өткізіп келеді. Соған орай, Қауымдастық алыстағы ағайындардың ұлттық-рухани және көші-қон жөніндегі мұң-мұқтаждары мен өтініш-тілектерін Қазақстан үкіметіне, басқа да тиісті орындарға жеткізіп, олардың шешілуіне ықпал жасайды.

Қортындылай келе, Еуразия құрлығы үстінде көсіліп жатқан қазақ деген этникалық қауымдастықтың ел болып, халық болып құрылғанына да көптеген ғасыр болғаны мәлім. Өзінің әртүрлі соқпақтарға, дүрбелеңдерге толы тарихи жолында небір сынақтардан өткен осы халықтың ен бойындағы барлық әлеуетінің кеңінен байқалатын, оның әлемге толықтай паш етілетін күні де келді.

ХХ ғасырда қазақ тарихында болған оқиғалар қаншама құрбандық әкелгенін және оның қыспағының да ауыр болғанын еске ала отырып, сол кезеңнің үдерістері ұлт тарихында жаңа құбылыстарды туындатқаны анық. Мәселен, бұрын тарихымызда болмаған «қазақ диаспорасы» деген этникалық қазақтардың шоғырлары дүниежүзінің көптеген елдерінде пайда бола бастады. Бүгінде тәуелсіз мемлекетіміз үшіншетелдегі үлкен қауыммен терең байланыс жасаудың маңызы зор. Бөтен ортада тұрғанымен өздерінің әдет-ғұрыптарын сақталған. Дегенмен, алыс шетелдерде өз тілінде мектеп болмағандықтан жастар ана тіліне шорқақ, көбі білмейді. Шет елдегі қандастарымызды елге оралту және қазақы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты сақтауға, жастар арасында тілді үйренуге ынталылығы және т.б. қазақ диаспорасының көкейтесті мәселелерін шешу мен жүзеге асыруда республика аумағында бес құрылтай және алыс - жақын шетелдерде Кіші құрылтайлар өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозғамбаева Г. Дүниежүзі қазақтарының басын қосқан тұңғыш құрылтайдың шақырылуының тарихи маңызы. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» - № 3(11). - 2017.

2. Еңсенов Қ.АДүниежүзі қазақтары бес құрылтайының өткізілу тарихы (1992-2017 жж.).//Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № №2(14)2018

3. Мамашев Т.Қазақ диаспорасы қамқорлық күтеді.//Алтын бесік. – № 4. 2013. – 4 – 6 беттер.

4. Мамашев Т. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының шежіресі. – Алматы, – 2007. – 150 б.

5. Қара Ә . Кеше, бүгін және ертең. // Қазақ елі. 2005. – №12. –5 бет.

6. Хамитұлы С. «Түркия қазақтарының тұрмыс тіршілігі» // Қазақ елі. –1998. –№42., – 2б.

7. Балғабай С. Түркия қазақтарының құрылтайы. // Туған тіл.– №4. 2014. –19–21 бб.

8. Уатқан Б.Ұлттың ұлы жиыны. Деректер жинағы. – Алматы Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы. – 2012. – 408 б.

9. Қазақстан Республикасы Президенті – елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Алматы. – 2012. – 110 б.

10. Базарбайұлы С. «Қазақстан – 2050» стратегиясы және Моңғолия қазақтары.Моңғолия қазақтарының үшінші Құрылтайы.//Алтын бесік. -2013. № 5.- 10-15бб.

11. Мамашев Т. Қазіргі замандағы қазақ диаспорасының өркениеттік мәселелері. //Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары. Дөңгелек үстел материалдары. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 216 б. -17-23бб.

12. Үкібаев М. Өзбекстанда өткен кіші құрылтайдағы қаралған мәселелер.// Алтын бесік. № 1–2. 2012. – 22-25 бб
13. Балғабаев С., Қазақ диаспорасының қазіргі жағдайы және болашағы // Алтын бесік. - №4. 2014. – 104-111 бб.
14. Уатқан Б. Қырғыз жеріндегі қазақ Құрылтайы. // Алтын бесік. № 1–2. 2012. – 17–20 бб.
15. Балғабай С Ресей қазақтарының кіші құрылтайы //Туған тіл.– 2011.–№ 3, 9-11 беттер.
16. Тұрсынханқызы С. Еуропа қазақтары бас қосты//Туған тіл. № 1. 2006. 11–16 бб.
17. Еуропадағы қазақтар (тарихы мен бүгінгі жағдайы). Публицистикалық зерттеу/ Досан Баймолда.- Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының «Атажұрт» баспа орталығы, 2015.- 192 бет.
18. Кешубайұлы Т. Лондонда өткен Еуропа қазақтарының кіші құрылтайы /Алтын Бесік - №4. –2009. – 6 – 13бб.
19. Балғабаев С. Алматы – Стокгльм –Вестерос – Алматы бағыты. //Туған тіл. 2011.№4. – 18- 21 бб.
20. Базар Ж., Шетелде тұратын жас талапкерлердің білім сапарына жол //Egemen Qazaqstan. № 89(10079). - 2019. (02 .09 2019).
21. Мюнхенде қазақтардың Кіші құрылтайы өтті. https://www.inform.kz/kz/myunhende-kazaktardyn-kishi-kuryltayy-otti_a3536094 20.04.2020.
22. Іскендерұлы Ғ.Қазақтардың Кіші құрылтайы өтті. https://egemen.kz/article/202019-qazaqtardynh-kishi-quryltayy-otti 25.03.2020.
23. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының сайды //www.inform.kz 15.10.2020

ӘОЖ 94 (574)
МРНТИ 03.61.20

Н. Қоңырбаев[1]

[1]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD докторант,*
Астана, Қазақстан, Email: nurjan12.kz@mail.ru

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ЕҢБЕГІНДЕГІ КЕНЕСАРЫ-НАУРЫЗБАЙ ЖОҚТАУЫ

(этнографиялық және тарихи талдау)

Аңдатпа

Мақалада Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлының 1926 жылы Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан жарыққа шығарған «23 жоқтау» еңбегіндегі «Кенесары-Наурызбай» жоқтауына этнографиялық және тарихи талдау жасалады. Жоқтауда Кенесары ханның саяси ел басқаруына қатысты деректері, қару-жарақ түрлері, сол кездегі қазақ қоғамы мен адами құндылықтар тарихи және этнографиялық мәліметтермен талданып сипатталады.

Түйін сөздер: жоқтау, жырау, фольклор, этнография, хан, қарашы, батыр, манап.

N. Konyrbaev[1]

[1]*Eurasian National University. L.N. Gumilyov, PhD doctoral student,*
Astana, Kazakhstan, Email: nurjan12.kz@mail.ru

ZHOTKAU KENESARY-NAURYZBAY IN THE LABOR OF ALIKHAN BUKEIKHAN

(historical and ethnographic analysis)

Abstract

The article analyzes the historical and ethnographic data of the «zhoktau» (mourning) "Kenesary-Nauryzbai" extracted from the "23 zhoktau" published in the printing house "Kunshygys" in Moscow in 1926 by Ahmed Baitursynov and Alikhan Bokeikhan. The zhoktau describes data concerning the political management of Kenesary Khan, types of weapons, Kazakh society and human values of that time, and analyzes specific historical and ethnographic facts.

Keywords: Joktau (mourning), bard, folklore, ethnography, khan, people, warrior, lord.

Н. Конырбаев[1]

[1]*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, PhD докторант,*
Астана, Казахстан, Email: nurjan12.kz@mail.ru

ЖОКТАУ КЕНЕСАРЫ-НАУРЫЗБАЙ В ТРУДАХ АЛИХАНА БУКЕЙХАНА

(историко-этнографический анализ)

Аннотация

В статье анализируется по историческим и этнографическим сведениям жоктау (оплакивание) «Кенесары-Наурызбай» извлеченное из «23 жоктау» опубликовавшийся в типографии «Күншығыс» в г. Москва в 1926 году

Ахмедом Байтурсыновым и Алиханом Бокейханом. В жоктау описывается данные, а также анализируются историческими и этнографическими фактами касающиеся политического управления хана Кенесары, виды вооружения, казахское общество и человеческие ценности того времени.

Ключевые слова: Жоктау (оплакивание), жырау, фольклор, этнография, хан, народ, батыр, манап.

Әлихан Бөкейхан – мемлекет және қоғам қайраткері, Алаш қозғалысының жетекшісі және өте талантты энциклопедиялық білімі бар зерттеуші-ғалым. Әлихан Бөкейханның артында қалдырған ғылыми мұрасы әр қырынан жан-жақты зерделеніп жатқанымен, этнографиялық, фольклорлық бағыттағы еңбектері әлі де зерттеуді қажет етеді. Мақалада Ә. Бөкейханның фольклорлық еңбектерінің бірі – «23 жоқтауы» тарихи-этнографиялық тұрғыдан қарастырылып, бірқатар тарихи-этнографиялық мәліметтерге талдау жасалады.

Фольклор көне заманның, бірнеше дәуірдің, әр түрлі қоғамның жемісі. Жалпы, қай фольклорды болмасын, бастапқыда бір адам шығарады. Уақыт өте келе, ол шығарма халыққа тарап, фольклорлық үдеріске түскенде, алғашқы автор ұмытылады да, айтушылар өз жанынан қосып, тілін көркемдеп, оқиғасын ширата түседі. Сөйтіп, фольклорлық шығарма бірнеше ұрпақтың санасынан өтеді. Қазақ арасында фольклорды шығарушылар аузы дуалы, сөзге ебі бар өлеңшілер, әңгімешілер мен ертекшілер, ақындар мен шешендер болды. Халықтың арасына тарап, дәстүрге айналып кеткен туындыларды орындайтын жыршылар болған. Олар өз туындыларымен бірге ескі эпосты да орындаған және өз жанынан жаңа дастандарда шығарған. Қазақ фольклорын тудырушы, орындаушылар және сақтаушылар әр дәуірде де болған. Фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Сондай-ақ, олардың өмір сүруі мен өзгеруі, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты [1, 6]. Фольклор және фольклортану туралы ғылыми таным-түсінік қазақ арасында XIX ғасырдың ортасынан бастап қалыптаса бастады. XX ғасырдың бас кезіндегі зерттеу еңбектерде «ауыз шығарған сөз», «ауыз әдебиеті», «ел әдебиеті», «ауызша әдебиет», «ел ақындығы» түрінде қолданылған сөз тіркестері өзінің мән-мағыналық салмағы жөнінен «фольклор» терминінің орнына қолданылды [2, 124].

Ұлт қайраткерлері Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы шығарған 23 жоқтауға хандарды, билерді, белгілі ел тұлғаларын балаларының, анасының, қыздарының және келіндерінің жоқтаулары енгізілген. Біз осы жоқтаулардың ішінен XIX ғасырда сыр өңірінде дүниеге келген Нысанбай Жаманқұлұлының «Кенесары-Наурызбай» жоқтауын қарастырамыз. Жалпы жоқтау саны жиырма үш болғасын атын «23 жоқтау» деп атаған. Бұл «23 жоқтау» сол кезде баспадан шыққан ең көлемді жоқтау өлеңі болатын. Жоқтауды алаш қайраткерлері ел арасынан жинап, бірнеше нұсқасын салыстыра отырып әзірлеген. Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы «23 жоқтау» еңбегін 1926 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан (ресми аты – «Кеңестер Одағындағы елдердің Кіндік баспасы») шығарған болатын. Баспаға Әлихан Бөкейхан «Кенесары-Наурызбай» жырының ең өзекті деген жерлерін ғана қалдырып дайындаған. Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы осы еңбектің беташар парағына бұл «Қазақ тарихының төрт жүз жылын алады» деп жазады [3, 2].

Жоқтау айту – қайтыс болған адамның қайтыс болғанға дейінгі отбасы, ел жұрты алдындағы орнын, адамгершілік қасиеттерін, елге сіңірген еңбегін, жақсылығын, өнегелі істерін, әулетке келген қайғы-қасіретті әнге сала, дауыс шығарып, күніренте айтатын зарлы өлең түрінде айтылады. Ол адамның *жетісі, қырқы, жүзі* және *жылында* да орындалады. Көне сенім бойынша, жоқтау - «Өліктің сәні» деп есептелген. Жоқтауды негізінен өмірден қайтқан адамның апасы, анасы, әйелі, жақын-жанашыры секілді әйел адамдар өз жадынан шығарып айтқан. Кейбір жағдайда қажетті өлеңді арнайы шығартып та айтатын болған. Ал, белгілі тұлғаларға арналған жоқтау жырлардың көбісі ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткен.

Жоқтау – аза тұту ғұрпының ең негізгі атрибуттарының бірі. Ол марқұмның орны толмас қазасын өлең жолдарымен әйгілейтін архайкалық ғұрыптар қатарына жатады. Өйткені, жоқтау айтудың астарында көптеген наным-сенімге қатысты дүниетанымдық көзқарастар бар. Дауыс салудың төркінін Л.Я Штренберг былай деп таратады: «Өлім – өмірдің жалғасы саналып, өлік бәрін естіп, көріп жатады, яғни физиологиялық тұрғыдан тыс жаны тірі деген ұғым бойынша, өлікпен сөйлесу үшін әдейі қатты дауыстап, оларға мұң-мұқтажын, қайғысын, өкініштерін сарынмен айырықшалап жеткізу түрі» [4, 410-412]. Яғни, жоқтау аруақтармен, марқұмның рухымен тілдесудің бірден бір жолы болып табылады. Қазақы түсінік бойынша, марқұмның аруағымен осындай жосымен тілдесу ғана тірілерді оның ризашылығына бөлейді.

Жоқтау – фольклор жанры. Сондықтан оның уақыт пен кеңістік аясы, деректік негіздері көп жағдайда шартты. Бірақ Қазақ хандығы дәуіріндегі оқиға, тұлға атауларында, олардың жалпы нобайында сәйкессіздік өте аз. Қарапайым өмірде жоқтауды «*Дауыс салу*» деп те атайды. Ежелгі әдет-ғұрпымызда адам қайтқан күннен бастап, оның жылы өтіп, асы берілгенше жоқтау айтылғаны белгілі. Жоқтаудың ерекше жеткізілетін тұсы жаназаның (ресми діни рәсім) алды-арты немесе кісіні жер қойнына беретін мезет. Жоқтау қазақ, қырғыз сынды ұлттарда аза ғұрпымен байланысты әрі қаралы, әрі артындағы ұрпағын рухтандыратын имани салттың бір түрі [3, 2]. Аза тұтудың бір белгісі болып табылатын бұл ғұрып дүние жүзіндегі елдердің көбінде кездеседі. Бұл ғұрып әсіресе түркі телдес қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен татар, алтай, қарашай халықтарының өмірінен де көнеден бері өшпей келе жатқан дәстүр [5, 76]. Ал, Махмұд Қашғаридың жазуы бойынша, жоқтау ежелгі түркі тайпаларының ерлік тұрмысынан туған жырдың бір түрі [6, 124]. Әлихан Бөкейхан 1925 жылы Ахмет Байтұрсынұлына «Бауырым Ахмет!» деп хат жазады. Әлихан Бөкейхан хатында былай деп жазады: «Әлімхан келіп, содан естідім, сен ауырып оңалыпсың. Енді ауырма. Жоқтауым 21 болды. Мен қазақ секциясына бердім. Өлеңі жақсы болғанымен, қайталамасы көп екен. Соны оңдап барып, сонан соң баспасаң, қайталама жақсы өлеңді бұзып кететін» [7, 445]. Бұл жерде байқағанымыздай, «23

жоқтауды» Әлихан Бөкейхан жинаған, оны баспаға дайындаған Ахмет Байтұрсынұлы. Сондықтан да, бұл жоқтау екі алаш арысының бірлесе жазған еңбегі. Зерттеу барысында біз, Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» жоқтауының толық нұсқасын емес, тек 1926 жылы баспадан шыққан бөлігін ғана талдайтын боламыз. Кенесары қазақ елінің соңғы ханы, бүкіл алаш жұртын бір тудың астына жинап, ел етуге бар өмірін арнады. Кенесары хан мен оның туған інісі Наурызбай батыр қайтқанда, Нысанбай жыраудың жоқтауы, күні бүгінге дейін ұлттың рухани санасында сақталып, жиі айтылып жүретін мұра. Нысанбайдың айтқан жыры жалғыз ғана қырғызға аттанған жорығын баяндайды. Осы жоқтауды Нысанбай жырау төмендегідей өрбітеді:

Қоғамы күшті ер еді
Киімді бала тудырған,
Алтынды қылыш будырған!
«Абылайлатып» ат қойып,
Дұшпанды көрсе қудырған!
Көп сарғайтып келместей,
Кене хан, саған не болды?

Жырда кездесетін қоғам жалпы мағынасында, мәдениеті ортақ, белгілі бір аумақта тұратын және өздерін біртұтас деп білетін адамдар. Жақсы бірлігі күшті ұлттық бірлестік. Өздеріне ортақ істерді атқаруға қажетті басқарудың жоғарғы дәрежеде ұйымдасқан жүйесі. 1841 жылы Ұлытау өңірінде Ырғыз өзенінің жоғарғы ағысындағы Қаршатау деген жерде Орта және Кіші жүзбен, Ұлы жүздің дулат руының ру басы, батырларының қатысуымен өткен Кенесары Қасымұлының әкесі Қасым (т.ж.б. - 1836) сұлтанға ас беріп, осы аста қазақ хандығын қалпына келтіріп, Кенесарыны қазақтың ежелгі дәстүрі бойынша ақ киізге көтеріліп, хан сайлайды [8, 224- б.]. Жырда бұл оқиғалар туралы айтылмағанымен, жалпы құрылымында Кенесары билігін сипаттауы, тарихи мағлұматтардың растығын жанама түрде айғақтайтыны анық.

Қазақтың жоқтауы қайғы жұтып отырған адамды жұбату, әрі басына түскен ауырташылықты бөлісу қызметін атқарады. Бұл ауыртпашылыққа иманды жұрт түсіністікпен қараған. Кенесарының жеке тұлғалық бейнесімен қатар, оның қолбасшылық қарекетінің қырлары, батырлық, жауынгерлік мінезін айқындайтын заттай атрибуттары жырдың төмендегі жолдарында анық байқалады:

Тұлпардан сайлап ат мініп,
Дорбадан жемін жегізген.
Жем орнына бал беріп,
Қысырдың сүтін емізген.
Басын қалың жау жетсе,
Алып та шығар дегізген,
Кенекемді қалдырып,
Көкбуырыл, саған не болды?

Қазақы ортададағы әскери лауазымды – қолбасшылар, батырлар, сұлтандар, хандар әбден сұрыпталып сыннан өткен тұлпарға ғана мінген. Астындағы аттары асқан жүйрік, алыс жүріске мықты, төзімді, иесінің «тілін білетін» епті де, елгезек, шайқасқа төселген жануарлар болды. Қуса құтқармайтын, қашса жеткізбейтін. Әрбір ат төзімділігіне, күштілігіне, мықтылығына, жүйріктігіне, жүрісінің сипатына және дене тұрқына байланысты бағаланды. Жырда кездескен *Дорбадан жемін жегізген* – деген сөзге талдау жасайтын болсақ, далалық ұзақ сапарда, жылқыны күтіп-баптаудың ең оңтайлы тәсілі арнайы «ат дорба» арқылы азықтандыру. Бұл халық арасында жылқыны *жемдеу* деп аталып, күнделікті тұрмыстық сөз саптауда қолданысқа еніп кеткен. Қазақтың тұрмысында жылқыны жемдегенде көбіне сұлы немесе арпа береді. Бұл жұмыстың орындалу механизмі де өзіндік ерекшеліктерге сай атқарылады. Ат дорбаны аттың басына құлағынан өткізе іліп немесе байлап қояды. Ат дорба күдеріден, түгі алынбаған немесе түксіз теріден, былғарыдан, ширақы басылған киіз, сондай-ақ берік маталардан тігіледі. Ат дорбаның көлемі шағын, кәдімгі қаптан екі-үш есе кіші болады. Жырда кездесетін *Қысырдың қымызы* тіркесінің мәні – желідегі биелер ағытылып кеткеннен кейін, қыста жем-шөбі көп, ауқатты адамдар қысыр биелерді іріктеп алып қалып, қыстай қолда ұстап сауады. Сондықтан, бұл қымызды «қысырдың қымызы» дейді. Қысырды кей жағдайларда ауыру-сырқау адамдарды емдеу мақсатында да арнайы сауған [9, 198].

Жырдағы *Көкбурыл* – Кенесары ханның хан майданда мінген аты. Оны І. Есенберлин еңбегіндегі мына дерек растай түседі: «...Арқаға әйгілі «Ортеке» аталған сәйгүлігімен Төлебай батыр, жұрттан сытылып шығып жеке сала берді. Екі жүз қадамдай жерде жеке кетіп бара жатқан Төлебайды көргенде, Кенесарының өзі де шыдай алмады. *Көкбурылдың* үстіне тік түрегеліп тұра қалып: «Абылайлап» қамалға қарай құйындата жөнелді. Көкбурылдың үстінде ажалдан қорықпай түрегеліп шауып бара жатқан Кенесарыны көргенде өзгелері де орындарында тұра алмады. «Абылай!», «Ағыбай!», «Атығай!», «Қабанбай» деп ұрандап бекініске лап қойды [10, 737]. Көркем әдебиетте сипатталған жылқы атауының жырда көрініс табуы, мәліметтің шындыққа жақындығын растай түсетін секілді.

Қазақ хандығында биліктің бірден-бір белгісі болып саналатын *хан тағы* туралы мәліметтерді халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетіні белгілі. Мұндай көрініс Нысанбай жырау да тілге тиек еткен. Кенесары ханның тағы туралы мәліметтер жырда былайша сипатталады:

Патшада бар алтын тақ,
Жасынан жаббар берген бақ.

Без белді қара бүркітті.
Шабытты туған сұғанақ.
Қанаты жоқ, құйрық жоқ,
Бір анадан жалғыз тақ.
Көп сарғайтып келместей,
Наурызбай саған не болды?

Дәстүрлі қазақ қоғамында ханды ұлықтаудың екі кезеңі болғандығы туралы көзқарастар бар. Олар бірінші хандық ақ киізге көтеріп ұлықтау, екінші арнайы тас-тақтаға шығару, яғни мұны хан орны немесе хан тағы деген ұғыммен алмастыруға болатын секілді. Жалпы мұндай атау бүгінге дейін сақталған. Жетісу жеріндегі Керейдің қыстауы болған Хантаудағы «Хан тағы» деген тас бар екендігі белгілі [11, 3]. Қазақ хандарының тағы туралы деректер жазба мәліметтерде де, қазақ фольклорында да кездеседі. Нысанбай жыраудың хан тағы туралы бірнеше рет қайталап айтуы да, Кенесары ханның тағы болғанын қуаттай түсетін секілді. Дегенмен, Кенесары ханның тағы болғанын дәлелдейтін нақты дәйекті мәліметтердің болмауына байланысты, біз бұл мәселені басы ашық күйі қалдырамыз.

Кенесары-Наурызбай жырында қазақтың әскери қару-жарақтарының бірнеше түрі көрініс табады. Мұның мысалын жырдың келесі жолдарын көре аламыз:

Кенекем менің кеткен соң,
Заманым қалды тарылып,
Қалық иесі қандардан
Жетім қалдық айырылып!
Екі бірдей қанатым
Топшыдан сынды қайрылып!
Балдағы алтын ақ берен,
Тасқа тиді майрылып!
Кемшілік түсті басыма,
Көрінгенен қаймығып!

Балдағы алтын ақ берен... Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Берен» деген сөзге бірнеше мағына береді. Біріншісі нағыз шын болат десе, екіншісі болаттан жасалған, батырлар киетін сауыт. Жалпы батырлар киетін сауытты, мылтықты, алмас қанжарды білдіреді. Орта ғасырларда Ұлы Жібек жолында саудаға түсетін өте құнды, сирек кездесетін мата болған екен. Сол матаны да «берен» деп атаған. Жалпы, «берен» – мықтылықты, өткірлікті, өжеттілікті білдіретін сөз. Сондықтан, батырлар жырында «Балдағы алтын ақберен» деген тіркестер көп кездеседі. Жырдағы *Топшыдан сынды қайырылып* – деген сөйлемдегі топшы деп отырғаны құстың саусақтарын құрамдап, біріктіріп тұратын буынын айтады. Бұл жерде жырау Кенесары-Наурызбайдыңқайтыс болғанын, «екі бірдей қанатым буыннан сынды қайрылып» деген ауыспалы сипатқа тән оймен жеткізіп отыр.

XIX ғасырдың 20-40 жылдарында болған қозғалыстар арқылы сол кездегі қазақ халқының тарихи бейнесін толық көруге болады. Кенесары ханның бұл ұстанымдарын көркем бейнелеуде Нысанбай жырау бірқатар этнографиялық мәліметтерді қоса жырлайды:

Жаңбыр жаумай, су болды
Бұлы қымбат манатым!
Тасқа тимей кетілді
Балдағы дандан болатым!
Топшысынан үзілді
Екі бірдей қанатым!
Кенесары, Наурызбай,
Асып туған санатым!
Қырғыздан біткенге ұсайды
Тағдырлы ажал сағатың!

Жырдағы *Жаңбыр жаумай су болды* – дегені айтарлықтай еш нәрсе болмаса да өзінен өзі абыржып, ашуланып, терлеп жүрген адамды айтады. (Бұлы қымбат манатым!) Манат деп - құнды матаны айтқан. Мәселен, «Алыстан қызыл көрінсе, манат емей немене» деген қанатты сөз халық жадында сақталған. Сонымен қатар, ертеде алтын теңгені «манат» дейтін болған. Жалпы, бір сөздің екі мағынасы да «құнды, бағалы» деген ұғымды береді. Қазақ арасында жаңа туған сәбиге өз ортасына қадірлі, сыйлы, құрметті болсын деген ниет пен атын «манат» деп қояды. Санат дегеніміз қатарға қосылу, ер жетіп, жауынгер қатарына ену. Хандық дәуірде қоғамдық-саяси, әскери термин ретінде айтылған. Санатқа кіру, санатта болу үшін жас ұланның ат тоны, жаужарағы, бес қаруы сай болуы тиіс. Болашақ сарбаздың мінген аты жабы емес, қазанат болуы керек. Ер балалар көбінесе 13-15 жас аралығында санатқа қосылған. Санатқа қосылған ұландар әскер қатарында жауынгер, сарбаз деп аталған [13, 104-106]. Жырдағы *Тағдырлы ажал сағатың* деген сөйлемдегі ажал – діни түсінікте жанның тәннен сая таппай тастап шығуы кезінде болатын құбылыс және адам баласының о дүниедегі өмірінің бастамасы деп есептелінеді. Құдайдың құдіретімен әуел баста ажал деген маңдайға жазылып қойған жазмыш. Яғни, белгіленген мезетте жетеді [14, 66]. Қазақы дәстүр көзбояушылық пен жасандылыққа бармай, егіле жылай отырып, орнымен бақиға озған жанның тірісіндегі өнеге ісін

ұрпаққа аманаттайды. Осы сипаттағы жыр жолдарында қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары, оның ішінде жаугершілік жағдайда қолданылатын түрлері, халықтың әлеуметтік құрамын анықтайтын атаулар да көрініс тапқан:

Жаның қайдан жай табар?
Жадыңда Жаббар болмаса:
Көңілің қайдан жай табар?
Көруге дәулет болмаса.
Қолдың көркі бола ма?
Барабан, керней болмаса.
Жұлдыздың көркі бола ма,
Ішінде бір ай болмаса?
Қарашыда не күй бар?
Айбынды ханы болмаса.
Кенесары – Наурызбай
Қол басында болмаса!

Жырда кездесетін *Керней* – ағаштан, жезден жасалатын үрмелі саз аспабы. Кернейдің ұзындығы шамамен 80-90 см, шеңбер аумағы 15-16 см болады. Ертеректе кернейді көбінесе жаугершілік жорықтарда хабар беру үшін, сондай-ақ ханды, әскербасыларын салтанатпен қарсы алғанда қолданған. Керней тартатын адамды «кернейші» деп атаған. Кернейдің үрлейтін жағы жіңішке, әрі ұзындау болып келеді. Ағаштан жасалатын кернейді ертеректе түйенің өңешімен қаптаған. Бұл көне тәсіл керней ағашының жарылып кетпеуін қамтамасыз еткен. Ол үшін өзегі алынған, іші қуыс ағашты өңешке өткізіп кептіреді. Өңеш пен қапталып кепкен сырнай күнге, т.б. сыртқы әсерлерге төзімді болған [15, 71]. Жырдағы *Қарашыда не күй бар?* – деген сөйлемдегі Қарашы – ханға қызмет ететін, саяси құқықтық, экономикалық жақтан басы азат әлеуметтік мәртебесі жоғары топ өкілі деген ұғымды білдіретін қоғамдық саяси термин. Алайда, ханға бағынышты болып қызмет ететіндердің бәрі бірдей қарашы аталмаған. Ордада ханның оң тізесін басып отыратын қарашысының да, сондай-ақ сол тізесін басып отыратын қарашасының да мәртебелері аса жоғары болған. Ханның оң тізесін басып отыратын қарашы ханға ақыл айтып, кеңес беріп отырған. Қарашының әлеуметтік мәртебесі төмен, экономикалық жақтан тәуелді қара кедей, жалшы. Дәстүрлі қоғамда, хан, сұлтандарға бағынышты қара халықты қарашы кейде қараша деп атаған. Қазақ қоғамында қарашы, ақсүйектер, сұлтандар, қожалар сынды топтардан қарапайым топты бөліп көрсету үшін қаракісі, шаруа, бұқара атаулары әлеуметтік мәртебесі төмен жіктерді білдірген.

Қазақ ұғымында «ханда қырық кісінің ақылы бар» - деген мәтел бар. Бірақ ханның бойындағы ақыл-парасат, мінез-құлық дағдылары бірден қалыптаспайтыны белгілі. Жырдың төмендегі үзіндісінде ханның айбынды қасиеттерін салыстырмалы түрде сипаттап қанай қоймай, бірқатар тарихи деректерді қайталауымен ерекшеленеді:

Халық иесі хандарды,
Қалай айтсам, мін бар ма?
Шегірткеге таланған
Қырғауылда жүн бар ма?
Жапалақтан сескенген
Жалғыз қазда үн бар ма?
Қандарынан айырылған
Қарашыда сын бар ма?
Қайран есіл қандарды
Енді бір көрер күн бар ма?
Кене қанның тұсында
Қарт бурадай жарадық!
Жауды жасқап жапырып,
Жауған қардай борадық!
«Абылайлап» ат қойып,
Дұшпанның алдын орадық!
Қанымыздан айырылып,
Шіл боғындай тарадық!

Ал, Әбілмансұрдың аты Абылай деп өзгеру сыры суреттелетін тұс І. Есенберлиннің тарихи триологиясында былайша көрініс тапқан: «…үлкен бір айқаста ауыл адамдары «Сабалақ» деп ат қойған, он сегіз жасар түйеші «Абылайлап!» ат қойып, жауын қашырып, бүкіл еліне «Абылай» деген атпен әйгілі болды. Сонда барып Әбілқайыр хан бұл Абылай баяғы Бұқар жырау екеуі барлауда жүргенде кездестірген Төле бидің түйешісі Әбілмансұр екенін білді» [10, 308]. Бұл жерде тарихи аңыз өзгеріссіз қаз-қалпында алынған.

Жырдағы *Шіл боғындай тарадық* – дегені топ болып жүріп, әр жаққа шашырап басымыз бірікпей кеттік деген ойымен үндеседі. Бұнда өз билігі өзінде болмай басқа жұрттың дегеніне көніп, үнжырғасы түскен халді көреміз. Әр бір жұртты паналап, өзгенің аузына қарадық деген ой-тұжырымдар көрініс тауып отыр.

Жырда Кенесары ханның әскери жорықтарының бағыты, бірқатар саяси-тактикалық іс-әрекеті көрініс тапқан. Ханның Созақ, Жаңақорған және тағы бірнеше бекіністерге шабуыл жасағаны тарихи деректерден белгілі. Соның

ішінде Созақ бекінісі шабуыл жасағаны, ондағы саяси жағдайлар аздап өкініш бейнесінде төмендегідей жолдарда көрініс тапқан:

Көрінгенге қорғалап,
Кісі аузына қарадық!
Өзіміз шапқан Созақта!
Сарттан ақыл сұрадық!
Өзіміз шапқан Созақта.

Кенесары бастаған қалың қол 1841 жылдың жазында Қоқан хандығын ойсырата жеңіп, оның иелігіндегі Созақ, Жаңақорған қамалдарын алады [16, 502]. Жырау осы кезеңді айтып отыр. Жырда кездесетін *сарт* - көшпелі түркі халықтарының отырықшы халықтарға қатысты XV ғасырдан қолданылып келген атау. Сонымен қатар, өзбектер мен тәжіктердің ежелгі отырықшы бөлігінің ескі атауы. Бабырнама еңбегінде «Исфара қаласының барлық тұрғындары сарттар, олар парсы тілінде сөйлейді» деген мәлімет кездеседі [12, 561]. Сонымен қатар, көшпелі түркі халықтарының тілінде сарт сөзі отырықшы адамдарды кемсіту мағынасына ие болған секілді. Себебі жырдағы *Сарттан ақыл сұрадық* – дегені өзінен «төмен» адамнан амалсыздан кеңес алдық деген оймен үндеседі. Нысанбай ақынның «Кенесары-Наурызбай» жырында Кенесары Қасымұлының патшалық Ресейдің отаршыл әскерімен он жыл бойы күрескен оқиғалары, Қоқан, Хиуа хандықтарымен болған соғыс суреттері көрініс таппайды. Нысанбай жырында Кенесарының қырғызға аттанған соңғы жорығы ғана арқау болады. Кенесары опат болған Кекілік тауындағы соңғы шайқаста көңілін қайғы-мұң, зар зар басқан ақын көңілін мына жолдардан айқын байқалады:

Кенесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымыз!
Наурызбай төре кеткен соң,
Бастан тайды бағымыз!

1847 жылы Кенесары қырғыздар жеріне басып кірді. Бұл күресте Кенесарының көздеген негізгі мақсаты – қазақтар мен Алатау қырғыздарының ортақ жауы Қоқан үстемдігіне және Қоқан бектерінің сенімді одақтастары қырғыз манаптарына қарсы күресу еді. Сондықтан ол қырғыздарға қарсы жорықты Қоқан жағына шығып кеткен манаптар сатқындығына жауап ретінде қарады [17, 333]. Кенесары ханның өлімінен кейінгі қазақ даласындағы жағдайларды Нысанбай жырау төмендегі жолдарда өкініш, қамығу сипатында жырлаған:

Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз!
Азғанымыз емес пе,
Қойшыдан сынды-ау сағымыз?
Артында қалған жетім ел,
Келіспеді-ау сәніміз!
Ақырында, әлеумет,
Осындай болды қалымыз!

Адам бұл өмірден әртүрлі жағдайда өтеді. Осыған орай жоқтау түрі де әрқилы болады. Е.Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясында мынадай жайды келтіреді «Кенесары өзін өлтірер алдында, иін тірескен халық жиналып тұрған сол бір шақта өлеңдетіп қоя берді. Өлеңінде өз елінің еркіндігі мен тәуелсіздігі жолында өзі жүргізген аса ауыр күрестің бүкіл өткен жолын баяндады, Сарыарқаның кең даласын, шайқаста қаза тапқан серіктерін еске алды. Ән ұзақ айтылып, жиналғандар ұйып тыңдады. Ол өзінің өлеңінде туып-өскен кең даласында, кіндік кескен ауылында өткен бар өмірін есіне алған еді» [17, 336-337]. М. Әуезов осы еңбек туралы «Кенесары жырындағы өлең тілі ерекше сұлу кестелі тіл, оқушыға ұнамды, артынан лепілдетіп ертіп, отыратын құрыш қайратты қызу бар. Ақынның жанын салған қызумен, шын сезімін білдірген міні жоқ. Өлеңдері ерекше отты келетін соғыс суреткері мен айтыс, талас сөздер. Соғыста еске алатын үлкен оқиғаның бірі қалмай, тізілген ақынның ірі суретшілдігін білдіретін өзгеше шеберліктері бір емес, әлденеше жерде келеді» деп жоғары баға береді [18, 160].

Қорытынды. Жалпы ұлт қайраткерлері Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы Мәскеуде орналасқан «Күншығыс» баспасынан неге ең бірінші осы жоқтауды шығарды? - деген сұрақ туады. Менімше бұл шын мәнінде алаш идеясының және қазақ ұлт-азаттық қозғалысын жоқтау болатын. Осы 23 жоқтаудың ең алғашқы беттерінде Әлихан Бөкейхан мынадай жолдарды келтіреді. «Қырдан асқан түлкідей, Бізден де ұзап барасың қу өмір». Бұл жерде Бөкейхан азаттықты, өзегін өртеп бара жатқан өкінішті айтып отыр. Бұл жоқтау кез-келген тарихшылар мен этнографтарға осы кезеңнің тарихи болмысын толық бағамдауға зор септігін тигізеді. Нысанбай жырау Кенесары хан бастаған қозғалыстың ұлт-азаттық сипатын терең түсініп, ақын ретінде ханның қоғамдық-саяси ұстанымын қабылдап, бұл күрестің ыстығы мен суығын, ащысы мен тұщысын оның бастаушысымен бірге күрестің соңғы сәтіне дейін бөліскен тарихи тұлға. Нысанбай ақынның «Кенесары-Наурызбай» дастаны халқымыздың қайғылы да дүбірілі беттерінен сыр аңдатып, ұрпақ жадында мәңгі қалары даусыз. Жалпы жырда Кенесары хан бастаған қозғалысқа байланысты жыраудың көңіл-күйі мен рухы басыңқы екендігі анық байқалады. Жыраудың көңіліндегі бұл жағдай (мезгіл) жалпы қоғамдағы жағдайдың көрінісі деуге болады.

Әлихан Бөкейхан еңбегіндегі Кенесары-Наурызбай жоқтауына этнографиялық және тарихи талдау жасау барысында, байқағанымыз, қазақтың сол кезеңдегі ішкі әлеуметтік толқулары, рухани құлазыған сәті түрлі адами қасиеттердің мысалында сипатталады. Кенесары ханның саяси ел басқаруына қатысты деректері нақты тарихи

мәліметтермен толық үйлесім тапқан. Жырда салыстырмалы түрде сипатталған қару-жарақ түрлері, аспаптар, рухани, адами құндылықтар, мінез-құлық пен бірқатар салттық жоралғылар этнографиялық тұрғыдан алғанда маңызды болып қана қоймай, ауыз әдебиетіндегі деректердің қазақ тарихының деректанулық қорын толықтыратынына сеніміміз мол. Әлихан Бөкейханның "23 жоқтауындағы" Нысанбай жырау жырлаған Кенесары-Наурызбай жыры қазақ этнографиясы үшін мол мәліметтер базасын құрай отырып, әлі де терең зерттелу қажет екендігін көрсетіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: "Жібек Жолы", 2009. – 303 б.

2. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография. Астана: 2002. – 832 б.

3. Қамзабекұлы Д. Алаштың «23 жоқтауы», Ана тілі. 20 тамыз, 2015 ж. – 4 б.

4. Жоқтау – Жоқтау айту // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, - Алматы: РПК «СЛОН», 2012. 2 том: Е-И. – 736 б.

5. Уақатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 160 б.

6. Маргұлан Ә. Х. Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

7. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Толықт. үшінші бас. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018. – Қазақша, орысша. – 576 б.

8. Смағұлов Е.М. Қазақтың ас беру дәстүрі: әлеуметтік-саяси реттеушілік қызметі (XVIII-XIX ғг. деректері бойынша). – Нұр-Сұлтан: «Алтын Кітап» баспасы, 2019 ж. – 248 б.

9. Қымыз // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, - Алматы: РПК «СЛОН», 2013. 4 том: Қ-О - 736 б. (198 б).

10. Есенберлин І. Тарихи трилогия. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, - 912 б.

11. Қожа М. Түркістандағы хантағы // Қазақ газеттері. 8 мамыр, 2019 ж. / kazgazeta.kz.

12. Сарт // «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2005. 7 том. – 728 б.

13. Санат // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, - Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – (иллюстрацияланған) 5-том: П-Я – 816 б.

14. Ажал // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, - Алматы: DPS, 2011. – (иллюстрацияланған) 1 том: А-Д - 736 б.

15. Керней // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, - Алматы: РПК «СЛОН», 2012. – (иллюстрацияланған) 3 том: К-Қ – 736 б.

16. Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы (1837-1847) // «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2002. 4 том.– 720 б.

17. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында (Оқу құралы). – Алматы, «Санат», 1994. – 416 б.

18. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», 2014. 4 том. – 456 б.

ӘОЖ 902
ГРНТИ 03.41.91

Елеуов М.[1] Умыткан П.А.[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, т.ғ.д.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: madiareleyov@mail.ru
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасының 2 курс магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: u.a.perizat@mail.ru

СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада Сырдарияның төменгі ағысының ортағасырлық қалаларның зерттелу тарихы қарастырылады. Әр кезеңде жүргізілген зерттеу жұмыстары кеңінен қаралады. Соның ішіндегі алғашқы өлкетанушылық, кеңестік және тәуелсіздік кезеңінде жүргізілген археологиялық қазба және барлау жұмыстарының нәтижелері қаралады.

Кейінгі кезеңдегі бұл аймақта ашық аспан астындағы музейге айналдыру мақсатында Шірік-рабат Жанкент, Сортобе, Қышқала және Сығанақ қалалары жайлы мәліметтері беріледі.

Кілт сөздер: Арал маңы, Сырдария, Жанкент,Жетіасар.

Eleuov M.[1] Umytkan P.A.[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Professor of Archeology, Ethnology and Museology, Doctor of History Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail mail: madiareleyov@mail.ru
[2]Kazakh National University. Al-Farabi, 2nd year undergraduate student of the Department of Archeology, Ethnology and Museology,
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: u.a.perizat@mail.ru

HISTORY OF THE STUDY OF MEDIEVAL TOWNS IN THE LOWER REACHES OF THE SYR DARYA

Abstract

The article deals with the history of the study of medieval cities in the lower reaches of the Syr Darya. The research work carried out at each stage is widely considered. In particular, the results of archaeological excavations and research in the first local history, Soviet and independent periods will be considered.

In order to turn these settlements into an open-air museum in the future, information will be provided on the cities of Shirik-Rabat, Zhankent, Sortobe, Kyshkala and Syganak.

Key words: Priaralye, Syrdarya, Zhankent, Zhetasar.

Елеуов М.[1] Умыткан П.А.[2]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, профессор археологии, этнологии и музеологии, д.и.н. Республика Казахстан, г.Алматы, e-mail почта: madiareleyov@mail.ru
[2]Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, магистрант 2 курса кафедры археологии, этнологии и музеологии, Республика Казахстан, г.Алматы, E-mail: u.a.perizat@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ НИЗОВЬЯ СЫРДАРЬИ

Аннотация

В статье рассматривается история изучения средневековых городов нижнего течения Сырдарьи. Широко рассматриваются исследовательские работы, проводимые на каждом этапе. В частности, будут рассмотрены результаты археологических раскопок и исследований в краеведческие, советские и независимые периоды.

Для того, чтобы в будущем превратить этих городища в музей под открытым небом, будет представлена информация о городах Ширик-Рабат, Жанкент, Сортобе, Кышкала и Сыганак.

Ключевые слова: Приаралья, Сырдарья,Жанкент,Жетасар.

Арал маңының тарихы археологиялық деректер бойынша бес мыңжылдықты қамтиды. Ежелгі заманнан бастап осы аймақта өмір сүрген халықтар Батыс және Шығысты байланыстыра отырып, өзіндік шаруашылық пен мәдени типті қалыптастырды.

Бұл өңірден ежелден мекен еткен сақ, скиф, массагет, ғұн, оғыз, қыпшақ және т.б. көшпелі отырықшы түркі тайпаларының мекені болған, археологиялық ескерткіштер өте көп кездесіп отыр. Олар тас ғасырының әр кезеңіне жататын ескерткіштер – Арал 1-6, Ақеспе,Жалғыз-ағым, Қосмола 4,5, Сексеуіл I,II тұрақтары, қола дәуірінің ескерткіштері – Солтүстік Түгіскен обалы қорымдары, антика дәуірінің ескерткіштері – Шірік-рабат қала қорымы, Баланды II кесенесі, Жанкент, Сортобе, Шіркейлі Қос-асар қалашығы ортағасырлық қалалары және т.б. археологиялық ескерткіштер анықталып отыр.

Сыр өңірінде мекен еткен сақ, қаңлы, оғыз және қыпшақ тайпалары Қазақстан халқының этногенезінде ғана емес Орта Азия, Орталық Азия және Еуропаның қазіргі халықтарының қалыптасуында маңызды рөл атқарған. С.П.Толстов Арал өңірінің этникалық тарихының маңыздылығын «Аралдық этногенез түйіні» деген анықтама беру арқылы көрсетеді.

Сырдарияның төменгі ағысы көне заманнан бері жарқын өркениет ошағы болғандығын айқындайтын ескерткіштерге бай. Олар туралы алғашқы деректерді біздің заманымызға дейінгі I мыңжылдықтың орта кезеңінде өмір сүрген ежелгі Грек, Рим, Парсы елдерінің көрнекті тарихшылары мен жихангез географтарының еңбектерінен кездестіреміз. Орта ғасырлардағы Ұлы Жібек Жолымен сапар шеккен араб, парсы, Европа елдерінің ғалымдары мен саяхатшыларының, елшілері мен әскери мамандарының еңбектері толықтырады. Алайда, ғылыми археологиялық қазба жұмыстарын негізінен Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО ҒА Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы 1990-жылдарға дейін кең көлемде жүргізді.

Қызылорда облысы – Оңтүстік Қазақстан, Сырдарияның орта және төменгі ағысы, оған кіретін Қаратау қыраттарынан бастап Арал алқабының көп жерін алып жатыр.

Сырдарияның төменгі ағысы қалаларның алғашқы өлкетанушылық кезеңі келетін болсақ осы аймақта орын тепкен ортағасырлық қалалар мен қоныстары оның ішіндегі Жанкент қаласы, Асанас қаласы, Сырлытам қаласы, Шірік - Рабат қаласы, Жент қалаларына патшалық Ресей тарапынан осы аймақты барлау жүргізу үшін әр түрлі ғылыми экспедициялар жіберілді.

Осы зерттеулердің алғашқысы Жетіасар қалалары туралы ғалым саяхатшы этнограф А.И. Левшиннің 1832 жылы жарық көрген Орыс географиялық қоғамының хабарламасының бірінші бөлімінде Сырдарияның төменгі ағысындағы ескерткіштері жайлы оның ішіндегі Жанкент, Сырлы-там қала, Күйік там қалалары жайлы сипаттама береді. Жетіасар қаласы жайлы оның орналасқан аймағы Қуаңдария арнасы жайлы деректі кездестіріп отырмыз. Жетіасар Жанкент қалалары деректер жазып қалдырады [1, с.20].

Сыр өңірінің археологиялық ескерткіштері мен табиғи-географиялық жағдайы туралы мәліметтер А.И. Макшеевтің 1856 ж. «Морской сборник» жинағында жарық көрген «Описание низовьев Сырдарьи» мақаласында жазылған. Ол Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерді бірнеше түрлерге бөліп, олардың арақашықтығын есептеп, обалар мен қалаларды тізімге алады [2, 40; 3,69-71].

Бұл сипаттамада айтылып отырған ескерткіштер қазіргі Қызылорда облысының Жалағаш пен Қармақшы аудандар ортасында орналасқан Кіші Қара асар және Көктонды обалары болып табылады. Ол 1867 ж. «Санкт-Петербургские ведомости» және «Русский инвалид» газеттерінде жарияланған мақалаларында қала қирандылары жайлы сипаттамасын жазады [4,106;5,66-80]. Олардың ішіндегі Райым бекінісі,(қазіргі Арал ауданы аумағында), Хожанияз бекінісі, Қамыс Қорған бекінісі, (қазіргі Жалағаш ауданы аумағында) Ақмешіт бекінісі (қазіргі Қызылорда қаласы) жайлы мәлімет беріп олардың жоспарын қағазға түсіреді және аймақта отырған халықтың этнографиясы, тарихы жайлы біраз еңбек қалдырды. Осы жазылған естеліктері кейінен 1896 жылы «Путешествия в Киргизская степямь Туркестанскому краю » еңбегі және бірнеще мақаласы жарыққа шықты [6, 65-74].

Жетіасар қалалары жайлы деректі, аңыздарды жинастырған алғаш 1865 ж. басылып шыққан «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба» жинағында Бас Штаб подполковнигі Л.Мейердің «Киргизская степь Оренбургского ведомства» атты мақаласында осы өңірлердің қала қирандырларына байланысты VIII-бөлімінде « Развалины в степи соединения с преданами жителей ». Бұл мақаласында Жанкент қаласы мен Бегім ана ескерткіштеріне тоқталып, басқа ескерткіштерді үш топқа, кезеңдерін бөліп қарастырады. Сырдарияның төменгі ағысындағы Жаңадария мен Қуаңдария арналарның бойында орын тепкен қала қирандыларына сипаттама береді[7, 420].

Осы аймақта орналасқан Жетіасар қалаларынан бөлек, Жанкент қалашығын алғаш болып қазба жұмыстарын жүргізген П.И.Лерх болды. 1858 жылдың маусым айында археологиялық коммисияның тапсырысы бойынша П.И.Лерх Жанкент қаласына зерттеу жүргізіп, қаланың жоспарын түсіреді. Орыс Императорлық археология Қоғамының мүшесі П.Лерхтің осы зерттеулер аясында «Археологические поездка в Туркестанский край в 1867 году» атты кітабы жарық көрді [8].

Сырдың төменгі ағысын тарихи-географиялық зерттеудің ең бір үлкен төңкерістік уақыт Орта Азиядағы алғашқы ғылыми қоғам – 1895 жылы құрылған Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің қызметімен тікелей байланысты болды. Үйірме жиырма жылдан аса (1895-1917 жж.) Орта Азия мен Қазақстанның археологиялық және материалдық мәдениетін зерттеумен айналысқан, сол кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандандырылған жалғыз ғылыми-өлкетанушылық қоғамдық ұйым еді. В.В. Бартольд, А.Симонов, В.В. Радлов, В.Смирнов, В.А. Каллаур, А.Кастанье сынды көптеген білікті ғалымдар мен шығыстанушылар есімдері Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің жұмысымен тығыз байланысты.

Түркістан археология әуесқойлар үйірмесінің келесі бір мүшесі Каллаур В.А. 1898-1899 жылдары Перовск уезіндегі (қазіргі Қызылорда облысы) Сығанақ, Асанас, Жент қалаларына барлау жұмыстарын жүргізіп, мәліметтер жинақтап, 1900 жылы Туркестанские ведомсти газетінде өзінің мақалаларын жариялады. Мақаласында Сырдарияның төменгі ағысындағы орналасқан қалаларды 1219 жылы Шыңғысхан жорықтарынан кейін өмір сүруін тоқтатқан деп тұжырым жасайды [9,195-204] .

1911 ж. Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мүшесі А.Кастаньенің Сыр бойындағы археологиялық ескерткіштеріне жасаған сипаттамасы оның «Древности киргизских степей и Оренбургского края» деген еңбегінде берілген [10,295-341]. Осы еңбегінің қайта басападан 2007 жылы шыққанында «Перовский уезд» бөлмінде Шірік-Рабат қала қорымы, Орынбай қала, Сырлытам кесенесі мен қаласы, Сараман қоса, Бегім ана мұнаралары, Күйік қала қаласы, Жанкент қаласы ,Жент қаласы, Асанас қаласында болады [11, 295-341;12].

Келесі деректер кешені Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы тарапынан жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінде жинақталды.

ХХ ғасырдың 30-90 жылдары Сыр өңірін зерттеуде, әсіресе Сырдарияннның төменгі ағысында зерттеу жұмыстарын жүргізген Хорезм археологиялық экспедециясының орны ерекше. 1935 жылы КСРО ҒА Кеңес одағының шет аймақтарын мекендеуші бұратана халықтар мен тайпалардың тарихы мен мәдениетін зерттеу туралы қаулы қабылдап, Орта Азия мен Қазақстан жеріне бірнеше кешенді экспедициялар аттандырады [14,23]. Сол кездің өзінде экспедеция жайлы қызу талқыға түсіп археолог ғалымдардың қызығы Орта Азияның оның ішінде Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменістан территориясында орналасқан мұсылмандық дәуірге дейінгі бұл территорияларда өмір сүрген тайпалардың діни-наным сенімі, салт-дәстүрлері және құнды археологиялық ескерткіштері зерттеу мәселесі тұрды. 30-жылдардың ортасына қарай осы территорияларға кең көлемді экспедециялар аттандырылды[15].

Алғаш ХАЭЭ-сы жетекші көрнекті ғалым С.П. Толстовтың жетекшілігімен 1937 жылы өз жұмысын бастады. Казіргі Өзбекстаның Республикасының территорисы Әмударияның төменгі ағысын зерттеуден басталды. Хорезм экспедециясының Ұлы Отан соғысы басталам дегенше дейін жұмыс ауқымы, өте үлкен төрт далалық қазба жұмыстары жүргізіліп . 1000 км-ді шөлдің кемелері түйелермен артқа тастап, Әмударияның оң жақ сол жақ жағалауларынан көптеген археологиялық ескерткіштері ашылған. Ашылған ескерткіштердің топографиялық

жұмыстары жасалып, қазба жұмыстары жасалынды. Осы экспедециясының ауқымды жұмысы (1937-1940 ж) аралығы болса, бұл аралықтағы экспедециясының Ресей ғылым акедемиясы Н.Н. Микулхо Маклай атындағы этнология және антрополгия институтының Еуразия археология бөлімнің мұрағаттарында сақтаулы тұр[16]. Хорезм экспедециясының жұмысына 1941-1945 жылы Ұлы Отан соғысның басталуына орай экспедеция өз жұмысын уақытша тоқтата тұрды. Хорезм экспедециясы бес жылдық үзілістен кейін Ұлы отан соғысы аяқталғанан кейін 1946 жылы жаңа қарқын алды. Экспедеция ұшақпен,көптеген автакөлікетрмен толықты. 1946 жылдан басталған, бұл кешенді экспедеция болғандықтан құрамында: археологтар, этнографтар, топографтар, геологтар, топырақтанушылар, гидрологтар сынды түрлі ғылым салаларының мамандарын біріктірген аса ірі бұл экспедиция ауқымды зерттеу жұмыстарын бастаған еді [17].

Хорезм экспедециясының ауқымды жұмысы осы тұста басталды деп айтуға болады. С.П. Толстов жетекшілік еткен бұл экспедеция Орта Азиядағы ауқымды экспедеция, техникалық жағынан бәрі қамтылған, Нукус қаласында(қазіргі Қарақалпақстаның астанасы) экспедеция жиналатын тұрақтайтын орын болған. Осы экспедецияның мүшелерін техникаларды алу жіберу осы жерден Мәскеу қаласына жөнелтілтіп отырған. Осы екінші кезеңде Хорезм археологиялық экспедециясының бірнеше ғалымдар қалыптасып шықты. Солардың ішіндегі белгілі археологтар: М.И. Итина, Е.Е. Неразик, Б.И.Вайнберг,Л.М,Левина, А.В. Виноградов, Ю.А. Рапопорт,О.А. Вишенвская, М.Г. Воробьева, Н.Н. Вактурская және т.б ғалымдарды тәрбилеген үлкен мектеп болды. С.П. Толстовтың арласумен 1948 жылы Сырдарияның төменгі ағысндағы зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеу әуебарлау болатын үлкен осының нәтижесінде Сырдарияның ежелгі арналары – Інкәрдария және Жаңадария бойындағы Шірік-рабат мәдениетінің ескерткіштері (Шірік-рабат, Бұланды, Бәбіш-мола қала жұрттары) сонымен қоса сақ тайпаларының қоныстары, обалары («шлакты» обалар), ортағасырлық (Бестам қала, Жент, Құм қала) қалалар және кейінгі орта ғасырлық ескерткіштеріне (қазақ мазарлары XVIII-XIX ғ.ғ. және қарақалпақтардың елді мекендері) жүргізілді[18;19].

Сырдарияның арналары Қуаңдария мен Ескідариялыққа қарай жүріп, Жетіасар кешенінің қалаларын ашты. Жетіасар мәдениеті – Сырдарияның төменгі ағысындағы, оның ескі арналары Қуаңдария мен Ескідариялықтың бойында орналасқан көне ескерткіштер тобының жиынтық атауы (б.з.д. І-мыңжылдықтың соңы – б.з. IX ғ. басы). Бұл ескерткіштердің өзіндік ортақ ұқсастығына қарай бір мәдениетке топтастырып, олардың негізгі бөлігі шоғырланған Жетіасар шатқалының атыменен Жетіасар мәдениеті деп атаған. XX ғасырдың 60-жылдары ХАЭЭ-сының жетекшісі С.П.Толстов қайтыс болумен экспедеция бұрынғыдай қатты қарқын болмады қаржыландыруда тоқтатылады. Бірақ сол кездері жүріп жатқан «Сібір жобасы» қазба жұмыстарына көп көмек болды (1986 жылы бұл жоба тоқталыды) [20,15-20].

Бұл жобаның мақсаты Сібір суының арнасын Арал теңізіне қарай бұру еді, бірақ жобаның экологиялық салдарын ескере отырып талас тартыстан кейін жұмыс тоқтатылды.

ХАЭЭ-сының көп жылғы жұмыстарының нәтижесінде, көптеген қоныстар тұрақтар орны, антикалық қалашықтар, орта ғасырлық қалашықтар кешені ашылды. Осы экспедециядан тәрбиленген үлкен ғалым профессорладың еңбектері жарық көрді. Бұл экспедецияның тағдыры Орта Азиядағы Аралға құйтын екі ірі өзенің Әмудария мен Сырдарияның жағалауларын зерттеуде үлкен рөл атқарды. Экспедецияның зерттеулернің нәтижесінде, қалдырған көп мұрағат қалыптасты, көптеген суреттер еңбектер естеліктер жарық көріп жатыр[21;22,30].

Сырдарияның төменгі ағысынын кеңестік кезеңде жүргізілген зерттеу барысында бұл аймақтан әр кезеңде өмір сүрген ортағасырлық қалалар табиғи-экологиялық ахуалдың өзгеріске ұшырауы саяси-этникалық жағдайлар бұл ауданды мекен еткен тұрғындарының көшіп-қонуын, яғни аймақтың тарихи сипатының түбегейлі өзгеруіне әкелді. Ортағасырларда Сырдарияның арналарының қайта суланған Іңкәрдария мен Жаңадария арнасына су қайтадан аға бастады. Сырдарияның төменгі ағысындағы ортағасырлық қалаларды географиялық орналасу ерекшелігіне байланысты үш топқа бөліп қарастыруға болады: Қуаңдариялық, («батпақты қалалар»), Іңкәрдариялық және Жаңадарияның бойындағы ортағасырлық қалалар деп қарастыруға болады

«Батпақты қалалар». Бұл терминді ХАЭЭ-сының жетекшісі С.П. Толстов енгізген бұл қалашықты мекен еткен халықтар IX-X ғғ Қуаңдария сағасының жағалауында Жанкент, Күйік қала, Кескен Күйік қала сынды үлкен қалаларда өмір сүрген қалаларды жатқызған.

Сырдарияның төменгі ағысынадағы Іңкәрдария бойындағы оғыз кезеңіне жататын ортағасырлық қалалар 1959, 1960-1961, 1968 жж. ХАЭЭ зерттеулері негізінде ашылды. Бұл қалалардың пайда болуына X-XI ғғ. Оғыз мемлекетіндегі саяси жағдайлардың шиеленісуі және осы уақытта Іңкәрдарияның бассейініндегі ірі қоныстар: Асанас, Сырлытам қала, Заңғар қала, Сайқұдық қала және Қақ қалашығы жатқызылған.

Жаңадария бойындағы орта ғасырлық қалашықтар XIV-XV ғғ мерзімделеді. Олардың қатарында Женд, Бештам қала,Қожақазған, Құм қала сияқты қалалар белгілі болып отыр[22].

Еліміз егеменді алғанан кейінгі зерттеу жұмыстары 1998 жылы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің тікелей бастамасымен барлау экспедициясымен байланысты болды. Осы барлау экспедициясының құрамында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Ж. Құрманқұлов және халықаралық «Тұран» ғылыми орталығы ұйымдастырған экспедиция (жетекшілері А.Н. Алматов, Ж.Құрманқұлов) болды. Облыс территориясының оңтүстігіндегі Сырдың көне арналары Іңкәрдария, Жаңадариядан бастап терістігіндегі қазіргі Сырдың аралығында барлау жасап, көптеген қалалар мен елді-мекендерді тауып зерттеді, ұзақ жылдарға арналған ғылыми зерттеулердің бағдарламасын жасады [23]

Бір айта кететін жайт Қорқыт Ата университетінде Сыр өңірінің тарихын зерттеуге үлес қосқан профессорлар М.Қ. Кереев, А.Х. Айдосов,және Ә.Жақыпұлы сияқты ағаларымызды айта кеткен жөн[24].

2001 жылы Арал теңізінен табанынан табылған кердері мавзолейіне, Арал Асар елді мекендеріне археолог Т.Мәмиевтің жетекшілігімен жасақталған кешенді зерттеу жүргізілді. Бұл кісінің 2005 жылы «Сырдың төменгі ағысы бойында ортағасырлық қалалар» атты кандидаттық диссертациясын қорғалып, өңірдегі бірнеше ортағасырлық қалаларда шағын қазба жұмыстарын жүргізеді. Соның ішіндегі Асанас, Қышқала,Сығанақ қалаларына қазба жұмыстарына Қорқыт Ата Қызылорда университетінің оқытушылар мен студентері атсалысады [25].

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тікелей бастамасымен мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2004 жылы құрылған Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірік-рабат археологиялық экспедициясының (басшысы Ж.Құрманқұлов) жеке барлау отряды (отряд жетекшісі Тәжекеев Ә.) 2006-2007 жылдары сыр өңірінде орналасқан ескерткіштерге барлау жұмыстары жүргізілген. Бұл археологиялық барлаулар Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық ескерткіштерге жүргізілді. Қызылорда облысында орналасқан қалашықтар мен архитектуралық ескерткіштері есепке алынды. Нәтижесінде бұл кітап болып басылып 2007 жылы орыс тілінде, 2011 жылы қазақ тілінде «Қызылорда облысының ескерткіштер жинағы» деген атпен шығарылды[26].

2004 жылы Қызылорда қаласында «Арал аймағының археологиялық зерттелуі, жетістіктері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми конференциясы болып өткен. Осы әрі тағы келелі іс Арал маңының ежелгі және ортағасырлық тарихын кешенді зерттеу мақсатында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті мен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты және РҒА Н.Н. Микулхо-Маклай атындағы этнология және антропология институты Германияның Тюбенген университеті қазіргі таңға дейін Жанкент шаһарында кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр[27].

Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерді зерттеу әрі қарай ғылыми айналымға енгізу мақсатында университет жанынан 2011 жылдың қазан айында ашылған «Археология және этнография» ғылыми зерттеу орталығы ашылды. Ғылыми-зерттеу орталығының құрылымында археологиялық заттарды сипаттап, өңдеп, қалпына келтіретін зертханасы және жәдігерлерді қоятын оқу көрме залы бар. Бұл ғылыми-зерттеу орталығының мақсаты, Қызылорда облысында орналасқан антикалық және орта ғасырларды зерттеу, қорғау, археология және этнография салалары бойынша зерттеулер жүргізу және тарихи құндылықтарды Қазақстан халқына насихаттау отансүйгіштік тәрбиелеу болып табылады.

2011-2014 жылдарға арналған ғылыми техникалық жобаларға жарияланған конкурсының нәтижесі бойынша «Сырдарияның төменгі ағысы қалаларының ортағасырлық кезеңдегі этномәдени байланыстардағы рөлі (Жанкент қала жұрты)» және «Оңтүстік-шығыс Арал маңын мекендеген ежелгі тайпалардың дүниетанымы мен идеологиясы және наным-сенімдері мен ғұрыптары» атты тақырыбында «Археология және этнография» ғылыми зерттеу орталығы кешенді зерттеулерін жүзеге асырылды[28;29].

Осы жерде Сырдарияның төменгі ағысын зертеуде, үлкен үлестерін қосып жүрген Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты ғылыми қызметкері көрнекті ғалым тарих ғылымдарының кандидаты Ж.Құрманқұлов және Ресей ғылым академиясы Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы этнология және антропология институтының Еуразия археологиясының жетекшісі тарих ғылымдарының кандидаты И.А. Аржанцева, осы кісілердің қатысуымен археология қарыштап дамып келеді.

Алғашқы ғылыми еңбектері 2013 жылы университетімізде «Құм басқан өркениеттер» деген атпен кітап-альбом жарық көрді. Бұл еңбекте біздің өңіріміздің зерттелуіне, тарихына үлкен үлес қосқан Хорезм археологиялық экспедициясының естеліктері және кейінгі тәуелсіздік алған жылдардағы археологиялық зерттеулер деген екі бөлімнен тұрады[27].

2014 жылдан Қызылорда облысы әкімі Қ.Көшербаевтың қолдауымен облыс аумағында Шірік-Рабат қала қорымы (жетекшісі Ж.Құрманқұлов), Жанкент (жетекшісі Ә.Тәжекеев), Сортөбе (жетекшісі Ә.Ә.Тәжікеев), Сығанақ және 2018 жылдан Қышқала (Баршынкент), (Археолог халықаралық ғылыми зерттеу орталығы жетекшісі М.Елеуов), 2020 жылдан бастап Асанас (жетекшісі Ә.Ә.Тәжікеев) ортағасырлық қалаларында тұрақты қазба жұмыстары жүргізіліп келе жатыр және олардың нәтижелері әр түрлі ғылыми конференцияларда жарияланып келе жатыр.

2018 жылы Қызылорда облысы әкімдігі қолдауымен «История исследований Хорезмской экспедиции на землях Сыра» атты еңбек шығарылды. Кітап-альбом КСРО ҒА Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедециясының 1946-1990 жылдары Сырдарияның төменгі ағысында жүргізілген зерттеулерінің архив материалдары, фотосуреттері, сызбалары далалық күнделіктерінің көшірмелері, ғылыми есептері жәдігерлердің суреттері жарыққа шықты. Бұл жинақтың айта кететіндігі I бөлімі Сырдарияның төменгі ағысы Жетасар қалаларында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері берілген[30].

Қазіргі таңдағы Бәбіш-мола, Жанкент, Сортөбе, Асанас, Қышқала және Сығанақ қалаларында жүргізіліп жатқан археологиялық зерттеу жұмыстары болашақта ашық аспан астындағы музей дайындау мақсатында жүргізіліп жатыр.

Сырдариядағы бойындағы қалалар Еуразияның Ұлы далалық белдеулерін жайлаған бақташылар мен шұратты жер өңдеушілер арасындағы үнемі байланыс аймағы ретіндегі, көші қон және сауда жолдарының өзіндік қиылысы ретіндегі маңыздылығын дәлелдей түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат. – 1996. – 656 с.*
2. *Макшеев А.И. Описание низовьев Сырдарьи // Морской сборник. – Т. XXIII. – 1856. – № 9. – С.102-114.*

3. Макшеев А.И. Географическое сведения книги большого чертежа о киргизсках степях и Туркестанкого края. – СПб., 1878.– 256 с.

4. Макшеев А.И. Путешествие по Киргиским степям и Туркестанкого краю. – СПб., 1896.

5. Макшеев А.И. Остатки старинного города на Сырдарье // Санкт-Петербургские ведомости. – 1867. – № 60. С.66-80

6. Макшеев А.И. Еще несколько слов о развалинах Джаныкента // Русский инвалид. – 1867. – № 87. С.65-74

7. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомоства // Материалы для географии и статистики Росии, собранные офицерами генерального штаба. – СПб., 1865. – 420 с.

8. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – СПб., 1870. – 39 с.

9. Каллаур В.А. О следах древнего города «Джент» в низовьях Сырдарьи // ПТКЛА. – 1900. – Приложение №5. С.10-15

10. Бахтыбаев М.М. Историческая топография Перевского уезда в трудах В.А. Калаура // Историграфия музеевидения. – Түркістан, 2013. – С.195-204

11. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы: Дайк Пресс, 2007. – 341 с.

12. Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде разрушение Чингиз-ханом в 1219 г. // ПТКЛА. – V. – Ташкент, 1900.

13. Протоколы заседаний и собщений членов Туркестанского кружка любителей археологии // Историко-культурные памятники археологии Казахстана. / Авторы предисловые и состовители Елеуов М., Бахтибаев М. – Түркістан, 2011. – 447 с.

14. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилазции. – М.: Соцэкгиз, 1948. – 212 с.

15. Итина М.А.,Левина Л.М.,Неразик Е.Е.,Рапопорт Ю.А. К 60–летию Хорезмской экспедеции // ЭО. – 1999. – №6. – С.19-33.

16. Аржанцева И.А. Имперская Археология и Археологочиские империи: Советская Хорезмская Археологическая экспедеция // ЭО. – 2013. – № 6. – С.65-87.

17. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: АН СССР, 1962. – 242 с.

18. Толстов С.П. Города гузов // Сов. Этнография. – 1947. – № 3. – С.35-42.

19. Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолей Северного Тагискена поздний бронзовый век Нижней Сырдарый. – М.: РАН, 2001. – 295 с.

20. Левина Л.М. Этнокультурная история восточного Приаралья I тыс. до.н.э – I тыс. н.э. – М., 1996. – 438 с.

21. Левина Л.М. Взаимодействие скотоводческо-земледельческнх племен Восточного Приаралья на Великом Шелковом пути // Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – С. 48-55.

22. Құрманқұлов Ж., Аржанцева И.А., Тәжекеев Ә.Ә. Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы оғыз қалалары: Жетіасар мәдениетімен байланысы // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2011. – № 2 (32). – 85-92 бб.

23. Құрманқұлов Ж. Аңыз бен Археология // Жырау журналы Алматы 2004.

24. Мәмиев Т. Ертедегі Жетім асар қаласы // Қызылорда педогогикалық институтының археологиялық экспедециясының есебі. – Қызылорда 1992. – 82-88 бб.

25. Мәми Т. Кейінгі орта ғасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII–XVIII ғг.). Монография. – Қызылорда, 2007. – 252 б.

26. Қызылорда облысы // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысның тарихи-мәдени ескерткіштернің жинағы. – Алматы, 2011.

27. Бисенов Қ.А. Сыр өңірі өркениеттер ордасы // Құм басқан өркениеттер: кітап альбом / Құраст. Қ.А. Бисенов., И.А. Аржанцева., Н.Ю., Вишневская., А.А. Тажекеев. – Алматы: Арыс, 2014. – 176-177 бб.

28. Комплексные исследования городища Джанкент, работы 2011-2014 гг. Монография. – Алматы: Арыс, 2014. – 320 с.

29. Елеуов М.,Құрманқұлов Ж. Сортөбе Жанкент және Жент. – Түркістан: Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ Тұран, 2008. – 93 б.

30. История исследований Хорезмской экспедиции на землях Сыра / Авторский коллектив Аржанцева И.А., Болелов С.Б., Тажекеев А.А. Москва: Издательство ОЛЕАБУК, 2018. 312 с.

УДК 903.2
ГРНТИ 03.41.91

Е.В. Подзюбан[1]

[1]*к.и.н., методист по мониторингу историко-культурного наследия,*
КГУ «Костанайский областной историко-краеведческий музей»
г. Костанай, Казахстан

СТОЯНКА КАМЕННОГО ВЕКА В ВЕРХНЕМ ПРИТОБОЛЬЕ

Аннотация

В научный оборот вводится коллекция находок материальной культуры доисторического периода, полученная на стоянке Карасор 2 в ходе стационарного исследования археологического объекта Карасор за время полевого сезона 1999 года. Группа памятников Карасор располагается в Верхнем Притоболье, вблизи города Лисаковск. На стоянке Карасор 2 находки, представленные фрагментами керамики и каменными изделиями, были собраны с поверхности по причине разрушенного культурного слоя. В публикации керамике дана описательная характеристика, а каменный инвентарь был исследован с помощью технико-типологического метода. Поскольку обнаруженные на стоянке Карасор 2 фрагменты керамики слишком малы, поэтому основной акцент при определении временной и культурной принадлежности собранных материалов был сделан, опираясь на результаты технико-типологического анализа каменной индустрии. Автор пришёл к выводам, что на рассматриваемом памятнике оставлены каменные индустрии эпохи мезолита и позднего энеолита. При этом с последним периодом соотносится комплекс каменного инвентаря, находящий прямые аналогии с каменной индустрией терсекской культуры. Временной диапазон собранной с поверхности коллекции каменного инвентаря и керамики на стоянке Карасор 2 за полевые сезоны 1998–1999 годов предположительно определяется периодом от финала мезолита до эпохи бронзы.

Ключевые слова: энеолит, мезолит, Тургайский прогиб, каменная индустрия, технико-типологический анализ, наконечники, ножи, сырьё, кварцитопесчаник

Е.В. Подзюбан[1]

[1]*т.ғ.к., тарихи-мәдени мұраның мониторингі жөніндегі әдіскер,*
«Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі» КММ
Қостанай қ., Қазақстан

ЖОҒАРҒЫ ТОБЫЛ БОЙЫНДАҒЫ ТАС ҒАСЫРЫНЫҢ ТҰРАҒЫ

Аңдатпа

1999 жылғы далалық маусым кезінде Қарасор археологиялық объектісін стационарлық зерттеу барысында Қарасор 2 тұрағында алынған тарихқа дейінгі кезеңдегі материалдық мәдениеттен табылған заттар жинағы ғылыми айналымға енгізіледі. Қарасор ескерткіштер тобы Лисаковск қаласының маңында, жоғарғы Тобыл бойында орналасқан. Карасор 2 тұрағында керамика фрагменттері мен тастан жасалған бұйымдар жердің беткі қабатының бұзылуына байланысты жер бетінен табылып жиналған. Басылымда керамикаға толық сипаттама берілген, ал тас құралдары техника-типологиялық әдіспен зерттелген. Қарасор 2 тұрағында табылған керамиканың фрагменттері тым кішкентай болғандықтан, жиналған материалдардың уақыты және мәдени құрамын тас индустриясының техника-типологиялық талдауының нәтижелеріне сүйене отырып анықтаған. Автор бұл ескерткіште мезолит және кеш энеолит дәуіріндегі тас салаларынан қалды деген қорытындыға келді. Бұл ретте терсек мәдениетінің тас индустриясымен тікелей ұқсастығы бар тас мүкәммалының кешені соңғы кезеңмен салыстырылады. Қарасор 2 тұрағында 1998-1999 жылдардағы далалық маусымдарда жер бетінен жиналған тас құралдары мен керамика топтамасының уақытша диапазоны болжам бойынша мезолит финалынан қола дәуіріне дейінгі кезеңмен анықталады.

Түйінді сөздер: энеолит, мезолит, Торғай иілуі, тас өнеркәсібі, техникалық-типологиялық талдау, ұштықтар, пышақтар, шикізат, кварцит құмтас

Podzuban E.V.[1]

[1]*Candidate of historical sciences, methodologist for monitoring historical and cultural legacy,*
Municipal Public Institution "Kostanay Regional Museum of Local History"
Kostanay, Kazakhstan

STONE AGE ARCHEOLOGICAL SITE IN THE UPPER TOBOL

Abstract

The collection of prehistoric material culture finds, obtained at the Karasor-2 site during a stationary study of the Karasor archaeological object during the 1999 field season, is being put into scientific circulation. A group of Karasor monuments is

located in the upper Tobol river basin, near Lisakovsk. At the Karasor-2 site, finds represented by fragments of ceramics and stone products were collected from the surface due to the destruction of the cultural layer. In the article descriptive characteristics of the ceramics is given, while the stone tools were investigated with technical and typological method. Since the ceramics fragments found at the Karasor-2 site are too small, the main emphasis in determining the time and cultural affiliation of the collected materials was made based on the results of the technical and typological analysis of the stone industry. The author came to the conclusion that the stone industries of the Mesolithic and Late Eneolithic periods were left on the considered monument. At the same time, the complex of stone tools, having direct analogies with the Tersek culture stone industry, correlates with the last period. The time range of the collection of stone tools and ceramics taken from the surface at the Karasor 2 site during the 1998–1999 field seasons is presumably determined by the period from the Mesolithic Finale to the Bronze Age.

Key words: Eneolithic period, Mesolithic period, Turgai trough, stone industry, technical and typological analysis, scrapers, knives, raw materials, quartzite sandstone.

Группа памятников Карасор располагается в степных просторах Верхнего Притоболья на берегу высохшего озера в 15 км к югу от г. Лисаковск (Костанайская область) [15, с. 14]. На этом археологическом объекте культурный слой был сильно разрушен песчаным выдувом, поэтому преимущественно предметы находились на поверхности. Общая площадь, которую занимает группа памятников Карасор, составляет примерно 196 га. В ходе исследований было выявлено восемь памятников, которые распространяются вокруг озера и располагаются от него преимущественно западнее (рис. 1). Археологические работы на памятнике Карасор проводились в полевые сезоны 1998–1999 гг. Раскопы закладывались только на объекте Карасор 1, на котором за два года было исследовано около 3000 м². На остальных объектах проводились сборы с поверхности.

В данной публикации речь пойдёт о результатах исследования коллекции, полученной на памятнике Карасор 2 в полевой сезон 1999 года. Значительная часть археологического объекта Карасор 2, который находится в 160 м к юго-юго-востоку от Карасора 1, была разрушена песчаным выдувом. Впервые на этом памятнике находки были собраны с поверхности летом 1998 года [22, с. 636–647]. В ходе сбора с поверхности летом 1999 года были получены фрагменты керамики (52 экз.) и изделия из камня (169 экз.).

В силу природно-географических условий на территории Тургайского прогиба происходит медленное накопление почвенного слоя, что обуславливает плохую сохранность культурного слоя на большинстве памятников. В этой связи культурный слой многих археологических объектов в этом регионе полностью или частично разрушен, поэтому их отложения содержат смешанный разновременный материал. Группа памятников Карасор является ярким примером таких объектов. Кроме того, на территории Тургайского прогиба отсутствуют многослойные стратифицированные памятники каменного века, на которых культурные слои разделены стерильными прослойками. Радиоуглеродные даты крайне редки и имеются преимущественно для терсекских памятников. Ввиду этих особенностей такие методы как описательный, технико-типологический, сравнительный применялись для исследования коллекции, полученной на стоянке Карасор 2 в полевой сезон 1999 года.

Цель данной публикации – определить хронологическую и культурную принадлежность стоянки Карасор 2. Вытекающие задачи: ввести в научный оборот новые сведения о материальной культуре доисторического периода, полученные на стоянке Карасор 2 летом 1999 года; дать характеристику каменной индустрии при помощи технико-типологического анализа.

Собранная с поверхности на стоянке Карасор 2 керамика сильно фрагментирована. Всё же стало возможным выделить верхние части сосудов (3 фр.) и стенки (49 фр.). Верхние части сосудов представлены очень мелкими фрагментами с уплощёнными венчиками. Под венчиком по наружной поверхности одного фрагмента прослеживается ряд наклонных оттисков зубчатого штампа (рис. 2, 14). Тесто этого фрагмента плотное, с примесью крупного песка, его толщина 5–9 мм. Два неорнаментированных фрагмента верхних частей сосудов, их толщина 6–8 мм. Тесто неорнаментированных фрагментов плотное, с примесью крупного песка (1 фр.) и с примесью шамота, песка и дресвы (1 фр.).

Среди стенок сосудов имеется орнаментированных (11 фр.) и неорнаментированных (38 фр.). Преимущественно орнаментированные фрагменты стенок сосудов небольших размеров, поэтому проследить завершенный узор не удалось. Однако орнаментированные фрагменты стенок сосудов были разделены на группы в соответствии с приемами нанесения орнамента. Оттиски *зубчатого штампа* отмечены на 4 фр. стенок. Тесто этих фрагментов плотное, с примесью шамота, крупного песка и органики, их толщина 6–8 мм (рис. 2, *16*). *Верёвочным штампом* орнаментированы 5 фр. стенок сосудов. Тесто плотное, с примесью дресвы и слюды (2 фр.), шамота и песка (3 фр.), их толщина 5–7 мм (рис. 2, *17, 18*). Оттиски *зубчатого и гладкого штампов* прослеживаются на 2 фр. Тесто плотное, с примесью шамота и песка, их толщина 8 мм (рис. 2, *15*). Толщина неорнаментированных стенок сосудов распределяется от 3 до 12 мм. Тесто у всех неорнаментированных фрагментов плотное. В качестве примесей отмечены: шамот, органика и мелкий песок (12 фр.); шамот и мелкий песок (8 фр.); шамот и крупный песок (8 фр.); шамот (6 фр.); шамот, дресва и органика (3 фр.); шамот, песок и слюда (1 фр.).

Технико-типологический анализ каменного инвентаря на памятнике проводился с учётом следующих показателей: продукты первичного расщепления; морфологические параметры заготовок (отщепы, пластины, пластинчатые отщепы); размеры пластин и орудий на пластинах (основное внимание уделяется ширине заготовки); процентное соотношение заготовок и орудий из пластин и отщепов; признаки, отражающие приёмы вторичной

обработки; типологический состав орудийного набора. Как самостоятельный показатель учитывается характер используемого сырья. Под каменной индустрией понимается «совокупность устойчиво повторяющихся типов заготовок (техника расщепления), типов вторичной обработки продуктов расщепления (техника ретуширования) и типов изделий (набор типов форм)» [14, с. 9].

Как и на большинстве памятников Тургайского прогиба, так и на стоянке Карасор-2 каменный инвентарь, полученный в полевой сезон 1999 года, был изготовлен из традиционных для этого региона видов сырья. Основная доля каменных изделий приходится на кварциты и кварцитопесчаники (70 %). Помимо кварцитов и кварцитопесчаников в коллекции присутствуют каменные изделия из фтанита (18 %), яшмы (5 %), кремнистого алевролита (2,4 %), кахолонга (2 %) и яшмы (2 %).

Из продуктов *первичного расщепления* в рассмотренной коллекции представлены только обломки нуклеусов – 2 экз., что составило 1,2 % каменных изделий. На обломках нуклеусов сохранились негативы от снятия пластин шириной от 3 до 7 мм.

В ходе первичного расщепления появляются *отходы производства*, к которым относятся отщепы, сохранившие полностью или частично желвачную корку; обломки сырья; пластины с коркой (краевые сколы); неправильные пластины с аморфным сечением и отходы вторичной обработки. В рассматриваемой коллекции каменного инвентаря выявлены *отходы производства* (32 % каменных изделий), которые представлены отщепами, сохранившие полностью (11 экз.) или частично (3 экз.) желвачную корку, обломками сырья (24 экз.), пластинами с коркой (краевые сколы) (2 экз.) и отходами вторичной обработки (13 экз.).

Отщепы-отходы по наибольшему диаметру распределяются в пределах от 11 до 50 мм (рис. 2, *11, 12*). Среди них преобладают экземпляры с наибольшим диаметром от 11 до 30 мм – 11 экз. (78,5 %). Остальные отщепы-отходы по наибольшему размеру распределяются следующим образом: от 31 до 40 мм – 2 экз., от 41 до 50 мм – 1 экз.

Среди обломков сырья преобладают экземпляры диаметром от 21 до 40 мм – 21 экз. (87 %). Остальные обломки сырья по наибольшему диаметру распределяются таким образом: от 11 до 20 мм – 2 экз., от 41 до 50 мм – 1 экз. Среди обломков кремня желвачная корка сохранилась полностью на 2 экз., а частично на 1 экз. В ходе работы с обломками сырья часть из них подлежала восстановлению. Это позволило предположить, что обломки происходят от одной конкреции кварцитопесчаника коричневато-серого цвета.

Пластины с коркой (краевые сколы) сохраняют параметры, характерные для пластин, за исключением следов предшествующих сколов на поверхности, поскольку их дорсальная поверхность покрыта желвачной коркой (рис. 2, *1, 2*). В рассматриваемой коллекции краевые сколы, сохранившие полностью (1 экз.) или частично (1 экз.) желвачную корку, представлены только дистальными частями. Их ширина 12 мм и 15 мм, а толщина 6 мм.

Отходы вторичной обработки представлены чешуйками (13 экз.). Размеры чешуек менее 10 мм.

Технические сколы или продукты «омоложения» нуклеуса в рассматриваемой коллекции отсутствуют.

В коллекции каменного инвентаря представлены *вторичные заготовки*, к которым отнесены отщепы без вторичной обработки (58 экз.) и пластины без вторичной обработки (25 экз.).

Отщепов без вторичной обработки насчитывается 34 % от общего количества каменных изделий (рис. 2, *13*). Преобладают отщепы-заготовки с наибольшим диаметром от 11 до 20 мм (38 экз.). Остальные отщепы без вторичной обработки по наибольшему диаметру распределяются следующим образом: от 21 до 30 мм – 16 экз., от 31 до 40 мм – 4 экз. Визуально прослеживается утилизация по боковым краям с дорсала и вентрала на двух отщепах без вторичной обработки.

Пластины без вторичной обработки составляют 15 % от общего количества каменного инвентаря. Среди них преобладают сломанные пластины (23 экз.). Две пластины целые. Размеры одной 17×6×1 мм (рис. 2, *9*), а второй – 27×12×4 мм (рис. 2, *10*). Из сломанных пластин доминируют проксимальные части – 10 экз. (рис. 2, *3–5*) и медиальные – 9 экз. (рис. 2, *6, 7*), чуть меньше дистальных частей – 4 экз. (рис. 2, *8*). За исключением одной дивергентной все остальные пластины-заготовки с параллельными краями. Преимущественно по одному краю с дорсальной поверхности визуально прослеживается утилизация на 5 экз.

Ширина всех пластин без вторичной обработки распределяется от 5 до 20 мм. С опорой на методику Г. Ф. Коробковой пластины без вторичной обработки были разделены на четыре группы: до 6,9 мм (8 экз.); от 7,0 до 10 мм (11 экз.); от 11 до 15 мм (4 экз.); от 16 до 25 мм (2 экз.). Толщина пластин без вторичной обработки колеблется от 1 до 6 мм, при этом пластин-заготовок толщиной от 1 до 2 мм – 76 %.

Среди пластин без вторичной обработки преобладают экземпляры с треугольным (11 экз.) и трапециевидным (12 экз.) сечением. Пластин-заготовок с прямым профилем – 22 экз., пластин с изогнутым профилем – 3 экз. Среди медиальных частей пластин представлены прямоугольные (5 экз.) и трапециевидные (4 экз.) формы. Проксимальные части пластин-заготовок преимущественно встречаются только с точечными (6 экз.) и гладкими (4 экз.) площадками. Дистальные части имеют ныряющий (1 экз.), петлеобразный (1 экз.) и перообразный (2 экз.) типы окончаний. Целые пластины с точечной площадкой и перообразным окончанием. Одна из целых пластин с параллельными краями, а вторая дивергентная.

По мнению специалистов в области экспериментальной археологии, «причиной возникновения ступенчатого окончания принято считать слишком сильную нагрузку «на отрыв» в момент скалывания. Она приводит к сильному изгибу уже отделившейся части скола, превышающему его пластические возможности, в результате чего скол ломается, образуя либо ступеньку, либо излом. Условием формирования перообразного окончания признаются оптимальные пропорции нагрузки «на сжатие» и «на отрыв» при регулярной поверхности скалывания» [5, с. 44–45].

При ныряющем варианте скол доходит до нижнего конца нуклеуса, но отщепление не заканчивается, а продолжается, захватывая часть основания нуклеуса [25, с. 32].

Коллекция орудий (*орудийный набор*) на памятнике Карасор 2 состоит из 31 экз. (18 % каменных изделий). Среди них выделены группы орудий из отщепов (24 экз.), из пластин (7 экз.). В свою очередь группы орудий делятся на категории, а они на типы и варианты.

При их изготовлении использовались такие техники вторичной обработки как ретуширование (96,7 %) и резцовый скол (3,2 %). Самым распространенным приемом вторичной обработки является ретуширование. Данным способом изготовлена большая часть типов орудий таких групп: из пластин и из отщепов. Классификация ретуши производилась по следующим признакам: расположение на плоскостях орудия (*дорсальная*, *вентральная*, *бифасиальная*, *чередующаяся*); степень покрытия ретушью поверхностей орудия (*покрывающая* – распространяющаяся на всю плоскость изделия, *распространенная* – занимает более трети ширины орудия, *захватывающая* – занимает менее трети ширины орудия, *краевая*) [7, с. 107–108]; наклон ретуши (*стелющаяся* – нанесена под углом до 10°, *плоская* – от 10° до 30°, *полукрутая* – от 30° до 60°, *крутая* – от 60° до 90°, *вертикальная* – 90°); соотношение размеров фасеток (*равнофасеточная* и *разнофасеточная*; *протяженная* и *прерывистая*) [3, с. 150–153].

Кроме углового резца, остальные орудия из пластин (6 экз.) оформлены краевой преимущесвенно равнофасеточной и протяжённой ретушью с дорсальной поверхности. Равнофасеточной ретушью оформлены края четырёх орудий из пластин, а ретушь с дорсала отмечена на пяти орудиях из пластин. Из видов ретуши на орудиях из пластин отмечены плоская (3 экз.), вертикальная (1 экз.), крутая (1 экз.) и полукрутая (1 экз.).

Для изготовления орудий из пластин преимущественно использовались медиальные части (6 экз.) и проксимальные (1 экз.). Подавляющее число орудий изготовлено из пластин с прямым профилем (6 экз.), а с изогнутым (1 экз.). По ширине орудия из пластин распределяются следующим образом: до 6,9 мм – 2 экз.; от 7 до 10 мм – 3 экз.; от 11 до 15 мм – 2 экз. Толщина орудий из пластин колеблется от 1 до 6 мм, при этом четыре изделия – толщиной 1–2 мм.

Орудия из отщепов преимущественно содержат краевую протяженную и равнофасеточную ретушь с дорсала (17 экз.). Среди орудий из отщепов бифасиальная обработка отмечена на 7 экз. Из всех видов ретуши среди орудий из отщепов превалирует крутая (9 экз.) и плоская (7 экз.). Чуть меньше орудий с вертикальной (3 экз.) и полукрутой (5 экз.) ретушью. Орудия этой группы преимущественно были изготовлены из отщепов, которые по наибольшему размеру распределяются от 11 до 30 мм (87,5 %). При этом 54 % приходится на отщепы, укладывающиеся в интервал от 21 до 30 мм.

Категория пластин с ретушью по боковым краям (4 экз.) представлена двумя типами. Край пластин модифицировался путём нанесения плоской и полукрутой ретуши. Все орудия выполнены из фтанита за исключением одного, изготовленного из кварцитопесчаника.

Пластины, ретушированные с дорсала по одному боковому краю – 3 экз. Они изготовлены из медиальных частей пластин (рис. 3, *13*). На этих орудиях с дорсала и вентрала присутствует сработанность по боковым краям, которые не ретушированы. Пластина с выемкой, оформленной ретушью с вентрала, выполнена из проксимальной части пластины (рис. 3, *12*).

Категория резцов представлена *угловым резцом* (1 экз.), изготовленным из медиальной части пластины. Орудие выполнено из фтанита. На противоположном краю с дорсала отмечены следы сработанности (рис. 3, *14*).

Категория перфораторы представлена *остриём*, которое выполнено из медиальной части пластины и обработано ретушью по всему периметру. Рабочий край изделия, занимающий ½ часть орудия, оформлен высокой вертикальной ретушью с дорсала. По оставшемуся периметру пластины нанесена низкая крутая ретушь (рис.3, *11*). Орудие выполнено из фтанита.

Категория скребков (18 экз.) включает орудия из *пластин* (1 экз.) и *отщепов* (17 экз.). Скребок из пластины с выпуклым ровным лезвием, изготовлен из медиальной части пластины (рис. 3, *10*). Выполнен скребок из кварцитопесчаника.

Скребки из отщепов представлены орудиями с одним лезвием – 3 экз. (рис. 3, *3*, *9*), с двумя – 3 экз. (рис. 3, *4*), с участком скребковой ретуши – 1 экз. (рис. 3, *5*). Помимо концевых выделены скребки подтреугольной формы (1 экз.) и с «носиком» (2 экз.). По всему периметру подтреугольного скребка нанесена высокая вертикальная ретушь с дорсала (рис. 3, *6*). «Носик» одного скребка обломан, а боковые края орудия оформлены противолежащей крутой ретушью (рис. 3, *8*). На втором орудии «носик» выделен выемками, которые оформлены вертикальной ретушью с дорсала (рис. 3, *7*).

Среди скребков из отщепов значительна доля обломков скребков (6 экз.) и скребковых лезвий (1 экз.). Следы утилизации отмечены по боковым краям на 2 экз. Преимущественно скребковое лезвие оформлялось крутой ретушью (53 %) и полукрутой (29 %).

Категория двусторонне обработанных орудий (7 экз.) представлена *обломками двусторонне обработанных орудий* (4 экз.) и *наконечниками стрел* (3 экз.). Среди обломков двусторонне обработанных орудий один является обломком коленчатого ножа (рис. 3, *2*).

Из наконечников один целый, листовидной формы, с приострённым основанием. Его размеры: 60×15×5 мм (рис. 3, *1*). Помимо этого, наконечники стрел представлены обломками перьевых частей и срединных.

Следует подвести итоги технико-типологической характеристики каменной индустрии, полученной на стоянке Карасор 2 в полевой сезон 1999 года, опираясь на вышеуказанные показатели и проводя сопоставление с материалом, полученным на стоянке Карасор 2 в полевой сезон 1998 года. Кроме того, прослеживались аналогии с памятниками каменного века Тургайского прогиба и сопредельных территорий, но, к сожалению, не по всем показателям представилось возможным провести сравнение из-за отсутствия таковых на данных памятниках.

Каменный инвентарь, полученный на стоянке Карасор 2 в полевой сезон 1999 года, преимущественно изготавливался из кварцитов и кварцитопесчаников (70 %). Однако существенная доля каменного инвентаря в коллекции выполнена из сырья (фтанит, кремнистый алевролит, яшма, кахолонг) характерного для мезолитических памятников Тургайского прогиба, что составило (30 %). На этой же стоянке в полевой сезон 1998 года была получена коллекция каменного инвентаря, в которой на изделия из кварцитов, кварцитопесчаников и мелкозернистого песчаника приходилось 93 %, а сырьё характерное для мезолитической группы памятников Тургайского прогиба составило 6,6 %. На эталонных памятниках маханджарской культуры (Соленое Озеро 2, Екидин 24) каменные изделия из кварцитов и кварцитопесчаников составляют более 90 %, а на памятниках энеолитического времени «абсолютно преобладают орудия, изготовленные из кварцитов и кварцитопесчаников» [12, с. 40]. Каменные изделия из халцедонолита, фтанита, кремнистого алевролита, яшмы на мезолитических памятниках Карасор-5 и Карасор-6 насчитывают соответственно 96 % и 100 % [22, с. 102]. Значительный процент каменных изделий из фтанита, яшмы, кахолонга и кремнистого алевролита в коллекции стоянки Карасор 2 полевого сезона 1999 года мы объясняем присутствием мезолитических материалов. Дополнительным подтверждением в пользу данного вывода свидетельствует тот факт, что в данной коллекции каменных изделий пластины без вторичной обработки и орудия из них преимущественно выполнены из фтанитов, яшмы, кремнистого алевролита, кахолонга и халцедонолита. Из этих видов сырья изготовлено 80 % пластин без вторичной обработки, а орудий из пластин соответственно 71 %. На эти виды сырья среди отщепов без вторичной обработки приходится 20,6 %, а орудия из отщепов насчитывают 8 %. Большая часть отходов вторичной обработки, а это 70 % также составляют указанные выше виды сырья. Проводя сравнение с коллекцией каменных изделий, полученных в полевой сезон 1998 года на стоянке Карасор 2, следует отметить, что только 7,6 % пластин без вторичной обработки и 40 % орудий из пластин изготовлены из сырья характерного для мезолитических памятников Тургайского прогиба. Показатели отщепов без вторичной обработки и орудий из отщепов составляют соответственно 4 % и 5,6 %.

Ближайшие выходы упомянутого сырья находятся в пределах таких координат 51–52º с.ш., 66–68º в.д. на территории Тургайского прогиба. Это Тас-Обинское проявление яшм и фтанитов; Красивинское проявление яшм и фтанитов [20, с. 218]. Переход на новый источник сырья преимущественно из кварцитов и кварцитопесчаников приходится на период раннего неолита в этом регионе. Выходы кварцитов и кварцитопесчаников отмечены по р. Кайынды. Координаты этой территории: 49–50º с.ш., 66–67º в.д. [6, с. 449–450]. Эти ближайшие выходы сырья расположены в радиусе 300–350 км от рассматриваемого памятника. Не исключено, что древнейшие обитатели Тургайского прогиба для получения изделий из камня использовали сырьё и с Южного Урала.

В коллекции каменного инвентаря рассматриваемой стоянки отсутствуют нуклеусы как для снятия пластин, так и для снятия отщепов. Из продуктов первичного расщепления представлены только два обломка нуклеусов, которые выполнены из кварцитопесчаника. Отсутствие истощённых нуклеусов на рассматриваемом памятнике мы объясняем тем, что, возможно, сработанные до определённой степени ядрища преобразовывали в какие-либо орудия.

Из двух видов заготовок доминирующее положение занимают отщепы, которые составляют 70 %. Судя по наибольшему диаметру, устойчивой заготовкой являлись отщепы от 11 до 30 мм, которые составляют 93 %. При этом из них на отщепы-заготовки размером от 11 до 20 мм приходится 65 %. Как среди заготовок, так и среди орудий отщепы размером от 11 до 30 мм являются преобладающими. Орудия из отщепов размером от 11 до 30 мм составляют 87,5 %.

Среди заготовок на пластины приходится 30 %. Кроме одной дивергентной пластины, все пластины без вторичной обработки, и орудия из них с параллельными краями. Среди пластин-заготовок преобладают сломанные, преимущественно проксимальные (40 %), медиальные (36 %) и дистальные (16 %) части, а также имеются две целые пластины. Превалируют пластины без вторичной обработки с трапециевидным (48 %) и треугольным (44 %) сечениями. Пластин-заготовок с прямым профилем – 88 %, а с изогнутым – 12 %. Проксимальные части пластин-заготовок представлены площадками точечного (67 %) и гладкого типов (33 %). Дистальные части имеют ныряющее (16,6%), петлеобразное (16,6 %) и перообразное (66,6 %) окончания. Среди медиальных частей пластин в качестве заготовки используются в основном прямоугольные (56 %) и трапециевидные (44 %) формы. Рассмотрев морфологические параметры заготовок, следует остановиться прежде всего на пластинах. Высокий процент пластин-заготовок с площадками точечного типа, перообразным окончанием и прямоугольных и трапециевидных форм медиальных частей близок сходным показателям мезолитических памятников Тургайского прогиба [21, с. 17]. В свою очередь это позволяет предположить, что на рассматриваемой стоянке частично присутствует мезолитический материал. Морфологические параметры пластин без вторичной обработки на Карасоре 2 (полевой сезон 1998 года) существенно отличаются от аналогичных показателей на Карасоре 2 (полевой сезон 1999 года) [23, с. 644].

Как уже было сказано выше, ширина всех пластин без вторичной обработки на стоянке распределяется от 5 до 20 мм. Пластины-заготовки шириной до 10 мм составляют 76 %. Из них на долю пластин шириной до 6,9 мм приходится 42 %. Значительно меньше пластин без вторичной обработки шириной от 11до 15 мм и от 16 до 25 мм, которые соответственно насчитывают 16 % и 8 %. Превалируют пластины без вторичной обработки толщиной от 1

до 2 мм, на которые приходится 76 %. Орудия из пластин по ширине равномерно распределяются от 4 до 14 мм. На орудия из пластин шириной до 10 мм приходится 71 %, а шириной от 11 до 15 мм – 29 %. Большинство орудий из пластин по толщине укладывается в интервал от 1 до 2 мм, что составляет 57 %. Дополнительным доказательством в пользу того, что в рассматриваемой коллекции присутствует мезолитический материал, является высокий процент микропластин среди пластин-заготовок и орудий из пластин. Под микропластинчатой мы понимаем индустрию, в которой преобладает техника скалывания пластин, имеющих ширину не более 1 см при толщине 1–2 мм, и изготовление на их основе составных вкладышевых орудий, причём, зачастую без преднамеренной обработки вкладышей [2, с. 36]. Аналогичная ситуация по размерам пластин и орудий из них прослеживается на стоянках Карасор 5 и Карасор 6. На Карасоре 5 пластины-заготовки шириной до 10 мм составляют 86,5 %. Из них на долю пластин шириной до 6,9 мм приходится 38,5 %. На этой же стоянке 69 % орудий из пластин имеют ширину до 6,9 мм. На Карасоре 6 пластины-заготовки шириной до 10 мм составляют 100 %. Из них на долю пластин шириной до 6,9 мм приходится 48 %. На этой же стоянке орудия из пластин шириной до 6,9 % составляют 60 %. На Дузбае 6 ярко выражен микролитизм, поскольку большинство пластин без вторичной обработки 59 % и орудия из пластин 66 % имеют ширину до 6,9 мм и толщину 1 мм [22, с. 103]. Пластины шириной до 10 мм и толщиной 1–2 мм в мезолитических коллекциях Южного и Среднего Зауралья, лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья составляют 80 – 90 % [2, с. 36; 24, с. 100–101; 11, с. 110–127].

На Карасоре 2 в полевой сезон 1999 года орудийный набор представлен изделиями из отщепов и пластин. Большинство орудий выполнено из отщепов, на которые приходится 77,5 %, а орудия из пластин составляют 22,5 % от суммы двух групп орудий. Близкие значения отмечаются и среди заготовок, где отщепы без признаков вторичной обработки значительно превалируют над пластинами. При сопоставлении этого показателя с памятниками каменного века мы отмечаем ближайшее сходство с коллекциями памятников второй группы и эпохи энеолита Тургайского прогиба [21, с. 18; 12, с. 40].

Среди приемов вторичной обработки, которые использовал человек в древности, на стоянке Карасор 2 (полевой сезон 1999 года) отмечено ретуширование и резцовый скол. При этом доминирующим приемом вторичной обработки является ретуширование. Край заготовки намеренно отделывался, чаще всего краевой ретушью с дорсала. По характеру ретушь преимущественно прослеживается равнофасеточная, протяженная, плоская, крутая или полукрутая. В полевой сезон 1998 года на стоянке Карасор 2 при схожих признаках характера ретуши были представлены дополнительные техники вторичной обработки – это шлифование и оббивка. По данному показателю провести сопоставление с материалами памятников каменного века Тургайского прогиба и сопредельных территорий не представляется возможным.

Набор орудий в коллекции каменных изделий стоянки Карасор 2 (полевой сезон 1999 года) невелик, но выразителен. В перечне орудийного набора стоянки выявлены каменные изделия, которые выступают маркерами для уточнения времени обитания человека на памятнике. К ним относятся изготовленное из пластины остриё, а среди орудий из отщепов это скребки с «носиком» и скребок подтреугольной формы с высокой спинкой, а также двусторонне обработанный наконечник листовидной формы с приострённым основанием и обломок коленчатого ножа. На скребки приходится 71 % орудий из отщепов, а категория двусторонне обработанных орудий составляет 29 % среди группы орудий из отщепов. Такие типы орудий из отщепов встречаются в орудийных наборах энеолитических памятников (Кожай 1, Кумкешу 1, Каинды 3) терсекской культуры [12, с. 47–54; 13, с. 14–43]. Сопоставления прослеживаются по орудийному комплексу с материалами, полученными на поселении Белкарагай 1 рассматриваемого региона [16, с. 130, 138]. На сопредельной территории ближайшее сходство по каменной индустрии мы прослеживаем с ботайскими древностями [8, с. 23–26; 10, с. 466–479] и материалами южно-уральских энеолитических памятников [17, с. 128–131, 177; 18, с. 158–177]. Наиболее раннее упоминание о двусторонне обработанных наконечниках с приострённым основанием мы находим на сопредельных территориях. Они единично представлены на стоянках Чебаркуль XV, XVI (Южное Зауралье) и Бишкуль II (Явленский микрорайон Петропавловского Приишимья). Материалы первых двух стоянок датируются неолитом-энеолитом, а находки третьего памятника определены временем позднего неолита [18, с. 116–118; 9, с. 26, 101]. Следует уточнить, что наконечники с приострённым основанием встречаются существенно реже в сравнении с другими типами двусторонне обработанных наконечников в коллекциях памятников позднего энеолита Тургайского прогиба [12, с. 48]. Орудийный набор, полученный на рассматриваемой стоянке в полевой сезон 1998 года, был нами сопоставлен с орудийным набором позднего энеолита Тургайского прогиба [23, с. 645]. Поскольку коллекции каменных изделий полевых сезонов 1998 и 1999 годов стоянки Карасор 2 являются одним целым, то двусторонне обработанный наконечник с приострённым основанием мы также увязываем с орудийным набором терсекской культуры.

Изготовленное из пластины выразительное остриё находит аналогии в материалах памятников преимущественно сопредельных территорий. В слоях V, Va, VI пещеры Джебел представлены схожие изделия, названные А. П. Окладниковым «проколки» [19, с. 116, 142, 172]. На равнине Среднеазиатского междуречья в коллекции каменных изделий стоянки Учащи 131 были обнаружены схожие сверла и провертки [4, с. 68, 71]. В лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья в коллекциях мезолитических памятников Тельмана VII, VIIIa, IXa упоминаются свёрла, проколки и развёртки, но, к сожалению, их изображения не представлены в рисунках [11, с. 120–123]. В Северном Казахстане на ранненеолитических памятниках Тельмана I, X, XIV в составе орудийных наборов присутствуют сверла и развертки аналогичные рассматриваемому острию [9, с. 173, 175, 181, 182, 200]. На долговременном неолитическом поселении Актау 1, расположенном на полуострове Мангышлак, была получена серия микросвёрл,

которые по характеру ретуши и форме орудий в большей степени близки представленному острию [1, с. 110, 135]. Опираясь на абсолютные даты и относительную хронологию, все указанные в ходе сопоставления памятники, за исключением поселения Актау 1, датируются финалом мезолита – ранним неолитом. Полученная коллекция каменных изделий на частично разрушенном поселении Актау 1, судя по описанию и рисункам, разновременная, но определяется автором как неолитическая. Не исключено, что мезолитический и ранненеолитический материал также представлен на памятнике Актау 1. Таким образом, остриё из пластины в орудийном наборе стоянки Карасор 2 в рамках относительной хронологии вполне может быть отнесено ко времени финал мезолита – ранний неолит.

В заключении следует отметить, что керамика является ведущим признаком в вопросах датировки и культурной принадлежности. Однако на памятнике Карасор 2 как в полевой сезон 1998 года, так и в полевой сезон 1999 года были обнаружены крайне фрагментированные экземпляры керамики, которые не могут выполнить в полной мере возложенную на них функцию. Только оттиски зубчатого, верёвочного и гладкого штампов на фрагментах керамики в рассматриваемой коллекции позволяют косвенно предполагать, что она имеет позднеэнеолитическое происхождение. Поскольку эти орнаментальные приёмы преобладают на керамических сосудах терсекских памятников Тургайского прогиба [12, с. 82–83]. К таким же выводам мы пришли и в отношении части керамических фрагментов, полученных в полевой сезон 1998 года на стоянке Карасор 2 [Подзюбан, с. 645].

Присутствие мезолитического материала отмечалось в составе каменного инвентаря на стоянке Карасор 2, полученного в полевой сезон 1998 года [23, с. 645]. Среди каменных изделий рассматриваемой стоянки, полученной в полевой сезон 1999 года, 30 % выполнено из сырья характерного для мезолитических памятников Тургайского прогиба. Среди пластин без вторичной обработки на долю этого сырья приходится 80 %. Такие показатели как морфологические параметры пластин без вторичной обработки, значительный показатель их микролитоидности, а также принимая во внимание аналогии с остриём позволяют утверждать, что в собранной с поверхности в полевой сезон 1999 года коллекции каменного инвентаря на стоянке Карасор 2 присутствует мезолитическая каменная индустрия.

Помимо этого, в представленной коллекции каменных изделий значительная часть, а это 70 %, изготовлена из кварцита и кварцитопесчаника. При этом кварциты и кварцитопесчаники однородны по цветовому спектру среди отходов производства, технических сколов, заготовок и орудий из них. Как среди заготовок, так и орудий прослеживается подавляющее превалирование отщепов. Для отщепов-заготовок и орудий из них характерно устойчивое преобладание размера по наибольшему диаметру от 11 до 30 мм. Среди орудийного набора превалируют маркирующие изделия, которые указывают на эпоху позднего энеолита и связываются с терсекской культурой. Таким образом, все показатели технико-типологического анализа, которые были доступны для сравнения, позволяют утверждать, что в собранном за полевой сезон 1999 года каменном инвентаре на памятнике Карасор 2, по нашему мнению, присутствуют каменные индустрии мезолитического и позднеэнеолитического времени. Каменные индустрии тех же периодов были нами выделены в коллекции каменных изделий, полученных на этой же стоянке в полевой сезон 1998 года [23, с. 645].

Сотрудникам Лисаковского музея истории и культуры Верхнего Притоболья в лице руководителя музея Ш.Е. Ермагамбетовой и заместителя руководителя Ю.П. Будановой выражаю признательность и благодарность за предоставленную возможность обработать коллекцию со стоянки Карасор-2. Рисунки для публикации материала со стоянки Карасор 2 за полевые сезоны 1998–1999 годов были подготовлены Еленой и Алиной Николенко.

Список использованной литературы:

1. Астафьев А.Е. Оюклинская неолитическая культура полуострова Мангышлак // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2005. – Вып. 4. – С. 103–146.

2. Беспрозванный Е.М., Мосин В.С. К характеристике мезолита Южного Зауралья // Новое в археологии Южного Урала. – Челябинск: Изд-во Рифей, 1996. – С. 18–47.

3. Васильев С.А. К методике изучения элементов вторичной обработки каменных орудий // Проблемы археологии Северной и Восточной Азии / отв. ред. С.В. Маркин, С.А. Гладышев. – Новосибирск: Б. и., 1986. – С. 147–161.

4. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. – М.: Наука, 1981. – 172 с.

5. Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий: методика микро-макроанализа древних орудий труда. – СПб.: ИИМК РАН, 1997. – Ч. 2. – 198 с.

6. Гуськова А.И. Палеогеновая и неогеновая системы. Восточный склон Тургайского прогиба и западная часть Казахского щита. В 2 кн. Кн. 1: Геология СССР. – М.: Недра, 1972. – Т. XX. – 532 с.

7. Деревянко А.П., Маркин С.В., Васильев С.А. Палеолитоведение: введение и основы. – Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1994. – 288 с.

8. Заитов В.И. Характеристика каменных орудий поселения Ботай (предварительный анализ) // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: ЧГУ, 1985. – С. 17–33.

9. Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. – Екатеринбург: УрО РАН, 1992. – 221 с.

10. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 576 с.

11. Зайберт В.Ф., Потемкина Т.М. К вопросу о мезолите лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья // СА. – 1981. – № 3. – С. 107–130.

12. Калиева С.С., Логвин В.Н. Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. – Кустанай: Б. и., 1997. – 180 с.

13. Калиева С.С. Поселение Кожай 1. – Алматы: Б. и., 1998. – 255 с.

14. Коробкова Г.Ф. Культуры и локальные варианты мезолита и неолита Средней Азии (по материалам каменной индустрии) // Советская археология. – 1975. – № 3. – С. 8–27.

15. Логвин А.В., Подзюбан Е.В. Раскопки поселения Карасор-1. Дополнительные исследования карасорской группы памятников // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1999 г. – Костанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КГУ, 2000. – С. 14–42.

16. Логвин А.В., Шевнина И.В. Поселение Белкарагай 1 // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. – Костанай – Алматы: Б. и., 2015. – С. 122–141.

17. Матюшин Г.Н. Энеолит Южного Урала. – М.: Наука, 1982. – 327 с.

18. Мосин В.С., Григорьев С.А., Таиров А.Д., Боталов С.Г. Древняя история Южного Зауралья. Т. 1: Каменный век. Эпоха бронзы. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. – 532 с.

19. Окладников А.П. Пещера Джебел – памятник древней культуры прикаспийских племён Туркмении // ТЮТАКЭ. – Ашхабад, 1956. – Т. VII. – С. 11–219.

20. Палант Л.И., Тимеева Л.В. Отчёт по теме: «Обобщение геологических материалов по Тургайской области и составление карты перспектив на камнесамоцветное сырьё в м-бе 1:500000 по территории деятельности СКПГО». – Кустанай: Б. и., 1983. – Т.1–2. – 254 с.

21. Подзюбан Е.В. Каменные индустрии мезолитических и неолитических комплексов Кустанайского Притоболья: автореф. дис. … канд. ист. наук. – Новосибирск, 2010. – 30 с.

22. Подзюбан Е.В. Раннеголоценовые памятники на территории Тургайского прогиба // Вестник Новосибирского государственного университета. – Серия: История, филология. – 2009. – Т. 8, вып. 5: Археология и этнография. – С. 98–109.

23. Подзюбан Е.В. Стоянка Карасор-2 в верховьях Притоболья // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2020. – № 3. – С.

24. Сериков Ю.Б. Палеолит и мезолит Среднего Зауралья / Министерство образования Российской Федерации. Нижнетагильский государственный педагогический институт. – Нижний Тагил, 2000. – 430 с.

25. Уиттакер Дж.Ч., Алаев С. Н., Алаева Т.В. Расщепление камня: технология, функция, эксперимент. – Иркутск: Оттиск, 2004. – 312 с.

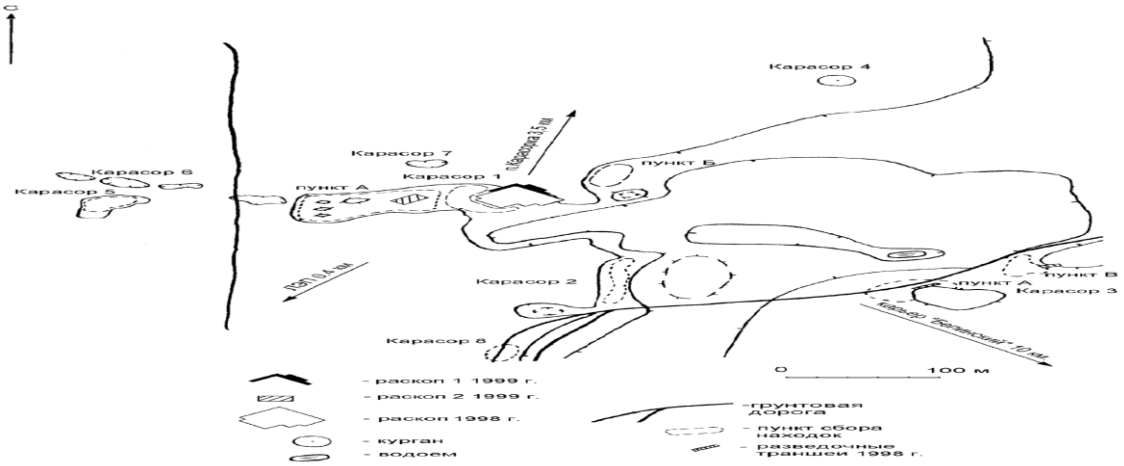

Рис. 1. Ситуационный план местности. Карасорская группа памятников.

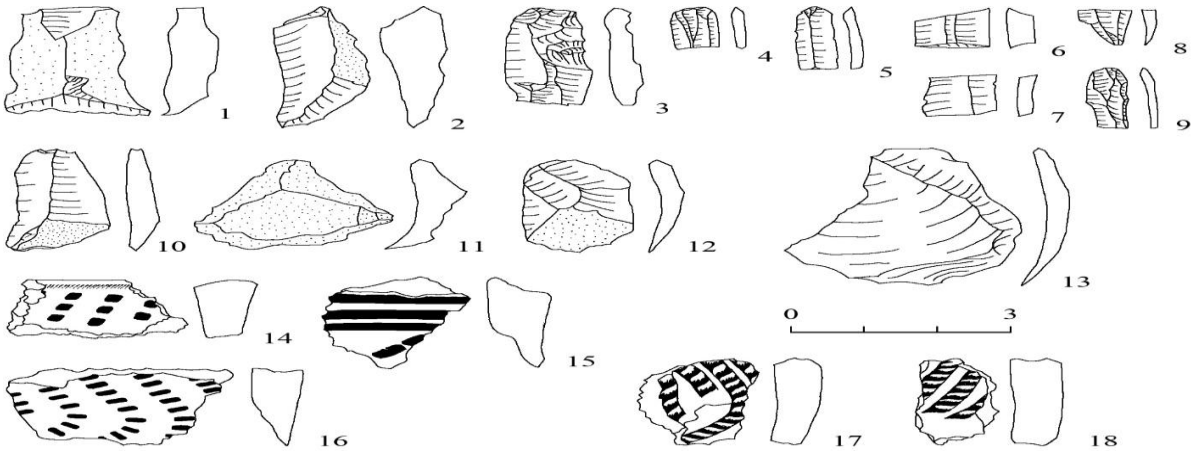

Рис. 2. Находки со стоянки Карасор 2.

1–2 – краевые сколы; 3–10 – пластины без вторичной обработки; 11, 12 – отщепы-отходы; 13 – отщеп-заготовка; 14–18 – фрагменты керамики.

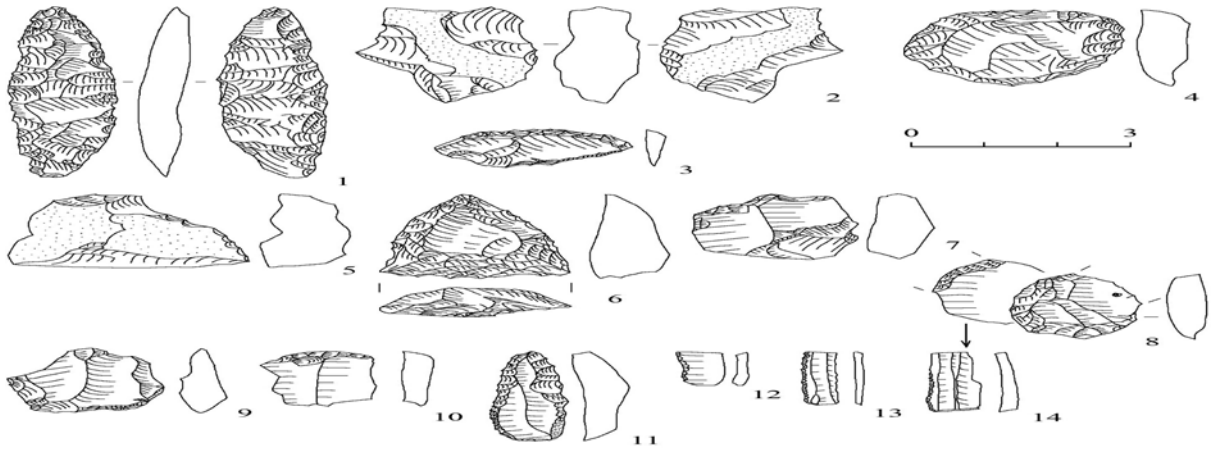

Рис. 3. Каменные изделия со стоянки Карасор 2.

1 – наконечник; 2 – обломок ножа; 3–10 – скребки; 11 – остриё; 12–13 – пластины с ретушью по боковым краям; 14 – резец.

ӘОЖ 94 (930.85)
МРНТИ 03.20.01

Телеуова Э.Т.[1] Иманбаева С.С.[2]

[1]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: teleuova@mail.ru
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ Ұлттық Аграрлық Зерттеу Университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ «ҚҰҚЫҚТЫҚ ӘДІЛДІК» ТҰЖЫРЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы «құқықтық әділдік» тұжырымы мәселесі қарастырылады. Қандай кезең болмасын және кез-келген халықтар арасында құқық әділетті болуы керек деп есептелді. Сонымен бірге, ол әділдіктің көрінісі ретінде қарастырылды немесе оны әділеттілікке сәйкестендіру мақсаты қойылды. Осыдан әділеттілік - бұл құқық құндылықтарының бірі, ең берік, әрі өміршең тұсы деген қорытынды жасауға болады. Құқықтың көптеген құндылықтары өтпелі болып табылады. Бұл теңдік, ұлттық мүдде, прогресс, қалыптасқан әдет-ғұрыптарға, адалдық және жеке құқықтарға тәуелді. Олардың барлығы белгілі бір тарихи кезеңде пайда болып, өзгеріп отырды. Әділдік - бұл мәңгілік құндылықтардың немесе өзгермейтін құқықтың негізгі қағидаларының бірі. Бұларға әділеттіліктен басқа, жалпы игілік пен заңдардың орындалуын жатқызуға болады. Сонымен қатар, тарихи кезеңдердегі құықтың әділдік тұжырымы мәңгі, ең жоғарғы құндылық болып қала береді.

Кілт сөздер: құқықтық әділдік, дәстүрлі, рухани, құндылық, әдет, әлеуметтік, ар соты, жаза.

Teleuova E.T.[1] Imanbaeva S.S.[2]

[1]candidate of historical sciences, Associate Professor of Kazakh National University named after al-Farabi, Kazakhstan, Almaty, e-mail:teleuova@mail.ru
[2]candidate of historical sciences, Associate Professor of Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru

THE CONCEPT OF "LEGAL JUSTICE" IN THE TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Abstract

This article discusses the concept of "legal justice" in the traditional Kazakh society. At all times and among all peoples it was believed that the law should be just. At the same time, either it was considered as the embodiment of justice, or the goal was put forward to bring it in line with justice. From this we can conclude that justice is one of the values of law, and the most durable and essential. Many values of law are transitory. Such are equality, national interest, progress, loyalty to established customs, and individual rights. They all appear at a certain historical stage. Justice is one of the eternal values or basic principles of law. From this we can conclude that justice is one of the values of law, and the most durable and essential. Many values of law are transitory. Such are equality, national interest, progress, loyalty to established customs, and individual rights. They all appear at a certain historical stage. Justice is one of the eternal values or basic principles of law.

Keywords: legal justice, traditional, spirituality, value, custom, society, court, punishment.

Телеуова Э.Т. [1] Иманбаева С.С.[2]

[1]кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: teleuova@mail.ru
[2]кандидат исторических наук, доцент, Казахский Национальный Аграрный Исследовательский Университет, Казахстан, Алматы, e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ «ПРАВОВАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ» В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается концепция «правовая справедливость» в традиционном казахском обществе. Во все времена и у всех народов считалось, что право должно быть справедливым. При этом либо оно рассматривалось как воплощение справедливости, либо выдвигалась цель привести его в соответствие со справедливостью. Из этого можно заключить, что справедливость - одна из ценностей права, причем наиболее долговечных и существенных. Многие ценности права преходящи. Таковы равенство, национальный интерес, прогресс, верность сложившимся обычаям, права личности. Все они появляются на определенном историческом этапе. Справедливость принадлежит к числу вечных ценностей или основных принципов права. Помимо справедливости к ним можно отнести лишь общее благо и соблюдение законов. Больше того, справедливость - не только вечная, но и высшая ценность в праве. Все остальные соизмеряются с ней и действительны лишь при условии, что они не противоречат справедливости.

Ключевые слова: правовая справедливость, традиционный, духовность, ценность, обычай, социум, суд, наказание.

«Әділдік жоқ жұртта береке-бірлік болмайды, байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздемей, жұртты тонап, момынды жылатып іздеген мырзалар - қысты күні үңгірде жатып өз аяғын өзі сорған аю тәрізді...»
Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан

Дала құқығы қоғамның ішкі дамуының ұзақ үрдісінде қалыптасты, ұрпақтан ұрпаққа жалғасты, заманаға сай жетілді. Орта ғасырлардағы саясат, мәдениет, дін, ұлттық, тұрмыстық сипаттамалар түркілер мен монғолдардың, кейін қазақ халқының ерекше «дәстүрлі» құқықтық санасын және құқықтық мінез-құлықын қалыптастырып, оның жазбаша (ресми) заңдардан айтарлықтай ерекшеленуіне ықпал етті.

Дәстүрлі қоғамдағы құқықтық мінез-құлық құбылысын қарастыра отырып, неміс құқықтанушысы Рудольф Иеринг ұсынған «құқық жолындағы күрес» [1] тұжырымдамасына сүйенуге болады. Құқық дегеніміз-кең мағынада қоғамның өмір сүру жағдайларының жиынтығы, құқықтың туындауын әлеуметтік негізде қарау, «құқықтық сезім» категориясының алғышарт ретінде ұсынуы дәстүрлі қазақ құқығын түсінуге мүмкіндік береді. Қоғам мен билік арасындағы үйлесімділік заңға саяды, Иеринг атап өткендей, заң - "биліктің ақылға қонымды саясаты" болып табылады. Құқықтың басты әлеуметтік идеясы бұл – қоғамның өз кезеңіндегі әділдік шешімдері болып табылды. Р. Иеринг әділдік идеясын қайырымды іс пен оған деген құрмет, жаман іс пен жазаның арасындағы тепе-теңдік мүдделерінің қоғам мүддесіне сәйкес келуі деген пікірге келеді, судьялардың шешімін әділетті деп есептейді және әділеттілік түсінігі құқықтағы теңдік қағидасына негізделген деп нақтылайды [2, 14- б.].

Біріншіден, құқықты түсінудің нәтижесі, әрқашан да субъектінің адамгершіліктік, идеологиялық позицияларына байланысты; екіншіден, құқықтың тарихи қызмет ету жағдайларына; үшіншіден, құқықтың құрылу қайнар көздерінен туындайды. Батыстық тұжырымдамада құқық логикалық ұғым емес, күш ұғымы. Сондықтан Әділеттің сипатын бір қолында құқықты таразылайтын таразысы бар, екінші қолында соны қорғайтын семсері бар етіп бейнелейді. Таразысыз семсер көрінеу зорлық, семсерсіз таразы - құқықтың дәрменсіздігі болып шығар еді. Екеуі етене байланысты және құқықтың мүлтіксіз толықтығы семсерді жұмсайтын әділетті күш, ол таразыны қосатын дәлдікке тең болғанда ғана салтанат құрады деп айшықталады.

Әділдік пен құқық әлеуметтік тұжырымдамада пара-пар ұғым болып табылады. Әділдік ілімі (Equity theory) «Әділдік теориясы» батыс тарихнамасында қоғамның дамуының айнасы ретінде көрсетіліді. Ерекше атап өтетеін тұжырымдық еңбек Дж Ролздың «Әділдік теориясы» кітабы[3]. «Әділдік теориясының» философиялық құбылыс ретіндегі табысы позитивизм дағдарысымен байланысты болды. Нормативтік мәселелерді шешуден саналы түрде бас тартып, өз міндетін тек мораль тілін зерттеумен ғана шектеді. Нормативтік тұжырымдары жаңа ұрпақ қанағаттандыра алмаған утилитаризм этикасы өзін сарқытты. Дж.Ролз либерализмнің нормативтік философиясының ең күшті жақтарын біріктіре алды. Ролз әділдіктің мазмұндық қағидаларын әзірлеу қажеттігін көрсетті. Бұл ретте қоғамдық сұраныс тудырмайтын құқықтық нормалардың утилизациясы, құқықтық әділдікті зерттеу әдістемесі бір мезгілде дәстүрлі және бірегей болуы көрініс тапқан. Осы тұрғыдан алғанда, әділдік тұжырымын тарихи кезеңдерге сәйкес үлгісі дәстүрлі және бірегейлік бағытта қарауға болады. Орта ғасырда Мәуереннахр билеушісі Әмір Темір «Әділдік» ұранын пайдаланған, деректерде: «расти русти», «расти ва русти» парсы сөзін қолданғаны айтылады. Зерттеушілер бұл ұғымды: «Күш әділдікте» немесе «Әділдікте hәм күш» - деп түсіндіреді [4, 67- бет.]. Мұнда билік үшін әділдікті орнату түсінігі басым болса, қоғам үшін әділдікті іздеу, рухани құндылықтарға жүгіну ойы қатар қолданылады.

Дала өркениетінің әділдік теориясын даналық сөздер, би-шешендердің өнгесі мен Дала ойшылдарының еңбектері құрайды. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи шығармаларындағы әділдік идясының мазмұны бүгінгі қоғам үшін де сұранысты.

Әділдік - әлеуметтік топтардың, қоғам өміріндегі индивидтердің әлеуметтік дәрежесіне, құқығы мен міндетіне, еңбегі мен марапатына, қоғамның мойындауына, қылмыс пен жазасына қатысты түсінік. Әділет - жан сақтау құралының бірі, қастерлі категория. Әділеттілік, әсіресе ел-жұрттың тағдырын шешу үшін аса қажет қасиет, әділдік пен адалдық сынды құны биік қасиеттердің қазіргі қазақ қоғамында дәріптелуі тиіс. «Әділ сөйлеп, адал жүр» деп ізгілікке баулыған Қожа Ахмет Ясауи туындысы – «Диуани хикмет» кітабында ар тазалығы мен адалдық, ізеттілік пен парасаттылық сынды құндылықтардың адам бойындағы ең арда қасиет болып табылатынын жеткізген. «Арыңды сақта, болсаң да малға кедей» деген нақыл сөздерімен дүниеде жиған-тергенің аз болса да, ар өлшемің биік болуы тиіс екендігін шебер жеткізген. Және «Жалтақтардан жөн сұрама, жолдан қалған, Жаны адалды әр уақытта қолдайды Аллам», деген шумақтарынан теріс мінезділердің жолымен емес, адал ризықпен күн кешіп жүргендердің ізімен жүру қажеттігін және сол арқылы мол сауапқа кенелуге болатынын атап өткен. Сондай-ақ Қожа Ахмет Ясауи шығармасында: «... Ақылды алсаң, жараңдарға қызмет қылғын, Адал жолды тұтқандарға ізет қылғын», деген өлең жолдары арқылы замандастарын парасатты болуға үндеп, бұқара халыққа таза ниетпен, адал еңбекпен қызмет қылу қажеттігін ерекше атап көрсетсе, «Пара алған әкімдер – арамдықпен жүргендер, Өз бармағын өзі шайнап өкінішпен қалады», деп қоғамның күрделі мәселесін ашық көрсетеді, пара алған би-болыс пен шенді-шекпендінің және әкім-қараның ертеңгі күні өкінішпен өтетінін жеткізеді. Бұдан бөлек, әділдік туралы Ясауи өзінің 60-хикметінде: «Арың таза болса, әр кез жеңіс сенде», деп өнегелі өсиет сөз қалдырған. 102-хикметінде: «Қазы болған ғалымнан пара істеп жегендер, Ондай ғалым жайын мен тар азаптан көрдім мен», деп көлеңкелі қылмыс түріне жақын болған азаматтардың болашағы тас түнек қараңғы болатынын ашық баяндаған[5, 188-б.].

*Жүсіп Баласағұнның шығармасының мазмұны заң мен әділеттілік ілімінің тығыз байланысын көрсетеді: «*Біл, әділ заң - басшылықтың тұғыры, Заң бар жерде - берік елдің жұлыны. Әділдік ерге де, еліктіге де қонымды, себебі асылдықты қасиетім деп санатқызады. «Әділдік - құт. Құт құрығы - кішілік, Әділдіктің заты - тұнған кісілік». Бабын тапсаң - ұшқыр, ылғыр, айлалы! Әділдікті бұра тартқандар абыройдан арылды, заңды жөнсіз бұрмалады, бұзды. Одан бектік берік болмады, әділ заңды шала алмады. Бек заң жолын төрелікте ұстаса, Бар тілекке жетер қолы, қысқасы. Ақын үшін заң алдында бәрі бірдей, онсыз ешбір келісім болмайды. Ей, білікті, бақсаң заман сыңайын, Бәрі өзгерген, өгерткен ел райын. Ел райына сыймағандар - жер үстіне сыймай ерте о дүниелік болған қатыгездер[6,155-б.]. Әділдік пен заң қажеттілігін таза жүректілер терең ұқты, біліктілер бар ынта-ықыласымен қорғап бақты. Мұндай тарихи-мәдени және әдеп-адамгершілік сабақтастығы өмірлік тәжірибені тіршіліктің нақты (оң немесе теріс) мәселелеріне, ел басқару міндеттеріне бағыттады. Шығармада ел басқару ісіне кім басшы бола алады, оған кімдер мәселесін талдайды. Біліктілер әділ заңды түзеп, заман-дүние ісіне теліген, ізгі де ізетті идея мен үлгілерді бір-біріне жақындатуға мүдделі болуын нақты көрсетеді.

Абайдың поэзиясында, әсіресе, кітап «Ғақлия» атты мұрасында «қалың елі, қазағын», өзге халықтар қатарына қосу, яғни «ел қылу» идеясы бүкіл қоғамда әділдікті орнықтыру идеясымен қабыса табысқанына көз жеткіземіз[7, 7-б.]. «Ғақлия»-ның үшінші сөзінде ойшыл қойған кесек мәселелерден қазақ өмірі қайтсе түзеледі немесе қоғам қайтсе әділетті болады деген сұрақ жазбай танылады. Айнала дүниенің қиянатшыл болуы - әділеттің жоқтығынан. Сондықтан Абай: «Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң менің ойыма келеді» дей отырып, бұзықты азайтып, әділді молайту хақында ой-пікірлерін ортаға салады. Бесінші қарасөзінде: «Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, *әділет* үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен...» деп басталатын сөйлем бар. Бұл сөйлемді, әрине, «әділет үшін» деген тіркеске көңіл бөлу керек. Қазақ қоғамының әділеттіктің жоқтығын «қиянат» тіркесімен көрсетті. Абай шығармасында әділдік идясының мазмұны қазақ ақын-жыраулардың ойларымен ұштасып жатты.

Дала құқығын ортағасырлық мұсылман құқығынан бөліп қарау мүмкін емес. Мұсылман құқығы әділдіктің орнауына ерекше мән берген, әділ болуды ешкімнің еркіне тастамады, әр-бір адамға міндеттеді, әсіресе билік иесіне ерекше жауапты болуды жүктеді. Исламдағы діни-құқықтық жүйедегі әділдіктің басты үш түрін анықтауға болады:

1) Аллаға әділдік жасау.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті,
Алланы танытуға сөз айырмас – деп Абай Хакім қазақ қоғамындағы мұсылмандықтың айқын көрінісін береді[8, 65-б.].

2) Адам өзіне әділдік жасау.

«Әділет пен мейірім, нысап(ынсап)-
Құлшылығым Тәңіріме. Қиянат жанды жұмсап,
Жанбан отқа шырқырап»..... (Шәкәрімнің шығармасынан) [9, 88-б.].

3) Адам басқалармен әділ болу.

Дала заңдары әділдік пен әділеттіліктің қоғам ішінде орнығуына идеялық тұрғыда ықпал етті. Әлеуметтік әділеттілік - бұл қоғамда әділеттілікті насихаттау. Әлеуметтік әділеттілік - бұл теңдік, ынтымақтастық және адам құқығы бар қоғамды құру. Әділеттілік - адамдық қатынастардың заңға, моральдық-этикалық тәртіптерге, құқықтарға және нормаларға, талаптарға сәйкес келуі; құқықтар_мен міндеттемелер арасындағы, еңбек пен марапаттау

арасындағы, қылмыс пен жаза арасындағы сәйкес келуі. Бұл ара қатынастарға сәйкес келмеушілік, әділетсіздік деп бағаланады. Әділеттілік қағидасы –құқықтық мәдениетте адамдар арасындағы өзара қарым қатынастың белгілі тәртібіне қатысты қағида, адамның қоғам алдында ғана емес, сонымен бірге қоғамның тұлға үшін де жауаптылығын көрсететін, адамның өмір сүру жағдайлары мен сапасын білдіретін әлеуметтік этикалық категория, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді тетігіне мүдделі екенін жеткізді.

Қазақ даласындағы *«Әділдіктің»* айқын көрінісін сот билігінен көруге болады. Бұл жоғарыдағы неміс құқықтанушысы Рудольф Иеринг атап өткендей құқық үшін күрес, сот әділеттілігінен туындайтынын ескерсек, Дала жұртының соты «*Әділ»* тұжырымына негізделгенін айшықтауға болады.

Көшпелілер сот билігін мемлекеттік биліктің басқа салаларынан бөле-жара қарайды, оны өзіне жақын тартады. Сөйте тұра, оның қоғамдағы орнын, құндылығын асыра бағаламайды. Сот билігінің қызмет ауқымын, қоғамдық мәселелерді шешудегі ішкі мүмкіндігін және қажеттілігін шамалап, оны тиісті шеңберде және деңгейде пайдалануға тырысты. Дала жұрты сот билігінің рухани болмыс-бітімнің шексіз емес екендігін, оның тек белгілі бір шектеулі деңгейде ғана іске асатындығын іштей ұғынатын. Көшпелілер ұғымы бойынша, адам үшін ең басты, *әрі негізгі сот-ол адамның өз соты, ішкі соты, ар соты.* Соған сай *ең әділ де ауыр жаза ар жазасы* деп түсінілді.

Көшпелілер үшін сыртқы сот-билер соты қоғамдық қажеттіліктен туындайтын құбылыс. Олар оны әлеуметтік қажеттілік есебінде ғана мойындайды. Бірақ сыртқы сотты (сот процесін) онша "жақтыра, құптай" бермейді. Оның қоғамдағы орнын амалсыз мойындайды, бірақ асыра бағаламайды. Керісінше, егер мүмкіндік болып жатса, әр адам өз ісін өзі, сотсыз-ақ тікелей шешкенді қалайды. Сот тек басқа жол болмағанда (талас-дауды шешудің, бітімге келудің) ғана қолданылатын шара деп қарастырылады.

Көшпелі қазақ қоғамындағы сот билігінің негізінде жатқан және оның ерекшелігін анықтайтын басты факторлардың бірі – ол көшпелілердің рухани өмірінің деңгейі еді. Көшпелі қазақ қоғамындағы сот билігінің шын келбеті оны қоғамдағы *рухани өмір аясында және контексінде* қарастырғанда анық көрінеді. Осы тұрғыдан келгендегі біздің байқайтынымыз, көшпелі қазақ қоғамындағы рухани өмір саласы, соның заңдары және ұғымдары сот билігінің негізінде жатқан және соған өз ықпалын жүргізе алған ең пәрменді күштің бірі еді. *Ар тазалығы, адалдық, ұят, намыс, ата-баба аруағы, имандылық, мәрттік* секілді түсініктер және бастаулары еді, оның өмір сүруінің негізінде жатқан адами принциптер және заңдар еді.

Көшпелі қазақ қоғамындағы сот процесінің әлі күнге дейін бізді қызықтыратын әрі таңдандыратын қасиеттері және "құпиялары" оның осы рухани өмірмен тығыз байланыстылығынан және сонымен біте қайнасып жататындығынан туындайды. Соған сай кей сәттерде сот билігінің іске асуының шегін, оның өзіндік болмысының шекараларын дәл айқындау, дөп басу қиындау соғып жатады. Ондай сәттері соттық сала тікелей рухани өмір бастауларына шығып жатады, немесе рухани факторлар тікелей сот саласында басты күшке айналып, ондағы қайшылықтарды мүлдем басқаша шешіп жатады. Көшпелі қоғамда жалпы құқықтық өмір, оның ішінде сот саласы, өзінің қоғамдық, адамдық рухқа бағынышты екендігін, содан туындайтынын және соның талаптары шеңберінде ғана іске асып, өмір сүретіндігін әркез сезініп, мойындап отыратын. Сонымен бірге, сот саласы өзінің мақсат- мүддесін негізінен, қоғамдық рухани өмірдің биіктігімен қамтамасыз етіп отыратын. Қоғамдық даудамайлардың, талас-тартыстардың көбіне адамдық өре, рухани белес биігі ережелерімен, талаптарыменен шешіліп жататындығы осымен түсіндірілетін. Себебі көшпелілер *бір-бірін соттасуға, бет ашысуға* қимайтын.

Осылайша, өмірдің бұл қабаты мен саласынан жоғарылап, өз мәселелерін үлкен бір рухани деңгейде, түсіністік деңгейде өзара кешірім және сыйласу деңгейінде, артық сөзсіз адами тұрғысынан шешуге ұмтылатын. Көшпенділер құқықтық өмір саласынан адамның рухын жоғары қойды, сөйтіп оларды "ноқталап", "бұғаулап" ұстап отырды. Бұлай ұстап отыру көшпелілердің рухани өмірінің биіктігімен қамтамасыз етілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Иеринг Р. https://kitap.kz/book/bota-kukik . 1.11.2020.*
2. *Иеринг Р. Антология юридической науки, Москва: Наука, 2006. – 162 б.*
3. *Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск: НГУ, 1995. – 218 б.*
4. *Сұлтанов Т.И. Темір және оның империясы. Алматы: Мектеп, 2007. – 152б.*
5. *Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. — Алматы: Раритет, 2011. — 243-б.*
6. *Келімбетов Н.. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1991. — 250 б.*
7. *Абай. Қара сөздер. Алматы: Меломан, 2019. -140 б.*
8. *Абайтану. таңдамалы еңбектер Алматы : Қазақ ун-ті, 2015. 1 т. – 210 б.*
9. *Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы: Жазушы, 1988.– 560 бет.*

УДК 903.1
МРНТИ 03.41.91

М.Е. Темирбекова [1]

[1]м.г.н., преподаватель-стажер, Медицинский университет Караганды, г. Караганда, Казахстан

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ЭПОХИ БРОНЗЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются закономерности и особенности развития земледельческого хозяйства в Казахстане эпохи бронзы. Земледелие всегда являлось одним из значимых элементов экономики древних обществ. Без изучения земледелия не представляется возможным полное восстановление ранних этапов истории той или иной человеческой общности. Переход к производящему хозяйству и его развитие совершались в разных регионах мира в разное время и разными путями и темпами, что обусловливалось причинами физико-географического и культурно-исторического характера. Однако содержание этого процесса как важнейшей экономической революции повсюду оставалось сходным. Раскрытие специфики, возникающей при распространении, развитии и существовании земледелия в различных районах, наряду с установлением общих особенностей является важной задачей археологической науки.

Ключевые слова: земледелие, земледельческий комплекс, мотыжное земледелие, земледельческие орудия, эпоха бронзы.

М.Е. Темирбекова[1]

[1]г.ғ.м., Қарағанды медицина университетінің өтілгер-оқытушысы, Қарағанды қ., Қазақстан

ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЕГІНШІЛІК КЕШЕНІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның қола дәуірі тұрғындарының егіншілік шаруашылығының даму заңдылығы мен ерекшеліктері қарастырылады. Егіншілік көптеген ежелгі қауымдастықтың экономикасының маңызды компоненты болып табылады. Оны зерттемесе сол уақыттағы адамдар қауымдастығының ерте кезеңдерінің тарихын қалпына келтіру мүмкін емес. Өндірістік шаруашылыққа көшу және дамуы әлемнің әр түрлі аймақтарында әр түрлі уақытта және әр түрлі жолдармен жүрді, шапшандықпен дамуына физико-географиялық және мәдени-тарихи сипаттағы себептерге байланысты болды. Демек, бұл үдерістің мазмұны экономикалық революцияның маңызды мазмұны ретінде барлық жерде бірдей болған. Әр түрлі аудандарда егіншіліктің таралуынан, дамуынан және тіршілік етуінен туындайтын ерекшеліктерді ашып көрсету, ортақ белгілерді орнатумен қатар, археология ғылымының маңызды міндеті болып табылады.

Түйін сөздер: егіншілік, егіншілік кешені, кетпен егіншілік, егіншілік құралдары, қола дәуірі.

Temirbekova M.Y.[1]

[1]M.A., trainee teacher of Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan

AGRICULTURAL COMPLEX OF BRONZE AGE

Abstract

The article considers patterns and features of agriculture development in Kazakhstan of Bronze Age. Agriculture was one of the most significant components of many ancient societies' economy. It is impossible to reconstruct early stages of history of a particular human community without studying of agriculture. The transition to manufacturing economy and its development took place in different regions of the world at different times and in different ways and rates, which was due to the reasons of the physicogeographical and cultural-historical nature. Disclosure of the specifics arising at distribution, development and agriculture existence in various areas, along with establishment of the general features is an important problem of archaeology.

Key words: agriculture, agricultural complex, hoe-farming, agricultural tools, Bronze age.

Хозяйство племен эпохи бронзы было производящим, комплексным, сочетавшим земледелие и скотоводство. Однако в разных регионах и на разных этапах развития общества соотношение этих форм существенно менялось.

Важнейшим косвенным свидетельством занятия земледелием является топография поселений, большинство которых расположено на плодородных участках в поймах рек. Прямых доказательств земледелия археологами найдено мало.

На большинстве поселений найдены примитивные каменные зернотерки в виде прямоугольных или овальных плиток длиной 15 - 25 см, толщиной 2 - 6 см со сработанной углубленной поверхностью, песты и терочники трех типов: вытянутые, в сечении прямоугольные или круглые (цилиндрические, иногда с конической рукоятью) и пирамидальные с уплощенной вершиной. Алексеевка, Кипель, Ново-Бурино, Замараево, Камбулат II, Ушкатта II, Киимбай, Еленовка, Шандаша, Атасу, Бугулы I, Суук-Булак, Милыкудук, Таибай-Булак, Шортанды-Булак, Каркаралинск, Усть-Нарым, Малокрасноярка, Трушниково – поселения Северного Казахстана [1, 195]. Интересны находки зернотерок в жертвенном комплексе Баксай на р. Атасу в Центральном Казахстане и в погребениях Приуралья в Адамовке и в Атакансае, в последнем случае под головой девочки [2]. Как и зерна в Алексеевской жертвеннике, и серп в женском погребении Тулайкина аула, они указывают на сложение земледельческого культа у андроновцев. Судя по наличию серпа и зернотерок в женских погребениях, земледелие было занятием женщин.

Зернотерки и песты, однако, могли использоваться не только для размалывания зерна, но и для растирания диких растений, и для дробления руды (именно такое их употребление доказывается находками в составе производственных комплексов в Шандаше, Атасу, Джезказгане, Трушникове и вблизи рудников).

О наличии мотыжного земледелия в хозяйстве Алексеевского поселения можно судить по немногочисленному, но достаточной мере убедительному материалу. К нему относятся две каменных мотыги и остатки сожженной пшеницы в восточных ямах жертвенного места.

Для разрыхления почвы применялись каменные мотыги, найденные в землянках № 4 и № 5. Одна из них, своеобразной треугольной формы, имеет сильно сработанный выщербленный рабочий край. Ее две совершенно гладкие боковые поверхности сведены у обуха под острым углом. Для привязи к Г-образной рукоятке над каждым ребром сделано по две расположенные симметрично выемки.

Вторая мотыга небольших размеров, имеет обычную форму, подобную поволжским мотыгам срубной культуры. Она имеет заостренный рабочий край и прямой широкий обух. По-видимому, мотыга была переделана из какого-то шлифованного орудия, нетронутая поверхность которого сохранилась на ее плоской, прилегающей к рукояти стороне. На боковых сторонах орудия сделаны две выемки для привязи его к рукояти.

Отсутствие серпов среди находок, собранных на Алексеевском поселении, заставляет говорить об их формах предположительно, принимая во внимание наличие серпа в погребении №3 Каратугайского могильника. Этот тип малоизогнутого серпа без рукояти, с закругленным тупым концом, несомненно, был распространен в западных пределах андроновской культуры. Большая литейная форма, найденная под Чкаловым, на которой кроме одного долота были вырезаны три углубления для отливки подобных серпов, свидетельствует о массовом изготовлении этого орудия.

Во всех землянках были обнаружены различные камни для растирания, из которых некоторые могли служить в качестве курантов для зернотерок. Зернотерки подобного типа почти неизвестны в культурах бронзовой эпохи.

Нижние камни зернотерки в целом виде не были найдены, но на дне землянок № 5 и № 6 лежали крупные фрагменты этих жерновов, достигавшие в вышину не менее 15 см. Судить о форме целых камней по этим фрагментам невозможно.

Весь комплекс орудий земледелия, найденных на Алексеевском поселении, создает представление о том, что посевные участки, обрабатываемые каменными мотыгами, не могли быть большими и не давали достаточного урожая, который мог бы служить населению основной пищей.

Ранняя и средняя бронза Центрольного Казахстана не распалагает находками земледельческих орудий. Племена этого времени, возможно, еще не знали сельскохозяйственных орудий и обрабатывали землю простейшим способом – заостренной палкой. Конечно, земля, обработанная так примитивно, давала урожай, которым нельзя было обеспечить потребности членов рода в пище [2, 259 - 260].

Позднее, на бегазы-дандыбаевском этапе, появляются более совершенные земледельческие орудия – мотыги и серпы [2, 260].

Каменные мотыги найдены в районе Джезказгана, в местах дробления руды и древних отвалах пород. В большом количестве каменные мотыги обнаружены в Атасуском, Улутауском, Бугулинском, Каркаралинском и Суук-Булакском поселениях. Они употреблялись для различных земляных работ: рытья ям водосборов, арыков, котлованов под землянки и т. д. Очевидно, каменные мотыги были основным орудием обработки земли под посевы.

О существовании земледелия в древнем Центральном Казахстане свидетельствуют остатки растительной пищи, зафиксированные на стенках и дне горшков. Хотя выявленные остатки не подвергали специальному анализу, однако можно предполагать, что это была пища типа каши из неочищенного проса, пшеницы или ячменя.

Остатки такой пищи в виде густого нагара обнаружены в сосудах Былкылдака I, II, Бугулы II и Айшрака. По некоторым отличиям в инвентаре и по расположению могильников и поселений можно предполагать, что сосуды принадлежали различным племенам [2, 260].

Об обжитости районов Центрального Казахстана, существовании здесь земледелия и оседлости в эпоху бронзы ярко свидетельствуют остатки многочисленных поселений и обширных погребальных полей (могильников), расположенных вблизи поселений.

Изучение Атасуского, Улутауского, Бугулинского и некоторых других поселений позволило получить представление об уровне развития земледелия. Основным орудием, которым обрабатывали землю, была каменная мотыга, сделанная так же грубо, как и другие мотыги из различных районов Казахстана. Все они почти одного размера и имеют боковые выемки для привязывания к рукояти. Подобные мотыги известны в поселениях Костаная и Восточного Казахстана [2, 261]. В Центральном Казахстане зернотерки найдены в Атасуском поселении и в андроновском жертвеннике Боксай, в верховьях р. Атасу.

В условиях Центрального Казахстана земледелие могло существовать на многочисленных пойменных низинах рек и ручьев, где довольно высокий уровень почвенных вод и сравнительно мягкая, плодородная почва. Возможно, для нужд земледелия сооружались плотины в Центральном Казахстане. Однако М. Ф. Косарев высказал предположение об их назначении для орошения пастбищ. Помимо того, не вполне ясна датировка ирригационных сооружений [3, 162].

С появлением более совершенных орудий было связано и некоторое увеличение посевных площадей. Каменная и костяная мотыги по сравнению с заостренной палкой были, безусловно, более производительными орудиями. Однако земледелие все же оставалось примитивным и малозначимым в хозяйстве местных племен.

Постепенно скотоводство начинает играть все большую роль в хозяйстве Центрального Казахстана. Придомное пастушеское скотоводство постепенно перерастает в свою следующую фазу и принимает форму яйлажного скотоводства с небольшими переходами с одного пастбища на другое, а в эпоху поздней бронзы – форму кочевого скотоводства.

В это же время в южных районах земледелие продолжает развиваться. Этому способствовали местные природные условия. Надо полагать, что хозяйственное различие, существовавшее позднее между земледельческими и скотоводческими районами, определилось уже в бегазы-дандыбаевское время.

Так, например, в иных по природным условиям земледельческих районах Средней Азии синхронная бегазинской культура крашеной керамики типа Анау IV, Яз I-III дает глубоко своеобразный и отличный материал, что объясняется спецификой хозяйства, иным образом жизни. Это наиболее ярко проявилось в период ведения кочевого хозяйства [2, 261].

На последнем этапе эпохи бронзы Центрального Казахстана скотоводство становится основной отраслью в хозяйстве общества.

Г. Б. Зданович сообщает, что со второй половины II тысячелетия до н. э. андроновская культурно-историческая общность расширяется на юг. Памятники среднего этапа он отмечает на юге в бассейне Чу, Или, в предгорных районах Каратау, в горных районах Тянь-Шаня вблизи оазисов Средней Азии [4].

Одновременно в последней четверти II тысячелетия до н. э. наблюдается (на фёдоровском этапе) сокращение юго-западных границ андроновской культурно-исторической общности, связываемое с дальнейшей аридизацией климата и сокращением экологических ниш, удобных для обитания коллективов, хотя благоприятные для оседлой жизни места продолжают обживаться активно.

Другие исследователи памятников степной зоны также подтверждают, что деятельность племен во второй половине II тысячелетия до н. э. протекала в засушливый ксертермический период. Это вынуждало их вести поиск новых форм ведения хозяйств и освоения новых территорий.

В 2002 г. археологическая экспедиция Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауезова проводила свои изыскания в урочище Бургулюк Толебийского района Южно-Казахстанской области согласно «Программе по этнокультурному и историческому исследованию ЮКО». Внимание экспедиции было обращено на могильник Бургулюк II, расположенный на правом берегу реки Бургулюк на небольшой возвышенности между садовыми участками у выхода реки из ущелья. Было вскрыто около 13 курганов. Все курганы еще в древности были потревожены грабителями. Могильник датируется первой половиной I тысячелетия до н. э.

Находки из жилища с кургана 10 – зернотерки и пестик, могут свидетельствовать о занятии земледелием.

Одна из зернотерок была найдена в 2002 г. при сносе насыпи кургана. Это кусок небольшой ладьевидный зернотерки, размеры: сохранившаяся длина – 14 см, ширина – 12 см и толщина – 3,6 см, камень светло-серого цвета. Рабочая часть сильно сработана. Другая – тоже кусок нижней части, ладьевидной формы, но более уплощен и менее сработан. Размеры: сохранившаяся длина – 15 см, ширина – 13,5 см, толщина – 4,3 см. Спинка зернотерки несет следы предварительного подтеса. Рабочая поверхность слабо сработана, в настоящее время покрыта плотной соляной коркой. Камень серого цвета.

Находки обломков зернотерок свидетельствуют о выращивании злаковых, скорее всего, богарным способом [5].

В самом конце эпохи бронзы появляются бронзовые и медные серпы. Изогнутостью лезвия они нисколько не похожи на современные, без рукоятки и с тупым концом. Серпы такого типа выявлены в районе Степняка (Северный Казахстан), в поселении Мало-Красноярка (Восточный Казахстан) и в Семиречье. Казахстанские серпы по своей форме близки серпам Нижнего Поволжья и, возможно, Кавказа [6, 198].

Совершенно аналогичны казахстанским серпам уральские, обнаруженные в 1935 г. Б. Н. Граковым при раскопке Каратугайского могильника [2, 261].

Таким образом, литые в форме серпы были широко распространены по всему Казахстану.

По всему андроновскому ареалу известны находки бронзовых серпов нескольких типов. Первую группу составляют серповидные пластинчатые ножи со слегка вогнутым лезвием без выделенной рукояти. Они появляются уже на петровском этапе, известны в алакульских и кожумбердинских комплексах (погребение Тулайкин аул,

поселения Черняки III, Камбулат II, Стариково, Ушкатта VIII, Камышное I, Петровка II, Новоникольское, Боголюбово I) и доживают до эпохи поздней бронзы (Сталинский рудник), когда становятся многочисленны на памятниках степных культур Средней Азии и появляются в Западной Сибири [1, 196]. В конце эпохи бронзы серпы часто имели отверстия для крепления с рукоятью. Массовое андроновское производство серповидных ножей доказывается находками литейных форм с несколькими негативами в Приуралье у Кундравы и у Оренбурга [7, 103].

Вторую группу составляют серпы-косари сосново-мазинского типа, найденные в Приуралье, Северном, Центральном, Восточном Казахстане, Семиречье и Западной Сибири, в том числе на поселениях эпохи поздней бронзы у Степняка, в Алексеевке, Язеве, Усть-Нарыме, Малокрасноярке, Конезаводе, в Чаглинке, в могильнике Зевакино, в позднем слое Петровки II и Новоникольского и в кладах Алексеевском, Турксибском и Шамшинском конца II - начала I тыс. до н. э. Массовое производство и позднюю дату секачей подтверждает находка бронзовой литейной формы.

Третью группу составляют серпы с крючком, известные в Приуралье, Северном и Восточном Казахстане, в том числе на поселении финальной бронзы Явленка, и аналогичные срубным.

Четвертую группу образуют серпы и косы с одной или двумя закраинами, известные в Северном и Восточном Казахстане, Семиречье и Западной Сибири, в том числе – в кладах эпохи поздней бронзы Иссык-Куль и Предгорное, в погребении в Предгорном и на поселении Чаглинка вместе с валиковой посудой, что определяет возраст типа [8, 21].

Таким образом, жатвенные орудия андроновской культурно-исторической общности появились с момента ее сложения, имели общий генезис с восточно-европейскими, абашевскими и срубными, и по всей евразийской степи прошли одинаковый путь развития.

Вопрос об орудиях, использовавшихся для обработки земли, не ясен. Исследователи полагают, что земледелие было мотыжным [7, 104]. В качестве землеройного орудия могли использоваться бронзовые тесла, применявшиеся на западе андроновского ареала, начиная с петровского этапа; это могильники Новый Кумак, Кенес, Петровка и представленные в алакульских комплексах погребения у Орска, на Эмбе и на поселении Челкар. В Восточном Казахстане, Минусинском крае и степях Средней Азии известны лишь единичные случайные находки этого типа [1, 197].

В Притоболье, Северном, Центральном и Восточном Казахстане, в Семиречье, на Алтае и в Западной Сибири бытовали тесла другого типа – массивные пальстабовидные с уступом. Они обнаружены на поселениях в жилищах эпохи поздней бронзы в Петровке II, Алексеевке (литейная форма) и в Малокрасноярке и входят в состав многочисленных кладов конца II тыс. до н. э. Это Сары-Озек, Каменное Плато, Алексеевский, Сукулук, Садовое, Каракол II, Шамшинский и Баландинский клады. Андроновцы пользовались теслами обоих типов: на стенках котлованов их жилищ и мотальных ям обнаружены следы орудий. Однако для обработки больших полей тесла, имевшие слишком узкое лезвие, были малопригодны. Основным назначением этого многофункционального орудия была деревообработка. Для копания могли применяться кельты сейминского типа, андроновское происхождение которых весьма вероятно, но находки в комплексах пока отсутствуют, а также появившиеся в конце эпохи бронзы в Центральном, Восточном Казахстане, Семиречье, Фергане и Западной Сибири кельты-лопатки.

На ряде поселений найдены костяные и роговые орудия, которые могли применяться для рыхления почвы, но они пригодны только для вторичной обработки почвы.

Главным земледельческим орудием принято считать каменные мотыги. Они найдены по всему андроновскому ареалу на поселениях Алексеевка, Замараево, Еленовка, Киимбай I-VII, Ушкатта II, Шандаша II, Атасу, Улутау, Каркаралинск, Бугулы, Суукбулак, Тагибай-Булак, Милыкудук, Канай, Усть-Нарым, Трушниково, Семипалатинские Дюны, на поселениях Северного Казахстана и датируются эпохой развитой и поздней бронзы. Это орудия почти прямоугольной или трапециевидной формы со слабо изогнутым лезвием и выемками для скрепления с коленчатой рукоятью, изготовленные из твердых пород камня и часто хорошо заполированные.

По заключению С. А. Семенова, мотыги из Усть-Нарыма употреблялись для рыхления земли. Однако, проведенный Г. Ф. Коробковой трасологический анализ семи экземпляров из Еленовского микрорайона, показал, что они использовались в качестве горнодобывающих инструментов, что доказывается характером сколов и следов сработанности, образовавшихся при ударах о твердую породу, и наличием приставших крупиц медной руды.

Все рассмотренные типы орудий, даже если признать их использование для обработки земли, могли применяться только для огородничества в поймах, для возделывания полей они не пригодны, учитывая характер почв Приуралья и Казахстана, требующих глубокой вспашки. Следовательно, если андроновское земледелие было мотыжным, оно было малопродуктивным и не могло играть существенной роли в хозяйстве. Однако обилие зерновых ям – хранилищ в жилищах и общий уровень развития андроновской культурно-исторической общности, широко использовавших тягловую силу домашних животных, позволяет допускать, что они применяли и рало. Но на петроглифах Казахстана, в отличие от Средней Азии, плужная запряжка не представлена ни разу, хотя изображения повозок и колесниц многочисленны. Таким образом, вопрос об использовании орудий и способов обработки земли, а значит и о характере и масштабах земледелия остается не вполне ясным, хотя существование плужного земледелия кажется весьма вероятным.

Есть указания на то, что в конце эпохи бронзы население сооружало искусственные плотины и применяли ирригацию ручьевого и лиманного типа, напоминающую тазабагьябскую [9, 176 - 178], но более примитивную. Запруды и небольшие водотоки выявлены в Южном Приуралье на озере Буруктал, в Еленовке и Северном

Казахстане. В Центральном Казахстане зафиксированы большие плотины, сооруженные из двух рядов каменных плит и земляной насыпи, перегораживавшие ущелья и логи Алтын-Казган, Керегетас, Кипчакпай, Коргантас, Кушокы, Милыкудук, Акчи и др. Ирригационные сооружения могли устраиваться для орошения полей и создания заливных лугов, но запруды в Еленовском микрорайоне и многие центрально-казахстанские, судя по топографии и остаткам флотированных минералов, использовались не для мелиорации, а для промывки руды.

Ирригационные сооружения по своей конструкции принципиально отличны от синхронных и более древних оросительных систем юга Средней Азии и Ирана, что свидетельствует об их местном происхождении [10, 182]. Типы всех земледельческих орудий также не имеют ничего общего со среднеазиатскими и иранскими, но тождественны восточно-европейским. Это каменные зернотерки, тесла плоские и с уступом, серповидные ножи, серпы пластинчатые и с крюком, секачи, сейминские кельты, имеющие аналогии в срубной и абашевской культурах, что указывает на одинаковый уровень развития и на общий генезис земледельческого хозяйства у андроновцев и срубников, и на вероятное восточно-европейское происхождение земледелия в Казахстане и Западной Сибири, поскольку прототипы многих общестепных земледельческих орудий известны в восточно-европейских комплексах предсейминского времени (полтавкинских и раннеабашевских).

Для Казахстана реконструируются три пути развития земледелия. Один из них – для Северного Казахстана – от огородничества в раннем бронзовом веке, через обработку земли на заливных участках естественных лиманов в эпоху средней бронзы, к кризису вследствие похолодания, сокращения сроков вегетации и оглинивания пойменных земель в эпоху поздней бронзы. Первые два этапа характерны были и для Центрального Казахстана, где в эпоху поздней бронзы население перешло к лиманному орошению, для чего строились мощные каменные плотины с проёмом посредине для спуска лишней воды. На юге Казахстана развитие земледелия выглядело внешне иначе: в ранний период эпохи бронзы земледельцы осваивали конусы выноса саевых потоков и ручьёв, увлажняемых во время паводков. В период средней бронзы конусы выноса саевых потоков стали обваловывать. В эпоху поздней бронзы уже от регулярных водных потоков население научилось отводить небольшие по протяжённости арыки-каналы, что даёт основание говорить о возникновении долговременных поселений [11, 47].

Немногочисленные находки зерновых на поселениях бронзового века показывают, что культивировались, в основном, пшеница, рожь и просо. Как было сказано выше, землю пахали или рыхлили каменными либо роговыми мотыгами. Для уборки урожая использовали сначала, видимо, бронзовые ножи, а в эпоху поздней бронзы – медные и бронзовые серпы. Для дальнейшей обработки зерна использовались зернотёрки, прямоугольные и круглые песты для дробления и растирания зерна в муку, ступочки. Само зерно хранили, как и мясо, в хозяйственных ямах и керамической посуде.

Таким образом, на территории Казахстана в бронзовом веке существовало пойменное земледелие, которое могло быть пашенным и мотыжным, а в некоторых местах – и орошаемым. Сама идея земледелия на территории Казахстана была воспринята со стороны. Земледелием занимались кротовцы, основной ареал распространения которых Западная Сибирь. Распространено оно было и на просторах Восточной Европы. Из этих районов земледелие проникает в Западный и Северный Казахстан. На юг Казахстана земледелие, очевидно, приходит из районов Средней Азии, в Центральный Казахстана – вместе с носителями андроновской культурно-исторической общности.

Список использованной литературы:

1. Кузьмина Е. Е. Откуда пришли индоарии? М., 1994. - 464 с.

2. Маргулан А. Х. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966. - 436 с

3. Варфоломеев В. В. Сарыарка в конце бронзовой эпохи: Дисс. …канд. ист. наук. Алма-Ата, 1991. - 160 с.

4. Зданович Г. Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. Свердловск, 1988. - 203 с.

5. Байтанаев Б. А., Грицина А. А., Богомолов Г. И. Первое поселение эпохи бронзы Южного Казахстана (Итоги археологических работ ЮКГУ им. М.О. Ауезова - 2003 г.) // Археология и история Центральной Азии. С. 45-53.

6. Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, М., 1955. - 163 с.

7. Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник. М., 1948. - 265 с.

8. Баштанник С. В. Земледельческая культура Южного Казахстана. Кемерово: КемГУКИ, 2007. - 127 с.

9. Андрианов Б. В. Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969. - 320 с.

10. Грошев В. А. Новые данные об оросительных системах Отрарского оазиса // Древности Отрара и Отрарского оазиса, Казахстана и Евразии. Алматы, 2012. С. 181–187.

11. Захаров С. В. Хозяйство населения территории Казахстана в эпоху бронзы. Костанай, 2005. - 56 с.

УДК: 903.57(574.54)
ГРНТИ 03.01.09

[1]Утубаев Ж.Р., [2]Шагирбаев М.С.

[1]к.и.н., старший научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
Казахстан. г. Алматы., E-mail: utubaev_z@mail.ru
[2] Научный сотрудник Институт археологии имени А.Х. Маргулана.
Казахстан. г. Алматы., E-mail: mambet__87@mail.ru

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ АНТИЧНОГО ПАМЯТНИКА БАБИШ-МОЛА 7 В НИЗОВЬЯХ СЫРДАРЬИ*

(по материалам 2019 года)

Аннотация

В статье анализируется остеологические материалы из раскопок №6, античного памятника Бабиш-Мола 7 в низовьях Сырдарьи. Всего изучено 64 экз. костных остатков млекопитающих, из них 60 экз. костей определены до вида. В ходе палеозоологического исследования выявлено все виды домашних и два вида диких копытных. Описание костей проводилось по стандартным методикам, определялся видовой состав костных остатков, состав элементов скелета каждого вида, возрастные особенности костных остатков, характер раздробленности. По степени раздробленности кости разделены на две группы – целые и фрагменты. Проведены морфометрические исследование на всех пригодных костей для измерения. Некоторые данные остеометрические исследований сравнивались с данными из других раскопок.

Ключевые слова: Чирикрабатская культура, Жанадария, Бабиш-Мола 7, археозоология, остеология, морфометрия, скотоводство, охота.

[1]Утубаев Ж.Р., [2]Шагирбаев М.С.

[1] Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты. АҒҚ, т.ғ.к.
Қазақстан. Алматы қ., E-mail: utubaev_z@mail.ru
[2]Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. ҒҚ.
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: mambet__87@mail.ru

СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ АНТИКАЛЫҚ БӘБІШ МОЛА 7 ЕСКЕРТКІШНІҢ ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ

(2019 жылғы материалдар бойынша)

Аңдатпа

Мақалада Сырдарияның төменгі ағысындағы антикалық Бәбіш Мола 7 ескерткішіндегі №6 қазбадан табылған остеологиялық материалдар талданады. Барлығы 64 дана сүйек материалдар зерттеленіп, оның ішінде 60 данасы жануар түрлеріне қарай ажыратылды. Палеозоологиялық зерттеу барысында үй жануарларының барлық түрлері және екі жабайы жануар түрі анықталды. сүйектерді сипаттау қалыптасқан әдістер негізінде жүргізілді, сүйек материалдар бойнша жануар түрлері, әрбір түрдің қаңқа элементтері, жас ерекшеліктері және бөлшектену түрлері анықталды. Бөлшектену үдерісі бойынша сүйек материалдар – бүтін және фрагмент деп екіге топталды. Барлық өлшем жүргізуге ыңғайлы эпифиздері бүтін сүйектерге морфометриялық зерттеу жүргізілді. Остеометриялық зерттеулер бойынша алынған мәліметтер басқа қазбадан табылған материалдармен салыстырылды.

Кілт сөздер: Шірікрабат мәдениеті, Жаңадария, Бәбіш Мола 7, археозоология, остеология, морфометрия, мал шаруашылығы, аңшылық.

[1]Utubaev J.R., [2]Shagirbaev M.S.

[1]Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana. Junior Researcher
Kazakhstan. Almaty., E-mail: utubaev_z@mail.ru
[2]Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana. Senior Researcher
Kazakhstan. Almaty., E-mail: mambet__87@mail.ru

OSTEOLOGICAL MATERIALS OF AN ANCIENT MONUMENT BABISH-MOLA 7 IN THE LOWER REACHES OF THE SYR DARYA

(based on materials from 2019)

Abstract

The article analyzes osteological materials from excavations No. 6, the ancient monument Babish-Mola 7 in the lower reaches of the Syr Darya All 64 samples of mammals' bone remains were studied, where 60 samples identified as animal

species. All species of domesticated and two species of wild ungulates were revealed during the paleozoological study. The description of the bones was carried out according to standard methods, the species composition of the bone residues, the composition of the elements of the skeleton of each species, the age characteristics of the bone residues, the nature of fragmentation were determined. According to the degree of fragmentation, the bones were divided into two groups - entries and fragments. A morphometric analyses was carried out on all suitable bones for measurement. Some osteometric data were compared with data from other excavations.

Key words: Chirikrabat culture, Zhanadarya, Babish Mola 7, archeozoology, osteology, morphometry, cattle breeding, hunting.

Введение

Большой комплекс памятников, относящийся к Чирикрабатской культуре сакских племен низовьев Сырдарьи, расположен в зоне древних протоков Средней Жанадарьи: это Бабишмолинский, Чирикрабатский и Баландинский оазисы. Памятники Чирикрабатской культуры, датирующиеся V-II вв. до н. э., представляют собой небольшие укрепленные поселения или крупные городища, окруженные большим количеством неукрепленных сельских поселений и крепости, погребальные сооружения (Рис. 1.). Хозяйство населения было полуоседлым, но ирригационные сооружения в системе сельских бабишмуллинских поселений свидетельствуют о существенной роли земледелия в хозяйстве их жителей, чему, видимо в немалой степени способствовали культурные связи с земледельцами Среднеазиатских оазисов, о чем красноречиво свидетельствуют археологические материалы, полученные в ходе раскопок городищ Чирик-рабат, Бабиш-Мола, поселения и крепости Баланды, а также погребальных памятников [1, с. 136-204; 2, с. 91-102; 3, с. 191-211].

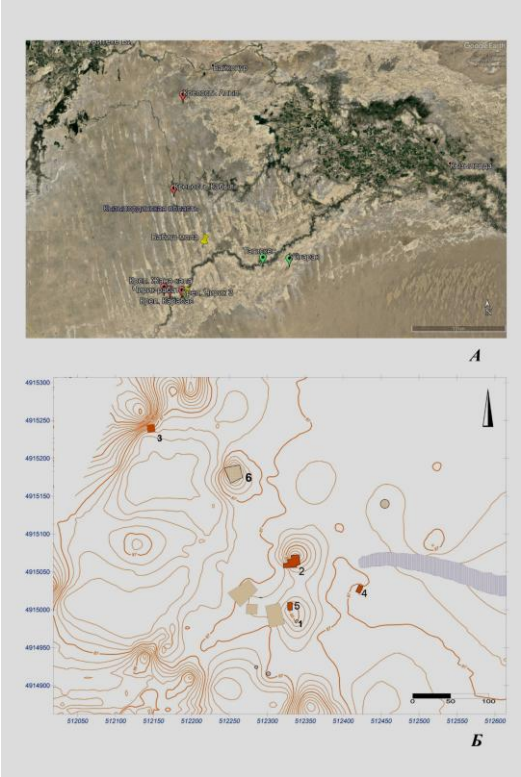

Рис. 1. Карта памятников Чирикрабатской культуры; Б – Топографический план поселения Бабиш-Мола 7.

В 2015 году Чирик-Рабатской археологической экспедиции было начаты стационарные археологические исследования крупного оазиса в среднем течении Жанадарьи, который был открыт и обследован Хорезмской археолого-этнографической экспедицией [4, с. 57; 1, с. 154-156; 5, с. 58-67; 6, с. 56–62]. Бабишмолинский оазис включает в себя, городище Бабиш-мола 1 и погребальное здание Бабиш-мола 2, расположенные между боковыми руслами Жанадарьи и окруженные комплексом сельских поселений, тянущихся в широтном направлении на 40 км и в меридиональном на 15-20 км. [7, с. 194-198].

Основным объектом являлся памятник Бабиш-Мола 7, которое в древности являлось крупным гончарным центром в низовьях Сырдарьи. Расположено в 5 км к юго-востоку от городища Бабиш-Мола 1 (44°23′19″ С и 63°09□17″Ю). На восточном берегу сухого русла Жанадарьи. Общая площадь поселения приблизительно 1, 6 га – 450 х350 м. Во всяком случае, именно на этой площади отмечены следы построек и хорошо видимые на поверхности современного такыра развалы горнов. После первого визуального обследования поселения стало очевидным, что это ремесленное поселение, производственный центр, где работали гончары ремесленники. С запада к поселению был подведен канал-водохранилище шириной 15 м.

В настоящее время, в результате визуального обследования поселения выявлено 11 обжигательных горнов. В южной части поселения, на уровне современной дневной поверхности также в результате визуального обследования поселения зафиксировано 7 предполагаемых построек, которые могут быть как небольшими жилыми домами, так и мастерскими.

В северо-западной части поселения на берегу сухого русла, на некотором удалении от жилых построек и горнов обнаружены остатки довольно крупной усадьбы.

В 2019 году на поселении был начат новый раскоп, который получил порядковый номер 6. В результате в центральной части раскопа были выявлены контуры крупной производственной конструкции, которая впоследствии была определена как круглый в плане двухъярусный керамический обжигательный горн и вскрыта часть большого монументального здания рядом с ним.

В ходе раскопок получен немногочисленный, но достаточно показательный археологический комплекс. Следует отметить к археозоологическому анализу было представлено 64 костей животных.

Материал и методика

Изучена костных остатков из раскопок № 6 памятника Бабиш-Мола 7. В работе приведены морфометрические данные по всем пригодным для промеров костным остаткам млекопитаюших. Измерения проводилась с помощью штангенциркуля с точностью до 0,1 мм. В общей сложности из раскопок №6 было определено и исследовано 64 костей млекопитающих, кости птицы и рыби не встречались. Выявлены два фактора накопления костных остатков – деятельность человека и пернатые хишники. Доминирующий из них – деятельность человека. Об этом свидетельствует тот факт, что подавляющее большинство костей расколоты, хотя обгоревшие или кальцинированные и обработанные костине встречались. Вторым фактором накопление костного материала является деятельность четвероногих хищников. Свидетельство этого является следы погрыз костей. Описание костей проводилось по стандартным методикам, определялся видовой состав костных остатков, состав элементов скелета каждого вида, возрастные особенности костных остатков, характер раздробленности (табл. 1-7). По степени раздробленности кости разделены на две группы – целые и фрагменты. К целым отнесены целые зубы, таранные, карпальные, тарзальные, грифельные кости, позвонки и фаланги. К фрагментам отнесены проксимальные, дистальные эпифизы плечевой, лучевой, бедренной и берцовой костей и метаподий, суставные впадины лопатки и таза, диафизы и более мелкие фрагменты. Кости крупного рогатого скота и мелкого рогатого скота (овца-коза) измерялись по методике А. Дриш [8, p. 15-58]. Возрастной состав определялся по состоянию зубной системы – прорезыванию, смене зубов и по состоянию сисностоза. При описании сохранности костей использовалось метод Н.Г. Ерохина және О.П. Бачуры [9, с. 62-69]. В отдельном зоологическом описании костей использовался учебное издание А.И. Акаевского [10, с. 97-113].

Остеологические материалы городища Бабиш Мола впервые опубликовался в работе С. П. Толстова, Т.А. Жданко и М.А. Итиной [1, с. 62-63]. Авторы написали что при раскопе были найдены скопление таранных костей, вместе с овечьим черепом.

Археозоологические исследования таранных костей сайги из городища Бабиш Мулла были опубликованы 2019 году М.С. Шагирбаевым и Ж.Р. Утубаевым [11, с. 79-116].

2017 году палозоолог Д.О. Гимранов изучил археозоологические коллекции из памятника Бабиш-Мола 7 [12]. Д.О. Гимрановым было изучено 507 экз. костей млекопитающих и одна кость птицы. До вида определены 487 кости или 96,1%. Большая часть собранных костей принадлежит домашним видам, дикие виды представлены единичными остатками сайги, архара и зайца.

2019 году опубликовался материалы из раскопа 2018 года [13, с. 382-391]. В результате археозоологического анализа выявлено 6 видов животных, а также сделано их биометрические измерения.

Некоторые количественные и качественные анализы материалов 2018 года городища Бабиш-Мола были опубликованы 2019 году в сборнике «Ахинжановские чтения» [14, с. 100-107].

Описание материалов

Мелкий рогатый скот - *(овца-коза)*

Среди костных остатков, собранных 2019 году на (раскопе 6) городище Бабиш Мола 7, к мелкому рогатому скоту относятся 22 костей, минимально от 2 особей. Они составляют 45,8% от всего количество остатков домашних животных. От всех костей только один экз. коренной зуб целый, остальные все раздроблены. Элементы скелета составляют – maxilla, mandibular, vertebra, costa, radius, os coxae, femur, tibia. Ребро мелкого рогатого скота без суставной головки. Сохранено только угол ребра. Лучевой кость раздроблено в середине диафиза. Берцовые кости (3 экз.) сохранились в равномерном качестве (у одной отломан эпифиз). Тазовые кости (3 экз.) раздроблены неравномерно. От первой тазовой кости сохранился только кусок маклака и подвздошный гребень. Второй тазовый кость представлен крестцовым бугром. Третий тазовая кость представлен – большим и малым седалищной вырезкой, седалищной остью и ацетабулярным краем, еще частично сохранен тело подвздошной кости. Позвонок мелкого рогатого скота не имеет краниальную суставную головку. Верхний челюсти половина альвеолярного ряда раздроблен. Нижние челюсти тоже раздроблены неравномерно. У одной нижней челюсти отломан ветвь и угол. У второй нижней челюсти сохранился только вентральный край и частично альвеолярный ряд. А у третей сохранился только венечный и мыщелковый отросток и нижнечелюстная вырезка. От бедра сохранился только диафиз.

Единственный целый кость мелкого рогатого скота это – коренной зуб. Костные материалы принадлежат к взрослым и полу взрослым особям. Из трубчатых костей, только у одной берцовой кости не имеется дистальный эпифиз. По трудам В.И. Цалкина нам известно что берцовая кость мелкого рогатого скота будет свободно от нижнего эпифиза в возрасте моложе 15-20 месяцев (мелкому рогатому скоту примерно 1,5 года).

Крупный рогатый скот – *Bos taurus*

Крупному рогатому скоту принадлежит всего 9 экз. костей. Костные материалы происходят минимально от одной особи. Элементы скелета составляют – mandibular, vertebra, costa, ulna, tibia, talus, metatarsus. Кроме таранной и плюсневой кости, все раздроблены. Нижней челюсти сохранился только резцовая отдел, диастема и зубной ряд. Ребро представлено только углами и частично телами. От позвонка сохранилась только каудальная ямка и тело позвонка. Берцовая кость представлено раздробленным диафизам. Из двух плюсневых костей один целый, второй дистальный эпифиз вместе диафизам отломан. Локтевой кости сохранился только часть диафиза. Таранная кость целый и принадлежит к левой части тела (Рис. 2).

Рис. 2. Таранная и плюсневая ксоть крупного рогатого скота

Верблюд – *Camelus bactrianus*

Кости верблюда всего пять экз. который происходит от одной особи. Элементы скелета – costa, scapula, calcaneus, ossa tarsi, os phalang (Рис. 3). Целые кости верблюда это карпальный кость и путовая кость. Ребро представлено только углом и частично телом. От лопаточной кости верблюда сохранен суставная впадина и суставные бугорки. Акрамион частично сохранен, а ость лопатки раздроблен. Пяточной кости бугор не прирос и еще есть следы погрызена. По состоянию синостоза ребер и пяточных костей предположим что кости принадлежит к полу взрослому особу.

Рис. 3. Кости верблюда (карпальная, путовая и пяточная кость). Красным выделен состояние синостоза

Лошадь – *Equus caballus.*

Кости лошади всего два экз. который происходит от одной особи. Элементы скелета - os coxae и metatarsus. Пясть лошади целый, дистальный эпифиз прирос. Тазовая кость представлен вентральным лонным бугорком. Остальные части тазовой кости не сохранены. По состоянию синостоза пясти, можем сказать что кости принадлежит к взрослому особу.

Коза – *Capra hircus*

Кости коза всего два экз. который происходит от одной особи. Состав элементов скелета – tibia и talus. Берцовой кости козы нижний эпифиз полностью срослось вместе с телом. Проксимальный часть берцовой кости отломан.

Осел – *Equus asinus*

Кости осла три экз. и все кости принадлежит к одному особу. Состав элементов скелета – metacarpus и metatarsus. Плюсна осла целый, эпифизы полностью срослись. У одной пясти нижний эпифиз свободно от диафиза. Есть следы погрыз. У второй пясти нижни отдел раздроблен.

Кулан – *Equus hemionus*

Кости кулана семь экз. минимально от одной особи. Плюсна и два экз. грифельные кости целые, остальные раздроблены. Состав элементов скелета – atlas, humerus, os coxae, tibia, metatarsus, os rasa. Атлант кулана раздроблено. Берцовой кости есть верхний эпифиз, но, раздроблен в середине диафиза. Плюсна целая, синостоз нижнего эпифиза окончен. Тазовой кости сохранился только фрагмент подвздошной кости. Есть следы погрыз. Плечевая кость представлен раздробленным проксимальным блоком и диафизом. Оба грифельные кости целые, один из них принадлежит к плюсневой кости, второй к пясти. Всех трубчатых костей состояние синостоз окончены. Можно сказать что кости принадлежит к взрослому особу (Рис. 4).

Рис. 4. Пястные кости лошади (1) и кулана (2).

Сайга – *Saiga tatarica*

Кости сайги пять экз. который происходит от одной особи. Один экз. пяточная кость целый, остальные раздроблены. Состав элементов – humerus, femur, tibia, calcaneus. Плечевой кости нижний эпифиз имеется. Бедренной кости и у одной берцовой кости сохранились только диафизы. У одной берцовой кости верхний эпифиз раздроблен. Пяточная кость целая, бугор прирос. Кости принадлежит к взрослому особу.

Неопределимые – *Mammalia indet*

Неопределимым принадлежит четыре экз. фрагменты млекопитающих (возможно домашних животных).

№	Виды	Международное название	Количество костей	Количество особей
1	Мелкий рогатый скот	*Мелкий рогатый скот*	22	2
2	Крупный рогатый скот	*Bos taurus*	9	1
3	Овца	*Ovis aries*	5	1
4	Верблюд	*Camelus bactrianus*	5	1
5	Лошадь	*Equus caballus*	2	1
6	Коза	*Capra hircus*	2	1
7	Осел	*Equus asinus*	3	1
8	Кулан	*Equus hemionus*	7	1
9	Сайга	*Saiga tatarica*	5	1
10	Неопределимые	*Mammalia indet*	4	-
ВСЕГО			**64**	**10**

Таблица. 1. Видовой состав костных материалов

Элементы скелета	Международное название	Лошадь		КРС		Овца		Коза		МРС	
		Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф
Верхний челюсть	*maxilla*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Нижний челюсть	*mandibular*	0	0	0	1	0	0	0	0	0	4
Зубы	*dente*	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0

Позвонок	*vertebra*	0	0	0	1	0	0	0	0	0	7
Ребры	*costa*	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1
Лопатка	*scapula*	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Плечевая кость	*humerus*	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Локтевая кость	*ulna*	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Лучевая кость	*radius*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Тазовая кость	*os coxae*	0	1	0	0	0	0	0	0	0	3
Бедренная кость	*femur*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Берцовая кость	*tibia*	0	0	0	1	0	0	0	1	0	3
Таранная кость	*talus*	0	0	1	0	2	0	1	0	0	0
Плюсна	*metatarsus*	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0
ВСЕГО		**1**	**1**	**2**	**7**	**2**	**3**	**1**	**1**	**1**	**21**
		2/1		**9/1**		**5/1**		**2/1**		**22/2**	
		40/6									

Таблица 2. Состав и количество элементов скелета

Элементы скелета	Международное название	Верблюд		Кулан		Сайга		Осел	
		Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф
Атлант	*atlas*	0	0	0	1	0	0	0	0
Ребры	*costa*	0	1	0	0	0	0	0	0
Лопатка	*scapula*	0	1	0	0	0	0	0	0
Плечевая кость	*humerus*	0	0	0	1	0	1	0	0
Тазовая кость	*os coxae*	0	0	0	1	0	0	0	0
Бедренная кость	*femur*	0	0	0	0	0	1	0	0
Берцовая кость	*tibia*	0	0	0	1	0	2	0	0
Пяточная кость	*calcaneus*	0	1	0	0	1	0	0	0
Карпальные	*ossa tarsi*	1	0	0	0	0	0	0	0
Пясть	*metacarpus*	0	0	0	0	0	0	0	2
Плюсна	*metatarsus*	0	0	1	0	0	0	1	0
Грифельная кость	*os rasa*	0	0	2	0	0	0	0	0
Путовая кость	*os phalang*	1	0	0	0	0	0	0	0
ВСЕГО		**2**	**3**	**3**	**4**	**1**	**4**	**1**	**2**
		5/1		**7/1**		**5/1**		**3/1**	
		20/4							

Таблица 3. Состав и количество элементов скелета

Отдел скелета	**Лошадь**	**КРС**	**Овца**	**Коза**	**МРС**
Голова (череп, нижняя челюсть)	0	1	0	0	5
Зубы (резец, премоляр, моляр)	0	0	0	0	1
Туловища (позвонки, ребра)	0	3	0	0	8
Проксимальные части ног	1	3	5	2	8
Дистальные части ног	1	2	0	0	0
	2	**9**	**5**	**2**	**22**
ВСЕГО	**40**				

Таблица 4. Соотношение отделов скелета

Отдел скелета	Верблюд	Кулан	Сайга	Осел
Голова (череп, нижняя челюсть)	0	0	0	0
Зубы (резец, премоляр, моляр)	0	0	0	0
Туловища (позвонки, ребра)	2	1	0	0
Проксимальные части ног	2	3	5	0
Дистальные части ног	1	3		3
	5	**7**	**5**	**3**
ВСЕГО	**20**			

Таблица 5. Соотношение отделов скелета

Состояние системы коренных зубов верных челюстей	Возраст, месяц	Количество костей
M_2 есть, M_3 нет	12-24	1
M_3 есть	Старше 24	3

Таблица 6. Возрастной состав

Возраст	Вид
	Крупный рогатый скот
Взрослые особи	2
Полувзрослые и молодые	2
	Лошадь
Взрослые особи	2

Таблица 7. Видовой состав

Морфометрический анализ

Проведены остеометрические исследование костей домашних и диких животных. Результаты морфометрических исследований костей из раскопа №6 дополняет базу данных об изменчивости размерных признаков у массовых видов домашних копытных.

Размеры таранных костей крупного рогатого скота попадает в пределы изменчивости таковых крупных рогатых скотов из Бабиш-Мола 1. Сравнение всех четыре признака с размерами таранных костей из поздних памятников немного отличается. Например длина медиальной и латеральной стороны таранных костей крупного рогатого скота из городища Каратобе (Древний Сауран) – 57,3-63,3 и 54,7-53,8 мм. Эти же размеры из раскопок центрального здания цитадели городища Бабиш-Мола 1 – 56,8-71,8 и 51,4-63,8 мм.

Для определения пола мы применяли простой метод Г. Нобиса и брали следующие величины - ширина верхнего эпифиза*100/длина метаподии [15, p. 155-194]. Наши данные (Iвэ) совпадает с данными коров (не бык). Высота в холке по плюсны крупного рогатого скота по методу В.И. Цалкина [16, с. 109-126] составляют около – 131 см.

Показатель тоноконогости лошади по пястам – 14,72 мм. По индексу тонкокостности лошадь из Бабиш-Мола 7 – входит в IV группу [17, с. 174]. Длина пясти – 222,1 мм (по В.О. Витту) и соответственно высота в холке составляет – 144-136 см.

Ниже приведены остеометрические данные костей домашних и диких копытных из раскопа №6 (табл. 8-10).

	Наименования промеров	Показатели (мм)
1	Таранная кость	
	Длина медиальная	63,1
	Длина латеральная	68,1
	Длина саггитальная	54,2
	Ширина дистального блока	41,6
2	Плюсна	
	Ширина проксимальная	39,7
	Ширина дистальная	45,8
	Ширина диафиза	24,6
	Длина максимальная	220,1
	Индекс ширины диафиза	11,17
	Индекс ширины проксимального блока	18,03
	Индекс ширины дистального блока	20,80
3	Пясть (лошадь)	
	Ширина проксимальная	45,5
	Ширина дистальная	47,3
	Ширина диафиза	32,7
	Длина максимальная	222,1
	Индекс ширины диафиза	14,72
	Индекс ширины проксимального блока	20,48
	Индекс ширины дистального блока	21,29

Таблица 8. Морфометрические данные костей крупного рогатого скота и лошади

	Наименования промеров	Показатели (мм)
1	Нижняя челюсть	
	Высота от вентрального края до альвеолы (после m2)	40,5
2	Нижняя челюсть	
	Высота от вентрального края до альвеолы (после p3)	25.5
	Высота от вентрального края до альвеолы (перед p1)	16.7
	Длина альвеолы (p1-m2)	63.7
2	Лопаточная кость	
	Ширина шейки	16,6
	Ширина суставной впадины	21,0
	Длина суставной впадины	26,9
	Длина суставной впадины вместе каракоидным отростом	35,2
3-4	Таранная кость	
	Длина медиальная	29,7-31,3
	Длина латеральная	32,1-33,1
	Длина саггитальная	25,0-26,7
	Ширина дистальная	20,3-22,3
5-6	Плечевая кость	
	Ширина дистального конца	29,8-31,6
7	Пяточная кость	
	Длина максимальная	64,6
	Ширина проксамного блока	14,9
8	Тазовая кость	
	Длина суставной впадины	33,2
9	Таранная кость (коза)	
	Длина медиальная	28,2
	Длина латеральная	29,7
	Длина саггитальная	25,0
	Ширина дистальная	16,5

Таблица 9. Морфометрические данные костей овцы и козы

	Наименования промеров	Показатели (мм)
1	Фаланга №1. (Верблюд)	
	Ширина верхнего конца	39,7
	Ширина нижнего конца	33,3
	Ширина диафиза	22,5
	Длина максимальная	101,3
2	Пясть (Кулан)	
	Ширина верхнего конца	36,3
3	Пясть (Кулан)	
	Ширина нижнего конца	37,4
	Ширина диафиза	28,7

Таблица 10. Морфометрические данные костей верблюда и кулана

Заключение

Анализ видового состава костных остатков показывает, что животноводство имело доминирующий характер в памятнике Бабиш-Мола 7. Это доказывает что среди костных материалов встречается все виды домашних животных и множество элементов скелета, особенно «мясные отделы». По материалам раскопа 6 основу стада составлял мелкий рогатый скот, потом крупный рогатый скот, а на третьем месте лошадь. Одинаковое количество костных элементов крупного рогатого скота и лошади наблюдается в определениях Д.О. Гимранова [12]. Но среди костных остатков Бабиш-Мола 1, кости крупного рогатого скота превышает кости лошади [13, с. 384-385]. Характер использования крупного рогатого скота имел мясной характер. По материалам можем сказать что среди жителей памятника Бабиш-Мола козоводство было развито. Например среди костных материалов из памятника Бабиш-Мола 1, кости козы составляла почти 50% от всех костей [13, с. 384-385]. Охота играла особой роли жизни населения. Из раскопа №6 доля костей диких копытных составляет почти 20 %. Возможно жители памятника Бабиш Мола 7 вели целенаправленную охоту сайгу и кулан. Доказательством этого мнение может служить таранные кости сайги (86 экз.) найденные из городища Бабиш-Мола в 2018 году. Совершение ритуальных действий с использованием кости

животных не установлено. В раскоп №6 обнаружено очень мало неопределимых фрагментов костей. Соотношение отделов скелета всех домашних животных схожие. По долей остатков черепа доминирует мелкий рогатый скот. Более сильные раздробленности позвонков, ребер и костей конечности позволяют говорить о разных приемах утилизации туш крупного и мелкого рогатого скота на территории памятника. Возрастной состав домашних животных свидетельствует, что в питании местного населения в большинстве использовалось мясо взрослых животных. Это особенно заметно в костных остатках мелкого рогатого скота. Среди исследованного палеозоологического материала имеются кости домашних животных (осел), который не используются в питании населения.

*Работа выполнена в рамках проекта №BR05233709 «История и культура Великой Степи» по финансированию Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

1. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Отв. Ред Ю.А.Рапопорт. М., Восточная литература. 1962. – 322 с.

2. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикрабатская культура. Низовья Сырдарьи в древности. Вып. 1. Москва, ИЭА РАН, 1993. – 130 с.: ил.

3. Курманкулов Ж., Утубаев Ж.Р. Чирикрабатская культура Васточного Приаралья // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, Алматы, 2017а. с. 191 – 211.

4. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва, 1948. Индрик. – 384 с.

5. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958–1961 гг. // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Памятники первобытного и античного времени. Материалы ХАЭ. Вып. 6. I. М.: Наука, 1963. с. 3-91.

6. Утубаев Ж.Р., Болелов С.Б. Новые археологические открытия в низовьях Сырдарьи // Вестник КемГУ. 2016. Вып. 1 (65). Т. 4. с. 56-63.

7. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. Москва, Наука. 1969. – 253 с.

8. Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1. 1976. P. 136.

9. Ерохин Н.Г., Бачура О.П. Новый подход к компьютерной формализации раздробленности костных остатков млеокпитающих в археозоологических исследованиях // Методика междисциплинарных археологических исследований. Омск: Наука, 2011. С. 62–69.

10. Акаевский А.И., Юдичев ІЮ.Ф., Селезнев С.Б. Анатомия домашних животных / Под ред. Селезнева С.Б.. - 5-е изд., переработанное и дополненное. – Москва, ООО «Аквариум-Принт», 2005. – 640 с.: ил.

11. Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Жануар асықтарының археозоологиялық зерттелуі (Бәбіш мола қаласының материалдары бойынша) // Қазақстан Археологиясы. – Алматы, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. № 4 (6) 2019. 79-116 бб.

12. Гимранов Д.О. Об изучении археозоологической коллекции из памятника Бабиш-Мулла 7 // Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Становление и развитие оседло-земледельческой культуры Приаралья в античную эпоху. Алматы, 2017. 211 с.

13. Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы (2018 жылы табылған материалдар негізінде). // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(62), 2019. 382-391 бб.

14. Байшашов Б.У., Шагирбаев М.С. Көне дәуірдегі мал шаруашылығы мен аңшылықтың маңызы (остеологиялық материалдар негізінде) // Ақынжанов оқулары – 2019. 16-17 қазан 2019. – Алматы, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 100-107 бб.

15. Nobis G. Zur kenntnis der Urund fruhgeschichtichen Rinder und Nordund Mitteldeutschlands. m.63. Z.Tierzucht. Zuchtungsbiol, 1954. h.155-194.

16. Цалкин В.И. Изменчивость метоподии и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности// Бюллетень Московского обещства использование природы. Отделение биологии. 1960. т. XV. с. 109-126.

17. Витт В.О. Лошади Пазырыкских курганов // Совесткая археология. Вып. XVI. Москва-Ленинград, 1952. с. 163-206.

УДК 11.194
ГРНТИ 03.41.11

М.М.Нурпеисов, Е.К. Ауэзов

Заведующий отделом выставок и конференций Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО,
Республика Казахстан, г.Алматы
Главный научный сотрудник Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО,
Республика Казахстан, г.Алматы

СУДЬБА СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ ЖЕТЫСУ НА ТРАССЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Аннотация

Статья посвящена исторической судьбе городов, возникших в VIIIвеке в Жетысу, на северном участке Тяньшаньского коридора Великого Шелкового пути. Они пережили период расцвета в X– нач. XIII вв. В последующую II половину XIVстолетия городская культура разрушалась и пришла в полное запустение. Наряду с политическими событиями решающим фактором в этом процессе стали прекращение международной торговли на ВШП и долговременный экологический фактор – глобальное похолодание в Евразии.

М.М.Нұрпейісов, Е.Қ. Әуезов

ЮНЕСКО қамқорлығымен Мәдениеттерді жақындастыру орталығының көрмелер мен
конференциялар бөлімінің бастығы,
Қазақстан Республикасы, Алматы
ЮНЕСКО қамқорлығымен Мәдениеттерді жақындастыру орталығының бас ғылыми қызметкері,
Қазақстан Республикасы, Алматы

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖЕТІСУ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ

Аңдатпа

Мақала Ұлы Жібек жолының Тянь-Шань дәлізінің солтүстік бөлігінде Жетісуда VII ғасырда пайда болған қалалардың тарихи тағдырына арналған. Олар X ғ. басында гүлдену кезеңін бастан кешірді. XIV ғасырдың екінші жартысында қала мәдениеті жойылып, толық күйреуге ұшырады.Саяси оқиғалармен қатар, Ұлы Жібек Жолы бойындағы халықаралық сауданың мәжбүрлі түрдегі тоқтатылуы және ұзақ мерзімді экологиялық фактор - Еуразиядағы жаһандық салқындау болды.

M.M. Nurpeisov, E.K. Auezov

Head of the Department of Exhibitions and Conferences of the Centre for the Rapprochement of
Cultures under the auspices of UNESCO,
Republic of Kazakhstan, Almaty
Chief Researcher of the Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO,
Republic of Kazakhstan, Almaty

THE FATE OF THE MEDIEVAL CITIES OF ZHETYSU ON THE GREAT SILK ROAD

Abstract

The article is devoted to the historical fate of the cities that arose in the 8th century in Zhetysu, on the northern section of the Tian-Shan corridor of the Great Silk Road. They have experienced a period of prosperity in the X-XIII centuries. In the subsequent II half of the XIV century, urban culture collapsed and fell into complete desolation. Along with political events, the decisive factor in this process was the termination of international trade on the GSR and the long-term environmental factor – the global cooling in Eurasia.

Жетысу – богатейший регион по своему природному потенциалу. Этимология топонима Жетысу как и локализация территории сложны и требуют специального исследования. Мы лишь обозначим наше понимание, основанное на точках зрения А.Г. Влангали, А.К. Гейнса и В.В. Бартольда.

Территория, относившаяся к Жетысу на севере, ограничивалась о. Балхаш, на северо-востоке – озерами Алаколь и Сасыкколь, на юго-востоке – хребтом Джунгарского Алатау и хребтами Северного Тянь-Шаня на юге. Жетысу – реки бассейна Балхаша – Или и к северу Каратал, Биен, Аксу, Лепсы, Басканд и Сарканд. Наиболее крупной рекой в Жетысу является Или.

Впадающие в Или реки делятся на три типа – горные, предгорные и равнинные. Горный тип – Талгар, Иссык, Тургень, Чилик, Чарын, Усек и Хоргос. Они формируются из ледниковых потоков и ручьев. Предгорный тип – Котурбулак, Рахат, Бельчадбар, Борохудзир. Равнинный тип характеризуется подземными источниками питания. Наблюдаются две зоны выхода подземных вод – у конуса выноса горных рек и в степной зоне. К этому типу относятся Курты, Каракастек, Карагайлы, Узун-Агач. Кроме Или крупными реками, впадающими в Балхаш, являются Каратал, Аксу, Лепсы, Аягуз.

Сопоставление природных условий Жетысу и, прежде всего, климата, растительности и почв выявило здесь, так называемые, "зоны жизни". В каждой из этих зон уклад жизни человека, его материальная культура, равно как и техника хозяйствования, в значительной мере были подчинены природным условиям.

Пояса злаково-степной и разнотравно-степной зон, занимающие предгорные и равнинные участки у гор, удобны для занятия земледелием и придомным скотоводством. Эта зона является контактной для земледельческого и скотоводческого хозяйственно-культурных типов.

В пределах этих ландшафтных поясов Жетысу выделяются два крупных историко-культурных района. Это Приджунгарье, которое включает в себя территорию от Алаколя на востоке до р. Или на западе, и района Заилийского Алатау, занимающего пространства от Или до Чу-Илийских гор.

Исследования последних лет показали, что зоны жизни – предгорья Жетысу – были освоены и заселены постоянно-существующими поселениями уже в XIV–XIIIвв. до н.э. [12, с.19]. На базе культур эпохи бронзы сформировались сако-усуньские племена Жетысу [1]. В это время традиция оседло-земледельческого ХКТ получает дальнейшее развитие. Археологические находки свидетельствуют не только о наличии земледельческого инструментария, но и ирригационных сооружений – арыков, запруд. Интересные данные получены при исследовании поселения Тузусай в 24 км к востоку от г. Алматы. Палеоботанический анализ показал, что здесь возделывались пшеница – 64%, просо – 44%, ячмень – 35%, виноград – 8%, орех – 8%. Есть данные о выращивании риса. Существовали как богарная, так и ирригационная системы земледелия [6].

На дальнейшее развитие земледельческого ХКТ оказали влияние природно-климатические изменения, связанные с увлажнением и похолоданием климата в Северной Евразии. В структуре археологических памятников отмечается изменения мест расположения древних поселений[12].

Начало климатического пессимума (похолодания) раннего Средневековья в разных местах датируется по-разному. Пик приходится на VI в. н.э., а окончание относят к середине VIII в. н.э. Пессимум совпадает по времени с Великим переселением народов, что, видимо, и является причиной этого события [33].

Разрыв в оседлой жизни Жетысу фиксируется и между материалами усуньских поселений V-VI вв. н.э. и датами ранних городищ (Талгар – VIII в н.э.) [6]. Эта дата, видимо, не случайна. Территория Жетысу в VIII в. н.э. входит в состав Карлукского каганата. В это же время период активного продвижения арабов в Южном Казахстане, что дало толчок новому этапу согдийской колонизации [11]. Отрицать или принижать фактор согдийской колонизации в развитии урбанизации Жетысу неправомерно. Тема согдийской колонизации в последние несколько десятилетий имела сложную судьбу. Подробно это изложено в статье В.А. Кольченко [22].

Памятники Чуйской и Таласской долин свидетельствуют о преобладающем согдийском влиянии в городской культуре [11]. Об этом же свидетельствуют исторические источники [9].

Ситуация в регионе Жетысу несколько сложнее. Жетысу и долины Чу и Таласа имеют природно-климатические отличия, что существенно влияло на оседло-земледельческую ХКТ, как в период генезиса, так и во время возрождения в XIX в. Если разница в среднегодовых температурах между регионами Алматы, Тараза и Бишкека невелика: +10° в Алматы и, соответственно, +11.1° и + 11.3° у последних. То разница в суммах активных температур за вегетационный период для Алматы – 3100, а для Тараза – 4200. Впрочем, это очевидно и без подробных климатических выкладок. На севере Жетысу климатические условия для земледелия соответственно жестче.

Количество же осадков в предгорной и горных зонах Алматы и северного Жетысу существенно выше 684 мм/г – против 344 мм/г в Таразе. Что, соответственно, увеличивает потенциал пастбищ в Жетысу. Оседло-земледельческая культура в Чу-Таласском регионе появляется раньше. На этой территории происходит естественное продвижение среднеазиатской земледельческой традиции. Здесь города имеют обширную сельскохозяйственную округу, огорожены длинными стенами[4]. По сути, это агрогорода, возникшие на основе земледельческого ХКТ, и, видимо, со значительным весом сельхозпроизводства в их экономике [21, с.125], [10, с.209]. Вместе с тем эта территория была местом традиционного обитания кочевых племен.

Давление кочевой среды влияло на историческую географию местности. Наряду с городами в регионе были многочисленные крепости-убежища кочевников, маркирующие территорию и имеющие военное назначение. Несмотря на взаимозависимость друг от друга вряд ли взаимоотношения между кочевниками и горожанами были идеальны [2]. Однако баланс всегда был за верховной властью, контролировавшей этот регион.

В Жетысу, напротив, по мнению Байпакова К.М., формирование городов начинается со ставок-убежищ и с поселений, возникших на местах постоянных зимовок. О хозяйстве господствовавших в регионе карлуков по источникам известно, что у них развивалось летнее и зимнее отгонное скотоводство, а также полуоседлое земледелие. В Жетысу, видимо, они использовали вертикальную схему кочевания, известную еще с сакского времени. Соответственно, весну и осень проводили у подножья гор.

Также следует отметить, что поселения, возникшие в VIII–IXвв. н.э. в Жетысу занимают самые удобные земли, а также выгодное стратегическое положение. Талгар, Алматы I и Сумбе (Лабан) у горных перевалов. Антоновское

(Каялык) и Каргалы расположена на пути в Восточный Туркестан. Это своеобразные ставки. Ставки и убежища служили основой для роста городов. Такой процесс формирования города характерен для кочевых обществ [6].

Такие города-ставки занимали ключевое положение в горных долинах и на средневековых караванных путях. Подобная ситуация характерна для урбанизации в Центральном Казахстане. Что интересно, похожие схемы генезиса города мы наблюдали во многих кочевых обществах Центральной Азии. Контроль над территорией требовал постоянного присутствия войска и стационарных поселений с ремесленниками и производством сельскохозяйственной продукции.

Ремесленное производство в Каракоруме в основном обслуживало армию и не имело товарного характера. Похожая ситуация в свое время была в городах киданей. Возникновению городов способствовало создание территориально-административной системы.А функционально эти города были центрами региональной и транзитной торговли [13, с 32-36].

Важным видом торговли для кочевых обществ была региональная торговля с соседними оседлыми обществами. Продуктами обмена были продукты животноводства и земледелия. С глубокой древности существовала транзитная торговля, которую сейчас называют "ВеликийШелковый путь". Такая дальняя торговля функционировала только благодаря участию многих партнеров и посредников – профессиональных купцов, объединенных в закрытые купеческие гильдии.

В V–VIIIвв. торговля между Китаем, Центральной Азией, Ираном и Византией была сосредоточена в руках согдийских купцов. Впоследствии среди них стали преобладать хорезмийцы, арабы и евреи из корпорации раданитов.

В Монгольской Империи торговля была монополизирована мусульманскими купцами Средней Азии, а также венецианцами и генуэзцами [31, с 20-21].

Великий Шелковый путь в Жетысу

Великий Шелковый путь, точнее, одно из его направлений, проходило через Жетысу.

Если следовать с Запада, то в Илийскую долину из Чуйской было несколько направлений:

«Курдайское» соответствует современной автомобильной трассе Бишкек – Алматы. За Курдаем трасса шла вдоль предгорий западной части Заилийского Алатау (маркируется археологическими памятниками – городищами Керимбай-тобе, Актерек, Каскелен) и приходила в район современных Алматы и Талгара, где находились известные средневековые города Алматы и Тальхир.

«Кастекское» направление Великого Шелкового пути проходило через Бишкек, затем приводило к селу Красная Речка, рядом с которым находился один из крупнейших городов Чуйской долины – Невакет. Из Невакета дорога шла на городище Кысмычи, находящееся на правом берегу Чу, отождествленное с городом Бунджикатом, затем поднималась на перевал Кастек.

Горы Заилийского Алатау в XV-XVI вв. были известны под именем Коктобе. Здесь находился город Урунг-Ардж, который отождествляется с городищем Кастек. Далее путь шел через городище Каскелен и выходил к средневековым городам Алматы и Тальхир.

Из Алматы и Тальхира, которые являлись узловыми центрами Жетысу на Великом Шелковом пути, в Китай вело несколько направлений:

Первое направление – «Нарынкольское» (по названию современного населенного пункта), начиналось в Алматы и Тальхире, затем шло через Иссык, Тургень, Чилик, Кегень к современному Нарынколу и далее на Кульджу.

Второе, «Чунджинское», (также по названию современного села), из Чилика направлялось на Чарын, Чунджу и далее на Кульджу.

Третье направление – «Иланбалыкское» через Чилик шло на Чарын, оттуда на переправу Борохудзир ипо правому берегу через село Коктал в современный город Жаркент, Хоргос и оттуда в Китай – Кульджу и Турфан. В районе Коктала находился средневековый город Иланбалык (Илибалык).

Следующее направление – «Каялыкское», начинаясь в Алматы и Тальхире, шло в сторону р. Или к Капчагайскому ущелью – к месту переправы через р. Или, затем к современному поселку Шенгельды и через перевал Архарлы к Сары-Озеку. Здесь главная трасса разделялась: одна дорога шла по правому берегу р. Или к Жаркенту и далее через Хоргос в Восточный Туркестан; вторая дорога шла через долину р. Биже, Мукры в долину Коксу к городищу Дунгене, далее через современный Талдыкорган дорога приводила в Кызыл-Агач – Сарканд – Достык [18], [5, с.41-42].

По мнению акад. Байпакова К.М., расцвет городской и земледельческой культуры в Жетысу приходится на X–XIII вв [5], [6]. Следует сразу пояснить, что это был период Средневекового климатического оптимума 950–1250 гг. – эпоха теплого климата в северном полушарии. Для этого периода зафиксирована теплая погода в Западной и Восточной Европе, а также периоды увлажнения климата в некоторых регионах планеты.

В настоящее время палеоклиматология в состоянии описывать общую канву климатических событий. Исследование климата за последние 5000 лет в Евразии установило закономерность, что период глобальных похолоданий часто сопровождается аридизацией степных и полупустынных регионов. В то же время в периоды потеплений в ряде регионов Средней Азии, включая Южный Казахстан, Приаралье и Прибалхашье, количество осадков значительно увеличилось. Причем такие значительные климатические изменения могли происходить в течение 25-30 лет на глазах одного поколения [29, с. 12].

В XI–XIIIвв. возникает целый ряд поселений и городов, как в предгорной зоне, так и в долинах рек Талгара, Иссыка, Каратала, Лепсы, Или. В низовьях реки Или в X–XIII вв. возник и развивался своеобразный оазис оседло-земледельческой жизни. О развитии ирригации свидетельствуют находки каналов, дамб, арыков [6, с. 124].

В XIIIв. здесь культивировались несколько сортов зерновых культур и плодовых деревьев. При раскопках найдены зерна пшеницы, ячменя, проса, семечки яблок и урюка. По свидетельству Чан-Чуня в долине Или выращивали хлопок. Дальнейшее развитие земледелия привело к росту численности оседлого населения.

В городах Илийской долины численность населения в XIи XIIвв. составляла 33000-39000 ч. В Алматы и Талгаре проживало 3800-4200 ч., в Каялыке – 10000-13000 ч., в Чилике – 4200-5000 ч., в Дунгене – 4760-5600 ч., в Коктуме – 5600-6400 ч., в Сумбе – 1870-2200 [17, с. 238]. Большого расцвета достигает ремесленное производство. Развиты гончарные и кузнечные ремесла.

Все эти значительные социально-экономические изменения не были бы возможны без включения региона Жетысу в состав Караханидского государства в 940 г. н.э. Несмотря на автономное существование Карлукского ханства в составе государства Караханидов, социально-экономические трансформации происходили на огромном пространстве Мавераннахра, Восточного Туркестана и Жетысу.

В XI–XIIвв. часть тюркских племен переходит к занятию земледелием, приобщается к городской культуре. Земледельческая культура Чу-Таласской долины приходит в Илийскую долину.

Развитие масштабной ирригации в дельте Или, требовавшее специальных знаний, навыков в строительстве и эксплуатации, явно было влиянием выходцев из Мавераннахра или оазисов Восточного Туркестана, с которыми карлуки были связаны.

В.В. Бартольд в труде, посвященном истории орошения в Туркестане, отмечает глубокие знания и достижения в строительстве ирригационных сооружений в Мавераннахре, начиная с глубокой древности. Основная терминология по водопользованию была персидская [7, с. 117].

Ирригация, которой пользовались полуоседлые кочевники, и которую мы знаем, как усуньскую, известную в Средней Азии и на Ближнем Востоке с более раннего времени, основана на использовании естественных уклонов конусов выноса предгорий. О такой ирригации писал Ч.Ч. Валиханов в своей работе "Об оросительных каналах в Семиреченском крае"[28, с. 120].

В караханидское время в областях от Испиджаба до Баласагуна резко усилился процесс тюркизации согдийцев, живших в городах. Согдийцы переходили на тюркский язык и перенимали тюркскую одежду [19, с.24]. Ситуация в Жетысу в системе государства Караханидов, видимо, была аналогичной. Росту тюркского населения в городах способствовало поощрение караханидами развития земледелия; они проводили политику, призванную повысить статус земледельца и ремесленника [23, с. 206]. Немалую роль здесь играло принятие и широкая пропаганда караханидами ислама. Города стали главными очагами ислама в караханидское время и продолжали оставаться ими на протяжении последующих столетий.

В I половине XII в. в Жетысу появились каракитаи. Они были приглашены правителем Баласагуна в 1128 г. против карлуков и канглов. Но затем каракитаи, заняв Баласагун, устранили караханидского владетеля и основали государство на всем пространстве Мавераннахра, Жетысу и Восточного Туркестана.

Первоначально в 30-40 гг. это была политика мягкой инфильтрации. Они не меняли политического устройства, не разрушали городов, не трогали посевы. Но с середины XIIв. изменив свою фискальную политику иперешли к набегам, грабежам и разорению населения [30, с.208].

Каракитаи были несторианами. Этому свидетельствуют археологические памятники [8, с.38]. В начале XIIIв. к гурхану Каракитаев Елюй Чжулху появился хан найманов Кучлук, который в 1213 г. стал гурханом. Будучи сам несторианином, он устроил религиозные гонения на мусульман, составлявших большинство населения. Войска, посланные Кучлуком на постой, терроризировали земледельческое население [14, гл. 41].

Археологические материалы свидетельствуют, что большинство городищ Илийской долины гибнет в XII– начале XIIIвв [6, с.125]. Этот факт можно интерпретировать только в связи с обстоятельствами краха государства Караханидов, вхождения Жетысу в состав государства Каракитаев и сменивших их найманов. Видимо, произошел отток населения из Илийской долины. В этот же период аналогичные процессы происходили на территории Чу-Таласской долины [19, с.38].

Жетысу подчинилось монголам добровольно. Путешественники описывают Жетысу, как страну с цветущей культурой. Баласагун, до этого разрушенный в 1210 г. каракитаями, был взят монголами без осады [9, с.40-41]. Захватив Жетысу, монголы, оценив природный потенциал региона – обилие пастбищ, прекрасные климатические условия и стратегически выгодное положение, сделали Жетысу местом пребывания своей элиты. Ставка старшего сына Джучи – Орды – в 1246 г. была у озера Алакуль. Западнее, в бывшей земле каракитаев, находилась ставка другого сына – Шайбана. Джагатай летом находился в Куяш, в долине Или, по соседству с Алмалыком. Зимой – в месте Мераурик-Ила, так же на Или [9, с. 44-45].

За несколько десятилетий XIIIв. городская жизнь Жетысу приходит в упадок. Об этом свидетельствуют исторические источники. Вильгельм Рубрук свидетельствует о множестве разрушенных городов, Чан Дэ, проехавший в 1259 г. между Или и Чу, пишет о многочисленном населении и разрушенных городах [9, с.51].

По мнению В.В. Бартольда, причиной упадка земледельческой культуры в Жетысу явилось вторжения сюда кочевых масс монголов, привлеченных замечательными пастбищами. Но главным фактором были династические войны, повергшие край в разорение [6, с.126]. Нельзя сказать, что монгольская элита не понимала сути происходящих процессов.

Курултай 1269 г., известный нам как событие, узаконившее распад монгольской империи, в большей степени был посвящен определению границ летних и зимних кочевий. Царевичи обязались жить в горах и степях, не выпускать своих стад на пашни, не брать с жителей ничего, кроме законных податей и доходов с принадлежащих им ремесленников [9, с.55].

Но одно дело понимать, а другое – совладать с происходящими процессами. Распад Монгольской империи ознаменовал свои новые тренды в каждом из монгольских государств. Но проявились и те, которые были связаны с глубинной матрицей традиционного хозяйственно-культурного типа. Расцвет монгольских городов пришелся на время Угэдэя, Гуюка, Мунке – 1228-1259 гг. После переноса столицы Хубилаем в Китай городская жизнь на территории Монголии уже не испытывает того подъема, как в начальный период [13, с.24-25].Административные ставки, не имевшие серьезной земледельческой и ремесленной основы, были не конкурентны с городами оседлоземледельческих цивилизаций. Возникает экономическое тяготение к этим городам [26, с.140-142].

После 1303 г. центр улуса Орды перемещается из Жетысу к низовьям Сырдарьи [9, с.58]. Монгольская элита начинает селиться в земледельческих оазисах и городах. Была ли эта тенденция для всего социума? Вряд ли. Кочевники-Карлуки, уже придя с Алтая в Жетысу, были в значительной части полукочевники. Дальнейшая их эволюция в составе государства Караханидов и вхождение в их социум уйгуров и согдийцев Жетысу сделали их в значительной мере земледельцами и полуоседлыми скотоводами [8].

Думается, что миграционные потоки карлуков в Мавераннахр начинаются еще в каракитайское время, тем более, что между ними существовали конфессиональные противоречия. Окончательный исход карлуков произошел в монгольское и могульское время. Значительная масса карлуков составила существенную часть формировавшейся узбекской народности [24, с.322]. Населявшие в XIV в. племена, известные как могулы, впоследствии основной массой вошли в Старший жуз, другая часть ушла в Восточный Туркестан и стала составной частью уйгуров, третья волна – в состав кыргызов [24, с.324].

Основная часть могулов была классическими кочевниками, кочевавшими между летними и зимними пастбищами. Известно, что весной они занимались земледелием [14, гл. 57]. Но они предпочитали жизнь вне городов и земледельческих оазисов. В этом ключе показательна история Йунус-хана (1415-1487 гг.). Он учился и воспитывался в Самарканде и Герате, был прекрасно образован. О нем с восторгом отзывался известный богослов своего времени ишан Мухаммад Кази. Йунус-хан был вынужден считаться с требованиями своих подданных:

"Когда Йунус хан вновь утвердился на троне, все моголы и его эмиры взяли у него обещание, что он отныне не будет предлагать им жить в городе или вилайате, потому как все смуты происходили по этой причине. Хан пробыл несколько лет и не помышлял о городе и его домах"[14, гл.48].

Исследователь городов Центральной Азии, Данилов С.В. считает, что ХКТ монголов-кочевников самодостаточен и не нуждается в каком-либо симбиозе с земледельческим ХКТ. Потребность в городах возникла как военно-административная [13, с.34-36]. Тем не менее, города Жетысу, хотя не имели уже какой-то земледельческой округи, оставались местом администрации, торговли, ремесла, центрами конфессий. Ситуация феодальных междоусобиц и постоянных набегов была характерна для большинства государств, образовавшихся на территории уже распавшихся монгольских улусов. Это, однако, не становилось основой каких-то катастрофических последствий, носящих структурные изменения в хозяйстве. Следовательно, возникли какие-то обстоятельства, которые обусловили исчезновение городов Жетысу в XIVв. и не дали им восстановиться в последующие столетия.

Фактор XIVвека

Решающим в жизни городов Жетысу стал XIVв. Что же стало главным событием? Думается, что необходимо ввести в оборот ряд фактов, которые раньше не рассматривались. Да и сейчас мы можем только строить предположения на их основе:

1. С XIIIв. по середину XIXв. произошли экстремальные климатические события, которые палеоклиматологи назвали Малым ледниковым периодом. Похолодание стало проявляться с конца XIIIв. и достигло своего апогея в 1550-1850 гг. Оно охватило всю планету, но особенно ярко проявилось в Северном полушарии. Похолодание в Восточной Азии было зафиксировано в Китае и Японии в исторических источниках [15, с.206].В это время климатические события являлись триггерами для возникновения голода, эпидемий и эпизоотий пик этих явлений пришелся на период 1600-1700 гг. н.э.[16, с.159-160].

2. В 1331-1353 гг. возникла мировая пандемия чумы, получившая название "Черная смерть". Начинается она в Китае в 1331 г., в провинции Хэбэй, и распространилась через Монголию по трассе ВШП монгольскими войсками. В 1338-1339 гг. она достигла озера Иссык-Куль, что подтверждается находками намогильных камней с надписями [9, с.63]. В 1340 г. вспышки в Баласагуне, в 1341 г. – в Таласе и Самарканде. В 1346 г. чума достигла Золотой Орды и далее Европы, где свирепствовала до 1353 г.

Специалисты оценивали уровень смертности в пределах 30-50%. В Европе демографические потери достигали 30% всего населения, в Китае, возможно, 50%. Для Средней Азии подсчеты отсутствуют. Но, согласно Аль-Макризи, – "триста племен сгинуло и 16 представителей ханского рода вместе с Великим ханом" [32].

3. Распад Улуса Чагатая, 1340 г. Падение династии Юань, 1368 г. Смута в Золотой Орде 1359-1380 гг.

Анализируя эти факты и сопоставляя их с археологическими данными, мы можем прийти к следующему пониманию ситуации.

Климатические изменения, будь то холодные зимы или засушливые лета, были фактором долгосрочного действия, к тому же оказывали негативное влияние не только на земледелие, но и на скотоводство. И, как фактор,

наряду с общей политической ситуацией, способствовали переселению. Разрушение земледельческой округи приводило к гибели самих городов, которые в середине XIII–XIVвыглядели еще вполне благополучно.

В XIII–XIV вв. Каялык занимал 800 га. В XIIIв. живет Тальхир. Причем, в это время Каялык, в отличие от Тальхира, перестраивался, и новое строительство мы наблюдаем в XIVв. [3, с.63-64]. Баласагун прекращает свое существование в начале XIVв. Во второй половине XIVв. уже нет известий о Каялыке и Эквиусе (Екиогизе). [6, с.126].

Фактором, убившим города так быстро, могла стать эпидемия чумы. Эпидемия XIVвека была глобальной, а регион Жетысу был одной из основных транспортных артерий Монгольского времени, о чем свидетельствуют В. Рубрук и П. Карпини. Эпидемия была губительна, в основном, для населения городов в силу кучности населения. К этой мысли приводит и то, что из Каялыка и Тальхара при археологических исследованиях происходит очень много ценных артефактов. Такие памятники археологи называют "городище-катастрофа". Это происходит при внезапном и быстром уходе населения. В то же время там нет масштабных пожарищ, сопутствующих военным действиям.

Другим долгосрочным фактором, повлиявшим на жизнь городов Жетысу, явились затухание и прекращение транзитной торговли на ВШП. Это торговля была очень важна в Монгольской империи. Постепенной затухание было связано еще с распадом империи в XIII в. Но торговые связи Ближнего Востока, Ирана и Китая продолжались, о чем свидетельствуют многочисленные археологические артефакты Каялыка и Тальхира, датируемые этим временем.

Особенно заинтересованной в международной торговле была монгольская династия Юань, с падением которой Китай в корне пересмотрел свои приоритеты в международной торговле. Изменилась ситуация на Ближнем Востоке, где началось турецкое завоевание, поставившее непреодолимый барьер между Европой и Азией. Это подвигло европейцев в XVв. искать новый морской путь на Восток [27, с.177]. Окончательно торговля с Китаем не исчезла, но она стала несопоставима со временем ее расцвета в X–XIIIвв. [30, с.24].

Городская жизнь исчезает в Жетысу в XIVв. Постепенное затухание происходит и в городах долин Чу и Таласа. Тараз угасает в XIV–XVвв. [3, с.64]. Городская жизнь сохраняется в городах Сырдарьи, и будет продолжаться до XVIII в. Эти города на протяжении двух столетий XV–XVIвв. были яблоком раздора между дешт-и-кыпчакскими и мавераннахрскими правителями.

Владение присырдарьинскими городами укрепляло экономическую и политическую мощь казахских ханов. Своеобразной чертой социально-экономических отношений у казахов в районе присырдарьинских городов является переход к оседлому и полуоседлому образу жизни.

Этот процесс состоялся в результате непосредственного общения казахов-кочевников с местным оседлым населением, и воздействия городов с высокоразвитой земледельческой культурой, с древнейших времен здесь существовавшей [25, с.100-106].

Статья подготовлена в рамках проекта «Разработка концепции и создание музейной экспозиции «Культура и религия на Великом Шелковом пути»», ИРН: BR0644948

Список использованной литературы:

1. *Акишев К.А., Кушаев Г.А.. Древняя культура саков и усуней долины р. Или. Алма-Ата: 1963 г., 320 с.;*
2. *Ал-Идриси "Китаб нузхат ал-Муштак" с 64-65. В кн. "Восточные источники об Алматы". Алматы, 2010, 180 с.;*
3. *Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга III, часть I. Урбанизация Казахстана в XIII – начале XVв. Алматы, 2016, 596 с.;*
4. *Байпаков К.М., Григорьев Ф.П. О топографии городища Тараз // Проблемы древней и средневековой истории Казахстана. Материалы II Международных чтений по творчеству Мухаммеда Хайдара Дулати. – Алматы, 1999, 380 с.;*
5. *Байпаков К.М., Савельева Т.В. Великий Шелковый путь и урбанизация Казахстана, в кн. Центральная Азия на Великом Шелковом пути. Алматы, 2018 г., 544 с.;*
6. *Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг. К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы, 2005 г., 187 с.;*
7. *Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Бартольд В.В. Работы по исторической географии. М. 2002 г. 711 с.;*
8. *Бартольд В.В. Карлуки. Соч. Т. V, М. 1968 г.;*
9. *Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, Киргизгосиздат, 1943. - 104 с.;*
10. *Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973;*
11. *Бернштам А.Н. Согдийская колонизация Семиречья // КСИИМК. Вып. 6, 1940;*
12. *Горячев А.А., Мотов Ю.А. Археологический комплекс Бутакты I, Алматы, 2018 г.*
13. *Данилов С. В. Древние и средневековые города в кочевых обществах Центральной Азии. Автореферат на соискание к.и.н., Улан-Удэ, 2005. 120 с.;*
14. *Дулати, М.Х. Тарих-и Рашиди: Пер.с персидского языка / М.Х. Дулати.- 2-е изд., доп.- Алматы: Санат, 1999.- 656с.;*
15. *Жилина Т. Н. Малый ледниковый период как одно из колебаний климата в голоцене и его последствия в Западной Сибири // Вестн. Том. гос. ун-та. 2010. №340;*

16. Задонина Н. В., Аптикаева О. И. Периодичность возникновения эпидемий и эпизоотий в Сибири и Монголии на фоне солнечной активности // Пространство и Время. 2012. №4.;

17. Зиняков Н.М., Савельева Т.В. Развитие технологии земледелия, как фактор становления городов Южного Казахстана и Семиречья. В кн. Центральная Азия на Великом Шелковом пути. Алматы, 2018 г., 544 с.;

18. История Алматы. Т. 1. Алматы, 2006, 372 с.;

19. История Казахской ССР. Т.2 Алма-Ата, 1979 г. 422 с;

20. Казахская энциклопедия на казахском языке. Т. 3, Алматы, 2001 г.;

21. Кляшторный С.Т. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М. 1964, 125 с.

22. Кольченко В.А. К вопросу о согдийцах в Чуйской долине.// Диалог цивилизаций, Вып. 3. – Бишкек, 2003.;

23. Кумеков Б.И. Караханиды. В кн. Большой Атлас истории и культуры Казахстана. Алматы, 2008 г.;

24. Пищулина К.А. Этнические процессы на территории Казахстана. В кн. Большой Атлас истории и культуры Казахстана. Алматы, 2008 г.;

25. Пищулина К.А. Очерки истории Казахского ханства. Алматы, 2016 г., 350 с.;

26. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. М. 1982 г., 187 с.;

27. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. М. 1976, 247 с.;

28. Сараев В.В. Принцип построения оросительных систем в предгорьях древнего Семиречья (К вопросу о земледелии на территории Семиречья в древности) // История и археология Семиречья. Алматы, 2007. №3., 158 с.;

29. Таиров А.Д. Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II—I тыс. до н.э.: Материалы к историческим реконструкциям. - Челябинск: "Рифей", 2003. 68 с.;

30. Торланбаева К.У. Каракитаи. В кн. Большой Атлас истории и культуры Казахстана. Алматы, 2008 г.;

31. Хазанов А.М. Степные кочевники в евразийской торговле. В кн. Центральная Азия на Великом Шелковом пути. Алматы, 2018 г., 544 с.;

32. Benedictow O.S. The Black Death 1346-1353. The complete history. Woodbridge; Boydell & Brewer. 2004, 434 p.;

33. Buntgen, Ulf & Myglan, Vladimir. Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. Nature Geoscience. 9. 10.1038/ngeo2652.

ӘӨЖ39.9.572
МРНТИ03.61.31

Б.К. Қалшабаева[1] А.К. Бейсегулова[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Тарих, археология және этнология факультеті Археология, этнология және музеология кафедрасының, профессор м.а., т.ғ.д.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Тарих, археология және энология факультеті Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АСТРОНОМИЯЛЫҚ ІЛІМ БІЛІМДЕРІ МЕН НАНЫМ СЕНІМДЕРІ

Аңдатпа

Мақала Ұлы даланың ең алдымен қазақтардың астрономияға қатысты халықтық ілімдері мен наным сенімдеріне арналған. Мақала авторлары тақырыптың зерттелуін, дала қазақтарының астрономиясы мен күнтізбесі мәселелерін қарастырады. Мақалада қазақтардың күнделікті тұрмыс тіршілігіндегі астрономия мен күнтізбесінің ролі мен орны талданады. Мақала мазмұнында ғылыми зерттеулерден басқа аңыздар, далалық материалдарды да қолданыс тапқан. Авторлар түркі халықтарының аспан денелерін атауы мен халықтық ілімдері және наным сенімдерін айқындау үшін салыстырмалы талдау әдісін де қолданады. Қазақ халқы мәдениетіндегі халықтық ілімдер мен наным сенімдердің сабақтастығы негізделеді.

Түйін сөздер: халықтық ілімдер, наным сенімдер, астрономия, күнтізбе, қазақ халқы, түркі тілдес халықтар, Ұлы дала.

B.K. Kalshabayeva[1] A.K. Beisegulova[2]

[1] D.Sc., act. Professor department of archeology, ethnology and museology, college of History, archeology and ethnology al-Farabi Kazakh National University
[2] Senior lecturer department of archeology, ethnology and museology, college of History, archeology and ethnology al-Farabi Kazakh National University

ASTRONOMY IN FOLK KNOWLEDGE AND BELIEFS OF GREAT STEPPE

Abstract

The article is devoted to the folk knowledge of astronomy and beliefs of the Great steppe, particularly Kazakh people. The authors consider questions concerning the topic's degree of knowledge, folk studies on astronomy and calendar of the steppe

inhabitants. In this article were analyzed role and place of astronomy in everyday life of Kazakhs. Except scientific researches, in the article are used folk myths, legends, field materials and others. The authors also used method of comparative studies to reveal the titles of the heavenly bodies, folk knowledge and beliefs of the Turkic peoples. There is substantiated continuity of the folk knowledge and beliefs in Kazakh people culture.

Key words: folk knowledge, beliefs, astronomy, calendar. Kazakh people, Turkic peoples, Great steppe

Б.К. Қалшабаева[1] Бейсегулова А.К.[2]

[1] Д.и.н., и.о. профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, факультета Истории, археологии и этнологии Казахский национальный университет им. Аль-Фараби Б.К. Калшабаева
[2] Старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии, факультета Истории, археологии и этнологии Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

АСТРОНОМИЯ В НАРОДНЫХ ЗНАНИЯХ И ВЕРОВАНИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

Аннотация

Статья посвящена народным знаниям астрономии и верованиям великой степи, прежде всего казахов. Авторы статьи рассматривают вопросы изученности темы, народные знания по астрономии и календарь степных народов. В статье проанализированы роль и место астрономии и календаря в повседневном быту казахов. В содержании статьи, кроме научных исследований, используются мифы, легенды, полевые материалы и др. Авторы также использовали метод сравнительного анализа, чтобы выявить названия небесных тел, народных знаний и верований тюркских народов. Обоснованы преемственность народных знаний и верований в культуре казахского народа.

Ключевые слова: народные знания, верования, астрономия, календарь, казахский народ, тюркоязычные народы, Великой степь.

Кіріспе. Бүгінгі таңда бізге мұра етіп қалдырған бабаларымыздың мол дүниетанымға толы ілім-білімі мен мәдени құндылықтарының сырын ашу этнология ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Осыған орай Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Түркі өркениеті, оның мәңгі өшпестей болып, мың жарым жылға жуық уақыт бұрын Еуразия құрлығының төсінде бедерленген көне жазбалары жалпы адамзат өркениетінің үлкен қазынасы болып отырғаны бүгін баршаға мәлім. Түркі әлемі әлі толық зерттелмеген терең тұңғиық. Біздің ұлы бабаларымыз Алтайдан Ақ теңізге дейінгі Ұлы далада өз билігін жүргізді. Тұңғыш рет әлемге өнеге болған ортақ шаңырақ – киіз үйді, темірді, шалбарды, жебені, етікті және өкшені, үзеңгіні ойлап тапты. Осындай батырлық эпосты дүниеге танытудың кезі келді деп ойлаймын», -деп жазды [1]. Демек, түркі халықтарының мұрасы қазіргі таңда кімді болса да қызықтырмай қоймасы анық. Қазіргі жаһандану жағдайындағы қоғамда рухани дүниетанымымыз бен дәстүрлі мәдениетіміздің сақталуы мен трансформациясын, ерекшелігін көрсетіп, оны толықтай дәйектер негізінде жариялау бүгінгі күннің мәселелері екені де айқын.

Қазіргі кезеңде бір кездері ұмыт бола бастаған дәстүрлі ілім-білімдерімізді зерттеу, яғни ата-бабамыздың ілімдеріндегі маңызын алып, оны насихаттау, жарыққа шығару мәселесі этнология ғылымының өзекті тақырыптарының бірі. Соның ішінде халықтық астрономия мен күнтізбе мәселесі халықтың ертеден келе жатқан күнделікті тұрмыс-тіршілікпен байланысты қалыптастырған ілімдерінің бірі болып саналады.

Көшпелі елдің барша тіршілік болмысы қоршаған ортамен яғни табиғатпен тамырлас. Олай болса, көшпелі қазақ халқының барша тіршілік-болмысының табиғатпен тамырлас болуын тарихи даму барысындағы өмір сүрудің кепілі ретінде қарастыру керек.

Зерттелуі. Жалпы, Орталық Азияның түркі халықтарының этногенезі, этникалық тарихы, тұрмысы мен мәдениеті, дүние жүзілік тарихта алатын орны жеткілікті зерттелмеген десек артық айтпаймыз. Оған себеп өркениеттің дүниежүзілік тарихта атқарған рөлі тек отырықшы халықтардың өмір салтымен және шаруашылық жүргізілуімен байланыстырылды да, көшпелі халықтардың тарихи-мәдени дамуы назардан тыс қалып отырды. Осыған байланысты адамзат мәдениеті тек Европалық өркениетпен байланыстырылып, түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті дүниежүзілік тарихтан өз орнын таба қойған жоқ. Тек еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана тарихымызбен мәдениетіміздің ақтаңдақ беттері ашыла бастады.

Ұлы дала кеңістігінде өмір сүрген көшпелі ата-бабамыздың қоршаған ортасына қарай қалыптастырған дүниетанымы, ілім-білімдері болды. Солардың бірі астрономиялық ілімдері мен күнтізбе жөніндегі тұжырымдары, ұғымдары, наным-сенімдері болды. Қазақ халқының астрономиялық ілімдері, күнтізбесі жөнінде Құрбанғали Халидтың «Тауарих Хамса» атты кітабында көптеген мәліметтер берген. Айталық, түнде жұлдызға қарап бағдарлай білу, табиғат құбылысына байланысты ауа райын алдын ала болжау т.б. мәліметтер келтіреді [2]. Қазақ халқының қазан төңкерісіне дейінгі астрономиялық білімдерін сипаттайтын мағлұматтарды жинап, жүйеге келтіруде Х.Ә. Әбішев елеулі еңбек етті. Оның «Халық астрономиясы» [3], «Аспан әлемі» [4] атты монографиялық еңбектері қазақ халқының аспан әлемі жайлы пайымдаулары мен таным-түсініктері жайлы құнды мәліметтер береді. Сонымен қатар, халық күнтізбесі, жыл санау мәселелері жайлы М. Ысқақовтың «Қазақтың байырғы календары» атты кітапшасы жарық көрген. Бұл кітабында автор қазақ халқының бұрынғы күнтізбесіне, мүшел есебіне тоқталып өткен [5]. 2009 жылы «Халық календары» деген атпен басылып шыққан еңбегінде күнтізбенің шығуына, оның түрлеріне, қазақ

халқының астрономиялық түсініктеріне, күнтізбесіне, ескі санат пен жаңа санаттың енгізілуіне, сондай-ақ, Орта Азияның ұлы астрономдары мен тағы басқада мәселелерге тоқталған [6]. Сондай ақ, Г.С. Нұрғалымованың «Қазақ халқының күнтізбесі» [7] еңбектерінде де қазақ астрономиясымен байланысты күнтізбе мәселелері қарастырылған. Күн, Ай және аспан денелеріне қатысты мәліметтер, наным сенімдер белгілі ғалым, этноархеолог Ә.Т. Төлеубавтың еңбегінде де кеңінен талданған [8]. Онда ол Ұлы дала кеңістігіндегі тайпалардан бастап, түркі дәуірі және ертедегі қазақтардан қазірге дейінгі қазақ халқының Күн мен айға мінажаты, дүниетанымындағы жұлдыздарға деген наным сенімдері біршама талданады.

Көшпенділердің астрономия, аспан денелері және күнтізбе туралы пайымдаулары

Қай халықтың болмасын, олардың тұрмыс тіршілігіндегі күнделікті өмір тәжірибесінде қалыптастырған халықтық ілім-білімінің алатын орны мен маңызы ерекше. Сол ілім білімінің нәтижесінде өздерінің әлеуметтік ортасын реттеп отырды. Көшпелі халық табиғатпен етене жақын болғандықтан тіршілік болмысына орай жыл маусымдарының ерекшелігін есепке ала отырып, бойлық бойымен көшіп-қонуға бейімделіп, шаруашылықтың біртұтас құрылымын қалыптастырды. Көшпелілер табиғаттың әртүрлі құбылысын, қоршаған ортаның сырын терең түсініп, табиғатпен етене болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктер көбейе түсетінін жақсы білген. Сондықтан да олар табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен етене жақын болу арқылы үйлесімді өмір сүруге болатынын таным-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймай, олар өздерінің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуында да азаматтық ұстанымдарына айналдыра білген.

Ұлан байтақ кең далада ежелден мал шаруашылығымен айналысып, күндерін кең дала кеңістігіндегі мал өрісінде, түндерін ашық аспан астында ат үстінде мал күзетінде жүріп ақ, қазақ халқы табиғаттың әртүрлі құбылыстарын бақылап, бағдарлау негізінде және көпжылдық тәжірибелерінің арқасында аспан әлемі туралы астрономиялық түсініктерін қалыптастырған. Мәселен, айсыз түнде жол жүруі, кең далада мал бағып, аң аулауы, ұзақты-қысқалы сапарға шығуы және көшіп-қонуы, аспан денелеріне қарап бағыт-бағдарды белгілеп, жыл мезгілдерінің сипатын, ерекшелігін білуге үйретті. Жылқы бағып, қой күзетіп жүріп олар аспан денелерінің оның ішінде жылтыраған жұлдыздардың қай мезгілде шығып, қандай жұлдыздар бір-бірімен орын ауыстыратынын байқап, соған қарап әрекет етіп, және олардан адаспау мақсатында өздерінің мал шаруашылығына, тұрмысына байланысты атаулар беріп отырған.

Қазақстанның ежелгі көшпелі және жартылай көшпелі жұрттарында Күннің культі ертеден басталады. Ол жөнінде Ә.Т. Төлеубаев өзінің еңбегінде: «Қола дәуіріндегі жерлеу орындарының үстіне салынған дөңгелек қоршаулар, сақтардың «мұртты» обаларының, қабірхана есіктерінің шығысқа қаратылуы, түркі заманының шығысқа қаратылып қойылған мүсін тастары- осылардың барлығы да бұл мәдени нысандарды қалдырушылардың Күнге, күншығысқа мінажат, ғибадат еткендіктерінің куәлары», - деп көрсетеді [8,110 б.]. Ежелгі халықтардың қай-қайсысының болсын астрономиялық ілімдерінің бастауы күнге қатысты болды. Өйткені жердегі тіршіліктің қайнар көзі де көктегі Күнге байланысты. Ол туралы қазақ арасында: «Көктен береді, жерден иеді» деген мақалы да бар [6,12 б.]. Қазақтың наным сенімі бойынша күннің шығуы мен батуы мезгілдерін қолайсыз уақыт деп есептеп, кей жағдайларда күнмен таласпа, деп те жатады.

Ұлы дала кеңістігінде өмір сүрген түркі халықтарының аспан денелеріне сиынуының бірі – ай. Ай – ең алдымен, қазақтардың исламға дейінгі байырғы дүниетанымындағы киелі рух иесі ретінде мінәжат еткен аспан денесі. «Ай көрдім, аман көрдім», – деген тұрақты сөз тіркесінде көрініс тапқан айға тәу ету ғұрпы осы аспан денесіне деген ежелгі наным-сенімдермен байланысты. Халық дүниетанымында ай күнмен тең қатарда, кейде тіпті одан да жоғары орында болған. Осы сеніммен байланысты мәселен, соғыстарда айбалталар қолданылды, мешіттер мен зираттарға ай орақтары орнатылды. Халық әдебиетінде «ай мүйізді ақ қошқар» сияқты мәнерлер шықты [6, 14 б.]. Сол сияқты айға сәлем беру ғұрпы бойынша да ертеде қазақтар жаңа туған айға тізерлеп отырып, үш рет мінәжат етеді. Жаздыгүні болса, сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып, отқа тастаған. Бұл ғұрыптың мәні – әулетім оттай қаулап өсе берсін, пәле-қазадан аман болайық дегенді білдіретін [9, 74 б.]. Айға сәлем ету қазірге дейін жалғасқан десек, артық айтпаспыз, ауылды жерлерде үлкен кісілер көбіне айға үш рет еңкейіп сәлем салып, «Жаңа ай жарылқа, ескі ай есірке», деп жататынын бәріміз білеміз. Жаңа туған Айға қарап, қазақтар сол айдың ауа-райын болжап, шаруаға қолайлы не қолайсыздығын болжаған. Егер айдың орағы тік орналасса, не соған жақын жатса, бұл қалпы айдың өзіне жайсыз, ал шаруаға жайлы деген. Ал ай шалқасынан жатып туса, онда өзіне жайлы, шаруаға жайсыз деп есептегендігі, жөнінде Ә. Т. Төлеубаевтың еңбегінде, сондай ақ ел арасында да қазірге дейін айтылады [8,114 б.]..

Күн мен айдан басқа қазақтардың жұлдыздар жөніндегі түсінігі де мол болған. Мәселен, қазақ халқына «Жеті қарақшы» атауымен таныс жеті жұлдыз, түркі халықтарының бәріне таныс. Оларды татарларда – Джидған, қырғыздарда – Жетіген, туваларда – Жеті ұрған, т.б. атаулармен аталады. Жоғарыда айтылған Күн мен Айдан кейінгі аспан денелерінің маңыздысы осы жеті жұлдыз. Олар күнде көрінеді, түнде жарқырап тұрады. Түркі халықтарының түсінігінше, бұлар аспанды күзетіп, халықты жаудан, жыртқыш аңдардан, жын-шайтаннан қорғап, қорып тұрады. «Жеті қарақшы» сөзінің мағынасы да күзетші, қорып тұрушы деген мағынада болып, ескі түркі тілінде «қорықшы» деген ұғымды білдіреді. Сондықтан, қарақшы деген сөз қазіргі қараушы, қарауыл деген сөздердің тегі болуы мүмкін. Сондықтан қарақшыны ұры мағынасында емес, қарап тұрушы мағынасында түсіну керек, - деп жазады М. Ысқақов [6,18 б.].

Жеті қарақшыға тетелес, сонымен бір уақытта, қатар көрінетін, көмескілеу жеті жұлдыздан құралған тағы бір үйірін Кіші қарақшы деп атайды. Мұның бас жұлдызы негізінен алғанда қозғалмай, бір нүктеде тұрады (ол өте баяу жылжиды). Бұл жұлдыз – кәдімгі жырларда айтылатын Темірқазық жұлдызы. Оны дүние полюсіне жақын

болғандықтан, астрономдар полюстік жұлдыз деп те атайды [6,19 б.]. Темірқазық жұлдызы алтайлықтарда – алтын қазық, татарларда – тимер қазық, өзбектерде – қутб юлдузи, якуттарда – хотугу сулус (солтүстік жұлдыз) т.б. атаулармен аталады [4, 255-256 б.]. XIX ғасырдағы шығысты зерттеушілердің түсіндіруінше, Темірқазық қозғалмайтын болғандықтан осылай аталған. Басқа жұлдыздар аспанмен бірге айналып тұрғанда, ол бір орында ғана болады. Кіші қарақшының шеткі екі жұлдызы Ақбоз ат, Көкбоз ат деп аталады, олар Темірқазыққа арқандаулы деп есептеледі [10, 19 б.]. Темірқазықтың тұрақты орны аспанның дәл солтүстік жағында, ал басқа жұлдыздар, арқандаулы аттардай, оның төңірегінде айналып жүреді. Оны тапқан адам дүниенің төрт тарапын оңай табады: Темірқазық әрдайым солтүстікті көрсетеді, оның қарсысында оңтүстік, сағат тілінің бағыты бойынша солтүстіктен оңтүстікке қарай күннің шығысы, оның қарсысында – батысы болады [6, 212-213 б.]. Темір қазыққа қарап қазақ көбіне түнгі сапарларда бағыт бағдарын болжап отырған.

Қазақтың тұрмыс-тіршілігінде, күнтізбелік танымында Үркер жұлдызының орны ерекше. Ол бойынша жыл мезгілдерінің ауысуын анықтап, күнтізбе жасап отырған. Түн ішінде уақытты, бағыт-бағдарды айыруда да үркер жұлдызының орны ерекше. Өйткені, ол жылдың ең қысқа түндерінен (10 мамырдан – 20 шілдеге дейін) басқа уақыттың бәрінде жарқырап тұрған, екіншіден үркер шығыстан батысқа қарай қалыппен қозғалады. Сондай ақ, жыл мезгілінің өзгерісіне қарай үркер аспан әлемінде әр тұстан көрінеді [4, 92-96 б.]. Үркер жұлдызының атауы да түркі халықтарының көпшілігінде ұқсас келіп, былай аталады: өзбекше – хулкар, туваша – ұлғыр, башқұртша – өлкәр, якутша – уртәл, ұйғырша – үкәр, қырғызша – үлкер [4, 255-256 б.]. Ал, жаз күндері Күн Торпақ жұлдызына барғанда шамамен 40 күндей Үркер көрінбей қалады. Бұл кезді қазақ шілде дейді. Халық ұғымында шілдеде Үркер жерге түседі деген түсінік болған [6,20 б.]. Осы жөнінде Г.Н. Потанин: «...Үркер жұлдызы қазақ ұғымы бойынша, жерге түскен соң, қырық күн жерде жатады. Үркердің жерге түсуімен мамыр айының соңында, маусым айларында жерге көк шығып, жер беті көкке оранады. Жерге түскен Үркер көк шөптің жер бетіне тез шығуына септігін тигізеді. Үркер жерде неғұрлым ұзақ жатса, соғұрлым жер шөпті болады, мал тойынады», - деп жазады [11, С.284.]. Үркер жұлдыз жөнінде, ел арасында аңыздар да жеткілікті. Х. Әбішев өзінің еңбегінде олардың бірнеше түрін келтіреді. Онда былай делінеді: «... бір қыста жер жүзін мұз басып, мал қырылып, халықтың сіңірі шығып, әупірімдеп жазға зорға жетіпті. Сонда жануарлар ақылдаса келіп пәле Үркердің жерге жатпай, көкке шығып кетуінен болды. Ендеше Үркерді көкке шығармай кезек-кезек басып тұрайық деп уәделесіп, оны іздеп шығады. Жылқы, сиыр, түйе өзара бәстесіп жарысып келе жатса, алдарында шөптің арасында жылтырап жатқан Үркерді көреді. Бірінші болып жеткен жылқы Үркерді басайын десе, сиыр мен басамын, – деп мүйізін шайқап, оны жолатпайды. Халық аңызына қарағанда Үркер басында 12 жұлдыз екен. Сиыр Үркердің алтауын ғана басып қалып, қалған алтауы тұяғының арасынан шығып аспанға ұшып кетеді. Міне, қыстың алты ай, жаздың алты ай болып қалғаны сондықтан. Егер жылқы тұяғымен басса, онда Үркер түгел жерде жатар еді де, мәңгі-бақи жаз болар еді деседі», - деп жазады [4, 11-12 б.]. Ақиқатында үркер жұлдызының сыртқы сипаты бойынша шашырап бара жатқан топ жұлдыз, не қашып, үркіп бара жатқан үйір жылқы, не қой сияқты көрініс береді. Осыған байланысты қазақтар оны үркер деп те атауы мүмкін [12, 37 б.]. Үркерге байланысты қазақ арасында кездесетін әртүрлі ырымдар мен ауа райын болжауын Ә.Т. Төлеубаевта өз еңбегінде жан-жақты көрсетеді. Ол ел аузынан жазып алған материалдарын қолдана отырып, Үркер жұлдызына қатысты аңыздарды ел арасындағы деректермен дәйектейді. Онда: «Үркерлі айдың бәрі қыс», «Үркер жерге түспей жер қызбайды», «Үркер жерге түсерде қой қырқылады», «Үркер туса сорпа ас болады», «Үркер көтерілгенде шөп те көтеріледі, бидай бас тартады» [8, 118 б.]. Осы айтылған нақыл сөздер қазақтың күнделікті тұрмыс тіршілігінде бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатқандығы белгілі. Мәселен, қазақтар Үркердің тууы мен батуын ұдайы бақылап, шаруашылық маусымдарын соған сәйкестендіріп отырады. Сол сияқты жұлдыздардың тууы мен батуы және аспан әлеміндегі көріну орнына қарай халық олардың ауа райына, сол арқылы шаруашылық барысына әсерін болжайтын. Егер, Үркер қараңғы түнде тым жоғары тұрса мұны қатты аяздың нышаны деп түсінген, немесе наурыз айының ортасына таман түнгі 11-12 сағаттар шамасында Үркердің жамбасқа таман көрінуін келе жатқан көктемнің белгісі дейтін, Мамыр айының екінші жартысына қарай көк толысып, жайлаудың сәні кіреді. Желтоқсанның басында көктен Үркер мен Үшарқар-Таразы туып, олар түн ортасына қарай тас төбеге көтерілген кезде Сүмбіленің тууына байланысты қазақ «Сүмбіле туа қошқар басын көтереді» немесе «Сүмбіле туа арқар тастан ұшады» дейтін. Мұндай сөз тіркесінің қалыптасуы осы мезгіл арқар, ақбөкен, тау теке сияқты жабайы аңдардың шағылысу кезеңі басталатындығын меңзейді [14,24 б.]. Сондай ақ, Үркердің тәуліктік қозғалысын астрономиялық меже етіп алып, түннің ұзақтығы, қысқалығы тәрізді құбылыстарды анықтаған. Үркер қас қарая көрініп, таң атқанша батпайтын болса, ең ұзақ түн (қыс ортасы), ал түн ортасы ауа батып кетсе, күннің ұзарып, түннің қысқара бастағаны. Сөйтіп, есепшілер Үркердің жылдық жолына ғана емес (мысалы, Үркер батқан кезден келесі жылғы батқан кезге дейінгі аралық), тәуліктік қозғалысына да назар аударып, мұнан тәуліктегі уақыттың басталуын межелеген. Үркер тоғысының тағы бір артықшылығы – ауа райын болжауға, жыл мезгілдерінің (солярлық уақыттың) қалай өтетінін жорамалдауға қолайлы болған. Үркер тоғысы мен Қамбар тоғысы да мәнді ойлаудың деңгейінде жасалған және аса бір сирек ұшырасатын, басқа халықтардан қайталамасы (аналогы) кездесе қоймайтын ай жүйелі күнқайыру болды [15,301 б.].

Ендігі бір шоқжұлдыз Орион, оны қазақтың көпшілігі – Таразы деп атаған. Таразы парсының «таразық» – өлшеуіш сөзінен шыққан. Бұл шоқжұлдыз ромбы сияқты көрініс беріп, оның кіші диагоналындағы үш жұлдыз қазақша –Үш арқар, алтайлықтарша – Үш арқа, қырғызша – Учар-кар, татарша – Үчерек, қатонша – Үш гүш, туваша – Үш миғақ [4, 255-256 б.] аталған. Үш арқардан түзу төмен жүрсе жарық, үлкен бір ақ жұлдыз Сүмбілеге кездесеміз. Сүмбіле, латынша – Сириус, азербайжанша – Сүмбүл делінеді. Ол Қазақстан жерінде тамыз айының басында туып,

қыстай көрініп тұрады, көктемде ғана батады. Аспанның оңтүстік жартысында көрінеді. Сүмбіле туатын айдың алғашқы жартысын қазақтар «лақ Сүмбіле», соңғы жартысын «теке Сүмбіле» деп атаған. Сүмбіле жайында мақалмәтелдер көп. Мысалы: «Сүмбіле туса су суыр, Таразы туса тан суыр», «Сүмбіле туар сүмпиіп, ат семірер құнтиып» т.б. Сүмбіледе егін піседі. Егіннің сабағы көне парсы тілінде – сүмбіл. Бұл атау бертін Орта Азия мен Қазақстанға жайылған [5, 23 б.]. Халық шаруашылығын жыл мезгілдеріне қарай болжауда Үркер, Үшарқар-Таразы және Сүмбіле жұлдыздарының орны бір бөлек болды. Бұл аспан шырақтарының тууы мен батуын және қозғалысын қадағалаған есепшілер олардың жылдың әр мезгілінде қалай көрініп, шаруашылық барысына қалай әсер ететіндіктерін болжап, бақылап, олардың кейбір қыр-сырын жақсы түсінді. Сондықтан халық арасында Үркер, Үшарқар-Таразы және Сүмбіле үш айда туып, бір айда тіпті бір түнде батады, яғни жерге түседі десетін. Шынында да жыл сайын 10-мамырда бір сағаттың ішінде алдымен Үркер, содан соң Үшарқар-Таразы және Сүмбіле бататын. Түнге қарай көпке дейін аспан әлемінен көрінбеуі күндіз туып-бататындығымен байланыстырады. Қырық тәулік өткен соң 20-маусымда Үркер, шілденің аяғында Үшарқар-Таразы, тамыздың аяғы мен қыркүйектің басында Сүмбіле туады, - деп көрсетеді Х. Ә. Әбішов [4, 165-166 бб].

Аспан шырақтары туралы қазақтың халықтық білімі мұнымен ғана шектелмейді, бұлардан басқа да көптеген аспан денелерін білген, олар туралы сан-алуан аңыз-әңгімелер құрастырған. С.Г. Кляшторный өз еңбегінде, түркілер түркі қағандықтары кезінен бері Күн мен Айдан басқа бес үлкен планета жұлдыздарын білгендігін, олар: Кіші Шолпан (латынша –Меркурий, арабша –Үтәрид (Ғытард), Шолпан (латынша -Венера, арабша- Зохра), Қоңырқай жұлдыз (латынша-Сатурн, арабша Зухаль), Қызыл жұлдыз (латынша-Марс, арабша-Миррих), аталғандығы жөнінде баяндайды [16, С.32]. Бұл қазақ этногенезінің қалыптасуындағы түркі дәуірі кезеңінде ақ көне қазақтар дүниетанымында аспан денелері жөнінде белгілі бір пайымдаулары мен сенім нанымы болғандығын көрсетеді.

Қазақтар өздерінің көшпенділік ынғайымен байланысты Шолпан планетасын бақылап-байқау арқылы оның күрделі қозғалысын түсіне білген. Шолпан – үлкен жарық жұлдыз. Өзінің қозғалу заңдылығына қарай ол жылдың әр мезгілінде әр қалай көрініп тұратындықтан сол жұлдызға қатысты халықта белгілі өлшем мен таным, түрлі белгілер қалыптасқан. Мәселен, Шолпан жұлдызының жазда шығыстан ерте көрінуі жұртты таңғы шұғыланың хабаршысындай қуантқан, сондықтан да оны «Таң шолпаны», «Таң жұлдызы» атандырған. Әдетте таң жұлдызының көрінуі көшпелі ауылды, жолаушыны жолға шығуға көтерсе, таң сәріден қойды өріске беттету уақыты болғандықтан оны «қойшының қоңыр жұлдызы» деп те атаған. Шолпан жұлдызының қыста батыстан кешкілікте көрініп, қараңғы түнде жарқырай жоғары көтерілуін қатты суық түсуінің белгісі деп түсініп, оны «Тұл қатын» деп те атаған [4, 41-49 б.]. Соңғы атауында еш байланыстылық жоқ, оның қозғалу жолы солай болғандықтан кейде күшті аязбен сәйкес келіп қалатыны да рас, бірақ бұл заңдылық емес. Шолпанның алдында туатын есекқырған жұлдызының атауына қатысты әртүрлі аңыз әңгімелер де бар. Мысалы, бұл туралы: «... керуенін тыныктыруға тоқтатқан көпес күзетшісіне Шолпан туа оятуын тапсырады. Ол туысымен алысқа сапар тартатын адам жолға шығады, ертеңгі салқынмен жүріп, жол қысқартады. Тан ата күзетші Шолпан туды деп керуенді оятып, керуен үдере көшеді. Жапан далада керуенге жолды торыған аш қасқырлар кезігіп есектерін қырып кетеді. Сонда күзетші жыламсырап «Шолпан» жұлдыз дегенім есекқырған болды ғой», - деген екен. Осылай Шолпаннан бұрын туатын жарық жұлдыз Есекқырған аталып кетеді [12, 37 б.].

Бұл жұлдыздардан басқа, бұлтсыз түндерде аспанда, солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған, ақшыл жолақ көрініп тұрады. Қазақтар, бұл жолақты – Құс жолы деп атайды. Құс жолы күз айларында айқын көрінеді. Ол миллиардтаған жұлдыздардың жарығынан құралады. Шексіз әлемдегі бізге жақын жұлдыздардың басым көпшілігі осы Құс жолының бойында орналасқан, әрине, олардың бірі алыс, бірі жақын болады. Астрономияда Құс жолын – Галактика дейді. Қазақстанның оңтүстіктегі кейбір аудандарында ол – Сабан жолы деп те аталады. Жыл құстары көктемде келгенде және күзде жылы өлкелерге қайтқанда осы жолақтың бағытымен ұшады екен. Жұлдыздардың орналасуындағы бұл ерекшелікті өзге түркі халықтарыда аңғарған, олардың түсініктері қазақтармен қабысып отырған. Құс жолын татарлар, башқұрттар және чуваштар «Дала қаздарының жолы» дейді [6,207 б.]. Құйрықты жұлдыздың пайда болуын қазақ келе жатқан бір апатқа, ауа-райының қолайсыздығынан малдың қырылуына жорыған [4,232 б.].

Түркі халықтары әртүрлі оқиғаларға байланысты аспан жұлдыздарына өз тұрмыс-тіршілігіне қатысты атаулар беріп, олардың орын ауыстырулары мен тууына байланысты өз шаруаларын ынғайлап, уақытты өлшеп, жыл мезгілдерін айқындай білген. Мәселен, егер жұлдыздар айқын жарық шашса – қатты жел, болмаса жаңбыр болады, Жұлдыз сирек өкрінсе, ертеңінде ауа-райы бұзылады. Ал, жұлдыздар жиі туса, жазда ыстық, қыс аязды болады, деп сенген.

Қорыта келгенде, қазақ халқының астрономиялық ілім білімдері халқымыздың күнделікті тұрмыс тіршілігін үйлестіру мақсатында пайда болған ілім-білімдерінің бірі. Жазы-қысы далалық өмірде тіршілік еткен қазақ халқы өздері тұрған өлкенің табиғи ерекшелігі мен құпиясын терең меңгере отырып, боранды кездерде жердің шөбіне қарап ел тауып, құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа тіршілігіне зер салып, жыл мезгілін ерте болжай отырып, соған қарай әрекетін жасаған. Жылдың әр айлары мен тоқсанында болатын ауа райындағы өзгерістер мен құбылыстарды дала халқы әр кез назарына ұстап, оған ат қойып, айдар тағып, мән берген. Мұндай жайларды үнемі қадағалап болжап және оны күн ілгері хабарлап отыратын жұлдызшылар да болған. Халық арасында тәжірибе метрологиясымен, уақыт есебімен шұғылданатын арнаулы есепшілер болды. Олардың тәжірибелері атадан балаға беріліп отырды. Есепші дегенімізді Х.Әбішев былай түсіндіреді: «Есепші деген бүкіл қазақ арасына түгел жайылған, күні бүгінге шейін қалмай келе жатқан өз алдына бір қызық әуестік профессия. Есепші бір тиын ақысыз-бұлсыз,

қарапайым болса да, бірқыдыру метеорологиялық және астрономиялық бақылаулар жүргізеді, күнді, айды, жылды есептейді. Қай күні шық қанша мөлшерде, қай жерлерге түсті, қыс бойы қар неше күн жатты, түнде жел қай жақтардан соқты, шілдедегі ыстық қандай болды, малдың, әсіресе, жылқының күйі қандай болды деген тәрізді көп құбылыстарды көкірегіне түйіп келіп, оларды бір-бірімен салыстыра отырып, ауа райы туралы болжау жасайды» [4, 171 б.]. Жылдар өте халқымыздың бұл тәжірибелері сарапталып қазақ халқының дүниетанымында, күнделікті тұрмыс тіршілігінде әлі күнге дейін сабақтастығын тауып отырғаны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Назарбаев Н. Тарих толқынында. –Алматы: Атамұра, 1999. –296 б.*
2. *Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих). – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.*
3. *Әбішев Х.Ә. Халық астрономиясы. – Алма-Ата, 1959.*
4. *Әбішев Х.Ә. Аспан сыры. – Алматы: Жазушы, 2009. – 264 б.*
5. *Исқақов М. Қазақтың байырғы календары. – Алма-Ата, 1960. – 100 б.*
6. *Ысқақов М. Халық календары. – Алматы: Жазушы, 2009. – 328 б.*
7. *Нұрғалымова Г.С. Қазақ халқының күнтізбесі. – Алматы, 2002. – 104 б.*
8. *Төлеубаев Ә.Т. Қазақ этнографиясының мәселелері /Таңдамалы еңбектер мен мақалалар. – Алматы:Service Press, 2013. – 496 б.*
9. *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы, 2011. 1-том. А-Д. – 736 б.*
10. *Абурейхан Бируни. Извранные произведения. – Ташкент: Ан Узбекской ССР, 1957. – I т. – 485 с.*
11. *Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. СПб., 1881. Вып.2- С.284*
12. *Абдуллаева А.Т. Қазақ халқының мал шаруашылығы негізінде қалыптасқан аспан әлемі туралы түсініктері // «Өзбекәлі Жәнібеков оқулары – 2010» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, 2010. – 35-37 б.*
13. *Арғынбаев Х. Халық білімі хақында // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы, 1994. – №1. – 21-30 б.*
14. *Хинаят Б. Қазақтың дәстүрлі календарі: түрлері және функциялық ерекшелігі (бес томдық этнографиялық энциклопедия материалдары бойынша). Б.196-200 // Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы атты «VII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б. Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 472 б.*
15. *Кляшторный С.Г. Представление о времени и пространстве в древнетюркских памятниках // Древнетюркская цивилизация: памятники псиьменности. – Алма-Ата, 1984.-С.32*

МРНТИ13.51.11
ӘӨЖ 574 (19-11)

Қ.Баудиярова[1], Г.Мейрманова[2]

[1]Тарих ғылымдарының кандитаты, доцент. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Қазақстан, Алматы. E-mail:baudiyarovakb@gmail.com
[2]Тарих ғылымдарының кандитаты, доцент. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Қазақстан, Алматы. E-mail:meirmanovaga@gmail.com

ЭКСКУРСОВОД МАМАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ЗАМАНҒА САЙ ДАМУЫ

Аңдатпа

Бұл мақала музеймен таныстырушы адамның қоғамда алатын орнына туризм саласын дамытуға қосқан үлесі жайлы, музейдегі бағыт бағдар берушінің (экскурсовод) қызметі, экскурсиялық қызметте қабілеттер қалай өзгеретіндігі жайлы жазылған. Экскурсиялық қызметке жеке тұлғаның белгілі бір түріне, оның ерекше қызығушылықтарына, бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес келуі тиіс екендігі және қабілеттер белгілі бір қызмет түрін табысты жүзеге асырудың субъективті шарттары болып табылатын жеке тұлғаның жеке ерекшеліктері ретінде анықталатыны туралы жазылған. Экскурсия кезіндегі сөйлеу мәдениеті, экскурсоводтың лауазымдық міндеттері, экскурсовод білуі тиіс қызметтер мен жүктелетін міндеттер**,** экскурсоводтың мотивациялық-құндылық компоненті, экскурсоводтың жеке экскурсиялық әдістемесін меңгеруі жайлы, экскурсоводтың кәсіби шеберлігін жетілдіру, экскурсовод портфелі жайлы, жоғары біліктілік санатындағы экскурсовод-әдіскер, жоғары білімді, 1-ші, 2-ші, 3-ші санаттағы экскурсовод жайлы мәліметтер жазылған. Экскурсовод оқыту мен тәрбиелеудің орталық тұлғасы бола отырып, экскурсиялық таным процесін басқарады. Экскурсоводтың педагог ретіндегі тұлғасы оның сенімімен, тәрбиелеу мен білім беру жолсерігінің кәсіби шеберлігімен сипатталады. Экскурсоводтың жетекшілігімен топ тарих және табиғат ескерткіштерімен, көрнекті тұлғалармен, мұражайлармен, басқа да көрікті жерлермен танысады.

K. Baudiyarova[1], G. Meirmanova[2]

[1]Candidate of historical Sciences, associate Professor.Al-Farabi Kazakh national University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: baudiyarovakb@gmail.com
[2]Candidate of historical Sciences, associate Professor.Al-Farabi Kazakh national University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: meirmanovaga@gmail.com

CURRENT STATE AND MODERN DEVELOPMENT OF THE PROFESSION OF A GUIDE

Abstract

This article describes the contribution of the person who introduces the Museum to the development of tourism, as well as the activities of the guide (guide) in the Museum, how to change the ability in excursion activities. It is written that excursion activities must correspond to a certain type of person, their special interests, inclinations and abilities, and that abilities are defined as individual personality traits that are subjective conditions for the successful implementation of a particular type of activity. Information about the culture of speech during the tour, the official duties of the guide, the services and tasks that the guide should know, the motivational and value component of the guide, the development of the guide's individual excursion methodology, the improvement of the guide's professional skills, the guide's portfolio, the guide-Methodist of the Highest qualification category, with higher education, the guide of the 1st, 2nd, 3rd category. The guide, being the Central figure in training and education, directs the process of excursion knowledge. The guide's personality as a teacher is characterized by his trust, professional skill as a guide of upbringing and education. Under the guidance of a guide, the group gets acquainted with historical and natural monuments, outstanding personalities, museums, and other attractions.

К.Баудиярова[1], Г.Мейрманова[2]

[1]Кандидат исторических наук, доцент. КазНУ имени Аль-Фараби. Казахстан, Алматы. E-mail:baudiyarovakb@gmail.com
[2]Кандидат исторических наук, доцент. КазНУ имени Аль-Фараби, Казахстан, Алматы. E-mail: meirmanovaga@gmail.com

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИИ ЭКСКУРСОВОДА

Аннотация

Данная статья посвящена вкладу человека, знакомящего с музеем, в развитие сферы туризма, а также о деятельности экскурсовода (экскурсовода) в музее, о том, как меняются способности в экскурсионной деятельности. Написано, что экскурсионная деятельность должна соответствовать определенному типу личности, ее особым интересам, склонностям и способностям, и что способности определяются как индивидуальные особенности личности, являющиеся субъективными условиями успешного осуществления того или иного вида деятельности. Изложены сведения о культуре речи во время экскурсии, должностных обязанностях экскурсовода, услугах и задачах, которые должен знать экскурсовод, мотивационно-ценностном компоненте экскурсовода, об освоении экскурсоводом индивидуальной экскурсионной методики, о совершенствовании профессионального мастерства экскурсовода, о портфеле экскурсовода, об экскурсоводе-методисте Высшей квалификационной категории, с высшим образованием, об экскурсоводе 1-й, 2-й, 3-й категории. Экскурсовод, являясь центральной фигурой в обучении и воспитании, руководит процессом экскурсионного познания. Личность экскурсовода как педагога характеризуется его доверием, профессиональным мастерством проводника воспитания и образования. Под руководством экскурсовода группа знакомится с памятниками истории и природы, выдающимися личностями, музеями, другими достопримечательностями.

Кіріспе

Қазіргі қоғамдағы музей қызметінің шарттарын өзгерту «музей әлеуметтік-мәдени институт ретінде» ұғымының мағыналық мазмұнын және оның әлеуметтік-мәдени шындықты түсінуді тереңдету үшін әдіснамалық әлеуетін зерттеуді жалғастыруды талап етеді. Қазіргі түсініктер көп мағыналы және терминологиялық белгісіздікке алып келеді. Сонымен қатар, музей әлеуметтік-мәдени институт ретінде, қазіргі уақытта мәдениеттану және музейтану санаты ретінде қарастырылуда.

Алайда, қазіргі әлемде мәдени-коммуникативтік кеңістікте өз орнын берік иеленген, барлық музейлердің бүгінгі күні және оның қызметі әртүрлі бағыттарға байланысты көптеген мәселелерге ие. Айта кету керек, музей тәжірибесінде ерекше назар аударуды қажет ететін басты мәселелердің бірі-музей ісіндегі инновациялық әдістерді зерттеу. Бұл мақала Отандық және шет елдік аймақтардағы музей қызметінің мәдени кеңістікте, музей экскурсиясында пайдаланатын инновациялық технологияларын зерттеуге бағытталған. Бүгінгі күні бұл мәселе өте өзекті болып табылады, өйткені дәл сол жерде адам мен қоғамның өткен тарихы көрсетілген және дамыған технологияларды пайдалана отырып тарихи-мәдени мұра құндылықтарын келер ұрпаққа жеткізе білу музей саласындағы инновация.

Тарихнамасына келсек ХХ ғ. басыД.Н.Кайгородов, В.В.Половцев, Е.А.Звягинцев мектеп экскурсиясы әдістемесін зерттей бастады. 1910ж. Б.Е.Райкова және П.Н.Боча «Школьные экскурсии, их значение и организация» монографиясында экскурсия жүйесін, экскурсия әдістемесі принциптерін жазды. Осы уақытта экскурсия ісінің теориясы мен практикасын зерттейтін мерзімді басылымдар: «Экскурсионный вестник», «Школьные экскурсии и школьный музей», «Русский экскурсант» шыға бастады. 1920 ж. В.А. Гердтың «Экскурсионное дело» еңбегінде экскурсияға анықтама беріп, классификациясын көрсетті. Келесі зерттеу жұмыстары Н.П.Анциферовтың «Теория и практика экскурсий по обществоведению», Н.А.Гейникенің «Методика и практика экскурсионного дела» жарық көрді. 2008 ж. П.В.Большаник, С.А.Носков, И.Ф.Самоловова экскурсия ісінің әдістемесіне арналған «Экскурсоведение» еңбегін жазды. 2013 ж. Д.С.Байгунаков «Экскурсиялық іс» еңбегінде экскурсиялық істің тарихы мен дамуына тоқталады.

Әдістемесі

Экскурсияның музейде жүргізу әдістемесіне салыстырмалы тарихи әдіс және сауалнама жүргізу әдісін қолдануға тырыстық. Оның негізгі белгілерінің бірі-оқыту және тәрбиелеу үдерісінде белсенді тарап болып табылатын білікті жетекшінің болуы, экскурсанттардың жұмысын дұрыс ұйымдастыру. Мақаланы жазу барысындатарихи жүйелі және кешенді әдістерді қолдандық.

Экскурсоводтың жетекшілігімен топ тарих және табиғат ескерткіштерімен, көрнекті тұлғалармен, музейлермен, басқа да көрікті жерлермен танысады. ХХ ғасырдың 60-шы жылдарына дейін экскурсовод жұмысы кәсіби түрде болған жоқ, энтузиасттар тобы үшін әуесқой ретінде болды. Экскурсоводтың міндеттерін әртүрлі білім саласының мамандары – педагогтар, ғылыми қызметкерлер, жаратылыстану мамандары туризм практикасынан қол үзбей орындады. Экскурсиялық саяхат және экскурсиялар фирмасы сияқты туризмнің құрылымдық бөлімшелері пайда болғаннан кейін «экскурсовод» атағы тиісті білімі бар, арнайы курстарда дайындықтан өткен немесе экскурсоводтарды даярлау курстарын бітірген адамдарға қойылатын барлық талаптарды өз бетінше орындаған аталған ұйымдардың қызметкерлеріне беріле бастады. Бүгінде «Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» Заңы «экскурсовод – уақытша келген елде туристік объектілермен танысу бойынша туристерге экскурсиялық-ақпараттық, ұйымдастырушылық қызмет көрсету үшін тиісті біліктілігі бар кәсіби дайындалған тұлға» деп анықталады.

Музейдегі бағыт бағдар берушінің қызметі. Экскурсовод мамандығы туристерге экскурсиялық материалды кең аудиторияға жеткізуге мүмкіндік береді. Экскурсиялық қызметке жеке тұлғаның белгілі бір түріне, оның ерекше қызығушылықтарына, бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес келуі тиіс. Қабілеттер белгілі бір қызмет түрін табысты жүзеге асырудың субъективті шарттары болып табылатын жеке тұлғаның жеке ерекшеліктері ретінде анықталады. Олар ең алдымен белгілі бір әрекеттің әдістері мен тәсілдерін игерудің жылдамдығында, тереңдігі мен беріктігінде. Қабілет болу жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін шарт болып табылады. Бұл мысалы: алған білімін қысқа және қызықты түрде беру қабілеті, аудиторияны түсіну қабілеті, өзіндік және шығармашылық ойлау, тапқырлық немесе жылдам және дәл бағдар, ұйымдастырушылық қабілеттер (Исмаилова, 2010: 102).

Экскурсиялық қызметте бұл қабілеттер келесідей өзгереді:

- экскурсияда оқыту мен тәрбие нәтижелерін жобалауға мүмкіндік беретін конструктивтік, өзінің жеке экскурсиялық мәтіні үшін қосымша қызықты материалдарды шығармашылықпен таңдап алуға, көрсету мен әңгіменің әдістемелік тәсілдерін дұрыс пайдалануға, қажет болған жағдайда экскурсияны өткізу жоспарын қайта құруға;
- экскурсиялық топты басқаруға, экскурсанттардың назарын объектілерге бағыттауға көмектесетін ұйымдастыру;
- коммуникативтік, топпен дұрыс қарым-қатынас орнату және өзгерген жағдайға сәйкес оларды қайта құру қабілетін білдіретін;
- кемшіліктерді түзету қабілетін беретін өз қызметін аналитикалық талдау;

Әрине, жеке тұлғаға тән қабілеттер оның даралығын қалыптастырады. Жеке тұлға ретінде біз жеке адамның қайталанбас ерекшелігін, тек оған ғана тән ерекшеліктердің жиынтығын түсінеміз. Ақыл-ойдың сан алуандығы, қызығушылығы, әдеттері, бейімділігі, ерекшеліктері, әдетте, индивидтің тұтас сипаттамасына айналады.

Іс жүзінде белгілі бір тақырып бойынша материал баяндала отырып, экскурсоводтар сол сандар мен фактілерге сүйенеді. Бірақ экскурсоводтың даралығы ақпарат беру және объектілерді тиісті әдістемелік тәсілдер жүйесі арқылы көрсетуді жүзеге асыру қабілеті арқылы көрінеді, олар, әрине, өткізілетін экскурсиялардың сапасын арттырады. Экскурсоводтың жеке ерекшеліктері оның материалды баяндау стилінде, қимылында, мимикасында, сөйлеу мәдениеті және техникасында салынған. Бай лексикалық қор - жақсы экскурсоводтың міндетті сөйлеу бөлігі.

Экскурсоводтарға, әсіресе, табиғаттану бағыттарындағы саяхат үшін дамыған физикалық қабілетте болу қажет. Температураның, қысымның өзгеруі, ұзақ ауысулардан өту физикалық жақсы дайындалған мамандарға ғана тән. Сонымен қатар, экскурсовод топ мүшелеріне тікелей физикалық қолдау көрсету қажет болатын жағдайлар жиі кездеседі, мысалы, тік беткейден өту немесе ағын арқылы өту кезінде (Долженко, 2006: 34).

Экскурсия кезіндегі сөйлеу мәдениеті. Өткізілетін экскурсия экскурсоводтың темпераменттеріне тәуелді болады. Темпераменттің экскурсияның дұрыс және қызықты өтуінде маңызы зор. Экскурсанттармен қатынаста да бұл өте маңызды мәселе. Сыртқы және ішкі қоздырғыштардың әсерімен пайда болған эмоциялар әр түрлі боуы мүмкін, топта өзін керек тонуспен ұстап, экскурсияны жүргізу экскурсиялық қызметтің маңызды құрама бөлігі болып табылады. Экскурсоводтардың кәсіби қызметінің әбден жетілуі бойынша, экскурсия кезінде темперамент

ерекшеліктерін есепке алу керек. Мысалы, экскурсовод-сангвиниктерге сөздің тез қарқыны, көңілдің жиі ауысуы, экскурсанттардың әсеріндегі жылдам реакциясы тән. Флегматик, жайбасар, керісінше жайбасар, қимылдары мен жесттері де бірқалыпты жай болады. Меланхолик қозғалыстардың тұйықтылығымен, жеткіліксіз белсенділікпен, босаңдығымен бейнеленеді. Әрбір экскурсоводқа тән темперамент түрлері, оның әсер ету факторлары болады. Ұйымдастырушы, драматург және режиссер сияқты, көрермен назарын аударатын жағдай жасаса, экскурсовод та экскурсанттарына дәл осындай эмоциялар тудыруы керек. Экскурсоводтың эмоция және сезімдері нақты сипаттасуы керек. Адамның психикалық күйінің бірнеше түрлері бар – ортақ психикалық күй (көңіл), қызу күй, зияткерлік творчестволық күй, ерікті күй. Қарым-қатынас жасау қабілеті әрқашан маңызды адами қасиеттерге ие болды. Экскурсовод, байланыстарға оңай кіретін және өзіне ие бола алатын, ең жақсы көңіл-күйге лайық. Экскурсия - бұл қарым-қатынастың шығармашылық үдерісі. Сондықтан экскурсия жетекшісінің идеяларды, бейнелерді, ойлар мен сезімдерді шебер беру өмірлік маңызды мақсат – адамдардың өзара байланысы мен ынтымақтастығын орнату болып табылады (Святославский, 2006:67).

Экскурсоводтың лауазымдық міндеттеріне жатады:

- өткізілетін экскурсиялар мен жолдық экскурсиялық ақпараттардың мазмұнын жақсы білу;
- экскурсияның бақылау мәтініне (жол ақпаратына) және әдістемелік әзірлемелерге сәйкес экскурсия жүргізу әдістемесін меңгеру;
- мәтіндерді дайындау, экскурсиялардың әдістемелік әзірлемелерін, басқа да әдістемелік материалдарды жасау;
- экскурсияларды (жол ақпаратын) өткізу кезінде пайдаланылатын деректерді уақтылы жаңарту, экскурсияның бақылау мәтініне өзгерістер мен толықтырулар енгізу (жол ақпараты);
- экскурсияның жаңа тақырыптары мен бағыттарын әзірлеуге қатысу;
- халықтың әртүрлі топтарына арналған экскурсиялардың жаңа тақырыптары мен нұсқаларын игеру;
- экскурсоводтардың әдістемелік секциялары мен шығармашылық топтарының жұмысына, конференцияларға, семинарларға қатысу;
- маршрутта экскурсоводтарды тыңдауға қатысу, экскурсиялар (жол ақпараттары) мәтіндерін рецензиялау);
- экскурсиялардың рөлі туралы хабарламалармен сөз сөйлеу, экскурсияларды насихаттау және жарнамалау;
- экскурсия (саяхат) маршрутын сақтау; экскурсанттарды (туристерді) экскурсия (саяхат) кезіндегі тәртіп ережелері туралы хабардар ету; экскурсиялар (саяхат) кезінде экскурсанттар мен туристердің қауіпсіздік шараларын қабылдау);
- экскурсиялық қызмет көрсетуге арналған құжаттарды белгіленген тәртіппен ресімдеу (Комлев, 2011: 55).

Экскурсовод білуіге тиіс мәселелер:

- экскурсиялық теорияның негізгі мәселелерін және өз аймағының экскурсиялық мүмкіндіктерін;
- экскурсияның мәнін, оның белгілері мен қызметтерін, оған қойылатын талаптарды; экскурсияның бағытын құру принциптерін;
- экскурсиялық объектілердің жіктелуін; экскурсияның жіктелуі мен тақырыбын;
- экскурсияны дайындау әдістемесін;
- экскурсиялық қызметте педагогика, логика, психология элементтерін практикалық қолдануды;
- экскурсияның эстетикалық мазмұнын, оның мәнін; экскурсиялық қызмет көрсетудің түрлері мен нысандарын, халықтың әр түрлі топтарына экскурсиялық қызмет көрсетуге дифференциалды;
- экскурсияның сапасын бағалау критерийлері, экскурсиялық үдерістер сапасының көрсеткіштері; экскурсовод жұмысын ұйымдастыру, экскурсиялық әдістеме, оның міндеттері мен талаптары, экскурсияны өткізу әдістемесі;
- әдістемелік тәсілдер мен олардың жіктелуі;
- тарихи, әскери-патриоттық,сәулет-қала құрылысы, әдеби, өнертанушылық, өндірістік, табиғаттану тақырыптарына экскурсиялар жүргізу әдістемесі;
- қалалық және қала сыртындағы мұражайлық, шолу (көп жоспарлы) экскурсияларын өткізу ерекшеліктері;
- экскурсияны өткізу әдістемесін жетілдіру жолдары;
- экскурсияны өткізу әдістерін жетілдіру жолдары;
- экскурсияны өткізу;
- кәсіби шеберлікті жетілдіру жолдары.

Экскурсоводтың қолынан келу керек:

- қажетті материалдарды таңдау және белгілі бір тақырыпқа экскурсия мәтінін құру;
- экскурсияның әдістемелік әзірлемесін құру;
- экскурсияны өткізу барысында әдістемелік тәсілдерді қолдану;
- экскурсовод портфеліне енгізілген көрнекі материалдарды пайдалану;
- туристер (экскурсанттар) тобын басқару);
- мекемелер мен ұйымдарда және т. б. экскурсияларды жарнамалау.

Экскурсовод оқыту мен тәрбиелеудің орталық тұлғасы бола отырып, экскурсиялық таным процесін басқарады. Экскурсоводтың педагог ретіндегі тұлғасы оның сенімімен, тәрбиелеу мен білім беру жолсерігінің кәсіби шеберлігімен сипатталады.

Экскурсоводтың мотивациялық-құндылық компоненті. Қазіргі заманғы туризм индустриясы мен ғылыми зерттеулер үшін кәсіби экскурсоводтың базалық сипаттамаларында ең бастысы мотивация болып табылады. Жалпы психологиялық контексте мотивация субъектке адамның қызметін тікелей жоятын, шиеленіс, ойын-сауық, мақсаттар, идеалдар түрінде ашылатын мінез-құлықтың қозғаушы күштерінің күрделі бірігуі болып табылады.

Мотивация, экскурсоводтың негізгі сипаттамасы ретінде оның жеке тұлғалық қасиеттерін, экскурсиялық қызметке қарым-қатынастың қалыптасуын көрсетеді. Ғылым, білім беру, өндіріс құндылықтарының жиынтығында мотивацияның ішкі және сыртқы факторларын бөліп көрсетуге болады.

Мотивацияның сыртқы факторларына біз болашақ экскурсоводтың экскурсиялық қызметпен айналысуға, кәсіби біліктілігін арттыруға, осы қызмет саласы туралы түсініктерді кеңейтуге деген ұмтылысын, ғылыми білім алуға ұмтылысын, танымдық қызметке үнемі әрекет ететін ұстанымдарды жатқызамыз.

Ішкі факторлар қызығушылықты қанағаттандыру қажеттіліктеріне, өзін-өзі сәйкестендіруге, құндылықтарды тұрақты қайта бағалауға, кәсіби және тұлғалық өсуге бағдарлауға, өзін-өзі жетілдіруге, экскурсиялық қызметке саналы қызығушылық, таным процесіне дамыған эмоциялық сезім, өз жұмысында оң нәтижеге қол жеткізуге ұмтылу, дербестікке ұмтылу, ізеттілік сезімі, шығармашылық мүмкіндігі, икемділік, бастамашылдық бейімділікке негізделеді.

Когнитивті компонет құбылыстардың өзара байланысы мен өзара шарттылығы туралы, таным субъектісі ретінде тұлғаның дамуы туралы философиялық ережелерді білуді қамтиды. Философия тұрғысынан, экскурсия – бұл қоршаған ортаны, объективті шындықты, адамның рухани және мәдени қызметін тану процесі. Экскурсия экскурсоводтың басшылығымен жүргізілетін белгілі бір аудиторияны оқытуды көздейді.

Экскурсоводтың жеке экскурсиялық әдістемесін меңгеруі:

- экскурсияның бақылау мәтініне, экскурсияға қатысушылардың сұраныстары мен мүдделерін ескере отырып, экскурсияның технологиялық картасына сәйкес терең идеялық және ғылыми мазмұны бар экскурсиялық ақпаратты білу;
- экскурсияда көрсетілу және әңгімелеу ерекшеліктерін және оларда қолданылатын әдістемелік тәсілдерді білу;
- экскурсоводтарды маршрутта тыңдауға, экскурсиялар мен жол ақпараттарының мәтіндерін рецензиялауға мүмкіндік беретін білім: жаңа экскурсоводтарды дайындауға қатысу; экскурсиялық жұмыс тәжірибесін жалпылау және тарату;

Яғни, экскурсиялық іс – туристік қызметтің бір бөлігі болып табылатынын ескере отырып, экскурсовод тек экскурсиялық терминологияны ғана емес, туристік терминологияны да, нақты материалдарды экскурсия тақырыбы бойынша ғана емес, сонымен қатар аралас тақырыптар бойынша да білуі қажет.

Экскурсия кезінде аудитория тарапынан әртүрлі халықтың саяси, экономикалық және мәдени өмірінің түрлі салаларынан сұрақтар қойылады. Сондықтан экскурсовод экскурсияны өткізу кезінде қолданылатын жаңа мәліметтерді, экскурсияның бақылау мәтініне енгізілетін өзгерістер мен толықтыруларды уақтылы жаңарта білуі тиіс.

Экскурсоводқа экскурсиялық өнімді әзірлеу, жылжыту және іске асыруды қарастыратын экскурсиялық менеджментте білім қажет. Ол экскурсиялық өнімнің сапасын басқаруы керек. Ол экскурсиялық өнімнің сапасын басқаруы, жергілікті, өңірлік ұлттық туристік рыноктардың конъюнктурасын пайдалануы, Қазақстанда туризмді дамытудың өзекті мәселелерін білуі және олармен байланысты міндеттерді қалай шешуге болатынын, яғни: туристік-экскурсиялық өнімді стандарттау және сертификаттау негізінде экскурсанттарға қызмет көрсету сапасын арттыруы тиіс, қызмет көрсетудің инновациялық тәсілдерін енгізу, прогрессивті ақпараттық ресурстарды белсенді пайдалану.

Біздің көзқарасымызша, аудиториямен дұрыс байланыс орнатуға экскурсоводтың іскерлік этикеті көмектеседі. Іскерлік этикет ережелерін білу экскурсоводқа өзінің оң тартымды имиджін жасауға, сонымен қатар топ тәртібін сақтатуға мүмкіндік береді. Егер көңіл аударудың педагогикалық тәсілдері, тактикалық ескертулер көмектеспесе, онда экскурсовод кедергі келтірушіні жоюға құқылы. Кейде мұндай мәселелерді шешуде әзіл сезімі де көмектеседі, ол күлімсіреу іскерлігінде өз сөзін табады (Дьянова, 1985: 78).

Экскурсоводтың кәсіби шеберлігін жетілдіру:

а) орталықтандырылған: курстарда оқу, семинарларға, конференцияларға және оқытудың басқа да нысандарына қатысу арқылы біліктілікті арттыру; экскурсоводтарды белгілі бір тақырыптарға экскурсия өткізу қабілеті мен ниетін ескере отырып мамандандыру; экскурсиялық қызметтерді сертификаттау; өткізілетін экскурсияларды бақылау;

б) жеке: әдебиеттерді және басқа да ақпарат көздерін жүйелі түрде зерттеу; экскурсияны өткізу бойынша оқу жаттығуларының жүйесін меңгеру: көрсету және әңгіме тәсілдерін пысықтау, көрнекі құралдарды иллюстрациялау, техникалық құралдарды пайдалану; топтарды экскурсиялық объектіде орналастыру техникасын пысықтау; микрофонмен, күшейткіш қондырғылармен және басқа да техникалық құралдармен жұмыс істеу дағдысы; мәдени-танымдық іс-шараларға қатысу және қатысу; мерзімді баспасөзде жариялау және бұқаралық ақпарат құралдарында сөз сөйлеу; әдістемелік және арнайы әдебиеттерді дайындау. Сонымен қатар, білікті даярланған экскурсоводтың міндетті түрде портфелі болуы керек.

Экскурсовод портфелі неден тұрады:

а) Суреттер, құжаттар: суреттер жоғары сапалы 18х24/ 24х30 см. көлемінде болу қажет;

б) Графика, диограмма, репродукция, сызбалар, маршрут сызбасы;

в) Портфелдің мазмұнын көрсету тәсілдері:

- көрсетілетін көрнекі құралдар суреттелген құбылыстың сипатына сәйкес болуы тиіс;
- демонстрация кезіндегі көрнекі құралдар бүкіл аудиторияға көрінуі керек және тасымалдауға ыңғайлы болуы керек (Гревс,1921: 78).
- көрнекілік құралды (сурет, схема, карта, құжаттың фото көшірмесі) экскурсияның соңында қатысушылардың қолына беруге болады;

- нұсқаулық демонстрациясының әдіснамалық әдісін қалай қолданады деп есептеледі: алдымен экскурсия нысанын көрсету, оның бұрынғы көрінісін визуалды түрде қайта құру, содан кейін қарастырылып отырған оқиғаны таныстыруға және көрнекі құралдарды көрсетуге көшу;

- көрнекі құралдардың бекітілген мөлшері болады (3-4 сағаттық экскурсияға он бестен аспауы керек).

Экскурсоводты тарифтеу ережелері. Экскурсоводтарды тарифтеу экскурсия жүргізушіге біліктілік санатын беруді білдіреді (Долженко, 2006 44).

Жоғары біліктілік санатындағы экскурсовод-әдіскер:

1. Жоғары білімді;
2. "Экскурсоведение", "Экскурсиялық менеджмент", "Өлкетану" пәнін жоғары оқу орындарында, колледждерде, мамандандырылған курстарда, аталған пәндер бойынша ғылыми жұмыстары мен жарияланымдары бар, сондай-ақ белгіленген үлгідегі экскурсовод куәлігі, еңбек кітапшасындағы жазбасы бар мамандарға берілед (Файзуллина, 2016: 124);
3. Жұмыс тәжірибесі 5 жылдан кем емес;
4. 10-нан кем емес экскурсиялық тақырыпты меңгерген;
5. Жаңа экскурсияның дайындалуына қатықан;
6. Жоғары сапалы экскурсия қамтамасыз ететін маман.

1-ші санаттағы экскурсовод:

1. Жоғары білімді;
2. Мамандығы бойынша жұмыс тәжірибесі 4 жылдан кем емес;
3. 8-ден кем емес эуккурсиялық тақырыпты меңгерген;
4. Маршруттарда жеке тақырыбы бар;
5. Жеке тақырыбына рецензиясы бар;
6. Маршрут бойынша тыңдалым карточкасы бар;
7. Жаңа және істе жүрген экскурсияларды дайындауға қатысқан;
8. Экскурсияның жоғары сапасын қамтамасыз ететін маман.

2-ші санаттағы экскурсовод:

1. Жоғары білімді;
2. Эксурсияны жүргізу әдісі және дайындығы туралы, өлкетану туралы экзаменнен өткен;
3. Маршруттарда жеке тақырыбы бар;
4. Жеке тақырыбына рецензиясы бар;
5. Маршрут бойынша тыңдалым карточкасы бар;
6. Мамандығы бойынша жұмыс тәжірибесі 2 жылдан кем емес.

3-ші санаттағы экскурсовод:

1. Аяқталмаған жоғары немесе арнайы орта білімі бар;
2. Экскурсияны жүргізу методикасы, өлкетану экскурсиясы бойынша экзаменнен өткен;
3. Эксурсиялық маршрутта жеке тақырыбы бар;
4. Маршрут бойынша тыңдалым карточкасы бар;
5. Экскурсиялық тақырыпты меңгерген.

Музей – ел тарихы, ұлттың мәдениетінен хабар беретін тарихтың қайнар көзі. Музейде сақталған әрбір құндылықтан сол жеке мұра тарихын ғана емес, сол мұраға байланысты кезеңді, оны жасаған халықтың мәдени деңгейін, тарихын көруге болады (Комлев, 2011: 67).

Қорытынды

Қорытынды жасай отырып, қазіргі әлемдегі музейлердің табысты даму перспективалары олардың имиджін өзгертумен тығыз байланысты екендігін атап өткен жөн.Музейлерді әлеуметтік институтқа айналдыра отырып, қажетті ақпарат пен зияткерлік, тарихи-мәдени және табиғи мұраға жаппай қол жетімділік жасайтын және ұсынатын, жеке талғамға, шығармашылық бейімділікке, мүдделерге, келушілердің әртүрлі санаттарының дайындық деңгейіне бағдарланған музейдің мәдени-білім беру қызметінің әртүрлі нысандары дамыса. Уақыт талаптарына сәйкес музей саласында инновациялық қозғалыс белсенді дамып келеді.Экскурсиялық қызмет көрсетудің осындай инновациялық бағдарламаларын ұсыну–музейге келушілерді тарту үшін инновацияларды қолданудың кең таралған түрлерінің бірі болып табылады.

Зерттеу барысында байқағанымыз, музей үнемі қоғам сұранысына сай заманауи өзгерістерге түсіп отырады. Бұл инновациялық технологиялардың қарыштап дамуымен байланысты. Бүгіннің тарихын зерттейтін өлкетанушы, тарихшы адиторияның жас ерекшелігі мен тұлғаның әлеуметтік бірегейлігіне бейімделе отырып жұмыс істейтін экскурсиялық материалының көркемдік ерекшеліктеріне жауап беретін драматург, сценарист, режиссер, психолог-педагог рөлдерін шебер үйлестіре білетін экскурсовод мамандығының қай заманда да құнын жоймаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Долженко Г.П. (2006). Экскурсионное дело Москва, Ростов-на-Дону, - 232 с.*
2. *Дьянова Р.А., (1985). Емельянов Б.В. Основы экскурсоведения. – М., – 320 с.*
3. *Комлев, Ю.Э. (2008). Мультимедийные технологии в культурно-образовательной деятельности музея [Текст] // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. – № 5. – С. 254–258.*

4. Комлев, Ю.Э. (2011). Социальное партнерство в управлении музейными коммуникациями [Текст] // Интеллект. Инновации. Инвестиции: акад. журн. – № 1. – С. 167–173.

5. Исмаилова Д. (2010). Понятие туристического бизнеса и его значение в экономике страны// Экономика и право Казахстана. – №4. –с.51-53. 81 Научно – исследовательская школа Калифорнийского университета, [http: //www.ucla.edu/].

6. Файзуллина Г. Ш. Роль музеев в формировании идентичности / Плетникова Л. Н., Бейсек Л. Б. // Центрально-Азиатский искусствоведческий журнал: Материалы Междисциплинарного симпозиума «Алматы: между веком и тысячелетием». – Алматы: Казахская Национальная академия искусств им. Т. К. Жургенова, 2016. – С. 124–132.

7. Гревс И.М. (1921). Монументальный город и историческая экскурсия (Основная идея образовательных путешествий по крупным центрам культуры).

8. Святославский А.В. (2006). Образ местности в литературной экскурсии // Культурное и природное наследие и его освоение в учебно-воспитательской работе. Сборник научно-методических статаей. Вып. 1. Экскурсионное краеведение. / Под.ред. С.И. Козленко. М.: МИОО., С. 84-92.

9. Основы экскурсоведения. Дьякова Р.А., Емельянов Б.В., Пасечный П.С. //М.: Просвещение, (1985).

10. Экскурсионное дело. Долженко Г.П.//М. – Р-н-Д: Издательский центр «МарТ», (2006).

11. Экскурсоведение. Савина Н.В., Горбынева З.М. // Минск: БГЭУ, (2004).

12. Омельченко Б. Ф. (1991). Экскурсионное общение: познание, воспитание, отдых. М.: Наука 2015.

13. Юренева Т. Ю. (2003). Музей в мировой культуре. М.: Русское слово 2008.

14. Alexander, Edward P. and Alexander, Mary. (2008). Museums in Motion. New York: Alta Mira Press. Graham, B., & Cook, S. (2010). Rethinking Curating: Art after New Media. Cambridge (US), London (UK): The MIT Press.

15. Parry, R. (Ed.). (2010). Museums in a Digital Age (Leicester Readers in Museum Studies). UK, USA, Canada: Routledge.

16. Stewart E. P., Allen-Greil, D., &Tench B. (2012). Conversations with Visitors: Social Media and Museums. USA:MuseumsEtc.

17. Arxontidis, T., Zibidis, D., Parkosidis, I., Mikropoulos, T.,(2004). Ulysses's Museum. An interactive virtual museum for the teaching of mythology in third class of primary school / T. Arxontidis. - Proceedings of the 4th conference of ETPE. - P. 409-417.

УДК 902.03
МРНТИ 03.41.91

А.А. Молдахмет[1], А.М. Ерсариев[2]

[1]PhD докторанты. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Алматы қ., Қазақстан. e-mail: arhadkz@mail.ru
[2]ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, археология бөлімі.
Алматы қ., Қазақстан. e-mail: altynbek_93_14@mail.ru

СЫРДЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛАНЫҢ БАЛАМАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Сырдария өзенінің орта ағысындағы Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ қалалары отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан ғылыми бағасын алған және тарихи орындары нақтыланып, баламалануына қатысты ортақ пікірлерге келген. Ал Сырдарияның төменгі ағысындағы, отағасырлық саяхатшылардың еңбектерінде көрсетілген Асанас, Жент, Баршынкент сияқты әйгілі қалаларда толыққанды зерттеу жұмыстары жүргізілмей келуде. Аталған қалаларда археологиялық ғылыми-зерттеу жүргізу арқылы отан тарихының ақтаңдақ тұстарын анықтап, Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысындағы қалалық мәдениеттің ара жігін көрсетіп, кейінгі ортағасырлық өркенитке қатысты жаңа беттерерді ашуға толық мүмкіндік бар. Осы мәселелерді ескере отырып Асанас, Жент, Баршынкент қалаларына байланысты деректерді талдау, ауызша деректерді сарлау арқылы ой қорытып, баламалау өте өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: Қышқала, Баршынкент, Орнас, Асанас, Жент.

A.A. Moldakhmet[1], A.M. Yersariyev[2]

[1]PhD student. Kazakh National University named after Al-Farabi,
Kazakhstan, Almaty., e-mail: arhadkz@mail.ru
[2]Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Department of Archaeology.
Kazakhstan, Almaty., e-mail: altynbek_93_14@mail.ru

THE PROBLEM OF IDENTIFYING OF MEDIEVAL KYSHKALA IN THE LOWER REACHES OF THE SYRDARYA RIVER

Abstract

The cities of Otrar, Turkestan, Sauran, Syganak in the middle course of the Syr Darya River have received scientific values from domestic and foreign scientists and have come to a common opinion on the clarification and equivalence of historical sites. There is no full-fledged research work in such famous cities as Asanas, Zhent and Barshynkent in the lower reaches of the Syr Darya, which are mentioned in the works of medieval travelers. Through archaeological research it is possible to find out the facets of the history of the motherland and show the connection between the middle and lower reaches of the Syrdarya River, reveal new pages related to the urban culture of the late Middle Ages in these cities. Taking account of these issues, the analysis of data related to the cities of Asanas, Zhent and Barshynkent, as well as the analysis and equivalence of verbal data are becoming very relevant.

Key words: Kyshkala, Barshynkent, Ornas, Asanas, Zhent.

А.А. Молдахмет[1], А.М. Ерсариев[2]

[1]Докторант PhD. КазНУ им. Аль-Фараби.
Казахстан, г. Алматы. Казахстан. E-mail: arhadkz@mail.ru
[2]Центральный Государственный музей РК, отдел археологии.
г. Алматы, Казахстан. e-mail: altynbek_93_14@mail.ru

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИФИКАЦИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КЫШКАЛА В НИЗОВЬЯХ СЫРДАРЬИ

Аннотация

Города Отрар, Туркестан, Сауран, Сыганак в среднем течении реки Сырдарьи были исследованы отечественными и зарубежными учеными, которые пришли к единому мнению относительно выяснения идентичности их исторических мест. В низовьях Сырдарьи, в таких известных городищах, как Асанас, Жент, Баршинкент, описанных в трудах средневековых путешественников, в настоящее время полноценные исследования не проводятся. Археологические исследования в этих городах могли бы дать возможность выявить пробелы в истории страны, показать взаимосвязь в постсредневековой городской культуре между средним и нижним течениями реки Сырдарья и открыть новые страницы. Принимая во внимание эти вопросы, особенно актуальным становится анализ письменных и устных источников по изучению городов Асанас, Жент, Баршинкент.

Ключевые слова: Кышкала, Баршынкент, Орнас, Асанас, Жент.

Кіріспе. Қазақстанның ортағасырлық қалалары мен елді-мекендерінің пайда болуы, қалыптасу тарихы мен даму өте күрделі тақырып. Әсіресе жекеленген қалалардың даму тарихындағы өзіндік ерекшеліктерін анықтау және олардың дамуындағы басқа да қалаларға ортақ белгілерін ажырату қиын. Сырдарияның төменгі ағысының Алтын Орда кезіндегі урбанизация, коммуникация, сыртқы халықаралық байланыстарға ғылыми реконструкция жасау үшін, аймаққа келетін сауда және байланыс жолдарын, орталықтардың төңірегіндегі елді мекендер мен қоныстарды зерттеуден бұрын осы қалалардың баламалануына қатысты деректерді талдау арқылы қортынды жасау кезек күттірмейтін мәселелердің бірі.

1245 жылы Сырдария өзеннің жағалап жүрген Плано Карпини өзеннің жағасындағы Янкинт (Jancint), Бархин және, Орнас қалаларын орналасқан ретіне қарай көрсеткен, сонымен қатар, ол бұл өңірде аты белгісіз де қалалар көп екенін атап өткен [1, 64 б.]

П. Лерхтің «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году» атты еңбегінде бұл аталған қалаларды Сырдарияның төменгі ағысындағы ескерткіштермен сәйкестендіруге тырысты. Оның пікірінше, Орнас - Асанас, Янкинт - Янгикент, Бархин - Баршынкент қалалары болуы мүмкін [2, 9 б.].

В.А Каллаур 1899 жылы ертедегі Асанас қаласының орнын тауып көрсетіп, ортағасырлық Қышқаланы «Қысқала (Гышкала)» деп атап, оны Жент қаласымен баламалаған [3, 211 б.], сонымен қатар, ол Жөлектен 80 верст жерде орналасқан Барчинлыгкент (Бархалыгкент) қаласы бар деп көрсеткен [4, 286 б.].

В.А. Каллаур Өзгент, Бархалыгкент, Ашнас және Жент қалаларының орналасу ретіне тоқтала келіп: «... Джучи – хан после разрушения Саганака отправился в Узгент, затем в Бархалыгкент, Ашнас и Джент: следовательно, Бархалыгкент должен быть ниже Узгентаи по пути в Ашнас» – деп жазған [5, 245 б.]. В.А. Каллаурдың бұл пікірімен

келісуге болмайды, себебі П. Крпинидің жазғаны бойынша Янкинт, Бархин және Орнас (Асанас) қалалары осы ретпен орналасқан [1, 64 б.].

В.М. Жирмунский болса В. Каллаур келтірген пікірмен келісуге болатынын жеткізеді: «Хотя слово «огуз» и означает, как имя нарицательное, «бык» (возможно, следовательно, местное название типа «Бычий овраг», «Бычий брод» и т. п.), а слово «барчин» в нарицательном употреблении значит «бархат», однако наличие в этой местности целого ряда огузских имен и огузских воспоминаний с необходимостью заставляет думать о народе огузов и его эпической героине, богатырской деве Барчин, легендарный «мавзолей которой, как уже было сказано, находится в ближайшем соседстве с Баршин-дарьей» [6, 93 б.]. Яғни, ортағасырдағы Баршынкент қаласы Баршындариядағы Баршын сұлудың кесенесі және оғыз есімдері мен тарихы туралы ойлануға түрткілейтінін айтады. Сонымен қатар, баршын сөзінің мата атауынан (барқыт) шыққандығын да келтіріп өтеді.

В.В. Бартольд ертедегі Жентті қазіргі Қышқаламен баламалаған В.А. Каллаурдың пікіріне қосыла отырып [7, 235 б.], Өзгенттен 7 верст жердегі аумағы 600 қадам келетін шағын бекіністің құландысын Барчынлыгендтің орны болса керек дейді [7, 228 б.].

Ә.Х. Марғұлан «Баршынкенттің (Баршынкент қаласы) қираған бөліктері Сырдарияның оңтүстік жағасында Қызылорда мен Шиелі арасында орналасқан және Қызқала атауымен белгілі» – деп жазған [8, 78; 9, 222 бб.].

«Баршынкент» атауы халық поэмасының кейіпкері «Алпамыспен» байланысты. Оғыз феодал ақсүйектерінің өкілі Баршын есімді сұлу, атақты әйел Сырдарияның төменгі бойындағы қаланы өз есімімен атады, осыдан Қызкала шыққан [9, 222 б.].

Ә.Х. Марғұланның айтуына қарағанда Сырдарияның оңтүстік жағасындағы Көк-Кесене кесенесі Баршын – сұлудың құрметіне салынған [9, 222 б.].

Қышқала мен Баршынкенттің баламалануы жөнінде Ә. Қоңырытбаевтың болжамдарына тоқталсақ: “В.А. Каллаурдың айтуынша Жент қаласының орны – Қышқала (Томарөткел).... Женткөлдің батысында Баршынғылкент, Рабат Туғани қаласы болған.

«... Қышқала демектің мағынасы – онда қыштан салынған кішігірім сарай (орда) болған. Сонда қыш көп табылған. Бұл сарайдың орны бар» [10, 336 б.; 11, 151 б.].

1960 жылы Қышқалада зерттеу жүргізген Ә. Қоңыратбаев Жентпен Баршынкенттің баламалануына тоқтала келіп, олар туралы былайша болжам жасаған; «Сонымен біз Жент екеу болған дейміз. Бірі Қуандарияның сағасындағы ескі хұн Женті, екіншісі Х ғасырдағы Сейілхандар салған Жент. В.А. Каллаур айтқан Жент – соңғысы болуы тиіс (Томарөткел). Сол сияқты Баршынкенттің орны кесене емес, Қызылқұмда тұрған, Баршындария жағасына салынған Сырлытам болуға тиіс» [10, 344 б.; 11, 158 б.].

«Археологическая карта Казахстана» атты жинақта Қышқаланы «Развалины отдельных сооружений Кызкала» – деп көрсеткен [12, 225 б., № 3318].

С. Жолдасбайұлы Баршынкент туралы Ә. Қоңыратбаевтың жүргізген зерттеулеріне сүйене оырып: «...сонымен осы Баршындария сағасындағы Сырлытам мазары мен оның жанындағы елді мекенді Баршынкент деген қортындыға келген. Қортындылай келгенде, Баршынкент атының біз жоғарыда келтірген XIII ғ. орта кезіндегі жазба деректерде кездесуі, ертедегі аңыздар мен батырлар жырындағы хабарлармен сәйкес келуі бұл аймақтағы соңғы кездегі ел аузындағы кенттің, атының сақталуы, дарияның Баршыналуы жай нәрсе еместігін байқатады. Олай болғанда оғыздармен қыпшақтар өмір сүрген Баршынкет мекенінің болғандығы сөсіз» деп жазған [13, 101 б.].

Қышқаланы Баршынкент қаласымен баламалаған тағы бір зерттеуші Қорқыт –Ата Мемлекеттік университетінің оқытушысы Тәңірберген Мәмиев, ол Қыщқаланы «Баршынкент» деп атап, онда археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген [14, 27 б.].

К.М. Байпақов Ортағасырлық Қызтөбені Барлыгенд (Баршынкент) деп атап, картада оны Қызылордадан батыста, дарияның оң жағасына орналастырған [15, 38 б.].

Бүгінгі таңда Сыр бойындағы қаларды зерттеумен тікелей айналысып жүрген, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ–нің профессоры М. Елеуов Қышқала қаласындағы жүргізген соңғы археологиялық зерттеу нәтижелері мен тарихи деректерді салыстыра отырып: «Біз қазіргі Қышқаланың орнын ортағасырлық Баршынкент қаласымен баламалаған Т. Мәмиевтің пікіріне қосыла отырып, өз тарапымыздан айтарымыз: біріншіден, П. Карпини Бархин қаласы Жанкентпен Асанас қалаларының аралығында орналасқан деп дұрыс көрсеткен; екіншіден, бұл қаланың орналасқан жері, тарихи құрылымы Ж. Карши болған мекен Барчкандке сай келеді. Барчкандпен Баршынкент екеуі бір қаланың аты» - деген тұжырым жасады [16, 14 б.].

Баршынкент қаласы туралы аса құнды деректер Ә. Дербісәлінің «Қазақ даласының жұлдыздары» атты тарихи-филологиялық зерттеуінде кездеседі. Ғалым бұл еңбегінде Баршынкент қаласында туып-өскен ортағасырлық ғұлама-ғалымдар туралы және Баршынкент қаласына келіп, Сырдарияның төменгі ағысындағы басқа да ортағасырлық қалаларда туып өскен ғұламалар мен кездескен жат жерден келгендердің еңбектеріне жан-жақты тоқталып шолу жасаған [17]. 1273-1274 жылдары Сыр бойындағы қалалар мен онда тұратын халықтардың тарихын хатқа түсіру ниетімен арнайы келген Жамал Карши болды. Жамал өз дүниесін әуелі Баршынкент жайлы мағлұматтар беруден бастаған. Оны ол қала емес мекен (дияр) деп атаған. Соған қарағанда Баршынкент шынында да бекіністік дәрежедегі қыстақ қана болған сияқты [17, 110 б]. Дияр (мекен) немесе қыстақ қана болғанымен Баршынкент белгілі мәдениет орталығы болған. Мұнда дуалы ауыз шешендер мен жезтаңдай әншілер, сөз өнерінің белгілі майталмандары ғұмыр кешкен [18, 111 б.]. Мұсылман деректерінде, Жентке жақын жерде, Сырдарияның төменгі ағысындағы Барчинлигент қаласын Барчканд, Барчкенд деп атаған [18, 155 б.]. Жамал Карши Барчкандке шейх Хусамал – миллава – д – дин Абу – л Махамид Хамд ибн Асим ал – Асим ал Барчинлгиден дәріс алу үшін келген [18, 155 б.].

«Баршын» сөзінің шығу тегіне көз жүгіртер болсақ, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жолағы бар жібек мата» [19, 109 б.] ретінде сипатталады. Яғни, баршын (парча) – парсы тілінен енген сөз. Метал тектес өте жұқа жіптермен тоқылып, ауыр болып келетін мата түрі бізге шығыстан келген.

Т. Жанұзақов «Қазақ есімдерінің тарихы» атты еңбегінде осы баршын мата атауы тек әйелдерге есім ретінде қойылғанын атайды. Әйел адамдарға қойылған есімдер құрамы орта ғасырда, әсіресе XV-XVIII ғасырларда ерекше дами түскенін келтіреді: «Бұл кездерде ертеден келе жатқан дара тұлғалы есімдерге жаңа сөздер қосу арқылы біріккен тұлғалы есімдер жасау дәстүрі күшейген-ді. Біріккен тұлғалы әйел есімдеріндегі ең көрнекті тәсіл «гүл» сөзін қосу арқылы есім жасау. Бұл тәсіл арқылы жасалған есімдер өте көп» [20, 5 б.]. Мұнда аталып өткендей, әйел адамдарға қойылатын Баршын және Гүлбаршын есімдерінің түпкі шығу тегі «гүл» және «баршын» (барчін – жібек) мата атауынан бірігіп жасалғанын айғақтай түседі.

Жалпы қазақ эпостық жырларындағы негізгі кейіпкерлердің есімдері осындай екі сөзден бірігіп жасалғанын, оның шығу тегіне тереңдегенде көбіне ер адам есімдерінің мансаптық, басқарушылық белгілерге бағытталған болса, ал әйел есімдерінде көбіне жоғарыда атап өткеніміздей гүлге теңеу, олардың нәзіктігін, сұлулығын бағалы маталардың атауымен одан әрі әрлендіре түсу мақсаты байқалады. Бұл ойымызды Ә.Қоңыратбаев да растайды. Ол «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын есіміне тоқтала отырып, бұл есімнің этимологиясы түрлі негіздерге байланысты қарастырылатынын келтіреді: «Оны парчин (парча – мата атауы) деп ұғынатындар бар, қыздардың сұлулығын, нәзіктігін гүл, жібекке теңеу түркі тайпаларында кең етек алған үрдіс десек, бұл пайымдауының негізі болуға тиіс. Бірақ антропонимдік тұлғадағы көне атауды бір ғана эпитет деңгейінде ұғыну жеткіліксіз болар еді» [21], – дей келе, екінші жағынан, географиялық тұрғыдан алып қарастырғанда, Сыр бойындағы баршын элементі арқылы жасалған кентастар және гидронимиямен байланыстырған.

Баршынкент қаласының атауы «баршын және «кент» деген екі сөзден құралғанына назар аударсақ, мұндағы *кент* сөзіне Ә. Қоңыратбаев былайша сипаттама беріп өтеді: «Ортағасырлық топонимдердің компоненттерінде «кент» сөзі жиі қолданылған. Мысалы: Шымкент, Жаркент, Узкент т.б.» [20, 170 б.].

Қазақ совет энциклопедиясында: «Баршынкент оғыз тайпаларының сәулетті бір қаласы болған. Абұлғазының көрсетуінше, оның Баршын аталуы Оғыз еліне даңқы жайылған жеті қыздың бірі – Гүлбаршынның атымен байланысты» [22, 176 б.], – деп келтіріледі.

«Оңтүстік Қазақстанда қалалар мен елді-мекендер әсіресе X-XIII ғасырларда Қарлұқ дәуірінде, одан кейін X-XII ғасырларда Қараханидтер мемлекеті кезінде дамығаны тарихтан белгілі. Бұл кезде пайда болған қалалар: Отырар (Фараб), Исфиджаб (Сайрам), Барчыкен. Осындай қала атауларынан Сайрамбай, Баршын, Фараби тәрізді кісі аттарының жасалғаны мәлім. Жер-су аттарынан жасалған мұндай кісі аттары әсіресе орта ғасырда мол болған» [20, 169-170 бб.], – деп орта ғасырлық қала атауларының негізінде кісі аттарының туындағанына негіздейді.

Қорытынды.

Сонымен, деректерде, зерттеушілердің еңбектерінде Бархин (П. Карпини), Барчканд (Жамал Карши), Барчинлигкент, Барчканд, Барчкенд (Ә. Дербісалиев), Барчин (Жошы теңгелерінде), Ба – эр – чи – ли – Хань, Ба – эрчжень (қытай транскрипциясы бойынша), Барчынлыгенд (Барчкенд), Барчынлыген, Хышт – қала, Баршын, Баргент (В.В.Бартольд), Барлычгенд (К. М. Байпақов), Барчынлыгент (Жирмунский), Бархалигкенд (П. Лерх), Барчынлыгент, Бархалыгкент, Барчинлыкент (В.А.Каллаур), Баргенд, Барчынлыгенд (А. И Маленин), Баршынкент (Ә.Марғұлан) Ә. Қоңыратбаев, С. Жолдасбайұлы, Т. Мәмиев) аталған қалалардың барлығы бір қаланың әртүрлі аталуы (аты). Ал зерттеушілердің еңбектерінде Кыс – Қала, Гыш – Қала (В. А. Каллаур), Хышт – кала (В. В. Бартольд) Қыз кала (Археологическая картаКазахстана), Қыш төбе (С.П. Толстов), Қызтөбе (К. М. Байпаков), Қышқала (Ә. Қоңыратбаев), Баршынкент (Т. Мамиев) деп атаған қаланың орны қазіргі Қышқалаға сәйкес келеді.

Біз қазіргі Қышқаланың орнын ортағасырлық Баршынкент қаласымен баламалаған Т. Мәмиевтің пікіріне қосыла отырып, өз тарапымыздан айтарымыз: біріншіден, П. Карпини Бархин қаласы Жанкентпен Асанас қалаларының аралығында орналасқан деп дұрыс көрсеткен; екіншіден, бұл қаланың орналасқан жері, тарихи құрылымы Ж. Карши болған мекен Барчкандқа сай келеді. Барчкандпен Баршынкент екеуі бір қаланың аты.

Бұдан шығатын қорытынды, орта ғасырларда Сырдарияның төменгі ағысындағы атақты қалалардың бірі болған Баршынкент қаласы атауына талдау жасайтын болсақ, бағалы мата атауларын әйелдерге есім ретінде қою және сол есімдердің эпостық жырлардағы кейіпкерлерге, қала атауына берілуі немесе керісінше Ә. Қоңыратбаев атап өткендей, қала атаулары негізінде кісі есімдерінің пайда болуына әсер етуі әбден мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Путешествияв выстогные страны Плано Карпини и Гильомаде Рубрука. Серя: Путешествия. Прикулечения. - Алматы: Ғылым, 1993 – 248 с.

2. Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – СПб., 1870 С. I – X, примечания и приложения 1 – 39 с.

3. Каллаур В. А. Дервние города Сыганак (Сунак), Ашнасили Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис ханом в 1219 году // Прортоколы заседанийи сообшений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан: «Туран», 2011. – 447 с.

4. Каллаур В. А. Древние города иселения (развалины) в Перовском уездев долинер.р Сыр – Дарьи и Яны – Дарьи // Прортоколы заседанийи сообшений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные

памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан: «Туран», 2011. – С. 283-290.

5. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы на реке Сыр – Дарье, в восточной части Перовского уезда // Прортоколы заседанийи сообшений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан: «Туран», 2011. – С. 239 – 246. 31 августа 1901.

6. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи// Тюркологический сборник, I. М.-Л.: 1951. – С.184-191.

7. Бартольд В. В.Кистории орошения Туркестана // соч - М.: Наука, 1965. –Том III. – С. 97 – 236.

8. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма – Ата, 1950. – 122 с.

9. Марғұлан Ә. Х. Шығармалары. Құраст. Д. Ә. Марғұлан, Д. А.Марғұлан. – Алматы: Алматы – Болашақ баспасы, 2011. – Т. 9. – 472 б.

10. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және Туркология – Алматы, 1987. – 368 б.

11. Қоңыратбаев Ә.Қ. Жент және Баршынкент // Қоңыратбаев Ә. Көп томдықшығармалар жинағы. – Алматы: Мер Сал Баспа үиі, 2004. – Т. 2. Түріктану және шығыстану мәселелері. – 518 б.

12. Археологическая карта Казахстана. – Алма – Ата, 1960. – 449 с.

13. Жолдасбайұлы Сәйден Жетісу тарихы (XVI-XVIII гг).Тарихи және полеоэтнлогиялықзерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 300 б.

14. Мәмиев Тәңірберген. Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірі қалалары (XIII – XVIII ғ.ғ) 07. 00. 06. – Археология тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның автореферaты. Қазақстан Республикасы. – Алматы, 2004. – 34 б.

15. Байпаков К. М. Огузы, туркмены и селджуки в городах Жетысу и Южного Казахстана // Известия НАН РК. Серия обущественных наук. –(253). – Январь – февраль 2007 г. – С. 35-61.

16. «Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі» тақырыбы бойынша 2018 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық). –Алматы, 2018. - 94 б.

17. Әбсаттар Дербісәлі. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи – филологиялық зертеу). – Алматы: Рауан, 1995. – 111 б.

18. История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал – Карши ал – мулхакат би – с- сурах. Iтом. – Алматы: Дайк – Пресе, 2005.

19. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

20. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991. – 279 б.

21. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 279 б.

22. Қазақ совет энцкциклопедиясы. I том. – Алматы, 1972. – 640 б.

УДК 391.745/749

Егизбаева Меруерт Карпыковна[1] Айнур Кыдыргалиевна Бейсегулова[2]

[1] к.и.н., Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби
[2] магистр Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г.Алматы, пр. Аль-Фараби 71, 050040

КАЗАХСКАЯ ЮРТА И ТРАДИЦИОННОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ КАЗАХОВ

Аннотация

Казахская юрта - традиционное жилище, существующее с древности, используется до настоящего времени. Неповторимость этого типа жилища, архитектуры, созданной из войлока и гибкого ивового прута, стала сегодня для каждого казаха емким символом Родины, древней культуры народа. Главная цель статьи – показать роль и место казахской юрты в системе мировоззрения казахов, а также семантический смысл деталей и частей юрты и традиционного жилища казахов в целом. В статье рассматриваются детали юрты, как этнографический источник **в** изучений традиционной мировосприятии казахов. Изучаемый объект статьи не просто физическое описание юрты, но и передает его смысловое значение. В статье символ рассматривается как знак характеризирующий его особенное значение. В результате анализа материалов авторы пришли к выводу, что юрта с оригинальным архитектурным решением, со сложным семантическим смыслом отражает уровень культурного развития тюрко-монгольских племен, их сложную идеологию. Таким образом, символика юрты в традиционном мировоззрении казахов определил и мировоззренческий опыт повседневного быта.

Ключевые слова: Этнос, нация, этнография, обычай, обряд, жилище.

Меруерт Карпыковна Егізбаева[1] Айнұр Қыдырғалиқызы Бейсегулова[2]

[1]т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
[2] магистр Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040

ҚАЗАҚТЫҢ КИІЗ ҮЙІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ КӨЗҚАРАСЫ

Аңдатпа

Қазақ киіз үйі - ежелден бері қолданылып келе жатқан дәстүрлі баспана. Баспананың осы түрінің, киізден және ағаштан жасалған сәулеттілігінің қайталанбастығы бүгінде әрбір қазақ үшін отанның, халықтың төл мәдениетінің символына айналды. Мақаланың басты мақсаты - қазақ киіз үйінің халық дүниетанымындағы рөлі мен орнын, сондай-ақ киіз үйдің бөлшектері мен бөліктерінің және жалпы қазақтардың дәстүрлі тұрғын үйінің семантикалық мағынасын көрсету. Мақалада қазақтың дәстүрлі дүниетанымын саралау мақсатындағы этнографиялық дереккөзі ретінде киіз үй егжей-тегжейлі қарастырылады. Зерттелетін мақала нысаны киіз үйдің жалпы сипаттамасын ғана емес, сонымен қатар оның семантикалық мағынасын зерделейді. Мақалада символ оның ерекше мағынасын сипаттайтын белгі ретінде қарастырылады. Материалдарды талдау нәтижесінде киіз үй ерекше архитектуралық шешімімен, күрделі семантикалық мағынасымен түркі-моңғол тайпаларының мәдени даму деңгейін, олардың күрделі идеологиясын көрсетеді деген қорытынды жасауға болады. Осылайша, қазақтардың дәстүрлі дүниетанымындағы киіз үйдің символикасы күнделікті тұрмыстың дүниетанымдық тәжірибесін де айқындап берді.

Ключевые слова: этнос, ұлт, этнография, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, баспана.

Meruert Karpykovna Egizbaeva[1] Ainur Kydyrgalievna Beisegulova[2]

Ph.D, master Al-Farabi Kazakh National University
[2] master Al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty, Al-Farabi Ave. 71, 050040

KAZAKH YURT AND TRADITIONAL OUTLOOK OF KAZAKHS

Abstract

Kazakh yurta - a traditional dwelling, existing since antiquity, is used up to the present time. The uniqueness of this type of dwelling, the architecture created from felt and a flexible willow rod, has become today for every Kazakh a capacious symbol of the Motherland, the ancient culture of the people. The main goal is to show the role and place of the Kazakh yurt in the Kazakh worldview system, as well as the semantic meaning of the details and parts of the Kazakh traditional dwelling.The article examines the details of the yurt as an ethnographic source in studies of the traditional perception of the Kazakhs. The studied object of the article is not just a physical description of the yurt, but also conveys its semantic meaning. In the article, the symbol is considered as a sign characterizing its special significance. As a result of the analysis of materials, the authors came to the conclusion that the yurt with the original architectural solution, with a complex semantic meaning, reflects the level of cultural development of the Turkic-Mongolian tribes, their complex ideology. Thus, the symbolism of the yurt in the traditional outlook of the Kazakhs determined the world outlook experience of everyday life.

Keywords: Ethnos, nation, ethnography, custom, rite, dwelling.

Введение. Говоря о казахской юрте, можно с уверенностью сказать, что как жилище она была не только точно рассчитана и продумана с учетом потребностей быта кочевников, а ее убранство отличалось орнаментальным изяществом декора, но и сам принцип построения юрты был отражением их взглядов на окружающий мир. Заслуживает большое внимание символика казахской юрты, раскрывающая духовно-культурные и научно-философский смысл юрты. Символизм кочевой культуры представлял собой философское отношение к миру и был нормой жизни. Не было разделения философии мира и быта, они были взаимосвязаны. Ряд казахстанских ученых А.Толеубаев, Н.Шаханова, М.Каракузова, Ж.Хасанов, Б.Ибраев и другие писали об отражении древней космической системы в конструкции юрты казахов.

Юрта кочевников является продуктом длительного развития, постепенного совершенствования более примитивных типов жилищ. О происхождении юрты существует разные мнения. Немало археологических материалов и письменных источников свидетельствуют об использовании юрты и ее исходных прототипов. В процессе изучения, развития андроновского жилища, ученым удалось решить вопрос о происхождении юрты – удивительного по своей простоте и гениальности передвижного жилища кочевников. Считали, что она могла развиваться из бедуинского шатра, сибирского чума, шалаша. В ходе раскопок андроновских поселении Чаглинка, Петровка, Атасу, Бугулы, в слоях XII-IX вв. до н.э. были открыты круглые или многогранные постройки с каркасными стенами из вертикальных жердей, с решеткой из плетня, с коническим либо пирамидальным перекрытием, опирающимся на раму, через которую выходил дым. Поэтому не без основания можно считать, что юрта возникла в глубокой древности и прототипом, прообразом ее явилось легкое круглое жилище андроновцев (Оразбаев, 1970: 56).

Исследователи единодушно придерживаются мнения, что юрта впервые появилась у тюркских народов, а затем стала использоваться и монголами". Об этом пишет М. Муканов: «в начале XIII века основная масса монголов пользовалась жилищами гуннского типа, они знали и юрту, они ее примеряли на себя турки, но такие дома были только у монгольских ханов и правящих кругов, что подтверждается и работами средневековых исследователей». А к второй половине первого тысячелетия нашей эры юрта широко использовалась среди степных кочевников, населявших Восточную Азию до Юго-Восточной Европы.

На протяжении последних 7-8 веков юрта оставалась наиболее подходящим жилищем для скотоводов. Он идеально подходил для использования в любых погодных условиях - свет хорошо проникает внутрь, дождь не проходит из-за того, что он куполообразный, его легко собрать и ставить. Из за таких уникальных удобств в прошлом юрту постоянно использовали и воины в походах.

По словам В. В. Радлова, у казахов юрта отличается богатой мебелью. Больше украшенных чашек и тарелок. Вместо мешков с посудой много ящиков. Место, где выставлена посуда, окружено "ши". А постельное белье чистое, сверху уложены хорошие подушки, для членов семьи и почетных гостей - ковер, а для простых людей - войлок. Дом, принадлежащий одной из таких необычных юрт, является юртой, подаренной Зайсанскими казахами русскому князю Николаю Николаевичу. Он был покрыт шелком, серебром и белым войлоком, вышитым золотом. Все "күлдіреуіш" выполнены из чистого серебра.

Тесная связь и параллель между образно-концептуальной моделью мира и юртой прослеживается в ее строении. Каркас юрты состоит из трех частей: кереге (решетчатый остов), уык (жерди, подпирающие верхний круг), шанырак (верхний круг) – каждая из которых составляет определенный уровень по вертикали. В свою очередь, кровельное войлочное полотно также состоит из трех частей: туырлык (покрытие решатчотогооснования юрты), узюк (покрытие купольных жердей) и тундык (войлок, закрывающий верхний круг).

Методология. Основные принципы исследования были анализированы несколькими методами. Первый, сравнительно-исторический метод: юрта казахского народа изучена в связи с определенными особенностями (особенности строения казахской юрты, основные ритуальные действия по отношению к ней, значение обряда) и на их основе выявлены общие и отличительные черты в исторической последовательности, относящейся к юрте. Во-вторых, метод системности: рассмотрение жилища как главного составителя традиционного мировоззрения и системы жизнеобеспечения. В-третьих, междисциплинарный метод: для выявления устойчивых и изменчивых элементов обряда связанные с юртой использовались данные смежных с этнографией дисциплин (лингвистика, фольклористика, археология, религиоведение).

В основу методики исследования положены теоретические и концептуальные размышления зарубежных и казахстанских этнологов, внесших значительный вклад в области консолидации этнических общностей и концепции хозяйственно-культурных типов и концепции историко-этнографической сферы.

Анализ юрт казахского народа, сравнивая их с жилищами народов Сибири, Средней Азии, способствовал изучении между ними генетической и культурной общности. При анализе темы с новой точки зрения главным положением стали принципы объективного и критического анализа и критического изучения, сложившиеся на современном этапе.

Шанырак. Обода (шанырак) юрты является одной из самых уважаемых деталей казахского национального жилища, символом продолжения рода. С шанырaком связано очень много культурно-исторических мотивов, понятий, символики, сакральных обычаев и обрядов у казахов.

Согласно универсальному представлению многих народов, "существенно реально лишь то, что сакрализовано, а сакрализовано лишь то, что составляет часть космоса, выводимо из него, причастно к нему".

Изучая семантику шанырака с точки зрения аналогии его горизонтального плана с крестом, заключенным в круг, Р.Р. Фатиков пришел к выводу, что структуру шанырака можно рассматривать и как модель мира, близкую к скифо-сакской (Фатиков, 1980). На наш взгляд, модель мира составляет не столько отдельно шанырак, а остов юрты в целом.В культурном горизонте юрты также можно выделить четыре части: "төр", "есік", "оңжақ", "солжақ". Таким образом, культурный горизонт юрты в плане представляет собой четырехугольник (квадрат), заключенный в круг. Купол, образуемый уыками и шанырaком, соотносясь с квадратным культурным горизонтом, символизирует соединение Неба и Земли.

В системе перекодировок «макрокосм и жилище» шанырак, будучи самым верхним уровнем юрты, соотносится с небосводом. В вознесении шаманов на шанырак с целью встретиться со своими духами-помощниками, мы усматриваем параллель с широко распространенным у сибирских народов представлением о странствии шамана в верхнем мире - на Небе. В шаманском представлении древних тюрков, позднее казахов шанырак и Небо - сопоставимые, взаимоперекодируемые понятия. Небо - Көк аспан (букв. "синее небо") имеет глубинную концептуальную связь с культом Тенгри. Само название "Тенгри", по мнению М.П. Хомонова, образовалось в период общности алтайских языков и состоит из двух компонентом: тэн (свод, арка, столбы) и гэр (юрта, дом, жилище) (Хомонов, 1976). На наш взгляд, особая сакрализация шанырака объясняется его связью с двумя важнейшими древнетюркскими культами - Тенгри и предков (Стеблева, 1972).

Шанырак выступает одним из основных классификаторов вертикальной плоскости пространства жилой площади. С одной стороны, он является границей между верхом и низом, с другой – между внешним и внутренним пространством. Через шанырак жители юрты связываются с сакральными небесными светилами: солнцем, луной и звездами. Попаданию дневного света, лучей солнца в жилище через шанырак казахи придавали особое значение.

Наверное, поэтому в первые месяцы после свадьбы невеста обязана была вставать с восходом солнца и приоткрывать кошмовое покрывало (тундік) над шаныраком (Толеубаев, 1991).

Также, шанырак является символом семейного благополучия, мира. У казахов был такой ритуал присяги: смотря на шанырак, люди давали клятву.

Шанырак - это символ объединения, поэтому казахи, когда совершают бата – а это пожелания стариков – говорят "шаңырағың шайқалмасын" - пусть купол твоей юрты будет крепким, непоколебимым. Это означает: "пусть царит в семье мир, дружба и братство". В национальном самосознании, мировоззрении казахов "шанырак" - это "дом", "семья", "поколение", в духовно-философском понимании он является символом очага, продолжением рода, традиций и воспитания, духовной близости. О потомках рода обычно говорили: "Әкесінің шаңырағын құлатпай, түтінін түтетіп отыр", что означает "Достойно продолжает отцовский род". Шанырак тесно связывали с понятием семьи, поэтому, когда в семье происходила большая беда или семья распадалась, говорили: "Шаңырағы шайқалды" - "Шаңырак покачнулся". В представлении казахов шанырак был связан с культовыми обрядами и служили как бы символом продолжения рода. Поэтому их старались передавать из поколения в поколение. В случае смерти хозяев, не имевших потомства, шанырак юрты оставляли на могиле, что означало конец родового колена. Устоявшиеся казахские благожелательные выражения: "Шаңырағың биік, босағаң берік болсын" - "Пусть шанырак будет высоким, стойки двери - крепкими" - содержат идею покоя, благополучия и счастья.

Шанырак казахской юрты считается священной деталью, защищенной от дьявола. Форма шанырака, его части, материал, качество – все это непосредственно связан с понятием «кут» - защитником блага семьи (Шаханова, 1998).

В круге шанырак – күлдреуіш – сделан в виде креста, являющегося символом вечного движения солнца, эволюции, продолжения жизни. По всей вероятности, накрепко скрепленные между собой три планки күлдреуіш символизируют единство трех казахских жузов. Если посмотреть сверху вниз на казахскую юрту, то шанырак похож на солнце, а жерди (уык) – на лучи солнца.

В народном представлении шанырак часто выступает эквивалентом юрты. Об этом свидетельствуют устоявшиеся выражения "үлкен шаңырақ", "қара шанырак" (дом предков), «шаңырақ салық» (дань от каждой юрты).

"Шанырак - один из немногих терминов, относящихся к юрте, почти однозначных у турецких и монгольских ("цагрык") (Куфтин, 1926); в калмыцком языке "шанаран" (Пюрвеев, 1975) напоминает нам о далекой общей основе названия и этой важной составной части юрты.

Босага и дверь. Одной из важных сакрализованных частей юрты является «босаға» т.е. дверь, точнее - дверные косяки. В представлении казахов дверные косяки и порог является священным местом, именно здесь находятся богатство, благополучие. Всем действиям у входа-выхода приписывалась высокая степень семиотичности. Так, при первом входе в юрту свекра или в "отау" (юрта молодоженов) невеста должна была у порога совершить три поклона, прислониться головой к косякам двери, переступить порог сначала правой ногой; казахи запрещали детям прислоняться к косякам двери ("босағаға сүйенбе"), стоять у входа (босағада тұрма); в случае частой смерти детей при последующих родах пуповину резали на порге; у некоторых казахских племен покойника перед выносом три раза поднимали и опускали у порога. Европейские послы при посещении ханской ставки старались не наступать на порог, ибо это считалось признаком недобрых чувств, плохим предзнаменованием. "Черный" гонец сообщал плохую весть, наступая правой ногой на порог и руками подпирая косяк двери. Этот обычай, известный со времени Тюркского каганата, дошел до казахов начала XX в. (Толеубаев, 1991).

В народном представлении пространство за пределами организованной структуры жилища представляло собой мир стихии и дикой природы, поэтому казахи говорили: "Есіктен қырық қадам шыққан адам мүсәпір" - "Человек, отошедший на сорок шагов от порога, нуждается в помощи". В казахской традиции, как практически у всех тюрко-монгольских народов, юрту новобрачных готовили родственники невесты. Однако дверные косяки привозил с собой жених. По мнению Н.Ж. Шахановой, изготовление остова юрты и двери разными мастерами было обусловлено представлением об обязательном соединении в юрте двух начал (мужского и женского), реализовавшегося в соединении жениха и невесты (Шаханова, 1998).

В народном представлении шанырак часто выступает эквивалентом юрты. Об этом свидетельствуют устоявшиеся выражения "үлкен шаңырақ", "қара шанырак" (дом предков), "шаңырақсалық" (дань от каждой юрты).

"Шанырак - один из немногих терминов, относящихся к юрте, почти однозначных у турецких и монгольских ("цагрык") (Куфтин, 1926); в калмыцком языке "шанаран" (Пюрвеев, 1975) напоминает нам о далекой общей основе названия и этой важной составной части юрты.

Шанырак и дверь, будучи проницаемыми границами вертикальной и горизонтальной организованных структур, считались наиболее уязвимыми частями. Поэтому шанырак и дверь на ночь обязательно закрывали и вывешивали вещи с апотропеическим (защитным) значением. Например, у дверного косяка (босаға) вывешивали локтевую кость барана (қарыжілік), которая, считалось, хранила от различных бед. У порога на ночь оставляли в плоской посуде молоко ("ақ"), чтобы змея не навредила жителям юрты; во время родов с целью предотвращения прихода различных злых духов к роженице у двери держали коня с белизной на глазах ("ақшағыр ат"), а у шанырака - беркута. Иногда у входа в юрту устанавливали найзу – пику как оберег благополучия жившей в ней семьи (Байбурин, 1983).

Шанырак, дверь и очаг - части юрты высокой степени семиотичности, знаковости и сакральности. Большинство религиозно-мифологических и культовых обрядов совершается с участием этих ритуальных символов.

Следующим, тесно взаимосвязанным с шаныраком элементом являются уыки (подпорные жерди опирающие шанырак. Некоторые ученые полагают, что по углу падения солнечных лучей через верхнее отверстие (шанырак) юрты на кончики жердей, которых бывает около 60, можно определить время.

Тюрко-монгольские параллели в названиях частей юрты касаются также и названия купольных жердей: "уык", монгольский "уни" (Вайнштейн, 1976), калмыцкий "унин" (Древнетюркский словарь, 1969). Очевидно, "уык" в семантическом отношении восходит к "ок" (стрела). В самом деле, длинная жердь, заостренная с одной стороны, напоминает стрелу, копье.

Одним из основных отличительных признаков юрты от всех передвижных жилищ кочевников является разборно-складной решетчатый остов стен. Этот элемент – настолько важная составная часть, что, по мнению некоторых исследователей, само название юрты восходит к названию решетчатого остова. Раскрывая семантику слов "терме гер", этнограф М.С.Муканов пишет: "Можно полагать, что между терминами "терме гер" и "терме алаша" есть смысловая связь, - и в том и в другом случае имеются в виду различные по своему значению элементы материальной культуры, несущие признак переплетений, решетки; полотняное переплетение подсказало древним народам создание жилища хуннского типа, а затем и изобретение решетки как более удобной и практичной конструкции переносного жилища кочевников" (Муканов, 1981). Представляется спорной связь слова "терме", "теру" (в современном казахском языке "перебирать") с решетчатым остовом, как и перевод слов "терме гер". С.А.Козин переводит "терме кер" как "решетчатая юрта" (Козин, 1941), Н.П.Шастина - как "юрта с острой (конической) верхушкой" (Шастина, 1958).

На наш взгляд, монгольское название юрты "кэр" (гер) генетически восходит к древнетюркскому keragu, что означает "шатер, юрта" (Древнетюркский словарь, 1969). Семантическое содержание древнетюркского "керагу" и позднеказахского "кереге" восходит к общему корню - "кер". В свое время исследователь культуры казахов Б.А.Куфтин писал: "...слово "кереге" этимологически производится от корня "кер" - растягивание" [Куфтин, 1926]. Действительно, главной отличительной особенностью решетчатого остова стен юрты как раз и является способность растягиваться во время установки. М.С. Муканов отмечает, что в Восточном Казахстане юрту иногда называют одним словом - "кереге" [Мұқанов, 1974]. У казахов данного региона встречается выражение: "Баласын үйлендіріп бөлек кереге тұғызып берді" (Женил сына и наделил его отдельным кереге, т.е. юртой).

Заключение. Итак, можно считать установленным, что в казахском языке слово "кереге" ранее употреблялось также и в значении юрты в целом. Думается, монгольское название юрты - "гер" генетически восходит к древнетюркскому "керагу", точнее, к его корню "кер". Если считать более или менее доказанным заимствование решетчаторазборной юрты древнетюркского типа монгольскими кочевниками, то и заимствование названия юрты в несколько измененном виде не вызывает сомнения.

В заключении можно сделать вывод, что, символика юрты в традиционном мировоззрении казахов определил и мировоззренческий опыт повседневного быта. Говоря о казахской юрте, можно с уверенностью сказать, что как жилище она была не только точно рассчитана и продумана с учетом потребностей быта кочевников, а ее убранство отличалось орнаментальным изяществом декора, но и сам принцип построения юрты был отражением их взглядов на окружающий мир.

Список использованной литературы:

1 Байбурин А.К.Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. - Л., 1983. - 136 с.

2 Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // Советская этнография, 1976. - №4. - С. 42-43.

3 Древнетюркский словарь. - Л., 1969. - 300 с.

4 Куфтин Б.А. Киргиз-кайсаки: Культура и быт. - М., 1926. - 134 с.

5 Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. - М.,1941. -Т.I. - 190 с.

6 Муканов М.С. Казахская юрта. - Алма-Ата, 1981. - 205 с.

7 Мұқанов С. Халық мұрасы. - Алматы, 1974. - 102- б.

8 Оразбаев А.М. Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана, 1970. - С.129-146.

9 Пюрвеев Д.Б. Архитектура Калмыкии. - М., 1975. - С. 10.

10 Стеблева И.В.К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы//Тюркологический сборник. - М., 1972. - С. 213-214.

11 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-нач.XX в.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. -214 с.

12 Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов. –Алматы, 1998. –212 с.

13 Шастина Н.П. Русско-монгольские посольские отношения 17-го века. - М.,1958. - 211 с.

14 Фатиков Р.Р. К семантике шанарака // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана. - Алма-Ата,1980. - С.179-185.

15 Хомонов М.П. Бурятский героический эпос «Гэсэр». - Улан-Удэ, 1976. – 251 с.

ӘӨЖ 902
МРНТИ03.61.21

П.Б.Мұсырманқұл [1, 2], М.К. Лачкова [2]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: perdekhan.musyrmankul@gmail.com
[2]Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, e-mail: lachkova.marina@mail.ru

ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ӨРТЕП ЖЕРЛЕУ ДӘСТҮРІ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Қола дәуірінде Еуразия аумағында ғаламдық миграциялық үдерістер орын алды, бұл қарастырылып отырған аймақтың тарихи процестеріне айтарлықтай әсер етті. Жерлеу рәсімдері, атап айтқанда кремация көші-қон процестері туралы куәландыратын элементтердің бірі ретінде қарастырылуы керек. Кремация ерте қола дәуірінен бастап Еуразияның кең аумағында және оған іргелес аймақтарда кең таралған. Этнографиялық зерттеулер көрсеткендей, отты қолдануға байланысты рәсімдер Оңтүстік және Орталық Азия, Еуропа, Сібір және т.б халықтар арасында ұқсас келеді. Бұл ұқсастық өрттің рәсімдік әрекеттері ежелгі дәуірден бастау алып, Еуразия континентіне қоныс аударған қола дәуірінің тайпаларымен бірге терең енетіндігін көрсетеді.

Түйін сөздер: миграция, кремация, қола дәуірі, жерлеу дәстүрі, Еуразия, өртеп жерлеу дәстүрі

Mussyrmankul P. [1, 2], Lachkova M [2]

[1] doctoral candidate in L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan. e-mail: perdekhan.musyrmankul@gmail.com
[2]science researcher of the National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Kazakhstan, Nur-Sultan. e-mail: lachkova.marina@mail.ru

RITUAL BURNING IS ONE OF THE INDICATORS OF MIGRATION PROCESSES IN THE BRONZE AGE

Abstract

In the Bronze Agethe global migration movement took place on the territory of Eurasia, which significantly influenced on the historical processes of the region under consideration. Thefuneral rites, especially cremation, should be considered as one of the elements, indicatingthe migration processes. The cremation has been widespread in immense areas of Eurasia and neighboring regions since the early Bronze Age. The ethnographic studies show that the rituals associated with the fire useare strikingly similar among the peoples of South and Central Asia, Europe, Siberia and etc. This similarity suggests that the fire ritual actions originate in ancient times and penetrate deep into the Eurasian continent along with migrating tribes of the Bronze Age.

Keywords: migration, cremation, Bronze Age, funeral rite, Eurasia, cremation ritual.

П.Б.Мусырманкул [1, 2], М.К. Лачкова [2]

[1] PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева.
г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: perdekhan.musyrmankul@gmail.com
[2]Научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: lachkova.marina@mail.ru

ОБРЯД СОЖЖЕНИЯ - ОДИН ИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ЭПОХУ БРОНЗЫ

Аннотация

В эпоху бронзы на территории Евразии происходило глобальное миграционное движение, которое в значительной мере повлияло на исторические процессы рассматриваемого региона. Погребальные обряды, в частности кремацию, следует рассматривать как один из элементов, свидетельствующих о миграционных процессах. Кремация была широко распространена на обширных территориях Евразии и сопредельных регионов, начиная с эпохи ранней бронзы. Как показывают этнографические исследования, ритуалы, связанные с использованием огня поразительно схожи у народов Южной и Центральной Азии, Европы, Сибири и др. Подобное сходство позволяет говорить о том, что огненные обрядовые действия берут свое начало в древности, и проникают вглубь евразийского континента вместе с мигрирующими племенами бронзового века.

Ключевые слова: миграция, кремация, эпоха бронзы, погребальный обряд, Евразия, обряд трупосожжения.

Қазіргі археология ғылымында көне дәуірлердегі миграциялық үдерістер мәселесі өзекті тақырыпқа айналып отыр. Осы тұрғыда андроновтанудың негізгі мәселелерінің бірі андронов мәдени-тарихи қауымдастығының генезисі болып табылады. Қазіргі уақытта қарама-қайшы келетін бұл тарихи-мәдени феноменнің шығу тегі туралы автохтондық және көші-қонның болуы туралы гипотезалар ашық талқылануда.

Өткен XX-шы ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап зерттеу материалдарының толыға түсті. Жерлеу ескерткіштерімен қатар қоныстардағы зерттеу жұмыстарының артуы нәтижесінде, жерлеу ескерткіштеріндегі алакөлдік ыдыстардың феодоровтық ыдыстармен қатар кездесуі секілді жағдайлар мәселені қайта қарастырып, екі этностың қатар өмір сүруі туралы тұжырымдарға келе бастады.

Қазіргі уақытта федоров тайпаларының шыққан отанын анықтау мәселесі жаңа тұжырымдармен толығуда. Өткен ғасырдың соңынан бастап федоров мәдениетінің қыш ыдыстарындағы ерекшеліктерге және жерлеу ғұрпынада азиялық ықпалдар бар деген тұжырымдар қалыптасып, ғылыми ортада кең талқыға түсе бастады. Бұл тұжырымдар бойынша, бойынша федровтықтар Алдыңғы Азиядан көшіп Орта Азия арқылы Ертіс бойына келіп қоныс тепкен дейді [1, 212-217-б.].

Еуразияның қола дәуірі мәселесін зерттеуші ғалым Молодин көші-қонды келесі критерийлер бойынша топтастыруды ұсынады:

1. белгілі бір аймақтың пайда болу принципі бойынша жаңа аймақты дамытатын шағын топтардың келесі колонизациясы – Demic diffusian;

2. Шағын топтардың белгілі бір аймаққа баяу енуі, негізінен мамандар - белгілі бір мәдениеттерді тасымалдаушылар немесе Infiltration;

3. Жергілікті және жаңадан келгендердің сауда-айырбас байланыстары – Contacts;

4. Әрі қарай тұру үшін оңтайлы аймақтарды анықтау мақсатында аймақты шағын топтарды отарлау – Leapfrog Colonization [2, 60-61-б.].

Бұл көне дәуірдегі көшіп-қонудың негізгі әсер етуші факторлары ретінде көрсетіледі. Яғни, мәселенің табиғи және әлеуметтік-экономикалық жағы деп қарастыруымызға болады.

Орталық Еуразияның көне дәуірлеріндегі тарихи-мәдени үдерістер мәселесін зерттеу келе Майкл Д. Фрачетти көші-қонның бағыттарын қалпына келтіру үшін теориялық негіздерін былайша көрсетеді:

1. адамдардың биологиялық ерекшеліктері;
2. тас құралдарының хронологиялық-географиялық таралуы ;
3. керамика;
4. металлургия;
5. тіл және этнос [3, 201-203-б.].

Жерлеу және ғұрыптық іс-әрекеттер түріндегі мәдени көріністер Еуразиядағы көші-қон жолдарын зерттеу үшін материал ретінде де қолданыла алады. Мұның жарқын мысалы ретінде мәйітті өртеп жерлеу рәсімін қарастыруымызға болады.

Өртеп жерлеу дәстүрі отқа табынумен тығыз байланысты. Дәстүрлі түрде от тазартқыш элемент ретінде әрекет етті; от әртүрлі салт-дәстүрлерде қолданылды. Өртеп жерлеу туралы айтатын болсақ, бұл әдет-ғұрпты ғалымдар бірінші кезекте жанның денеден бөлінуін тездететін әрекет ретінде қарастырады [4, 65-б.]. Өртеу рәсімі жерлеу дәстүрі ретінде әр уақытта көптеген халықтар арасында кең таралған. Мәйітті өртеу сияқты жерлеу рәсімінің пайда болуы, ұзақ уақыт жалғасуы және кейіннен жойылуы фактісі бойынша белгілі бір аймақта болған қоғамның әлеуметтік және рухани қайта жаңғыруын тарихтың белгілі бір кезеңдерінде анық байқауға және қайта қалпына келтіруге тырысуға болады.

Жазбаша деректер ретінде өртеп жерлеу дәстүрі туралы алғашқы мәліметтер бізге үнділік «Ригведа » жазбаларында кездеседі. Бұл дерек негізінде мәйітті өртеу ғұрпы - марқұммен қарым-қатынас жасаудың ең кең тараған тәсілі, ол б.з.д. XVI ғасырда Үндістанда пайда болған. Ригведада жазылған, мәйітті өртеу дәстүрімен бірге жүретін ведалық от құдайы Агниге тікелей бағышталған:

1. Не сожги его, Агни, дотла, не спали!
Не испепели его кожу и тело!
Когда приготовишь (его), Джаведас,
То отправь его к отцам!
2. Приготовишь когда его, Джаведас,
То передай его отцам!
Когда отправится он в этот путь, уводящий от жизни,
То станет он подвластен богам [5, 16-б.].

Жерлеу кезіндегі от жағудың негізгі мақсаты марқұмның жанын күнәлардан тазарту және оны жоғарғы әлемдегі ата-бабалар рухымен біріктіру ретінде қызмет еткен. Мәйітті өртеу дәстүрі Үндістанда жерлеу рәсімінің ең кең таралған түрі болып табылады және балалар мен кедейлерді қоспағанда, қоғамның барлық дерлік мүшелері үшін қолданылады, өйткені олардың жаны таза және олар барлық дүниелік мәселелерден арылған болып саналады [6, 191-б.].

От адам рухын қуатты тазартқыш элемент ретінде Үндістан аумағындағы көне тұрғындардың ғана дүниетанымында маңызды орын алмады. Сондай-ақ, от қола дәуірінде жерлеу дәстүрінің құрамдас бөлігі болған хет, грек, балтық және басқа да халықтардың дүниетанымдық дәстүрлерінде маңызды орын алды [7, 9-15-б.].

Отқа қатысты ғұрыптық рәсімдер кейінгі дейін Еуразия аймағының тұрғындарының дәстүрінде кездеседі. XVIII ғасырдың соңына дейін буряттар барлық марқұмдарды жынысына және жасына қарамай өртеген. Мәселен, XIX

ғасырдың басынан бастап Байкал маңы аймағында буддизмнің белсенді таралуы мен дамуымен қатар, тек буддалық діни қызметкерлерді немесе олардың туыстары арасында ең құрметке ие болған адамдарды өрттеу дәстүрі болған [1, 162-б.].

Өрттеу дәстүрі отқа табынумен тығыз байланысты болғандықтан, отты қорғайтын және тазартатын функцияларға деген сенім жерлеу рәсімінің өзінде ғана емес, сонымен қатар қауымның жаңа мүшесінің дүниеге келуіне, отбасын құруға, зұлым көздерден, аурулардан қорғануға және т.б. байланысты әр түрлі рәсімдер түрінде көрініс тапты. Отқа деген ерекше қатынасты фольклордан, діни мәтіндерден, әртүрлі елдердің мәдениетінде бүгінгі күнге дейін өте жиі сақталған халықтық наным-сенімдерден байқауға болады.

Мысалы, үйлену кезінде қалыңдықты отпен тазартудың кең таралған дәстүрлер Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Қазақстан тұрғындарының дәстүрлерінде кездеседі. Ғұрыптық рәсімдерді орындау әр аймақта әр түрлі болады: қалыңдық күйеудің үйінің алдында орналасқан отпен жүруі немесе оттың айналасында үш рет айналып өтуі керек [9, 24-б.]

Алайда, рәсімнің орындалуындағы әр түрлі өзгерістерге қарамастан, оның мақсаты әрқашан өзгеріссіз қалады: от арқылы өту зұлым көзден, зұлым рухтардың, кесірдің әсерінен қорғанумен түсіндірілді. Қалыңдықты отпен тазартудың осындай рәсімі жоғарыда айтылған ежелгі үнділік қасиетті мәтін «Ригведа » -да кездеседі:

На украшенную киншукой, (сделанную из) шалмали,
с разными формами,
Цвета золота, легкоходную (колесницу) с прекрасными колесами
Взойди, о Сурья - в мир бессмертия!
Сделай свадебную поездку привлекательной для супруга! [5, 222-б.].

Жалпы алғанда, Орталық Азия аймағында бүгінгі таңда ислам діні кең таралып, бұл елдерде ресми мемлекеттік дін болғандықтан, мұндай отқа қатысты рәсімдерді ерте кезеңдерде өткен құбылыстар ретінде қарастырған жөн. Тиісінше, отты салттық қолдануға байланысты мұндай рәсімдік әрекеттерді терең талдау және егжей-тегжейлі зерттеу исламның пайда болуы мен нығаюына дейінгі кезеңдердегі көші-қонды зерттеу кезінде көмекші эмпирикалық материал ретінде де қолданыла алады.

Кремация Еуразия кеңістігінде марқұммен қарым-қатынас тәсілі ретінде Андронов мәдениетінің Федоров тайпаларына тән. Алайда, отты салттық негізде қолдану іздері Андронов мәдени-тарихи қауымдастығының басқа тайпаларында да байқалды. Өртеу дәстүрі Алакөл, Алексеев-Сарғара мәдениетінің қорымдарында өтті. Кремация ингумациямен қатар жүреді. Жерлеу рәсімдері бір типті емес, кремацияланған денемен жұмыс істеудің бірнеше нұсқалары бар:

- өртенген мәйіт қалдықтары алдымен керамикалық немесе ағаш ыдысқа салынды;
- қалдықтар қабір шұңқырының түбімен біркелкі шашылып немесе тек шұңқырдың бір бөлігінде шоғырлануы мүмкін (әдетте қабір шұңқырының орталық немесе шығыс бөлігі);
- қалдықтары қабір шұңқырына антропоморфтық мүсіндер түрінде салынған [10, 374-377-б.].

Андрондық жерлеу дәстүріндегі ерекшелігі ретінде қарастыратын жәйт – өртке табыну дәстүрінің кездесуі. Өртеп жерлеу дәстүрі кең таралмаса да, оның негізгі атрибуттары сақталып, жерлеу орындарының ішіне жаңған күл қалдықтарын қоса жерлеу немесе мәйітті жерлегеннен кейін бетіне өртеу дәстүрлері алмастырған. Өлікті өртеу дәстүрі әрдайым қабір сыртында жасалып, өрттен қалған күл мен сүйек қалдықтары қабірге салынатын болған. Бұл дәстүр ішінара кездесуі адамның әлеуметтік мәртебесіне қарай жасалуы мүмкін және Шығыс Қазақстан аумағындағы қола дәуірі тайпалары ішіндегі сырттан келген дәстүр қалдығы болуы ықтимал .

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстан территориясында қола дәуірінде жерлеу рәсімі ретінде кремация Андронов мәдениетінің Федоров тұрғындары арасында кең таралған. Өрттеу іздері бар ескерткіштер Солтүстік және Орталық Қазақстанда кеңінен ұсынылған, Оңтүстік Қазақстанда жерлеу рәсімдері бар жерлеу орындарының іздері де кездеседі.

Орталық Қазақстандағы отқа табынудың кремациясы немесе басқа іздері бар ең таңқаларлық ескерткіштердің ішінен Уйтас Айдос, Сангру-2, Ақсу-Аюлы 2, Икпен-1, Нұртай, Шаңтиме, Ақшоқы, Бозінген, Ой-Жайлау 7, 3, Шайтан қорымдарын атауға болады; Солтүстік Қазақстанда - Бестамақ, Борлық-1, Лисаковский-1, Тоболь қорғаны; Оңтүстік Қазақстанда жерлеу рәсімдері Қожабала-1, Қызылбұлақ-1, Тамғалы-3, Түгіскен қорымдарынан табылды; Жетісу қола дәуірі қорымдарының ішінде Құлсай-1, Ұзынбұлақ-1, Таушілік-3, Бұқан-7, Асы-7, Қызылбұлақ-1 және Қызылбұлақ-2; Шығыс Қазақстанда - Сарыкөл, Қанай, Қара-Өзен қорымдарында кездеседі.

Әдетте, «кремация + ингумация» түрінен жасалған қорымдарда ересек ерлер мен әйелдердің сүйектері мен қабір заттары бар. Мысалы, Орталық Қазақстанда орналасқан Үйтас-Айдос қола дәуірінің қорымы, 1983-84 жж. 14 қоршау орны қазылған болатын. Қабір құрылысы, қабір заттары және «кремация + ингумация» түріне сәйкес жасалған жерлеу тәсілі жерлеу орны қола дәуіріндегі Федоров мәдениетіне жататындығын болжайды. Қабірде 11 жерлеу «кремация + ингумация » түріне сәйкес жасалған. Бұл жерде жерлеу рәсімінен басқа қарапайым ингумацияланған қабірлер де тіркелген. Алайда олардың барлығында 7 жасқа дейінгі балалардың сүйектері болған

Жалпы, Қазақстан территориясындағы қола дәуірі қорымдарында кездесетін өртеу дәстүрі негізгі элементі ретінде қызмет атқарған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Археологиялық зерттеулер барысында алынған материалдар бүкіл қола дәуірінде Қазақстан бойынша отқа табыну формаларының алуан түрлілігін көрсетеді. Дәстүр сабақтастығы да көне дәуірден үздіксіз жалғасып келе жатқан миграциялық үдерістермен тікелей астасып жатыр деп айта аламыз

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұсырманқұл П.Б., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Шығыс Қазақстанның қола дәуіріндегі өртеп жерлеу дәстүрі: генезисі мен интерпретациясы // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №1(92), 2019.

2. Молодин В.И. Основные типы миграций и их проявления в эпоху бронзы на юге центральной части Западно-Сибирской равнины (Обь-Иртышье) // Мобильность и миграция: концепции, методы, результаты: программа и тезисы докладов V Международного симпозиума «Мобильность и миграция: концепции, методы, результаты» (Денисова пещера (Алтай, Россия), 19–24 августа 2019 г.). – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2019. –С.136.

3. Michael D. Frachetti Migration Concepts in Central Eurasian Archaeology // Annual Review of Anthropology, – 2011, Vol. 40, – pp. 195-213. 2012.

4. Коренюк С. Н., Мельничук А. Ф., Перескоков М. Л. Погребальный обряд поздней части Мокинского могильника в среднем Прикамье (по материалам раскопок 1994 г.) // Вестник Пермского университета. Серия история. Выпуск 1(15). – Пермь, - 2011. – С.65-80.

5. Ригведа. Избранные гимны, – Москва, 1972. – С.417.

6. Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды (обычаи). – Москва: Высшая школа, 1990. – С.319.

7. Худавердян А.Ю., Обосян С.Г. К вопросу о реконструкции обряда кремации у носителей эпохи поздней бронзы и раннего железного века Армении // Научные ведомости БелГУ. Серия История. Политология. № 1 (250). Выпуск 41. - Белгород , 2017. – С.9-15.

8. Суворова А.С. Способы погребения бурят.// Вестник Бурятского государственного университета. – Улан-Удэ, 2012. - Вып. 14. – С. 160-164.

9. Лобачева Н.П. Из истории верований и обрядов, огонь в свадебном комплексе хорезмских узбеков (по материалам середины XX в.) // Этнографическое обозрение. – Москва, 2001. №6. С. 21-32.

10. Сотникова С.В. Кремированные останки в андроновском (федоровском) погребальном ритуале // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск, 2013. Том 13. - С. 374-377.

11. Усманова Э.Р. Уйтас-Айдос – могильник эпохи бронзы / Э. Р. Усманова, В. В. Варфоломеев. // Вопросы археологии Казахстана. - Алматы: Гылым, 1998. Вып. 2. С. 46–60.

УДК 902.03
МРНТИ 03.41.21

А.К. Төлегенов[1]

[1]*Л.Н. Гумилов атындағы Еуразия ұлттық университетінің 1-курс докторанты*

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАСТЕК-1 ҚАЛАСЫНЫҢ КӨЗЕ ӨНДІРІСІ

Аңдатпа

Мақалада, ортағасырлық Қастек қаласының көзе өндірісі туралы баяндалады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған заттай материалдардың басым бөлігін – керамика бұйымдары құрады. Оларды дайындауда жергілікті шикізат қолданылған. Көзе бұйымдарының өрнектік көркемдігі тартымды: сырты безендірілуі бойынша өрнектелген, жұлдызша, штамп түсірілген.

Кілт сөздер: Ортағасыр, керамика, Қастек қаласы, құмыралар, өркениет, Жетісу.

A.K. Tolegenov[1]

[1]*Doctoral student of the 1-st year of the Eurasian national University L.N. Gumileva*

ABOUT PRODUCTION OF A JUG OF THE MEDIEVAL SETTLEMENT KASTEK-1

Abstract

The article describes the production of pitchers in the medieval settlement of Kastek. Most of the natural materials found during archaeological excavations were ceramic products. Local raw materials were used in their manufacture. The ornamental expressiveness of eye products is attractive: an ornament, an asterisk, and a stamp are applied to the exterior finish.

Keywords: Middle ages, ceramics, Kastek settlement, jugs, civilization, Zhetysu.

А.К. Төлегенов[1]

[1]*Докторант 1-курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилова*

О ПРОИЗВОДСТВЕ КУВШИН СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩЕ КАСТЕК – 1

Аннотация

В статье рассказывается о производстве кувшин средневекового городище Кастек. Большую часть найденных в ходе археологических раскопок натуральных материалов составили керамические изделия. При их изготовлении использовалось местное сырье. Привлекательна орнаментальная выразительность глазных изделий: по внешней отделке нанесены орнамент, звездочка, штамп.

Ключевые слова: Средневековье, керамика, городище Кастек, кувшины, цивилизация, Жетысу.

Ортағасырлық қалалар мен қоныстарға жүргізілген қазба жұмыстарынан шыққан заттардың басым бөлігін керамика бұйымдары құрайды. Олардың басым бөлігі қазба жұмыстары барысында бүтін күйде табылса, кейбірі сынық бөлшектерден тұрады. Олар пішіндері, түсі мен жасалынуы жағынан біркелкі емес. Бұл керамика бұйымдарының қолданыс аясына қарай жасалғанып, пайдаланғандығын да аңғаруға болады. Ерекшеліктер қыш бұйымның жасалған өндіріс орындарына да байланысты.

Жалпы VI-XIII ғ. басындағы қалалар мен қоныстардың қыш ыдыстары Орта Азияның басқа аудандарында кездесетін ыдыстардан өзгешеленіп тұратын бірқатар өзіндік ерекшеліктері де бар. Тек көршілес аудандар ғана емес, еліміздің өз ішінде де жекелеген өңірлер бойынша да кейбір керамикалар бір-бірінен ерекшеленеді. Сонымен қатар барлығына ортақ жалпы ұқсастықтар байқалғанымен, олар көбіне уақыт шегіне (кезеңдерге) байланысты болып келеді. Кейбір бұйымдардың пішіні бірнеше ғасырлар бойы сақталғанымен, жасалынуы мен өрнектелуінде айырмашылықтар кездесіп жатады. Бір қарағанда пішіндері бірдей ыдыстардың да геометриялық тұрғысына қарай өзіндік белгілері болады. Келесі бір ыдыстар тіпті барлығынан бөлектеніп тұрады. Мұндай қыш бұйымдарды жеке бөліп те қарастыруға болады. Дегенмен қыш бұйымдар құрамы, жасалыну технологиясы, қолданыс аясы және т.б. қарай ажыратылады.

Ортағасырлық Қастек қаласынан табылған керамика бұйымдарының екі түрі кездеседі: асханалық және су құюға арналған. Құмыралар тәртіп бойынша, центрлес немесе олардың әртүрлі амалдарымен үйлескен үйреншікті толқынды сызықтармен өрнектелген. Ернеуі әдеттегідей тік, тамшы түрінде үйлескен. Тұтқалары бүгіліп иілген пішінде. Құмыралар бір-бірінен көлемі, пішіні мен өрнегі бойынша ерекшеленеді.Асханалық құмыралардың биік келген мойындары тар (ернеуінің диаметрі 5-7 см). Биіктігі 8-12 см мойындары дискі түріндегі түпті дөңгелек (күмпиген) бүйіріне жалғасқан. Мойындары мен бүйірлерін бүгілген қимасында дөңгелек немесе жалпақ, кей жағдайда бір немесе бірнеше томпайған тұтқалары жалғап тұрады. Құмыралар тығыз, майда өзен құмы мен сирек жағдайда бор қосылған жақсы иленген саз балшықтан жасалған. Олардың бетіне қарапайым ангоб қабатты ұқыпты көмкерілген. Құмыралардың өрнектелуі біркелкі: әдетте бір немесе бірнеше центрлес немесе толқынды сызықтар әртүрлі биіктік пен есу жиілігінде түсірілген. Сирек жағдайда батырылған сызықтар мен толқын тәрізді және центрлес жолақтардың үйлесуі кездеседі [1, 101-б.].

Қыш бұйымдары үш хронологиялық кезеңге бөлініп қарастырылады: 1) VIII ғасырдың соңы мен – X ғ. басы; 2) X ғ. – XIII ғ. басы; 3) XIII ғ. – XIV ғ. басы.

Қыш бұйымдарды сыныптаудың басты өлшемі морфологиялық, сапалық және сандық кейіптері болды. Бұның негізіне Үзген II және Үзген III [2, 225-б.] қалашықтарынан табылған қыш бұйымдарын зерттеу кезінде жасалған сыныптаулар алынды. Технологиялық белгілеріне байланысты қыш бұйымдарды екі үлкен топқа бөлеміз: құйылған және станоктік. Сонымен қатар орта технологиялық өңдеулердің де белгілері қаралды: жылтырату, бояу, сурет салу және оюлау, құймаға қосылған қоспалар. Олардың атқаратын функционалдық міндеттеріне байланысты да класстар мен түрлерге бөлінеді. Айырым белгілері оның дене пішіні мен құяр аузының түріне байланысты, сонымен қатар әр түрлі қосымша бөлшектері де оларлы бөлудің принциптері мен түршелерден тұруына қызмет етеді.

Барлық қыш бұйымдары үш топқа бөлінеді: құйылған қыш бұйымдары, қол және пышақ шеңберден жасалған станоктік және суландыру станоктік.

Қыш бұйымдарды олардың массалық құрамы мен жасау тәсілдеріне және қолданылуына байланысты жеті классқа жіктеуге болады: 1- құйылған шомбал қыштар; 2-қыш шеңберде жасалған ас үй бұйымдары; 3-қыш шеңберде жасалған тұрмыстық ыдыстар; 4-хум (1-4 түрлері жылтыратылмаған ыдыстарға жатады); 5-жылтыратылған қыш бұйымдары; 6-ерекше технологиялық жағдайларда жасалған, арнайы мақсатта пайдалануға арналған қыш бұйымдары (су жүргізу құбырлары); 7-құрылыс материалдары (күйдірілген кірпіш, тандыр ошақтар, пеш).

Қыш бұйымдардың алғашқы тобы – құйылған шомбал қыштар. Қазандықтар, кәстрөлдер, хумдар және ас сақтайтын құралдар фрагменттер ретінде жасалған. Мұндай ыдыстарды жасау үшін жергілікті шикі құрамында темірі бар батпақ-дала шпаты, кварц, қоңыр әк, шақпақ тастың мол мөлшері бар қоспасымен қолданылады. Дайын болған батпақтың иілгіштігін азайту мақсатында гранитті шөгінділер, қамыс мамығы, қамыстың ұсақталған сабандары пайдаланылады. Табалар мен қазандықтарды жасау үшін пайдаланылатын қоспаға гранитті шөгінді, ал оның отқа төзімділігін арттыру үшін көп мөлшерде, 1:2 қатынасында қосылады. Тамақ дайындауға арналған

табаларды дайындау үшін жасалатын жасанды қоспалардың да қатынасы осындай болады. Сонымен қатар микроскопиялық талдаулар дәлелдегендей, қыш ыдыстардың басқа топтарындағы (3-4) жасанды қоспалардың мөлшері хумдарда (1:7), құмыраларда (1:6) мөлшерінде болады. Толық емес отта қыздыру 750-800 градуста өткізіледі [3, 47-б.].

Тұтқасыз құмыралар. Мұндай құмыралар әдетте, цилиндр пішішіне келтірілген, мойыны қусырылып басталып, одан әрі іші көлемге ие болады, ол түбіне тақағанда тарылып, қусырылады. Түбі тегіс. Оны әсемдеудің бірнеше үлгісі бар: жақсы пішінделген, үш бұрышты бөлімі ірі көлемге ие, сыртқа бұралған; үш бұрышты формасы сыртқы бөліміне қарай доғаланған, пішімделмеген. Тік бұрышты бөлімді, мойыны қабырғасынан бөлек. Табалар әдетте дөңгелек табанды болып келеді, көлемі 16-27 см диаметрі аралығында өзгеріп отырады, қабырға тік майыстырылған болып келеді. Өрнектері тік, қолмен салынған, саусақ іздері байқалады.

Сыртқы және әсіресе ішкі бетінде құйма қыш бұйымдарының бар екендігі байқалады, себебі саусақпен салынған іздер бар. Бұйымды сыртынан қолмен немесе шөптердің бумасымен сыланған.

Қыш бұйымдардың екінші тобы өзінің технологиялық қасиетімен ерекшеленеді. Ол қолдан құйылған қалыпта әзірленіп шығады және құйма-сылақты қыш ыдыстардан ерекшеленеді. Ұяшықтары симметриялы орналасқан әрі оны пішінге келтіру де оңай, пішімдері көзге әдемі көрінеді. Өрнектері жақсы пішімделген [4, 76-б.].

Су таситын көзелердің биіктігі 0,4-0,5 м дейін жетеді бүйірі дөңгелек пішінді, мойыны мен өрнектері биік емес, көп жағдайда бірігіп кеткен болып кездеседі. Доға әрі бөлімді болатын тұтқасы бүйірі мен денесін жалғастырады. Көзелер көлемі жағынан ерекшеленеді, бірақ олар ас үй көзесіне қарағанда үлкен болып келеді. Бұл көрсеткен уақыттағы тұтқалар дәл оның көрінісін таппаған, олар мына хронологиялық кезеңдегі көзелерге тән.

Көзелер тығыз, жақсы араластырылған қоспалардан дайындалған. Мойын ауызын әсемдеу жағынан су таситын көзелер арасында 3 типке бөлінеді, әрі олар бірнеше әрі қарай түрлерге бөледі. Оның алғашқысына қарапайым тік ауызы бар көзелер жатады. Екінші түріне ауызында құяр ауызы бөлек көрсетілген көзелер жатады. Тұтқасы иілер тұсқа жасалған, немесе одан биігірек, ал кейде дөңгелек немесе дөңес жапсырылған түрлері де кездеседі. Кейбірі табылған сынықтардан тұтқа мен бүйірін жабыстырған жерде адам саусағының іздері байқалады. Бүйір бөлігі әдетте өрнектелмеген болып келеді немесе үзік сызықтармен өсімдіктерге ұқсас етіп сәнделген болып келеді.

Көзелердің үшінші түріне өрнегі адамтектес немесе жануартектес тіршілік иелерінің пішінімен өрнектелген, құяр ауызы түтік немесе құбыр тәрізді етіп келтірілген, және бүйіріне жапсырылған, ұстайтын тұтқасы бар көзе жатады. Бұл көзелер сыртынан қалың қызыл түске немесе ашық түске боялған, кейде жоғарғы бөлігі жылтыратыла тегістелеген болып келеді. Тұтқасында иілген және жапсырылған іздер байқалады.

Адамтектес және жануартектес түрде жасалған су тасуға арналған көзелердің ең бір қызық түріне Талғардан табылған екі бірдей бүтін көзені жатқызуға болады. Олар өзен құмы қосылған қоспадан қалыпта айналдыра отырып жасалған, сыртынан қызғылт бояумен көмкерілген. Бірінші көзенің биіктігі 65 см алмұрт пішінді болып келеді (бүйірі 40 см) және мойыны ұзартылған (биіктігі 25 см, диаметрі 10 см) түрі адамның басына ұқсастырылған; оның мұрыны тік, көздерінде-батпақ сақина (сақталмаған, қасының орны-қара түсті сызық, ауызы әйнек тәрізді шлактың бөлігімен жасалған. Мойын өрнегі ағындысымен қоса 3 түсті бас киім немесе тәжге ұқсастырылған, ол әйнек тектес шлакпен, көрсетіле отырып көзге қымбат бағалы тасты елестетеді. Иілген тұтқасы өрілген бұрымды елестетеді. Су тасығыш ыдыстардың денесінде үш рельефті қылқан жапырақ бумасы тәріздес симметриялы етіп орналасқан. Олар, негізінен мойынға тағатын әшекейді, ал екі тіс тәріздес әшекей – киім өрнегі тәріздес етіліп орналастырылған [5, 269-б.].

Екінші көзе ыдыстың мойыны бар, әрі ол тасбақаның басы тәріздес етіліп өрнектелген. Көзе ыдыстар өзіне ұқсастықты, ең алдымен «қарлұқ» заманының қыш ыдыстарынан табады, оларда қолдан жасалған үшбұрышты жолақтары бар.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, зоо және антроморфтың бұл ыдыстар дінге табынушылық мақсатқа қызмет еткен. Ас үй көзелерінің төртінші түріне кең цилиндр пішінді мойыны бар, өрнектері әртүрлі – үшбұрышты, доғалы етіп таралған, сыртқы жағына қарай ойыстырыла жасалған су тасығыш ыдыстар жатады. Мойынынан сәл төменіректе көлденең тұтқа бекітілді. Оның төменгі бөлігі барып, сәйкесінше тарамдалған жіпше тәріздес етіліп орналастырылды, мойыны өрнектермен жалғасын тауып отырды.

Көзелердің бүйір қабырғасының табылған сынықтарына қарағанда, мұндай су тасығыш ыдыстардың денесі тік немесе ирек сызықтарды араластыра отырып,-«жүгірген толқын», «шыршаны» бейнелейді, үшбұрыштың түрлерін араластыра отырып жасалған мұндай қысқа сызықтар таңба немесе ою арқылы орналастырылған.

Ыдыстардың енді бір түрі – құмыра тәріздес су тасығыш ыдыстар (құмыралар). Олардың денесінің төменгі жағы үрленген тәріздес, тік ауызы қусырылып, кейде сыртына қарай майыстырыла орналасады. Мұндай су тасығыш ыдыстар қиыршық тасты құм мен сазды топырақтан жасалған қоспадан дайындалып, сырты сары түсті бояумен көмкерілген. Кейбіреулерінде кептірген екендігін айқындайтын іздер бар. Бір немесе екі жалпақ тік тұтқасының жалғасқан жерлерінде саусақпен жапсырылған іздер байқалады. Мұндай су тасығыш ыдыстар Шу атырабындағы Баба-атаның VIII-X ғғ. жататын қабатында бар.

Қақпақтар. Қақпақтардың табылуы сирек кездеседі. Талғар қалашығында сыртқы бетіне торлы өрнек салынып әсемделген қақпақтың сынығы табылды.

Қақпақтардың ең бір кең таралған түрі диаметрі 25 см болып келетін, ұсақ тастан әзірленген қоспадан жасалғаны. Ортасында конус тәріздес немесе соңырауқұлақ тәріздес жапсырылған тұтқасы болады. Беті зооморфтық өрнектермен бейнеленген қақпақтар да кездеседі. Қақпақтың сырты көбіне қызғылт бояумен көмкерілген болып келеді, кейде шет жағында қолмен басып салынған өрнектер немесе маркалар кездеседі. Әлі күнге дейін ыдыстардың сирек кездесетін түріне құтылар жатады.

Ыдыстардың ең бір кең тараған түріне кесе мен ақ жұқа қабатты етіп жасалған табақтар жатады. Оның астына түссіз етіп қорғасын құйған. Қыштардың осы түріне жататын бұдан ертедегі түрлерінде қара, қызыл және қоңыр түсті жылтыратылған, сыланған суреттер болған.

Өрнектердің композициясы негізінен былайша құралған: негізгі өрнек сызығы әдетте 3 см дейін болады да оның барлық бөлігінің 5-ші бөлігін алып жатады. Ол жоғары жағында құяр аузында орналасады. Онда араб әріптері мен жазылған жазулар болады. Олар куфи әдісімен және керамикалық курсивпен жазылады. Әдетте кесенің бүкіл беті бос, яғни өрнексіз болады. Тек дәл ортасында шырмауық, дөңгелек немесе үтір белгісі болады.

Қыш бұйымдары жеңіл белгілермен оларды үйлестіре отырып салынды. Ортасынан басталып өсімдік бұтағы тәрізді жасыл түсте боялған өрнегі бар қыш бұйымдары да кездеседі.

Көзелердің негізгі тобын түссіз етіп құйылған қызыл түстегі қыш бұйымдары құрайды. Оларға өрнектер ақ немесе қара бояумен салынды. Ою-өрнек элементі ретінде ақ нүктелер, жазу мен әріпті өрнектерге толтырылған медальдар қолданылды. Түссіз жылтыратылған қыш бұйымдарында қара түсті және ақ түсті сызықтармен өсімдік түрлерін, геометриялық әдіспен келтіре отырып өрнектелген бұйымдар да кездеседі. Араб жазулары бар кеселер де кездеседі. Жасыл және қоңыр түсті құйма етіп жасалған ыдыс түрлері де бар [6, 265-б.].

XII ғ. мен XIII ғ. басындағы құйылмалы қыш бұйымдарына бөлшек өрнектер тән. Ол кесенің, табақтың, тәрелкенің барлық бөлігінде болады. Бірақ крестик тәрізді етіп бөліктерге бөлінген. Үшбұрышты және төртбұрышты етіп жасалған композициялар да кездеседі. Бұрынғыға қарағанда жылтырата салынған өрнегі бар түрлері көптеп қолданылады. XII ғ. белофондық қыш өндірісінде негізгі әрекет ретінде қоңыр-қызыл бояумен, кейде қызыл және қоңыр бояу жағылған кішкене табақшалар қолданылды. Табашқа оның түбінің барлық бөлігін немесе оның ішкі бөлігін алып жатады. Жасыл немесе қоңыр-қызыл түсті жылтыратыла құйылған жылтыр қыш бұйымдар тарала бастады. XII ғ. ортасы – XIII басындағы уақыт жаңа тенденциялардың пайда болуымен ерекшеленеді. Шеберлер қыштың түрімен ерекшелік белгілерін жаңартуға тырысқан. Оның маңызды топтарына қоңыр түсті бояумен боялған қыштар жатады. Осы өрнектің әсерінен бұйым бетіне салынған ою сызықтары арқылы оның қалыңдығын жасырады. Осы әдіс «қор» техникасы арқылы (оюлары орнында, бояу өшірілген) Шығыс Жерорта теңізі, Кавказ аймағында, Қырымда соңғы Моңғол кезеңінде таралды. Ою өрнекті сызықпен ұқсастыра салған түрдегі суреттер металлды безендіруде еліктіре байланысты таралды. Сонымен қатар ойдан шығарылған өрнектерден бас тарту элементтері де кездеседі. Олар локальдық топтарға бөлініп, әртүрлі түстегі таңба ретінде орныға бастады [7, 158-б.].

Өрнектердің сызықтарының жіңішкелігі жылтырата нақышына келтіріп әсемдеудің аса белгілі техникасымен үндестік табады, ал өрнектердің әрекеті-жылтыратылмаған қоспадан жасалған ыдыс сыртындағы өрнектерде жатыр. Мұндай қыш бұйымдар XII ғ. ортасына дейін өмір сүрді. Осы уақыттағы керамика өткен уақыт керамика бұйымдарының дәстүрін жалғастырды. Бұрынғы бұйымдар әлі де қолданыс тауып отыр және олардың дайындалу тәсілінде, безендірілуінде айтарлықтай өзгерістер байқалмайды. Көк немесе аспан түсті, сонымен қатар қошқыл-жасыл, батпақ түстес және сары түсті құйма ыдыстар пайда бола бастады. Сондықтан, осы үш кезеңде де Іле атырабы мен оның маңындағы керамика бұйымдарының жасалуы ең алдымен Шу және Талас атырабымен, Ферғана және Оңтүстік Қазақстанмен тығыз байланыста екенін көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нуржанов А.А. Исследования средневекового городища Кастека // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – №6 (298). – Алматы, 2015. – С. 99-109.

2. Заднепровский Ю.А. Археологические работы Южной Киргизии в 1954 г. // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. – М.: изд. АН СССР, 1960. – Т. II. – С. 225-226

3. Нуржанов А.А., Тулегенов А.К. Средневековый Кастек на Великом шелковом пути // Средневековая археология волга-Уралья. Сборник научных трудов к 65-летнему юбилею Ф.Ш. Хузина. РФ. Казань: Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ. 2016. – С. 45-54.

4. Байпаков К.М. Раннесредневековые города и поселения Северо-восточного Семиречья // Новое в археологии Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1968. – С. 76-81.

5. Нуржанов А.А. Средневековый Кастек // Материалы Международной науно-практической конференции «Маргулановские чтение 2014» посвященной 110 – летию со дня рождения Академика А.Х. Маргулана. Алматы – Павлодар 2014. – С. 268-291

6. Агеева Е.И. Общий обзор находок // Труды ИИАЭ АН КазССР / Археологические исследования на северных склонах Каратау. – Алма-Ата: АН КазССР, 1962. – Т. XIV. – С. 260-276.

7. Распопова В.И. Гончарные изделия согдейцев Чуйской долины // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. – М.: АН СССР, 1960. – Т. IV. – С. 158-167.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

Апашева Сабира Нурбаевна[1], Бухарбаев Мурат Сапарович[2]

[1]Сырдария университетінің кафедра меңгерушісі тарих ғылымдарының кандидаты,
sabira66_66@mail.ru
[2]Сырдария университетінің 2курс магистранты

ОРТА МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА ДИАЛОГТІК ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Ғылым мен техника жетістерінің педагогика мен оқыту салаларына жылдамдықпен енгізілуіне байланысты «ескірген» дәстүрлі білім беру жүйесін жаңартылған, сыннан өтіп жатқан заманауи педагогикалық технологиялармен алмастырудың педагогикалық шарттары мен мүмкіндіктерін анықтаудың маңыздылығы заман талабы болып табылуда. Сол аталмыш педагогикалық технологиялардың қатарына диалогтік оқыту технологиясы да енері сөзсіз. Диалогтік оқытуды талдамас бұрын бұл оқыту технологиясының негізінде диалог жататындығын айта кетіп, диалогтің мәні мен мазмұнын анықтап алсақ. Түрлі түсіндірмелік-анықтамалық оқулықтарды «диалог» сөзін «екі адам немесе екі жақ арасындағы келіссөздер немесе келісімдер» деп келтірілген. Яғни, оқыту процесінде тек педагогтің сөзсімен ғана емес білім алушылар арасында, біздің тақырыбымыз бойынша оқушылар мен мұғалім арасында, кейіннен оқушы мен оқушы арасындағы пән тақырыбын талдау, пікір-таластар ұйымдастыру, дөңгелек үстел, т.с.с. тәсілдерді сабақта кеңінен араластырып қолдану-осы аталғандардың негізінде диалогтік оқыту технологиясы жүзеге асырылады.

Қоғамның дамуының қазіргі кезеңі, елімізде болып жатқан түрлі өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, оқытушы іс-әрекетін жаңаша ұйымдастыруды талап етеді.

Қазіргі заман диалогтар заманы. Қазірде бар адамның ой-тұжырымы тыңдалады. Барлық мәселелер диалогқа түсу арқылы шешіледі десек қателеспейміз. Сондықтан диалогты оқыту процесіне енгізудің тәжірибелерін сыннан өткізу біздің педагогикалық тәжірибелеудің негізгі нысаны. Қазақстан тарихы сабағында диалогтың бір бөлшектерін сабақ кезеңдерінде қолдануға оңтайлы.

Мақалада орта мектеп жағдайында Қазақстан тарихы сабағында диалогтік оқытуды қолданудың педагогикалық негіздері қарастырылған.

Кілт сөздер: инновация, педагогикалық технология, диалог, диалогтық оқыту, интерактивтілік, сократтық диалог

Apasheva Sabira Nurbaevna[1], Bukharbayev Murat Saparovich[2]

[1]The head of the Department of Syrdarya University is a candidate of historical Sciences.
sabira66_66@mail.ru
[2]Magistrant of the 2nd year of Syrdarya University

THE PEDAGOGICAL BASIS FOR THE USE OF DIALOGIC LEARNING THE LESSONS OF HISTORY OF KAZAKHSTAN IN TERMS OF HIGH SCHOOL

Abstract

Due to rapid introduction of scientific and technological developments in pedagogy and education, it is relevant to determine the pedagogical conditions and opportunities for replacing the “outdated” traditional education system with aprobated modern pedagogical technologies. Undoubtedly, the technology of interactive learning is one of such pedagogical technologies. Before proceeding with the analysis of dialogue learning, it is important to define the essence and content of a dialogue. In various explanatory textbooks, the word "dialogue" is referred to as "negotiations or agreements between two people or two parties." In this regard, it is clear that dialogue in the learning process does not consist only of the teacher’s explanations, but also includes discussions among students, between students and teachers for the purpose of analyzing the subject of the lesson. In our opinion, extensive use of the abovementioned interactive learning technologies leads to achievement of dialogue techniques in the lessons. The current stage of development of society, various changes taking place in the country require a new approach to the educational system.

The present time is the time of dialogues. Now everyone's opinion is welcomed and important. It is important to emphasize that there is no issue that could not be resolved through a dialogue. Therefore, testing the experience of introducing dialogue into the educational process is the main form of our teaching practice. In the lessons of the history of Kazakhstan, it is best to use specific parts of the dialogue.

The article discusses the pedagogical basises of use of dialogic teaching of the history of Kazakhstan in secondary school.

Key words: innovation, pedagogical technology, dialogue, dialogic teaching, interactivity, Socratic dialogue.

Апашева Сабира Нурбаевна[1], Бухарбаев Мурат Сапарович[2]

[1]Заведующий кафедрой университета Сырдария, кандидат исторических наук.
sabira66_66@mail.ru
[2]Магистрант 2 курса университета Сырдария

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В связи с быстрым внедрением научно-технических достижений в педагогику и образование актуальным является определение педагогических условий и возможностей для замены «устаревшей» традиционной системы образования, апробированными современными педагогическими технологиями. Несомненно, технология интерактивного обучения - одна из таких педагогических технологий. Прежде чем приступить к анализу диалогового обучения, скажем, что эта технология обучения основана на диалоге, и давайте определим сущность и содержание диалога. В различных пояснительных учебниках слово «диалог» упоминается как «переговоры или соглашения между двумя людьми или двумя сторонами». То есть в процессе обучения не только слова педагога, но и среди учащихся, между обучающимиеся и преподавателями, для анализа предмета, организации дискуссий, круглых столов и т.д., согласно нашей теме. Обширное использование методик на занятиях–достигается путём вышеизложенных технологий интерактивного обучения.

Современный этап развития общества, различные изменения, происходящие в стране, требуют нового подхода к образовательной системе обучения.

Нынешнее время - время диалогов. Сейчас приветствуется мнение каждого. Можно с уверенностью сказать, что все вопросы можно решить путем диалога. Поэтому проверка опыта внедрения диалога в учебный процесс - основная форма нашей педагогической практики. На уроках истории Казахстана лучше всего использовать отдельные части диалога.

В статье рассмотрены педагогические основы использования диалогического обучения истории Казахстана в средней школе.

Ключевые слова: инновация, педагогическая технология, диалог, диалогическое обучение, интерактивность, сократический диалог.

Кіріспе. Дәстүрлі білім беру монологтік сипатқа ие болып, адамды келесідей тұжырым астында қарастырады: оқушы-ол таза парақтай, ол парақты жазбаша мағлұматтарымен толтыру керек. Оқушы қаншалықты жазбаша мәліметтермен толтырылған болса, соншалықты ол білімді саналады.

Қазақстан тарихы курсы бойынша дайын мағлұматты берудегі тағы бір мәселе: мағлұматты берудегі оның өзгергіштігі: жыл сайын еліміздің тарихына қатысты жаңа оқиғалар мен белгісіз тұлғалардың, мән-жайлар туралы мәліметтер қосылуда. Ал, егер біз оқушыны «қатып қалған» белгілі бір шаблонда ғана оқытатын болсақ дайын мағлұматпен ғана шектелсек онда оқушының информация ағымы заманындағы жаңа дүниені меңгеру, ұғынуды кешеуілдейді. Өйткені шынайылылықтың құбылмалы заманында мағлұматты бізірізділіпен топтастыру арқылы оқушыларға дайындап жеткіземін дегенше мағлұмат өзгереді. Сондықтан да Қазақстан тарихы сабағын жаңа инновациялық технологиялар, оның ішінде диалогтың оқыту технологиясын ұсынылады.

Диалог-сабақтың өз деңгейінде өтілуіне әсер ететін оқу құралдарының бірі. Егер адам оңай диалогқа түсе алатын болса, адамда ғылымилық қабілеті бәсеңдейді, алдына міндеттер қою, іздену, ой-бөлісу іспеттес қабілеттері төмен болады. ең бастысы өзгенің ой-тұжырымдарын тыңдай және сол пікірлерді қабылдау іспеттес маңызды қасиеттер байқалмайды.

Диалог дегеніміз бұл оқушылар арасындағы өзара ой алмасу. Оқушы сабақтың тақырыбына сәйкес өз ойын білдіреді, пікір-талас немесе дебат ретінде сабақ жүргізіледі, соңынан оқушы басқаның ойын құрметтеуді үйренумен бірқатарда сабаққа деген, ізденуге деген ынта-ықыласы арта түседі. Сонымен қатар қазіргі заманауи педагогикалық технологиялардың басты мақсаты-оқу үрдісінде оқушылардың өз бетінше білім ізденуіне жол ашу болса, диалогтік оқыту технологиясының да мақсаты-оқушының ізденімпаздығын өз бетінше іс-әрекеттері арқылы дамыту.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде мұғалім мағлұматты беру қызметімен шектелсе, диалогтік оқыту жүйесінде мұғалімнің басты қызметі-оқушының өз бетінше білім алуына, ізденуіне оңтайлы жағдай жасау. Осы міндеткерліктердің барлығы сабақ барысында диалог негізінде жүргізіледі. Мұғалім оқушылардың топтасып пікір-таласқа немесе диалогтың басқа да тәсілдері арқылы өтілетін сабаққа деген оқушының ықыласын арттырып, оқушының өз қалауымен ізденімпаздыққа, жаңа нәрсені үйренуге итермелейтіндей сабақты ұйымдастыра білуі талап етіледі.

Диалогтік оқытудың тағы бір артықшылығы-психологиялық жағы. Адам топтасып өмір сүретін әлеуметтік тұлға екені белгілі. Адам психикасы топтасып өмір сүруге бейімделген, топтасып іс-әрекет етуге де үйренген. Сонымен бірге Маслоу қажеттіліктер пирамидасы бойынша да бір топтың мүшесі болуы адамның маңызды қажеттіліктерінің бірі екенін ескерсек, дәл осы диалогтік оқыту сол қажеттілікті қанағаттандыра алады деп айта аламыз. Өйткені, диалогтік оқыту барысында сынып оқушылары екіге немесе үшке, тіпті кейде төртке ажырап, өзара топтасып дебат,

пікір-таластар немесе диалогтар ұйымдастырады. Топтасып жұмыс жасау тәсілі оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, топішінде ортақтасуға, өзара тіл табысуға да әсер етеді.

Диалогтық оқыту технологиясы-білім алушылар мен оқытушының шешімді бірге іздеуін, оқыту процесінде өзара белсенді тілдік қатынаста болуын, бір-бірінің пікірін, ойын, көзқарасын сыйлауға, құрметтеуді қажет ететін жаңа инновациялық амал-тәсіл. Диалогтық оқыту технологиясы-білім алушылар мен оқытушының шешімді бірге іздеуін, оқыту процесінде өзара белсенді тілдік қатынаста болуын, бір-бірінің пікірін, ойын, көзқарасын сыйлауға, құрметтеуді қажет ететін жаңа инновациялық амал-тәсіл.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Ғылыми жариялымның мақсаты- Қазақстан тарихы сабағында диалогтік оқытуды қолданудың әдістерін теориялық және әдіснамалық тұрғыдан талдау, педагогикалық эксперимент жүргізу арқылы салыстырмалы түрде анализ жүргізу, өзіндік тұжырымдар мен ұсыныстар жасау.

Мақаланы жазу барысында келесідей ғылыми әдістер қолданылды:

1) зерттеудің жалпы-логикалық әдістері: анализ және синтез, жүйелілік, аналогия;

2) эмприкалық зерттеу әдістері: салыстыру, бақылау, сипаттама жасау. Зерттеудің мәселесі, мақсаты мен мәндеттері зерттеудің келесідей **әдістері**н таңдап алуға негіз болды, ол әдістер келесідей:

1.Теориялық әдістерге:

- Зерттеу тақырыбы бойынша философиялық, психологиялық-педагогикалық, әдіснамалық әдебиеттерді талдау;
- Қазақстан тарихы пәніне арнайылған (негізделген) оқу бағдарламалары мен стандарттарын, оқу-әдістемелік кешендеріне анализ жасау, озат педагогикалық тәжірибені байыту.
- Оқылым әдістерін саралау.
- Бақылау;
- Тестілеу;
- Диагностикалық-тестік байқау жүргізу;
- Тәжірибелік жұмыстар нәтижелерін статистикалық өңдеу;
- Қорытындылау.

Талқылау. Диалогтік оқытудың педагогикалық мүмкіндіктері мен жолдары, тәсілдері туралы зерттеушілер қатарына келесі авторларды атай аламыз: И. А. Зимняя, В. Болотов, Н. И. Волков, Р. Джонсон, Дж. Спиро, Д. Джонсон, Е. В. Коротаева, Н. А. Морева, В. В. Рубцов, А. Ю. Уваров, Р. Л. Хон, Г. А. Цукерман.

Диалогтік оқыту технологиясының оқыту процесіндегі кезеңделуіне тоқталған И. Зимняя оқытудың диалогтік түрін орта мектепте ұйымдастырудың келесідей бірізділікті сақтауды ұсынады:

-оқу материалымен оқушыларды немесе білім алушыларды таныстыру.

-оқу материалының өзекті мәселесін анықтау, оқушылардың немесе білімгердің алдына көкейтестілігі басым мәселені алға тарту.

-оқу материалының өзекті, бүгінгі күнде шешімін табуды талап ететін мәселені оқушыларды топтастыру арқылы шешу жолдарын қарастыру.

-оқытудың ақпараттық технологияларына негізделген сабақ.

-оқушының өзіндік ойлауына, эмоция-сезімі мен іс-әрекеттеріне өзіндік бақылау жасауы.

Диалогтың педагогика саласында қолданылу мүмкіндіктері мен шарттарын зерттеушілер қатарына: М. М. Бахтин, Л. А. Беляева, В. С. Библер, М. Бубер, Г. Буш, М. С. Каган, Е. И. Казакова, Т. Б. Казачкова, М. В. Кларин, И. А. Колесникова, Е. В. Коротаева, Ю. Н. Кулюткин, С. Ю. Курганов, Л. М. Лузина, М. Н. Певзнер, А. П. Тряпицына атап өтуімізге болады.

ТМД аумағындағы педагогтардың ішінде психологиялық және педагогикалық әдебиеттерде диалогтік оқыту мәселесіне арналған зерттеулер саны жеткілікті. Оларға:

-қарым-қатынастың педагогика саласындағы алар орны мәселесін зерттеушілерге: Б. Г. Ананьев, А. А. Бодалев, Л. С. Выготский, Б. Ф. Ломов, А. В. Петровский;

-педагогикалық психология саласында өзара байланысқа негізделген педагог пен оқушының, оқушы мен оқушының қарым-қатынасының педагогикалық үрдістегі алатын ролін зерттеушілер қатарына: В. А. Кан-Калик, А. В. Мудрик, В. А. Сухомлинский;

-оқушы мен оқушы арасында, ең бастысы оқушы мен педагог арасындағы педагогикалық қарым-қатынастағы диалогтың маңыздылығын зерттегендер қатарына: А. К. Маркова, Т. К. Мухина, Г. А. Цукерман.

-диалогтік оқытудың мәні мен мазмұнына қатысты анықтамалық-терминдік тұстарын анықтағандар қатарына: М. М. Бахтин, М. А. Глушенко, Г. М. Кучинский.

-орта мектепте, жалпы білім беру мекемелерінде диалогтік оқытудың енгізудің педагогикалық шарттары мен мүмкіндіктерін зерттеген қатарына: Т. А. Ильина, М. В. Каминская, Е. В. Коротаева, С. Ю. Курганов, В. Ф. Литовский, Е. Л. Мельникова, С. Л. Рябцева.

Келесі бір зерттеуші Е.А. Зайцева оқу диалогының оқушының дамуы мен тәрбиеленуіндегі ролі мен маңыздылығын анықтауға тырысып, сабақ барысында сабақ пен оқу үрдісіне емес, баланың ішкі жан дүниесіне назар аударуды ұсынады. Бұл дегеніміз, диалог жасауда (сабақ үстінде) оқушының диалогқа деген ынтасы мен ықыласы, диалог тақырыбына, талқыланып жатқан мәселеге деген құштарлығын бақылау арқылы ғана диалогтік оқыту технологиясы зор жетістіктерге әкеледі деп сенеді.

Қазақстандық авторлардан Г.В. Мустакимова диологтік оқытудың келесі бір түрі веб-семинар сабағында ЖОО шеңберінде диалог арқылы оқытудың тиімділіктері мен ерекшеліктерін анықтаған. Дегенмен, автор диалогтік оқыту

арқылы шет тілі мамандығы білімгерлерінің қарым-қатынасқа түсу арқылы тіл біліктілігін арттырудың педагогикалық шарттарын қарастырған.

Отандық авторлардың тағы біреуі Мукаева А.Т. орта мектепте жаратылыстану пәндері бойынша оқушының танымдық және интеллектуалды дамуына сабақ барысында диалог элементтерін қосудың артықшылықтарын атап өтіп, автор әңгімелесу мен диалог арасындағы ұғымдарды біріктірді де, сабақ барысында оқушылар мен мұғалім арасында диалог жүргізу арқылы өтілетін сабақтың келесідей артықшылықтарын атап өтті:

-тақырып бойынша жеке ой-тұжырымдардың қалыптасуына түрткі болады.

-оқушы өз серікігінің ойын есту арқылы басқаның өзіндік ой-тұжырымдары барлығын түйсіне алады.

-оқушылардың өз ой-тұжырымдарын өзі түсініп, диалог арқылы басқаға дәлелдермен жеткізуге көмектеседі.

Енді, әдістемелік тұстарына келсек, сабақ барысында диалогтік оқытуды қолданудың педагогикалық шаралары жөнінде зерттеген авторлардың бірі А.Д. Король болатын. Автор сабақ барысындағы дәстүрлі оқытуда тек мұғалімнің өзі сөйлеп, сабақ монолог ретінде өтілгендігін, бұл оқушының бір бағытта ғана білімді меңгергендігін, яғни тек «білімді қабылдаушы» қызметін атқарғандығын атап өтіп, қазіргі заманауи педагогикалық технологияларға негізделген диалогқа негізделген сабақтың артықшылықтарын бізге жеткізе отырып, диалогтік оқытуда ең алдымен сабаққа мақсат пен міндеттерді қою және сол мақсаттарға қол жеткізуде диалогқа, яғни коммуникацияға негізделген сабақ механизмдерін жеке-жеке қарастыру керектін ескерткен.

Келесі зерттеуші Е.И. Санина диалогтік оқытудың түрлері, Сократтық диалогтың маңыздылығы, Танымдық диалогтың маңыздылығы, танымдық диалог пен сократтық диалогтың ерекшеліктері мен ұйымдастырудағы айырмашылықтары, диалогтік оқытудың формалары, диалогтік оқытуда табысқа жетудің педагогикалық шарттарын зерттеген.

Нәтижелер. Диалогты оқыту үрдісінде қолданудың өзіндік шарттары мен тәсілдері бар. Жоғарыда айтқанымыздай «диалог-бұл екі адамның немесе екі тұлғаның арасындағы қарым-қатынас стилі». Осы іспеттес қарым-қатынасты оқыту үрдісінде қолданудың өзіндік ережелері мен механизмдеріне тоқталсақ.

Е. В. Коротаева интерактивті оқыту негіздерін зерттеген әдіскер болғандықтан, осы аталмыш автордың диалогтік оқытуға қатысты тұжырымдарына және де интерактивті оқыту мен диалогтік оқытуды бір технология деп қарастыруын атап өткеніміз жөн болар. Автор диалогтік оқытудың сабақ барысында қолданылуына қарай екі түрге ажыратуды ұсынды, оларға:

-диалог-имитация.

-талқылаушы диалог (Коротаева, 2008: 22-26).

Диалог екі адамның арасындағы әңгімелесу. Дегенмен қарапайым диалог пен оқу диалогының арасында көптеген айырмашылықтар бар. Қарапайым екі тұлғаның арасындағы диалогтың мақсаты мен міндеті, белгілі бір тақырыпты ашу, белгілі бір мәселенің нәтижеленуі үшін талдау жасауға бағытталмайды, қарапайым диалог ешбір реттеусіз, басқарусыз, бақылаусыз-ақ жүріп жатады, ал, оқу диалогының жағдайы өзгешелеу. Қарапайым диалогпен салыстырғандағы оқу диалогының келесідей басты айырмашылықтары мен өзгешеліктері бар:

-оқу диалогында мұғалімнің ролі маңызды. Мұғалім сабақты диалогтық оқытуға негіздеп жобалайды, өзі басқарады.

-оқу диалогының алдына мақсаттар мен міндеттер қойылады. Жалпы сабақтың алдына мақсат пен міндеттер қойылғандықтан оқу диалогының алдына да мақсат та, міндеттер де қойылады. Диалогқа негізделген сабақта оқушыларға белгілі бір тақырыпты жеткізу, ұғындыру басты мақсат етіліп қойылғандықтан, сабақтың алдына арнайы (белгілі бір) міндеттер де қойылады.

-оқу диалогының белгілі бір тақырыпты егжей-тегжейлі диалог арқылы анықтау үшін талдау жұмыстары жүргізіледі. Ал, қарапайым диалог бей-берекет ешбір ретсіз тақырыпты талдау үшін емес, көп жағдайда ой бөлісу мақсатында жүріп өтеді.

-оқу диалогы бір сабақта бір тақырыпты ашуға бағытталғандықтан, уақыты шектеулі. Ал, қарапайым диалогта уақыт шектеулігі жоқ, кез-келген тақырыптан тақырыпқа (диалогқа түсушілердің еркі бойынша) ауысып отыруына мүмкіндіктер бар.

-оқу диалогы жоспарланады. Қарапайым диалогқа қарағанда оқу диалогы бір сабаққа жоспарланады, оқу диалогының басы бар, аяғы бар. Қалай жүріп өтетіндігін мұғалім егжей-тегжейлі жоспарлап, жобалайды (Чижов, 2015: 71).

Қазақстандық авторлардан Г.В. Мустакимова диологтік оқытудың келесі бір түрі веб-семинар сабағында ЖОО шеңберінде диалог арқылы оқытудың тиімділіктері мен ерекшеліктерін анықтаған. Дегенмен, автор диалогтік оқыту арқылы шет тілі мамандығы білімгерлерінің қарым-қатынасқа түсу арқылы тіл біліктілігін арттырудың педагогикалық шарттарын қарастырған (МУСТАКИМОВА, 2016: 68-71).

Дәстүрлі білім берудің басты мәселесі-оның монолог түрінде ұйымдастырылуында. Дәстүрлі білім берудің мазмұны алдыңғы білім тәжірибесін оқушыларға тек жеткізумен шектеледі. Білімді осы іспеттес жеткізу келесі оқу құрылымдарын ескермейді:

-мақсаттарды.

-мазмұн-мағынасын.

-оқушылардың жеке ерекшеліктерін.

Оқушыларға тәжірибе емес, тек мағлұмат жеткізеді, ал өз басынан өткізілмеген мағлұмат «бөгде» мағлұмат болып, оқушының қабылдауы екі талай жағдайға айналады. Оқушыларға тарихи заңдылықтар, тарихи оқиғалар,

заңнамалар мен жарлықтар дайын түрде ғана ұсынылады да, оқушылар ол тарихи оқиғалар туралы мағлұматтарды ғана жинақталады.

Дәстүрлі білім беру монологтік сипатқа ие болып, адамды келесідей тұжырым астында қарастырады: оқушы-ол таза парақтай, ол парақты жазбаша мағлұматтарымен толтыру керек. Оқушы қаншалықты жазбаша мәліметтермен толтырылған болса, соншалықты ол білімді саналады (Давыдова, 2008: 8-9).

Келесі бір зерттеуші Е.А. Зайцева оқу диалогының оқушының дамуы мен тәрбиеленуіндегі ролі мен маңыздылығын анықтауға тырысып, сабақ барысында сабақ пен оқу үрдісіне емес, баланың ішкі жан дүниесіне назар аударуды ұсынады. Бұл дегеніміз, диалог жасауда (сабақ үстінде) оқушының диалогқа деген ынтасы мен ықыласы, диалог тақырыбына, талқыланып жатқан мәселеге деген құштарлығын бақылау арқылы ғана диалогтік оқыту технологиясы зор жетістіктерге әкеледі деп сенеді (Зайцева, 2014: 167).

Қазақстан тарихы сабағын дәстүрлі білім беру жүйесінде де оқушыларды тарихи оқиғаларды меңгеруге деген қызығушылығын оятуға болады, дегенмен де дәстүрлі білім берудің келесідей кемшіліктері алға тартылады:

1. Қазақстан тарихы сабағын дәстүрлі білім беру жүйесінде оқытуда тарихи оқиғалар алдын ала дайындалған немесе теріп-жинақталған информация түрінде оқушыларға ұсынылады. Енді тарихи оқиғаларды арнайы жинақталған білім бойынша меңгеру нәтижесінде оқушылар шығармашылық тұрғысынан және сыни тұрғысынан ойлану қабілеттелігі қалыптаспайды (дамымайды).

2. Қазақстан тарихы курсы бойынша тақырыптар оқушыларға дайын түрде бере салынса (ұсына салынса) оқушылар өз бетінше ізденбесе, кішігірім ғылыми зерттеулер жүргізілбесе, мағлұматтарды өз бетінше меңгермесе оқушылардың ғылыми-ізденушілік қабілеттері қалыптаспайды, оқушы дайын информацияны «тұтынушы» қызметін атқарады.

3. Тез қарқынымен дамып жатқан ғылыми жарылыстар заманымен бір мезетте дамуға итермелейтін жеке тұлғалық қасиеттер мен қабілеттерді Қазақстан тарихы сабағынан дайын инфорамацияны алу арқылы дамытуға септігін тигізеді ме? Жоқ, әрине.

Сабақ үстінде дайын мәліметтерді ұсыну келесідей теріс әсерінің де бар екенін айта кетейік:

-сабаққа деген оқушылардың ынта-ықыласы мен қызығушылығы азаяды.

-оқушылар өз ой-пікірін бөлісу арқылы мәселені талқылау қабілеті бәсеңдейді.

-сабақты меңгеру дәрежесі төмендейді.

-оқушылардың ғылыми-ізденушілік қасиеттерін жояды.

-оқуға деген мотивациясын болдырмайды.

-сабақты тек мазмұнын жатттап алуға итермелеп, курстың мағыналық-құрылымдық жағын меңгеруге кері әсерін тигізеді.

-оқушының танымдық іс-әрекеттерінің дамуына түрткі болмайды (Белова, 2002: 148).

Қазақстан тарихы курсы бойынша дайын мағлұматты берудегі тағы бір мәселе: мағлұматты берудегі оның өзгергіштігі: жыл сайын еліміздің тарихына қатысты жаңа оқиғалар мен белгісіз тұлғалардың, мән-жайлар туралы мәліметтер қосылуда. Ал, егер біз оқушыны «қатып қалған» белгілі бір шаблонда ғана оқытатын болсақ дайын мағлұматпен ғана шектелсек онда оқушының информация ағымы заманындағы жаңа дүниені меңгеру, ұғынуды кешеуілдейді. Өйткені шынайылылықтың құбылмалы заманында мағлұматты бізірізділікпен топтастыру арқылы оқушыларға дайындап жеткіземін дегенше мағлұмат өзгереді. Сондықтан да Қазақстан тарихы сабағын жаңа инновациялық технологиялар, оның ішінде диалогтың оқыту технологиясын ұсынылады (Абакумова, 1997: 3-5).

Қазіргі заман диалогтар заманы. Қазірде бар адамның ой-тұжырымы тыңдалады. Барлық мәселелер диалогқа түсу арқылы шешіледі десек қателеспейміз. Сондықтан диалогты оқыту процесіне енгізудің тәжірибелерін сыннан өткізу біздің педагогикалық тәжірибелеудің негізгі нысаны. Қазақстан тарихы сабағында диалогтың бір бөлшектерін сабақ кезеңдерінде қолдануға оңтайлы (Писарева, 2008: 47).

Қазақстан тарихы сабағында диалогтық оқыту технологиясын пайдаланудың педагогикалық эксперимент бойынша біз оқушыларға талқылаушы және анық-қанығына көз жеткізуші сауал қою арқылы сабақты ұйымдастырудың тиімділігін байқадық.

Қазақстан тарихы сабағындағы диалог-оқушы мен мұғалім арасында немесе оқушы мен оқушы арасында жүргізіліп, диалог арқылы келесі қызметтер атқарылады:

-мағлұмат беру.

-интерактивтілік.

-перцептивтілік (Иванова, 1992: 102).

Сабақта қолданылатын диалог түрлерінің ішінде «оқушы-мұғалім» арасындағы диалогы кеңінен тараған. Оқушымен мұғалім арасындағы диалог арқылы оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына жол ашады. Ал, оқушы мен оқушы арасындағы диалог арқылы оқушының өз бетінше білім алып, өзі жинақтаған (алған) біліміне өзі баға беруіне, оқу іс-әрекеттерінің дамуына мүмкіндік туады. Мұғалім мен оқушы арасындағы диалогты «тікелей диалог» деп атаймыз. Тікелей диалогта жетекші ролді мұғалім алып, мұғалім диалогты бастайды, анықтаушы және талқылаушы сұрақтар қояды, диалогтың бағыт-бағдарын беріп отырады.

Тікелей диалогқа қарама-қайшы диалог түрін-кері диалог деп атап, мұнда басты роль оқушының өзіне беріледі. Оқушыға алдын ала сабақ тақырыбы беріледі де сабақ барысында анықтаушы, талқылаушы сұрақтар оқушы қояды. Қазақстан тарихы сабағы бойынша әрбір тақырыпты өткенде оқушының сұрақтар қойып, талқылауда сол оқушының өз бетінше ғылыми ізденімпаз тұлға болып қалыптасуына жол ашатын мүмкіндік береді (Коротаева, 2013: 146).

Сабақта жиі қолданылатын диалогтың келесі түрі-оқушы мен оқушы арасындағы диалог. Бұл диалогтың түрі оқушылардың ауызбіршілігінің қалыптасуына түрткі болады.

Тікелей диалогтың мүмкіндіктері:

-оқушының сабаққа деген мотивациясын арттырады.

-мұғалім сабақты қалағанша бағыт-бағдарын бағыттай алады.

-пән тақыраптарынан бөлек пәнаралық тақырыптардың меңгерілуіне жол ашады.

-оқушының ойлану, қиялдану, есте сақтау іспеттес танымдық іс-әрекеттерін дамытады.

Десек те, тікелей диалог дәстүрлі білім беру жүйесіне ұқсас келеді, өйткені оқу үрдісін мұғалім бақылап, басқаруы дәстүрлі жүйеге сәйкес келеді. Сонымен қатар тікелей диалогта мұғалім оқулық пен білім стандарттарына сүйенген күйде тақырып бойынша белгілі нәтижеге қол жеткізуді көздейтін мақсаттар қоюы да дәстүрлі білім беруге ұқсас (Иванова, 2017: 40).

Тікелей диалогтың басты кемшілігі-оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының азаюы, өйткені сабақ барысында дәл дәстүрлі білім беру жүйесіндегі оқу-танымдық іс-әрекеттер қайталанылады. Мұғалім тікелей диалогта арнаы басты жоспарға сүйене отырып, сабақты ұйымдастырапды. Тікелей диалогта оқушы тек тыңдаушы қызметін атқарғандай болып оқушы көп жағдайда өз тұжырымдарымен бөлісуді доғарады. Осылайша, тікелей диалог жағдайында, яғни оқушы-«бағынышты» немесе «жауап беріп «тыңдаушы» ролінде, ал мұғалім «басқарып-бағыттаушы» ролінде оқушының өз ойы бар жеке тұлға ретінде қалыптасуына, сабаққа қатысты ынта-ықыласының артуына, кері әсерін тигізеді.

Тікелей диалогқа қарама-қарсы әдіс бұл кері диалог. Кері диалог бойынша әрбір оқушыға жеке индивид ретінде қарап, өз бетінше іздену, өз бетінше ойлану арқылы оқушыны дамыту көзделеді. Егер тікелей диалогта оқушыны білім салатын (жинақтайтын) «құмыра» ретінде қаралса, кері диалогта оқушыны өзі білімділікке бейім (жинақталған) тек сол білімді тәжірибе жүзінде шығару керек деген ұстаным алға тартылады. Оқушыны өз бетінше ғылыми ізденімпаздыққа және білім алуға итермелеп, сәйкесінше жағдай жасау үшін оқушыға өз ілімімен, сәйкесінше жағдай жасау үшін оқушыға өз ілімімен бөлісе алатын, басқаның да көзқарасын ескеретін диалог ортасы қажет. Оқушы диалог арқылы өз дүниетанымындағы элементтермен бөліседі, басқаның пікірлерімен де санасуға үйренеді. Осы іспеттес кері байланысқа негізделген диалогтық оқытуды-кері диалог деп атаймыз (Бренифье, 2016: 128).

Қазіргі білім беру жүйесінде жаппай білім беруге емес әрбір оқушыға жеке-жеке қарап тұлға қалыптастыру басты мақсатқа айналып отыр. Қазақстан тарихы сабағында оқушының өз сыныптасының немесе өз мұғалімінің әрбір тақырып бойынша ой-толғауларын диалог арқылы түйсінуі мен содан өзіндік ойлау және өзіндік тұжырымдарға (көзқарастарды) иелену жолдары жасалуда. Сол үшін де диалогтық оқытудың басты әдіс-тәсіліне оқушыға сұрақ қоюдың маңызды екенін де атап өтейік. Оқушыларға Қазақстан тарихы сабағында бір-біріне немесе мұғалімдерге сұрақ қою жиі тәжірибеде қолданылса оқушы кері диалогта жақсы меңгеретін болады (Иванова, 2016: 134).

Кері диалогта «оқушы-оқушы» және «оқушы –мұғалім» бағытында диалог жүргізіліп, диалогты талқылаушы және анықтаушы сұрақтармен оқушы бастайды, сондай-ақ бүкіл педагогикалық процесс оқушының тұлға ретінде қалыптасуына негізделеді. Кері диалогтың педагогикалық мүмкіндіктері келесідей:

1. Оқушы сұрақ беру арқылы ойлау, ойлану жүйесі дамиды.
2. Оқушының өз құрдастарымен және де мұғалімімен оңтайлы қарым-қатынасқа түсуі арқылы оқушы бойынша білім алуға деген мотивациясы дасиды (Санина, 2011: 108-109).

Енді, 5-сынып Қазақстан тарихы жаңартылған оқыту бағдарламасы бойынша зерттеу және анықтаушы сұрақтарының бірнешеуіне тоқтала кетейік:

I. Қазақстандағы ежелгі адамдардың өмірі.

1. Алғашқы адамдардың түр-әлпеттерін сипаттап берудің мүмкіндіктері ***бар ма?***
2. Алғашқы тас дәуірі адамдарының тұрғын үй ретінде үңгірлерді таңдау себебі ***қандай?***
3. Қазақстан аумағындағы археологиялық ескерткішдің сипаты ***қандай?*** (сипаттама).
4. Ежелгі адамдардың тұрмыс-тіршілігінде қолданған қару түрлері ***қандай?***
5. Мезолит дәуірінде басты шаруашылық өзгеріс ***неде?***
6. ***Қай*** кезеңде Қазақстанда жылқы қолға үйретілді?
7. Қола дәуірі мен тас дәуіріндегі ескерткіштердің басты айырмашылықтары және бұл айырмашылықтардың туындау себептері ***қандай?***

II. «Ежелгі көшпелілер өмірі» бөлімі бойынша:

1. Темір дәуірінің басты жаңалығы мен адамдар өміріндегі өзгерістер ***қандай?***
2. Көшпелі мал шаруашылығы мен егіншіліктің ұқсастықтары мен басты айырмашылықтарын атаңыздар.
3. Көшпелілердің баспанасыныг сипаттамасы ***қандай?***

III. «Сақтар» бөлімі бойынша.

1. Тиграхауда сақтары ***қайда*** өмір сүрді?
2. Сақтар туралы қазақстандық археологтардың басты жаңалықтары ***қандай?***
3. Есік қорғанынан табылған Алтын Адамның әлемдік өркениеттегі үлесі ***қандай?***
4. Сақ тайпаларының мәдениеті мен дүниетанымындағы еерекшеліктері ***қандай?***

Жоғарыдағы сұрақтарда «қандай?», «не?», «қайда?», барма?» сияқты сұрақтар қойылғанын байқай аламыз.

Кері диалогтағы оқушының сұрағында білім жатыр, оқушының әрбір сұрағы білігіне сүйенуіміз керек. Оқушының сұрағы оқушының өз-өзіне бақылауына сүйенеді, өйткені оқушы өзі мәселені сезініп, ішкі түйсіктеріне

негіздеп сұрақтар қояды. Оқушының сұрағы оқушының шығармашылық қабілеті мен оқушының ішкі жан дүниесіне сүйенеді (Суфиянов, 2006: 66).

Король А.Д. оқушының қоятын сұрағын педагогикалық тұрғыдан «қол жетілген білімділіктің жартысы» деп, шығармашылық қабілеттерінің белгісі деп тұжырымдайды. Автор бойынша кері диалогтағы қойылатын сұрақтың келесідей қызметі бар:

-шығармашылық қызметі.

-өз-өзіне бақылау жасау қызметі.

-адамгершілікті қалыптастырушы қызметі.

-дүниетаным мен құндылықты дамытушы қызметі.

-танымдық қызметі (Король, 2013: 83-88).

Кері диалог барысында Қазақстан тарихы сабағында сұрақтың бірізділігі де сақталғаны жөн. Оқушы мәселе бойынша сол мәселені растап немесе жоққа шығаруда бірізділікті, алдын ала дайындалған сұрақтарды топтастырады. Оқушы дайындайтын сұрақтардың келесі түрлерін де ажырата аламыз:

-ойлануға шақыратын сұрақтар. Сабақ тақырыбы мен мазмұнын кеңінен анық-қанығына жетуге итермелейтін сұрақтар.

-сыртқы немесе тысқары сұрақтар. Сабақ тақырыбынан тысқары немесе өткен тақырып бойынша мәселенің байланыстылығын анықтауға бағытталған сұрақтар.

-шығармашыл сұрақтар. Бір пән көлемінде емес бірнеше пәннің өзара байланысын анықтауға бағытталған шығармашыл сұрақтар.

Кері диалогтың көмегімен оқушылардың тек сабаққа қызығушылығы артуымен бір қатарда өзінің пәніне деген және коммуникативті құзыреттілігі қалыптаса түседу, соңында оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік туады. Кері диалог келесідей сұрақтардың қойылуына негізделеді:

-«қандай?».

-«қай?».

-«неліктен?».

Әрбір сұрақ оқушының белгілі бір танымдық күйіне байланысты. Мәселен, «қай» сұрағы тарих сабақтарында жиі қолданылатын сұрақтың бірі. Кері диалогта «оқушы мен мұғалім» бағытында сауалнама қою арқылы сабақ жүргізілетіндігін жоғарыда айтқан болатынбыз. Қазақстан тарихы сабағында мұғалім тақырыпты меңгеруге алдын ала жеке-жеке шешілуі тиім мәселе ретінде оқушыға алдын ала ұсынылады (Кудашов, 1999).

Оқушылар сабақ тақырыбы бойынша мәселелерді топтастырып сол мәселелер бойынша қойылатын сұрақтарды жинақтайды. Мұғалім сабақ тақырыбын ұсынып, мемлекеттік бағдарлама бойынша басты мәселелерді ажыратып алады. оқушы ***«қандай?», «қай?»*** және ***«неліктен?»*** сұрақтарына негіздей отырып, сабақ тақырыбы бойынша дайындалып оқушы мен мұғалім арасында диалог ретінде сауалнама жүріп өтеді.

Сұрақтардың келесі түрі-мұғалім мен оқушылардың арасында сабақ тақырыбы бойынша өзекті мәселенің дұрыстығын не бұрыстығын анықтауға түрткі болатын сұрақтар.

Сұрақтардың келесі түрі «неге» деген сұраққа жауап іздейтін тарихи оқиғаның себеп-салдарын анықтауға көмектесетін сұрақ.

Кері диалогта мұғалімнің де, оқушының да өз ролі бар. Мұғалімнің ролі диалог процесін ұйымдастыруда болса, оқушының ролі сұрақ қойып, мәселені егжей-тегжейлі анықтау және зерттеу жүргізілуінде.

Кері диалогты оқыту процесіне енгізуді зерттеушілер қатарындағы Хуторский А.В. бұл аталған процесті кезеңдерге ажыратты. Кері диалогтың бірінші процесінде оқушы тақырыппен танысады. Сабақ тақырыбына қатысты мәселемен танысу оқушының өз бетінше тұжырымдауы мен ізденуіне мүмкіндік береді, ал дәстүрлі білім беру жүйесінде болса оқушыға дайын, жүйеленген білімді ұсынылады. Кері диалогта дайын мағлұматтардың орнына шынайылылықты анықтау үрдісі жүріп жатады. Әрбір оқушы мәселен Қазақстан тарихы сабағында бірінші орында зерттеуші қызметін атқарады.

Хуторский бойынша кері диалогтың екінші кезеңінде оқушылар өзі таныған сабақ тақырыбына сәйкес қол жеткізген тұжырымдаманы қазіргі өмірлік шындыққа сәйкес келе ме, жоқ па соны салыстырады. Ғылым мен білім саласындағы жетістіктер ескерілген күйде оқушы өз ұсынысының шындыққа жанасатыны немесе жанаспайтынын сараптан өткізіп қана қоймай, өзгенің тұжырымдарына құлақ асуға да үйренеді (Абакумова, 1998: 3-5).

Хуторский бойынша кері диалогтың үшінші кезеңінде салыстырып сыннан өткізілген мәселені байыту жүзеге асырылады. Дәстүрлі білім беру жүйесімен салыстырғанда кері диалог арқылы жинақталған білім мен тұжырымдар кеңірек, әрі тереңірек сипатқа ие. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білім «дайын» түрде ұсынылып, оқушылар жаттап алуы мүмкін, бірақ информацияны ұғыну үрдісі болмайды.

Оқушы кері диалогтың ең соңғы сәтінде өзіндік тұжырымдары бар, өзіндік ұсыныс айта алатын «тұлға» болып қалыптасуы мақсатқа сай. Ал, оқушының өзіндік тұжырымдарының болуы мен өз бетінше ұсыныс айта алуы үшін оқушы бойында шығармашылылық, ізденімпаздық және ұйымдастырушылық қабілеттер болуы талап етіледі.

1. Шығармашылық оқушының өз ойының болуы, оқушының ойы мен эмоциясының сәйкес келуі, сезімталдығы, қиялшылдығы, эмоцияның ұшқырлығы және т.б.
2. Ойлау қабілеттері-кез-келген тарихи оқиғаның себеп-салдарына қатысты сұрақ қоя алуы, мәселе бойынша өз бетінше ойлана алуы, ойдың ұшқырлығы.
3. Ізденімпаздық қабілеттері-іздену, үйрену, жаңашылдықты тани білу, алдына мақсат қойып, сол мақсатқа жете білу, өз жұмысында, өз ойы мен тұжырымдарына кемшіліктерді аңғара білу.

Оқушылар Қазақстан тарихы сабағында жоғарыда аталған үш қабілеттерді диалогтық оқыту арқылы дамыту мүмкіндіктері зор. Диалогтың оқыту да, әсіресе кері диалогқа негізделген сабақта оқушы алдымен ой қозғаушы сұрақтардан, кейіннен талқылаушы сұрақтармен жалғастырылады. Оқушы өзін қызықтыратын сұраққа жауап ала отырып, өзі оқитын немесе зерттейтін мәселе жөнінде алғашқы түсінік алады. Келесі екінші кезекте оқөушының алған алғашқы түсініктеріне қосымша оқулықтар мен оқу құралдары бойынша сол мәселе төңірегіндегі зерттеулер мен мағлұматтар талданады, осы мақсатта оқушы мен мұғалім арасында диалог жүргізіледі. Кейіннен сәйкесінше оқушы өзі алған өзіндік алғашқы түсініктер мен оқулық-оқу құралдарындағы материалдардың сәйкес келуі немесе сәйкес келмеуі көз жотырып, оқушы басқаның тұжырымдарын қабылдауды үйренеді. Нәтижесінде оқушы өзі алған жинақтаған білімді қайта қарастырады немесе тереңінен талдап, қабылдайды. Осы жоғарыда көрсетілген Қазақстан тарихы сабағында кері диалогты оқытудың 3 кезеңі басты сұраққа оқушының жауап ізденуіне бағытталған, ол сұрақтар:

-«нені зерттеймін?».

-««қалай» мен зерттеймін?» немесе «мен «қалай» зерттеу жүргіземін», тарихи оқиға мен тарих саласындағы әдебиеттерде, оқу құралдарында қалай сипатталған?

«неліктен», «неліктен мен зерттейтін» тарихи оқиғаға байланысты, менің түсініктерім мен оқу құралдарындағы мәліметтер сәйкес келмеді (Дүйсенбаева, 2011: 55).

Осы аталған сұрақтар оқушының ойлануына, креативтілігі мен шығармашылық, ізденімпаздыққа итермелейді, ең бастысы тарихи оқиғаларды ғылыми таным негіщінде сұрыптай алуға үйретері сөзсіз. Ғылыми танымда белгілі бір мәселені ерекшелеп алып ол мәселе сипаттама жасалса, екінші кезеңде сол мәселенің қасиеттерінің арасындағы байланыстар ажыратылады, кейіннен ең соңынан сол мәселе жөніндегі ережелер талданады.

Кері диалогты тек Қазақстан тарихы сабағында емес бүкіл оқыту үрдісінде қолдану арқылы оқушының ғылыми тұрғыдан ойлана алдына қол жеткіземіз.

Диалогтық оқытуға негізделген Қазақстан тарихы сабағы.

Тақырыпты бекіту. Қазақстан тарихы сабағын оқытуда кері диалогты қолдану, әсіресе жаңа тарауды оқыту басталғанда өте тиімді. Өйткен, оқушылар жаңа мәселеге сұрақтар қойып, мән-жайын анықтау үшін алғашында белсенділік танытатындығы белгілі.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде мұғалім жаңа материалды жеткізуші, баяндаушы ролін атқарса, кері диалогта жаңа материал ұсынылады, ал оқушылар жаңа тақырып бойынша өз сұрақтарын қойып, мәселені, яғни жаңа тақырыпты өзі зерттейді. Мәселен, 5-сынып Қазақстан тарихы сабағында «Сақтар» тарауына келгенде оқушылар Сактардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы мен өмір салтына қатысты сұрақтарды топтастырып, алдын айтқандай «неге?», «қандай?», және «қай? Деген сұрақтарға жауапты мұғаліммен диалог арқылы іздейді. Егер пән есте ұстауға бағытталған мағлұматтарға толы болса, ол мағлұматтар ойлануды қажет етпесе онда диалогтық оқытуды қолданбауға болады. Қазақстан тарихы сабағында да диалогтық оқытуды араластырып сабақты ұйымдастыруға болады.

Кері диалогта әдісін қолдануда оң нәтижелерге қол жеткізу келесі жәйттерге байланысты:

-кері диалогты жүргізетін мұғалімнің тәжірибесіне.

-мұғалімнің сабаққа дайындығы мен өзіне деген сенімділік.

-сабақта диалогтық оқытуды қолданылуына, оқушылардың кері диалогпен жұмыс жасап үйренгендігіне.

-Қазақстан тарихы сабағында диалогтік оқытуды пайдалану оқушының белсенділік, емін-еркін қарым-қатынасқа түсе алуды талап етеді.

Кері диалогқа негізделген сабақта тиімділікке қол жеткізу үшін сабақтың алдына мақсаттар қойылады. Дәстүрлі білім беру жүйесінде мұғалім сабақтың алдына дамытушылық, білімділік және тәрбиелілік тұстарын ескереді. Мәселен, Қазақстан тарихы 5-сыныпта «Сақтар» бөлімінің бір тақырыбын оқытқанда «Сақтардың шаруашылғы мен тұрмысы туралы оқушыларға жеткізу, түсіндіру» деп білімділік мақсаты қойылады да мұғалім алдына жаппайлылыққа негізделген мақсат қояды. Өйткені, оқушылардың жеке бас ерекшеліктері ескерілмейді. Себебі, оқушылардың әрқайсысының сабақты қабылдау қарқыны әр-түрлі оқушының сабақ тақырыбына қызығушылығы да әр-түрлі.

Мұғалім сондай-ақ өзін оқушыларға мағлұмат «жеткізуші» қызметін алуда. Сабақ шығармашыл тұрғыда өткізілуі үшін сабақ мақсатын «жеткізу», «түсіндіру» ретінде емес, оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін ашу, оқушының танымдық қабілеттерін арттыру деп қою арқылы диалог арқылы оқыту үрдіріс ұйымдастыру қажет болады.

Оқушының өзі зерттеуші болу үшін және де оқушы оқу үрдісінде өзінің жеке ғылыми өніміне қол жеткізу үшін дәстүрлі білім беру жүйесіндегідей сабаққа қойылатын мақсат нәтиже бермейді. Оқушыны зерттеуші тұлға ретінде қалыптастыру үшін сабаққа қойылатын мақсат өзгеше болуы тиіс. Мәселен, жоғарыдағы Сақтардың шаруашылығы тақырыбы бойынша сабақтың мақсаты ретінде: Сақтардың шаруашылығы мен өмір салтын әрбір оқушы ұғынуына жағдай жасау деп сабаққа мақсат қою құптарлық.

Кері диалогқа негізделген сабақта мұғалім ғана емес, оқушылар да өз алдына мақсат қояды. Бұл кері диалогта сабақты жоспарлаудың бір сатысы болып табылады. Кері диалогқа негізделген сабақ оқушының сұрақ қоюына бағытталғандғын жоғарыда айтқан болатынбыз. Сұрақ қою-оқушының диалогқа түсу арқылы білім алуына мүмкіндік беретін жол (Губайдуллина, 2011: 35).

Қорытынды. Осылайша келесідей қорытынды жасай аламыз:

Біріншіден, Диалог-сабақтың өз деңгейінде өтілуіне әсер ететін оқу құралдарының бірі.

Екіншіден, егер адам оңай диалогқа түсе алатын болса, адамда ғылымилық қабілеті бәсеңдейді, алдына міндеттер қою, іздену, ой-бөлісу іспеттес қабілеттері төмен болады. ең бастысы өзгенің ой-тұжырымдарын тыңдай және сол пікірлерді қабылдау іспеттес маңызды қасиеттер байқалмайды.

Қорыта айтар болсақ, Қазақстан тарихы сабағында диалогты қолданудың артықшылықтарын келесідей тізімге жіктедік:

1. Өзгені тыңдау өзгенің тұжырымдарын қабылдауға немесе өз ұстанымдарын қорғауға үйренеді, өз ұстанымдарын диалогқа түсуші жоқтың ұстанымдарымен салыстыруға, ұжымда жұмыс жасауға, төзімділікке, шыдамдылыққа үйретеді.
2. Диалогқа түсу арқылы оқушы өзінің құндылықтарын анықтай алады. оқушы айналадағы болып жатқан құбылыстарды салыстырып, ажырата алады, оқушы диалог арқылы алдын сабақ үстінде, кейін өмірде мақсат қоюды үйренеді, шешім қабылдайды.
3. Сабақ үстінде оқушылар өз бетінше жұмыс жасауға үйренеді, өз бетінше өз іс-әрекеттеріне баға беруді және алдына мақсат-міндеттер қойып, соларға жету әрекеттерін жобалауды үйренеді.
4. Диалог арқылы оқушы өз құрдастарымен және өз педагогтарымен оқу іс-әрекетіне түсуге үйренеді, оқушы қарым-қатынасқа оңай түсе алатын тұлғаға айналады.
5. Диалог арқылы оқушы алдына мақсаттық болжам қоюды үйренеді.
6. Диалог арқылы оқушы жоспарлауды, өзіне өзі бақылау жасауға үйренеді.
7. Диалог арқылы оқушыда өзі алған біліміне талдау жасауға үйренеді.
8. Диалог арқылы оқушылардың өз бетінше ойлану, қиялдану қабілеттері дамиды.
9. Оқушы сабақ үстінде ізденімпаздық қабілеті дамып, өзі алған мағлұматты сараптап, талдау, сыннан өткізуді, шындыққа жататындығын анықтауға үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Коротаева Е. В. Учебный диалог: технология или искусство? / / Русский язык в школе. 2008. № 4. С. 22-26.*
2. *Чижов С.А. ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНО-ДИАЛОГОВОГО ОБУЧЕНИЯ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ// Территория науки. 2015. № 6., 71-73 стр*
3. *МУСТАКИМОВА Г.В. ВЕБ-СЕМИНАР КАК ОДНА ИЗ ФОРМ ДИАЛОГОВОГО ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ//Метеор-Сити.Наука развития. №1/2016.,68-71 стр*
4. *Давыдова Г.И. Рефлексивный диалог преподавателя и студента в процессе обучения//Вестник Московского университета МВД России № 6 • 2008., 8-9 стр*
5. *Белова С.В. Диалог – основа профессии педагога: учебно-метод. пособие. М.: АПКиПРО, 2002. 148 с.*
6. *Зайцева Е. А., Коротаева Е. В. ВОЗМОЖНОСТИ УЧЕБНОГО ДИАЛОГА В ОБУЧЕНИИ И РАЗВИТИИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА//ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА. 2014., №2., 167-170 стр (Код ВАК 13.00.02)*
7. *Абакумова И.В. Личностные смыслы в образовательном процессе // Методы психологии: Ежегодник Российского психологического общества. Т. 3. Вып. 1. Ростов н/Д, 1997. С. 3–5.*
8. *Писарева Г. А. Диалоговые технологии обучения студентов. – М., 2008.,47 стр*
9. *Иванова С. Ф. Искусство диалога, или Беседы о риторике. Пермь: Западно-Уральский учебнонаучный центр, 1992.,102 стр.*
10. *Коротаева Е. В. Основы педагогики взаимодействий: теория и практика / Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2013., 146 стр*
11. *Иванова О.Э., Точилкина Т. Г. СОКРАТИЧЕСКИЙ ДИАЛОГ КАК ОБУЧЕНИЕ СОВМЕСТНОМУ РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМ//Azimuth of Scientific Research: Pedagogy and Psychology. 2017. Т. 6. № 3(20)*
12. *Бренифье О. Искусство обучать через дискуссию. Учебное пособие. – М.: Мозаика-Синтез, 2016. 128 с.*
13. *Иванова О.Э. Философская практика как обучение на протяжении всей жизни // Современное обществои власть. 2016. № 4 (10). С. 348-352.*
14. *Е.И. Санина. ДИАЛОГ КАК ОСНОВНОЙ ЭЛЕМЕНТ КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ//ISSN 1991-5497. МИР НАУКИ, КУЛЬТУРЫ, ОБРАЗОВАНИЯ. № 6 (31) 2011.108-109 стр*
15. *В.В. Суфиянов, Л.И. Белова,. ДИАЛОГ В ОБУЧЕНИИ КАК ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ СМЫСЛООБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ// ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ. СЕВЕРО-КАВКАЗСКИЙ РЕГИОН. ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ. СПЕЦВЫПУСК. 2006. ISSN 0321–3056.,66-67 стр*
16. *Король А.Д. Как подготовить и провести урок-диалог// ШКОЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ., 04.04.2013.83-99 стр*
17. *Кудашов В. И. Диалогичность сознания как фактор развития современного образования: сущность и специфика взаимосвязи : автореф. дис. . . . д-ра пед. наук / Иркут. гос. ун-т. Иркутск, 1999*
18. *Абакумова И.В. Личностный смысл как компонент личностной модели образовательного процесса // Психология и практика: Ежегодник Российского психологического общества. Т. 4. Вып. 2. Ярославль, 1998. С. 3–5.*
19. *Губайдуллина Г.Н., Педагогиканы оқыту әдістемесі.- Оқулық: Алматы,2011.-35- 37 б.*
20. *Дүйсенбаева А.О., Оқыту процесіндегі диалогтік оқыту технологиясының маңыздылығы//Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Педагогика» сериясы.- №4(27).- 2011.-55-57 б.*

УДК 930.37
МРНТИ 03.01.41

Әбдіғұлова Б. Қ.[1]

[1]*Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Әлем тарихы кафедрасы», п.ғ.д., профессор*
Алматы қ., Қазақстан

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ТАРИХИ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНЫЛАТЫН ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа

Мақалада тарихи пәндерді жаңартылған оқу бағдарламасымен оқытуда пайдаланылатын тиімді әдіс-тәсілдер қарастырылады. Тарихи пәндерді оқытудың басты мақсаты оқушылардың бойында «тарихи тұрғыдан ойлау» дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік беретін белсенді әдіс-тәсілдерді қолданудың қажеттілігі сипатталады.

Жаңартылған тарихи білім беру үдерісінде оқушыларды елжандылыққа баулу, тарихи тұлғалардың өнегелі өмірі мен қызметін дәріптеуге бағдарлау арқылы әлеуметтік белсенді, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға назар аударылған.

Түйін сөздер: білім беру реформасы, рухани жаңғыру, бәсекеге қабілеттілік, білім–құндылық, жүйе, үрдіс, нәтиже, жаңартылған білім мазмұнының моделі, тарих пәнінің оқу- әдістемелік кешені.

Abdugulova B.K, [1]

[1]*d.p.s., professor of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,*
Almaty, Kazakhstan

EFFECTIVE METHODS AND TECHNIQUES OF TEACHING HISTORICAL SUBJECTS IN THE UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM

Abstract

The article addresses relevant issues of teaching in schools of historical subjects on the updated program , its goals, objectives, requirements, methods and techniques. The application of interactive methods and methods of organizing the educational process are considered at the example of teaching "History of Kazakhstan" and "World History".

Key words: education reform, competitiveness, high-quality education, education is a value, system, process, result, model of the updated content of education, academic and methodological complex on history.

Абдугулова Б. К.[1]

[1] *д.п.н., профессор, Институт Истории и право при КазНПУ им. Абая,*
г. Алматы, Казахстан

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ В ОБНОВЛЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ

Аннотация

В статье рассматривается актуальные вопросы обучения в школах по обновленной программе исторических предметов, используемые эффективные методы и приемы. На примере обучения истории рассмотрены применение интерактивных методов и формы организации учебного процесса.

Ключевые слова: реформа в образовании, конкурентоспособность, качественное образование, образование – ценность, система, процесс, результат, модель обновленного содержания образования, учебно-методический комплекс по истории.

Білім беру жүйесіндегі реформалар мектептегі тарихи пәндердің мазмұны мен оқыту әдістері және бағалау тәсілдеріне елеулі өзгерістер әкелді.

Тәуелсіздік жағдайында тарих пәнінің стандартына сәйкес Дүние жүзі тарихы мен Қазақстан тарихының 5-11 сыныптарға арналған жаңа бағдарлама, жаңа буын оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендері дайындалды.

Жаңартылған оқу бағдарламасында ««Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытудың басты мақсаты оқушылардың бойында «тарихи тұрғыдан ойлау» дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік беретін түрлі әдіс-тәсілдерді (белсенді және проблемалық оқыту әдістері, жоба әдісі, концептуалды оқыту) қолдану қажет. «Тарихи тұрғыдан ойлау» өткен заманның кез-келген құбылысын сол заманның контекстінде, бұрын болған және кейінгі тарихи оқиғалармен өзара байланысында көру, анықтау, бағалау, талдау қабілетін білдіреді. Бұл қабілетке ие болу

арқылы оқушы өткен тарихқа қатысты білім мен түсінікке негізделген өзіндік дәлелді ұстанымды қалыптастыра алады. Тарихи ойлау дағдылары әрбір сабақта олардың біртіндеп кеңеюі мен прогрессиясы негізінде дамытылуы тиіс»,- деп атап көрсетілген «Әдістемелік-нұсқаулық хат| 2016-2017 оқу жылы» бойынша [1; 2].

Тарихты оқыту процесінде білім алушыны ынталы, қызығушылығы жоғары, дербес, сенімді, жауапты, талдау жасай алуға бағыттайтын оқытудың түрлі формалары:

- мұқият іріктелген тапсырмалар мен іс-әрекет түрлері арқылы оқушыларды ынталандыра және дамыта оқыту;
- оқушылардың білім алуы «оқыту үшін бағалау» арқылы қолдау көрсету;
- оқушыларды зерттеу және зерттеушілік жұмыстарын жүргізуге негізделген белсенді оқытуды ұйымдастыру;
- оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту;
- оқушылардың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, деңгейлік тапсырмалар құрастыру;
- оқушылардың жеке, жұптық, топтық және тұтас сыныптық жұмыс түрлерін ұйымдастыруды қолдану ұсынылады [1; 2; 3; 4;5].

Тарих пәнін оқыту үдерісінде мұғалімдер тәжірибесінде жиі қолданылатын оқыту технологияларын қысқаша сипаттайық.

Бүгінгі таңда П.М. Эрдниев дидактикалық бірліктерді шоғырландыру технологиясы, Л.В. Занков, Д.Б.Эльконин, В.В. Давыдов дамыта оқыту технологиясы, Ш.А. Амонашвили ізгілікті тұлғалық технологиясы, М.Чошанов, М.Жампейісова проблемалық-модульды оқыту технологиясы, В.М. Монахов. В.П. Беспалько оқыту технологиясы, Ж.Қараев пен Ж.Кобдикова саралап-деңгейлеп оқыту технологиясына қатысты және басқа да ғалымдар зерттеулер жүргізді.

Жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұнында оқиғалар, фактілерді толық зерделеуден гөрі, оларды пайымдауға ерекше назар аударылып, оқушылардың тарихи ойлау дағдыларын дамыту көзделген.

Оқушыларға сапалы білім беру үдерісі олардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынып, түсінуі және оны күнделікті өмір тәжірибесінде қолдануға бағытталған. Бұның өзі оқушыларға «XXI ғасыр дағдысы», яғни кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік жасайды.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) әзірлеген Құзыреттерді анықтау және іріктеу жобасының аясында, құзырет «жай ғана білім мен дағдыдан анағұрлым күрделі. Ол белгілі бір жағдайларда психологиялық ресурстарды (оның ішінде дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын) жұмылдыра және соған сүйене отырып, күрделі міндеттерді шеше білу қабілетін қамтиды. Мысалы, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына және оның өзгелермен қарым-қатынас құра алуына сүйенетін құзырет болып табылады» делінген.

Осыған сай, «Қазақстан тарихынан» жаңартылған оқу бағдарламаларында оқушыларда қалыптастыруға қажетті төмендегідей құндылықтар мен дағдылар анықталған (1-кесте):

1-кесте. Құндылықтар мен дағдылар

1	Құндылықтар	Дағдылар
2.	шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау; - қарым-қатынас жасау қабілеті; -өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау; - жауапкершілік; -денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету; - өмір бойы оқуға дайын болу.	сын тұрғысынан ойлау; - білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті; - проблемаларды шешу қабілеті; - ғылыми-зерттеу дағдылары; - қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда); - жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті; - АКТ саласындағы дағдылар береді [3].

2-кесте. Жаңартылған тарихты оқу бағдарламасының ерекшеліктері:

1	бірқатар тақырыптық бөлімдерді ірілендіру арқылы пәннің мазмұны оңтайландырылып, оқушылардың тарихи сана-сезім, ұлттық және жалпы адами құндылықтарды қалыптастыруға көмектесетін материалды оқып үйренуге арналады;	Жаңартылған тарихты оқу бағдарламасындағы тақырыптардың құрылымы мен оқыту біріздiлігі Қазақстан тарихын жалпы қабылданған дәуірлерге бөлу негізінде әзірленген және төмендегідей астарларды қарастырады: - әлеуметтік қатынастардың дамуы; - мәдениеттің дамуы; - мемлекеттің дамуы; - Қазақстанның экономикалық дамуы.

2.	Қазақстан тарихы әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі болғандықтан, пәнаралық байланысты күшейту арқылы, Қазақстан тарихын әлемдік тарихи үдерістер мәнмәтінінде қарастыруға және оқу материалын қосарлаудан аулақ болуға жағдай жасалған;	Жаңартылған тарихты оқу бағдарламасында оқушылардың сабақта зерттеу қызметін ұйымдастыруға баса назар аударылады. Зерттеу қызметін ұтымды ұйымдастыру мұғалім мен оқушының белгілі бір тарихи мәселенің шешімін бірлесіп іздестіру арқылы шығармашылықпен жұмыс істеуі көзделеді. Мұндағы күтілетін нәтиже тарихи ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталады, яғни болжам ұсыну, зерттеу үшін сұрақтар құрастыру, дереккөздерді талдау, әртүрлі көзқарастарды салыстыру, қорытындылар мен тұжырымдар қалыптастыру, өзіндік ұстанымын анықтау, т.б. Оқытудың мұндай зерттеулік тәсілі оқушыларға сырттай жеке-жеке құбылыстар мен фактілердің арасындағы өзара байланысты және тарихи үдерістің тұтас көрінісін көруге мүмкіндік береді [6].
3	Қазақстан тарихы әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі болғандықтан, пәнаралық байланысты күшейту арқылы, Қазақстан тарихын әлемдік тарихи үдерістер мәнмәтінінде қарастыруға және оқу материалын қосарлаудан аулақ болуға жағдай жасалған;	*Спиральді оқу бағдарламасы* Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «*Білім беру үдерісі*» (1962) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Ғалымның тұжырымдауынша, адамның танымдық қабілеті шартты түрде үш сатыдан тұрады: - белсенді (жұмыс үдерісінде білім алу); - бейнелік (суреттер мен бейнелердің көмегімен білім алу); - таңбалық (сөздер мен сандардың көмегімен білім алу). Джером Брунердің жұмысына негізделген спиральді оқу бағдарламасының негізгі ерекшеліктері: - оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды; - әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі; - жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады [6].

Тарихи пәндерді оқытуда мынадай педагогикалық әдіс-тәсілдер пайдаланған тиімді:

- оқушылардың проблемаларды анықтауда өз ой-пікірлерін айту, гипотеза ұсыну, жоспарлау, зерттеу жүргізу, дәлелдеу қабілеттерін дамытатын ынталандырушы–проблемалық, ситуациялық жағдай туғызу;

- белгілі бір тақырып бойынша «миға шабуыл», «жобалау» т.б. әдістерін ұйымдастыру (проблемаларды табу, әр оқушының идеясын ұсынуы, бүкіл сыныппен талқылау, оны талдау және шешімнің дұрыс нұсқасын қабылдау);

- сабақта оқушылардың белсенділігін арттыратын қоғамдық және құқықтық проблемаларды талқылау;

- ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдануда оқушылардың білімдерін кеңейту үшін мультимедиялық ресурстарды тиімді пайдалану, презентациялардың түрлерін пайдалана отырып, таңдалған тақырыптар бойынша шығармашылық жұмыстар жасау, сандық білім беру ресурстары материалдарын қолдану ұсынылады [1; 2; 3; 4].

Қазіргі уақытта педагогика ғылымында технологиялық тәсілге қызығушылық арта түсті. Өскелең ұрпақтың білім сапасын арттыру мақсатында педагогикалық технологияларды пайдалану талпыныстары көптеген педагогтар мен тәжірибелі мұғалімдердің оқыту және тәрбиелеуді жүйелі, тиімді, ұйымдастыруға деген ұмтылыстарынан туындады [1].

Тарихты оқыту үдерісінде жаңа технологияны пайдалану барысында мұғалім алдымен өзі бір әдіс-тәсілді оқып-танысып, тиімдісін өзінің шеберлігіне қарай іріктеп, таңдайды. Заманауи технологияны ұтымды пайдалануда оқушыға деген көзқарас пен қарым-қатынаста, оны объект деп қарамай, бүгін оны субьект субьект қатынаста қарастыралады. Оқушы дамытушы тұлға ретінде қабылдап, олармен жүргізілетін оқу-тәрбие жұмысы осыған лайық өзгерістерге ұшырады.Сөйтіп, қазіргі жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа технологияны енгізудің қажеттілігі туындады.

Тарихи білім беру үрдісінде пайдаланылатын педагогикалық технологияның түрлері:

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы – бұл кез-келген мазмұнды сынау емес, оны зерттеу, бақылау, талдау, әртүрлі стратегиялар арқылы өзінің ойлау негіздерін сыни тұрғыдан дамыту.

Тарихты оқытуда сыни ойлау - сенім («Не нәрсеге/кімге сенуім керек?») мен құндылықтарды таңдау, қандай да болмасын мәселе бойынша барлық сұрақтар қарастырылғанша «сыпайы» түрде күмәндану[5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

Проблема шешуде қолданатын ойлау - жүйелі талдауды қажет ететін ойлау процесі, мұнда бұрынғы білім білмейтінді анықтау үшін қолданылады (эвристика). Ойлаудың бұл түрі бақылау, қорытындылау, жалпыламалау, жорамалдау (гипотеза құру) мен оны тексеру секілді әрекеттер іске асырылады. Мәселелер арасында байланыстар анықталынады.

Шығармашылық ойлау проблеманың қиял мен фантазия, елестету арқылы вариациялары көп шешімдерін келтіруге бағытталған.

Кейс стади әдісі - оқытушының креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға, шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайды. Ағылшын тілінен аударғанда, «кейс» сөзі «жағдай», «оқиға» дегенді білдіреді. «Кейс» деген сөз жағдаятты (ситуацияны) сипаттауды, суреттеуді білдіреді. Ғалымдардың тұжырымындауынша, ол қандай да бір субъектің (мәселен, ұжым, аймақ, т.б.) тарихын (пайда болуы мен дамуы) және даму нәтижелерін сипаттайды. Белгілі жағдайды талдау – нақты немесе ойдан шығарылған жағдайды терең және бөлшектеп талдауды көздейді.

Ғылыми-педагогикалық еңбектерде ғалымдар кейс стади әдісі туралы төмендегідей пікір білдіреді. Case-study - таңдау жасау мен шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын тиімді әдіс болып табылады. Ол нақты ситуацияларды (жағдаяттарды) практикалық тұрғыдан талдау мен оларды өмірде кездесетін түрінде қайталауға, «ойнап» шығуға негізделеді. Кейс-стадиді кейде «нақты оқу ситуациялар әдісі» деп те атайды[11; 12;13; 14;15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22].

Кейс-стади дегеніміз – кейстерді қолдану арқылы жүзеге асырылатын сабақтың нысаны (формасы).

Кейс-стади әдісі көмегімен өмірде туындайтын проблемаларға жауап іздену арқылы студенттер ертеңгі өмірде кездесуі мүмкін жағдайлар мен мәселелердің дұрыс шешімін табуға жаттығады.

Кейс әдісінің ерекшелігі мен тиімділігі :

- Проблемалық ситуация бір тақырып немесе бір пәннің мазмұнымен шектелмейді, басқа пәндердің проблемалары мен мәселелерімен тығыз байланыста болады. Кейс-стадиде білім алушы пәнаралық байланыстарды табу дағдыларын көрсете білуге жаттығады.

- Оқушылар пән бағдарламасында сипатталған тұжырымдар, идеялар мен тәсілдерді түсінетіндігін, оларды нақты ситуацияны талдау мен ұсыныстар жасау үшін қолдана білетіндігін көрсете білуі қажет. Үйренушілер проблемалық ситуацияны интерпретациялаудың (өзіндік тұрғыдан түсінудің) бірнеше жолы болатындығына дайын болуы керек.

- Ситуацияда бірнеше шешілмеген мәселені, оқушылар бір проблеманың шешімін тапқан соң, басқа да проблемаларды іздестіріп, оларды талдаудың бағыттарын анықтайды.

- Оқушылар өз шешімдері мен ұсыныстарының дұрыстығын дәлелдеу үшін өздерінің жеке тәжірибесінен мысалдар келтіреді [19; 20; 21; 22].

Тарихты оқыту мен білім беру үдерісінде проблемалы оқыту технологиясын пайдаланудың маңызы зор.

Проблемалы оқыту технологиясының негізінде проблемалық баяндау әдісі. Бұл әдістің негізіне оқушыларға проблемалық ситуация жасау арқылы (яғни, проблема қою), проблемалық сұрақтар мен тапсырмалар қою, танымдық тапсырмалар беру және оған оқушының жауап беруге немесе проблеманың болжамын шешуге (әрекет жасауы, жолдарын ізденуі) тырысуы алынады. Бұл әдіс оқушының танымдық-шығармашылық қабілетінің дамуына ықпал жасайды. Оқушылардың шығармашылығы проблемалық ситуациядан басталады (3).

*К*есте-3. Проблеманың шешілу кезеңдері

Жаңартылған бағдарлама бойынша дайындалған мұғалімдерге арналған нұсқаулықта мынадай мәселелер атап көрсетілген.

Ұжымдық дәлелдеу – бірлескен тұлғааралық өзара әрекетті өрбітуге көмектесетін педагогикалық құрал. «Қазақстан тарихы» және «Құқық негіздері» пәндерін оқыту барысында оқушылардың дәлелдеуді қолдану дағдылары (ақпарат дереккөздерін талдау, өздерінің зерттеу нәтижелерін таныстыру және талқылау) сыныптан сыныпқа көшу шамасына қарай күрделеніп отырады. Дәлелдеумен қатар дағдылардың бірі – проблемаларды шешу. Поляның (Polya, 1945) тұжырымдауынша, проблемаларды шешу – бұл:

- шынайы проблемамен айналысу; мәселе туралы болжам жасау, зерттеу және мағынасын түсіну;
- рәсімдерді есте сақтау ғана емес, сонымен қатар, шешімдерді іздеу;
- формулаларды есте сақтау ғана емес, сондай-ақ үлгілерді зерттеу;
- жаттығуларды орындау ғана емес, сондай-ақ болжам жасау[1; 2 ;3].

Оқушыларға өз сөзімен түсіндіруге мүмкіндік бере отырып, мұғалім оларға тақырыпты білуі мен түсінуінің арасында байланыс орнатуға мүмкіндік алады, кез келген қате түсініктерін анықтай алады [14].

Ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, тарихты оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдерін пайдаланғанда оқушыны субъект тұрғысынан қарастырғанда оқытудың нәтижелі, білімнің сапалы болатындығы және ең басты, оқушылардың пәнге деген жауапкершілігі, қызығушылығы артып, оқушының өз бетінше жұмыс істеуге ынтасы оянып, оқушының ізденушілік-шығармашылық, зерттеушілік қабілеттері артады [4; 5; 6;7; 8; 9].

Деңгейлеп саралау–мұғалімнің де, оқушының да белсенді шығармашылық қызметін дамытуға бағытталған. А.С.Выготский зерттеулерінде: “әр баланың өз деңгейі болатындай, әр балаға берілетін тапсырманың көлемі оның деңгейіне лайықтап беріледі. Әр баланы өзінің даму зонасында жетілдіру керек” деп атап көрсетеді. Деңгейлеп оқытудың тиімділігі мен мүмкіншілігі мол [11, 42].

Деңгейлік тапсырмалардың ауқымы өте кең. Оқулықтағы тапсырмалар мен жаттығулар-өткен ережелер бойынша қайталау, пысықтау, бекіту жұмыстарына арналған жұмыстар жүйесі. Деңгейлік оқыту барысында біліктілікке қол жетеді [11].

Ғалымдар еңбектерінде деңгейлеп оқыту технологиясын енгізудің себебін, оқу ақпараттары көлемінің ұлғауы, оқушыларға түсетін «салмақтың» артуымен байланыстырады[11;12;13;14].

Деңгейлеп оқыту- оқулықтағы ақпараттың азаюы арқылы емес, оқушыларға қойылатын талаптардың әртүрлігі арқылы жүзеге асырылады. Деңгейлеп оқытудың мақсаты-әрбір оқушы өзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгеруін қамтамасыз етуі болып табылады[6 ; 8].

Дамыта оқыту – жеке тұлғаны жетілдіреді, оның дамуына бағыт беріп, олардың белсенділік, адамгершілік сияқты қасиеттерін қалыптастыруға себін тигізеді. А.С.Выготскийдің “Білім беру тек дамудың алдында болғаны пайдалы болады” деген пікірін ескеріп, оларды дамыта оқытудың бағдарламалық, проблемалық, ақпараттық, т.б. түрлеріне негіздеп күнделікті сабақтың тиімді бөлімдеріне қарай бағдарлап оқыту көзделген[6; 8; 14]. Дамыта оқытудың дәстүрлі оқытудан айырмашылығы: көздеген мақсатында; мәнінде, мазмұнында, дамытудың негізгі факторында, мұғалімнің рөлі мен атқаратын қызметінде; әдіс-тәсілдерінде, оқушының білім алу белсенділігінің түрінде; оқу үрдісінің мүшелерінің әрекеттестік ерекшеліктерінде; олардың қарым-қатынас сипатында, танып-білу үрдісін ұйымдастыру түрлерінде, т.б[6; 8;15].

Модульдік оқыту технологиясы–оқушы өздігінше мақсатты жеке бағдарламамен (толық немесе бөлімдермен) оқитындай етіп оқыту үрдісін өзгертеді, қайта құруға бағытталған.

Модульдік оқытудың мақсаты: оқушының өздігінше жұмыс істей алу мүмкіндігін дамыту, оқу материалын өңдеудің жекелеген тәсілдері арқылы жұмыс істей білуге үйрену [16;17].

М.Жанпейісованың еңбегі тікелей модульдік оқыту технологиясына арналған [13].

Модульдік оқыту ХХ ғасырдың 60-жылдарында қалыптасып, ағылшын тілді елдерде тез етек жайды.

Модульдік оқыту технологиясы оқушылар өздігінен мақсатты, жеке бағдарламамен (толық немесе бөлімдермен) білім алатындай етіп оқыту процесін өзгертуді және қайта құруды көздейді. Модульдік оқытудың «өзегі» –оқу модулі, яғни бөлім не бөлік. Модуль дегеніміз –қандайда бір жүйенің, ұйымның нықталатын, біршама дербес бөлігі.

Ол: ▪ақпараттардың жиынтығы;

▪оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан;

▪бағдарламаны табысты жүзеге асыру бойынша берілген мұғалімнің нұсқауларынан тұрады[13].

Топтық оқыту технологиясы – бірлесіп жұмыс істеуге, өз ойын дәлелдеуге, өз пікірін еркін айтуға үйретеді. Ұжымдық іс - әрекетте жұмыс істеуге негізделген..

Жобалау технологиясы. Бұл әдіс білім алушыларға ойша аудиториялардан шығып, талқыланатын мәселе бойынша өз әрекетінің жобасын жасауға мүмкіндік береді. Ең бастысы, топ немесе жекелеген бөлімшелердің өз жобасын қорғайтын, басқалардың алдындағы өзінің артықшылығын дәлелдейтін және достарының пікірін білуге мүмкіндігі болады.

Сонымен, қорыта келгенде, педагогикалық технологияны дұрыс құрастыру оқу-тәрбие процесінің тиімділігін, педагог пен оқушының шығармашылығын арттыруға, жеке тұлғаның өзіндік құндылықтарын, алған білімін жаңа жағдайда өмірлік тәжірибесінде қолдануға себін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жалпы орта білім беру деңгейінің 10-11-сыныптарына арналған «Қазақстан тарихы» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.-Астана., 2017.

2 2016-2017 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат.- Астана, 2016. 5-б.

3 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат.- Астана, 2017. 5-б.

4 «Қазақстан тарихы» және «Құқық негіздері» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. 10-б.

5.Чошанов М.М. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. - М.: Просвещение, 1996. 158 с.

6.Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекции. Учебное пособие для студентов. –М.: Прометей, 1992. 528 с.

7.Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии.- М.: Педагогика, 1989. 192 с.

8. Кобдикова Ж.У. Орта мектепте білім алуды технологияландыру. –Алматы, 2002. 45 б.

9. Монахов В.М. Аксиоматический подход к проектированию педагогической технологии// Педагогика, 1990. №3. С. 67-69.

10.Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие для педагогических вузов и ИПК. - М.: Народное образование, 1988. 255 с.

11.Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе: Анализ зарубежного опыта. – М.: Знание, 1989.- 80 с.

12. Исаев С.А, Ахметова О.С. Новая образовательная парадигма в системе образования Казахстана // Bulletind'EUROTALENT-FIDJIR,vol.3,2011, Paris, France. –P.75-80.

13. Жанпейсова М. Модульдік оқыту технологиясы. Алматы.,2000.

14. Нағымжанова Қ. М.. Инновациялық оқыту жағдайларындағы мұғалім қызметінің психологиялық-педагогикалық негіздері.- Өскемен, 1999.

15. Хуторской А.В. Ключевые компетенции. Технология конструирования// Народное образование, 2003, № 5. С. 55-61.

16. Юсуфбекова Н.Р. Педагогикалық иноватиканың жалпы негіздері: білім берудегі инновациялық процестердің теориясын талдау тәжірибесі.-М.,1991

17. Әбдіғұлова Б.Қ. «Тарихты оқытудағы ақпараттық технология» курсын оқып үйрену жолдары.- Алматы., 2013.100 б.

18. Әбдіғұлова Б.Қ. Тарихты оқыту теориясы мен әдістемесі.-Алматы., 2012. 240 б.

19. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. -М.: Просвещение,1967. 216 с.

20. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. –М., 1977. -380 с.

21. Бұзаубақова К.Ж.. Жаңа педагогикалық технология. (Оқулық) Тараз. ТарМУ,2003.

22. Өстеміров Қ.,АйтбаеваА, Қазіргі білім беру технологиялары, Алматы, 2006.

ӘОЖ 930:(574):[15/20]
МРНТИ:03.20

Қабыл А.Ә[1]., Абдурахманов Н.А[2].

[1]Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер кафедрасының 3-курс докторанты
[2]Шымкент университеті, т.ғ.к.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын оқыту мәселелері туралы баяндалады. Тарихты оқытуда жан-жақты білім беріп ғана қоймай оқушылардың бойында патриоттық қасиеттерді дарытып тәрбиелеуде маңызды орын алатыны белгілі. Оның ішінде XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын баяндай отырып, жас буын өкілдеріне ұлт - азаттық көтерілістердің отаршылдыққа қарсы сипаты және тарихи мәнін түсіндіру, күреске басшылық еткен тарихи қайраткерлер мен қатысқан тұлғалардың ерлік істерін бағалау, зерттеулік ізденіс жүргізуге бағдар беру, қозғалыс басшылары, көтерілістің барысы жөнінде әдістемелік түрлерін қолдану, және т.б. жұмыс түрлерін жүзеге асырудың маңызы зор.

Кілт сөздер: Отан тарихы, ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы, XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстар, тарихты оқыту мәселелері, оқыту тәсілдері, оқыту формалары.

Kabyl A.A[1]., Abdurahmanov N.A[2].

[1] South Kazakhstan state pedagogical university, 3rd year doctoral of the department of history of Kazakhstan and social disciplines, [2]Shymkent university, Ph.D.

PROBLEMS OF TEACHING THE HISTORY OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF THE XVIII-XIX CENTURIES IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article describes the problems of teaching the history of the national liberation movement in the XVIII-XIX centuries. The history of the national liberation movement is a holistic process. The role of the history of the national liberation movement is closely intertwined with the national, socio-economic, political and spiritual formation of the Kazakh people and its role is very great.

It is known that teaching history plays an important role not only in providing comprehensive knowledge, but also in fostering patriotic qualities in schoolchildren. In particular, to tell the history of national liberation movements in the 18th-19th centuries, to explain to the younger generation the anti-colonial nature and historical significance of national liberation uprisings, to assess the exploits of historical figures and participants, to orient research, the movement of leaders, the use of methodological techniques of the uprising, etc. types of jobs.

Keywords: Domestic history, the history of the national liberation movement, the national liberation movement in the XVIII-XIX centuries, the problems of teaching history, teaching methods, forms of teaching.

Кабыл А.А[1]., Абдурахманов Н.А[2].

[1]Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, докторант 3-курса кафедры История Казахстана и общественных дисциплин, [2]Шымкентский университет, к.и.н.

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ XVIII-XIX ВЕКА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье описаны проблемы преподавания истории национально-освободительного движения в XVIII-XIX в.в. История национально-освободительного движения является целостным процессом. Роль истории национально-освободительного движения тесно переплетается с национальным, социально-экономическим, политическим и духовным становлением казахского народа и его роль очень велика.

Известно, что преподавание истории играет важную роль не только в предоставлении всесторонних знаний, но и в воспитании патриотических качеств у школьников. В частности, рассказывать историю национально-освободительных движений в XVIII-XIX веках, разъяснять подрастающему поколению антиколониальный характер и историческое значение национально-освободительных восстаний, оценивать подвиги исторических деятелей и участников, ориентировать исследования, движения вожди, использование методологических приемов восстания и др. важно выполнять виды работ.

Ключевые слова: Отечественная история, история национально-освободительного движения, национально-освободительного движения в XVIII-XIX в.в., проблемы преподавания истории, методы преподавания, формы преподавания.

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Қазақстан тарихына тың деректер мен мағлұматтар қосылып, «ақтаңдақ» тұстар ашылуда. Отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық соғыстардың тарихына объективті баға беруге, қайтадан ой елегінен өткізуге мүмкіндік туды. Осы орайда білім алушыларға Отандық тарихтағы елеулі де күрделі кезеңдер, оның ішінде XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстардың ерекшеліктері және көрнекті тұлғалар жөнінде танымдық-зерттеулік сабақтар беру аса маңызды екені айқын. Мақсат – шәкірттердің жекелік бойларына төл тарихты құрметтей білуге тәрбиелей отырып патриоттық қасиетті қалыптастыруға негіздеу болып табылады. Оның бірнеше міндеттерін де атап өту керек, олар:

- ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқаратынын, мазмұны терең екенін білу.
- қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне үлкен назар аударып жүгіну керектігі.
- бүгінгі таңда ұлтымыздың ұлт-азаттық күрестері отаршылдыққа қарсы өз елінің ұлттық мүддесін қорғап, мемлекеттілікті қайта қалпына келтіру мұратындағы азаттық қозғалысы екенін түсіндіру.
- дербес ел жағдайында бұл тұрғыда әртүрлі зерттеулік кітаптар, оқу материалдары жарық көргенімен бірқатар күрделі мәселелер әлі анықтауды қажет ететіндігі.

XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқарады. Халықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани қайшылықтардың түйіні болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстардың мазмұны терең. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүгінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс, сондықтан халқымыздың басынан өткен ұлт-азаттық қозғалыстар мен тәуелсіздік жолындағы күрестер тарихы өзекті болып қала бермек.

Әбу Насыр әл-Фараби «Тарихты білмей өткенді, қазіргі жағдайды, келешекті болжау қиын» десе, Ахмет Байтұрсынұлы «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы - тарих» деп жоғары бағалаған екен. Бүгінгі таңда төл тарихты оқытуға ерекше назар аударылып келеді. Оның ішінде қазақ жерінде XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы туралы көлемді зерттеу еңбектері жазылды, жаңа көзқарастағы пікірлер мен деректі құжат материалдары ғылыми айналымға қосылуда. Тарихшы ғалымдардың теориялық-әдістемелік және әдіснамалық негіздегі толымды еңбектері көпшілікке ұсынылып жүргені белгілі. Дегемен, ұлт-азаттық көтерілісті зерттеу тарихы мен тарихнамасындағы осы күнге дейін өзінің толық, тіпті зерттелмей жатқан үлкен ғылыми және білім беру саласы үшін маңызы зор мәселе - ол осы тақырыпта жазылған еңбектердің, жалпы осы тақыраптың күнделікті оқу үдерісімен байланысы мен оқыту кезіндегі ерекшеліктері. Шын мәнінде, бұл салада арнайы зерттеулер жүргізілмеген, яғни ұлт-азаттық көтерілістің толық процесс ретінде бейнелейтін жағдай жасалмағанын

жоғарғы оқу орындарында, колледждер мен мектептерде беріліп жатқан дәрістер барысында байқауға толық мүмкіндік бар. Әрине бұл арнайы талдауды қажет ететін үлкен мәселе.

Қазіргі кезде білім беру мен оқытудың әдістемелік жүйесін қайта қарау мемлекеттің білім беру саясатының жүзеге асырылуымен заман талабы болып отыр. Жас буын өкілдеріне терең білім беру ісінде жаңа міндеттер қойылуда. Сондықтан әрбір сабаққа озық тәжірибе үлгілерін, әдістерді, жаңа технологияны пайдалана отырып оқушылардың, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығы мен ынтасын арттыра түсу қажет. Тарих пәні олардың асыға күтетін, үлкен көңілмен қабылдайтын білім көзі болуы тиіс. XVIII-XIX ғасырларда Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы туралы дәріс берілгенде жастардың тек тыңдап ғана қоймай, ұлттық рухты сезінетіндей дәрежеде оқыту басты назарға алынуы керек.

Білім алушылардың өздігінше шығармашылық түрде ой қорыта алатын жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған оқыту – олардың сыни негізде ойлауды қалыптастыруға бағытталған оқыту болып табылады. Оқытудағы сыни тұрғыдан ойлау әрекетін енгізу оқушылардың өз бетінше білім алуына, оқытушымен бірге ой бөлісуге, пікірлерін білдіруге, сонымен бірге топпен бірге жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Мәселені ашу барысында тың ойлар, келелі пікір білдіру маңызды орын алады, оқытудың тиімділігін арттырады.

Әдетте, ұлттық идея мен мемлекеттік билік талабына жауап берген ұлт-азаттық қозғалысының тізгінін дана Абай атамыз айтқан ел басқаратын мәртебесі бар тұлғалар ұстады. Тап осындай мәнді белгілерге ие ұлт-азаттық қозғалысы Отан тарихында терең із қалдырғаны және рас [1].

Академик Манаш Қозыбаев айтқандай: «Тарихты оқыту, тоқыту – үлкен проблема» [2]. Сол проблемалардың ішндегі ең өзектісі, яғни оқу процесінің өзіне ғана емес, жалпы оқушылардың санасына қатты әсер ететін басты мәселе – киелі тәуелсіздік жолындағы бостандық пен егемендік үшін күрес тарихы. Халқымыздың тәуелсіздік жолындағы азаттық күресінің тарихын зерттеуді тереңдету, оның методологиясы мен тарихнамасы мәселелеріне жоғары деңгейде көңіл аудару өзекті болып қала бермек. Бұл салада күн тәртібінен түспейтіндігін атап өтетініміз - пайдаланатын дәстүрлі зерттеу әдістері мен қатар жаңа пәнаралық әдістерді енгізу.

Жалпы мектептерде тарих пәнін оқыту тәжірибесінде, мерзімді педагогикалық басылымдарда жарияланған материалдардағы педагогикалық инновация, сабақтардың дәстүрлі емес типтері, жаңа ақпараттық технологияны пайдалану, интерактивті әдістер сияқты оқытуды ұйымдастыру формалары мен әдістерінде жаңашылдық кездеседі. Тарихи білімді меңгерген адам өзі өмір сүрген қоғамдағы орынын, атқаратын қызметін, басқа да іс-әрекеттерін дәл анықтай алады.

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңес бекітіп, 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасында тарихи білімнің іргелі принциптерінің айқындалып, оқу орындарында тарихты, әсіресе Қазақстан тарихын оқытуды алдын-ала межелеу жөніндe аса жауапты міндеттер қойылған болатын [3]. Тұжырымдама төл тарихтың негізінің қалауына басым бағыт болды.

Тарихты оқыту - күрделі үрдіс, оқытудың мақсатын анықтау, білім мазмұнын іріктеу, білімді оқытып-үйрету және оны меңгеруге басшылық жасау, оқушылардың білім алуы мен оқытудың нәтижесі сияқты өзара байланысты құрамдас бөлімдерден құралады. Оқыту үрдісі үнемі қозғалыста болады, яғни даму үстінде болып туындаған қайшылықтарды шешу арқылы жетіледі.

Тарихты оқыту теориясы мен әдістемесі тарих ғылымдарына жатпайды, ол педагогикалық ғылымдарға қосылады. Өйткені оның зерттейтін негізгі нысандары: оқытудың мақсаты, білім мазмұны, оқушылардың оқу қызметі қалай ұйымдастырылады, оның тиімді жолдары қайсы? Оқыту нәтижесі өте жақсы болу үшін оқулықтардың қандай түрі және олардың әдістемелік құрылымы қандай болуы керек? Мұғалім қалай оқытуы керек? Оқыту нәтижесі қалай тексеріледі және оның қорытындысы оқытуды одан әрі жетілдіру үшін қалай пайдаланылады? Тарихты оқыту барысында қандай курсаралық, пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға болады?-деген сияқты көптеген мәселелер. Тарихты оқытуға тікелей қатысты осы және басқа да мәселелерді шешудің өзіндік жолдары бар, оларды зерттейтін де, белгілейтін де педагогика ғылымы. Аталған мәселелерді шешумен тарих ғылымы емес, педагогика ғылымы айналысады, олар педагогикалық теорияларға сүйенгенде ғана дұрыс шешіледі. Олардың ішіндегі кейбір аса маңызды мәселелер: білім мазмұнын анықтау немесе жетілдіру, оқытудың ұйымдастыру формалары мен әдістерін жетілдіру, оқулықтарды жақсарту, оқытуды оңтайландыру т.б. тек ғылыми-педагогикалық эксперимент жүргізу арқылы ғана дұрыс шешіледі [4].

Тарих пәнінің оқытылу мәселелерін зерттеуде тәжірибені зерттеу, бақылау, әңгімелесу, түрлі сипатты сауалнамалар жүргізу, қорытындысын шығару сияқты басқа да зерттеу әдістері қолданылады.

Кез келген ғылымның мәні оның ақиқатты ізденуінде болып табылатынын және де тарихтан да тек қана ақиқат талап етіледі.

Тарихқа қоғамды тәрбиелеудің құралы ретінде қараған жөн. Бұрынғы қоғамдық өмірді зерттеу, оқушыға тәжірибелік мысалдың негізінде қоғамның не екенін түсінуге мүмкіндік береді; оқушыға казіргі уақытта көрсетуге ыңғайсыз болатын, әр түрлі дәстүрлерді және мекемелерді, ең басты әлеуметтік құбылыстарды игеруге мүмкіндік береді; ол оған әр түрлі дәстүрлерді салыстыру арқылы, сол дәстүрлердің қасиетін, көптүрлілігін және де ұқсастығын түсінуге мүмкіндік береді.

Окиғаларды және эволюцияларды зерттеу оларды адами әрекеттердің үздіксіз өзгеру идеясына үйретеді және қоғамдық төңкерістерден негізсіз қорқуынан кепілдік береді; бұл оларға прогресс ұғымын айқындайды. Осы алынған білімнің барлығы оқушыны қоғамдық өмірге араласуға мейлінше қабілетті етеді; сайып келгенде, тарих демократиялық қоғамда қажетті пәндердің бірі болып табылады.

Демек, тарихи педагогика қоғамдық құбылыстарды айқындауға мейлінше кабілетті және олардың эволюциясын түсінікті ететін пәндерді және сабақ беру тәсілдерін таңдауды ереже ретінде қабылдауы тиіс. Оқушыларға қандай да бір фактіні хабарлаудан бұрын, оның қандай тәрбиелік әсері болуы мүмкін екенін және содан кейін, оны оқушыларға түсіндірудің канағаттанарлық әдістері бар ма деп ойланған жөн. Түсінуге өте киын немесе нақтылығы жоқ, бірақ түсінуге жеңіл болатын, тағылымы аз әрбір факт окыту бағдарламасынан алынып тасталуы тиіс.

Тиімді оқытуды жүзеге асыру үшін, тарихи педагогиканың теориясын жазып шығару жеткіліксіз. Оқу құралдарын және әдіс-тәсілдерді жаңартып отыру қажет. Тарих міндетті түрде көп мөлшердегі фактілердің білімдік жүйесін талап етеді.

Тарихшылар нақты шындықты зерттеуді басты мақсат етіп зерттейді. Тарихи шындықтың шынайы көрінісі - ғылым. Тарих ғылымы түбегейлікті, нақтылықты қажет етеді, сонымен бірге тарихи фактілерді анықтауға қалыптасқан тәсілдерге ие, белгілі дәрежеде оларды пайымдау (интерпретация) бар. Тарихты, кезеңдік оқиғалар мен ұлт-азаттық қозғалыстар туралы баяндағанда негіз етіп дерек көздерін пайдаланамыз. Дереккөздері құжатты материалдарға негізделеді. Тарих құжаттар бойынша жазылады. Құжаттар - кезінде өмір сүрген адамдардың қалдырған ойлары мен іс-әрекеттерінің іздері.

Өткеннің кезеңі бойынша деректі мұқият зерттеген және техникалық терминологияны меңгерген тарихшының алдында тағы бір күрделі мәселе туындайды: ол құжаттың мазмұнына қатысты, оған толық сенуге бола ма? Бірде бір деректі өткенді қалпына келтіру үшін, ондағы тарихи мәліметтердің шынайылығына көз жеткізбестен қолдануға болмайды.

Тәжірибеде барлық құжаттарды сақтау мүмкіндігі жоқ болғандықтан, тарихи құндылығы жоқ деп саналған, қоймалардағы уақытша құжаттардан арылу процесі кезінде асыра сілтеушілік орын алуы мүмкін.

Құжатты көрсетуден және іздеп табудан бастап, фактілерді білуге дейін, ой-тұжырымға толық талдау жасау, тарихи әдіснаманың ең басты тарауларының бірін құрайды [5].

Мәселелердің әдістемелік тізімін тұжырымдау.

1) Жалпы ұйымдастыру. Тарихты оқыту қандай мақсатты алдына қоя алады? Оқушының біліміне ол қандай қызмет көрсетуі мүмкін? Ол оның мінез-құлқына қалай әсер етуі мүмкін? Қандай фактілерді ол оған түсінікті етуі тиіс? Ол оған қандай ақыл-ой дағдысын беруі тиіс және де, соған орай, материалды және тәсілді таңдауда қандай ұстанымдар басшылыққа алынуы қажет? Тарихтың оқытылуы орта мектептің бүкіл оқыту мерзіміне созылуы қажет пе немесе арнаулы сыныптарда шоғырлануы абзал ма? Мұғалім фактілерді ауызша баяндауы керек пе немесе курсты түсіндірумен алмастыратындай етіп, оқушыларды бірінші олармен кітап арқылы танысуы тиіс пе?

2) Материалды таңдау. Отандық тарих пен өзге елдердің тарихы қандай көлемде оқытылуы тиіс? Жеке оқиғаларды, ғұмырнамаларды, драмалық жағдайларды зерттеу немесе жалпы тұтасуды және эволюцияны зерттеуге ме? Жалқы есімдер мен сандарға қандай орын бөлінуі тиіс? Сыни рухты ояту үшін аңыздарды пайдаланған жөн бе немесе оларға жоламаған дұрыс па?

3) Оқыту тәртібі.

Әрбір кезеңді баяндауда қандай тәртіпті ұстанған дұрыс - хронологиялық, географиялық немесе логикалық? Жағдайдың сипаттамасынан бастаған немесе оқиғалар туралы әңгімелерден бастаған дұрыс па?

4) Оқыту тәсілдері. Оқушыға әуелі жалпы формулаларды немесе жеке суреттерді берген жөн бе? Тарихи фактілердің образдарымен қалай таныстыру керек? Баяндауларды және сипаттамаларды қалай пайдалану керек? Авторлардың мәтіндерімен? Тарихи романдармен? Фактілерді қалай шектеуге мәжбүрлеуге болады? Хронологиялық кестелермен, синхроникалық кестелермен, географиялық нобайлармен, статистикалық және графикалық кестелермен қалай пайдалану керек? Оқиғалардың және дәстүрлердің сипатын, әрекеттердің себептерін қалай түсіндіру кажет? Оқиға эпизодтарын және дәстүрді мысалға қалай таңдау керек? Эволюцияның және фактілердің ұласуын қалай түсіндіруге болады? Оқушының терминдерді ұғынғанын және фактілерді түсінгенін калай қадағалауға болады? Оқушыға фактілермен өзіндік жұмыс жасауға тәжірибелік жаттығуларды ұйымдастыруға бола ма? [6]

Тарихты оқытуда жан-жақты білім беріп ғана қоймай оқушыларды елжандылық қасиеттерді бойларына дарытып тәрбиелеуде маңызды орын алатыны белгілі. Оның ішінде XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын баяндай отырып, жас буын өкілдеріне ұлт - азаттық көтерілістердің отаршылдыққа қарсы сипаты және тарихи мәнін түсіндіру, күреске басшылық еткен тарихи қайраткерлер мен қатысқан тұлғаларға сараптама жасап, зерттеулік ізденіс жүргізуге бағдар беру, қозғалыс басшылары, көтерілістің барысы жөнінде кестелер мен тест әдісінің түрлерін қолдану, ұлт-азаттық қозғалыстың басшылары жөнінде кластер жасап көрсету, олардың ерлік істерін бағалау, бірге оқитындар арасында диалог жүргізу және т.б. жұмыс түрлерін жүзеге асырудың маңызы зор.

Сонымен бірге оқушының шығармашылық, зерттеушілік іскерлігін дамытып қалыптастыру арқылы тарих пәніне деген қызығушылығын арттыруда мұғалімнің нақты тапсырмаларды беруімен өзіндік жұмыстардың орындалуы үлкен орын алады. Өзіндік жұмыстарды оқиғаны еркін мазмұндау арқылы логикалық дамытушы ойындармен берілген құрастырмалы тапсырмалар: ребус, сөзжұмбақ, анаграмманы шешу арқылы, тапсырманы өзі ізденіп тапқан қосымша материалдармен түрлендіру, өз ойын еркін тақырыпқа құрастыруға берілген шығармашылық бағыттағы реферат жазу және тарихи сөздікті пайдалану сияқты тәсілдермен орындауға болады [7]. Мұндай тапсырма жұмыстардың XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы бойынша орындалуы тақырыпты қызығушылық ынтамен игеруге үлкен ықпал жасайды.

Нәтижеге бағытталған білім берумен бірге тұлғаны рухани негізде тәрбиелеу, сөйлеу мен ойлау мәдениеті мен елжандылық қасиетттерді бойға дарыту - тарихты оқытудағы мақсат-міндеттер болып табылады. Білім берудің негізгі бағыттары - оқу мазмұны мен дидактиканы дамыту, оқытудың әдіс-тәсілдерін жетілдіру, жалпыға бірдей орта білім берудің мазмұнын ғылыми тұрғыдан ұйымдастыру, оқу еңбегінің сапалылық үрдісін дамыту, шығармашылық белсенділікті арттыру, пәнаралық және ішкі байланыстарды жүзеге асыру, оқытудың білім берудің әдістемесін жетілдіру.

Оқушыға сапалы да жаңаша білім беруде ақпараттық және коммуникациялық технологияның оқу үрдісіндегі орны, оның маңызы үлкен. XXI ғасырдағы қоғамда компьютерлік технология жүзеге асырылып, меңгерілу үстінде. Оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оның тәжірибелік жағынан тиімді түрде ұсынылуына мүмкіндік жасау жаңа коммуникативтік технологияларды пайдаланудың басты мақсаты. Тарих сабағында ақпараттық технологияны қолдану өзекті, тарихты оқытуда компьютерлік бағдарламаны пайдалану оқушылармен дифференциалды әдісті қолданып жеке жұмысты ұйымдастыруға, топпен және өзіндік түрде жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге педагогикалық әдіс-тәсілдерді қолдануға болады.

Талай ғасырдың сын елегінен өткен, әлемді меңгерудің мейлінше бай тәжірибе-тағылымы небір тарихи дәуірлердің рухын жинақтаған, арман-ойларын уақыт сүзгісінен өткізген таным теориясының қазіргі педагогикадағы маңызы зор. Оқыту үрдісі екі жақты үрдіс болғандықтан оқушының өзіндік жұмысы, дербес шығармашылық іс-әрекеті мұғалімнің басшылығымен қатар, олардың ізденімпаздығын, белсенділігін, өз ықыласымен жасайтын әрекетке қызығушылығын қажет етеді.

Жалпы тарихи білім жалпы адамзаттық құндылықтарға, дүниежүзілік мәдениет жетістіктеріне ынта қойған, адамгершілік пен демократия мұраттарын жан-тәнімен қабылдайтын, қоғамның, өзінің, егеменді Қазақстан Республикасының дамуына белсене қатысатын, өзін-өзі жетілдіріп отыруға ұмтылатын, тәуелсіз мемлекеттің қуаты мен бейбітшілікті нығайтуға деген жауапкершілік сезімі бар жас адамның жеке басын қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосуға міндетті.

Тарих - тұлғаның руханилығын бағыттауға негізделген білім көзі. Тарих дегеніміз оқиғалардың, есімдердің, құжаттар мен даталардың күнтізбесі ғана емес, тарих халықтардың қуанышы мен қайғысының, жарқын өмірге талпынысының, мәңгі жасампаздығының жарқын бейнесі. Тарихты оқытудағы мақсат - нәтижеге бағытталған білім берумен қатар, баланы адам етіп тәрбиелеу, тұлғаның руханилығын қалыптастыру, яғни сөйлеу мен ойлау мәдениеті, ұлттық және діни тәрбие, адамгершілік пен отбасын сыйлау, отансүйгіштік пен еңбек тәрбиесін іске асыру болса, жоғарыда баяндап өткеніміздей XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы туралы сабақты оқушылар мен білім алушылардың тек тыңдап, баяндап ғана қоймай, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар көмегімен ұлттық рухты бойға дарытатындай дәрежеде оқыту басты назарға алынуы тиіс.

Жаңа педагогикалық технологияларға жататын ынтымақтастық педагогикасы, білім беруді ізгілендіру, мәселелік оқыту, тірек белгілер арқылы оқыту, түсіндіре басқарып, озат оқыту, деңгейлеп-саралап оқыту, модульдік-жобалап оқыту технологияларын тиімді қолдану арқылы нақты нәтижеге қол жеткізуге болады [8]. Таным әрекетінің ерекше түрі және білім берудің негізгі жолы болып табылатын оқыту әдістерінде сөздікпен түсіндіру, әңгімелеу, дәріс, дискуссия, диспут, иллюстративті көру, оқу материалдарымен, кітаппен жұмыс жасау және бейнекөріністермен тарих тақырыптарын меңгеру терең дайындықты қажет ететіні айқын. Жалпы оқыту әдістері күрделі, көпөлшемді, көпсалалы білім болғандықтан мақсаты мен мазмұны, принциптері мен оқыту формалары арқылы көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы: Жоғары оқу орындарының тарихшы емес мамандықтарына (бакалавриат) арналған оқулық. – Алматы: Раритет, 2010.Б.81

2. Қозыбаев Манаш. Киелі тәуелсіздік / Құрст. Ш.М. Қозыбаев. – Алматы: Баспалар үйі, 2009., 378

3. https://e-history.kz/kz/publications/view/1716

4.Тұрлығұл Т.Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы: "Ғылым" ғылыми баспа орталығы, 2003. Б.30

5. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Тарихты зерттеуге кіріспе: монография / Ш.-В.Ланглуа, Ш.Сеньобос; фр. тіл. Ауд. А. Серебрякова. – СПб., 1899. – 275 с. – (Образоват. б-ка. Сер. 2 (1898 г.). № 3-4). Орыс тілінен ауд. Б.А.Габдулина. – Астана: Фолиант, 2015. Б.72

6. Сонда. Б.227

7.А.Какжанов. Оқушының шығармашылық, зерттеушілік іскерлігін дамытып қалыптастыру арқылы тарих пәніне деген қызығушылығын арттыру // Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал. Қазан 10 (97) 2010 Б. 25

8. Ә.Имашева. Нәтижеге бағытталған білім - тұлғаның руханилығын бағыттауға негізделген білім көзі // Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал. Шілде 7 (94) 2010 Б. 43

УДК 378.147:94
МРНТИ 03.01.41

Джайнакбаева Г.Т.[1]

[1] *кандидат педагогических наук, доцент КазНПУ им. Абая, gulnara12.02.61@mail.ru*

МОДУЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ НА УРОКАХ ИСТОРИИ.

Аннотация

Статья посвящена вопросам изучения и применения модульной технологии на уроках истории. Развитие мирового сообщества в последние десятилетия все более явно ставит в центр системы образования и воспитания приоритет человеческой личности. В современном обществе возросла потребность в учителе, способном модернизировать содержание своей деятельности посредством критического, творческого его осмысления и применения достижений науки и передового педагогического опыта. К числу проблем педагогической науки, претендующих на устойчивую актуальность в процессе развития современной образовательной парадигмы, относится проблема формирования основ педагогического мастерства будущих учителей. Применение современных образовательных технологий повышает результативность учебного процесса, усиливает мотивацию обучения и познавательную активность учащихся, постоянно поддерживает учителей в состоянии творческого поиска дидактических новаций. Ученики из объектов образовательного процесса превращаются в активных и успешных субъектов, что способствует и успешности учителя как профессионала

Ключевые слова: современные образовательные технологии, модульная технология обучения, повышение профессионального мастерства, результативность учебного процесса.

Джайнакбаева Г.Т.[1]

[1] *п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті, gulnara12.02.61@mail.ru*

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Мақала тарих сабақтарында модульдік технологияны зерттеу және қолдану мәселелеріне арналған. Әлемдік қоғамдастықтың соңғы онжылдықтардағы дамуы адам баласының білім беру мен тәрбие жүйесінің басты басымдығын айқындауда. Қазіргі қоғамда ғылымның жетістіктері мен алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені сыни, шығармашылық тұрғыдан түсіну және қолдану арқылы іс-әрекеттің мазмұнын жаңарта алатын мұғалімге деген қажеттілік артты. Педагогика ғылымының қазіргі заманғы білім беру парадигмасын дамытудағы тұрақты өзектілігін талап ететін болашақ мұғалімдердің педагогикалық шеберлігінің негізін қалыптастыру мәселесі болып табылады. Заманауи білім беру технологияларын қолдану оқу үрдісінің тиімділігін арттырады, оқушылардың оқу және танымдық белсенділік мотивациясын күшейтеді, дидактикалық инновацияларды шығармашылық ізденіс жағдайында мұғалімдерді үнемі қолдайды. Оқу процессінің обьектісі болып саналатын оқушылар белсенді және сәтті субьектілерге айналуы, олардың кәсіби мұғалімге айналуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: заманауи білім беру технологиялары, дидак, модульдік оқыту технологиясы, кәсіби шеберлікті жетілдіру, оқуға деген ынтасы, білім беру процесінің тиімділігі.

Jainakbayeva G.T. [1]

[1] *Ph.D., associate professor KazNPU Abai*

MODULAR LEARNING TECHNOLOGY AND ITS APPLICATION IN HISTORY LESSONS

Abstract

The article is devoted to the study and application of modular technology in history lessons. The development of the world community in recent decades more and more clearly puts the priority of the human person at the center of the education and upbringing system. In modern society, the need for a teacher who is able to modernize the content of his activity through his critical, creative understanding and application of the achievements of science and advanced pedagogical experience has increased. Among the problems of pedagogical science, claiming a stable relevance in the development of the modern educational paradigm, is the problem of forming the foundations of pedagogical skills of future teachers. The use of modern educational technologies increases the effectiveness of the educational process, strengthens the motivation of learning and cognitive activity of students, constantly supports teachers in a state of creative search for didactic innovations. Pupils from

the objects of the educational process turn into active and successful subjects, which contributes to the success of the teacher as a professional.

Key words: Modern educational technologies, modular learning technology, improving professional skills, motivation for learning, the effectiveness of the educational process.

Модернизация современной системы образования РК затронула не только содержание и организацию, но и цели и результаты исторического образования. В концепции модернизации определены цели общего образования на современном этапе. Где подчеркнута необходимость «преодоление традиционного репродуктивного стиля обучения и переход к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей познавательную активность и самостоятельность мышления школьников» [1, с. 4].

В настоящее время в образовательной практике ведущих стран мира существует достаточно большое разнообразие новых образовательных технологий. Эффективность тех или иных образовательных технологий зависит от многих факторов, в том числе и умения адаптировать их к определенным условиям и специфике национальных моделей образования в разных странах мира. В то же время, существуют и такие образовательные технологии, которые с полной уверенностью можно назвать универсальными и которые успешно используются в мировой практике.

Одной из самых эффективных новых образовательных технологий в современный период, в частности в историческом образовании становится модульное обучение. Модульная технология обучения, основанная на ключевых идеях и концепциях, накопленных в преподавательской деятельности возникла как альтернатива объяснительно-иллюстративной системе.

Школьное историческое образование призвано дать школьникам базу знаний об историческом пути развития Казахстана, его месте на мировой арене, сформировать у них исторический и критический подход к изучению истории, развивать интерес и уважение к прошлому. Благодаря данной технологии вся система знаний по истории становится целой, системной и взаимосвязанной.

Интерес к этому обучению увеличился в 70-х годах прошлого века, который связан с возникновением зарубежной концепции единиц содержания обучения. Толчком к внедрению модульной технологии обучения послужила Всемирная конференция ЮНЕСКО, прошедшая в Париже в 1974 году, которая рекомендовала «создание открытых и гибких структур образования и профессионального обучения, позволяющих приспосабливаться к изменяющимся потребностям производства, науки, а также адаптироваться к местным условиям» [2, с. 16].

Рождение идеи модульного обучения относят к тому времени, когда С.Н. Постлезвейт, профессор ботаники в крупнейшем университете Purdue в США решил придать курсу ботаники более эффективную форму. Он разделил содержание обучения на так называемые «микрокурсы», переименованные в дальнейшем в «миникурсы». Благодаря наличию программного пособия и оснащенности каждого рабочего места учащегося в биологической лаборатории магнитофоном, визуальными средствами, актуальными ботаническими образцами, обеспечивалась индивидуализация обучения. Ценность этого опыта быстро оценили преподаватели других дисциплин, они увидели его преимущества, заключавшиеся в том, что, делая более гибким процесс обучения, он открывал новые возможности для постоянной корректировки преподавания. Постоянная корректировка осуществлялась благодаря непрерывной диагностике процесса учения и оценки уровня достижения обучаемого, что, безусловно, способствовало более эффективному учению большинства обучающихся.

Модульное обучение стали применять в ответ на срочную необходимость продвинутого и непрерывного образования, потребность сделать образование, обучение более гибким, разделив его на гибкие структурно-базисные единицы. Модульные системы инструкций отвечают этим требованиям, поскольку они позволяют блокировать учебный контент, варьировать темпы изучения предметов, интегрировать различные типы и формы обучения и адаптировать их к конкретным возрастным группам учащихся.

Методологические корни модульное обучение берет из таких дисциплин, как психология образования, общая и профессиональная педагогика, а также более специализированные области, такие как системный подход и программированное обучение, бизнес и менеджмент, а также компьютерные науки. Итак, модульное обучение можно определить, как обучение, которое полностью или частично основывается на модулях. Значимым компонентом модульной технологии является процесс целеполагания. Необходимо определить первоочередные цели и задачи, перспективы дальнейшей работы. Задача модульного обучения в процессе обучения истории – содействие развитию самостоятельности обучающихся, их умения работать с учетом индивидуальных методов проработки учебного материала.

Один из разработчиков этой технологии Дж. Д. Рассел дал трактовку модулю, по его мнению, модуль представляет собой учебный пакет, охватывающий одну концептуальную единицу учебного материала. Термин «модуль» (от лат. «modulus» – мера) пришел в педагогику из технической сферы и информатики, где им обозначают конструкцию, применяемую к различным информационным структурам, обеспечивающую их гибкость.

Модуль – это относительно самостоятельная часть какой-нибудь системы, несущая определенную функциональную нагрузку. Это определенная «порция» информации, в качестве необходимой для формирования тех или иных знаний, навыков [3, с. 219].

В педагогике понятие «модуль» используется для обозначения базисной единицы содержания обучения с учетом атрибутивных характеристик. Мнения большинства авторов модульного обучения сходятся в том, что модуль – это

часть содержания обучения, его простая, автономная, независимая, стандартизированная, концептуальная единица. В модульном обучении продвижение учащегося по материалу учебной программы определяется результатами его входного (начального), промежуточного или выходного (конечного) тестов. Итак, вкратце можно сказать, что модуль – это логически структурированный учебный материал по ведущим смысловым единицам, находящимся в диалектической взаимосвязи.

По своему содержанию модуль – это самостоятельная, законченная, в определенных границах независимая часть проекта учебного процесса, которую можно оценить по результатам обучения учащихся и по достижению планируемых целей обучения. В то же время он является необходимым и достаточным инструментарием для проектирования реального учебного процесса, более точно – это методический аппарат преподавательской деятельности, который определяет логико-теоретические подходы, приемы, стиль, законы интеллектуальной деятельности преподавателя как на этапе планирования учебного процесса, так и на этапе его реализации и оценки. Этот аппарат выступает средством решения большинства практических задач развития, обучения и воспитания учащихся.

Интерес исследователей и практиков к модульному обучению связан с его способностью решать широкий круг учебных задач, включая интеграцию различных форм и методов обучения, разработку гибких проблемно-модульных систем обучения, создание междисциплинарных связей для разработки индивидуальных образовательных программ, формирование целостной системы знания дисциплины.

Принципы модульной системы являются оригинальными принципами нового целостного подхода к обучению и в то же время соответствуют всем общедидактическим принципам – единства обучения и воспитания в педагогическом процессе, связи теории и практики и обучения с жизнью, целенаправленности, индивидцализация процесса обучения, активности, сознательности, оперативности и прочности полученных знаний [4, с. 68]. Особенность принципов модульного обучения состоит в том, что они конкретизируют пути реализации общедидактических принципов. В модульном обучении большое внимание акцентируется на содержательной стороне учебного процесса.

Анализ опыта работы по организации модульного обучения, показывает, что наряду с общими принципами и правилами построения модульных программ должны существовать и специфические, направленные на разработку модульной программы конкретного типа. Рассмотрим принципиальные подходы к разработке модулей, выявления общих закономерностей их построения и формирования терминологического аппарата. Это особенно важно потому, что только качественно составленные модули, учебные программы, учебные планы и соответствующая организационно-технологическая база позволяет подготовить школьников, удовлетворяющим современным потребностям. К ним относятся следующие:

1. Фундаментальность содержимого в модуле, которая означает, что в модулях познавательного типа должный акцент ставится на толкование базисных понятий, законов и т.д., поэтому овладение фундаментальными знаниями должно отображаться в частных дидактических целях.

2. Предметный подход к содержанию обучения, предполагающий соответствие содержание модуля части предмета, охватывающий крупный раздел, тему. Подобная структуризация схожа со структуризацией курса на ряд тем, по которым проводятся коллоквиумы. В созданных подобным способом модулях гарантируется логичная и компактная группировка материала, избегаются повторения внутри одного курса, в смежных дисциплинах.

3. Деятельностный подход к формированию единой дидактической цели требует, чтобы комплексной дидактической целью, характеризующей структуру и сущность всей комплексной программы, считалось формирование личности школьника и его подготовка к дальнейшему самостоятельному применению приобретенных знаний.

4. Функциональность содержания образования обусловливает нацеленность дидактической цели на формирование умений и навыков по осуществлению определенной функции практической деятельности учащегося.

Очень важный принцип в модульной технологии – принцип обратной связи. Обучающийся постоянно находится в таких условиях, которые требуют от него активной деятельности, самостоятельности, самоконтроля и адекватной самооценки. Совместная с преподавателем паритетная деятельность формирует обучающегося равно как ее субъекта, как развивающуюся личность. Отсюда меняется сам характер деятельности не только ученика, но и учителя. Наилучшим образом реализовать и обеспечить систематический и эффективный контроль за деятельностью обучающихся при освоении дисциплины позволяет многобалльная рейтинговая система, при которой еженедельно оцениваются все виды самостоятельных работ, осуществляемые учащимися как на занятиях, так и во внеурочное время.

Общеизвестно, что эффективность модульного обучения главным образом зависит от высокого качества модулей, составляющих модульную программу. Задачи исследования модулей – разделение содержания всякой темы предмета на составляющие компоненты в соответствии с педагогическими и дидактическими вопросами, установление для всех частей подходящих типов деятельности в едином комплексе. Пределы модуля формируются учрежденной при его разработке совокупности теоретических знаний и навыков практических действий [5, с. 227]. С целью исследования всего комплекса модулей нужны комплексный анализ и полная методическая проработка содержания и структуры учебной дисциплины, при которых обеспечивались бы необходимые целевые конструкции модуля. При этом в модуле главным его рядом, раскрывающим сущность отдельной проблемы, считается информационное обеспечение, реализуемое на различных типах уроков.

Можно выделить ряд свойств, определяющих функционирование модулей:

1. Формирование модуля ориентированого на различные психолого-профессиональные уровни интеллектуализации функциональной деятельности учащихся.

2. Каждый модуль должен быть завершенным по содержанию, методике и технологии. Теория усваивается в контексте практического действия по решению задач, и наоборот: практическое решение задач имеет свой законченный результат и рассматривается как предпосылка к дальнейшему продвижению в учебном материале.

3. Каждый модуль (подмодуль) заканчивается системой контроля, который, в свою очередь, является вступительным тестом для последующего модуля. В зависимости от величины и значимости модуля в системе подготовки контроль может быть различным: текущим, промежуточным, итоговым с соответствующими функциями этого контроля.

4. Между модулями могут быть самые разнообразные связи: иерархические с единым инвариантом, причинно-следственные, функциональные, связи управления и т.д. характер связи зависит от формируемых действий и логики объективно-предметной стороны формируемой деятельности. Раскрытие преподавателем связей модулей поможет учащимся в лучшем усвоении материала.

5. Структура и наличие в этой структуре тех или иных модулей не должны рассматриваться как раз и навсегда законченная система. Эта структура может быть динамичной и педагог обязан предусматривать вероятность замены, а иногда и исключения единичных модулей в зависимости от динамики требований к подготовке ученика.

6. Деятельность преподавателей интенсифицируется за счет работы на единый конечный результат и повышения ответственности за качество обучения учащихся.

7. Выделение модулей носит гибкий характер и может касаться как организационно-методической структуры учебного материала, так и структуры учебного материала и программы обучения учащихся.

При этом необходимо иметь в виду, что:

- каждую функцию требует разделить на конкретные действия, если возможно построить сценарий действий;
- следует определить необходимые для выполнения конкретной функции знания и умения, с установлением внутрипредметных и межпредметных связей;
- определенные таким образом элементы (порции) содержания, с обязательным соблюдением внутрипредметных и межпредметных связей, следует считать за основу построения содержания соответствующих модульных программ. Модули учебного материала должны быть совместимы и преемственны как по разным предметам и обладать специализированными «методическими» механизмами для стыковки их между собой.

Немаловажным условием в составлении модулей выступает активность самого обучающегося, что предъявляет новые требования к мотивации обучения. Важным фактором становится наличие сформированной внутренней мотивации, которая играет определенную роль в степени усвоения и формировании навыков у учащегося.

Акцент на деятельность ученика, а не на деятельность учителя, является характерным свойством модульной технологии, которое и отличает ее от других. Данный принцип указывает на то, что на модульную технологию нужно смотреть как на субъект-субъектное воздействие ученика и учителя.

Целостность модульной системе придает рейтинговая, в совокупности они составили единую образовательную технологию модульно-рейтинговую систему обучения. Она определяется следующим образом, модульно-рейтинговая технология обучения является целостной системой управления ходом обучения и контроля его результативности. Важной составляющей модульной технологии считается система оценивания работы учащихся, которая подразумевает балльную оценку усвоения учебного материала учениками по итогам изучения каждого модуля. Любое задание в модульном обучении оценивается в баллах, выводится его рейтинг и сроки на выполнение, т.е. основное правило рейтингового контроля – это контроль и оценка знаний, умений и навыков с учетом их систематической деятельности.

В основе рейтинговой системы контроля знаний лежит комплекс мотивационных стимулов, среди которых – своевременная и систематическая оценка результатов в точном соответствии с реальными достижениями учеников, система поощрения хорошо успевающих школьников [6, с. 119].

Эта система контроля знаний не требует какой-либо существенной перестройки процесса обучения, хорошо сочетается с уроками в практике технологий личностно-ориентированного обучения.

Как показывает зарубежный и отечественный положительный опыт, модульно-рейтинговая технология обучения (МРТО) и контроля уровня подготовки учащихся позволяет:

- дать более объективную дифференцированную оценку теоретическим знаниям, практическим умениям и навыкам;
- провести четкую градацию в группах учащихся, имеющих усредненную оценку уровня подготовки, упорядочить их по этому критерию, присвоить тот или иной ранговый номер:
- в итоге достичь более высокого уровня подготовки.

Основные положения внедренной в учебный процесс модульно-рейтинговой технологии обучения состоят в следующем:

- выделение в учебных программах законченных модулей;
- переход на более высокую шкалу оценки знаний;
- непрерывность контроля знаний в течение учебной четверти, года;
- количественная оценка знаний по предмету.

В систему рейтинговых заданий включаются четвертные, индивидуальные задания, контрольные работы, коллоквиумы, тестовый контроль и др.

Основные процедурные моменты МРТО состоят в следующем:

1) Введение более широкой шкалы оценок способствует более точной и объективной оценке учебных достижений учащихся, что требует разработки четких критериев оценки каждого уровня такой шкалы.

2) МРТО предполагает непрерывный (поэтапный) контроль знаний, умений и навыков на протяжении четверти и всего учебного года. Для этого в учебных программах выделены отдельные взаимосвязанные модули, то есть законченные разделы, темы. Это позволяет осуществить контроль усвоения учебного материала по каждому модулю с количественной оценкой приобретенных каждым учеником знаний, практических умений и навыков в строго установленные сроки, предусмотренные рабочей программой предмета.

Преподаватель по каждому модулю определяет формы контроля, их количество, критерии оценок, коэффициент значимости вида контроля. Это следующие виды контроля:

Текущий контроль – осуществляется на уроках. Он предполагает проверку знаний по отдельным вопросам, рассматриваемым на этих занятиях. В зависимости от специфики это – доклады, выступления, тестовые опросы, проверка конспектов, выступления с отчетами, мини-контрольные работы и т.д.

Обобщающий контроль – это оценка знаний по каждому модулю. Проверяются знания учеников по данному модулю на уровне обобщения, способности устанавливать четкие логические взаимосвязи с материалом изученных ранее модулей. Формы контроля – коллоквиумы, контрольные работы, рефераты, тестирования и четвертные задания. При этом выявляются умения анализировать, сравнивать, обобщать изучаемый материал, находить взаимосвязи с пройденным материалом, систематизировать, что исключает фрагментарность знания и существенно повышает его гибкость, действенность, полноту.

Итоговый контроль – проверка знаний на зачетах и экзаменах. Формы контроля – тестирование, беседа за круглым столом, дискуссия или традиционный вопрос по билетам в устной или письменной форме.

Приступая к разработке модульного урока по истории, следует иметь в виду, что он должен занимать не менее 2 уроков, т.к. на подобном занятии нужно установить исходный уровень знаний и умений учащегося сообразно изучаемой теме, предоставить новую информацию, проработать учебный материал и осуществить выходной контроль. Для составления модульного урока следует использовать следующий алгоритм действий:

1) определение места и роли модульного урока в общей системе занятий;

2) формулировка и выбор темы урока;

3) определение цели и задач урока, в данном случае эта цель - интегрирующая, и конечных итогов обучения;

4) подбор требуемого фактического материала;

5) определение и выбор методов и форм преподавания и контроля;

6) определение способов учебной деятельности школьников;

7) поурочная разбивка учебного материала на отдельные логически завершённые учебные элементы (УЭ) и определение частной дидактической цели каждого из них.

Урок основывается согласно следующим принципам: 1) ученикам предлагается план, по которому они самостоятельно готовятся к занятию; 2) определяется задание по работе с документом, текстом учебника (работа выполняется дома). На первом по теме уроке идет проверка усвоенного теоретического материала при помощи вопросов, индивидуальных заданий, демонстрации видеоматериалов и комментариев к ним. Данная работа может быть продолжена и на следующем занятии, если тема довольно сложная и значимая. Педагог обязан достигнуть того, чтобы ученики усвоили ход исторического процесса, его закономерности: причинно-следственные связи, результаты тех или иных событий. Также немаловажно усвоение фактического материала: даты, имена, ход события. Для дальнейшего закрепления и усвоения теоретического материала, ученикам по каждой теме предоставляется план-конспект, отработанный учителем. На последующих одном-двух занятиях проводится проверка полученных знаний и отработка отдельных вопросов темы. Тут широко применяется и отрабатывается тестовый материал, в зависимости от способностей учащихся отрабатываются задания уровня А (для всех обязательно), уровня В, С (выборочно). С целью активизации процесса обучения на данном этапе используется и индивидуальная и коллективная, и групповая формы работы. В результате можно объективно дать оценку знаниям и стараниям учеников, достаточно большей накопляемости оценок, особенно у слабоуспевающих учеников. И, самое главное: учащиеся хорошо усваивают теорию, она не сводится к набору сухих фактов, которые часто путаются, т.к. запоминаются фрагментарно, а не в связи со всем ходом исторического процесса. Наконец модульная технология организации обучения истории позволяет проработать на уроке большой объем тестового материала, ознакомиться с первоисточниками, на что у преподавателя часто не хватает времени. При этом педагог вполне может уложиться, в то количество часов, которое отведено данной теме в общеобразовательной программе.

Приступая к работе с новым модулем, рекомендуется осуществлять входной контроль исторических знаний и умений школьников, чтобы обладать данными о степени их готовности к работе. При необходимости можно провести соответствующую коррекцию знаний. Кроме того немаловажно также проводить текущий и промежуточный контроль после изучения каждого учебного элемента (взаимоконтроль, самоконтроль, сопоставление с образцом). Данные виды контроля дают возможность установить пробелы в усвоении знаний и незамедлительно ликвидировать их. В последствии окончания работы с модулем осуществляется выходной контроль, который должен выявитьуровень овладения всего модуля и тоже подразумевает надлежащую доработку.

В завершение модульного урока истории выводятся результаты проделанной работы, дети делают выводы по всем заданиям учебных компонентов темы и сдают рабочие тетради на проверку. Для поощрения самостоятельной и творческой работы и повышения рейтинга предмета применяются дополнительные (творческие) баллы за участие в олимпиадах, конкурсах, за изучение внепрограммного материала. С этой же целью предусмотрено выставление экзаменов, зачетов «автоматом».

Ученики на модульном уроке истории работают самостоятельно и в паре, где должны работать несколько слабых и средних учеников, и хотя бы один сильный ученик, оперируя технологической картой, складывающейся из учебных элементов (УЭ). Таким образом, в ходе работы сильный ученик помогает остальным ученикам и тем самым улучшает свои знания по изучаемой теме.

Творческие задания учебных элементов модуля ориентированы на активное чтение изучаемого текста учебника, дополнительной литературы. Ученики на таких уроках из пассивных исполнителей и наблюдателей преобразуются в непосредственно активных участников творческого процесса.

Таким образом, модульную технологию обучения истории можно внедрять в среднем и старшем звене. Результативность обучения намного выше в том случае, если школьники владеют способами самообразования. Так как главная цель педагога – обучить учеников самостоятельно получать информацию, самостоятельно работать с различными ее источниками и совершенствовать умственные возможности школьников.

Список использованной литературы:

1. *Концепция 12-летнего среднего образования Республики Казахстан. – Астана, 2010. – 24 с.*
2. *Доклад международной комиссии по образованию, представленный ЮНЕСКО «Образование: сокрытое сокровище». – М.:Информация для всех, 2007. – 31 с.*
3. *Авдеев Н.Ф. Взгляд неравнодушного профессора на проблемы высшей школы. – М.: МГИУ, 2006. – 380 с.*
4. *Бабина Н.Ф. Контроль и оценивание качества обучения по «Технологии»: учебно-методическое пособие – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. - 220 с.*
5. *Юцявичене П.А. Теория и практика модульного обучения. – Каунас: Швиеса, 2017. – 343 с.*
6. *Викторова В.В. История и особенности «метода проектов» Джона Дьюи. // журнал «PsychoSearch» – 2017. – Адрес статьи: psychosearch.ru/teoriya/vospitanie/478-istoriya-i-osobennosti-metoda-proektov-dzhon-dyui*

ӘОЖ 797-08
МРНТИ 03.20.01

R.A. Aitkaliyeva[1]

[1]*PhD student of the Institute of History and Law, KazNPU named after Abai,*
Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE TRAINING OF ARCHIVISTS IN THE FIELD OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article describes the training of archivists through the effective use of highly developed models of informatization processes and new teaching technologies in accordance with the needs of modern society. Information technologies in the formation of archivists - ways of working with electronic devices, using computers in education, using electronic textbooks, interactive tools, working on the Internet, mastering computer training programs. Ways of solving the tasks set for national universities.Correct regulation of the level of professional training and quality of specialists in accordance with the needs of society. The emphasis is on the student's independent decision-making.

Key words: informatization, archivist, specialist, electronic documents.

Р.А. Айткалиева[1]

[1]*Абай атындағы Қаз ҰПУ, Тарих және құқық институтының PhD докторанты,*
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ АРХИВ МАМАНДАРЫН ДАЙЫНДАУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қоғамның сұраныстарына сай, ақпараттандыру үрдісінің жоғары дамыған үлгілері мен оқытудың жаңа технологиясын тиімді пайдалану арқылы архивист мамандарын дайындау туралы сипаттама берілген. Архивист мамандарын қалыптастырудағы ақпараттық технология – электрондық есептеуіш техникамен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, электрондық оқулықтарды, интербелсенді құралдарды қолдануға, ғаламторда жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларын жете меңгеру жолдары айтылған.

Тірек сөздер: ақпараттандыру, архивист, маман, электронды құжат.

Айткалиева Р.А[1]

[1]*PhD докторант, Института истории и права КазНПУ им.Абая,*
г. Алматы, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ АРХИВИСТОВ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье описывается подготовка архивистов через эффективное использование высокоразвитых моделей процессов информатизации и новых технологий обучения в соответствии с потребностями современного общества. Информационные технологии в формировании архивистов - способы работы с электорнными вычислительными машинами, использования компьютеров в образовании, использования электронных учебников, интерактивных инструментов, работы в Интернете, освоения компьютерных обучающих программ.

Ключевые слова: информатизация, архивист, специалист, электронный документ.

At present, public demand has shown an urgent need for purposefully new education related to information technology in the training of young archivists in accordance with world standards. In this direction, the national universities of the country have been challenged with the introduction of a new type of education using most advanced methods. Thus, on the agenda is the updating of the content of education, based on innovation and the latest technologies in the education system. Accordingly, in the training of archivists new views emerge along with new initiatives in the system of domestic education. Informatization in the education system, a process aimed at improving the quality of education, is the replacement, development and implementation of familiar technology in all types of national educational system of the country. The importance of comprehensive mastering of the new technology for training archivists, the choice and use of this technology depending on the psychological characteristics of students has increased. The use of modern information technology in the training of archivists creates the conditions for improving the knowledge of the younger generation, for the formation of a new global citizen, it has also been proven that it makes it easy to find the necessary information when using digital information. [1].

Currently, the use of the world's scientific and technological achievements in the training of archivists offers great opportunities in the development of education and science, forming the basis for establishing a connection with the world. The development of the World Wide Web and information technologies affects the effective operation of the state structure and all social and economic spheres of any country. Therefore, today, for every citizen of society, the ability to effectively use information and communication technologies (ICT) through the computer is certainly an urgent need. In this connection, in order to innovate the main sphere of education, the Program of Reducing Information Inequality in the Republic of Kazakhstan for 2007-2009 was adopted on October 13, 2006 by the Decree No. 995 of the Government of the Republic of Kazakhstan.

This program is being implemented everywhere in the country. Computer literacy training of employees and employees of local executive and budgetary organizations, as well as other citizens, especially teachers and students, is one of the most important tasks. In this connection, in conditions of fast development of information technologies and introduction of uniform system of electronic circulation of documents, the question of preservation and use of documents of the national archive fund on new carriers has become very urgent, for solution of this question, the center of creation and restoration of archive documents was opened at the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The duty of training specialists working with document circulation in such direction in our country was assigned to 56 educational institutions of higher education.

The ability to effectively apply information technology in the formation of a competitive national education system and the use of their capabilities in entering the global educational environment has become particularly important. Since information technology is based on the work with electronic computing equipment, the use of computers in the learning process, the use of electronic textbooks, interactive tools, work on the Internet, computer-based training programs. Information and methodological material involves the improvement of learning through the use of communicative communication. In this regard, it is obvious that focusing on the formation of archivists will open the way to the training of quality professionals.

Information technology is also beneficial in terms of comprehensive education of the younger generation, creating a pedagogical, psychological climate that opens up opportunities for talented, creative, free growth.

Upbringing of a healthy, cultural, educated person, corresponding to the level of world civilization, able to contribute to the economic, political, cultural development of Kazakhstan - the task of teachers currently teaching social and social subjects in universities, including the subject of archival studies. Mankind is alive in its generations, so the upbringing of a generation at all times has been a nationwide task.

In terms of the issue of "secrecy of state archives" of the Republic of Kazakhstan, the lack of coverage of documents in voluminous information remains in the minds of the public. Every year at the beginning of the year the society gets access to archival documents that were kept in secrecy, but whose storage time has expired. The relevance of the issue arises from the fact that nowadays the accessibility of information is one of the most important problems, without its resolution the relationship between historical science and public representatives would not be possible. Full and comprehensive use of

documentary values of archives is carried out only in conditions of their “openness”, i.e. in conditions of free access of people to archival documents and scientific and reference apparatus [2].

Currently, one of the requirements for higher education is to regulate the level of professional training and quality of specialists in accordance with the demands of society, i.e. to consider the development of analytical thinking abilities as a factor of adaptation according to the requirements of time and in connection with professional activities. Therefore, one of the tasks of the higher education system is to form students’ analytical thinking abilities. The replenishment of the archive fund and the principles of selecting documents for permanent preservation and disposal is an important problem for any state. The most acute problem facing archivists, specialists in document evaluation, is the preservation of documents relevant to the history of the nation to be permanently preserved. The problem of replenishment is currently one of the most important issues facing state and departmental archives. The quality and volume of archive funds of each state, ensuring the social rights of citizens, the work of government and administration, the development of science and culture, as well as all the most important areas of society and life are related to their solution.

The issue of forming an open civil society in Kazakhstan is primarily related to the problems of building a civilized democratic, successful and secure society, where the rights and freedoms of citizens will be preserved, and access to information and freedom of speech will be ensured. In the country, archives play an important role in the formation of an open civil society. By ensuring the preservation and use of documents, the country’s archives help to strengthen civil society, establish the rule of law, form democratic views, and educate Kazakhstanis in the spirit of citizenship, patriotism and tolerance. The effective use of archival documents makes it possible to open unknown pages of Kazakhstan's history, find the truth and restore historical justice.

The state program “Digital Kazakhstan” was adopted on December 12, 2017 by the Decree № 827 of the Government of the Republic of Kazakhstan. The program planned to transfer all important elements of tangible and intangible, historical and cultural heritage of the country into electronic format. This, in turn, provides an opportunity to transfer the historical and cultural heritage of the country into one known resource, by creating a new unified electronic portal. This is the most accessible format to promote the history and culture, art and achievements of Kazakhstan in the world space, and to popularize its possibilities.

In this regard, Kazakhstan faces the task of ensuring the preservation and promotion of the heritage of the National Archive collection through the introduction of information technology, including the electronic archive system [3].

The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan began a large-scale conversion of documents into electronic format in 2014, and now for the first time, along with Kazakhstan’s state archives, an “Electronic Archive” system has been launched.

The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan has established ties with the archival institutions of advanced developed countries in the field of archival informatization and is constantly exchanging experience in the application of modern technologies in the archival business.

Today, distance learning via the Internet has become a concrete element in the development of history education. After all, the convenience of the distance learning system is that students get the opportunity to work at a convenient time, in a convenient place, at a convenient speed, without attending lectures and seminars.

Another type of learning via ICT is interactive learning in the archival education system. This type of learning is currently widespread. During interactive learning based on the process of concrete relationships, in order for the learning process to be effective, it must involve three sides of the relationship: informational, i.e. providing and preserving information, and interactive, organizing the mutual influence of joint actions. Currently, learning with the use of the interactive whiteboard in the subject of archival science is carried out in two directions: the introduction of specific training courses, building relationships to maximize the use of the circumstances of learning [4].

During interactive learning in the archival education system, students not only act as observers, they learn to make their own decisions in difficult situations, to make their own conclusions.

In today’s information society, the main means of production development is the need for information resources. Therefore, the field of archival education is taking new steps in its development. In this regard, there are new learning technologies that allow you to choose the right direction in the information space. The action performed by new information technologies is more effective in its specific form, the students’ horizons are broadened. As important as a book is for the younger generation, so useful is a computer for the student as a means of learning about the world. So, being able to lecture using all the capabilities of a computer is one of the most urgent issues of today.

In recent years, computer technology has been actively used in the archival education system. New information technology in the system of education is defined as teaching and training collections, technical means of computer technology in educational activities, a system of scientific knowledge about their role and place, forms and methods of their use for the conduct of work by teachers. In other words, information technology is methods and ways of carrying out the work of specialists of educational institutions and a means of teaching students.

Computer tools of new information technology are used as a means of information technology, but as time goes on, due to the development of computer technology, it is necessary to develop programs of a scientific nature, and they must match the intellectual structure of the student’s activities.

In the archival educational and methodological literature presented several directions for the use of information technology, of which the types used in educational practice of universities can include: computer - a means of assessing student knowledge; laboratory practice using computer modeling; multimedia technology - illustration tool to explain new material; personal computer - a means to improve knowledge.

It is known that information and communication technologies in archival education include methods and means of obtaining information, rework, delivery, preservation, and use. The purpose of using ICT in education is to ensure the timely acquisition of specific knowledge by participants in the educational process, as well as the ability to achieve the planned quality of education.

In practice, the teacher's work is reflected in the subject tests administered to assess students' knowledge. With the help of an electronic textbook, students can see after they fully answer all the questions of the test. This provides an opportunity to interest students.

With the help of an electronic textbook students can during lectures or in their free time from lectures to familiarize themselves with information on the subject, independently perform practical exercises [5].

Nowadays, the notion of technology has widely entered our activities in archival education, it is used more often and is a part of our everyday life. At Al-Farabi Kazakh State University, which has taken this direction, modern archivists are trained in the subjects of "Automated Archival Technologies", "Replenishment of Archives with Electronic Documents", "Modern Archival Management", "Electronic Archives", "Digital Technologies for Long-Term Preservation", etc. In this educational institution such famous scientists as G.A. Seksenbayeva, G.T. Zhakupova, N.K. Alpysbayeva, B.I. Nurpeissova, K.Sh. Alimgazinov, G. Sabdenova, etc. contribute to the training of archivists who have mastered information technologies and who are in public demand. However, any technology requires profound theoretical knowledge from the teacher, great skill of the methodologist, the ability to be a psychologist who understands the inner world of the student. After all, teaching, mentoring is the most responsible, most respected profession. Teachers today are entrusted with the toughest task. This task can be performed by every teacher who is in constant search and knows how to set high goals for himself. During training, the teaching and educational process should be based on teacher, student, textbooks and teaching aids, as well as teaching methods. Of course, all this is an important issue that requires special attention to the quality of knowledge, the level of qualifications and professional skills.

References:

1. *G.B. Kozgambayeva., N.K. Alpysbayeva Тарихты оқыту әдістемесі, -Almaty,- 2016.-67 p.*
2. *Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауын жария ету кезінде сөйлеген сөзі // Ana tili. - 2007. – March 8-14. No. 10-3 p.*
3. *Message of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan on the way of accelerated economic, social and political modernization"// Industrial Karaganda. - 2005. February 22. 11 p.*
4. *Reforming the education system in Kazakhstan. - Almaty: Gylym, 1996; Shokamanov Yu.K. Human Development Trends in Kazakhstan. - Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2001, 347 p.*
5. *Zhylgeldinov M.T. Қазақстандық архив мамандары Гданьск қаласында //. Document flow issues" (No.3, 2018)-1 p.*

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

УДК 94(57)(574)
МРНТИ: 06.81.23

Х.А.Аубакирова [1]

[1] *к.и.н., доцент Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, пр.Жеңіс 62, г. Нур-Султан, 010011, Казахстан, e-mail: hadishaaubakirova@mail.ru*

КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВ И ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР ЗАПАДНОЙ СИБИРИ ПЕТР ГОРЧАКОВ

Аннотация

Статья посвящена проблеме изучения взаимоотношений последнего казахского хана Кенесары Касымова с генерал-губернатором Западной Сибири П.Д. Горчаковым. Эпицентром национально-освободительного движения казахского народа под предводительством Кенесары Касымова была территория Среднего жуза., причисленная к Западно-Сибирскому генерал-губернаторству. Поэтому царская сибирская администрация сыграла большую роль в борьбе с выступлением Кенесары против колониальной политики русского самодержавия. Хронологические рамки очерчены периодом начального этапа национально-освободительного движения казахского народа под предводительством Кенесары Касымова: 1837-1841 гг.

Ключевые слова: Кенесары Касымов, Петр Горчаков, генерал-губернатор, национально-освободительное движение, сибирское казачество, царская администрация, повстанцы.

Аубакирова Х.А. [1]

[1] *т.ғ.к., доцент С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университеті, Жеңіс даңғылы 62 Нұр-Сұлтан қ., 010011, Қазақстан, e-mail: hadishaaubakirova@mail.ru*

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ ЖӘНЕ БАТЫС СІБІР ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЫ ПЁТР ГОРЧАКОВ

Аңдатпа

Мақала соңғы қазақ ханы Кенесары Қасымұлы мен Батыс Сібір генерал-губернаторы Петр Горчаковтың қарым-қатынасы мәселесін зерттеуге арналған. Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысның негізгі орталығы Орта жүз территориясы болды. Сондықтан орыс отаршылдығына қарсы бағытталған Кенесары көтерілісін басуда патшалық сібір әкімшілігі үлкен рөл атқарды. Зерттеудің хронологиялық шеңбері Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының бастапқы кезеңі: 1837-1841 жылдармен белгіленген.

Түйін сөздер: Кенесары Қасымұлы, Петр Горчаков, генерал-губернатор, ұлт-азаттық қозғалыс, сібір азачествосы, патша әкімшілігі, көтерілісшілер

Aubakirova K.A. [1]

[1] *candidate of historical sciences, associate professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Zhenis Avenue, 62, Nur-Sultan, 010011, Kazakhstan, e-mail: hadishaaubakirova@mail.ru*

KENESARY KASYMOV AND GENERAL-GOVERNOR OF WESTERN SIBERIA PETR GORCHAKOV

Abstract

The article is devoted to the problem of studying the relationship of the last Kazakh Khan Kenesary Kasymov with the Governor-General of Western Siberia P.D. Gorchakov. The epicenter of the national liberation movement of the Kazakh people under the leadership of Kenesary Kasymov was the territory of the Middle Zhuz, reckoned with the West Siberian General Government. Therefore, the tsarist Siberian administration played an important role in the fight against Kenesary's actions against the colonial policy of the Russian autocracy. The chronological framework is outlined by the period of the initial stage of the national liberation movement of the Kazakh people under the leadership of Kenesary Kasymov: 1837-1841.

Keywords: Kenesary Kasymov, Petr Gorchakov, Governor General, National Liberation Movement, Siberian Cossacks, Tsarist Administration, Insurgents

Причиной выступления Кенесары Касымова, как известно, явилось введение в 1822 году в Среднем жузе «Устава о сибирских киргизах», который официально оформил активизацию военно-захватнической политики царизма. Один из пунктов «Устава» (§ 316) определил основную задачу колонизации Казахстана царским правительством следующим образом: «Сибирские линии в значении стражи не составляют учреждения на всегдашние времена, но по мере распространения в занимаемых киргизами землях стража сия продвигается вперед, и, наконец, должна кончить постоянным учреждением себя на действительной государственной границе» [1, 109].

Кенесары сумел поднять антиколониальное выступление казахского народа в первой половине XIX века на должную высоту, придать ему особый размах.

Так как эпицетром восстания Кенесары Касымова была территория Среднего жуза, в борьбе с ним активное участие принимает царская администрация Западно-Сибирского генерал-губернаторства в лице его генерал-губернатора П.Горчакова. П. Горчаков на всех этапах восстания, от начала до подавления был активным организатором операции уничтожения казахского султана.

Хотя начало активных действий Кенесары относится к лету 1837 года, уже 2 января 1837 г. в Омский областной суд поступило известие о нападении повстанцев Кенесары на Канды-Карагачский пикет, в результате чего было ранено три казака и двое погибли [2, Л. 1], [3, Л. 2]. К концу 1837 г. восстание охватило всю территорию Среднего жуза. Командированный на поиск повстанцев сотник Кудрявцев, объехав 45 верст, вернулся ни с чем [4]. Безуспешными оказались и действия Симанова, который 6 июля 1838 г.выступил с отрядом из 384 казаков, 56 урядников и 5 офицеров для преследования Кенесары Касымова. Таким образом, меры сибирской администрации против Кенесары, предпринятые в первые годы восстания, оказались безрезультатными. Подтверждением этого может служить рапорт генерала-губернатора Западной Сибири П. Горчакова военному министру Л.Г. Чернову, в котором он с горькой досадой и отчаянием отмечает, что посредством самых решительных мер против Кенесары Касымова можно только «разбить его или временно удалить из Акмолинского округа», но «уничтожить или покорить нет никакой возможности» [5, Л.13].

С началом 1839 г. сибирская администрация переходит к применению жестких мер против восставших. Так, на предложение Пограничного начальника сибирских киргизов полковника М.В. Ладыженского простить откочевавшие из округов волости и попытаться их мирно склонить к покорности из Главного управления Сибири, был получен ответ: «…для окончательного восстановления спокойствия необходимо показать над виновными пример строгости, слишком долго отложенный, а потому следите за мятежниками и не теряйте из виду места их зимовки, дабы с ранней весной устранить и других колеблющихся в верноподданническом повиновении». Число таких «колеблющихся» было весьма значительным: в конце января 1839 г. приверженцев Кенесары Касымова насчитывалось 8 тысяч человек. Из данного факта видно, что П.Горчаков требовал применить «пример строгости», не признавая мирных методов урегулирования конфликта.

В начале марта 1839 г. для подавления восстания царское правительство начало организацию крупного отряда у крепости Святого Петра, командование которым возлагалось на полковника Генштаба Горского. Цель отряда была сформулирована предельно ясно: «истребление шайки известного мятежника Кенесары Касымова». Горскому предстояло занять с пехотой пункт на Ишиме, около Жаркаина-Агаша, учредить там временный склад, затем отправиться на поиски и разбить непокорных [6, Л.63, 77].

29 марта отряд казаков выступил с линии и 17 апреля прибыл в Жаркаин-Агаш. Спустя неделю, Горский активно приступает к достижению поставленной перед ним задачи. Итоги этой экспедиции для самих казаков были отрадными, так как они получили богатую добычу, но сибирскую администрацию они не устраивали. Описывая предпринятые против Кенесары акции, Горский в своем рапорте генерал-губернатору Западной Сибири писал, что «преследовал его, сколько мог и нанес ему столько вреда, сколько позволяла возможность» [7, Л.4]. В свое оправдание Горский писал, что Кенесары имеет при себе табуны лучших лошадей, что позволяет ему легко уйти. Но не это было главной причиной безуспешных итогов экспедиции. Казахского султана в большинстве случаев спасало отличное знание местности, умелое использование разнообразных тактических приемов.

Получив от генерал-губернатора Горчакова приказ действовать исключительно против аулов Кенесары, а возвращение ушедших из округов волостей предоставить местным властям, 6 июня 1839 г. Горский снова выступил против восставших. 13 числа он настиг в районе реки Сарыколь ушедшие волости и, несмотря на сильное сопротивление, сумел покорить их и захватить у них массу скота [8, Л.5-6]. В августе Горский направился к реке Сары-Кенгир, где якобы кочевал Кенесары, но и там не нашел его и вернулся назад, на Жаркаин-Агаш.

В этот период движение Кенесары приобретает широкий размах, подтверждением чему является массовое отложение волостей на Сары-су с целью присоединения к Кенесары. Для борьбы с восставшими высылается новый отряд из 200 казаков, на сей раз под командованием сотника Волкова. В ходе движения по степи недалеко от Тленчатского пикета на сибирских казаков напали джигиты Кенесары. Отразив их атаку, Волков все же не сумел захватить казахского султана.

Как показывают архивные документы, генерал-губернатор Западной Сибири П. Горчаков все еще не хотел признавать силу и мощь движения Кенесары, утверждая, что султан «в сущности не отважился напасть на малейший пикет». Действительно, Кенесары Касымов не предпринимает в это время нападений на казачьи пикеты, но угроза с его стороны была реальной. Так, 3 октября с 3-х тысячным отрядом он опять появился у Тленчатского пикета и атаковал в его окрестностях казаков, следовавших в Балыкты-Баятарский пикет. Затем повстанцы сожгли все сено и с наступлением ночи скрылись. Опасаясь возвращения Кенесары, Акмолинский приказ незамедлительно усилил

Тленчатский пост 50-ю казаками, прибывшими из Аккенгир-Кобинского и Нуринского пикетов, и распорядился об организации сотенного отряда, готового в любой момент противостоять восставшим [9, л.2].

Для того чтобы лишить Кенесары Касымова социальной опоры в казахской среде, в 1839 г. царские власти усилили репрессии против султанов, примкнувших к восстанию. Так, выступивший из Кокчетава 2-х сотенный казачий отряд капитана Генштаба Мачульского с намерением наказать султанов Байгары Даирова и Жаная Айшуакова, союзников Кенесары, обнаружил их вблизи Улытауских гор и ночью напал на их аулы. При этом нападении казаки захватили в плен 93 человека, среди которых находилась семья Байгары, отбили 3017 лошадей, 150 голов рогатого скота, 22 верблюдов, 400 баранов. Этой операцией действия казаков в 1839 г. на правом флаге линии завершились. Сам Горчаков с сожалением констатировал в сообщении Военному министру, что ему «…не удалось восстановить окончательного порядка в крае». «Однако, - писал далее Горчаков Военному министру, – не взирая на отдаленность театра действий, враждебное содействие оренбургских киргизов и тайное участие ташкентцев к поддержанию смут, спокойствие в Среднем округе сохранено, ясак собран в усиленном даже размере, торговые отношения ни сколько не потерпели и ни один пикет не был атакован» [10, Л. 3,4,11,28,30], [11, Л. 156]. В действительности дело, как мы видим из приведенного выше фактологического материала, обстояло совершенно иначе.

Таким образом, действия сибирских казаков, направленные на подавление движения Кенесары Касымова в 1839 г. нельзя назвать ни утешительными, т.к. им не удалось достичь главной цели - «разбития мятежника»; ни провальными, т.к. в ходе преследования казахских аулов ими было захвачено несколько тысяч кибиток и множество разного скота [12, Л.9-10]. Последнее обстоятельство и воодушевило их на дальнейшую борьбу с восставшими, ведь в большинстве случаев награбленное добро оставалось в руках казаков.

Позволительно предположить, что материальное довольствие, награбленное зачастую и у мирных аулов, порождая сытое довольство в казачьей среде, затмевало главную цель царских властей – ликвидацию вождя национально-освободительного движения казахов. Об этом отмечается в «Отрывках из писем к издателю», опубликованных в собрании сочинений Ч. Валиханова, очевидно, записанных по его материалам: «…русские отряды долго преследовали по степи этого агитатора (Кенесары Касымова – Х.А.). Они делали это нарочно, ибо начальству было выгодно несколько лет сряду кормить войско дорогим провиантом и фуражом» [13, с.381-382].

Не считал итоги боевых действий против султана Кенесары в 1839 г. безуспешными их главный организатор генерал-губернатор Западной Сибири П. Горчаков. В рапорте Военному министру Чернышеву он отмечал: «сделан немалый шаг в нашу пользу восстановлением против Кенесары, хотя некоторых султанов и приобретением немалой добычи, коей ценность не только покрывает нынешние издержки правительства, но доставляет и на 1840 г. экстренные способы для новых предприятий» [12, Л.6]. Действительно, в результате продажи отбитого у казахов скота, расходы государственной казны на экспедиции не только окупили себя, но и принесли некоторый доход.

Конкретный план борьбы с Кенесары Касымовым на 1840 год предложил Горчакову активный участник походов 1839 года против султана полковник Горский. Во-первых, считал он, нужно лишить султана «возможности составлять шайку» путем покорения всех его волостей российскому правительству. Во-вторых, с наступлением весны необходимо одновременно из разных крепостей выслать отряды, которые должны окружить волости со всех сторон и сжать их в кольцо. В-третьих, построить на Улытау крепость и разместить в ней казаков с тем, чтобы они находились «в постоянной готовности для наказания всякого неповиновения». Горский также не желал признавать силу восставших. Подтверждением этого служит его предложение о том, что в степи нужно построить укрепления с круглыми бастионами по примеру тех, что были водворены на Кавказской линии против черкесского народа, «более воинственного, нежели киргизы» [14, Л.1-6].

Все предложения и наставления полковника Горского были учтены сибирским начальством и реализованы в 1840 г. Принятое 5 февраля 1840 года начальником «сибирских киргизов» Положение о взимании «военной контрибуции» с казахских родов, восставших против российского правительства, послужило официальным разрешением для дальнейшего преследования повстанцев казачьими офицерами [15, Л.1], [16, Л.1-3].

В начале 1840 г. сибирской администрацией предпринимается ряд мер по укреплению окружных приказов и обеспечению их безопасности. С наступлением ранней весны центральным правительством начинается организация новой крупномасштабной кампании для подавления восстания. Прежде всего на важнейших урочищах выставляются отряды от приказов: на Жаркаин-Агаш командировано 300 казаков при 2-х орудиях конной артиллерии под начальством сотника Волкова, с целью учреждения там укрепления и пикетов между Жаркаином и Кокчетавом. 300 казаков командировано под начальством капитана Спиридонова на Атбасар для строительства там пикета на 100 казаков и охраны Кокчетавского, Акмолинского округов от вторжения Кенесары. Третий отряд также из 300 казаков при 1 орудии конной артиллерии под командованием заседателя Акмолинского приказа Сердюкова и сотника Лебедева был направлен в пределы Акмолинского округа для наказания непокорных волостей и воспрепятствования перехода в лагерь Кенесары. Из Каркаралинского округа выставлен отряд в числе 150 казаков с сотником Кудрявцевым, который должен был прикрывать приказ от нападения повстанцев и содействовать другим отрядам. И, наконец, в Аягузский округ командировался отряд сотника Алгазина из 100 человек при 1-м орудии конной артиллерии для наблюдения за аулами округа [17, Л.2], [18, Л.3-4].

Вышеуказанные Акмолинский, Жаркаинский, Каркаралинский отряды в борьбе против Кенесары стали основными. В 1840 году дополнительно против восставших высылаются отряды графа Толстого и майора Гаюса. 23 августа они достигли реки Кабырга, где жестоко обошлись с мирными хлебопашцами. Разбив их, казаки захватили в

плен 120 человек, множество ранили. Следующей жертвой отрядов стали кипчаки, у которых погибло и ранено более 200 человек, отбито скота: 107 лошадей, 375 верблюдов, 170 голов рогатого скота, 8886 баранов.Прекращением деятельности отрядов Гаюса и Толстого завершились поиски казаков Кенесары Касымова в 1840 году. Как показано в отчете о действиях сибирских отрядов против восставших за 1840 год, казаками в результате походов было приобретено 1636 верблюдов, 726 лошадей, 32706 баранов, 374 голов рогатого скота [17, Л.7-8], [18, Л.1-5, 12 об.].

Систематические военные погромы аулов Кенесары и его отца в течение 1840 г. отрядами, высланными по распоряжению сибирской администрации, вынудили их откочевать из Тургайских степей в западном направлении в Оренбургскую губернию, т.е. на территорию Младшего жуза.

Ж.К. Касымбаев объясняет неудачи Кенесары в разные периоды восстания не только систематическим давлением со стороны карателей, но и тем, что многие казахские султаны и правители, офицеры российской армии, не поддержали повстанцев [20, с.217-218].

Так, на протяжении 1840 г. мероприятия царских властей, предпринятые против Кенесары Касымова, активно поддерживал старший султан Акмолинского округа Конуркульджа Худаймендин. Подчеркивая, «что цель благодетельного Российского правительства есть та, дабы командируемыми ныне отрядами прикрыть волости от мятежника Кенесары Касымова», он оказывал казакам постоянное содействие в их походах.

В конце 1840-начале 1841 гг. Кенесары Касымов совершает важный дипломатический ход - ведет с царским правительством переговоры о перемирии. О причинах принятия султаном подобного решения в отечественной историографии нет однозначного вывода. Так, большинство дореволюционных историков считает, что заключение мира было для Кенесары не более чем восточная хитрость, и он в этот период все еще враждебно относился к России. Подобного мнения придерживались и ученые советского периода. По мнению Н. Тимофеева и Е. Федорова, этот шаг султана говорит «…не о стремлении пойти на сделку с царизмом, не о его капитуляции, а о том, что Кенесары скрывал истинные цели и все делал для того, чтобы накопить силы и попытаться расширить базу своего сопротивления, и дипломатические переговоры были ни чем иным, как маневр, рассчитанный главным образом на выигрывание времени, которое можно использовать для организации и накопления сил» [21, с.79].

М.П. Вяткин в своем очерке о национально-освободительном движении Кенесары Касымова дает следующее объяснение: «…неудачная попытка опереться на Среднеазиатские ханства, настроение значительной части старшин, не желавших обострять отношения с царской администрацией, недостаток пастбищ и массовая гибель скота - все это толкало Кенесары на примирение с царскими властями» [22, с.279].

По мнению Е. Бекмаханова, Кенесары был искренне готов прекратить борьбу, но при условии возвращения к тем отношениям, которые существовали между Россией и Казахским ханством при Аблай хане. В основе движения Кенесары стояла не слепая национальная борьба ко всему русскому, а борьба против колониальной экспансии [23].

В определенной степени можно согласиться с каждым из этих доводов. На наш взгляд, попытка Кенесары прийти к перемирию, пусть хотя бы временному, была закономерной. Он понимал необходимость позитивными средствами остановить усиленные походы карательных отрядов, которые сопровождались кровопролитием, разорением, гибелью не только участников восстания, но и в большинстве случаев мирных кочевников, что постепенно приводило их к массовому обнищанию и пауперизму.

Обращение Кенесары к сибирской администрации с просьбой о перемирии русские власти проигнорировали, заявив, «что лицемерное предложение его» вызвано не раскаянием, поэтому не заслуживает внимания, и призвали волости, участвовавшие в походах султана, «выдать главного виновника своих бедствий», что позволило бы им «ожидать пощады» [17, Л.9 об.].

Таким образом, генерал-губернатор Западной Сибири П. Горчаков был проводником бескомпромиссных мер против восставших под предводительством Кенесары Касымова с самого начала восстания. Генерал-губернатор Западной Сибири изначально был против мирного способа урегулирования конфликта с повстанцами и строго придерживался линии неустанного преследования не только участников движения, но и в большинстве случаев мирных волостей по одному только подозрению в их сочувствии Кенесары и его приверженцам.

Список использованной литературы:

1. *Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1960.*
2. *ЦГА РК, Фонд 338, Опись 1, Д. 305*
3. *ЦГА РК, Фонд 338, Опись 1, Д. 286*
4. *Абдиров М.Ж. Военно-казачья колонизация Казахстана (конец XVI-начало XX вв.): Опыт историко-эволюционного анализа. – Дисс…. докт. истор. наук. – Алматы, 1997. – с. 427.*
5. *Государственный Архив Омской области Российской Федерации (далее ГАОО РФ), Фонд 366, Опись 1, Д. 170*
6. *ЦГА РК, Фонд 774, Опись 1, Д. 162*
7. *ГАОО РФ, Фонд 366, Опись 1, Д. 183*
8. *ГАОО РФ, Фонд 366, Опись 1, Д. 193*
9. *ГАОО РФ, Фонд 366, Опись 1, Д. 190*
10. *ЦГА РК, Фонд 374, Опись 1, Д. 2883*
11. *ЦГА РК, Фонд 806, Опись 1, Д. 245*

12. ГАОО РФ, Фонд 366, Опись 1, Д. 195
13. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. – Т.4. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1985. – 461 с.
14. ГАОО РФ, Фонд 366, Д. 194
15. ЦГА РК, Фонд 374, Опись 1, Д. 609
16. ЦГА РК, Фонд 374, Опись 1, Д. 599
17. ГАОО, Фонд 366, Опись 1, Д. 202
18. ГАОО, Фонд 366, Опись 1, Д. 208
19. ГАОО РФ, Фонд 366, Опись 1, Д. 206
20. Касымбаев Ж.К. Котерілістін козден таса беттерінен // Хан Кене. – Алматы: Жалын, 1993. – 448 б.
21. Тимофеев Н., Федоров Е. Борьба казахского народа в 1837-1847 гг. за свою независимость// / Большевик Казахстана. 1940. №4. - С. 67-80.
22. Вяткин М.И. Очерки по истории Казахской ССР. – с. 279.
23. Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40гг. XIX в.: Қазақ университеті. – 1992. – 400 с.

УДК 9-35.
МРНТИ 14. 09. 35.

Ахмет Аққали[1] Өмірзақова – Ахмет Амангүл[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор
[2]аға оқытушы, педагогика және психология магистрі,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау, Қазақстан, axmet_begis@mail.ru, amonya82@mail.ru

АТЫРАУЛЫҚ ТҰҢҒЫШ ӘЙЕЛ РЕКТОР

Аңдатпа

Бұл мақалада Гурьев педагогикалық институтының тұңғыш әйел ректоры Дүймағамбетова Санду Дүймағамбетқызының (1919-2002) өмірі, педагогикалық және әлеуметтік қызметі, ол Атырау өлкесінің жоғары біліміне өлшеусіз үлес қосқан. С.Д.Дүймағамбетова институт басшысы ретінде сол кезде құрылған білім беруді, аспирантураны, тағылымдаманы жетілдіру институттары мен факультеттерін табысты дамытты, ғылыми зерттеулер мен шығармашылық демалыс жүйесінде сауатты жұмыс жасады, ғылыми қызметпен айналысатын оқытушыларға іссапарларды тиімді жоспарлады. Профессор-оқытушылар құрамы ректор С.Д.Дүймағамбетованың басшылығымен болашақ педагогикалық кадрларды сапалы кәсіби-педагогикалық даярлауда, олардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда, кәсібін жан-жақты және терең қаруландыруда, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық дайындықта үлкен жетістіктерге жетті.

Түйінді сөздер: Гурьев педагогикалық институты, Гурьев, ректор, профессор, оқытушы, профессор-оқытушылар құрамы, аспирантура, студенттер, қызметкерлер.

Ahmet Akkali[1] Umirzakova - Ahmet Amangul[2]

[1]Doctor of Historical Sciences, Professor
[2]Senior Lecturer, Master of Pedagogy and Psychology, Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov
Atyrau, Kazakhstan

THE FIRST WOMAN RECTOR OF ATYRAU

Abstract

In this article about comprehensively analyzes the life, pedagogical and social activities of Dumagambetova Sandu Duimagambetovna of the first female rector the Guriev Pedagogical Institute (1919-2002), who made an invaluable contribution in the field of higher education of Atyrau region. S. D. Duimagambetova, as the head of the institute, successfully developed the institutes and faculties of education improvement established at the time, postgraduate studies, internships, worked competently on the system of scientific search and creative recreation, effectively planned to carry trips of teachers engaged in scientific activities.

The faculty and teaching staff under the leadership of Rector Duimagambetova S. D. has achieved great success in qualitative vocational and pedagogical training of future pedagogical personnel, formation of their scientific world view, comprehensive and deep arming of their profession, as well as in psycho-pedagogical training.

Keywords: Guryev pedagogical institute, Guryev, rector, professor, teacher, faculty, postgraduate studies, students, personnel.

Ахмет Аккали[1] Умирзакова-Ахмет Амангуль[2]

[1]доктор исторических наук, профессор
[2]старший преподаватель, магистр педагогики и психологии,
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова
Атырау, Казахстан

ПЕРВАЯ ЖЕНЩИНА - РЕКТОР ИЗ АТЫРАУ

Аннотация

В данной статье всесторонне анализируется жизнь, педагогическая и общественная деятельность первой женщины-ректора Гурьевского педагогического института Дуймагамбетовой Санду Дуймагамбетовны (1919-2002), внесшая неоценимый вклад в сфере высшего образования Атырауского края. С. Д. Дуймагамбетова, как руководитель института, успешно развивала сложившиеся в то время институты и факультеты совершенствования образования, аспирантуру, стажировку, грамотно работала над системой научного поиска и творческого отдыха, эффективно планировала проведение деловых поездок преподавателей, занимающихся научной деятельностью. Профессорско-преподавательский коллектив под руководством ректора Дуймагамбетовой С. Д. добился больших успехов в качественной профессионально-педагогической подготовке будущих педагогических кадров, формировании у них научного мировоззрения, всестороннем и глубоком вооружении своей профессией, а также в психолого-педагогической подготовке.

Ключевые слова: Гурьевский педагогический институт, Гурьев, ректор, профессор, педагог, факультет, аспирантура, студенты, кадры.

Тарихи тұлғалар тағдырын зерттеу, оны бүгінгі көзқарас тұрғысынан пайымдау оңай емес. Өйткені олардың қоғамдық-саяси қызметін саралау алдымен тікелей мұрағат құжаттарының іздестіріліп табылуына және сол тарихи дерек арқылы олардың қоғамдағы орнының объективті бағалануына байланысты.

Тарихта жеке тұлғалардың тарихын зерттеу мен зерделеу қай қоғамның болмасын өзекті мәселесі болғаны анық. Әсіресе, қоғам дамуын тұлға дамуымен барынша тығыз байланыстырып отырған қазіргі Қазақстан Республикасы жағдайында бұл аса өткір мәселелердің біріне айналып отыр.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тарихының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім жұртының нағыз азаматы болып қала бермек. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген», - деген сөзінде қоғамның дамуында жеке тұлғалардың феномені ерекше орын алатындығы нақты көрсетілген [1].

Кешегі өткен XX ғасырдың басында және орта шегінде мемлекет, ел басқару ісіне белсене араласқан қазақтың біртуар қайраткер қыздары санаулы болса да, олар белсенді де, жемісті қызмет атқарды. Осындай ізбасар іспетті тұлғалардың бірі – Гурьев мемлекеттік педагогикалық институтының (қазіргі Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті) тұңғыш әйел ректоры, химия ғылымдарының кандидаты, доцент, ұстаз Сәнду Дүймағамбетқызы Дүймағамбетова.

Өлкеміздегі ұзақ жылдар бойы жоғары білім беріп, туған еліміздің халық шаруашылығының әртүрлі саласына мыңдаған білікті де білімді мамандар дайындап келе жатқан бірден-бір білім ордасы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің өткен тарихына үңілсек, былайша өріледі. 1940 жылдың 1 қыркүйегі Гурьев 2-жылдық мұғалімдер институты, 1950 жыл 14 маусым Гурьев мұғалімдер институты, 1955 жылдың 16 маусымында Гурьев педагогикалық институты, 1960-1973 жылдары Гурьев мемлекеттік педагогикалық институты, 1973-1992 жылдары Гурьев педагогика институты, 1992 жылы 21 ақпан Атырау педагогикалық институты, 1994 жылы 23 мамырда Х.Досмұхамедов атындағы Атырау педагогикалық институты, сол жылдың 2 маусымда Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті болып қайта құрылды.

Елінің ертеңі жас ұрпақты тәрбиелеп, білім беріп, адал қызмет атқарған ұлағатты ұл-қыздарын ардақтау ұлтымыздың аса қастерлі дәстүрлерінің бірі. Шәкірттерін білім нәрімен сусындатып, жақсы адами қасиеттерді бойына дарытып, адамгершілік рухта тәлім-тәрбие беруде ұстаздың еңбегі өлшеусіз. Сондықтан да ұстаз әрдайым құрмет биігінде. Ұрпақ болашағы, халқымыздың келешегі жолында талай талантты ұл-қыздарды тәрбиелеп, білім берген ұстаз шәкірттерінің жадынан өшпейтіндігі де белгілі. Ендеше, аға буынның қажырлы еңбегі ұрпаққа мәңгі үлгі-өнеге болып қала бермек.

Өлкенің жоғары білім беру саласында өлшеусіз үлесі бар Гурьев педагогикалық институтының тұңғыш әйел ректоры С.Д.Дүймағамбетованың өмірі мен педагогтік, қоғамдық қызметін жан-жақты сараптап, бағалап, қорытынды жасалған арнаулы ғылыми еңбек кездеспейді. С.Дүймағамбетоваға қатысты еңбектер тіпті жоқ деуге болады. Кейбір басылымдардағы жарық көрген мардымсыз мақалаларда ғана бір-екі ауыз сөзбен 1969-1973 жылдары Гурьев мемлекеттік педагогика институтының ректоры болғандығы жөнінде аталып өтіледі. Атырау облыстық мемлекеттік архиві қорында С.Дүймағамбетованың өз қолымен толтырылған өмір жолы, атқарған қоғамдық және ғылыми жұмыстары жөніндегі ізденістері туралы құжаттар сақталған.

Гурьев мұғалімдер институтынан бастау алатын бүгінгі Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқу-тәрбие үрдісін жетілдіруде және материалдық-техникалық базасын нығайтуда еңбек еткен ардагер ұстаздардың бірі, өлкеміздегі жоғары білімнің қара шаңырағының ректоры С.Д.Дүймағамбетова болып табылады. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің даму тарихында ғалымның өзіндік алатын орыны бар екендігі шүбәсіз.

Сәнду Дүймағамбетқызы 1919 жылдың 23 қарашасында Атырау облысы, Махамбет ауданы, Редут ауылында (қазіргі Талдыкөл ауылы) қарапайым балықшы Дүймағамбет Тоқтабаев отбасында дүниеге келді. Өкінішке орай, әкесі ұзаққа созылған ауыр науқастан ол дүниеге келген жылы қайтыс болды. Жанұядағы үш баланың барлық ауыртпалығы аналарының мойынына ілінді. Тумысынан қайсар да жігерлі анасы Балсекер Нұрманқұлова балаларын жетелеп жүріп, өсіріп-өндірді. [2, 1, 5 п.п.]. Сәнду 1928-29 оқу жылында Гурьев (Атырау) қаласындағы О.Исаев атындағы (кейін Жамбыл) қазақ орта мектебіне барып, оны 1938 жылы ойдағыдай аяқтады. Оқу жылы аяқталғанда Гурьев облыстық «Социалды құрылыс» газетінің №159 санында «Биыл Гурьев қазақ орта мектебін бірінші рет 23 оқушы бітірді» тақырыбында С.Дүймағамбетованың мақаласы жарияланды. Ол өз мақаласында: «Мен, 1930 жылдан бері Гурьев қалалық қазақ орта мектебінде үздіксіз оқып келемін. Биылғы жыл мен бұл мектептің он жылдық оқу программасын орындап, орта дәрежелі білім алды деген құрметті атақпен мектеп бітіріп шығып отырмын.

Алдағы күнде мектептен алған білімімді және күнбе-күнгі іс жүзінде көрген тәжірибемді бұдан әрі де көлемдендіре отырып, жоғарғы дәрежелі мектептерде оқимын», - деп жазды [3].

Ол 1938 жылы Қазақстан комсомолының I съезіне делегат болып сайланып, оның жұмысына қатынасты. Қиналған күндер аз болмады. Бірақ ертеңгі жақсы күнге деген үміт сәулесі көкірегіне сенім ұялатты. Осы сенім оны Алматыға алып келді. Оқу бітірген жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің химия факультетінің I курсына оқуға түседі. Университетте оқыған жылдары жас Сәндудың жан-жақты ұйымдастырушылық қабілетін, іскерлігі мен талапшылдығын, жастармен жұмыс тәжірбиесінің молдығын ескерген оқу орнының басшылығы қоғамдық жұмыстардың белсендісі оны аса жауапты да маңызды қызметтерді сеніп тапсыруда қателескен жоқ.

Сол кезеңде елдің ертеңгі – жас ұрпақ деп, қиын істерге соларды жұмсап жатты. Сұрапыл соғыс басталған 1941 жылы 3 курс студенті, С.М.Киров атындағы шәкіртақы иегері Сәнду Дүймағамбетованы кеңес, партия органдары Гурьев облыстық білім беру басқармасы қарамағына жібереді. 1941 жылдың 9 қыркүйегінен аталған басқармада іс-шаралар курсының меңгерушілігі қызметіне кіріседі. Ал, 9 желтоқсан күні іскер де алғыр жас облыстық білім басқармасы кадр бөлімі секторының меңгерушілігіне ұсынылды. 1942 жылдың мамыр айында Гурьев облысы комсомол ұйымының шешімімен Гурьев қалалық комсомол комитетінің 1-ші хатшысы қызметіне тағайындады [2, 4 п.]. 1942 - 44 жылдары облыстық партия комитеті үгіт-насихат бөлімінің нұсқаушысы, лекторы қызметін абыроймен атқарды. Соғыс жылдарында жолдамамен Москвадағы БК(б)П мектебінің алты айлық курсында оқыды. Ел басына ауыртпалық түскен жылдары алыста шалғай ауылдардағы шопандар мен мұнай кәсіпшілігіндегі мұнайшылар арасында үкіметтің жүргізіп отырған саясатын, майдандағы жағдайларды халыққа жеткізе түсіндіріп, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Кейінгі жылдары облыстық партия комитетінің лекторы қызметін атқарды. Қаланың қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық өміріне белсене араласты. 1946 жылға дейін Гурьев облыстық партия комитетінде нұсқаушы болып қызмет атқарды. Соғыс жылдары аяқтай алмаған оқуын жалғастыру мақсатында өзі өтініші бойынша жұмыстан босатылды. Ол 3 курстан оқуын жалғастырып, 1949 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетін (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚҰМУ) ойдағыдай аяқтады. 1949 жылдың 27 маусым күні мемлекеттік емтихан комиссиясының шешімімен Б №522158 диплом бойынша жоғары оқу орнының оқытушысы, орта мектептегі жоғары сыныптардың мұғалімі және кіші ғылыми қызметкер квалификациясы берілді [2, 8 п.]. Университет бітірген оны басшылық Физикалық химия кафедрасына аспирантураға оқуға қалдырды. 1955-56 жылдары Қазақ мемлекеттік университеті Физикалық химия кафедрасында және Алматы медицина институтында ассистент қызметін атқарды. 1956-1963 жылдары Қазақ мемлекеттік университеті және республикамызда ғана емес, бұрынғы КСРО, қазіргі ТМД елдері арасында тек аруларға арналған баламасыз бірден-бір жалғыз жоғары білім ордасы, 1944 жылы құрылған Қазақ мемлекеттік қыздар институтында аға оқытушы, доцент қызметтерін атқарды. Одан кейінгі жылдары Қазақ КСР Ғылым Академиясының Химия институтында аға инженер, «Табиғи сорбенттер мен катализаторлар» лабораториясының аға ғылыми қызметкері болды. Жоғары мектеп саласындағы күнделікті қызу еңбекпен бірге ғылыммен айналысуға да уақыт тапты. 1966 жылы академик Д.В.Сокольский және химия ғылымдарының кандидаты Ш.Б.Баталованың басшылығымен «Физико-химические свойства некоторых бентонитов Казахстана и их применение для обработки вин» тақырыбында кандидаттық диссертациясын ойдағыдай қорғап шықты. КСРО Жоғары аттестациялық комиссиясы тарапынан 1966 жылдың 28 желтоқсан күні Қазақ КСР ҒА Химия институтының 30 маусым күнгі (№12 хаттама) кеңесі шешімі негізінде химия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесі берілді.

1969 жылдың қыркүйек айында Гурьев мемлекеттік педагогикалық институтын ұзақ жылдар басқарған С.Т.Қожабаевтан кейін институт басшылығына х.ғ.к. Сәнду Дүймағамбетова келді. Ол ректор қызметіне тағайындалғаннан кейін Ғылыми кеңес мүшелерімен бірлесе отырып, институттың даму жоспарын жасақтап, жоспар бойынша атқарылатын жұмыстарға ерекше мән берді.

Жаңа сайланған ректор тарапынан институттың ғылыми әлеуетін көтеру ең негізгі мақсат ретінде күн тәртібіне қойылып, оның жүзеге асырылуы туралы іс-шаралар жасақталды. ХХ ғасырдың 60-жылдарының аяғында институттың бір топ жас оқытушылары еліміздің ғылыми орталықтарына өндірістен қол үзіп, мақсатты аспирантураға жіберілді.

С.Д.Дүймағамбетова институт басшысы ретінде осындай ғылымға ұмтылысқа сол кезде қалыптасқан білім жетілдіру институттары мен факультеттер, аспирантура, тағылымдама, ізденушілік жүйесін кеңінен пайдалану және ғылыми жұмыспен айналысып жүрген оқытушыларға шығармашылық демалыс, іс сапарын жоспарлы түрде беруді тиімді жүзеге асырып, жолға қойды. Оқу орнының әкімшілігі тарапынан атқарылған іс-шаралардың бірі ғылыми өсу жоспарын республикалық жоспарға енгізіп, қаржыландырды.

Сәнду Дүймағамбетқызы басқарған сол жылдары институттың бір топ мақсатты жолдамамен жіберген аспиранттары кандидаттық диссертацияларын сәтті қорғап, институтқа оралды. Ал кейбіреулері кейін ғылым жолында еңбектеніп ғылым докторы, профессор атанды. Олар З.Алдамжаров, Қ.Сейталиев, Ғ.Нығметов, М.Абдолов, С.Құсниденов, И.Тажимұратов, Қ.Әжіғалиев, Қ.Досқалиев, Б.Жанетов, Н.Алдабергенов, Б.Сүлейменов, Т.Жұманова, Е.Иманқұлов, А.Лұқпанов, Т.Жасмамбетов [4, 63 б.]. Ректордың қажырлы еңбегі мен қолдауының нәтижесінде институт профессор-оқытушылар құрамының ғылыми әлеуеті өсті. Бұл сол тұстағы ғылыми әлеуетті көтеру мақсатында жасалған ең игі шаралардың бастамасы болды. Ректордың тікелей басшылығымен ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлауға, олардың ғылыми өсуіне, кәсіби біліктілігін арттыруға ерекше мән берілді. Профессор-оқытушылар құрамы 1970 жылы 119 адамға дейін өсті, оның ішінде 17 адамның ғылыми дәрежесі мен атағы болса, ал 30-дан астам оқытушы аспиранттық даярлықтан өтті. Ал, студенттер контингенті 2693, оның ішінде 1198 күндізгі бөлімде оқыса, 1495 сырттай оқу бөлімінде оқыды. Демек, институт алғаш құрылған 1950 жылмен салыстырғанда студент саны 10 еседен артыққа өскен. Сонымен бірге, кітапхананың кітап қорын жабдықтауға да ерекше көңіл бөлінді. Институттың материалдық-техникалық базасын нығайтуда және қажетті оқулықтар мен құралдарын сатып алуға, пәндік кабинеттер мен зертханаларды жабдықтау үшін институт бойынша тиісті дәрежеде қаражат бөлініп, жоспарланған іс-шаралар жүзеге аса бастады. Өскен ортасы және еңбек жолының басталуында Сәнду Дүймағамбетова алуан түрлі адамдармен кездесіп, олармен тағдырын тығыз байланыстырды.

С.Дүймағамбетова қызмет атқарған 1960 жылдардың аяғы мен 70-жылдардың бас кезінде педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерін кәсіби-педагогикалық даярлауды жетілдіруде жаңа кезең басталды. Болашақ мұғалімдерді психологиялық-педагогикалық даярлаудың мазмұнын жетілдіру бірден-бір өзекті мәселе болып, күн тәртібіне қойылды.

Сол кезеңде белгілі кеңестік ғалым-педагог, профессор И.Т. Огородников «Жоғары педагогикалық білім берудің өзекті проблемалары» мақаласында: «Кезінде «Педагогикалық білім беру» журналы өз жұмысын тоқтатты. РФКСР Педагогикалық ғылым академиясы педагогикалық білім беру институты жабылды, бірте-бірте педагогикалық білім беру мәселелері Педагогика ғылым академиясы мен пединституттардың ғылыми-зерттеу жұмысы тақырыптарынан шығарыла бастады. Сондықтан да педагогикалық білім беру саласындағы жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмысын тек қана қалпына келтіру емес, педагогика ғылымы дамуының қазіргі міндеттеріне жауап беретіндей жоғары деңгейге көтеру қажет», - деген пікір білдірген болатын [5, 36-37 б.б.]. Осыған орай жоғары педагогикалық білім беру саласында ғылыми-зерттеу 1970 жылы жасақталған жаңа оқу жоспары мен бағдарламасында болашақ ұстаздың психологиялық-педагогикалық даярлығын жетілдіруде педагогика-психология циклінде пәндерді оқытудың біріздiлігі басшылыққа алынды. Болашақ мамандар 1-курс I - ші семестерден бастап Педагогика пәндерін оқыту «Педагогикаға кіріспе» пәнінен оқытудан бастады. Ал II - ші семестерде жаңа курс «Жас физиологиясы және мектеп гигиенасы» енгізілді. Сонымен бірге «Педагогика тарихы» курсы «Мектеп педагогикасы» курсының алдында оқытылды. Бұл кезеңде республика жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде уақыт талабына сай орын алған кемшіліктермен қатар жоғары педагогикалық оқу орындары үлкен өзгеріске ұшырады. Оның айқын дәлелі ретінде Гурьев педагогикалық институты 70-жылдары оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу, тәлім-тәрбие беру жұмыстарын тиімді ұйымдастыруда біршама тәжірибе жинақтады.

Ректор С.Д.Дүймағамбетованың басшылығымен профессор-оқытушылар ұжымы болашақ педагог кадрларды кәсіби-педагогикалық жағынан сапалы даярлауда, олардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыруда, өз мамандығын жан-жақты және терең біліммен қаруландыруда, сонымен бірге психологиялық-педагогикалық жағынан даярлауда зор табыстарға қол жеткізді. Институт басшылығы тарапынан 1969-73 жылдары мамандықтарды тұрақтандыру бағытында біршама жұмыстар атқарылды. Гурьев мемлекеттік педагогикалық институтының қалыптасып, өркендеу жылдарында ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлаудағы, оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу және тәлім-тәрбие жұмыстарын жетілдіруде атыраулық тұңғыш әйел ректор Сәнду Дүймағамбетқызының атқарған еңбегі өлшеусіз.

1973 жылдан кейін ол Қазақ мемлекеттік медицина институтында, 1974-80 жылдары Қазақ КСР Ғылым Академиясы Химия институтында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс жасады. Қызмет атқарған жылдары еңбектегі, ғылыми шығармашылық жұмыстары үшін «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерен еңбегі үшін 1941-1945 жж.», «Ұлы Отан соғысы жеңісіне 50-жыл», «Ерен еңбегі үшін» «Еңбек ардагері» т.б. бірнеше медальдар мен Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің Құрмет грамотасымен марапатталды. Алматы қалалық және аудандық кеңесінің депутаты болды. Табиғатынан сыпайы, қарапайым, ұстаздық жолында барша ғұмырын адам тәрбиесіне арнаған ұстаз-ғалым, Атырау қаласының Құрметті азаматы Сәнду Дүймағамбетова 83 жасқа қараған шағында 2002 жылдың 13 тамыз күні Алматы қаласында дүниеден озды.

Сәнду Дүймағамбетқызының жұбайы көрнекті тарихшы-ғалым, зерттеуші, халық мұраларын жинаушы Мұстафа Ысмағұлов (1914-1987) елімізге белгілі ғалым. 1990 жылдардың басында Сәнду апай қызы Салтанатпен жолдасының өмір бойы Орынбор, Саратов, Москва, Санкт-Петербург, Астрахан, Омбы архивтерінен жинақтаған мол мұраны Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейіне тапсырды. Бұл баға жетпес мол мұраларды халық

игілігіне жарату үшін музей қорына тапсыруы ғалым Сәнду Дүймағамбетқызының туған халқының тарихына деген құрметі мен сүйіспеншілігі болатын. Қазіргі таңда М.Ысмағұлов жинаған құнды жәдігерлер мен деректердің арқасында 1911-1913 жылдары Ордада жарық көрген «Қазақстан» газетінен кейін 1917-1918 жылдары «Алаш» қозғалысының үні болған «Ұран» атты басылымның жекелеген сандары табылып отыр.

КСРО дәуірінің 1960-70 жылдарындағы педагогикалық негізгі ұстанымдарын айқындап және бұл қоғамдық құбылыстың С.Дүймағамбетованың ғылыми-педагогикалық көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен факторларды айқындау және сол кезеңдегі білім беру жүйесіне тарих тұрғысынан ғылыми талдау жасау, ретроспективті және тарихи-генетикалық талдау негізінде оқу үдерісіндегі оның озық педагогикалық идеяларын жүзеге асырудың жолдарын айқындау, сонымен қатар ғалым-ұстаздың тәлімдік идеяларын жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие жүйесіне ендіру жолдарын ғылыми-әдістемелік тұрғыда анықтау негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

С.Д.Дүймағамбетова туған елі мен қоғамға сіңірген адал еңбегімен, ғылыми шығармашылық ізденістерімен және адами асыл қасиеттерімен ел құрметіне бөленген қайраткер әйелдер қатарында болатындығы ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан, 16 желтоқсан, 1998 жыл.

2. Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА), 13-қор, 2-тізім, 4640-іс.

3. Дүймағамбетова С. Биыл Гурьев қазақ орта мектебін бірінші рет 23 оқушы бітірді // Социалды құрылыс, 14 шілде 1938 жыл.

4. Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті – жарты ғасырдан аса уақыт бойы аймақтың білімі мен ғылымына қызмет көрсету – Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы, 2010. – 444 бет.

5. Атырау мемлекеттік университеті: өткені, бүгіні және болашағы. – Алматы, 2001. – 578 б.

УДК -94(574):1(091)
МРНТИ 03.01.09

Абикенова Г.Е.[1] Джолдыбаева У.М.[2]

[1]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
[2]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, тарих ғы

ӘЛ-ФАРАБИ ЕСІМІНІҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ОРТАСЫНА ОРАЛУЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада әлемнің екінші ұстазы, ғұлама ғалым әл-Фараби есімінің қазақ ортасына оралуына қатысты мәселелер сөз болады. Яғни фарабитанушы, геолог-ғалым Ақжан Машанидің ғұлама ғалым әл-Фарабидің қазақ топырағынан шыққандығын дәлелдейтін деректер келтіріледі. А. Машанидың әл-Фараби есімін танытуда жасаған жұмыстары айтыла отырып, ғалымның өмір жолы мен шығармашылығына қатысты пікірлер қарастырылады. Сонымен қатар қазіргі қазақ ғалымдарының фарабитануға зор үлес қосқаны айқындалады. Үстіміздегі жылы Әл-Фарабидің мерейтойы халықаралық деңгейде ЮНЕСКО аясында аталып өтуіне орай ғұламаның есімін жас ұрпақтың санасына сіңіре отырып, нағыз қазақ топырағынан шыққан ғалым екендігіне қатысты пікірлер талданады.

Тірек сөздер: А. Машани**,** фарабитану, ғұлама ғалым, әлемнің екінші ұстазы.

Abikenova G.E. [1] Joldybaeva U.M. [2]

[1] Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan KazNU named after Al-Farabi
[2] Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan KazNU named after Al-Farabi

SOME ISSUES ABOUT THE RETURN OF AL-FARABI'S NAME TO THE KAZAKH SOCIETY

Abstract

There is discussed issues about return of the second teacher of mankind, famous scholar al-Farabi's name to the Kazakh society. And there are used Farabi researcher, geologist and scholar A.Mashani's works proving Al-Farabi's Kazakh origin.

Also, the article reveals the contribution of KaZakh scientists to Farabi studies. Concerning the wide celebration of al-Farabi's anniversary last year in an international level under the auspices of UNESCO, there were scaled and analyzed various opinions of scientists about the biography and work of the great philosopher. Today, we can say that there is no researcher who has not studied the world of Al-Farabi, who has not been interested in his scientific achievements and analysis on various grounds. In general, the works of the world-famous scientist contain not only a wide variety of Sciences necessary for the life of the human race, but also studied and commented on all the famous scientists of their time.

Keywords: A.Mashani,Farabi studies, famous scientist, second teacher of mankind

Абикеноваа Г.Е. [1] *Джолдыбаева У.М.* [2]

[1] *кандидат исторических наук,доцент кафедры история Казахстана КазНУ им. аль-Фараби*
[2]*кандидат исторических наук,доцент кафедры история Казахстана КазНУ им. аль-Фараби*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВОЗВРАЩЕНИЯ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ В КАЗАХСКУЮ СРЕДУ

Аннотация

Возвращение имени Второго учителя человечества аль-Фараби стало возможным благодаря трудам знаменитого ученого-геолога и фарабиеведа А.Машанова, известного в мире как аль-Машани. В статье приводятся сведения из трудов аль-Машани, доказывающие казахское происхождение аль-Фараби, а также раскрывается вклад казанстанских ученых в фарабиеведение. В связи с широким празднованием юбилея аль-Фараби на международном уровне под эгидой ЮНЕСКО анализируются различные мнения ученых о биографии и творчестве великого философа мирового масштаба. Можно сказать, что в настоящее время нет исследователя, который не исследовал мир Аль-Фараби, не привлек его достижений в области науки и анализа на различных основах. В основном труды всемирно признанной науки охватывали широкий спектр наук, необходимых для жизни человечества, но ученый изучал и комментировал все известные ученые своего времени. Из истории известно, что ученый родился в Отыраре.

Ключевые слова: А. Машани**,** фарабиеведение, известный ученый, Второй учитель человечества.

Жер беіндегі кез-келген адамзат қоғамын кемелдікке жеткізіп, өркениетке бастайтын бір ғана жол бар. Ол – білім мен ғылым жолы. Осы жолға өз өмірін арнап, артына өшпес мұра қалдырған данышпан ғалымдар санаты аз емес. Осы орайда, бүкіл әлемге «екінші ұстаз» деп танылған біздің ұлы бабамыз, түрлі ғылымдардың негізін қалаушы Әбу Насыр әл-Фараби екені даусыз.

Қазіргі тұста әл-Фараби әлемін зерттемеген, оның ғылым саласына қосқан жетістіктері мен түрлі негіздегі талдауларына қалам тартпаған зерттеуші жоқ деп айтуға болады. Негізінен әлем танған ғұламаның еңбектерінде адамзат баласының өміріне қажетті ғылымның сан алуан түрі қамтылып қана қоймай, ғалым өз заманындағы белгілі ғалымдардың бәрін де зерделеп, түсіндірмелер жасап отырған. Ғалымның Отырар қаласында дүниеге келгендігі тарихымыздан белгілі. Олай болса, заманында түркі ғылымы мен мәдениетінің жоғары болғандығын ескере отырып, кемеңгер ғұламаның осындай терең білімнің бастауын араб елдерінде емес, өз елімізде – Отырарда алғанын атап өткен жөн. Түсіне білген адамға ғұламаның өз туған топырағы жайлы, оған деген шексіз махаббаты туралы оның толысып піскен алманың «бітім-болмысындағы жақсы қасиеті неде?» деген сауалға: «Бәрінен де оның ұрығы тамаша. Өйткені осы алманың өзі сол ұрықтан өсіп шығып, одан бүкіл бақ пайда болды ғой», деп жауап беруінің өзінде үлкен астар жастыр. Бұл жердегі ғұламаның тамаша сипаттауындағы «ұрық» деп отырғаны ғалымның өскен ортасы мен түрік нәсілі, білім алған бағы - Отырар кітапханасы болғандығын осы ойы арқылы түсіндіреді. Осы бақтан, яғни Отырар кітапханасынан өсіп шыққан ғұламалардың өте көп болғандығын ескерсек, орта ғасырда Отырарда ғылымның өте жоғары деңгейде болғанын байқаймыз [1, 5б]. Болашақтың кемеңгер ғалымы алған білімін одан әрі дамытып, жетілдіру үшін сол кездегі араб мәдениетінің орталығы Бағдатқа аттанады. Мұнда ғылымның сан саласын қамтыған «Мамұн академиясы», «Даналық үйі», «Бағдат обсерваториясы» жұмыс істеп жатты. Ортағасырлық араб шежірешісі Ибн Халликанның жазуына қарағанда «Әбу Насыр Бағдатқа келгенде мұнда мәшhүр философ Әбу бишр Матта бин Йунус (870-940)тұратын. Ол Аристотель ілімінің, әсіресе логика саласының маманы еді. Ол өте сабырлы, сыпайы болып, өз ойларын нақты жеткізумен ерекшеленген. Сол себепті әл-Фараби шәкірт ретінде оның осындай қасиеттерін бойына сіңіріп, мол тәлім жинақтайды [Ибн Халликан Китаб уафайат әл-ағиан онба әбна аз- заман.Бейрут(жылы көрсетілмеген)153-157 беттер]. Сонымен бірге әл-Фараби логика, медицина, астрономия және басқа ғылым салалары бойынша сандаған еңбек жазды. Оның осы қажырлы еңбегі көптеген ғылыми жаңалықтар ашып, заманында білімпаздар арасынан озып шығуына негіз қалаған [2, 6 б].

Әл-Фарабидің қай жерде кіндік кесіп, қай халықтың өкілі екені туралы талас-тартыс күні кешеге дейін толастаған емес. Ұлы бабамыздың табаны тиген, ғылыми еңбектері жазылған Иран, Ирак, сондай-ақ бізбен көрші жатқан бірнеше мемлекет оның Отаны болуға тырысып бақты. Түрлі деректер келтіріп, дәлел-дәйектер ұсынып жатты [3,5б]. Десек те, әл-Фараби сынды ғұлама ғалымның қазақ топырағынан екендігін дәлелдеу, яғни оның есімінің қазақ халқының төрінен орын алуы үлкен жолдан өткен болатын.

ХХ ғасыр үшін өте ауыр да қайғылы Ұлы Отан соғысының сұрапыл соғыс тұсында, яғни 1944 жылы қазақ қауымы Абайдың 100 жылдығын өз дәрежесінде атап өтуге келісім жасалып, ұлы ақын шығармаларындағы табиғат пен ғылымның қай дәрежеде көрініс тапқандығын баяндау мәселесі көтеріледі. Осы тұста ғалым Қаныш Сәтбаевтың ұсынысы бойынша бұл жұмысты атқару, яғни баяндама жасау тау-кен институтының түлегі, осы сала бойынша 1942 жылы ғылым кандидаты дәрежесін қорғаған Ақжан |Машановқа жүктеледі. Мұхтар Әуезов бастаған абайтанушы ғалымдар, жазушылар және зиялы қауым алдында дана ақын Абай хақында, оның шығармаларын ғылыми танымдық тұрғыда техника ғылымы А.Машановқа жүктелуі қиынға соғады. Ол бұл істің аса терең мағыналы болуын іштей ұғынып, саласының өкілі үшін айтар ойының қаншама мағыналы да терең болуы маңызды еді. Баяндама сәтті шығып, Ақжан Машановқа артқан үміт ақталады. Ал бұл, абайтанудағы Ақжан Машановтың әл-Фарабиды тануына жол ашқан еді. Бұл туралы А.Машанов былай деп түйіндейді: «...Абайды оқып, тағылым-тәрбие алмаған болсақ, әл-Фарабиді сөз етер ме едік... Өзіме шындық жолды іздеуге бағыт берген Абай шығармалары деп

білемін» [4]. Бұдан көріп отырғанымыздай, А.Машанов сынды ізденімпаз ғалым тау-кен маманы болса да Абай есімі арқылы әл-Фараби есімін қазақ ортасына оралуына негіз қалады [5, 38б].

Осы тұста шығыстың ғылыми мұрасын зерттеуші, бұрынғы Чехия Ғылым академиясының президенті, білікті ғалым Э.Я.Кольман «Орта ғасыр ғылымы туралы» баяндамасында Европа ғылымының орта ғасырларда Шығыс, Араб елдерінен бастау алғанын айта келіп, Әл-Беруни, Әл-Хорезми, Ат-Туси, Ұлықбектерді атай келе, одан бұрын олар ұстаз тұтатын әл-Фараби есіміне ерекше ілтипат көрсетіп өтеді. Бұл жағдай А. Машановты елең еткізді және бұрын-соңды Орта Азия ғұламалары қатарында кезіктірмеген әл-Фараби есімін ол алғаш Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» поэмасынан оқыған еді. Ол кезде Ақжан Машанов Фараби атына немкеттілеу қараған болатын. Мағжан әспеттеген музыкант енді Шығыс ғұламасына, тіптен Тұран ғұламасына айналып отыр. Егер ол Орта Азиядан шығып, өзі орта ғасыр ғалымы болса, тәжік, әсіресе өзбек ағайындар әлдеқашан-ақ иемденіп алар еді. Қазақ болмаса Мағжан оны жырына тектен-текке кіргізбеген де шығар... Жаңылыс кетті дейін десе, Э.Кольманның атақ-абыройы, зерттеушілік ерендігі сенімсіздік тудырмайды. Сонда бұл кім, қай жерден шыққан, ғалымдағы неде? Ғылымды жасағанда мысқалдап жиналатын мәліметтер іздестіруге түрткі болатын осындай сұрақтар жас ғалым-геолог Ақжан Машановты күнделікті істен қолы қалт еткенде мазалай берді. Ол түрлі анықтамалық, әмбебаптық кітаптар бетін парақтап көрді, бірақ әл-Фараби есімі аталатын жолдарды кезіктіре алмады. Ал арнайы мақсатпен әл-Фарабиді іздестіруге Машановта қаражат болған жоқ. Ақжан Машанов 1946 жылы докторлық жұмысын қорғаған бетте жаңа шаңырақ көтерген Республика Ғылым академиясының Жер ғылымы бөлімшесінің тұңғыш корреспондент мүшесі болып сайланып, үш академиктің қатарында аталмыш бөлімше шаңырағын көтерісіп, қажет төрт қанат керегенің бірі іспетіндегі ғалым санатында Қаныш Сәтбаевты президент етіп сайлаған ғылым ордасының құрылтайшысы болған еді [5, 39б].

Осы кезден бастап А. Машанов ойында көптен жүрген әл-Фараби есімі мен оған қатысты мәліметтер жинақтау жиі оралады. Нәтижесінде, ғұлама туралы деректерді шетел кітапханаларынан іздестіру қажеттілігі туып, А.Машанов өзінің тілек хатын Берлин, Лиссабон, Париж, Каир, Мадрид қалаларына жолдайды. Соғыстан кейінгі ауыр кезеңде аталған елдерге бару мен ғылыми жұмыс жүргізу мүмкін емес болатын. Бұған дейін Мәскеу, Ленинград кітапханаларынан табылған аздаған деректердің ішінде: неміс тіліндегі екі, ағылшын және түрік тілдеріндегі бір-бірден табылған әл-Фараби еңбектерінің төрт библиографиялық тізімі шетел кітапханаларынан оның мұрасының көшірмесін сұратып алуға түрткі болады [5, 40б]. Ақжан Машанов шетелге жол тартқан кісілердің барлығынан «қарай кел» деп әл-Фараби мұрасын тапсырумен болады. Нәтижесінде, академик дәрігер Сайын Балмұханов Стамбулдан әл-Фараби кітаптарының тізімін әкеп берсе, академик Шахмардан Есенов Канадаға барған сапарында екінші ұстаздың Бейрутта араб тілінде шыққан еңбегін әкеліп, сыйға тартады. Ал өзі әл-Фарабидің үш кітабын «Ғалия» медресесінің кітапханасынан табады [6,1б]. Сөйтіп, А. Машанов 1958-1960 жылдары әл-Фарабидің он шақты шығармасы және оның еңбегін зерттеушілердің дүниелеріне қол жеткізеді. Бұл деректер тарих ғылымының жанашыры Қаныш Сәтбаевтың қолдауына ие болады. Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті Қаныш Имантайұлының «орындалсын» деген бұрыштамасымен Ақжан Машановтың сұрау-хаттары қолдау тауып отырады.

Ізденісті жол қай ғалымның болсын, қаламын ұшқыр етері сөзсіз. А.Машанов та осы ізденісінің жемісін көріп, 1961 жылдың басында-ақ әл-Фарабидің Отырардан шыққан қазақ перзенті екендігінің бұлтартпас дәлелдерін ҚР ҰҒА Хабаршысында жариялады. Сөйтіп, әлемдегі Екінші ұстаздың қазақ перзенті екендігін дүние жүзіне ресми түрде мойындатқан құжат осылайша туындағанын қазақ ғалымдары жазды және білетіні сөзсіз [7]. Бұған қоса, 1962 жылы А. Машанов тұңғыш рет әл-Фарабидің философия үйренушілерге бағышталған 9 трактатын аударып және оның суретін жария етеді [8]. А. Машановтың осы еңбегі арқылы әл-Фараби еңбегінің алғаш қазақ тілінде жариялануы еді. А. Машанов бұл іспен ғана тоқтап қалмай, өз қаржысымен әл-Фараби ғұмыр кешкен Таяу Шығыс елдерін аралап, Дамаскідегі Баб-ас-Сағир зиратынан бабасының қабірін тауып, бір уыс топырағын әкеліп Отырар топырағына қосқаны да тарихымызға құндылығы шексіз. Оның бұл игілікті ісі Сирия үкіметінен әл-Фараби басына белгі қоюға өтініш жасауымен аяқталып, 1968 жылы әл-Фараби мазарына құлпытас орнатуға мұрындық болады.

Десек те, Ақжан Машанов ізденістері өзі нәтижесін берді, әл-Фараби есімінің қазақ топырағына қайта оралғаны өзге ағайындардың таласпауына да нақты дәлелдер келтірді. Бируни атындағы Шығыстану институтында әл-Фараби туралы ешқандай деректің жоқтығына көз жеткізді, әрі өзбек ағайындары әл-Фараби есімін мүлде естімеген болып шығады. Институт директорының орынбасары Мұзафар Хайруллаев Ақжан Машановтың жинаған әл-Фараби туралы азды-көпті мәліметтеріне таңырқауында шек болмады. Ғалым баба хақындағы қолда бар материалдарымен бөлісті және «әл-Фарабиге көз алартпаңдар» деп жоғарыда келтірілген «Академия хабаршысы» мен «Білім және еңбек» журналдарын сыйға тартады.

Сондай-ақ, Ақжан Машановтың әл-Фараби мұрасын Орта Азия елдерінен одан әрі іздеп, жинақтауына Азия және Қазақстан мұсылман қауымдастығын басқаратын муфти, араб тіліне жетік маман Зиалидин Бабаханмен танысуы басты себеп болады. Өзара пікір алмасудан соң ғұлама жөніндегі мәліметті Уфа, Қазан медресе-мешіттер мұрағатынан іздестіру туралы кеңес алады. Өз кезегінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында қазақ зиялыларының сауат ашып, қалыптасуына ықпал еткен «Ғалия» медресесінің кітапханасы Уфа мешітінің қарамағында сол қалпында сақталып қалады. Уфа мешітінен А.Машанов әл-Фарабидің үш кітабын бірден тауып, оны зерттеуге кіріседі. Оның бірі - неміс аудармасы болса, ал екінші және үшінші кітап 1907 жылы Каирде шыққаны белгілі. Аталған екінші және үшінші кітапта әл-Фарабидың он екі еңбегі мен өмірбаянына қатысты материалдар топтасады. Мешіттің имамы Камал Башари қази әл-Фарабидің қазақ-қыпшақ тумасы екендігін естіп қуанып, сол

кітаптың бірін Ақжан Машановқа сыйға тартып, Қазандағы Маржани медресесінде, кезінде әл-Фараби 44 логикасы (мантих) жеке дәріс ретінде оқытылғандығы туралы айтады [9].

Осындай құндылығы жоғары дүниелер, техника саласының маманы Ақжан Машановтың мол ізденістері арқылы қазақ ортасына оралды. Осындай ұлы мұралар мен құндылықты ардақтаудың басты шартының бірі - бүгін өркениеттің ұлы көшінде қалыптасқан. Қазақстан мемлекеті атын тағынған ұлттың болмыс- бітімін сақтап қалуда ары үшін жанын пида етуден де тайынбай, тар жол, тайғақ кешкен азаматтар есімін ұрпақ тәрбиесінің шамшырағына айналдырумен тікелей байланысты деп көрсете аламыз. Олардың қатарында ізденімпаз, техник-маман, фарабитанудың Кіндік Азия бойынша атасы саналатын ғұлама Ақжан Жақсыбекұлы Машанов еді. Ғылымда, ендігі тұста ғалым Ақжан Машани ретінде танылды. Осы тұста ғалым М.Шапиян зерттеуіне назар аударсақ, М. Хайруллаевтың әл-Фарабиді ташкенттік еткісі келген пиғылы 1971 жылы Мәскеуде өткен халықаралық конгрестің мәжілісінде, яғни ұлы бабаның ЮНЕСКО ауқымында 1100 жылдық мерейтойын өткізу мәселесі сөз болғанда тағы бір бой көрсеткен болатын. Осының кесірінен, ұлы бабаның мерейтойын өткізу мәселесі қыл үстінде қалып еді. Мәжілісте М. Хайруллаев сөз алып: «әл-Фарабидің мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция тек Ташкентте өткізілуге тиісті, әрі баба мұрасы марксизм тұрғысынан әділ бағаланады», - дегенде, мәжілісті басқарушы Египет ғалымы үстелді қойып-қойып қалып, орнынан атып тұрып: «Ислам ғылымының алыбы әл-Фарабиді марксизмге жүндетуге бере алмаймыз. Ғұламаның мерейтойы өзі ғұмыр кешкен араб елінде өтеді». Осындай қысылтаяңда Алланың құдыретін мойындатар бірер сөзді араб тілінде айтып, А.Машани төрағадан сөз сұрайды. Өз тілінде тілек еткендігінен бе, төраға сабасына түскендей болып, А.Машаниге басын изеп, «сөйлеңіз» деген ишарат білдіреді. Сөз тізгінін алған ғалым «әл-Фарабидің туған қаласы Фараб-Отырар, елі Қазақстан»,- дей келіп, қазақ ғалымдарының баба мұрасын игерудегі игі істерін атап шығады да, көне заманда әйгілі ғұлама Птоломей мұны нақты жазып, карта жасап, Отырарды «әл-Фарабидың туған жері» деп көрсеткен бұлтартпас дәлелдерін алға тартады. Сөйтіп, төраға ны және басқа ғалымдарды бүтін Араб, Шығыс елдерінің орта ғасырдағы ислами ғылымының жұлдызының кіндік қаны тамған Отаны - Қазақстанға шақырады. «Әл-Фараби ұлы ғалымдар қатарында халықаралық тізімге кіргізілсін, оның 1100 жылдық мерейтойы КСРО-да, Қазақстанда тойлансын» дейтін қаулы қабылданған мәслихаттың шешімі Ақжан Машанидың әл-Фарабиді зерттеудегі ең нәтижелі жеңісі еді [6.6-7б],- деп көрсетеді.

Бұл оқиға өзінің шешімін тауып, тарихымызда белгілі әл-Фарабиге арналған ғылыми форум 1975 жылы қыркүйектің 8-13-де Мәскеуде басталып, кейін мерейтой ғұламаның өз отаны Қазақстанда - Алматыда аяқталған болатын. Осы кезеңде А.Машани әл-Фараби мұраларын игеруге арналған 32 ғылыми еңбектерін жариялап, оның 5-еуі жеке кітап, монография болып басылса, оның ішінде (1970) тарихи романы да болды [5, 47б].

Бүгінгі таңда еліміз әл-Фараби бабамыздың мерейтойын ЮНЕСКО көлемінде атап өтіп, оның әлемдегі «екінші» ұстаз болғандығымен, мол ғибратты еңбектерімен ел мақтанышына айналдырып отыр. Ал, сол әл-Фарабидің қазақ бабасы екенін әлем ғалымдарына мойындатқан кім десек, ұлық тойда ұлы іс тындырған геолог ғалым Ақжан Машани екенідігімен әр қазақ мақтанып қана қоймай, марқая білуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенбай Б. Ұлы ғұламаның шынайы өмірбаяны. //Егемен Қазақстан, 2020, 5- мамыр,5-бет

2.Дербісәлі Әбсаттар қажы. Әбу Насыр әл-Фараби мен әл-Мутанаби. //Егемен Қазақстан. 2020,28-сәуір, 6 –бет

3.Е. Бектұрғанов. Даналық феномені. «Егемен Қазақстан»2020,14-мамыр,5-бет

4. әл-Фараби және Абай. - Алматы. 1994. -248 б

5 Фараби ғибратты ғалым: Фарабитанушы ғалым А.Ж. әл- Машаниге арналады / Құраст. Ш. Абдраман. - Алматы, 2006. - 397 б., суретті. - "Ұлы тұлғалар" ғылыми-ғұмырнамалық сериясы. 38-43б, 47-б,

6. Шапиян М. Әл-Фарабиді қазаққа қайтарған Ақжан Машани. //Islam. 2003.kz.1-б

7. Боқаев Қ. Әл-Фараби және Ақжан Машани. //Ана тілі газеті.1998 жыл. 18-24 қазан.6-7б

8. Изв. АН КазССР. Общ. наук. 1961. № 5. С. 38; Қазақ ССР ҒА-ның хабаршысы. 1961. № 5. 105-106 б.

9. Білім және еңбек. (кейінгі «Зерде») 1962. № 1. 4 б.

ӘӘЖ:321:323.(574):94(574)(045)
МРНТИ 03.01.09

Ә.М. Қоскеева [1]

[1]PhD докторы, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ-ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ҰЛТТЫҚ АХУАЛ ЖӘНЕ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН (XX ҒАСЫРДЫҢ 50-60 жж.)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 50-60 жылдарындағы Қазақстандағы саяси-идеологиялық ахуалмен қатар шығармашыл интеллигенцияның оның ішінде ғұлама ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұланның өнімді еңбегі қарастырылған. Сонымен қатар автор идеологияның үстемдік құрып тұрған кезеңде ұлттық бірегейлікті зерттеулерімен сақтап, насихаттай білген Ә. Марғұлан жан-жақты энциклопедиялық білімін қазақ халқы тарихының жоғалып кеткен тұстарының бөлшектерін құрастырып, қайта жасағандығы зерделеген. Мақалада қарастырылып отырған кезеңде билік басындағылар «көшпенді» деген ұғымды көпшіліктің санасына «дамуы жағынан артта қалған» деп ұғындыруға тырысқан заманда Әлкей Хақанұлы бар саналы ғұмырын осы тұжырымды теріске шығаруға бағытталғаны баяндалған. Және де Ә. Марғұланның тұлғатанудың жарқын үлгісі – Шоқантанудың негізін қалағандығы назардан тыс қалмаған. Мақала AP08956066 «Академик Әлкей Марғұланның ғылыми-эпистолярлық мұраларын жинақтау, жүйелеу және зерттеу (пікірлер (отзывы), рецензиялар, хаттар, ашық хаттар (открыткалар)» жобасы аясында дайындалған.

Тірек сөздер: саяси-идеологиялық жүйе, шығармашыл зиялылар, жылымық, тарих, эпостық шығармалар.

Koskeyeva A.M. [1]

[1]PhD, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University
Nur-Sultan, Kazakhstan

NATIONAL SITUATION IN THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL SYSTEM IN KAZAKHSTAN AND ALKEY MARGULAN (50-60s of the XX century)

Abstract

The article examines, along with the political and ideological situation in Kazakhstan in the 50-60s of the XX century, the productive work of the creative intelligentsia, including the great scientist Alkei Khakanovich Margulan. The author also emphasizes that A. Margulan using his comprehensive encyclopedic knowledge, collecting and reconstructing the missing parts of the history of the Kazakh people, managed to preserve and promote national identity during the period of ideological domination. The article notes that during the period when the authorities tried to impose the concept of "nomad" as "backward in development" on society, Alkei Khakanovich tried to refute this idea with his research throughout his conscious life. And also Margulan's contribution to personalistics was not left unnoticed on the bright example of Chokanology. The article was prepared within the framework of the project AP08956066 "Collection, systematization and study of the scientific-epistolary heritage of Academician Alkey Margulan (comments,reviews, letters, postcards.

Keywords: political and ideological system, creative intelligentsia, thaw, history, epic works.

А.М. Коскеева [1]

[1]доктор PhD, старший преподаватель, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина
г. Нур-Султан, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ В КАЗАХСТАНЕ И АЛЬКЕЙ МАРГУЛАН (50-60-е годы XX века)

Аннотация

В статье рассматривается наряду с политической и идеологической ситуацией в Казахстане в 50-60-е годы XX века продуктивный труд творческой интеллигенции, в том числе великого ученого Алкея Хакановича Маргулана. Также автор особо отмечает, что А. Маргулан используя свои всеобъемлющие энциклопедические знания, собирая и реконструируя недостающие части истории казахского народа удалось сохранить и пропагандировать

национальную идентичность в период идеологического господства. В статье отмечается, что в тот период, когда власти пытались навязать обществу понятие «кочевник» как «отсталое в развитии», Алкей Хаканович всю свою сознательную жизнь своими исследованиями пытался опровергнуть это представление. А также не остались не замеченными вклад Маргулана в персоналистику на ярком примере Чокановедения. Статья подготовлена в рамках проекта AP08956066 «Сбор, систематизация и изучение научно-эпистолярного наследия академика Алькея Маргулана (отзывы, рецензии, письма, открытки)» .

Ключевые слова: политическо-идеологическая система, творческая интеллигенция, оттепель, история, эпические произведения.

Коммунистік партияның XX съезінен кейін елдегі қоғамдық саяси жағдай өзгере бастады. Бұл репрессияның райы қайтқанымен, коммунистік идеологияның өктемдігі әбден асқынып тұрған, қаламгерлер (интеллигенция) халықпен бірге социалистік догматизмнің тар шеңберінде шерменде болған тұсы еді.

Сол уақытта барлық жерлерде тек қана бесжылдықтар тынысы мен социалистік жарыс, өндірістік, шаруашылық пен саяси науқандар, жоспар мен міндеттемелердің орындалуы туралы ғана жазылып, ұлт тағдыры, халықтың рухани-әлеуметтік мұң-мұқтажы, мәдени-әдеби, тарихи көкейкесті мәселелері назардан тыс қалған болатын. Сталин тұсындағы социалистік модернизациялау қазақ даласын экономикалық, демографиялық, әлеуметтік-саяси, мәдени жаңа келбетке әкелумен қатар осылардың әрқайсысында орыс тілінің үстемдігін орнатуға жеткізді. Бұл объективтік мазмұндағы орыстандыру саясаты еді. Оның мәні орыстан басқа халықтардың, яғни қазақтардың да, орыс тілі мен мәдениетін игере отырып, өзінің ұлттық құндылықтарын сақтай, қастерлей алатын менталитетте қалуына саяды. Объективті орыстандыру алысты көздеген жымысқы саясат пен идеологияның басы ғана еді. Хрущевтік «жылымыққа» қарамастан тың игеру тұсындағы демографиялық қысым салмағына шыдамаған қазақ қоғамы субъективті мазмұндағы орыстану үрдісіне ұшырады. Басқаша айтқанда, төлқұжаттарында қазақ екендігі көрсетілген, бірақ өзін мінез-құлқы, мәдени-этникалық ұстанымы, сөйлейтін тілі жағынан орыстан ажырата алмайтын ұрпақ қалыптасты. Қазақ тілін қажетсінбейтін, ыстығына күйіп, суығына тоңбайтын, ана тілінде оқу-жазудан мақұрым қазақ қауымының қатары өсе түсті [1, 63-б.].

Ұлттық білім мен ғылым, тарих пен әдеби құндылықтарымыздың, әсіресе мәдениет пен оның негізгі өзегі болып табылатын қазақ тілінің өркендеуіне ішкі және сыртқы әлеуметтік-демографиялық процестердің кері ықпалы орасан болды. Олар мыналар:

1. Ұжымдастыру немесе қолдан жасалған ашаршылық зардаптары.
2. Кеңес Одағы бойынша, әсіресе Қазақстандағы жаппай индустрияландыру.
3. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Ресей мен Украинадан ірі өнеркәсіп орындарының Қазақстанға көшірілуі.
4. Кеңестер Одағын басқарған Н.С. Хрущевтың волюнтаристік саясаты немесе оның «тың игеру» науқаны.

1950-ші жылдардың ортасында кеңес үкіметі жүргізген демографиялық саясат елдегі мемлекет құрушы ұлт өкілдеріне бұрын болмаған нұқсан келтірді. Бұл әсіресе кеңес мемлекетін сол жылдары басқарған Н.С. Хрущевтың волюнтаристік саясаты мен оның тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру туралы шараларына байланысты болды. Тың игеру үдерісі сайып келгенде, қазақ халқы, оның тілі, ділі мен діні үшін үлкен қасірет болды. Осы жылдары кадр мәселесі бойынша патша заманындағыдай отаршылдық саясат жүргізіліп, тұтас ұлттың еңсесін түсіретін әрекеттер жасалды. Мәскеудегі биліктің өктемдігі, әміршіл-әкімшіл жүйенің шиеленісуі, этнодемографиялық үдерістердің бұзылуы «тың эпопеясында» айқын көрініс тапты. Тың игеру жылдарында Қазақстан халқы сырттан келген келімсектердің есебінен 2,6 млн. адамға өсіп, соның салдарынан жергілікті ұлт өз жерінде мүлдем азайып кетті. Бұл туралы саясаттанушы, демограф-ғалым М. Тәтімов сөзімен айтсақ: «...қазақтардың проценттік тұрғыда одан әрі азаюына – сонымен қатар европалық келімсектердің көп мөлшерде тың жерлерді игеруге ағылып келуі тағы да әсер етті. Соның нәтижесінде 1959 жылы қазақтар өз жерінде 29,8 процентті ғана құраса, ал орыстардың үлес салмағы 42,7 процентке дейін тағы да артқаны белгілі» [2, 33-б.].

1954-1960 жылдары Кеңес Одағының Ресей, Украина, Белоруссия және басқа аймақтарынан жұмыс күші, механизатор кадрлар тапшы, жетпейді деген сылтаумен 2 миллионнан аса адамның Қазақстанның оңтүстік облыстарына, әсіресе шұрайлы жерлерге қоныс аударуы тың аймақтарындағы демографиялық жағдайдың күрделенуіне, қазақтардың ұлттық тілден, дәстүрден, ата-баба салтынан айрылуына жол ашты.

Н.С. Хрущев Қазақстанның ұлттық құрамы, қазақ халқының ұлттық мемлекеті туралы мәселелерге ұлыдержавалық гегемонизм тұрғысынан қарап, патшалық Ресей кезіндегідей экономикалық отарлық құрылым ретінде, бүкілодақтық шикізат базасына айналдыруды көздеді. Сайып келгенде кеңес үкіметі қазақ жерінде патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын жалғастырды. Тың игеру жылдарында солтүстік облыстардағы жүздеген қазақ ауылдары болашағы жоқ деген сылтаумен мүлдем жойылып кетті. Жаңадан тыңда ұйымдастырылған 800-ге тарта совхоз атауларының басым бөлігіне қазақ тілінде бір ауыз сөз де бұйырмады. Осы жылдарда 700-ден астам қазақ мектебі жабылып, орыс тіліне ауыстырылды.

Ұлттық баспасөзге де үлкен зобалаң келді. Тың игерілген облыстарда қазақ тілінде шығып келген газеттер жабылды. Ал оның есесіне орыс тілді басылымдардың үлес саны көпшілікті құрады. Қазақ оқырмандарының көп бөлігінің орыс тілді газеттерге ойысып кетуіне осы фактор себеп болды.

Кең байтақ қазақ жері Тың, Батыс, Оңтүстік өлкелерге бөлінді. Жергілікті халық – қазақтар ұлттық мәдениеттің өркендеу болашағынан айырыла бастады. Қазақ тілінің өрісі тарылып, жоғалуға бет алды. Алайда осындай жағдайда

Хрущевтік «жылымық» кезеңіндегі шындықтың шымылдығы сәл түрілгенін пайдаланған қазақтың шығармашылық интеллигенция өкілдері басылым беттерінде қазақ тілі, тарихы, мәдениеті, тарихи ескерткіштерді сақтау мәселесі мен қазақ халқының әдеби және ауызекі ақындық мұрасын зерттеудегі кемшіліктер туралы, ұлт мектептерінің аянышты халі жөнінде аса маңызды мақалалар басып, елдегі шынайы жағдайды батылдықпен жазған болатын [3-6]. Соған байланысты Қазақстан КП ОК-нің ғылым және мәдениет бөлімінің меңгерушісі С. Бейсембаев ОК-тің хатшысы И. Яковлевке жоғарыдағы авторлардың мақалаларындағы көтерілген мәселелердің ешбір негізсіз екендігіне қатысты хабарлама жіберілді [7, 20-24-пп.]. Бұл мақалалар партия басшылығының сынына ұшырады. Ол Қазақстан КП ОК-де талқыланып, 1956 жылдың 10 желтоқсанында «Республикада мәдениетті дамытудың кейбір мәселелерін жазудағы «Қазақ әдебиеті» газетінің қателері туралы» қаулысы қабылданды [8, 44-п.]. Орталық Комитет аталған мақалалардың мазмұнын сынай отырып, Қазақстан КП ОК-нің хатшысы И. Яковлев қол қойған, келешекте «идеялық тұрғыдан адасқан» интеллигенцияның басшылыққа алатын, бірқатар тұжырымдық нұсқауларына қатысты 12 бөлімнен тұратын төмендегідей шешім шығарды [9, 43-45-пп.].

Негізінен КОКП-ның XX съезінен кейін шығармашылық интеллигенцияның қызметіне қатысты мәселе бәсеңдегенімен де, қазақ ұлтының тілі мен мәдениеті мүшкіл жағдайда қала берді. Осындай саяси қиын жағдайда шығармашыл интеллигенцияның биігінде Мұхтар Әуезов пен Қаныш Сәтбаев сынды ғұламалардың қатарында көзі тірісінде халық ерекше құрметтеген, бірақ коммунистік партияның азабын кешкен ғұлама ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұлан тұрды.

Кеңес үкіметінің күшіне еніп, дүрілдеп тұрған шағында Ә.Х. Марғұлан көне жазба ескерткіштерді және қазақ халқының рухани мәдениетін, фольклорын жан-жақты зерттеумен бірге Қазақстан жеріндегі археологиялық ескерткіштер кешенін іздестіру, табу және зерттеу ісін алғашқылардың бірі болып бастады. Тікелей Әлкей Хақанұлының ынта-жігері арқасында Қазақстанның шөлді даласының түкпір-түкпіріне бірнеше археологиялық және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Ә.Х. Марғұлан Қазақстан жеріндегі көне сауда жолдары мен көш соқпақтарын бойлай өтіп, кең-байтақ шөлді далалардан, құлазыған құмдардан ондаған жаңа археологиялық ескерткіштер тауып, оларды ғылыми тұрғыда жан-жақты зерттеп, ғылым әлеміне белгілі етті. Ә.Х. Марғұланның ғылыми ізденістерінің нәтижесінде Қазақстанда археологиялық және этнографиялық зерттеулердің берік іргетасы қаланып, Қазақстанда тегеурінді көне мәдениеттің ізі табылды. Бұрынғы көптеген зерттеушілер мен саяхатшылардың Қазақстан жерін ежелден бері көшпенділердің бірнеше көш жолдары ғана кесіп өтетін тіршіліксіз құба жон деген пікірлерінің теріс екендігі дәлелденді. Қазақстан жерінде тіршіліктің, көне мәдениеттің болғандығын, бірақ әр түрлі жағдайларға байланысты олар үзіліп, көне қоныстарды құм басқанын ғылыми тұрғыда анықтады. Оңтүстік Қазақстандағы Сыр, Талас және Шу өзендерінің бойынан көне қола мәдениеттің іздерін ашты. Отырар, Тараз, Сайрам және Сығанақ қалаларда археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен бірге сан алуан көне аңыз әңгімелер, ертегілер мен эпикалық жырлар нұсқаларын ел арасынан көптеп жинады, қазақтың материалдық және рухани мәдениетімен де жіті шұғылданды [10, 15-б.].

Оның жан-жақты жүргізген археологиялық және этнографиялық зерттеулерінің нәтижесі 1950 жылы басылып шыққан Қазақстандағы көне қалалар тарихы жайындағы көлемді монографиялық еңбегі болды [11]. Бұл кітапта бірінші рет көне Қазақстандағы барлық қала өркениетінің негізгі орталықтарына түгелдей жан-жақты ғылыми сипаттама, терең талдау жасалған. Қазақстанда бір-бірімен тығыз байланысты әр түрлі мәдени-шаруашылық типтердің болғандығын да Ә.Х. Марғұлан бірінші рет күн тәртібіне қойып, оны жан-жақты зерттеудің қажеттігін уағыздады. Ол кезде Қазақстанның археологиялық зерттеу тұрғысында ғылым үшін берері болымсыз деушілер пікірі басым болғандықтан да, оның бұл саладағы ғылыми зерттеулерінің маңызы аса зор болды.

Ә.Х. Марғұланның көп жылдар бойы қазақ халқының мәдениет тарихы жайында жүргізген сан қырлы зерттеулерінің нәтижесі есебінде ол 1946 жылы «Қазақ халқының эпикалық жырлары» [12] туралы докторлық диссертация қорғады, бірнеше ғылыми еңбектер жариялады. Әлкей Хақанұлының қазақ халқы мәдениеті мен тұрмысын, әдет-ғұрып, салт-санасын жан-жақты терең білгірлігі, көшпенділік өмірдің қыр-сырына қанықтығы оның эпикалық жанрдағы зерттеулерінің жан-жақтылығы мен ғылыми тереңдігінің басты шарты болды.

Отан соғысы аяқталысымен, қуғын-сүргіннің үшінші кезеңі басталғаны белгілі. Осынау қиын-қыстау 1953 жылдың 11-15 сәуір күндері Алматы қаласында «Қазақ қаһарманды эпосының халықтылығы» атты пікірталас өтті. Пікірталасты Қаз КСР Ғылым академиясының президенті Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев кіріспе сөз сөйлеп ашты. Баяндаманы филология ғылымының кандидаты Мәлік Ғабдуллин жасады. Баяндамашы өз сөзінде «қазақ эпосының тарихи мәселелерін марксизмге қарсы зерттеді» деп Мұхтар Әуезовті, профессор Әлкей Марғұланды, С. Мұқанов, Б. Кенжебаев және басқаларды буржуазияшыл ұлтшылдар деп сынады. Жоғарыда аты аталғандар мінбеге шығып, өздерін ақтау пікірлерін ортаға салған. Бұл жиында Әлкей Марғұлан да сөз алады: «Жолдастар! Мен шамалы сырқаттанып тұрмын, сондықтан сөзімнің кемшіліктері болып жатса, кешірім сұраймын. 1939 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақ бөлімшесінің кезекті бір отырысында маған кейін халыққа қарсы шығарма ретінде әшкереленген, артта қалған феодалдық өткенді көксейтін, халықты тұншықтырушы Алтынордалық Едігені мақтайтын «Едіге» эпосы туралы мақала жазу тапсырылды. Бұл тақырып менің басты тақырыбым емес. Бұл жұмыспен мен аспирантураны аяқтау кезінде, соғыс жылдары айналыстым. Ол жылдары марксизм-ленинизм тұрғысында эпостық шығармалар туралы нақты тұжырым қалыптаспағандықтан, эпостық шығармалардың бәрі халықтікі деп саналатын. Дегенмен, мен қазақ эпосын саралауда В.И. Лениннің «фольклор - халықтың болашаққа деген үмітін терең зерделеп жазуға болатын тарихи-этнографиялық маңызды, бағалы материал» екені туралы айтқан пікірін ұмытқан жоқпын. В.И. Лениннің осы кемеңгерлік көрегендігі менің ғылыми жұмысымның өн бойына өзек

болмағаны өкінішті. Мен орта ғасырлар эпосы туралы көзқарасымды біржақты, тек шетел басқыншыларына қарсы күрес ретінде білдірдім. Алтын орда хандары мен қандықол Едігені мақтайтын феодалдық эпостарда бүгінгі кезімізге жат, зиянды нәрселер көп. Онда елді қанаушылар, олардың қарақшылығы мадақталады. Қарақшылық соғыстар, адамдарды құлдыққа әкету марксизм-ленинизм ғылымында басқыншылықтың көрінісі ретінде бағаланады. Мен төңкеріске дейінгі зерттеушілердің қазақ эпосы жайында түрлі тұжырымдар жасалған ғылыми-зерттеу еңбектері бар екенін есте сақтауым керек еді. И.В. Сталин «Белгілі ғалымдардың ескірген пікірлерін сынға алмай алға жылжуға болмайды» деп үйретеді. Көсеміміздің бұл даналық ойы біздің ізденістерімізге нақты бағдар беріп, болашаққа қате жіберуден сақтандырады. Эпостың халықтық желісін, біздің ескі көшпелі тұрмысқа, патриархалдық артта қалушылыққа жетелейтін, қазақ халқына жат «Шора», «Қарасай», «Ер Сайын», «Орақ пен Мамай» сынды эпостар мен Қорқыт туралы аңыздарды түпкілікті түрде тамырымен жоюымыз қажет. Мен жалшының жанұясынан шықтым. Жасөспірім кезімнен кісінің есігінде жүрдім, теміржолда жұмысшы болдым. Сегіз жыл бұрын жасаған қателіктерім қоғамымыз бен өзімнің тарапымнан сыналған болатын. Содан бері бірнеше үлкен ғылыми экспедициялар жүргізіп, 20-дан астам ғылыми еңбектер жаздым. Бірақ ең маңызды зерттеу жұмыстары алда», [13] - деп сөз сөйлеуге мәжбүр болады.

Соғыстан кейінгі жылдарда Ә.Х. Марғұланның негізгі ғылыми зерттеу жұмысы көне мәдени ескерткіштерге өте бай, бірақ шын мәнісінде әлі зерттелмей, ғылым үшін беймәлім болып келген Орталық Қазақстанмен тікелей байланысты болды. Бұл атырапта ежелден бері жаңа заманға дейін мекендеген халықтар туралы антикалық және орта ғасырлық тарихи жазба ескерткіштерде ешбір мағлұматтардың жоқтығы баршаға белгілі жай. Сондықтан да бұл кең атыраптың зерттелмегендігі және ол туралы тарихи көне жазба деректердің болмауы қазақ даласында көне цивилизация ошақтарының болуы мүмкін емес, тіпті тіршіліктің өзі мұнда эпизодтық сипатта болды деген сияқты теріс теорияның қалыптасуына себеп болды. Сырдария, Шу, Талас өзендері бойында және Отырар, Сауран, Сығанақ қалалары орнында қазба жұмыстарын жүргізіп, соның негізінде 1950 жылы «Көне қазақ жерінің қалалары мен құрылыс өнерінің тарихы» деп аталатын монографиясын жариялады. К. Ақышев, М. Қадырбаев, М. Оразбаевтармен бірге Орталық Қазақстанда жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы саналатын «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» атты ғылыми еңбегін жазып, кітаптың редакциясын басқарды. Сонымен қатар Әлкей Хақанұлы – қорқыттанушы. Ол оғыз-қыпшақ тайпасынан шыққан данагөй абыз, жырау, күй атасы, қазақ бақсыларының жебеушісі, батагөй-сәуегейі Қорқыт мұрасын зерттеді. Ә. Марғұлан 1959 жылы жазылған «Қазақ халқының көне замандағы ақындық өнерінің шеберлері» атты еңбегінде қазақ халқының эпикалық жыр дәстүрін дамытқан ақындарға, шебер орындаушыларға, сал-серілерге тоқталып, олардың сөз өнеріндегі орнын айқындады. Ә. Марғұланның «Тамғалы тас жазуы» атты зерттеуінде әдеби-тарихи hәм мәдени деректер молынан кездеседі [14].

Ә.Х. Марғұланның жүйелі түрде жүргізген ғылыми зерттеулері, көне мал шаруашылығы мен металлургияның маңызды орталықтарының бірі болған Орталық Қазақстанда тегеурінді қола мәдениетінің барлығы туралы жасаған қорытындылары дәстүрлі пікірлердің ғылыми негіздігін нанымды дәлелдеді.

Ә.Х. Марғұланның және оның бірқыдыру шәкірттерінің жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде бұрын, оның өз сөзімен айтқанда Алтай және Қара теңіз жағасындағы далада болған, екі көне цивилизациясының аралығында қыспақтың тұншыққан, тіршіліксіз Орталық теңіз сияқтанған Орталық Қазақстан ғылым үшін маңызды көне мәдениет және цивилизация ошағы ретінде қайта ашылды.

30 жылдан астам уақыт ішінде Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстанда жүйелі түрде археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, қола дәуірінің және алғашқы көшпенді тайпалардың мәдениеті жан-жақты зерттелді. Мұндай түбегейлі зерттеулер номадизм генезисінің негізгі кезеңдері, бұл атраптағы көне тұрғындардың мәдениеті мен шаруашылығының даму үдерісі және этно-мәдени байланыстың маңызы туралы ғылымдағы бірқыдыру пікірлердің қайта қаралуына әсер етті. Қазіргі күнде Ә.Х. Марғұланның ғылыми еңбектерінің арқасында сақтар мәдениеті андрон мәдениетінің заңды жалғасы екендігі толық дәлелденсе, бұл екі мәдениеттің арасында Беғазы-Дәндібай мәдениетінің, дәнекерлік рөл атқаратындағы ғылыми тұрғыда анықталып отыр. Орталық Қазақстанда жүргізген археологиялық зерттеулердің алғашқы қорытындысы есебінде Ә.Х. Марғұланның басқаруымен және оның тікелей қатысуымен жазылған іргелі монографиялық еңбек Орталық Қазақстанның көне мәдениетін талдауға арналған [15]. Бұл зерттеу 1967 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Қазақ ССР Ғылым академиясының сыйлығына ие болды. Орталық Қазақстанда археологиялық зерттеудің екінші кезеңі Әлкей Хақанұлының Беғазы-Дәндібай мәдениеті туралы арнайы монографиясы мен бес томдық Қазақ ССР тарихында қарастырылған. Қазақ ССР тарихының бес томдығының жетекші авторының бірі ретінде Әлкей Хақанұлына 1982 жылы Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Ә.Х. Марғұланның «Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай мәдениеті» [16] атты кітабының басылып шығуы республиканың ғылыми өміріндегі үлкен оқиға іспеттес, өйткені ол кітап автордың көп жылдық зерттеу жұмыстарының жемісті қорытындысы, онда Орталық Қазақстанда қола дәуірінде соңында мекендеген көне тайпалардың шаруашылық, этникалық және мәдени тарихы жайындағы қиын проблемалар шешімін тапқан. Бұл іргелі еңбекте қола дәуіріндегі этно-мәдени тұтастықтардың даму үдерістерінің әр түрлі жақтары, әсіресе сақтар мәдениетінің негізі болған андрон мәдениетінің соңғы дәуірі егжей-тегжейлі талдаған. Ә.Х. Марғұлан бұл кітабында бұрын ғылымға белгісіз болып келген қола дәуірінің соңғы кезеңіне жататын көптеген үлкенді-кішілі мәдени кешендерді, шаруашылық түрлеріне байланысты археологиялық деректерді жүйеге келтіре отырып, солардың негізінде құнды ғылыми қорытындылар жасайды. Бұл қорытындыларының қола дәуірімен қатар ертеде темір дәуірін зерттеу үшін маңызы өте зор, келешекте де солай болмақ. Сөйтіп, бұл еңбек Орталық Қазақстанның көне тұрғындарының мәдениетін ғылыми тұрғыда зерттеуде үлкен жетістік, бір қадам алға басқандық екені даусыз.

Ә.Х. Марғұланның жұмыс стиліне тән ерекшеліктердің бірі – оның бірнеше мәселені зерттеу ісін қатар жүргізе білуінде. Ол проблемалардың әрқайсысын орындау үшін ондаған ғалымдар көп жылдарын жұмсаған болар еді. Мәселен, 50-жылдардың ортасында оның басқаруымен аса көрнекті қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов жайында материалдар жинау ісі басталды.

Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектерін архив қоймаларынан іздеп тауып, оларды жан-жақты зерттеу ісі жіті жүргізілді. Соның нәтижесінде 1958 жылы Ш. Уәлихановтың таңдамалы шығармалар жинағы басылып шықты. 1957-1967 жылдарда Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Ш. Уәлихановтың бес томдық академиялық жинағы дайындалды. Бұл жұмыс ғалымнан қыруар еңбекті, жан-жақты білімділікті, таным-талғамдылықты, ғылымның сан саласынан жүйрік-білгірлікті талап етті. Ә.Х. Марғұлан мен оның көмекшілерінің ерінбей іздеуінің нәтижесінде бұрын баспа жүзін көрмеген ондаған жаңа еңбектер, қолжазбалар, хаттар, жазбалар т.б. документтер табылды. Ш. Уәлихановтың көптеген жазба мұрасын зерттеуге, шолуларын жасауға, кейбір сюжеттерін анықтауға қыруар еңбек сіңірілді. Сайып келгенде мұншалықты мол еңбектің нәтижесі 1961-1972 жылдары Ш. Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағын дүниеге келтірді. Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметі жөніндегі таңдамалы шығармаларының 1-томындағы Ә.Х. Марғұлан жазған алғы сөз Шоқантану ғылымын дамытудағы ғылыми еңбектердің ішіндегі маңызды пікір болып табылады. Шоқан мұрасын көп жылдар бойы зерттеудің заңды жалғасы ретінде Ә.Х. Марғұлан «Шоқан және Манас» атты монографияны жазуға қыруар еңбек сіңірді. Бұл жұмыста Әлкей Хақанұлы қырғыз эпосы «Манастың» әр түрлі нұсқаларын салыстыра отырып зерттеудің нәтижесінде «Манас» эпосына тамаша ғылыми талдау жасады. Ш. Уәлихановтың «Манасты» зерттеуге қосқан үлесін де айқындай түсті [17].

Ә.Х.Марғұлан Қазақстанның мәдениет тарихын зерттеу мәселесін ешқашанда өз назарынан тыс қалдырған емес. Басқа авторлармен бірге Қазақстанның орта ғасырлық архитектурасының тарихы туралы түбегейлі ғылыми монографияны бастырып шығарды. Бұл үлкен еңбек көп жылдар бойы экспедиция кезінде ел арасынан, музейлер қорынан, архив қоймаларынан және мәдениет тарихына байланысты баспа жүзін көрген әдеби шығармалардан ерінбей жинаған қыруар нақты деректердің негізінде жазылған.

Бірнеше жыл этнография бөлімін басқара отырып Ә.Х. Марғұлан Қазақстанда этнография ғылымының дамуына да айтарлықтай ықпал етті. Оның басшылығымен және тікелей қатысуымен «Қазақ колхозды ауылының мәдениеті мен тұрмысы» атты үлкен монографиялық еңбек басылып шықты. Ол Қазақстанда этнограф, археолог және тарихшы ғалымдардың сан ұрпағын дайындады, шәкірттерінің ішінде белгілі археологтар мен этнографтар аз емес. Оның ішінде темір дәуірінің алғашқы кезеңін зерттеуші (М.Қ. Қадырбаев), көне түрік дәуірі (Ф. Арыстанов), қыпшақтардың этникалық тұтастығы (С.М. Ақынжанов), қазақтардың этникалық тарихы (С.М. Мұқанов), қазақтардың семья-некелік қатынастары (Х.А. Арғынбаев), исламға дейінгі діни сенімдері мәселесін зерттеуші (С. Ақатаев) т. б. айтуға болады.

Ә.Х. Марғұлан үлкен ғылыми, педагогикалық еңбекті ұйымдастыру ісімен де шебер ұштастыра біледі. Ол көп жылдар бойы этнография бөлімін басқарды, қазақ халқының шығу тегі туралы Координациялық кеңесті басқарды, онымен бірге Қазақ ССР тарихының барлық басылымдарында редколлегия мүшесі болды, Қазақ ССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының Ғылыми кеңесінің, Маманданған докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғау кеңестерінің мүшесі болды.

Ә.Х. Марғұлан дүние жүзі ғалымдарының сан алуан жиындарында, конгрестер мен симпозиумдарда ғылыми баяндамалар жасады. Әсіресе шығыстанушылардың XXV конгресінде «Орталық Қазақстанның жаңа табылған қола дәуірінің ескерткіштері», VII-VIII антропология және этнография ғылымдарының дүниежүзілік конгрестерінде жасаған «Қазақ киіз үйі», «Қазақстанның исламға дейінгі архитектурасы» атты баяндамалары ғылымға қосқан үлкен үлес ретінде жоғары бағаланып, ғалымдар назарын бірден аударды. Ә.Х. Марғұлан шетелдік шығыстанушы, археолог және этнограф ғалымдармен тығыз байланыс жүргізеді. Оның ғылыми еңбектерінің бірқатары шет тілдерінде де аударылған.

Ә.Х. Марғұлан Отанымыздағы көптеген ғылыми мекемелермен тығыз байланыс жасауға көп көңіл бөледі. Оны Москва, Ленинград, Новосибирск, Ташкент, Фрунзе және Душанбе қалаларына сан рет диссертациялық жұмыстарға оппоненттілікке шақырған. Ол Қазақстандағы тарихи ескерткіштерді қорғау мәселесіне ат салысып, көптеген пайдалы кеңестер береді, ғылым табыстарын радио, теледидар хабарлары арқылы уағыздау ісіне де көп көңіл бөлді. Алматы қаласында, қаладан тыс аудандарда да, әр түрлі тыңдаушы қауым алдында, лекциялар оқып, баяндамалар жасады. Әдетте ғалымның мұндай кездесулері өте қызықты және өнегелі сипатта өткен.

1960-шы жылдардың басында жарияланған коммунизм құрудың жаңа саяси бағыты елдегі қоғамдық саяси жағдай мен ұлт мәселесін жаңаша қабылдауға алып келді. «Ұлттар арасындағы айырмашылықтарды жою» тезисін билік өкілдері тым қарабайыр түсінді. Олардың ойынша коммунизм кезінде ұлттық айырмашылықтар екінші орынға ығыстырылып, ұлттық ерекшеліктерін жоғалтқаннан кейін адамдардың жаңа қоғамы құрылуы тиіс еді. Бір сөзбен айтқанда ешқандай ұлттық құндылықтары жоқ, кеңестік принциптерге сүйенген совет халқы (тобыры) құрылуы тиіс болатын. Барлық ішкі саясат осы мақсатқа бағытталды. 1960-шы жылдары қазақ халқы Ә. Марғұлан сынды шығармашыл интеллигенцияның қажырлы еңбегінің арқасында коммунистік идеологияның қысымына қарамастан, дәстүрлі әлеуметтік өмірдің іргелі құндылықтары, яғни салт-дәстүрлер мен ұлттық болмысты сақтап қалды. Олар туған халқының болашағына алаңдаушылықты жеке басынан жоғары қойып, қазақтың ұлттық руханияты мен мәдениетін өздерінің шығармашылық әлеуеті мен зерттеулері арқылы сақтап қалған еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Әбжанов Х.М. Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. - Астана: Ана тіл – Ата тарих, 2007. - 272 б.*
2. *Тәтімов М. Қазақ әлемі. - Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. - 160 б.*
3. *Бердібаев Р. Ең үлкен мәдени байлық // Қазақ әдебиеті. – 1956, сәуір – 22.*
4. *Нарымбетов Ә. Ана тілін ардақтайық // Қазақ әдебиеті. – 1956, маусым – 1.*
5. *Қаратаев М. Қайта қаралуы тиіс мәселе // Қазақ әдебиеті. – 1956, тамыз – 10.*
6. *Кәкішев Т., Сәрсенбаев Р., Хасенов Х. және т.б. Тіл мәдениеті // Қазақ әдебиеті. – 1956, тамыз – 17.*
7. *ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Іс. 1395. П. 20-24.*
8. *ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Іс. 170. П. 44*
9. *ҚРПА. Қ. 708. Т. 30. Іс. 73. П. 43-45*
10. *Марғұлан А.Х. / Құраст. Ш.Н. Көлбаева, Д.Н. Қазбекова. – Алматы: Ғылым, 1984. – 70 б.*
11. *Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. - Алма-Ата: изд-во и тип. Изд-ва Акад. наук Каз. ССР, 1950. – 122 с.*
12. *Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Құраст.: Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан; бас ред. Т.С. Садыков. – Алматы: Алатау, 2007. – Т. 3. – 488 б.*
13. *Это не должно повториться. Стенограмма дискуссии по казахскому эпосу (11-15 апреля 1953 г.) = Беті аулақ, бұл қайталанбасын. Қазақ эпосы туралы пікірталастың стенограммалық жазбасы / Сост. Оразаев Файзолла. - Алматы, 2007. – 320 с.*
14. *Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Құраст.: Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан; арнаулы ред. Д. Марғұлан. – Алматы: Алатау, 2012. – Т. 13. – 448 б.*
15. *Маргулан А.Х. , Акишев К.А., Кадырбаева М.К. , Оразбаев.М.М , Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1966. – 436 с.*
16. *Маргулан А.Х. , Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1979. – 360 с.*
17. *Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Құраст.: Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан – Алматы: Болашақ, 2011. – Т. 10. – 592 б.*

ӘОЖ 574.09
МРНТИ 03.01.09

Р.С.Чекетаева [1]., Ж.С.Курманова [2] Ж.С., Д.Л.Шакероваа[3]

[1]т.ғ.к., аға оқытушы.,
[2]ф.ғ.к., аға оқытушы.,
[3]аға оқытушы.,лаборатория меңгерушісі, «БАҰО «Өрлеу» АҚ филиалы Шығыс Қазақстан облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,
Өскемен қ., Қазақстан

ФАРАБИ МЕН АБАЙ ІЛІМДЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ҮНДЕСІМ

Аңдатпа

ХХ ғасырда әл-Фараби мен Абай мұрасын зерттеу, ең алдымен, марксистік парадигма мен әдістеме аясында жүргізілді. 2019 жылғы 30 мамырда Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ.Тоқаев ұлы Абайдың 175 жылдық мерейтойын мерекелеу туралы Жарлыққа қол қойды. Оның туындылары ХХI ғасырда да заманауи әрі өзекті болып қала беретініні бәрімізге мәлім. Мақалада Фараби мен Абайдай қос алыпты бірлікте зерттеу мәселесі қарастырылған. Олардың ілімдеріндегі тарихи үндесім зерделеніп, еңбектеріндегі сабақтастыққа баға берілді. Ұлттық идея тұрғысынан шығармаларының құндылықтары, Әл-Фараби мен Абай өсиеттері бүгінгі күнмен байланыстырыла талданды. Бұл мақаланың мақсаты ұлы гуманист, демократ ғалым ретінде әл-Фараби мен Абайдың тарихи көзқарстарының қалыптасуын жүйелі және терең зерттеу болып табылады.

Түйін сөздер: ойшыл, философ, ұстаз, қарасөз, дін, табиғат, мемлекет.

R.S.Cheketayeva [1]., Zh.S.Kurmanova [2]., D.L.Chakerova[3]

1Candidate of Historical Sciences, Institute for Continuing Education of Teachers of the East Kazakhstan Region, a branch of JSC "National Center" Orleu ", Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
2 Candidate of philology , Institute for Continuing Education of Teachers of the East Kazakhstan Region, a branch of JSC "NCPD" Orleu ", Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
3 Senior teacher, Institute for Continuing Education of Teachers of the East Kazakhstan Region, a branch of JSC "NCPD" Orleu ", Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

HISTORICAL CONNECTION IN THE THOUGHTS OF FARABI AND ABAY

Abstract

Earlier in the twentieth century, the study of the heritage of al-Farabi and Abay was conducted primarily within the framework of the Marxist paradigm and methodology. On may 30, 2019, President of the Republic of Kazakhstan K. K. Tokayev signed a decree on the celebration of the 175 th anniversary of the birth of the great Abai, whose works continue to be modern and relevant in the XXI century. The article is devoted to the study of the heritage of the two giants Farabi and Abai. The historical harmony of their teachings was studied and the continuity of their work was evaluated. From the point of view of the national idea of the value of works, the Testaments of al-Farabi and Abai are analyzed from the present day. The main purpose of this article is to systematically and in-depth study of the sources of formation of historical views of al-Farabi and Abay as a great humanist, democratic scientist, as well as the features of historicism of creative thinkers.

Key words: thinker, philosopher, teacher, words of edification, religion, nature, state.

Р.С.Чекетаева [1]., Ж.С.Курманова [2], Д.Л.Шакероваа[3]

[1]Кандидат исторических наук, Институт повышения квалификации педагогических кадров Восточно-Казахстанской области, филиал АО «НЦПК «Өрлеу», Усть-Каменогорск, Казахстан
[2] кандидат филологических наук, Институт повышения квалификации педагогических кадров Восточно-Казахстанской области, филиал АО «НЦПК «Өрлеу», Усть-Каменогорск, Казахстан
[3] старший преподаватель, Институт повышения квалификации педагогических кадров Восточно-Казахстанской области, филиал АО «НЦПК «Өрлеу», Усть-Каменогорск, Казахстан

ИСТОРИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ В МЫСЛЯХ ФАРАБИ И АБАЯ

Аннотация

Раньше на XX веке изучение наследия Аль-Фараби и Абая велось, прежде всего, в рамках марксистской парадигмы и методологии. 30 мая 2019 года Президент Республики Казахстан К.К. Токаев подписал указ о праздновании 175-летнего юбилея со дня рождения великого Абая, произведения которого продолжают оставаться современными и актуальными и в XXI веке. Статья посвящена изучению наследия двух гигантов Фараби и Абая. Была изучена историческая гармония их учений и оценена преемственность их работ. С точки зрения национальной идеи ценности произведений, заветы Аль-Фараби и Абая анализируются с сегодняшним днем. Основной целью настоящей статьии является систематическое и углубленное изучение источников формирования исторических взглядов Аль-Фараби и Абая как великого-гуманиста, ученого-демократа, а также особенностей историзма творчества мыслителей.

Ключевые слова: мыслитель, философ, учитель, слова назидания, религия, природа, государство.

Әлемдегі әйгілі ұлттар секілді қазақ ұлтының да қоғамдық ақыл-ойын, сана-сезімін, парасат-пайымын әлемдік деңгейге көтеріп, дүниежүзілік өркениетті қауымдастықты өзімен есептесуге мәжбүр ететін тарих сахнасына Фараби, Абайдай ұлы тұлғалар легін әкелді. Әл-Фараби мен Абай арасын байланыстыру, жақындастыру, оларды сабақтастыру, қазақ халқының мың жылдық мәдени-рухани дүниесін қайта жандандыру. Әл-Фараби мен Абайды жеке-жеке тануда едәуір істер істелді. Бірақ екеуінің мұрасын сабақтастықта қараудың кемшін қалған тұстары баршылық.

Философия ғылымдарының докторы, профессор Т.Бурбаев: «Қазақтың топырағы данышпан-ғұламаларға толы екені белгілі. Сонау Анахарсистен бастап әл-Фараби, Абайға дейінгі, одан қалды Ахмет Байтұрсыновтан күні бүгінге дейінгі заманды ой елегінен өткізер болсақ, біртұтас ұлылар мен данышпандардың галлереясын көз алдыңа елестетуге болар еді» [1]. Әрине, аталған есімдердің тарихи салмақтары, көзқарастары әр түрлі екені белгілі.Екі

ойшылдың шығармаларына назар аударсақ, даналық ой-толғамдары әр түрлі сөзбен жеткізілсе де, айтар ойлары, ұлттық идея тұрғысынан көздеген мақсаттары бір. Ғалым Ә.Марғұланның «Абай мен әл-Фарабидің көздегені адамдардың рухани байлығы, олардың бақытты болуы мен әсемдікке ұмтылуы болып табылады», - дегені соның дәлелі сияқты. Кеңес дәуірінің кертартпа саясатынан екеуінің мұрасы толыққанды зерттеліп бітпеді деседі болады. Әл-Фараби мұрасын келесі ұрпаққа мүмкіндігінеше жеткізе білген Ақжан Машанов болса, Абайдың ойлары мен мұраттарын барынша талдай алған Мұхтар Әуезов еді. Олардың өзіндік позициясының, өз үнінің, өз ойының барлығы екі дананың шығармашылық мұрасын бүгінгі күнге жеткізуі қадамдарының бірі деп бағалауымыз керек. Әрине М.Әуезов пен А.Машановтан да басқа қалам тартқан ғалымдар баршылық.

Әл-Фараби мен Абайдың өзара өзектестігі мен сабақтастығын іздейтін болсақ, әуелі Фарабидің дүниетанымының, шығармашылық мұрасының негіздеріне қайта оралуымыз қажет. Сол негіздерді Абайдың дүниетанымымен, шығармашылығымен салыстырып қарастырсақ қана екі ойшылдың мұраларының ұлттық құндылығын үндестігін, сабақтастығын табамыз.«Әл-Фараби мен Абай арасын жақындастыру, оларды үндестіру, біздің халқымыздың мың жылдық рухани, мәдени-рухани дүниесін тірілту деген сөз. Демек бұл зор мақсатты халықтық іс деп түсіну керек. Ал, осы екі алып тұлғаны жеке-жеке тануда едәуір істер істелгені рас. Бірақ бұлардың арасын жалғастырып тұратын ғажайып нәзік, тамаша берік рухани жіпті біз әлі таба алмай жүрміз. Бірақ оның барын анық сезсек те, оны көруден әлі шалғай жатырмыз» [3, 71 б] - дейді А.Машанов.

Әл-Фараби мен Абай мәселесімен айналысқан Ақжан Машанов екі ойшылдың арасын тарихи сабақтастықпен жалғастырушы Шахабутдин Маржани деген пікірін келтіреді. Ш.Маржани әл-Фарабидің философия, музыка, жаратылыстану ғылымдары туралы трактаттарымен таныс болған, Абай Маржаниді көп оқыған, ал Абайға Маржанидің шәкірттері Семей медресінде дәріс бергендігін жазып кеткен [3, 83 б.].

Ғалияны тамамдаған Мағжан Жұмабаевтың 1920 жылғы «Түркістан» поэмасындағы «Түріктің кім білмейді музыкасын, Фараби тоғыз шекті домбырасын» деген жолдар:

Түріктің кім кемітер музыкасын,
Фараби тоғыз ішекті домбырасын.
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып кім тимаған көздің жасын?!

Демек Қазан, Уфа оқуын бітірген молдалар Семей мен Қарқаралыдағы Құнанбай мешіттерінде балалар оқытты. Онда Абай да, Шәкәрім де оқыған. Сол жолы Қазан-Уфа сапарында ол Абай әл-Фараби есімін ғана естіп қоймай, еңбегімен танысқан деген ой толғап қайтқан. Кейін оған Шәкәрім қажының үлкен ұлы Ахат ақсақалдың «әл-Фарабиды оқыған, тәлім алған Абай мен Шәкәрім туралы үн қатпай жүрсің бұл қалай?» [4] - деген базыналық сауалына да тап болады. Бұл 1978 жылы 8 маусым куні Алматыда өткен мәдени мұраларды қорғау жиналысында қапталдас отырған Ахат ақсақалдың дәптердің бетінен жыртып алынған қиынды қағазға араб әрпімен жазған хаты еді. Оны Ақжан аға қастерлеп қойын дәптерінің арасында сақтаған.

Сабақтастықтың өзара үйлескен негіздері бар. Атап кетсек, әл-Фараби мен Абайдың рухани жетілуді адам дамуының негізгі мәні деп таныған. Руханилыққа апаратын жол – дінде, имандылық жолы деп қарастырған. Бұл дүниетанымдық негіз олардың бойында ертеден қалыптасқан. Әл-Фараби мен Абайды мұраларының ішінде етене жақыны – олардың діни-философиялық көзқарастары [5]. Фарабидің ойынша Аристотельден басталған рационал шындық және Құранның хадистерінде көрсетілген діни, нақыли шындық бар. Бұл екі шындық өзара үйлеседі, біріне бірі қайшы келмейді. Сондықтанда әмбебап ғалым әл-Фарабидің даналық негізі хакім Абайдың да бойында болғандығы, кейіннен басқада философиялық ойлар қосылып, жетілгені сөзсіз. «Өмірдің өзі шындық», - деген Абайдың тамаша қағидасы дәлел.

Әл-Фарабидің «Табиғат ғылымының жоғарғы асыл тегі» [6] деген еңбегінде мынадай бір сөз жазылған. Мұхаммад Расул Алланың қасында жүретін Жабр бин Ғабдолла атты бір сахабасы сұраса керек: «Иә расул Аллаh! Таңірің ең бірінші жаратқан не нәрсе?» - деп. Оған Мұхаммад расул Аллаh айтқан: «Иә Жабр! Алланың ең бірінші жаратқаны сенің пайғамбарыңның нұры». — деген. Осы бір ауыз хадис бүкіл ғаламның кілті болып табылады. Осыдан кейін расул Аллаhты ислам елі Нұрмұхамад атаған». Ғалымның алғашқы нұрына, оның дамуына арналған Әл–Фарабидің еңбегін әл-Машани «Космология» деп атады [7]. «Тәңірі жаратқан ғаламының ту басынан бастап, Құран аяттарына, хадистарға және өзінен бұрынғы ғалымдардың еңбектеріне, өзінің өлшеу, бақылауларына сүйене отырып жазылған бұл еңбек табиғаттану ғылымының негізі болып табылады», - деп баға берген. КСРО тұсында әл-Фараби еңбектерін аударуда, талдағанда атеистік ықпалмен бұрмаланған еді. Оның Құранға сүйеніп жазған діни еңбектерін, мысалы «Космологиясын» шығарттырмай қойған. Фараби да, Абай да Құранды ислам дінінің діни кітабы деп қана қарамай, кітаптан көптеген ғылымға жол ашатын қағидалардың ғылыми негіздерін көре білген.

Сонымен қатар Фарабидің дінге қатысында қызықтыратын мәселелердің бірі - дін бақытқа жету үшін қызмет ету керек. Әрқилы қайырымды қалалар мен халықтардың әр түрлі діні болуы мүмкін екенін және олар бәріде бір бақытқа сенеді және де бірі мақсатқа ұмтылады деді.

Әл-Фараби де, Абай да «жақсылық та - Құдайдан, жамандық та - Құдайдан» деген қағидамен келіспеген деп айтуға болады. Фараби өзінің «Жұлдыз бойынша болжаулардың анығы мен таныгы» атты трактатында дүниеде белгісіз кездейсоқ құбылыстар мен жәйттар бар екенін негіздейді. «Егер дүниеде беймәлім кездейсоқ құбылыстар болмаса, онда қорқыныш құрып, үміт үзілер еді, ал бұлар құрыса, онда не адамның әрекетінде, не заңдылқта, не саясатта береке болмас еді. Өйткені егер қорқыныш пен үміт болмаса, ешкім ертенін ойламас еді, бағынышты басшысына бағынбас еді, ал басшысы бағыныштыларына қамқорлық жасамас еді, біреу біреуге рақым қылмас еді,

Аллаға құлшылық құрар еді, тақуалық болмас еді» [3, 43 б], - деген.Осы сарындас Абайдың жиырма сегізінші сөзінен кездестіреміз: «Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса,ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң діннің өзі неде болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Жақсылық, жамандықты жаратқан Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып ұқсақ болар, әйтпесе жоқ» [8]. Адамның бақытсыздығын біреуге артуға болмайтының, әркім өзінің өмірі үшін жауапты екенін түсіндірумен болған.

Әл-Фараби де, Абай да Алла тағаланың барлығына шүбә келтірмейді. Екеуі де Құдай – дүниені бар етуші, тірлік-тыныс беруші, бастапқы түпкі себеп деп қарастырады. Абай тек жер бетіндегі тіршіліктің Алланың әмірімен қазіргі қалыпқа түскенін тұжырымдаса, әл-Фараби бүкіл әлемді жалпы кеңістік-уақыт ауқымында қарастырып, Құдайдың құдыретімен қалай, неден пайда болғанын негіздеуге ұмтылады.Абай отыз сегізінші сөзінде бұл жөнінде былай деп жазады: «Құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа бірінен бірі пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан ақылды адамзатты жаратыпты». Абай ойыда әл-Фарабидің жаратушы туралы түсінігімен сабақтасады.

Әл-Фараби, Абай және ұлттық идея деген тіркес жайлы әр түрлі пікірлер бар. Себебі Абай шығармаларында «ұлт», «ұлттық идея» деген сөздерді кезіктірмейміз [9]. Бұл сөз тіркестері қазырғы таңда жиі айтылады. Дегенмен екі дананың даналығы сонда олардың айтқандары әлі заманауи, құндылығын жойған жоқ. Мысалы, Қазақстан халқы ассамблеясында Мәңгілік Ел патриоттық актісі жарияланса [10], қазір жалпы білім беру стандартында да «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы кіріктірілген. «Мәңгілік Ел» идеясы үш тұғырдан, яғни үш негізден тұратыны бәрімізге белгілі. Біріншісі, көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгі Ел» манифесінің жариялануы. Екіншісі, әл-Фарабидің философиялық шығармаларында, әсіресе «Қайрымды қала» шығармасында [11] «Мәңгілік ел» идеясының теориялық-методологиялық тұрғыдан негізделуін қарастырады. Үшіншісі, Жүсіп Баласағұнидың осы идеяның іс жүзіне асуын қамтамасыз ететін «Құтты Білік» дастанын жазды. Бұл үшеуі бір-бірімен тығыз байланысты «Мәңгілік Ел» идеямен сабақтасады [12].

Абай 39-шы қара сөзінде ата-бабаларымыздың білімін өз заманымен салыстыра, сынға ала жазады. Дегенмен ары қарай бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екендігі «Рас», - деп жазды. Ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болған екен. Көш-қонды, дау-жанжалды ел басылардың шешімі, бітімі билік ететінін жазып кеткен. Екінші жағымды мінезі – намысқорлық екеніне ерекше мән берді. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады [13]. Қазақ халқының мифологиясында аруақтүсінігі бар екені бәрімізге белгілі. Қазақ халқы және көнедегі түркі тайпаларының басымы адамның жаны мәңгілік, тек тәні ғана өледі деп білген. Осы жерде хакім Абайдың «Мені мен менікінің айрылғанын, Өлді деп ат қойыпты өңшең білмес», - деп адам рухының мәңгі жасайтындығын айтады.

Абай хакімнің айтып отырған екі қасиеті қазақ ұлтына тән қасиет. Халық түгелімен ел басына бағынған, мемлекетті басқарған қайраткерге, ханға толық билікті берген. Халықты жақсылықта да, жамандықта да тығырықтан алып шығатын ел басын тыңдаған, бұйрығын орындаған. Ел басқарған адам мемлекеттің күшті болуына, халықты бірлікте ұстауға міндетті болған. Абай қарасөздерінің идеясында да «Мәңгілік Ел» жатыр. Абайдың ата-бабаларымыз жайлы айтқан екінші қасиеті – жеке мемлекет болғанда қазақтың ешкімге намысын жібермегендігін, елдің бірлігі күшті болғандығына негіздеген. Аруақ шақырғанда, мемлекетті қорғауға барлық қазақтың күш салатынын еді, - деген идея жатыр. 41-сөзінде қазаққа ақыл беремін, түзеймін деген кісі әуелі – өкімет, қолында жарлығы бар кісі болуы керек дейді [8, 107 б.]. Тарихқа көз жүгіртсек – Ресей басқыншылары мыңдаған жылдық тарихы бар іргелі қазақ елін бодан етіп, еркін билеп-төстеу үшін оның рухани тұтастығын ірітуде, өткеніне балта шабуды, тілін, әдет-ғұрпын, дінін, салт-дәстүрін, билігін жоюды мақсат етті. Азып-тозған, жадынан айырылған халықты айтқанына көндіріп, айдауына жүргізу оңай деп білді. Патшалық Ресей жұртшылықтың қанын теспей сорды. Наразылық білдірген жергілікті ұлт өкілдерін аяусыз жазалап отырды. Кенесарылардың жеңілгенін, қарсы шыққа қанша шығын болатынын түгел дерлік сезді. Ол патшалық Ресейге қарсы қолына қару алып, майдан ашып күрес демейді. Бейбіт жолды насихаттайды. Отарлықтан құтылудың жолы ретінде білім-ғылым, еңбекті көрді.

Абайдың көпшілік қарасөздері еңбек етуге шақырады. 4-ші сөзінде «Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуел құдайға сиынып, екінші өз қайратына сүйеніп еңбегінді сау, еңбек қылсан, қара жер де береді, құр тастамайды» [8, 14 б], - деген. Бұл жергілікті мәдениеттің тамыры тереңге кететін салттары ғана емес, «мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса балаң тапсын» [8, 25 б],- деп тағы білім-ғылымға шақырады. Абайдың еңбекті, білімді насихаттауы Мемлекетіміздің «Мәңгілік Ел» құндылықтарының ішінде «Жалпыға бірдей еңбек қоғамы» құндылығымен сабақтасады.ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» [14] мақаласында Абайдың «Толық адам» тұжырымдамасын қайта зерделеу қажеттігін баса айтты. Бұл жерде Фарабидің адамның кемелдену тұжырымдамасынан бастаған дұрыс деп ойлаймын. Фараби адам гармониясының негізгі мәні - оның көпжақты тұтастығы, мәдениет гармониясының тұтастығы екендігін көрсеткен. «Адамның қайырымдылық жасауы бұл - бірінші кемелденуі» - деген. Ол осындай әрекет жасамай тұрып рақымды бола алмайды, өйткені кемелдену оның алған қасиеті салдарынан әрекет көрсетуінде емес, әрекетті орындауында [15]. Адамгершіліктің тепе теңдігі, қоғамдық өмірдегі үйлесімнің сақталуына тоқталған. Әл-Фараби адамның ашқарақтығы нағыз ғылымның жауы екендігін жақсы түсінді. Ол ғылымның игілікті мақсаты табиғаттың тамаша жомарт, әрі даналық құпиясын тану деп білді. Оның ойынша ғылым ақиқатына тек қана ұяты таза, ақ пейіл адам ғана жетеді деп ойлады. Тек осындай адам ғана шығармашылық ләззатын тауып, бақытқа жетпек деді.

Әл-Фарабидің айтуынша адам өзінің жетілу жолында «адамдықтың баспалдығынан» өтеді деген. Оның үш жолы бар: бірінші – потенциалды ақыл-ой, екінші –игерілген ақыл-ой, үшінші күшті ақыл-ой. Сонымен қатар әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында «Қайрат. Ақыл. Жүрек» секілді ұғымдарға түсінік берген. «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұлда басты мүше, бірақ оның үстемдігі бірінші емес» [16], - дейді.Әл-Фараби жүрекке шешуші мән берген, оның идеялары Абайдың 17-ші қара сөзінде жалғасын тапқан сияқты. Абайдың «Толық адам» ілімінің негізі түркі әлемінің дүниетанымында жатыр. Абай «Қайрат. Ақыл. Жүрек» үшеуінің айтыс-тартысына шешім айтуды ғылымға жүгіндіреді. Ғылым «Үшеуің басынды қос, бәрін жүрекке билет... Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым» [8, 35 б], - депті.Абай адамның кемелденуінің ішкі және сыртқы себептерін көрсеткен. Туған беттегі қасиеті баланың анасының құрсағында жатқандағы жағдайы және оның ата-тегіне байланысты дейді. Ал туғаннан кейінгі келешек өмірі оны қоршаған ортасы, алған білімі адамның дамуына әсер ететін сыртқы себептер деген екен. Ал жетілудің ішкі себебі - жүректің әсері деген.

«Табиғат тәрбиеге қарсы» пікірі бүгінгі күндегі даулы мәселелердің бірі.Жүргізіліп жатқан соңғы зерттеулер бойынша ген адамның мінез-құлқына әсер етеді, мінез-құлқы генге әсерін тигізгені анықталған. Оның қорытындысы бойынша генетикалық әсерге қарағаанда, қоршаған ортаның ықпалын қайтару ауыр екенің дәлелдеген [17]. Сонда Абайдың осыдан бір жарым ғасыр бұрын айтып кеткені әлі өзектілігін жоймаған.

Фараби «Адамның қайырымдылық жасауы бұл - бірінші кемелденуі» деп, кемелденудің өзінің кезеңдерін көрсеткен. Абайда оның ойын жалғастырғандай «Толық адам» болып бірден қалыптаспайтынына назар аударған. Абайтанушы зерттеушілер оның мұрасын жүйелей келе адамның жетілу жолын үш сатыға бөлген. Жетілмеген төменгісін Абай «жарым адам» десе, материалдық жетілуді «адам» деп, ал ең жоғарғы рухани жетілу «Толық адам» деп атап, олардың өзін түрлі деңгейге бөлген [18]. Абайдың «Толық адам» тұжырымдамасы сол кездегі саяси көзқарастары оянып келе жатқан қазақ қоғамына өзекті мәселе болды. Саяси оқиғаларға толы XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының Абай өлеңдері, қара сөздерінен алар тәлімі жоғары болды. Абай қара сөздерінде адамдықтың биік деңгейін иманмен бағалап, «Толық мұсылман болмай – толық адам болмайды» деп тұжырымдаған. Оның толық адам туралы ойын «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінен басталады. «Адам болам десеңіз» жалғасын тауып, «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде күрделене түскен.

«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», – дейді данышпан Абай. Осы үш қасиет «толық адам» бойында болуы шарт. Онсыз ұрпақты биікке самғату, білімді, білікті, қайырымды етіп тәрбиелеу біржақты болып шығады. Қисық, қыңыр бала да тәрбиенің жетемсіздігінен. Қайрат әркімде-ақ бар. Бірақ ол бүлдіруге ме, әлде жасампаздыққа қызмет етуге бағытталған ба? Мәселе сонда. Абай ыстық қайрат, яғни, адамға жақсылық әкелетін қайратты таңдап, қалап отыр. Ақыл да әркімде-ақ бар. Оның да қолданысы әр түрлі. Абай соның нұрлысын, адамның өзіне немесе ұрпаққа, шәкіртке, төңірегіндегілерге күн сәулесіндей шапағат шашатынын, тәлім-тәрбие беретінін, даналыққа толы ақылды қалаған. Жүрек те әр түрлі болады. Халық жек көрген адамын тасжүрек, сужүрек, жүрегі мүйіз боп кеткен қатыгез, қанішер, мейірімсіз деп сөгеді. Ал адамға нұрлы болашақ силайтын, келешегіне дұрыс жол нұсқайтын, ғибратты ақыл-кеңес беретін, жастардың бойына адамгершілік, имандылық дәнін себетін, рухты көтеріп, мерейді тасытатын жүректі жылы, мейірбан жүректі, деп есепеттейді.

Абайдың «толық адам» бейнесінің өміршеңдігіне Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашақтағы Қазақстан азаматы» – бұл жоғары дәрежелі маман, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгерген, әлеуметтік тұрғыдан белсенді, ұтқыр, өзгерістерден қорықпайды. Оның ақылы ең күрделі міндеттерді шешу үшін ұшталуы қажет» деген сөзі дәлел. Осы мазмұндағы мемлекеттік талап-міндеттерден бүгінгі жас ұрпаққа патриоттық, азаматтық тәрбие беру ісі өз өзектілігін жоғалтпайтын мәселелердің бірі.Қазіргі кезде қолданылып жүрген, нақты белгіленген жалғыз ғана дұрыс үлгілерге бағдарланған «өмірге даярлауға» арналған тәрбие жұмысының жүйесіне өзгеріс енгізуді ұсынады. Осындай қарама-қайшылықтарға негізделген тәрбие жүйесінің жаңартылған мазмұны «қоғам адаммен бірге оның өмір сүру деңгейі үшін жауапты, сондықтан адам өз проблемаларын басқаға таңа алмайды, жауапкершілікті өзіне алуға міндетті» [19] - деп қарастырылуда. Өйткені, адамзатқа және қоғамға орасан зор проблема әкелетін жаһандану мен жаңғыртудың әсерінен айналадағы әлем түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Мемлекет басшысы Қ-Ж.Тоқаевтың «әлеуметтік жауапкершілік қайткенде орнына келеді?», -деп сұрақ қойып, оған жауап ретінде «бұл күрделі мәселенің шешімін Абайдың «Толық адам» формуласынан іздеген жөн болар» [14, 2 б], - деген тұщымды жауабы өте орынды.

Шығыстың «Абада» (Адабу) институтының алғашқы өкілдерінің бірі әл-Фараби Шығыс философтары арасынан алғашқылардың бірі болып сұрақ-жауап түрінде баяндалатын трактаттар жазған автор. Қойылған сұрақтарға өзі қысқа да тұжырымды жауап береді. Бұл тәсілді Абай Құнанбаевта қолданған.Әл-Фарабидің «Философтар сауалдарына жауаптар» атты шығармасында 42 сұраққа қайтарған жауабы келтірілген. «Денелердің түсі қалай пайда болды?», «Босаң, тығыз деген ұғымдар не? Болмысы қандай және қандай категорияға жатады?», «Есте ұстау мен ақылда ұстаудың қайсысы артық?» деген сияқты сұрақтарға тұщымды, дәлелді жауаптар қайтарған.

Абай Құнанбаевтың да сауалдардан тұратын қара сөздері бар. Мысалы, қырықыншы сөзіне тоқталсақ. Абай хакім сұрақты өзі қояды да, жауабын айтуды оқушыға қалдырады. Оның сұрақтарының көбі қазақи фәлсафа, психологи мен әдеп-ғұрып, мінез-құлық төңірегіндегі келенсіздіктерді, жөнсіздіктерді әшкерелеуге арналған «Жаттың бір тәуір кісісін көрсе «жарықтық» деп жалбырай қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да танымайтұғыны қалай?» деп өте орынды, қазақы ділге тән сұрақ қоя отырып, өз оқырманын ойландырып қояды.

Атап айтсақ, А.Машановта ұлы ұстаздың тәлім – тәрбие жайлы қалдырған бай мұраларын мұқият зерттеген. Әл-Фараби ұстаздық ету туралы «Мұғалімдік – ұстаздық еткен адамның әдісі тым қатаң болмасын және тым асыра

босаңсытқан да болмасын. Егер тым қатты, үнемі ызғармен болса, онда оқушылар мұғалімін жек көретін халге жетеді. Егер өте боса тып жіберген кішіпейілділік болса, онда оқушылар жағынан мұғалімді елемеу, оның ғылымына селқос қарау қаупі туады. Ғылымды игеру үшін үнемі сол ғылымның жолында болу қажет және ғылымнан басқамен шұғылдануды азайту керек болады. Әр нәрседен шұғылдана беруден істе тәртіпсіздік пайда болады» деп жазған. Фараби оқытуда аса қатаңдықтан да, аса жұмсақтықтың да дұрыс болмайтынын сынап, ортаны шектей шықпауды ұсынған. Бұл күні бүгінге дейін күшін жоймаған педагогикалық қағида. Ол ойды әр нәрсеге бөліп, әр істің басын бір шалуды ғылым игерудің дұшпаны деп дұрыс көрсеткен. Мәселен, оқып үйрену жаттап алу дұрыс па, жоқ түсініп алу дұрыс бола деген сұраққа жауап бере отырып, ал оларды белгілі бір байланыстары арқылы ойда топтастырып түсініп, тоқып алған жөн дейді. Сонда Бенжамин Блумнан неше ғасыр бұрын білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалауды қарастырған әл-Фараби. Абайда осы мәселеге өз заманына байланыстыра тоқталған. «Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмей, іздегенмен табылмас. Әуелі, білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесін керек болар деп іздемекке керек», - деп одан ары бұған қажетті шарттарды талдайды. «Егерде ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың?» деп сұрақ қояды.

«Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын! Ғылымды үйренгенде ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек» деп дұрыс жол сілтейді. Әл-Фараби мен Абай ойлары ұқсас. Екеуі екі заманда, екі тарихи уақытта өмір сүрседе қоғамдағы сол мәселелерді қараған. Абай «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде «Сізге ғылым кім берер, Жанбай жатып сөнсеңіз?» - деп сұрақ қою арқылы адманың өзін үнемі жетілдіріп отыруы керектігін негіздегендей. Бүгінгі күндеде өмір бойы оқу қажеттілігі туындады. Абайдың білім-ғылым жайлы өлеңдерінің, қарасөздерінің ұлттық идеясы қайтсем қазақты білім алуға, еңбекке үйір қыламын деген ой болды. Елбасы Н.Назарбаев «Рухани жаңғыру» мақаласында қоғамдық сананы жаңғыртудың нақты бағыттарының бірі ретінде - білімнің салтанат құруына ерекше назар аударған. Ал Қазақстан Республикасы білім беру мазмұнын жаңарту бойынша орта білім берудің құндылықтары ретінде - «өмір бойы білім алу» құндылығын оқушы бойына сіңіру міндеті қойылған. Әл-Фараби мен Абай өсиеттері, шығармаларының ұлттық идея тұрғысынан құндылықтары бүгінгі күндеде өз өзектілігін жойған жоқ. Тарихтан сабақ ала отырып қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы білім мен ғылымды реформалаудың негізгі бағыттары жарияланып, Отандық білім беру алға жылжуда.

Бүгінде қаншама азаматтарымыз арнаулы, жоғарғы білім оқу орындарын бітіріп, мамандықтар бойынша жұмыс жасамайды. Дегенмен мемлекет жол картасы, тағыда әртүрлі әлеуметтік бағдарламалар арқылы жұмыссыздарды жұмыспен қамтуға мүмкіндік жасап отыр. Абай «Орын таппай баптанба..» - дегендегі орын тап деп отырғаны алған білімді, үйренген ғылымды жұмсайтын орын. Әл-Фараби мен Абайдың ұстанымы, көзқарасы, құндылықтары бүгінгі күнде ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда тарихи қажеттілік. Фараби мен Абайдың шығармаларындағы ұлттық идея жас ұрпаққа сабақ болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Бурбаев Т. Қазақ философиясы және әл-Машани. Астана., 2006 жыл. 37 б. Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық университетінде 2006 жылы өткен «Ұлттық ғылыми құндылықтар және А. Әл-Машани мұрасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 2006 жыл.*
2. *Сағынған Н.Б. Абай мен әл-Фарабидің үндестігі. // Adisteme.kz (қазақ тілі және әдебиеті). – 08 қаңтар. -2020. https://adisteme.kz/abai-men-al-farabidin-undestigi.html*
3. *Машанов А.Ж. Әл-Фараби және Абай. Алматы: «Қазақстан», 1994. - 192 б.*
4. *А.Шәкәрімұлының А.Машановқа жазған хаты. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 195- іс., 2-п.*
5. *Көбесов А. Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда. –Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 58 б.*
6. *Табиғат Матбуғат, Великая книга природы., Маяки истины. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 17- іс., 187-п.*
7. *Әл-Фарабидің Космологиясы. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 12- іс., 149-п.*
8. *Абай. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. – 124 б.*
9. *Әбдезұлы Қ. Қазақ прозасы және ұлттық идея: Оқу құралы / жауапты ред. З.Қабдолов. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 242 б.*
10. *«МәңгілікЕл». Патриоттық актісі. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Тәуелсіздік. Келісім. Болашағы біртұтас ұлт» атты XXIV сессиясында сөйлеген сөзі. – Астана қ., 2016.- 26 сәуір.*
11. *Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродеятельного города. // Философские трактаты. –Алма-Ата, 1970.*
12. *«Мәңгілік Ел». Учебник для вузов. М.Б.Касымбеков., С.Ж.Пралиев и др. –Алматы: Ұлағат, 2015. – 336 с.*
13. *Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том. Алматы, 1995. 211 б.*
14. *Тоқаев Қ-Ж. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан. – 09 қаңтар. -2020. https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy*
15. *Ақжан әл-Машани. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым. –Алматы: Алатау баспасы, 2007. – 224 б.*
16. *Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы : «Ғылым», 1975. – 419 б.*
17. *Мұғалімге арналған нұсқаулық. Тиімді оқыту. - Астана: НЗМ **ДББҰ** Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 200 б.*

18. Болатбеккызы А. Абай шығармаларындағы «толық адам» мәселесі / Айгерим Болатбеккызы. — Текст : непосредственный, электронный // Молодой ученый. — 2015. — № 8.1 (88.1). — С. 53-55. — URL: https://moluch.ru/archive/88/17589/ (дата обращения: 18.04.2020).

19. Мектеп басшысының тәрбие ісі жөніндегі орынбасарына арналған нұсқаулық. – Астана: НЗМ ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 40 б.

ӘӨЖ 94(574)

Ә.А. Өскембай[1]

[1]*т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.*

С.АМАНЖОЛОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТАЙПАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТАҢБАЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Андатпа

Мақалада С. Аманжоловтың қазақ тайпалары және олардың таңбаларын зерттеуге арналған еңбектеріне талдау жасалған. Ғалымның қазақ руларын зерттеудегі ғылыми жетістіктеріне баға берілген. Мақалада белгілі ғалым С.Аманжоловтың қазақ халқының этногенезіне байланысты еңбектері талданады. Сонымен қатар С.Аманжоловтың «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» атты еңбегі қазақ диалектологиясы мен қазақ халқының шығу тарихына және қазақ тілінің тарихына арналған мәселелер қаралды. Бұл саланы ғалым он бес жыл бойы зерттеп, үлкен еңбек қалдырды. Өзінің ғылым жолындағы еңбектеріндегі ең күрделі зерттеуі осы «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» атты еңбегі болды.

Мақалада С. Амажолоатың қазақ халқының үш жүзінің тарихын зерттеуге арналған еңбектеріне баға берілген.

Кілт сөздер. Ру, тайпа, таңба.

Oskembay A.A.[1]

[1]*Candidate of Historical Sciences, East Kazakhstan State University named after S. Amanzolov, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Republic of Kazakhstan, Oskemensity*

S.AMANZOLOVS WORKS ON KAZAKH AND THEIR SUMBOLS

Abstract

The article analyzes the works of S. Amanzholov, dedicated to the study of Kazakh tribes and their symbols. The scientific achievements of the scientist in the study of Kazakh tribes were evaluated. The article analyzes the works of the famous Kazkh scientist S. Amanzholov on the ethnogenesis of the Kazakh people. The article assesses S. Amanzholov's work on the study of the history of three zhuzes of the Kazakh people. S. Amanzholov's work "Questions of dialectology and history of the Kazakh language", dedicated to the Kazakh dialectology and history of the Kazakh people and the history of the Kazakh language, was also considered. This area was studied by scientists for fifteen years and left a lot of work. The most difficult research in his works on the way to science was the work "Questions of dialectology and history of the Kazakh language".

Key words: tribes, symbols

Оскембай А.А.[1]

[1]*к.и.н., доцент кафедры Истории Казахстана ВКУ им.С.Аманжолова, Республика Казахстан, г.Усть-Каменогорск*

ТРУДЫ С.АМАНЖОЛОВА О КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕНАХ И ИХ СИМВОЛАХ

Аннотация

В статье анализируется труды С. Аманжолова, посвящённые изучению казахских племен и их символов. Оценивались научные достижения учёного в изучении казахских племён. В статье анализируется труды известного казхского ученого С.Аманжолова о этногенезе казахского народа. Также был рассмотрен труд С. Аманжолова «Вопросы диалектологии и истории казахского языка», посвященный казахской диалектологии и истории казахского народа и истории казахского языка. Эта область изучалась ученым в течение пятнадцати лет и оставила большой труд. Самым сложным исследованием в своих трудах на пути к науке стал труд «Вопросы диалектологии и истории казахского языка».

В статье дано оценка трудам С.Аманжолова о исследовании историй трех жузов казахского народа.

Ключевые слова. племена, символы

Елбасының жаңа тарихи сананы және дүниетанымды қалыптастыруға арналған бағдарламалары тарихшыларға жаңа талпыныс беріп отырғаны белгілі. Қазақ тарихын қайта зерттеп, алдымен өзімізге танытуымыз қажет. Сонан кейін өзге тілдерге аударып, басқаларға танытуымыз қажет. Осы мақалада қазақ халқының тайпаларын және олардың таңбаларын жан-жақты зерттеген С.Аманжоловтың еңбектеріне тоқталғанды жөн көрдім. Ғалымның зерттеулері қазақ тарихының көптеген ақтаңдақтарын ашуға көмектеседі.

С.Аманжоловтың «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» атты еңбегі қазақ диалектологиясы мен қазақ халқының шығу тарихына және қазақ тілінің тарихына арналған. Бұл саланы ғалым он бес жыл бойы зерттеп, үлкен еңбек қалдырды. Өзінің ғылым жолындағы еңбектеріндегі ең күрделі зерттеуі осы «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» атты еңбегі болды. Мұнда ғалым қазақ тілінің тарихын, диалектологиясын ғана зерттеп қоймай, қазақ халқының шығу тегін, ру, тайпалардың құрылу тарихын, ертедегі таңбалардың тарихын, заттық мұралардың тіл тарихына байланысты заңдылықтарын ашып көрсетті. Сонымен қатар, ғалым қазақ тіліндегі әртүрлі диалектика ерекшеліктеріне тоқталып, олардың тарихи-қоғамдық себептерін ашып дәлелдеді. С.Аманжолов бұл еңбегін жазғанда, еңбегі тек қана Қазақстан көлемінде ғана емес, одақтық ғалымдардың арасында үлкен талқыға түсті [1].

Еңбекті қуаттаған адамдарға қарағанда қарсы шығушылардың саны көп болды. Сонда ғалым, олардың сұрақтарына дәлелді ойларымен ашық түрде жауап беріп, өз еңбегінің құндылығын сақтап қалуға тырысты. Төңкеріске дейін бұл мәселе жетік қарастырылмаған еді. Сол кезде осы саланы зерттеу мәселесі артта қалып келді. Өз еңбегіндегі диалектология мәселесін ғалым этногенезбен, яғыни ру-тайпа, халық тарихымен байланыстыра қарастырған. Оны жазбастан бұрын ғалым алдына бірнеше мәселе қойды. Олардың қатарында: қазақ этногенезі, қазақтың басты тайпа және тайпалық одақтары және ежелгі қазақтарда қолданылағн диалектілер туралы материалдар жинау болды. Осыны басшылыққа ала отырып, қазақтың алғашқы қолданған тілімен қатар олардың шығу тарихына талдау жасады. Бұл мәселені зерттеу үшін ғылыми-зерттеу экспедицияларын ұйымдастырды. Сонымен қатар халықтың бай ауыз әдебиетіндегі деректерге сүйене отырып, көптеген дәлеледеулер келтірді. Негізінде қазақта кездесетін басты үш диалектіні табады. Олар: солтүстік-шығыс, оңтүстік және батыс болып бөлініп талданған. Осылардың ішіндегі қазіргі қазақ әдеби тілінің негізі болып солтүстік-шығыс диалектикасы болып табылады. Бұл зертеулерде қиындық туғызатын мәселелерді ғалым төмендегідей топтарға бөледі:

1. Қазақ этногенезіне байланысты сұрақтар жеткілікті зерттелмеген;.

2. Қазақ халқының және соның құрамына кіретін тайпаларға байланысты ежелгі жазба ескерткіштердің көптеп сақталмауы;

3. Бұл мәселені зерттеуге біржақты көзқараспен шектелген кейбір шығыстанушылардың қарсы шығуы және Н.Я.Маррдың палеонтологиялық әдісі.

Ғалым осы үш бағытты басшылыққа ала отырып, зерттеуді мына мәселелерге бөліп, толық қарастырып шығады:

1. Қазақ халқының этникалық және ру-тайпалық құрамына тоқталу;
2. Қазақ халқының ежелгі ең ірі тайпалық (үйсіндер, дулаттар, алшындар, керейлер, наймандар, арғындар, меркіттер, қоңыраттар, жалайырлар және қыпшақтар) этникалық құрамына тоқталу;
3. Кейбір ежелгі тайпалардың тілін зерттеу;
4. Қазақтың үш жүзінің құрылуы және тайпалық одақтардың пайда болуын зерттеу;
5. Қазақ тілі мен ұлт тарихының шығу тарихын тереңнен зерттеу [2].

Бұдан шығатын қорытынды, ғалымның қазақ халқының ежелгі тарихын зерттеудегі шебер үйлестірушілік, нағыз тарихи талдаулық, салыстырмалық әдістерді жетік меңгергенін байқаймыз. Белгілі бір қазақ халқының тайпалық одағын зерттегенде зерттеуші әр рудың және тайпаның этногенезін жеке-жеке қарастыруы қажет. Бұл мәселені қарастырмай тарихшы белгілі бір халықтың шыққан тегін зерттей алмайды. Кезінде ғалым бұл мәселеге ерекше көңіл бөліп, ұлт тарихын тереңнен жеке-жеке талдап қарастырған.

Тайпалардың этногенезін зерттегенде ғалым, оны біржақты қарастырмай, тілдік, этнографиялық, антропологиялық фактілеріне тоқталған.

Қазақтың эногенезін зерттеуде, С.Аманжолов ғалымдар А.Левшин, Н.Аристов, А.Харузин еңбектерінің ерекшелігін айтып өтеді. Негізінде бұл ғалымдардың қазақ халқының тарихын зерттеуге арналған еңбектері қазіргі кезде де өз құндылықтарын жойған жоқ. Қазақтардың этникалық қалыптасуын зерттеуде Рашид-ад-Диннің «Жами ат-тауарих», Шараф ад-Дин Иездидің «Зафар-наме», Ата Мәлік Джувайнидің «Тарих-и-джахангушай» еңбектерін ерекше атауға болады. Бұл деректер XIII-XY ғасырлардағы маңызы бар деректер болып табылады. Тарихты зерттеу, тарихшылардан асқан бір дәлділік пен шыншылдықты талап етеді. Сонымен қатар, тарихшылар шебер зерттеушілер ғана емес, өз елінің патриоты болуы қажет. С.Аманжоловтың өн бойынан осы қасиеттер табылып, бір-бірімен ұштасып жатты. Қазақ халқының тарихын зерттеуде ғалым, оны арыдан бастап, Шыңғысханның дәуірімен байланыстырады. Бұл дәуірде түркі тілдес тайпалардың құрамына Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары әскерлерінің қатарында Алтай, Шығыс Түркістаннан келген жалайыр, меркіт, барлас, керейт, найман тағы басқалар келіп қосылған. Этно-генетикалық процесте Алтын Орданың құрылыуы мен құлауының мәні зор екенін білеміз. Сондықтан, Алтын Ордадағы Жошы ұрпақтарының шежіресі үлкен назар аударуға тұратын дерек болып табылады. Бұл кездегі деректердегі басты орын алатын тақырыптар әскери-саяси оқиғалар болғанымен, мұнда элеуметтік-экономикалық деректерді де көптеп табуға болады. Деректерде, негізінен, отырықшы және көшпелі тұрғындардың, түрлі түркі тілдес тайпалардың арасындағы өзара байланысты көрсетеді және олар тарихи деректер ретінде жоғары бағаға лайық. Сонымен қатар қазақтардың ішінен халықтың этникалық құрамын зерттеген Шоқан Уалихановта болды.

Қазақ рулары мен тайпаларының қалыптасу тарихын зерттеуде өзіндік ерекшеліктер бар. Олар зерттеушілерден түріктанушы, тіл маманы, археолог, географ, сонымен қатар ең бастысы тарихшы болуды талап етеді. Рулық және тайпалық таңбаларды зерттемей, біз қазақ халқының этникалық құрамын зерттеп көрсете алмаймыз. Бұл салада өз зерттеулерімен ерекшеленген зерттеушілер, А.Левшин, Л.Мейер, А.Харузин, Ш.Уәлиханов, Н.Аристов, М.Тынышбаев, С.Аманжоловтар болды. Олардың сол кездегі талдаулары әр түрлі болды. В.Радловтың айтуынша, ең алғаш руларға таңбаны Оғыз ханның баласы Күнхан таратып берген. А.Левшиннің айтуы бойынша, қырғыздар (қазақтар) таңбалар мен белгілерді моңғолдардан алған. Бұл таңбаларды сол кезде Орта Азияға ғана емес Үндістанға дейін таратқан. И.Казанцевтің пікірі бойынша, таңбалармен ұрандарды қазақтарға Шыңғысхан таратып берген. М.Иванин мен А.Харузиннің пікірлері бойынша, таңбаларды Шыңғысхан тұқымынан тараған хандар әскерлеріндегі қазақ тайпаларынының пайдаланған қаруларының түрлері бейнеленген. Л.Мейердің түсіндіруі бойынша, таңбаларды малға белгі салу үшін Тәке хан таратып берген. Бұл пікірлердің әртектілігі халқымыздың тарихын зерттеудегі әр түрлі пікірлерге әкеледі. Н.Аристов, өз ұстанымдарын Күлтегін жазуларына сүйене отырып, таңбалардың ертеректе Орхон бойынан табылған тас плиталарда кездесетінін айтқан. Ол аталмыш Орхон-Енисей жазуларындағы 38 әріптің 29-ның қазақ рулары пайдаланатынын, бұлардың рулық-тайпалық таңбаларға ұқсас екенін айта келіп, қазақтарға таңбаларды белгілі бір адам берген жоқ керісінше бұл көшпелі халықтың өзінің өмірінің тарихи жемісі болып табылатынын айтқан. Оның ойынша рулық таңба-рудың меншік белгісі. Ғалымның пікірінше, рулық таңбалар, мал белгілі бір рудың меншігі болып тұрған кезде болған. Бұл ойдан қазақ халқының тарихы тереңде жатқанын көреміз. Сонымен қатар, Рашид ад-Диннің жылнамалар жинағында Оғыз хан өзінің алты баласынан тараған 24 ұлына таңбалар үлестірілгенін білеміз. Бұл мәселеден Оғыз хан таңбаларды алғаш таратты деген ой тумауы қажет. Ол тек қана халық арасында тараған әдетті жалғастырып, бұл салтты мемлекет басқару ісінде тиімді қолданып отырған.

Шыңғысханның ру таңбаларын таратып берді деген ойға талдау жасасақ, бұл пікір шағатай тілінде жазылған шығармалардан бастау алады. Өз кезінде Шыңғысхан қол астындағы тайпалардың билеріне таңбалар, ерекше құстар, ерекше ағаштар үлестіріп берген. Олардың қатарында қазақтан шыққан билер Майқы би, Қоңырат би, Тама би, Керейт билер болған. Бірақ, Шыңғысханның таратқан таңбалары кейінгі қазақ тайпаларының таңбаларына сәйкес келмейді. Бұл тұжырымнан да таңбалар Шыңғысханнан бастау алды деуге ешқандай негіз жоқ. Сондықтан бұл таңбалар ерте орта ғасырларда түріктерден тарады дегенге толық негіз бар. С.Аманжолов қазақтың арғы тарихын зерттеуді, ру-тайпа таңбаларын зерттеуден бастаған ғалым.

С. Аманжолов мұрасының айтарлықтай бөлігі тіл саласымен қатар қазақ халқының этногенезінің (шығу тегін) өзекті мәселелеріне арналған. Зерттеу кезінде ғалым тарихи деректерді, өзіне дейін зерттеген ғалымдар еңбегімен, халықтың ауызекі тарихнамасымен, шежіре мәліметтермен салыстыра, ыңғайластыра зерттеп жазған. Халықтың, оны құрайтын үш жүздің рулық-тайпалық құрылымын зерттеп, оларға тән ортақ белгілер мен жекеленген ерекшеліктеріне дұрыс баға бере білді.

С.Аманжоловтың бұл еңбектеріне ғылыми көзқараспен қарасақ, олар кеңінен қазақ халқының этникалық құрамын зерттеуге арналған. Құнды материалдармен жазылған А.И.Левшин мен Н.Аристовтың тізімдерін басшылыққа ала отырып, Ұлы, Орта, Кіші жүзге кірген 80 ру мен тайпа өкілдерінің атауына талдау жасайды. Ұлы жүзге-23, Орта жүзге-24, Кіші жүзге-33 ру мен тайпаларды жатқыза отырып, зерттеген ғалымның дәлелдеулері бірнеше тарихи факторлармен дәлелденеді. Олар өздерінің санына және тарихи орнына байланысты әр түрлі болып келген. Сонымен қатар әр жүздің қазіргі қазақ тілінің негізін қалауға қосқан үлестері де әр түрлі болған.

С.Аманжолов ру, тайпа атауларының дұрыс аталуына аса зор көңіл бөлген ғалымдардың бірі. Мысалы; А.И.Левшин кейбір ру, тайпаларды: «Үйсүн, конрат немесе кунрат, карокисяк, китя, дюрткара, чулакей, тилау, тазлар” – деп келтірсе Аманжолов еңбектерінде, үйсін, қоңырат, қаракесек, кете, төртқара, шөмекей, телеу, таздар болып келтіріледі. Ғалым қазақ тарихын зерттегенде көбіне таңбаларды басшылыққа алады. Оларды зерттей келе, олардың ұқсастықтарын салыстыра отырып, қазақ тайпалық одағы 9 болды деген. Ұлы жүзге басты орын алатын тайпалар қаңлылар, жалайырлар, дулаттар болды. Ал бұлардың құрамына – ошақты, бекболат, шапырашты, сырғалы, шанышқылы, сары-үйсін тайпаларын кіргізді. Орта жүзде басты тайпалар қыпшақ, арғын, найман, қоңырат, керейлер болса, олардың құрамына балталы, бағаналы, тарақты, саржомарт, қаракерей, уақ, матай, қаракесектерді жатқызады. Ал кіші жүздің басты тайпасы етіп Алшынды алып, оған: шөмекей, серкеш, адай тайпаларын топтап жатқызады. Көп тайпалар қолдарында таңбалары болмағаннан беймәлім болып келді. Мысалы: меркіттер, үйсіндер тағы басқалар. Аманжоловтың айтуынша кейіннен бұл меркіт, үйсін тайпалары үлкен тайпалық одаққа біріккен. Ғалым өз зерттеулерінде әр ру, тайпалар әр үш жүзде кездесіп отырды деген. Мысалы: Арғындар орта жүзде кезескенімен қатар кіші жүздеде бар. Ал тортуыл орта жүздегі наймандар ішінде және арғындар ішіндеде кездессе, қаракесек кіші және орта жүзде ішінде бар. Қоңырат Орта жүзге жатқаныменде Левшин мен Аристовтың айтуынша Қоқандықтардың басып алуына байланысты қоныс аударып, кейіннен Ұлы жүзге қараған. Аманжоловтың айтуынша жүздерге бөліну туыстық, тайпалық қатынаста емес, керісінше орналасу мекеніне, әр түрлі тайпалардың бірлігі мен экономикалық байланыстарына қатысты делінген [3].

Негізінде қазақ тарихындағы күрделі мәселелердің бірі-жүздердің пайда болуы. Нақты тарихи жазба деректердің жоқтығынан қазақ жүздерінің пайда болуы әлі күнге дейін даулы болып отыр. Жүздердің пайда болуы туралы болжамдар қазақ тарихының тарихнамасында біршама зерттелген. Олардың зерттелу деңгейін қарастырғанда С.Аманжоловтың еңбектерін ескермей кету қателік болар еді. Жүздерді зерттейтін ғалымдар бір пікірге келуде қиындықтар тудырады. Себебі, осы жайындағы жазба деректердің аздығында. Ғалым осындай қиын зерттеулерді

шешуге салыстырмалы-тарихи әдісті қолданды. Өйткені салыстырмалы-тарихи әдіс лингвистикада тіл топтарын анықтауда жақсы нәтижелерге жеткізген болатын. С.Аманжолов осыдан қорытынды жасай отырып, тарихшылар сол елдің тілінің тарихын білмей елдің тарихын білмейтінін, ал филологтар ел тарихын білмей сол елдің тіл тарихын білмейтінін басты назарға алып жазған. Әр ру -тайпаның туыстығы олардың тілдерінің ұқсастықтарына байланысты келеді деген.

Қазақ рулары мен тайпаларының арғы тарихын зерттеу дегеніміз, ең алдымен олардың таңбалық белгілерін зерттеу болып табылады. Мұны алғаш аңғарған Н.Аристов болды. Оның пікірлерін тереңдете зерттеген С.Аманжолов. Ғалым белгілі бір атадан рудың, одан тайпаның, одан тайпалық одақтың қалыптасу жолдарын рулық таңбаларды зерттеу арқылы көз жеткізуге болатынын айтқан. Сонымен қатар, С.Аманжолов қазақ халқының шығу тарихын зерттей келе, Н.Аристовтың еңбегіне сүйеніп: «Қазіргі қазақ, өзбек, қырғыз т.б. елдер түрік тайпаларынан шыққан» – деп дәлелді фактілермен өз еңбектерінде ұтымды көрсете білді. Ол өз еңбектерінде «Алшын» сөзіне де толық түсінік берген. Ол: Әлімұлы, Байұлы, Жетіру біріккен атаудан шыққан. Алшындардың мекені ғалымның айтуынша Алтай жері. Өйткені алтайлықтардың таңбасы наймандардың таңбасына ұқсайды делінген. Алшынға: қарасақал, сунақ, жаныс, москар, беріш, алшын, телеу жатқан. Ғалым таңбалардың өзгеруі көшірме кезінде жіберілген қателерге байланысты деген ой айтады. Мысалы; таздар мен жаппастың таңбасы Z (зет) болса да оны Алшынның ^ таңбасына жатқызады. Оған Әлім таңбасында (М) жатқызуға болады [4].

Ғалым қазақтың ең басты тайпаларының ішіне қаңлыларды да жатқызып зерттеп, олардың құрамына ысты, тлек, ойықты жатқызады. Бұл тайпалардың таңбалары қаңлылардікімен бірдей болғанымен тарихта дұрыс зерттелмеген.

Ал қыпшақ тайпасы, тайпалық одақтың атауына байланысты. Аристовтың айтуынша олар қаңлылардан шығып (||) таңбасымен бейнеленген. Өйткені қаңлыларда I бір сызық болып кейіннен екінші сызықша одан шыққан тайпаға берілуі мүмкін делінген. Ол кезде бір тайпаны басып алған тайпа өз тайпасының қасына сол елдің таңбасын қосып көрсеткен. Қыпшақтар өз алдарына жеке тайпа болып оған: тама, керей тайпалары кіргенін ғалым олардың таңбасының (||,^) ұқсастығымен көрсеткен. Қоңыраттың құрамына ноғайдан шыққан маңғыттарды және санғыларды кіргізеді. Қоңыраттың таңбасы ╥ болса маңғыттарды Санғылар мен маңғыттардікі де ╥ таңбасы түрінде қарастырылған.

Ғалым Наймандар таңбаларына зерттеуді анық фактілермен келтірген.

Наймандар –Қазақстан мен Орта Азия және Монғолия тарихында із қалдырған ежелгі тайпа. Олар туралы деректер Аристов, Ховорс еңбектерінде кездеседі. Наймандар – тайпа атауынан шыққан және олардан шыққан рулар бірдей таңба ұстанған. Тек содыр, матайлардың таңбасы ғана қоңыраттікіне ұқсайды. Бұл зерттеуде найман мен алшындар таңбаларын салыстырып, ұқсастықтарын көрсетеді. Мысалы бұрын: ^ немесе ˅, немесе ‹ және › болып бірнеше өзгереді. Бірақ бұл дәлелдеулер көп зерттеулерді қажет етеді. Ал Ошақтыға келсек ол ұлы Ордадан шыққан жеке тайпа. Таңбасы үшбұрыш Δ-бұны басқа таңбалардан шығаруға келмейді. Сонымен қатар ғалым Серкеш тайпасы кіші жүздің және орта жүздің есентемір, жүй, жағалбайлы, мансыр тайпаларымен туыс екенін және олардың алшын және найман тайпалық одағына қарағанын дәлелдеген.

Ал Бағаналының Орта жүзден тараған мүйізтектес (Ψ) таңбасын қарастыра отырып оның наймандардың ішінде болғанын айтады. Оларда болған (Ħ) сияқты тағы бір таңбалар оларды кіші Ордаға шекті руымен байланыстырады. Ғалымның ойынша бұл таңба олар найман одағына кірген кезде пайда болған. Бұдан шығатын қорытынды бұлармен байланысты шекті және алаштар найман тайпалық одағынан шыққан.

Бекболат Орта жүзден тараған жеке тайпа. Шапырашты сөзі де тайпа атауынан шыққан. Оған бестамғалы және шымыр кіреді. Олардың бәрі Ұлы Ордадан. Оның таңбасы (Ψ) тайпа атауына сай жасалған. Ал Сырғалыға келсек, оның таңбасы да тайпа атауына сай. Екінші бір таңбасы (+) олардың кезінде керейлер мен төртқаралар құрамына қатысты екенін көрсетеді.

Қазақ руларының кейбіреулерінде (+) қосынды таңбасының болуы қазақ руларының шығу тегін тәңірге табыну кезінен басталғанын көрсетеді. Мұндай таңбалар сонымен қатар, қазақтың төртқара, телеу, сіргелі, керей, адай, руларында да кездеседі. Алтай түркілерінің ежелгі тарихына белсенді талдау жасап жүрген Мұрат Әджи қосынды (+) белгісінің тәңірге табыну кезінен басталатынын айтқан. Негізінде б.з.д. IY-III ғасырлардан б.з.YII ғасырына дейін алтайлық түркілер арасында таралғанын, оны Еуропаға ғұндар апарғанын баяндайды. Мұны көк түріктердің руна жазуындағы белгілері де растай түседі. Ерте түркі дәуіріндегі тайпалар аттары кейініректе таралған қазақ ру-тайпаларының таңбаларынан өзгешелеу. XI ғасырдағы М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегінде бешенек, қыпшақ, башғырт, басмыл, оғыз, имек, қай, иабақу, татар, шігіл, тохсы, иағма, ұғрақ, жаруқ, жомыл, ұйғыр, таңғұт, хытай, табғыш, тайпалары картада сызып көрсетілген. Бұлардың арасында қыпшақ, башқырт, татар, ұйғырлар кейінгі ғасырларда атауларын өзгертпей сақтап қалған. Қазақ халқын құраған негізгі тайпалар осы тайпалармен қатар жоғарыда аттары аталған тайпаларды да құраған. М.Қашқари өз еңбектерінде бұл тайпалардың барлығына тоқталмай, тек өзі білетін оғыз тайпаларының ішіндегі 22 руға ғана тоқталған. Оғыздармен кейінгі қазақ тайпалары атаулары бір-бірімен сәйкс келмейді. Негізінен оғыздар қазіргі Орта Азия республикаларының жерлерін мекендеген. Олардың Батыс және Оңтүстік Батыс Қазақстан аймағында ғана таралғанын ескерсек, олардың арасында қазіргі қазақ атаулары жиі кездеспеуінің себебін түсінеміз. М.Қашқаридің еңбектеріне сүйенсек, оғыз таңбалары мен қазақ руларының таңбалары арасында біршама ұқсастықтар бар екенін аңғарамыз. Оған дәлел, оғыздардың қынық- қыныктарының рулық таңбасынан қазақтың садыр, матай, руларының таңбасы шыққанын байқаймыз.

С.Аманжоловтың қазақ рулары мен тайпаларын зерттеген еңбектерінің құндылығы өте жоғары.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка / С. Аманжолов. – Алма-Ата, 1959. - Ч. 1. - 452 с.

2. Аманжолов С. Научная и организационная деятельность (Из отчетов пятидесятых годов): 1954-1957 года / С.Аманжолов // Әл-Фараби атындағы ҚҰУ Хабаршысы. Филология. Сер;Вестн. КАЗНУ.

3. Аманжолов С. «Қазақ диалекталогиясының негізгі мәселелері. – Алма-Ата, 1959. – I, II т.

4. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка: Учеб. пособие / С. Аманжолов. - 2-е изд., доп. – Алматы: Санат, 1997. - 608 с.

5. С.Аманжоловтың жанұялық жеке мұрағатынан.

6. С. Аманжоловтың ғылыми мұрасы және XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселесі. - Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2003.

ӘОЖ 930.01
МРНТИ03.01.09

Нұрымбетова Г. Р.[1]

[1]*саяси ғылымдарының докторы, профессор, «Ұлы дала тұлғалары» орталығының директоры,*
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail:gulshat_nurymbet@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ МАЙТАЛМАНЫ

Аңдатпа

Автор мақалада қазақ мәдениетінің өркендеуіне қомақты үлес қосқан Ілияс Омаровтың мемлекеттік қызметі мен өмір жолын қарастырады. Автор І.Омаровтың әдебиет-өнер саласындағы шығармалары ұлтын сүюдің, экономика саласындағы шығармалары көрегендіктің көрінісі деп есептейді. Оның өз халқына деген сүйіспеншілігі мен үлкенді кішілі істердегі батылдығы қазіргі кезеңде жастар үшін үлгі болары сөзсіз. І.Омаров қазақ қоғамының рухани әлемі үлкен трансформацияға ұшырап, орыстандырылып бара жатқанын сезбеді, көрмеді десек, қатты қателесер едік. Соны сезіп, түсінгеннен кейін рухсызданға, мәдени ерекшеліктерімізден ажырауымызға қарсы тосқауыл болудың жолдарын жанталаса іздеді. Бұл ізденісте І.Омаров жалғыз болған жоқ. Бірақ ұлттық мәдени мұраны сақтау үшін күрескен азаматтардың, зиялы қауымның көшбасшысы болғаны анық еді.

Тірек сөздер: мемлекет қайраткері, мәдениет, ұлттық мүдде, өнер, зиялылық, тоталитарлық жүйе.

Nurymbetova G.R.[1]

[1]*doctor of political sciences, professor KazNPU named after Abai, Director of the center "Uly Dala Tұlғalary",*
Almaty, Republic of Kazakhstan

OUTSTANDING REPRESENTATIVE OF THE KAZAKH CULTURE

Abstract

The author examines the state activities and the life path of Ilyas Omarov, who made a huge contribution to the development of the Kazakh culture in this article. The author claims that I. Omarov's works on culture and art reflect his boundless love for his native people, and publications on economics clearly reflect his view of the future. The creative heritage and courageous deeds of this wonderful person serve as a model and example for modern young people. The creative legacy and bold actions of this remarkable man serve as a model and example for today's youth.

In moments of risk of losing his position and threats, he did not abandon his ideas and plans. The article reveals the activities of Ilyas Omarov and his appeal to the entire intelligentsia to unite all forces to preserve the cultural heritage, and to stand United against the spiritual fall of the people.

Keywords: statesman, culture, national interest, art, intelligence, totalitarian system

Нурымбетова Гулшат Рамазановна[1]

[1]*Доктор политических наук, профессор, Директор центра «Ұлы дала тұлғалары» КазНПУ им.Абая,*
Алматы, Республика Казахстан. E-mail:gulshat_nurymbet@mail.ru

ВЫДАЮЩИЙСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье автор рассматривает государственную деятельность и жизненный путь Ильяса Омарова, внесшего огромный вклад в развитие казахской культуры. Утверждается, что труды И. Омарова по культуре и искусству

отражают его безграничную любовь к родному народу, а публикации по экономике ярко отражают его взгляд в будущее. Творческое наследие и смелые поступки этого замечательного человека служат образцом и примером для современной молодежи.

В моменты риска потери должности и угроз он не отказался от своих идей и намеченных планов. В статье раскрывается деятельность Ильяса Омарова и его призыв ко всей интеллигенции объединить все силы для сохранения культурного наследия, и сплочённо противостоять духовному падению народа.

Ключевые слова: государственный деятель, культура, национальный интерес, искусство, интеллигентность, тоталитарная система

Кіріспе. Тәуелсіздікпен қайта түлеген тамаша табыстарымыздың бірі –ұлы тұлғаларымыздың есімін ардақтап, мұраларын ұлықтау, халқына жасаған қызметіне, қайраткерлігіне тағзым етіп, өмір жолы мен тағдырындағы «ақтаңдақтарды» еңсеру. Тұлғатану мәселесі дұрыс шешілмей ұлттық тарихымыздың ақиқатын ашу мүмкін емес.

Нағыз ерлер – қашан да елдің мақтанышы, өсу мен өркендеудің қайнар бұлағы. Өйткені, олар сын сағатында халқының қамал-қорғаны бола білді, әлеуметтік ілгерілеуіне бағыт-бағдар сілтеді, ұрпақтар сабақтастығы мен үн қатысуын үзбеді. Әрдайым солай болып қала да береді.

Олай болса, тұлғаларды тану, насихаттау, ұлықтау біздер үшін азаттықты ардақтауға жасалған қадам, тарихтағы тұлғаның орнын дұрыс бағалауға бастар жол, халықтың жасампаз рухын асқақтатар перзенттік борыш.

Кеңес үкіметінің озбырлық саясаты мен тоталитарлық қысым кезінде ұлттық мүдде тұрғысынан әрекет ету оңай болмағаны белгілі. Бұған қарамастан тіл, жер, ағартушылық мәселелерін шешудегі, ұлттық мәдениетті, салт-дәстүрді сақтап, дамыту жолындағы ерен еңбектері бүгінгі күні үлгі тұтуға тұрарлық. Кеңес үкіметінің тұсында қызметтік сатының жоғарғы шыңына шығып, оны жеке мүддеге емес халық мүддесіне пайдалануға ұмтылған тұлғалардың бірі – Ілияс Омаров. Мақаланың басты идеясы Ілияс Омаровтың азаматтығы мен қайраткерлігін, адами-тұлғалық келбетін ашу.

Негізгі бөлім. І.Омаров мемлекет және қоғам қайраткері, әдебиет сыншысы, жазушы, публицист. Қазақ елінің мәдениеті мен өнерінің өсіп-өркендеуіне қажыр-қайратын, білік-білімін жұмсаған жан. І.Омаров 1912 жылы қазанның 1 күні Қостанай облысы қазіргі Сарыкөл ауданындағы Жазы би ауылында дүниеге келген. Әкесінің ерте қайтыс болуына байланысты әкесінің ағасы Омардың қолында тәрбиеленген. Жеті жасында анасы қайтыс болып, І.Омаров балалар үйінде, интернатта тәрбие алған. 1923-1930 жылдары Қостанай қаласында В.Ленин атындағы жеті жылдық коммуна мектебінде білім алады. 1930 жылы осы оқу орнын «үздік» деген бағамен бітіреді. Коммуна мектебін бітірген жылдың күзінде І.Омаров комсомолдың Қостанай округтік комитетінің жолдамасы бойынша Ташкент қаласындағы Орта Азия жоспарлау-экономика және сауда-тауар ісін жүргізу институтына оқуға түсіп, 1933 жылы осы институттың теориялық курсын аяқтайды. Оны Қазақ тұтынушылар одағының төралқасы Қызылорда кооперативтік техникумының директоры қызметіне тағайындайды. Алайда, техникум кеңес сауда техникумы болып қайта құрылуына байланысты І.Омаров та кеңес сауда техникумының директорлығына ауыстырылады. Кеше ғана институт қабырғасынан шыққан, бар болғаны жиырма бір жастағы І.Омаров жастығы мен тәжірибесінің аздығына қарамастан техникум директоры қызметін өте жауапкершілікпен атқарған. Сол кездегі күрделі шаруа техникумды оқытушылармен қамтамасыз ету, олардың біліктілігін, студенттердің оқу үлгерімін арттырумәселелерін әркезде назарында ұстаған. І.Омаровқа қалалық комсомол комитетінің бюро мүшесі болғанда берілген мінездеме оның қызметін абыроймен атқарғанын дәлелдейді. Бірақ бұған қарамастан 1935 жылдың соңында бұрынғы саудагер-көпестің қызына үйленгені үшін комсомол қатарынан шығарылған. Осылайша, тоталитарлық қуғын-сүргіннің дәмін татты. Алматыға қоныс аударып, жұмысын ауыстыруға да осы себеп болған екен.

1936 жылдың 8 шілдесінен 1938 жылдың қазанына дейін І.Омаров Алматыда КСРО Сауда Халкомы Былғары–аяқ киім басқармасы республикалық кеңсесінің меңгерушісі, 1938 жылдың қазан айынан 1940 жылдың тамыз айына дейін – Қазақстандағы жергілікті сауда басқармасы бастығының орынбасары, 1940 жылдың қазан айынан -1941 жылдың шілдесіне дейін Қазақ КСР Мемлекеттік бақылау Халық комиссариатының бақылаушысы қызметтерін атқарады. 1941 жылдың шілде – 1942 жылдың сәуір аралығында Қазақ КСР сауда халық комиссарының орынбасары, 1942 жылдың сәуір – 1945 жылдың қаңтар аралығында Қазақ КСР сауда халық комиссары, 1945 жылдың қаңтар – шілде аралығында Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары, 1945 жылдың шілде – 1947 жылдың қараша аралығында Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, 1947 жылдың қараша – 1952 жылдың ақпан аралығында Қазақстан КП ОК үгіт және насихат жөніндегі хатшысы. Жиырма жасында Қызылорда қаласындағы сауда техникумы директоры, 30 жасында сауда министрі, 33 жасында облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, 35 жасында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы міндеттерін атқарған ол мансаптың бұралаң-бұрылыстарына ұрынбай, биікке қырандай самғап көтерілді. 1952 жылдың қыркүйек – 1955 жылдың тамыз аралығында КОКП ОК жанындағы Жоғары Партия мектебінің тыңдаушысы, 1955 жылдың қыркүйек – 1959 жылдың сәуір аралығында Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің бюро мүшесі және хатшысы, 1959 жылдың сәуір – 1960 жылдың ақпан аралығында «Қазақфильм» киностудиясының директоры, 1960 жылдың ақпан-мамыр аралығында Қазақ Қазақ КСР Мемлекеттік Жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары, 1965 жылдың қазан – 1967 жылдың сәуір аралығында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Мемлекеттік жоспарлау комитеті төрағасының бірінші орынбасары, 1967 жылдың сәуір – 1970 жылдың шілде аралығында Қазақ КСР Мәдениет министрі қызметтерін атқарған.

Осындай қызмет сатыларын өткен Ілияс Омарұлы Омаров өз замандастарының сөзімен айтсақ «үлкендер қатарында кіші емес, кішілер қатарында үлкен емес бір ғажап жан», өз заманының өр тұлғасы, саяси қайраткер, әдебиет пен өнердің жанашыры, кісілік пен кішілікті, парасат пен мейірімді қатар сыйдырған ірі тұлғалардың біріне айналды.

І.Омаровтың өмірі мен мемлекеттік –қоғамдық қызметін зерттеуші А.Қайпбаеваның «І.Омаровтың қызмет сатысымен жедел өсуіне 1920-1930 жылдардағы жаппай қуғын-сүргіннен білімді, зиялы азаматтардың жазықсыз құрбан болуы мен Ұлы Отан соғысы кезінде басқару тұтқасындағы азаматтардың да майданға алынуы себепші болды» [1, 27] деген қорытындысымен келісу қиын. Себебі оған абырой-бедел атқарған жоғары дәрежелі шенімен емес, бойына біткен табиғи дарыны арқылы келген.

Тұлғалық, адамгершілік асыл қасиеттері соғыстың ауыр жылдарында жарқырай көрінді. Ешқашан жоғарыдан түсіп жататын нұсқаулардың, көзсіз шешімдердің жетегінде кетіп, сүйкімсіз орындаушысына айналған емес. Бір үзім нан көзден бұл-бұл ұшқан қиын заманда халықты азық –түлікпен қамтамасыз етудің қосымша мүмкіндіктерін тапты. Қазақ балықты азыққа санай бермейді. Осы ұғымды бұзып, жергілікті өзен-көлдерден балық аулап, сауда кәсіпорындарында қосалқы шауашылықтар ұйымдастырды.

Жау қолында қалған қалалардан, Мәскеу мен Ленинградтан эвакуациямен келген көрнекті ғылым, мәдениет қайраткерлері І.Омаровтың қамқорлығынан тыс қалмады. Демек, соғыс жылдары қазақ елінде дүниеге келген әдебиет пен өнер, ғылым мен мәдениет шығармаларында әйгілі азаматтың өзіндік үлесі бар.

Ол соғыс кезінде Сауда Халық комиссары қызметін атқара жүріп республиканың мәдениетін, өнерін, ғылымын, әдебиетін мүмкіндігінше алға бастыруға арналған шараларға ұйытқы бола білді. Мысалы, 1944 жылы желтоқсанда Алматы қаласында республикалық ақындар айтысын өткізді. Ақындар айтысын жандандырудың қажеттігі туралы «Шын мағынасындағы ауыз әдебиетінің өкілдері – ақындар саны бұл күнде көп те болмас, бірақ та, бұл ұрпақтан кейін де айтыстар болуы керек... Айтыс ақынын халық жоғары бағалайды, ынтамен тыңдайды. ...Айтыстар халықтың тілін байытуға, тапқыр теңеулер мен әдебиет тілін дамытуға себепкер болады. Сондықтанда бүгін бізге үзілді-кесілді айтыстар керек және оларды жандандыру шарт деген нақты пікірге тоқталуымыз керек» [2] деп негіздеген екен. Жеке басқа табынушылық үстемдік құрып, қоғамның барлық саласына бақылау орнатқан тоталитарлық жүйе жағдайында ұлттық мұраны сақтау туралы ашық айту ерлікке тең еді.

І.Омаров өз ойын жасырмай айтып, батыл талаптар қоя білген. Ол үшін бірінші орында жұмсақ лауазымдық кресло емес, ұлт мүддесі, қазақ халқының болашағы тұрды. Оған Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары қызметін атқарып жүргенде, Қазақстан КП (б) Орталық комитетінің хатшысы Ж.Шаяхметовке және Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Н.Оңдасыновқа Батыс Қазақстан облысының жай-күйі туралы жазған қатынас-қағазы дәлел. «Батыс Қазақстан облысы халқының 60%-ы қазақтардан тұрады, ал, барлық облыстық ұйымдармен халық аралас тұратын аудандарда да іс қағаздар тек қана орыс тілінде жүргізіледі» [1, 34]- деп облыста орын алып отырған кемшіліктерді ашық көрсеткен. Сондай-ақ, білім беру саласында да қазақ халқының мүддесінің ескерілмей отырғанын, облыста қазақ мектебінің жоқтың қасы екенін ашық жеткізген. Бұл 1945 жыл. Кезінде бұл мәселені Алаш зиялыларының, одан кейін 20-30 жылдарда республика басшылығында болған С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, С.Қожанов, О.Жандосов сияқты қайраткерлердің де өткір көтергені белгілі. Бір өкініштісі, бүгінгі күні қазақ тілі ел Конституциясы бойынша мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болса да, әлі күнге дейін «шықпа жаным шықпа» халін кешуде.

Әрине, І.Омаровтың мұндай батылдығы, өзіндік позициясының болуы Орталыққа ұнауы мүмкін емес еді. Сондықтан да болар, оны көп ұзамай Шығыс Қазақстан облысының 1-хатшылығына, ал, кейін Солтүстік Қазақстан облысының партия басшылығына тағайындайды.

ХХ ғасырдың 50–шы жылдарында тұрғындармен байланыс орнатудың атқарушы комитеттердің, олардың бөлімдері мен кәсіпорындар басшыларының есептері түріндегі жаңа формасы қалыптаса бастайды. Мінеки, осы әдісті І.Омаров еңбекшілерді жергілікті істерді басқаруға тарту мақсатында кеңінен қолданды. Облыстың бірінші басшысы болған уақытта кеңседе отырып жұмыс істегеннен гөрі, бірінші орынға еңбекші халықпен тікелей байланысты қойған. Соның арқасында қажетті жағдайды көзімен көріп, біліп отырған. Қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігіне, хал-жағдайына, көңіл-күйіне баса назар аударған. Осылайша, халықпен ынтымақтастық пен кері байланыс орнату арқылы экономикалық және саяси міндеттерді тиімді шешуді мақсат етті. І.Омаровтың халықты өз мәселелерін дербес шешуге тарту талпынысы заманауи қазақстандық қоғамда жалғасын табуда.

І.Омаровтың Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы кезіндегі аса ірі оқиғаның бірі – 1947 жылы Өскемен мырыш зауытының іске қосылып, алғашқы өнімін беруі. Дәл осы 1947 жылы ол Ленин орденімен марапатталады.

Сталиндік қуғын-сүргін соғыстан кейін қайта күшіне енген кезде республикалық партиялық қызметке қайта оралады. Күрделі сәтте қылдан таю құрбандыққа шалынудың нағыз өзі еді. Бержағымен КОКП саясатын жүзеге асырғансып, ұлтының руханиятын сақтауға барын салды. Біріншіден, ұлт мүддесіне берілген азаматтарды қызмет сатысымен өсірді, қолдады. Екіншіден, тарихи-мәдени мұра мен ескерткіштерді қорғауды сөзден іске айналдыра білді. Бұл ерлігі тіпті жанкештілігі 1943 жылы жарық көрген «Қазақ ССР тарихын» даярлау барысында айқын көрінді. Жас ғалым Е.Бекмахановқа үлкен құрметпен қарады, болашағына сенді. Бірақ тоталитарлық жүйеде қырағылық танытып, І.Омаровты «ұлтшыл» топқа қосты, қызметінен босатты.

Алайда қайраткер қазақты сындыра алмады. 1949 жылы жазылған «Қиял» атты өлеңінде:

«Терең ой, салқын қиял, сағым тілек,
Жігер мен жайнаған көз жанға тірек.

Ниет пен қуатымды бойымдағы,

Халқыма бере алсам деп соғад жүрек...» - деп өзінің қуатын халқына арнай беретінін паш етті.

Қысқасы, тоталитарлық қыспақта жүрсе де рухани өмірді әсіре саясаттандырудан, идеологияландырудан қорғаған еңбегін ұмытуға қақымыз жоқ. Жастайынан көпұлтты ортада өскен ол білігімен де, білімімен де Одаққа есімдері мәшһүр зиялы қауым өкілдерін Қазақстанға тарта алды, көбімен сырласқан, сыйласқан дос еді.

Осы жерде айта кеткен жөн, І.Омаров өз жұмысында лауазымды тұлғаларға да ресми хат жазуды жиі қолданған. Біз жоғарыда оның Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары қызметін атқарып жүргенде, Қазақстан КП (б) Орталық комитетінің хатшысы Ж.Шаяхметовке және Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Н.Оңдасыновқа Батыс Қазақстан облысының жай-күйі туралы жазған қатынас-қағазын келтірген болатынбыз. Осындай көңіл аударарлық тағы бір хаты 1950 жылы Қазақстан КП (б) Орталық комитетінің хатшысы Ж.Шаяхметовке жазылған екен. Мұнда аудандардағы басшы кадрларды күшейту, кадр мамандарды даярлау мәселелері бойынша өз ұсыныстарын берген. Мінеки, осылайша, ұлттық мүддеге қатысты өзекті мәселелерге бірінші басшының назарын аудару үшін оны үнемі хабардар етіп отырған. Жалпы І.Омаровқа оның замандас достары, үзеңгілес серіктері айтқандай қандай істі болмасын жан-тәнімен атқару, аса бір жауапкершілікпен қарау тән болған.

Республика идеологиясына жауап беру І.Омаровтың тағы бір жаңа қырынан ашылуына мүмкіндік берді. Ол өзінің ой-пікірлерін, көзқарастары мен идеяларын баспасөз беттерінде жиі жариялап отырған. Мысалы, 1948-1952 жылдар аралығында «Өскен елдің өзіне лайық музыкасы болсын» (1948 ж.), «Өнер өріне қарай» (1949 ж.), «Сыншы кім, сын не?» «Өскен әдебиетке үлкен сын керек» (1950 ж.) және т.б. мақалалары жарық көрген.

Бүгінгі күнмен ұштасып жатқан кейбір ойларын бере кеткенді жөн көрдік: «Қазақтың ақылдылары мейлінше қарапайым, ал ақымақтары мейлінше тасыр. Егер ақылдыларға аздап тасырлық, ақымақтарға аздап қарапайымдылық берсе, кім біледі, олардан тәп-тәуір халық шығып қалар еді», «Өмір құрауды қажет ететін сан құрақтан тұрады. Сол құрақтар тігісі неғұрлым жатық болса, өмір де соғұрлым әсем және берік», «тарихтың заңды бұрылыстарында кездейсоқтық деген болмайды, ал кімде кім сол кездейсоқтыққа үміттеніп, әрекетсіз болса, тарих табанының астында езіледі», «Өмір ағысын тыңдай білу керек. Ол әрқашан буырқанып, толқып-тасып, шамырқанып жатады. Онда бос сандырақ болмайды, өйткені ол үнемі даму үстінде. Жаңа жеңіске жетеді. Ескі келмеске кетеді», «Өмірді біліктілікпен бағындыру керек. Оның қисынын ұғу қажет. Өмірді білмесең, ол сенен өшін алады. Ол сені икемсіз шабандозды асау ат қалай аударып кетсе, кез келген сәтте солай аяғыңды аспаннан келтіреді».

І.Омаров күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелерге ұлттық мүдде тұрғысынан қараған. Бұған мынадай мысал келтіруімізге болады. «Өскен елдің өзіне лайық музыкасы болсын» атты мақаласында көркем өнердің мәнін былай анықтайды: «Мәдени өмірдің көркі – көркемөнер. Шын көркемөнер шығармасы – адамның сана-сезіміне, ақыл-ой дүниесіне берері мол, күшті құрал. Осы тұрғыдан қазақ музыкасын сөз етсек, халқымыздың басқадан гөрі музыкалық мұрасы бұрыннан мол екенін айтпасқа болмайды. Бізде, сірә, тап халық музыкасындай, халықтың әні мен күйіндей өркендеп, өскен мәдениет саласы кемде-кем болар. Біздің музыкалық мұрамыздың өзіне тән ерекшелік қасиеті ғасырлар бойы таза сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа әдемі дәстүр болып ауысып отырған» [3].

Ол өзінің ұйымдастырушылық дарынын, кәсіби біліктілігін Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы қызметінде де көрсете білді. 1957 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы жарлығымен тың және тыңайған жерлерді игеруде және астық ору, оны даярлау науқанындағы көрсеткен еңбегі үшін «Құрмет белгісі» орденімен марапатталуы соның дәлелі.

І.Омаров қандай деңгейдегі қызметте болмасын, қай салада жұмыс жасамасын – халықпен, жергілікті тұрғын адамдармен етене жақын араласып, жұмыс жасайтын болған. Қарапайым халықтың тағдырына бей-жай қарай алмауы оны басқалардан ерекшелендіріп тұрғаны сөзсіз. Осыған байланысты мына бір жәйтті келтіре кетелік. Ол «Бермесең, бермей-ақ қой баспанаңды» деп жан-айқайын өлеңмен білдірген ақын Қасым Аманжоловтың баспаналы болуына көмектескен екен. Бұған ақын «Ілияс Омаровқа» деген арнау арнап, өз ризашылығын былай білдіріпті:

Танымаймын, қанықпын сыртыңыздан,
Мен ризамын еліме ұл туғызған.
Таныстықтың пердесін аштым жырмен,
Жат болмассыз ақындық ғұрпымыздан.
Күле кіріп бұл жерге әдеппенен,
Күңірене шықпаспын әдетпенен.
Аға көрдім өмірде, іні көрдім,
Қайсысынан көңілім дәме етпеген?
Талай жанға қойғанмен адам атын,
Ел таниды өзінің азаматын.
«Азамат!» деп ел Сізге ат қойыпты.
Сол себепті бұл жырды жазады ақын.

Ғ.Мүсірепов оның алыс-жақын демей, кімге болса да өз көмегін аямағаны туралы былай еске алады: «Сөзі мен ісінің, уәдесі мен орындауының арасында шалғайлығы жоқ, шалағайлығы да жоқ азамат екінің бірі емес, әрине. Ол адал жүректің белгісі, тұрақты қасиет. Ондай азамат айтқанын орындамай құтылар бойтаса іздемейді, уәдесін парыз-қарызсыз орындап тынады. Ешкімнен алғыс та күтпейді, ешкім оған қарыздар да емес. Қайта, алғыс айта бастасаң, қысылып қалады. Марқұм Ілияс Омаров осындай азамат еді» [4, 35]. Осы ойды бүгінде жасы 95-ке толып, аты

аңызға айналған жазушы Ә.Нұрпейісов былай «...мен білерде ол ешқашан халқым маған не берді деп сыбаға сый дәметуден гөрі, өмір бойы мен халқыма не бердім деп, үнемі халық алдында мойнында ақталмаған парызын өтей алмай жүргендей өзін қамшылаумен дүниеден өтті» деп жалғастырады.

І.Омаров мәдениет жанашыры әрі жаңашыл тұлғасы бола білді. Мәдениет министрі қызметіне тағайындалғанда І.Омаров ердің жасы елуден асқан кезі болатын. Бұған дейін де өнерге, әдебиетке жанаршылық танытып, қамқорлық жасап жүретін І.Омаров өзінің барлық күш-жігерін, қажыр-қайратын осы саланы гүлдендіріп, өркендетуге жұмсады десек артық болмас. О.Сүлейменов, А.Сүлейменов, Ә.Тарази, С. Жүнісов сынды дарынды жас ақындар мен жазушыларды театр репертуарын жаңартуға, оған жаңа мазмұн беруге жұмылдырады. Сондай-ақ, республика бойынша мәдени мекемелер салудың жоспарын жасап, оның Компартияның Орталық Комитетінің Бюросы мен Министрлер кеңесінде оң шешіммен қабылдануына қол жеткізген. Ол 1968 жылы 24-қаңтарда өткен Қазақстан кәсіподақтар съезінде «Алдағы үш жыл ішінде, яғни 1968-1970 жылдар аралығында барлық аудан орталықтарында типтік мәдениет сарайлары, республиканың облыс орталықтарында 4 жаңа театр, цирк, картиналар галереясы, концерттік зал, 5 млн. том кітапқа арналған көпшілік кітапханалар салынатын болды» [1, 77] деп атап көрсеткен. Атап айтсақ, қазақ өнерінің гүлдендірген Республикалық эстрада-цирк студиясы, «Гүлдер» ансамблі, Қазақ циркінің ашылуына, сондай-ақ «Қыз Жібек» фильмінің өмірге келуіне тікелей басшылық етті.

Дәл осы жылдарда қазақ өнерін шетелде таныту, насихаттау қарқынды жүргізілді. Ғ.Жұбанова өз естелігінде І.Омаров министр болған кезде қазақ өнерінің жұлдыздары шет елдерге шығармашылық іссапарға жиі шыға бастады деп еске алады.

І.Омаров сегіз қырлы, бір сырлы тұлға. Ол мемлекет және қоғам қайраткері ғана емес, сырын жырға айналдырған жан-дүниесі нәзік ақын. Өлең тақырыптары сан-алуан. Соның ішінде, көңіл аударатын тақырып – қандай да бір шығармамен танысқаннан кейінгі ой-толғамдарын өлең жолдарымен жеткізуі. Мысалы, «Абай» романын оқып отырып», «Қозы Көрпеш Баянды» оқығанда» деген өлеңдері бар.

Ол қазақ ақын-жазушыларының еңбектерімен етене танысып, әркезде өз пікірін білдіріп отырған әдебиет-сыншысы. Ондағы мақсаты талантқа қамқорлық көрсету, жанашыр болу еді. М.Әуезовтің «Абай жолын» - «дәуірлік эпопея», С. Мұқановтың «Өмір мектептерін» - «тұңғыш мемуарлық, биографиялық шығарманың беташары», Зейнолла Қабдоловтың «Өмір ұшқынын» - «мынау ұшқын емес, жалын ғой!», ұйғыр композиторы Құддыс Қожамияровты – «кез келген халықтың маңдайына біткен ырыс» деп бағалаған.

Білгір де бірегей ұлттық өнер мен мәдениетін зерттеуші. Оның «Әдебиет жайлы ойлар» (1962), «Серпін» (1970), «Шабыт шалқары» (1972) және орыс тілінде шыққан «Глазами читателя» (1967) атты кітаптарын оқығанда әлеуметтік-адамгершілік, қоғамдық-азаматтық бет-бейнесі, өмірлік мақсат-мүддесі айқын аңғарылады.

Академик М.Қозыбаев атап көрсеткендей «Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсын, Міржақып Дулат, Жүсіпбек Аймауыт дәстүрін жалғастырушы». І.Омаровтың өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер көбінесе оны зиялы қауым жетекшілерінің бірі ретінде көрсетеді. Алайда, ол саяси қайраткерліктің шыңына да жеткен тұлға. Қазақ КСР сауда халық комиссары, Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары, Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, Қазақстан КП ОК үгіт және насихат жөніндегі бірінші хатшысы, Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы, Қазақ КСР Мәдениет министрі қызметтерін атқара жүріп, түйінді әрбір мәселені ұлттық мүдде тұрғысынан шешуге қызмет етті. Қарап отырсақ, қызмет бабында самғап биікке шыққан кездері де, құлдырап орға құлаған кездері де болды. Қай қызметте болмасын ол өзінің өмірлік кредосы «халқына қызмет етуден», азамат болудан тайған емес. Осыған орай, Ғ.Мүсіреповтің «...ол отырған орнына қарай үлкен-үлкен де, кіші де көрінген емес. Қайда да жауапкер, қайда да іскер, қайда да заманымыздың үлкен қайраткері, қадірлі азамат қалпынан өзгермей танылатын. Орын оны көркейтпейтін, орынды ол көркейтетін. Ілияс бір орыннан екінші орынға ауысқанда істес болған адамдары құшақтасып қоштасатын да, баратын жерінің адамдары құшағын жайып қарсы алатын. Еш уақытта, ешбір қызметте Ілиястың артынан өсек-аяң, жәбір-жапа, сықақ – келемеж ере жүрмейтін еді» деген сөздері дәл айтылған дер едік.

35 жыл отасқан жары Гүлшат ол туралы былай деген екен «...тұнып тұрған жақсылықтан жаралған адам еді, несін айтасың, тек өмірден ертерек кетті» [4, 101]. Иә, І.Омаров өмірден ерте кетті. Қазақ халқының басына зобалаң тудырған 1931-1932 жылдардағы ашаршылықтан, халқымыздың қаймағын сыпырған 1937-1938 жылдардағы нәубеттен, 1941-1945 жылдардағы соғыстан дін-аман І.Омаровты сұм ажал ерте алды. 1970 жылы шілденің он тоғызында ауыр науқастан қайтыс болды. Қайтыс боларынан үш күн бұрын мына бір жолдарды күйеу баласы Алтай Орманбековке жаздырған екен «...Анау толып жатқан эпос, тарихи дастандарда қаншалықты ірі, қаһарман образдар кездесіп отырады. Осының барлығы мол өнер мәнерлігімен, былайша айтқанда әндердің, күйлердің жан тебірентетін кейіпкерлері болмады дегенге ешкім сенбейді. Бір-екі жылдың ішінде осы тақырыпта ғылыми бола ма, басқадай бола ма ойларымды білдіріп, еңбек жазып кетсем бе деген мақсатым бар еді. «Жас келді, заман өзгерді» дегендей, бұл тақырып есте әр уақытта сақталса екен деймін..» [4, 100-б.]. Кім білген тағы бір 10-20 жыл өмір сүргенде өзі жанындай жақсы көрген туған халқының өнері мен мәдениеті туралы сүбелі еңбек қалдырар ма еді?! І.Омаровтың өмірден өткеніне жарты ғасырға жуық уақыт болды. Осы уақытта қазақ қоғамында түбегейлі өзгерістер жүзеге асты, ең бастысы егеменді ел болдық. Соның арқасында Ілияс ағаның соңғы хатында көтерген тарихымызды зерделеу, тұлғаларымызды тану бағытында іргелі зерттеулермен қатар ауқымды іс-шаралар да жүзеге асырылуда. Осы орайда, І.Омаров туралы да еңбектер дүниеге келгенін айта кеткеніміз жөн. Бірнеше кандидаттық диссертациялар қорғалды. Соның бірін І.Омаровтың немересі А.Самай 2008 жылы «Саяси үдерістердің институттануы аясындағы І.О. Омаровтың қоғамдық-саяси қызметінің динамикасы» тақырыбында саяси ғылым мамандығы бойынша қорғады.

А.Самай өз зерттеуінде «...Мемлекеттік басшы, қоғамдық қайраткер мен саясаткер І.Омаровтың қоғамдық-саяси қызметі Қазақстандағы кеңестік мемлекеттілік кезеңдегі азаматтық саяси көшбасшылықтың үлгісі» [5] деген қорытынды жасайды.

2012 жылы І.Омаровтың 100-жылдық мерейтойына орай белгілі журналист-жазушылар, Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкерлері Ж. Ысмағұлов пен С. Ақтаевтың кітабы, «Өмір мен өнер» атты мақалалар, естеліктер мен өлеңдерден тұратын жинақ шықты. Сондай-ақ,тұлға замандастарының естеліктері тұлғаны тануға мол мүмкіндік беретін құнды дерек екені белгілі. 2003 жылы ол туралы «Ілияс Омаров» деген замандастарының естеліктері, ал 2012 жылы «Омаров Ілияс: хаттар арқалаған сырлар» атты жинақ жарық көрді.

І.Омаров туралы естеліктерді парақтасақ, ол туралы өз естеліктерін ХХ ғасырдың нар тұлғалары мен марқасқалары жазған екен. Ғабит Мүсірепов, Асқар Закарин, Сырбай Мәуленов, Ғафу Қайырбеков, Манаш Қозыбаев бұл тізім жалғаса береді, жалғаса береді. Естеліктерден жақсы көру мен сөзбен жеткізе алмайтын қимастық сезіледі. Бұл І.Омаровтың адам ретінде кішіпейіл, көңілі дархан, ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаған азаматтық қасиетінің белгісіндей. Иә, І.Омаров өз халқын, отбасын, жарын сүйген. Сүю, сүйе білу де үлкен өнер.

«Өлді деуге бола ма – ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған» - деп ұлы Абай айтпақшы І.Омаров та өзінің артынан бай мұра қалдырған. Оның әдебиет-өнер саласындағы шығармалары ұлтын сүюдің, экономика саласындағы шығармалары көрегендіктің көрінісі іспеттес. Бүгінгі ұрпақ І.Омаровтың адалдығын, әділдігін, ұлтжандылығын үлгі тұтары сөзсіз. Оның бүкіл өмірі қазақ халқының өнері мен мәдениетінің жоқшысы, қамқоршысы болудың тамаша үлгісі.

Тағылымы мол, өнегелі ғұмыр кешкен І.Омаров атында Алматы, Нұр-Сұлтан қалаларында көше аттары бар. Сондай-ақ, Қостанай облысы қазақ драма театры І.Омаров есімімен аталады. Қостанай облысында І.Омаров атындағы ауыл бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайпбаева А.Т. Ілияс Омаровтың өмірі мен мемлекеттік-қоғамдық қызметі. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2005.

2. Омаров Ілияс. Ескі мұра жаңа мазмұнда // Ұлт тағылымы, 1999, №1.

3. Омаров І. Өскен елдің өзіне сай музыкасы болсын // Социалистік Қазақстан, 1948, 31 желтоқсан.

4. Омаров Ілияс – Алматы, 2003.

5. Самай А. Динамика общественно-политической деятельности И.О. Омарова в контексте институционализации политических процессов: автореф. дис. . канд. полит. наук : 23.00.02 / Каз. нац. пед. ун-т им. Абая. - Алматы, 2007. - 30 с.

ҒТАМР 03.09.55
ӘОЖ 94"19/"

Шакиев М.Н.[1]

[1]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,*
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, e-mail: enu@enu.kz

КЕМЕЛ ТОҚАЕВ: ҚАЛАМГЕРЛІК ТҰЛҒАЛЫҚ ЖОЛЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада кемеңгер жазушы Кемел Тоқаетың тұлғалық және жазушылық келбеті қарастырылған. Кемел Тоқаев қазақ әдебиетіндегі детективтік жанрдың тұңғыш шығармалардың авторы. Жалпы қазақ әдебиетінде бұл жанрда қалам тербеушілердің өте аз екендігін айта кеткен жөн. Соғыстың сұрапыл қиындықтарына шыныққан Кемел Тоқаевтың өмірлік тәжірбиесі мен жазушылық дарыны кейінгі жазушыларға үлгі қалыптастарды. Жазушылар ортасында жаңа бағыттың негізін қалаған Кемел Тоқаевтың шығармашылығын зерттеу мен оны өскелең ұрпаққа жеткізу зерттеуміздің басты мақсаты болып табылады.

Түйін сөздер: детектив, жазушы, проза, соғыс, майдан, роман.

Shakiev M.N.[1]

[1]*PhD student of the L.N. Gumilyov Eurasian national University,*
Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: enu@enu.kz

KEMEL TOKAYEV: HISTORY OF THE CREATIVE PATH

Abstract

The article examines the personality and literary image of the brilliant writer Kemel Tokayev. Kemel Tokayev is the author of the first works of the detective genre in Kazakh literature. It is worth noting that in the Kazakh literature in this genre

very little is studied. The life experience and writing talent of Kemel Tokayev, hardened in the harsh hardships of the war, served as an example for subsequent writers. The main goal of our research is to study the work of Kemel Tokayev, who laid the Foundation for a new direction among writers, and pass it on to the younger generation.

Keywords: detective, writer, prose, war, front, novel.

Шакиев М.Н.[1]

[1]*Докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, e-mail: enu@enu.kz*

КЕМЕЛЬ ТОКАЕВ: ИСТОРИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПУТИ

Аннотация

В статье рассматривается личность и писательский образ гениального писателя Кемеля Токаева. Кемель Токаев является одним из первых авторов произведений детективного жанра в казахской литературе. Стоит отметить, что в казахской литературе мало отведено изучению данного жанра. Жизненный опыт и писательский талант Кемеля Токаева, закаленного в суровых трудностях войны, послужили ярким примером для последующих писателей. Главной целью нашего исследования является изучение творчества Кемеля Токаева, заложившего основу нового направления в среде писателей, и передача его подрастающему поколению.

Ключевые слова: детектив, писатель, проза, война, фронт, роман.

Кіріспе бөлім. Шытырман хикаялы проза жанрында қалам тартқан жазушылардың арасынан шоқтығы биік тұлғалардың бірі Кемел Тоқаев екендігі сөзсіз. Қаламгердің «Әке туралы толғаныс» кітабын оқи отырып, балалық шағының да ел басына күн туып, қилы заман кезеңдеріне тап болғанын, ағасы Қасым екеуінің бір күнде ата-анасынан, кейіннен соңынан ерген қарындасынан айырылған ауыр трагедияны бастан өткергендігіне көз жеткіземіз. Алапат аштықтан енді ғана ес жия бастаған кезде, сұрапыл соғыстың ызғары да келіп жеткен болатын. Жар сүйіп, балалы-шағалы бола алмай, дүниенің ешбір қызығын көріп үлгерместен қан майданға аттанып, қыршынынан қиылған мыңдаған боздақтардың бірі болған Қасым соғыстан қайтпады. Он сегізге енді толар-толмастан өзі де майданға аттанады да, ажал аузынан аман қалып, ауыр жарақатпен елге оралады. Соғыс жылдарында жас Кемел «жығылсаң нардан жығыл» дегендей ала-бөтен қырғын Сталинград окобынан бір-ақ шығады.

Негізгі бөлім. Кемел Тоқаев 1923 жылы 2 қазанда Алматы облысы Қаратал ауданында дүниеге келген. Зұлмат заманның тауқыметін жастайынан көріп өскенімен, оқу-білімге деген құштарлығы барлық кедергілерден мойымай өтуге жетелейді. Бозбала шағында майдан даласына аттанып, екінші дүниежүзілік соғыстың алдыңғы саптарында айқасады. Сталинград соғысында танк полкінде жанкештілігімен көзге түсіп, кейінірек Украина, Беларусь, Польша секілді мемлекеттерді азат ету операцияларына араласады. Соғыс кезінде бірнеше рет ауыр жараланады, тіпті, жарақатының ауырлығына байланысты елге оралуға мәжбүр болды. «Ерлігі үшін», «Сталинградты қорғау үшін» секілді төсбелгілермен марапатталған [1, 156 б.].

Екі тарапқа да өшпестей залал келтірген соғыс аяқталғаннан кейін Қазақ Ұлттық университетіне оқуға түседі. Осында бала күнгі армандарына жету жолында білім жолына түседі. Оқуды тәмәмдағаннан соң «Лениншіл жас», «Қазақстан пионері», «Социалистік Қазақстан» секілді ірі басылымдарда еңбек жолын бастайды. Осындай «газет» деген үлкен мектептен өткеннен соң әдебиетке бет бұрады.

Қаламы қарымды жазушы ретінде елге танылып, қазақ әдебиетіне жаңа серпін алып келді. Кемел атаның детектив жанрында жазған дүниелері ой ұшқырлығымен, жағдаяттың керемет сипатталынуы, сөздердің өзара керемет үндестігімен де ерекшеленеді. Қазақ детектив жанрының негізін қалаған жазушы жайлы біраз естеліктерде, ауылдың қара домалақ баласы Кемел Тоқаевтың шығармасын оқи отырып ел тыныштығын торыған әскери адам болуға деген ынта-ықыласы артып, осы салаға ғашық болуға септігін тигізді делінген.

Шытырман хикаялы проза жанрында қалам тартқан жазушылардың арасынан шоқтығы биік тұлғалардың бірі Кемел Тоқаев еді. «Әке туралы толғаныс» кітабын оқи отырып, Кемел Тоқаевтың балалық шағының да ел басына күн туып, қилы замандар мен күрделі кезеңдерге тап болғанын, ағасы Қасым екеуінің бір күнде ата-анасынан, кейіннен соңынан ерген қарындасынан айырылған ауыр трагедияны бастан өткергендігін аңғарамыз [2]. Алапат аштықтан енді ғана ес жия бастаған кезде, сұрапыл соғыстың ызғары да келіп жеткен еді.

Жар сүйіп, балалы-шағалы бола алмай, дүниенің ешбір қызығын көріп үлгерместен қан майданға аттанып, қыршынынан қиылған мыңдаған боздақтардың бірі болған Қасым соғыстан қайтпады.

Он сегізге енді толар- толмастан өзі де майданға аттанады да, ажал аузынан аман қалып, ауыр жарақатпен елге оралады. Соғыс жылдарында жас Кемел «жығылсаң нардан жығыл» дегендей ала-бөтен қырғын Сталинград окобынан бір-ақ шығады. Сондықтан орыс жазушысы Виктор Некрасовтың «В окопах Сталинграда» деген романы сияқты Кемел Тоқаевтың да соғыс туралы жазған туындысы окопта жазған репортаждай оқылатыны жасырын емес.

Романда оның алаулаған Сталинградтың қызыл жиегін көрген алғашқы әсері де ерекше баяндалады. Бұл көрініс оның «Солдат күнделігінен» деген романында арнайы қосымша суреттеледі. Белгісіз солдаттың беймәлім күнделігінің соңында 18 октябрь 1942 жыл деген мерзімі көрсетілген. Соған қарағанда мұны Кемел Тоқаевтың алғаш майдан шебін көрген сәті деп топшылауға болады [3].

Сұрапыл соғыс жылдарын артқа тастаған Кемел енді оқу-білімге деген ерекше құштарлықпен өз туған жеріне оралады. Қайсар мінезі мен еңбекқорлық қасиетінің арқасында жоғары білім алған, ұлы Әуезовтің көзін көрген Кемел Тоқаев өзі жастайынан қалаған журналистика саласында ұзақ жылдар қызмет етті. Қалың оқырмандарын қызықтыра білетін тартымды романдар мен повестерін де жазды.

Кемел Тоқаев өз ағасын ешқашан да ұмытқан емес. Ол жөнінде белгілі академик Серік Қирабаев былайша еске алады: «... Осы отырыста ол аяғының жаралану жағдайларын, Сталинград, Белорусия, Украина, Польша жерлерінде соғысқан күндері жайлы әңгімеледі. Соғыстың қиындығы мен жас кезінде басынан өткен ауыр жылдарды жазушы сияқты әңгімелегеніне сүйсініп қалып едім. Бойында жазушылық дарын барын кейін байқадық қой. Ұзақ отырыстағы әңгіме біріне бірі жалғасып, өзінің жетімдік өміріне ұласты. Аштық кезінде бұл отбасы Фрунзеге (қазіргі Бішкекке) көшіп келіп, сол жерде ата-анасынан, қарындасынан айырылыпты. Қасым деген ағасымен екеуі балалар үйінде тәрбиеленгенін де осы тұста естідім. Ағасын аузынан тастамайтын. «Өзіме қамқор болған ағаның майданда қаза болуы мені шын жетім етті.

Оны ұмыта алатын емеспін. Жаңа туған тұңғыш ұлымның Жомарт деген атына Қасым ағамның атын қосып атап жүрмін» деп еді. Осы әңгімені көңілі босап, көзіне жас үйіріліп, егіліп айтты. Кейін үйінде болғанда кішкентай Қасымжомартты көрсетіп, «Менің ағамның атын қойған ұлым – мынау» деп көрсеткен» [2].

Бұл сөзді Қасымжомарт Кемелұлы да «Әке туралы толғаныс» кітабында жазған: «Әкей өмір бойы ағасын сағынып-іздеумен өтті, оның қайтып ораларына шексіз үміттенді, бірақ мұның орындалмайтын арман екенін білді. Алайда ғайыптан, бәлкім, мүлде басқаша боларына сенгісі келді, өйткені Қасым Тоқаевтың жерленген жерін нақты білген жоқ қой. «Қара қағазда» бұл туралы ештеңе айтылмаған, тек қана социалист отаны – КСРО-ны қорғау кезінде ерлікпен қаза тапты делінген» [2].

Шығармаларында соғыс жылдарының сұрапыл кезеңдерін көрсете білген Кемел Тоқаев баспасөзге тән даңғазалық пен бос шелектей қаңғырлаушылық, қызыл сөзділік, жағымпаз жылмақайлық әуенге қарсылық білдіргендей. Қазақстан Халық Қаһарманы, әйгілі партизан, жазушы Қасым Қайсенов баспасөзге берген бір сұхбатында: «Маған үйір боп, табандылық танытып, мен туралы қазақша, орысша кітап жазған Кемел Тоқаевтың еңбегін жоғары бағалаймын», – деген екен. Осы кітапты жазу үшін Кемел Тоқаев Қасым атамен бірге Украинаға дейін бірге барып, партизан достарымен де кездескен екен [3].

«Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетіне жұмыс бабымен ауысқан соң Кемел Тоқаев шығармаларының мазмұнын өзгертті. Ол құқық қорғау қызметкерлерінің қылмыскерлерге қарсы күрестегі ауыр еңбегін көрсететін кітап жазуға бет бұрды.

Біздің өміріміздің өзгеше, құпиясы мол, адамдардың психологиясы мен іс-әрекеті де күрделі саланы зерттей бастады. Қылмыскерлердің жасырынуы мен оны іздеушілердің табанды күресінің детективтік сырына қанықты. Милиция қызметкерлері мен чекистерден де адал достар тапты.

Солардың мәліметтерін алып, шығармаларына кейіпкер ете білді. Сөйтіп ол қазақ әдебиетінде бұрын соңды болмаған детективтік әдебиеттің бастаушысы, әрі негізін салушысы болды.

Детективтік салада жазушының «Тасқын», «Көмескі із», «Түнде атылған оқ», «Қастандық», «Сырғабанда болған оқиға», «Таңбалы алтын», «Соңғы соққы», «Ұясынан безген құс» сынды көптеген шығармалары жарық көрді.

Қалың оқырманның ыстық ықыласына бөленген, қазақ әдебиетіндегі алғашқы детективтік шығарма – «Соңғы соққы» романы [4].

Бұл роман жарық көргеннен кейін жазушы өзінің «Солдат соғысқа кетті» атты тарихи романын дүниеге әкелді. Романдағы көріністер еш боямасыз, шынайы, әдеби көркем тілмен суреттеледі.

Өзге ұлттың солдаттары ел басына түскен ауыртпалықты бірге көтерісіп, бірге қайғы-қасірет шегіп, тар жол, тайғақ кешіп жүрсе де оларды адам санатына қоспады. Соғыс құрбаны деп қарады.

Сөйтіп қайдағы қиын барлауға жұмсап, өлмесең – өмірем қал деп жат пиғыл ұстанды. Олардың жұмыр басын қатерге тігіп, жасаған көзсіз ерліктерін де елемеді. Бұның ақ-қарасын айырып, ашып жазуға ешкімнің батылы жетпеді.

Ал жазушы К.Тоқаев соғыстың осы бір шындығын шырқын бұзбай астарлап шебер суреттей білуімен ерекше көрінді. Өйткені ол түлкі құрсақ болып жұпыны тірлік кешсе де ділі шырайлы, тілі шұрайлы кезде әдебиетке келген еді. Соның әсері тимей қалмағаны анық [4].

Соның нәтижесінде талантын жылдар жаныған тарлан жазушы өзінің күш-қуатына сеніп, әдебиет әлеміне бұрын тосын көрінген детектив жанрына түрен салып, іргесін бекітіп, сапасын аса жоғары деңгейге көтере білді.

Рас, тұңғыштың жолы қашанда ауыр болған. Сонау аштық жылдары әке-шешеден ерте айырылып, тағдыр тауқыметін көп тартып, көз жасына суарылып жетілген ол қандай жағдайда да жасып, мойымады.

Ол, шын мәнінде, текті буынның бекзат болмысына көлеңке түсірмей тереңнен толғай білетін тегеурінді өкілі еді. Оның қалам тартқан қай туындысы да тартымды жазылып, қоғам назарын өзіне аударып, шығармашылық әлемі кемелденіп, шоқтықты көрініп тұратын болды. Сол кезде бүкіл баспа ісін басқарған Шерияздан Елеукенов Кемел Тоқаевтың 450 мың данамен тараған бір кітабын тілге тиек ете отырып: «Әуезов шығармалары да мұндай тиражбен шықпаған еді» деген еді [2].

К.Тоқаевтың суреткерлік биік деңгейге көтеріліп, шиыршық атқан аса шебер үлгіде жазған көлемді туындысының бірі – «Солдат соғысқа кетті» романы. Қанға бөккен майдан даласы жан-жақты суреттеліп, ара-арасында солдат күнделігімен тұздықталып отыратын бұл көлемді туындыны көкірегің ыза-кекке толып, қызынып, бұрқанбай оқу әсте мүмкін емес.

Өйткені романның алғашқы беттерінде: «Қызыл вагондар жол бойын тұтас алып самсап тұр. Бәрінің есігі айқара ашылған. Қанша кісі кірсе де апыр-топыр жұтып жіберетін түпсіз апан секілді» деген суреттеменің арғы тұңғиық астарында сұмдық бір сырдың ұшқындап жатқанын сезіп, шыбын жаның шырқырап қоя береді [4].

Енді, міне, соғыстың қаһарлы күндері кең қамтылып, жан-жақты суреттелген мына романы арқылы ол тың бағытқа тағы да түрен салып, өз мүддесін көздеп екі майданда да қатар соғысқан екіжүзді сатқындардың бет-пердесін сыпырып, сойдақтаған қанды іздерін қорықпай ашық жазған тұңғыш автор екенін және көрсетті.

Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы «Әке туралы толғаныста» еңбегінде әкесі құрмет тұтқан алаш азаматтары мен ірі тұлғалар, сыйласқан қазақ қаламгерлері мен достары, қоғам қайраткерлері туралы да ағынан жарыла баяндап, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, аға-ұрпақтың бір-біріне деген ерекше мейірім шапағатына, қамқорлық қайырымына нақты дәлел дәйектер келтіреді. Төртінші тарауды әкесінің шығармашылығына арнайды [2]. Кез келген перзент ата-анасын кие тұтады. Ол үшін әке-шешесі тұтынға әрбір зат қастерлі. Мен үшін де әкем жазған кітаптар соншалық бағалы, қымбат. Ол кісіні сағынғанда сол кітаптарды қолыма аламын, бала кезімде оқыған, кейін қайталаған сол шығармалардың әр-әр тұсына көз жүгіртемін.

... Ешкім оқып жазушы болмайды. Жазушылық - жаратқанның берген сыйы. Сол сыйдың қадір-қасиетін біліп, соған лайық еңбек ете білген адам ғана дегеніне жетеді. Кейбіреу осы құдай берген қабілетін дұрыс пайдалана алмайды. Себебі - ол адамда өмірбаян болмайды, жазатын шығармасына арқау боларлық өмірлік материал өте аз, - деп ой түйеді [2].

Қ.К. Тоқаев әкесі туралы ойын былай өрбітеді «әкемнің шығармашылығы туралы ойлағанда оның не себепті детектив жанрын таңдағанына жауап іздеймін. Бала кезімде бұл мәселеге мән бермеуші едім, өйткені адамды бірден жетелеп алып кететін шым-шытырық оқиғалы шығарма шаршатпайтынын, еліктіріп, қызықтырып отыратын. Сол себепті де мен балалық талғамның таразысына салып бағалап, мұндай дүниелерді ең үздіктер санатына қосушы едім. Кейін ержеткен соң дүниеге ақылдың көзімен қарайтын болдық қой. Бірақ бәрібір сол баяғы бала кезімдегі көзқарасымнан айнып көрген жоқпын. Қайталап оқығанда ұғынғаным - әкемнің шығармалары үлкенге де, кішіге де түсінікті екен» [2].

Олар уақыт, заман өзгергенде із-түзсіз жоғалып кететін арзан кітаптардың санатына қосылмайды екен. Ол кісінің оқырманының көп болатыны, кітаптарының жүздеген мың данамен тарағаны осы жағдайларға байланысты-ау деп ойлаймын.

Әкем осы шындықты білген сияқты. Оның детектив жанрын таңдап алуында осындай бір сыр бар-ау шамасы. Сонымен бірге бұл қазақ әдебиетінде әлі түрен түсе қоймаған тың жатқан жанр еді. Әкемнің ерте танылғаны тыңға алғашқылардың бірі болып түрен салғанына байланысты. Демек, ол кісінің детектив жанрына өз отауын тігуі оның шығармашылық өмірінде елеулі роль ойнады, - деп жазады Қасымжомарт Тоқаев [3].

Сондай-ақ әкесінің «Соңғы соққы» романына ерекше тоқтала кетеді. Бұл шығарманы әдеби сын қазақ әдебиетіндегі ең алғашқы детектив роман деп бағалаған.

Замана тудырған ұлы тұлға Д.Қонаев ел басқарып тұрған кезінде атаман Дутовтың көзін құртуға қатысқан чекистердің ерлігі мен Орал қаласында ақ гвардияшыларға қарсы шайқасқан жергілікті халықтың күресін бейнелейтін фильмдер түсіріндер деп тілек білдірген. Сөйтіп бұл екі фильмнің де сюжетін өзі айтып берген.

Бірінші тапсырмасы бойынша картина жедел түсіріліп, «Атаманның ақыры» деген атпен экранға шықты. Екінші картинаға да қыруар қаржы, көп күш-қайрат жұмсалып, «Уральск в огне» деген атпен тез түсіріліп біткен еді, бірақ жолы болмады. Фильмнің бас кейіпкері – Орал казактары армиясының қолбасшысы, генерал Тольстовтың ағылшын тілшісіне берген сұхбатында: «Если мне пришлось бы возвращаться опять в Россию, я бы поставил в эрмитаж скилет последнего туземца (қазақтарды айтып отыр) как уникальный памятник для потомства» деген бір ауыз сөзі картинаның бағын байлады [5].

Генералдың бұл сандырағын әдепкіде фильмнен қиып тастамақ та болды. Сонда да картинаның өне бойына тілінген таспадай тартылып өрілген әлгіндей жат пиғыл, суық көзқарастың ызғарын бәрібір жұмсарта алмады. Бұның өзі, түптеп келгенде, фильмнің омақаса құлауына әкеп соқты. Ал Дінмұхамед Қонаев әйгілі актер, белгілі режиссер Шәкен Айманов қа идеясын айтып түсірткен бірінші фильм экранға шыққан бойда бағы жанып жүре берген.

Бұл жөнінде жазушы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Көсемәлі Сәттібайұлы былай деп қалам тербейді: «Жазушы Кемел Тоқаев арада он бір жыл өткенде, яғни, 1981 жылы «Жазушы» баспасынан 49000 данамен шыққан «Соңғы соққы» романында атаман Дутовты атып өлтірген басқа адам екені туралы ақиқат Ресейдің федералдық қауіпсіздік қызметінің Орталық архивінен табылған және онда «При входе к Дутову я передал ему записку, тот стал ее читать, сидя на стуле за столом. Во время чтения я незаметно выхватил револьвер и выстрелил в грудь Дутову [3].

Сөйтіп жазушы Кемел Тоқаевтың туралып кетсе де турасын айтып жазған романында атаман Дутовты атып өлтірген Шадияров емес, Қожамияров болып бедерлі бейнеленіп, аласапыран уақыттың бір қалтарысында ұмытылып қалып қойған азамат ердің есімі қайта жаңғырып, шындық салтанат құрған еді.

Ол Қазақстан Ішкі істер министрлігі мен Жазушылар одағы бірігіп өткізген алғашқы байқауда (1956) бірінші бәйгені жеңіп алады. Кейіннен осы шығармашылық сайыста тағы да үш рет (1972, 1977, 1980) жеңіске жеткен [3]. Құқық қорғау қызметкерлерінің жанқиярлық еңбектерін бейнелеген көркем туындылар жазғаны үшін «Милиция қызметінің үздігі» белгісімен марапатталады [2].

Қорытынды. Қазақ халқының маңдайына біткен асыл ерлердің бірі ол біртуар жазушы Кемел Тоқаев екендігі айқын. Өзінің өмірге деген көзқарасын, қиын тағдырын шығармаларында дөп басып жаза салған тұлғаның

жазушылық шеберлігі кейінгі буынға өрнек бола алды. К. Тоқаев шығармалары арқылы КСРО дәуірінің қоғамында орын алған қылмыстық оқиғалардың шығу тектерінің мазмұнын біле аламыз. Жалпы айтқанда, Кемел Тоқаевтың қазақ жазушылары арасындағы детектив жанры бойынша шоқтығы биік, өзіндік жазу мәнері бар тұлға екендігі мойындалды. Ендеше алдағы уақытта тағы да зерттелетін, зерделентін тақырып екені сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан: Ұлттық энциклопедиясы – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – Т. 5. – Б. 214.

2. Кемел Тоқаев туралы бір ой. Алмабек Ибрайымов. https://abai.kz/post/76848 (жарияланған күні: 14 қыркүйек, 2018) ж.

3. Қазақ детективінің дарабозы. Азамат Есенжол. https://www.astana-akshamy.kz/qazaq-detektivining-darabozy/ (жарияланған күні: 5 Қазан, 2019 ж.)

4. Қазақ детективінің ізашары. https://egemen.kz/article/31671-qazaq-detektivininh-izashary (жарияланған күні: 26 сәуір, 2014 ж.)

5. Токаев Кемель. https://pamyat-naroda.ru/.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

УДК 94(574): "20/30":81'272
МРНТИ 02.20.01

Ахметжанов Қ.О.[1]

[1]*әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 2 курс магистранты*

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САУАТСЫЗДЫҚПЕН КҮРЕС ЖӘНЕ ӘЛІПБИ АЙТЫСЫ

Аңдатпа

Аталған мақалада негізінен XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы өлкедегі сауатсыздықпен күрес пен осы тұста елдегі латын әліпбиіне көшу мәселесіне қатысты айтыстар қарастырылған. Ондағы Алаш зиялыларының қызметі сөз болады. Әсіресе қазақ зиялыларының елдегі орын алған мәдени қозғалыстарға ат салысып, қазақ елінің болашағы үшін күресі баяндалады. Оқу-ағартула саласына қатысты атқарған қызметтері баяндалады. Сонымен бірге мақалада өлкеде латын әліпбиін енгізу мен оған қатысты айтыстар мәселесі де көтерілген. Жаңа әліпбидің енуіне орай зиялылар тобының ескішілер мен жаңашылдар болып айтысуы, соңында бір мәмілеге келе отырып, жаңа әліпби ережесі мен оған қатысты оқу құралдарын шығаруы сөз болады.

Түйін сөздер: сауатсыздықпен күрес, латын әліпбиі, жаңашылдар, ескішілер

Akhmetzhanov K.O.[1]

[2]*2ad year master's student of al-Farabi Kazakh National University*

THE FIGHT AGAINST ILLITERACY AND ALPHABET AITYS IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY

Abstract

This article deals mainly with the fight against illiteracy in the region in the 20-30s of the XX century and the transition to the Latin alphabet in the country. It will be about the activities of the Alash intelligentsia. In particular, it describes the struggle of the Kazakh intelligentsia for the future of the Kazakh people, taking part in the cultural movements that took place in the country. The purpose of the event is to inform students about the activities of the educational institution in the field of Education. At the same time, the article also raised the issue of introducing the Latin alphabet in the region and aitys related to it. In connection with the introduction of the new alphabet, a group of intellectuals will argue with the old ones and innovators, and eventually come to a compromise and publish the rules of the new alphabet and related manuals.

Key words: fight against illiteracy, Latin alphabet, innovators, old people

Ахметжанов Қ.О.[1]

[1]*магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби*

БОРЬБА С НЕГРАМОТНОСТЬЮ И СПОРЫ ПО ПОВОДУ АЛФАВИТА 20-30-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы борьбы с неграмотностью в регионах в 20-30-е годы XX века и перехода страны на латинский алфавит. Также описывается деятельность Алашской интеллигенции. В частности, рассказывается о борьбе казахской интеллигенции за будущее казахского народа, участвуя в культурных движениях страны. Рассказывается о проделанной работе в области учебно-просветительской деятельности. В статье также поднимался вопрос внедрения латинского алфавита в регионах и дискуссии по актуальным вопросам, связанным с латинизацией. В связи с введением нового алфавита будут дебаты интеллектуалов как консерваторов и новаторов, а в конце - выпуск правил нового алфавита и учебных пособий по нему.

Ключевые слова: борьба с неграмотностью, латинский алфавит, новаторы, консерваторы

XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ ғылымы мен білімінің қолға алының елде бірқатар ағарту жұмыстарының жүргізілгені рас. Әсіресе кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі тұста еліміздің елді-мекендерінде мәдени құрылысқа қатысты іс-шаралар қатары да назардан тыс қалған жоқ. Мәдени құрылыс атауына ие болған бұл құрылымның тағы бір саласы – елдегі сауатсыздықты жою мен одан кейінгі әліпби өзгерісіне қатысты айтыстар болды. 1920 жылы

РКФСР ХКК-нің шешіміне орай өлкелік Халық ағарту бөлімдерінің жанынан саутсыздардың есебін алуды ұйымдастырумен, педагог мамандарды даярлаумен, курстар мен мектептерді ашумен, оқу құралдарын басып шығарумен шұғылданатын сауатсыздық жөнінде комиссиялар құрылды. 1924 жылдың қаңтар айында Қазақстанда "Сауатсыздық жойылсын" ұйымын құру жөнінде жұмыстар атқарылды. 1924 жылдың 17 ақпанда өткен алғашқы ұйымдастырушылық жиналыста Қазақстандағы сауатсыздықты жою ұйымы (СЖҰ) рәсімделіп, тіркелді[1]. Ұйымның басты мақсаты сауатсыздықты жою болғанымен, олар жергілікті жерлерде жұмысшы, шаруа, малшылар қатарын социалистік құрылысқа тартумен және сауатсыз село халқының ынтасы мен жігерін қоғамдық іске жұмылдыруды үйрету, коммунистік идеологияның принциптерін насихаттаумен айналысты. Десек те, халық арасында сауаттылар санаты аз еді. Сол себепті де бұл шаралар халықтың оянуына, сауат ашуына мүмкіндік туғызды

Ендігі тұста жаппай бұқарасының санасын ояту үшін кітапханалар, мұражайлар, театрлар, жұмысшы үйлері, саяси сауат үйірмелері мәдени-ағарту жұмысының негізгі ошақтары болды, оларда көркемөнерпаздар үйірмелері жұмыс істеді. 1922 жылдың көктемінде республикада 7 орталық және 90 аудындық клуб, 33 аудандық халық үйі, 221 оқу үйі болды. Көшпелі аудандарда қызыл отау, қызыл шайхана, қызыл керуендер құрылды.Атқарылған іс-шаралар нәтижелі болып, 1920-1921 оқу жылында сауатсыздықты жою жөніндегі 2412 пункт жұмыс істеп, оларда 27,3 мың адам оқыған болса, 1924-1925 оқу жылында тиісінше - 6677 пункт және 1731 мың адам сауатын ашты. Ауылдағы сауатты қазақтардың ара салмағы 1920 жылғы 2,9 пайыздан 1926 жылы 10 пайызға жуықтады. Дегенмен, атқарылатын шаралар басым болды және халықтың басым бөлігі сауатсыз қалпында қалды [2].

Аталған тұса қазақ зиялылары да қарап қалмай, олар халық сауаттылығын ашу және оған қатысты түрлі істерге араласуды азаматтық борышы деп білді. Мұндай зиялылар тобының партия саясатына араласуы турасында академик Кеңес Нүрпейісұлы: «Қалыптасқан жаңа саяси жағдайда қазақ интеллигенциясы жаңа өмірге бейімделіп, қоғамның рухани өміріне араласып, ат салыса бастады. Олар жаңа жағдайда күрес тактикасын өзгертіп, сталиншіл мемлекеттік және саяси жүйеге қарсылықтың басқа жолдарын, басқа түрлерін таңдап алуды жөн деп тапты. Олардың пайымдауынша, енді күрес аренасы рухани салаға ауысуы қажет еді. Сондықтан да ұлттық-демократиялық интеллигенция көсемдері өз өкілдерін мемлекеттік басқару жүйесіне енгізу және сол арқылы халыққа идеялық ықпал жасау құралдары ретінде оқу-ағарту, мерзімді баспасөз, ғылыми орталықтар, әр түрлі салалардағы ауқымды шараларын ойластырып, оларды белгілі дәрежеде жүзеге асырды”, – деп көрсетеді[3].

Әсіресе бұл істе Ахмет Байтұрсынұлы үлкен жұмыстар атқарды. «Халқын, өз ұлтын сүйген Байтұрсынов қазақтың тұңғыш лингвист-ғалымы. Ол казақ тілі орфографиясынын реформаторы, грамматикасы мен қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы», — деп жазды оның замандастары [4]. Десек те кеңес өкіметінің үлкен күш салуына қарамастан біл беру саласы қаржы және материалдык ресурстарға аса зәру болды. Бұл жайында А. Байтұрсынов: «1923 жылы ашылатын мектептерге белінген ақша 2616 мұғалімдер мен кітапханашылардың жалақысына ғана жетеді. Балаларды оқытуды толық қамту үшін 20 мыңнан аса мұғалім керек» екенін айтты. Ол халыкт губаткомдарды, болыстык және ауылдык биліктерді мектептерді ашуға, аса кедей отбасыларындағы балаларды тегін оқытуды қарастыруға шақырды [5]. Шындығында, сауатсыздықпен күресу жолындағы тағы бір қиындық – мектептердің тиісті даярлығы бар педагогтармен қамтамасыз етілмеуі еді. Сондықтан 1920 жылы 1-10 тамыз аралығында Орынборда 4 апталық сауатсыздықты жою инструкторларының курсы ашылып, оған 18 жастан жоғары қыздар мен жігіттер алынады. Курстың мақсаты – тыңдаушыларды бітіргеннен кейін басқаларды оқытуға даярлау болды. Сондықтан курсқа түсушілерге мынадай талаптар қойылды: ең алдымен, олар өздері еркін оқып, оқығандарын аудара білуі және арифметикалық төрт амалды білуі қажет болды. 1919 және 1920 жылдыары Орынборда, Ордада және Семейде Халық ағарту институттары ашылды. Бұл оқу орындары арнайы орта білімді мұғалімдер кадрларын даярлады. Елде кәсіби оқу орындарында оқығысы келетіндер өте көп еді. 1919 жылы қазақ жастарының бір тобы Қырревкомға өздерін Орынбордағы мұғалімдер дайындайтын 3 жылдық мұсылман курстарына стипендианттар етіп жіберуге өтініш жасады. Оң шешім шығарған Қырревком өзінің мүшелерінің бірі С. Меңдешевке «мұғалімдер курсының жағдаймен танысуды» тапсырды [6].

Кәсіби оқу орындарының желісін кеңейту барысында жалпы білім деңгейі төмен жастардың ЖОО мен техникумдерге арналған бағдарламаларды игеруге шамалары жетпейтіндігі айқын аңғарылды. Сондықтан студент жастардың осы категориясы үшін жұмысшы факультеттері ұйымдастырылды. Қазақстанның бірінші жұмысшы факультеті Орынборда 1921 жылы ашылды.

Маман оқытушылармен толық қамтамасыз ету үшін, әсіресе қазақ тіліндегі сауат ашу орындарын қамтамасыз ету үшін 1928 жылы қазанда Орал педтехникумының жанынан қазақ бөлімдері ашылды. Сондай-ақ оқытушыларды даярлап және белгілі бір дәрежеде білімі барлардың білімін жетілдіру мақсатында 1930 жылы Халыққа білім беру институтын (ИНО) Орынбордан Орал қаласына көшіреді. Осылайша сауат ашу мектептерін кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі жолға қойылып, Қазақстанның көптеген аймақтары нұсқаушылармен, яғни, сауат ашу мұғалімдерімен қамтамасыз етіледі.

Қазақ халқының сауаттығы туралы 1927 жылы қарашада болған VI Бүкілодақтық партия конференциясында Ф.Голощекин қазақ халқының 97 пайызының сауатсыз екендігін, яғни оның 3 пайызы ғана арабша хат таниды деп кемсіткені көрсетілген. Десек те, Қазақстанда 1927-28-ші оқу жылында Орталық есептеу басқармасының мәліметі бойынша Қазақстанның ауыл-село халқындағы сауатсыздар 1928-29-шы жылы қазақтар арасында 89,5 (қарақалпақтарда - 97%, өзбектерде - 94%, тараншыларда - 87%, басқаларда 51%) екенін ескерер болсақ, мәліметтердің нақты еместігін байқаймыз. Қазақстанның сол жылдардағы басшысының қазақ халқы арасындағы онсыз да көп емес сауаттыларды одан одан сайын әдейі төмендетіп отырғанын немесе Голощекин көрсеткендей 3

пайыз еместігін айта кету керек [7]. Себебі, Байтұрсынов және онымен пікірлес қазақ зиялылары сауатсыздықты жою ісіне үлкен үлес қосып, үлкен жұмыстар атқарды. Тіптен қазақ әліпбиін латын әліпбиіне ауыстырар тұста елдің сауатсыздығын ескере отырып, халыққа тиімді, ұғынықты етіп әліпби даярлауға тырысты. Мәселен, 1926 жылы наурыз айында I Бүкілодақтың түркологтар съезі өтіп, түркі тілдес халықтар жазуын латын графикасына көшіру мәселесі қаралады. Латын қарпіне көшу ісіне сол кездегі Қазақ АКСР халық ағарту халкомы А.Байтұрсынұлы қарсы шығып, Ә.Бөкейхановпен бірге араб жазуының кейбір белгілерін жеңілдетуді ұсынды.

Араб әліпбиін қалдыруды жақтаушылар латын қарпін қолдануға көшу — ұлттық мәдениетке жасалған қастандық екендігін айтты. Олар Қазақстанда тек еуропалықтарға тән жаңа әліпбиге көшу қажет, бірақ оған әлі жағдай пісіп-жетілген жоқ деп есептеді. Алайда біртұтас мәдениет кеңістігін орнықтыру міндетін ұстанған Кеңес басшылығы республика өкілдерінің пікірімен санаспады. Жаңа әліпби жасау жөніндегі комиссия құрылып, ол 1928 жылдың күзінде латын қарпі негізіндегі қазақ әліпбиінің жобасын ұсынды. Осы тұста А. Байтұрсынов пен Т. Шонанұлы бастап латын әліпбиін қазақ еліне лайықтап, арнайы әліппе құрастырды. Полиграфиялық техника латын алфавитімен жабдықтала бастады. Бұл газет, оқулықтар, әдебиеттер шығаруды жеңілдетті.

Бастапқыда латын әліпбиіне көшу сауатсыздықпен күресуді біршама қиындатып, қосымша шаралар мен күш-жігерді талап етті. Бұрын араб графикасын қолданғандардың, ең алдымен, оқытушылар мен мәдени жауынгерлердің өздері жаңа жазуды меңгеріп кетуі үшін, уақыт қажет етілді, оқытудың жаңа оқулықтары мен әдістемесін жасау, кеше ғана сауатын ашқандарды жаңа жазуға қайта үйрету, типография жұмысын қайта құру және т.б. жұмыстар өз шешімін күтіп тұрды. Осы тұста жастар ұйымдары да тәжірибелік көмек көрсетіп, 1929 жылдың 4 қыркүйегінде өткен бюро шешімімен дайындықтан өткен жастар ұйымы белсенділерінен 60 адам уақытша жұмысқа жұмылдырылды [8].

А. Байтұрсынов ендігі тұста зиялылармен бірлесіп, сауатсыздықпен күресу жолында кітап басу ісіне де үлкен мін берді. Ол Халық Ағарту комитеті мен ҚАКСР Мемлекеттік баспасының Коллегиясында I және II басқыш біріккен еңбек мектебі үшін оқулықтарды қазақ тіліне аудару, құрастыру туралы мәселе көтеріп, қазақ зиялыларының басын біріктірген жиылыс өткізіледі. Бұл жиылысқа Б. Сәрсенов, Х. Болғанбаев, С. Сәдуақасов, Е. Омаров, Ж. Аймауытов, Ә. Бөкейханов сияқты зиялылар қатысты. Жиналыс Ә. Бөкейхановқа географиядан, Ф. Ғалымжановқа физикадан, Б. Сәрсеновқа геометриядан, М. Жұмабаевқа қазақ тарихынан және сөз өнері теориясынан, И. Тұрғанбаевқа арифметикадан, Е. Омаровқа алгебрадан, Х. Болғанбаевқа жалпы тарихтан, М. Жұмабаевқа педагогикадан, Ж. Аймауытовқа дидактикадан, А. Байтұрсыновқа қазақ тілінің синтаксисін, С. Сейфуллин мен Ж. Аймауытовқа хрестоматиядан, Ж. Тілеулинге мектеп гигенасынан оқулықтар жазуды тапсырылды. 1921 жылдың өзінде Білім Комиссиясы А. Байтұрсыновтың “Әліппе”, “Баяншы”, “Тіл-құралы” (1 және 2 бөлімдерін), Міржақып Дулатұлының “Оқу құралы”, “Есеп құралы”, Иса Тоқтыбайұлының “Жалпы жағырапия”, “Түркістан жағырапиясы”, Халел Досмұхамедұлының “Табиғат тану”, “Жануарлар” (1 бөлім) кітаптарын Орта Азия мемлекеттік баспасына тапсырады [9].

Қазақ зиялылары М. Дулатов, Т. Шонанов және М.Д. Жолдыбаевтар Халық ағарту Комиссариатының Ғылыми Кеңесінде жұмыс істей жүріп, бірнеше ғылыми еңбектерін жариялады. Мәселен, М. Дулатов қазақ тілінде үш бөлімнен тұратын есеп кітабын құрастырып, “Қырғыз (қазақ) тарихын” жазып шықса, М.Д. Жолдыбаев қазақ тіліне Коваленконың “Политграмотасын”, К. Маркстің “Коммунистік манифесін”, Л. Троцкийдің “Октябрь революциясы” және Бухариннің “Тарихи материализм теориясы” сияқты еңбектерін аударды. Ал Телжан Шонанов қырғыз (қазақ) тілінде “Қырғыздардағы (қазақ) жер мәселесінің тарихы очеркі” атты кітабын жазды [10]. .

Десек те, сауатсыздықты жою қарсаңында қаражаттың жетіспеушілігі, оқулықтардың, оқу құралдарының, мектеп үй-жайларының тапшылығы жағдайларында жүріп жатты. Аталған қиындықтарға қарамастан, өлке халқы өз сауаттылығын ашып, алға қадам басты. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұл тұста қазақ зиялылары аянып қалмады. Олар қарапайым сауат аштырудан бастап, кітап басып шығару, жаңа әліпбиге көндігу және оны жеңілдетіп елге ұсыну сынды істерде аянып қалған жоқ. Әліпби мәселесі де қазақ зиялыларын аз толғандырған жоқ. Олар ескішілер мен жаңашылдар немесе арабшылдар мен латыншылдар деп екі жікке бөлінгенімен, олардың басты ұстанымы қазақ елінің болашағын ойлады. Сол себепті де XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы елдегі мәдени-ағарту жұмыстары мен латын қарпіне көшу ісінде зиялылар қауымы үлкен жұмыстар атқарды және олардың бұл қызыметі тарих беттерінде жазыла берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Культурное строительство в Казахстане. I-том, А., 1965. 90-бет.*
2. *Біткенбаева Ш.К. Қазақстанда сауатсыздықты жою туралы лениндік декреттің жүзеге асуы. А., 1982. 54-бет.*
3. *Нұрпейіс К. Қазақ интеллигенциясының әкімшілік-әміршіл жүйеге ғылым мен мәдениет саласындағы қарсылығы (20-30 жж.) // ҚазМҰУ хабашысы, 1998. – № 9. – 22 б.*
4. *Омарбеков Т. Саутсыздықты жою: науқаншылық және оның салдарлары.// Ақиқат, 1996. №2, 31-бет.*
5. *Сыздыққызы Р. Сауатсыздықпен күрескен әйел. // «Аружан» журналы, №5, 27 мамыр 2008.*
6. *Байтурсынов А. Ақ жол. А.-А., 1991, 322-6.*
7. *ҚР Президентінің мұрағаты, 143-қор, 1-тізбе, 1728-іс, 17-п.*
8. *Суюншалиев Х.Ж. Комсомол Казахстана - активный помощник коммунистической партии в культурном строительстве (1928-1940 гг.). кандидатская диссертация. А., 1968. 119-бет.*

9. Байтұрсынұлы А. Қалам қайраткерлерінің жайынан // Еңбекші қазақ. – 1922. – 8 шілде.
10. Абикенова Г.Е. XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстанда тарих ғылымының қалыптасуы және дамуы. –Алматы «Қазақ университеті», 2016-158 б.

ӘӨЖ974
ГРНТИ 03.01.41

Оспанова Р.Р.[1], т.ғ.к. Бекбаева Т.А.[2]

[1]Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Академик Т.С. Садықов атындағы «Қазақстан тарихы» кафедрасы, т.ғ.к., доцент
[2]Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Академик Т.С. Садықов атындағы «Қазақстан тарихы» кафедрасы, т.ғ.к., доцент

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ДӘРЕЖЕСІН КӨТЕРУ

Аңдатпа

Мақалада ғылым оқу арқылы зерттелетіні және әлемдегі барлық адамзат тиісті білім беру арқылы өркениетті ел болуға ұмтылатыны айтылған. Бұған Қазақстан да кіреді. Жастардың жаһандану жағдайында, оларға білім алуда еркіндік пен мүмкіндіктер бере отырып, өздерінің ұлттық бірегейлігін жоғалтпауы үшін мәдениет пен білім беру деңгейін арттыру, ұлттық өзіндік ерекшелігін, мәдени мұрасы мен дәстүрлерін сақтау арқылы «зияткерлік қоғам» құру қажеттігі айтылады.

Қазақстан жастарының зияткерлік деңгейін арттыру үшін мақалада жоғары оқу орындарының кітапханаларында кітаптарға тапсырыс беретін студенттерді цифрлық бақылау арқылы жоғары оқу орындарындағы жастардың зияткерлік деңгейін арттырудың маңыздылығы жан-жақты талданған.

Сонымен қатар, мақалада білімді мамандарды даярлау және зияткерлік ұлттың болашағы уақыт өте келе білімнің, қоршаған ортаның, университеттердің, БАҚ-тың, қоғамдық ұйымдардың әсерінен қалыптасатындығы қарастырылады. Жоғары білім алуда жастарға кітапты көп оқу керек, бұл жастардың білім деңгейін арттырады, сондықтан студенттердің жоғары оқу орындарындағы кітапханаларға қанша кітап оқитынын үнемі бақылау қажет. Кез-келген қоғамдағы әдебиет көптеген адамдардың, соның ішінде жастардың ақыл-ойына қызмет ететінін бәріміз жақсы білеміз.

100 жаңа оқулықты қазақ тіліне аудару арқылы қолжетімді «Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асыруда қазақстандық жастардың әлемдік білімді игеруіне ерекше көңіл бөлініп, қазақстандық жастардың әрбір дұрыс қадамы болашақта мемлекеттің дамуына арналады. XXI ғасырда әлемнің барлық дамушы елдері дамыған елдер қатарына көтеріле алмайтынын ескерсек, Қазақстан жастарының зияткерлік деңгейін арттыру болашақта жасалатын үлкен істердің кепілі болады.

Түйін сөздер: ғылым, өркениет, жаһандану, кітапхана, зияткерлік жастар, білім деңгейі, бұқаралық ақпарат құралдары, білімді маман, ерлік, кепіл.

Ospanova R. R. [1] Bekbaeva T. A. [2]

[1]K. I. N., associate professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abaya, Department of history of the Kazakh Academy named after T. S. Sadykova
[2]K. I. N., associate professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abaya, Department of history of the Kazakh Academy named after T. S. Sadykova

RAISING THE INTELLECTUAL LEVEL OF YOUTH IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article says that science is learned through reading, and all humanity in the world strives to become a civilized country through proper education. This includes Kazakhstan. It is argued that we need to create an "intellectual society" by raising the level of culture and education, preserving national identity, cultural heritage and traditions so that young people do not lose their national identity in the face of globalization, giving them freedom and opportunities to get education.

To increase the intellectual level of young people in Kazakhstan, the article comprehensively analyzes the importance of increasing the intellectual level of youth in higher educational institutions through digital control of students ordering books from libraries of higher educational institutions.

In addition, the article considers that the training of educated specialists and the future of an intellectual nation will eventually be shaped under the influence of education, the environment, universities, the media, and public organizations. In higher education, young people need to read a lot, which increases the educational level of young people, so it is necessary to regularly monitor how many books students go to libraries in higher educational institutions to read. As we all know very well, literature in any society serves the intellect of many people, including young people.

In the implementation of the idea of "Spiritual Revival", which is available through the translation of 100 new textbooks into the Kazakh language, special attention is paid to the development of world knowledge by Kazakhstani youth, and every correct step of Kazakhstani youth in the future will be devoted to state development. Considering that in the 21st century, not all developing countries of the world will be able to rise to the ranks of developed countries, raising the intellectual level of Kazakhstan's youth will be a guarantee of great things to be done in the future.

Key words: science, civilization, globalization, library, intellectual youth, educational level, mass media, educated specialist, exploits, pledge.

Оспанова Р.Р.[1] Бекбаева Т.А.[2]

[1]к.и.н., доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра Истории Казахстана имени Академика Т.С.Садыкова
[2]к.и.н., доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра Истории Казахстана имени Академика Т.С.Садыкова

ПОВЫШЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО УРОВНЯ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье говорится, что наука изучается через чтение, и все человечество в мире стремится стать цивилизованной страной через надлежащее образование. Это включает Казахстан. Утверждается, что нам необходимо создать "интеллектуальное общество" путем повышения уровня культуры и образования, сохранения национальной самобытности, культурного наследия и традиций, чтобы молодые люди не утратили свою национальную идентичность перед лицом глобализации, предоставляя им свободу и возможности в получении образования.

Для повышения интеллектуального уровня молодежи Казахстана в статье всесторонне проанализирована важность повышения интеллектуального уровня молодежи в высших учебных заведениях посредством цифрового контроля студентов, заказывающих книги в библиотеках высших учебных заведений.

Кроме того, в статье рассматривается, что подготовка образованных специалистов и будущее интеллектуальной нации со временем будут формироваться под влиянием образования, окружающей среды, университетов, СМИ, общественных организаций. В высшем образовании молодым людям нужно много читать, что повышает образовательный уровень молодежи, поэтому необходимо регулярно контролировать, сколько книг читать студенты ходят в библиотеки в высших учебных заведениях. Как нам всем хорошо известно, что литература в любом обществе служит интеллекту многих людей, в том числе молодежи.

В реализации идеи «Духовного возрождения», которая доступна через перевод 100 новых учебников на казахский язык, особое внимание уделяется освоению казахстанской молодежью мировых знаний, и каждый правильный шаг казахстанской молодежи в будущем будет посвящен государственному развитию. Если учесть, что в XXI веке не все развивающиеся страны мира смогут подняться в ряды развитых стран, повышение интеллектуального уровня молодежи Казахстана станет залогом больших дел, которые предстоит сделать в будущем.

Ключевые слова: наука, цивилизация, глобализация, библиотека, интеллектуальная молодежь, уровень образования, средства массовой информации, образованный специалист, подвиги, залог.

Ғылым – кітап оқу арқылы меңгеріледі. Әлемдегі күллі адамзат дұрыс білім алу арқылы өркениетті ел болуға жетуді көздейді. Оның ішінде Қазақстан да бар. Жастарға білім алуда еркіндік пен мүмкіндік беру арқылы, жаһандану жағдайында өзінің ұлттық болмысын жоғалтпауы үшін ұлттық болмысты, мәдени мұра мен дәстүрімізді сақтай отырып, мәдениет пен білімділік деңгейін арттырып «интеллектуалды қоғам» құруымыз қажет.

Қазақстан жастарының интеллектуалды дәрежесін көтеру мақсатында жоғарғы оқу орындарында ізденушінің кітапханаларда кітапқа тапсырыс беруін цифрлық қадағалау өте қажет. Болондық білім беру жүйесі бойынша студенттерге берілген тапсырмалардың орындалуы сапасы жоғарғы білім алушы жастардың интеллектуалды дәрежесін көтеруге бағытталуы тиіс. Берілген тапсырмаларды орындалуын талап етумен қатар, студенттердің кітапханаға баруын талап ету және ізденушінің кітапханада қанша кітапқа тапсырыс бергенін қадағалауды жоғарғы оқу орындарының жүйесіне дұрыс енгізу, жоғарғы оқу орындарында интеллектуалды білімді жетілдіру үшін кітапханада кітапқа тапсырыс беру ісін дұрыс ұйымдастырумен анықталуы тиіс. Жоғары оқу орындарындағы кітапханаларды толықтай цифрлық технологияға көшіруде, бәсекеге қабілетті зияткерлік қоғам құру үшін жүйелі түрде ізденушінің білімін жетілдіруде, әр диплом алушының интеллектуалдық деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін қадағалау шараларын ұйымдастыру.

Диплом алушыныныңн білім деңгейін тексеру әлем бойынша бір жүйеде сайт арқылы енгізу, әлемнің диплом алушы түлектеріне басқа мемлекетке барып жұмыс істеуін жеңілдетіп, қиындық туғызбайтын еді. Сонда белгілі бір маман иесіне өзге мемлекетте қосымша курстар оқып, өз білімін сол мемлекеттің дәрежесінде жетілдірудің қажеті болмайды. Сондықтан жоғары оқу орындарына цифрлық жүйелі тексеруді енгізу қажеттігі, алдағы уақытта әлемнің барлық жоғары оқу орындарындағы білім алушылардың білім деңгейін ғаламтор желілері арқылы әлемдік деңгейде қадағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғалы бері қолға алған және «Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы атқарылған жұмыстардың негізінде ғылыми айналымға жаңа тарихи және археологиялық деректер қосылды [1]. Бұл өз кезегінде жоғары оқу орындарында оқитын студенттердің интеллектуалды білім деңгейін арттыруға ықпалдық етеді.

XXI ғасырда еларалық бәсекелестіктің күшеюі салдарынан дамушы елдердің мүмкіншіліктерінің шектеулі болатындығын ескерсек, дамыған елдер тобына кіру үшін Қазақстан дамуда серпіліс жасауы тиіс. Әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіруге өткен ғасырда Жапония, Финляндия, Сингапур және Оңтүстік Корея қол жеткізді. Бұл ретте Қазақстан табысы орташа деңгейден жоғары ел болып табылады және әлемнің бәсекеге қабілетті 50 экономикасының қатарына кіреді.

Астана қаласында өткізілген ЕХРО-2017 көрмесі ТМД елдері мен Орта Азия аумағында өткізілген ең алғашқы халықаралық деңгейдегі көрмеге айналды. «Болашақтың энергиясы» тақырыбы ең үздік әлемдік энергия сақтау технологиясы, күн, жел, теңіз, мұхит және термалды су тәрізді бүгінде бар баламалы энергия көздерін пайдалануда жаңа әзірлемелер мен технологияны пайдалануға мүмкіндік береді. 1851 жылы Лондонда өткен бірінші Бүкіләлемдік өнеркәсіп көрмесінен бастау алған ЕХРО халықаралық көрмесі әр жыл сайын зор танымалдыққа ие болып, барлық қатысушыларға әлемнің экономикалық, технологиялық және мәдени жетістіктерімен танысуға мүмкіндік беріп келеді. Бұл Қазақстанның әлемдік дәрежедегі серпілісі болды.

Қазақстанда келесі серпіліс интеллектуалды жастар тәрбиелеу болып табылуы тиіс, ал оған жастар кітап оқу арқылы ғана, яғни патриотизмнің, ұлтаралық татулықты, салт-сана мен дәстүрді білуге қол жеткізеді. Оны жүзеге асыру барысында, жоғары оқу орындарында оқитын ізденушілердің интеллектін кітапханаға барып қанша кітап оқығанын, қанша кітапқа тапсырыс бергенін цифрализацияны пайдалану арқылы бір орталықтан қадағалап білуге болады. Егер мемлекет тарапынан бекітілген оқу-әдістемелік жұмыстары бойынша жоғары оқу орындарындағы бакалаврға 4 жылда оқитын білім жүктемесі негізінде орта есеппен ізденушіге қанша кітап оқу тапсырылатынын есепке алып, сол 4 жылда оқуға берілетін кітаптардың санын орта есеппен мөлшерінде анықтау қажет. Мысалы, ізденушіге әр пәннен 50 әдебиет оқуға берілсе, студенттерге 4 жылда 50 пәннен 2500 әдебиет берілетінін ескерсек, студент соның жартысын, яғни ізденуші жоғары оқу орнын аяқтаған кезде, оқу барысында студенттің кітапханада тапсырыс берген кітаптарының мөлшері 1250 кітап болуы шарт. Егер жоғары оқу орнын аяқтаған ізденуші диплом алар кезде диплом алушының кітапханаға берген кітап мөлшерінің тапсырысы бұл көрсеткішке жетпесе, ізденушіге диплом берілуі кезінде GPA (ұсыныс) жиынтығынан шегерілуі тиіс. Бұл әлемдік дәрежеде бір жүйеге енгізілсе, әлемнің диплом алушы түлектеріне шетелдерде, өз елінен бөлек мемлекеттерге барып жұмысқа тұрарында қосымша курстар оқып, алған білімін дәлелдеудің қажеті болмас еді. Қазақстан болондық білім беру жүйесін қабылдағалы бері, мектеп түлектері әлемнің көптеген мемлекеттері сияқты ұлттық бірыңғай тест тапсыруды да үйренді.

Әлем бойынша білім барлық жерде бірдей, тек ол білім алушының қызығушылығына байланысты меңгеріледі. Қазақстанның білімінің қалыптасу тарихы әртүрлі болғанымен, салыстырмалы түрде Кеңес үкіметі тұсында тарихи тағдырлас болған мемлекеттерден жоғары екендігі белгілі. Сондықтан Қазақстанның жоғары оқу орындарында жастардың интеллектуалды дәрежесін көтеру мақсатында осындай жүйелі цифрлық тексеруді енгізу әлемдік деңгейде өз қолдауын табатыны анық. Күллі адамзат кітап оқу адамның, ізденушінің қабілеттілігін арттыратынын мойындайды. Жас ізденуші интеллектуалды қабілетін дұрыс пайдалана білсе, ол өз өмірінде алдына қойған мақсатына жетіп, еңбегінің жемісін жейді және бастаған әр ісін табысты орындайды, соңында өз жетістігін елді дамытуға жұмсайды.

Қазақстан республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» деп тақырыпталған 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауындағы бірінші үш маңызды кешенін жүзеге асыру мақсатында, білім беру жүйесінің рөлін өзгертуге бағытталады. Сол себепті, жоғары оқу орындарындағы кітапханаларды толық цифрлық технологияға өткізу арқылы студенттердің кітапханаға барып қанша кітапқа тарсырыс бергенін қадағалау мүмкіндігіне ие болу мүмкіндігі туындайды.

Бүгінде интеллектуалды ұлт қалыптастырудың негізгі іргетасы ақпараттық құралдарды пайдалана отырып, жастардың ақыл-ой өрісін дамытуға көңіл бөлуіміз қажет, яғни күнделікті қолданылатын ғаламтор арқылы. Қазақстан жастарының интеллектуалды дәрежесін көтерумен бірге ұлттық құндылықтарымызды сақтай отырып, жас ізденушілердің бойында ұлттық идеяны іске асыруға қызмет етуді қалыптастыру қажет.

Адамзат қоғамы еш уақытта біртекті, біркелкі болған емес, сол себепті жастардың көп кітап оқуы, жастардың бойында қайрат пен жігерді, тектілік пен парасаттылықты қалыптастыруда шешуші қызмет атқарады. Жоғарғы оқу орындарында студенттердің кітап оқу үрдісін цифрлық жолмен қадағалау Қазақстанда ғана емес, басқа да шетелдердің қызығушылығын тудырып, өз нәтижесін беретіні сөзсіз.

Жастар өз интеллектерін ұлттық мүддеге пайдалана білудің өзі, мемлекет үшін үлкен жетістік болмақ. Жоғары оқу орындарындағы әр студенттің диплом алу кезінде, студенттің 4 жыл бойы қанша кітап оқығандығын анықтау мүмкіндігіне қол жеткізу, мемлекет тарапынан үлкен ұйымдастырушылық жұмыстарды қажет етеді. Жоғары оқу орындарының орналасуына байланысты қаланың кітапханаларымен байланыса жұмыс жасау жұмыстары бір жүйеге келтірілуі тиіс. Цифлық жүйедегі кітапханалар желісі Білім және Ғылым министрлігінің тікелей қадағалауына өтіп, бір орталықтан басқарылса интеллектуалды ұлт қалыптастыру жұмыстары ұтымды жүзеге асырылатын еді.

Диплом алушылардың кітапханаларда кітапқа берген тапсырыстарын жүйелі түрде қадағалаудың түрін келешекте ғаламтор желілері арқылы әлемдік дәрежеде қолжетімді болуына ұмтылыс жасалуы қажет. Бұл әр адамның күнделікті ғаламтор пайдалануында қолжетімді сайт болуы тиіс. Диплом алушы жас маман оқуы аяқталған кезде, қойылған талапқа сай орта есеппен кітап мөлшеріне тапсырыс беру арқылы ғана диплом ала алатындығын

білуі тиіс. Бұл қазіргі жағдайда қазақ жастарының шетелге оқуға көптеп кетуіне тосқауыл болуы да әбден мүмкін. Өйткені қазіргі таңда қазақ жастары арасында жоғары жалақы алуды көздеген жастарымыз шетелдерге көптеп кетуде, бұл мемлекеттің келешегіне, яғни адам ресурсының шығынына әкелмек.

Қазақстанның білім беру жүйесінде тәлімді маман даярлау және интеллектуалды ұлт болу мақсатында шетелден ғалымдар шақыртылады, жастарымыз шет мемлекеттерге оқуға кетіп жатыр. Осының барлығы белгілі бір уақыт аралығында біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, жоғары оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар әсерімен қалыптасады. Келешекте БҰҰ сияқты әлемдік деңгейде бір орталық ашылып, әлемнің жоғары оқу орындары соған мүше болып, ортақ реформа, оны қорғайтын заңнама қабылдануы тиіс.

Жоғары оқу орындары жастарының интеллектуалды дәрежесін көтеру мемлекет тарапынан қабылданып жатқан түрлі бағдарламалардың мақсаты болып табылады. Сондықтан жастарды кітап оқуға баулу және оны қадағалау, бұл жастардың білім алу деңгейін жоғарлатады, сол себепті студенттердің жоғарғы оқу орындарында кітапханаларға баруын, кітапханаларда қанша кітапқа тапсырыс бергенін жүйелі түрде қадағалау арқылы ғана оған қолжеткізуге болады. Әдебиет қай қоғамда болмасын көпшіліктің, оның ішінде жастардың интеллектіне қызмет етеді, ал жастар сол елдің әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, мәдени дамуын ілгерлетеді.

Ұлы Абай Құнанбайұлының өзі Семей қаласындағы кітапханаға барып өз білімін жетілдірген /2/. Абай Құнанбайұлы надандыққа қарсы ғылымды, алауыздыққа қарсы білімді, жауыздыққа қарсы әділдікті ұстануды нұқсады. Бұл бүгінгі жастар арасында көп айтылмайтын мәселелердің бірі. Әсіресе, Ыбырай, Абай және Ш.Уәлихановтың шығармаларындағы рухани көзқарастарын салыстыра келіп ондағы негізі бір болған философиялық-идеологиялық, рухани-мәдени тарихи тұтастықты көтерген факторларының қазақ қоғамына ерекше ықпал еткендігі бәрімізге мәлім.

Қазақ ағартушылары мен қазақ интеллигенциясы көтерген мәдени мұра бүгінгі таңда «Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асыруда 100 жаңа оқулықты қазақшаға аудару арқылы әлемдік білімді меңгерудің қолжетімді болуындағы мақсатпен сабақтасты. Қазақстандағы 100 жаңа есімді анықтау мақсаты, көп ұлтты болып табылатын еліміздің қайраткерлері мен тұлғаларын анықтап, бір жүйеге келтіру арқылы тәуелсіз Қазақстанның тарихын нақтылау /3/ болып табылады. Ал жастарымыздың бұл кітаптарды оқығандығын қалай анықтаймыз, оны анықтап алмайынша бұл жұмыс орындалды деп, есеп берудің өзі мүмкін емес.

Мемлекеттік істегі адамның парасат ісі оның мемлекет мәселелерін шеше алуында. Ол өз ісінде достарына жақсылық жасайды, жауларына зияншылық жасаудың басқалардан өзіне нұқсан келмеуін көздейді. Әр адамның өзіндік атқаратын қызметтері бар. Оның жақсысы мен жаманын халық бағалайды. Ондағы нағыз жақсылық дұрыс пікір мен білімді ұштастыра білу. Осындай адам ғана әлемдік өркениет тұрғысынан дұрыс көзқараста болады. Елдің әлеуметтік-экономикасын дамыту мақсатына жеткізетін жол шын пікір мен білім. Осы орайда, Платон мемлекет ісімен айналысатын адамға әділдік, білім мен қоса әдіскерлік пен айлакерліктің де қажет екендігін ескертеді. Мемлекеттік адамдарды кейде құдіретті күш қолдайды. Олар тіптен бүгінгі өз істерінің маңызын терең біле алмауы да мүмкін. Бірақта олардың әрбір дұрыс қадамы келешекте жасалатын ұлы істердің кепілі болады /4/,-деген пікір айтады. Оның негізі жалпыұлттық идея – бірлік, оны ұрпағымыздың бойына сіңіруде жатыр. Бұл өз кезегінде биліктен ұлт келешегі үшін тиімді шешім қабылдауы мен дамудың келешегі үшін жасалатын игі істерді құптауын қажет етеді.

Әлемде озық дамыған 30 елдің қатарына енуге ұмтылған халқымыздың алдында бүгінгі таңда білімді де, тәрбиелі ұрпақ өсіру міндеті тұр. Тәрбиенің басты нысаны елдік сананы қалыптастырып, отансүйгіштікті негіздеу. «Біздің кейінгі ұрпаққа аманаттар ең басты байлығымыз – ел бірлігі болу керек. Осынау жалпы ұлттық құндылықты біз әрбір жастың бойына сіңіре беруге тиіспіз» деген Елбасының сөзі, татулығы мен ынтымағы жарасқан елдің болашағы да табысты, ертеңі берекелі болатынын меңзейді. Бұл – тәуелсіз елдің басты бағыты, бекем байламы. Оны жүзеге асыру бәсекеге қабілетті білімді талап етеді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2017 жылы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламасын жария етті. Бұл бағдарлама қазақ халқының ұзақ жылдар бойы күткен, ұлтымыздың ұлттылығын ұлықтауға арналған. Бұл бағдарлама Қазақстанға өзінің жаңа идеяларымен түбегейлі жаңғыруға шақырған өзгеріс әкелді /5/. Қазақ халқының рухани мұрасы негізінде қалыптасқан ұлттық құндылықтарды қазақ жастарының бойында сақтай отырып, жастарымыздың интеллектуалды дәрежесін көтеру мақсатында оны әлемдік деңгейге көтеру маңызды. Рухани жаңғыру негізінде жастарға тәрбие беру – келер ұрпақ үшін күрес құралы болса, ондағы міндет жастарды Отансүйгіштікке тәрбиелеу арқылы өз халқына деген сүйіспеншілігін оятумен қатар, сапалы білім беру қазақ елінің дамыған елдер қатарына көтерілуіне мүмкіндік береді.

Интеллекті жоғары жастардың бойында Отаншылдық сезімі жоғары болады және бұл сезім адамға туа біткен қасиет емес, ол негізінен адам өміріндегі жоғары білім мен психологиялық, саяси-әлеуметтік құбылыс негізінде туындайтыны белгілі. Жоғары сапалы білім жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарын пайымдайтын, дүниеге шынайы көзқарасын қалыптастыруда, бостандыққа, еркіндікке, тәуелсіздікке, өз дербестігін сақтауда адамға үлкен күш береді. Интеллектуалды ұлт қалыптастыру үшін төл тарихымызды жақсы білуіміз қажет, сонда ғана интеллектуалды ұлт тарихи санамен қалыптасады.

Еліміздің тәуелсіздігінің нығаюы мен оның әлемдік бәсекеге барынша қабілетті болуы, әрине, осы мәселелерді қатар алып жүрумен тығыз байланысты екені белгілі. Осы мақсатқа орай, кеңестік кезеңдегі қазақ халқына насихатталған кеңестік идеологияның сипаты мен салдары ұлттық мүдденің жаңғыруына кері әсерін тигізді. Бұл мәселе қазақ қоғамы дамуының жаңа арқаға түсуіне, оның барлық бағыт-бағдарын, қажеттіліктері мен себеп-

салдарларының түбегейлі өзгеруіне, мұның өзінің қазақ халқының ой-санасына, өмірлік ұстанымдарына әсер-ықпалы болмай қалған жоқ. Еліміздің экономикасы мен демографиялық жағдайының тұрақтануы, қалыпты дамуы, қоғамда жүргізілген идеологиялық саясат ескеріліп, бағалануына тәуелді. Осыны ескере отырып, Қазақстан жастарының интеллектуалды дәрежесін көтеру мақсатында жоғарғы оқу орындарында ізденушінің кітапханаларда кітапқа тапсырыс беруін цифрлық қадағалау идеясының маңызы жоғары екенін естен шығармаған жөн. Өйткені жастарымыздың кітап оқығанын немесе оқымағандығын, тек қана кітапханада кітапқа тапсырыс бергендігін анықтау арқылы білуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қантардағы № 1277 Жарлығымен бекітілген; «Мәдени мұра» ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы: 2008 ж. қарашанын 4 жұлдызында Үкімет отырысында қаралды//Егемен Қазақстан. - 2008. - 5 қараша (№336-337).

2 А. Құнанбаев. Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла... А.: Алматыкітапбаспасы, 2011 ж. – Б. 4, 180

3 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы. – Астана, 2013.

4 Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор/ Общ. ред. А.Ф. Лосева и др. М.: Мысль, 1999.- С.864. (222)

5 «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. //Ақиқат. №1, 2013. 5-27 бб.

ӘОЖ 674.08
МРНТИ 03.20.01

Асылбеков Е. А.[1]

[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Философия және политология факультетінің докторанты*

АҚПАРАТТЫҚ САЛАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аннотация

XX ғасырдың аяғы мен XX1 ғасырдың басы қоғамдағы құқықтық және саяси реттеудің әр түрлі салаларында көптеген құқық және саясат салалары мен институттарының дамуымен ерекшеленеді.

Ақпараттық құқық саласындағы зерттеушілер бұл мемлекет қорғайтын ақпараттық саладағы әлеуметтік нормалар мен қатынастар жүйесі ұсынатын құқықтың кешенді саласы деп санайды. Саясат және құқық саласында реттелетін қоғамдық қатынастар түрлі және әртүрлі институттарға, құқықтың басқа салаларына жататын салаларға жатады, оның ішінде негізгі, конституциялық құқық (ақпараттық қатынастар субъектілерінің құқықтық мәртебесінің конституциялық негіздері, олардың өкілеттіктерінің негіздері, құпия ақпаратқа қол сұғылмаушылықтың негізгі негіздері), әкімшілік құқық (ақпараттық саладағы мемлекеттік басқару, ақпараттандыру саласындағы заңнаманы бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік)., және т.б., қылмыстық құқық (қорғалатын ақпаратпен байланысты қылмыстар мен қылмыстар үшін жауапкершілік және т. б.).

Кілт сөздер: саясат, ақпараттық қауіпсіздік, құқық нормалары, заңнама.

Assylbekov Ye.A.[1]

[1]*Philosophy and Political Science faculty PhD student al-Farabi Kazakh National University*

LEGAL REGULATION OF THE INFORMATION SPHERE AS THE BASIS FOR ENSURING INFORMATION SECURITY

Abstract

The end of the XX th century and the beginning of the XXI st century were marked by the development of many branches and institutions of law and politics in various spheres of legal and political regulation in society.

Researchers in the field of information law believe that this is a complex area of law, represented by a system of social norms and relations in the field of information protected by the state. Public relations regulated in the field of politics and law belong to different and different institutions related to other areas of law, including fundamental, constitutional law (constitutional foundations of the legal status of subjects of information relations, the foundations of their powers, basic grounds for the inviolability of confidential information), administrative law (information) public administration in the field, administrative responsibility for violation of legislation in the field of informatization), etc., criminal law (responsibility for crimes and offenses related to protected information, etc.).

Key words: policy, information security, legal norms, legislation.

Асылбеков Ерасыл Айдарулы[1]

[1]*Докторант факультета философии политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби.*

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ СФЕРЫ КАК ОСНОВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

Конец XX века и начало XXI века ознаменованы развитием многих отраслей и институтов права и политики в различных сферах правового и политического регулирования в обществе.

Исследователи в области информационного права считают, что это сложная область права, представленная системой социальных норм и отношений в сфере информации, охраняемых государством. Общественные отношения, регулируемые в области политики и права, принадлежат разным и разным институтам, относящимся к другим областям права, включая основное, конституционное право (конституционные основы правового статуса субъектов информационных отношений, основы их полномочий, основные основания неприкосновенности конфиденциальной информации), административное право (информационное) государственное управление в сфере, административная ответственность за нарушение законодательства в сфере информатизации) и др., уголовное право (ответственность за преступления и правонарушения, связанные с защищаемой информацией и др.).

Ключевые слова: политика, информационная безопасность, правовые нормы, законодательство.

Қазіргі саясаттану ғылымында ақпараттық қауіпсіздік қамтамасыз етуде құқық ұғымдары өте көп. Біздің ойымызша, жеткілікті толық және дәл тұжырымдаманы А.Б. Венгеров: «ресми бекітілген немесе бекітілген нормалардың (жүріс-тұрыс ережелерінің) көмегімен, нормативтік актілерде, сот жүйесінде, басқа нысандарда көрсетілген және мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігімен қамтамасыз етілген әлеуметтік қатынастарға оларды оңтайландыру, тұрақтандыру немесе әлеуметтік қажетті даму» деп көрсетеді [1].

Ақпараттық құқықты бағалау бойынша әртүрлі ұстанымдар бар. Кейбір көзқарастар жұмыс басында ұсынылған болатын. Бірақ бұл мәселе байыпты қарауды және талдауды қажет етеді. Ю.А. Тихомиров ақпараттық заңнаманы құқықтық реттеудің пәні - ақпараттық қатынастарды қамтитын қоғамдық құқық салаларына жатқызады [2].

Бірқатар авторлар ақпараттық құқықты зерттеу мен реттеудің пәні ақпараттық қатынастар екендігіне сүйене отырып, ақпараттық құқықты дербес құқық саласы ретінде бөлуге қатысты өз ұстанымдарын білдірді. Сонымен, М.М. Рассолов ақпараттық қатынастар дегеніміз - қоғамдағы құқықтық және басқа ақпараттарды жинау, өңдеу және пайдалану жөніндегі қатынастар. Сонымен қатар, ол олардың сипаттамаларын береді:

Біріншіден, ақпараттық құқықтық қатынастар дегеніміз - азаматтардың, бұқаралық ақпарат құралдарының, мемлекеттік органдардың және т.б. арасындағы ақпараттық-құқықтық ортада бостандық пен демократия идеяларын білдіретін, ақпараттық құқықтың нормаларында көзделген және реттелетін қатынастар;

Екіншіден, ақпараттық құқықтық қатынастар - бұл елдің бірыңғай ақпараттық кеңістігін қалыптастыру, журналистердің құқықтарын қорғау, ақпарат алмасу, ақпараттық қауіпсіздікті нығайту және басқа көптеген мәселелерді шешу құралы[3].

Ақпараттық қауіпсіздік заңнамасын жүйелеу тәсілдерінің айырмашылығы құқықтық реттеу пәнін анықтау мәселесімен байланысты. Ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету субъектісі - бұл ақпараттық саладағы ұлттық мүдделер объектілеріне төнетін қауіп-қатерлердің алдын-алу, анықтау және жолын кесу, сондай-ақ осы қауіп-қатерлердің көрінуінің жағымсыз салдарын барынша азайту мақсатында құқықтық ықпалға ұшырайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы болып табылады.

Ақпараттық құқық - бұл ақпарат айналымы процесінде, яғни ақпаратты құру, алу, тұтыну, өңдеу және тарату процесінде дамитын қоғамдық қатынастарды зерттеуге және реттеуге арналған құқықтық нормалар жүйесі, құқықтың күрделі саласы.

Ақпараттық құқық теоретиктері В.А. Копылов, И.Л. Бачило, М.М. Рассолов және басқалар, ақпараттық саладағы заңнама жүйесіне: Конституцияның ақпараттық-құқықтық нормалары; зияткерлік меншік заңнамасы; медиа заңнамасы; байланыс және телекоммуникация туралы заңнама; ақпараттық ресурстарды қалыптастыру туралы заңнама; ақпаратты іздеу, алу және беру құқықтарын жүзеге асыру туралы заңнама; ақпараттық жүйелерді құру және пайдалану туралы заңнама; ақпараттық технологиялар және оларды қолдау құралдары; ақпараттық қауіпсіздік саласындағы заңнама.

Нәтижесінде, ақпараттық қауіпсіздік ақпараттық құқық институттарының бірі болып табылады және ақпараттық мүдделерді қамтамасыз ету, ақпараттық және ақпараттық жүйелерді қорғау процесінде қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілердің жүйесі болып табылады.

Ақпарат, қоғамдық қатынастардың ажырамас атрибуты ретінде, жаңа ақпараттық технологияларды енгізу мен қолдану, ақпарат алмасу аясын кеңейту, осының бәрі алаңдаушылықтың жаңа және жаңа негіздерін, яғни қауіп-қатерлерді тудырады. «Ақпаратты өңдеудің принципиалды жаңа құралдары мен әдістерін қолдану арқылы барлық жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізе отырып, қоғам құқықтық, этикалық және технологиялық сипаттағы жаңа мәселелерді алады» [4].

Ақпараттық қауіпсіздік заңнамасын жүйелеу тәсілдерінің айырмашылығы көбіне құқықтық реттеу пәнін анықтау проблемасымен байланысты. Ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету субъектісі - бұл ақпараттық саладағы ұлттық мүдделер объектілеріне төнетін қауіп-қатерлердің алдын-алу, анықтау және жолын кесу, сондай-ақ осы қауіп-қатерлердің көрінуінің жағымсыз салдарын барынша азайту мақсатында құқықтық ықпалға ұшырайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығынан басқа ештеңе емес. Осы қатынастарды реттейтін нормалар мен құқық институттарының жиынтығы ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз етудің мазмұны болып табылады.

Ақпараттық инфрақұрылымның қауіпсіздігін құқықтық қамтамасыз ету байланыс құралдары мен жүйелерін, ақпаратты өңдеу мен сақтаудың автоматтандырылған жүйелерін, ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелерді, медиа жүйелерді және т.б. қорғау мен қорғау мақсатында қатынастарды реттейтін нормалар жиынтығымен қалыптасады. Қоғамның заманауи даму ерекшелігі ақпараттандыру процестерінің және сәйкесінше ақпараттық қауіпсіздіктің одан әрі дамуы көбінесе арнайы нормативтік құқықтық актілердің қаншалықты тез қабылданып, түзетілетіндігіне, олардың өмірдің үнемі өзгеріп отыратын шындықтарына қаншалықты сәйкес келетіндігіне байланысты екендігінде айта кету керек.

Ақпарат түріндегі ақпаратты құқықтық қамтамасыз ету құқық субъектілері иеленетін ақпаратты қорғау жөніндегі қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығынан, сондай-ақ ой еркіндігінен; ұлттық мәдени құндылықтардың субъективті маңыздылығынан тұрады.

Ақпараттық инфрақұрылымның қауіпсіздігін құқықтық қамтамасыз ету байланыс құралдары мен жүйелерін, ақпаратты өңдеу мен сақтаудың автоматтандырылған жүйелерін, ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелерді, бұқаралық ақпарат жүйелерін және т. б. қорғау мақсатында қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығымен қалыптасады.

Ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі болып табылатын ақпараттық қауіпсіздік бірқатар нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз етуді құрайтын құқықтық нормалар мен институттар осы саладағы құқық көздері болып табылатын нормативтік құқықтық актілерде бекітіледі. Құқықтық нормалар ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізін құрайды және көбінесе мемлекеттің, қоғамның және жекелеген азаматтардың ақпараттық саладағы ұлттық мүдделерін қорғау жөніндегі қызметінің тиімділігін айқындайды.

Ақпараттық қауіпсіздік туралы заңнамалар қазіргі кездегі ең өзекті және проблемалық мәселелердің бірі болып табылады, оны әзірлеу экологиялық және экономикалық қауіпсіздікпен қатар ұлттық құқықтық жүйелердің проблемасы болып табылмайды, өйткені ақпараттық қауіпсіздік халықаралық сипатқа ие. Қазіргі уақытта халықаралық, мемлекеттік және ведомстволық нормативтік құқықтық актілер жасалды және әзірленуде. Олар ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі тұжырымдамалары мен тұжырымдамаларын халықаралық және ұлттық деңгейде реттейді, бұл ақпараттық қауіпсіздік саласында бірыңғай стандарттар мен критерийлерді енгізуге мүмкіндік береді

Қорытындылай келе, қолданыстағы нормативтік құқықтық актілер мен жалпы алғанда Қазақстанның ұлттық мүдделеріне төнетін қауіп-қатерлерге қарсы іс-қимылдың құқықтық тетіктері аталған мүдделердің қорғалу жағдайына оң әсер ететіндігін атап өткен жөн. Сонымен бірге, жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі саласындағы заңнамалық базаны одан әрі дамыту процесінде тұруы керек келесі міндеттерді атап өту қажет:

- ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін шешуге қоғамдық бірлестіктердің, ұйымдардың және азаматтардың қатысу механизмдерін жетілдіру;
- мемлекеттік ақпараттық ресурстарды басқару жүйесін құру;
- халықаралық ақпарат алмасу саласындағы қатынастарды реттейтін заңнаманы жетілдіру;

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Венгеров А. Б. Теория государства и права. –М., 2000. с.*
2. *Тихомиров Ю. А. Публичное право. М., 1995. с.339.*
3. *Рассолов М.М. Информационное право. Учебное пособие. М., Юрист, 1999 г. 399.*
4. *Бачило И.Л. Информация и информационные отношения в праве. // НТИ Сер.1 № 8, 1999 г.*

ӘОЖ 930.08
МРНТИ 03.09.31

Смагулова Б.М.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 2-курс магистранты

XIX-XX ғг. ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ БІРЛІГІ ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК ИДЕОЛОГИЯ

Аңдатпа

XIX ғасырдың соңғы ширегінде әлемдік империализмнің шарықтау шегіне жетуі оның көп ұзамай дағдарысқа ұрынатынын анық көрсетті. Бұған сол уақытта әлем елдерінде орын алған мәдени, әлеуметтік процестердің даму жолы дәлел бола алады. Адам мен қоғам санасының өсуі, гуманистік ой-пікірлер мен мәдениеттің және осыған негізделген идеялардың пайда болуы мен дамуы көптеген халықтар мен ұлттардың саяси тағдырына ықпал етті. Мәдениеті мен діні, тілі мен ділі, руханияты мен болмысы ұқсас болған халықтардың көзқарасы мен идеяларының бір арнаға үндесуі олардың арасындағы саяси және әлеуметтік интеграция мен өзара бірліктің дамуының басты кепіліне айналды. Солардың бірі – руханияты мен мәдениеті бір саналған түркі халықтарының бірлігі идеясы болды. Мақалада, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында түркі халықтарының әлеуметтік-мәдени бірлігі мен соның негізінде пайда болған түркілік идеясының қалыптасу тарихы зерттеледі. Мақалада, дүниежүзілік тарихнамада «Пантүркизм», деген атқа ие болған идеологиялық ағымның бастамасы болып табылатын мәдени және әлеуметтік процестердің тарихы қарастырылады.

Кілт сөздер: Пантүркизм, Осман империясы, Түркілік мәдениет, Түркістан, Түркі бірлігі.

Smagulova B.M.

2nd year master student Kazakh National University named after al-Farabi

SPIRITUAL AND CULTURAL UNITY OF TURKIC PEOPLES AND TURKIC IDEOLOGY IN XIX-XX cc.

Abstract

The culmination of the era of world imperialism in the last quarter of the 19th century clearly showed that it would soon find itself in crisis. This is evidenced by the development of cultural and social processes taking place at that time in the world. The growth of human and social consciousness, the emergence and development of humanistic thought and culture, as well as ideas based on it, influenced the political fate of many peoples and nations. The convergence of the views and ideas of peoples with a single culture and religion, languages and mentality, spirituality and nature has become the main guarantee of political and social integration and the development of mutual unity between them. One of them was the idea of the unity of the Turkic peoples, spirituality and culture that were one. The article examines the history of the socio-cultural unity of the Turkic peoples in the late XIX - early XX centuries and the formation of the Turkic ideology. The article examines the history of cultural and social processes that laid the foundation for the ideology called "Pan-Turkism" in world historiography.

Key words: Pan-Turkism, Ottoman Empire, Turkic culture, Turkestan, Turkic unity.

Смагулова Б.М.

Магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби

ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ЕДИНСТВО ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ТЮРКСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ В XIX-XX вв.

Аннотация

Кульминация эпохи мирового империализма в последней четверти XIX века ясно показала, что он скоро окажется в кризисе. Об этом свидетельствует развитие культурных и социальных процессов, происходивших в то время в мире. Рост человеческого и общественного сознания, появление и развитие гуманистической мысли и культуры, а также идей, основанных на ней, повлияли на политическую судьбу многих народов и наций. Сближение взглядов и идей народов с единой культурой и религией, языками и менталитетом, духовностью и природой стало главной гарантией политической и социальной интеграции и развития взаимного единства между ними. Одной из них была идея единства тюркских народов, духовность и культура которые были едиными. В статье исследуется история социально-культурного единства тюркских народов в конце XIX - начале XX веков и становления тюркской идеологии. В статье рассматривается история культурных и социальных процессов, положившая начало идеологии под названием «Пантюркизм» в мировой историографии.

Ключевые слова: Пантюркизм, Османская империя, Тюркская культура, Туркестан, Тюркское единство.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, әлем халықтары арасында бұрын отар саналған халықтар арасында өзіндік мәдени-әлеуметтік, саяси ынтымақтастық пен өзара бірігу процестері жүрді. Олардың ең негізгілері славян халықтары, түркі халықтары, арабтар тағы басқа да халықтар болды. Басты факторлар: сананың ояуы, өзара ықпалдастық, діни және рухани байланыстар және т.б. болды. Атап айтқанда, XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясының құрамында болған славян халықтары тәуелсіздікке ұмтылып, олар Панславизм идеологиясының аясында бірікті және оның басты ұйымдастырушысы Ресей империясы болды. Дәл сол сияқты, Ресей империясының құрамында және Шығыс Түркістанда өмір сүрген түркі-мұсылман халықтары арасында да түркілік идеялар пайда болды, ол исламдық және түркілік бірлікке негізделіп, бұған Осман империясы дем берді. Осман империясы Орта Азия, Кавказ, Шығыс Түркістандағы түркі халықтарымен түркі-мұсылмандық негізде байланыс жасап, соның арқасында осы аймақтағы түркі халықтары арасында өзара ынтымақтастық орын алды. Түркі халықтарының ата-қонысы саналған Түркістандағы түркі-мұсылман халықтарының арасында Түркияға деген ерекше сезім пайда бола бастады. Керісінше Түркияда да осындай жағдайлар орын алды.

Түбі бір түркілікті сезініп, сол бойынша рухани-мәдени байланыстарды өрбіткен түркі халықтарының арасында аса тығыз қарым-қатынастар орнады. Бұл факторлар халықаралық қатынастарда Пантүркизм, Панисламизм деген атауларды иеленді. Мұның барлығы руханияты мен мәдениеті бір саналған түркі халықтарының өзара ынтымақтастықты сипаттап, сол сияқты олардың саяси бірлігін де суреттеді. Мұндай процестерді қазіргі уақытта ғылымда түркілік, Пантүркизм немесе түрікшілдік деген ұғымдармен де сипаттап жүр. Мақалада бұл терминдер осы сипатта қолданылады. Аталған терминдер түркі халықтарының мәдени бірлігін сипаттап, сонымен бірге Осман империясының халқының түрік атануына қатысты ең негізгі идеологиялық құрал болды.

XIX-XX ғасырларда түркі халықтары арасында түрікшілдік қозғалысы кең тарады. Түрікшілдік – бұл түркі тілдес халықтардың барлығын ұлты мен мемлекетіне қарамастан бір тудың астына біріктіру идеясына негізделген идеология болып, оның түпкі мақсаты – түркі халықтарының басын қосып, үлкен саяси-идеологиялық күшке айналдыру болды. Әу баста рухани-мәдени және әлеуметтік-саяси тамырластығы жақын болған түркі халықтарының ұлттық ояну процесінің тереңдеуі осындай біріктіруші идеяның пайда болуына алып келді. Түркі халықтарының санасының сергуі сан түрлі пікірлер мен идеялардың пайда болуына әсер етіп, оның ең негізгілерінің бірі осы түркілік идеясы болды. Басқа бір қырынан алғанда бұл факторлар әрине ғасырлар тоғысында халықтар арасында пайда болған өзара саяси жақындасудың бір құралы болғанмен, ол ұмыт болған мәдениет пен рухани жақындықты қайта тірілтуші фактор болып саналды. Бұл туралы ғалымдар әр түрлі пікірлер білдіріп, ол түркілік идеологиясына қатысты көптеген пікірлер айтылды. Бұл туралы Чарльз У. Хостлер бұл қозғалысты «барлық түркітілдес халықтардың саяси және мәдени бірлігіне ұмтылатын қозғалыс» деп атаған болатын [1, 36 p.].

Түркілік идеологияның пайда болуы мен оның даму жолы – ол түркі халықтарының этникалық шығу тегі мен тілінің бірлігін, туыстығы мен бауырластығын, мәдениетінің жақындығын танудан туындайтын және болашақта осы халықтардың бірлігі мен ынтымақтастығын насихаттайтын және олардың дамуы жолында алға жылжуына ықпал ететін идеялар жүйесін сипаттайды. XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап түркі бірлігінің идеологиясы философиялық тұрғыдан да өзінің идеологиялық-тұжырымдамалық орнын көрсетті. Мұның өзі халықтың санасына сіңдіріліп, ол түрікшілдіктің дамуын жүзеге асырудың басқа да бағыттарының бар екенін көрсетті.

Осы тұста ғылымда мәдени-қоғамдық байланыстардан туындаған «Пантүркизм» мен «түрікшілдік» идеяларының қызметі, уақыты мен тарихы туралы біраз концептуалды тартыстардың да орын алып жататынын ескерген жөн. Ресейлік және кеңестік ғалымдар Пантүркизм идеясын: «Осман империясының Пантүркизм мен Панисламизм идеяларының арқасында түркі-мұсылман халықтарын Түркияның айналасына біріктіруге бағытталған халықтар арасындағы ұлтшыл-буржуазиялық идеология» деп санайды. Оның басты бағыттарын Осман империясында әуелі, яғни XIX ғ. екінші жартысынан бастап пайда болған Панисламизм идеясының, кейіннен Пантүркизм идеясының пайда болуымен және оны бүкіл түркі халықтарына таратумен түсіндіреді. Демек, біріншісінде Исламға негізделген рухани мәдениет басшылыққа алынса, екіншіден тілдік бағыт негізге алынады. Осы тұста, Пантүркизм идеясының тілдік, мәдени негізінің жоғары болғанын атап өткен орынды [2, 52-53 с.].

Ал Түрікшілдік идеясы – Қазақстан мен Орта Азия және Түркиядан шыққан түркі халықтарының саяси және қоғам қайраткерлерінің XIX-XX ғасырлардың тоғысында орын алған саяси-мәдени дағдарыстардың алдын-алу мақсатында күш біріктіруге бағытталған идеясы ретінде жазылып жүр. Мұнда түркі халықтарының ортақ мәдениеті мен руханияты, салт-дәстүрі мен тарихи тамырластығы басшылыққа алынып, ол түркі халықтарын біріктіруге бағытталған идеологияның дамуына үлес қосатыны анықталған. Түрікшілдік идеясы туралы көбінесе түркі халықтарынан шыққан тарихшылар мен қоғамтанушы ғалымдардың зерттеулерінде айтылады. Тарихшы Я. Ландау болса «негізгі мақсаты түркі халықтарының мәдени бірлігінің негізінде одақ құруға бағытталған қозғалыс» [3, 43 p.] деп сипаттады.

Бұған қарай отырып, Пантүркизм мен Түрікшілдік идеологиясының екеуінің де бағыты бір арнаға тоғысатынын көруге болады. Екеуі де мәдениет және тілдік, сондай-ақ дін Исламға негізделген рухани бірліктен туындаған. Тек өзіндік саяси айырмашылықтары болып, олар: Пантүркизм – Түркияда толықтай түрік ұлтшылдығының басты идеологиясы болып, ол сонымен бірге түркі халықтарының басын қосуға бағытталса, Түрікшілдік – түркі халықтарын мәдени-тарихи тұрғыдан біріктіріп, олардың өзара ортақ интеграциясын нығайтуға бағытталды. Ғасырлар бойы алшақтанып кеткен мәдениет пен тарихты қайта жаңғыртып, соның негізінде жан-жақты байланыстарды дамыту болды.

Жоғарыда аталғандай, бұл уақытта түркі халықтарының ішінде тек Осман империясы ғана жеке-дара, тәуелсіз мемлекет болып, ол басқа түркі халықтарына түркі бірлігін нығайтуға көмектесті. Осы кезеңде Осман империясы экономикалық, саяси және мәдени жағынан артта қалып, империяда өте жай қарқынмен болса да құлдырау процесі жүріп жатты. Дегенмен, ол түркі халықтарын мәдени-рухани біріктіруші мемлекет болды.. Қоғамдық өмірді реформалау қажеттілігі оның ұранымен трансформацияның барлық спектрін біріктіруге қабілетті қуатты идеологияны қалыптастыруды қажет етті. Сайып келгенде, түркі халықтарының басын біріктіріп, үлкен күшке айналдыру басшылыққа алынды. Осылайша, Осман империясында түркілік идеялардың пайда болуы негізінде түркі мемлекетін нығайту идеясы жатты [4, 44-48 с.]. Осман империясының идеологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, түркілік сипаттағы істеріне назар аударған жөн.

Түркілік идеялардың пайда болуы османдық жүйеге және мемлекеттегі династиялық-абсолюттік билікке қарсы пікірлер мен әрекеттердің пайда болуына алып келді. Осман империясының бастамасымен басталған Пантүркизмнің саяси алғышарттары бұл елде 1908 жылғы және 1918-1923 жылдардағы революциялар тудырған әулеттік басқаруға негізделген османшылдық пен исламдық идеологиясының құлдырауына алып келді. Сонымен, түркілік идеялар өзінің алдына келесі міндеттерді қойды: мемлекетті ұлттық идеямен нығайту, түріктердің ұлттық өзіндік сана-сезімін арттыру және ұлттық түрік мемлекетін құруға одан әрі қатысу. Түркілік идеологиясының мәдени алғышарттары түріктерді еуропалық мәдениетпен, атап айтқанда еуропалық ұлтшылдық идеяларымен, сонымен қатар білім мен мәдениет жүйесіндегі жаңалықтармен таныстыру болды.

Осылайша, XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясында басталған түбі бір түркілік және жалпы Пантүркизм идеясының пайда болуы жалпы түрікшілдік идеологиясының пайда болуының алдыңғы қадамдары болды. Түркілік идеологияны қолдаған Осман империясында орталық үкіметтің әлсіреуі және империяның саяси күйреуінің басталуы, «Шығыс мәселесінің» шиеленісуі нәтижесінде ұлтшыл қозғалыстардың дамуының логикалық салдары пайда болды. Түркілік идея мен Христиан халықтары арасында ұлтшылдық пен тәуелсіз ұлттық болмыс идеяларын тарату, бұрынғы Осман провинцияларынан Балқандағы тәуелді және жартылай тәуелсіз халықтардың мемлекеттердің құрылуымен қатар жүрді. Өз кезегінде бұл кезеңде Ресей империясының құрамындағы түркі халықтары арасында өзіндік сана-сезімнің пайда болып, оған елдің ішкі және сыртқы саясатына еуропалық державалардың белсенді араласуы ықпал етті. Айта кетерлігі – Ресей империясында да Осман империясындағы сияқты саяси өзгерістер жүріп жатты. Мұның барлығы кейіннен Ресейдегі түркілер мен Түркия түркілерінің жақындасуына жағдай жасады және осы бір түркілік идеяның дамуын көрсетті [5, 95-99 с.].

Түркілік идеясының тез таралуының келесі бір ерекшелігі – бұл идеяның жастар арасында тез және жылдам таралуы болды. Түркі халықтарынан шыққан жастар, өзінің сыртқы ойлау көзқарасының басты бір бағыты ретінде осы түркіліктің негіздерін басшылыққа алды. Осман империясында түркіліктің қағидалары тез тарады және ол өзге түркі халықтарына таратылды. Себебі, Түркияда мұны таратып, дамытатындай мүмкіндік көп болды. Бұл идея тарағаннан кейін, оны қолдайтындардың қатарына жаңа мүшелерді тарту бойынша белсенді жұмыс басталды, ал пантүркішілдер өз жұмыстарында халықтың өмірін ең жақсы қабылдайтын және белсенді бөлігі болып табылатын жастар ортасына ерекше назар аударды. Түркішілдіктің негізгі идеологтары саналған А. Хусеинзаде, Ю. Акчура, З. Гөкалп және басқалар Осман империясының жоғары оқу орындарында оқытушылар болып жұмыс істеді, олар студенттерді түркілік рухта тәрбиеледі.

Түркілікті дамыту мақсатында ЖОО мен орта мектептерде ұстаздар тарапынан түркілік мәдениет пен бірлік тақырыптарында дәріс оқып, жастарды түркілікке үгіттеді. Осындай ауқымды үгіт-насихаттың арқасында сұлтан II Абдулхамидтің кезінде басты басымдылық берілген панисламистік бағыт енді пантүркистік және тұраншылық идеологтарының жағына қарай ауысты. Жалпы, түркілік мәдениет пен бірліктің негізгі кілті ретінде Исламистік діни ұстанымдар да өз жемісін берді деп айтуға толық негіз бар. Айта кетерлігі, сұлтан II Абдулхамидтің кезінде де басталған түркі халықтарын жақындастыру жұмыстары аз болған жоқ. Бұл кезде жалпы мұсылмандық ұстаным басшылыққа алынатын еді. Өйткені, оның ішінде ауғандар, тәжіктер, пуштундар және басқа да түркі емес мұсылман халықтары болды. Ендігі кезекте, тек түркілік мәдениет басшылыққа алынып, бағдарламалық жасақтама көбінесе түркілік идеяны қолдаушыларға өтті [6, 209-211 с.].

Бұл кезең Осман мемлекетінде Конституция кезеңі деп аталып, бас-аяғы 20-25 жылдың ішінде екі рет Конституция қабылданды. Империя конституциялық монархияға айналып, сұлтан билігі шектелді. Ислам дініне негізделген діни құқықтық нормалардың орнына Конституцияға негізделген заңдар қабылданып, енді саяси құрылымда өзгерістер орын алды. Мемлекет пен халықтың атауы осман емес, түрік деген атаумен жазыла бастады. Бұл үшін әрине түрік ұлтының қайдан шыққанын көрсететін тарих пен идеология керек болды. Түрік ұлтының түркі халықтарының бір бөлігі екендігі басшылыққа алынып, енді түркілерміз, түбіміз түркі және түрік ұлтымыз деген ұрандар қабылданды. Мұны халық санасына сіңіру және әлемге мойындату үшін Пантүркизм идеологиясы жүргізілді. Осылайша, Осман империясы өзінің түркілік мәдениет пен өркениеттің бір бөлшегі екенін көрсетіп, оны уақыты келгенде толықтай мойындап, түркі бірлігінің идеяларын алға тартты.

Қоғамдық-мәдени идеологияның бұл түрі жастардың идеологиялық жұмыстарға белсенді қатысуымен, олардың ұтқырлығының жоғары деңгейімен және Осман империясының саяси жүйесінде пантүркішілдік гегемониясы үшін шешуші күреске дайын болуымен түсіндіріледі. Айта кетерлігі, түркілік мәдениет пен оған негізделген идеологияны жүргізуде татар ағартушылары мен қоғам қайраткерлерінің үлесі зор болды [7, 167-168.]. Солардың бірі, Ресейде және Түркияда Пантүркизмнің алғашқы идеологтарының қатарында саналатын Юсуф Акчура болды. Оның ең негізгі қызметтерінің бірі – әлсіреп, құлағалы тұрған Осман империясын құтқару үшін жаңа ұлттық идеологиялық

доктринаны ұсынды. Бұл жерде ең маңызды мәселе түрік ұлтының ұлттық идеологиясы және оның түркілік идеологиямен байланысы болды. Осы тұста ол Түркияда ұлттық идеологияның негізгі үш нұсқасын ұсынды. Олар – Пантүркизм, Панисламизм және Османизм идеологиясы болды.

Юсуф Акчураның және басқа да түркиялық және ресейлік түрікшіл идеологтары мұның бәріне талдау жасай келе, Пантүркизм (пантүркішілдік) идеологиясының Панисламизм мен османшылдық идеяларынан басым екендігін алға тартты. Бұл туралы оның 1904 жылы «Басқарудың үш түрі» атты мақаласы жарияланып, ол Пантүркизмнің басымдылықтарын көрсетеді және бұл жарияланған шығарма түрікшіліктің басты құралына айналды. Қысқаша айтқанда, автор Осман империясының саяси өміріне мәдени, саяси,. идеологиялық талдау жасай отырып Осман империясындағы жергілікті халықтардың өзара араласуы мен бірігуі негізінде этностық негіздегі саяси түрік ұлтының қалыптасуы қажеттігін ұсынды. Ал оны қабылдау мен ұлттық идеологияның басты қайнар көзі түркі халықтарының мәдени, рухани, тарихи тамырластығы мен байланыстарын басшылыққа алу қажеттігі нақты көрсетілді. Бұл кезде сұлтан II Абдулхамит әлі де болса билікті қолында ұстап отырды [8, 286-287 с.]. Ол билікте 1908 жылға дейін отырды.

Осы бағыттардың әрқайсысын талдай отырып, Юсуф Акчура олардың әрқайсысында түркі халықтары үшін саяси орындылығы мен пайдалылығын анықтауға тырысады. Расында да бұл кезде этникалық принципке негізделген түрік саяси ұлтын құру идеясы мүлдем жаңа қоғамдық пікірлердің жемісі болды. Мұндай идея Осман мемлекетінің тарихында бұрыннан қозғалып келе жатқан қоғамдық идеялардың бірі болып, оған Юсуф Акчураның идеясы ықпал етті. Түркілік идеяға негізделген рухани-мәдени қоғамдық пікірлер Осман империясының, басқаша айтқанда жаңарған Түркияның ұлттық идеологиясын анықтап берді. Осылайша, түркі халықтарының біріктіру идеясы Осман мемлекеті халқының «түрік» деген атауды ресми түрде толықтай иеленудің келесі жаңа жолдары ашылды. [9, 120-126 с.].

Бұған қарай отырып, XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған Осман империясының түркі халықтарымен мәдени-рухани жақындасуының осындай түркілік идеологияның тууына ықпал етіп, тіпті Осман мемлекетінің халқының түрік деп аталуына да септігін тигізді. Айта кетерлігі, батыста жарияланған еңбектерде Осман империясы «Түркия» деп аталып, оның халқы «түріктер» деп аталып қойған еді. Біз көрсетіп отырған факторлар оны одан сайын нықтай түсті. Өзін түркі халықтарының бөлшегі саналған Осман мемлекеті үшін бұл үлкен жаңалық болды және ол түркі халықтарының бірлігі идеясын одан сайын дамытуға септігін тигізді. Жалпы, Осман империясы түркі бірлігін ілгеріден қолдап, жоғарыда аталғандай оған өзі дем беріп, сонымен бірге өздерін түркі халықтарының «лидері» санады. Осман империясының ілгеріден келе жатқан бүкіл түркі халықтарын саяси тұрғыдан біріктіру идеясы жүзеге асқандай болды. Пантүркизм идеясы орындалғандай болды.

Осман империясында пантүркистік сипаттағы саясат орын алып, оның арқасында Осман империясында өмір сүрген барлық түріктер этникалық және діни шекаралар шеңберінде оңай топтаса алды, ал басқа мұсылман түркі емес, бірақ түрікшіл топтар өзара сіңісу (ассимиляция) жалғастыра алды. Ассимиляцияға ұшырамаған, бірақ сонымен бірге ұлттық бірегейлікті сезінбеген халықтар осы саясат аясында толығымен ассимиляцияға ұшырады. Мұндай саясаттың басты артықшылығы – бұл Азияда және Еуропаның шығыс аймақтарында тұратын және біртұтас тіл, этностық және дінмен біріктірілген барлық түріктерді біріктіретіндігінде» еді. Юсуф Акчура түркі ұлтшылдығы мен пантүркистік идеяларды қолдауда халықтар арасындағы мәдени бірлікке назар аударды.

Сол сияқты түркі халықтарының мәдени және рухани бірлігінің Пантүркішілдіктің одан әрі өркендеуінде Зия Гөкалптың еңбегі өте маңызды болды. Зия Гөкалп (1876-1924) - ақын, тарихшы, саясаткер. Оның маңызды теориялық жұмысы - «Түріктендіру, исламдандыру, модернизациялау» деп аталып, ол 1918 жылы Стамбулда басылып шықты. З. Гөкалптың ұлттық проблемаларға қатысты протекционизмінің қалыптасуында революцияшыл саясаткерлер мен ойшылдардың жұмысы үлкен әсер етті. 1896 жылдан бастап Стамбулда тұратын болашақ саясаткер сұлтанның тәртібін құлату жолында демократиялық конституция идеяларын қолдады. 1908 жылы Гөкалп «Бірлік пен прогресс» партиясының съезіне қатысу үшін Салоники қаласына шақырылып, оның орталық комитетіне сайланды. Ол 1918 жылы таратылғанға дейін осы партияда болды. Балқан соғысы мен бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Гөкалп әр түрлі әлеуметтік, құқықтық және мәдени мәселелермен айналысып, өте белсенді болды [10, 5-7 с.]. З.Гөкалптың саяси көзқарастары оның көптеген еуропалықтардың, ең алдымен француз философтары мен әлеуметтанушыларының мұраларын терең зерттеуі негізінде қалыптасты. Оның ойында түркілік идеялары біріктіруші фактор ретінде ұзақ уақыт қалыптасты. З. Гөкалптың пікірінше, түріктер үшін тіл ең маңызды интеграциялық фактор болуы керек және ол тілдік тәуелсіздікті саяси тәуелсіздіктің басты шарты ретінде қарастырды. Ұлттық мемлекеттегі тіл модернизациялануы керек, негізсіз жат ықпалдан тазартылуы керек [11, 22-25 s.].

Қорыта айтқанда XIX ғасырдың соңғы ширегінде басталып, XX ғасырдың басына дейін созылған түркі халықтарының рухани-мәдени бірлігі идеясынан туған философиялық көзқарастар мен ұстанымдар олардың бірігуіне бастама болды. Осман империясы мен Орта Азия түркілерінің арасындағы Рухани және мәдени жақындастық Түркияда түркілік идеяға негізделген ұлттық идеологияны қалыптастырды. Сонымен қатар, Түркияның бастамасымен Ресей империясындағы түркі халықтарының идеологиялық бірлігін қамтамасыз етуге септігін тигізді. Идеологиялық үдеріс шеңберінде Пантүркизмнің кейінірек осы секілді өзге де идеологиялық ағымдармен бірге жүзеге асырған бірқатар нақты құралдарды қолданғанын атап өткен жөн. Пантүркизм идеологиясы XIX-XX ғасырларда түркі халықтарының арасында саяси-әлеуметтік интеграцияның күшеюіне де ықпал етті. Бұл кезеңде Орталық Азиядағы түркі халықтары Ресей империясының бодандығына қарсы көтеріле бастаған тұста мұндай интеграциялық процестер өзінің ықпалын тигізе алды. Түркі халықтары бірлесіп, сыртқы

күштерге қарсы күресудің алғышарттары қалыптасты. Бауырмалдық пен нағыз рухани-мәдени бірліктің негізгі аспектілері қалыптасып, Пантүркизм түркі халықтарының мәдени-рухани бірлігінен туған үлкен идеялардың жиынтығы ретінде тарихта қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Charles Warren Hostler. The Turks of Central Asia. – Westport: Praeger. 1993. – 237 p.

2. Сулейманова С.Ю. Зарождение идеологии тюркизма на стыке XIX-XX вв. // Science Review (7), Vol.5, December 2017. – С.52-57.

3. Jacob M. Landau, Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism. – London: C. Hurst, 1981 – 219 p.

4. Зареванд. Турция и пантуранизм / Зареванд; введ. А.Н. Мандельштама. – Москва: Ключ-С, 2015. – 176 с.

5. Еремеев Д. Е. История турецкой общественной мысли XI-XXI веков / Д.Е. Еремеев - М.: Квадрига, 2016 - 320 с.

6. Васильева С.А. Влияние пантюркизма на идеологический процесс в Турецкой республике. // Теория и практика общественного развития. – 2012, – № 3. – С. 208-212

7. Жораева Г.Т. XX ғасырдың бас кезіндегі татар зиялыларының біртұтас мұсылман мемлекетін құрудағы түрікшілдік идеясы. // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – №2 (89). – 2018. – Б. 166-171.

8. Ергобек Ш., Алтаева К.Ж. Соотношение понятий Пантюркизм, Панисламизм и Джадидизм. // Доклады НАН РК. – 2015. – №3. – С. 284-287

9. Мухамметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань: Изд-во Заман, 1996. – 272 с.

10. Мухамметдинов Р.Ф. Юсуф Акчура и Зия Гекалп: Формирование идеологии тюркизма (70-е годы XIX века - 30-е годы XX века). / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань, 1996. – 28 с.

11. Gökalp Z. Turkculugun esasları. – İstanbul: Ötüken. – 254 s.

ӘОЖ 021:316.33
МРНТИ 13.31.11

Ш.М. Отарбай[1] Мухажанова Т.Н.[2]

[1]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, [1]Тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан
[2]әл фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Тарих, археологи және этнология факультетінің доценті т.ғ.к.

КІТАПХАНА ІСІ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕЛЕР

Аңдатпа

Қазіргі таңды жаңа заман талабына сай кітапханалық қызметтегі жаңалықтар. Жаһандану дәуіріндегі кітапхананың рөлі. Кітапханалық-ақпараттық қызмет көрсетудегі әлемдік тәжірибелерге шолу. Әлем кітапханаларында жүргізіліп жатқан сандық өзгерістер. Шет ел кітапханаларына салыстырмалы талдау жүргізу. Кітапхана ісі саласына жаңа технологияларды енгізу мәселелері.

Түйін сөздер. Жаһандану, кітапхана, электронды кітапхана, ашық кітапхана, цифрлық кітапхана, мобильді қызметтер, аудиокітаптар

Otarbay Sh.M.[1] Т.Н. Мухажанова[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, 2-year master student of the faculty of history, archeology and ethnology
Almaty, Kazakhstan
[2]Mukazhanova T.N al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: tolkynm3010@gmail.com

WORLD EXPERIENCE IN THE FIELD OF LIBRARIANSHIP

Abstract

Innovations in library activities that meet modern requirements. The role of the library in the era of globalization. Review of the world experience in library and information services. Quantitative changes occurring in the world's libraries. Conducting a comparative analysis of foreign libraries. Problems of introduction of new technologies in the field of librarianship.

Key words. Globalization, library, electronic library, open library, digital library, mobile services, audiobooks.

Отарбай Ш.М.[1] Мухажанова Т.Н.[2]

[1]КазНУ им. Аль-Фараби, магистрант 2-го курса факультета Истории, археологии и этнологии г. Алматы, Казахстан
[2]к.и.н., ст. преподователь Казахского Национального Университета имени аль-Фараби Факультет истории, археологии и этнологии

МИРОВОЙ ОПЫТ В ОБЛАСТИ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА

Аннотация

Новшества в библиотечной деятельности, отвечающие современным требованиям. Роль библиотеки в эпоху глобализации. Обзор мирового опыта библиотечно-информационного обслуживания. Количественные изменения, происходящие в библиотеках мира. Проведение сравнительного анализа зарубежных библиотек. Проблемы внедрения новых технологий в сферу библиотечного дела.

Ключевые слова. Глобализация, библиотека, электронная библиотека, открытая библиотека, цифровая библиотека, мобильные сервисы, аудиокниги.

Бүгінде жаһандану бүкіл әлемде орын алып жатқан үлкен үдеріс. Экономика, саясат, мәдениет, білім болсын барлық дерлік салаларда ғылымда, медицинада қолданысқа енгізіліп жатқан барлық жаңалықтар мен жаңа инновациялық жобалардың барлығы жаһанданып жатыр. Бұл тың өзгерістерден әлемдегі ең биік білім мен парасаттылықтың ордасы болып табылатын кітапханалар да алыс қалмайды. Әлемнің көптеген елдерінде жаңа заманға байланысты жаңа технологиялардың қолданылуы бүгінде жаңалық емес. Біздің тәуелсіз еліміз өзінің әлемнің дамушы елдерінің қатарына қосылуға ниет білдере отара олардың тәжірибелерін жетік меңгеруге, сол тәжірибелерді қолдана отыра өз жаңалығын ашуға, өз тұжырымдарын жасауға тырысып келеді. Соған байланысты кітапхана ісі саласында да автоматтандырылған жаңа технологияларды қолдану арқылы жаһандану үдерісіне төтеп беру біздің алдымызда тұрған міндет деп айта аламыз. Шет ел тәжірибелерін қарай отырып өз қателіктерімізді жөндеуге, жаңа идеялар мен жобалар ашуға мүмкіндігіміз зор. Отандық кітапханашыларды контентті құру және қызмет етудің қазіргі заманғы тәсілдерімен таныстыру, заманауи технологиялармен жұмыс істеу кезінде туындайтын мәселелерді шешу аса қиын емес. Шетелдік тәжірибелер сұрақтарға жауап табуға және басқалардың қателіктерін қайталамауға тамаша мүмкіндік береді. Мысал ретінде әлемнің үздік елдерінің тәжірибелерін зерттеп қарастыру барысында кездестірген үздік тәжірибелеріме тоқталып өтсем.

Мәселен, Франция соңғы жылдары кітапхана ісі саласында көпшілік кітапханаларды жаңғыртумен байланысты күрделі өзгерістер жүргізілді, олардың тұжырымдамасы көп жағдайда электронды технологияларды кеңінен енгізуге негізделген. Олар материалдық формасындағы кітаптарын жоғалтумен және электрондық ортаға көшумен байланысты айқын объективті жаһандық өзгерістерге ұшырады. Франция, XX ғасырдың аяғындағы Француз кітапхана ісінде алғаш рет "медиатека" термині көпшілік кітапханаларының қызметіне қатысты белсенді пайдаланыла бастады, тіпті тиісті лауазым — медиатекарь да пайда болды. Дәстүрлі көпшілік кітапханалардың медиатектерге ауысуы, яғни қазіргі заманғы материалдық-техникалық базасы және кең кітапханалық-ақпараттық ресурстары, сондай-ақ коммуникацияның тиімді электрондық құралдары бар болу үшін қолайлы интеграцияланған мәдени ақпараттық кеңістіктер – кітапханалық – ақпараттық қызмет көрсетуді жаңғырту міндеттерінің бірі болып саналады. Бұл жалпы әлемдік тренд және Франция бұл жерде басқа елдерден тыс қалмақ емес. Қазіргі заманғы көпшілік кітапхана көбінесе мәдени қоғамдық кеңістікке айналды, онда әркім келіп қалаған сабақты таба алады. Кітапхана бұрынғыдай кітаптар мен басқа да құжаттар сақталатын және берілетін формальды мекеме емес. Француз кітапханалық саласын реформалау әрбір көпшілік кітапханасы жеке жоба бойынша орындалуымен, үй-жайлардың бірегей жоспарлануымен, техникалық жабдықталуымен және интерьерлерді тиісті безендіруімен және дербес ғимаратта орналасқандығымен ерекшеленуіне ықпал етті [1, б.9-11].

"Башю" ауданының медиатека ғимараты заманауи архитектурамен ерекшеленеді, көптеген әйнектер, ашық кеңістіктер, қызмет көрсету технологиялық, бұл пайдаланушылардың көп бөлігі үшін өте тартымды және ыңғайлы. Қорда электронды ресурстар көлемі әр түрлі болғанымен, әртүрлі тасушылардағы материалдар үйлесімді ұсынылған, олар ашық қордың арнайы стеллаждарында кең кеңістікті алып жатыр. Қызметкерлердің көпшілігі бірнеше ақпараттық тіректер бар бірінші қабаттағы холлда шоғырланған, сондай-ақ өзіне-өзі қызмет көрсету станциялары, мерзімді басылымдар және комикстер қоры орналасқан. Кітапхана бір жалпы стильде жабдықталған және безендірілген, периметрі бойынша тура атриумға тұйықталатын бірнеше қабаттарды қамтиды. Кіші жастағы келушілерге арналған бөлек кеңістік (лофт) бар, онда балалар ата-аналарымен бірге ыңғайлы жағдайда болуға және ойнауға, оларға бағытталған кітаптарды алуға, бейне көруге мүмкіндік алады. Бұл аймақтағы жиһаз бен интерьерлер әсіресе жарқын және ыңғайлы, өте көрнекі нысандар болып келеді [2].

Париж қаласында орналасқан көптеген кітапханалар өздерінің ғимаратымен ғана емес қорының жаңа заманауилығымен де ерекшеленеді.

Көпшілік кітапханалардағы электронды кітаптар да қазіргі кезде көптеп қолданысқа ие. Электрондық кітаптардың, планшеттер мен смартфондардың ұдайы өсіп келе жатқан таралуының арқасында қоғамда сандық құрылғылар экрандарынан оқу әдеті нығаюда деп айта аламыз. АҚШ-та 2012 жылы көпшілік кітапханалардың 76% -ы өз пайдаланушыларына электрондық кітаптар берді, ал 39% -ы планшеттік компьютерлік құрылғыларды берді.

Кітапханаларды электронды кітаптармен толықтыру баспагерлердің жоғары бағасын шектейді. Электрондық кітаптар сатып алуға арналған қаржыны біріктіру үшін Құрама Штаттарда кітапханалық консорциумдар құрылады. Мысалы, 2011 жылы Висконсин штатының 17 өңірлік көпшілік кітапханасы Wisconsin Public Library Consortium-ге бірікті және Висконсин цифрлық кітапханасы (Wisconsin ' s Digital Library) құрылды.Оның ресурстарын (электронды кітаптар, аудиокітаптар, бейне, музыкалық дискілер) консорциумға біріккен барлық кітапханалардың оқырмандары пайдалана алады – ол үшін тек оқырман билеті мен ПИН-код қажет болады. Ресурстарды біріктірудің салдарынан, тіпті Висконсин штатының ең кішкентай кітапханаларында 2013 жылы пайдаланушыларға 60 000-ға жуық электронды кітап және 10 000-нан астам аудиокітаптар қол жетімді болды [3].

Өте қызықты тәжірибелердің бірі – Британдық Whichbook болып саналады. Whichbook (ағылш. – қандай кітап деген мағнада қолданылады) – бұл оқырмандарға әртүрлі эмоционалдық және басқа да маңызды критерий бойынша (бақытты-бақытсыз, көңілді-елеулі, әдеттегі-ерекше және т.б.), басты кейіпкердің сипаттамасы бойынша (шығу тегі, жасы, жынысы және т. б.), сюжет, әрекет ету орны бойынша кітаптарды таңдауға көмектесетін веб-сервис. 15 автоматтандырылған Whichbook жүйесі осы факторлардың миллиондаған комбинациясын жасайды, содан кейін нақты оқырманның қажеттіліктеріне ең жақын кітаптар ұсынады. Қосымша әдебиеттер тізімі ұсынылады. Автор, кітаптың атауы бойынша іздеуге болады, сондай-ақ бұрын оқығандарға ұқсас кітаптарды іздеуге болады. Қажетті туындыға тез және ыңғайлы тапсырыс беру үшін көпшілік кітапханаларының каталогтарына гипер сілтемелер беріледі, бұл басылымды сатып алуға болатын Amazon кітап интернет-дүкенінің сайты көрсетіледі (Whichbook сатып алу сомасының аз пайызын алады). Оқырмандар кітап туралы ақпаратты электрондық пошта арқылы жіберуге мүмкіндігі бар. Сайтта кітаптарға арналған блог та жүргізіледі [4].

Канада кітапхана саласының Ресеймен көп ортақ ұқсастықтары бар . Ел орталық және провинциялық бюджеттерден қаржыландырылатын дамыған кітапханалар жүйесіне ие. Айта кетейік, білім беру мекемелерінің кітапханаларын Канада үкіметі мәдени сала бойынша шығындар аясында қаржыландырады. Канаданың қазіргі заманғы мәдени саясаты елдің адами әлеуетін барынша дамытуға, Канадалық мәдениетті ілгерілетуге бағытталған. Бұл бағдарламада кітапханаларға негізгі ұстанымдардың бірі арналған. Соңғы онжылдықтар ішінде халықты ақпараттандыру мен ақпараттық даярлауды көтермелеу Канада үкіметінің басымдықтарының қатарына берік кірді. Мысалы, XXI ғасырдың басында Канадада ғылыми-техникалық саясаттың негізгі бағыттарының қатарына халықтың қазіргі заманғы байланыс құралдары мен ақпарат көздеріне барынша кең қол жеткізуін қамтамасыз ету жолымен жалпыға бірдей ақпараттандыруды белсенді қолдау және жоғары оқу орны ғылымын дамыту және университеттік білім беруді "экспорттық өнімге"айналдыру кіреді.

Бұл мақсатқа кітапхана жүйесінің көмегінсіз қол жеткізу мүмкін емес. Канада үкіметі өз жоспарларын орындау үшін кітапхана жүйесінің маңыздылығына есеп береді, бұл Канаданың түрлі кітапханаларын қаржыландыру бойынша мәліметтерді көрсетеді [5, б.2-5].

2005 жылдан бастап 2010 жылға дейінгі кезеңде Канада мәдени саласын қаржыландыру жалпы 3 млн 542 мың канадалық доллардан өсті, бұл ретте кітапхана саласын қаржыландыру жалпы көрсетілген кезеңде 890 мың CAD-дан 1 млн 115 мың CAD-ға дейін өсті. Қаржыландыру көлемі бойынша мектеп және университет кітапханалары көш бастап тұр. Жоғары білім беру жүйесінің кітапханаларын қаржыландыруға келетін болсақ, ол Канада үкіметінің абсолюттік басымдығы болып табылады. 2010 жылы олар кітапханаға бөлінген барлық қаражаттың жартысына жуығын алды. Бірақ жеткілікті жомарт қаржыландыруға жауап ретінде канадалық кітапханалардың алдында сын-қатер – қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келу, даму мен прогреске арналған алаңға айналу тұр. Бұл жаңа технологияларды белсенді ақпараттандыруды және инновациялық пайдалануды білдіреді.Канаданың қазіргі кітапханаларының қызметіндегі басты рөлдердің бірі жастармен жұмыс істейді. Кітапхана жастардың инновациялық әлеуетінің өсуіне ықпал ету мақсатында, сайып келгенде олардың балғын көзқарасы мен икемділігі бүкіл қоғамға пайда әкеледі деп санайды. Бүгінгі таңда Канадалық кітапхана қызметкерлері электрондық ресурстарды мінсіз ұйымдастыруды белсенді талқылауда. Қазіргі заманғы электрондық каталогтың маңызды ерекшелігі – іздеу нәтижелерінің релеванттылығы. Канадалық электрондық каталогтар коммерциялық іздеу интернет-жүйелерінен алынған тағы бір пайдалы мүмкіндік – мәтін теру кезінде қате жазуларды түзету. Егер бағдарлама ықтимал қатені анықтаса, ол автоматты түрде сұраудың дұрыс нұсқаларын ұсынады. Каталогта белгілі бір кітапты таңдағанда біздің канадалық әріптестеріміз сұрау салу авторына қызықты болуы мүмкін тақырыптағы басқа кітаптарға сілтемелерді іріктеуді ұсынады. Канаданың кітапханалары қол жеткізген жетістіктерімен тоқтамайды, ал ақпараттық технологияларды қолданудың жаңа тәсілдерін іздейді және сол құралдар мен институттарды пайдаланудың тиімділігін арттырады [6, б.21].

Өмірдің барлық салаларында ауқымды өзгерістер ғана тән жаңа уақыттың сынына сәйкес келу – мұндай міндетті бүгін бүкіл әлемнің кітапханалары өз алдына қояды. Талапқа сай болу – бұл кітапхананың дәстүрлі қызметтерін жаңа технологиялармен және қызмет көрсету формаларымен үйлесімділікке келтіру. World Wide Web-тің пайда болуы, сандық революция, балама ақпарат көздерінің өсуі, оны алу үшін кітапхана ғимаратына бару қажеттілігі болмаған кезде, еркін уақыт нарығындағы өткір бәсекелестік, заманауи адамдардың өмір сүру стилінің өзгеруі (құлаққап, айпад немесе ноутбукпен және рюкзактағы КПК, ұялы телефонмен, тәулік сайын тексеруші e-mail, sms, MP3/M4A музыка мен фильмдерді көшіріп алушы, JPG форматындағы суретті жіберетін, блогта сөйлесетін немесе онлайн ойын ойнау (MMORPG)) – осылар кітапхана жұмысына тікелей немесе жанама әсер ететін негізгі факторлар. Шетел кітапханаларының электрондық қызметтері мен өнімдерінің негізігі назарында. Электрондық ақпараттың жаңа технологиялары мен экспансиясы қоғамның өмір сүру стилін толығымен өзгертті. Осы себепті кітапханалар

Электронды ресурстарды (электрондық кітаптар, электрондық журналдар, электрондық аудиовизуалды ресурстар және т.б.) онлайн режимінде ұсынуға, сондай-ақ олардың мобильді құрылғыларда қолжетімділігін қамтамасыз етуге ұмтылады. Интернетке кітапхана қызметінің басқа да бағыттары ауыстырылды, мысалы, оқуды жылжыту, қорларды ашу деген секілді.

Тәжірибелердің тағы бір түрі – мобильді кітапханалық қызметтер болып табылады.Қоғамның күнделікті өміріне мобильді құрылғылар (Смартфондар, планшеттер, айпадтар және т.б.) кеңінен енгізілді, олар біртіндеп жаһандық желіге қол жеткізудің негізгі құралына айналады. Мобильді технологияларды дамыту бұл процесті жеңіл, жылдам және ыңғайлы, уақыт та, кеңістік те шексіз жасады. Кітапханалар оны елемеуге болмайды, сондықтан олардың жұмысындағы өзекті технологиялық инновациялардың бірі мобильді кітапханалық қызметтер болып табылады. Мобильді кітапханалық қызметтер – бұл кез келген уақытта, кез келген жерде мобильді құрылғылардан және мобильді интернеттен кітапхана пайдаланушыларына қолжетімді қызметтері [7, б.14-22]. Көптеген кітапханалар өз веб-сайттарын ұялы нұсқада ұсынады. Ол әр түрлі мобильді құрылғылардан ыңғайлы ашылады, оңай қабылданатын мазмұн мен сурет макетіне ие. Тінтуір мен пернетақта сенсорлық экранмен алмастырылғандықтан, сенсорлық нұсқаны жанасу арқылы қолдануға ыңғайлы. Оның тән параметрлері – мәтіннің шектеулі саны және ыңғайлы навигация. Әдетте, мобильді нұсқада аз қызметтер қол жетімді, себебі ол шағын экранды шектеулі қуаты мен өнімділігі үшін бейімделген. Мобильді қосымшалар мобильді құрылғылардың операциялық жүйелеріне арналған арнайы әзірленген бағдарламалық қамтамасыз ету болып табылады. Әдетте кітапханалық мобильді қосымшалар веб-сайттың мобильді нұсқасын әзірлегеннен кейін жасалады. Тез және оңай. Сайттың ұялы нұсқасында әдетте кітапхананың жұмыс сағаты, телефон, электрондық пошта мекенжайы, қысқа жолмен кітапханаға жол картасы, Twitter, YouTube, Facebook, Instagram профильдері туралы ақпараттары бар болады.

Жоғарыда аталғандардан басқа, кітапханаларда келесі мобильді ақпараттық өнімдері бар:

- коллекциялар-электрондық кітаптар, аудиокітаптар, музыка жазбалары, фильмдер, фотосуреттер және басқа мультимедиа;
- мобильді құрылғылардан пайдалануға бейімделген деректер қоры;
- мобильдіанықтамалар;
- кітапхана жаңалықтары, кітапхана іс-шараларының күнтізбесі;
- ең жиі қойылатын сұрақтар (FAQ);
- мәтіндік хабарламалар кітапханалары (Short Message Service, SMS), SMS-хабарламалар арқылы хабарламалардың әртүрлі түрлері (кітаптарды қайтару мерзімі туралы еске салу және т. б.));
- келіп түскен жаңа әдебиеттер тізімі;
- ұялы виртуалды кітапхана бойынша экскурсия;
- кітапхананың ішкі үй-жайларының жоспары;
- пікірталас үшін компьютерлер мен кітапхана бөлмелерінің қолжетімділігі, оларды брондау мүмкіндігі туралы ақпарат;
- жеке кітап сөресін құру мүмкіндігі;
- кітапхананың ақпараттық бюллетені.

Мобильді қызметтерді енгізбес бұрын, мобильдік құрылғылар үшін қандай операциялық жүйелер оқырмандардың басым екенін және оларға қандай қызметтер қажет екенін анықтау ұсынылады. Кітапхана жұмысына Мобильді қосымшаларды әзірлеу және енгізу кітапхана жинақтаған мәдени мұраны танымал етуге тамаша мүмкіндік береді. Олардың көмегімен баспа және сандық кітапхана қорларына, бірегей материалдар мен өлкетану коллекцияларына қолжетімділікті кеңейтуге, кітапхана ресурстарын заманауи ақпараттық ортаға біріктіруге болады. Бұл электронды мобильді қосымшалар біздің елімізде де қарқынды дамып келеді. Алайда, жағдайы көңіл қуантарлықтай емес. Әлі де болсын жаңартуларды, өзгерістерді талап етеді.

Мысал ретінде, Сан Хосе электрондық гиді қолданысқа енгізуге өте пайдалы қосымшалардың бірі деп санаймын. Сан-Хосе, Коста-Рика Республикасының астанасы, көптеген көрікті жерлер: мұражайлар, сәулет және тарихи ескерткіштер, саябақтар, мәдени орталықтар, алаңдар, базарлар орналасқан ерекше қала. Ел тұрғындары мен туристерді олармен таныстыру үшін қалалық көпшілік кітапханасы (San José Public Library) мобильді құрылғыларға арналған тегін интерактивті гид немесе электронды гид Сан – Хосе мобильді қосымшасын жасады. Электрондық гидтің үш тарихи экскурсиясының маршруттарына 31 тексеру объектісі туралы ақпарат, соның ішінде олардың кітапхана жиналыстарынан бейнелері енгізілген. Осылайша, кітапхана өзінің бірегей тарихи коллекцияларын танымал етеді және оларды жалпыға бірдей қол жетімді етеді. Мобильді қосымшаны әзірлеуде Google Maps бағдарламасы, жаһандық позициялау жүйесі (GPS) және Geotag ақпараты қолданылды. Қосымша сондай-ақ кітапхана қорларына қолжетімділікті арттырды, өйткені әлемдік экономика дағдарысы жағдайында қаржыландырудың қысқаруына байланысты кейбір кітапханалар филиалдарының жұмыс уақыты аптасына 25 сағатқа жетті.

Кітапхана сайтында қосымша пайда болғанға дейін 1300-ден астам сандық файлдар орналастырылса да, олардың қол жетімділігі тек қарапайым компьютерлерді қамтамасыз етті, бұл барлық жерде емес және әрқашан ыңғайлы емес болды. Сонымен қатар, Pew Research Center американдық зерттеу ұйымының мәліметтері бойынша, соңғы уақытта мобильді құрылғыларды пайдалану үрдісі күшейіп, стационарлық компьютерлерді қолдану – төмендейді. Кітапхана қызметкерлері қосымша жасап, олар өз коллекцияларын қолданушыларға алаңға салып қойғанын атап өтті. Бұл

бай кітапхана қорының аз ғана бөлігі ғана болсын, сонымен қатар ол кітапхана жиналыстарымен, оның қабырғаларында, сондай-ақ оның интернеттегі ресурстарымен танысуға деген ниетін қосымша ынталандырады [8].

Кітапханалардың қызметі, жұмысы, жалпы маңызы туралы сөз қозғалғанда ең алдыңғы қатарлы озық тәжірибелі елдердің бірі және бірегейі – Германия кітапханалары болып табылады. Германияда сандық медиа сатып алу үшін бірлестіктерді құру кеңінен таралған. Олардың ішіндегі ең ірісі – 67 көпшілік және мектеп кітапханалары кіретін Der Onleihe Verbund Hessen. 2013 жылы 2012 жылмен салыстырғанда Der Onleihe Verbund Hessen электронды кітаптарын беру 100%-ға артты. Осы бірлестіктің кітапханаларында, басқа да неміс кітапханаларындағы сияқты, тіркелген пайдаланушыларға е-кітаптарды оқуға арналған құрылғылар тегін беріледі.

Баспа және сандық формадағы туындыларға арналған авторлық құқықтар әр түрлі болғандықтан, оларды кітапханаларда беру әр түрлі жағдайларда жүзеге асырылады. Сол сандық туындының құқық иеленушісі баспагер болып қалады, сондықтан сандық нысандағы туындылар лицензия алғаннан кейін құқық иесінің рұқсатымен ғана алынуы мүмкін. Лицензиялау модельдері әртүрлі, бірақ басты шарт біреу-қол жеткізу құқығын шектеу арқылы электрондық басылымның пайдаланылуын бақылауды қамтамасыз ету:

- электрондық нысандағы өнімді пайдалану мерзімін шектеу;
- оқырмандардың санын бақылау (әдетте, баспа түрінде шығарылған жағдайда-бір ғана бір ғана оқырманға бір лицензия);
- көшіруден қорғау;
- қосылу шарттары (тек онлайн немесе дербес режимде болады).

Цифрлық туындылардың пайдаланылуын бақылауды қамтамасыз ету үшін ерекше технологиялық шешім талап етіледі. Германияның көпшілік кітапханаларында, мысалы, бұл электронды кітаптар, газеттер, журналдар, аудиокітаптар, музыкалық және бейнежазбалар беруді қамтамасыз ететін электронды медиа die Onleihe платформасы. Бұл платформаны Германияның DiViBib электронды медиа саласындағы жетекші агрегатор (кітапханалар мен баспалар арасындағы делдал) құрды. Неміс тілінде сөйлейтін елдерде-ГФР, Австрия және Швеция – оны 1600-ден астам кітапханада пайдаланады. Бір ғана Германияда бұл қызмет 30 миллион тұрғынға қолжетімді. Қазіргі уақытта пайдаланушыларға 800 баспадан астам 120 000 сандық туындылар ұсынылады. Жыл сайын бұл тізім шамамен 15 000 жаңа жұмыс толықтырылады. Үлкен сұранысты ескере отырып, Die Onleihe кітапханашыларға бір мезгілде бір оқырманға көп туындыны пайдалануға мүмкіндік беретін XL лицензиясын сатып алуды ұсынады.

Ағылшын тілді елдерде электронды кітаптардың, аудиокітаптар мен басқа да сандық медиа жетекші дистрибьюторы OverDrive платформасы болып табылады. Бүгінде ол әлемнің 2000 баспаларынан миллионнан астам атауда кітап ұсынады. OverDrive қызметін 22 000-нан астам кітапхана, мектептер мен колледждер пайдаланады. Бұл платформа Maximum лицензиясын ұсына бастады. Жеке туындыларды бір уақытта шектеусіз оқырмандар санына пайдалануға мүмкіндік беретін access-ке ие.

АҚШ кітапханаларында қатты танымал болған, 2011 жылдың күзінде әлемдегі ең ірі Zinio мерзімді басылымдарының сандық нұсқаларының порталы пайда болды. 1500-ден астам баспалармен (соның ішінде The Economist, National Geographic, Bonnier) ынтымақтастықтың арқасында Zinio стационарлық компьютерлерден және мобильді құрылғылардың түрлі түрлерінен (iPhone, iPad, Kindle Fire/Fire HD, Blackberry, Playbook, Nook және т.б.) 33 тілде 200 елден 6000 журнал атауына қол жеткізуді ұсынады. Ақылы контентке қосымша портал күн сайын 3000-ға жуық мақала ұсынады. Zinio қызметтеріне қол жеткізу 24/7 режимінде жүзеге асырылып тұрады [9].

Арнайы кітапханалар үшін Zinio for libraries бағдарламасы жасалған. Кітапханалар өз каталогына енгізгісі келетін журналдарды жалпы тізімнен өз бетінше таңдайды. Әдетте бұл 200-350 атаулар. Журналдарды жинақтау әр түрлі негіздер бойынша жүзеге асырылады: бір кітапханалар танымал басылымдарды (Cosmopolitan, Good Housekeeping, Rolling Stone, Men ' s Health) таңдайды, басқалары өз оқырмандарының нақты сұраныстарын басшылыққа алады, үшіншілері олардың қорында баспа түрінде жоқ болғандықтан таңдайды.

Оқырман билеті бар кез-келген кітапхана пайдаланушысы өзінің мобильді құрылғысына тегін Zinio қосымшасын жүктеуге, тіркелу жұмыстарын жасауға, журналдарды таңдауға және көшіріп алуға, содан кейін оларды онлайн немесе желіден тыс режимде оқи алады. Бір уақытта оқырмандар шексіз журналдар ала алады. Оларды қайтару қажет емес. Басылымдардың электрондық көшірмелері кітапхана пайдаланушыларының иелігінде мәңгі қалуы мүмкін. Жаңа сервис, сондай-ақ көптеген пайдаланушылардың бір журналдарға бір уақытта қол жеткізуіне мүмкіндік береді, бұл алдын ала тапсырыс беру және кезекте күту қажеттілігін жояды. Zinio for libraries танымалдылығының өсуі оны кітапханаға енгізуге үлкен шығындар мен жыл сайынғы жоғары абоненттік ақы ұстап тұр. Кітап оқуды алға жылжыту дәстүрлі түрде кітапхананың басты функцияларының бірі болып табылады. Егер бұрындары кітапханашы әдебиет саласындағы сарапшы ретінде кітап оқу және таңдау мәселелері бойынша үздік кеңестер береді деп есептесе, бүгінде оқырмандар кітапханаға келудің баламасы ретінде интернетте кітапсүйгіштердің кездесу орындарына жиі барады. Бұл жаңа үрдіс қауіп пен мүмкіндік болып табылады. Егер Web 2.0 технологияларына негізделген интернет пен стратегияларды сауатты қолданса, әдебиетті цифрлы ортада оқу және танымал ету үшін мүмкіндік береді.

2011 жылы Kirjasampo жобасының веб-платформасында жұмыс аяқталды (Kirja-кітап, Sampo-фин ұлттық калевал эпосымен байланысты түсінік: өз иесіне сәттілік әкелетін сиқырлы нысан мағнасында). Жобаны Финляндияның білім және мәдениет министрлігі қаржыландырады, контентті қалыптастыру және үйлестіру үшін Түркия қаласының кітапханасы жауап береді. Kirjasampo-ның негізінде көркем әдебиет үшін арнайы әзірленген метадеректер жіктемесі жатыр. Бұл Финляндиядағы алғашқы ақпараттық жүйе, оны құруда семантикалық веб-

технологиялар қолданылған. Kirjasampo – ақпаратты және кітап сипаттамасын сақтау құралы. Мазмұнның фасеттелген сипаттамасы кітаптарды ұсынуға мүмкіндік береді және осылайша жаңа оқуға деген қызығушылықты оятады. Сервистің міндеті-кітапханашылар мен оқырмандардың әдебиеттері туралы білім алмасуға ықпал ету [10].

Данияның "ашық кітапханалары". Соңғы жылдары Данияда "Ашық кітапхана" ұғымы танымал болды . 450 Дат кітапханаларының 180-і осындай болып табылады және көптеген адамдар оларды жалғастыруды жоспарлап отыр.

Данияда "ашық кітапхананың" пайда болуы 2004 жылы басталды. Пайдаланушыларды қанағаттандыратын арнайы технология әзірленді. Қызметкерлердің жұмыс күні аяқталған уақытта оқырмандар кітапханаға есікті өздері ашып кіре алады. Ғимаратқа оқырман билетінің, әрбір даттықта бар медициналық картаның немесе пайдаланушыны верификациялау үшін орнатылған чипі бар арнайы карточканың көмегімен кіруге болады. Кітапханалардағы тәртіп пен қауіпсіздікті бейнебақылау жүйесі қамтамасыз етеді.

Егер алдымен "ашық кітапхана" моделі жұмыс уақыты қысқартылған (мысалы, аптасына екі күн немесе күніне бірнеше сағат) немесе жабу қаупі бар кітапханаларда ақпаратқа қол жеткізуді жақсарту үшін енгізілген болса, онда кейінірек бұл кітапханалардың қол жетімділігін арттыру мүмкіндігі өте жоғары деп танылған. Негізінде мұндай өзіне-өзі қызмет көрсету кітапханасы тіпті 24/7 режимінде жұмыс істей алады. Әдетте оның жұмысы таңертеңнен басталады және кешке дейін созылады.

"Ашық кітапхананың" оқырманы өзіне-өзі қызмет көрсету автоматын пайдалануға, кітап оқуға, компьютерде жұмыс істеуге, ксерокөшірме жасауға, музыка тыңдауға немесе тіпті шағын мереке ұйымдастыруға болады.

Тәжірибе көрсеткендей, кітапханаларға келушілер саны артып, бұрын кітапхананы қолданбаған жаңа оқырмандар пайда болды, олардың ішінде балалар, жасөспірімдер мен ересектер де бар.

"Ашық кітапхана" үлгісі тек Данияда ғана емес, сонымен қатар Швецияда, Норвегияда және Ирландияда танымал болды.

Әлемнің түрлі елдерінің бұл тәжірибесі көптеген кітапханаларға арналған идеялар мен бастамалардың пайдалы көзі болуы мүмкін [11].

Соңғы жылдары техникалық революцияның арқасында көпшілік кітапханалардың сайттары және олардың әртүрлі виртуалды анықтамалық қызметтері іске қосылды. Олардың әрқайсысының өзіне тән кемшіліктері мен артықшылықтары бар. Бірақ, көп кітапханаларда кітапханаға келмей-ақ пайдаланушылар анықтамалық қызметтерді пайдалануға мүмкіндік алды. Кітапханаларда өз қызметін жоғарылату үшін мүмкіндік кеңейді. Жаңа оқырмандарға ие болды. «American Libraries» журналының 2002 жылғы мамыр айындағы есептеуі бойынша әлемде мыңнан аса елде виртуалдыы қызмет түрі қолданысқа енген. Виртуалды қызмет бүгінде әлемнің кез-келген жерінде пайдаланылады. Әр аймақ өз ерекшелігінше осы қызметтерді пайдалана алады. Мысалы: электронды пошта арқылы сұраныс қабылдап, жауап беру немесе желілік формалар, чат-анықтамалар, видеконференциялар қолдануға болады.

Виртуалды қызметтің кең тараған түрінің бірі - e-mail reference яғни, электронды пошта арқылы жүргізілетін қызмет. Қызметтің бұл түрі XX ғасырдың 80-ші жылдары енгізілген. АҚШ-тың медициналық және техникалық кітапханалары бұл тәжірибені ертеректе бастап кеткен. Кейін басқа кітапханаларда жалғасын тапты. «Кітапханашыға сұрақ» деп аталатын қосымша қызметтер де енді. Ресей мен жақын шет елдерде виртуалды қызметтің осы түрі белсенді болды.

Ақпараттық секторда ең белсенді көшбасшы мемлекет АҚШ болып саналады. Интернет желісіндегі кітапхана саласы бойынша америкалық феномен бұрыннан белігілі. Ағылшын кітапханалары, тіпті мұражайлары да ең басынан-ақ қолданушылардың сұраныстарын қанағаттандыруға бағытталған. Неміс және Ресейлік кітапханалар секілді кітап қорын пайдалануға, жинауға, олардың құрамына, сақталуына, көрсетілуіне аса мән бермеді. АҚШ кітапханалары ежелгі кездерден-ақ жаңалыққа, жаңа технологияларға, макертингке құмар болды. Оларда көпжылдық тәжірибесі анықтамалық-ақпараттық жүйеге қамтылған. Телефон мен факс арқылы да қолжетімді болды.

Өз кезегінде неміс кітапханалары мен Ресейлік кітапханалардың даму бағыттары бірдей, бір уақытта қарқын алған деп айта аламыз. Көптеген ғалымдар негізінен ағылшын кітапханалары мен неміс кітапханаларын салыстырғанда, америкалықтардың әлде қайда дамығандығын айтады. Себебі, неміс кітапханаларындағы мамандардың біліктілігі де төменірек болғандығы айтылады. Ағылшын кітапханалары көбірек қызмет түрін жақсартуға тырысса, неміс кітапханалары көбіне қорды толықтыруға жұмсайды [12, б.29-31]. Бұл жерде біз бұл дамыған елдердің тәжірибелерін қарай отыра басты назарды тек жаңа қызметтерге, оқырмандарды кітапханаға тарту мен қоғам алдындағы кітапхана имиджіне ғана жұмсамай ондағы кітап қорының да маңызды екенін байқай аламыз, Себебі, кез-келген кітапхананың басты күші, негізі – ол оның кітап қоры болып саналады.

"Жаһандану" бүгінгі күні барлығының аузында, ұранға тез айналатын сәнді сөз болып келеді. Алайда, барлығы үшін жаһандану – бұл біздің әлемнің сөзсіз қайтымсыз процесі, сонымен қатар, әр адамға әсер ететін процесс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Захаренко, М. Впечатления и размышления об организации обслуживания в публичных библиотеках Франции// Библиотечное дело. – СПб. – № 16. – 2014. – С. 9-11.

2. Онуфриенко, Г.М. Инновации в обслуживании читателей: зарубежный опыт [Электронный ресурс]// Библиотека в эпоху перемен . – 2017 . – Вып. 1 . Режим доступа: http://infoculture.rsl.ru/donArch/home/bep/2017/01/2017-01_bep-3.pdf (дата обращения: 15.02.2020).

3. Wisconsin's Digital Library [Электронный ресурс]//Режим доступа: http://dev.wvls.org/wisconsins-digital-library (дата обращения: 15.09.2018).

4. Whichbook is a unique site for choosing what to read [Электронный ресурс]//Режим доступа: http: // www.openingthebook.com/ whichbook/about/ (дата обращения: 15.06.2020).

5. Макаров, В. Канадский опыт цифровых библиотек// Библиотечное дело. – СПб. – №16 . – 2014. – С. 2-5.

6. Crawley, D. Public Libraries and E-books: After a Tumultuous Honeymoon, Seeking a Stable Marriage // Feliciter. – 2013. – №1, Vol. 59. – P. 21.

7. Choi, W. Development and application of mobile technology in South Korean libraries // Libri. – 2009. – Vol. 59. – P. 14-22.

8. San José Public Library [Электронный ресурс]//Режим доступа: http://www.scanjose.org/ (дата обращения: 13.10.2020).

9. Getting Started with Zinio [Электронный ресурс]//Режим доступа: http://www.phoenixpubliclibrary.org/browse/eLibrary/Pages/Getting-Started-with-Zinio.aspx (дата обращения: 12.12.2019).

10. Хипен, К. Kirjasampo – вдохновляющий, удивляющий, предоставляющий больше полномочий доступ к художественной литературе [Электронный ресурс]// Режим доступа: http://kniga.seluk.ru/k-raznoe/655309-1-kirjasampo-vdohnovlyayuschiy-udivlyayuschiy-predostavlyayuschiy-bolshe-polnomochiy-dostup-hudozhestvennoy-literature-kaysa-h.php (дата обращения: 25.02.2020).

11. Larsen, D. Open libraries in Denmark [Электронный ресурс]// Режим доступа: http://slq.nu/?article=volume-46-no-3-2013-5 (дата обращения: 25.02.2020).

12 Михнова, И.Б., Пурник, А.А., Пурник, А.В. Поручи поиск человеку: виртуальные справочные службы в современных библиотеках.-М.: ФАИР-ПРЕСС, 2005. – 304 с

ӘОЖ 571.12
МРНТИ 03.20.09

Бекенова Фариза Муртхановна[1]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 3 курс 8D-011400 мамандығының докторанты*

ҰЛТТЫҚ МҰРА ЖӘНЕ КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада автор көне түркі жазба ескерткіштерінің тарихи танымдық маңызына баға бере отырып сипаттайды. Сонымен қатар дала өркениеті тарихындағы түркі жазба ескерткішьерінің рөліне тоқталған. Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу түркі тілдес халықтардың ортақ тарихы, тілі мен діні, рухани және материалдық мәдениетінің болғандығын сипаттау үшін өте қажет. Көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі азаттық пен мемлекеттілік идеяларының маңызы зор. «Мәңгі ел», «Қасиетті Жер-Су» ескерткіштерде кездесетін мемлекеттік идеялардың мәні өте құнды. Жазба ескерткіштердегі сыртқы саяси қарым-қатынастарға байланысты тарихи деректік материалдар Түркі қағанатының сол кезеңде Қытай, Византия, Иран, эфталиттер мемлекеті сияқты қуатты империялармен терезесі тең ел болып, Еуразия континентіндегі геосаяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды роль атқарғанын көрсете алғандығын дәлеледейді. Осы тұрғыда автор әлемдік өркениеттегі түркі жазба ескерткіштерінің тарихи мәнін ашуды негізге алады. Сонымен қатар автор түркілік жазба мұралардың түркі халықтары мәдениеті мен өркениетіндегі орны мен рөлі, оны зертеп-зерделеудің маңызы, зерттеудің негізгі бағыттары мен нысаны, олардың өзектілігі туралы мәселелерді сөз етіп, нақты дәлелдермен қарастырған

Тірек сөздер: Көне ескерткіштер, түркі жазуы, жазба ескерткіштер, Күлтегін

Bekenova Fariza Murthanovna[1]

[1]*Abay Kazakh National Pedagogical University, 3rd year doctoral student, specialty 8D-011400*

NATIONAL HERITAGE AND MONUMENTS OF ANCIENT TURKISH LITERATURE

Abstract

In this article, the author describes the historical traditions of the Turkic-speaking scripts. Exploring the ancient Turkic written monuments, religion, spirituality and history of the Turkic peoples, betrays the essential words of historical monuments "Mәngi eating", "Qasietti Jer-Su", that they are priceless. In written inscriptions proved a stable geo-political relations with developing countries such as China, Byzantium, etc. The author also founds the historical value of the Turkic-speaking world civilization written inscriptions. The paper considers the role of Turkic written monuments in stanovlenenii culture, their importance in the civilizations of the Turkic peoples. Identify key trends and challenges of the study.

Keywords: ancient monuments, Turkic writings, inscriptions in monuments

Бекенова Фариза Муртхановна[1]

[1] *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, докторант 3 курса 8Д-011400*

НАЦИОНАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ И ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЙ ТУРЕЦКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация

В статье автор описывает историческое и познавательное значение древнетюркских письменных памятников. Он также рассказал о роли тюркских надписей в истории степной цивилизации. Изучение древнетюркских письменных памятников необходимо для описания общей истории, языка и религии, духовной и материальной культуры тюркоязычных народов. Идеи свободы и государственности важны в текстах древнетюркских надписей. Очень ценна суть государственной идеи, заложенной в памятниках «Вечная страна», «Святая земля и вода». Исторические документы, связанные с внешней политикой в памятниках, показывают, что Тюркский каганат в то время был равноправным государством с такими могущественными империями, как Китай, Византия, Иран, государство эфталитов, и сыграл важную роль в обеспечении геополитической стабильности на евразийском континенте.

В этом контексте автор исходит из открытия исторического значения тюркских письменных памятников в мировой цивилизации. Автор также обсуждает роль и место тюркского письменного наследия в культуре и цивилизации тюркских народов, важность его изучения, основные направления и формы исследований, их актуальность и приводит конкретные доказательства.

Ключевые слова: древние памятники, тюркская письменность, письменные памятники, Культегин.

Еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі жылдары қазіргі ТМД кеңістігіндегі түркі жазба ескерткіштері тарихы Кеңес үкіметі тұсында бірыңғай Мәскеудің көзімен жазылған еді. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері өз тарихымызға қызығушылық, әр түрлі мәселерді зерттеу ісі қолға алынды. Мәселен, қазақ халқының тарихын түркі дүниесінің құрамдас бөлігі ретінде жазушылардың алдында жауап берер көптеген сұрақтар тұрды. Біріншіден, тарихымызды ұлттық көзқарас тұрғысынан жазып келіп, одан әрі жалқыдан жалпыға қарай түркі дүниесінің ортақ тарихының мүддесі тұрғысынан зерттеулер жүргізу керек.

Елбасы Н.Назарбаев, «Тарих толқынында» кітабында «Біз өз мемлекеттігімізді ұзақ уақытта меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханятының бастауларын түсінгеніміз жөн»,- деп көрсетті. Сондай руханияттың бірі – ұлттық тәрбие. «Ел болам десең бесігіңді түзе», -дегендей ата-баба салтын бойына сақтаған, адал сүт емген ұрпақ тәрбиелеу бәрміздің міндетіміз. Сондықтан байырғы түркі бабаларымыз, этногенетикалық тамырымыз қандай еді, X, XI ғасырдан кейінгі сол ежелгі жұрттың ұрпағы болып отырған біз қандаймыз деген сұрақ тууы заңды. М.Қашқари былай дейді: «Түркілер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиетке ие». Осы М.Қашқари айтып кеткен қасиеттер бойымызда бар ма, бар болса қаншалықты дәрежеде? Бұл сұраққа жауап беру үшін бірнеше кітап жазуға болады. Жақсы техника мен технологияны сатып алуға болады, ал жақсы ұрпақты, аталар арманын болашаққа апаратын жас өркенді қайдан сатып аласың. Жүрегі елім, жерім деп соғатын игі жақсың көп болсын десең ежелгі түркі бабалар салып кеткен моральдық кодекстерге, рухани бастауларға мұқият болайық.

Қазіргі таңда Түркітанудың басты өзекті мәселелері түркі халықтарының тарихын зерттеу. «Түркі халықтарының тілі, әдебиеті, дәстүрлі мәдениеті, тарихы, дүниетанымы туралы ортақ мәселелер күн тәртібіне қойылар болса, онда бұлардың тарихи аспектісі алдыңғы тұғырға шығады»,-деп ғалым Ж.Түймебаев атап көрсетті.

Түркі бабаларымыздың ата-қоныстары Еуразия кеністігінің қай қиырынан да байқалады. Ежелден бізге жеткен топонимдер көне тарихтан сыр шертеді. Мәселен, кейбір зерттеушілердің Камчатканы қамшымен, Альпі тауын Алып сөзімен байланыстырған пікірлерінің жаны бар. Түркі әлеміне он ғасырдан астам қызмет еткен Ұлы Жібек жолының бойы сырға толы. Қытайдағы Шығыс Түркістан, Орта Азия, Қазақстан, Кавказ, Кіш Азия мен Солтүстік Иран арқылы өтетін Ұлы Жібек жолының бойындағы сауда-саттық, саяси-экономикалық қарым-қатынас тек түркі тілінде ғана жүзеге асқанына деректер жетерлік. Түркі бабасының жер бетіндегі ізін іздестіру Қазақстан географтарының сүйікті ісі болмаққа керек.

Түркітану саяси ғылым ретінде түркі баласын түркішілдікке үндеуі қажет. Түркішілдік түркі ұлтшылдығының атауы. Түркішілдік негіздерін өткен ғасырларда Татардың түркішіл азаматтары Исмайл Гаспринский, Шахаббадин Маржани, Жүсіп Ақшора (Юсуп Акчура), Түркия түріктерінің көсемі Зия Көкалып сияқты азаматтар нықтап кеткен. Түркішілдік тілің мен әдебиетіңді, ділің мен мәдениетіңді біліп, тарихыңды, шыққан тегіңді түсініп, өз ұлтыңды танып, сүю, қаны бір туысыңды бауырыңа тарту. Түркі әлемінің тарихи тұтастығын, рухани және мәдени бірлігін жырлаған түрік қаламгері Хүсейн Нихал Атсыз «Шынына келсек, басқа ұлттардың түркіні сүюі- уақытша, әлдебір саяси мұқтаждықтан туатын құбылыс- Түркіні түркіден басқа ешкім шынайы сүйе алмайды»- деген еді. Яғни, өз ұлтыңды сүю айып емес, ол өз ұлтыңды басқадан жоғары қоятын жабайы ұлтшылдық емес. Ең алдымен өзінің халқын сүйіп, құрметтейтін адам ғана өзге жұртты кіршіксіз сыйлап, шынайы түсіне алады. Сондықтан түркішіл біріншіден, ұлттық мүддені жеке бастың мүддесінен жоғары қоятын, ұлттық құндылықтарды және өткенді құрметтейтін, имандылық парызы биік, әділетсіздермен күресте қорқуды білмейтін адам. Екіншіден, XXI ғасырда жаһандану тасқынына жұтылып кетпеу үшін этностық тегі бір, мақсат-мүддесі бір түркі тектес ұлттардың бір мақсатқа жұмылуы. Түркішілдікке бұрынғыша «пантюркизм» деп үрке қараудың реті жоқ. Ол Исмайл

Гаспринскише айтсақ «Тілде, Пікірде, Істе бірлікте болу». Түркішілдік жеке ұлттар мен мемлекеттердің шеңберінен шығып, ғаламдық сипат алып келе жатқан саяси-экономикалық қыр-сыры күрделі, геосаяси ауқымы кең құбылыс.

Түркі дүниесі мен мұсылман дүниесі қарама-қарсы қоятындар да бар. Күллі мұсылмандардың жиынтығын бір ұлт деп қарап, ислам бірлігін жоғары қоятындар ұлттық құндылықтарды ескергісі келмейді.

Л.Н.Гумилов атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы «Тюркология және Алтайстика» орталықтары Түркітанудың мемлекеттік деңгейлердегі бағдарламаларын белгілейді. Түркітанудың сондай жалпы бағдарламаларымен қатар аймақтық міндеттері болуы керек. Бүгінгі таңда түркі тілдес халықтардың шығу тегінің, тарихы мен рухани мұраларының ортақтығы – оларға мына жаһандану заманында бір-бірлеріне жақындасып, рухани жаңаруларын, бірлесе отырып өз тарихының өткеніне терең үңіліп, өзін-өзі танып-білуін ғана қажет етіп отырған жоқ, оларға әлемдік өркениеттен өзінің орнын анықтауда да, біртұтас түркілік мәдениетті қалыптастырып, орнықтыруда да үлкен мүмкіншілік беріп отыр.

. Мәңгілік Ел отандастардың бірегей тарихи мақсаты мен қаһармандық ұраны десек қателеспейміз. Аталған идея қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық еңбегі мен тынымсыз шығармашылығының нәтижелері арқылы қол жеткен асу. «Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады. Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел - түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тонікөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» - екендігін жазған. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тонікөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел - мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Л.Н.Гумилев еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастайды. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен қалыптасып жатқан Еуразиялық идеясының негізінде Ресейлік емес, түріктік ынтымақтастыққа қол жеткізіп, көне түріктердің мәңгілік ел идеясының өміршеңдігін дәлелдеуіміз керек.«Тұтас түрік елі» идеясынан «біртұтас Түркістан» идеясына дейінгі бабаларымыздың атқарған істері едәуір. Елбасы Түрік бірлігі идеясын тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап көтеруде. Ел азаматтары мен Қазақстан саяси элитасының ұлттық идеология қалыптастыру жолындағы ойларын Елбасы сараптады. «Біртұтас Түркістан идеясы», «Түркістан конфедерациясы», «Еуразиялық одақ идеясы», «Қазақстандық ұлт идеясы», «Жерұйық», «Атамекен», «Қазақ Елі идеясы» сынды ұғымдар арқылы мемлекет құрушы қазақ халқы мен тарихи тағдыр тоғыстырған ұлттарға ортақ боларлық идея, мемлекеттік мәнге ие боларлық идеология қарастырылды. Мәңгілік Ел идеясы -қазақ ұлтының мақсат-мүддесіне және елімізді ортақ Отан еткен жүз отыздан астам ұлттар мен ұлыстардың ұлттық идеясына негізделген идеология болатынына сенуге болады. Еуроцентристік көзқарас бойыншатүркі тілдес халықтардың ынтымақтастығына деген сын айтушылар көп. Түркі интеграциясын Т. Рысқұлов пен М.К. Ататүрік бастаса, кейін нақты практикалық шараларды қолға алған ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың шешуші саясаты өз жемісін берді. Н.Ә. Назарбаевтың түрік халықтарының бірлігін нығайтудағы тарихи рөлінің қаншалықты маңызды болғанын аңғаруға болады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2000 жылы 14-желтоқсанда латын алфавитіне көшу мәселесіне қатысты өз пікірін білдіре келіп, өте мұқият дайындықтан соң латын алфавитіне көшетінімізді айтты. Бұл жерде Тонікөк негізін салған «Мәңгілік ел» идеясын қалпына келтіруші, жандандырушы Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың қазақ халқына славяндық кириллица емес, түркі тектес бауырларымыз қолданатын латын қарпіне көшудің қажеттілігін айтты. «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай болып біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады, мәдени әлемдегі өзара қарым-қатынастарда қайдағы бір енжар, ынжық элемент ретінде емес, өзгелермен терезесі тең тұлға ретінде бой көрсете алады. Бұл бағыттағы алғашқы игі қадам ортаазиялық одақтың құрылуы болды. Оның шеңберінде біздің бәрімізге ортақ мәдени ұқсастығымызды жете сезіну арқылы деңгейіміздің көтеріле түсетіні сөзсіз» — деп түрік бірлігінің болашағына зор үмітпен қарады. Қазіргі кезде, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүргізілген түркі тілдес мемлекеттерді жақындастыру саясаты, елімізді Орталық Азияның көшбасшысына айналдыру идеясы өз жемісін берді. Оған Түркістандағы Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ашылуы, 2009 жылы Түркияның «Түрік ошақтары» қоғамдық ұйымынан Н.Ә.Назарбаевқа «Түркі әлеміне қызмет» марапатының берілуі, Астанада Түркі академиясының ашылуы, сонымен қатар, Анкара қаласындағы «Генчлер» саябағына Н.Назарбаев ескерткішінің орнатылуы, Түркия Президенті Абдулла Гүлдің Президент Н.Назарбаевты «түркітілдес халықтардың көшбасшысы» деп бағалауы - Елбасының түркі әлемін біріктіру, экономикалық және мәдени салаларды тығыз байланыстыру жолындағы тарихи еңбегіне берілген әділетті баға болды. Елбасының түркі интеграциясы жолындағы қызметінің мақсаттарының бірі - экономикалық ынтымақтастыққа негізделген. XXI ғасырды Түрік мәдениетінің ғасыры болады деп болжам жасаушылардың қатары күн санап артып келеді. Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі - көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі - Әл-Фарабидің «Қайырымды қалада» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі - Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны. Тонікөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. «Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла

Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар. Мәңгілік Ел ұлттық идеясының негізгі мәні — мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті. Мәңгілік Ел ұлттық идеясы дегеніміз — өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз! Біздің мақсатымыз – елі бақытты, жері гулденген қасиетті отанымыз Қазақстанды «Мәңглік ел ету» дейді Елбасы. «Интелектуалды ұлт 2020» ұлттық жобасының мақсаты- жаңа тұрпаттағы қазақстандықтарды тәрбиелеу және Қазақстанды бәсекеге қабілетті адам капиталы бар елге айналдыру,ұлттық интеллектуалдық әлеуетін дамыту және ол жобаның мемлекеттік стратегиялық тұрғыдан дамыту бағыты үш құрамдас бөліктен тұрады: білім беру жүйесін инновациялық даму жолына түсіру ; қуатты ақпараттық революция ,яғни ақпараттық инновациялық технологиялар паркін қалыптастыру;жастарға рухант тәлім-тәрбие беру. Сонымен бірге ұлттық жобаның негізгі идеясы жаңа тұрпатты азаматты тәрбиелеу және Қазақстанды бәсекеге қабілетті адами капиталы қалыптасқан мемлекет деңгефіне жеткізумен байланысты. Қазіргі кезеңге дейінгі тарихшылардың, саясаткерлердің, филососфтардың, әдебиетшілердің басқа да зерттеушілердің зерттеу нысанына айналып отырған түркі жазба ескерткіштері түркі халықтарының мәдениеті мен тарихының ортақ мұрасы екендігі дау туғызбайды. Тіпті тек түркі халықтары мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ондай ескерткіштердің рөлі өте құнды. Мұндай құнды рухани мұралардың қазақ елінің тарихына да қатыстылығы біз үшін үлкен мақтаныш [1; б. 89]. Б.з.б. 1 мың жылдықтың басында Орта Азия мен Қазақстан далаларын сақтар мекендеген. Сол сақтардың Солтүстік тобы түркі тілдес, ал оңтүстік тобы иран тілдес тайпалар болды. Түркі қағанаты тұсында түркі тілінің өрісі кеңейіп, негізгі тілге айналды. Бұрын иран тілі тобына енетін тілдерде сөйлейтін халықтармен аралас-құралас болып, енді түркі тілінде сөйледі. Түркі тілінің әр түрлі диалектінде сөйлейтін тайпалық ұлыстар бір-бірімен үздіксіз экономикалық, мәдени-байланыс жасап,қатысып тұрды. Түркі ескерткіштерінің ең көнелерінің бірі – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.). Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерінде V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған кезеңдегі жазу, діни сенімдердің, әдебиет өнері, жалпы тарихын саралауда Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштердің маңызы зор. Орхон-Енисей ескерткіші өзіндік қолданылу аясына қарай Орхон-Енисей және Талас жазуы деп екі топқа бөлінеді. Жалпы Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің уақыты түркілер тарихындағы «Көне түрік» дәуірінде тұспа - тұс келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар осы Орхон – Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің негізінен табылған жері – Орхон, Енисей, Селенгі және Талас бойы. Орхон ескерткіштеріне YI ғ. аяғы мен YIII ғ. басындағы Орхон, Селенгі, Тола өзендері мен Минусинск ойпатынан табылған Құтлығ қаған (Онгин), Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Мойын Чор, Күллі Чор, Суджы ескерткіштері жатады. Енисей жазба мұраларының бұлайша аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылумен байланысты. Бұған қосымша кейіннен Тува мен Хакасия Краснояр өлкелерінен де осындай жазбалар табылған. Енисей жазбаларының жалпы саны - 85 шамалы. Олардың ішінде кіші – гірім жазбалармен қатар ірі текстер кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан негізінен шағын болып келеді. Ең үлкен 10-15 жолдан, ең кішісі 1-2 жолдан ғана тұрады. Күлтегін ескерткіштерінде мынадай сөйлемдер кездеседі: «Түркі салқын тиып, ел еткендеріңді де мұнда бастым, жаңылып кеткендеріңді де мұнда бастым. Барлық сөзімді айтар мәңгілік тасқа бастым, бұдан қарап біліндері түркінің қазіргі халқының бектері» - дейді [3; б. 11]. Талас жазу ескерткіштеріне Талас өзені бойынан табылған 12 ескерткіш жатады. Талас өзені бойындағы Айыртам-Ой деген жерден (қазіргі Жамбыл облысы) 1896 ж. Әулие Ата уезінің бастығы Каллаур ғылымға үлкен жаңалық боп енген жазуы бар тас тапқан. Зерттеушілердің пікірінше Талас ескерткіштері YIII ғ. қамтиды. XYIII ғ. 20-жылдарында Орхон-Енисей аңғарынан табылған көне түрік жазуын көпке дейін ешкім оқи алмаған. Бұл жазудың сырын В.Томсен ашпастан бұрын Орхон-Енисей ескерткіштерінің зерттелу тарихы XYII ғ. II жартысында басталды. Ең алғаш 1662 ж. Орхон-Енисей жазуы жөнінде хабар еткен ғалым Витзен болатын. 1697 жылы Тобыл қаласында Ремезовтың «Сібір қалаларының шөл далалары мен таулы жерлерінің чертежі» еңбегі жарық көрген. Сол еңбекте Талас бойындағы «Орхон тасы» деген жер аталған. Орхон-Енисей ескерткіштері үлгілерінің алғашқы жарық көруі Сібірде 13 жыл айдауда болған Табберт-Страленгбергтің атымен тығыз байланысты. Оның 1730 Стокгольмде неміс тілінде басылып шыққан «Европа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлімдері» еңбегі көне ескерткіштер туралы мағлұмат береді[4; б.32].

Ежелгі түркілердің діни сенімдері туралы айтатын болсақ, олар Көкке және Жерге табынған. Түркі қағандары тек көк тәңірінің бұйрығымен қағандық етеді деп түсіндірілген. Мыс: Білге қаған: «түркі халқы жойылмасын, ел болсын. Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбіге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен, мені қаған етіп отырғызған екен»- депті өзінің таққа отыруы туралы тасқа қашалған жазуда. Түркілер тәңір бұйрығымен жеңіске жетеді не жеңіліске ұшырайды. Келесі құдай отбасы мен балалардың жебеушісі - әйел құдай Ұмай болды. XIX ғ. аяғында әйел құдай Ұмайға табыну Алтайдағы кейбір түркі тілді халықтар арасында сақталған. «Тоныкөк» жырында «Көк тәңірі», Ұмай, қасиетті Жер-су, міне осылар бізге жеңіс сыйлаған делінген[5; б.48]. Орта ғасырда барлық түркі тілді тайпалардың сенімдеріне Алтайда сақталған қасиетті тауларға табыну маңызға ие болды. Ежелгі түркілер қаған тегінің жебеушісі, рухы саналған қасиеті Өтікен сұлбасын яғни Хангай тауларын ерекше пір тұтқан. Ондағы ң ата-баба үңгірінде түркі аңызы бойынша бөрі сол үңгірде түркілердің ата-бабаларын дүниеге әкелген, бұған қаған жылына 1 рет құрбандық шалған. Түркілердің нанымы бойынша жерді, суды, орман-тауларды рухтар жайлаған. Олардың сенімі бойынша өлгенннен кейін адам жаны көшеді делінген. Ежелгі түріктер өлген адамды шаман рәсімі бойынша жерлеген. Яғни биік жерге киіз үй тігіп, өлікті сол үйге қойған. Сол маңайға құрбандыққа әкелген малды

байлаған. Өлген адамның туыстары жылап, бетін тілгілеп, шашын жұлып өлік жатқан үйді 7 рет айналатын болған. Сонан соң өліктің киім – кешегін, барлық заттарын денесімен бірге өртеген. Кейін күлін жинап, жерге көметін болған. Түріктер отты киелі құбылыс есептеп, оны пір тұтқан. Зұлымдық әкелетін рухтарды отпен тазалап, аластайтын діни ғұрып болған [6; б.235].

«Тоныкөк» ескерткішін 1897ж. Селенгі өзені бойынан Д.Клеменц тапқан. Тоныкөк - үш қаганның, 692 жылы қайтыс болған Құтлығтың, 716 жылы қайтыс болған Қапағанның және 734 жылы қайтыс болған Білгенің әскери кеңесшісі болған. Ол табғаш елінде оқып, тәлім-тәрбие, әскери білім алған. Зерттеушілердің пікірінше Тоныкөк 716 жылдан кейін қайтыс болды деп жорамалданады. Ескерткіштегі жазуды жазған Тоныкөк. Әйтсе де жыр жазылу стилі, композициялық құрылымы, идеялық мазмұны жағынан «Күлтегінге» ұқсас. «Күлтегін» жырында негізгі нәрсе – Күлтегіннің ерлігі болса, «Тоныкөк» жырында автор сол шайқаста жеңіске Тоныкөктің ақыл-айласы арқасында ғана жеткендігін көрсетеді. Жырдың басты қаһарманы түркілердің дана қарты Тоныкөк[7; б.57]. Қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар ол замандарда қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік–шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойын, Каспий жағалауларын мекен еткен. Олар өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының төл құрамына енген ру-тайпалармен аралас өмір кешкен. Сөйтіп, экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі бір-бірімен өзара тығыз байланысты болған түркі тілдес халықтардың әдебиеті де ортақ болды[8; б.119]. «Күлтегін» (684-731) ескерткіші «Білге қаған» ескерткішімен қатар бір жерде табылған.

Күлтегіннің ерлігінің арқасында түркі халқының: "Кедейі бай болды", "азы көп болды", – деген сияқты жолдардан жырдың түпкі мұраты ел бірлігі мен оның бақытты өмірін аңсау екенін аңғару қиын емес.

Бұдан шығатын қорытынды – қазақ халқындағы бай жыр дәстүрінің негізі сол Орхон ескерткіштерінде қаланған. Орхон ескерткіштері – алғашқы ерлік жырларының бірі. Бұған тағы бір дәлел – жырда Білге Қаған, Күлтегін батыр, Тоныкөк жырау сияқты кейіпкерлер образдық дәрежеге жеткізіле жан-жақты суреттелген. Білгенің жырда қайда, қандай жорықтарға барғаны, қандай, қаншалықты ерлік көрсеткені толық суреттеледі, ол халықты жинап ұйымдастырушы ретінде бейнеленеді. Білгенің іс-әрекеттері ғана емес, көңіл-күйі де баяндалады. Ол дұшпандар салған іріткіге еріп, қырылып-жойылып бара жатқан халқына қатты назаланады[9; б.112]. Жырда Күлтегін бейнесі үнемі өсу үстінде болады. Күлтегін – түркі халқының ерлік сипаттарын бойына дарытқан жиынтық образ. Оның тұлғасында бір кездерде жалпақ даланы еркін билеген түркі тайпаларының өршіл, қайтпас мінезі бар. Оның тұлғасында халықтың сондай батырым болса деген арманы бар. Жырда батыр мерт болғанда, қазасына досы ғана емес, дұшпандарының да қосыла жылауының кең суреттелуі халықтық бұлжымас ерлік дәстүрлерді қасиеттейтінін дәйектей түседі. Жырдағы Тоныкөк көптеген қағандарға кеменгер ақылгөй болумен бірге небір жорықтардың куәгері, ізінше сол жорықтар жайында жырлар тудырып, тасқа қашатып жазғызған автор екені де байқалады. Сөйтіп, Тоныкөк әрі батыр, әрі ақылгөй, әрі жырау бейнесінде сомдалады.

Қорыта айтқанда, Күлтегін, Білге Қаған және Тоныкөк ескерткіштері (Орхон-Енисей) – мазмұны мен түрі жағынан ежелгі түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен бірге, ол қазақ халқының асыл қазынасына енетін тарихи мұра.

Тәуелсіздіктің 10 жылдығы қарсаңында Астана қаласында қазақстандық археология ғылымының жетістіктеріне арналған «Қазақстанның ежелгі асыл мұралары» атты көрме ұйымдастырылды. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» атты халықаралық ғылыми – теориялық конференция болып, оның негізінде түркология ғылымы саласындағы жетістіктері үшін – Күлтегін атындағы сыйлық тағайындалды. 2001 жылдың 9 шілдесінде – «Ғылым туралы» Заң қабылданды.

Арғы дәуірлерге бармай-ақ, таза түркілік заманымызға зер салар болсақ, әйгілі Рим империясы құлап, Еуропадағы осы күнгі мемлекеттердің нобайы да әлі қалыптаса қоймаған, ал Қытайда үш патшалық пен алуан әулет өзара қырқысып жатқан 6 ғасырда - 552 жылы Алтайда Ұлы түрік қағанаты атты қуатты, күшті мемлекет дүниеге келді. Ол небәрі жарты ғасыр ішінде Алтай мен Кавказ арасындағы алып далада жеке дара билік жүргізді. Дәуірлеп тұрған кезінде Византия мен Ираннан, Қытайдың екі патшалығынан алым алған ер түріктің берекесі кетіп, өз ішінде билікке талас бастағанда, әуелі батыс және шығыс болып ажырап, кейін оғыз, қарлұқ, қыпшақ болып бөлініп, жауларына жем болды. Сегізінші ғасырда тасқа қашалған Күлтегін жазуында: «Алдау мен арбауға арандалған түрік халқы бірлігінен айрылды. Табғаштарға қайсар ұлдары құл, көрікті қыздары күң болды», - деп жазылған. Қай заманда болмасын, барлық жеңістеріміздің бастауы береке-бірлік екенін жас ұрпақ ешқашан ұмытпай, өткеннен сабақ алуы үшін Күлтегін жазуының көшірмесін жасатып, Л.Гумилев атындағы Еуразия университетінің атриумына қойғыздым. Бүгінгі тәуелсіз түркі мемлекеттері - Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Түрікменстан мен Қырғызстан және дүниенің әр түкпіріне тарыдай шашылған жалпы саны 200 миллионнан асатын 30-дан астам түркітілдес ұлттар мен ұлыстардың ұлы бабасы ер түрік аталарымыз болатын. «Түрік» сөзінің бір мағынасын әйгілі түрколог академик А.Н.Кононов «берік» яғни «бірігу», «бірлік» сөзінен шығарады. Ендеше, түркі халықтары жаратылысында әрдайым бірге, береке-бірлікте болу үшін жаратылған. Бабаларымыз да бізге осыны мирас еткен. Бірлік - біздің барлық жеңістеріміздің алтын қайнары, ел қорғағанда күш-қуат берер асқақ айбары. Осыны әрдайым жадымызда ұстауымыз керек. Жаһандану заманында тағдыр талайымен бөлініп кеткен, тілі, ділі, діні мен тегі бір түрік халықтары XXI ғасырда ынтымақ жарастыруы қажет. ТҮРКСОЙ ұйымы шеңберінде түркі тілдес мемлекеттердің мәдениетін әлемге танытуда көптеген шаралар жүзеге асырылды. Қазақ жазушылары мен ақындарының танымал шығармалары түркі тілдеріне аударылды. Өнер күндері жыл сайын өткізілетін дәстүрге айналды. Түрксой ұйымының жетекшісі болып қазақ мәдениетінің жанашыры, қоғам қайраткері Д. Қасейінов сайланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В.В. Соч.,5.-М.,1968.-С.45
2. Бейсенбайұлы Ж. Бітігтастағы Білге танушы «Егемен Қазақстан» 2002, 28 сәуір.-б.3
3. Ертедегі қазақ әдебиеті, Хрестоматия, Күлтегін. (кіші жазу) Алматы, 1967, б.29
4. Есенқұлов Е. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Алматы, 1976. 10б.
5. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, Ана тілі 1991.- б.225
6. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, Жазушы 1990.-б.210
7. Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтарының фольклоры. – Астана, 2009. – 432 б.
8. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. – Алматы, 1961. – 1. т. – 201 б.
9. Әуезов М. Шығармалар жинағы (мақалалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1979-1980. – 234 б.
10. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ат-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Хант, 1998.-б.238